

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Національної академії наук України і

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 9

Видається з 2008 року

Київ – Глухів

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК

2016

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 08.04.2015 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 6 від 07.04.2016 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 11 від 27.04. 2016 р.)

Редакційна колегія

О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук,
Ю.О. Коваленко, О.І. Курок, І.В. Мошик, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін,
С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції

Національний заповідник «Глухів»
вул. Шевченка, 30, м. Глухів, Сумської обл., 41400, Україна
тел./факс +380 (5444) 23557, e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Гріффен Л.О., Титова О.М. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень	7
Бичковська Г.М. Основні напрями наукової роботи Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК	12
Вечерська О.В. Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України	15
Звіряка А.І. Територіальний підхід збереження культурної спадщини	19
Томілович Л.В., Єрзіна І.В. Проблеми охорони культурної спадщини м. Рахова Закарпатської області	23
Градун Е.Ю., Томілович Л.В. Проблеми та перспективи дослідження культурної спадщини м. Дунаївці Хмельницької області	33
Горькова А.О. Співпраця Українського комітету охорони пам'яток культури з Київською крайовою комісією у пам'яткоохоронній сфері	39
Булик Н.М. Пам'яткоохоронні традиції кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. у археологічному середовищі Галичини	42
Гарига-Грихно М.М. Вивчення курганних могильників Чернігівського Подесення у 80-х роках ХХ ст. (за матеріалами архіву ІА НАН України)	49
Коротя О.В., Осадчий Є.М. Інвентаризація пам'яток археології Глухівського району у 2013 р. ..	53
Каравайко Д.В., Плаксіна О.В. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012–2014 рр.	58
Вечерський В.В. Глухівський витвір київського архітектора Володимира Николаєва	66
Мокроусова О.Г. Маловідомі факти до біографії Павла Голландського – архітектора родини Терещенків	71
Юрченко Н.С. Святині Сумщини. До питання з дослідження фрескових розписів Глухівського Петропавлівського монастиря	79
Шиян Л.М. Вишневецький палацовий ансамбль як елемент європейських політичних практик ХVІІІ ст.	87
Жукова О.В. Маловідомі садиби Чернігівщини як туристичні дестинації (в контексті сучасних підходів до охорони пам'яток)	91
Городков А.В. К вопросу об авторстве усадебных построек Н.А. Львова (1753–1803) на территории Брянской области	95
Юрченко С.Б. Маловідоме креслення Івана Григоровича-Барського	101
Томілович Л.В. Результати досліджень історичних садиб Чернігівської області	104

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Гордієнко Р.О. Нові пам'ятки середньодніпровської культури північно-східної України	115
Ольговський С.Я. Походження форм для відливання скіфських наконечників стріл	120
Тищенко К.М. Античні контексти топонімії Сіверщини	125
Кириченко М.И. Северяне в єврейсько-хазарській переписці: проблеми историографії	140
Агафонова Н.В. Прочитання топонімів «Сіверщина» та «Чернігів» в контексті парадигми «пічонаги і половці-автохтони»	143
Коваленко Ю.О. Давньоруський меч з округи Глухова	147
Бібіков Д.В. Вишгород та вишгородці у творах Борисоглібського циклу	149
Івакін В.Г. Предмети особистого благочестя з гончарного посуду давньоруського Вишгороду (за матеріалами археологічних досліджень 2015 р.)	153
Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Міні-програма розпису однієї з арок південної галереї Софії Київської	158
Корнієнко В.В. Св. Никандр, св. Стратонік чи св. Ієрон? (до проблеми атрибуції фрескового образу в південній внутрішній галереї Софії Київської)	163
Подлевський С.В. Нові знахідки пряслиць з надписами на території Чернігово-Сіверщини ..	166

Чугасва І.К. Династичні зв'язки Всеволода Ольговича із п'ястами	170
---	-----

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Бірюк П.М. Особливості взаємовідносин північно-східних земель України та Великого князівства Литовського в першій половині XV ст.	173
Степенькін С.Ю. Політична ситуація середини XVII ст. як віддзеркалення новітньої історії України	177
Солдатова К.О. Формування комплексу маєтностей гетьмана Івана Самойловича на Лівобережній Україні	179
Гирич Я.М. Московські статті 1689 р. як джерело з історії українсько-російських відносин ..	183
Мамалага В.В. Церковне прокляття гетьмана Дем'яна Многогрішного	188
Казіміров Д.В. Забудова та вулиці м. Мени у другій половині XVII–XVIII ст.	190
Мезенцев В.І. Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиного палацу в Батурині	196
Фінадоріна Д.В. Пічні кахлі XVII–XVIII ст. з розкопок на Печерську	210
Железко К.А. Періодизація історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст.	213
Щербина С.В. Ієрархія у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст.	217
Сасенко Н.А. Топоніміка Батурина XVII–XVIII ст.	221
Хармак М.М. Винокурний промисел Батурина XVII–XVIII ст.	225
Травкіна О.І. «Єдине моє бажання, щоб залишити по собі праці мої... і заслужити від людей добру пам'ять» (до питання про відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича)	228
Міден Е.Л. Полковник чернігівський Юхим Якович Лизогуб	232
Філіпова Г.В. Вплив особистості Карла XII на політичні події Сіверщини в 1708–1709 роках ...	235
Шерстюк В.В. Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України	239
Мицик Ю.А. Вихованці Києво-Могилянської академії в житті Глухова та Глухівщини	241
Гриценко А.П. Втрата впливовості Савичів у 1720–1740-ті роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини	244
Попружна А.В. Неопублікована духівниця генерального осавула Івана Мануйловича	248
Зайка В.В. Літературно-публіцистичні здобутки глухівських канцеляристів	252
Зайка О.Я. Глухівська співацька школа та роль гетьмана Данила Апостола у її заснуванні	256
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у міському середовищі XVIII ст.	259
Шишкіна Ю.А. Діяльність архітектора Андрія Квасова у Глухові	263
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Нові документи до історії церковного життя Глухова козацьких часів (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського)	266
Лесик Л.В. Взаємовідносини Ніжинського магістрату з місцевою козацькою адміністрацією: земельне питання (на прикладі кількох справ)	272
Калашник Є.С. Сотенні містечка Полтавського полку в описі маєтностей Р.Л. Воронцова 1762 р.	274
Галь Б.О. Глухівська пожежа 1784 р. у свідченнях очевидців та потерпілих	283
Терех М.І. Історія відбудови Батурина за часів гетьмана К.Г. Розумовського	292

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Лепявко С.А. Перепланування Чернігова на початку XIX ст.	296
Любич О.А. Зміни в культурному та правому статусі Чернігівщини в першій половині XIX ст. ...	300
Кужельна О.В. Засядко 1-й – Данило Дмитрович (сторінки біографії призабутого учасника Вітчизняної війни 1812 року)	303
Лейберов О.О. Іван Олексійович Шпаковський – забутий герой наполеонівських війн 1812–1814 років	308

Герасимчук О.М. Участь козаків і селян Глухівського повіту в переселенському русі мешканців Чернігівщини на Кубань у 20-х рр. XIX ст.	311
Будзар М.М. Влада, суспільство, родина в листах Григорія Галагана до дружини (січень–травень 1858 р.)	315
Реброва Н.Б. Дем'ян Васильович Кочубей	318
Зіборова І.В. Науково-дослідна аграрна діяльність П.А. Кочубея і розвиток інфраструктури сіл Полтавської та Чернігівської губерній	322
Сидоренко О.С. Розвиток економіки Чернігівської губернії під час російсько-турецьких війн другої половини XIX ст.	326
Нікітін Ю.О. Роль органів міського самоврядування у розбудові транспортної інфраструктури у другій половині XIX ст. (на прикладі Лівобережної та Слобідської України)	331
Петровська Ю.М. Джерела з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення (60-ті рр. XIX – початок XX ст.)	334
Дорошок Н.А. З історії виникнення земської статистичної служби у Чернігівській губернії	338
Католик А.В., Панченко В.І. Медико-санітарний опис повітів Чернігівської губернії (за матеріалами місцевої періодики кінця XIX – початку XX ст.)	342
Бойченко С.Г. Слідами минулих епідемій у Чернігові: холера	346
Дмитренко Н.М. Ніжинське міське громадське управління у справі «збереження народного здоров'я» (остання чверть XIX – початок XX ст.)	350
Казимір В.А. Чернігівщина у мемуарах Василя Дубровського	354
Іванченко Л.А. Невідомі імена Сіверщини: Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) – уродженець Чернігівської губернії і перший полтавський агроном	358
Мірошниченко Н.О. Особистість Миколи Миколайовича Неплюєва зі спогадів його сучасників	361
Шевель А.О. Спогади про видатного педагога Миколу Миколайовича Неплюєва	364
Савицький А.Д. Инвентаризационная книга храма Трех Анастасий	368
Бакуменко Я.С. Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир наприкінці XIX – на початку XX ст.	391
Крупенко О.В., Солodka К.Ю. Поняття «чиновник»: історико-еволюційне бачення	393
Потапенко М.В. До питання про еволюцію образу імператора в громадській думці населення Чернігівської губернії на початку XX ст. (за матеріалами Ніжинського окружного суду) ...	396
Рахно О.Я. Земська діяльність П.М. Солонини	400
Шара Л.М. Освітні ініціативи міської думи Чернігова: заснування торгової школи	404
Демиденко Н.М. М.С. Грушевський: деякі аспекти концепції державотворення (до 150-річчя від дня народження)	407
Арасланова С.М. В. Антонович та розвиток історичної науки в університеті Св. Володимира у кінці XIX – на початку XX ст. (оцінка сучасної історіографії)	411
Лебедєва Ю.О. Проблема становлення Галицько-Волинської держави в українознавчих дослідженнях початку XX ст.	415
Ребенок В.В. Чернігово-Сіверщина та українське козацтво за Лжедмитра I у висвітленні Сергія Платонова	421
Константинов В.О., Жарикова С.Ю. Поїздка М.Ф. Біляшівського до Глухова у 1901 році	426
Мельник М.О. Роль Глухівського земства у становленні музейної справи на початку XX століття	428
Мошик І.В. Влаштування центрального електричного освітлення Глухова на початку XX ст. ...	435
Назарова В.В. Сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка, проходившая в г. Глухове с 10 по 17 сентября 1904 года	437
Рожкова Л.І. Діяльність етнічних організацій допомоги біженцям в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)	445
Грибенко О.М. Формування структури виконавчої влади за Української Центральної Ради. Історичний аспект	450
Мірошниченко О.М., Каравайко С.С. Глухівщина у період 1917–1919 років за спогадами Василя Романовича Ковальчука	453

Кириєвський В.Д. Петлюрівець Пилип Ващенко	458
Еткіна І.І. Селянство Глухівщини в Українській революції 1917–1921 рр.	462
Гаврилов В.М. Селянське землекористування в колективізованих селах Північного Лівобережжя України	465
Непотенко І.В. Промисловість Чернігова у 1920-х рр.: структури споживання та соціо-культурний простір	469
Єсюнін С.М. Місто Глухів за статистичними та адресно-довідковими виданнями 1926 року ...	473
Абакумова В.І. Музейна і театральна справа у Глухові 1921 року мовою документів	477
Яненко А.С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Лаврського музею культів та побуту та Всеукраїнського музейного городка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр.	483
Луговик Т.В. Є.Ю. Спаська та її методика обробки матеріалів з масового народного мистецтва	493
Ковальов О.Є. Історичні етномистецькі традиції в творах декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини	497
Луняк Є.М. Ольга Хохлова: всесвітньо відома ніжинка маловідома на батьківщині	502
Дудка Л.О. Спілка безвірників як інструмент реалізації антирелігійної пропаганди на Ніжинщині в 1920-х роках	506
Протоіерей Александр Чурочкин. Чудотворная икона «Знамение-Новгородская» из Путивльского Преображенского собора	510
Горох М.В. Кролевецька крамниця «Торгсин» у персоналіях	515
Федин А.В. Бой за Эсмань 30 сентября 1941 года	518
Боровик А.М. П.В. Владимирський – тимчасовий керівник Чернігівського учительського інституту (1943–1944 рр.)	525
Боровик М.А. Чернігівський державний педагогічний інститут (1954–1998 рр.): джерело-знавчий аспект	527
Страшко Є.М., Донець А.О. Реалії антирелігійної політики та «виховання атеїстів» у повсякденному житті ніжинців 1953–1964 рр.	530
Бєсов Л.М. Професійно-технічна освіта робітничих кадрів масових професій в Україні: історико-методологічні аспекти. 1960–1980 роки	534
Троцька В.І. Українські керамологічні студії давнього гончарства Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (1954–1990 роки)	537
Орлов В.М. Сучасні вітчизняні наукові інституції та школи дослідників історії релігії і церкви в Україні ХІХ – першого десятиліття ХХІ ст.	542
Рева Л.Г. Платон Воронько: «Моя автобіографія...» – до проблеми життя і творчості	516

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Рижева Н.О. Музейна експозиція як джерельна база дослідження давньої та середньовічної історії України	549
Терещук О.М. Меморіальні пам'ятки В.Л. Кочубея – державного діяча Гетьманщини XVIII ст. в колекції Національного музею історії України	553
Ткаченко В.М. Тарас Шевченко та його мистецьке оточення (зібрання Сумського та Лебединського художніх музеїв)	557
Пістоленко І.О. Ретроспектива постаті В.О. Мороко у контексті популяризації науково- технічної спадщини О.М. Кованька: музеологічний та інституційний аспекти	562
Ликова О.Г. Роль музею у формуванні української культурної керамології	566
Кондратенко Н.Г., Сулима О.С. Мистецька спадщина в сучасному культурному просторі міського середовища: виставкова акція «ЕкспоМ» у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського	570
Нікітіна І.В. Балаклава у музейному просторі: проблеми та перспективи	575
АВТОРИ	578

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 94(477)+351.853.2:06.051

*Л.О. Гріфен
О.М. Титова*

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена визначенню кола питань, що входять до компетенції теоретичного пам'яткознавства як науки. Розглянуті об'єкт та предмет пам'яткознавства, а також завдання пам'яткознавства щодо вивчення окремих видів об'єктів культурної спадщини і їх використання в сучасному культурному контексті.

Ключові слова: пам'яткознавство, об'єкти культурної спадщини, збереження пам'яток історії та культури, використання пам'яток історії та культури.

Останнім часом активно зростає зацікавленість нашого суспільства в збереженні та використанні культурної спадщини. Особливого значення набуває потреба покращення стану охорони пам'яток в нашій країні в умовах реформування державної системи управління галуззю, а також визначення ролі держави у формуванні і реалізації міжнародних відносин у процесі інтеграції до міжнародних організацій у зазначеній сфері, аналізу досягнень, помилок і прорахунків у державній політиці та їх наслідків для стану та збереження пам'яток. Успіх у взаємодії України з міжнародним співтовариством [1] залежить від багатьох чинників, серед яких є гармонізація національних норм та правил із європейськими та міжнародними вимогами, в тому числі і в галузі охорони культурного надбання.

Охорона культурних цінностей як певна сфера суспільної діяльності має давнє походження, пов'язане із зацікавленістю людей у збереженні матеріальної пам'яті про минулі події особистого та суспільного життя. Вже в глибокій давнині люди зберігали те, що вони вважали цінностями, у тому числі і створюючи для цього спеціальні приміщення-сховища. Однак найчастіше зберігалися предмети, які мали для їх власників певну цінність (корисність) самі по собі (коштовні метали, прикраси, зброя, твори мистецтва тощо), тобто зберігалися вони заради них самих (заради їх утилітарної функції), а не заради минулих культурних досягнень людства, що в них втілювалися, а отже не були пам'ятками історії та культури в сучасному розумінні. Зацікавленість предметами старовини саме як свідками історичних процесів, як пам'ятками культури минулих часів з'являється в Європі лише з Середньовіччя.

На теренах України також спочатку мало місце збирання різноманітних раритетів, що в подальшому переросло в збереження саме об'єктів культурної та історичної спадщини [2]. Наша

держава має значну кількість об'єктів, що пов'язані з її історією, культурним розвитком, діяльністю видатних особистостей. Іноді вони мають відносно недавнє походження, а нерідко дійшли до нас з сивої давнини. Ряд з них свого часу служив різноманітним потребам суспільства; якась їх частина і далі тією чи іншою мірою продовжує виконання тих же утилітарних функцій. Але з часом ці об'єкти набувають також нового, не менш важливого значення. Наочно відбиваючи ті процеси, котрі відбувалися в давні часи, саме вони значною мірою пов'язують сьогодення з минулим. Однак, нерідко будучи розташованими просто неба, такі об'єкти як, втім, і багато інших, зазнають руйнівного впливу з боку як природних, так і антропогенних факторів, а отже потребують виявлення, обліку та захисту, а також забезпечення сприйняття їх у якості пам'яток історії та культури якомога більшою кількістю наших сучасників.

Тому спочатку саме пам'яткоохоронна робота стала основним видом діяльності суспільства щодо культурної спадщини. А вже в її процесі виявилась потреба в теоретичному осмисленні ряду проблем, що в цьому ж таки процесі виникали. Отже, своїм становленням в якості окремої науки пам'яткознавство, перш за все, зобов'язане зростанню громадського інтересу до охорони та збереження історико-культурної спадщини. Саме розвиток пам'яткоохоронної діяльності став рушійною силою пам'яткознавчих досліджень [3], а відтак і формування основних принципів нової наукової дисципліни, яка передусім й повинна служити надійною основою для виявлення, збереження та використання нашої культурної спадщини.

Однак методологічні основи цієї науки мають також і цілком самостійне наукове значення. Пам'яткознавство – відносно молода наука. Хоча деякі положення, що стосуються пам'яткознавчих проблем, були висловлені досить давно, як окрема наука пам'яткознавство фактично оформилося в останній чверті ХХ ст. Вона швидко розвивається, завойовуючи свої позиції серед інших наук, і має вже чималі досягнення у вирішенні як теоретичних, так і практичних завдань стосовно культурної спадщини, в тому числі і щодо власних методологічних засад [4; 5; 6; 7].

Останнє є особливо важливим тому, що вже здавна існує інша наука, котра займається матеріальними свідченнями минулого – джерелознавство [8]. Джерелознавство як наука аналізує об'єкти культурної спадщини і використовує їх заради отримання історичних відомостей про минулі події, їх соціально-економічні умови та про тих

людей, завдяки яким ці події відбувалися. Воно забезпечує науковий підхід до використання збережених артефактів минулого, дозволяючи отримати від них усю можливу історичну інформацію. Тому неодноразово робилися спроби обґрунтування пам'яткознавства як окремої науки, в тому числі маючи на увазі його відмінність від джерелознавства.

Нині пам'яткознавці визначають свою науку як спеціальну наукову дисципліну, яка займається всебічним дослідженням, охороною, збереженням та популяризацією пам'яток історії та культури як складової національної та всесвітньої культурної спадщини. Принципово таке визначення пам'яткознавства не викликає заперечень, але воно все ж не містить того, що чітко конститувало б дану науку зі своїм специфічним об'єктом та предметом дослідження, які вирізняли б його серед інших наук. Тому питання про об'єкт і предмет пам'яткознавства як науки є одним з найважливіших його методологічних проблем.

Прийнято вважати, що об'єкт дослідження – це сукупність якісно визначених явищ і процесів реальності, істотно відмінних за своєю внутрішньою природою, основними рисами і законами функціонування й розвитку від інших об'єктів цієї реальності. У той же час предмет дослідження – це певна цілісна сукупність найбільш істотних у тому чи іншому відношенні аспектів, властивостей і ознак об'єкта дослідження, яка безпосередньо піддається вивченню. Таким чином, об'єкт пізнання являє собою реальність, незалежну від суб'єкта, що її досліджує, а предмет пізнання – це виділена суб'єктом або така, що привертає його увагу, частина цієї реальності. Щодо як джерелознавства, так і пам'яткознавства, то обидві ці науки мають практично спільний об'єкт – матеріальну культурну спадщину (хоча джерелознавство переважно займається писемними пам'ятками, а пам'яткознавство речовими). Але щодо їх предметів, то вони досить істотно різняться.

Обома науками артефакти, що підлягають вивченню та використанню, розглядаються, перш за все, як носії інформації щодо минулого суспільства та історичних подій. Однак інформація, котра спеціально цікавить пам'яткознавство, істотно відрізняється від тієї, якою займається джерелознавство. Якщо в останньому випадку мається на увазі наукова інформація, що дає можливість відтворити події минулого для представлення його достовірної картини, то для пам'яткознавства, що теж зацікавлене в такій інформації, цього виявляється замало, бо використання пам'яток історії та культури в сучасному культурному контексті передбачає, що ті об'єкти культурної спадщини, котрі репрезентують для нас минуле, не лише дадуть нам «суху» інформацію про нього, але й змусять ставитися до минулих подій особистісно.

Саме організація такого ставлення і буде

означати, що об'єкти культурної спадщини справді включилися до сучасного культурного контексту, виконуючи надзвичайно важливе завдання – сприяння соціалізації [9] індивіда як нащадка культурно-історичного доробку пращурів. А цього можна досягти лише через емоційний вплив на свідомість людини за допомогою ціннісної (аксіологічної [10]) інформації. Тому саме у визначенні комплексу способів і засобів використання об'єктів культурної спадщини для соціалізації індивідів та соціальних груп, перш за все, й полягає предмет дослідження пам'яткознавства як особливої науки. Саме ці моменти і складають специфічний предмет пам'яткознавства. І хоча в цьому напрямі досягнуто чималих успіхів, тут ще залишається величезний обсяг проблем для наукових досліджень. Скажімо, це стосується методики представлення об'єктів культурної спадщини можливо більш широкому загалу через розвиток музейної справи, організації екскурсійного обслуговування, популяризації пам'яток історії та культури, ефективності їх використання та багато іншого, що для успішного здійснення потребує сьогодні міцних наукових підвалин.

Одним із своїх завдань пам'яткознавство як наука має чітко на науковому рівні визначитись з тим, що вона розуміє під безпосереднім матеріальним об'єктом своїх досліджень. А це саме матеріальний об'єкт – питання нематеріальної спадщини, попри всю їх важливість, в сферу пам'яткознавства не включаються. Що ж до матеріальних утворень, то вони можуть бути природними та антропогенними (артефактами). Саме останні як результат діяльності суспільної людини й несуть у собі інформацію щодо того суспільства, котре їх створило, його історії та культури. Це стосується як тих змін в природному середовищі, що його справляє вже сам факт функціонування в ньому живої істоти, так і об'єктів, створених людиною в результаті її свідомих намірів. В останньому випадку слід пам'ятати, що коли людина виготовлює ті чи інші речі для своїх потреб з природного матеріалу, частина останнього йде у відходи, котрі теж можуть нести певну культурно-історичну інформацію. Однак головним чином про минуле суспільство все ж свідчать речі, котрі людина виготовляла свідомо. Саме вони й складають культурно-історичну суспільну спадщину.

Речі ці відзначаються неймовірною різноманітністю, бо надзвичайно різноманітними є потреби людини. Однак аналіз показує, що у загальному вигляді такого роду матеріальні об'єкти призначені для виконання однієї з двох функцій – зв'язку суспільства в цілому і кожної людини зокрема з оточуючим середовищем, і зв'язку індивідів всередині суспільства як цілого. В першому випадку ми маємо техніку екстравертного (тобто спрямованого відносно суспільства «назовні») характеру. В другому ж, перш за все,

це матеріальні фактори, що грають функції знаків, що забезпечують спілкування членів суспільства між собою. З часом з'являються також спеціальні технічні пристрої інтравертного (внутрішнього) характеру, що полегшують та інтенсифікують цей зв'язок (найбільш важливі з них – техніка транспорту та зв'язку) [7, с. 53–67].

Однак вирішення основних завдань пам'яткознавства все ж відбувається через використання конкретних видів пам'яток історії і культури [11]. Їх різноманіття природно викликає необхідність певної систематизації, класифікації об'єктів культурної спадщини за тими чи іншими ознаками, і цим теж повинно займатись пам'яткознавство як наука. Сьогодні питання виділення типів та видів пам'яток регламентуються законодавчо. Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини», прийнятим у 2000 р. [12], видами пам'яток є археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки (останній вид як окремий виділено в редакції 2004 р.). Головним чином такий поділ, звісно, обслуговує потреби пам'яткоохоронної діяльності, але він також в основному цілком прийнятний для наукових досліджень, хоча й потребує певних уточнень. Перш за все, це стосується пам'яток історії.

Але спочатку зазначимо, що певні сумніви з наукової точки зору викликає прийнята в Законі термінологія. Взагалі питання термінології викликали і викликають дискусії серед пам'яткознавців. Розпочата ця дискусія свого часу була з проблеми використання та розмежування понять «пам'ятник» і «пам'ятка» [13]. В її результаті було досягнуто згоди щодо переважного використання останнього як загального поняття для матеріальних об'єктів, що сьогодні отримали статус джерела інформації про минуле. Та нині на практичному рівні далеко не усіма пам'яткознавцями позитивно сприймається прийняте в Законі визначення цих об'єктів саме як пам'яток культури. Як зазначено, серед їх видів є й пам'ятки історії, котрі таким чином ніби підпорядковуються пам'яткам культури. Однак «культура» й «історія» як соціальні явища, не дивлячись на їх тісний взаємозв'язок, все ж є істотно відмінними і не підпорядкованими одне одному.

Кожен із згаданих видів об'єктів культурної спадщини, перелічених в Законі, відрізняється від інших за своїми типологічними ознаками і має більш-менш чітко визначену сукупність своїх об'єктів. Але це не стосується пам'яток історії. Немає жодного об'єкту серед цих видів, який би не був одночасно й пам'яткою історії. І навпаки, кожна пам'ятка історії за тими чи іншими ознаками входить і до якогось іншого виду об'єктів культурної спадщини. Таким чином, не існує підстав для виділення особливого

виду пам'яток – пам'яток історії: будь-яка пам'ятка історії неодмінно входить до інших видів культурної спадщини, як і пам'ятки цих видів – до пам'яток історії. А з певної точки зору кожна пам'ятка – пам'ятка історії: кожен матеріальний об'єкт кимось створювався і використовувався, отже був пов'язаний з певними персоналіями, був свідком певних історичних подій і грав в них ту чи іншу роль, тобто має всі ознаки пам'ятки історії [14]. Тому суть об'єкта матеріальної спадщини більш точно передається найбільш поширеним серед пам'яткознавців його визначенням як пам'ятки історії та культури.

А от дійсно виділення в окремі види пам'яток через свою специфіку потребують такі об'єкти культурної спадщини, як культові (сакральні), що призначались для символічного представлення вищих (божественних) сил, та некрополістичні, що, як правило, втілюють індивідуальну пам'ять щодо певних конкретних осіб (і ті, й другі, до речі, сьогодні включаються саме до пам'яток історії). Звісно, за існуючої офіційної класифікації багато з них може бути віднесено також до інших видів пам'яток (наприклад, архітектурних, монументального мистецтва, археологічних і т.д.). Але справа в тому, що, наприклад, в культових пам'ятках головною виступає не наукова, історична, мистецька чи будь-яка інша інформація такого роду, а втілені в них духовні цінності, які мали непересічне значення для певних людей у процесі самоусвідомлення і самовизначення в конкретних соціально-історичних умовах. А некрополістичні пам'ятки, що складають нині більшість зареєстрованих об'єктів культурної спадщини, – єдині, що оперують як пам'яттю про пам'яткоутворювача, так і власне ним самим. Тому має постати питання щодо виділення вказаних пам'яток у окремий вид об'єктів історико-культурної спадщини і закріплення такого стану в національному законодавстві України.

Зрозуміло, що кожен вид об'єктів культурної спадщини має своє особливе значення. Зокрема, це якнайтісніше стосується пам'яток археології [15]. Найціннішу історичну інформацію зосереджують об'єкти археології дописемного періоду – перші писемні згадки про територію сучасної України знаходимо не раніше V ст. до н. е. в описах давньогрецького історика Геродота. Археологічні пам'ятки є невідторним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації [16]. При цьому пам'ятки археології, безумовно, мають дуже істотні відмінності від інших пам'яток історії та культури. Це, і те, що об'єкти археологічної спадщини є комплексними пам'ятками, які поєднують у собі риси природних та історико-культурних об'єктів, й те, яким чином забезпечується збереження об'єктів археологічної спадщини, і ряд інших важливих моментів, у тому числі й те, що значна їх частина

багатошарова, складна за своїми хронологічними чи етнокультурними характеристиками. Тут важливу роль відіграє поняття «історичного ландшафту», яке системно поєднує археологічні пам'ятки з іншими чинниками – екологічними, геологічними, архітектурно-ландшафтними. Усі ці питання потребують подальшої дослідницької роботи пам'яткознавців щодо виявлення, поцінування, збереження та використання вказаних пам'яток.

Одними з найдавніших в пам'яткознавстві, а особливо в пам'яткоохоронній діяльності, є пам'ятки архітектури. Саме з них, власне, і починались пам'яткознавчі дослідження. В певному сенсі навіть історичні цивілізації характеризуються своїми архітектурними досягненнями. Архітектура дозволяє виконуватися життєвим функціям суспільства, і в той же час направляє життєві процеси, створюючись у відповідності з можливостями і потребами людей. З часом архітектурні витвори перетворюються на пам'ятки. Це стає можливим тому, що архітектурні твори існують у просторі, не змінюючись і не розвиваючись у часі, мають предметний характер, виконуючись шляхом обробки речового матеріалу, і сприймаються глядачами безпосередньо і візуально. Проте останнім часом до них долучився новий вид пам'яток – пам'ятки містобудування [17]. Архітектурна творчість не рівнозначна містобудівній. Будівельний та проектний задуми, що стосуються окремої споруди, як правило, персоніфіковані. Міста порівняно рідко зароджувалися або перебудовувалися за індивідуальними проектами; але головне, що вони знаходяться в постійних змінах і розвитку. Отже, й пам'ятки містобудування відзначаються парадоксальною, притаманною лише їм властивістю: охороняти належить те, що знаходиться в розвитку і постійно змінюється. Ці особливості пам'яток архітектури та містобудування сьогодні перебувають під пильною увагою дослідників.

Важливо відмінністю містобудівних утворень від архітектурних є також те, що вони уявляють з себе природно-техногенні комплекси і входять до певного ландшафту. Взагалі ландшафти як об'єкти культурної спадщини відрізняються надзвичайною різноманітністю – від природних до суто техногенних. Сьогодні важко говорити про суто природні ландшафти, бо на нашій планеті практично не залишилось таких, які тією чи іншою мірою не зазнали б антропогенного впливу. Діяльності людей зобов'язана своїм існуванням й така традиційна пам'яткознавча категорія, як меморіальне місце – місце, що пов'язане з якоюсь історичною подією, з чимось уславленим ім'ям, навіть якщо жодних уречевлених знаків і кодів колишньої події не залишилось. Останнім часом в ландшафтознавстві починає розвиватися напрям, який дістав назву оспадкування ландшафту [18]. Оточуючий людину

простір в усіх без виключення матеріальних і ідеальних проявах свого буття починає розглядатися як пам'ятка чогось і пам'ять про щось, як носій свідчень про ті чи інші культурні та історичні події, як уречевлений відбиток часу.

Як уже зазначалося, більша частина об'єктів культурної спадщини могла б бути віднесена до пам'яток техніки. Однак у практичній діяльності людина стикається з різними видами технічних пристроїв, котрі дуже істотно різняться між собою за своїми структурними та функціональними характеристиками. Вельми важливим є також те, що нерідко ті чи інші матеріальні утворення одночасно і різною мірою виконують роль як технічних пристроїв, так і знаків. Усі ці моменти призводять до необхідності виділення окремих груп технічних матеріальних утворень, що об'єднуються за тими чи іншими ознаками [19]. А оскільки техніка, особливо виробнича, безпосередньо стикаючись з природним оточенням суспільства, потребує відповідних знань як про це оточення, так і про процеси, що відбуваються з самими технічними пристроями, то зазвичай техніку згадують одночасно з наукою, а об'єкти історико-культурної спадщини щодо цієї групи об'єднують під загальною назвою пам'яток науки і техніки. Такий комплексний характер цього виду пам'яток, як і порівняно недавнє їх офіційне виділення в окремий вид, потребує значних зусиль дослідників щодо їх наукового супроводу.

І, нарешті, звернемося ще до одного виду пам'яток, – тих, що пов'язані з художніми творами. В згаданому Законі до них відносяться пам'ятки монументального мистецтва [20]. Це надзвичайно цікавий вид об'єктів культурної спадщини не лише з історичної, соціологічної та культурологічної точок зору, але й з точки зору власне пам'яткознавчої теорії. Бо якщо щодо інших видів культурної спадщини визначальною є переважно минула технологічна функція їх об'єктів, то щодо пам'яток монументального мистецтва такою є функція знакова. Вона не є притаманною виключно їм; скажімо, це ж стосується побутових та інших об'єктів, які крім технічної виконують також естетичну функцію. Як згадувалося вище, предмет, що колись виконував певну технологічну функцію, перетворюється на пам'ятку будучи виключеним (повністю або значною мірою) з неї та набуваючи функції носія культурної та історичної інформації про минуле. Але для всіх випадків, коли ми маємо справу з творами мистецтва, в тому числі й монументального, справа стоїть дещо інакше.

Стосовно останніх виникає певна колізія щодо одного і того ж об'єкта в його функціях художнього твору з одного боку, і пам'ятки історії та культури – з іншого. По суті справи об'єкти такого роду, якщо вони виступають перед нами саме як художні твори, не можна назвати пам'ятками історії та культури

у вузькому сенсі цього слова. Це найвищий прояв людського духу, що не обмежений жодними історико-культурними рамками, тобто це – сама культура в її матеріальній фіксації. Тому такого роду об'єкти культури мають загальнолюдську, в певному сенсі позаісторичну і позакультурну (відносно конкретних культур) сутність. Як «вічні», вони не можуть бути «виключеними» зі своєї основної (з точки зору їх призначення при створенні) суспільної функції. Але от втілена вона істотно по-різному залежно від конкретних умов, в яких реалізувався духовний потенціал їхніх творців, а тому знаходить відображення в різних формах, що мають історично визначений характер. Відповідно, в художніх творах як пам'яток, крім звичайного для будь-яких знаків подвійного шару смислів (безпосередньо самого знака і того, що ним позначається), має місце також відображення сучасного йому соціуму – те, що і характерне для пам'яток історії та культури.

Це стосується як нерухомих (витвори монументального мистецтва, які в більшій чи меншій мірі є ще й елементами ландшафту та інженерних споруд, а також знаками-символами), так і рухомих пам'яток у вигляді інших художніх творів. Принагідно зауважимо, що одним з головних недоліків Закону про охорону культурної спадщини є фактичне ігнорування рухомих пам'яток (за виключенням тих, що зрештою входять до складу пам'яток нерухомих). І справа не вирішується існуванням окремого Закону про музейну справу, пов'язаного саме з рухомими пам'ятками, оскільки при цьому неприпустимо порушується єдність культурної спадщини та пам'яткознавчої проблематики. Не даремно навіть правомірність застосування в Законі про охорону культурної спадщини терміну «музеєфікація» лише щодо нерухомих пам'яток професійні музейники все частіше ставлять під сумнів.

Таким чином, вирішення теоретичних питань, котрі пов'язані з дослідженням особливостей різних типів та видів об'єктів культурно-історичної спадщини, є одним з основних завдань пам'яткознавства як науки. Не менш важливим є й опрацювання питань, пов'язаних із законодавством щодо пам'яткоохоронної справи. Однак все ж головним напрямом діяльності пам'яткознавства як науки повинно бути дослідження проблем, що виникають при виконанні об'єктами культурної спадщини свого основного соціального призначення – включення до сучасного культурного контексту.

Як уже неодноразово наголошувалося, це відбувається тоді, коли той чи інший матеріальний об'єкт вилучається зі своєї соціальної функції, заради якої його було створено, і набуває функції носія інформації про минуле. Однак остання функція не завжди повністю витісняється першою, і даний об'єкт продовжує певною мірою залишатися здатним виконувати свої суспільні функції. В такому

разі мова йде про функціональне пристосування об'єкту, бажано таким чином, щоб його утилітарна функція не лише не заважала, а навіть сприяла інформаційній. Це, скажімо, має місце стосовно пам'яток архітектури, особливо, коли їх утилітарна функція за метою співпадає з інформаційною (як, наприклад, при пристосуванні пам'яток архітектури під музейні приміщення). Для музеєзнавчої теорії тут відкривається широке поле діяльності.

В цьому та інших випадках теоретичні обґрунтування мають велике значення при відновленні пошкоджених чи значною мірою втрачених об'єктів культурної спадщини. Реставраційні роботи взагалі не можуть проводитись без наукового супроводу, в тому числі і при вирішенні питань про допустимі засоби та обсяги реставрації.

Надзвичайно важливими є питання, пов'язані з безпосереднім сприйманням суспільством тієї інформації, яку несуть об'єкти культурної спадщини. Організація виставок, експозицій і взагалі музейної справи, екскурсійного обслуговування, туристичних маршрутів – усі ці моменти, що забезпечують доступ широкому загалу до наших культурних надбань, повинні бути в центрі уваги пам'яткознавства. Значну увагу потрібно приділяти також популяризації об'єктів історико-культурної спадщини через різні засоби масової інформації.

Зокрема, слід пильну увагу звернути на відносно нове явище в даному напрямі, що швидко розвивається, – віртуальні музеї. Ці «музеї» в дійсності не є музеями в стислому розумінні цього слова, оскільки не представляють автентичних пам'яток в їх фізичній реальності. Однак використання цієї форми діяльності значно полегшує популяризацію останніх, попереднє знайомство з ними, виконання другорядних (порівняно з соціалізацією індивіда) музейних функцій (наприклад, просвітницької) і т. ін. Тут також відкривається широке поле для теоретичних досліджень.

Таким чином, пам'яткознавство як наукова дисципліна виконує вже сьогодні та передбачає в подальшому цілий ряд теоретичних та практичних завдань, надзвичайно важливих для суспільства, які, однак, не входять до кола інтересів і можливостей інших наук, – як згаданих вище, так і багатьох інших. Тому розвиток пам'яткознавчих досліджень має непересічне значення для забезпечення успішного функціонування суспільства та його подальшого розвитку.

Посилання

1. Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К., 2008. – 176 с.
2. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – К., 1991. – 274 с.
3. Кулемзин А.М. Правильное определение предмета памятничкоохранительной деятельности – начало ее успеха // Культурологические исследования в Сибири. – Вып. 1. – Омск,

1999. – С. 51–57.

4. Боярский П.В. Введение в памятниковедение. – М., 1990. – 218 с.

5. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 420 с.

6. Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 7–64.

7. Гриффен Л.А. Теоретические основания памятниковедения. – К., 2012. – 84 с.

8. Див., напр.: Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990. – С. 3–4.

9. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие. – М., 2004. – 304 с.

10. Ильин В.В. Аксиология. – М., 2005. – 216 с.

11. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. Гриффіна Л.О., Титової О.М.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПШ. – К., 2012. – 380 с.

12. Закон України від 08.06.2000 р. № 1805–III «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України від 29.09.2000–2000 р., № 39, стаття 333.

13. Брайченко М. Час і пам'ятки. До проблеми поняття «пам'ятка історії та культури» // Пам'ятки України. – 1986. – № 2. – С. 36.

14. Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. – К., 2005. – С. 149–171.

15. Івакін Г., Титова О. Критерії класифікації та оцінювання пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 141–165.

16. Титова О.М., Келін Д.В. Проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток кам'яного віку України // Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 102–111.

17. Прибега Л.В. Пам'ятка містобудування: методологічна сутність // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 3–13.

18. Тютюнник Ю.Г. Онаслеживание ландшафта. – К., 2010. – 212 с.

19. Гриффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М. Пам'ятки техніки. – К., 2010. – 127 с.

20. Велигоцкая Н.И., Жиздринская А.В., Коломиец Н.С. Монументально-декоративное искусство в архитектуре Украины. – К., 1989. – С. 23–24.

Гриффен Л.А., Титова Е.Н. Памятниковедение: основные направления исследований

Статья посвящена определению круга вопросов, входящих в компетенцию теоретического памятниковедения как науки. Рассмотрены объект и предмет памятниковедения, а также задачи памятниковедения по изучению отдельных видов объектов культурного наследия и их использования в современном культурном контексте.

Ключевые слова: памятниковедение, объекты культурного наследия, сохранение памятников истории и культуры, использование памятников истории и культуры.

Hriffen L.O., Tytova O.M. Monumentology: the main areas of research

The article is devoted to the definition of the range of issues within the competence of the theoretical monumentology as a science. We consider the object and subject of monumentology and monumentology task of studying individual types of cultural heritage and its use in the contemporary cultural context.

Key words: monumentology, objects of cultural heritage, preservation of monuments of history and culture, the use of historical and cultural monuments.

27.02.2016 р.

УДК 061.75:351.(477-25)

Г.М. Бичковська

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ РОБОТИ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПШ

У статті розкрито структуру Центру пам'яткознавства, охарактеризовано основні напрями наукової роботи установи. Здійснено спробу класифікації планових тем, які виконувались Центром протягом 1991–2015 років. Наведено найбільш вагомий досягнення за останні роки у пам'яткоохоронній галузі.

Ключові слова: Центр пам'яткознавства, наукова робота, пам'яткознавство, музеєзнавство, історико-культурна спадщина, охорона пам'яток історії та культури.

У період державних перетворень і змін в українському суспільстві активізувалися процеси вивчення, збереження, відновлення та використання пам'яток історико-культурної спадщини України. 1991 року виникла потреба у створенні спеціальної інституції, що займалася б таким проблемами. З цією метою, завдячуючи ініціативі голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПШ) академіка АН УРСР П.П. Толочка, працівників Президії АН УРСР, кандидатів історичних наук В.І. Попика та В.С. Чижка, спільною Постановою Президії Академії наук УРСР і Колегії Головної ради УТОПШ від 23 травня 1991 р. було створено Центр пам'яткознавства АН УРСР і УТОПШ (далі – Центр). Одним із ініціаторів його створення був історик С.З. Заремба, який у подальшому став директором Центру і працював на цій посаді до останніх днів свого життя (до січня 2003 року) [1]. Сергій Захарович у своєму монографічному дослідженні «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» [2] вперше у вітчизняній історіографії розглянув значну джерельну базу з історії і теорії українського пам'яткознавства, обґрунтував виділення пам'яткознавства в окрему наукову дисципліну.

У прийнятій 1991 р. Постанові зазначено, що завданнями Центру є відновлення історичної пам'яті народу, збереження, дослідження і популяризація пам'яток історії та матеріальної культури, піднесення теоретико-методичного рівня пам'яткознавства, вироблення сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорійності пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст, розширення наукового співробітництва з провідними зарубіжними центрами пам'яткознавства [3].

Відповідною Постановою затверджено положення про Центр, в якому основними напрямками наукових досліджень зазначені:

– розробка теоретико-методичних і методичних основ вивчення, збереження, відновлення та використання пам'яток історико-культурних і природно-етнографічних комплексів й заповідних зон у містах;

– розробка комплексних програм і методик виявлення та збереження інформаційних технологій банків даних історико-культурної спадщини України;

– розробка і впровадження сучасних методів комплексного дослідження багатoproфільних історико-культурних пам'яток [4].

У розділі II Статуту Центру представлені основні напрями науково-дослідної діяльності. Головними завданнями Центру є здійснення фундаментальних і прикладних досліджень з метою одержання нових знань у галузі пам'яткознавства та охорони пам'яток історії та культури, розробка проектів нормативних документів та методичних рекомендацій з питань охорони, збереження і використання пам'яток культурної спадщини.

Прикладні розробки Центру та його практична діяльність спрямовані на вирішення завдань охорони, збереження та відновлення пам'яток культурної спадщини, з яких виділяються наступні:

– розробляти і впроваджувати нові методи комплексного дослідження багатoproфільних пам'яток культурної спадщини;

– розробляти системні основи популяризації пам'яток, навчання і виховання населення стосовно завдань збереження, охорони та відродження історико-культурного надбання України з метою надання науково-методичної допомоги зацікавленим міністерствам і відомствам, засобам масової інформації;

– здійснювати підготовку та видання наукових, науково-методичних і популярних праць з проблем охорони, збереження та використання культурної спадщини;

– вивчати та узагальнювати досвід діяльності установ і організацій, що здійснюють роботу у сфері охорони, використання, реставрації пам'яток історії та культури, забезпечувати науково-методичний нагляд і контроль за цим процесом;

– здійснювати у встановленому порядку зв'язки з науковими установами, товариствами і вченими України та зарубіжжя [5].

Протягом перших років функціонування Центром чітко визначено провідні наукові напрями досліджень, сформовано науковий колектив та основні структурні підрозділи – відділи Центру (історичного пам'яткознавства; культурної спадщини; пам'яток української церкви) та регіональні відділення (Західно-регіональне відділення у м. Львові; Східно-регіональне відділення у м. Харкові). Пізніше, вже у 2000-і роки, створені Південноукраїнський регіональний відділ у м. Миколаєві, Бахмутський відділ у Донецькому регіоні, Північно-Східний відділ м. Ніжині, Кримський відділ у м. Сімферополі.

Відділи Центру пам'яткознавства працюють кожен у своїй вузькій галузі пам'яткознавства та музеєзнавства. Відділ історичного пам'яткознавства

здійснює фундаментальні і прикладні дослідження, що включають різнопланову тематику: історія й теорія пам'яткознавства (О.М. Титова, Л.О. Гріффен); історія, теорія та методологія охорони культурної спадщини (О.М. Титова, Л.О. Гріффен, Н.М. Сенченко, А.О. Горькова, Г.М. Бичковська); проблеми топоніміки й історичної картографії (Л.А. Пономаренко, С.Ю. Зогуля); популяризація культурної спадщини (О.М. Титова, Л.О. Гріффен, Б.В. Колосок, Д.В. Кепін, С.Ю. Зогуля); створення реєстру пам'яткознавців України (О.М. Титова, М.Т. Максименко); створення каталогу пам'яток історії та культури (О.М. Титова, М.Т. Пархоменко); а також розробка методичних засад роботи з молоддю в галузі пам'яткознавства (О.М. Титова).

Відділ культурної спадщини представлено науково-дослідними роботами, що присвячені пам'яткам архітектури і містобудування, історичним ландшафтам (Б.В. Колосок); кам'яному, дерев'яному зодчеству (Л.В. Прибега); пам'яткам археології, проблемам їх консервації та музеєфікації (О.М. Титова, Д.В. Кепін); нерухомих пам'яткам і пам'ятним місцям українського козацтва (Д.Я. Телегин, О.М. Титова, І.М. Симоненко); пам'яткам науки і техніки (Л.О. Гріффен, В.О. Константинов); музеєзнавству (Д.В. Кепін, О.М. Титова) та методиці створення профільних музеїв (В.О. Константинов, Л.О. Гріффен).

Співробітники відділу «Пам'яток української церкви» займаються проблемами церковного пам'яткознавства, зокрема, історією церков і монастирів (Н.М. Сенченко, О.В. Шуба, А.Л. Зінченко) [6].

На особливу увагу заслуговують питання збереження пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей, що базуються на вивченні специфіки культурно-історичних та природних умов різних регіонів. Тому Центр пам'яткознавства підтримує та координує діяльність своїх регіональних відділів, що працюють на громадських засадах.

Основним науковим напрямом Південноукраїнського регіонального відділу є дослідження та збереження археологічних пам'яток на території Миколаївської та Херсонської областей, постійний моніторинг сучасного стану археологічної спадщини регіону (Н.О. Рижева, М.Ю. Ласинська, О.В. Господаренко, В.В. Кузовков, археологи К.В. Горбенко, О.І. Смирнов, Д.В. Філатов).

Співробітники Північно-Східного регіонального відділу досліджують об'єкти культурної спадщини України, які розміщуються на території Північно-Східної України (у межах Чернігівської та Сумської областей), зокрема проблеми їх вивчення, збереження й використання, а також питання історії й сучасного стану музейної справи на теренах означеного регіону. Співробітники відділення брали активну участь в археологічних польових

дослідженнях на території міст Батурина, Глухова, Ніжина, Новгорода-Сіверського та найближчої округи (І.С. Кедун, Ю.О. Коваленко, Л.Г. Кияшко); у польовому обстеженні некрополістичних пам'яток на території міст Глухова та Ніжина (Г.М. Дудченко, С.П. Жукова, С.Ю. Зозуля, Ю.О. Коваленко, О.С. Морозов); обстеженні стану збереженості пам'яток археології, архітектури та історії на території Сумської та Чернігівської областей (Н.М. Дмитренко, І.С. Кедун, І.В. Мошик, А.М. Острячко, С.Ю. Зозуля, Ю.О. Коваленко, О.С. Морозов, С.В. Черняков, С.Б. Юрченко).

Колектив Східно-регіонального відділу Центру пам'ятокознавства працює над розробкою теоретико-методологічних проблем вивчення, збереження, відновлення та використання пам'яток історико-культурної спадщини Слобожанщини, проводить науково-методичне забезпечення організації виставок та експозицій (зокрема, підготовку нової експозиції Музею археології та етнографії Слобідської України), вивчає досвід діяльності профільних організацій. Співробітники Східно-регіонального відділу Центру пам'ятокознавства надають практичну допомогу відповідним установам у розв'язанні проблем охорони і збереження пам'яток вітчизняної історії та культури (С.І. Посохов, О.Г. Павлова, В.Ю. Іващенко, С.М. Куделко).

Кримським відділом здійснювалась систематична робота зі створення каталогу нерухомих пам'яток Криму по Севастополю, Алушті та Євпаторії, зокрема тюркських пам'яток. Активно проводились заходи по відновленню та використанню пам'яток історико-культурної спадщини Кримського півострову (А.А. Непомнящий, Є.В. Молочко, Д.В. Яшний, В.В. Каліновський, Н.В. Кармазіна, О.В. Хлівнюк).

При Бахмутському регіональному відділі здійснювали експедиційну роботу з обстеження пам'яток археології, зокрема впроваджувалась практика із виявлення та взяття на облік пам'яток архітектури, створювався каталог нерухомих пам'яток Донецької області (С.Й. Татаринів, А. Драголюбов).

На сьогодні більшість відділів зазнали структурних реорганізацій, зокрема два останніх помітно скоротили роботу у зв'язку із політичними подіями, але, незважаючи на це, робота з пам'яток охоронної справи продовжується майже у всіх регіонах України.

Центр пам'ятокознавства та його регіональні відділи впроваджують у практичну роботу громадських і державних пам'яток охоронних організацій, музейних установ результати своїх фундаментальних досліджень, що являють собою пріоритетний напрям науково-дослідної роботи (далі – НДР) установи. Протягом 1991–2015 рр. підготовлено близько 30 науково-дослідних робіт, що розкривають комплекс досліджень багатопрофільного характеру. Теоретико-

методологічний характер мають наступні теми досліджень: «Основи вивчення, збереження, відновлення та використання пам'яток історії, історико-культурних і природно-етнографічних комплексів та заповідних зон» (1991–1996 рр.), «Збереження пам'яток археології України» (1996–1999 рр.), «Проблеми історії українського пам'ятокознавства, питання законодавчого та адміністративного регулювання охорони та використання історико-культурної спадщини» (1996–1999 рр.), «Розробка методичних рекомендацій до визначення каталогізації та музеєфікації нерухомих пам'яток українського козацтва XVI–XVIII ст.» (2007–2011 рр.) тощо. Різним типам пам'яток історико-культурної спадщини України присвячені такі роботи: «Проблеми дослідження археологічних пам'яток та їх висвітлення у музейній експозиції» (1999–2002 рр.), «Історія створення і діяльності науково-технічних музеїв в Україні» (1996–1999 рр.), «Актуалізація науково-технічної спадщини в пам'яток охоронній та музейній діяльності» (2012–2014 рр.), «Створення Каталогу та Довідника нерухомих пам'яток українського козацтва XVI–XVIII ст.» (1997–2000 рр.).

Своєю актуальністю вирізняються дослідження на тему інтеграційних процесів в Україні у галузі пам'яток охоронної справи: «Проблеми пам'ятокознавства України в контексті 2000-ліття християнства» (1999–2002 рр.), «Трансформація пам'ятокознавства та пам'яток охоронної діяльності в Україні в 1991–2011 роках» (2009–2012 рр.), «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку XXI століття» (2013–2015 рр.) тощо.

Матеріали планових тем знаходять своє вираження у друкованих працях, що виходять під егідою Центру, серед яких є чотири періодичних фахових видання з історичних наук та мистецтвознавства. Загалом щороку бачать світ понад тридцять монографічних робіт. Наприклад, у 2015 р. Центр пам'ятокознавства видав і взяв участь у виданні монографій, довідників, тематичних збірників (колективних наукових праць), бібліографічних посібників, журналів, газет обсягом 471,38 друкованих аркушів. Також за останній рік Центром самостійно і спільно з науково-дослідними та вищими навчальними закладами України проведено кілька міжнародних наукових та науково-практичних конференцій, читань, круглих столів. Найвагоміший доробок останніх років – випуск у 2012 році колективної монографії «Основи пам'ятокознавства» [7], у якій зроблено спробу в систематизованому вигляді викласти основні проблеми пам'ятокознавства та пам'яток охоронної справи.

На основі аналізу напрацьованих останніх років можна зробити висновок, що одним із

найвагоміших досягнень наукової роботи Центру є започаткований в установі науковий напрям – пам'яткознавство, який отримав офіційне визнання Вищої атестаційної комісії (наказ від 29 травня 2006 р. № 263) через введення нової спеціальності «26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство» [8].

Надзвичайно важливою є діяльність з підготовки наукових кадрів. У 2008 р. при Центрі була відкрита аспірантура, працювала Спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство», що надає можливість молодим науковцям підтвердити свою професійність та отримати науковий ступінь кандидата історичних наук. Нею вже скористалося 35 дисертантів [9]. Центр також сприяє вже визнаним науковцям отримати звання старшого наукового співробітника, Заслуженого працівника культури (науки) України.

Результати наукових розробок, їх теоретико-методологічний рівень свідчать, що Центр пам'яткознавства вступив у нову смугу розвитку, коли відбувається диференціація наукових напрямів, поглиблення дослідженої проблематики, вироблення нових наукових підходів. У своїй науковій діяльності він намагається відповісти на актуальні проблеми, які відбуваються в процесі духовного відродження українського народу, сприяти зусиллям державних органів і громадських організацій, спрямованим на збереження, відновлення, використання і популяризацію пам'яток історії та культури. Вдалося помітно сприяти посиленню ролі НАН України в дослідженні та збереженні культурної спадщини. Пропозиції Центру мають реальний вплив на покращення технічного стану пам'яток, виховання молодих кадрів. Усе більше історико-культурних заповідників, музеїв, інших закладів, яким не байдужа доля пам'яток України, звертаються сюди за науково-методичною допомогою у вирішенні актуальних проблем, проведенні спільних досліджень, наукових конференцій, підготовці друкованих видань.

Посилання

1. Український історик Сергій Заремба: документи та матеріали до бібліографії / Упоряд., життєпис, бібліогр. Т.І. Ківшар. – К.: Вид-во «Жнець», 2007. – 204 с.
2. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.
3. Заремба С.З. До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК / Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 3–13.
4. Постанова № 151 від 23 травня 1991 р. Президії Академії наук УРСР і Колегії Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
5. Статут Центру, прийнятий Вченою радою Центру пам'яткознавства, протокол № 6 від 19.06.2007 року.
6. Титова О.М. Діяльність Центру пам'яткознавства з вивчення та популяризації культурної спадщини / Перші Зарембівські читання. Матеріали Перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича

Заремби (1947–2003) (м. Київ, 23 січня 2007 р.): Збірник статей (упор. Титова О.М.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2007. – С. 29–34.

7. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. Гриффіна О.Л., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилук О.Н., Гаврилук С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.

8. Титова О.М. Діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК у 1991–2011 роках / Треті Зарембівські читання: Збірник статей (упор. Титова О.М.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2011. – С. 3–10.

9. Бичковська Г. М., Горькова А. О. Пам'яткоохоронна та музеєзнавча проблематика дисертаційних досліджень в Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК / Питання історії науки і техніки. – 2016. – № 1(37). – С. 74–81.

Бычковская А.Н. Основные направления научной работы Центра памятниковедения НАН Украины и УООПИК

В статье раскрыта структура Центра памятниковедения, охарактеризованы основные направления научной работы учреждения. Предпринята попытка классификации плановых тем, которые выполнялись Центром в течение 1991–2015 годов. Приведены наиболее значимые достижения за последние годы в памятникоохранной отрасли.

Ключевые слова: Центр памятниковедения, научная работа, памятниковедение, музееведение, историко-культурное наследие, охрана памятников истории и культуры.

Bychkovska H.M. Main directions of scientific work of Monuments Research Center of the NAS of Ukraine and USPHCM

In the article revealed the structure of the Centre of Monuments Research, was characterized the main directions of scientific work of institution. This article attempts to classify the planned topics that were carried out by the Center during 1991-2015 years. The most significant achievements of recent years in field of monument research were highlighted.

Key words: Centre of Monuments Research, scientific work, monument studies, museology, historical and cultural heritage, monument protection of history and culture.

10.03.2015 р.

УДК 351.853.1:159.955.1(477)(045)

О.В. Вечерська

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемним моментам обліку культурної спадщини та формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Процес наповнення Реєстру є надто повільним, незважаючи на нещодавно здійснені заходи щодо спрощення процедур підготовки облікової документації.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятки, облік об'єктів культурної спадщини.

Збереження культурної спадщини неможливе без системного обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини, складовими якого є виявлення, наукове вивчення, класифікація та державна реєстрація.

У червні 2000 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон «Про охорону культурної спадщини», який узагальнив попередній досвід охорони пам'яток, інтегрував принципи міжнародних пам'ятоохоронних документів, запровадив нову базу термінологію в сфері охорони культурної спадщини. Відповідно до цього Закону пам'яткою вважається об'єкт культурної спадщини, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр). Він легітимізує статус об'єкта культурної спадщини як пам'ятки та гарантує його правовий захист з боку держави.

Формування, ведення та використання Реєстру здійснюється спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини: Кабінетом Міністрів України (щодо пам'яток національного значення); центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (щодо пам'яток місцевого значення); органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (подання пропозицій центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення об'єктів до Реєстру та внесення змін до нього).

Сьогодні проблеми формування Реєстру набули особливої актуальності й гостроти через те, що стали очевидними невтішні результати 15-літньої роботи щодо включення до нього пам'яток. Статистика свідчить, що з наявних в Україні близько 140 тис. пам'яток до Реєстру занесено тільки 6374 пам'ятки, тобто менше 4,6 %, з них 891 – за категорією національного значення і 5483 – місцевого значення. І якщо, приміром, у 2012 р. до Реєстру було занесено 1439 пам'яток, у 2013 р. – тільки 1122, то за 2015 р. – жодної (!). Це свідчить не тільки про адміністративну неспроможність Мінкультури, а й про серйозні проблеми в самій державній системі обліку пам'яток.

На сьогодні існує досить розвинена нормативно-правова база з цих питань, відображена в збірниках нормативно-правових актів [1, 2, 3]. Проблемним питанням формування Реєстру та нормативно-правового регулювання обліку культурної спадщини присвячені публікації Л. Савостіної [4], О. Попельницького [5], А. Семенчик [6] та інших дослідників. У них започатковано пошуки розв'язання даної проблеми, котрі сьогодні, як показує практика, далекі від завершення. Найпродуктивніше у цьому напрямку протягом останнього десятиліття працював Науково-дослідний інститут пам'ятоохоронних досліджень Міністерства культури.

Метою нашого дослідження є з'ясування проблемної ситуації з формуванням Реєстру в контексті тієї системи обліку культурної спадщини, яка запроваджена в Україні з 2000 р. Завданням дослідження є вивчення процесів внесення до Реєстру

об'єктів, у т. ч. і з двох національних заповідників – «Глухів» і Києво-Печерського, їх порівняння й визначення передумов того, що законодавчо встановлений механізм обліку культурної спадщини на практиці виявився неефективним.

Занесення об'єктів до Реєстру регламентує затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1760 Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, який встановлює процедуру подання та розгляду пропозицій щодо занесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру, склад облікової документації, а також критерії визначення категорій пам'яток національного та місцевого значення [1, с. 203-206].

Облікова документація на об'єкт культурної спадщини включає облікову картку, паспорт, коротку історичну довідку, акт технічного стану, довідку про майнову цінність об'єкта. Затверджено форми облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини (наказ Міністерства культури і мистецтва України та Державного комітету України з будівництва та архітектури від 13.05.2004 № 295/104) [3, с. 670-674]. Створена і працює Експертна комісія з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру, до складу якої увійшли провідні фахівці у сфері охорони культурної спадщини України.

Теоретично напрацьовані нормативно-правові акти та методичні документи [3, с. 675-689] створюють умови для належного обліку об'єктів культурної спадщини та формування Реєстру. Втім, як це не парадоксально, за 15 років, що минули з моменту прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», до Реєстру було занесено настільки незначну кількість пам'яток, що при таких темпах зміняться кілька поколінь пам'ятоохоронців, доки буде остаточно сформований Реєстр [5, с. 506].

Раніше, згідно з нормативами радянської доби, об'єкти культурної спадщини заносились до державних списків пам'яток історії і культури постановами Ради Міністрів УРСР (пам'ятки республіканського значення) та рішеннями облвиконкомів, пізніше – розпорядженнями представників Президента в областях / головами облдержадміністрацій (пам'ятки місцевого значення). Значна кількість об'єктів, які було занесено до переліків щойно виявлених ще в радянські часи, перебуває в цих переліках дотепер.

На початкових етапах формування Реєстру виникла певна юридична колізія. У прикінцевих положеннях Закону України «Про охорону культурної спадщини» (у редакції від 08.06.2000 р.) було зазначено, що об'єкти, включені до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та

культури», визнаються пам'ятками відповідно до цього Закону. Але процедура визнання не була прописана, тому в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (від 16.12.2004 № 2245–IV) законодавчо було закріплено норму, що «об'єкти, включені до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», до вирішення питання про їх включення (не включення) до Реєстру вважаються пам'ятками відповідно національного чи місцевого значення» [2, с. 69].

Для приведення охоронного статусу об'єктів, раніше включених у списки (переліки) пам'яток історії та культури, до норм сучасного пам'яткоохоронного законодавства, органам охорони культурної спадщини необхідно провести інвентаризацію цих об'єктів, визначити їх історико-культурну цінність, з'ясувати відповідність об'єктів критеріям, що їх пред'являють до пам'яток національного чи місцевого значення, та обґрунтувати занесення певної їх частини до Реєстру.

Слід зазначити, що якісний склад об'єктів культурної спадщини, занесених до переліків у попередню історично епоху, є достатньо тенденційним та відображає радянські ідеологічні настанови. Він демонструє відсутність чітких критеріїв поцінування. У першу чергу це стосується пам'яток історії та монументального мистецтва, значна частина яких увічнює події, пов'язані з встановленням радянської влади та функціонуванням її органів. Велика кількість об'єктів (понад 30 тис.), що перебувають на державному обліку, пов'язана з подіями Другої світової (або так званої Великої Вітчизняної) війни. Більшість з цих об'єктів – братські та поодинокі могили радянських воїнів. При наявності сьогодні Закону України «Про поховання та похоронну справу» [3, с. 487–489], який забезпечує охорону всіх поховань без терміну давності, доцільно було б переглянути пам'яткоохоронний статус братських та одиночних могил періоду Другої світової війни.

Необхідно також унормувати статус могил воїнів та інших громадян, які загинули за свободу і незалежність України при відбитті російської агресії у 2014–2016 рр. Бо якщо сьогодні пам'ятками культурної спадщини вважаються могили радянських воїнів, загиблих в Афганістані (тобто далеко від України, захищаючи імперські амбіції СРСР – держави, яка не відбулася), то набагато більше є підстав для надання високого суспільного статусу похованням Героїв Небесної Сотні та тих українських воїнів, які загинули, захищаючи Україну на українській землі.

Як відомо, на кожен об'єкт культурної спадщини необхідно скласти облікову документацію, на підставі розгляду якої приймається рішення про занесення (не занесення) об'єкта до Реєстру. Підготовка облікової документації передбачає значні фінансові витрати, які сягають кількох тисяч гривень на один об'єкт, але фінансування заходів з паспортизації об'єктів культурної спадщини з державного та місцевих бюджетів вкрай обмежене. Після того, як у 2010 р. була провалена Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки [2, с. 195-199], неможливість виготовлення паспортів і довідок про майнову цінність пам'яток (через відсутність бюджетного фінансування) загальмувала процес формування Реєстру.

Розглянемо у порівнянні стан занесення до Реєстру пам'яток двох національних заповідників – Національного заповідника «Глухів» та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Пам'ятки Глухова досить повно представлені в Реєстрі – їх там 38, у т. ч. 9 пам'яток національного значення і 29 пам'яток місцевого значення. Усі найвизначніші пам'ятки міста сьогодні в Реєстрі. Серед них ключовою є Історичний центр міста Глухова XII-XVIII ст. – комплексна пам'ятка археології, містобудування, історії, ландшафту. Тут принципово важливим є перше і провідне видове визначення «археології», тому що згідно з законодавством пам'ятки археології (тобто земельні ділянки, які вони займають) можуть перебувати тільки в державній власності. Це – заповідник від «дерібану» землі в історичному центрі міста.

Проте з глухівськими пам'ятками в Реєстрі пов'язаний анекдотичний казус: будинок Глухівського учительського інституту занесений у Реєстр двічі, і обидва рази – як пам'ятка національного значення, причому за двома різними адресами, двома постановами Кабміну і з двома різними охоронними номерами – 180031/1–Н та 180007–Н.

Це прикро, але не так, як у ситуації з пам'ятками Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, який, крім усього іншого, є пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Неначе в насмішку, Києво-Печерський заповідник має тільки одну (!) пам'ятку національного значення, внесenu до Реєстру. Це – могила зрадників Іскри і Кочубея! Хоча до Реєстру занесено за категорією місцевого значення ще 85 пам'яток заповідника, але то не знімає цієї дивної проблеми. До речі, така ж ситуація і з пам'ятками Національного заповідника «Софія Київська». І це при тому, що на пам'ятки обох заповідників силами їх співробітників виготовлено повні комплекти облікової документації, включно з паспортами.

Пояснити цю парадоксальну ситуацію можна двома обставинами. У глухівського заповідника

ситуація з унесенням пам'яток до Реєстру склалася благополучно внаслідок системної допомоги, яка була йому забезпечена протягом останніх десятиліть у київських бюрократичних коридорах. Що ж стосується обох київських заповідників, то підготовлений і завізований усіма проектом постанови Кабміну про занесення їхніх пам'яток національного значення до Реєстру чомусь «загубився» в кабінеті у міністра культури України – одного з багатьох, які змінилися в цьому кріслі за останню п'ятирічку.

Практичний досвід свідчить, що виготовлення паспортів доцільно проводити після занесення об'єктів до Реєстру та присвоєння їм статусу пам'ятки відповідної категорії. На думку багатьох практиків-пам'яткоохоронців, у т. ч. й Л.Є. Савостіної, для визначення історико-культурної цінності об'єкта при занесенні його до Реєстру достатнім є подання облікової картки з матеріалами фотофіксації, короткої історичної довідки, акта технічного стану об'єкта [4, с. 327].

Цю проблему Міністерство культури зняло у 2013 р., затвердивши Порядок обліку об'єктів культурної спадщини, яким значно спрощено процедури і зменшено набір обов'язкової документації на пам'ятки. Процедурою також передбачено, що об'єкти культурної спадщини, які визнані такими, що не підлягають занесенню до Реєстру у зв'язку з втратою предмета охорони та/або невідповідності визначеним Порядком критеріям, вважаються знятими з державного обліку.

Ще одне спрощення процедур передбачає реалізація наказу Міністерства культури України 22.10.2015 № 838 «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини», що впливає з прийнятого Верховною Радою України пакету законів про декомунізацію. Там визначено, що пам'ятники комуністичним діячам та відповідним подіям не підлягають включенню до Реєстру. Здійснюється перевірка лише фактичної наявності таких об'єктів, а також уточнення їх місцезнаходження, за результатами чого складається перелік, який не підлягає розгляду науковими радами, а є підставою для невключення цих об'єктів до Реєстру з автоматичною втратою ними статусу об'єктів культурної спадщини. Для Глухова це означає, що обидва пам'ятники Леніну, пам'ятник Марксу на території Національного педагогічного університету ім. О. Довженка, пам'ятник комуністичному діячу (а фактично – бандиту) Циганку автоматично втратили статус пам'яток/об'єктів культурної спадщини й більше не перебувають під охороною держави. Їхню подальшу долю має визначити міська громада.

Сьогодні, як і протягом попередніх років, вельми проблемною залишається якість облікової документації, яка подається на розгляд Експертної комісії з питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру. Випадки, коли

об'єкт відповідає встановленим критеріям, а облікова документація розроблена неякісно й не відповідає жодним вимогам, є непоодинокими. У цих випадках документацію з зауваженнями повертають на доопрацювання, яке може бути неодноразовим і дуже тривалим. Це свідчення не лише низького фахового рівня і безвідповідальності фахівців місцевих органів охорони культурної спадщини, а й небажання Міністерства культури організувати для них курси підвищення кваліфікації, тренінги, семінари, як це робилося за радянський часів [6, с. 504].

З цього можна зробити деякі висновки. Поки що тільки нормативно-правовий аспект проблеми обліку культурної спадщини усвідомлено і частково вирішено – шляхом спрощення механізму занесення об'єктів до Реєстру. Однак необхідно й надалі працювати над удосконаленням механізму занесення / незанесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру для швидшого його формування та зменшення непродуктивних витрат з державного і місцевого бюджетів на виготовлення повного пакету облікової документації.

Необхідно удосконалити принципи й критерії відбору та поцінування пам'яток, зокрема їх історико-культурної, наукової та художньо-естетичної цінності виходячи з того, що оцінка пам'яток має базуватися на науковій основі й бути неупередженою, вільною від політичних, етнічних, конфесійних і суб'єктивних стереотипів й уподобань.

Проблема формування Реєстру вимагає кардинальної реорганізації роботи в цьому напрямку органів охорони культурної спадщини всіх рівнів, але перш за все – Міністерства культури. Органи охорони культурної спадщини на рівні міністерства, обласних та відповідних міських державних адміністрацій повинні мати спеціальні структурні підрозділи, які забезпечують процес формування Реєстру та проведення моніторингу пам'яток, занесених до нього.

Посилання

1. Правова охорона культурної спадщини: Зб. документів. – К.: Інтерграфік, 2004. – 320 с.
2. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. док. / упоряд.: Л.В. Прибега. – К.: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. – 416 с.
3. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – 796 с.
4. Савостіна Л.Є. Порядок обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реалії та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 322–335.
5. Савостіна Л.Є., Попельницький О.О. Проблеми формування державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 504–513.
6. Семенчук А.О. Методичні проблеми створення облікової документації на нерухомих об'єкти культурної спадщини в контексті порівняння рекомендацій та інструкцій України і Польщі // Праці

Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 8. – К.: Фенікс, 2013. – С. 502–505.

Вечерская О.В. Проблемы формирования Государственного реестра недвижимых памятников Украины

Статья посвящена проблемным моментам учета культурного наследия и формирования Государственного реестра недвижимых памятников Украины. Процесс наполнения Реестра является слишком медленным, несмотря на недавно принятые меры по упрощению процедур подготовки учетной документации.

Ключевые слова: культурное наследие, памятники, учет объектов культурного наследия.

Vecherska O.V. Problems of formation of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine

The article is devoted to the problematic points of account of the cultural heritage and the formation of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. The process of filling the Register is too slow, despite recent measures to simplify procedures training records.

Key words: cultural heritage, monuments, taking into account cultural heritage.

01.03.2016 р.

УДК 168.522(477)

А.І. Звіряка

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПІДХІД ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття присвячена територіальному підходу збереження культурної спадщини. З'ясовано основні підходи щодо комплексної територіальної охорони культурної спадщини України.

Ключові слова: територіальний підхід, культурна спадщина, збереження, дослідження, охорона.

Як вияв сучасного комплексного підходу до територіального збереження історичного середовища можна вважати запровадження у 2004 р. в пам'яткоохоронне законодавство терміну «ландшафтний об'єкт культурної спадщини», який був визначений у Законі України «Про охорону культурної спадщини» як «природні території, які мають історичну цінність» (п. 2, ст. 2) [1].

Комплексний територіальний підхід до охорони та збереження культурної спадщини є поширеним в сучасній світовій пам'яткоохоронній практиці. Українська наука теж має доробок у цьому напрямку.

Питання щодо комплексного збереження об'єктів культурної спадщини та історичних територій у контексті відповідних ландшафтів поставали у публікаціях багатьох сучасних дослідників: українських – Є. Лодзинського [2], Б. Колоска [3], Л. Прибеги [4], В. Вечерського [5; 6], С. Біленкової та О. Черновського [7], Л. Томілович [8], В. Тарас [9], Н. Мельник [10], А. Некос і В. Мірошніченка [11]; зарубіжних – Я. Богдановського [12; 13], Ю. Веденіна

та М. Кульшової [14], В. Гриценка та О. Бурової [15], Ф. Бандарина та Рон Ван Перса [16] та інших.

Проблеми використання рельєфу в містобудуванні та композиційно-просторові характеристики територій розглядаються в роботах українських науковців Б. Колоска [17], Т. Панченко [18], В. Щербань [19] та зарубіжних дослідників, зокрема М. Кудрявцева та Т. Кудрявцевої [20], Є. Щукіної [21], Ю. Курбатова [22], О. Беляєвої [23] та інших.

Огляду містобудівного розвитку історичних міст присвячено роботи як українських дослідників В. Антонова [24], М. Дьоміна [25], так і зарубіжних науковців Н. Баранова [26], Е. Беляєвої [27], І. Іодо та Г. Потаєва [28], В. Владимірова, Е. Микуліної та З. Яругіної [29] та інших.

Окремо варто зазначити методично цінні праці українських архітекторів Є. Водзинського та Б. Колоска. Їх роботи важливі з огляду на визначення підходів щодо видового сприйняття пам'яток архітектури в ландшафті та аналізу питання використання рельєфу в містобудуванні та композиційно-просторових особливостей ландшафтних територій. У першому питанні видового сприйняття пам'яток архітектури в ландшафті присвячено багато наукових публікацій [2] та його дисертаційне дослідження «Принципи та методи охорони видового розкриття пам'яток архітектури в краєвиді історичних міст (1970-і–1990-і рр.)» [30]. Питанням використання рельєфу в містобудуванні присвячені дослідження Б. Колоска [17].

Методологія історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень висвітлена у монографії українського архітектора В. Вечерського [5], який важливого значення надає аналізу ландшафту як структуро- і формоутворюючого чинника в історичному розвитку містобудівного утворення. Автором проаналізовано історію формування культурного ландшафту таких визначних історичних міст України, як Київ, Полтава, Чернігів, Чигирин, Чернівці, Новгород-Сіверський, Путивль, Ромни, Глухів.

Важливу роль у розвитку дослідницької, методичної бази та законодавства в пам'яткоохоронній сфері відігравали та відіграють наступні науково-дослідні установи: КиївНДПмістобудування, КиївНДПІ, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, Укрпроектреставрація, Укрзахідпроектреставрація. Цінними є напрацювання цих установ щодо вивчення окремих об'єктів культурної спадщини, містобудівного розвитку та традиційного характеру

середовища історичних населених місць України (розробка облікової документації, історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць, генеральних планів (планів організації територій) історико-культурних заповідників, методичних рекомендацій, складання історико-архітектурних довідок тощо).

Питання щодо територіального підходу до збереження культурної спадщини знайшли своє відображення у низці міжнародних документів: Рекомендація щодо охорони краси та характеру ландшафтів і місць (1962 р.) [31], Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.) [31], Рекомендації про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976 р.) [32], Флорентійській хартії (1981 р.) [32], Міжнародній хартії з охорони історичних міст (1987 р.) [32], Провідних настановах ЮНЕСКО щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину (1992 р.) [31], Декларації про збереження історичних міських ландшафтів (2005 р.) [31], Віденському меморандумі «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» (2005 р.) [33], Ксіанській декларації про збереження оточення споруд спадщини, визначних місць та територій (2005 р.) [31], Європейській ландшафтній конвенції (2000 р.) [34], Хартії про інтерпретацію та презентацію визначних місць культурної спадщини (2008 р.) [31].

Так наприклад, відповідно до «Ксіанської декларації про збереження оточення споруд спадщини, визначних місць та територій» «оточення споруд, визначних місць та територій визначається як безпосереднє та просторове середовище, яке є частиною або привносить внесок до її значущості або особливого характеру» [31, с. 148]. У Декларації наголошується, що «поступова та швидка трансформація міських і сільських ландшафтів, способів життя, економічних відносин і природного середовища може суттєво та невідворотно впливати на автентичність оточення, що визначає значення споруди, визначного місця чи території» [31, с. 149]. «Рекомендація про збереження і сучасну роль історичних ансамблів» звертає увагу на важливість збереження для історичних ансамблів характерного оточення, під яким розуміється природне чи створене людиною навколишнє середовище, що впливає на статичне чи динамічне сприйняття цих ансамблів або безпосередньо пов'язане з ним просторово чи в соціальному, економічному або культурному відношеннях [32, с. 10].

Україною було ратифіковано Конвенцію з охорони всесвітньої та природної спадщини, яка залишається основним документом, що регламентує міжнародне співробітництво у пам'яткоохоронній сфері [32, с. 7]. У Конвенції зазначено, що «деякі цінності культурної і природної спадщини

становлять значний інтерес, а це вимагає їхнє збереження як частини всесвітньої спадщини всього людства» [31, с. 10]. Визначні місця визначаються як «твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології» [31, с. 11]. Відповідно до Конвенції «кожна держава – сторона цієї Конвенції визначає, що зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням культурної і природної спадщини, яка перебуває на її території, покладається насамперед на неї» [31, с. 11]. Л. Прибеґою було слушно зауважено, що Україна значно відстає від міжнародних вимог охорони історико-культурних надбань. «Тож визначаючи стратегічним завданням входження української держави у європейське співтовариство, маємо докласти зусиль щодо приведення національної пам'яткоохоронної галузі до рівня світових стандартів» [32, с. 7–8].

В українській пам'яткоохоронній теорії та практиці проявом переходу до комплексного збереження об'єктів культурної спадщини з урахуванням їх оточення, у т. ч. й ландшафтного, можна вважати створення історико-культурних заповідників. Такі заповідники – це «ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність» [1].

Перші державні історико-культурні заповідники було створено в 20–30-х роках ХХ ст. в Києві, Чернігові, Бердичеві, Старокостянтинові, Ольвії та Кам'янці-Подільському. Сам вибір міст і пам'яток засвідчує врахування (хай може на той час й неусвідомлене) унікальної ландшафтної складової цих визначних архітектурних та археологічних комплексів.

На цей час в Україні функціонує 64 історико-культурних заповідника. Управління історико-культурними заповідниками здійснюють Міністерство культури України (25 заповідників та Музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішне), місцеві органи державної влади та інші організації (38 заповідників). Серед цих заповідників ландшафтна складова присутня в абсолютній більшості з них, проте найзначнішою і до певної міри визначальною вона є в таких заповідниках, як Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя), Національний заповідник «Давній Галич» (Івано-Франківська обл.), Державний історико-культурний заповідник «Тустань» (Львівська обл.), Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (Сумська обл.), Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник (Тернопільська обл.), Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» (Черкаська обл.), Шевченківський національний заповідник (м. Канів,

Черкаська обл.), Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (Чернігівська обл.).

Щодо формування методики важливе значення мають теоретико-методичні напрацювання українських радянських містобудівників 1960–1970-х років, які усвідомили катастрофічність радянської суворо нормованої урбаністики, що методично ігнорувала культурну спадщину взагалі й місцеві ландшафтні особливості зокрема.

Початок формуванню в Україні методики історико-містобудівних пам'ятоохоронних досліджень населених місць з урахуванням їхніх ландшафтних особливостей було покладено наприкінці 1960-х рр., коли київський інститут КиївНДПмістобудування за участю фахівців КиївНДПІ на прикладі Кам'янця-Подільського опрацював методику встановлення зон охорони пам'яток архітектури та історико-архітектурних комплексів, визначення умов їх огляду з різних відстаней (керівники роботи В. Орехов, А. Іванова, за участю Т. Устенко, Є. Водзинського та інших) [35, с. 166–169].

У 1971 р. КиївНДПмістобудування розробив і видав, схвалені Держбудом УРСР, методичні рекомендації щодо складання проектів планування міст України з історико-архітектурними заповідниками і комплексами пам'яток архітектури [36]. Тут було узагальнено досвід науково-проектних робіт по Києву, Чернігову, Ромнах, Львову, Полтаві, деяких інших містах, але головне – по Кам'янцю-Подільському. Це – один із найперших методичних документів, у якому було чітко вказано на те, що наявність у містах нерухомої культурної (архітектурної та містобудівної) спадщини висуває особливі вимоги до складання проектів розпланування та забудови таких міст. Було наголошено, що зберігати потрібно не тільки самі пам'ятки, їх комплекси, а й ландшафт, розпланування, забудову, силуети й панорами старовинних міст.

У рекомендаціях визначено вимоги до встановлення меж територій пам'яток, їх комплексів, заповідників, охоронних зон та зон регулювання забудови. Звертає на себе увагу відсутність у цьому переліку зон охоронюваного ландшафту. Але в примітці зазначено, що «територія заповідного ландшафту» може входити до складу охоронної зони (при цьому зовсім не розкрито, що розуміється під «заповідним ландшафтом»). Зафіксовано вимогу про те, щоб до складу охоронної зони пам'ятки включалася територія в межах оптимальної видимості відповідної пам'ятки. Для заповідників оптимальним віддаленням межі охоронної зони, з урахуванням ландшафту, визначено 700–750 м [36, с. 16–33]. Окремий розділ присвячено визначенню зон видового розкриття пам'яток архітектури та зон унікального міського

ландшафту. При цьому запропоновано враховувати рельєф, гідрографію, а також особливості й пороги візуального сприйняття людиною різних об'єктів: у межах двох висот (під кутом зору 27°); 1000–1200 м (зона оптимального візуального сприйняття комплексу); 2000–2200 м (зона граничного віддалення, на якому архітектурний комплекс може візуально сприйматися). Установлено також основні елементи візуального сприйняття пам'яток і комплексів: видові точки, вісі і фронти.

Ці всі моменти згодом виявляться надзвичайно важливими для визначення охоронного зонування і заходів щодо збереження історичних ландшафтів, тобто територіальної охорони об'єктів культурної спадщини з урахуванням їх традиційного характеру середовища та ландшафтних особливостей.

Ці напрацювання набули розвитку в наступному десятиріччі. З цього погляду особливо цінними в історико-методичному плані є «Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР» (схвалено Держбудом УРСР 19.03.1982) [37]. Тут розроблено і викладено методику проведення узагальненої оцінки історично сформованого міського та природного ландшафту, виявлення зон композиційно-видового впливу пам'яток архітектури. Застосовується термін «архітектурний ландшафт», який визначається як «эстетически взаимосвязанные системы естественных ландшафтов и их антропогенных модификаций». Термін «архітектурний ландшафт» застосовується як тотожний «міському ландшафту». В цих Методичних рекомендаціях зазначається: «Современный градостроительный подход к сохранению ценного исторического наследия предполагает охрану не только отдельных выдающихся объектов, но и окружающей их естественно-природной или городской среды, в условиях которой возникли и существуют памятники градостроительства и архитектуры. Решающее значение в данном случае приобретает оценка природного ландшафта» (п. 4.4.4) [37].

Цей документ мав важливе методичне значення для формування сучасного розуміння урбаністичного ландшафту – його специфічної цінності (яка не є простою арифметичною сумою його окремих складових), методів його аналізу, фіксації та охорони.

На даний час в українській пам'ятоохоронній практиці існує два підходи щодо охорони та збереження історичних ландшафтів:

1) визначення зони охоронюваного ландшафту історичного населеного місця (історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України [1]);

2) взяття на державний облік як ландшафтного

об'єкта культурної спадщини.

Таким чином, найважливішим досягненням дотеперішнього етапу є введення в теорію і практику пам'яткоохоронної діяльності територіального підходу до збереження нерухокої культурної спадщини, коли пам'ятки не просто охороняються у своєму довіклі, а великі суцільні території беруться під охорону як пам'ятки за категорією «визначне місце». Але найважливішими невирішеними дотепер є наступні методичні проблеми: диференціація великих за площею і неоднорідних за характером середовища територій ландшафтних об'єктів культурної спадщини; точне й вичерпне визначення предмета охорони об'єкта в цілому та з диференціацією на окремих неоднорідних ділянках середовища; зонування великих за площею і неоднорідних за характером середовища територій ландшафтних об'єктів культурної спадщини з визначенням режимів використання територій, які б забезпечували надійне збереження предмета охорони цього виду пам'яток.

Посилання

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
2. Водзинський Є.Є. Охорона ландшафтів як складова збереження культурної спадщини / Є.Є. Водзинський // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень: зб. наук. праць / ред. кол.: Ключко В.І. (гол.), Боровський Т.А., Вечерський В.В. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К.: Фенікс, 2010. – Вип. 5. – С. 301–317.
3. Колосок Б.В. Природні структуроутворюючі і формотворчі чинники міста Умань / Б.В. Колосок // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. праць / ред. кол.: Титова О.М. (гол.), Акуленко В.І., Грифен Л.О. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 25–31.
4. Прибега Л. Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія / Л. Прибега // Українська академія мистецтва: зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 177–185.
5. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДІПІАМ, 2003. – 560 с.
6. Звіряка А.І. Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка / А.І. Звіряка, В.В. Вечерський // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень: зб. наук. праць / ред. кол.: Ключко В.І. (гол.), Сердюк О.М., Боровський Т.А. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К.: Фенікс, 2010. – Вип. 5. – С. 198–235.
7. Біленкова С.В. Історичний ландшафт міста Чернівці у контексті прийняття «Віденського меморандуму» / С.В. Біленкова, О.К. Черновський // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень: зб. наук. праць / ред. кол.: Ключко В.І. (гол.), Боровський Т.А., Вечерський В.В. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К.: АртЕк, 2005. – Вип. 1. – С. 22–33.
8. Томілович Л.В. Обсерваторна гірка в м. Києві: досвід взяття на державний облік визначного місця як комплексного об'єкта історико-культурної спадщини / Л.В. Томілович // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень:

зб. наук. праць / ред. кол.: Ключко В.І. (гол.), Сердюк О.М., Боровський Т.А. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – Вип. 6. – С. 205–218.

9. Тарас В. Монастирські сади Галичини (X – середина XIX ст.) / Вікторія Тарас. – Львів: ПТФВ «АФША», 2006 р. – 276 с.
10. Мельник Н.Б. Проблеми збереження та використання історичних ландшафтів м. Галича та його околиць / Н.Б. Мельник // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень: зб. наук. праць / ред. кол.: Ключко В.І. (гол.), Сердюк О.М., Боровський Т.А. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К.: «Фенікс», 2013. – Вип. 8. – С. 453–460.
11. Нечос А.Н. Культурний ландшафт: географічний та правовий аспекти / А.Н. Нечос, В.В. Мірошніченко // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – К., 2011. № 1–2. – С. 69–73.
12. Bogdanowski J. Metoda jednostek I wnetrz architektniczno-krajobrazowych / J. Bogdanowski // JARK-WAK: w studiach I projektowaniu. – Krakow, 1990.
13. Ochrona Wartości Krajobrazu i Srodowiska Kulturowego w stadium do planu i miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Gminy // Studia i materialy. Krajobrazy. – Warszawa: Osredok ochorony zabutkowego krajobrazu Narodowa instytucja kultury, 1998. – Nr. 18 (30). – 186 s.
14. Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Веденина Ю.А., Кулешовой М.Е. – М.: Институт наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.
15. Гриценко В. Роль музеев-заповедников в сохранении культурного ландшафта / В. Гриценко, О. Бурова // Управление всемирным наследием и глобальные вызовы современности. – М.: Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачева, 2011. – С. 39–44.
16. Исторический городской ландшафт: Управление наследием в эпоху урбанизма / Франческо Бандарин, Рон Ван Оерс. – Казань: Издательство «Отечество», 2013. – 256 с.
17. Колосок Б.В. Традиции использования рельефа в градостроительстве / Б.В. Колосок // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 25–32.
18. Панченко Т.Ф. Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура / Т.Ф. Панченко. – К.: Логос, 2009. – 176 с.
19. Щербань В. Ландшафт и архитектура города / В. Щербань. – К.: Будівельник, 1987. – 88 с.
20. Кудрявцев М. Ландшафт в композиции древнерусского города / М. Кудрявцев, Т. Кудрявцева // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1980. – Вып. 28. – С. 3–12.
21. Щукина Е.П. Сохранение и использование памятников садово-паркового и ландшафтного искусства / Е.П. Щукина // Градостроительная охрана памятников истории и культуры. – М., 1987. – С. 104–116.
22. Курбатов Ю. Архитектурные формы и природный ландшафт: Композиционные связи / Ю. Курбатов. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – 136 с.
23. Беляева Е.Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия / Е.Л. Беляева. – М.: Стройиздат, 1977. – 119 с.
24. Антонов В.Л. Природный ландшафт – пластическая и визуальная основы композиции города / В.Л. Антонов // В помощь градостроителю-проектировщику. – К.: Будівельник, 1974. – С. 38–47.
25. Дёмин Н.М. Управление развитием градостроительных систем / Н.М. Дёмин. – К.: Будівельник, 1991. – 184 с.
26. Баранов Н.Н. Силуэт города / Н.Н. Баранов. – Л.: Стройиздат. Ленингр. отд-ние, 1980. – 184 с.
27. Бишоп К. Модели национальных парков / К. Бишоп, М. Грин, А. Филлипс. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2000. – 216 с.
28. Иодо И.А. Градостроительство и территориальная

планировка / И.А. Иодо, Г.А. Потаев. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 285 с.

29. Город и ландшафт: (проблемы, конструктивные задачи и решения) / Владимир В.В., Микулина Е.М., Яргина З.Н. – М.: Мысль, 1986. – 238 с.

30. Водзинський С.Є. Принципи та методи охорони видового розкриття пам'яток архітектури в краєвиді історичних міст (1970-і – 1990-і рр.): дис. ... канд. архіт.: 18.00.01 / Водзинський Євген Євгенович. – К., 2011. – 150 с.

31. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К.: Фенікс, 2008. – 176 с.

32. Охорона культурної спадщини: Зб. міжнародних документів. – К.: Видавництво «АртЕк», 2002. – 136 с.

33. Віденський меморандум «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – К.: АртЕк. – 2006. – С. 14.

34. Європейська ландшафтна конвенція / Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень: зб. наук. праць / ред. кол.: Клочко В.І. (гол.), Сердюк О.М., Бобровський Т.А. [та ін.]; Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень. – К.: АртЕк, 2006. – Вип. 2. – С. 48–49.

35. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины / А. Станиславский. – К.: Будівельник, 1971. – 266 с.

36. Рекомендации по составлению проектов планировки городов УССР с историко-архитектурными заповедниками и комплексами памятников архитектуры. – К.: КиевНИИПградоостроительства, 1971. – 136 с.

37. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. – К.: КиевНИИПградоостроительства, 1982. – 120 с.

Зверьяк А.И. Территориальный подход сохранения культурного наследия

Статья посвящена территориальному подходу сохранения культурного наследия. Выяснены основные подходы комплексной территориальной охраны культурного наследия Украины.

Ключевые слова: территориальный подход, культурное наследие, сохранение, исследование, охрана.

Zviriaka A.I. Territorial approach of preservation of cultural heritage

The article is devoted to the territorial approach of preserving cultural heritage. The basic approaches to integrated territorial protection of the cultural heritage of Ukraine.

Key words: territorial approach, cultural heritage, preservation, research, protection.

15.03.2016 р.

УДК 94(477.87):39

*Л.В. Томілович
І.В. Єрзіна*

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ м. РАХОВА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженням історико-культурної спадщини м. Рахова Закарпатської області. Метою дослідження було обстеження об'єктів культурної спадщини міста, що перебувають на державному обліку, а також виявлення тих об'єктів, що мають історичну, архітектурну, культурну цінність та заслуговують взяття на державний облік.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, місто Рахів Закарпатської області.

Рахів – місто, районний центр Закарпатської області, розташований у південно-східній частині області на берегах річки Тиси у неширокій долині, оточеній високими горами. Перепад висот між найнижчою та найбільш високою точкою міста складає понад 800 м.

На сьогодні місто залишається малодослідженим. На його території ніколи не проводилось археологічних досліджень навіть у форматі розвідок. Також слід відзначити недостатній ступінь вивченості нерухомої культурної спадщини міста.

Вітчизняна бібліографія історії та дослідження культурної спадщини Рахова є більш ніж скромною. Причиною цього стала та обставина, що основний пласт джерел (як опублікованих, так і архівних), а також історіографії подано іноземною мовою і зберігається в бібліотеках та архівах Угорщини. Проте, опрацювання наявних писемних, картографічних та іконографічних джерел дозволяє стверджувати, що історія міста та культурна спадщина є цікавою, цінною і заслуговує на подальше ретельне вивчення.

На сьогодні об'єкти, що репрезентують культурну спадщину Рахова, представлені пам'ятками історії, монументального мистецтва та садово-паркового мистецтва. Загалом, на державному обліку у м. Рахові перебуває 5 пам'яток місцевого значення: три пам'ятки історії, дві пам'ятки монументального мистецтва. Окрім того, на природоохоронному обліку знаходиться 13 об'єктів: одна пам'ятка садово-паркового мистецтва та дванадцять гідрологічних пам'яток природи (ще дві гідрологічні пам'ятки знаходяться поза адміністративними межами міста). Незважаючи на значну архітектурну цінність низки об'єктів культурної спадщини міста, на цей час на обліку не перебуває жодної пам'ятки архітектури. В ході вивчення історичних подій, що відбувались тут протягом ХІХ–ХХ століть, було виявлено ще низку пам'яток, в яких знайшла відбиток історія міста і краю цього періоду і які пропонуються для постановки на державний облік.

Через обмеженість джерельної бази час та об-

Рис. 1. План м. Рахів. Австрійська карта. 1763–1787 рр.

ставини заснування поселення, яке заклало початок історичного та містобудівного розвитку Рахова, залишаються гіпотетичними. Про виникнення назви міста існує декілька легенд. За однією з них, на околицях Рахова збиралися загони опришків, щоб порахувати та поділити здобич. За іншою легендою назва походить від власного імені Раго [15, с. 476].

Перша письмова згадка про Рахів припадає на 1447 р. [15, с. 476]. З того часу і можна вести початок відносно безперервного існування поселення. Місто пройшло у своєму історичному та містобудівному розвитку наступні етапи.

I етап – 40-ві рр. XV – середина XVII ст. – період існування на території правобережної частини сучасного Рахова невеликого поселення. Першим відомим власником поселення був Янош Форінтверо з Трансільванського міста Бая-Маре. Пізніше воно перейшло у володіння родини Драгфі. З XVI ст. поселення належало до Великобичківської казенної домнії. У 1477 р. ця правобережна частина носила назву Raikó Mező, у 1583 р. – Bocskó Raikó [9, с. 231]. Поселення було незначним як за кількістю населення, так і за селітебною територією: протягом майже століття тут мешкало не більше однієї-двох родин, які сплачували податки. Це пояснювалось тим, що долина, в якій розташовувалося поселення, була досить значною за розміром, але малокорисною (земля тут неродюча, а сама долина відрізана від світу високими горами). Достеменно місцезнаходження цього найбільш раннього зафіксованого джерелами поселення невідомо. Отже, цей етап характеризується існуванням на правобережній частині території сучасного міста невеликого, нерегулярного розпланування, неукріпленого поселення.

II етап – середина XVII – середина XIX ст. Нижня хронологічна межа відповідає появі поселення на лівому березі р. Тиса, що було пов'язано з виявленням тут покладів солі [15, с. 476]. Поселення на правому і лівому берегах існували паралельно, як самостійні, кожне з власною

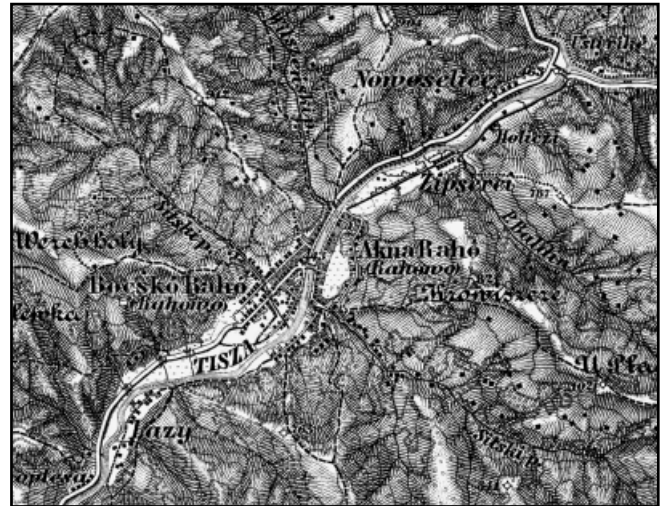

Рис. 2. План м. Рахів. Австрійська карта. 1876 р.

назвою (лівобережне – Окно-Рого і правобережне – Бочко-Рого), власним управлінням, наявністю культових споруд. Очевидно, що протягом такого довгого періоду поселення пережили певні етапи піднесення і занепаду. Так, з початком видобутку солі спостерігається економічне піднесення, особливо Окно-Рогова. Натомість поклади солі, ймовірно, швидко вичерпались, і на середину – другу половину XVIII ст. уряд Габсбурзької імперії переймається проблемою активізації економічного розвитку цієї далекої околиці держави: з цим можна пов'язати кілька хвиль переселенців німецькомовного населення до Рахова (з них найбільші припадають на 1770-ті та 1814 рр.), що спеціалізувалися на лісозаготівельному промислі (це при тому, що згаданий промисел був відомий у цих краях з давніх часів і при відсутності родючої землі становив одну з важливіших галузей господарства місцевого населення) [2]. В результаті з останньої чверті XVIII ст. лісозаготівельний промисел стає провідною галуззю в господарському житті обох поселень; лісництво здійснює патронат над будівництвом храмів, освітніх закладів, благоустроєм поселень тощо.

Цей довгий період об'єднують і характеризують низка спільних рис: по-перше, наявність двох паралельно існуючих на протилежних берегах р. Тиси поселень, які, принаймні з XVIII ст., починають обростати передмістями. Вочевидь масове заселення і містобудівний розвиток розпочалися з найбільш широкого місця річкової долини. У 1782 р. був споруджений дерев'яний міст, який поєднав поселення на двох берегах [11, с. 40]. Він зафіксований на найбільш ранньому виявленому плані Рахова кінця XVIII ст. На тому ж плані показана наявність поселень по обох берегах Тиси (Окно-Рого навіть дещо більше, з виразним розпланувальним вузлом – вірогідно, площею навпроти згаданого вище моста; на ній – храм) з регулярним розплануванням, орієнтованим уздовж течії ріки та на міст. На

Рис. 3. Могила героя Радянського Союзу О. Борканюка та група могил радянських воїнів. Вул. Миру

окремих ділянках спостерігаються відступлення від регулярності, продиктовані ландшафтними умовами. Співставлення згаданого вище плану з актуальною ситуацією дозволяють стверджувати, що каркас містобудівної структури Рахова був закладений вже принаймні в кінці XVIII ст. – це друга характерна особливість даного етапу. Також на плані показано по дві культові споруди на території кожного поселення (на правому і лівому березі). Аналіз їх місцезонашування дозволяє стверджувати, що вони або збереглися до цього часу, або на їх місці у кінці XVIII – першій третині XIX ст. були зведені існуючі до цього часу храми. Так, греко-католицька церква Успіння Пресвятої Богородиці на вул. Шевченка (правий берег) була зведена у 1792–1797 рр. Натомість дерев'яна церква (а також парафія) на цьому ж місці або неподалік відома принаймні з середини XVI ст. (щоправда, у початковий період свого існування вона була православною) [9, с. 222]. На лівому березі церква Воздвиження Чесного Хреста (мурована) була зведена у 1828 р. (на той час вона була греко-католицькою, у 1949 р. передана православної церкві і донині залишається у тій же конфесійній приналежності) [9, с. 231]. На карті XVIII ст. неподалік від її місцезонашування показана існуюча на той момент дерев'яна церква, яку невдовзі після зведення мурованої розібрали (була вже старою, перебувала у незадовільному технічному стані). У 1822–1825 рр. було побудовано мурований костел св. Яна Непомуцького, що зберігся донині і з часу свого зведення є міською архітектурною і містобудівною домікантою: проглядається у створах

багатьох вулиць як у долині ріки, так і розташованих на підвищених ділянках рельєфу [12]. Навколо нього сформувалася центральна площа міста, яка стала містобудівним вузлом та головним громадським простором містечка; до цього часу є його головною візитівкою. Ймовірно, костел або каплиця існували ще у другій половині XVIII ст., враховуючи значну кількість переселенців-католиків з 1770-х рр. Тим більше, хроніка парафіяльного костелу ведеться його настоятелями з 1791 р., з 1790-х рр. існувала і римо-католицька школа (вірогідно, при храмі) [12]. Також можна припустити існування римо-католицького дерев'яного костелу або каплиці й на лівому березі р. Тиси, оскільки, за статистичними даними, католиків там було стільки ж, скільки і в поселенні на правому березі (зокрема, у передмісті Ціпцераля). Тож можна констатувати, що у кінці XVIII ст. складалася і архітектурно-просторова композиція міста, яка в загальних рисах збереглася до цього часу. Це є третя характерна риса даного періоду.

III етап – середина XIX ст. – 1919 р. – період Австро-Угорської імперії: правобережна та лівобережна частина об'єднуються в одне місто, стають адміністративним центром округи; тут розбудовуються навчальні та лікувальні заклади, адміністративні установи; зроблено перші спроби використання мінеральної води в лікувальних цілях; у 1894 р. завершено прокладання залізниці до Рахова, зведено комплекс вокзалу [14, с. 58].

IV етап – 1919–1939 рр. – чехословацький період, який позначився на історико-містобудівному розвитку Рахова наступними особливостями: розбу-

Рис. 4. Пам'ятник О. Борканюку. Центральна площа

дова центральної вулиці, коли було зведено низьку житлових та адміністративних споруд у стилі конструктивізму, що надало центральній вулиці і місту вцілому модернового вигляду; спроба перетворити Рахів у туристичний центр, чому сприяли як будівництво туристичного центру, так і «мода» на ці новоприєдані до щойно утвореної Чехословацької республіки віддалені околиці, які вражали своєю суворою природною красою та первозданністю – починається справжнє паломництво у ці краї творчої еліти – поетів, художників, які увічнюють їх у своїх творах. Окрім того, Чехословаччина у міжвоєнну добу була демократичною і ліберальною країною, до того ж слов'янською. Це привабляло до неї численних політичних емігрантів з колишньої Російської імперії, зокрема з Наддніпрянської України. Таким чином, серед традиційного греко-католицького населення з'являється значний відсоток православних, що зумовило будівництво трьох дерев'яних православних церков: у 1927 р. – церкви Святої Трійці на розі вулиць Пушкіна та Шевченка; у 1928 р. в лівобережній частині міста в районі вул. Підгірної – церкви Різдва Пресвятої Богородиці (Введення в храм Пресвятої Богородиці), у 1930-х рр. – церкви святих Петра і Павла по вул. Київській у передмісті Новоселиця. За радянських часів церкви були розібрані [13, с. 731–734].

V етап – 1939–1944 рр. – угорський період, який поєднався у часі з періодом Другої світової війни, що і зумовило надання архітектурному образу та

Рис. 5. Пам'ятник Т. Шевченку. Парк культури і відпочинку. Вул. Б. Хмельницького

містобудівній структурі Рахова певних мілітарних рис: в забудові міста з'явилося кілька «військових містечок»: неподалік від Хрестовоздвиженської церкви на лівому березі – комплекс будинків для офіцерів; поруч із сучасною територією конденсаторного заводу – забудова вулиці будинками, призначеними для секеїв, – переселенців з Трансильванії; в районі передмістя Ціпцераля – комплекс казарм [10, с. 40.].

VI етап – 1945–1991 рр. – радянський період, пов'язаний з післявоєнною відбудовою міста та подальшим його економічним розвитком, основу якого складали потужні промислові підприємства, що активними темпами зводились тут у кінці 1940-х – 1960-х рр. (найбільшим з них була картонна фабрика, а також конденсаторний завод, меблева фабрика, маслокомбінат, хлібокомбінат, ліспромгосп тощо), а також розвитком міста як адміністративного осередку – центру району, з чим пов'язується зведення адміністративних будівель (зокрема, колишнього райкому КПУ) та будинків, які «за рангом» повинні були бути наявними у райцентрі: будинок культури, універмаг тощо [15, с. 483]. Окрім того, саме у цей період на території міста з'являються 5-поверхові житлові будинки, зведені за типовими проектами (з активізацією економічного розвитку швидкими темпами зростає кількість населення, що породжує гостру житлову проблему. Вона, в свою чергу, вирішувалась шляхом зведення багатоповерхівок). Більшість з них є дисонуючими у забудові міста, оскільки своїми об'ємними та висотними параметрами, невиразною архітектурою не відповідає традиційному середовищу міста.

VII етап – 1991 р. – початок XXI ст. – період незалежності України, що позначився суперечливими тенденціями у соціально-економічному розвитку

Рис. 6. Церква Успіння Пресвятої Богородиці. Вул. Шевченка

міста. З одного боку, загальмування економічного розвитку Рахова, особливо в 1990-х рр., привело до часткової втрати промислових підприємств та інфраструктури міста, зведених у радянську добу. Неконтрольована забудова міста спричинила появу низки дисонуючих споруд, в т. ч. на центральній вулиці міста. З іншого боку, відсутність промислових підприємств у цих краях стала передумовою до того, що Закарпаття загалом і Рахів зокрема виявилися найбільш екологічно чистим регіоном України, що створює найкращі можливості для розвитку зеленого туризму, курортної галузі тощо. Окрім того, після відмови від комуністичної догми про релігію «як опіум для народу», реального втілення в життя принципу свободи віросповідання, відбулося піднесення церковного життя, у т.ч. в Рахові. В результаті на його території були зведені культові споруди, які збагатили архітектурно-просторове середовище міста низкою акцентів: церкви на лівому березі (як в центральній частині, так і на околиці міста), на Новоселиці, в районі вокзалу. Варто зазначити, що втручання у традиційне середовище історичного міста не завжди було професійним і делікатним. Так, у 1993 р. на центральній площі поряд із костелом Яна Непомуцького була зведена православна Святодухівська церква, яка за своїм архітектурним вирішенням не відповідає стилістиці ні розташованого поруч історичного храму, ні

збудові центральної вулиці, перебиває вигляд з багатьох оглядових точок на історичну містобудівну доміанту – костел. Церква завдяки значним висотним та об'ємним параметрам, яскравому вирішенню покриття даху сперечається з історичною доміантою за місце в ієрархії архітектурно-просторової композиції м. Рахова.

Як вже зазначалось, на державному обліку на цей час перебуває 18 об'єктів культурної та природної спадщини (три пам'ятки історії, дві пам'ятки монументального мистецтва, одна пам'ятка садово-паркового мистецтва, дванадцять гідрологічних пам'яток природи).

Першими у 1970 р. на державний облік, як пам'ятки історії місцевого значення, були взяті група могил радянських воїнів та могила героя Радянського Союзу Олекси Борканюка, розташовані на початку вул. Миру біля центральної площі міста (рішення виконавчого комітету Закарпатської обласної ради депутатів трудящих від 16.01.1970 р. № 2).

У першій братській могилі, на якій встановлено скульптуру воїна Радянської армії на повний зріст з автоматом у правій руці, поховано 46 воїнів. У другій, зі скульптурою жінки-матері з хлопчиком, поховано 45 воїнів. Скульптури знаходяться на триступінчатих постаментах. На братських могилах влаштовані білі мармурові меморіальні дошки із прізвищами похованих. Обидві скульптури

Рис. 7. Костел св. Яна Непомуцького. Вул. Миру

виконані з бетону, пофарбовані у бронзовий колір. Між двома братськими могилами розташована індивідуальна могила Героя Радянського Союзу О.О. Борканюка. Олекса Олексійович Борканюк (16.01.1901 р., Ясіня – 03.10.1942 р., Будапешт) – один з організаторів підпільного і партизанського руху на Закарпатті. На його могилі встановлений пам'ятник у вигляді ступінчатого постаменту, який увінчаний скульптурою двох радянських воїнів. Один з них впав, скошений вогнем ворога, а другий підхопив знамено з рук свого товариша, готовий продовжити боротьбу. На постаменті є мраморова дошка з написом: «Тут поховано Героя Радянського Союзу О.О. Борканюка. 1901–1942 рр.». Пам'ятник виготовлений з бетону [6, с. 9].

У 1993 р., як пам'ятку історії місцевого значення (розпорядження Закарпатської облдержадміністрації від 11.10.1993 р. № 452), на державний облік було взято могилу Миколаї Божук (Василина Божук; 03.01.1907 р., Великий Бичків – 04.01.1938 р., Рахів) – поетеси Закарпаття міжвоєнного періоду, активістки Просвіти. Була членом Пласту на Закарпатті. Працювала в школах гірських присілків і сіл (Липовець, Липча, Драгово, Хуст, Великий Бичків, Рахів). В Рахові вона прожила до дня смерті – 4 січня 1938 року. У 1987 р. на могилі поетеси

установлено надмогильний пам'ятник з мраморової крихти у вигляді прямокутної плити на цоколі (1,05 x 0,15 x 0,25 м) зі стелою (0,76 x 1,26 x 0,10 м). По куткам могили улаштовані чотири декоративні вазы. На стелі читається присвятний напис: «Перша поетеса Закарпаття / Миколая Божук / 3.1.1907 – 4.1.1938 / Вітайте Карпати! / Вклоняються Вам / Всі серця багатства / Для Вас я віддам! / В безжурі блискуча / Річенька шумить, / А серце шепоче: / Ой хочеться життя!» [5, с. 59].

У 1970-х роках на зазначені об'єкти були складені паспорти. На сьогодні вони потребують оновлення за новою формою, затвердженою наказом Мінкультури та Держбуду України від 13.05.2004 р. № 295/104.

У м. Рахові перебувають два об'єкта культурної спадщини, які є пам'ятками монументального мистецтва місцевого значення: пам'ятник О. Борканюку та пам'ятник Т. Шевченку.

Пам'ятник О. Борканюку встановлений 4 листопада 1978 року на центральній площі міста. Він виготовлений з червоного граніту. Його авторами є скульптори І.І. Гарапко, І.М. Барнич. Півфігуру Олекси Борканюка встановлено на постаменті, який складається з двох брил граніту. Розмір скульптури складає 2,4 x 1,2 x 1,2 м. Розмір постаменту має наступні

*Рис. 8. Церква Воздвиження Чесного Хреста.
Вул. Генерала Петрова*

параметри: нижня брила – 0,9 x 1,5 x 1,5 м, верхня брила – 1,9 x 1,3 x 1,3 м. Площа перед пам'ятником викладена тротуарною плиткою [1, с. 50].

О. Борканюка зображено з непокритою головою в момент виступу перед народом. В лівій руці він тримає газету, правою спирається на трибуну. Через плечі перекинута гуцульський китпарик. У верхній частині постаменту викарбовано напис «Олекса Борканюк». Постамент знаходиться на стилізованій напівовальній формі.

Пам'ятник Т. Шевченку встановлений в 1993 р. у міському Парку культури і відпочинку по вул. Б. Хмельницького [14, с. 59]. Автор – скульптор Юрій Гав'юк. Виготовлений із мармурового криштива, пам'ятник встановлений на прямокутному постаменті, обкладеному світло-бежевою плиткою. До пам'ятника влаштовано доріжку та сходи, його територія викладена плиткою. Образ Кобзаря сповнений духовної сили, енергії і рішучості. Поет з книжкою у правій руці сидить на кам'яній брилі, лівою рукою спираючись на коліно, У 2013 р. до святкування 200-річчя Кобзаря було впорядковано прилеглу територію.

На території міста розташовано 13 об'єктів, які відносяться до природно-заповідного фонду України і перебувають на державному обліку як пам'ятки природи місцевого значення. Це парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк куль-

тури і відпочинку», розташований по вул. Буркут, та 12 гідрологічних пам'яток, розташованих в різних частинах міста: джерело № 1, урочище Буркут; джерело № 2, урочище Менчул; джерело № 4, вул. Буркут; джерело № 6, вул. Довженка; джерело № 7, вул. Довженка; джерело № 8, вул. Гагаріна; джерело № 9, вул. Новоселиця; джерело № 10, турбаза «Тиса»; джерело № 11, турбаза «Тиса»; джерело № 12, вул. Івана Франка; джерело № 13, вул. Миру; джерело № 14, вул. Верховинка. Джерела № 3 та № 5, що входять до Переліку об'єктів природо-заповідного фонду м. Рахів розташовуються поза адміністративними межами міста [3].

За даними природоохоронних органів, природний парк був заснований ще у XVII ст., проте більш докладних відомостей про нього виявити не вдалося. Тут ростуть сосна звичайна, а також унікальні дерева, серед яких модрина європейська, що досягає висоти 60 м. Площа пам'ятки складає 4,8 га [3].

Територія Закарпаття – багатий край в плані родовищ мінеральних вод, різноманітних за складом, характеристиками і властивостями. Ще у XV ст. мінеральна вода Закарпаття використовувалась у лікуванні, з початку XIX ст. її вивозили до країн Європи. Мінеральна вода цілющих джерел, розташованих на території Рахова, багата мікроелементами: марганцем, алюмінієм, кремнієвою кислотою, міддю, нікелем, цинком. Вода застосовується для лікування захворювань органів травлення. Площа пам'яток складає 0,5 га, окрім джерела № 8 по вул. Гагаріна, площа якого 0,3 га [3; 10, с. 28, 35].

За результатами вивчення історичного розвитку Рахова, аналізу картографічного матеріалу, проведених натурних досліджень міста було виявлено низку об'єктів культурної спадщини, які мають значну архітектурну та історичну цінність і пропонуються до взяття на державний облік.

Найбільш цінними та добре збереженими є пам'ятки сакральної архітектури, яким присвячено низку публікацій в науково-популярних виданнях. Будівлі цього типу, за писемними джерелами, відомі на території Рахова, принаймні з XVI ст., але у той час вони були дерев'яними. У кінці XVIII – на початку XIX ст. дерев'яні церкви почали масово замінювати мурованими. В різних частинах міста збереглися храмові споруди, збудовані в цей період: костел св. Яна Непомуцького, розташований на вул. Миру, 18, церква Воздвиження Чесного Хреста по вул. Генерала Петрова, церква Успіння Пресвятої Богородиці на вул. Шевченка.

Костел св. Яна Непомуцького, 1822–1825 рр., вул. Миру.

Наявність римо-католицького храму в Рахові фіксується, принаймні, з 90-х рр. XVIII ст., оскільки з 1791 р. ведеться історія римо-католицької громади міста, яка писалася усіма її настоятелями і на цей час зберігається у нинішнього настоятеля храму.

Костел св. Яна Непомуцького по вул. Миру збудований для римо-католицької громади протягом 1822–1825 рр. Інтер'єр храму був оздоблений живописом. У купольній частині розписи виконав Ниметі Міклош, автором орнаментального розпису став Кадар Гійзо. Куранти церкви були виготовлені Дежом Дезеїв 1913 р. У 1890 р. були проведені зовнішні ремонтні роботи: храм потинькували, заново перекрили дах. В інтер'єрі ремонтні роботи проводились в 1937 р., 1950 рр., 2004–2005 рр. та 2014 р. У 2010 р. храм потинькували та пофарбували [12].

Храм цегляний, потинькований, пофарбований у цегляний колір, декоративні елементи виділено білим кольором. У плані це прямокутна, однавна споруда з напівкруглою апсидою та квадратною баштою дзвіниці, вкритою шатром з хрестом. Основний об'єм перекритий двосхилим дахом. Головний вхід виконано у вигляді порталу, оформленого пілястрами та антаблементом. Портал входу фланкований пілястрами доричного ордеру, завершений арочним віконним прорізом. Вхідну частину завершує трикутний фронтон, оздоблений круглим віконним прорізом. По периметру споруди влаштовані віконні отвори з арочними перемичками. Дзвіницю з чотирьох боків прикрашають віконні прорізи з арочними перемичками та годинники.

У 2013 р. на західному фасаді храму встановили пам'ятну дошку на честь єпископа Сату-Марської дієцезії Блаженного Яноша Шефлера. У 1943 р., перебуваючи в Рахові, він уділив Таїнство Миропомазання рахівським римо-католикам. На подвір'ї храму встановлено пам'ятник Яношу Лінценболд, який був священником у Рахові у 1815–1857 рр. У 2015 р. відбулося освячення пам'ятника [4].

Костел до сьогодні зберіг первинні форми та розміри. Вдало поставлений в створі головних вулиць на центральній площі міста, він добре проглядається з віддалених видових точок, є найважливішою містобудівною доміантою і має ключове значення для традиційного характеру середовища Рахова та його містобудівної композиції.

Церква Воздвиження Чесного Хреста, 1828 р., вул. Генерала Петрова.

Цегляна церква Воздвиження Чесного Хреста споруджена у 1828 р. греко-католицькою громадою міста поруч з місцем, де вже, принаймні з XVIII ст., існував дерев'яний храм [9, с. 231]. У 1832 р., старанням Окно-Рахівського священника Івана Чернека, Андрій Ворохта розписав її за 1000 золотих флоринів за посередництвом братів Йосипа і Корнелія Романовських з Галичини [13, с. 615].

Храм цегляний, потинькований, пофарбований у колір вохри, архітектурні елементи виділено цегляним та білим кольорами. У плані це—прямокутна однавна споруда з квадратною баштою дзвіниці, вкритою шатром з хрестом. Ще одну невелику главку

з хрестом встановлено над вівтарною частиною. Основний об'єм перекритий двосхилим дахом. Центральні частини бічних фасадів прикрашені нішами, у верхній частині яких влаштовані віконні прорізи з арочними перемичками. Головний вхід оформлено у вигляді двоколонного портика із двосхилим дахом, увінчаного невеликою главкою з хрестом. Над портиком розташований віконний проріз. Вхідна частина завершена трикутним фронтоном, в центрі якого влаштовано зображення Всевидючого Ока. В центральній частині північного фасаду влаштовано ще один вхід. Віконні прорізи дзвіниці оздоблені хрестами.

Інтер'єр прикрашає дерев'яний різьблений чотирьохярусний іконостас та олійний розпис. У церкві можна побачити дерев'яне панікаділо XIX ст., що свого часу належало розташованій неподалік від сучасної дерев'яній православної церкві Різдва Пресвятої Богородиці (Введення в храм Пресвятої Богородиці), розібраній в 1960-му році [13, с. 731].

Церква розташована на території міського кладовища на високому пагорбі і добре проглядається з багатьох точок міста.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, 1792–1797 рр., вул. Шевченка.

Перша відома церква на правобережній частині Рахова була збудована у середині XVI ст. [9, с. 222]. Як і інші церкви того часу, вона була дерев'яна і належала православної громаді. З прийняттям Ужгородської унії в 1646 р. на Закарпатті греко-католицизм поступово став витісняти православ'я. Протягом XVIII ст. майже всі православні єпархії, розташовані на території Трансильванії та Угорського королівства (саме до цих державних утворень входили закарпатські землі), стали уніатськими.

У 1731 р. парафія с. Бочко-Рахів згадується як греко-католицька [9, с. 222]. З часом постало питання про спорудження цегляної парафіяльної церкви. Її будівництво тривало з 1792 р. по 1797 р. за місцевого пароха Василя Міклоші та за активної участі куратора Михайла Колача, який також організував оздоблення храму [9, с. 222].

Плани міста XVIII ст. свідчать про те, що нова цегляна церква була збудована на місці старої дерев'яної. Первісно церкві належала значна територія. На цей час церква Успіння Пресвятої Богородиці розташована по фронті вулиці Шевченка серед малоповерхової садибної забудови. За радянських часів при храмі було влаштовано міське кладовище.

Церква цегляна, потинькована, пофарбована у темно-пісчаний колір, кути архітектурних елементів та віконні прорізи виділено коричневим кольором та білою стрічкою. У плані це прямокутна однавна споруда з напівкруглою апсидою та прямокутними бічними раменами. Основний об'єм перекритий двосхилим дахом. Дзвіницю, влаштовану в західній частині будівлі, вкрито шатром з хрестом. Ще один

хрест вінчає віттарну частину. З боку північного та південного фасадів влаштовано контрфорси. Головний вхід оформлено у вигляді чотириколонного портика, увінчаного трикутним фронтоном та невеликою баштою з хрестом. В центральній частині південного фасаду влаштовано ще один вхід. Північні та південні фасади прикрашають віконні прорізи з лучковими перемичками.

Інтер'єр церкви прикрашає дерев'яний різьблений чотирьохярусний іконостас, вкритий позолотою, який зберігся автентичним, окрім Царських врат та ікон нижнього ряду, які були замінені. Це сталося у другій половині ХХ ст., коли греко-католицьку церкву на Закарпатті було скасовано, а храми (в тому числі Успенський в Рахові) передано православної церкві, у віддані якої перебували до початку 1990-х рр. Фундатором іконостасу був Михайло Колач. Розпис його було зроблено, ймовірно, у 1819 р. на свято св. Петра і Павла за пароха Василя Міклоші [9, с. 613].

У 1987 р. дах перекрили бляхою, потинькували та пофарбували фасади, провели водяне опалення, стіни храму прикрасив живопис. Навколо храму встановили нову огорожу [9, с. 224].

На початку ХХІ ст. був проведений комплекс ремонтних робіт: у 2003 р. в інтер'єрі храму, у 2005 р. – зовнішні ремонтні роботи, у 2009 р. до віттарної частини з півночі прибудували захристію [9, с. 227]. Головний вхід оформили у вигляді чотириколонного портика, увінчаного трикутним фронтоном та невеликою баштою з хрестом.

У 2010 р. на південному фасаді встановили меморіальну дошку на честь видатного діяча греко-католицької церкви – Івана Маргітича. Меморіальна дошка виконана у вигляді бронзового барельєфного погруддя Івана Маргітича в єпископському облаченні з посохом в правій руці. Нижче розташований напис: *«У цьому храмі служив у 1946–49 рр. о. Іван Маргітич – єпископ греко-католицької церкви, видатний релігійний і громадський діяч Закарпаття»*. Автор – скульптор Юрій Гав'юк [9, с. 227].

Іван Маргітич у 1940-х рр. служив в храмі, а у 1980-х рр. надзвичайно багато зробив для відродження греко-католицької церкви на Закарпатті взагалі та відродженню рахівської греко-католицької громади зокрема. До кінця життя він ніколи не поривав стосунків із греко-католиками Рахова, які за часів радянської влади на Закарпатті не перейшли на православ'я і відправляли обряди у підпіллі. У 1989 р. старанням владики її було відроджено. У 1992 р. громаді повернули Успенський храм, переданий православної громаді у 1949 р. За ініціативою громади міста на цей час триває процес беатифікації священника. З цією метою у м. Рахові засновано філіал Інституту історії Церкви Мукачівської єпархії імені Івана Маргітича [7]. У м. Рахові, в одній з кімнат фари, створили музей, де зберігаються його речі побуту,

ризи, документи, фотографії.

Каплиця св. Юрія (Георгія Переможця), перша чверть ХХ ст., вул. Київська, міське кладовище.

У 1922 р. на території передмістя Рахова – Новоселиці – було відкрито кладовище. Тут у першій чверті ХХ ст., коштом місцевих жителів Миколи Кравчука та Степана Козурака, звели дерев'яну каплицю св. Юрія (Георгія Переможця) [9, с. 229].

До прямокутного в плані об'єму каплиці з гранчастою східною частиною прибудовано шестигранний об'єм дзвіниці. Двосхилий дах над вхідними дверима, шестисхилий шатровий дах дзвіниці та двосхилий дах каплиці увінчані хрестами. Східний, південний та північний фасади оздоблені невеликими віконними прорізами. Каплиця пофарбована у блакитний колір, віконні наличники виділено білим кольором. Перед каплицею встановлений дерев'яний хрест початку ХХ ст.

Окрім того, серед об'єктів культурної спадщини за видом архітектури, які пропонуються до взяття на державний облік, є житлові та громадські будівлі.

Житловий будинок, початок ХХ ст., вул. Буркут, 14 є прикладом житлової забудови міста початку ХХ ст. Формує кут вулиць Буркут та Шевченка. Двоповерховий, цегляний. В плані Т-подібний. Потинькований та пофарбований в світло-коричневий колір. Цоколь оздоблений диким каменем, міжвіконні площини прикрашені декоративним необробленим каменем. Кути будинку та віконні прорізи оздоблені червоною цеглою. Віконні прорізи прямокутні. Кутова частина на один віконний проріз підкреслені у завершенні декоративною невеликою баштою на один віконний проріз.

Будинок культури, 1950-ті рр., вул. Б. Хмельницького зведений у 1950-х рр. як Будинок культури картонної фабрики, яка займала значну територію на лівому березі р. Тиси. Є одним із характерних зразків радянської архітектури 1950-х рр., представлених стилістикою т.з. сталінського ампіру. Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Потинькований та пофарбований у жовтий колір. Центральна частина головного фасаду акцентована чотириколонним портиком іонічного ордеру, антаблементом і трикутним фронтоном, оздобленим дентикулами. Центральна вісь головного фасаду підкреслена входом та балконом на рівні другого поверху. Віконні прорізи прямокутні, отвори обрамлені наличниками. Прилегла територія викладена тротуарною плиткою. На цей час у будинку розміщена філія Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. У 2006 р. перед головним входом встановлений пам'ятник Івану Франку. Автор – скульптор Богдан Гладкий [8, с. 247]. Бронзове погруддя поета встановлено на високому круглому в плані гранітному п'єдесталі, який спирається на

гранчастий в плані гранітний постамент.

Історія міста знайшла своє відображення в пам'ятних знаках, встановлених по вул. Миру в центральній частині міста біля будинку школи № 1 та на території римо-католицького кладовища:

Пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни, 1941–1945 рр., вул. Миру, біля будинку школи № 1 виконаний у вигляді гранітної брили трикутної форми з меморіальною дошкою: «*Вічна слава полеглим воїнам-добровольцям у Другій світовій війні, які не повернулися в рідне місто Рахів 1941–1945*»; нижче в три колонки подані прізвища мешканців міста. Пам'ятник встановлений на прямокутному постаменті, обкладеному сірою плиткою.

Пам'ятний знак на честь угорських воїнів, які загинули під час боїв за м. Рахів у Першій світовій війні, вул. Миру, кладовище.

Угорські воїни, які загинули у боях за Рахів під час Першої світової війни, були поховані у братській могилі на римо-католицькому кладовищі (вул. Миру), на якій було встановлено пам'ятний знак. Пам'ятник по формі наближений до трапеції, складений з кам'яних брил. На його фронтальній стороні встановлено меморіальну дошку. Вінчає пам'ятник хрест.

Пам'ятний знак на честь угорців-мешканців Рахова – жертв репресій 1944–1945 рр., вул. Миру, римо-католицьке кладовище.

Після встановлення 29 червня 1945 р. радянської влади на Закарпатті почалися репресії проти угорців як представників «національної буржуазії» (хоча більшість з них насправді були представниками інтелігенції (лікарі, вчителі, службовці, юристи), яка торкнулася в т. ч. мешканців Рахова. На початку ХХІ ст. на кладовищі по вул. Миру був встановлений пам'ятний знак мешканцям Рахова угорської національності, які стали жертвами репресій в період Другої світової війни й післявоєнний час у результаті неправомірних дій радянських каральних органів влади.

Всі зазначені вище об'єкти культурної спадщини м. Рахова, які пропонуються до взяття на державний облік, потребують виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Поведені дослідження засвідчили значний історико-культурний та туристичний потенціал міста, виявили необхідність проведення роботи з підготовки пам'яткоохоронної документації на об'єкти культурної спадщини, які вже перебувають на державному обліку, а також на ті, що пропонуються до постановки. Результати даних досліджень можуть стати основою для визначення історичного ареалу міста та зонування території з встановленням

відповідних режимів використання, що у подальшому сприятиме збереженню культурної спадщини та традиційного середовища м. Рахова, його неповторного архітектурного образу.

Посилання

1. Борканюк О.О. // Пам'ятники України, 1979. – № 1. – с. 50.
2. Волошук М. Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua>.
3. Департамент екології та природних ресурсів Закарпатської ОДА, Природно-заповідний фонд. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecozakarp.net.ua/parks>.
4. Зан А. Урочиста Меса та концерт у Римо-католицькій церкві м. Рахів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rakhiv.net/новини-рахів-меса-концерт-римо-католи/>
5. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / укладачі П. Магочій, І. Поп, загальна редакція П. Магочій. – Ужгород: видавництво В. Падалка, 2010. – 850 с.
6. Молдавчук В.С., Гафяк Н.И. Рахов: Путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1983. – 64 с.
7. Мукачівська греко-католицька єпархія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mgce.uz.ua/post.php?id=599>.
8. Офіцинський Р.А. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини: Монографія. – Ужгород: Гражда, 2011. – 248 с.
9. Попович В. Храми Рахівщини. Історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 2013.
10. Природа Закарпатської області / Під ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львівському університеті, 1981. – 156 с.
11. Рахів // Піпаш В. Закарпатська Гуцульщина: історико-єтнографічний нарис. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – С. 39–40.
12. Рахівська римо-католицька парафія. Архів.
13. Сирохман М. Церкви України. Закарпаття. – Львів, 2000. – 879 с.
14. Ткач М.І. Гуцульщина – історія та культура. – Рахів, 2005. – 67 с.
15. Худанич В.І., Федурця І.Ф. Рахів // Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – К., 1969. – С. 476–490.

Томилович Л.В., Ерзина І.В. Проблеми охорони культурного наследія г. Рахова Закарпатської області

Стаття посвячена дослідженню історико-культурного наследія г. Рахова Закарпатської області. Целью дослідження было обследование памятников города, находящихся на государственном учете, а также выявление объектов, имеющих историческую, архитектурную, культурную ценность, которые заслуживают постановки на государственный учет.

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, объект культурного наследия, город Рахов Закарпатской области.*

Tomilovych L.V., Yezina I.V. Problems of protection of the heritage of the town Rakhiv Zakarpattia region

The article investigates the historical and cultural heritage of Rakhiv Zakarpattia region. The aim of the study was to survey monuments of the city in the state register, to identify the objects of historical, architectural, cultural value deserving inclusion to the state register.

Key words: *historical and cultural heritage, object of heritage, the town of Rakhiv, Zakarpattia region.*

09.03.2016 p.

*Е.Ю. Градун
Л.В. Томілович*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ М. ДУНАЇВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженням історико-культурної спадщини міста Дунаївці Хмельницької області. Визначено основні проблеми та перспективи для подальшого дослідження та збереження об'єктів культурної спадщини та традиційного характеру середовища історичного населеного місця.

Ключові слова: *об'єкти культурної спадщини, пам'ятки, історичне населене місце, традиційне середовище, Дунаївці.*

Місто Дунаївці (до початку XVIII ст. – Дунайгород) Хмельницької області – районний центр, розташований нар. Тернаві (притока Дністра) за 65 км від обласного центру м. Хмельницького та за 373 км від м. Києва. Відповідно до статистичних даних останнього Всеукраїнського перепису населення (2001), кількість його мешканців складала 16448 осіб.

В краєзнавчій літературі подаються дати першої згадки про поселення між 1370 і 1382 рр., 1403 р., а також 1460 р. Але всі вони не посилаються на джерела, що ставить під сумнів їх вірогідність. Офіційна дата заснування Дунаївців, зазначена в Списку історичних населених місць України (міста і селища міського типу), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878, – 1403 р. Проте, найдавніша писемна згадка про Дунаївці, яку вдалося виявити у писемних джерелах, принаймні опублікованих, датована 1493 р.: під цим роком Дунаївці були занесені до податкового реєстру, налічували 71 дим, за які податки сплачував якийсь Гнат [1, с. 336]. Тобто на цей час Дунаївці вже існували, були досить значним поселенням з населенням у кількості осіб, які сплачували податки. Таким чином, для обґрунтування та можливого уточнення офіційної дати заснування м. Дунаївці доцільно провести додаткові ґрунтовні наукові дослідження.

У XVI ст. поселення ще залишалось неукріпленим, оскільки серед переліку замків Подільського воєводства, який подається в люстрації 1583 р., Дунаївці не значаться [2, с. 260]. Перше (і єдине) відоме картографічне зображення міських та замкових укріплень Дунаївців зафіксовано на карті Боплана 1655 р. [3]. Вони розташовані на лівому березі річки Тернави, у її вигині. Замок показаний незначним, у південно-східній частині міста. При цьому, до нього сходилося кілька шляхів, які проходили через місто. Міські укріплення позначені дуже значними за розмірами: овалоподібної форми, довші сторони овалу розташовані паралельно течії ріки Тернава, проглядаються обриси бастионних

1. Фрагмент карти Г.Д. Боплана *Ukrainae pars, quae Podolia palatinatus vulgo dicitur* (Частина України, Подільське воєводство) 1655 р.

2. Садиба Красінських в Дунаївцях (1871–1873 рр.)
Малюнок Наполеона Орди

укріплень по периметру. Слід зазначити, що інших джерел щодо наявності, місцерозташування, конфігурації дунаєвських укріплень як для цього найбільш раннього періоду їх існування, так і більш пізнього, виявлено не було.

Проте, згадки про наявність замку в Дунаївцях знаходимо у документах середини XVIII ст.: у листі, датованому 1751 р., власник Дунаєвського ключа великий коронний гетьман Юзеф Потоцький надавав повноваження Христіану Дальке виділити земельну ділянку за межами замку для надання її костелу і монастирю капуцинів у вічну власність [4, с. 68]; у грамотах власника міста Петра Потоцького, наданих цеху ткачів (1764 р.) та цеху шевців (1773 р.), зазначається, що за певні провини штраф цеховиками має сплачуватись на замок [5, с. 47–48].

Етапи розвитку замкових та міських укріплень Дунаївців, а також верхня хронологічна межа існування дунаєвського замку, як і обставини його розібрання, в писемних джерелах не висвітлені, тому залишаються достеменно нез'ясованими і потребують проведення додаткових ґрунтовних

3. Парафіяльний костел в Дунаївцях на малюнку Наполеона Орди (XIX ст.)

досліджень. Принаймні, на більш пізніх картографічних матеріалах XIX ст. замкові та міські укріплення вже не зустрічаються, отже гіпотетично можна припустити, що вони були зруйновані після приєднання Поділля до Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої у 1793 р.

Планувальна структура історичної частини міста, що сформувалася на початку XVIII ст., протягом століть залишалася незмінною (більш рання планувальна структура, створена наприкінці XVI ст., була в значній мірі зруйнована та змінена, від неї, як можна припустити, залишився лише фрагмент – невелика південно-західна частина, що на поч. XVIII ст. стала основою для нового етапу і подальшого містобудівного розвитку в цілому Дунаївців). Такою вона збереглася до 30-х рр. XX ст. і з незначними змінами дійшла до нашого часу, втративши первісну забудову.

Пам'ятки та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини дискретно розташовані на історичній території міста (у межах, в яких вона склалася на кінець XIX – початок XX ст.), навколо них також частково збереглося традиційне середовище. Території з нерухомими об'єктами культурної спадщини та історичною забудовою і надалі становлять основу планувальної структури населеного пункту, яка склалася на початку XVIII ст.; у середині XIX – на початку XX ст.

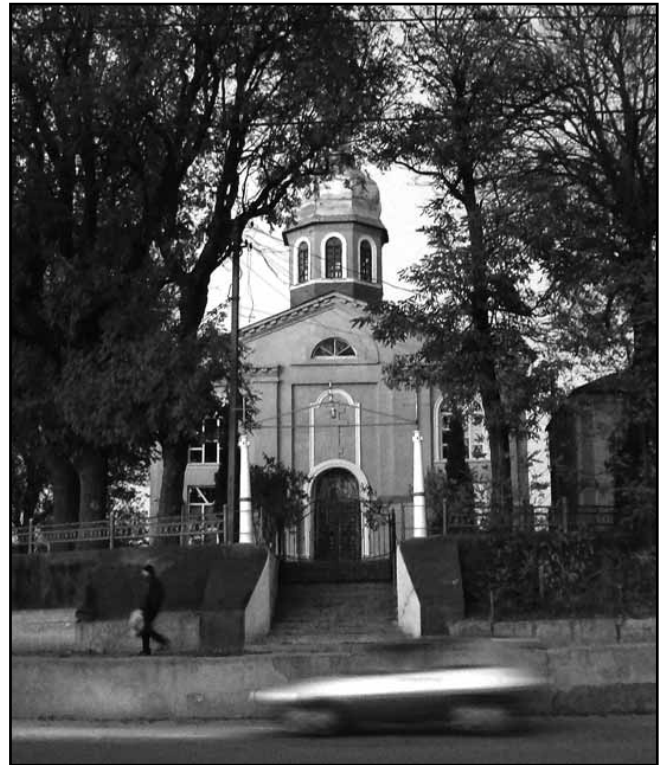
Історична спадщина міста Дунаївці представлена нерухомими об'єктами культурної спадщини, що відображають події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, подіями воєнної історії, розвитком культури міста та країни.

Типологічно пам'ятки та об'єкти культурної спадщини представлені:

- будівлями (спорудами), пов'язаними з життям і діяльністю відомих осіб та історичними подіями;
- спорудами (витворами), пам'ятниками, пам'ятними знаками, монументами, стелами;
- масовими похованнями осіб, що загинули під час Другої світової війни.

У видовому відношенні – це археологічні, історичні та архітектурні об'єкти.

Культурна спадщина м. Дунаївці включає 13

4. Капуцинський монастир (1751–1790 рр.)

об'єктів різних типів, видів і категорій обліку – як пам'яток, так і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, з яких лише 4 об'єкти мають статус пам'яток історії місцевого значення. Всі пам'ятки пов'язані з революційними подіями 1917–1920 рр. та подіями Другої світової війни (1939–1945 рр.). Також варто зазначити, що на кінець 2015 р. на території Дунаївців відсутні пам'ятки архітектури, що перебувають на державному обліку, лише 5 об'єктів мають статус щойно виявлених.

До складу щойно виявлених об'єктів культурної спадщини на території м. Дунаївці входить **Капуцинський монастир (1751–1790 рр.)**.

З пропозицією заснування храму та монастиря капуцинів у Дунаївцях виступив Йосиф Потоцький, великий коронний гетьман, тогочасний власник Дунаєвського ключа. Після смерті у 1751 р. його син, Станіслав, підтвердив волю батька, запросивши капуцинів до Дунаївців. Ще у 1751 р. було зведено дерев'яну будівлю місії, яку ченці отримали у власність, але будівництво монастиря було завершено лише у 1790 р. через 30 років після смерті Станіслава Потоцького. 25 жовтня 1790 р. біскуп Криспін Пешковський освятив храм під покровом Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії та св. Станіслава. Одночасно в Дунаївцях був офіційно відкритий конвент. У 1832 р. уряд Російської імперії ліквідує монастир. Через рік монастирський храм був переосвячений на православну церкву Вознесіння Господнього [5, с. 37], при цьому зовнішній вигляд храму, як і його інтер'єр, залишалися практично незмінними до середини XIX ст., коли тогочасного

5. Палац Скибневських-Завойко (друга половина XIX ст.)

6. Кірха (друга половина XIX ст.)

власника міста В. Скибневського зобов'язали профінансувати перебудову храму з наданням йому рис, притаманних православній церкві [4, с. 6–77]. Зокрема, над основним об'ємом храму було надбудовано глухий купол, у 1889 р. – зведено дзвіницю. В будівлях монастиря була розташована церковна школа. Протягом другої половини XIX – XX ст. храм і споруда монастиря ще неодноразово перебудовувались. Найбільш значна з цих перебудов була здійснена у 1930-ті роки: у 1930 р. церква Вознесіння була ліквідована, будівля храму пристосована під кінотеатр. В ході згаданих вище реконструкцій єдина будівля храму та монастиря була розділена на дві окремі, близько половини споруди монастиря (свого часу у плані являла собою каре) – розібрана. При формуванні пропозицій до внесення зазначених об'єктів до Державного реєстру доцільно подавати даний об'єкт як комплексний «Костел та монастир капучинів» (друга половина XVIII ст.).

Комплекс споруд садиби (палац, флігель) другої половини XIX ст. розташований по вул. Горького, 3. Садиба була закладена у середині XIX ст. поза містом, у с. Могилівка, вірогідно, тогочасним власником міста та Дунаєвського ключа Віктором Скибневським, який щойно набув їх від Вінцентія

Красінського [6, с. 563]. Підтвердженням часу закладання садиби є картографічні матеріали – архітектурно-парковий комплекс вже показаний на картах 1860-х рр. У 1891 р. власником міста став Василь Завойко, який придбав Дунаївці разом із довколишніми селами (близько 2000 десятин землі) у Броніслава Скибневського [5, с. 33]. Онук першого власника маєтку – Василь Степанович Завойко – володів ним до революційних подій 1917–1920 рр. В наш час на території колишньої садиби Скибневського-Завойко розташовано комплекс споруд районної лікарні.

Зберігся двоповерховий палац, два флігеля, будівля колишніх стасень та частина парку. Палац прямокутний у плані, мурований, потинькований. Дах – чотирисхилий. З боку парадного (паркового) фасаду влаштований вхід з ганком, оздобленим чотирма колонами, над якими на рівні другого поверху влаштовано відкритий балкон. Частково збереглося внутрішнє оздоблення палацу. Палац оточений парком, в північній частині садиби розташовано комплекс ставків. Наданий час на обліку як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини перебувають палац та один з флігелів. На нашу думку, місцевому органу охорони культурної спадщини доцільно виготовити облікову документацію на комплексний об'єкт культурної спадщини «Садибу Скибневського-Завойка» (середина XIX ст.) у складі палацу, двох флігелів, стайні та парку та подати її на проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Кірха (друга половина XIX ст.) – ще один щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, розташований по вул. III Інтернаціоналу, 13.

Одним з центрів лютеранства на Поділлі разом із Немировим (теперішнім райцентром Вінницької області) були Дунаївці. Дунаєвську парафію було створено у 1864 р. Вона охоплювала Кам'янецький та Ушицький повіти (включно з містом Кам'янець-Подільський). У 1866 р. в Дунаївцях було завершено будівництво кірхи, у 1870 – споруджено будинок пастора. Станом на 1904 р. в Дунаєвській лютеранській парафії нараховувалось понад 1 тис. парафіян, з яких близько 900 мешкало в самих Дунаївцях. Упродовж 1944–1994 рр. в приміщенні кірхи розміщувався клуб ім. Горького.

Будинок цегляний, вирішений у стилі історизму з рисами, стилізованими під готику.

Михайлівська церква (1898 р.) – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, розташований на перехресті вул. Калініна та вул. Ватутіна.

На кінець XIX ст. в Михайлівській парафії с. Могилівці (на той час передмістя Дунаївців) було дві церкви: дерев'яна трьохкупольна (XVIII ст.), що розташовувалась на території старого цвинтаря, та кам'яна Михайлівська. Будівництво останньої було

розпочато у 1876 р. [7, с. 946]. За попереднім планом церква повинна була бути п'ятикупольною, але через брак коштів наприкінці 1898 р. була зведена тридільна, однобанна з дзвіницею, яка збереглась до нашого часу.

Будівля суконної фабрики (друга половина XIX ст.), по вул. Шевченка, 59 є щойно виявленим об'єктом культурної спадщини.

Містечко Дунаївці на сер. XIX ст. було одним з найбільш промислово розвинутих на Поділлі. Через домінуюче значення в його економіці текстильної галузі воно прозивалося «Подільським Манчестером». Станом на 1874 р. в Дунаївцях було 54 суконні фабрики, на яких працювало близько 600 осіб, на них загалом вироблялося продукції на 1,5 млн. крб.; на 1889 р. суконних фабрик залишилося лише 27 [8, с. 385].

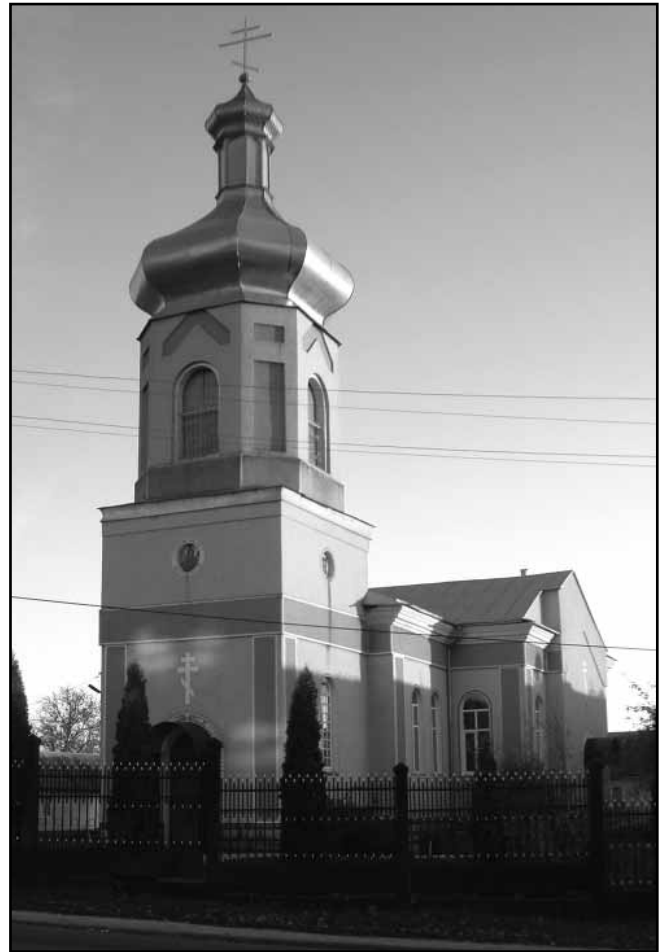
Будівля суконної фабрики по вул. Шевченка прямокутна в плані, мурована, двоповерхова. Дах двосхилий, покритий шифером. Чоловий фасад з боку вул. Шевченка завершується невеликим фігурним фронтоном, обабіч якого на чотирьох невеликих колонах встановлено декоративні кам'яні чаші. Простір між колонами та фронтоном додатково оздоблений декоративною ажурною кованою огорожею. Будівля є цікавим взірцем промислової споруди XIX ст.

Окрім того, на даний час на обліку на території міста Дунаївці перебуває 3 щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом «археологія» – поселення трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) на північно-західній околиці міста, на території Комсомольського парку; поселення трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) на західній околиці міста, на лівому березі р. Тернава, неподалік від очисної станції та старого цвинтаря, на південно-західній околиці міста; поселення ранньослов'янського періоду (II–V ст.) на правому березі р. Тернава. Усі ці об'єкти були виявлені в результаті розвідок, їх межі встановлено по площі розповсюдження кераміки та топографічним ознакам – в межах узвиш, обмежених ярами та долиною річки. Територіально згадані вище археологічні об'єкти виявлені на периферії міста, історична його частина в археологічному відношенні залишається невивченою. Саме її дослідження є надзвичайно перспективними з точки зору з'ясування питання часу заснування поселення, з якого Дунаївці беруть свій початок, етапів його розвитку, історичної топографії тощо.

Окрім згаданих вище щойно виявлених об'єктів, на території м. Дунаївці розташовано ряд об'єктів культурної спадщини, які можуть бути запропоновані для взяття їх на державний облік.

Палац Красінських (кінець XVIII – початок XIX ст.).

У 1782 р. опіногурський староста Ян Красінський

7. Михайлівська церква (1798 р.)

8. Суконна фабрика (друга половина XIX ст.)

купує у попередніх власників – Потоцьких – Дунаєвський ключ і, вірогідно, закладає тут садибу. Джерельна база з цього приводу достатньо обмежена, проте в листуванні Я. Красінського є згадка проте, що частина з них була написана в «резиденції в Дунаївцях» [5, с. 50–54]. Навряд чи цією резиденцією міг бути старий дерев'яний невеличкий замок. Родинним маєтком Красінських була Опіногура, проте і Дунаївцям вони приділяли значну увагу – саме завдяки Красінським нарешті був зведений капуцинський монастир, капітально

9. Палац Красінських (кінець XVIII – початок XIX ст.)

10. Адміністративний будинок (середина XX ст.)

відремонтований (з влаштуванням родинної усипальні) парафіяльний костел св. Михайла. До міста були запрошені переселенці з Галиції, які заснували одне з передмість [5, с. 27], а, найважливіше, – з Німеччини, майстри текстильної справи, завдяки чому Дунаївці за кілька десятиліть перетворилися на розвинутий промисловий осередок. Усе це вимагало безпосередньої присутності власників міста, їх контролю. У 1850 р. садибу було продано Віктору Скибневському. Згідно з малюнком Наполеона Орди, палац був двоповерховий, прямокутний у плані. Дах – чотирихилий. В центрі чолового фасаду будинку розташований вхід з ганком, оздоблений двома колонами. Над ганком, на рівні другого поверху, було влаштовано балкон. Палац був оточений ландшафтним парком, який практично не зберігся. Палац неодноразово перебудовувався: було здійснено прибудови та змінена внутрішня планувальна структура будівлі. В наш час у палаці розташовано міський будинок культури, а на території колишнього ландшафтного парку – міський парк відпочинку.

Місцевому органу культурної спадщини при формуванні пропозицій до Державного реєстру нерухомих пам'яток України варто звернути увагу на те, що, окрім значної архітектурної цінності (незважаючи на перебудови), палац має і історичну цінність, оскільки пов'язаний з ім'ям видатного польського поета-романтика Зигмунта Красінського,

11. Будинок житловий (друга половина XIX ст.)

який неодноразово відвідував родинний маєток.

Адміністративний будинок (середина XX ст.) за сучасною адресою вул. Шевченка, 50 зведений у стилі радянського монументального або сталінського класицизму у 1950-ті роки. Даний напрямок сформувався в кінці 1930-х років, і саме в цьому стилі в наступні 20 років були побудовані численні споруди громадського та адміністративного призначення у багатьох містах колишнього Радянського Союзу. Будівля, що пропонується до взяття на державний облік, є типовим зразком даного стилю і відображає тенденції архітектурного розвитку доби, в яку була зведена.

Будинок двоповерховий, цегляний, в плані П-подібний. Фасади потиньковані та пофарбовані в жовтий колір, архітектурні деталі оздоблення фасадів – в білий. Чолові фасади оздоблені простими пілястрами. Вхідна група чолового фасаду будинку, що виходить на центральну площу міста, прикрашена колонами коринфського ордеру з антаблементом, фризом та карнизом з трикутним фронтоном з двохскатним дахом. На рівні другого поверху, над входом, влаштовано невеликий балкон, з перилами на балюстрадах. Віконні прорізи – прямокутної форми. Дах будинку двоххилий, покритий металочерепицею. Будинок є архітектурним акцентом в забудові колишньої площі Леніна.

В наш час в будинку розміщуються різноманітні адміністративні та громадські установи: управління агропромислового розвитку, відділ освіти, відділ культури і туризму, управління земельних ресурсів у Дунаєвському районі, редакція районної газети «Дунаєвський вісник».

Будинок житловий (друга половина XIX ст.), розташований за сучасною адресою вул. Шевченка, 31, займає наріжну ділянку на перетині вул. Шевченка і Дачна. Будинок цегляний, одноповерховий, тинькований, у плані – Г-подібної конфігурації. Віконні прорізи – прямокутної форми, дах – двоххилий, покритий шифером. Фасад з боку вул. Шевченка оздоблений невеликим фігурним фронтоном, обабіч якого на чотирьох невеликих колонах встановлено декоративні кам'яні чаші. Простір між колонами та фронтоном додатково оздоблений деко-

ративною ажурною кованою огорожею. Оздоблення фасаду згаданого будинку фактично ідентичне оздобленню чолового фасаду будівлі колишньої суконної фабрики (вул. Шевченка, 59). Враховуючи викладене вище, можна зробити припущення, що житловий будинок по вул. Шевченка, 31 належав, ймовірно, власнику фабрики. На цей час в будинку розміщено Дунаєвецький районний історико-краєзнавчий музей.

Також під час досліджень території міста, що прилягає до старої ринкової площі, було виявлено **Братську могилу євреїв, розстріляних фашистами у 1942 р.**

Після окупації Дунаївців у 1941 р. на території міста фашисти створили табір для військовополонених (територія довоєнної МТС), а також гетто, куди зігнали громадян єврейської національності. Гетто простягалось від ринкового майдану, охоплювало густонаселені вулиці та доходило майже до Тернавського водоймища. Згідно нацистської доктрини, фашисти винищували єврейське населення, а тих, хто уник страти, переводили до трудового табору. Знищення мешканців гетто відбувалось переважно за межами міста. Проте відомий випадок, коли група ув'язнених відчайдушно напала на шульцмана, який знущався над ними. На підмогу прийшли поліцаї, учасники заворушення були розстріляні на місці (на території гетто), тут же і поховані [9, с. 114].

На могилі встановлено бетонний обеліск, на чоловічій грані якого – пам'ятна дошка з меморіальним написом. Слід зазначити, що згадана братська могила розташована по вул. 1 Травня, 14, на території приватної садиби, що значно ускладнює доступ до неї. Після розроблення облікової документації, згаданий об'єкт пропонується до взяття на державний облік як пам'ятку історії місцевого значення.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що історична спадщина міста, представлена нерухомими об'єктами культурної спадщини, відображає події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, подіями воєнної історії, розвитком культури міста та країни. Проте, лише незначна частина цих об'єктів перебуває на державному обліку та має облікову документацію, що відповідає вимогам чинного законодавства. Значні архітектурні споруди, які не мають статусу пам'яток (мають статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини або пропонуються для взяття на державний облік), представлені стилями класицизму та історизму. Переважно це культові споруди та житлові будинки, розташовані на території міста (більшість – в його центральній частині), а також промислова споруда – будівля суконної фабрики (друга половина XIX ст.) по вул. Шевченка. Серед збережених культових споруд – Вознесенська церква (капуцинський костел) (друга половина XVIII ст.), кірха (1860-ті рр.),

12. Братська могила євреїв, розстріляних фашистами у 1942 р.

Михайлівська церква (1898 р.). Перша мала риси перехідного етапу від пізнього бароко до класицизму, неодноразово перебудовувалась; набула рис переважно класицистичних. Кірха вирішена у стилі історизму з елементами, стилізованими під готику. Михайлівська церква, також значно перебудована, зведена у класицистичному стилі. Усі вони мають безумовну цінність з архітектурної, містобудівної, історичної точок зору (не зважаючи на численні перебудови та часткову втрату автентичності), тому найбільш актуальним питанням є виготовлення облікової документації і проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Посилання

1. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 2. – К., 1894. – 497 с.
2. Jabłonowski A. Źródładziejowe. Polska XVIw. Podwzględem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 353 s.
3. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К. – Львів, 2000.
4. JankiewiczP. XVIII – wieczne klasztory kapucyńskie na Ukrainie. – Kraków, 2014. – 428 s.
5. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / Под ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. 11. – VI, 144, 418, 105 с.
6. Даниляк П.Г. Зигмунт Красинський та Поділля // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. – Вип. V. – Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 562–572.
7. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического

комітета. – Вып. 9. Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – XX, 1064, 175 с.

8. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Изд. Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1889. – 514 с.

9. Прокопчук В. Дунаевщина: край і люди. – Дунаївці–Кам'янець-Подільський, 2013. – 351 с.

Градун Э.Ю., Томилович Л.В. Проблемы и перспективы исследования культурного наследия г. Дунаевцы Хмельницкой области

Статья посвящена исследованию историко-культурного наследия города Дунаевцы Хмельницкой области. Определены основные проблемы и перспективы для дальнейшего исследования и сохранения объектов культурного наследия и традиционного характера среды исторического населенного места.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, памятники, историческое населенное место, традиционная среда, Дунаевцы.

Hradun Ye.Yu., Tomilovych L.V. Problems and possibilities investigates the cultural heritage of the town Dunaivtsi, Khmelnytsky region

The article investigates the historical and cultural heritage of the town Dunaivtsi, Khmelnytsky region. The main problems and possibilities for further research, as well as preservation of cultural heritage and the traditional nature of the environment of a historical inhabited town are determined.

Key words: cultural heritage, monuments, historical settlements, traditional environment, Dunaivtsi.

15.03.2016 р.

УДК 351.853(477-25)

А.О. Горькова

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ З КИЇВСЬКОЮ КРАЙОВОЮ КОМІСІЄЮ У ПАМ'ЯТКООХОРОННІЙ СФЕРІ

У статті висвітлено структуру та основні функції Київської крайової комісії. Розкрито зміст пам'яткоохоронної роботи Комісії та її зв'язок з іншими громадськими та державними організаціями України.

Ключові слова: Київська крайова комісія, Український комітет охорони пам'яток культури, історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронна робота.

З другої половини 20-х рр. ХХ ст. державна політика в Україні була націлена на зміцнення та вдосконалення роботи громадських та державних організацій, що діяли відповідно до нової нормативно-законодавчої бази. Пам'яткоохоронна сфера закріпилась у вигляді системи, в якій кожна державна та громадська установа виконувала ряд функцій згідно зі своїми повноваженнями. Проте одна ланка українського пам'яткознавства

вимагала особливої підтримки та розвитку, оскільки ґрунтувалась на простому ентузіазмі та потребі у духовному та культурному збагаченні. Громадська ініціатива місцевого населення та наукової інтелігенції у збереженні національної культурної спадщини стала рушійною силою для розвитку пам'яткоохоронної справи, підтримкою для державних пам'яткоохоронних установ УРСР.

У 1926 р. при НКО УРСР було сформовано громадський міжвідомчий орган з науково-консультативними повноваженнями та оперативними функціями – Український комітет охорони пам'яток культури [1, с. 86]. Вищим виконавчим органом УКОПК призначено Пленум Комітету (члени Комітету всієї УРСР), вузький Пленум (столичні члени Комітету), поточні питання вирішувало Бюро Комітету. НКО затвердив склад УКОПК, до якого входили представники від державних та громадських установ: Укрнауки, Центрального бюро раднацмену, ВУАКу, ВУАНу, Українського комітету краєзнавства, Харківського наукового товариства, Істпарту; крайові інспектори Ф.Л. Ернст (Київ), С.С. Дложевський (Одеса), С.А. Таранушенко (Харків), П.А. Козар (Дніпропетровськ) [2, с. 283]. Намітився персональний склад УКОПК: Д.І. Яворницький, І.В. Моргілевський, Й.Ю. Гермайзе, В.М. Зуммер, П.П. Курінний, С.С. Гамченко, Ю.Й. Сіцінський, Ф.І. Камінський, а також голова І.Ю. Кулик та вчений секретар М. Тихий [3, арк. 40]. Роботу новоутвореного Комітету підтримував заступник НКО УРСР О.А. Полоцький, який протягом 1928–1931 рр. активно впроваджував програму культурного будівництва в Україні, сприяв створенню нових музеїв, пам'яткоохоронних установ, освітніх закладів. 25 березня 1929 р. НКО офіційно затвердив функції та повноваження пам'яткоохоронного органу. Статут регламентував та регулював діяльність УКОПК як громадського центрального органу з охорони, вивчення та збереження історико-культурної, зокрема археологічної спадщини, а також пам'яткоохоронну діяльність його місцевих представництв – крайових, округових і місцевих комісій з охорони пам'яток.

24 грудня 1926 р. президією Укрнауки затверджено «Інструкцію про організацію округових і місцевих комісій охорони пам'яток культури і природи», згідно з якою Крайові комісії з охорони пам'яток старовини створювались як науково-консультативні органи без адміністративно-розпорядчих повноважень у центрах, де функціонували крайові інспектури [4, арк. 18–18 зв.]. До відання Київської крайової комісії входили території 16 округ: Бердичівської, Білоцерківської, Вінницької, Волинської, Глухівської, Кам'янецької, Конотопської, Коростенської, Київської, Могилевської, Ніжинської, Проскурівської, Тульчинської, Чернігівської, Шепетівської,

Уманської. До основних функцій Київської крайової комісії віднесено виявлення, вивчення, охорону та збереження археологічних, архівних, архітектурних революційних та меморіальних пам'яток краю. Відповідно до затвердженого положення, члени Київської крайової комісії склали проекти реєстрів пам'яток республіканського значення (подавали до розгляду УКОПК) та місцевого значення (подавали до Окрвиконкомів за територіальною приналежністю), співпрацювали з членами Істпарта над розробкою проектів законоположень, інструкцій у пам'яткоохоронній галузі, стежили за виконанням чинних законів щодо охорони пам'яток у 16-ти округах. У разі порушень законодавства щодо пам'яток республіканського значення повідомляли представників УКОПК, пам'яток місцевого значення – округові і районні виконавчі комітети та міські ради. Вони також активно проводили пам'яткоохоронну роботу з організації спеціальних досліджень, обстеження, обмірів, описів, креслень та фотографування пам'яток старовини (Братського, Михайлівського, Видубицького монастирів, Успенського, Софійського, Володимирського соборів, церкви Спаса на Берестові, Андріївської церкви). Члени Київської крайової комісії клопотали перед УКОПК про видачу відкритих листів на археологічні розкопки, а також дозволи на проведення експедицій, історичних екскурсій (міста Біла Церква, Бориспіль; с. Віта Поштова [5, арк. 174], приймали заходи з ремонту, реставрації, музеєфікації пам'яток республіканського значення (Софійського, Успенського соборів, Андріївської, Кирилівської церков), проводили освітньо-популяризаторську роботу шляхом влаштування наукових зборів і конференцій, лекцій та виставок старовини, постійно інформували через пресу, періодичні видання про значення пам'яток культури та громадський обов'язок їх охорони [6, с. 31–32].

Внутрішня організація Київської крайової комісії складалась з Пленуму, Бюро Крайової комісії, крайового інспектора. Вся оперативна робота по Крайовій комісії, розпорядження її коштами, обов'язки й відповідальність за охорону пам'яток по 16-ти округах покладалась на крайового інспектора. Для розгляду поточних справ інспектор скликав Бюро Крайової комісії, для вирішення серйозних питань щодо охорони пам'яток, що знаходилась у її виданні – Пленум. Кореспонденти з охорони пам'яток культури від крайових комісій працювали у межах доручень від УКОПК та його місцевих представництв. Київська крайова комісія складалась з представників наукових, громадських та адміністративних установ: Ф.Л. Ернста, В.М. Базилевича, П.П. Курінного, М.О. Макаренка, М.В. Шарлеманя.

Пам'яткоохоронна робота УКОПК була нерозривно пов'язана із діяльністю крайових

комісій, зокрема з Київською. Члени Київської комісії формували склад УКОПК, були постійними делегатами пленумів та щорічних його зібрань. Фінансова основа Крайової комісії та її центрального органу УКОПК була досить хиткою [5, арк. 159], адже головними джерелами надходжень були незначні державні асигнування, добровільні внески, а також гроші від продажу власних видань, проведених лекцій. Такої фінансової підтримки не вистачало для проведення пам'яткоохоронних заходів, забезпечення роботи по всіх округах УСРР. Крім того, культурна політика членів УКОПК та Київської комісії віддавала перевагу мирним шляхам встановлення пам'яткоохоронного порядку на відміну від адміністративного примусу та кримінальних санкцій. Тому у перші роки діяльності УКОПК гостро постало питання про широку агітаційно-популяризаторську діяльність з метою уникнення випадків вандалізму та руйнування історико-культурної спадщини [3, арк. 45]. У травні 1929 р. відбувся I-й Пленум УКОПК, на якому були присутні всі наукові сили УСРР з метою формування спеціальної програми із популяризації українських пам'яток, встановлення свідомого відношення до них та залучення до культурно-освітньої роботи народних мас. Спільним зібранням було вирішено підготувати спеціальне звернення до наукових, освітніх та культурних установ, громадських організацій, окремих осіб із закликом об'єднатись у боротьбі за встановлення власної української культури зі всіма її складовими, зокрема пам'ятками культури як загальноукраїнського надбання (опубліковано 1931 р. у періодичному виданні «Червоний шлях»). 12 травня 1929 р. Пленум УКОПК за ініціативи В.В. Дубровського затвердив положення щодо створення мережі пам'яткоохоронців-кореспондентів, представників громадських товариств, освітніх закладів для розвитку пам'яткознавства та краєзнавства у повітах та волостях.

Іншим вектором діяльності УКОПК та Київської крайової комісії була ґрунтовна робота над понятійно-термінологічним апаратом у пам'яткоохоронній галузі, зокрема визначенням поняття «пам'ятка культури», розробки наукових критеріїв оцінки пам'яток, їх класифікації, встановлення градації за ступенем важливості, покращення методів охорони і використання історико-культурної, зокрема археологічної спадщини. Робота була зумовлена відсутністю досконалої пам'яткоохоронної правової бази у культурній сфері. Значна частина розробок так і залишилась не оприлюдненою. Проте у методиках УКОПК залишились наступні матеріали: 1) встановлення критеріїв оцінки пам'яток на основі наукової, естетичної, історичної цінності, а також виробничого і класового значення пам'ятки, що відносило на другий план наукове значення об'єкту;

2) поділ пам'яток на три групи: археологічні (кургани, могили, майдани, печери, городища, поселення), архітектурні, історико-революційні та меморіальні; 3) встановлення послідовності пам'яткоохоронних заходів: проведення реєстрації, організація нагляду, підготовка охоронних знаків, призначення відповідальних пам'яткоохоронних органів або окремих осіб, проведення реєстрації і консервації; надання пам'яткам статусу місцевого або республіканського значення.

Фундаментальний внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи члени УКОПК та Київської крайової комісії зробили завдяки проведенню державної реєстрації пам'яток [7, с. 157] і створенню генерального обліку об'єктів історико-культурної спадщини згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятники культури і природи». Протягом 1926–1928 рр. на обліку НКО освіти перебувало 562 пам'ятки, із них 101 пам'ятка археології. 12–13 травня 1929 р. на I-му пленумі УКОПК представлено попередній реєстр пам'яток місцевого та республіканського значення.

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління», з 15 вересня 1930 р. територію УСРР було поділено на 503 адміністративні одиниці, що включали 484 райони. Однак у постанові не було чітко окреслено межі діяльності локальних пам'яткоохоронних установ, що негативно вплинуло на роботу губернських, повітових та крайових комітетів, послабило контакти між ними. Пріоритетною стала програма розширення мережі кореспондентів, які відповідали за стан охорони пам'яток певного району, що територіально звужувало діапазон пам'яткоохоронних робіт, надавало можливості детальніше вивчати пам'ятки старовини, не потребувало зайвих витрат.

Протягом перших років функціонування Київська крайова комісія ефективно виконувала пам'яткоохоронну роботу на місцях у якості виконавчого органу УКОПК, проте згодом ситуація почала кардинально змінюватись. На початку 30-х років XX ст. в умовах посилення ідеологічного контролю, що відобразився на всіх сферах економічного, суспільного та культурного життя, почався новий період історії УРСР – період великого перелому [8, с. 8]. Діяльність УКОПК, а також його представництв на місцях – крайових, округових та місцевих комісій у галузі охорони та збереження культурної, зокрема археологічної спадщини – почала повністю коригуватися та контролюватися центральними союзними органами [9, с. 16]. Київська крайова комісія фактично не мала впливу на процес культурного будівництва за відсутності відповідних повноважень, а також авторитету у пам'яткоохоронній сфері, що відобразилось

на повному ігноруванні наступних постанов, розроблених комісією спільно з УКОПК: «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи» (10 жовтня 1931 р.), «Про охорону пам'яток культури і природи» (10 лютого 1932 р.). Кадрова політика була спрямована не на професіоналізм, а партійну приналежність та соціальне походження, зокрема почались масові репресії проти провідних діячів науки і культури [10, с. 9–30], членів УКОПК та Київської комісії [2, с. 283] (А.М. Лободи, М.О. Макаренка, В.В. Дубровського, М.О. Тихого). Пам'ятки археології починали доповнювати заідеологізованими діаграмами, схемами на політичні теми, перенасиченням текстового, ілюстративного матеріалу. На початку та у середині 30-х рр. XX ст. «відбувся певний злам – спроба переходу на нові рейки науково-дослідної роботи, розпочалася боротьба із старими методами буржуазної передреволюційної роботи, перебудування дослідів на засадах марксистсько-ленінської науки» [8, с. 6]. За доповідною запискою директора Інституту археології АН УРСР М. Ячменьова у другій половині 30-х рр. XX ст. було зруйновано багато пам'яток археології, зокрема кургани на березі річки Уж у Коростені, пам'ятки трипільської культури у с. Володимирка, городища у Вишгороді, палеолітична стоянка у с. Уратові. Розпочалося масштабне будівництво у старій частині Києва у результаті затвердження 23 липня 1935 р. постанови РНК УРСР «Про будівництво Урядового центру в м. Києві», згідно з якою у межах давньої частини Києва було санкціоновано знесення Василівської (Трьохсвятительської) церкви (XII ст.), церкви Успіння Богородиці Пирогощої (XII ст.), Михайлівського Золотоверхого монастиря (XII ст.). Нігілістичне ставлення до пам'яток археології, архітектури, історії, а також ігнорування чинного пам'яткоохоронного законодавства призводили до руйнування значної частини української старовини, що багаторічними зусиллями досліджували та охороняли пам'яткоохоронні громадські установи УСРР.

Посилання

1. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія / В.С. Прокопчук. – 2-ге вид., допов. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2014. – 312 с.
2. Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 5: Кон-Кю. – 568 с.
3. ЦДАВО України, ф. 166 Міністерство освіти України, оп. 9, спр. 57. Стенограма та протоколи засідань Бюро та пленумів Українського комітету охорони пам'ятників культури, 11 травня 1929–19 червня 1930 рр., арк. 121.
4. НА ІА НАНУ, ф. Всеукраїнський археологічний комітет, спр. 346. Звіти Краєвих інспектур по охороні пам'яток культури за 1930 р. Машинопис, рукопис, укр. мова, 27 жовтня 1930–21 лютого 1931 рр., 19 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 1 Верховна Рада України,

оп. 6, с. пр. 146. Матеріали про здійснення загального навчання, відкриття загальних та спеціальних середніх шкіл та проведення позашкільної освіти (постанови, доповіді, протоколи засідань, листування). Звіт про роботу Українського комітету охорони пам'ятників культури при Наркомосвіти УРСР з 23.V.1930–12.XII.1931 рр., 28 грудня 1930–20 грудня 1931 рр., 229 арк.

6. Чернікова І. В. Унесок громадськості у справу охорони та вивчення культурної спадщини Харківщини (1920-ті – початок 1930-х років) / І.В. Чернікова // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 23–35.

7. Очеретянко В. Радянізація наукових, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. / В. Очеретянко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.: Харків, 2012. – № 2. – С. 146–165.

8. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.) / В.І. Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 47 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», № 5).

9. Горбик В.О. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи / Горбик В.О., Денисенко Г.Г.; відп. ред. С. Кот. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 192 с.

10. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: нарис історії : у 2 ч / Н.Д. Полонська-Василенко; АН України, Ін-т укр. археології. – Репр. відтворення з вид. 1955–1958 рр. – К.: Наук. думка, 1993. – Ч. 2. – 413, [2] с. – (Пам'ятки історичної думки України).

Горькова А.А. Сотрудничество Украинского комитета охраны памятников культуры с Киевской краевой комиссией в памятникоохранной сфере

В статье освещены структура и основные функции Киевской краевой комиссии. Раскрыто содержание памятниковедческой работы Комиссии, ее связь с другими общественными и государственными организациями Украины.

Ключевые слова: Киевская краевая комиссия, Украинский комитет охраны памятников культуры, историко-культурное наследие, памятникоохранная работа.

Horkova A. O. Collaboration of Ukrainian Committee of Cultural Monuments Protection and Kiev boundary commission in monuments protection field

The article highlights the structure and basic functions of the Kiev boundary commission. The content of monument protection work of the Commission and its relations with other public and state organizations of Ukraine were revealed.

Key words: Kiev boundary commission, Ukrainian Committee of Cultural Monuments Protection, historical and cultural heritage, monument protection work.

10.03.2016 р.

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. У АРХЕОЛОГІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ГАЛИЧИНИ

У статті розглядається консерваторська діяльність археологів у Східній Галичині наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Значне місце відводиться діяльності консерваторів, які виконували обов'язки після реформи 1873 р., зокрема І. Шараневича, Л. Цвіклінського, К. Ліске. Висвітлюється історія функціонування Грона/Кола консерваторів Східної Галичини. Розглянуто урядові постанови та відображено роль держави у охороні археологічних пам'яток. Простежено зміни, які відбулися після Першої світової війни і зникнення з політичної карти Австро-Угорщини. Акцентовано увагу на діяльності консерватора львівського округу Богдана Януша у складі Державного об'єднання Консерваторів Доісторичних Пам'яток.

Ключові слова: охорона пам'яток, урядові постанови, консерваторська служба, Східна Галичина.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вдосконалення пам'яткоохоронного законодавства на сучасному етапі розвитку. Історія показує, що не завжди є необхідність створювати нові моделі, а доцільно лише добре простудіювати старі схеми і вибрати з них ключові моменти. Розглядаючи законодавство імперії Габсбургів, спрямоване на охорону пам'яток, можемо стверджувати, що основним його завданням було саме захистити від нищення культурну спадщину і чимало положень доцільно використовувати і сьогодні.

З середини ХІХ ст. українська частина Галичини (чи Східна Галичина, як її називали в діловодстві) почала потроху вводити в життя певні моделі, покликані на охорону історичної спадщини. Далеко не останнє місце серед пам'яток, які потребували особливо-го ставлення, приділялося археологічним об'єктам. В цей час з'являються одні з перших законодавчих актів, покликані зберігати історичну та доісторичну спадщину на території імперії Габсбургів. Львову та Східній Галичині у цих пам'яткоохоронних процесах, від самого початку законотворення, відводилася особлива роль. Консерватори¹ призначалися з місцевих дослідників старожитностей, вводилися заборони на вивіз артефактів. Створенню першого консерваторського органу (1853), діяльність якого поширювалася на території всіх володінь Габсбургів, передувала низка законів, яка не лише могла забезпечити охорону пам'яток, а й, мимоволі, спричинялася до їх нищення². Спеціальна інструкція 1853 р. передбачала тісну співпрацю консерваторів пам'яток зі священиками,

1. Охоронці пам'яток.

2. Йдеться, насамперед, про Цивільний кодекс 1811 р., за яким людина, що знаходила скарб, мала право лише на 1/3 його; це спричиняло їх знищення шляхом переплавлення великої кількості скарбів [2, s. 4–5]. У жовтні 1821 р. підписано «надвірний декрет», який лише підтверджував ці положення і наголошував, що будь-які спроби ігнорування повідомлення про знахідки караються відповідно до 400-го параграфу кодексу [3, арк. 28 зв].

чиновниками усіх рангів, а також приватними особами 1, арк. 29–30]. У 1864 р. першим консерватором пам'яток Східної Галичини став Мечислав Потоцький (1810–1878) [3, арк. 53]. Перше, що він зробив на посаді, – розіслав звернення чиновникам з проханням повідомляти про пам'ятки на своїй території. У Львові в цей час будувалася залізниця. Консерватор офіційно просив її керівництво слідкувати за земляними роботами, а у випадку виявлення старожитностей припиняти роботи і інформувати його [4, арк. 44–44 зв.]. Варто зазначити, що М. Потоцький на посаді консерватора не обмежувався тим, що отримувал звідусіль інформацію про пам'ятки. Він здійснював щорічні подорожі по своєму округу з метою фіксації об'єктів, що потребували охорони.

18 липня 1873 р. відбулася радикальна реорганізація Центральної консерваторської комісії в Австрії. Постановою цісаря створена *Центральна комісія з дослідження та консервації пам'яток історії та мистецтва*, яка підпорядковувалась міністру освіти та віросповідань. Цей документ був обов'язковим до виконання у всіх частинах монархії. Діяльність комісії відображалась у роботі трьох секцій: археологічної, пам'яток архітектури і мистецтва та архівних пам'яток [5]. До складу комісії входив голова та 12–15 консерваторів, призначених на 5 років міністром освіти, а також кореспонденти комісії (заступники і співпрацівники консерваторських грон) [6, с. 6–7]. Консерватори вибиралися лише з числа відомих і авторитетних істориків, археологів та фахівців з історії мистецтва. Важливим є той факт, що законодавство заохочувало якомога активніше залучати до пам'ятоохоронної діяльності представників усіх націй, що входили до складу Австро-Угорщини [5]. Упродовж 1873–1875 рр. відбувалася реорганізація Віденської комісії.

Для розкриття пропонованої теми варто зосередити увагу на діяльності археологічної секції, на яку було покладено відповідальність за доісторичні пам'ятки. Галичина була поділена на два консерваторські округи: Східний (Львівський) та Західний (Краківський) [7, с. 64; 8, с. 270]. Відразу після заснування Центральної комісії розіслано до органів місцевої влади спеціальні інструкції, у яких повідомлялося про її створення та прохання сприяти забезпеченню охорони пам'яток.

Головним консерватором Східної Галичини призначили Войцеха Дідушицького³, який у 1881 р. відновив і очолив Крайове археологічне товариство у Львові, а його часопис *«Przegląd Archeologiczny»* з цього часу став спільним друкованим органом Товариства і Цісарсько-королівської комісії охорони пам'яток і на його сторінках друкувалися і відомості про діяльність консерваторської комісії.

3. Войцех Дідушицький (1848–1909) – археолог, драматург, історик, літератор, міністр Галичини (1906–1907), професор Львівського університету, публіцист, філософ і консерватор.

Окрім головного консерватора, призначили ще трьох охоронців археологічних пам'яток: Антона Петрушевича⁴, Людвіка Цвіклінського⁵ та Ксаверія Ліске⁶.

Усі три консерватори були близькі до проблем, з якими стикалася археологічна наука у період свого становлення у Львові, і тому на пріоритетне місце у їхній діяльності виходило збереження знахідок, їхня фіксація та наукова інтерпретація, адже, кожен з них зустрічався з знахідками, які через відсутність будь-яких даних втрачали свою наукову вартість і могли служити лише музейними експонатами, здебільшого, з позначенням «випадкова знахідка».

Внаслідок реформи консерватори східної і західної частин Галичини підпорядковувалися консерватору доісторичних пам'яток всієї Галичини. Цю посаду обійняв краківський археолог Юзеф Лепковський (1826–1894) [9, арк. 87; арк. 775; 10, с. 79]. Роком пізніше при Центральній Комісії у Відні утворено комітет для інвентаризації пам'яток історії та мистецтва у межах володінь Австрійської держави. На нього поклали низку завдань, серед яких в обов'язковому порядку мав відбуватися збір археологічних пам'яток. Однак до уваги бралася лише мистецька сторона пам'ятки. Інвентаризація відбувалася загалом по усій Галичині і керував нею Ю. Лепковський. Він спершу звернув увагу на загальний стан археології в Східній Галичині і з цією метою розіслав листи до музейних установ Львова і окремих дослідників старожитностей з проханням повідомити про всі наявні археологічні артефакти і пам'ятки. Відповіді не забарилися, зокрема, кураторія Національного закладу імені Оссолінських повідомляла, що «має намір у найближчому часі надіслати список археологічних предметів з музею інституту» [9, арк. 175], натомість Промисловий музей у Львові 12 травня 1876 р. надіслав консерватору інформацію про відсутність у його фондах та експозиції археологічних матеріалів [9, арк. 143].

Не маючи змоги перебувати у Львові і слідкувати за станом інвентаризації, Ю. Лепковський залучився підтримкою свого давнього знайомого, відомого львівського археолога та краєзнавця Антоні Шнайдера,

4. Антін Петрушевич – історик, археограф, філолог, археолог. З наукових установ археологічного профілю він представляв Народний дім, в якому його зусиллями 1873 р. засновано музей. Така громадська і наукова діяльність А. Петрушевича позитивно впливала на охорону археологічних пам'яток та збереження експонатів.

5. Людвік Цвіклінський – філолог-класик, професор Львівського університету, засновник кабінету-музею археологічних знахідок, який згодом переріс у Археологічний музей Львівського університету. Чи не найбільшою його заслугою перед львівською археологією є те, що він привів в науку Кароля Гадачека.

6. Ксаверій Ліске – професор Львівського університету, основоположник польської львівської історичної школи. Його діяльність в археології полягала в тому, що він першим з викладачів звернув увагу на значення археологічних пам'яток у вивченні історії.

який в цей час займався інвентаризацією пам'яток для написання «Енциклопедії...». Збереглося листування, яке вказує на доволі плідну співпрацю двох дослідників. Зокрема, у листі від 18 лютого 1877 р. Ю. Лепковський цікавився станом пам'ятоохоронної справи у Східній Галичині, і насамперед підготовкою археологічної карти [11, арк. 98].

У 1877–1878 роках А. Шнайдер виконував функції заступника археологічного консерватора (кореспондента) Східної Галичини. Відразу після призначення на цю посаду археолог провів розвідки в Боршові, Заліщиках, Теревовлі та їхніх околицях [12, с. 97]. У результаті проведених робіт А. Шнайдер відкрив велику кількість різночасових та різнотипних археологічних пам'яток, а інформацію про них передав краківському археологу Адаму Кіркору, який в цей час проводив дослідження у Східній Галичині, ініційовані археологічною комісією. У своїх листах львівський дослідник просив А. Кіркора зайнятись професійним дослідженням зазначених об'єктів [13, с. 97].

Основні зусилля А. Шнайдера були спрямовані на археологічне обстеження Поділля і Покуття. Як писав сам дослідник, «...широке поле маємо в цих дослідженнях, показати це найкраще може могильно-археологічна мапа Галичини. З неї теж видно, що найперспективнішою з погляду пам'яток є південно-східна частина нашого краю, чи так зване Поділля і Покуття. На Покутті немає жодного малого села без пам'яток. Найбільше замикається коло біля Городенки. Впродовж останніх років, при моїй підтримці і допомозі проводить розкопки тут краківський археолог А. Кіркою» [14, арк. 42].

На конкретних прикладах переконаємось, що внаслідок реформи 1873 р. відбулися суттєві зміни у системі охорони пам'яток, однак дослідникам цього видавалося замало. Вже 1885 р. у резолюції 3'їзду українських та польських археологів відзначалося, що необхідно просити владу покращити діяльність закладів охорони пам'яток історії у Львові та Кракові [15, с. 428].

У 1888 р. у Кракові відбувся конгрес консерваторів і кореспондентів, на якому було створено два самостійні *Грона/Кола консерваторів Східної і Західної Галичини*. На чолі обох Грон стояла Цісарсько-королівська центральна комісія у Відні. Львівське Гроно розгорнуло свою діяльність на значній території, курувало археологічні роботи на території Львова та його околиць, а також заснувало свій друкований орган – щорічник «*Kola C.K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*» («*Teka Konserwatorska*»), у якому публікували основні результати археологічних досліджень, урядові постанови, бібліографію та коротку хроніку подій, пов'язаних, зокрема, з археологією та архітектурою Східної Галичини [16, с. 190]. У Львові за 1892–1912 рр. вийшло п'ять випусків збірника. Львівське Гроно очолив Владислав

Лозинський⁷, а секретарем призначено Олександра Чоловського (1865–1944).

За дорученням головного консерватора В. Дідушицького 1890 р. О. Чоловський проводив власні розкопки у Галичі та Крилосі, результати досліджень яких виголосив у доповіді «Про розташування Старого Галича» на II З'їзді істориків у Львові цього ж року [17]. Він піддав гострій критиці погляди попередників.

Дослідник висунув власну теорію щодо положення княжого Галича. Він звернув увагу на село Крилос та його оборонні вали, у яких бачив залишки княжого Галича. Основними аргументами на користь своєї теорії він вважав: а) природні захисні властивості території; б) сліди укріплень; в) розмір городища; г) поділ городища на дитинець і передмістя. Однак він дотримувався думки, що головною і єдиною підставою для означення місця давньої столиці є локалізація городища шляхом археологічних досліджень, встановлення місцезнаходження згаданого в літописі Успенського собору. На з'їзді істориків було прийнято ухвалу про необхідність виконання подальших пошукових робіт та досліджень у Галичі. Ця ухвала спричинилася до того, що О. Чоловський отримав від консерватора В. Дідушицького фінансування на проведення археологічних досліджень на терені колишнього Галича [18, с. 31–32], і в цьому ж році, разом з І. Шараневичем, провів археологічне дослідження поблизу церкви XVII ст. Фундаментів церкви йому не вдалося виявити, лише встановлено, що для її будівництва використано матеріали ранішої будівлі [19, с. 136]. Слідів Успенського кафедрального собору А. Чоловський не виявив, однак в результаті шурфування переконався, що кафедральний собор княжого Галича слід шукати саме на Крилоській горі. Це питання залишилося відкритим, неодноразово обговорювалося в середовищі археологів, архітекторів, консерваторів [20, с. 155–159]⁸.

З 1899 р. А. Чоловський стає кореспондентом Центральної консерваторської комісії, а з 1908 р. – консерватором історичних пам'яток. Однак археологія залишалася одним із головних його захоплень. Він часто звертався до неї, виконуючи обов'язки консерватора історичних пам'яток, у роботі «Як гинуть наші пам'ятки?» піднімав питання охорони археологічної спадщини від скарбощукачів [21].

1890 р. у Львові, а 1891 р. у Кракові проходили

7. Владислав Лозинський (1843–1913) – польський письменник та історик, секретар Оссолінеуму, колекціонер.

8. А. Чоловський дожив до часу, коли його інтуїтивні припущення щодо розташування княжої столиці було підтверджено наукою. У 1936 р. відомий український археолог Ярослав Пастернак відкрив фундаменти Успенського собору, а наступного року всередині храму розкопав саркофаг із похованням галицького князя Ярослава Осмомисла. Ці події поставили крапку у дискусіях навколо місця княжої столиці.

спільні з'їзди консерваторів обох частин Галичини. Про них знаходимо відомості у збірнику *«TeKa Konserwatorska»*. Після 1891 р. вони не відбувалися [22, s. 5].

На цих з'їздах піднімалися питання ґрунтовної реорганізації консерваторських служб, інвентаризації пам'яток Галичини. В них брало участь близько 2/3 консерваторів і проходили вони з великими суперечками. З'їзди засвідчили, що між двома Гронами немає спільної програми дій, спільних бачень розв'язання проблем. Це видно хоча б з виступів обох голів Грон стосовно інвентаризації пам'яток. Так М. Соколовський зазначав, «що цілий дотеперішній перебіг інвентаризації у нас доводить що між членами консерваторських Грон немає спільного бачення щодо інвентаризації», а керівник львівського Грона В. Лозинський піднімав питання про те, що «в сьогоднішньому стані завчасно було б думати про саму інвентаризацію, можна лише збирати до неї матеріали і визначитися зі системою збору цих матеріалів» [22, s. 2–3].

Після 1892 р. змінюється поділ пам'яток за секціями та кількість консерваторів у кожній з них: секція I «Доісторичні пам'ятки» відтепер мала чотирьох консерваторів, зокрема, Людвіка Цвіклінського, Анжея Любомирського, Владислава Пшибиславського та Ісидора Шараневича.

Для кожного консерватора визначили повіти за охорону доісторичних пам'яток, у яких вони несли відповідальність [20, s. 148]. З цього часу залишилася багата епістолярна спадщина, зокрема, листи В. Пшибиславського до В. Деметрикевича, у яких консерватори ділилися думками з приводу старожитностей Галичини.

Однак археологи почасти нарікали, що археологічні пам'ятки кривдили, на них не звертали достатньої уваги загалом у Галичині, ця група пам'яток не фінансувалась [22, s. 6].

Серед видатних діячів Грона наприкінці XIX ст. у інших секціях бачимо як відомі прізвища (В. Дідушицький, К. Ляңкоронський, А. Петрушевич, К. Ліске), так і нові (В. Лозинський, І. Шептицький, Ю. Захарієвич) [20, s. 149].

Важливим моментом у розвитку археології у Львові було призначення 1897 р. І. Шараневича Державним консерватором історичних пам'яток Східної Галичини [23, арк. 1–8]. Варто відзначити, що на цій посаді І. Шараневич був першим українцем.

Коли йдеться про охорону пам'яток, то зрозуміло, що самі консерватори не могли справитися з покладеними на них завданнями, оскільки під їхньою опікою знаходилися досить великі площі і нерідко доводилося зустрічатися з різноманітними труднощами. Однак відрадно, що вже наприкінці XIX ст. були свідомі громадяни, які розуміли, що таке доісторичні пам'ятки і сприяли їхньому збереженню. Для прикладу, наведемо повідомлення невідомого автора зі Львова, датоване липнем 1897 р., до Кола ц. к. консерваторів

і кореспондентів Східної Галичини про те, що в «недалеких околицях приватні особи збирають колекції доісторичних предметів, при цьому розкопують доісторичні могили, а знахідки забирають у свою власність. В такий спосіб робиться шкода науковим установам і музеям. Такі самовільні пошуки унеможливають пізніше опрацювання матеріалів. Крім того, це велика шкода для археологічних досліджень, оскільки цілісна картина порушена і не зрозуміла. А знахідки є знищені цими пошуками або просто залишаються поза науковою вартістю, бо не мають всіх необхідних даних. Звертаюсь до староств і гмін, щоб заборонити і унеможливити самовільне розкопування могил» [24, арк. 75].

Відповідь не забарилася. У газеті «Час» 23 липня 1897 р. Крайовий відділ помістив розпорядження, у якому наголошувалося, що «дороги торгівлі антикваром ведуть за кордон – тому Крайовий відділ видав суворе розпорядження – нікому не можна розкопувати доісторичні могили. Таке право мають лише консерватори, або археологи, які представлять письмовий дозвіл від консерватора» [24, арк. 76].

Охороні археологічних пам'яток прислужився і один з найвідоміших львівських археологів XIX – початку XX ст., професор кафедри класичної археології та праісторії Кароль Гадачек. Ще до заснування кафедри археології в університеті з 1903 р. К. Гадачек займав посаду консерватора Центральної комісії старожитностей при Віденському інституті археології, завдяки якій йому вдалося зібрати детальну інформацію про археологічні пам'ятки Галичини [25, с. 78]. На посаді консерватора Центральної комісії старожитностей К. Гадачек проводив археологічні дослідження. Прикладом можуть слугувати розкопки городища у Пліснеську 1905 та 1907 рр. З цього часу збереглися листи до К. Гадачека, з яких переконаємося, що професор археології зі Львова мав добру підтримку у справі розкопок від власника місцевого маєтку, де і зупинявся під час польових робіт. Обсяг робіт К. Гадачека на городищі був невеликим. Він заклав кілька шурфів на дитинці, провів візуальне обстеження валів і вперше здійснив топографічну зйомку пам'ятки. Як відзначає сам дослідник, «Школьницький і Котівіч виконали детальну топографічну зйомку стародавнього міста» [26, s. 9].

Певні зміни в організації пам'ятоохоронних органів у Східній Галичині відбулися на початку XX ст. У 1908 р. стало відомо, що готується новий законопроект у Відні, за яким право на розкопки матимуть лише центральні наукові установи Відня [27, с. 73]. Нагадаємо, що раніше Археологічна комісія при Краківській академії наук прийняла рішення про видання спеціальних дозволів на проведення археологічних робіт. Дозвіл видавали особам, які займалися науково-дослідною діяльністю, а також представляли наукову чи культурно-освітню установу. Це були перші «відкриті листи» на право

проведення археологічних розкопок в Галичині.

Цю новинку з Відня наукове співтовариство обох частин Галичини сприйняло насторожено і відразу розпочало певні заходи, щоб запобігти прийняттю такого закону і щоб розширити повноваження місцевих установ у справі охорони пам'яток [28, арк. 47]. Крайовий сейм також проявив стурбованість з цього приводу і зобов'язав Крайовий відділ розробити відповідне законодавство про охорону пам'яток, а той, в свою чергу, звернувся до Грона, яке доручило консерватору Каролу Гадачеку підготувати доповідь, яка б могла лягти в основу цього закону [28, арк. 123]. Проте завдання було передано секретарю Грона В. Козицькому. Ймовірно, причиною було те, що К. Гадачек, як і О. Чоловський, мали інше бачення проблеми. На одному з найближчих засідань, де обговорювався проект, вони виступили з тим, що не можна поривати стосунки з Віднем, а слід добиватися офіційного визнання Віднем львівського і краківського Грон.

Однак це все залишилося на рівні проєктів і розмов, оскільки змінилася ситуація в самій Центральній комісії у Відні. Було призначено нового голову, а його заступником став колишній консерватор львівського Грона Кароль Лянцкоронський. Відповідно, почалися зміни і в законодавчій базі. 1911 р. прийнято новий Статут Центральної комісії, за яким відбувалася повна централізація пам'ятоохоронної діяльності. Другий параграф статуту стосувався доісторичних пам'яток. У ньому наголошувалося на винятковому праві проведення різного роду досліджень, а також публікацій з археології Австрійському археологічному інституту [29, с. 490]. Фактично, нове законодавство повністю обмежило повноваження місцевих консерваторів. Жодного важливого рішення без погодження з Віднем не приймалося. Найбільше несприйняття викликало обов'язкове розміщення галицьких знахідок у віденських музеях [28, арк. 181]. У відповідь К. Гадачек та О. Чоловський від імені Грон консерваторів Східної і Західної Галичини підготували законопроект, у якому просили Центральну комісію дозволити проводити інвентаризацію, назначати консерваторів для археологічних пам'яток [28, с. 199]. У травні 1912 р. на зміну В. Абрахама Гроно цісарсько-королівських консерваторів та кореспондентів Східної Галичини вибрало своїм президентом (так називалася посада з 1911 р.) К. Гадачека [28, арк. 208–209; 30, арк. 42]. В цей час між Центральною комісією та Гроном існував досить серйозний конфлікт, викликаний небажанням львівських консерваторів на таких умовах підпорядковуватися Відню, а натомість створити у Галичині Крайову консерваторську раду. Проте, всі спроби виявилися марними. У травні 1914 р. для Галичини було призначено державного консерватора. Ним став історик мистецтва Тадеуш Шидловський. Водночас Гроно консерваторів

і кореспондентів повністю відсторонили від пам'ятоохоронної роботи.

В роки Першої світової війни було не до охорони пам'яток, а по її закінченні змінилася політична ситуація. З карти зникла Австро-Угорщина і західноукраїнські землі опинилися в складі відновленої Другої Речі Посполитої. Восени 1918 р. тимчасова Регентська Рада видала постанову про охорону історичних пам'яток, до яких зараховували і археологічні. В 1920 р. було створено Державне об'єднання Консерваторів Доісторичних Пам'яток. Нова влада не намагалася придумати щось нове, за взірць бралася система охорони пам'яток, яка функціонувала у Східній Галичині наприкінці XIX ст. Польщу поділили на 8 консерваторських округів. Землі Східної Галичини становили V округ з центром у Львові. Консерватором львівського округу у новоствореному Державному об'єднанні Консерваторів доісторичних пам'яток влітку 1923 р. призначили Богдана Януша. Це стало можливим, ймовірно, тому що заступником президента організації Еразма Маєвського став приятель Б. Януша Володимир Антонович [31, с. 68]. Ще до призначення Б. Януша консерватором до Східної Галичини було скеровано В. Антоневича, щоб той ознайомився зі станом справ. Це зроблено не випадково, оскільки Східна Галичина ще з XIX ст. мала славу одного з найбагатших країв на археологічні пам'ятки у Австрійській імперії.

Відвідини львівського округу вилилися у ґрунтовний звіт, опублікований у друкованому органі установи «*Wiadomościach Archeologicznych*», у якому автор відзначив мету свого візиту і загальні міркування, зокрема, «інспекція археологічна на Поділлі мала зорієнтуватися насамперед в потребах, які якнайшвидше потрібно вирішити... важливим завданням є утворення Регіональної консерваторської установи у Львові і доручення керувати нею найкращому знавцю праісторії Поділля п. Б. Янушу» [32, с. 192]. 22 лютого 1922 р. керівництво Державного об'єднання консерваторів надіслало обґрунтоване подання до Міністерства віровизнань і освіти з клопотанням призначити з нового польового сезону Б. Януша на посаду консерватора, оскільки на їхнє рішення від 30 жовтня 1921 р. не було жодної реакції. Таким чином, Богдан Януш отримав державну посаду і почав облаштовувати приміщення управління за адресою Зиблікевича, 18 (зараз вул. І. Франка). У першому своєму консерваторському звіті він зробив акцент на тому, що у Львові досить важко знайти потрібне приміщення і тому до роботи вдалося приступити лише в липні 1923 р.

Б. Янушу вдалося домогтися передачі бібліотеки Грона консерваторів і кореспондентів Східної Галичини до приміщення консерватора доісторичних пам'яток. Б. Януш налагодив наукові контакти з відомими вченими. Зокрема, на початку серпня 1923 р. консерватор львівського округу

познайомився з англійським праісториком Гордоном Чайльдом, який «відвідав Львів для ближчого ознайомлення з матеріалами культури мальованої кераміки, після чого виїхав до Чернівців, на кілька днів затримавшись в Кошилівцях» [33, s. 346].

До безпосередніх обов'язків консерватора належали наступні: охорона і дослідження пам'яток, випадково виявлених під час земляних робіт; фіксація таких знахідок на місці відкриття і їхні рятівні дослідження; розвідкові об'їзди повітів з метою фіксації пам'яток, невідомих в науці; археологічні розкопки для наукових цілей (однак, відзначалась відсутність коштів для цього); інвентаризація, яка проводиться лише в зимовий період діяльності консерватора; популяризація на сторінках преси; бюрократична робота (ведення кореспонденції, залагодження урядових справ, ведення архіву, комплектування матеріалів і літератури) [34, s. 11–13].

Про успіхи Державного об'єднання Консерваторів доісторичних пам'яток Богдан Януш інформував громадськість через пресу [35, s. 185]. Підсумки роботи консерватора у 1923 р. були також опубліковані окремою невеликою брошурою під назвою «*Z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych*» і розповсюджені на території округу, насамперед, поліції, старостам, кореспондентам та різноманітним установам [36].

З огляду на територію Львівського округу і на те, що це було завданням для однієї людини, роботи Б. Янушу не бракувало. Незважаючи на те, що посада консерватора була державною і надавала певні пільги, львівський охоронець зіштовхувався з труднощами, зокрема, і чисто побутовими, як «брак вільної картки залізничної, яка повинна надаватися консерваторам на їх службових округах. Поки що, консерватор змушений з власної кишені покривати кошти подорожі і тільки тоді надсилати рахунок за неї» [37, s. 256].

Звіт за перший рік роботи на посаді засвідчує, що Б. Януш за кожним повідомленням виїжджав на пам'ятки, налагодив співпрацю у повітах з місцевими краєзнавцями, вчителями, любителями/аматорами старовини з метою фіксації та інформування консерватора. Цих людей називали кореспондентами. Це були люди різних професій і статків. Б. Януш зберіг для історії їхні імена: Л. Гарматій – старший вчитель з с. Могильниця Тереховлянського повіту; Ю. Никоровіч – землевласник с. Ульвівок Сокальського повіту; Й. Вітковський – лісник з с. Бажніковці Бережанського повіту; Й. Столяр – комендант поліцейського посту у с. Щепанів Підгаєцького повіту [38, s. 155].

Кожному з консерваторів на рік виділялася певна сума грошей на польові дослідження. З документів бачимо, що Львівський округ отримував найменше фінансування. Барбара Стоп'як подає вражаючі цифри, зокрема, Б. Янушу видано 1437 злотих на службові поїздки і 87 (!) злотих на розкопки, в той час

Міхал Древо отримав на поїздки 5666 і на розкопки 6550 злотих, а Людвік Савицький – на подорожі 7467 і на розкопки 9181 злотих [39, s. 118]. Однак, незважаючи на це, певні польові роботи проводилися. На увагу заслуговують дослідження, проведені у с. Голинь поблизу Калуша, результати яких були відразу опубліковані. Влітку 1924 р. було випадково виявлено гончарську піч, про що відразу повідомлено консерватора. Б. Януш виїхав на місце і провів «24–30 липня археологічні розкопки, які увінчалися відкриттям бездоганно збереженої гончарської печі римського часу з великою кількістю кераміки з хвилястим орнаментом» [35, s. 256]. Серед документів збереглося фото з досліджень у Голині, на якому, ймовірно, є й Б. Януш. Аби забезпечити належне зберігання печі, консерватор ще кілька разів відвідував місцевість. Зрештою її було законсервовано, а відповідальність за збереження покладено на селищну владу та поліцію. Цікаво, що для музею Дідушицьких у Львові Б. Януш замовив виготовлення копії з дотриманням усіх розмірів і елементів.

З 1924 р. Богдан Януш власним коштом видавав «*Wiadomości Konserwatorskie*» з метою популяризації доісторичних пам'яток, оскільки вважав, що публікації на шпальтах газет не довговічні і обсяг, який дозволяє редакція, є недостатнім, щоб висвітлити проблему. Особливою гордістю і вітхою від праці Б. Януша була значна кількість передплатників у львівському окрузі, яка поступово зростала [35, s. 264].

Б. Януш віддавав себе повністю роботі консерватора. У липні–жовтні 1925 р. він об'їхав майже усе Поділля, зокрема, Збараж, Копичинці, Тереховлю, Микулинці, Кривче, Більче-Золоте, Чортків, Золочів, Підгірці, Тернопіль [35, s. 264]. Він прислужився і справі відновлення Подільського музею у Тернополі, який був знищений в часи війни. Все складалося ніби непогано. Однак на початку 1926 р. Міністерство віровизнань і освіти розірвало угоду з Б. Янушем. Не останню роль у цьому відіграв особистий конфлікт з Юзефом Піотровським⁹. Відомо, що ще в жовтні 1925 р. Ю. Піотровський заборонив львівському консерватору проводити дослідження і інвентаризацію пам'яток без його дозволу [35, s. 269]. Як вже наголошувалося, аналіз видатків на роботу консерваторів засвідчує, що Б. Януш отримував найменші суми. Важко однозначно з'ясувати, чим зумовлені ці непорозуміння. Однією з причин було питання охорони дерев'яних церков, зруйнованих в часи війни [38, s. 155]. Це вилилося у тривалий конфлікт, який львівський консерватор не прикривав, а навпаки поширював «на зібраннях, в пресі і в розмовах, а найбільше в «Консерваторських

⁹ Юзеф Піотровський (1873–1939) – історик мистецтва, розпочинав наукову роботу з посади асистента кафедри історії мистецтв Львівського університету. З 1912 р. його діяльність пов'язана з охороною пам'яток; 1920 р. обійняв посаду консерватора пам'яток всієї Східної Галичини і Волині.

відомостях», видаваних власним коштом» [40, s. 314]. Як зазначає Д. Піотровська, «по-суті мав рацію, але Міністерство WRiOP делікатно звертало його увагу на те, що він такою поведінкою порушує правила цивільної служби і підважує довіру суспільства до дій певного чиновника» [31, с. 74]. Так чи інакше, Богдан Януш у цій конфліктній ситуації виграв битву, але програв війну – усунути з посади і відправити на пенсію Ю. Піотровського йому вдалося, однак і він сам втратив місце праці. Як влучно написав Р. Якімович, «переміг, але і сам поліг у тій боротьбі» [40, s. 314]. У короткій офіційній причині звільнення з посади значилося: «У звітному році в результаті нового закону про захист пам'яток та проектами реконструкції впорядкування історичних пам'яток, а також через дії, проведені проти окремих осіб з Грона, як удар цій установі, були ліквідовані дві посади консерваторів доісторичних пам'яток; на кінець листопада Міністерство розриває контракт з Консерваторами Людвіком Савицьким і Богданом Янушем» [41, s. 216]. Після цього прикрого інциденту львівський консерваторський округ залишився без охоронця пам'яток. Ситуація не змінилася до початку Другої світової війни.

Підводячи підсумки відзначимо, що в останній чверті XIX ст. у Галичині було сформовано потужне підґрунтя для охорони культурної спадщини. Пам'яткоохоронні традиції у львівському археологічному середовищі підтримувалися не лише вченими, але й аматорами. Державні органи у системі консерваторської діяльності діяли злагоджено, що давало позитивний результат. В цей час можемо спостерігати еволюцію в галузі. Позитивним моментом було те, що нова польська влада, яка з'явилася на галицьких землях після завершення Першої світової війни, не руйнувала напрацьовану роками схему охорони культурної спадщини, а навпаки взяла її за основу і продовжила розвивати. Мабуть і для сучасного законодавства з охорони пам'яток є що взяти у приклад з документів, які ведуть свою історію з часів імперії Габсбургів.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 146 (Галицьке Намісництво), оп. 68, спр. 1946, арк. 29–30.
2. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich. – Kraków, 1885. – 29 s.
3. ЦДІАУ у Львові, ф. 616 (Товариство «Коло консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини»), оп. 1, спр. 8, арк. 28 зв.
4. ЦДІАУ у м. Львові, ф. 146 (Галицьке Намісництво), спр. 2 (Листування графа Потоцького М. з Намісництвом, староствами та ін. про збереження пам'ятників архітектури і мистецтва, 1864), 118 арк.
5. Rozporządzenie ministerstwa wyznań i oświecenia z dnia 21 lipca 1873, dotyczące się nowego statutu dla komisji centralnej do badania i zachowania zabytków sztuki i pomników historycznych. № 131 // Dziennik ustaw państwa królestw i krajów w radzie

państwa reprezentowanych. – Zcz. XLVIII. – Wiedeń, 1873. – S. 561–563.

6. Janusz B. Państwowy urząd konserwatorski dla zabytków przedhistorycznych we Lwowie. – Lwów, 1924. – 16 s.

7. Jazdźewski K. Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny. – Warszawa, 1966. – 104 s.

8. Сприса Т. Пам'яткоохоронна та реставраційна діяльність у Львові від середини XIX-го століття до початку Другої світової війни (1939 року) // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – С. 269–273.

9. Państwowe Archiwum w Krakowie (PAK). Grono Konserwatorów. – Sygn. 2.

10. Laszak E. Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944). – Łódź, 2004. – 185 s.

11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ України), ф. 144 (Антоні Шнайдер), оп. V, спр. 13.

12. Państwowe Archiwum w Krakowie. Grono Konserwatorów. – Sygn. 3.

13. Шнейдер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною (Археологічне дослідження опрацьоване на місці у 1878 р...) // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С. 84–99.

14. ЛННБ України, ф. 144 (Антоні Шнайдер), оп. V, спр. I, арк. 42.

15. Ossowski G. Zjazd archeologiczny we Lwowie // Biblioteka Warszawska. 1885. – Т. IV. – S. 419–428.

16. Frycz J. Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918. – Warszawa, 1975. – 190 s.

17. Czołowski A. O położeniu Starego Galicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–20.

18. Пастернак Я. Старий Галич (Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.). – Краків–Львів, 1944. – 219 с.

19. Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – Киев, 1980. – С. 133–150.

20. Kronika czynności Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. – Lwów, 1892. – R. I. – S. 148–163.

21. Czołowski A. Jak giną nasze zabytki? // Protokoły obrad Zjazdu c.k. Konserwatorów i Korespondentów w Przemyślu. – Lwów, 1904. – S. 146–152.

22. Demetrykiewicz W., Szczerbowski B. Kilka słów o działalności Grona konserwatorów Galicyi Zachodniej w latach 1889–1900. – 9 s.

23. ЦДІАУ у Львові, ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат), оп. 1, спр. 1190, арк. 1–8.

24. Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie. Rps. PAN Kr. 3851, арк. 75.

25. Берест Р. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 78–79.

26. Sprawozdania Grona c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. – Lwów, 1905. – Т. III. – S. 1–25.

27. Саламаха І. Державна охорона історичних пам'яток у Східній Галичині напередодні Першої світової війни (1910–1914) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17. – С. 73–79.

28. ЛННБ України, ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства), оп. 1, спр. УК–7.

29. Reskrypt Ministerstwa wyznań i oświaty z dnia 2 sierpnia 1911, dotyczący Najwyższego zatwierdzenia nowego statutu c.k. Komisji centralnej dla pieczy nad zabytkami // Dziennik ustaw państwa królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. – Zcz. LXIV. – Wiedeń, 1911. – S. 490–492.

30. ЦДІАУ у Львові, ф. 616 (Товариство «Коло консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини»), оп. 1, спр. 72.

31. Піотровська Д. З діяльності польських служб охорони

археологічних пам'яток у Західній Україні в 1919–1939 роках // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 67–88.

32. Antoniewicz W. Sprawozdanie z dekegacyj na Podole i do Wilna // WA. – Warszawa, 1921. – Т. 6. – С. 184–193.

33. Janusz B. Sprawozdanie państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu Lwowskiego za 1923 r. // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924–25. – Т. IX. – З. 3–4. – С. 344–353.

34. Janusz B. Państwowy urząd konserwatorski dla zabytków przedhistorycznych we Lwowie. – Lwów, 1924. – 16 s.

35. Sprawozdanie z działalności kierownictwa państwowego Grona konserwatorów zabytków przedhistorycznych za rok 1924 // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1929. – Т. X. – С. 184–189.

36. Janusz B. Z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych. – Lwów. – 15 s.

37. Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych za 1924 // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa. – Т. X. – С. 255–270.

38. Ситник О.С. Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів–Жешів, 2012. – 365 с.

39. Stolpiak B. Rozwój prahistorii polskiej w okresie 20-ia międzywojennego. Cz. I: 1918–1928. – Poznań, 1984. – 193 s.

40. Jakimowicz R. Ś.P. Bohdan Janusz // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1935. – Т. 13. – С. 312–318.

41. Sprawozdanie z działalności państwowego Grona konserwatorów zabytków przedhistorycznych za rok 1927 // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1935. – Т. 13. – С. 216–232.

Булык Н.М. Традиции охраны памятников культуры конца XIX – первой половины XX ст. в археологическом сообществе Галичины

В статье рассмотрена консерваторская/охранная деятельность археологов Восточной Галичины в конце XIX – первой половине XX ст. Особое внимание уделено деятельности консерваторов, которые приступили к исполнению своих обязанностей в области сохранения памятников культуры после реформы 1873 г., в частности И. Шараневича, Л. Цвиклинского, К. Лиске. Освещена история функционирования «Грозди»/Круга консерваторов Восточной Галичины. Рассмотрены правительственные постановления и отражена роль государства в охране археологического наследия. Прослежены изменения, произошедшие после Первой мировой войны и исчезновения с политической карты Австро-Венгрии. Детализирована деятельность консерватора львовского округа Богдана Януша в составе Государственного объединения Консерваторов доисторических памятников.

Ключевые слова: охрана памятников, правительственные постановления, консерваторская служба, Восточная Галичина.

Bulyk N.M. Traditions of protection of archaeological monuments at the archaeological center of Halychyna region in the end of XIX – beginning of XX century

Conservatory activities of archaeologists in Eastern Halychyna during the end of XIX – beginning of XX century is analyzed at the article. Special attention is focused on activity of conservators, who carried out their duties after reform of 1873, including I. Sharanevych, L. Cwiklinski, K. Liske. History of the functioning of Group/Circle of conservators of Eastern Halychyna is highlighted. Government resolutions and role of the state at the protecting of archaeological monuments are examined. Changes that took place after the World War I and disappearance of Austria-Hungary from the political map are considered. Activities of conservator of L'viv district Bohdan Janusz as a member of the State Union of Conservatives of Prehistoric Monuments is particularly emphasized.

Key words: protection of monuments, government resolutions, conservatory service, Eastern Halychyna.

10.03.2016 р.

УДК 903.5:930.253-047.23(477.25) «198»

М.М. Гарига-Грихно

ВИВЧЕННЯ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ У 80-Х РОКАХ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ)

Курганні могильники Чернігівського Подесення притягували інтерес вчених істориків та археологів починаючи ще з XIX ст. Вперше вони були описані у праці О.П. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание», виданій 1851 р. Згодом, наприкінці XIX – на початку XX ст., розкопками курганних могильників у цьому регіоні в різний час займалися Д.Я. Самоквасов, П.С. Уварова, П.М. Добровольський та ін. Лише роботами О.В. Шекуна упродовж першої половини 1980-х років XX ст. було відкрито та обстежено 15 курганних некрополів на теренах Чернігівського Подесення, що дозволило їх картографувати й паспортизувати.

Ключові слова: археологія, кургани, поховання, Чернігівщина, Подесення.

Курганні могильники Чернігівського Подесення притягували інтерес вчених істориків та археологів починаючи ще з XVIII ст. Вперше вони були описані у праці О. П. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание», виданій 1851 р. Згодом, наприкінці XIX – на початку XX ст., розкопками курганних могильників у цьому регіоні в різний час займалися Д.Я. Самоквасов, П.С. Уварова, П.М. Добровольський та ін. Але масові дослідження поховань розпочалися тільки тоді, коли у вітчизняній археологічній науці почалися масштабні дослідження пам'яток матеріальної культури Давньоруського періоду. Особливо вагомий внесок у дослідження курганних могильників Чернігівського Подесення зробили О.В. Шекун, О.П. Моця, В.П. Коваленко, О.М. Веремейчик та ін. Учасники Чернігівської обласної спелео-археологічної секції, котра була створена у 1970-х рр., також допомагали у проведенні розвідок та розкопок. Внаслідок цих робіт упродовж 1980-х років було проведено понад 20 розвідок по Чернігівській обл. та виявлено, обстежено, картографовано і частково досліджено 23 курганні могильники (причому тільки О.В. Шекуном – 15).

С. Рижики, Чернігівський р-н, 1982 р. Курганний могильник біля с. Рижики був відомий ще за матеріалами О.О. Попка (1947, 1949), Г.О. Кузнецова (1972). 1982 року він обстежений О.В. Шекуном. Група з чотирьох курганів знаходиться у лісі, насипи розташовані близько один до одного; висота їх складала 0,4–0,6 м при діаметрі 5–6 м. Експедицією під проводом О.В. Шекуна досліджено один курган, який знаходився в центрі групи. Слідів ровиків не виявлено. У східній частині насипу розчищено світло-сіру пляму завтовшки 0,02–0,06 м. Знайдено розвали двох кружальних горщиків, кальциновані кістки (150 гр.) та залізний ніж. Уламки великого горщика не мали слідів повторного обпалу (вірогідно,

це була стравиця із поминальною їжею чи питвом) і були розкидані по всій площі в насипу та під ним; в результаті робіт його склеєно та реставровано. Поверхня горщика має бурий колір, випал хороший, у тісті домішки шамоту та піску. Висота виробу складає 32 см, діаметр вінця – 23 см, денця – 10 см, орнамент – у вигляді нігтьових вдавлень на шийці під вінцем. Другий горщик О.В. Шекуном був реставрований частково, що дозволило встановити його форму. Він, як і перший горщик, має поверхню бурого кольору, гарний випал, домішки шамоту та піску у тісті. Його висота складає 10 см, діаметр вінця – 7 см, денця – 4,5 см. Посудина орнаментована у верхній частині тулуба двома хвильоподібними лініями за типологією обряду (тілоспалення на стороні) та керамікою поховання датоване Х ст. [11, с. 7].

С. Верба, Коронський р-н, 1983 р. Вперше кургани згадуються у «Сведених 1873 р.»; відомості про них є і в матеріалах П.С. Уварової. Некрополь обстежений О.В. Шекуном 1983 р. Частина насипів знищена при прокладанні дороги. Окремі з них пошкоджені «чорними археологами» та поросли деревами. Розкопки не проводилися. Могильник складався з 12 насипів, розташованих компактно. Висота курганів становить 1,7–2,2 м, діаметр – 9–11 м, форма насипів напівсферична, навкруги їх чітко простежувалися ровики глибиною 0,3–0,5 м [12, с. 9].

С. Левковичі, Чернігівський р-н, 1983 р. Кургани відомі за матеріалами П.М. Добровольського (1904 р.) та О.О. Попка (1940-ті роки ХХ ст.). Група з 3-х курганів обстежена О.В. Шекуном у 1983 р. Насипи двох з них мали куполоподібну форму, третій розсунувся. Висота курганів становить 3 м, діаметр 15–20 м. Усі вони пошкоджені грабіжницькими ямами. Археологічні дослідження не проводилися [11, с. 10].

С. Червона Буда, Корюківський р-н, 1983 р. Могильник, виявлений О.В. Шекуном, складався із 42 курганів сферичної форми, розташованих компактною групою на цвинтарі. Їх висота – 0,8–1,2 м, діаметр – 9–15 м. Сліди ровиків не простежуються. Більшість насипів прорізана сучасними похованнями. Археологічні дослідження не проводилися [9, с. 11].

С. Мощонка, Городнянський р-н, 1984 р. Курганний могильник відомий за матеріалами П.С. Уварової. Обстежений 1984 р. Нараховує 9 розміщених компактно насипів заввишки 0,5–1 м, діаметром 4–9 м. Навколо деяких курганів простежуються сліди ровиків [8, с. 327].

С. Ваганичі, Городнянський р-н, 1984 р. 3 кургани, виявлені О. В. Шекуном, розташовані компактною групою, що збереглися на висоту 0,4–1,0 м при діаметрі 7–8 м. Форма округла. Насипи пошкоджені ямами шукачів скарбів.

С. Вербичі, Ріпкинський р-н, 1984 р. Могильник

відкритий О.В. Шекуном. Некрополь залишений мешканцями давньоруського селища, розташованого неподалік. Збереглися 4 насипи, розташовані в один ряд. Вони мають горбоподібну форму висотою 0,4–0,8 м при діаметрі 6–8 м.

С. Клонів, Ріпкинський р-н, 1984 – 1985 рр. Пам'ятка відкрита 1984 р. О.В. Шекуном; тоді ж проведені розкопки двох курганів. 1985 р. на могильнику Чернігово-Сіверською експедицією ІА АН УРСР та ЧІМ (О.П. Моця та В.П. Коваленко) досліджено 17 насипів. Могильник складався із двох груп (198 та 4 насипи). Найбільша висота насипів – до 2,5 м, більшість їх – заввишки від 0,5 до 1 м, діаметр становить 6–10 м. Більшість курганів пошкоджена скарбощукачами, поросла чагарниками. 95 % насипів округлі в плані. Подаємо їх опис. Курган № 1: діаметр – 6 м, висота – 0,45 м, тілоспалення на місці. Курган № 2: діаметр – 6 м, висота – 0,50 м, кенотаф. Курган № 3: діаметр – 10 м, висота – 1,65 м, тілоспалення на стороні. Курган № 4: діаметр – 6 м, висота – 0,6 м, тілоспалення на місці. Курган № 5: – діаметр 7 м, висота – 0,65 м, тілоспалення на місці. Курган № 6: діаметр – 6 м, висота – 0,4 м, тілопокладення в підкурганній ямі. Курган № 7: діаметр – 8 м, висота – 1 м, кенотаф. Курган № 8: діаметр – 5 м, висота – 0,4 м, тілоспалення на місці. Курган № 9: діаметр – 7 м, висота – 0,8 м, тілоспалення на місці чоловіка та жінки. Курган № 10: діаметр – 7 м, висота – 0,8 м, тілоспалення на стороні. Курган № 11: діаметр – 7 м, висота – 1,4 м, тілоспалення на стороні. Курган № 12: діаметр – 8 м, висота – 1,5 м, кенотаф. Курган № 13: діаметр – 8,8 м, висота – 1,5 м, тілоспалення на стороні. Курган № 14: діаметр – 7,4 м, висота – 0,4 м, тілоспалення на місці. Курган № 15: діаметр – 7 м, висота – 0,4 м, кенотаф. Курган № 16: діаметр – 10 м, висота – 1,5 м, тілопокладення в зрубній гробниці. Курган № 17: діаметр 7 м, висота – 1,5 м, тілоспалення на стороні [5, с. 4].

С. Сеньківка, Городнянський р-н, 1984 р. Могильник обстежений О.В. Шекуном. Складається з 9 насипів. Висота курганів становить 0,4–1 м, діаметр – 5–8 м. Поли курганів розпливлися. Археологічні дослідження не проводилися.

С. Смолигівка, Ріпкинський р-н, 1984 р. Могильник відкритий 1984 р. О.В. Шекуном. Зафіксовано 6 насипів, розміщених ланцюгом на відстані 8–10 м на території сучасного сільського цвинтаря. Три з них частково зберегли куполоподібну форму. Мають висоту від 0,5 до 1,6 м, діаметр – 11–14 м. Інші сильно розсунулися та не перевищували 0,3 м заввишки. Всі кургани пошкоджені сучасними похованнями. Дослідження на могильнику не проводилося.

С. Маслівка, Чернігівський р-н, 1984 р. Могильник відкритий О.М. Веремейчик у південній частині села. Кургани розташовані компактною групою; збереглося 6 насипів, що знаходяться на відстані 14–22 м один від одного

і мають напівсферичну форму. Діаметр трьох великих курганів – від 9 до 14 м, висота – 1,4–1,8 м. Простежуються ровики шириною 1 м та глибиною 0,5 м. Поруч з ними – три невеликі насипи діаметром 4–6 м і висотою 0,6–0,5 м [1, с. 3].

С. Ченізівка, Чернігівський р-н, 1984 р. Збереглося два насипи, 18 та 12 м у діаметрі, висотою 1,6 та 1 м, розташовані за 20 м один від одного. Форма насипів – зрізаний конус. Біля курганів простежуються ровики.

С. Кувечичі, Чернігівський р-н, 1984 р. О.М. Веремейчик виявила два кургани висотою 1–1,5 м, діаметром 18 м. Один пошкоджений екскаватором. У зрізі насипу зустрічалися вуглики [1, с. 6].

С. Липове, Талалаївський р-н, 1984 р. Вперше могильник обстежений М.Є. Макаренком; за дореволюційними даними він нараховував до 5 тисяч насипів. На момент досліджень збереглося 1238 насипів. У 1981–1982 та 1984 рр. проводилися розкопки найбільш пошкоджених курганів. Усього на 1984 р. було досліджено 43 кургани в різних частинах некрополя загоном під керівництвом О.П. Моці. Діаметри розкопаних курганів – від 3 до 12 м, висота – від 1,1 м до 0,25 м. В усіх курганах простежений обряд тілопокладення в підкурганних ямах. Ями прямокутні, іноді овальні, в деяких випадках мали дерев'яні перекриття із плах [6, с. 7]. Кургани № 1, 2, 4, 8 – кенотафи. Курган № 3 має висоту 1,3 м, діаметром 8 м, на глибині 2,4 м; виявлені сліди дерев'яного гробовища та 4 цвяхи. В ньому знаходився скелет чоловіка, орієнтований головою на захід. Біля правого коліна була виявлена бойова сокира, біля стегна – залізний ніж. Курган № 5 знаходиться за 10 м від кургану № 4; насип кургану в плані 6 м та висотою 0,7 м. У насипу на глибині 0,4 м виявлені залишки давньоруського гончарного горщика, в який були вміщені кальциновані кістки (ймовірно людини та тварини).

Висота кургану № 6 на момент дослідження складала близько 2,8 м, діаметр – 14 м. Насип округлий в плані. За даними розкопок О.П. Моці поховання описано як кремація на місці чоловіка з конем. Далі осип подасмо за встановленою схемою. Курган № 7: діаметр насипу – 14 м, висота – 2,1 м, кремація на місці. Курган № 9: насип округлий в плані, діаметр – 10 м, висота – 1,15 м, тілопокладення в труні у підкурганній ямі. Курган № 10: насип округлий в плані, діаметр – 6 м, висота – 0,5 м, тілопокладення в зрубній гробниці. Курган № 11: насип круглий в плані, діаметр – 8 м, висота – 1,05 м, тілопокладення на місці. Курган № 12: насип круглий в плані, діаметр – 8 м, висота – 0,95 м, тілопокладення.

С. Шестовиця, Чернігівський р-н, 1980 р. Розкопки проводилися у 1980–1984 рр. Курганний могильник на терасі стариці Десни вперше

описаний 1926 р. П.І. Смолічевим; на момент робіт тут збереглося, як вважав дослідник, лише 4 кургани, які були ним і розкопані. 1980 р. О.В. Шекун дослідив тут ще 2 кургани поганої збереженості, за обрядом поховання тілопокладення на стороні з похованням решток кремації в урнах. 2006 р. експедиція В.П. Коваленка дослідила тут ще один насип за обрядом тілопокладення у зрубній гробниці з двома конями [4, с. 4].

С. Рудка, Чернігівський р-н, 1985 р. Могильник відкритий та обстежений Д.І. Бліфельдом у 1949 р., 1985 р. оглянутий О.В. Шекуном. Розташований на сільському цвинтарі, що й досі функціонує. Складається з 9 насипів, висота яких не перевищує 0,5 м. Насипи оплили, багато з них пошкоджені сучасними похованнями. Археологічні дослідження не проводилися.

С. Кошівка, Чернігівський р-н, 1985 р. Пам'ятка вперше згадується у матеріалах П.С. Уварової. Розкопувалася Д.І. Бліфельдом 1949 р. та обстежена В.О. Шекуном 1985 р. Могильник складається з 12 насипів, розташованих компактною групою. Діаметр трьох курганів становить 8–10 м, інші не перевищують 0,5 м заввишки, діаметр 1,2–1,8 м [7, с. 435].

С. Мохнатин, Чернігівський р-н, 1985 р. Пам'ятка відкрита С.С. Ширинським 1964 р. Вона нараховувала 12 насипів. Розкопано три з них заввишки 0,5–0,8 м і діаметром 3–6 м. Знайдено кружальну кераміку, бронзовий гудзик, оселок. 1985 р. некрополь обстежений О.В. Шекуном.

С. Мохнатин, Чернігівський р-н, 1985 р. Другий могильник, розташований неподалік від давньоруського селища, відкритий О.В. Шекуном. Збереглися три насипи, розташовані ланцюгом один від одного. Висота – 0,5–1,6 м, діаметр – 10–15 м. Кургани мають куполоподібну форму. Археологічні дослідження не проводилися.

С. Табаївка, Чернігівський р-н, 1985 р. Некрополь літописного міста Оргоща, розташований поблизу с. Табаївка, досліджувався Чернігово-Сіверською експедицією ІА АН УРСР та ЧІМ (О.П. Моця та В.П. Коваленко). Складається з декількох курганних груп. В групі I нараховувалось у XIX ст. 73 курганних насипи, з яких збереглося близько 50. В групі II (ур. Волотуха) в XIX ст. було 24 насипи, з яких збереглася 1. В групі III (ур. Попове) також зберігся 1 курган, але його культурна приналежність не встановлена. Розкопки проводилися у I групі. Висота окремих насипів сягала 3 м, діаметр – близько 10 м. Більшість насипів мали висоту від 0,5 до 1 м, їх діаметр становив 6–8 м.

Роботи на могильнику вели В.Б. Антонович (1881 р., 2 кургани), П.М. Добровольський (1904 р., 2 кургани), М.Є. Макаренко (1915 р.), Д.І. Бліфельд (1949 р., 2 кургани). 1985 року досліджено 12 курганів. Насипи №№ 1, 2, 4, 8 були кенотафами. Кургани №№ 3, 9, 10, 12 утримували тілопокладення

в підкурғанних ямах, причому в насипу № 3 біля правого коліна похованого виявлена бойова сокира, біля стегна – залізний ніж. Курган № 10 містив поховання у зрубній гробниці. В насипах №№ 5, 6, 11 виявлені рештки тілоспалення на місці, причому в кургані № 6 знаходились рештки кремації чоловіка з конем [4, с. 11].

С. м. т. Десна, Козелецький р-н, 1988 р. Некрополь обстежений А.А. Мултанен. Складався з 6 насипів діаметром 4–8 м та висотою 0,5–1,2 м. Всі кургани поросли деревами, 2 з них частково зруйновані. Археологічні роботи не проводилися.

С. Мутичів, Ріпкинський р-н, 1987 р. О.М. Веремейчик відкритий могильник Мутичів – I, що нараховував 26 насипів, з них 2 зруйновані. Кургани задерновані, мають діаметр від 10 до 3 м, висоту – 1,6–0,3 м. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами та сучасними похованнями. Розкопки не проводились.

С. Мутичів, Ріпкинський р-н, 1987 р. О.М. Веремейчик відкритий могильник Мутичів – II, що нараховував 9 насипів. Кургани задерновані, мають діаметр 6–9 м, висоту 0,4–1,2 м. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами. Розкопки не проводились.

С. м. т. Ріпки, Ріпкинський р-н, 1988 р. О.М. Веремейчик відкритий курганний могильник в ур. Корощина, що нараховував 17 насипів. Кургани задерновані, мають діаметр від 5 до 12 м і висоту від 0,6 до 1,7 м. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами [3, с. 7].

Таким чином, завдяки тільки роботам О.В. Шекуна лише упродовж першої половини 1980-х років було відкрито та обстежено 15 курганних некрополів на теренах Чернігівського Подесення, що дозволило їх картографувати й паспортизувати при підготовці Чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури», який, на жаль, тоді так і не був виданий. Археологічні розкопки О.П. Моця та В.П. Коваленка дали можливість досить ґрунтовно вивчити унікальні курганні некрополі Клонова та Оргоці, а розвідки О.М. Веремейчик та А.А. Мултанен відкрили невідомі раніше могильники і доповнили археологічну карту Чернігівщини.

Посилання

1. Веремейчик О.М. Отчёт об археологических разведках 1984 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. – НА ІА НАН України. – № 1984/109. – 10 арк.
2. Веремейчик О.М. Отчёт об археологических разведках 1987 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. – НА ІА НАН України. – № 1987/48. – 10 арк.
3. Веремейчик О.М. Отчёт об археологических разведках 1988 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. – НА ІА НАН України. – № 1988/182. – 15 арк.
4. Коваленко В.П. Отчёт об охранных работах у с. Шестовица Черниговской области в 1983 – 1984 гг. / В.П. Коваленко, А.П. Моця, А.В. Шекун – НА ІА НАН України. – № 1985/174. – 20 арк.

5. Коваленко В.П. Отчёт об раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. / В.П. Коваленко, А.П. Моця, П.М. Покас, Э.М. Ильяшенко – НА ІА НАН України. – № 1989/132. – 10 арк.

6. Моця А.П. Отчёт о работе в с. Липовое в 1984 г. / В.П. Коваленко, А.П. Моця, П.М. Покас, Э.М. Ильяшенко – НА ІА НАН України. – № 1985/106. – 15 арк.; Мултанен А.А. Отчёт о разведочных работах на Черниговщине в 1988 г. – НА ІА НАН України. – № 1989/132. – 10 арк.

7. Шекун А.В. Исследования на Черниговщине / А.В. Шекун // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 374–375; Шекун А.В. Исследования на Черниговщине / А.В. Шекун // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 434–435.

8. Шекун А.В. Исследования на Черниговщине / А.В. Шекун, Е.М. Веремейчик // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 327–328.

9. Шекун А.В. Отчёт об археологических исследованиях на Черниговщине. – НА ІА НАН України. – № 1983/70. – 39 арк.

10. Шекун А.В. Отчёт об археологической разведке на территории Черниговской области. – НА ІА НАН України. – № 1983/170. – 39 арк.

11. Шекун А.В. Отчёт Черниговской археологической экспедиции. – НА ІА НАН України. – № 1982/94. – 22 арк.

12. Шекун А.В. Отчёт Черниговской археологической экспедиции. – НА ІА НАН України. – № 1983/64. – 22 арк.

Гарига-Грихно М.М. Изучение курганных могильников Черниговского Подесенья в 80-х годах XX века (по материалам архива ИА НАН Украины)

Курганные могильники Черниговского Подесенья привлекали интерес ученых историков и археологов начиная с XIX в. Впервые они были описаны в работе А.Ф. Шафонского «Черниговского наместничества топографическое описание», изданной 1851 г. Впоследствии в конце XIX – начале XX в. раскопками курганных могильников в регионе в разное время занимались Д.Я. Самоквасов, П.С. Уварова, П.М. Добровольский и др. Только работами А.В. Шекуна в течение первой половины 1980-х годов XX ст. было открыто и обследовано 15 курганных некрополей на территории Черниговского Подесенья, что позволило их картографировать и паспортизовать.

Ключевые слова: археология, курганы, захоронения, Черниговщина, Подесенья.

Haryga-Hryhno M.M. The study of the burial mounds in Chernihiv Podesenya during the 80s of the XX century (on the archive materials of Institute of Archaeology of National academy of Science)

Chernihiv burial mounds of Podesennya have been attracting the scientific interest of historians and archaeologists since the beginning of the nineteenth century. They were first described in the work O.P. Shafonskiy «Topographic Description of Chernihiv's region», published in 1851. Later in the XIXth – early XXth century, the excavations of burial mounds in the area were carried out by D.Ya. Samokvasov, P.S. Uvarova, P.M. Dobrovolsky, and others. Only in works by O.V. Shekun during the first half of 1980th of the twentieth century 15 burial cemeteries in the territory of Chernihiv Podesennya were opened and examined, which allowed to show them on the map and give details.

Key words: archaeology, barrows, burial grounds, Chernihiv, Podesennya.

15.03.2016 p.

*О.В. Коротя
Є.М. Осадчий*

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ У 2013 Р.

У статті подані результати обстежень уже відомих пам'яток археології на території Глухівського району. Уточнені їх розміри та адміністративне розташування і публікуються нові топографічні плани.

Ключові слова: інвентаризація, археологія, городище.

У 2013 р. було здійснено обстеження пам'яток археології на території Глухівського району. Метою проведення інвентаризації стало уточнення їх місцезнаходження, з'ясування стану збереження та поновлення даних про укріплення. Для обстеження обрано переважно відомі археологічні об'єкти – городища доби раннього залізного віку, Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Вперше ці городища згадуються у сьомому томі багатотомного видання «Историко-статистическое

описание Черниговской епархии» архієпископа Філарета [9]. Згодом вони були оглянуті та обстежені Д.Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. [6]. У 1929 р. директором Глухівського краєзнавчого музею було організовано і проведено розвідки на лівому березі Десни за течіями річок Клевень, Локня та Свеса. У ході розвідок було зібрано археологічний матеріал та створено перші плани городищ регіону [3]. У 1988–1992 рр. на території Глухівського району вели розвідки А.М. Обломський та В.В. Приймак. Ними було проведено шурфування переважної більшості городищ, відомих за результатами попередніх досліджень [8]. Наприкінці 90-х рр. XX ст. їх справу продовжили співробітники Національного заповідника «Глухів». Ними було виявлено ряд археологічних об'єктів, серед яких городище поблизу с. Іоніне, поселення слов'янського часу поблизу с. Сваркове.

У 2013 р. співробітниками управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації спільно з Національним заповідником «Глухів» і Глухівським районним відділом культури і

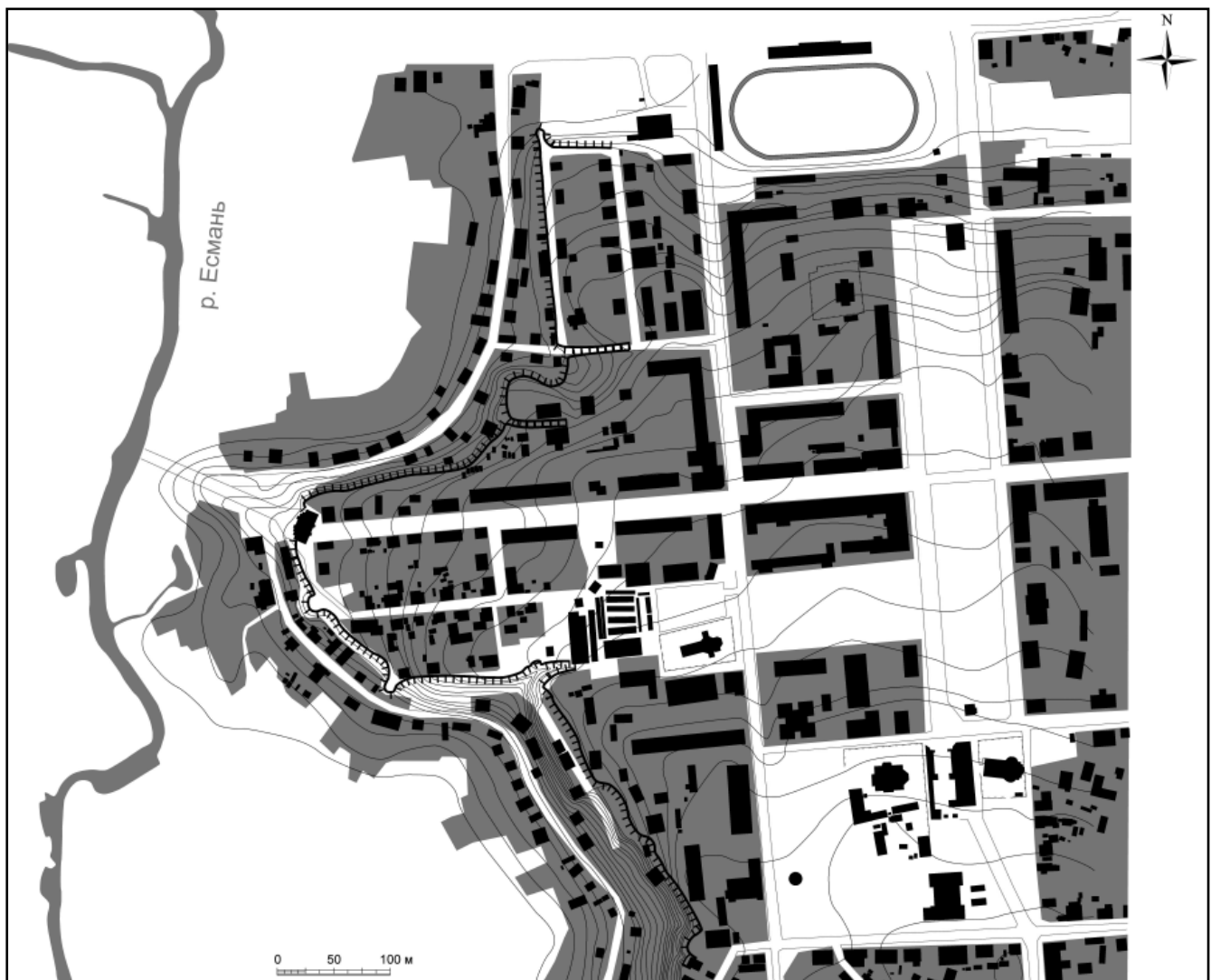

Рис. 1. План Глухівської фортеці

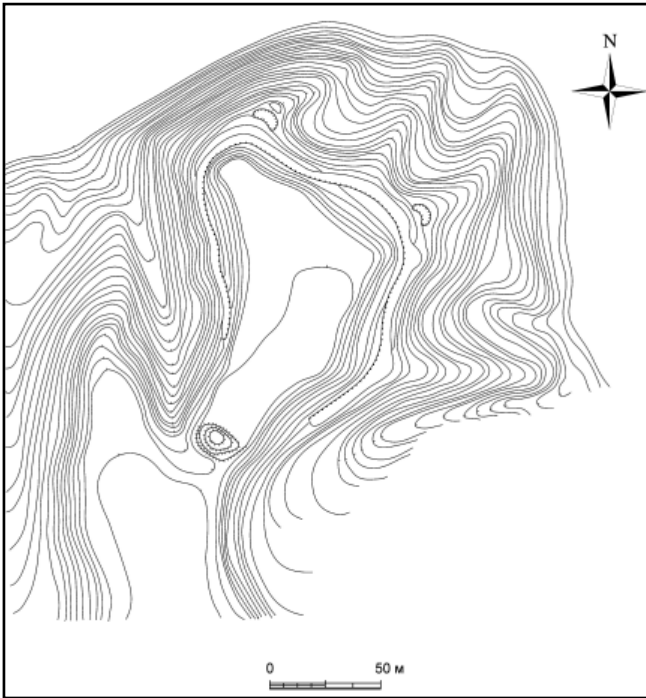

Рис. 2. План городища поблизу с. Будища

туризму здійснено заходи щодо інвентаризації вже відомих археологічних об'єктів. У роботі застосовувалися прилади супутникової навігації, велася фотофіксація.

Глухівська міська рада. Місто Глухів. Городище. Розташоване за 1,4 км на південний захід від південної околиці с. Годунівка, ур. Лобасовщина. Виявлене В.І. Белашовим, обстежувалося В.В. Приймаком у 1988 р. [4, с. 165]. Городище має форму неправильної трапеції. Розміри становлять 130 x 90 x 26 м. Поверхня нерівна, має ухил в бік тераси та ярів. З напільного, північного боку городище укріплене валом шириною 10 м і висотою 1,5 м. По краю схилу східної частини мису проходить рів шириною 2 м і глибиною 1 м. Східна частина мису частково зрізана. Тут у XIX – на початку XX ст. знаходився хутір Остапов. Шурфування на території об'єкта не проводилося. В.В. Приймаком він віднесений до скіфської лісостепової культури раннього залізного віку.

м. Глухів. Городище – рештки фортеці міста Глухів XVII–XVIII ст. (рис. 1). Розташоване по вулицям Валова, Красна, Інститутська, Ково-Московська. Займає мис лівого берега р. Есмань, утворений ярами і долиною її лівої притоки струмка Починок (Малотеча) в місці їх злиття. Висота над рівнем заплави становить 18–20 м.

Історичні дані про місто Глухів містяться у роботах архієпископа Філарета [9, с. 286–295], В.І. Белашова [1, с. 4–12], В.В. Вечерського [2, с. 284–309]. У 80-90-х рр. XX ст. літописне місто Глухів досліджувалося В.В. Приймаком за участі В.І. Белашова, Ю.О. Коваленка та авторів [2, с. 95–97].

На сьогодні збереглися земляні укріплення та

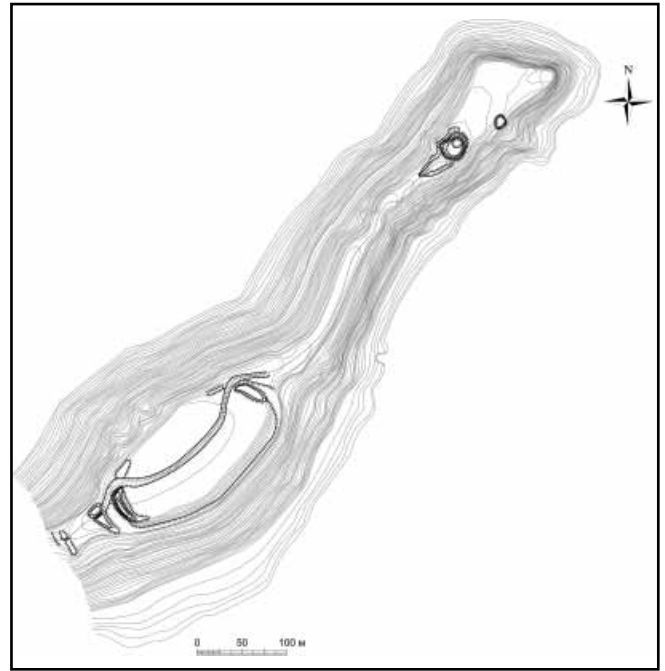

Рис. 3. План городища поблизу с. Вікторове

мурована Київська брама. Береговий схил Есмані був ескарпований на висоту до 6 м, по краю тераси простежуються рештки валу. У південній частині фортеці було виявлено рештки рову шириною 11 м та глибиною 2,5 м. Протяжність збереженої частини укріплень становить 1208 м. На сьогодні збереглися 4 бастіони та 1 напівбастіон (редан). Розміри бастіонів 15–20 x 8–10 м. У південно-східній частині нижче рівня фортеці знаходиться широкий майданчик (артилерійська батарея) шириною 3 м і протяжністю 17 м. Фортечна Київська брама розташована у західній частині фортеці. Вона була збудована під наглядом архітектора А. Квасова у 1766–1769 рр. Брама складається з аркового проїзду з воротами і двох кордегардій. Ширина проїзду центральної арки становить 7 м [2, с. 289]. Уся територія фортеці забудована. У районі провулку Пожарний вдалося виявити рештки рову. Він простежується як западина, що знаходиться на самому краю тераси. У цьому місці знаходився мурований Глухівський Успенський монастир.

Баницька сільська рада. с. Будища. Городище, ранній залізний вік, колочинська культура, давньоруський час (рис. 2). Розташоване за 1,5–2 км на північ від села Будища, в урочищі Аксьонів Бугор.

Відоме за роботами Д.Я. Самоквасова [6, с. 113], обстежувалося Я.М. Морачевським наприкінці 20-х рр. XX ст., у 1988 р. і 1992 р. – В.В. Приймаком [8, с. 33–34], у останні роки оглядалося С.В. Тупіком, Ю.О. Коваленком та авторами.

Займає мис правого берега р. Клевень. Мис відділений від плато улоговиною. Висота над рівнем заплави становить 32 м. Городище трапецієподібної форми. Розміри майданчика – 104 x 78 x 20 м. Він рівний, має незначний ухил у північний

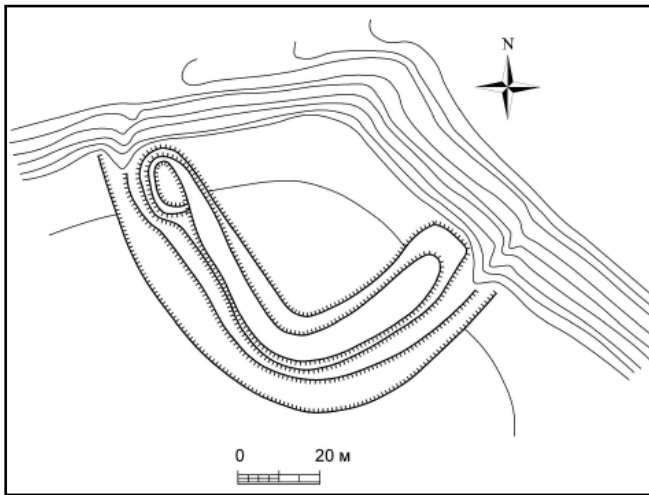

Рис. 4. План городища в с. Сваркове

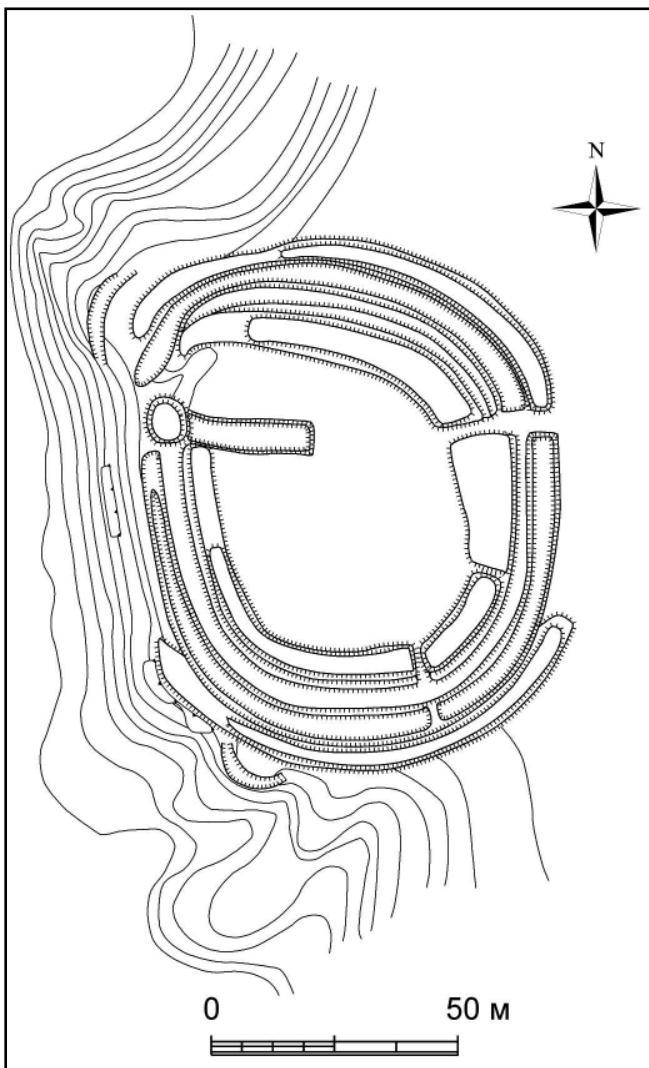

Рис. 5. План городища 1 поблизу с. Товстодубове

бік, з південного напільного боку укріплене баштоподібним валом висотою 5 м та шириною 15 м. Схили городища ескарповані на висоту від 2,5 до 4 м. Ширина майданчика коливається від 1 до 3 м. У північній частині ескарпом відрізані дві похилі стрілки мису. Нижче ескарпу стрілки мису

відрізані двома ровами. Їх глибина становить 2 м. На території городища виявлені численні ями, залишені скарбошукачами. На вершині валу зафіксовано яму глибиною понад 3 м. У відвалах грабіжницьких шурфів зібрано колекцію фрагментів гончарного посуду раннього залізного віку та давньоруського часу. В.В. Приймаком на городищі виявлені фрагменти ліпного посуду колочинської культури.

Уздицька сільська рада. с. Вікторове. Городище, ранній залізний вік (рис. 3). Розташоване за 2 км на північний схід від північної околиці села, в лісі, ур. Барвінкова Гора. Складається з 2 укріплень – південного та північного.

Городище відоме за роботами Д.Я. Самоквасова [6, с. 113], обстежувалося В.В. Приймаком у 1988 р. [8, с. 25–26]. Дослідниками вивчалось південне укріплення, північне лишалося поза увагою. На початку 2000-х рр. Ю.О. Коваленко оглядав північне укріплення. 2013 р. авторами було укладено топографічний план, що об'єднав два укріплення в один комплекс.

Південне укріплення займає вузьку підвищену частину мису і має форму прямокутника із заокругленими кутами. Майданчик городища рівний, він домінує над поверхнею мису. Перепад висоти становить 2–4 м. Розміри укріплення – 284 x 90 м. З південно-західного боку воно відділене від плато двома лініями оборони. Перша складається з валу шириною 4 м і висотою 1,3 м і рову шириною 7 м і глибиною 1,4 м. За 36 м на північ знаходиться друга лінія оборони, що складається з двох валів і рову посередині. Перший вал має ширину 13 м і висоту 1,4 м. Рів має ширину 11 м і глибину 1,7 м. Другий вал має ширину 15 м і висоту 4 м. У північній частині знаходиться вал та рів. Ширина валу становить 15 м, висота 2–2,5 м. Рів має ширину 3–6 м і глибину 1,2–1,5 м. Південно-східна частина схилу мису ескарпована на висоту 4–5 м, ширина майданчика становить 1,5–2 м. Ескарп з'єднує другу південну та північну лінії оборони.

За 340 м на північний схід знаходиться північне укріплення. Воно має форму трапеції. Його розміри становлять 153 x 75 x 30 м. З південного напільного боку городище укріплене баштоподібним валом шириною 30 м і висотою 4–4,5 м. На вершині валу знаходиться округла яма діаметром 10 м і глибиною 2,5 м. У східній частині схилу мису знаходиться карстова провалля глибиною 3 м і діаметром 14 м. Поверхня городища має пониження у північній бік, перепад висоти становить 4 м. Городище під лісовими насадженнями. Південний схил мису пошкоджений крейдяними кар'єрами.

Сварківська сільська рада. с. Сваркове, південна околиця села. Городище багатощарове (рис. 4). Займає високу ділянку плато правого берега р. Клевень. Висота над рівнем заплави становить близько 10 м.

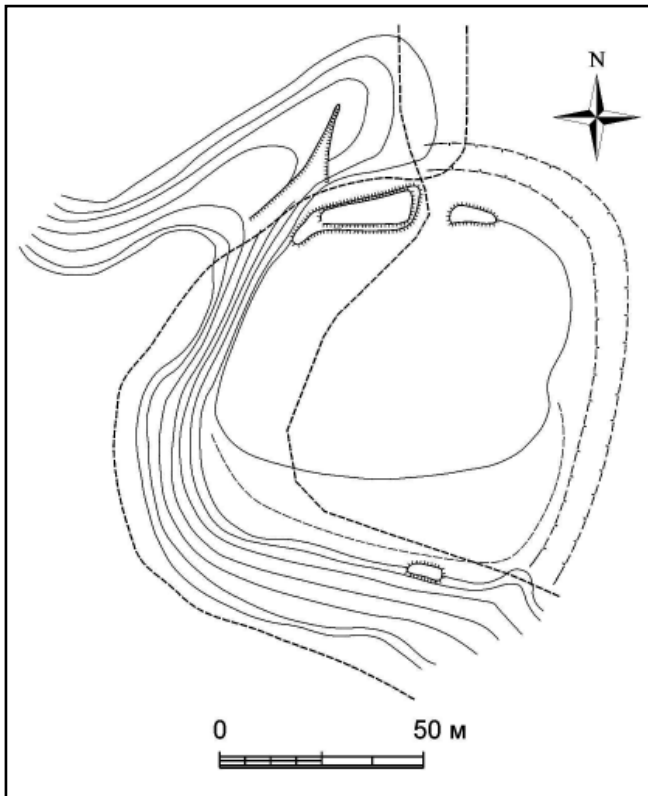

Рис. 6. План городища 2 поблизу с. Товстодубове

Городище описане архієпископом Філаретом [9, с. 305–307], обстежене Д. Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. [6, с. 114], шурфувалося В. В. Приймаком у 1988 р. [8, с. 36–37].

Городище квадратної форми. Його розміри становлять 58 x 50 м. Майданчик рівний, має незначний ухил у північний бік. З південного та західного боків укріплене валом та ровом, з північного та східного – стрімкими схилами яру та берегового плато. Вал має ширину 12 м і висоту 1,5–2 м. Рів має ширину 10 м і глибину 1,7–2 м. Городище та укріплення задерновані.

с. Сваркове. Поселення, колочинська культура. Розташоване за 0,6 км на схід від східної околиці села. Поселення займає підвищення у заплаві лівого берега р. Клевень.

Виявлене Ю. О. Коваленком. Його розміри – 300 x 120 м. Потужність культурного шару становить 0,3–0,4 м. Територія поселення задернована. У північній частині знаходиться липова алея початку XX ст. та рештки фундаменту садиби кінця XIX ст.

Бачевська сільська рада. Городища згадуються архієпископом Філаретом, причому він відносить їх до польської доби. У 1929 р. комплекс обстежувався Я. М. Морачевським [3, с. 48], 1988 р. дослідження на обох городищах проводив В. В. Приймак [8, с. 45–46].

с. Товстодубове. Городище 1 (рис. 5). Розташоване 0,4 км на схід від південної околиці села Товстодубове та за 140 м на північ від траси Київ-Москва. Городище округлої форми. По

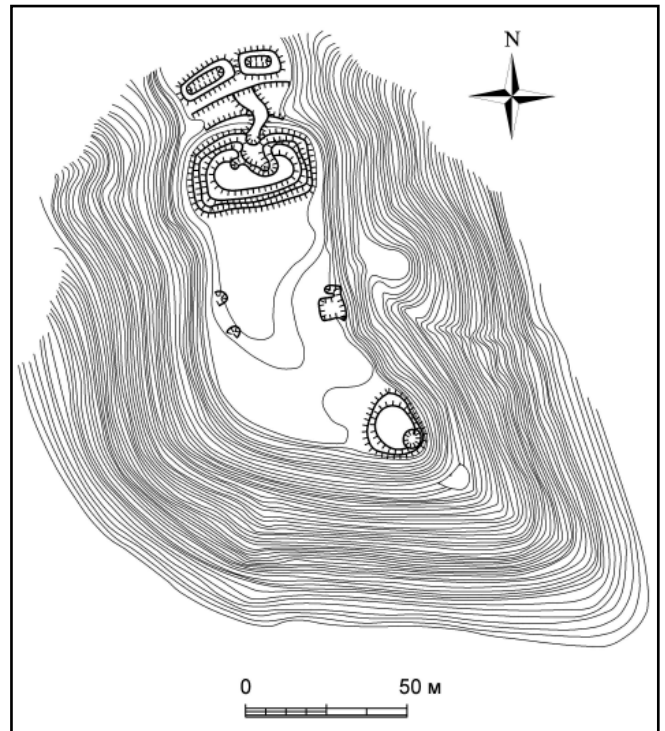

Рис. 7. План городища поблизу с. Іонине

периметру укріплене двома рядами валів та ровом між ними. Зовнішній вал має ширину 5–6 м і висоту 2 м. Внутрішній вал має ширину 10 м і висоту 2–3 м. Рів між ними має ширину 5–7 м і глибину 1,6–2 м. Майданчик рівний. Західний схил ескарпований на висоту 4 м. По краях мису ескарп переходить у рів. У східній частині укріплення мають сильні руйнування. Зовнішній вал зруйнований до рівні поверхні, внутрішній має висоту 1 м. Рів засипаний у місці проїзду. Городище задерноване.

с. Товстодубове. Городище 2 (рис. 6). Розташоване за 0,63 км на схід від південної околиці села Товстодубове та за 87 м на південь від траси Київ-Москва, в полі. На плані Я. М. Морачевського городище мало форму, наближену до квадрата. Розміри його 88 x 80 м. У північній частині зберігся фрагмент валу шириною 10 м і висотою 2 м. Його протяжність становить 32 м. У південній частині зберігся вал шириною 3 м і висотою 1 м. Його протяжність – 8 м. Напільні укріплення зруйновані. У північному валу зроблений проїзд. Майданчик городища розорюється.

Червонська селищна рада. смт. Червоне, в межах населеного пункту. Городище відноситься до часів Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Займає підвищення у заплаві лівого берега р. Есмань. Висота над рівнем заплави становить 3 м.

Архієпископ Філарет повідомляє, що до 1738 р. на городищі функціонувала церква та церковне кладовище [9, с. 37–373]. Д. Я. Самоквасов, описуючи городище Есмань, користувався даними Філарета та власними спостереженнями [6, с. 111]. У 1988 р. воно шурфувалося В. В. Приймаком [8, с. 28]. Городище

округлої форми. Розміри майданчика становлять 42 x 60 м. Укріплення мають значні руйнування. У північній частині зберігся валоподібний насип шириною 6 м і висотою 1 м. Укріплення городища зруйновані ще у XIX ст. Значних руйнувань пам'ятка зазнала у 70-ті рр. XX ст., коли було знівлено рештки укріплень та порушений культурний шар.

Семенівська сільська рада. с. Іонине. Городище, ранній залізний вік (рис. 7). Розташоване за 1,1 км на південний захід від південно-західної околиці села, в лісі.

Виявлене Ю.О. Коваленком у 2005 р., городище має форму неправильної трапеції. Майданчик нерівний, має ухил у південний бік. Перепад висоти становить 3–4 м. З північної, напільної сторони городище укріплене двома рядами валів та ровом посередині. Перший вал має ширину 7 м і висоту збереженої частини 1,3 м. Другий вал баштоподібної форми має ширину 22 м і висоту 4 м. Рів має ширину 7 м і глибину 2 м. З південної сторони знаходиться округлої форми рів шириною 15 м і висотою 2 м. Стрілка мису ескарпована на висоту 10 м. Ширина майданчика становить 6 м.

У ході інвентаризації у Глухівському районі було знято плани усіх обстежених археологічних об'єктів, створено загальну карту із зазначенням точного місця розташування кожного з них. Переважна більшість городищ знаходиться поза межами населених пунктів і не зазнає руйнувань. Встановлено також, що городище Есмань знаходиться у смт. Червоне, а не у с. Першотравневе, як зазначено у Розпорядженні представника Президента України у Сумській області «Про державний реєстр пам'яток області» від 19.07.1994 р. № 227. Городище Товстодубове 2 зазнає оранки і напільні укріплення у східній частині вже повністю зруйновані. Проведено картографування збережених частин міських укріплень XVIII ст. м. Глухова. З'ясовано, що збереглася частина ескарпу та бастіонів, що знаходяться у східній історичній частині міста уздовж берегової тераси лівого берега р. Есмань.

Взагалі обстеження проводилися на території Глухівської міської, Уздицької, Сварківської, Бачевської, Червоненської, Семенівської сільських рад. Було обстежено 8 городищ та 1 поселення колочинської культури, створено загальні карти з місцем розташування пам'яток та їх топографічні плани.

Посилання

1. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (до Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.)). – Глухів, : вид. РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
2. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДТІАМ, 2003. – 600 с.
3. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції

по р. Клевені, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р./ Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Белінської] // Сумська старовина. – Суми: вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42–48.

4. Приймак В.В. Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н. е. – поч. II тис. до н. е. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: збірник наукових праць. Полтава: Археологія, 1996. – С. 164–171.

5. Приймак В.В. Крупные городища округа древнерусского Глухова/В.В. Приймак//Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. – Брянск: Изд-во БГУ, 2003. – С. 45–46.

6. Самоквасов Д.Я. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.

7. Сухобоков О.В. и др. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г.// Архив ИА НАН Украины. – Ф. е. 1986/31. – № 22032–22035.

8. Сухобоков О.В. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, А.А. Горбовцов, В.Б. Звагельський // Архив ИА НАН Украины. – Ф. е. 1988/176. №23227. – 44 с., 72 л.

9. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.

Коротя А.В. Осадчий Е.Н. Инвентаризация памятников археологии Глуховского района в 2013 г.

Статья посвящена итогам обследований уже известных памятников археологии на территории Глуховского района. Уточнены размеры и административное расположение памятников археологии и публикуются новые топографические планы.

Ключевые слова: инвентаризация, археология, городище.

Korotia O.V., Osadchyi Ye.M. Inventory of archaeological monuments of Hlukhiv district in 2013

The article is devoted to the results of surveys of known archaeological sites in the territory of Hlukhiv district. Specify the size and location of the administration of archaeological monuments and new topographic maps are published.

Key words: inventory, archeology, mound.

15.03.2016 p.

УДК 904(477):-047.37 «2012/2014»

Д.В. Каравайко
О.В. ПлаксінаДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ НА ТЕРИТОРІЇ
ПУТИВЛЬСЬКОГО ТА КРОЛЕВЕЦЬКОГО
РАЙОНІВ У 2012–2014 РР.

В статті стисло викладені результати археологічних досліджень городищ раннього залізного віку на території Путивльського та Кролевецького районів. У результаті досліджень отримано нові матеріали раннього залізного віку, виявлено два різні типи кераміки I тис. до н. е., що дозволяє ставити питання про співіснування або асинхронність двох культур – юхнівської лісної та скіфської лісостепової.

Ключові слова: археологічні дослідження, ранній залізний вік, городища.

Путивльщина насичена археологічними пам'ятками різних періодів і культур, серед них значна

кількість пам'яток скіфського часу. З 2012 р. у зв'язку з активною руйнацією значної кількості археологічних пам'яток сумісними зусиллями співробітників Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль та Інституту археології НАН України проводяться розвідувальні археологічні роботи на кількох городищах раннього залізного віку Путивльського та Кролевецького районів Сумської області. Підставою для обстежень став слабкий ступінь вивченості вказаних пам'яток. Розвідки городищ проводилися лише кількома дослідниками: Д.Я. Самоквасовим, Д.Т. Березовцем, І.І. Ляпушкіним, Ю.Ю. Моргуновим, О.В. Сухобоковим та В.В. Приймаком. Археологічні розкопки, за винятком м. Путивль, здійснювались на городищах поблизу с. Ширяєво В.А. Іллінською (1953) та с. Воргол Д.Т. Березовцем (1955). У підсумку інформація про більшість городищ обмежується загальними даними. Датування деяких пам'яток взагалі

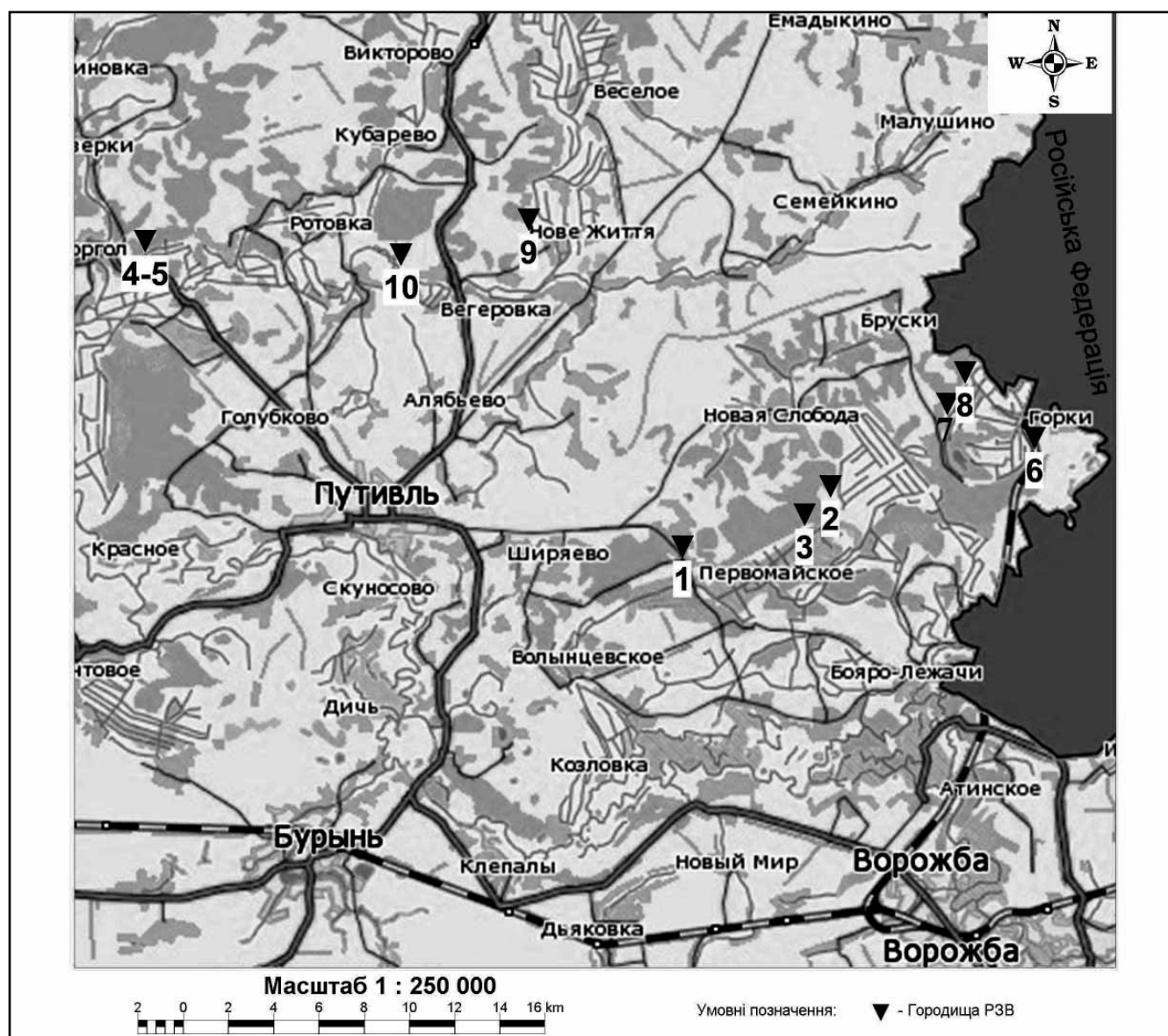

Рис. 1. Карта городищ раннього залізного віку Путивльського та Кролевецького районів: 1 – Линове, 2 – Нова Слобода I, 3 – Нова Слобода II, 4 – Воргол Східне, 5 – Воргол Західне, 6 – Гірки I, 7 – Бунякине I, 8 – Бунякине II, 9 – Ховзівка, 10 – Ротівка

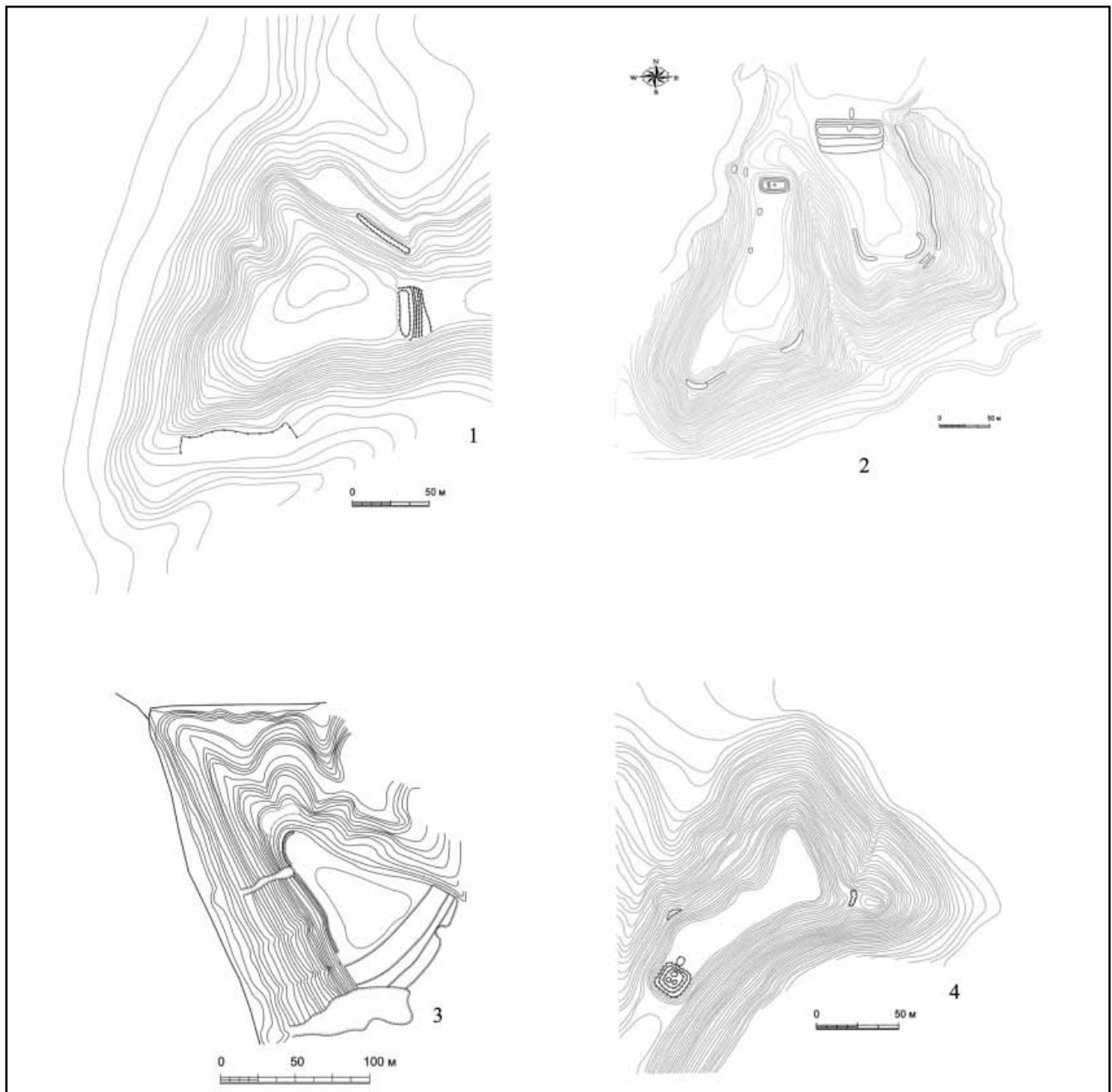

Рис. 2. Плани городищ (за: О.В. Коротя, Є.М. Осадчий): 1 – Линове, 2 – Воргол Західне та Східне, 3 – Гірки, 4 – Ховзівка

не з'ясовано або визначено доволі умовно. Все це і обумовлює актуальність та необхідність проведення археологічних робіт.

Метою експедиції було визначення культурно-хронологічної приналежності пам'яток, їх датування (по можливості), потужності культурного шару, стратиграфії пам'ятки. Чи не найголовнішим завданням було здійснення топографічної зйомки городищ за допомогою сучасних методів фіксації (глобальна система позиціонування) та створення просторової моделі пам'ятки археології з метою включення її у сферу історичного туризму¹.

1. Автори висловлюють щире подяку О.В. Короті та Є.М. Осадчому, які є незмінними та незамінними працівниками експедиції, за їх внесок в справі дослідження пам'яток регіону.

Загалом було обстежено 20 археологічних об'єктів раннього залізного віку (Рис. 1), знято їх топографічні плани (Рис. 2). На 11 городищах закладено розвідувальні шурфи (загальна площа – 62 кв. м). Оглянуті три городища на території міста Путивль в урочищах Городок, Микільська гірка та Коптева гора, поселення «Молокозавод», а також городища біля с. Ширяєве та с. Гірки (II).

Городище біля с. Линове Путивльського району. Виявлене І.І. Ляпушкіним у 1947 р. [1, с. 141]. Неодноразово оглядалося багатьма дослідниками. Пам'ятка займає західну підвищену стрілку мису правого корінного берега р. Сейм (Рис. 2, 1). Городище трапецієподібної форми, розмірами 120 x 70 м (0,8 га). Топографія мису складна. Від

плато він відділений улоговиною, що утворилася у результаті ерозійних процесів. Поверхня мису нерівна, максимальне підвищення знаходиться у північно-західному куті, тоді як укріплення розташовані нижче на 2–2,5 м. З півдня та півночі обмежене ярами з крутими схилами, із заходу – схилом надзаплавної тераси. Зі східної, напільної, сторони відрізане ескарпом висотою 3 м та валом висотою 2 м і шириною 6–8 м. Висота над рівнем заплави становить 32 м.

На площі пам'ятки було закладено два шурфи. Перший знаходився в центральній підвищеній частині. Потужність культурного шару – 0,3–0,4 м. Виявлено поодинокі фрагменти кераміки доби раннього заліза з орнаментом у вигляді проколу під краєм вінець, уламки посуду пізнього середньовіччя і фрагменти необробленого кременю.

Другий шурф закладено в низині, неподалік валу. Тут була розчищена зернова яма глибиною 1,3 м та діаметром 1,2 м (Рис. 4, 1). По дну простежено залишки деревини (викладка підлоги), а на стінках сліди підмазки глиною. Зверху ями знаходилося дерев'яне перекриття, про що свідчать залишки глиняної обмазки зі слідами прутів (Рис. 3, 3). Знахідки концентрувалися переважно над заповненням ями і в самій верхній її частині. Вони всі відносяться до епохи раннього заліза. Вінчики прикрашені проколами і насічками по краю (Рис. 3, 1). Знайдено пряслице біконічної форми (Рис. 3, 2).

Городища біля с. Нова Слобода Путивльського району.

Городище I в урочищі Скиток. Розташоване в лісі за 1,47 км на південний схід від південної околиці села та за 0,6 км на північний схід від будівель Софроніївського монастиря. Відоме за розвідками Д.Т. Березовця 1950 року [2, с. 13–14]. Розміри городища становлять 124 x 111 x 52 м. Загальна площа становить 0,9 га. Воно має трапецієподібну форму, майданчик рівний, з невеликим ухилом у південний бік. З північного напільного боку укріплене валом шириною 5–6 м та висотою 2 м. Північний схил мису відділений від плато широкою улоговиною та додатково посиленій ескарпуванням на висоту 5 м. По периметру схили городища ескарповані на висоту від 5 до 7 м. Ширина майданчика ескарпу становить 2–2,5 м. У південно-східній та південно-західних кутах городища стрілки мису були додатково укріплені ровами. Їх ширина становить 4 м, глибина – 1,5 м. Похила стрілка мису у північно-західному куті городища посилена трьома ескарпами підковоподібної форми розмірами 3 x 2 м. Аналогічний ескарп знаходиться у північно-східному куті. Їх висота становить 1,2 м. На території городища у 1891 р. було закладено скит на честь Іоанна Предтечі. Рештки його будівель розташовані по периметру майданчика, а найбільша споруда – по центру. Культурний шар потужністю 1,4 м місцями сильно пошкоджений.

Майданчик городища вкритий лісом.

Вперше мис було заселено за доби бронзи. Культурний шар цього часу стратиграфічно не виділяється. Було знайдено лише одну стінку від горщика культури багатопружкової кераміки першої чверті II тис. до н. е. (Рис. 3, 4). Виявлено і невиразні фрагменти ліпної та гончарної кераміки слов'янської доби, які, вірогідно, належать до зарубинецької культури. Крім того, трапляється посуд часу існування скиту.

Основний шар городища і переважна більшість знахідок відносяться до скіфського часу. Типологічно кераміка не однотипна. В верхньому шарі, до глибини 0,4 м, траплялися фрагменти горщиків з плавно відігнутих вінцем, «глибокою» шийкою та відносно низько опущеними плечиками. Горщики прикрашені проколами попід вінцем (Рис. 3, 5). Знайдено і типові глиняні пряслиця (Рис. 3, 7–8). В сірому попелястому шарі, що залягає нижче, кераміка дещо інша. Вінця ледь відігнуті, шийка коротка і виразна, плечики розташовані високо. Відрізняється й орнаментация. Разом з проколами на плечиках є насічки, зроблені косо поставленою паличкою (Рис. 3, 6). Край вінця прикрашався різноманітними насічками та вдавленнями. Звертає на себе увагу знахідка фрагменту стінки амфори з ангобом. Дві грані мають сліди затертості, що вказує на використання цього уламку в якості знаряддя праці (лощило?). На кінець відзначимо, що кераміка з верхнього шару доволі типова для лісостепових пам'яток Сейму та Посульсько-Донецької групи загалом. Горщики ж з нижнього шару більш нагадують посуд лісової юхнівської культури.

Городище II. Розташоване за 2,7 км на південь від південної околиці села та за 1 км на південь від будівель Софроніївського монастиря, у лісі. Займає найвищу ділянку довгого мису, утвореного долиною р. Сейм і «Мокрого» яру. Поверхня мису нерівна, має ухил у південному напрямку. Рельєф складний, має природне пониження в місці з'єднання його з плато корінного берега. Пам'ятка виявлена В.В. Приймаком [3, с. 17]. Розміри городища становлять 80 x 25–70 м (0,4 га). З напільного боку городище укріплене валом, висота якого близько 2 м, східний схил ескарпований. Південна частина майданчика городища має природне пониження в бік стрілки мису. У цій частині городище укріплене валом шириною 3 м та висотою 0,6–0,8 м. Ескарпом зрізана похила стрілка мису у північно-західному куті городища на 6 м нижче рівня майданчика. Ширина ескарпу становить 2–3 м. Під час шурфування у верхньому шарі виявлено фрагменти ліпного посуду червоного кольору доби раннього заліза (Рис. 3, 10). Серед інших знахідок – вотивний глиняний виріб, схожий на гральну фішку (Рис. 3, 9).

Характер культурного шару потужністю 0,2–0,4 м, слабка його насиченість та відсутність

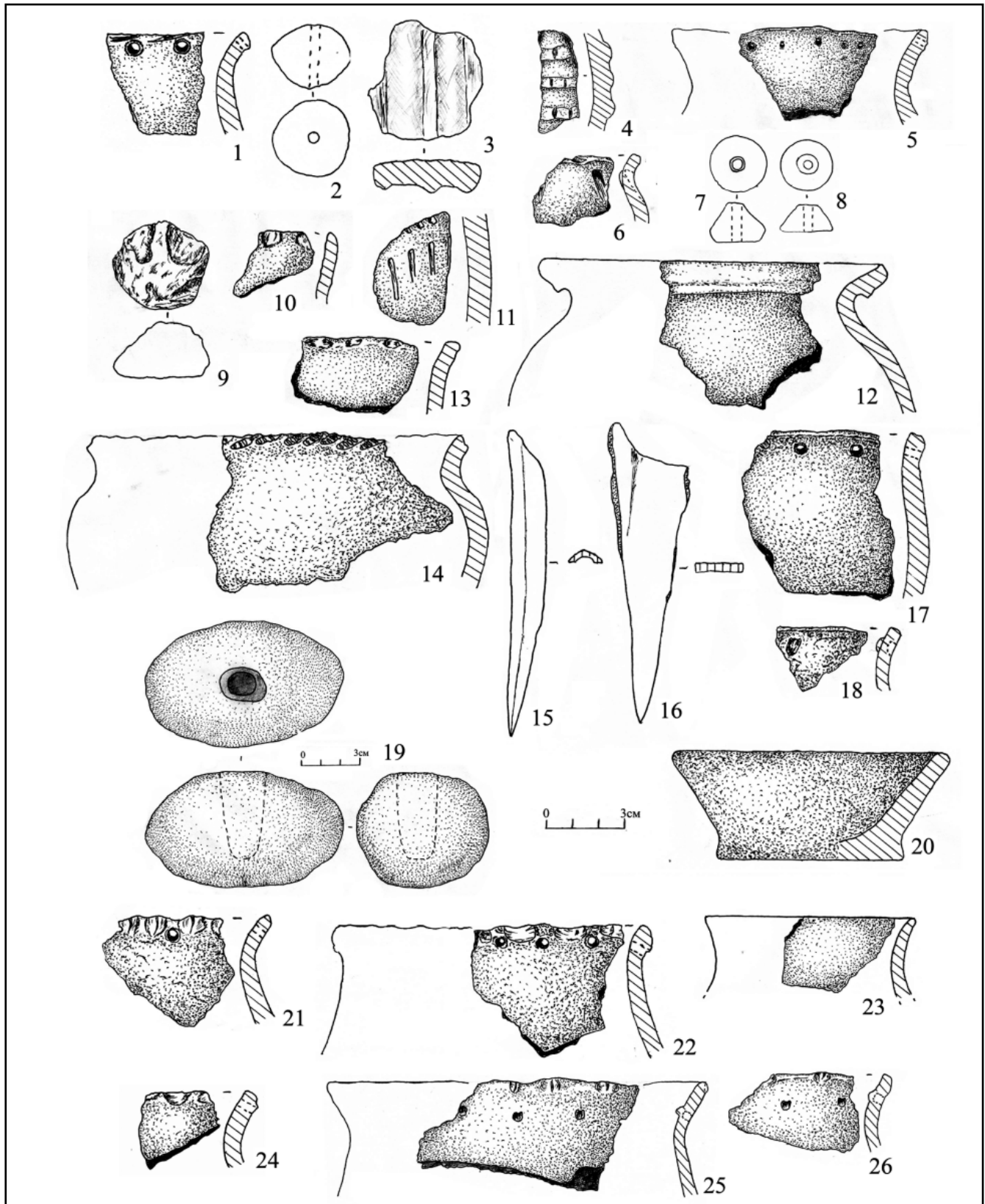

Рис. 3. Матеріали з городищ Посейм'я: 1-3 Линове, 4-8 Нова Слобода I, Скиток, 9-10 Нова Слобода II, 11-13 Воргол Східне, 14-16 Воргол Західне, 17-20 Гірки I, 21 Бунякине I, 22-23 Бунякине II, 24 Ротівка, 25-26 Ховзівка

об'єктів вказують на те, що городище не було заселеним і являло собою так зване сховище (загін для худоби, тощо).

Городища біля с. Воргол Крелевецького району,

в урочищі Вишнева Гора (Рис. 2, 2).

Городище I (Східне) розташоване за 1,8 км на схід від північної околиці села. Займає мис трапецієподібної форми правого берега р. Клевень,

який утворився двома довгими ярами. Висота над рівнем заплави 42 м.

Роботи на городищах проводилися Д.Я. Самоквасовим [4, с. 7], П.В. Голубовським [5, с. 50], Д.Т. Березовцем [6, с. 58], І.І. Ляпушкіним [1, с. 59] та О.В. Сухобоковим [7, с. 17]. Східне та Західне укріплення у науковій літературі подекуди подавалися як одне городище. Проте детальний огляд та топографічна зйомка фортифікаційних елементів археологічного об'єкта свідчать про те, що це два окремих городища, що мають власні автономні системи укріплення.

Розміри східного городища становлять 200 x 100 x 40 м. Загальна площа – 1 га. З напільного (північного) боку укріплене валом шириною 15 м і висотою 2 м. По периметру знаходиться ескарп шириною 2 м, який розташований на 6 м нижче майданчика. Перед напільними укріпленнями городища знаходиться пониження, ймовірно, природного походження. Південний його схил було ескарповано, а на вершині розташований вал. Стрілка мису укріплена трьома лініями ескарпів. Їх ширина коливається від 2 до 4 м. У південній та західній частині збереглися сильно розорані валоподібні насипи, що знаходяться по краях мису. Майданчик городища рівний, засаджений багаторічними деревами. На території городища зафіксовані численні ямки, які залишаються при роботі з металодетектором. Потужність культурного шару становить 0,45–0,65 м.

В закладеному шурфі виявлено дві господарські ями дзвоноподібної форми та незначні заглиблення, які можуть бути інтерпретовані як залишки споруди або споруд скіфського часу (Рис. 4, 2). Матеріал у заповненні не численний – фрагменти кераміки та уламки кісток (Рис. 3, 13). Знайдено і матеріали більш пізнього часу – фрагмент вінця гончарного горщика, виготовленого зі світло-сірої, майже білої, глини (Х ст.) (Рис. 3, 12), уламки бортика від ліпленої пательні та гончарного денця. До найбільш ранніх знахідок відноситься фрагмент стінки ліпленого горщика доби бронзи (Рис. 3, 11).

Городище II (Західне) розташоване за 1,7 км на схід від північної околиці села. Займає мис правого берега р. Клевень, Між городищами знаходиться довгий яр з майже прямовисними стінками. З напільного, північного, боку від плато городище відділене улоговиною. Південна стінка була перетворена на систему укріплень, що складаються з ескарпу і валу. Південно-західна частина, вузька стрілка мису, має природне пониження відносно майданчика зі стрімкими схилами.

Городище трикутної форми, розмірами 204 x 154 x 94 м. Загальна площа становить 1,1 га. З напільного, північного, боку укріплене баштоподібним валом висотою 4–5 м та шириною 12–15 м. У його західній частині зроблений

проїзд. Вершина валу пошкоджена кількома ямами скарбошукачів. По периметру городища простежується невисокий валоподібний насип. У південній частині схил ескарпований на висоту від 4 до 6 м. У місцях, де ескарп перерізає стрілку мису, він переходить у рів шириною 4 м і глибиною 1,5 м. Майданчик городища рівний, у південно-західній частині стрілка мису дещо підвищена, її схил укріплений ескарпом висотою 6 м та ровом шириною 3 м і глибиною 1,5 м. На території городища зафіксовано чисельні сліди грабіжницьких розкопок. Розміри ям коливаються від 0,4 x 0,4 м до 2 x 1 м, їх глибина – від 0,1 до 1 м.

На майданчику закладено два шурфи. В одному з них розчищено частину заглибленої до 1 м від рівня материк споруди роменської культури (Рис. 4, 3). Основний матеріал також відноситься до слов'янського часу. Зокрема, це вінця від ліплених горщиків з типовим гусеничним орнаментом (Рис. 3, 14). В тісті є домішки крупного шамоту. Черепок доволі грубий, з горохуватою поверхнею. Знайдено лише один фрагмент вінця ранньогончарного горщика. Особливо слід відмітити велику кількість уламків від ліплених пательні. Крім того, виявлено фрагменти глиняної обмазки з відбитками прутів. Інші знахідки представлені двома кістяними шилами (Рис. 3, 15–16). Робочий кінець обох шил сформовано за допомогою абразивної обробки та стругання. Одне з них виконане з фрагменту діафізу променевої кістки, вірогідно, дрібної рогатої худоби, інше – з нижньої ості лопатки домашнього бика². На особливу увагу заслуговує знахідка уламку мергелевої формочки для лиття скроневого кільця із зображенням птаха (Рис. 5).

В іншому шурфі, закладеному на місці грабіжницької ями, розчищено два об'єкти: частину споруди, заглибленої у материк (досліджена частина мала ширину 0,2–0,4 м) і господарську яму овальної форми глибиною 1,3 м від денної поверхні. Стінки та підлога ями мали сліди обпалу у придонній частині. Об'єкт датується слов'янським часом.

В обох шурфах знайдено і матеріали скіфського часу. Уламки посуду мають основні домішки в верхній частині жорстви та шамоту, а на рівні денця – піску. Вінця або орнаментовані проколами, вдавленнями, або нігтьовими насічками по краю вінця, або не прикрашені взагалі. Знайдено і уламок мініатюрної мисочки, що є рідкістю для цього регіону. Особливо слід відмітити знахідку фрагменту глиняного грузила, яка є характерною для городищ юхнівської культури Подесення.

Кераміка раннього залізного віку зі Східного та Західного городищ дещо відрізняється і за профіліровкою вінець, і за орнаментациєю. Це дає підставу вважати обидва укріплення асинхронними. Важливо відмітити, що під час розкопок обох городищ

2. Визначення В.Б. Панковського.

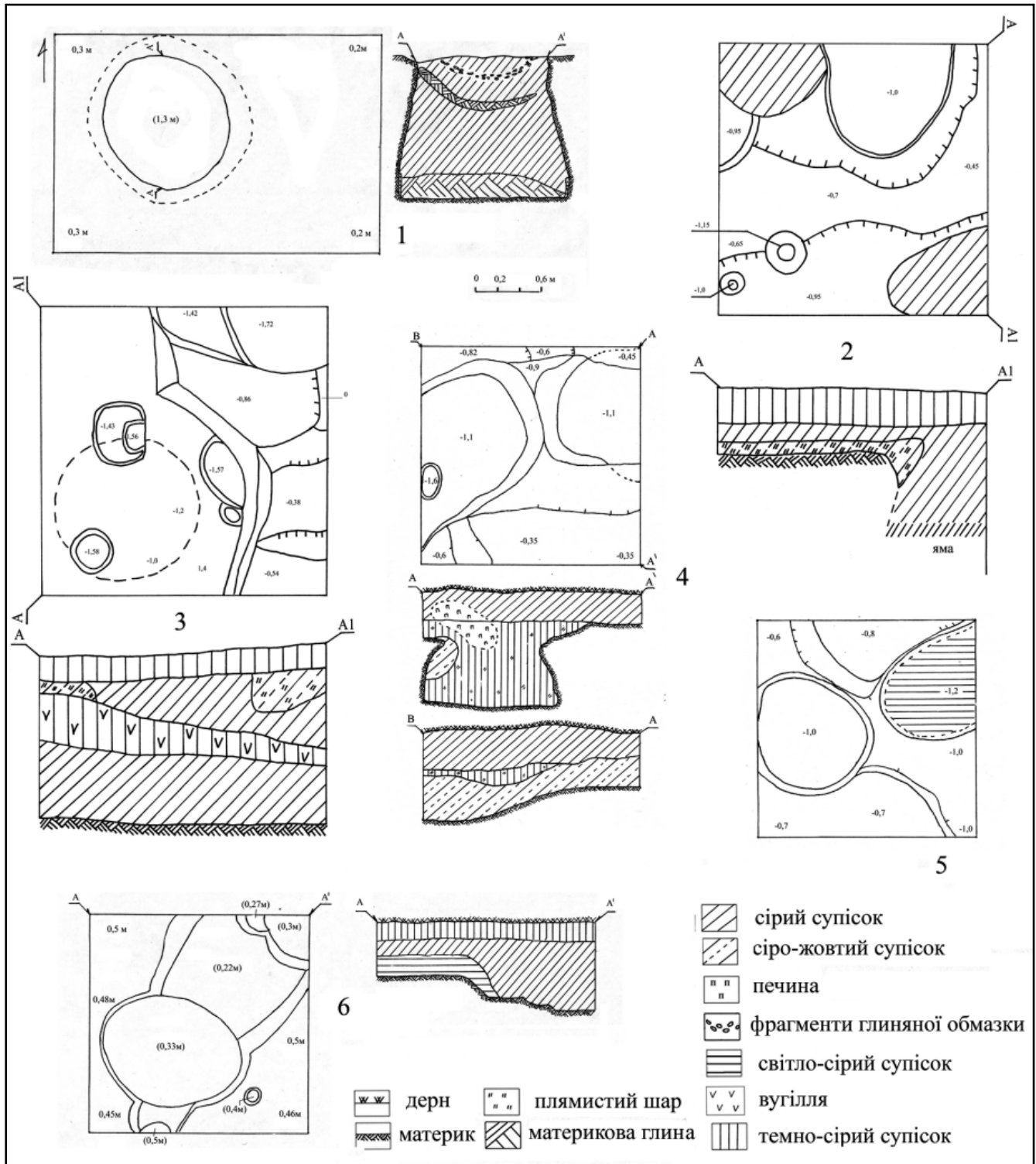

Рис. 4. Плани шурфів: 1. Линове, 2. Воргол Східне, 3. Воргол Західне, 4. Гірки I, 5. Бунякине II, 6. Ховзівка

поблизу с. Воргол Д.Т. Березовцем матеріал раннього залізного віку було виявлено лише на Східному.

Так само різночасовим є і роменський матеріал з обох городищ. Виходячи з профілів гончарних горщиків, Воргол Західне в слов'янський час було заселене дещо раніше.

Городище I біля с. Гірки Путивльського району (Рис. 2, 3). Вперше пам'ятка згадується Д.Я. Самоквасовим [8, с. 229]. У 1947 р.

І.І. Ляпушкіним зібраний підйомний матеріал та закладений шурф [9, с. 6, уч. карт. № XXVI; 10, с. 53; 1, с. 65]. Пізніше було обстежене Д.Т. Березовцем [2, с. 7–8] та експедицією І.І. Артеменка [11, с. 24 – 26]. Розташоване городище за 0,7 км на південний захід від західної околиці села. Займає високий мис (30 м) третьої надзаплавної тераси. З південно-східного напільного боку влаштований вал заввишки 2–3 м. Залишки невеличкого валу

простежуються і уздовж південно-західної частини майданчика. Слідів рову не виявлено. Схили ескарповані. Розміри укріплення – 130 x 88 м, потужність культурного шару – 0,3–0,4 м.

На городищі було закладено два шурфи. В обох розчищено залишки дещо заглиблених в материк споруд, одна з яких, судячи по залишкам печини та вугілля, мала відкрите вогнище або піч (Рис. 4, 4).

Серед знахідок – переважно фрагменти ліпної кераміки раннього залізного віку (Рис. 3, 17–18). Вінця прикрашені проколами, насічками та вдавленнями по краю. Присутній і декор у вигляді насічок косо поставленої палички, який властивий посуду юхнівської археологічної культури (Рис. 3, 18). Відмітимо і знахідку фрагменту глиняного грузила, так само притаманну означеній лісовій культурі. Особливий інтерес викликає фрагмент ліпленого денця із заточеним краєм, так звана плішка, а також цілий глиняний хлібець з округлим вдавленням (Рис. 3, 19–20). Схожий виріб був знайдений при обстеженні цієї пам'ятки І.І. Ляпушкіним. Крім того, траплялись поодинокі фрагменти кераміки роменської культури, однак шар цього періоду не фіксувався.

Городище I біля с. Бунякине Путивльського району. Розташоване на північній околиці села на високому мису правого берега р. Сейм. Досліджувалося Д.Я. Самоквасовим, Ю.Ю. Моргуновим [11, с. 22] та В.В. Приймаком [12, с. 86]. Городище займає мис, утворений схилом надзаплавної тераси і довгим мокрим яром. Слідів ескарпування або інших штучних перетворень не виявлено. Розміри складають 327 x 65 м (1,8 га). З північної сторони укріплене валом шириною 4–6 м та висотою 1,2 м. Цікавим є те, що на городищі відсутні сліди роботи з металошукачем, чим ця пам'ятка відрізняється від інших.

Потужність культурного шару незначна – 0,3 м. Поодинокі знахідки представлені невиразними фрагментами ліпних посудин раннього залізного віку (Рис. 3, 21).

Городище II біля с. Бунякине. Розташоване за 1,7 км на північний схід від села на мису правого берега р. Сейм біля Молченського болота. Висота над рівнем заплави становить 42–44 м. Пам'ятку досліджували Д.Т. Березовець [6, с. 63], пізніше М.П. Кучера та О.В. Сухобоків [13, с. 48–49] і Ю.Ю. Моргунов [11, с. 22].

З північного-сходу городище укріплене валом заввишки 4 м та довжиною 23 м. На його верхівці є чисельні ями скарбощукачів. За валом знаходиться широкий рів глибиною до 3 м. Схили ескарповані в окремих місцях. Розміри майданчика – 52 x 90 м. Виходячи з характеру укріплень можна казати, що вони були перебудовані в слав'яно-руський час.

Попередніми дослідниками виявлені матеріали раннього залізного віку, роменської культури та

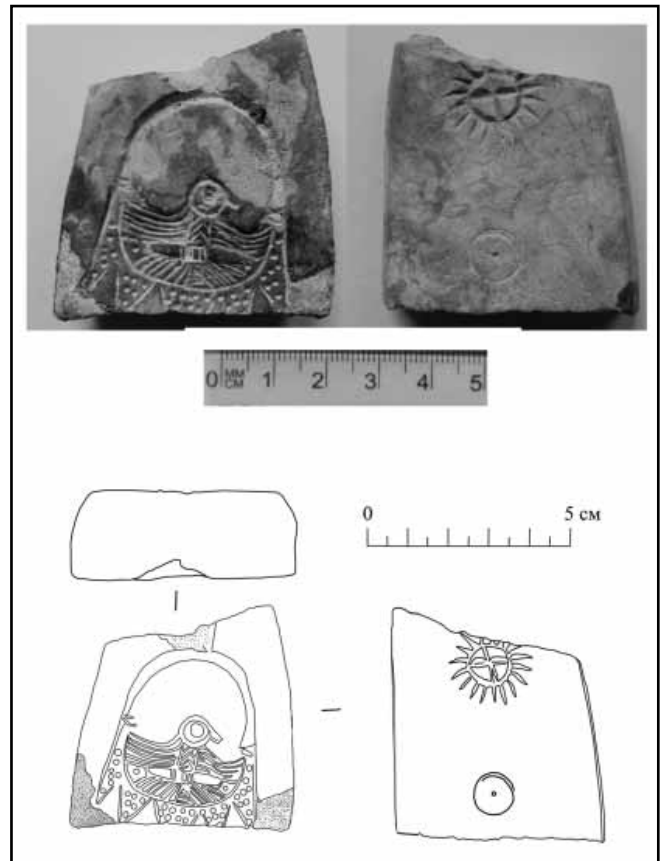

Рис. 5. Мергелева формочка з городища Воргол Західне

давньоруського періоду. Серед випадкових знахідок з цього городища відома скіфська сокира VI до н. е.

Під час шурфування нами виявлено залишки пода печі та дві ями, які являли собою частину заглибленого об'єкта періоду Київської Русі (Рис. 4, 5). Уламки посуду епохи раннього заліза нечисленні, прикрашені проколами і пальцево-нігтьовими вдавленнями (Рис. 3, 22). Звертає на себе увагу фрагмент лощеного кубка (Рис. 3, 23). Подібні знахідки вельми рідкісні в басейні Сейму. Вони можуть бути віднесені до раннього етапу заселення. З огляду на знахідки залісної сокири і лощеного кубка, існування городища в ранньому залізному віці можна обмежити VI ст. до н. е. Решта кераміки представлена вінцем роменської культури, знайденим на поверхні городища.

Городище біля с. Ротівка. Розташоване за 2 км на південний схід від південної околиці села на мису правого корінного берега р. Клевень, в урочищі «Городок». Неодноразово оглядалося багатьма дослідниками [8, прил. с. 8; 14, с. 113; 3, с. 29–30].

Майданчик городища має майже квадратну форму розмірами 115 x 115 м. З північного боку укріплений валом шириною 8 м і висотою до 3 м. Висота над рівнем заплави становить 20 м.

Закладено два шурфи, а також зроблена зачистка валу на місці ями скарбощукачів. Потужність культурного шару на городищі незначна – 0,25–0,35 м. Знахідки кераміки поодинокі, представлені фраг-

ментами посудин раннього залізного віку (Рис. 3, 24). Зачистка валу на місці грабіжницької ями показала, що укріплення на цьому мису з'явилися за доби раннього заліза. Він являв собою земляний насип висотою 1,4 м. Зверху знаходилася стіна, основу якої складали колоди, розміщені на відстані приблизно 1 м. Пізніше вал був досипаний на висоту 1 м. Ймовірно, це відбулося вже в козацький час.

Городище біля с. Ховзівка. Розташоване за 0,5 км на північний захід від північної околиці села с. Ховзівка. Займає довгий мис правого корінного берега р. Клевень в ур. Шпиль (Рис. 2, 4). Виявлене у 1873 р. Д.Я. Самоквасовим [4, прил., с. 8; 14, с. 113]. Досліджувалося В.В. Приймаком у 1988 р. [3, с. 30].

Городище має форму витягнутої трапеції розмірами 123 м на 45–30 м. З напільної сторони воно укріплене валом шириною 17 м та висотою 3 м. Рів відсутній, схил мису городища додатково підрізаний на висоту 4 м. У північно-східній частині городища стрілка мису відрізнана від майданчика улоговиною, на дні якої прокладений рів шириною 4 м та глибиною 1 м. Висота над рівнем заплави становить 45 м.

З території городища походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури та роменської культури. В закладеному шурфі на рівні материка виявлені контури об'єкта (Рис. 4, 6). Це дві невеликі ями діаметром 1,35 м і глибиною 0,22 і 0,33 м від рівня материка. Їх слід віднести до епохи раннього заліза. Серед основних знахідок – фрагменти кераміки скіфського часу. Вінчики прикрашені насічками, зробленими косо поставленою паличкою (Рис. 3, 25–26). Край декорований пальцево-нігтьовими вдавленнями. Знайдені і невиразні фрагменти стінок ліпних посудин роменської культури.

Отже, у результаті досліджень 2012–2014 рр. отримані нові матеріали раннього залізного віку; виявлено два різні типи кераміки цієї епохи, що дозволяє ставити питання про співіснування або різночасовість двох культур – юхнівської лісної та скіфоїдної лісостепової. Знято детальні топографічні плани пам'яток, з'ясовано характер оборонних споруд на городищі біля с. Ротівка, отримано датуючий матеріал з городища II біля с. Бунякине.

Посилання

1. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // МИА. – 1961. – № 104. – 381 с.
2. Березовец Д.Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1950/2-а.
3. Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбцов А.А., Звагельский В.Б. Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1988/176.
4. Самоквасов Д.Я. Древние города России. – СПб., 1873.

– 204 с.

5. Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Труды XIII АС. – М., 1903. – С. 1–50.
6. Березовец Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949–1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 49–66
7. Сухобоков О.В. Отчёт о разведках Левобережной группы Раннеславянской экспедиции за 1968 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.е.1968/13-в.
8. Самоквасов Д.Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. – 1878. – Т. 1. – С. 225–235.
9. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) // Науковий архів ІА НАНУ. – 1947/29.
10. Ляпушкин И.И. Поселения культуры скифов-пахарей // СА. – 1950. – XII. – С. 41–65.
11. Артеменко И.И., Неприна В.И., Моргуню Ю.Ю., Загребельный А.Н. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1977/11.
12. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1986/31.
13. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1971/17а.
14. Самоквасов Д.Я. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам – М.: Синодальная Типография, 1908. – 119 с.

Каравайко Д.В., Плаксина Е.В. Исследование городищ на территории Путивльского и Кролевецкого районов в 2012–2014 гг.

В статье кратко изложены результаты археологических исследований городищ раннего железного века на территории Путивльского и Кролевецкого районов. В результате исследований получены новые материалы раннего железного века, выявлены два разных типа керамики I тыс. до н. э., что позволяет ставить вопрос о сосуществовании или асинхронности двух культур – юхновской лесной и скифской лесостепной.

Ключевые слова: археологические исследования, ранний железный век, городища.

Karavaiko D.V., Plaksina O.V. The study of the hillforts on the territory of Putivl and Krolevets regions in 2012 – 2014.

The article presents the results of the sites of ancient settlements dating back to the early iron age on the territory of Putivl and Krolevets regions. The new artifacts of the Early Iron Age have been found, two different types of ceramics of the Ith B.C. have been discovered. The results of the research rise the question coexistence or asynchrony of the two cultures – forest yuhnivska and forest-steppe scythian cultures.

Key words: archaeological research, Early Iron Age, hillforts.

21.03.2016 р.

УДК 908(477.52-2Глу)

В.В. Вечерський

**ГЛУХІВСЬКИЙ ВИТВІР КИЇВСЬКОГО
АРХІТЕКТОРА ВОЛОДИМИРА НІКОЛАЄВА**

Стаття присвячена архітектурному комплексу Земської лікарні в Глухові, збудованої в 1880–1895 рр. за проектом знаменитого київського архітектора Володимира Николаєва у неоросійській стилістиці в рамках історизму.

Ключові слова: Глухів, земська лікарня, архітектурний комплекс, архітектор Володимир Николаєв.

Знаменитий київський архітектор Володимир Миколайович Николаєв (1843–1911) був провідним майстром доби, архітектурну стилістику якої визначають як історизм або еkleктика. Протягом ХХ ст. в архітектурознавстві точилися дискусії про суть і стилістичне визначення цієї архітектури: що це було – стилістичний вінегрет (негативна конотація) – чи оперування всім надбанням культури людства (позитивна конотація). Дискусійними були й самі термінологічні визначення: еkleктика чи історизм.

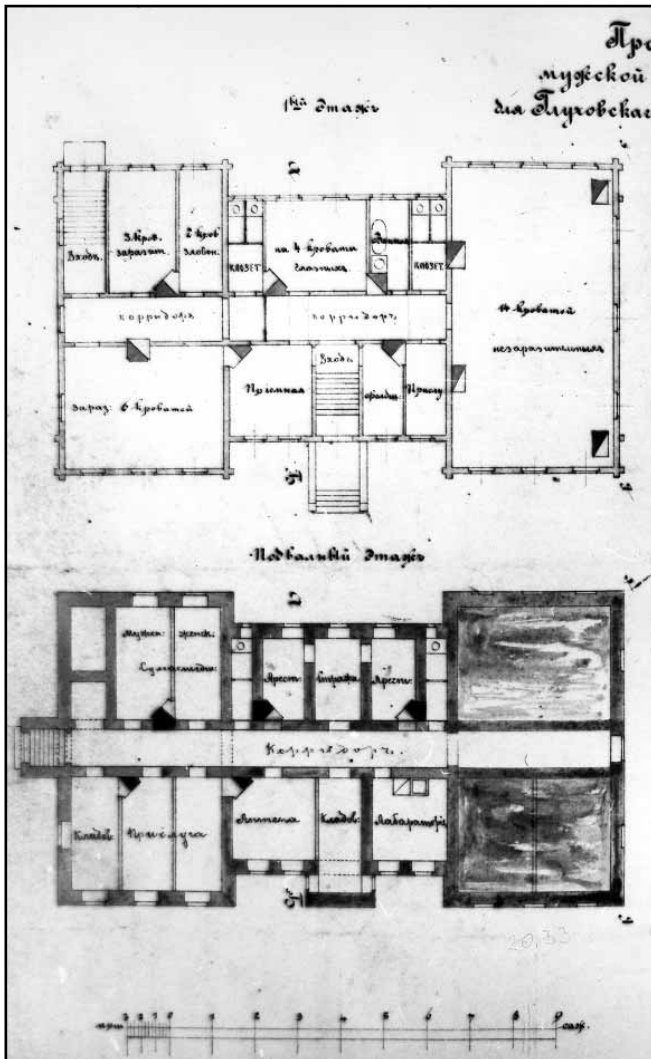
Зараз термін «історизм» розуміють у подвійному сенсі: і як завершальну стадію архітектури доби, і як «парасолькове» визначення, яке охоплює всю архітектуру 1830-х – 1900-х рр., у рамках якої розвивалися основні стилістичні напрямки історизму, такі як неоготика, неороманський, неоренесанс, неокласицизм, мавританська й орієнтальна стилістика, неовізантійський напрямок і, нарешті, численні національно-романтичні стилізації.

Термін «еклектика» походить від грецького слова «еклего» – вибираю. Парадигма еkleктики означала для архітектора можливість працювати в різних стилях і вибирати на свій розсуд стилістику, найбільш прийнятну для кожної конкретної будівлі, споруди чи її частини (так званий розумний вибір). У ХХ ст. еkleктикою стали називати безпринципне змішування різнорідних стильових форм. Еkleктика перетворилася на лайливе слово, яким намагалися ярликувати нездалу архітектуру. У наш час нерідко під еkleктикою розуміють змішування в одній будівлі різних стильових форм.

Для архітектури Російської імперії тих часів,

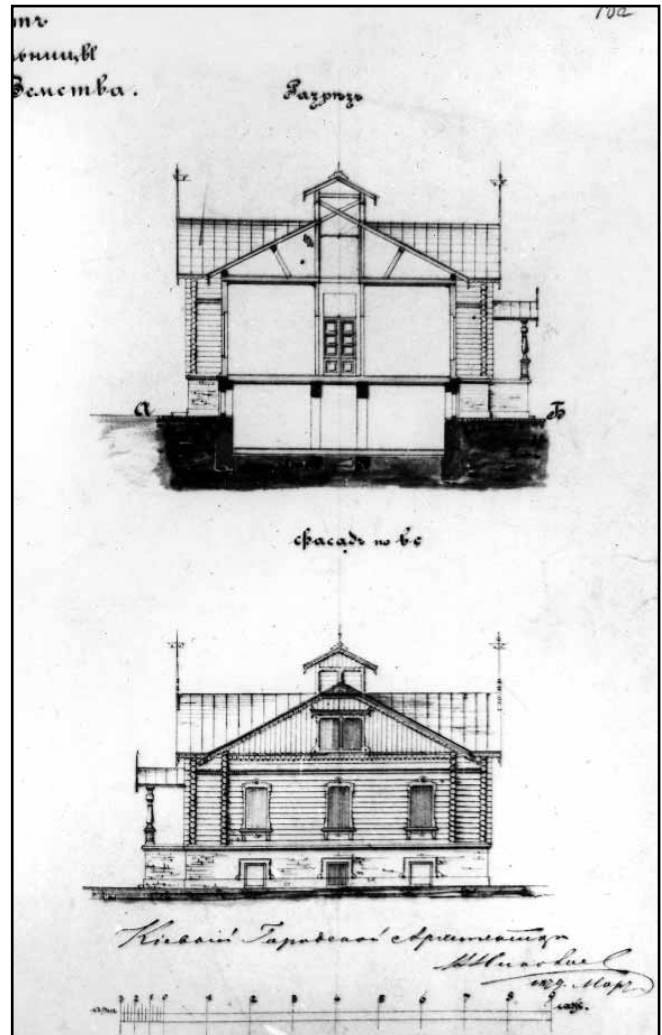

1. План частини м. Глухова з позначенням садибної землі, належної Глухівському земству, на якій планується влаштування лікарні. 1879 р. Публікується вперше

2. Проектні плани першого та підвального поверхів будинку земської чоловічої лікарні. 1879 р. Публікується вперше

коли В. Ніколаєв формувався як архітектор, була характерна поява інтересу до історичної спадщини. Початки наукової реставрації архітектурних пам'яток спостерігаються з 1830-х рр., як і вплив реставраційних знань і реставраторської творчої спрямованості на формування актуальної архітектури. Це й було одним із джерел розвитку ретростилістики. Не менше значення мав розвиток теорії архітектури, який призвів до визнання значущості тих аспектів зодчества, які виходили за межі художньо-стилістичних канонів. Серед чинників, що визначають характер архітектурного твору, на перше місце поступово виходить функція («потреби наші є метою, задля якої зводиться будівля» – А. Красовський) [4, с. 434]. Вимога комфорту привела до зміни методики архітектурного проектування – перейшли до принципу проектування «зсередини назовні». З'явилося чітко артикульоване прагнення до правдивості творів архітектури, до «архітектурної істини». У зв'язку з цим постало головне правило – архітектурна форма має відповідати конструкції: «дотримання цього правила

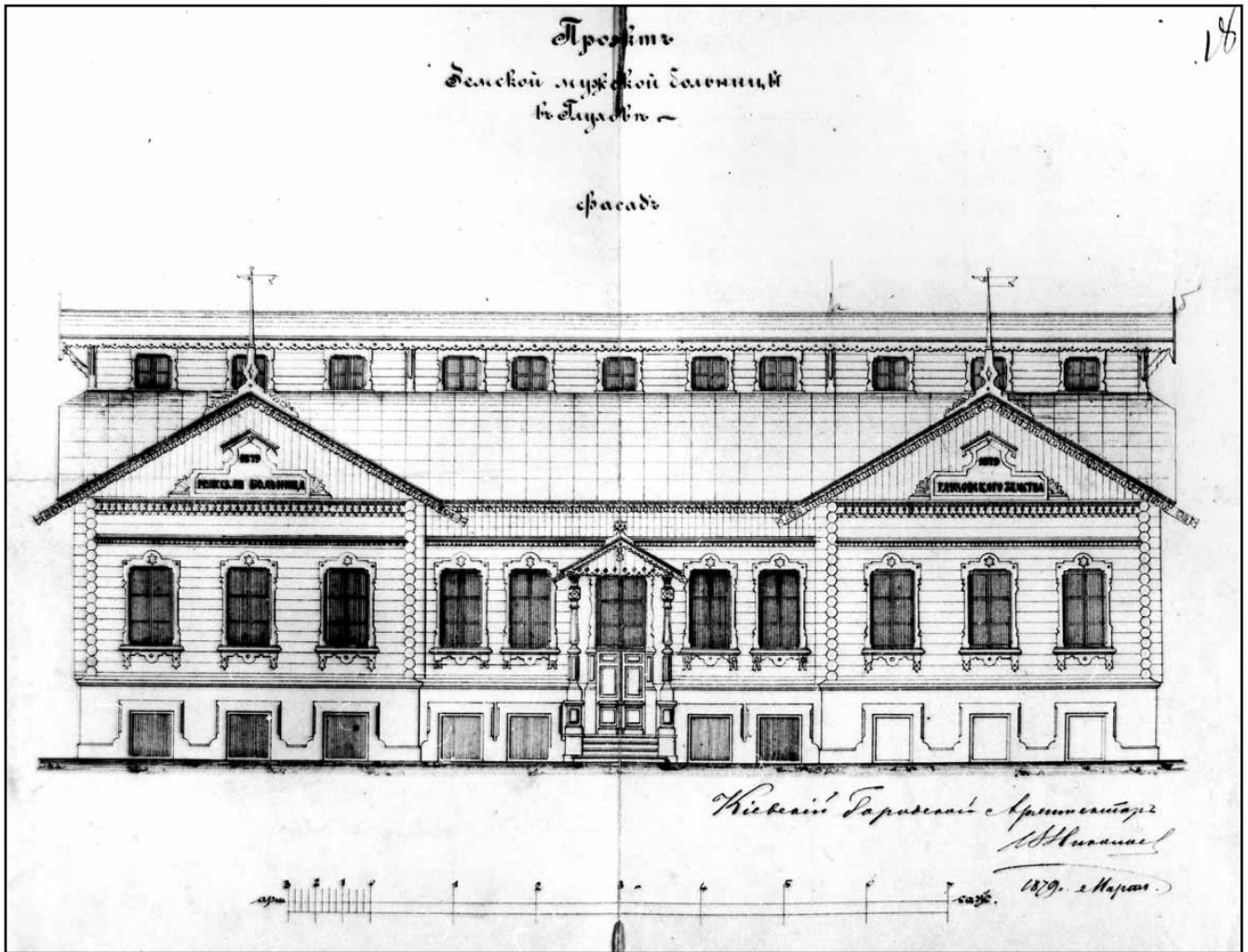

3. Проектні кресленики поперечного перерізу та бічного (південного) фасаду будинку земської чоловічої лікарні. 1879 р. Публікується вперше

надає споруді якості, відомої як архітектурна істина» (А. Красовський) [4, с. 434].

Багатостильність – та якість архітектури епохи, яка першочергово «зчитується» фахово підготовленим сучасником: кожен майстер другої половини XIX ст. міг і вмів працювати в різних історичних стилях. Це був, у тому числі, й наслідок ґрунтовного вивчення всесвітньої історії архітектури. А на теренах Російської імперії провідною стилістикою стає національна, представлена творчістю К. Тона на першому етапі (1840–1860-х рр.) та І. Ропета (Петрова) – на другому (1870–1880-х рр.) [1, с. 241–245].

Ропет – це псевдонім-анаграма російського художника й архітектора Івана Миколайовича (Павловича) Петрова (1845–1908), молодшого сучасника В. Ніколаєва. Захопившись мотивами російського ужиткового мистецтва, він почав переносити в архітектуру орнаментику з селянських рушників і предметів побуту. З точки зору класичної архітектурної тектоніки це було недоречно, проте дуже декоративно, патріотично і на-

4. Проектний кресленик головного (південного) фасаду будинку земської чоловічої лікарні. 1879 р.

родно. Не випадково знаменитий критик В. Стасов був палким прихильником і пропагандистом цього «нового російського стилю», тоді як інші, краще академічно вишколені поціновувачі, вигадали для цього «півнячого стилю» напівпрезирливе найменування «ропетовщина».

Сьогодні і Ропет, і «ропетовщина» – це надбання історії архітектури. А оскільки І. Ропет та його стилістичні послідовники любили втілювати образи своєї архітектурної творчості в дереві – матеріалі не надто довговічному, – то автентичних пам'яток цієї стилістики сьогодні лишилося обмаль, особливо в Україні. Тим цінніші окремі збережені зразки, особливо, якщо вони пов'язані з творчістю когось із видатних архітекторів. Це й визначило актуальність нашого дослідження рідкісної і маловідомої глухівської пам'ятки, яку можна віднести до «ропетовської» стилістики.

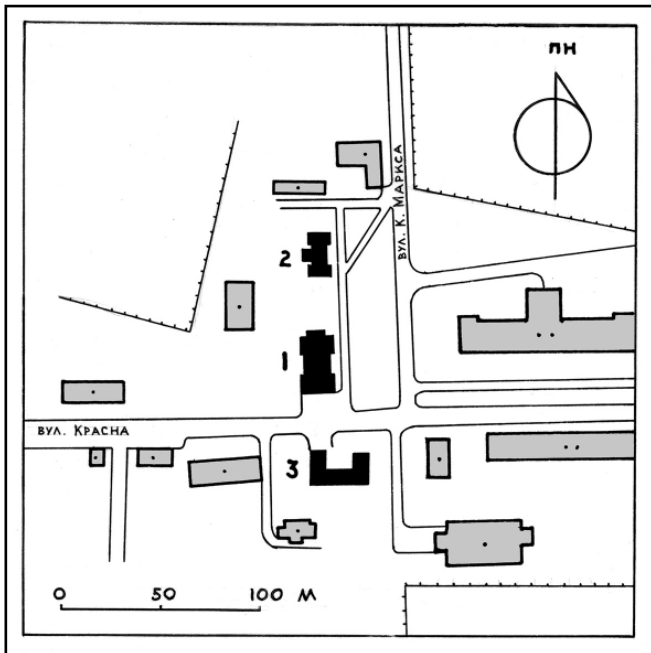
Вище було зазначено дослідження і публікації, присвячені вивченню цього стилістичного напрямку з загальному річчю історизму другої половини XIX ст. [1; 4; 5]. Що ж стосується конкретної глухівської пам'ятки – комплексу земської лікарні, – то її описові присвячено лише кілька сторінок

у нашій авторській монографії [3, с. 324–326]. З огляду на це метою дослідження є не тільки схарактеризувати цю майже невідому пам'ятку, а й поставити її в контекст загального стилістичного розвитку архітектури доби історизму в Російській імперії другої половини XIX ст.

Це єдина з пам'яток авторства В. Николаєва, що збереглася у м. Глухові Сумської області. Вона важлива з огляду й на те, що дотепер маємо обмаль інформації як про роботи В. Николаєва за межами м. Києва (відомо про його участь у проектуванні будинку Полтавського земства), так і про дерев'яні будинки, запроектовані та реалізовані ним [5, с. 278–282]. Цю лакуну заповнює збережений дотепер комплекс колишньої земської лікарні в Глухові.

Справа про спорудження земської лікарні в Глухові збереглася в Державному архіві Чернігівської області у фонді Будівельного відділення Чернігівського губернського правління [6, арк. 1–18-а]. Датована вона 1879 р. і містить, крім листування, авторські кресленки В. Николаєва.

На початку 1870-х рр. Глухівське повітове земство планувало збудувати лікарню в центрі міста,

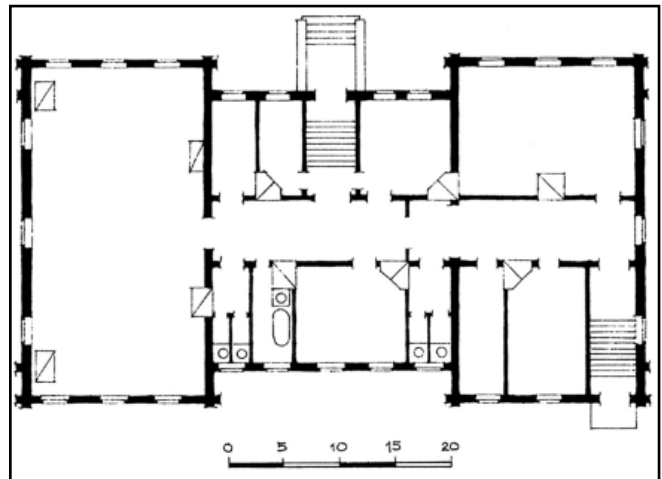
5. Ситуаційний план комплексу будівель колишньої земської лікарні.

Кресленник автора: 1 – чоловічий корпус, 2 – жіночий корпус, 3 – інфекційне відділення

6. Фрагмент головного (південного) фасаду чоловічого корпусу. Фото О. Ранчукова 1992 р.

де йому належала земельна ділянка. Проте в 1874 р. ця ділянка з недобудованим мурованим корпусом лікарні була передана для влаштування Глухівського учительського інституту. Відтак уродженець Глухова, відомий київський промисловець і меценат Микола Артемович Терещенко на прохання земства погодився профінансувати будівництво нової земської лікарні на іншій земельній ділянці, що також належала земству – на розі вулиць Квасніковської (згодом – К. Маркса, тепер – Інститутської) та Красної [2, с. 103–104]. На прохання М. Терещенка

7. План першого поверху чоловічого корпусу.

Кресленник автора

проект лікарні виконав у 1879 р. київський міський архітектор В. Николаєв, з яким уже мав справу М. Терещенко в низці своїх київських проєктів.

Відтак у проханні на ім'я Чернігівського губернатора зазначалося: «Предположив в лето сего года приступить к постройке на суммы земства двух деревянных зданий для земской больницы на каменных фундаментах, уездная земская управа представляет план и фасад на утверждение» [6, арк. 1].

Далі на аркуші 15 представлено датований 20 червня 1879 р. план частини м. Глухова із зазначенням Торгової площі, Спасо-Преображенської церкви та двох належних земству земельних ділянок біля перетину вулиць Красної і Квасніковської. На окремому плані земельної ділянки позначені три будівлі: чоловіча лікарня, жіноча лікарня та флігель для квартири доглядача. На аркуші 16-зв. містяться плани першого та підвального поверхів; на аркуші 18 – головний фасад проєктованої будівлі; на аркуші 18-а – поперечний розріз та бічний фасад. На цих трьох аркушах креслеників зображені проєкції однієї будівлі, яка названа: «Мужская больница Глуховского земства». У нижніх частинах двох креслеників (над масштабною лінійкою) є ідентичні підписи: «Киевский городской архитектор В. Николаев. 1879 г. март».

Досить одного погляду на головний фасад запроєктованої будівлі, щоб визначити її стилістичне вирішення: це – неоросійська стилістика в загальному річищі історизму, причому неоросійська стилістика саме в «ропетовському» варіанті. Це засвідчує, що В. Николаєв уважно стежив за новітніми на той час тенденціями стилістичного розвитку вітчизняної архітектури. Його проєкт був виконаний лише через три роки після знакового для розвитку цієї стилістики проєкту І. Ропета лазні «Теремок» в Абрамцево під Москвою і через два роки після «ропетовського» проєкту павільйону Росії на Всесвітній виставці 1878 р. в Парижі [1, с. 244–245].

8. Фрагмент західного фасаду жіночого корпусу.
Фото автора 2012 р.

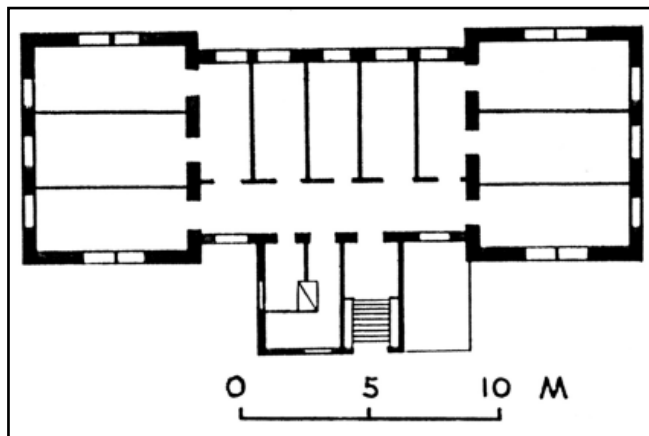
Якщо порівняти стилістичні форми й декор, обрані для Глухова В. Николаєвим, з проектами І. Ропета, помітимо суттєві відмінності: стилістика В. Николаєва більш елегантна, а декор тектонічний. Тут немає тієї ропетовської декоративної надмірності, яка, власне, і була предметом критичних зауважень сучасників.

Отже, лікарня була запроєктована за прогресивною на той час павільйонною системою і складалася з окремих одноповерхових дерев'яних корпусів на мурованих з цегли напівпідвальних поверхах, які на фасадах виступали високими цоколями: чоловічого корпусу (збудовано в 1880 р.), жіночого корпусу (збудовано протягом 1880–1890 рр.), а також дерев'яного корпусу інфекційного відділення (збудовано в 1895 р.) та мурованого флігеля для служителів.

Сьогодні комплекс павільйонного типу міститься у периферійній зоні історичного середмістя Глухова на вулиці Інститутській, 5 серед одноповерхової садибної забудови і входить до складу сучасної районної лікарні. Озеленена територія поділяється на дві частини: західну – історичну та східну – сучасну, основні будівлі якої зведено у 1970-х рр.

До історичних споруд належать колишній чоловічий корпус (нині психіатричне відділення), колишній жіночий корпус (нині станція швидкої медичної допомоги), інфекційне відділення (до 2011 р. – дерматологічне відділення). Ці корпуси розташовані меридіонально, по вісі північ-південь. Кожен з них має острівне розташування і пов'язаний з іншими системою проїздів та доріжок.

Протягом ХХ ст. старі корпуси зазнали незначних перебудов: цоколі чоловічого й жіночого корпусів було облицьовано керамічною плиткою (у 1985–1988 р.), дахи замість первісної покрівельної сталі укрито шифером, дещо змінено внутрішнє розпланування, перероблено систему опалення, частково втрачено декор інтер'єрів, втрачено шпилі

9. План першого поверху жіночого корпусу. Кресленник автора

10. Загальний вигляд корпусу, в якому містилося інфекційне відділення. Фото автора 2012 р.

з флюгерами та деякі інші деталі. До інфекційного корпусу зроблено прибудову, яка, проте, не порушила архітектурної цілісності комплексу.

Найбільшим є чоловічий корпус з розвиненим цоколем (напівпідвальним) поверхом. Менш розвинений напівпідвальний поверх має жіночий корпус, менший за габаритами. У нижніх поверхах обох корпусів містилися допоміжні й технічні приміщення, а на горішніх перших поверхах – палати хворих, операційні, кабінети лікарів.

Підмурки цегляні стрічкові. Перші (цокольні, напівпідвальні) поверхи муровані з цегли на вапняно-піщаному розчині. Стіни перших поверхів складено з дерев'яного бруса й зовні ошальовано дошками. Фасади прикрашає лаконічний і вишуканий декор, основним мотивом якого є наскрізне різьблення наличників і карнизів з підзорами. Переkritтя плоскі по дерев'яних балках. Підлоги й сходи дощані. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Дахи щипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті шифером та металочерепицею (жіночий корпус після реставрації 2011 р.).

Чоловічий корпус збудовано з деякими відхиленнями від проекту: не реалізовано світловий ліхтар, що проходив по гребеню даху по всій довжині корпусу для освітлення центрального коридору та великої палати на 14 ліжок.

Будівля прямокутна в плані, симетрична, з

двома ризалітами на чоловому й тильному фасадах. Чоловий фасад звернений на схід. Ризаліти акцентовані трикутними фронтонами. Архітектурні форми послідовно витримані, як уже зазначалося, в стилістиці неоросійського напрямку історизму, з досить стриманим застосуванням різьбленого декору. Декоративний ефект створюють вертикальна й горизонтальна шалівка на фасадах, наріжні дощані пілястри. Застосовано різьблені наличники вікон, лобові дошки фронтонів, карнизні підзори, фризи. Розпланування обох поверхів коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Первісно в цокольному поверсі містилися аптека, лабораторія, відділення для божевільних з охороною, камери арештантів та підсобні приміщення. На першому поверсі були приймальня і палати.

Жіночий корпус прямокутний у плані, симетричний, з ризалітами на чоловому східному та на тильному фасадах. Ризаліти, що фланкують фасади, акцентовані складної форми щипцями з надбудовами. Вісь східного фасаду підкреслює ганок. Вікна прямокутні, в ризалітах – спарені, облямовані різьбленими наличниками. Фасадний декор аналогічний чоловічому корпусу. Розпланування обох поверхів однакове – коридорне з однобічним розташуванням палат.

Інфекційне відділення найбільш перебудоване. У середині ХХ ст. було прибудовано західне рамено, внаслідок чого план будівлі перетворився з Г-подібного на П-подібний. Добудова не є дисгармонійною, бо здійснена в архітектурних формах і масштабі, близьких до первісної частини. Будівля одноповерхова, дерев'яна, на цегляному підмурку, орієнтована на вул. Красну, проте поставлена з відступом від неї. Розпланування коридорне однобічне. Архітектурні форми фасадів аналогічні двом іншим корпусам.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі зумовлені тим, що історичні корпуси Земської лікарні в Глухові мають надзвичайно високу історико-культурну цінність як меморіальні пам'ятки добротинницької діяльності М. Терещенка та унікальний витвір знаменитого київського архітектора В. Ніколаєва. Комплекс виявлено й досліджено автором у 1984 р., після чого включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область»), а в 1998 р. поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури місцевого значення з охоронним № 338-См [3, с. 326]. Нині на часі – внесення комплексу до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Посилання

1. Борисова Е.А. Русская архитектура второй половины XIX века. – М.: Наука, 1979. – 320 с.
2. Вечерський В.В., Белашов В.І. Глухів. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
3. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування

Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.

4. История русской архитектуры. – СПб.: Стройиздат, 1994. – 600 с.

5. Тимофієнко В.І. Зодчі України кінця XVIII – початку ХХ століть: Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – 477 с.

6. ДАЧО, ф. 127, оп. 14-6, спр. 110.

Вечерский В.В. Глуховское произведение киевского архитектора Владимира Николаева

Статья посвящена архитектурному комплексу Земской больницы в Глухове, построенной в 1880–1895 гг. по проекту знаменитого киевского архитектора Владимира Николаева в неорусский стилистике в рамках историзма.

Ключевые слова: Глухов, земская больница, архитектурный комплекс, архитектор Владимир Николаев.

Vechersky V.V. The work of Kyiv architect Vladimir Nikolayev in Hlukhiv

The article is devoted to the architectural complex of hospital in Hlukhiv, built in 1880-1895 by the famous Kiev architect Vladimir Nikolayev in the neo-russian style within historicism.

Key words: Hlukhiv, rural hospital architectural complex, the architect Vladimir Nikolayev.

02.02.2016 р.

УДК 72:03 (477) П.Голандський

О.Г. Мокроусова

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ДО БІОГРАФІЇ ПАВЛА ГОЛЛАНДСЬКОГО – АРХІТЕКТОРА РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ

Стаття присвячена маловідомим аспектам біографії видатного українського архітектора, педагога, дослідника та охоронця пам'яток. На невідомих архівних джерелах висвітлюється малодосліджений київський період його життя і творчості, розкривається участь у проектуванні деяких архітектурних об'єктів Києва та уточнюється наявна інформація про побудовані ним будівлі.

Ключові слова: Київ, архітектура, конкурс, проектування, викладання, Павло Голландський, Терещенко, Мельцер

Ім'я Павла Івановича Голландського добре знайоме дослідникам київської архітектури, оскільки в місті зберіглося кілька його важливих творів. Але існує ще великий пласт проектів, які не були реалізовані, або просто ще невідомих робіт. Про саму особистість архітектора також написано дуже мало. Й досі основним історичним джерелом залишається посмертна стаття 1940 р. [1, с. 21–25].

Життєвий шлях Голландського дожиною у 77 років майже рівно поділяється на чотири періоди, пов'язані з різними місцями Російської імперії: 1861–1883 рр. – зростання та початкове навчання на Дону; до 1898 р. – вища освіта і перші практичні роботи у Санкт-Петербурзі; 1898–1919 рр. – викладання та активна творча діяльність в Києві;

Рис. 1. Диплом П. Голландського про закінчення Інституту цивільних інженерів в Санкт-Петербурзі, виданий у 1895 р.

потім до 1939 р. – переважно, музейно-дослідницька і пам'яткоохоронна робота в Криму. На сьогодні найбільш вивченим є саме останній період життя, викладений у книзі Е. Петрової [2].

Майже 20-річний київський етап життя архітектора – найбільш успішний та плідний – вивчений значно менше. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, як архітектор П. Голландський творив небагато, більшу частину часу присвятив викладанню. По-друге, незважаючи на наявність невеликого архівного фонду (23 справи), проектні креслення більшості його робіт просто не збереглися ані у цьому фонді, ані в інших архівах. Зведені ж об'єкти або значно перебудовані (особняк Н. Уварової в Києві), або напівзруйновані (палац Терещенків в с. Денеші).

В нашій публікації ми зосередимося на невідомих та маловідомих сторінках архітектурної творчості Павла Голландського, оминувши його службу Санкт-Петербурзького періоду та викладацьку діяльність. Хоча, гадаємо, викладання було для архітектора більш важливим, ніж проектування. Як він сам писав в автобіографії, «науочно-

педагогическая деятельность в высшем учебно-техническом заведении – была моей всегдашней мечтой» [3, арк. 6]. Вже маючи досвід викладання в Інституті Шляхів Сполучення в Петербурзі (з 1894 р.), у 1898 р. Голландський перевівся за станом здоров'я до новоствореного Київського Політехнічного інституту, отримавши позитивні рекомендації попередніх керівників [4, арк. 40–43]. В КПІ він пропрацював всі наступні роки свого життя в Києві до літа 1919 р.

В Петербурзі П. Голландський багато працював з відомими архітекторами [3, арк. 5 зв.], але вказав в автобіографічних відомостях лише один об'єкт. Він був помічником архітектора при будівництві та проектуванні палацу Великої княгині Ксенії Олександрівни [4, арк. 38 зв.] (реконструкцію у 1895–1897 рр. здійснював граф Микола де Рошфор).

Одна з перших творчих робіт архітектора пов'язана саме з Політехнічним інститутом, який до закінчення власних корпусів у 1901 р. містився у найманому приміщенні. П. Голландського запросили на будівництво техніком для перевірки квитанцій і кошторисів. Але коли 1899 р. імператору мали надіслати

Рис. 2. Портрет П.І. Голландського.
Кінець XIX – початок XX ст.

показові графічні матеріали, їх виготовлення взяв на себе Павло Іванович. Тут виявився його художній талант. Він виконав акварельні малюнки головного павільйону та хімічного корпусу і генеральний план садиби [5, арк. 3]. Голландський також займався оздобленням інтер'єрів КПП, розробляв ескізи меблів, їздив до Варшави на виробництво.

Гадаємо, саме робота в будівельній комісії КПП стала вирішальною для подальшої долі Павла Голландського як практикуючого архітектора. Одним з ініціаторів і фінансистів будівництва був Нікола Артемійович Терещенко. Він міг примітити П. Голландського, який надалі став архітектором знамени-

тої родини крупних підприємців та меценатів.

У лютому 1899 р. Голландський вступив до управління Південно-Західної залізниці, де працював в Технічному відділі Служби Шляху як інженер з нових робіт [4, арк. 14–15]. Хоча відомо, що на цю роботу архітектор міг потрапити ще у 1892 р. і мав певне відношення до проектуванні вокзалу в ті роки, ця інформація потребує додаткових досліджень [6]. З 1899 р. ми маємо більше інформації про його участь у проектуванні вокзалу разом з О. Кобелевим та О. Вербицьким. Гадаємо, на цю роботу Голландського запросив Кобелев – його колега по викладацькій діяльності та по розбудові КПП. Обидва архітектори вирішували чимало спільних завдань. В наступне десятиліття П. Голландський розробив кілька проектів вокзалу. На кресленнях 1908 р. надруковано: «Проект составил архитектор П. Голландский» [7]. Інший варіант проекту підписаний двома авторами – П. Голландським та О. Кобелевим, тодішнім начальником технічного відділу [8].

Ще одним невідомим замовленням П.І. Голландського, яке він не згадує в автобіографії (здається, взагалі першим в Києві), став проект для Київської контори державного банку по вулиці Інститутській. Але не тієї будівлі, яка сьогодні прикрашає вулицю (під № 9). Існуючий банк будувався у 1902–1905 рр. за конкурсним проектом О. Кобелева. Але готувати його зведення почали ще 1891 р. 1895 р. виникла ідея провести архітектурний конкурс, але вона не знайшла тоді підтримки у столиці. На тому етапі перший ескізний проект замовили В. Ніколаєву, академіку архітектури. 1898 р. було вирішено існуючий на той час старий будинок банку у стилістиці класицизму перебудувати під квартири керуючих та провідних службовців. Ніколаєв відмовився, тому перепроєктування доручили П. Голландському. У 1898 р. він склав перший ескіз та кошторис, а після деяких зауважень 1899 р. виконав другий проект, який і був затверджений [9, арк. 8 зв.].

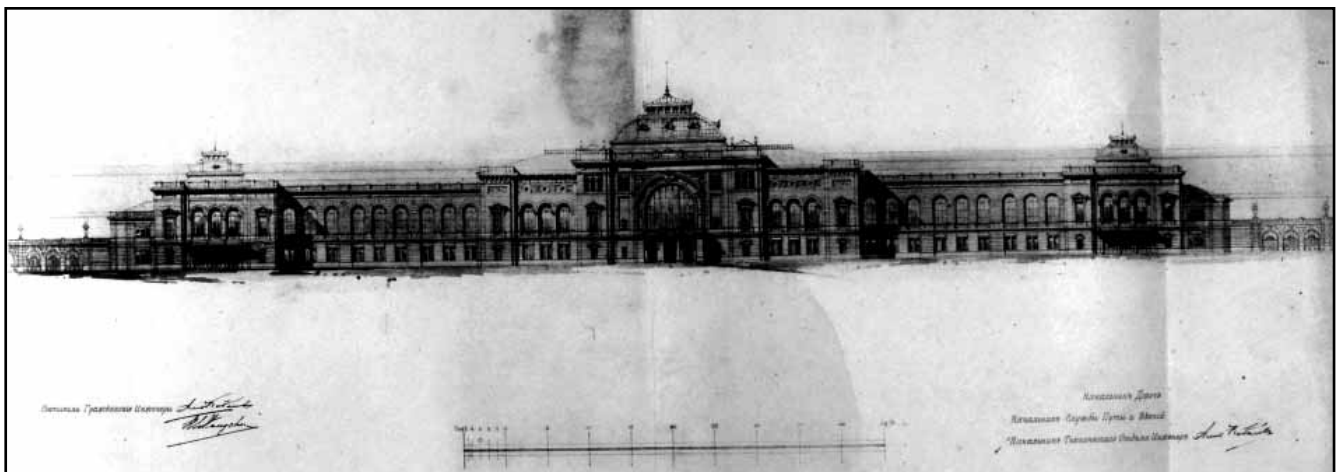

Рис. 3. Проект вокзалу в м. Києві. Архітектори П. Голландський і О. Кобелев. 1908 р.(?). Не реалізований

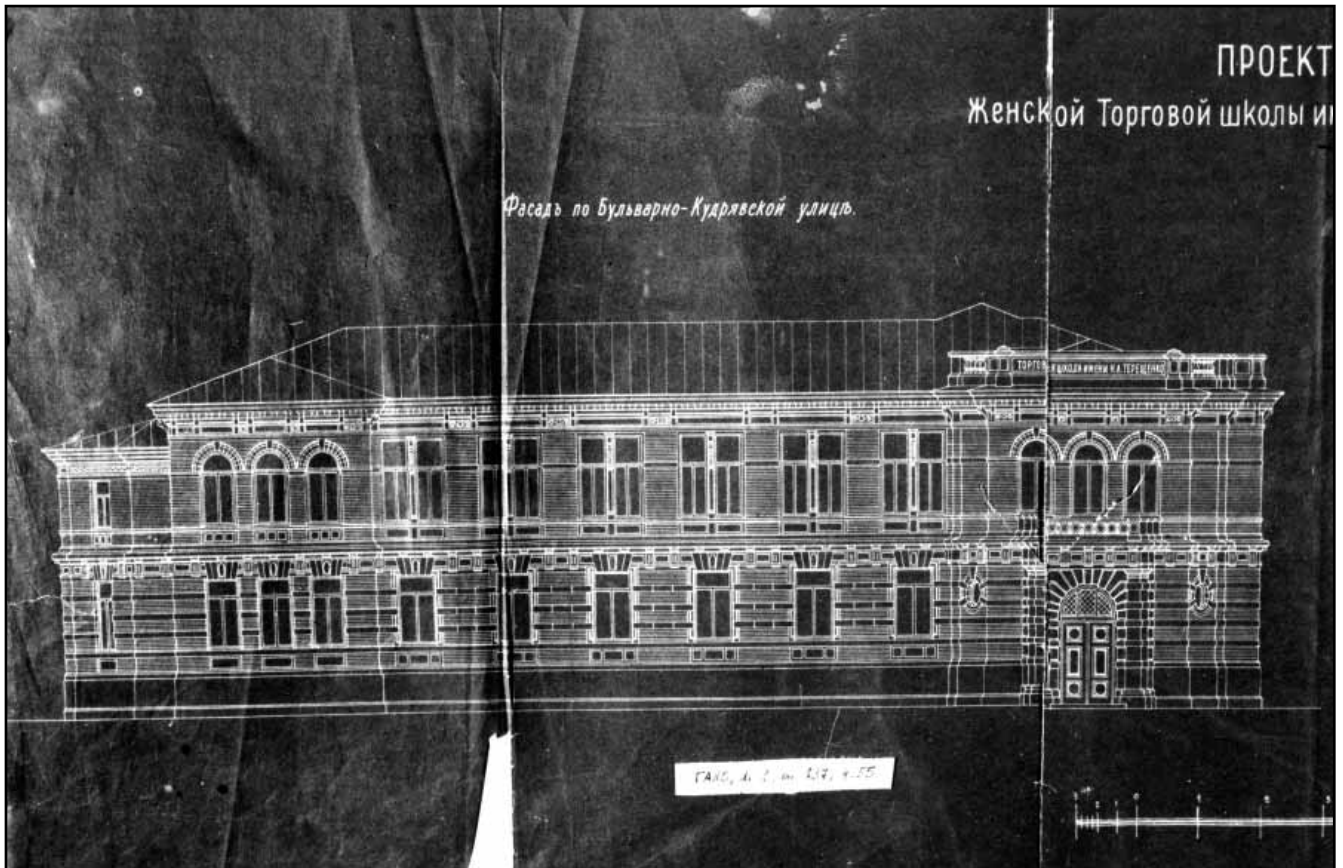

Рис. 4. Проект жіночої торгівельної школи по вул. Воровського, 18/2. 1901 р. Архітектор П. Голландський

За роботу архітектор отримав 150 рублів, хоча первісно обіцяли більше – 219 рублів. Збереглося прохання про прискорення видачі грошей, оскільки архітектор гостро потребував коштів через свій нещодавній переїзд до Києва. Така несправедливість викликала зрозуміле обурення архітектора, навіть київський замовник проектування намагався відстояти його права перед начальством у Санкт-Петербурзі [10, арк. 85]. Для банку сума у 69 рублів була зовсім малою, а для архітектора, який жив на зарплату, не маючи ще приватних замовлень, була суттєвою. На жаль, залишилося невідомим, чим ця неприємна справа скінчилася, але П. Голландський і далі співпрацював з Київською конторою Банку.

В липні 1900 р. столиця дозволила провести закритий конкурс на кращий проект банку. Київ до участі у закритому конкурсі запросив О. Кобелева, П. Голландського та В. Городецького [11]. В грудні 1900 р. конкурсні проекти були завершені. На жаль, ці креслення знайти не вдалося. Відомо, що проекти виставлялися у приміщення Біржі, а потім були направлені до Санкт-Петербургу. Там їх 3 березня 1901 р. розглянула будівельна комісія Державного Банку [12].

Не зупиняючись на аналізі всіх робіт, лише відмітимо, що за проектом Голландського головний корпус банку мав 3 поверхи, з виступаючою середньою частиною (ризалітом): «Фасады... разработаны в строгом стиле и вполне удачны,

хотя и выглядят несколько скучноватыми. Как на неудачный прием, можно указать лишь на не совсем красивую форму окон первого этажа» [13]. Пояснювальну записку архітектор не надав, тому для журі залишилося невідомим, яке оздоблення головного фасаду автор замислив.

П. Голландський у конкурсі не переміг, але отримав інше приватне замовлення. У 1901–1902 рр. на кошти Н.А. Терещенка архітектор буде трикласну жіночу торговельну школу ім. Пелагеї Терещенко, померлої дружини мецената (вул. Воровського, 18/2). Запропоноване архітектурне рішення було дуже стриманим. Виходячи з креслень, можна говорити, що планувалася відкрита цегляна кладка з розшивкою швів без тинькування [14]. Проект був реалізований майже без змін.

Це була перша робота для родини Терещенків, хоча існує ще один будинок, який пов'язують з ім'ям П. Голландського – особняк Олександра Ніколовича Терещенка по вул. Л. Толстого 7/2. Він був закінчений 1898 р., коли Голландський тільки-но переїхав до Києва. Особняк будувався за проектом москвича П. Бойцова, який в цей час брав участь в конкурсі на проектування Науково-промислового і художнього музею (вул. М. Грушевського, 6). Здається, П. Голландському це будівництво приписується безпідставно, хоча за браком архівних свідчень щось стверджувати впевнено ми не можемо. Сама ж невірна атрибуція характерна – ім'я архітектора в

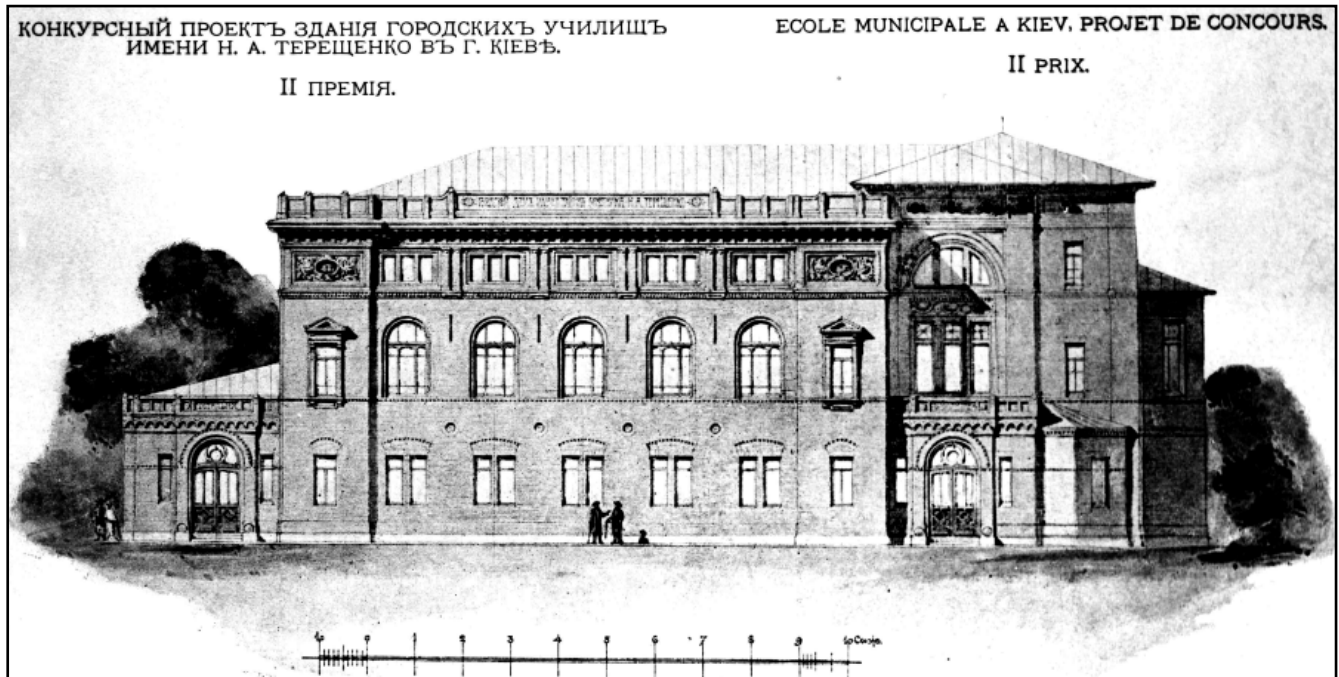

Рис. 5. Конкурсний проект будинку зразкових училищ по вул. Ярославів Вал, 40. 1903 р. II премія.
Архітектор П. Голландський. Реалізований у зміненому вигляді

свідомості киян тісно пов'язане з його постійними замовниками. Інтригує автобіографія, де він пише, що здійснив у Києві будівництво двох особняків, а також займався перебудовою інтер'єрів житлових будинків і магазинів [3, арк. 14]. На жаль, жодної адреси не вказується. І лише один з особняків – по вул. Липській, 16 – ми знаємо напевне.

П. Голландський за свою недовгу кар'єру практикуючого архітектора побудував зовсім небагато, і майже все – для однієї родини. Тому не виключено, що існують і інші його об'єкти, зведені за замовленням Терещенків. Власноруч же складеного переліку робіт ми не знаємо, тому зустрічаємо в літературі неперевірені і просто помилкові атрибуції.

Однією з кращих робіт П. Голландського називають оформлення інтер'єрів особняка Богдана і Варвари Ханенків по вул. Терещенківській, 15 (сучасний Музей Західного мистецтва), при чому навіть зазначається, що роботи виконувалися разом з архітектором Р.Ф. Мельцером [6]. Тут все переплутано. Оскільки будівництво особняка було завершено у 1887 р., П. Голландський не міг працювати разом з Р. Мельцером. Більше того, всі об'єкти, що приписуються петербурзькому архітектору Роберту Мельцеру в Києві, є непідтвердженими – проектних креслень або інших документів на них немає. Це стосується і участі Р. Мельцера у проектуванні згаданого особняка Ханенків. Атрибуція базується на статті 1930-х рр. мистецтвознавця О. Гілярова [15, с. 37]. Але і він – сучасник розбудови Києва початку ХХ ст. – неодноразово помилявся. Зокрема «приписав» П. Голландському особняк В. Демченка по

вул. П. Орлика, 3 [15, с. 39], хоча сьогодні встановлено, що його автором був архітектор І. Беляєв (зберігся проект). Не маємо архівних підтверджень і щодо участі Голландського в оформленні у 1913–1914 рр. інтер'єрів в особняку Федора Терещенка по вул. Терещенківській, 9 [16, с. 180]. Сам будинок побудований значно раніше.

В доробку архітектора вирізняється другий учбовий заклад, також зведений на кошти Терещенків. В його проектуванні і будівництві Павло Іванович виявив свій архітектурний талант чи не найяскравіше. На межі ХІХ–ХХ ст. місто запланувало будівництво зразкового міського училища. Для цього була куплена вільна садиба на розі вул. Ярославів Вал та Львівської площі. Олександр Ніколович Терещенко виділив на будівництво 100 000 рублів.

1903 р. Київською міською думою був оголошений конкурс на кращий проект будинку училища ім. Ніколи Артемійовича Терещенка. В одній будівлі мали розмістити чоловіче і жіноче училища з педагогічним музеєм і міською народною читальнею. Але слід було розпланувати два ізольовані двори з окремими в'їздами. Фасад замовлявся без дорогих прикрас. Першу премію присудили Павлу Альошину – тоді ще студенту. Судді високо поцінували планувальне вирішення молодого фахівця, але критикували фасади [17].

Оскільки архітектурне рішення фасаду було більш вдалим у П. Голландського, і крім того він вже був досвідченим архітектором, саме йому міська управа доручила розробити технічний проект і кошторис на будівництво. Проект був прийнятий в грудні 1904 р. без зауважень і він значно відрізнявся

Рис. 6. Будинок зразкових училищ по вул. Ярославів Вал, 40. Фото 1910-х рр.

від конкурсного ескізу [18]. Виконуючи побажання замовників поживити фасад, П. Голландський запропонував прикрасити його майоліковими вставками та фризом. За виконання замовлення узялася відома фірма майолікового та кахляного виробництва І. Андржейовського. В липні 1907 р. представник фірми М. Куликовський писав: «*Верьте многоуважаемый Павел Иванович, что принимая этот заказ за такую цену и в столь короткий срок мы желаем лишь пойти на встречу применения Вами впервые майолики для художественной орнаментировки здания и для расширения этой стороны нашего производства*» [19, арк. 45]. Можливо, мова йшла про неглазуровані квадратні вставки у широкому фризі з ініціалами Н. Т. та із зображеннями пік. Первісно фриз був прикрашений кольоровими пальметками, які вже до 1940 р. в більшості повипадали [1, с. 24].

Будівництво велося протягом 1905–1907 рр. Реалізований проект виглядає стилістично витриманим, як писали – «у чисто візантійському

стилі». На рівні I поверху архітектор використав метод змішаної кладки, характерний для давньоруського зодчества: ряди цегли комбінуються з широкими смугами розчину. В інтер'єрі застосував хрестові склепіння у класах та коридорах та циліндричні в актовому залі. Їх прикрасив живопис з давньоруськими мотивами. На думку мистецтвознавця І. Врони, вибір стильового рішення був зумовлений тим, що школу будували на місці колишнього валу часів Ярослава Мудрого поблизу Львівських воріт [20, арк. 2]. В такому трактуванні роботи І Врона підтримав точку зору свого попередника Б. Сольського: «*Пристаючи до складання проекту цієї школи, П.І. Голландський врахував не тільки всі потреби зразкової школи, не тільки застосування місцевих матеріалів..., а й історичне минуле району, де збудована школа (...)*» [1, с. 24]. Отже, слід визнати, що митець, який переїхав до Києва з Петербургу лише 1898 р., краще відчув специфіку, історичність місця, ніж киянин Альошин. Нагадаємо, що П. Голландський цікавився

Рис. 7. Особняк Уварових по вул. Липській, 16. Дворові фасади. Фото кінця 1920-х рр. (до надбудови 2-го поверху)

історією, пам'ятками, брав участь в археологічних дослідженнях, тобто його звернення до історичної стилізації не було випадковим.

У 1909 р. П. Голландському знову довелося долучитися до конкурсу на проектування Публічної бібліотеки, але цього разу – як члену комісії суддів, разом з багатьма відомими київськими архітекторами та членами міського управління [21]. Був архітектор і серед експертів, які у 1913 р. оцінювали конкурсні проекти Київського Губернського Земства (вул. Володимирська, 33). 1910 р. відбувся закритий конкурс на будинок Вищих жіночих курсів. Крім П. Голландського проекти підготували архітектори І. Беляєв, В. Обремський, В. Ейснер [22, арк. 57]. Їх креслення не збереглися, а курси з часом побудували за проектом О. Кобелева.

Голландський мав відношення і ще до одного відомого об'єкту – Музею Товариства старожитностей та мистецтв (вул. М. Грушевського, 6). Як ми вже згадували, архітектор був членом цього Товариства, створеного 1897 р. Восени 1900 р. П. Голландський увійшов до комісії (разом з Б. Ханенком, А. Праховим та іншими), яка прийняла рішення про пофарбування фасаду у сіро-піщаний колір [23, с. 3]. 1901 р. він розробив проект гранітних сходів, що вели на майданчик перед музеєм, та підпірних стін. У 1903 р. архітектор займався переробкою світлового ліхтаря в будівлі музею [24, арк. 6; 25, арк. 123]. 1912 р. Павло Іванович виконав проект улаштування магазинів у підпірній стіні, тоді ж розробив проект прибудови ще одних сходів та аванзалу Музею [26; 27]. Останні роботи здійснені не були. Він же готував креслення для виконання деяких музейних вітрин.

Наступним за хронологією об'єктом Голландського, що був виконаний на замовлення представників родини Терещенків, став палац, або як писав сам архітектор – вілла в с. Денеші Житомирської області (1910–1912 рр.). Докладно цей об'єкт був проаналізований нами в публікації 2011 р. [28].

Найбільш відомим в біографії Голландського є проектування особняка в Києві по вул. Липській, 16. Це замовлення він отримав попри певні конфлікти у Денешах. Історія особняка по Липській добре відома завдяки дослідженням О. Друг та Д. Малакова [16, с. 172–191]. Власницею садиби стала у березні 1911 р. Наталія Уварова (1890–1987), донька Ф.А. Терещенка [29, арк. 34–37]. Незадовго перед тим, у 1910 р., Наталя Терещенко вийшла за графа Сергія Уварова (1883–1932), бердичівського повітового предводителя дворянства. Уварови належали до найбільш багатих дворянських родів, мали величезні маєтки.

На відміну від сусідніх будинків колишньої спільної садиби, зведених майже одночасно – особняків М. Ковалевського та В. Демченка – проект особняка Уварових не зберігся. Ми також не знаємо про спілкування П. Голландського з молодою господинею. Лише окремі документальні фрагменти деталізують створення пам'ятки. Графиня Н. Уварова в листі до сестри Надії Федорівни описувала хід опоряджувальних робіт: «Був Мельцер із заманливими пропозиціями, переглянули теки, рисунки. I–LXII, II–LXIII – дуже красиво. Вчора був Голландський, вибирали ручки для дверей. Нудне заняття. Думаємо взяти помічника архітектора» [16, с. 182].

Рис. 8. Особняк Уварових по вул. Липській, 16. Головний фасад. Фото 1950–60-х рр.

Ще в одному з листів С. Уварова читаємо: «Потолки, серебряный и золотой мы уже видели и одобряем. Что же касается до стоимости их, то, думается мне, что придется с этими ценами мириться. Цены Эспозито, кажется, не очень

преувеличены. Сдавайте их скорее и пусть начнут их делать и не задерживают. Относительно потолка в зале я бы очень просил Вас настоять на самых точных измерениях нужного мне овала, чтобы не вышло недоразумения а 'la Денеши.

Лишь тогда я смогу написать ответ на предложение из Парижа. Будет также неприятно если и с размерами стекл[яного] фонаря на лестнице, кот[орый] я запросил у П. И. выйдет ошибка хоть на один вершок, и Цельтнер в Мюнхене сделает не по мерке! Будьте добры проверить и извините что пристаю (...)

До речі, побіжно згадується будівництво на Липській і у листуванні П. Альошина з М. Ковалевським, особняк якого будувався паралельно з Уваровським. Їхні садиби межували тилами, тому планувалося будувати огорожу за гроші обох власників: «Голландский на мое второе предложение о заборе ответил полным своим согласием принять половину расходов, обещая поговорить с конторой Уварова» [31]. У лютому 1913 р. М. Ковалевський пише: «Виделся с Уваровым, который Голландского называет черепахой. К весне нужно будет сообща спроектировать рисунок общего забора» [31].

Архіви зберегли відомості про останнє архітектурне замовлення П.І. Голландського в Києві. У 1913 р. Київське музичне училище отримало статус консерваторії. Київське відділення Російського музичного товариства вирішило звести для неї власну будівлю в самому центрі міста, в кварталі між Хрещатиком, Прорізною і

Рис. 9. Портрет П.І. Голландського. 1920 р. (невдовзі після переїзду з Києва до Криму)

майданом Незалежності. На цю справу 50 000 руб. пожертвував Михайло Іванович Терещенко, онук Ніколи Артемійовича і головний його спадкоємець. 1915 р. Дирекція Київського відділення запросила П. Альошина, О. Кобелева та П. Голландського взяти участь у приватному конкурсі [32]. Одним з директорів Київського відділення був у 1913–1916 рр. С. Уваров. Отже, участь Голландського стає зрозумілою. Втім, проектування і будівництво відклали через несприятливу обстановку.

Підсумовуючи, відмітимо, що П. Голландський був дотичний до проектування та будівництва багатьох відомих київських об'єктів, але постійно відігравав другорядні ролі. І лише у співпраці з родиною Терещенків він виходив на перший план, в повній мірі реалізувавши свій талант.

У 1919 р. архітектор опинився в Криму, де й помер 1939 р. Могила Павла Голландського у Симферополі не зберіглася, але на будинку по вул. Самокіша-Жуковського, 20, де він мешкав в останні роки життя, встановлена меморіальна дошка [2, с. 36].

Посилання

1. Сольський Б. Видатний майстер архітектури // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 11. – С. 21–25.
2. Петрова Э. Павел Иванович Голландский и его крымская эпопея. – Федосия: «Коктебель»; Симферополь: «Н. Оріанда», 2013. – 120 с., ил.
3. Государственный архив республики Крым (далее – ГАРК), ф. 3812, оп. 1, спр. 20.
4. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 18, оп. 2, спр. 65.
5. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 75.
6. Антонюк А. Павел Иванович Голландский: штрихи к историческому портрету // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=102&par=74&l=&art=579>
7. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Г. Заболотного, інв. № 250561–250567.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України), ф. 693, оп. 1, спр. 362.
9. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1643, оп. 1, спр. 88.
10. ДАКО, ф. 1643, оп. 1, спр. 63.
11. Проект постройки нового здания Киевской конторы Государственного банка // Киевлянин. – 1900. – 11 ноября. – № 311.
12. Здание Государственного банка в г. Киеве. 1902–1905. – К.: Издание членов Учетного Комитета Киевской Конторы Государственного банка. – 1909. – С. 4.
13. ДАКО, ф. 1643, оп. 1, спр. 64.
14. ДАКО, ф. 1, оп. 237, спр. 55.
15. Гіляров С. Архітектура передвоєнної доби // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 4.
16. Маликов Д., Друг О. Особняки Києва. – К.: Київ, 2004. – С. 180.
17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі ЦДАМЛМ), ф. 8, оп. 1, спр. 394.
18. //Зодчий. – 1903. – Таблиця 62.
19. ДАК, ф. 163, оп. 58, спр. 336.
20. Врона І. Здание школы в Киеве (1905–1907 гг). Рукопис. 1950 р. // ЦДАМЛМ, ф. 358, оп. 1, спр. 43.
21. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6194.

22. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 46.
23. К окончанию здания музея древностей и искусств // Киевлянин. – 1900. – 1 октября. – № 272.
24. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 6.
25. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 7.
26. Ходатайство Киевского общества древностей и искусств // Киевлянин. – 1912. – № 118.–29 апреля.
27. Институт рукопису (ІР НБУВ), ф. 28, спр. 1023.
28. Мокроусова О., Кадомська М. Палац Терещенків в селі Денеші: історія будівництва у листуванні замовників та архітектора (у співавторстві з М. Кадомською) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск № 4. – 2011. – С. 316–326.
29. ДАКО, ф. 84, оп. 6, спр. 88.
30. ЦДАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 1274.
31. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 71.
32. ЦДАМЛМ, ф. 646, оп. 1, спр. 224.

Мокроусова Е.Г. Малоизвестные факты из биографии Павла Голландского – архитектора семьи Терещенко

Статья посвящена малоизвестным аспектам биографии выдающегося украинского архитектора, педагога, исследователя и защитника памятников. На основе неизвестных архивных источников освещается малоисследованный киевский период его жизни и творчества, раскрывается участие в проектировании некоторых архитектурных объектов Киева и уточняется имеющаяся информация о построенных им зданиях.

Ключевые слова: Киев, архитектура, конкурс, проектирование, преподавание, Павел Голландский, Терещенко, Мельцер.

Mokrousova O.H. Badly known facts of Pavlo Hollandsky's biography - the architect of the Tereshchenkos

The article is dedicated to the badly known facts of the biography of the famous Ukrainian architect, pedagogue, researcher and guard of the monuments. Using the unknown archival sources, the period of his life and work in Kyiv is shown. Also, the author discovers the role of P.Hollandsky in designing some architectural objects and points to the information about built edifices.

Key words: Kyiv, architecture, contest, projecting, teaching, Pavlo Hollandsky, Tereshchenko, Melzer.

27.03.2016 р.

УДК 75.052 (477.52) Ю.83

Н.С. Юрченко

СВЯТИНІ СУМЩИНИ. ДО ПИТАННЯ З ДОСЛІДЖЕННЯ ФРЕСКОВИХ РОЗПИСІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Дослідження присвячене фресковим розписам Глухівського Петропавлівського монастиря, які є невід'ємною частиною цього архітектурного комплексу, а також пропозиціям щодо введенню їх до наукового обігу.

Ключові слова: фреска, реставрація, святі ангели і архангели.

З давніх-давен Сумщина славилася церквами та монастирями, які «... були осередками не лише релігійного життя, а й культури у найширшому сенсі...» [2, с. 3], де поряд з іншими розвивалося

Гл. 1. Св. Антоній Печерський

Гл. 2. Св. Феодосій Печерський

Гл. 3. Ангели з Плащаницю

мистецтво іконопису та стінопису. Починаючи з Х–ХІІІ ст. не лише храми, а й будівлі монастирських приміщень оздоблювалися мозаїками та розписами-фресками, для яких яскравим прикладом стала Софія Київська. Фрески доби Київської Русі вирізняються строгістю слідування принципам візантійської системи розпису й урочистою монументальністю. Ці тенденції спостерігаються також в інших святинях, жодний монастир не обходився без поліхромних фрескових розписів, що ілюстрували священні тексти Біблії та Євангелія.

Серед найстаріших святинь на землях Сумщини – Глухівський Петропавлівський монастир, заснований, за переказами, у 1230 р. й розташований на високому правому березі р. Клевень поблизу с. Будищи за 20 км від Глухова. Колись він «був одним із найдовершеніших архітектурних ансамблів Мазепиної доби – доби розквіту українського національного архітектурного стилю» [3, с. 355, 359]. Трагічна історія монастиря за радянських часів. Не збереглися в належному стані споруди, а

настінні розписи, що залишилися від ХІХ ст., заслуговують на окреме дослідження та введення їх до наукового обігу.

В існуючій науковій літературі – у контексті вивчення пам'ятки архітектури – про розписи майже не йдеться, що можна пояснити пізнім походженням та їх незадовільним станом: залишились у фрагментах. Нещодавно, насамперед у келіях, стінописи були частково «відкриті», тобто звільнені від щільного забілення крейдою, але глибокі подряпини та вибоїни на зображеннях потребують ґрунтовних реставраційних заходів.

Ці розписи згадуються лише у двох виданнях – М.П.Цапенка [7] та С.В.Тупика [6]. У своїй книзі «По равнинам Десны и Сейма» відомий мистецтвознавець та історик архітектури М.П.Цапенко лише між іншим звертає увагу на існування декоративного оздоблення «арочного проїзду з багатою ліпниною та поліхромними тематичними і декоративними розписами» [7, с. 62] монастиря. Більше говориться про них і надаються кольорові зображення

Лл. 4. Орнамент блакитний (трафарет)

Лл. 5. Ангел

у нещодавно видрукуваних у видавництві «Університетська книга» історико-краєзнавчих нарисах про Глухівський Петропавлівський монастир. Автор книги – Сергій Тупик – директор Путивльського історико-культурного заповідника, над якою він працював майже тридцять років. Багато ілюстроване видання містить рідкісні факти з історії монастиря, його насельників, визначних релігійних діячів – настоятелів Дмитрія Ростовського (1651–

Лл. 6. Ангел (2)

1709) і Мельхіседека Значко-Яворського (1716–1809), які розбудували цей храмовий комплекс. У нарисах надається цікава інформація про тамтешні реліквії, які наразі зберігаються у краєзнавчих музеях нашої області, згадуються настінні розписи в інтер'єрах монастирських приміщень [6, с. 115].

Фрескові розписи архітектурного комплексу монастиря залишилися у трьох спорудах у фрагментарному вигляді та вкрай незадовільному стані (подряпані або забілені крейдою). Перші, що знаходяться при вході у монастир, – в арці

Іл. 7. Ангел (фрагмент)

надбрамної Михайлівської церкви – шанобливо виокремлені сучасними рамками (іл. 17, 18). Серед них – три майже однакових лика, написаних на початку ХХ ст. Одне з зображень (лише одяг та руки, лик відсутній), судячи по чіткому й упевненому поліхромному рисунку (іл. 16), належить до більш раннього періоду. Інші розписи – на горішці трапезної та в нішах високих напівовальних вікон братських келій – заслуговують на більшу увагу.

Зовнішня архітектура православної церкви, її внутрішнє оздоблення, декоративне ліплення та літургійне дійство мали служити християнській церкві через молитву до Бога. Встановлені ще в перші століття нашої ери на вселенських та помісних соборах канони та правила втілені найяскравіше у храмових розписах. З поширенням християнізації традиція стінопису розвивається все більше і стає важливим елементом культури тодішньої держави. Типові для Середньовіччя риси монументальності малюнку з чітким контуром були притаманні українському церковному живопису і, як правило, списувалися з більш ранніх зразків.

Релігійний сюжет став одним з основних видів давньоруського образотворчого мистецтва фрескового живопису. Його специфіка полягала в тому, що він робився як на вологу, так і на суху тиньківку. Воздоблення священних мурів у кожному монастирі місцеві майстри вносили своє бачення, яке згодом набувало самобутніх національних рис. Кольорова гама фресок здебільшого стримана. Домінують оливкові, рожеві, блакитні, зелені та темно-коричневі тони. Це можна простежити

Іл. 8. Архангел Михайл

Іл. 9. Архангел Гавриїл

Іл. 10. Ангел (фрагмент)

Іл. 11. Всевидюче око

Іл. 12. Голуб. Святий Дух

й на прикладі розписів трапезної та братських келій монастиря, у фрагментарних зображеннях Антонія і Феодосія Печерських (іл. 1, 2), янголів з плащаницею (іл. 3) та великих постатей на повний зріст святих Петра і Павла (іл. 14–15), архангелів та ангелів (іл. 5–11).

На горіщі трапезної, крім зображень святих,

зберігся й крупний трафаретний орнамент (іл. 4) з набивним геометричним малюнком блакитного кольору, який проходить уздовж усього периметру приміщення (характерне для храмів оздоблення). Численні перебудови трапезної церкви залишили всього три зображення – голови Антонія і Феодосія Печерських та двох ангелів з плащаницею, які вціліли у загальних рисах. Образи святих типові, на німбах ледь прочитуються літери з іменами.

Саме трапезній надавалося сакральне значення: «...найважливішою спорудою спільножительного монастиря була трапезна – будівля для спільних трапез братії, які мали містичний сенс, бо асоціювалися з Тайною вечерею. Вона функціонально, композиційно й образно тяжіла до соборної церкви» [1]. На фрагментах розписів збереглися лики святих – родоначальника чернецтва Антонія (†10 липня 1073) у чернечому клобусі з білим голгофським хрестом та Феодосія (†3 травня 1074), який започаткував монастирський загальножитийний устав. Найвищою цінністю для обох було вчення про особисте спасіння людини ще за її життя через стягання Святого Духу. Антоній має суворий, безсторонній і самозаглиблений вираз обличчя на відміну від більш живого і відкритого лику Феодосія. Антоній поданий як сивобородий старець-схимник, а Феодосій – як людина середнього віку з непокритою головою. Індивідуальні риси святих набули традиційності, узяті з іконографії печерського монастиря. Хрещення Володимиром Великим Київської Русі спричинилося до заснування Києво-Печерської лаври святими ченцями Антонієм Першоначалником та Феодосієм Великоіменитим, яких вшановують за їх молитовний подвиг. Це підтверджується не лише спогадами Нестора Літописця, який був їхнім учнем [4, с. 224–226], а й зображенням святих іконописцем Аліпієм [5, с. 270–272] (ікона XII ст. «Богоматір Печерська з Антонієм та Феодосієм», що зберігається у Третьяковській галереї в Москві) та завдяки численним спискам за канонічною іконографією, що повторювалися із століття у століття згідно зі стилями та напрямками часу.

У настінному оздобленні монастирських споруд червоною стрічкою проходить саме ангельська тема. У площинному зображенні, в народному дусі, чітким силуетом подані ангели з великими крилами і доброзичливими обличчями, розвернутими до людей (що також говорить про пізнє походження зображень), які тримають прямокутну плащаницю. Ця тема продовжується й у братських келіях на широких арочних прорізах великих вікон – на повний зріст предстоять ангели, архангели, святі ПершOVERHOVNI апостоли Петро і Павло. В текстах Божественного Одкровення підкреслюється особлива службова

Лл. 13. Св. Петро

місія ангелів, що з грецької означає «вісник». Ангели, за апостолом Павлом, це «службові духи, які посилаються на служіння наслідувати спасіння» (Евр 1. 14). Ангелам, що служать Богу та людям, надаються такі головні значення, як розум та сила. Ці відмінності характеризують їх у духовних піснях та богослужбних текстах, як-то: «Нині сили небесні з нами невидимо служать», «Господи сил з нами буди», «Да торжествує умов ество». Поняття про «розум» та «сили» вказують на служіння ангелів, які виконують волю Бога у творенні світу, реалізації Божого Промислу, а також у тому, що стосується покарання зла та перемоги добра. Священне Писання свідчить, що ангелів існує нескінченно багато: «...тисячі тисяч служили Йому предстояли пред Ним» (Дан. 7. 10).

Лл. 14. Св. Павло

Ангели та архангели предстають на повний зріст, серед них упізнаються й постаті Св. Апостолів Петра і Павла, на честь яких зведено Глухівський монастирський комплекс. У келіях проходило буденне життя ченців, де свідомо та підсвідомо ангели-охоронці стерегли своїх насельників від усілякої спокуси. Ангели зображені босоніж у білих хітонах з короткими напівпрозорими туніками та з великими темно-сірими крилами, що означає швидкість, із якою вони мають виконати завдання Бога [8, с. 10]. Церква вшановує сімох архангелів, які належать також і до чину Серафімів, найбільш наближених до Бога. На білому тлі у світлому одязі зі смиренними ликами, вони наповнені внутрішнім сьйвом, яке ллється ззовні й розливається повсюдно. Світло є головним компонентом усіх зображень і стає видимим, немов Дух Святий – одна з іпостасей Святої Трійці. «Ангелы озарены блистанием божественной славы, осияны светом Божества, и этот свет объемлет их... Ангелы света полны

Іл. 15. Фрагмент постаті XVIII ст.

Іл. 16. Лик

любви и блаженства» [8, с. 18].

Чіткий малюнок реалістичних постатей у світлих одягах робить їх легкими, піднесеними та сяючими як вогонь від свічки, що не можна сховати за подряпинами та крейдою, тому що святі «есте свет мира: не может град укрыться веру горысто...» (Мф. 5; 14–16). Духовне Нетварне Світло – є божественна енергія, яка випромінює мир та спокій, що сяє крізь лики зображених святих. В ієрархії кольорів білому надається перевага після

золотого. У білий одяг облачився Христос на горі Фавор, у такий одяг вбиралися ветхозавітні священики, і саме в білому являються чисті душі немовлят, ангелів та праведників, це колір небесного світла та райських обитель.

Напевно, дані розписи були присвячені архангелам – за зовнішніми атрибутами упізнаються Архангел Михаїл у шоломі, римських обладунках з щитом та вогняним мечем і Архангел Гавриїл з лавровою гілкою (вціліла лише постать), інших впізнати складно. Саме архангелу Михаїлу, який став захисником Божої слави під час падіння Денниці, у Святому Писанні надається верховенство [8, с. 20–21]. Святування собору Архистратига Михаїла та Небесних Сил безплотних встановлено на початку IV ст. на Лаодикійському соборі за кілька років до першого вселенського собору, де затверджено їхнє православне почитання.

Св. Діонісій Ареопагіт та інші вчителі Церкви поділяють ангелів на дев'ять ликів і три чини. До першого відносяться: престоли, херувими, Серафіми; до другого – власті, господства, сили; до третього – ангели, архангели, начала [8, с. 7–8]. Присутність Архангелів біля престолу Божого беззаперечно: «... и приидет Сын Человеческий в Славе Своей и вси святии Ангелы с Ним» (Мф. 25, 31). Усі зображення реалістичні, вирішені у тривимірному просторі. Фігури святих, незважаючи на широкі ризи та хітони, подані професійно з дотриманням академічних пропорцій. Угорі, на кожному склепінні, обов'язкове зображення голуба з саявом (іл. 13), що летить – Духа Святого, або Всевидючого ока (іл. 12) у трикутнику, яке символізує око Бога Саваофа (двох невидимих іпостасей Святої Трійці, зримо втілених в образі Ісуса Христа, Сина Божого).

Ніби два ангели, постають на повний зріст Святі апостоли Петро і Павло. Ці образи узяті зі сталих ізводів, іконографія яких походить із давніх візантійських зображень. Їх називають першOVERHOVNI, бо ще за життя вони відзначилися працею у поширенні Христового вчення. Постійно підтримувані благодаттю Святого Духа, вони привели до Христової віри тисячі людей, підкоряючи людські серця своєю проповіддю. Постаць Петра подана у звичному червоному гіматії. На фресці святий під час проповіді схвильований. Симон, якого Христос назвав Апостолом Петром, у перекладі з арамейської – «скеля»: «І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі!» (Мф. 16: 18–19).

Петро – син рибача з Віфсаїди Галілейської і брат апостола Андрія Первозванного – разом із апостолами Яковом та Іоаном Богословом був особливо наближеним до Господа Ісуса Христа,

який сказав до них: «Ідіть за Мною, Я зроблю вас ловцями людей!» (Мф. 4: 19). Апостол Петро своєю вірою та добродійними вчинками сприяв поширенню й утвердженню Церкви Христової після зішестя Святого Духа, наворачнувши тисячі людських душ до праведної віри. Духовна сила, що виходила від Св. Петра була настільки могутня, що навіть тінь його, потрапляючи на лежачих на вулиці хворих, зцілювала їх (Дії. 5:15).

За переказом, апостол Марк написав своє Євангеліє для римських християн зі слів апостола Петра. У Євангелії подано два Соборних послання апостола Петра. Як і Учитель, він розіп'ятий на хресті, але за особистим бажанням униз головою, похований на Ватиканському пагорбі священномучеником Климентом Римським та іншими учнями. У Ватікані, в соборі Св. Петра, на плиті, що знайдена при будівництві храму, історія залишила виразний напис грецькою мовою: «Петро тут».

Серед усіх фресок найкраще збереглася постать Апостола Павла з книгою, у синьому хітоні та жовтому гіматії. Святого зображено більш молодим із короткою сивою бородою, його світлий задумливий лик та погляд звернено до Бога. Виразності обличчю надають глибокі тіні навколо очей. Реалістично подана фігура святого, розвернута до людей.

Святий Павло народився в кілійському місті Тарсі (у Малій Азії), яке славилося тоді своєю грецькою академією та освіченістю жителів. Спочатку носив єврейське ім'я Савл і походив від юдеїв, мав римське громадянство. Життя його поділяється на дві частини. Спочатку він – суворий фарисей, знавець Тори, виконавець Закону Мойсея, а потім – після дивної зустрічі з Христом по його воскресінню – став апостолом язичників, цілком відданим справі Євангелія. 14 його послань, що увійшли до Нового Письма, відрізняються яскравою самобутністю і представляють собою систематизацію християнського вчення. Лука, автор Євангелія від Луки, був особистим секретарем Павла. В Римі, під час ув'язнення Павла, Лука щоденно приходив до нього й записував під диктовку життєпис Христа. Тож Євангеліє від Луки фактично є Євангелієм від Павла.

Св. Павло загинув на 67 році в Римі, в один рік з апостолом Петром, на дванадцятому році царювання Нерона.

У цих монастирських розписах яскраво втілена ідея немирущої пам'яті про «стовпів» християнської церкви – першочергових святих апостолів, які віддали своє життя заради нової релігії та її розповсюдження земним світом, а також – про великих молитовників, засновників чернецтва у Київській Русі.

Фрескові розписи Глухівського Петропавлівського монастиря є частиною духовного

Іл. 17. Луки

надбання Сумщини та України. Їх потрібно реставрувати, а весь архітектурний комплекс негайно передати Церкві. В іншому випадку йому загрожує подальша руйнація та знищення, що стане непоправною втратою для української культури

Посилання

1. Вечерський В.В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. Вип. 3. – Київ, 2003. – [Електронна версія]: <http://www.etnolog.org.ua>.
2. Вечерський В.В. Монастирі Сумщини як осередки художнього життя // Мистецькі осередки Сумщини. Історія. Колекції. Дослідження. Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. – Суми, 1995. – С. 3–6.
3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – Київ, 2005. – 586 с.
4. Настольная книга священнослужителя. Том 2. – М., 1978. – 799 с.
5. Настольная книга священнослужителя. Том 3. – М., 1979. – 800 с.
6. Тупик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села. Історико-краєзнавчі нариси / Сергій Тупик. – Суми, 2015. – 398 с.
7. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1970. – 141 с.
8. Явлення и чудотворения Св. Семи Архангелов. Издание третье. – М., 1905. – 88 с. (репринтне видання).

Юрченко Н.С. Святыни Сумщины. К вопросу исследования фресковых росписей Глуховского Петропавловского монастыря

Исследование посвящено фресковым росписям Глуховского Петропавловского монастыря как неотъемлемой части этого архитектурного комплекса, а также предложениям по введению их в научное обращение.

Ключевые слова: фреска, реставрация, святые ангелы и архангелы.

Yurchenko N.S. Sacred objects of Sumy region. To the matter of the fresco murals research in Hlukhiv Petro-Pavlivskiy monastery

The research deals with the fresco murals in Hlukhiv Petro-Pavlivskiy monastery which are integral parts of the architectural complex, as well as the proposals concerning putting them into operation in the scientific circulation.

Key words: fresco, restoration, Holy angels and archangels.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦОВИЙ АНСАМБЛЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК XVIII ст.

Відновлення історико-архітектурних пам'яток, які зазнали великих втрат, потребує проведення синтетичної реконструкції з урахуванням розуміння інтелектуального та візуального досвіду епохи, який не охоплюється мистецтвознавчими категоріями. У статті розглядаються нові методологічні підходи до відтворення змісту Вишневецького палацового ансамблю XVIII ст. з позицій європейських політичних практик.

Ключові слова: історична пам'ять, культурна історія палаців, Вишневецький палацовий ансамбль XVIII ст., політичні практики.

Результатом кожного дослідження, пов'язаного з вивченням окремих проблем минулих епох, є відображення тієї до певної міри фрагментарної картини світу, яка твориться на основі проникнення в минуле сьогодні. Це ставить вимоги пошуків кодів, символів, образів пам'яті, які несуть в собі ретроспективну інформацію про способи самоідентифікації людей минулого. Дослідники можуть по-різному інтерпретувати отриману інформацію, оскільки розуміння та реконструкція її змісту мають доволі умовний характер. Проте, в межах проведення окремих студій виникають спільні історіографічні тенденції, які дозволяють уніфікувати деякі понятійні інструменти. Прикладом таких досліджень є відтворення змісту палацово-паркових ансамблів Європи для політичних практик. На заході такі студії носять умовну назву «культурна історія палаців».

Як один з новітніх напрямів історичних досліджень культурні студії визначилися у другій половині XX ст. Упродовж 80–90 рр. відкрилися кафедри в провідних університетах Європи та США, які започаткували новий, активніший етап з використанням інтелектуального інструментарію, власне, культурних досліджень у сфері історичних студій. Такі підходи змінили відношення до палацових ансамблів та методологію їхнього дослідження. Самі пам'ятки уже не розглядаються просто як демонстрація амбіцій власників, їхньої матеріальної спроможності чи вимог та естетичних смаків відповідної епохи. Істориків цікавлять, зокрема, питання складних відносин культури, мистецтва та влади, влади неформальної, не юридичної. Сьогодні в рамках заявлених студій відзначається значне розширення географії історичних досліджень. Культурній історії палаців в моделі сценаріїв влади присвячена спеціальна дослідна програма *Palatium*, ініційована Європейським Науковим Фондом (ESF). Її головним завданням стала організація міждисциплінарних

та транснаціональних досліджень палацових резиденцій раннього Нового часу.

На даний час можна виокремити три головних напрями культурних студій. Перший пов'язаний з теорією репрезентації, процедурами та традиціями функціонування об'єктів-посередників, які втілюють ідею статусу, сили, мудрості. Другий стосується вивчення образної мови епохи: образів, мотивів, сюжетів, – тієї іконографії, зміст якої був зрозумілий для сучасників, проте втрачений для нас. І, нарешті, третій – направлений на дослідження сценаріїв влади: церемоніалів, свят, ритуалів і т.п., які втілюють ідеологічні програми та політичні концепції.

В українській історичній традиції культурні історії палаців не знайшли поки що широкого застосування. Домінує думка, що цей напрямок – прерогатива культурології. В кожному дослідженні, яке стосується окремих пам'яток чи художніх епох в цілому, зв'язок палаців та влади сприймається як щось очевидне. Саме будівництво ансамблів та їх масштаб розглядається традиційно, стильовий характер, їх екстер'єри та інтер'єри аналізуються виключно з естетичних міркувань [1, с. 137].

Основні підходи до нового прочитання культурної історії палаців виклав британський історик П. Беркуниці своїх праць [2; 7]. Дослідник звернувся до епохи французької історії XVII–XVIII ст., яка особливо репрезентативна з позицій використання мистецтва в політиці. На думку Берка, ідеологія, яка закладена в естетиці палацових резиденцій, потребує до них іншого відношення, не лише як до художніх пам'яток. Замість вивчення стилю, який, як здається, направляє смаки і зумовлював конкретні архітектурні рішення, предметом вивчення повинні бути практики: конкретні ситуації, події, обставини. Замість того, щоб визначати художню цінність пам'ятки, головним завданням стає розуміння, яка була мотивація у творців та замовників ансамблю. Тому ідеологія виступає як сукупність поглядів на владу, політичні цілі та завдання.

Метою статті є спроба проведення культурних студій на прикладі Вишневецького палацово-паркового ансамблю XVIII ст. Головне завдання полягає у необхідності реконструкції теоретичних та практичних аспектів, пов'язаних з формуванням та функціонуванням ансамблю як об'єкта, через який репрезентувалися соціальні та політичні ідентичності.

В рамках статті ми обмежимося розглядом застосування ключових положень методологічних засад «культурної історії палаців». Насамперед, це стосується переосмислення значимості постаті замовника ансамблю. Успіх будівництва визначався не лише його статусом та майновою потужністю, а й художньою інтуїцією та політичною волею. Фундатори приймали кожен проект, починаючи

Рис. 1. Загальна панорама Вишневецького палацу. Фото 2014 р.

від загальної концепції і закінчуючи найменшою архітектурною деталлю, таким чином виступали співтворцями своїх надбань у царині як ідейної програми, так і художньої форми.

Апофеозом найкращого втілення ідеології репрезентації, перемоги сакральної «штучної палацово-паркової архітектури» над простотою і природністю профанного простору стало будівництво палацового ансамблю у Версалі. Бажання короля Людовіка XIV подолати фронду великої аристократії зіграло свою вирішальну роль у перетворенні цієї королівської резиденції в своєрідний «політичний манеж» [1, с. 143–144].

Рукотворний версальський пейзаж, доповнений монументальним архітектурним ансамблем, який мав гармоніювати з природним, за задумом творців перетворився у складну текстову систему, насичену наглядними кодами пам'яті. Саме там король проводив час, «перемагаючи природу», щоб утвердити свою необмежену владу в масштабах усієї держави. У тих, хто хоча б раз відвідав Версаль, не зникало враження «що за його межами нічого немає і весь світ поклоняється цьому царству влади» [7, с. 62]. Саме Версальська резиденція стала архетипом ідеальної організації палацово-паркового простору для всіх, хто прагнув утвердити свою владу.

На зламі XVII–XVIII ст. проблема ретрансляції загальноєвропейських форм верховної влади та візуальних способів її зміцнення стала затребуваною і в середовищі еліти Центральної та Східної Європи. Початок XVIII ст. визначався зміцненням її матеріальних можливостей та політичної ваги. Завершуючи процес свого самоутвердження, магнатерія розпочинає широкомасштабне будівництво власних позаміських резиденцій для реалізації своїх претензій на участь у великій політиці.

Вишневецький палацовий ансамбль був збудований у 30-х рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої. Давній волинський рід Вишневецьких був яскравим представником тієї найбагатшої еліти українського походження, яка з дитинства усвідомлювала своє сакральне право на владу в Україні. На їх глибоке переконання, доцільним було все, що забезпечувало їм політичну та економічну потужність. Польський геральдик Шимон Окольський у свій час місію Вишневецьких сформулював так: «народжені підноситися, очолювати, королювати» [6, с. 233].

Попри бурхливі політичні події кінця XVII – поч. XVIII ст. маєток Михайла Серватія оцінювали в 14 млн. злотих, а це близько 30 ключів на теренах Волині, Білорусії та Литви [8, с. 427]. Енергійний, рішучий та амбітний князь зробив блискучу кар'єру, вповні скориставшись такими перевагами, як походження, багатство та родинні зв'язки. Він швидко стає найважливішою особою у державі, «бо скупив немало цивільної і військової влади у Великому князівстві Литовському» [8, с. 425]. За відносно короткий час князь перебудував напівзруйнований родовий замок у пишну резиденцію.

На відміну від інших тогочасних магнатських резиденцій Волині, Вишневецький ансамбль був збудований не в італійському, а у французькому стилі за так званою тридільною схемою: головний корпус та два крила, дотичні до нього під прямим кутом, курдонер і палацові служби. Культурні студії ставлять художній стиль ансамблів, запрошення тих чи інших архітекторів, вибір декору та сюжетних програм в залежності від актуальної політичної ситуації – зближення чи конфронтації відповідних владних дворів.

Серед дослідників все ще дискусійним є питання авторства проекту будівництва ансамблю. З

біографічних джерел відомо, що Михайло Серватій мав здібності до математичних наук, вивчав архітектурну справу упродовж 1695–1697 рр. під час перебування за кордоном у Франції та Італії [9, с. 231]. В його бібліотеці, як свідчать рукописні каталоги, була хороша колекція книг з архітектурної тематики. Серед них – класичні праці римського архітектора Вітрувія та архітекторів Нового часу Ш. Брізо, Г. Боклера Д. Маро, С. Сольського та ін. До архітектурної тематики належали також видання планів королівського Версалю у виконанні французького гравера П. Лепотра та види пруських королівських палаців [5, с. 58–59]. Тож участь Михайла Серватія Вишневецького у проектуванні палацу не виключається.

У композиційному розплануванні резиденції є свої особливості. На перший погляд не зовсім вдало здійснений локаційний зв'язок палацу та головних міських магістралей. З боку в'їзної брами правий флігель закриває головний корпус, нівелюючи його сприйняття. Натомість з боку авантуру та палацових служб відкривається чудова панорама на палацовий фасад. Нехтування важливими архітектурними принципами, очевидно, було зумовлене бажанням князя Вишневецького зберегти родовий замок і підкреслити своє давнє коріння на волинській землі. Ідеї родової слави слугує і барокова емблематика, штандарти та фігура Генія, бога римської міфології, які прикрашають головний фронтон центрального корпусу палацу. Стилізованими орнаментами з використанням родових гербів, які на жаль не збереглися, у свій час були прикрашені також віконні відкоси.

У своєму прагненні знайти нові ефективні засоби впливу на різні соціальні групи сучасного їй суспільства, влада зверталася до політичних практик минулих епох. Вона намагалася не лише зберегти притаманну їй сакральність, яка була освячена волею бога, але і виправдати її в нових умовах відповідно до існуючої європейської політичної традиції. В пошуках парадигми політичних практик ідеологи, використовуючи коди та образи пам'яті, звернулися, насамперед, до античної онтології з її тезою про існування універсального вселенського порядку речей, спільного для богів та людей. З точки зору семантичної наповненості, природне середовище, яке визначало свідомість та стиль життя людей греко-римського світу, було у цьому сенсі найвиразнішим.

Образи пам'яті моделювалися античними інтелектуалами на основі візуального враження. Згодом вони займали в уявному просторі той порядок та місце, яке відповідало реальному природному чи архітектурному ландшафту. Найкраще семантика репрезентативного сценарію поєднувалася з образом бога Аполлона. Його природа, божественний дар вносити гармонію та рівновагу в навколишній світ,

і, нарешті, його дуалізм, який проявлявся в грізній невідворотності покарання для тих, хто порушує встановлену богами ієрархію, максимально дозволяв адаптувати класичний міф до потреб часу [3, с. 26]. Цей образ мав високий політичний потенціал тому, що дозволяв найкраще закріпити в масовій свідомості легітимність існуючої політичної влади. З часом образ Аполлона пройшов ряд трансформацій і в епоху Нового часу став одним з персонажів візуально-репрезентативних «сценаріїв влади». У Вишневці нагадуванням про храм Аполлона як вмістилище справедливості було застосування характерних подвійних колон центрального порталу та одинарних колон на бічних порталах палацу. Для сучасників така символіка була сигналом про сакральну роль господаря, який бере на себе зобов'язання бути добрим володарем та дбати про своїх підданих. В інтер'єрах приміщень також широко використовувалися античні архітектурні форми, сюжети, пластика.

Ще одним античним символом, до якого неодноразово апелювали інтелектуали XVIII ст. в пошуках взірця для наслідування, став образ Олександра Македонського. Як відомо, царю вдалося досягти абсолютної влади над величезними територіями, населеними різними племенами та народами. У палаці стелю головної родової зали з портретами князів Вишневецьких прикрашали розписи з життя Македонського та повчальні написи до них. А в одному із залів східного крила поряд з кабінетом Михайла Серватія знаходився невеликий вівтар св. Олександра [4, арк. 7].

Одним з важливих завдань культурних студій є вивчення взаємозв'язку між плануванням і інтер'єрами палацу та репрезентацією влади. При проектуванні палаців було надзвичайно важливо архітектурно зафіксувати ідеї доступності, відкритості чи, навпаки, усамітнення особи, наділеної владою. В культурних студіях це трактується як «управління доступом», зокрема, чітко встановлювався порядок проходження по коями палацу, церемоніал прийняття, соціальної ієрархії палацового простору та можливості зустрітися з ним. Очевидно, що нова домінуюча репрезентативна функціональність Вишневецького палацу також зумовила якісні зміни в організації внутрішнього планування колишнього родового замку. Архаїчне кругове розміщення залів замінюється анфіладним. Особисті апартаменти господаря – алькови, кабінети – найчастіше знаходяться в глибині палацового простору, недосяжному для простих відвідувачів. Це поряд з вдалими розміщенням парадних покоїв несло ще й важливу і однозначну змістову ідею. Ті, кого допускали до внутрішніх приміщень, проходили низку залів, які вражали багатством та вишуканістю. Це довершувало емоційне та візуальне сприйняття палацу як

певного суспільного простору, в якому власники займали освячене традицією усталене місце.

Ідеологічні тенденції не лише приводили до змін окремих елементів, деталей, розписів, які викликали нові емоційні та естетичні настрої, але і творили нові коди соціальної поведінки. Тому замські резиденції магнатерії перетворювалися в імпровізовану сценічну площадку для проведення заходів, які презентували зовнішні атрибути політичного союзу монархії з найбільш соціально значимими колами суспільства. Такою демонстрацією були численні прийоми, церемонії, відвідини коронованих осіб.

У суспільній свідомості того часу Вишневецький палац був не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, крім своїх практичних та матеріальних функцій, відображали релігійні та наукові погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможності та статусу. Однією з найбільших колекцій, якою Михайло Серватій Вишневецький дуже пишався, була книгозбірня. Вона нараховувала близько 1500 фоліантів і була знаною в Європі [5, с. 50].

Про освітній рівень мешканців резиденції крім книг свідчили також предмети, які слугували для інтелектуального та духовного розвитку. Це, насамперед, музичні інструменти та речі, які були науковими здобутками часу і відображали моду «на ученість». У кабінетах палацу містилися предмети для занять точними науками: кілька математичних та астрономічних глобусів, термометри та «якісь електричні інструменти» [4, арк. 6 зв.]. Власне, бібліотека та кабінети виконували роль інтелектуальних майстерень для власників. Від особистості останніх залежало, чи були ці культурні ініціативи довготривалі, чи зумовлені лише власними амбіціями. Зокрема, власники Вишневецької бібліотеки постійно слідкували за новими цікавими виданнями, виписували їх, підписувалися на періодику. При цьому книгозбірнею могли користуватися не лише члени родини, але й інші зацікавлені особи.

Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Тому значну частину колекції живопису Вишневецького палацу, близько 600 з майже 3 тис. полотен, складали портрети представників власного роду та споріднених родів, відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Шанування власних культурних традицій разом з відкритістю до новітніх загальноєвропейських цивілізаційних і культурних тенденцій проявлялося в широких зв'язках, меценатстві та колекціонуванні. Резиденції виконували при цьому важливу комунікативну роль. Як відомо, подорожі були

важливим елементом освіти. Власники самі подорожували та часто запрошували до своїх резиденцій відомих людей, вчених, мандрівників та митців. Деякі з гостей привозили екзотичні речі. Очевидно, що і Михайлу Серватію їх також дарували. Так у реєстрі палацової скарбниці згадується «яйце кам'яне, ... кокосовий горіх, ... шишка заморська». Цікаво, що у свідомості навіть такої освіченої людини як Михайло Серватій мали місце міфічні уявлення. У тій ж скарбниці зберігалися «ріг Єдиногога», «зуб людини Гіганта» та ін. [4, арк. 20 зв.].

Не менш представницька роль в західноєвропейській політичній культурі була надана організації природного ландшафту палацових комплексів. Естетичні концепції бароко та раннього класицизму давали широкі можливості для моделювання архітектурно-художнього простору садів та парків у формі мініатюрного простору, в якому рух планет, природи та людей були поставлені в залежність від волі володаря.

Важливим напрямком студій є реконструкція рекреаційних зон палацових ансамблів, зокрема тих, які слугували для задоволення практичних потреб власників маєтків. Структура комплексу, розміщення та взаємозв'язок його різних зон – службових та господарчих – була зумовлена, насамперед, усталеними поведінковими звичаями. У Вишневецькому комплексі це забезпечувалося широкою номенклатурою приміщень: двома пекарнями, конюшнями, пральнями, спіжарнями і ін., у парковій зоні – голендернею, фігарнею, оранжереєю, садами та городами. Інвентарі службових приміщень разом із реєстрами рухомих речей, які там містилися, дають можливість проведення студій, пов'язаних зі звичаєвою побутовою культурою.

Відтворення історико-культурного наповнення господарського простору має значення з позицій політичних практик як особливий образ влади, пов'язаний з втіленням працелюбства, щедрості та добробуту. Уявлення про безтурботність, легковажність та гламурність життя всередині палацово-паркових ансамблів носить поверхневий характер і ще раз підтверджує думку про те, що історико-культурний зміст пам'яток втрачений для сучасників.

Запропонована культурними студіями методологія дослідження дозволяє розглядати Вишневецьку резиденцію як складний цілісний просторовий організм, в якому втілювалися стиль життя та мислення своєї епохи. З цієї точки зору палацові інтер'єри, наповнені різноманітними предметами, набували значення певного суспільного простору. Властиво, що в рамках однієї структури з'єдналися три типи культур: політична, релігійна та звичаєва.

Використання окремих семантичних аспектів архітектурного простору палацових резиденцій Речі Посполитої продовжувалося до кінця XVIII ст. і

практично завершилося з втратою нею політичної суверенності. Проте внутрішні інтер'єри та пейзажні панорами палацових ансамблів знайшли у свідомості інтелектуальної еліти того часу спільні риси просторових фрагментів, які зберегли в собі образи колективної історичної пам'яті.

Очевидно, в подальшому є необхідність у проведенні порівняльного аналізу Вишневецької резиденції з іншими палацовими ансамблями регіону для з'ясування наявності національної специфіки в єдиній концептуальній стратегії європейської політичної культури XVIII ст.

Посилання

1. Бартев И. Очерки истории архитектурных стилей / И. Бартев, В. Батажкова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 384 с.
2. Берк. П. Нові підходи до історіописання // за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр. – К., 2013. – 368 с.
3. Гесиод. Теогонія // Гесиод. Полное собрание текстов. – М., 2001. – С. 23.
4. Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. 1761 р. – Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського (НБУВ), ф. 28, спр. 390, 108 арк.
5. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України ХУІІІ ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К.: НБУВ, 2006. – 395 с.
6. Яковенко Н. Паралельний світ / Н. Яковенко – Київ: Критика, 2002. – 415 с.
7. Burke P. The fabrication of Louis XIV. New Haven – London, 1992. – 379 s.
8. Chamańska I. Wiszniowieccy / I. Chamańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 553 s.
9. Sulikowska W. Wiszniowiecki Michał Serwacy / W. Sulikowska // Słownik pracowników książki polskiej. Suplement / Pod red. Treichel J. – Warszawa, Łódź: Pan. Wyd. Nauk., 1986 (SPKSP). – S. 231.

Шиян Л.Н. Вишневецкий дворцовый ансамбль как элемент европейских политических практик XVIII в.

Восстановление памятников архитектуры, имеющих большие потери, требует проведения синтетической реконструкции с учетом понимания интеллектуального и визуального опыта эпохи, который не охватывается искусствоведческими категориями. В статье рассматриваются новые методологические подходы к воспроизведению содержания Вишневецкого дворцового ансамбля XVIII в. с позиций европейских политических практик.

Ключевые слова: историческая память, культурная история дворцов, Вишневецкий дворцовый ансамбль XVIII в., политические практики.

Shyian L.M. Vyshnevetskyi Palace complex as element of European political practices of the XVIII-th century

Proceeding in historical and architectural monuments, that bore severe losses, needs realization of synthetic reconstruction taking into account understanding of intellectual and visual experience of epoch, that is not embraced by study of art categories. In the article the new methodological going is examined near the recreation of maintenance of Vyshnevetskyi Palace complex of the XVIII-th century from positions of European political practices.

Key words: historical memory, cultural history of palaces, Vyshnevetskyi Palace complex of the XVIII-th century, political practices.

09.03.2016 р.

МАЛОВІДОМІ САДИБИ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЯК ТУРИСТИЧНІ ДЕСТИНАЦІЇ (В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК)

Стаття присвячена дослідженню маловідомих садиб Чернігівщини в контексті створення нових туристичних дестинацій як сучасної тенденції в справі охорони пам'яток. З'ясовано значення історико-культурних дестинацій для актуалізації та збереження садиб козацької старшини. Окреслено шлях розвитку туристичних дестинацій на основі маловідомих садиб Чернігівщини.

Ключові слова: садибний комплекс, унікальність, козацька старшина, охорона пам'яток, туристична дестинація, актуалізація спадщини.

Існуюча на сьогодні в Україні система охорони історико-культурних пам'яток довела свою нездатність забезпечити збереження історико-культурних об'єктів в сучасних умовах. Напрацьовані протягом ХХ ст. механізми збереження нерухомих пам'яток не відповідають викликам ХХІ ст., коли у питаннях реставрації, збереження та використання спадщини на перше місце виходить економічний аспект.

В сучасному пам'яткознавстві вивчаються методи пристосування пам'яток до сучасних потреб шляхом надання їм таких утилітарних функцій, що не лише відповідають світовим стандартам збереження спадщини, а й реалізують потенціал пам'яток для задоволення культурно-освітніх потреб сучасного суспільства [1].

Світовий досвід використання пам'яток засвідчує: найбільш ефективним є використання пам'яток як об'єктів екскурсійного показу. Вони приваблюють людей, викликають в них інтерес і в цьому запорука їх виживання. Але залучення пам'ятки до туристичних маршрутів ще не означає успішність самого методу (і досвід України зі слабо розвиненим внутрішнім туризмом і майже відсутнім зовнішнім це підтверджує).

Тому в сучасній пам'яткоохоронній системі все більш поширеною стає практика розвитку туристичних дестинацій на основі різноманітних об'єктів історико-культурної спадщини [2, с. 21]. Дестинація – це географічна територія, яка є привабливою для туристів завдяки наявності унікальних або специфічних туристсько-рекреаційних ресурсів та відповідної інфраструктури, доведених до споживачів у вигляді готового туристичного продукту з метою задоволення їх найрізноманітніших потреб [3, с. 25]. В основі історико-культурної дестинації знаходиться об'єкт історико-культурної спадщини (або комплекс об'єктів), навколо яких розвивається туристична інфраструктура, а саме: система транспортного

забезпечення, заклади розміщення, харчування, розваг, екскурсійного обслуговування, роздрібною торгівлі продукцією туристичного призначення та сувенірами і т.д. Тож навіть ті історико-культурні заповідники України, які є вагомими туристичними об'єктами, потребують розвитку як туристичні дестинації. Окрім наявності цікавих для відвідування пам'яток природи, історії, культури і т. д., туристична дестинація включає транспортну доступність та наявність певного набору послуг належної якості для обслуговування туристів, інформаційних систем задля просування продукту на туристичному ринку [4, с. 157].

Тож в Україні на сьогодні розвиток туристичних дестинацій особливо актуальний. Якими показниками повинен володіти об'єкт історико-культурної спадщини, щоб перетворитися на туристичну дестинацію? Розглянемо це питання на прикладі маловідомих садиб Чернігівщини.

На території сучасної Чернігівської області зберігся унікальний пласт національної спадщини – родинні маєтки української аристократії та козацької старшини. Та якщо палацово-паркові ансамблі в Качанівці, Сокиринцях, Батурині постійно актуалізуються як туристичні об'єкти, то унікальні в своєму роді садиби нащадків козацько-старшинських родів в Дігтярях, Козельці, Седневі, Тиниці знаходяться на межі зникнення.

Будучи відомими осередками української дворянської культури кінця XVIII–XIX ст. на території Чернігівщини, садиби здавна привертали до себе увагу дослідників. Різноманітні аспекти дослідження цього пласту національної спадщини висвітлені в працях О. Андрієвського, М. Будзар, В. Вечерського, Л. Горенко, О. Дерев'янка, Н. Дробязко, Л. Івченко, С. Кійкової, Л. Лихвар, Н. Новаківської, Г. Петренка, М. Поповича, О. Ремешило-Рибчинської, Ю. Рудчука, В. Савченка, О. Савон, С. Таранушенка, Ф. Труша, М. Цапенка та ін. Основна увага дослідників була присвячена історії формування садиб, діяльності власників, аналізу архітектури та просторово-об'ємної композиції. Поза увагою дослідників залишаються питання музеєфікації та ревіталізації невеликих садиб Чернігівщини.

Мета статті – дослідження маловідомих садиб нащадків козацько-старшинських родів в Тиниці, Дігтярях, Козельці, Седневі в контексті створення нових туристичних дестинацій, здатних забезпечити їх актуалізацію та збереження.

У сучасній літературі широко використовується поняття «туристична дестинація», що розглядають як місце, відвідування якого залишає у туристів різноманітні враження, досвід та емоції [5, с. 57]. Тож об'єкти дестинації – це комплексні пам'ятки, які мають вагомий історико-культурне потенціал, здатний забезпечити враження й емоції. Враховуючи,

що вибір дестинації залежить від особистої мотивації туриста, об'єкти історико-культурної спадщини повинні відповідати наступним категоріям: унікальний, рідкісний, особливий, значний і т. і. Чернігівщина – єдиний регіон, де цілісно збереглися садиби представників козацько-старшинського середовища та їх нащадків, що наділяє досліджувані садиби ознакою унікальності.

Однією з найбільших потужних дестинацій Чернігівщини можуть стати володіння роду Кочубеїв, матеріальний спадок яких представлений найбільш вцілілими пам'ятками садибного будівництва в Батурині й Тиниці. І якщо Батуринська садиба Кочубеїв музеєфікована та входить до складу НІКЗ «Гетьманська столиця», то розташована неподалік у с. Тиниці – занедбана та поступово руйнується. До 1695 р. Тиниця була ранговим володінням гетьмана І.С. Мазепи, потім перейшла у власність до родини Кочубеїв [6, с. 43]. Завдяки представникам цього знатного роду у Тиниці з'явився унікальний комплекс – один з найдавніших зразків садибного будівництва Чернігівщини, до складу якого входять садибний будинок, скарбниця та парк.

Значущість садиби як можливої туристичної дестинації посилює її об'ємно-планувальна структура та збережені майже без змін господарчі споруди козацької старшини. Парк площею 70 га зберіг в загальних рисах досить складну систему планування, характерну для регулярних парків XVIII ст. Алеї поділяють його на 16 малих квадратів. Ще один прийом паркового будівництва: чотири взаємопересічні алеї – ялинова, кленова, каштанова, липова – радіально розходяться від центру.

Центром композиції парку є будинок Кочубея – рідкісний зразок садибної будівлі XVIII ст. на Чернігівщині. Одноповерховий кам'яний будинок має прямокутну форму в плані і строгу симетричну композицію фасадів. До споруди ведуть два входи, біля яких – невеликі ганки. Будинок зберігся майже без змін і лише східний фасад носить сліди перебудови. Перед головним фасадом будинку – регулярна частина парку квадратної форми. За будинком починається пейзажний парк, на території якого – кілька ставків.

Не менш значимою в парковій композиції є скарбниця – зразок цивільної архітектури XVIII ст. Кам'яна, квадратна в плані, будівля має два поверхи. Із західного боку до неї підходить галерея з арками стрілчастої форми, над якою – дерев'яна веранда. Скарбниця збудована у формах романтизму, про що свідчить декор фасадів. На початку XX ст. вона використовувалася як музейне сховище – тут зберігалися родові цінності й колекції предметів [6, с. 44].

Третій будинок (1912 р. побудови) – двоповерховий, кам'яний, використовувався для господарських потреб. Зараз будинок знаходиться

в аварійному стані. З 1921 р. на території садиби розміщувалися освітні установи аграрного профілю. На сьогодні пам'ятка покинута й поступово руйнується.

Значною дестинацією Чернігівщини можуть стати й володіння Галаганів – старовинного дворянського роду, перші представники якого були вихідцями з українського козацтва. Їх нащадки розбудовували свої родові гнізда спочатку в Прилуках, пізніше – в Сокиринцях, Дігтярах.

З 1820-х рр. на землях Галаганів розпочинається будівництво палаців: спочатку для Павла Григоровича в Сокиринцях (1824–1829), а потім для його брата Петра у Дігтярах (1825–1832). Поміщики-брати запросили відомих на той час московського архітектора П.А. Дубровського й вченого-садівника І.Є. Бістерфельда. Разом збережені садиби роду Галаганів становлять яскраву історико-культурну дестинацію, що демонструє спосіб життя нащадків козацько-старшинської верхівки у XIX – на початку XX ст. Будучи пов'язаними з представниками інших українських дворянських родин, Галагани примножували багатства садиб. Великі кошти давали змогу прикрашати маєтки численними предметами художньої обстановки, що відповідали духові часу. Саме так було створено відому художню колекцію родини Галаганів, яка стала важливим внеском у розвиток музейництва України XIX ст. І якщо Сокиринський палацово-парковий ансамбль – відомий туристичний об'єкт, то колись «найприємніша садиба Малоросії» у Дігтярах залишається поза увагою.

Дігтярівський садибний комплекс споруд створювався одночасно з Сокиринським. Розробляючи генеральний план ділянки, архітектор П. Дубровський використав аналогічний Сокиринському прийом розміщення будівель: парадний в'їзд, центральна алея парадного двору і панський будинок були поставлені по одній осі і створювали основне ядро всієї композиції.

Центром садиби Галаганів у Дігтярах став садибний будинок, розміщений на високому лівому березі р. Лисогор. Будівля складається з центрального двоповерхового корпусу, пов'язаного за допомогою одноповерхових, закруглених у плані, переходів з двома двоповерховими флігелями. Інтер'єри будинку на сьогодні збереглися у первісному вигляді лише в небагатьох кімнатах. На схід від парадного двору простягнувся парк, закладений за проектом вченого-садівника І.Є. Бістерфельда в 1826–1831 рр. Величезний панський будинок з парком й оранжереями називали однією з найкращих садиб Малоросії [7, с. 446].

У 1878 р. садиба була подарована Полтавському земству і з того часу використовується як навчальний заклад. За цей час маєток було перебудовано для ремісничого училища, а потім

для школи-майстерні. Зараз це Дігтярівський професійний аграрний ліцей Чернігівської області, при якому діє етнографічний музей українського побуту «Берегиня». Сучасне використання сприяє лише фізичному збереженню пам'ятки.

Посиленням привабливості дестинації є меморіальна цінність садиби Галаганів: вона увійшла в історію завдяки талановитому оркестру, створеному з кріпаків. На одному з музичних вечорів 1845 року в маєтку був присутній Тарас Шевченко. Дігтярівський скрипаль-кріпак Артем став прообразом Тараса Федоровича – героя повісті Шевченка «Музикант» [8, с. 230].

Садиба Лизогубів в Седневі (XVII ст., XIX ст.), що збереглась з незначними втратами, – найяскравіший об'єкт, здатний бути самостійною дестинацією завдяки наявній історичній, меморіальній, архітектурній, естетичній цінності. Територія садиби витягнута уздовж берегової лінії р. Снов на мальовничому ландшафті. До комплексу входять різностильові споруди: садибний будинок (п. XIX ст.), кам'яниця (XVII ст.), альтанка Л. Глібова (п. XIX ст.), об'єднані зеленими масивами парку й навколишніми пейзажами.

Наприкінці XVII ст. Седнів став маєтністю представників козацької старшини – Лизогубів. На замовлення першого господаря були збудовані кам'яниця, Воскресенська церква та інші житлові й господарські споруди. Тоді ж почав формуватися і парк.

В першій половині XIX ст. брати Ілля і Андрій Лизогуби провели значні роботи по оновленню садиби. Старий парк за модою того часу набув рис романтизму. В ньому з'явилися таємничий грот, білий місток через рів, муровані руїни, білоколонна альтанка-ротонда у класичному стилі на уступі горішнього плато, звідки відкривається мальовничий краєвид.

Посеред парку розміщується центральний садибний будинок Лизогубів, збудований в середині XIX ст. у стилі пізнього класицизму на місці більш давнього дерев'яного. Будинок – цегляний, одноповерховий, зі звернутим до річки фасадом з напівкруглим еркером у центрі.

Серед споруд комплексу найбільший інтерес становить кам'яниця 1690 р. Збудована в бароковому стилі з привнесеними елементами романтизму, пам'ятка є найбільш ранньою кам'яною спорудою цивільної архітектури Придніпров'я, що збереглися до наших часів. Після реконструкції у XIX сторіччі вона стала схожа на невеличкий середньовічний замок із зубчатою вежею [9, с. 48].

Поблизу садиби розташована церква Різдва Богородиці, збудована в 1690 р. на гроші полковника Якова Лизогуба. Масивна барочна церква слугувала родинною усипальною Лизогубам. У XIX ст. перед західним фасадом

церкви було зведено двоярусну дзвіницю.

Члени роду були шанувальниками літератури та мистецтва, а Седнівська садиба набула слави культурного осередку. Тож свого часу тут гостювали поети й письменники Т. Шевченко, Б. Грінченко та Л. Глібов, художники Л. Жемчужников, Л. Лагоріо, О. Сластіон. Наприкінці XIX ст. в садибі перехувалися народовольці Софія Перовська і Андрій Желябов [10, с. 84].

За радянських часів і до 2012 р. в садибі Лизогубів розташовувалася Седнівська середня школа, що забезпечило належний технічний стан. І лише після переведення освітнього закладу пам'ятка залишилася без догляду.

Як самостійна туристична дестинація може розвиватися садиба Дараганів на Покорщині – найдавніший із збережених донині садибних комплексів Лівобережної України.

Садиба виникла в селі Покорщина в середині XVIII ст., на околиці полкового граду Козелець, посеред невисокої тераси правого берега річки Остер. Маєток належав родині київського полковника Юхима Дарагана.

Значущість садиби як можливої туристичної дестинації посилює її композиція, що поєднала елементи регулярного та ландшафтного планування. Садибний будинок та флігелі групувалися навколо прямокутного курдонера. До нього вела під'їзна алея, по осі якої розташовано головний будинок. Два бічні одноповерхові дерев'яні флігелі (не збереглися) фланкували алею. З західного боку простягнувся ландшафтний парк, що спускається до заплави р. Остер. На північ від курдонера містився господарський двір [11, с. 47].

Головний будинок дерев'яний, одноповерховий, прямокутний за планом, з мурованим підвалом – унікальна пам'ятка садибної дерев'яної архітектури XVIII ст. Він неодноразово перебудовувався, але до сьогодні зберіг риси первісної будівлі.

На схід від головного будинку міститься мурована кам'яниця. Збудована київським полковником Дараганом у XVIII ст., вона використовувалася як скарбниця Київського полку та арсенал. Квадратна за планом, будівля складається з двох поверхів з глибоким підвалом, в якому розташовувалися численні ніші. Кам'яниця Дараганів – одна з небагатьох господарських будівель козацької старшини, збережених майже неушкодженою до нашого часу.

Посиленням туристичної привабливості для садиби Дараганів є її історична причетність: Наталя Розумиха у 1744 р. приймала тут невістку – російську імператрицю Єлизавету Петрівну. Пізніше садиба як посаг перейшла до доньки Розумихи – Віри Дараган, сестри графів Розумовських і дружини київського полковника Юхима Дарагана. На сьогодні садиба знаходиться

в аварійному стані, що лише посилює актуальність заходів, здатних забезпечити її збереження.

Отже, доведено, що маловідомі садибні комплекси Чернігівщини – це потужний культурний пласт, збережений лише на Лівобережній Україні, який несе інформацію про спосіб життя, нахили та побут нащадків старовинних козацько-старшинських родів Гетьманщини. Кожна така садиба – складний комплекс, що об'єднує в собі садибний будинок, господарчі споруди, кам'яницю, парк з парковими спорудами. Наявність значної кількості атракцій в розглянутих пам'ятках садибного будівництва посилює їх туристичну привабливість, що дозволяє розвивати на їх основі історико-культурні туристичні дестинації.

Перетворення маловідомих пам'яток садибного будівництва на туристичний продукт є комплексним завданням, що вимагає системних зусиль. Враховуючи тенденції сучасного пам'яткознавства, така робота має сенс лише тоді, коли проект включає не один окремо розташований об'єкт чи ансамбль об'єктів, а націлений на розвиток туристичних дестинацій навколо об'єктів екскурсійного огляду [12, с. 39].

Посилання

1. Ремешило-Рибчинська О.І. Актуальність ревалоризації архітектурних ансамблів та збереження їхнього образу в історичному ландшафті України / О.І. Ремешило-Рибчинська // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». – 2011. – № 716. – С. 228–233.
2. Леонтьєва Ю.Ю. Оцінка ресурсів категорії «атракція» регіональних дестинацій України / Ю.Ю. Леонтьєва // Економіка і регіон. – 2009. – №3 (22). – С. 20–25.
3. Новиков В. С. Інноваци в туризмі / В.С. Новиков. – М.: Академія, 2007. – 208 с.
4. Головчан А.І. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності туристичних дестинацій та управління ними / А.І. Головчан // Торгівля і ринок України: зб. наук. пр. – Донецьк, 2009. – Вип. 27. – С. 157–161.
5. Ткаченко Т.І. Територіально сфокусований розвиток суб'єктів туристичного бізнесу / Т.І. Ткаченко // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 81. – С. 56–64.
6. Дробязко Н. Маєтки родини Кочубеїв поблизу м. Батурина / Н. Дробязко // Ніжинська старовина. – Київ–Ніжин, 2013. – Вип. 16 (19). – С. 43–49.
7. Шкоропад Д.О. Дігтярі / Д.О. Шкоропад, О.А. Савон // Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдая. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 446–447.
8. Горенко Л.І. Тарас Шевченко та його оточення (В. Білозерський, М. Білозерська, О. Білозерська-Куліш та П. Куліш) / Л.І. Горенко // Матеріали VI Міжнародного семінара «Т.Г. Шевченко и мировая культура» / Под ред. Т.Н. Лебединской. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 228–235.
9. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник / С. Таранушенко. – Х.: Рух, 1932. – 52 с.
10. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М.: Искусство, 1967. – 132 с.
11. Кійкова С.І. Козелець / С.І. Кійкова. – К., 2009. – 80 с.
12. Ремешило-Рибчинська О.І. Необхідні передумови «концесії» під час ревалоризації архітектурних ансамблів / О.І. Ремешило-Рибчинська // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». – 2012. – № 728. – С. 38–41.

Жукова Е.В. Малоизвестные усадьбы Черниговщины как туристические дестинации (в контексте современных подходов к охране памятников)

Статья посвящена исследованию малоизвестных усадеб Черниговщины в контексте создания новых туристических дестинаций как современных тенденций в памятникоохранном деле. Выяснено значение историко-культурных дестинаций для актуализации и сохранения усадеб казацкой старшины. Очерчен путь развития туристических дестинаций на основе малоизвестных усадеб Черниговщины.

Ключевые слова: усадебный комплекс, уникальность, казацкая старшина, охрана памятников, туристическая дестинация, актуализация наследия.

Zhukova O.V. Little-known manors of Chernihiv region as tourist destination (in the context of modern approaches to the protection of monuments)

The article is devoted to the Chernihiv little-known manors of Chernihiv region in the context of new tourist destinations as current trends in the protection of monuments. It is found important historical and cultural destinations for updating and preserving manors of Cossack leaderships. The ways of development of tourist destinations based on the little-known manors of Chernihiv region.

Key words: manor complex, originality, Cossack leaderships, preservation monuments, tourist destinations, actualization heritage.

02.03.2016 г.

Рис. 1. Николай Львов. Гравюра А. Грандье по оригиналу Д. Левицкого (1792)

УДК 94(470):712.2:347.237«1753/1803»

А.В. Городков

К ВОПРОСУ ОБ АВТОРСТВЕ УСАДЕБНЫХ ПОСТРОЕК Н.А. ЛЬВОВА (1753–1803) НА ТЕРРИТОРИИ БРЯНСКОЙ ОБЛАСТИ

Дан анализ известных и вновь выявленных построек архитектора Н.А. Львова (1753–1803) на территории Брянской области. Описаны сохранившиеся и утраченные памятники храмовой и ландшафтной архитектуры, построенные по проектам Н.А. Львова.

Ключевые слова: Николай Львов, Северная Малороссия, архитектура, Ляличи, Дохновичи, Казаричи.

В истории архитектуры Российской Федерации последней трети XVIII века творчество Николая Львова (1753–1803) по праву занимает место рядом с крупнейшими мастерами петербургской классической школы И. Старовым, Дж. Кваренги, Ч. Камероном. Архитектурное наследие зодчего значительно и разнообразно, оно включает множество проектов и осуществленных сооружений, теоретические труды по архитектуре и садово-парковому искусству. Энциклопедически образованный человек, проявивший себя во многих областях науки и искусства, Львов принадлежал к кругу наиболее передовых и талантливых людей своего времени. Современники знали его как поэта и переводчика, гравера и рисовальщика,

теоретика музыки и собирателя народных песен, изыскателя природных ископаемых, ботаника, гидролога, археолога, изобретательного инженера и государственного деятеля [9, с. 4–6].

Нравственные, эстетические и художественные идеалы сблизили его с известными литераторами того времени – Державиным, Капнистом, Муравьевым. Львов был хорошо знаком с крупнейшими русскими живописцами Д. Левицким и В. Боровиковским. Дружеское и творческое общение связывало Львова с Дж. Кваренги и Ч. Камероном, зодчими, близкими ему по архитектурным вкусам.

Архитектуре Львов явно отдавал предпочтение перед другими искусствами. Его увлеченную натуру захватил процесс обновления, происходивший в русском зодчестве. Это были годы блистательного расцвета отечественной архитектуры, время создания яркой и самобытной классической школы. Россия привлекала размахом строительства и реальной возможностью осуществления самых смелых замыслов многих талантливых западноевропейских мастеров. Преобразовывались целые города, возникали сотни интереснейших усадебных ансамблей. И, конечно, впечатление от торжественной красоты первых значительных зданий Петербурга, сооружаемых на глазах Львова (Мраморный дворец и Академия художеств, Малый и Старый Эрмитажи), влияло

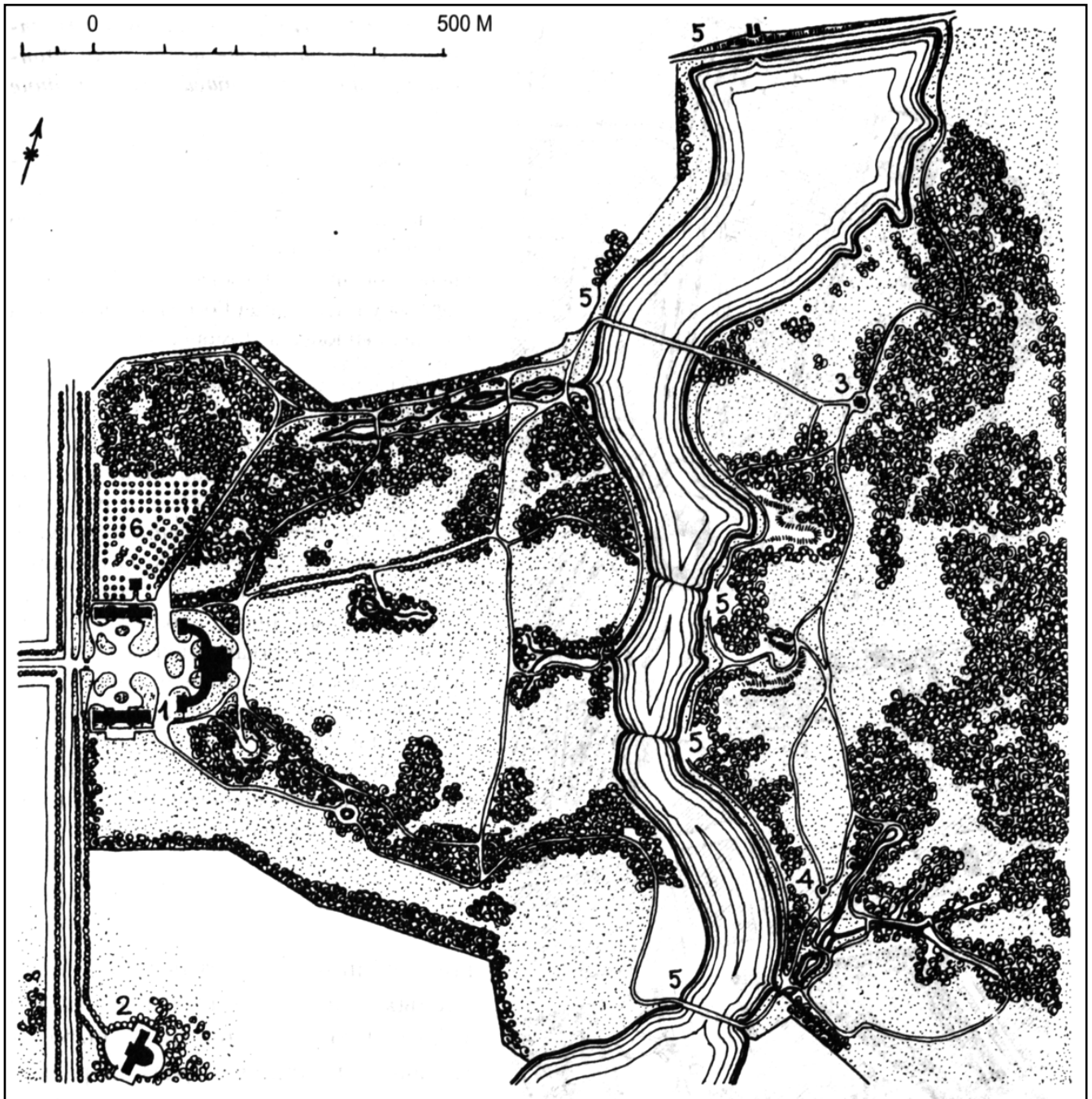

Рис. 2. Н.А. Львов. Проект ландшафта парка в имени гр. П. Завадовского (Ляличи, Брянская область [9]):
1) дворец и парадный курдонер; 2) храм св. Екатерины; 3) летний дворец; 4) ротонда; 5) плотины

на формування його як архітектора.

До нашого часу не дійшли свідчення про те, як досягав Львов такої складної і тонкої практики будівельного мистецтва; невідомо, хто з російських майстрів міг допомогти йому в цьому. Незважаючи на те, що Львов не отримав спеціального навчання, природне дарування, наполегливий інтерес і постійне самосовершенствование дозволили йому стати одним з провідних майстрів російського класицизму. Почерпнувши у майстрів класическої архітектури «си величественные формы, сие понятие красоты, неподражаемую соразмерность», він сприйняв основне – тончайшее чувство неповторимости и

змінюваності канонів в кожному конкретному випадку. Львов писав про це: «Нет почти двух храмов древних одинакового ордера, которые бы в членах своих одинаковый размер имели, и не токмо местоположение определило разность сей пропорции, но само употребление зданий» [9, с. 6–10].

Цими ж принципами керувався Львов і щодо спадщини Андреа Палладіо – італійського зодчого Відродження, відомого своєю блискучою інтерпретацією античності. Львов високо цінив майстерство Палладіо, ретельно вивчав його творчість, видав перший том його трактата об

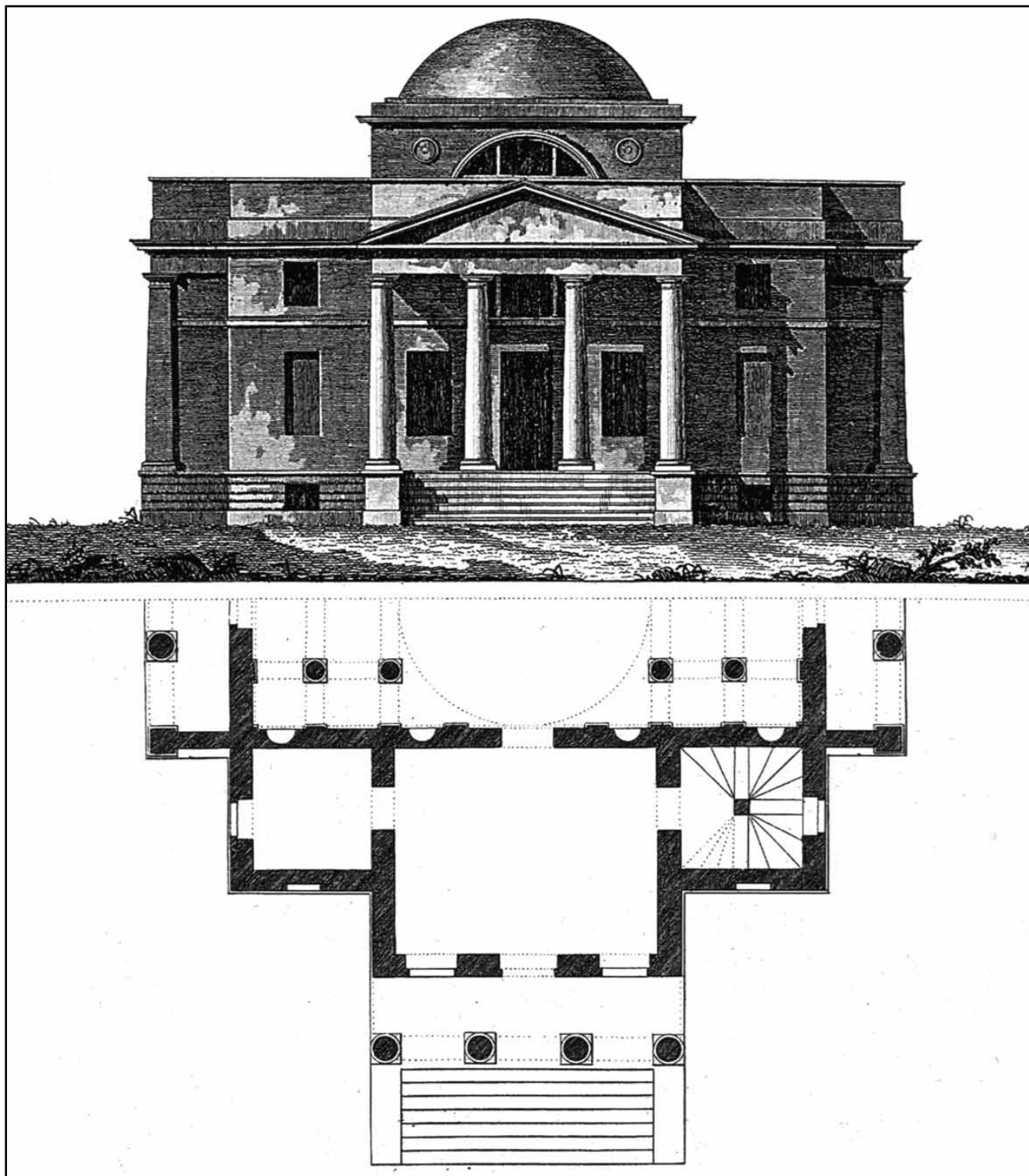

Рис. 3. Н.А. Львов. Летний дворец в Ляличах

архитектуре и осознанно избрал «палладианство» в своем творчестве. Особенно проявилось это в усадебных и жилых городских постройках архитектора. Они далеки от слепого подражания. Требования целесообразности, иные климатические условия, другой жизненный уклад в сочетании с творческой фантазией мастера позволили создать неповторимые композиции и ансамбли.

Обширное архитектурное наследие Львова

принадлежит не только столичным городам, но и провинции. Хорошо известны работы зодчего в Петербурге, Москве, Могилеве, Торжке, на Валдае, в подмосковных, тверских, малороссийских усадьбах. Однако, до настоящего времени не было серьезной искусствоведческой информации о работах Львова на территории северной Малороссии, ныне входящей в Брянскую область. Забытые и, увы, почти полностью уничтоженные

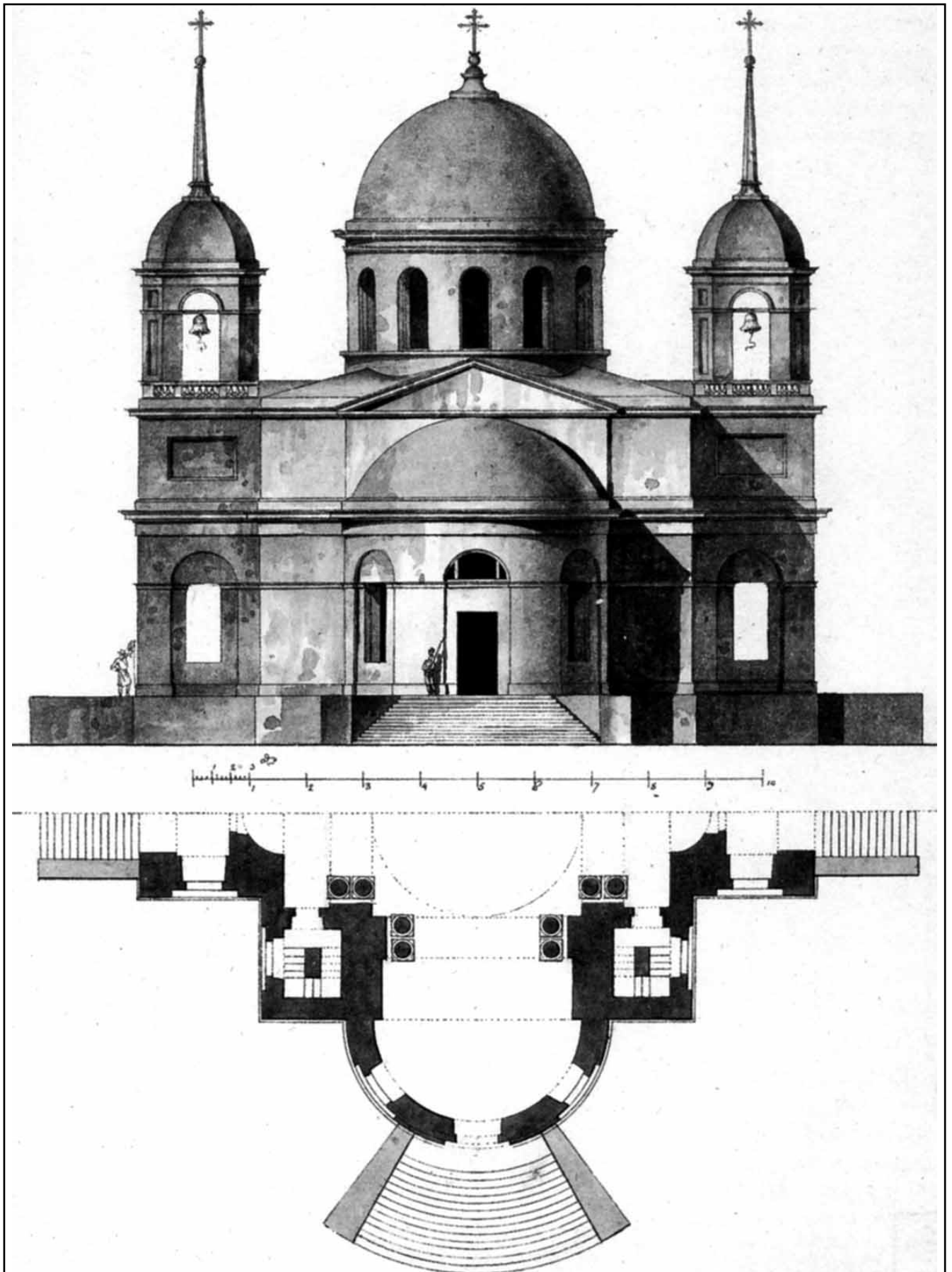

Рис. 4. Церковь Троицы в Дохновичах (Стародубский р-н, Брянской области). Авторский чертеж Н.А. Львова. Конец XVIII в.

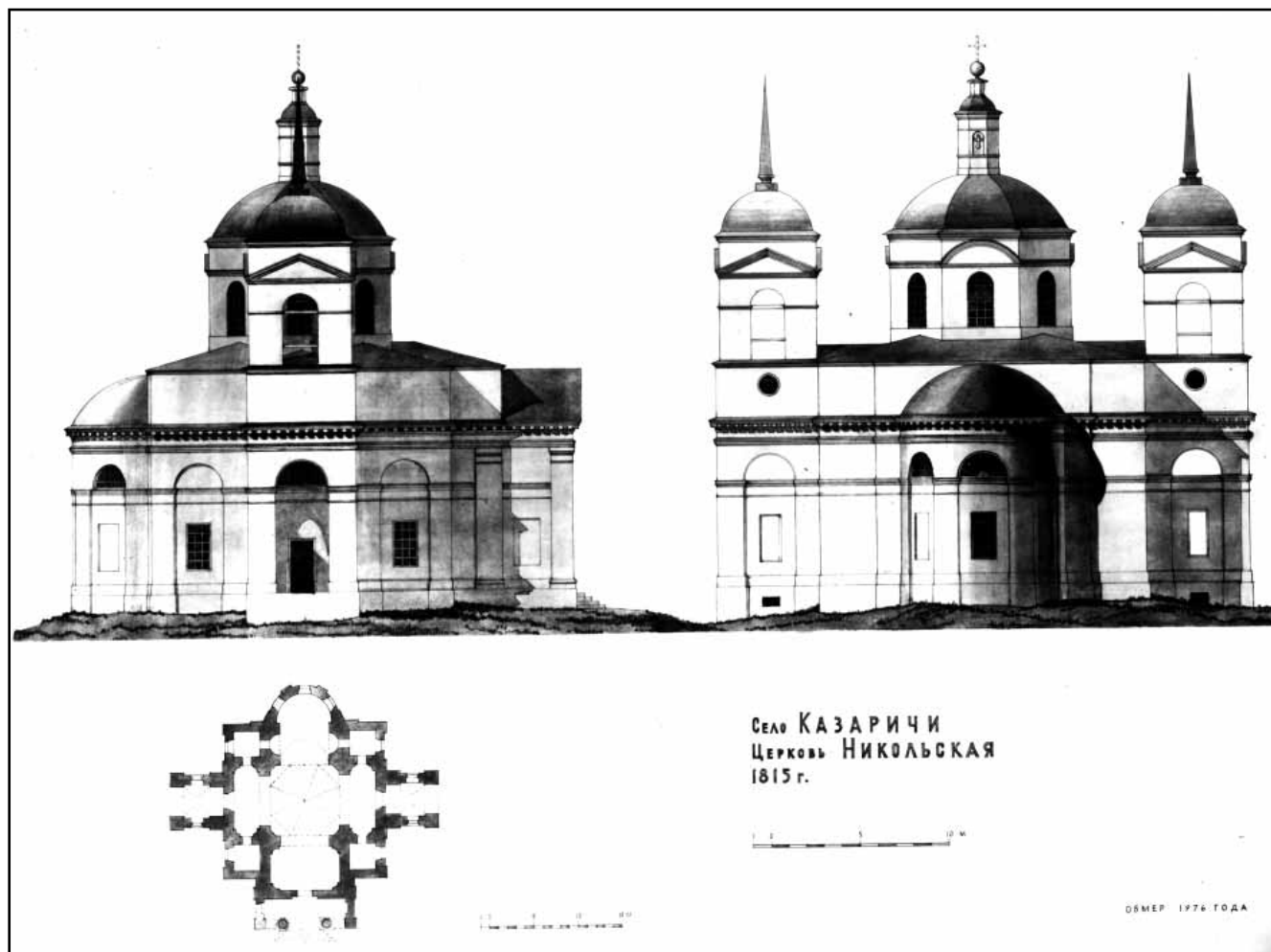

Рис. 5. Казаричи. Никольская церковь. Графическая реконструкция А.В. Прожеева (1977)

творения выдающегося архитектора на Брянской земле позволяют полнее представить творческий потенциал архитектора, проследить эволюцию развития мастера, выявить утраченные работы.

Львов был знаменитым автором многих усадебных построек в «глубинке» России. При всем многообразии творческого наследия Львова, несомненно, лучшее, что было им создано, – это усадьбы. Именно в них раскрылись с полной силой универсальность и гармоничность его дарования. Даже в золотой век пика расцвета усадебной культуры он был одним из немногих, кто смог воплотить в реальность прекрасную мечту о создании на лоне природы мира идеальной гармонии. Как архитектор он проектировал интереснейшие и совершенные в художественном отношении усадебные ансамбли. Как один из теоретиков русского пейзажного паркостроения он увлеченно занимался созданием усадебных парков.

Все объединяющей живой средой знаменитого Ляличского архитектурного ансамбля является парк. Парк создавался по единому замыслу и одновременно со строительством усадьбы. История не сохранила имя автора проекта парка и исполнителей его в натуре. Не исключено, что и Кваренги в какой-

либо форме подавал советы по его устройству. Планировочное решение парка не противоречит творческим принципам знаменитого зодчего. Об этом можно судить по многим сохранившимся чертежам проектов, выполненных для других заказчиков. Высказанное ранее М. Коршуновым и В. Городковым предположение об авторстве Львова в отношении ландшафта Ляличского парка, на наш взгляд, вполне правомерно [4, с. 5–16]. Два мастера имели очень много общего в своем творческом почерке, неоднократно вступали в творческое содружество, в частности, в проектировании в 1790-е годы дворца в Москве для А.А. Безбородко. Считается, что Кваренги проектировал дворец, а Львов – парк.

Огромный парк проектировался на прибрежном склоне. Регулярная часть переходила в пейзажную. В противовес великолепию регулярных парков утверждалась красота естественного ландшафта. По словам Львова, смысл заключался в том, чтобы «единообразие прервать противоположением, противоположение связать общим согласием и дорожками, которых излучины и повороты не для того сделаны, что так вздумалось садовнику, но каждая из оных имеет свое намерение и причину,

а если гуляющий принужденным иногда найдется сделать круг для того, чтобы пройти к предмету, его зовущему, то лишние шаги его заплачены новым и неожиданным удовольствием, которого бы прямая дорога его лишила». Такой взгляд Львова на паркостроительство вполне приложим к парку в Ляличах. Это позволило С. Ожегову утверждать, что именно Н. Львов являлся автором Лялического парка. Доказательством правомерности такого утверждения служит план парка, приведенный С. Ожеговым [9, с. 168]. Пока нет определенных данных относительно авторства этого чертежа, но мы можем видеть, что именно этот графический лист содержит целый ряд подробностей планировки территории, которые ранее не были выявлены. Это относится к каскаду прудов, следы которого ныне полностью утрачены, родниковых водотоков, местоположению плотин, очертанию берегов пруда. Но, главное – это планировка ландшафтного парка и аллеино-тропичной сети, указывающих на пространственную организацию открытых и закрытых ландшафтов, расположение отдельных групп деревьев, рощ, продуманно расположенных на склоне. Визуальные характеристики свободного ландшафта способствовали многоплановому виду, открывающемуся от дворца. Все это выдает «руку» мастера первой величины.

Документально доказано авторство Н.А. Львова в отношении Летнего дворца (рис. 3) и ротонды в Ляличах [8, с. 156]. Наши историко-архитектурные изыскания последних лет позволяют говорить об еще одном произведении Н.А. Львова на Брянской земле – храме Святой Троицы в усадьбе Дохновичи. «Дохновицкая церковь» в имении последнего Стародубского полковника Якова Васильевича Завадовского была построена в начале 1790-х гг. В ее архитектурном облике восхищала, прежде всего, необычная для других храмов, свобода и уверенность в общей композиции, уравновешенность масс. Формы ее изящны и созвучны архитектуре рядом расположенного усадебного дома (рис. 4).

По свидетельству А.В. Чекмарева проект Н.А. Львова в Дохновичах был повторно использован при строительстве храма в Медведове (Клинцовский р-н), а затем и в Казаричах (начало XIX в., Гордеевский район Брянской области). Ознакомление с видом медведовского храма (не сохранился), а также с храмом Николая Чудотворца в Казаричах (сохраняется в руинированном состоянии) не оставляет сомнения в справедливости предположения А.В. Чекмарева. Однако, храм в Казаричах является по сути единственным сохраняющимся материальным следом, оставленным зодчим на Брянской земле. Ее высотное положение, архитектурно-выразительный объем и богатство форм утвердили за ней композиционный центр села, ведущее положение в организации ландшафта.

В архитектуру памятника внесло изменение время: разрушились портики входов, уничтожен венчающий карниз, наполовину нет кровли, обветшал пол, утрачен шпиль южной колокольни (рис. 5).

Храм построен по крестовокупольной системе. Планировочное решение необычно. Из квадратного контура плана на востоке выступает полукруглая апсида алтаря, а на западе – часть трапезной с портиком главного входа. По поперечной оси с северного и южного фасадов пристроены одинаковые квадратные в плане колокольни. План компактный и четко организован. Габаритный размер 27 x 30 м. Объемная композиция монументальная и торжественная. Она состоит из пластично сочетающихся трех основных объемов – центрального куба церкви, увенчанного восьмериком с куполом, завершеном декоративным барабаном с куполком и главкой с крестом и двух четырехгранных колоколен со шпилями. По продольной оси композиция уравнивается выступающими портиком входа с одной стороны и апсидой с другой. Членения объемов по горизонтали достигнуты выступающими частями, создающими многоплановость и светотеневое богатство фасадов. По вертикали все объемы расчленены нарядным, с сухарями, венчающим карнизом, разделившим стены куба на две основных части – поле и аттик. По принципу выделения аттика расчленены колокольни и восьмерик церкви. На плоскости аттиков колоколен, по всем четырем сторонам, над арками звонов выполнены треугольные фронтоны, а на восьмерике церкви – лучковые фронтоны. На колокольнях, ниже арок звона, помещены небольшие круглые окна.

Сравнивая авторский чертеж Н.А. Львова с видом храма в Казаричах можно видеть и различия, очевидно, привнесенные при строительстве. Это относится к восьмерику, заменившему круглый барабан, отсутствию фронтона, ряда декоративных деталей. Отличия в Дохновицкой церкви также очевидны, но не столь существенны. Однако, общая композиция храма сохраняет авторский замысел Львова, осуществленный ранее в Дохновичах.

Ценный памятник архитектуры в Казаричах, связанный с именем Н.А. Львова – прекрасный пример «высокой» архитектурной идеи, воплощенной в камне и украшающий, по замыслу творца, весь усадебный комплекс.

М.А. Ильин, изучавший творчество Львова, так писал о его усадебных постройках: «Он создал в условиях средней России необычайно одухотворенные, на редкость поэтичные, очень глубокие по замыслу усадебные постройки. Львов выступает в этих произведениях как певец чувств, эмоционального восприятия мира, природы, архитектуры. Глубокий гуманизм «естественного» человека пронизывает все его произведения».

Ссылки

1. Архитектор Н.А. Львов. Храмы, дома, усадьбы эпохи классицизма / Авт.-сост. З. Золотницкая. – Коллекция ГНИМА им. Щусева. – М., 2015. – 176 с.
2. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга [Текст] / Ф.Ф. Горностаев. – М.: Образование, 1911. – 92 с.
3. Городков В.Н. По старинным аллеям [Текст] / В.Н. Городков. – Тула: Приокское книжное издательство, 1983. – С. 46–59.
4. Городков В.Н. Следы былого. Ляличи: историко-архитектурный очерк [Текст] / В.Н. Городков. – Брянск: Читай-город, 2012. – 30 с.
5. Грабарь Н.Э. История русского искусства. Том 3 [Текст] / Э. Грабарь. – М.: Издательство И. Кнебеля, 1910. – 514 с.
6. Коршунова М.Ф. Джакомо Кваренги [Текст] / М.Ф. Коршунова. – Ленинград, 1977. – 168 с.
7. Макаренко Н. Ляличи: [историко-архитектурный очерк о усадьбе в Ляличах] / Н. Макаренко // Старые годы. – 1910. – Июль-сентябрь. – С. 131–151.
8. Милюгина Е. Обгоняющий время: Николай Александрович Львов – поэт, архитектор, искусствовед, историк Москвы [Текст] / Е. Милюгина. – М.: Русский импульс, 2009. – 360 с.
9. Ожегов С.С. История ландшафтной архитектуры. – М., 2003. – 231 с.

Городков О.В. До питання про авторство садибних будівель М.О. Львова (1753–1803) на території Брянської області

Зроблений аналіз відомих і щойно виявлених будівель архітектора М.О. Львова (1753–1803) на території Брянської області. Описані збережені і утрачені пам'ятки храмової і ландшафтно-архітектури, збудовані за проектами М.О. Львова.

Ключові слова: Микола Львов, Північна Малоросія, архітектура, Ляличі, Дохновичі, Казаричі.

Horodkov A.V. To the questions of authorship of farmstead constructions of N.A. Lvov (1753–1803) on the territory of the Bryansk region

The analysis of the known and again revealed constructions of the architect N.A. Lvov (1753–1803) in the territory of the Bryansk region is given. The remained and lost monuments of temple and landscape architecture constructed on projects of N.A. Lvov are described.

Key words: Nikolay Lvov, Northern Malorossiya, architecture, Lyalichi, Dokhnovichy, Kazarichi.

12.02.2016 г.

УДК 94(477):72.02. І.Григорович-Барський

С.Б. Юрченко

**МАЛОВІДОМЕ КРЕСЛЕННЯ
ІВАНА ГРИГОРОВИЧА-БАРСЬКОГО**

В статті йдеться про нововиявлене креслення Івана Григоровича-Барського.

Ключові слова: архітектура Гетьманщини, Іван Григорович-Барський, українське бароко

Ім'я архітектора Івана Григоровича-Барського добре відоме як фахівцям, так і всім шанувальникам українського мистецтва. Зодчим збудовано такі визначні об'єкти, як Покровська та Набережно-Микільська церкви, дзвіниця Царекостянтинівської церкви, фонтан «Феліціал» у Києві, собор Красногорського монастиря біля Золотоноші, ним виконано опоряджувальні роботи на фасадах собору Різдва Богородиці у Козельці. Серед пам'яток Сіверщини з іменем архітектора пов'язується Михайлівська церква у містечку Вороніжі Шосткинського району, яка як за конфігурацією плану, так і в деталях повторює у однобанному варіанті форми київської Покровської церкви.

Для творчого почерку зодчого, як уже неодноразово згадувалося дослідниками, характерним є використання орденних елементів, пов'язаних із творчістю петербурзького архітектора Растреллі: пілястри, поставлені на високі п'єдестали, «вухасті» наличники, увінчані півкруглими сандриками, що нагадують підняті у подиві брови, круглі вікна-люкарни, півкруглі подвійної кривизни фронтони тощо.

Незважаючи на досить значну творчу спадщину, досі не було відомо жодного креслення митця, що могло б свідчити про його рівень проектної майстерності. Нещодавно виявлено підписане Григоровичем-Барським креслення, що зберігається у збірнику інших креслень, датованому XVIII ст.

Першим це зібрання опублікував польський дослідник Андрій Бетлей у 2000 р. у Кракові [1]. Зібрання пов'язане із греко-католицьким єпископом Ясоном Смогоржевським, і креслення Барського попало до нього, очевидно, випадково.

Зображення складається із двох прямокутних аркушів. На першому зображено два поверхові плани, на другому – чоловий фасад [2].

Плани розташовані один над одним (рис. 1). Нижній – «план нижнього жила» – прямокутної форми, поділений поздовжньою перегородкою на два ряди приміщень – три вгорі та чотири внизу, причому два приміщення праворуч з окремим входом від ізолювані. Відповідно до поданої експлікації тут мали влаштуватися «кладовые и для фуража». У лівому верхньому куті передбачено «очаг и кухня», решта покоїв житлового призначення. Вхід на другий поверх – через дверний проріз від лівого причілкового фасаду; тут влаштовано «сени

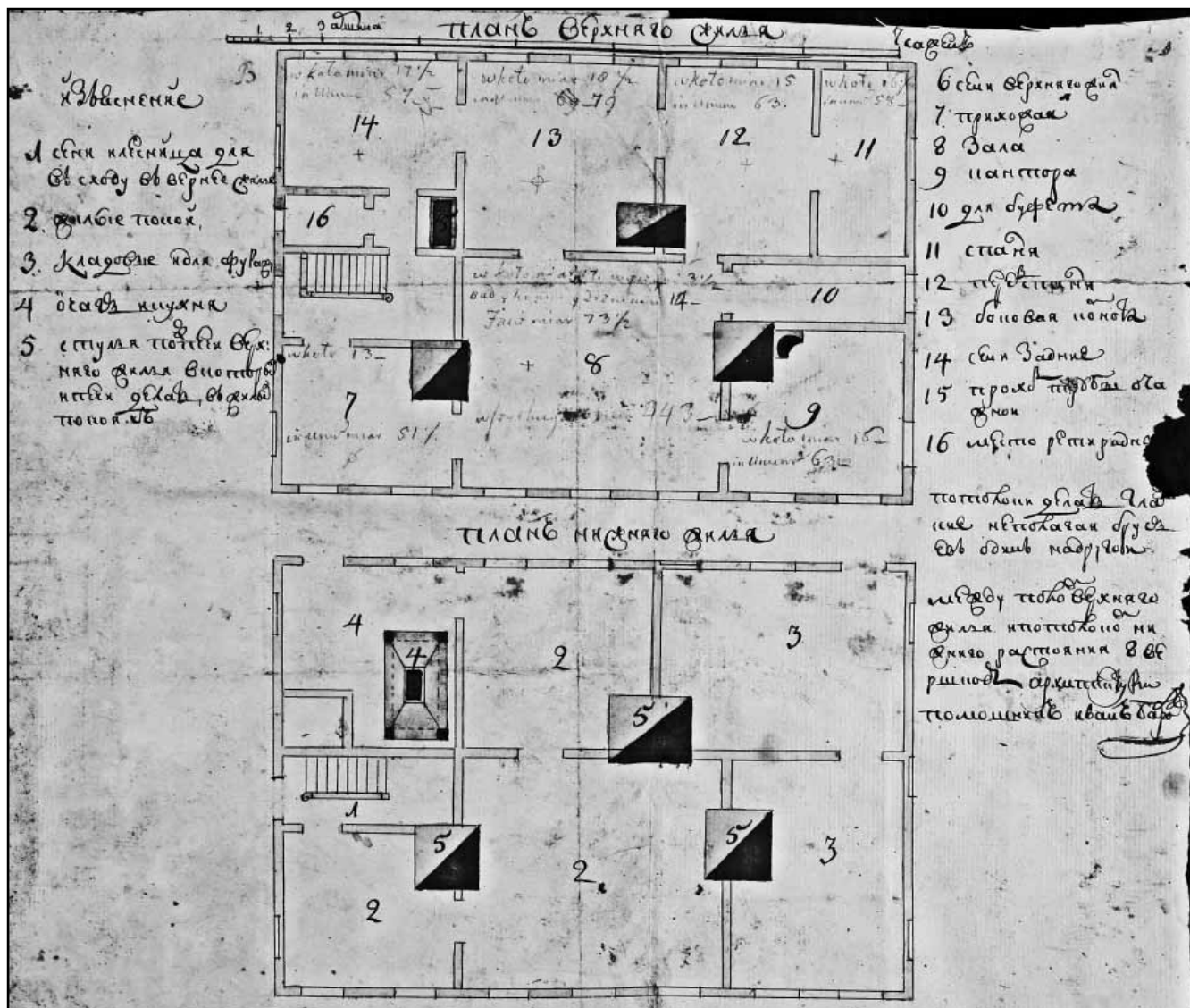

Рис. 1. Плани поштової станції. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 1, спр. 911, арк. 34

и лестница для всходу на верхнее жильё». «План верхнего жилья» повторює членування нижнього, щоправда, у дещо ускладненому вигляді – за рахунок розділення більших приміщень перегородками.

Від сіней зі сходами ліворуч запроєктовано «прихожую», пройшовши через яку можна потрапити в «залу», що сполучається із двома невеликими кімнатами – наріжною під назвою «кантора» та суміжною з нею – «для буфета». У довгій стіні зали є також дверні прорізи, що ведуть до «предспальни», за якою слідує спальня, та «боковой комнаты», з'єднаної через «сени задние» зі сходами. Печі розміщено таким чином, щоб кожна з них могла обігрівати кілька кімнат.

Рукою проектанта зроблено два цікавих приписи: один про те, що «потолки делать гладкие не полагая брусевь один на другой»; другий зазначає, що «между полом верхняго жилья и потолком нижняго растояния 8 вершков». Перший з них свідчить про надання переваги класицистичним принципам організації інтер'єру перед традиційними (влаштування стелі по

сволоках), які мають пізньосередньовічну метрику.

Нижче у правому куті аркуша вміщено особистий автограф архітектора «архитектуріи помощник Иван Барский» (рис. 2).

Другий аркуш представляє чоловічий фасад будинку і підписаний як «фасад почтового дому» (рис. 3). Споруда одноповерхова на високому цокольному поверсі. П'ять прямокутних вікон формують симетричну фасадну композицію. Три середні вікна виділені псевдоризалітом, висота цоколя приблизно удвічі менша від висоти першого поверху, обидва рівні розділено міжповерховим карнизом, вінцевий карниз незначного виноску. Над усім фасадом влаштовано аттик – уступчастий в середній частині та горизонтальний в бічних. Дах чотирихилий, для вентиляції передбачено два горіщних віконця із півкруглими сандриками, для відведення диму запроєктовано два димарі. Обрамлення віконних прорізів цоколя у вигляді простих лиштв, другого – складніші наличники із уступами («вухасті») та замковими каменями. Такі елементи зустрічаються також на фасадах інших споруд, зведених Іваном

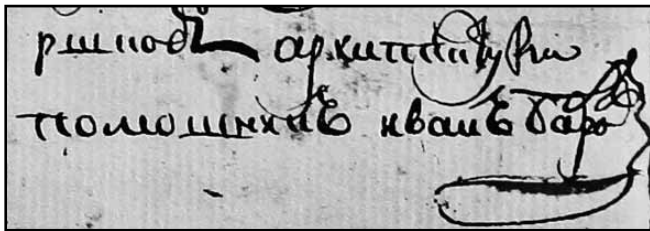

Рис. 2. Автограф Івана Барського

Рис. 3. Фасад поштової станції. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 1, спр. 911, арк. 35.

Григоровичем-Барським. Три вікна ризаліта додатково акцентовані підвіконними штукатурними дзеркалами прямокутної форми. Загалом стилістика застосованих деталей та композиція фасаду в цілому характерні для третьої чверті XVIII ст.

Іван Григорович-Барський, як встановлено дослідницею Л. Проценко, помер 10 вересня 1791 р. у віці 78 років [3, с. 156]. У 1785 р. ним власноруч складено епітафію, текст якої надрукований у кількох публікаціях [4, с. 40–47; 5, с. 235–240; 6, с. 285–290]. Власний будинок зодчого знаходився в парафії церкви Успіння Борогодиці Пирогощої на Подолі [7, с. 72–74]. Після навчання у Києво-Могилянській академії у кінці 1740-х років Григорович-Барський почав працювати «інстигатором» Київського магістрату [5, с. 236], виконуючи при цьому різні магістратські замовлення. Так, ним збудовано гостиний дім навпроти Воскресенської церкви та хлібний «магазин» на вул. Братській [8, с. 29–30]. Слід відмітити, що посада інстигатора характерна для міст, які управлялися на основі магдебурзького права і є тотожною сучасному прокурору. Інстигатор – публічний обвинувач, який провадив попереднє слідство і у разі встановлення порушень позивався до суду [9, с. 128]. Цей факт є цікавим штрихом до біографії зодчого, який свідчить про гарну освіту майстра, в тому числі й юридичну, отриману у Києво-Могилянській академії, що дозволила обіймати зазначену посаду.

Очевидно, що креслення може бути датованим не раніше кінця 1740-х років – початку служби Барського в магістраті.

Існування поштового сполучення Києва з іншими містами відоме вже у другій половині

XVIII ст. У 1725 р. Київський генерал-губернатор Іван Трубецький оголошує київському війту Дмитру Полоцькому і членам магістрату наказ Катерини I про створення поштового двору в Києві на Подолі і вибір поштмейстера: «... в Києве в нижнем городе учредить почтовой двор і выбрать к тому от ратуши за выбором магистратским и под присягою доброго почтмейстера и грамоте умеющего, который бы присылаемые в Киев чрез почту ее величества государыни императрицы указы и доношения и прочия писма ... на том почтовом дворе записывал, именно: в котором месяце и числе и часу будут оные получены и чрез кого и куда отправлены» [10, с. 1]. Поштова станція розміщувалася в районі теперішньої Контрактової площі. Вже у першій половині XIX ст. за бажанням царя Миколи I збудовано мурований будинок поштової станції на Поштовій площі, що зберігся до нашого часу.

Креслення Григоровича-Барського свідчить про його високий рівень креслярської культури та водночас є наразі єдиним відомим проектом зодчого, скріпленим власним автографом.

Посилання

1. Betlej A. «Abrysy budowlі w r33nych sposobach i kształtach». Zbi33r XVIII-wiecznych rysunk33w architektonicznych. – Krak33w: TEXT, 2000. – 95 s. S. 81–82.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 1, спр. 911.
3. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К.: видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
4. Холостенко М.В. Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст. // Архітектура Радянської України. – К.: Будівельник, 1940. – № 11. – С. 40–47.
5. Заболотний В. Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський // Українська література. – Уфа, 1942. – С. 235–240.
6. Іваненко В., Камінецький О. Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. Україна. – К., 1987. – С. 285–290.
7. Отченашко В. Садиби Івана Григоровича-Барського та Юрія Дранчева на Подолі // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. – К., 1996. С. 72–74.
8. Крощенко Л.М. Гражданские постройки архитектора Ивана Григоровича-Барского // Строительство и архитектура. – К., 1981. – № 1.
9. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: видавничий дім «КМ Академія», 2008. – 360 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 299.

Юрченко С.Б. Малоизвестный чертеж Ивана Григоровича-Барского

В статье идёт речь о нововыявленном чертеже Ивана Григоровича-Барского

Ключевые слова: архитектура Гетманщины, Иван Григорович-Барский, украинское барокко.

Yurchenko S.B. Not popular draft of Ivan Hryhorovych-Barskyi

To the article speech goes about the draft of Ivan Hryhorovych-Barskyi.

Key words: architecture of Hetmanat, Ivan Hryhorovych-Barskyi, Ukrainian baroque.

17.04.2016 р.

Л.В. Томілович

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНИХ САДИБ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена висвітленню історії, стилістичних особливостей, стану збереженості історичних садіб Чернігівської області. Проаналізовано найбільш важливі проблеми, які стосуються дослідження, використання, збереження цього типу пам'яток. Запропонований огляд дозволяє зробити висновок про значущість такого різновиду культурної спадщини, як садиби, для історії та культури України, їхній значний науковий, освітній і туристичний потенціал.

Ключові слова: історичні садиби, Чернігівська область, архітектурна спадщина

Обстеження історичних садіб на території Чернігівської області було проведено у вересні 2013 р. Всього було досліджено 29 садіб. Зазначимо, що Чернігівська область була досліджена нами четвертою (після Вінницької, Житомирської, Київської) на предмет інвентаризації наявності та стану збереження історичних садіб, що дозволяє зробити порівняльний аналіз і з культурологічної, і з пам'яткоохоронної точок зору. У даній статті пропонуються певні висновки проведеної роботи щодо вивчення історичного розвитку, архітектурних особливостей, сучасного стану згаданих вище садіб, а також перспектив збереження та використання цього різновиду культурної спадщини.

Садиби на території України, особливо в радянську добу, досліджувались дуже мало. Найбільш цінним та цікавим джерелом для інформації з історії садіб Лівобережної України є узагальнюючі історико-статистичні праці кінця XIX – початку XX ст. та дослідження того ж періоду, присвячені історії місцевих дворянських родів [22; 29; 34; 35] (що є також опосередковано пов'язано з історією їх родинних маєтків). Окрім того, в Санкт-Петербурзі на початку XX ст. виходили журнали «Столиця и усадьба» та «Старые годы», в яких публікувалися матеріали з історії та особливостей архітектури садіб Російської імперії. В них були опубліковані кілька нарисів з історії садіб, розташованих на українських землях, в т. ч. Качанівської, Сокиринської, Линновицької, Стольненської, Батуринської, т. з. Покорщини в м. Козельці [32, с. 3–8; 33, с. 29–37; 37, с. 5–10; 42, с. 3–8; 43, с. 29–37; 48, с. 5–10; 49, с. 4–14; 51, с. 4–10; 53, с. 4–12]. Автором частини цих нарисів був відомий мистецтвознавець, художник, краєзнавець Г. Лукомський, що походив зі шляхти Подільської губернії, автори більшості згаданих нарисів побажали залишитись невідомими, підписавши їх лише ініціалами.

Видатним дослідником історії Лівобережної України, зокрема історії місцевого дворянства, був Г. Милорадович (він є автором узагальнюючого дослідження на цю тему, що має назву «Малоросійский гербовник»). Зрештою і сам він походив з цього дворянства. Милорадовичам з XVIII ст. на

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Фото кінця XIX ст.

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Інтер'єри. Фото кінця XIX ст.

території колишньої Гетьманщини належало чимало маєтків. Історії одного з них – м. Любеча – він присвятив спеціальне дослідження [36].

На окрему згадку заслуговують наукові розвідки по території колишньої Чернігівської губернії, здійснені співробітниками Музею Українського мистецтва (м. Харків) П. Жолтовським, Д. Чукіним, С. Таранушенком у кінці 1920-х – 1930 р. Метою було виявлення, фіксація (зокрема фотографування, замальовка) пам'яток старовинної архітектури. І хоча їх цікавила передусім дерев'яна архітектура, точніше

с. Седнів. Кам'яниця кінця XVII ст. Фото 1930 р.

церкви, які у зв'язку з тогочасною атеїстичною політикою радянської держави масово зачинялися, перетворювалися на клуби, сільради, господарські приміщення, розбиралися на будматеріали, проте вони фіксували і садиби, особливо ті, які становили безумовну архітектурно-мистецьку цінність (у селах Сокиринці, Тростянці, Вишеньки) або ті, що постраждали під час революційних подій 1917–1920 рр. та наступного 10-річного радянського періоду, розуміючи, що вони можуть бути останніми дослідниками, які мають можливість зафіксувати і вивчити залишки цих споруд. Зібрані матеріали дивом вціліли в наступні роки «розстріляного українського відродження» та репресій проти діячів науки, в т. ч. і учасників згаданих вище експедицій, і представляють надзвичайний інтерес, оскільки фіксують ситуацію принаймні з частиною садіб Чернігівщини на початку 1930-х років [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Значний внесок в дослідження садібних комплексів зробили у 1970–80-ті роки Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут (Укрпроектреставрація) та Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (Київ НДІТ), який знайшов своє втілення у чотиритомному виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [38]. Однак, садиби або окремі їх складові (переважно, палаци), представлені в цьому виданні, охоплюють лише найбільш цінні і значущі об'єкти – пам'ятки національного значення.

В останні роки з'явилося ще кілька праць, що значно збагачують історіографію історії садіб. Одним з перших у історіографії незалежної України

поставив питання про необхідність комплексного дослідження садібних комплексів України, звернув увагу на їх значимість для вітчизняної культури В.І. Тимофієнко [54]. Проте через соціально-економічні труднощі 1990-х рр. подальшого розвитку у цей період тема не отримала. Одним з найбільш значущих доробків в історіографії дворянських садіб останніх 20 років стала монографія І.Д. Родічкіна та О.І. Родічкіної «Старовинні мастки України», в якій висвітлено історію, загальні стилістичні напрямки та особливості розвитку найбільш видатних палацово-паркових комплексів України [47]. Проте досить скромне місце в цьому виданні посідають мастки, розташовані на території сучасної Чернігівської області. Також на згадку заслуговує кандидатська праця М.М. Будзар, присвячена дослідженню дворянських садіб Лівобережної України XIX ст. [1]. Проте вона має яскраво виражений культурологічний характер: в ній автор намагається відповісти на питання щодо особливостей походження та місцезнаходження садібних комплексів на Лівобережжі, значення садіб для культури, зокрема національного відродження, України у XIX ст. тощо. Подібний напрямок мають дослідження Л.І. Горенко [2; 3; 4].

Чернігівська область розташована на півночі України, на лівому березі Дніпра, у межах Поліської низовини та лісостепової зони Придніпровської низовини. Таке низинне місцезнаходження зумовило значні площі болотистих територій, особливо на півночі, північному сході та північному заході області. Близько 20 % площі області вкрито лісами. Територією області протікає близько 1200

с. Оленівка. Відтворений житловий будинок садиби «Мотронин хутір». Фото 2013 р.

річок загальною протяжністю близько 8,5 тис. км. Найбільшими серед них є Дніпро, Десна з притоками Сейм, Остер, Снов, Убідь, Удай. Своєрідність природних умов та особливості історичного розвитку Лівобережжя визначили оригінальність архітектурних рис садиб Чернігівщини та їх особливого місця в історії та культурі України.

Під особливостями історичного розвитку ми маємо на увазі те, що в ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького територія Чернігівського воєводства увійшла до складу козацької автономії – Гетьманщини. Після Андрусівського перемир'я (1667 р.) та Вічного миру (1686 р.) між Московською державою та Річчю Посполитою Лівобережжя залишилось у складі першої, продовжувало входити до Гетьманської автономії. Маєтки, які почали тут засновуватися ще у кінці XVII ст., стали родовими гніздами козацької старшини. З цього часу і до середини XVIII ст. пануючим стилем у архітектурі тут було т. з. «козацьке бароко». 1763 року автономія Гетьманщини була ліквідована, почалося нівелювання цих земель до рівня інших у складі Російської імперії. На Лівобережжі раніше, ніж на Правобережжі з'являються землеволодіння, а згодом і садиби, російських можновладців. І навпаки, вихідці з козацької старшини роблять кар'єру при імператорському дворі, наймають відомих в Санкт-Петербурзі та Москві архітекторів для зведення або розбудови своїх садиб. Таким чином, на цій території раніше і відчутніше простежуються впливи російської культури, ніж, наприклад, на території Правобережної України. Це ті історичні обставини, які впливали на створення, появу характерних рис історичних садиб на Лівобережній Україні взагалі і на Чернігівщині зокрема.

Отже, перше, чим звертають на себе увагу сади-

би Чернігівщини, – це наявність залишків колишніх садиб, що у минулому належали представникам козацької старшини і були зведені у кінці XVII – на початку XVIII ст. у стилі українського бароко. До них відносяться садиби Кочубеїв у Батурині та Тиниці, Драганів у Козельці, Полуботка у Любечі, Лизогубів у Седневі. Характерно, що будівлі кінця XVII – початку XVIII ст. збереглися до початку XX ст. Це сталося тому, що власники спадкових маєтків пам'ятали і пишалися своїм корінням, незважаючи на процеси русифікації у середовищі української шляхти, особливо Лівобережної та Слобожанської України, а також на те, що представники таких родин як Лизогуби та Кочубеї зробили блискучу кар'єру при імператорському дворі, посідали значні посади, перебували на дипломатичній службі і мешкали переважно або в столицях, або за кордоном, а родинні гнізда відвідували лише зрідка. При цьому давні кам'яниці ремонтувалися, зберігалися, хоча, зрозуміло, зазвичай, за основним призначенням (як житлові) не використовувалися. Найчастіше на території садиби зводився новий палац або житловий будинок – більш сучасний, який відповідав тогочасній моді, смакам, був зручним для проживання або принаймні тимчасового перебування під час літнього відпочинку.

До останнього часу найбільш яскравим прикладом такої садиби, яка ілюструвала кілька етапів розвитку, починаючи від кінця XVII ст. і до початку XX ст., була Седнівська (Чернігівський район). Вона зберегла у своєму складі і житлову, і культову складову (родинну церкву-усипальню), а також палац першої половини XIX ст. та парк, який був закладений ще у XVIII ст., а у XIX ст. перетворений на пейзажний [38, с. 333–336]. Він ув'язав мережею стежок у єдину композицію XVII-вічну та XIX-вічну складові.

*Садиба в с. Тиниця. Т. з. «скарбниця»
(початок XVIII ст.). Фото 2013 р.*

З кінця XVII ст. і до революційних подій 1917–1920 рр. Седнів – родовий маєток впливових козацьких старшин, а пізніше представників української аристократії Лизогубів. Першим з цієї родини власником Седнева був Яків Кіндратович (? – 1698) – чернігівський полковник (1687 – 1698). У кінці XVII ст. тут була зведена Вознесенська церква-усипальня Лизогубів (1690 р.), кам'яниця (1690 р.) і розбито чудовий парк (нині його площа становить близько 22 га), окрасою якого є 600-літня липа і алея вікових каштанів [47].

Кам'яниця Лизогубів – одноповерхова будівля з глибокими великими підвалами. За плануванням будівля є подібною до традиційної української хати, розділена на дві половини. Житлові кімнати мають високі склепіння. Під усім будинком – високий склепінчастий підвал, планування якого повторює житловий поверх [38, с. 334–335].

На початку XIX ст. було побудовано новий садибний будинок (палац), переплановано парк у романтичному стилі – влаштовано грот, місток, руїни, альтанку, яку дуже любив поет та байкар Л. Глібов. До родинної кам'яниці була добудована башта, яка надала будівлі вигляду романтичного замку [38, с. 335].

Не одне покоління родини Лизогубів було шанувальниками літератури та мистецтва. Тож свого часу у них гостювали поети й письменники Т. Шевченко, Б. Грінченко та Л. Глібов, художники Л. Жемчужников, Л. Лагорію, О. Сластіон. Саме в Седневі знаходиться та сама «гора високая», увічнена Глібовим у вірші «Журба». Т. Шевченко бував у Седнівській садибі двічі. Перший раз поет відвідав ці місця, коли працював у складі Археографічної комісії (1846 р.). Вдруге вже просто гостював у Лизогубів з початку березня до початку квітня 1847 р. В Седневі були написані поема «Відьма» та передмова до другого видання «Кобзаря». Лизогуби виділили талановитому гостю окремих флігель, котрий той

називав «малярнею». Є версія, що це й була відома кам'яниця з XVII ст. Зберігся малюнок Тараса Григоровича цієї будівлі. У цей період господарем у Седневі був Андрій Іванович Лизогуб, гарячий фанат поезій Шевченка, художник-аматор, який намалював ікони для Воскресенської церкви [58].

У радянський період і до недавнього часу на території колишньої садиби козацьких полковників та меценатів Лизогубів діяла місцева загальноосвітня школа. У 2012 р. було відкрито нову школу. Вона була зведена на території історичної садиби, вклинившись між її XVII-вічною та XIX-вічною частинами, розірвавши мережу стежок, що були так талановито і продумано сплановані свого часу, ніби поєднуючи «минуле» і «сучасне». Сама будівля школи, хоча і є спробою стилізації, у традиційне середовище не вписується – вона занадто об'ємна і висока, у кольоровому відношенні – занадто яскрава, завдяки чому перебирає на себе роль доміанти, «забиваючи» і «задавлюючи» історичні будівлі. Окрім того, після її зведення історичні будівлі залишилися без догляду. Окрім школи, яка виїхала з будівлі колишнього палацу XIX ст., на території садиби містяться лікарня і республіканський будинок творчості Спілки художників України.

На в даний час в області опрацьовується питання створення відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» – історико-культурного заповідника «Садиба Лизогубів».

Звертає на себе увагу, що окрім невдалого втручання у традиційне середовище Седнівської садиби, Чернігівська область приємно здивувала значною активністю щодо реставрації історичних садиб, зокрема об'єктів кінця XVII–початку XVIII ст. Причому відбувається це за рахунок переважно не бюджетних коштів. Так, згадана вже кам'яниця Лизогубів була відреставрована у 2001 р. до 10-річчя незалежності України ВАТ ЕК «Чернігівобленерго». Ще кілька років тому кам'яниця Полуботка у Любечі, незважаючи на те, що мала статус пам'ятки архітектури національного значення, являла собою суцільну руїну і здавалася втраченою назавжди. Однак у 2009 р. розпочалися її археологічні дослідження та відновлення. У 2012 р. відновлена кам'яниця була відкрита. Одночасно проводилися реставраційні роботи у ближній печері св. Антонія та впорядкуванні навколишньої території – у XIX – на початку XX ст. це були складові садиби Милорадовичів, які свого часу успадкували її від Полуботків [36]. У 2003–2009 рр. відбувалася реставрація кам'яниці Кочубея кінця XVII ст. у Батурині, а також відтворення флігеля та в'їздної брами. Найбільш масштабним проектом щодо реставрації та відтворення об'єктів культурної спадщини не тільки на Чернігівщині, але й на території всієї України, стали роботи у Батуринській садибі Розумовських.

До відтворених садиб належить і маєток

с. Седнів. Житловий будинок садиби (початок XIX ст.) Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

Оленівка (хутір Мотронинський) Борзнянського району. Це був один з перших досвідів відродження об'єктів культурної спадщини на Україні. Мотронинська садиба посідає особливе значення в історії та культурі України, оскільки пов'язана з ім'ям Пантелеймона Куліша – одного з найяскравіших діячів українського національного відродження XIX ст., члена Кирило-Мефодіївського товариства, товариша Т.Г. Шевченка, відомого письменника, автора славнозвісної «кулішівки».

Хутір Мотронівка був заснований батьком української письменниці Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш, яка більше відома як Ганна Барвінок, Михайлом Білозерським серед старого гаю. Це була спадщина його дружини Мотрони Василівни – тому і хутір на честь неї було названо Мотронівкою. Інші назви – Кулішівка, Ганина Пустинь: коли згорів перший український рукописний переклад Біблії, Пантелеймон Куліш на честь дружини перейменував Мотронівку на Ганину пустинь, а та в свою чергу назвала хутір Кулішівкою по смерті Куліша. Подружжя оселилося в Мотронівці в 1883 р., тут пройшли останні роки видатного письменника та громадського діяча.

У 1999 р. тодішні Президент України Л.Кучма та Голова Верховної Ради України І. Плющ заклали на хуторі Мотронівка закладний камінь з написом: «Тут буде споруджено історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганина Пустинь». Того ж літа розпочалося будівництво комплексу. Було впорядковано місце поховання подружжя Кулішів та брата Гани Барвінок – Василя Білозерського, встановлені мармурові надмогильні плити та хрести. Поряд розташована капличка св. Пантелеймона, споруджена в 2001 р. та реконструйований хрест, поставлений Ганою Барвінок на честь свого чоловіка в 1897 р., відтворений за історичними докумен-

тами з архіву Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Нині до складу садиби-музею входять наступні об'єкти: садибний будинок, де народилася і жила Олександра Білозерська-Куліш; відтворені хата Куліша, побудована у 1877 р. з розташованими поруч господарськими спорудами – клунною, колодязем-журавлем, стежкою до копанки Куліша, на березі якої стоїть Шевченкова альтанка (всі об'єкти відтворені); Алея кохання, яка веде до меморіального поховання подружжя Кулішів і Василя Білозерського.

Заради об'єктивності варто зазначити, що не всі об'єкти, навіть кінця XVII – початку XVIII ст., на території Чернігівщини перебувають у задовільному стані і належним чином використовуються. Низка будівель, що своїм історичним та культурним значенням не поступаються тим, про які йшлося вище, перебувають у занедбаному, практично аварійному стані. Прикладом є садибні будівлі у Тиниці та «Покорщини» у Козельці.

Село **Тиниця Бахмацького району** розташовується у верхів'ях р. Малий Ромен, у 8 км від Бахмача. Вперше у писемних джерелах село згадується у 1659 р. У 1695 р. гетьман Іван Мазепа передав його Ребриковському, а пізніше воно відійшло до Генерального судді Василя Кочубея. На початку XIX ст. власниками маєтку були Галагани, яких пов'язували з Кочубеями тісні родинні зв'язки. Саме ці дві родини причетні до створення і розбудови Тинницької садиби.

Нині існуючий садибний будинок був зведений у XVIII ст. за Кочубеїв. Це рідкісний зразок садибної забудови на Чернігівщині означеного періоду. Будівля одноповерхова, мурована, прямокутна у плані зі строго симетричною композицією фасадів. Стіни декоровані рустованими пілястрами-лопатками, вікна прикрашені наличниками і сан-

с. Седнів. Кам'яниця кінця XVII ст. Чоловий фасад. Фото 2013 р.

дриками. Будинок має два входи. Перший розташований на західному фасаді, акцентований рустованими пілястрами і напівкруглою нішею над входом з радіальним рустом по контуру. Другий вхід розташований з боку південного фасаду. На східному фасаді спостерігаються сліди численних перебудов: на ньому розташовані напівколонки з нетрадиційними по формі капітелями і сандрики, вірогідно, навколо закладених отворів або ніш. Тут же розташований вхід у підвальне приміщення [38, с. 293–294].

Неподалік від головного садибного будинку знаходиться ще один, який використовувався як скарбниця. Тут Кочубеї зберігали одяг, книги, зброю тощо. За переказами у цьому будинку, окрім портрета В.Л. Кочубея, зберігалась і закривавлена сорочка, знята з нього після страти (був страчений за наказом гетьмана І. Мазепи разом з полковник Іскрою за звинуваченням у зраді, а фактично за донос, який вони відправили Петру I і в якому викривали союз І. Мазепи з Карлом XII).

Будівля є зразком цивільної архітектури початку XVIII ст. Вона квадратна у плані, мурована, двоповерхова. З заходу до основного об'єму прилягає галерея з арками стрілкової форми. Над аркадою влаштовано дерев'яний портик. Західній аркаді відповідає декор першого поверху решти фасадів будівлі у вигляді аркових плоских ніш. В цих нішах зроблено прямокутні віконні отвори, напівкруглі ніші. У тимпані – маленькі округлі ніші. Вікна другого поверху прямокутні, позбавлені декору. Виключення становить південний фасад, декорований напівциркульними нішами зі стрічастими архівольтами. У 1917 р. будівля згоріла і лише у 1967 р.

було зроблено капітальний ремонт, в ході якого значно змінено первинний вигляд як фасадів, так і інтер'єрів скарбниці. Проте фасад, розташований з боку парку, зберіг оригінальний вигляд [38, с. 295].

Парк садиби створювався одночасно з Сокириницьким за ініціативи тогочасного власника обох маєтків – Григорія Павловича Галагана близько середини XIX ст. До останнього часу тут у загальних рисах зберігалась планувальна структура: чотири алеї – ялинкова, кленова, каштанова та липова променями сходяться до центру. Нині парк заріс, розпланування майже не проглядається.

Центром як паркової композиції, так і садиби був будинок Кочубея. Перед його головним фасадом розташовувалась регулярна частина парку, що мала прямокутну форму. Алеї розділяли її на 16 малих квадратів. Крім того, по діагоналі розташовувались дві алеї, що пересікались. За будинком починалась пейзажна частина парку. Крім багатовікових дубів, лип, кленів, ясенів і каштанів тут збереглися і унікальні для нашої кліматичної зони деревні насадження – кедри вишиною до 20 м, вік яких сягає 100–150 років, горіх чорний приблизно такого ж віку. Нині кам'яниця знаходиться у зарослях, ледве проглядається, паркові композиції практично більше не існують.

До революції парк був огорожений дубовим парканом і охоронявся. Останньою власницею садиби була графиня Марія Кочубей. Після 1888 р. (рік смерті Г.П. Галагана) вона успадкувала її від Галаганів. На початку 1912 р. на території садиби було завершено будівництво великого двоповерхового мурованого будинку.

У 1921 р. на території садиби була організована сільськогосподарська школа, у 1979 р. – СПТУ. У

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

минулому площа садиби складала близько 70 га, на сьогодні – близько 38, з них 32 га складає парк, 3,7 га – ставки, 2,6 га – садок.

На даний час садиба не використовується, СПТУ залишило її приміщення близько 20 років. Тепер вони руйнуються, перебувають у аварійному стані, особливо будинок 1912 р., парк заріс.

Подібна доля спіткала і садибу «Покорщина». На східній околиці **м. Козельця**, по дорозі до Данєвського Свято-Георгіївського монастиря, знаходиться **урочище Покорщина** з садибою, яка належала сестрі Олексія Розума (пізніше графа Олексія Розумовського, фаворита і морганатичного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни). Завдяки щасливій випадковості і чудовому голосу Олексія представники колишньої козацької родини Розумів опинилися на вищих щаблях влади та заможності у Російській імперії та Гетьманщині. Так, Віра Григорівна, сестра Олексія та Кирила (останнього гетьмана України) Розумовських, з простих козачок стала дружиною козелецького полковника Дарагана. Назва ж урочища і садиби, за однією з легенд, походить від того, що саме на цьому місці імператриця Єлизавета Петрівна прихилила голову («покорилася») своїй свекрусі – Наталії Розумисі [32; 33; 42; 43].

Існуючі нині будівлі садиби датуються другої половиною XVIII ст. Це невеликий, затишний одноповерховий дерев'яний садибний будинок, потинькований та побілений. Дах чотирискатий, жерстяний, з двома димоходами. На початку XIX ст. парадний вхід до будинку був прикрашений портиком з трикутними фронтонами і напівокруглим вікном у тимпані та колонами тосканського ордеру. Колони виконані з ретельно обтесаного та побіленого ли-

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Кам'яниця (початок XVIII ст.). Фото 2013 р.

пового дерева. Вікна, за місцевою традицією, прикрашено дерев'яними наличниками округлої та ромбоподібної форми [38; с. 303–304].

Інтер'єр будинку був оздоблений розписами художника Г. Стеценка, кахляними печами, мав гарні меблі. Основою сюжету розпису, зазвичай, був родовий герб, а також портрети, за нашим припущенням, найбільш відомих та уславлених представників родини [42; 43].

При бічному в'їзді до садиби, на схід від центрального будинку, знаходиться кам'яниця початку XVIII ст. [38, с. 304].

По боках центральної алеї, яка веде до головного житлового будинку садиби, у минулому розташо-

с. Білоріччя (Вейсбахівка). Флігель садиби 1878 р. Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

увались два одноповерхових дерев'яних флігелі, з яких зберігся лише один [38, с. 304–305]. Зліва від центрального в'їзду зберігся дерев'яний каретний сарай, також прикрашений різьбленням (нині у напівзруйнованому стані).

У радянський період у садибі розташовувався гуртожиток викладачів технікуму, склад, цех гаптувальниць. Більше ніж десять років будівлі садиби не використовуються, знаходяться у аварійному стані, особливо центральний будинок (незважаючи на те, що є пам'ятками архітектури національного значення).

Садиба у минулому мала чудовий парк, що розкинувся у заплаві річки, нині дуже запущений, частково забудований спорудами розташованої поруч лікарні.

Найбільш значними, відомими, найкраще збереженими садибами Чернігівської області є Качанівська (Ічнянський район), Сокиринська (Срібнянський район), Тростянецька (Срібнянський район, більше відома як дендропарк, оскільки садибні будівлі не збереглися). Ми спеціально не зупиняємося на цих об'єктах, оскільки вони є досить добре дослідженими, мають власну бібліографію [5; 6; 23; 24, с. 355–429; 25; 26; 27; 28; 31; 39, с. 132–190; 40; 41; 45; 46; 47; 49, с. 4–14; 50; 52, с. 88–234; 53, с. 4–12; 59, с. 151–157] і у оглядовій статті, присвяченій наявності та стану збереження садиб Чернігівщини ми навряд

чи зможемо додати щось до вже написаного про них. Єдине, на чому ми б хотіли акцентувати увагу, це те, що достатньо широка популярність цих об'єктів, гідний сучасний стан збереження (особливо у порівнянні з іншими садибами) – наслідок створення на їх території дендропарку (на правах відділу АН України) у Тростянці та Національного історико-культурного заповідника у Качанівці.

Проте є низка садиб, навіть з тих, що до нашого часу принаймні частково збереглися (на початку ХХ ст. їх було значно більше), які ні своїми мистецькими якостями, ні історичним значенням (оскільки були пов'язані з видатними особистостями і значущими подіями) не поступаються Качанівському або Тростянецькому маєткам. Проте доля їх складалася значно драматичніше, а сучасний стан збереження викликає занепокоєння. До таких, зокрема, відноситься садиба у с. Вишеньки Коропського району, не заважаючи на те, що має статус пам'ятки архітектури національного значення.

Загалом характеризуючи садиби Чернігівщини, які в кращому чи гіршому стані збереглися до нашого часу, зауважимо, що лише незначна частина з них становила значні резиденції. Крім згаданих вище, до таких можна віднести садиби у с. Дігтярі (Срібнянський район), м. Ніжин (садиба

с. Вишеньки. Палац садиби. 1780-ті рр. Фото 2013 р.

І. Безбородька, невдовзі після зведення передана їм підліцей), у минулому – також садиби у смт Линовиця (Прилуцький район) та м. Любеч, від яких нині залишилися лише окремі складові, або як від садиби у с. Стольне Менського району лише парк. Решта репрезентують садиби середньозаможної та дрібної шляхти. Більшість збережених садиб було зведено у XIX ст., причому переважно у середині або кінці століття. Щодо стилістики, більшість архітектурних споруд вирішено у стилі класицизму; також широко представлена еkleктика. Стан збереженості більшості об'єктів викликає занепокоєння – якщо терміново не будуть вжиті заходи, у найближчі 10–20 років буде незворотно втрачена більшість з них.

До найбільш оригінальних у минулому садиб Чернігівщини можна віднести маєток у **с. Білоріччя Прилуцького району**. Вперше поселення згадується 1727 р. як хутір Кривеньки. Відносився до Монастирищенської сотні Прилуцького полку. У XVIII ст. була закладена і садиба. 1869 року О.О. Рахманов (тодішній власник маєтку) одружився на дочці декабриста С.Г. Волконського, онуці героя Вітчизняної війни 1812 р., генерала М.М. Раєвського – О.С. Волконській-Кочубей, і землі Вейсбахівського маєтку (Вейсбах – родина, яка володіла садибою з XVIII ст., від неї спочатку хутір, а потім село отримало свою назву – Вейсбахівка, під якою було відоме до радянських часів) перейшли до подружжя. В цей час і починається розбудова нової садиби. До її комплексу входили палац (1886 р.), флігель для гостей (1878 р.), пекарня та церква (1850 р.). На території села (воно, зрештою, у другій половині XIX ст. отримало статус містечка і було досить промислово розвинутим) у XIX ст. знаходилось два парки, три фруктові садки з теплицею, ставок Мокрець (пізніше перейменований на Криве), ставки Ревня (200 м від садиби з двома штучними острівцями) і Млаки.

У маєтку Рахманових-Волконських жили український архітектор А.Е.Ю. Ягн (1848–1922), за проектом якого і розбудовувалась садиба, і художник В.М. Соколов (його учень, пензлю якого належали більшість розписів інтер'єрів садиби) (1841–1921); тут вони й були поховані. За проектом

Ягна споруджені флігель (1878) і палац (1886) в стилі українського модерну.

Треба зазначити, що Олександр-Едуард Юлійович Ягн – знакова постать в українській культурі: український архітектор, художник, майстер художньої кераміки. Він був одним із засновників стилю український модерн, організував художньо-виробничі майстерні в селі Вороньки (Чернігівська обл.), де відновив виготовлення художньої майоліки і теракоти з мотивами народної орнаменталістики. 1902 року за ескізами Ягна було виготовлено майолікове оздоблення храму біля міста Шипки в Болгарії.

До нашого часу збереглася лише будівля флігеля для гостей, в якому нині розташовується Свято-Миколаївська церква. В цьому витворі еkleктично змішані риси російської (характерні для XVII–XVIII ст.) і української народної архітектури. Будинок плані є подібним до української хати, розділеної на дві половини. Перший поверх – мурований, другий – дерев'яний. Споруда мала високий черепичний дах, виступаючі мансарди та «ганок». Наличники та сандрики виконані у типовому російському стилі. Білі потиньковані стіни були прикрашені яскравими майоліковими вставками та наличниками (частково збереглися). Колони і піч також оздоблені теракотою та майолікою.

Головний будинок (палац), вирішений у тій же стилістиці, що і флігель, було зруйновано під час Великої Вітчизняної війни. Церква, що входила до складу палацового комплексу, була розібрана вже у радянський час (1962 р.). На даний час територія садиби забудована сільськими садибами. Її планування повністю змінено, інтер'єр флігеля, що нині пристосований під церкву, також не зберігся, проте архітектурне вирішення та оздоблення фасадів з використанням майоліки та різьблення справляє незабутнє враження.

Відкриттям експедиції стало виявлення садиби у **с. Переволочна Прилуцького району**. Вона посідає особливе місце у вітчизняній культурі, про що буде згадано нижче, при цьому у науковій та краєзнавчій літературі згадується як нині неіснуюча, на державному обліку не перебуває [2; 3; 57].

Садибу у переволочній заклав підпоручик Радіон

с. Вишеньки. Палац садиби. Фрагмент фасаду. 1780-ті рр. Фото 1930 р.

Миколайович Милорадович, який купив кріпаків і оселився тут. У 1844 р. йому належали 193 селянина. Садиба знаходиться в урочищі Пруси. У минулому тут був розкішний парк з липовою алеєю, ставками, гарний будинок з великою бібліотекою, господарські споруди. Дерев'яний садибний будинок, зведений орієнтовно у другій половині XIX ст., у другій половині XX ст. був обкладений цеглою (наразі знаходиться у аварійному стані). Збереглися також дерев'яна господарська будівля (клубня) та залишки парку у мальовничій місцевості в оточенні ставків. На території садиби розташовується сільськогосподарський трест, але приміщення не використовуються, руйнуються.

Аналіз ситуації стосовно стану збереження та використання садибних комплексів дозволяє зробити висновок, що ті садиби, які використовувались і використовуються, збереглися краще. Так у садибах у с. Дігтярі Срібнянського району, с. Сокиринці Срібнянського району розташовуються навчальні заклади; після того, як вони були відселені з садиб у с. Богданівка Прилуцького району, с. Седнів Чернігівського району, с. Тиниця Бахмацького району, будівлі руйнуються швидкими темпами. Окрім того, величезне значення має позиція місцевої влади, їх розуміння значення об'єктів, розташованих на їх території, бажання шукати шляхи їх збереження.

З усього наведеного можна зробити наступні висновки. Садиби Чернігівщини є надзвичайно різноманітними, оригінальними витворами людського генію, займають визначне місце у вітчизняній історії та культурі. Найбільш гострою проблемою є стан збереження цих об'єктів та перспективи їх використання. На території Чернігівської області, як ніде в інших місцях, є велика кількість прикладів того, що при бажанні можна знайти шляхи вирішення цієї проблеми.

Посилання

1. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм. – Ніжин, 2009. – 290 с.
2. Горенко Л.І. Українознавчі виміри культурної спадщини Чернігівщини кін. XVIII–першої половини XIX ст. // VII Культурологічні читання пам'яті В. Подкопаєва. Культурна трансформація сучасного українського суспільства. – К., 2010 (рукопис).
3. Горенко Л.І. Дворянсько-поміщицьке середовище Полтавщини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: історико-культурологічні виміри / Горенко Лариса Іванівна // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 2. – С. 28–34.
4. Горенко Л.І. Інтелектуальна еліта України кінця XVIII – першої половини XIX ст. (за матеріалами діяльності Новгород-Сіверського гуртка «автономістів») / Горенко Лариса Іванівна // Культура і сучасність: Альманах. – К.: Міленіум, 2009. – № 1. – С. 54–61.
5. Ігнаткін І.О. Палаці і парки України. – К., 1971. – 24 с.
6. Ігнаткін І. Палацово-паркові ансамблі під охорону // Пам'ятки України. – 1970. – № 4. – С. 19–22.
7. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243 (фонд В.І. Маслова), спр. 688–689.
8. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 698.
9. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 700–701.
10. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 704.
11. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 709.
12. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 714.
13. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 1384.
14. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278 (фонд Таранушенка), спр. 101.
15. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 651.
16. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 652.

17. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 653–718.
18. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 799–872.
19. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 873.
20. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, Ф. 278, спр. 1359.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1972. – 780 с.
22. Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. – Чернигов: Земская типография, 1873–1874. – Т. 1. – 157 с.; Т. 7. – 437 с.
23. Каждан Т. Культурная жизнь усадеб во второй половине XIX в. в Качановке // Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XIX в. – М.: Наука, 1982. – С. 264–297.
24. Каждан Т. Качанівка. Культурне життя садиби в другій половині XIX ст. // Хроніка – 2000. – К., 2001. – Вип. 41–42. – С. 395–429.
25. Косаревский И.А. Парки Украины. – К., 1961. – 118 с.
26. Косаревський І.О. Сокиринський парк. – К., 1961. – 38 с., 11 л., іл.
27. Косаревский И.А. Тростянецкий парк. – К., 1964. – 99 с.
28. Косаревський І., Фрумін Г. Качанівка // Соціалістична культура. – 1956. – № 2. – С. 9–14.
29. Лазаревский А.М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губернская типография, 1868. – Т. 2. – С. 35–148.
30. Липа О.Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. – Київ: Вид-во Київського університету, 1960. – 174 с.
31. Липа О.Л., Федоренко А.П. Заповідники та пам'ятки природи України. – К., Урожай, 1969. – 185 с.
32. Лукомський Г. Два таємничі палаци Розумовських // Столиця и усадьба. – 1914. – № 16–17. – С. 3–8.
33. Лукомський Г. Кілька пам'яток архітектури в Козельці // Старые годы. – 1912. – № 5. – С. 29–37.
34. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1894. – 62 с.
35. Машенко В.А. Прилуцщина. Историческое и статистическое описание Прилуцкого уезда Полтавской губернии: в 2-х частях с картой уезда и планом города. – Ромны: Типография братьев Дельберг, 1888. – 238 с.
36. Милорадович Г. Местечко Любеч, прежде бывший город. – СПб., 1859. – 87 с.
37. Н.Л. и С.К. Линовицкая усадьба графов де Бальмен // Столиця и усадьба. – 1917. – № 74. – С. 5–10.
38. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 4. – С. 262–336.
39. Папета С. Доля Качанівського Едему // Хроніка – 2000. – Вип. 16. – С. 132–190.
40. Петренко Г. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». – Ічня, 2001. – 19 с.
41. Петренко Г. Качанівські студії. Пам'ятки України: історія та культура, науково-популярний ілюстрований часопис. – К., 2000. – № 1. – С. 21–29.
42. Покорщина // Столиця и усадьба. – 1914. – № 16–17. – С. 3–8.
43. Покорщина // Старые годы. – 1912. – № 5. – С. 29–37.
44. По шевченківських місцях на Україні. – К., 1962. – 45 с.
45. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення. – К., 2009.
46. Природно-заповідний фонд Чернігівської області / За заг. ред. Ю.О. Карпенка. – Чернігів, 2002. – 240 с.
47. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: книга-альбом. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
48. С.К. Линовицкая усадьба графов де Бальмен // Столиця и усадьба. – 1917. – № 74. – С. 5–10.
49. Сокиринцы // Столиця и усадьба. – 1914. – № 24. – С. 4–14.
50. Старовинні парки Чернігівщини. – К., 2001. – 54 с.
51. Стольне // Столиця и усадьба. – 1915. – С. 4–10.
52. Тарновський М. Качанівка // Хроніка – 2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С. 88–234.
53. Тарновский М.В. Качановка (бывшее имение Тарновских, ныне Олив) // Столиця и усадьба. – 1915. – № 40–41. – С. 4–12.
54. Тимофієнко В.І. Українська садибна архітектура 2-ї пол. XVIII – I-ї третини XIX ст. – К., 1993. – 44 с., іл.
55. Чернігівщина. Путівник-довідник. – К., 1967. – 208 с.
56. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – 1005 с.
57. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуцщина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдая. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 447–451.
58. Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина: Путівник [авт. тексту та редкол.: С.Л. Лаєвський та ін.]. – К.: Богдана, 2012. – 276 с., іл.
59. Юнге Е. Воспоминания о Качановке // Весник Европы. – 1910. – Кн. 2. – С. 151–157.

Томилович Л.В. Результати дослідження історических усадеб Черниговской области

Статья посвящена изучению истории, характерных стилистических особенностей и степени сохранности исторических усадеб Черниговской области. Проанализированы наиболее важные и актуальные проблемы, которые касаются исследования, использования и охраны этого типа памятников, что позволяет сделать выводы относительно значимости такой составляющей культурного наследия Украины, как усадьбы, их значительного научного, просветительского и туристического потенциала.

Ключевые слова: исторические усадьбы, Черниговская область, архитектурное наследие.

Tomilovych LV. The results of the studies of historical farmsteads of the Chernihiv area

The article is devoted to the study of history, stylistic touches and degree of maintainance of historical farmsteads of the Chernihiv area. The most essentially problems, which touch research, are analysed, used and guard of it as monuments, that allows to draw a conclusion in relation to meaning fulness of such constituent of cultural legacy of Ukraine as farmstead, them considerable scientific, educational and tourist potential.

Key words: historical farmsteads, Chernihiv area, architectural heritage.

23.02.2016 p.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.415(477.51)

Р.О. Гордієнко

НОВІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

У запропонованій статті вводяться до наукового обігу матеріали шести нових пам'яток середньодніпровської культури північно-східної України. Ареал побутування культури розширюється на північ до басейну Псла.

Ключові слова: середньодніпровська культура, поселення, могильник.

Вивчення пам'яток середньодніпровської культури (далі СДК) на Лівобережжі почалося у 40-х роках ХХ ст. Під час дослідження стоянки Мис Очкинський на Десні М.В. Воеводський відзначав наявність на багатьох місцевих пізньонеолітичних стоянках фрагментів посудин, близьких за формою до середньодніпровських, що, на його думку, вказувало на зв'язок із місцевими культурами неолітичної доби, зокрема культурою ямково-гребінцевої кераміки [8, с. 317]. У 1947 р. ним було досліджено і поховання, яке також можна віднести до СДК [18]. У 1948 р. Д.Т. Березовцем під час розкопок багатощарового городища біля с. Волинцеве Путивльського району Сумської області також було знайдено керамічні матеріали СДК [5, с. 66]. У 1950 р. Н.П. Амбургер відкрила поселення СДК в урочищі «Ближние колки» біля с. Нова Слобода посеред Молчанського торфовища. Воно займає піщану діюну в заплаві біля корінного берега Сейму. На розораній поверхні діюни було зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи та кварцитовими знаряддями. Серед керамічного матеріалу є два фрагменти стінок із відбитками шнура і 15 уламків посудин, орнаментованих прокресленим стрічковим орнаментом. За характером орнаменту посудини Н.П. Амбургер проводить аналогії з матеріалами Мар'янівського поселення [1].

У науковому обігу поселення відоме з 1930 р. [19]. У 1977–1978 рр. воно досліджувалося Середньодніпровською експедицією І.І. Артеменка. У ході цих досліджень було з'ясовано, що поселення відноситься до пізнього етапу СДК [4].

Переважає більшість пам'яток СДК на Лівобережжі Дніпра належать до середнього та пізнього етапів існування культури. Усі пам'ятки, розташовані на Десні та Сеймі, І.І. Артеменко датує пізнім етапом СДК [6, с. 19]. На цей час ареал культури значно збільшився, поширившись до басейну р. Сейм. Розселення відбувалося поступово, шляхом культурної і етнічної асиміляції

місцевого населення [7, с. 372].

Список вже відомих на сьогодні пам'яток СДК у цьому регіоні можна доповнити ще п'ятьма новими об'єктами, виявленими в ході археологічних розвідок та в результаті вивчення матеріалів фондів музеїв Сумської області.

У 2004 р. на північ від с. Таранське Конотопського району Сумської області в піщаному кар'єрі, розташованому на підвищенні у заплаві лівого берега Сейму і правого берега його притоки р. Куколка, зібрано виразний матеріал доби бронзи, а саме фрагменти ліпного посуду, крем'яні скребачки і пластина з ретушшю [9]. Привертає увагу фрагмент орнаментованої посудини з високими ледве відігнутими вінцями, прикрашеної стрічкою з чотирьох паралельних горизонтальних ліній відбитку шнура. Відбиток шнура прокладено і по зрізу вінця. За характером орнаменту фрагмент можна віднести до групи посуду СДК (рис. 1, 5). Варто зазначити, що поселення майже повністю знищене піщаним кар'єром, у стінках якого зафіксовано культурний шар до 0,3 м [11].

У 2011 р. на захід від с. Запсілля Краснопільського району Сумської області на високому мисі корінного правого берега р. Псел автором під час археологічної розвідки також було зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпного посуду доби бронзи [12] (пос. Запсілля – 3). Кераміка переважно червоно-сірого кольору, гарного випалу, поверхня ретельно заглажена, в тісті помітні домішки піску. За формою виділяються два типи горщиків. Перший тип має наступні характеристики: шийка невиразно виділена, вінця злегка відігнуті назовні; прикрашений горизонтальною врізною лінією, нанесеною пунктиром під вінцем; нижче розташовано ряд штрихованих трикутників, а під ними двома горизонтальними рядами є наколювання, нанесені паличкою (рис. 1, 2). Другий тип горщика має високу пряму шийку, орнаментовану горизонтальними відбитками шнура. Між другою та третьою лініями розташовано ряд наколювань, нанесених круглою паличкою, які утворюють на внутрішній поверхні стінки посудини «перлини». Краї вінця рівно зрізані і прикрашені зигзагом з відбитків палички (рис. 1, 1). Решта інформативного матеріалу – це фрагменти стінок посудин, орнаментованих комбінаціями з прямих і навкісних прокреслених стрічок із відбитками шнура.

У 2012 р. на поселенні біля с. Запсілля були проведені додаткові обстеження. Закладений великий шурф дозволив провести стратиграфічні спостереження. Установлено наявність культурного шару потужністю 0,25 м, що простежувався від

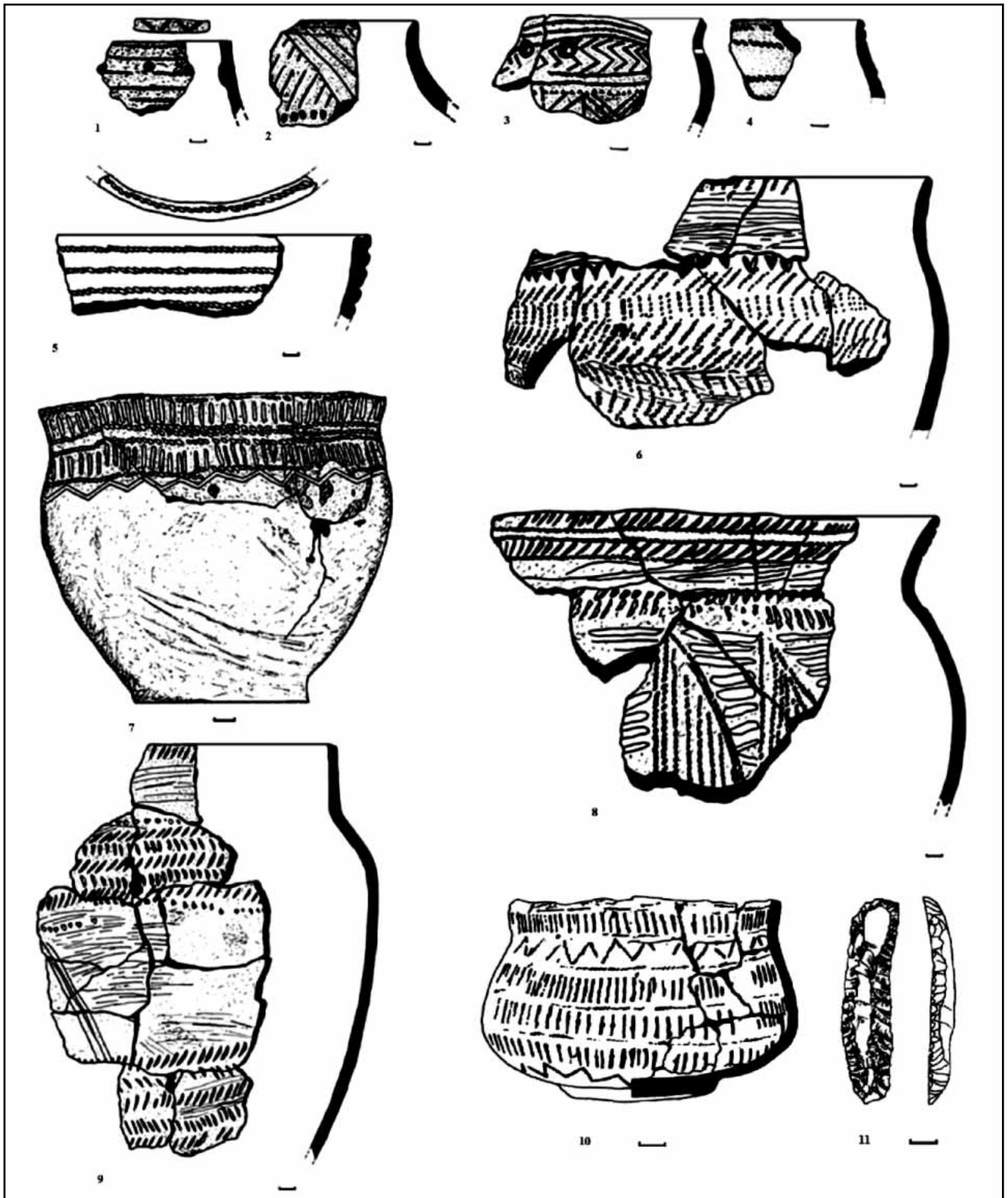

Рис. 1. Нові матеріали середньодніпровської культури у межиріччі Сейму та Псла. Поселення Запсілля (1—4); поселення Таранське (3, 5); поселення Запсілля –4 (6, 8, 9); Мутин (7); Латишівка (10, 11)

поверхні. Він був представлений сірим ґрунтом зі значною концентрацією матеріальних решток. Далі йшов передматериковий коричневий суглинок – 0,15 м і на глибині 0,4 м – глина [13].

Шурф був заповнений невеликою кількістю

піщини і кераміки. Більша частина знайдених фрагментів – неорнаментований ліпний посуд. Значна частина кераміки, вінця і стінки посудин орнаментовані (67 фрагментів). Зібрана кераміка виготовлена з глини з домішками піску

і шамоту. Орнаментовані фрагменти прикрашені різними композиціями з прокреслених ліній. Також зустрічаються фрагменти з відбитками шнура і три фрагменти з наколами паличкою. Із семи фрагментів вінець чотири належали одній посудині. Це був горщик (діаметр 16 см) із короткою шийкою і опуклим туловом, прикрашений зональним орнаментом. По зрізу вінця посудинки оздоблені горизонтальним відбитком шнура. Під вінцем розташовані ще три аналогічні відбитки, далі – ряд із вертикальних зигзагів, потім – дві горизонтальні лінії відбитків шнура, під якими ряд трикутних наколів. Завершує композицію орнамент із врізних ліній у вигляді ряду з обернених догори «ялинок», що чергуються з вертикальними лініями. Під вінцем є два наскрізні проколи, можливо, сліди ремонту (рис. 1, 3). За формою також виділяється горщик зі слабо виділеною шийкою і злегка відігнутим назовні вінцем. Посудина оздоблена чотирма горизонтальними відбитками шнура (рис. 1, 4).

Кераміка з поселення Запілля – 3 має багато спільних рис за техніко-технологічними характеристиками її виконання, формами і орнаментациєю з посудом поселень Ісковщина, Дубровка, Княжа Гора, Ходосовичі, Долинка, які дослідники (І.І. Артеменко, С.С. Березанська, М.М. Бондар, К.П. Бунятян та ін.) відносять до пізнього етапу СДК [2].

Відкрите В.А. Іллінською у 1966 р. поселення біля с. Запілля [14], у 2012 р. знову привернуло до себе увагу співробітників науково-дослідного центру «Охорона археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ). Пам'ятка розташована на південь від села в ур. Глодове і займає край виступу тераси правого берега р. Псел. На цьому етапі поселення площею 100 x 150 м досліджувалося розвідкою, проводилися невеликі роботи шурфами. Зібрана колекція матеріалу, а також стратиграфічні спостереження, дозволили установити наявність культурного шару потужністю 0,4 м, де 0,1 м – дерновий шар, в якому зустрічалися фрагменти ліпного посуду; 0,4 м – сірий шар зі значною концентрацією матеріалів доби бронзи та поодинокими знахідками скіфського часу; 0,4 м – шар алювіального походження і на глибині 0,9 м – материковий суглинок.

Загалом на поселенні було знайдено близько 400 фрагментів посуду. Окрім кераміки, виявлено матеріал з кременю: уламки відщепів, відщепи, лусочка. Частина знахідок зазнала дії вогню. Серед виробів з кременю знайдено одну стрілку.

У керамічному комплексі з поселення переважають фрагменти вінця та стінок посуду СДК червоно-сірого кольору, гарного випалу, з домішками шамоту та піску в тісті. Для обробки поверхні ліпного

посуду використана техніка полосчатого загладжування, коли розчоси наносилися по ще вологому тулубу посудини гребінцем із кістки чи дерева як по зовнішній, так і по внутрішній поверхні посудини, причому зовнішня, як правило, була оброблена ретельніше. Часто бугрувата від розчосів зовнішня поверхня потім загладжувалася якимсь твердим знаряддям, тому розчоси, нанесені гребінцем, набували м'якіших обрисів. Розчоси мали різні напрямки – вертикальний, горизонтальний, навкісний.

За формою і орнаментациєю реконструюються три посудини. Перша посудина – горщик із прямими вінцями з добре наміченою шийкою, прикрашений зональним орнаментом: під вінцем ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, нижче був розташований ряд тичок від поставленої під кутом палички, під яким дві горизонтальні лінії ялинкового орнаменту, ще нижче – ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, паралельно якому знову проходить ряд тичок. Завершують композицію три ряди ялинкового орнаменту. Зовнішня та внутрішня поверхня посудини була вкрита полосчатим згладжуванням. Також на поверхні посудини простежуються чотири прокреслені лінії, що, вочевидь, були зроблені випадково при формуванні ще до випалу посудини. Можна відзначити, що ця посудина має нетипове для СДК профілювання (рис. 1, 9). Орнамент схожий на той, що зустрічаємо на посуді зі Стрілиці (поховання № 81) та Долинки (курган № 56) [5, с. 29, 75].

Друга посудина – горщик із короткою шийкою, відігнутими вінцями та опуклим тулубом діаметром 24 см. Орнаментований по всій поверхні; під вінцями – ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, нижче яких – дві горизонтальні лінії з відбитків шнура, під ними знову ряд лівобічних прокреслених ліній, нижче – одна лінія з відбитками шнура. По шийці горщика нанесений ряд тичок поставленою під кутом паличкою, далі – ряд вертикальних відбитків гребінцевого штампю. Завершує композицію орнамент зі штрихованих трикутників, виконаних відбитками шнура, що чергуються з горизонтальними широкими прокресленими лініями (рис. 1, 8).

Третій горщик має ледь виділену шийку, злегка відігнуте назовні вінце, під яким знаходиться ряд майже вертикальних відбитків гребінцевого штампю; нижче від краю вінця поверхня вкрита горизонтальним полосчатим згладжуванням. По найменшому діаметру шийки проходить ряд нігтьових у-подібних відбитків. Завершує композицію ялинковий орнамент по всьому тулову посудини. Орнаментациа наносилася на ретельно заглажену поверхню. Внутрішня сторона посудини вкрита згладженими розчосами (рис. 1, 6). У 2011 р. між селами Латишівка і Пешкове Путивльського району Сумської області співробітником Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі

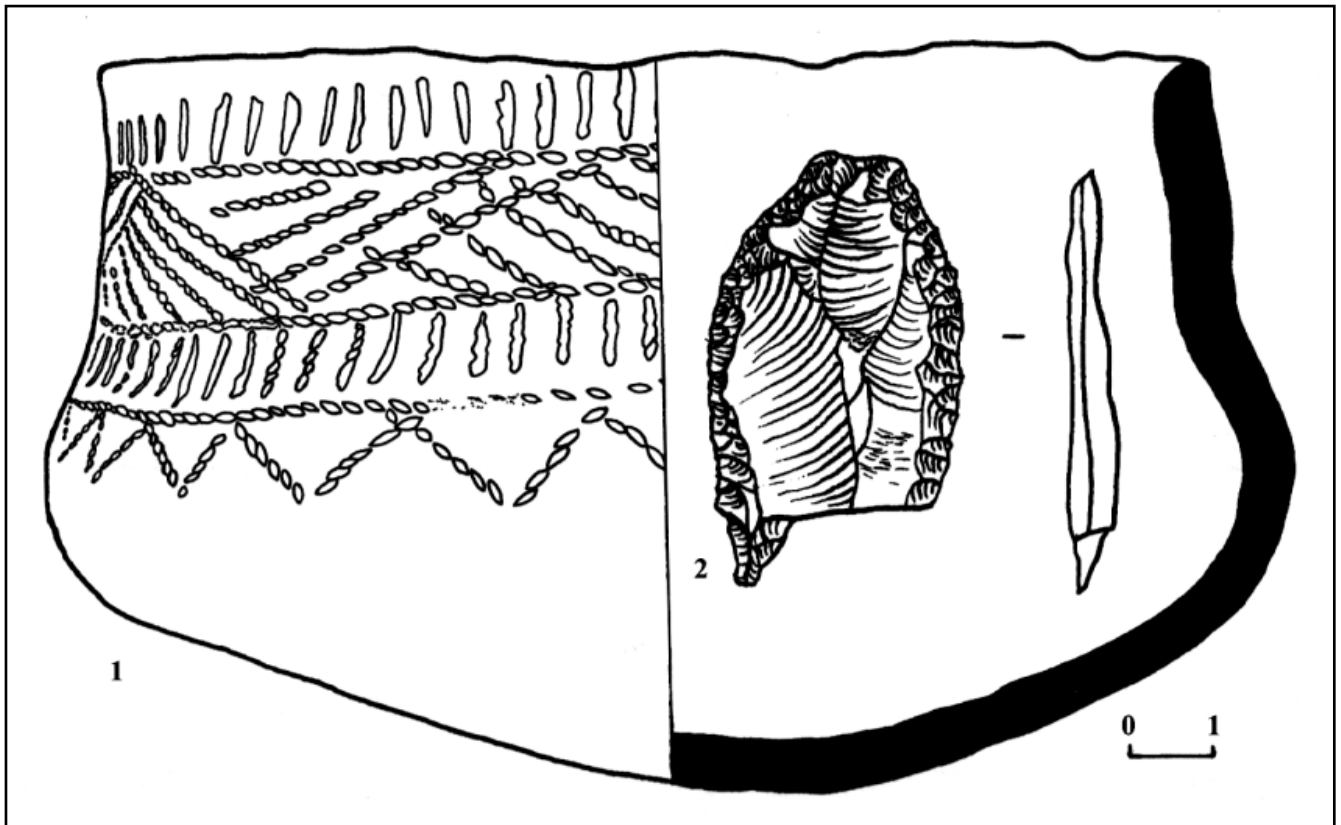

Рис. 2. Нові матеріали середньодніпровської культури з поселення Ветхе – I

випадково було знайдено горщик [17]. Посудина невисока (13 см), приземкувата, має маленьке, ледь увігнуте, дно (діаметр 8 см) і широке горло з прямими короткими вінцями (діаметр 15,5 см). Її тулуб трохи асиметричний, максимальний діаметр має нижня третина. Вся поверхня горщика прикрашена орнаментом, який розділений на шість рівних горизонтальних частин (поясів) стрічками з відбитків шнура. Перший пояс під вінчиком прикрашений вертикальними насічками, наступний – стрічкою зигзагу, далі – три пояси, оздоблені вертикальними насічками. Завершує орнамент стрічка зигзагу в придонній частині горщика. За способом орнаменту та складом тіста горщик, згідно з типологією І.І. Артеменка, належить до першої групи столового посуду (рис. 1, 10). Такі посудини зустрічаються як на поселеннях, так і в похованнях СДК [7, с. 367–369].

При повторному обстеженні на краю тераси уздовж ґрунтової дороги, що спускається в заплаву Сейму, у промоїні від стікання дощових вод, на місці, де в 2011 р. був знайдений горщик, зафіксовано ще фрагмент від нього і разом з ним знаряддя праці з кременю, кінцева скребачка на пластині з дугоподібним лезом і односторонньою ретушню, що переходить на бокові краї пластини (рис. 1, 11). Аналогічні скребачки знаходять на поселеннях і могильниках середнього та пізнього етапів СДК (Пекарі, Ісківщина, Радуль). Знахідки зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі [12].

Подібний горщик із крем'яним знаряддям було знайдено на поселенні Ветхе - I (рис. 2, 1, 2).

Поселення Ветхе – I відкрито в ході археологічної розвідки співробітником ніжинського краєзнавчого музею імені І. Г. Спаського О.С. Морозовим у 1993–1994 рр. Поселення розташоване в урочищі Ветхе, на відстані 0,5 км від західної околиці м. Ніжина. Пам'ятка займає підвищену ділянку на лівому березі р. Остер неподалік від об'їзної дороги Чернігів-Прилуки. Приблизна площа поселення складає 200 x 300 м, частково розорюється. Пам'ятка розташована поряд із колишньою територією Ветхоріздвянівського Красноострівського Георгіївського монастиря [15, с. 9–10]. За характером орнаменту горщик і ножевидну пластину з поселення Ветхе – I можна віднести до СДК [16, с. 281–284].

Слід згадати ще один цілий горщик – експонат Кролевецького краєзнавчого музею (фондовий номер ОФ–4645 К–924), переданий туди у 1970 р. місцевим краєзнавцем М.І. Серженком. Знахідка походить з ур. Панські грудки біля с. Мутин (Кролевецький р-н, Сумська обл.). Артефакт був виявлений на підвищенні в заплаві правого берега Сейму на глибині близько 0,8 м у розрізі під час роботи бульдозера [20] (рис. 1, 7). Посудина сірого кольору, невисока (14,5 см), має широке горло з короткою шийкою і відігнутим вінцем (діаметр 15,5 см). Денце плоске, діаметром 8 см. Тулуб асиметричний, у верхній частині прикрашений орнаментом: по краю вінця проходить уривчаста стрічка, утворена

відбитком шнура; перший пояс з вертикальних насічок, другий відокремлений від першого трьома горизонтальними стрічками з відбитків шнура; завершує орнамент горизонтальна стрічка і зигзаг.

За характером орнаменту посудину можна віднести до столового посуду пізнього етапу СДК. Найближчою аналогією йому є горщик із кургану № 1 в урочищі Сергієва Грива, дослідженого неподалік від с. Ходосовичі Гомельської області Білорусі [3].

Останні два пункти, з яких походять цілі посудини, очевидно, можна віднести до поховальних пам'яток. На середньому етапі існування СДК з'являється новий поховальний обряд – тілопокладення і тілоспалення у ґрунтових могильниках, який побутує і на пізньому етапі [2, с. 40].

Під час обстеження території довкола знахідки з Латишівки курганних насипів чи ям виявлено не було. Поблизу горщика ні кісток, ні залишків кремації не знайдено. Місцевість, де виявлено посудину і скребачку, відповідає топографічним умовам розташування ґрунтових могильників СДК. Незначна глибина (0,5 м) може вказувати, що поховання було здійснене за обрядом кремації, розмите і знищене стікаючими зі схилу дощовими водами. Ця знахідка наводить нас на думку про належність її до поховального обряду, що є характерним для поховань СДК [7, с. 367]. Можемо припустити, що і горщик із Кролевецького музею, знайдений на досить великій глибині (0,8 м), а також топографічні умови залягання можуть вказувати на її приналежність до обряду ґрунтових поховань пізнього етапу СДК, здійснених за обрядом кремації.

Об'єкти біля с. Запілля і Таранське-4 можемо кваліфікувати як поселення, про що свідчить наявність культурного шару і виявлені керамічні матеріали. Поселення Запілля – 3, розташоване на високій ділянці корінного берега Псла, належить до групи пам'яток із високою, а поселення Таранське-4 і Запілля – 4 – до пам'яток із низькою топографією.

На півночі Лівобережжя пам'ятки пізнього етапу СДК за стратиграфією часто змінюються сосницькими (Волинцеве та Мар'янівка). На нововиявленому поселенні Запілля – 3, крім середньодніпровських, було знайдено матеріали бабинської культури. Подібне явище простежується і в районі Канева на поселеннях Зарубинці III, Канів V, Селище IV та ін. [7, с. 373]. На поселенні Таранське – 4 середньодніпровським матеріалам передують лизогубівські [10, с. 231]. А на Запіллі – 4 поруч із матеріалами СДК було виявлено поодинокі фрагменти бондарихинського та скіфського посуду.

Розглянуті матеріали з виявлених пам'яток на території північно-східної України є важливими і перспективними у подальшому пошуку і дослідженнях як відкритих місцезнаходжень поселень, так і у припущенні про можливість існування поряд з ними ґрунтових могильників, характерних для цієї

спільноти. Нові дані, безперечно, розширюють ареал побутування середньодніпровської культури і значною мірою доповнюють археологічну карту пам'яток.

Посилання

1. Амбургер Н. Отчет об археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1950. – № 2 в. – С. 17–19.
2. Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы Европейской части СССР / И.И. Артеменко // Эпоха бронзы лесной полосы СССР / под. общ. ред. Б.А. Рибаква. – М.: Наука, 1987. – С. 37–42.
3. Артеменко И.И. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР / И.И. Артеменко // Памятники каменного и бронзового веков Евразии / под ред. О.М. Бадера. – М.: Наука, 1964. – С. 63–65.
4. Артеменко И.И. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г. / И.И. Артеменко // НА ІА НАН України. – 1977. – № 11. – С. 35.
5. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / И.И. Артеменко // МИА. – М.: Наука, 1967. – Вып. 148. – 410 с.
6. Артеменко И.И. Среднеднепровская культура / И.И. Артеменко // СА. – 1963. – № 2. – С. 12–37.
7. Артеменко И.И. Среднеднепровская культура / И.И. Артеменко // Археология Украинской ССР / под ред. И.И. Артеменко: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – С. 364–375.
8. Березанська С.С. Середньодніпровська культура / С.С. Березанська // Археологія Української РСР / за ред. В.Д. Барана, С.М. Бібікова: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1. – С. 309–317.
9. Белінська Л.І. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2004 році / Л.І. Белінська, М.М. Беленко // Науковий архів СОКМ. – 2004. – № 1. – С. 4–5.
10. Белінська Л.І. Матеріали неоліту-середньої бронзи з басейну р. Сейм на Сумщині / Л.І. Белінська, С.А. Теліженко // Матеріали та дослідження з археології східної України. – 2008. – № 8. – С. 231.
11. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 1999 році / Л.І. Белінська, В.Б. Звагельський, В.О. Борошнев, М.П. Нога // Науковий архів СОКМ – 1999. – № 1. – С. 6–7.
12. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2011 році / Л.І. Білінська, О.А. Удовіченко, О.О. Білінський, Р.О. Гордієнко // НА ІА НАНУ. – 2011. – № 1. – С. 8.
13. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2012 р. / Л.І. Білінська, О.А. Удовіченко, О.О. Білінський, Р.О. Гордієнко // НА Сумського обласного краєзнавчого музею (у друці).
14. Ильинская В.А. Отчет о разведке в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин // НА ІА НАН України. – 1966. – № 18. – С. 147.
15. Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) / О.С. Морозов // Ніжинська старовина. – Вып. 6 (9). – Ніжин, 2008. – С. 5–23.
16. Пархоменко О.Г. Поселення Ветхе: археологічна пам'ятка XIV–XV ст. / О.Г. Пархоменко // П'яті Зарембівські читання. Матеріали П'ятих Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячені 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька, м. Київ, 15 квітня 2015 р. – К., 2015. – С. 281–284.
17. Плаксина Е.В. Археологические находки эпохи бронзы вблизи Путивля / Е.В. Плаксина, А.А. Удовиченко // МИАДЛ. – Курск: Курская городская типография, 2012. – Вып. 4. – С. 99–103.
18. Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс Очкинский / И.Г. Розенфельдт // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 130–131.

19. Рудинський М. Мар'янівська стація / М. Рудинський // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. – К., 1930. – № 3. – С. 179–190.

20. Сереженко М.І. Горщик із урочища Панські грудки: [рукопис] / М.І. Серженко // Крелевецький краєзнавчий музей, науково-допоміжний фонд, б/н.

Гордиенко Р.А. Новые памятники среднеднепровской культуры северо-восточной Украины

В предлагаемой статье вводятся в научный оборот материалы шести новых памятников среднеднепровской культуры северо-восточной Украины. Ареал распространения культуры расширяется на север до бассейна р. Псел.

Ключевые слова: среднеднепровская культура, поселение, могильник.

Hordienko R.O. New objects of the Middle Dnieper culture in the northeastern Ukraine

The article is devoted to publishing the materials on six new objects of the Middle Dnieper culture in the northeastern Ukraine. The culture area extends south to the basin of the river Psel.

Key words: the Middle Dnieper culture, settlement, burial ground.

10.03.2016 р.

УДК 94 (477):902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ПОХОДЖЕННЯ ФОРМ ДЛЯ ВІДЛИВАННЯ СКІФСЬКИХ НАКОНЕЧНИКІВ СТІЛ

У статті розглядаються ливарні форми для відливання наконечників стріл, які походять із двох скарбів, випадково знайдених на півночі України. Типологічно вони схожі на вже відомі форми з лісостепової зони, а також з поселень іткульської культури Приуралля, які були розвиненими ремісничими центрами і з яких відомі матриці для відливання таких ливарних форм. Це дозволяє припустити, що саме із східних районів ливарні форми поступали до скіфських ливарників у Північне Причорномор'я.

Ключові слова: ливарна форма, випадкова знахідка, наконечник стріли, скарб, майстер-ливарник.

У працях, присвячених обробці кольорових металів в Скіфії, ми неодноразово звертали увагу на спостереження Б.М. Гракова відносно артефактів, які дозволяли оцінити рівень цього ремесла [15, с. 72; 16, с. 51]. Зокрема йшлося про ливарні форми, яких, за словами відомого археолога, у довоєнний час було відомо всього три-чотири кам'яні для відливання прикрас і три бронзові для виготовлення наконечників стріл [6, с. 46]. При цьому єдиним скіфським ремісничим центром з яскравими слідами обробки металів називалось Кам'янське городище на Дніпрі, вивченню якого Б.М. Граков присвятив об'ємну монографію [7]. Така ситуація зумовила суб'єктивне розглядання співвідношення скіфських і античних пам'яток у Північному Причорномор'ї.

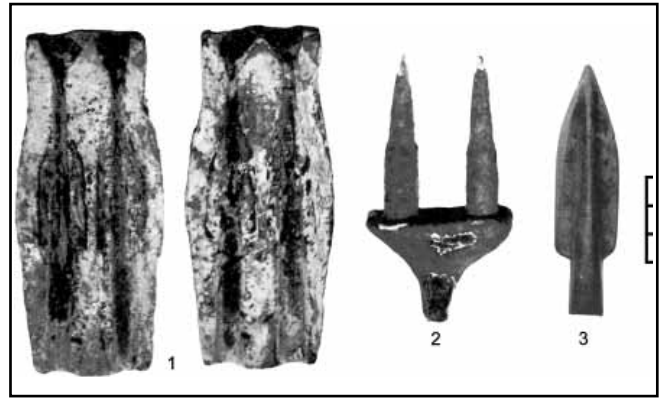

Рис. 1. Двостулкова форма зі скарбу з Полтавської обл.: 1 – ступки; 2 – фіксатор;

3 – приблизний вигляд наконечника, що відливається у формі Грецькі колонії вважались вирішальним фактором у виготовленні виробів з кольорових металів і їхньому розповсюдженні у регіоні.

З середини 50-х рр. XX ст. у дослідженні скіфських пам'яток осілого побуту, багато з яких були розвиненими металообробними центрами, стався великий прорив, який значною мірою порушив диспропорцію, що склалась у вивченні скіфських городищ і грецьких колоній, і це дозволило стверджувати, що в VII–V ст. до н. е. саме скіфські ливарники були авторами чисельних виробів із кольорових металів, які зустрічаються на території Скіфії.

На сьогоднішній день на правому березі Дніпра виразні сліди бронзолivarного ремесла виявлені на Жаботинському, Шарпівському і Мотронинському городищах в басейні р. Тясмин, поселенні Грищенці поблизу Канева. На лівобережжі Дніпра потужними ремісничими центрами були городища Більське на Полтавщині, Коломацьке, Люботинське і Полкова Микитівка на Харківщині, Книшівське і Лихачівське на Полтавщині. Крім того, у лісостеповій смузі України відомі окремі знахідки ливарних форм, тиглів, напівфабрикатів виробів, які іноді не пов'язані з конкретними ремісничими центрами.

Відомі знахідки ливарних форм і далеко за межами Північного Причорномор'я, і це не тільки форми із Семипалатинська і Пермського краю, про які писав Б.М. Граков [4, с. 77], а й ще дві форми із Мосула (Ірак) і Кархеміша (Сирія), які традиційно розцінювались лише як свідчення перебування скіфів у Передній Азії, а така оцінка досить обмежена. Більш ретельний аналіз цих знахідок дозволив дійти висновку про роботу ливарників в обозі скіфського війська в похідних умовах, що цілком закономірно, оскільки, за свідченням Геродота, кожен скіфський воїн був насамперед лучником, тому обозні майстри повинні були виготовляти велику кількість наконечників, щоб забезпечити воїнів цією важливою зброєю, і робили це на кожній стоянці, будуючи тимчасові плавильні печі [15, с. 74]. Таким же чином треба інтерпретувати і випадкові знахідки фрагментів ливарних форм на

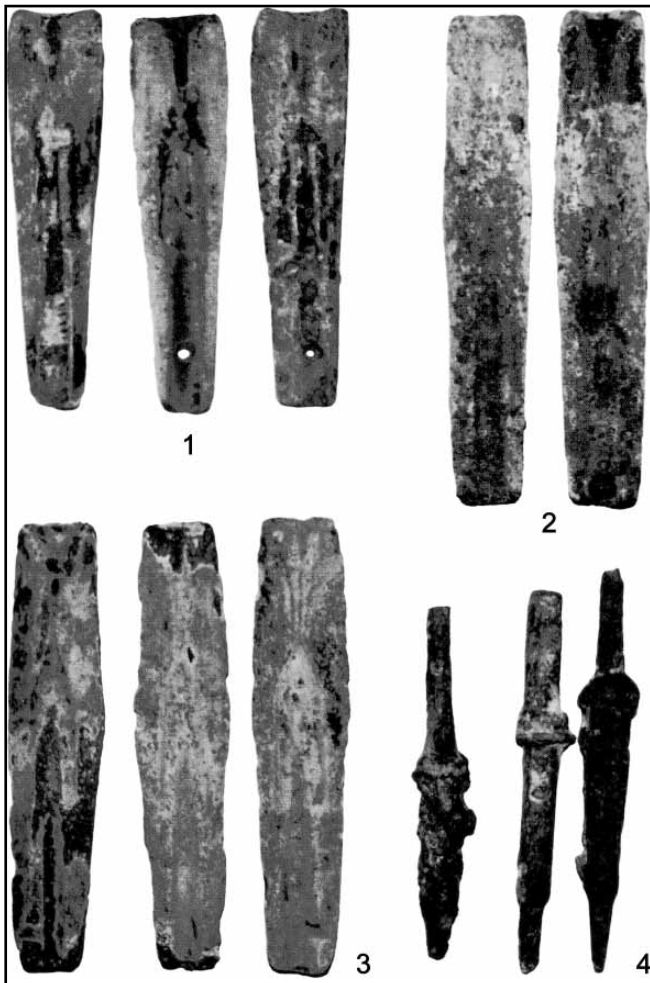

Рис. 2. 1–3 – Трьохстулкові форми зі скарбу з Полтавської обл.; 4 – фіксатори від ливарних форм

Рис. 3. Форма 1 із скарбу з Тернопільської обл.

території України, яких зараз нараховується чотири. Дві з них, з Букрина і з колекції О.О. Бобринського, не пов'язані з конкретними городищами; з території

Великого Більського городища походять ще два фрагменти [16, с. 51].

Останнім часом стало відомо про дві знахідки, значення яких важко переоцінити. Йдеться про дві групові знахідки ливарних форм на півночі України. Першу з них було знайдено при випадкових обставинах південніше м. Пирятин у Полтавській обл. по течії р. Сула у 2012 р. У публікації її названо скарбом, який складався із чотирьох ливарних форм із фіксуючими стрижнями. Разом із формами були знайдені два уламки стінок бронзового казана, виплески металу і шматки сильно проіржавленого заліза, які, можливо, є рештками якогось залізного інструмента. Автор першої публікації вважає, що на цьому місці знаходилась металообробна майстерня [9, с. 240]. Але при цьому ніяких відомостей про культурний шар, супроводжуючі знахідки, наприклад, кераміки, не представлено. Тому цю знахідку дійсно можна вважати лише скарбом ливарника. Тим більше, що поблизу ніяких поселень скіфського часу невідомо. Найближчою пам'яткою із рештками бронзоливарного ремесла є Книшівське городище на Середньому Пслі. Тому дана знахідка може свідчити про роботу в цій місцевості мандрівних майстрів або ж ливарників, які працювали в обозі скіфського війська. Окремо треба обговорити уламки стінок бронзового казана. Подібні знахідки відомі на Мотронинському, Книшівському, Більському городищах. Вони пов'язані з місцевим бронзоливарним ремеслом і використовувались ливарниками як вторинна сировина для переплавки. Тому поза всякого сумніву даний скарб був закопаний в землю ливарником-професіоналом.

Ми не ставимо перед собою завдання всебічно описати ливарні форми. В даному випадку нас цікавить сам факт знахідки, її датування і подекуди форма стріл. Тому ми не будемо зупинятись на розмірах і деяких технологічних особливостях.

Одна форма двохстулкова. Вона складається із двох брусків округлої форми і розширеною верхньою частиною, де знаходяться ливники у формі воронки, через які заливався розплав. Зовнішня сторона обох стулків також закруглена, а на внутрішній, плескатій, зроблені заглиблення у вигляді негативів двох дволопатевих наконечників стріл (рис. 1, 1). До цієї форми треба віднести і фіксатор із плоскою площадкою, на яку поміщалися стулки і з якої виходять два стрижні для формування втулок стріл. Знизу ця площадка має конусоподібний штир, який служив для фіксації форми у вертикальному положенні при заливанні в неї металу (рис. 1, 2). Наконечники стріл, які відливалися у цій формі, датуються кінцем VII – початком V ст. до н. е. Стріли такої форми оригінальні, оскільки досить рідко зустрічаються у скіфських сагайдачних наборах (рис. 1, 3).

Друга форма складається із трьох конусоподібних стулків, які у зібраному стані мали вигляд піраміди із обрізаною вершиною, тобто зовнішня сторона сту-

Рис. 4. Форма 2 із скарбу з Тернопільської обл.

лок була не кругла, як на відомих формах із Ольвії, Більського городища, а плеската. В нижній частині стулок на відстані 8 мм зроблені невеличкі отвори, яким повинні були відповідати спеціальні шипи на замикаючому стрижні, що фіксували стулки у зібраному вигляді. Шипи ці не збереглися, оскільки стрижні сильно поїдені корозією. Стріли, які відливалися в цій формі, датуються VI–V ст. до н. е. (рис. 2, 1).

Третя форма також трьохстулкова, але «класичної» пляшкоподібної форми (рис. 2, 2). Подібною є і четверта форма, але третя стулка від неї відсутня (рис. 2, 3). Всі три форми мають стрижні-фіксатори (рис. 2, 4).

Ще один скарб, який містив дві ливарні форми для відливання скіфських наконечників стріл, було знайдено також у 2012 р. у лісі, на березі струмка неподалік від с. Цигани Борщівського р-ну Тернопільської обл. Обидві форми збереглися у повній комплектації. Також, як і у випадку з першим скарбом, не представлено ніякої інформації про умови виявлення скарбу або ж його зв'язок із найближчими поселеннями цього часу.

Треба відзначити, що в західних областях України ми взагалі не знаємо пам'яток осілого побуту скіфського часу зі слідами місцевої обробки кольорових металів. Можна назвати лише один фрагмент кам'яної форми із ливником, в якій відливалися браслети. Вона походить із поселення Черепин у Верхньому Подністров'ї [10, с. 125, рис. 4, 4]. Але більше ніяких артефактів, пов'язаних із бронзоливарним ремеслом, на цій пам'ятці виявлено не було. Всі скіфські городища з розвинутою металообробкою територіально тяжіють до Дніпровського узбе-

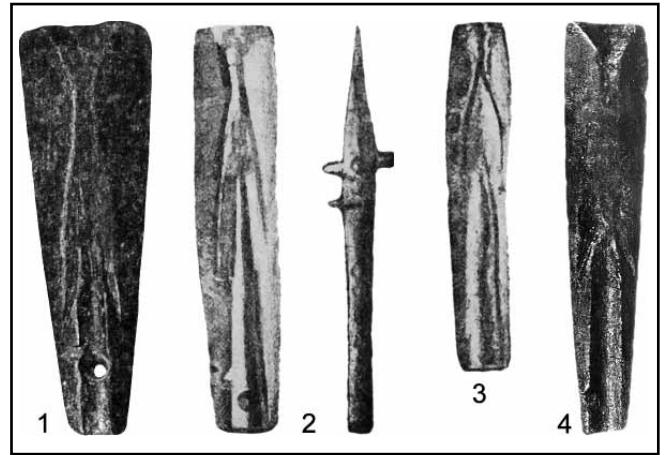

Рис. 5. Випадкові знахідки ливарних форм з України:

1 – Більське городище с. Букрин Київська обл.; 2 – с. Букрин Київська обл.; 3 – колекція О.О. Бобринського; 4 – Ольвія.

режжя. На правому березі Дніпра це Жаботинське, Шарпівське, Мотронинське городища, поселення Гришенці, рештки бронзоливарного ремесла на яких описані у спеціальній монографії [12, с. 127 і наст.]. Тому і даний скарб слід пов'язувати також із роботою мандрівних майстрів.

Перша форма з цього скарбу складається із двох бронзових стулок і стрижня фіксатора. У зібраному вигляді форма має вигляд циліндра із розширеною воронкоподібною верхньою частиною, куди заливався розплавлений метал. На внутрішній частині стулок зроблені негативні заглиблення у формі дволопатевого наконечника стріли (рис. 3). Такі наконечники датуються кінцем VII–VI ст. до н. е.

Друга форма складається із трьох бронзових стулок і стрижня-фіксатора. У зібраному вигляді вона має форму витягнутого овалу із звуженими і зрізаними верхнім і нижнім кінцями. На внутрішній частині стулок, які в перерізі мають вигляд секторів по 120°, видно заглиблення із негативним зображенням трьохгранного наконечника стріли (рис. 4). В кожній стулці на відстані 3 мм від краю основи є отвори, яким відповідають бокові шипи фіксуючого стрижня і які утворюють «замок». Один із цих шипів зламаний. Бронзовий стрижень-фіксатор має форму довгого циліндра із загостреним під конус кінцем, що формує втулку стріли. Під шипами є поясок, на який опиралися стулки в зібраному вигляді. Трьохгранні стріли, що відливалися у цій формі, побутували протягом кінця VII–VI ст. до н. е.

В цілому всі описані форми аналогічні тим, що відомі на скіфських пам'ятках на території України і за її межами. Деякі відмінності у зовнішній формі не мають суттєвого характеру. Принцип їх використання однаковий. Наприклад форму із першого скарбу, в якій відливалися два наконечника, автор першої публікації цілком правомірно порівнює із відомою формою із Мосула (Ірак) [9, с. 242]. Відмінність полягає в тому, що в останній відливалися три трьохлопатеві наконечники, тому форма мала ще

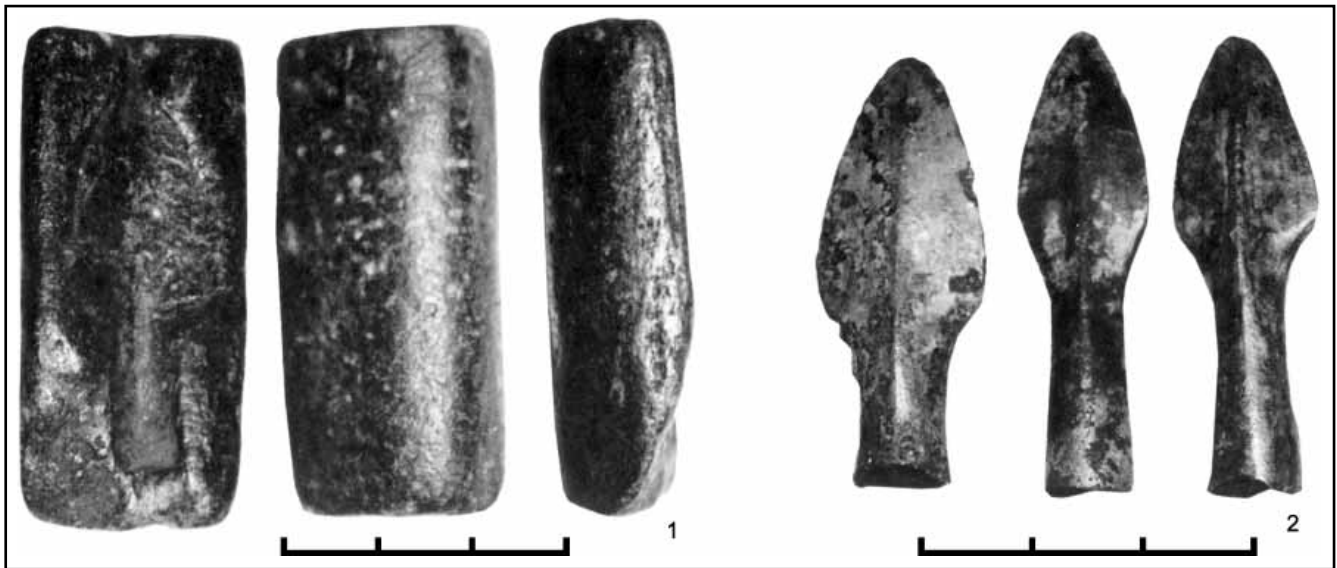

Рис. 6. Кам'яна форма із Язова

конструктивні бокові стулки.

Друга форма із першого скарбу пірамідальної форми, або у формі витягнутої догори трапеції, аналогічна окремим стулкам із Ольвії і Більського городища (рис. 5, 3, 4). Трьохстулкова форма із скарбу біля с. Цигани аналогічна формам із Букрина на Київщині і з колекції О.О. Бобринського (рис. 5, 1, 2).

Але при пошуку аналогій описаним формам не слід обмежуватись територією України і Близького Сходу. І тут можна привести відомості про металообробне ремесло на пам'ятках іткульської культури Приуралля. Ще на початку 90-х рр. ХХ ст. в ареалі цієї культури було відомо 120 (!) ливарних форм, з яких лише 15 відносяться до категорії випадкових знахідок. Для відливання наконечників стріл нараховується 25 форм, знайдених в культурному шарі семи пам'яток із виразними слідами місцевого бронзолivarного ремесла, дві – на поселенні, характер якого не визначений, і дві форми – випадкові знахідки. 18 матриць вирізані із тальку, одна мідна, п'ять із глини [3, с. 54]. Особливої уваги заслуговують глиняні матриці, в яких відливались бронзові стулки для ливарних форм, в яких надалі відливатимуться наконечники стріл [3, с. 58, рис. 6, 16, 21]. Наведені дані дозволяють припустити наявність товарного виробництва ливарних форм на пам'ятках іткульського металургійного осередку, звідкіля вони розповсюджувались в різних напрямках ойкумени. Чи не з іткульського осередку походять ливарні форми із Семипалатинська і Пермської обл., про які писав Б.М. Граков, на жаль не представивши при цьому фотографії або малюнки цих виробів? В цьому відношенні цікава кам'яна стулка ливарної форми, знайдена на розореному полі біля с. Язово Картамишського р-ну Курганської обл. У формі відливались чотирихгранні плескаті наконечники стріл. Стріли такого типу були розповсюджені в добу

пізньої бронзи, але зустрічаються вони в східних областях і в ранньому залізному віці.

Східний вектор зв'язків скіфів був досить потужним. Б.М. Граков припускав наявність постійно діючого торговельного шляху від Ольвії до Поволжя і Уралу [5]. Це припущення було зроблено на основі картографування знахідок дзеркал так званого «ольвійського» типу і хрестоподібних блях, в декорі яких присутні елементи скіфського звіриного стилю. Критиці висновку Б.М. Гракова було присвячено дві наші статті [13, с. 14–21; 14, с. 25–31], а потім окремих розділ монографії [12, с. 160–190]. В результаті було доведено, що ці категорії виробів не мають відношення до власне ольвійського бронзолivarного ремесла. Дзеркала і хрестоподібні бляхи виготовлялись скіфськими майстрами, а із Скіфії розповсюджувались в Нижнє Побужжя і, зокрема, в Ольвію, на Північний Кавказ, Балкани і в Поволжя. Дійсно, було б дивно, що ольвійські неогоціанти здійснювали свої далекі і, треба думати, досить небезпечні походи у землі анан'їнської культури в Поволжі тільки для того, щоб познайомити далекий народ з формою хрестоподібних блях і оригінальних дзеркал з фігурками тварин, оскільки серед матеріалів двадцяти поселень і дванадцяти могильників, досліджених на час публікації об'ємної монографії А.В. Збруєвої, не зустрілось жодної імпортової античної речі. Але, дивним чином, повз увагу дослідників пройшли кістяні псалії з елементами звіриного стилю з Маклашівського могильника і городища Сорочині Гори, які знаходять багаточисельні аналогії у посульських курганах; скіфські акінаки з метеликоподібними перехрестями із Зуївського і Луговського могильників; скіфське дзеркало «сибірського» типу з центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, які підпирали бляшку із зображенням тварини, із Маклашівського

могильника; ажурна бляха у вигляді хижака, що згорнувся у кільце, яка походить з Анан'їнського могильника [8, с. 30, 35, 37, 100].

Походження цих речей не викликає сумнівів і потрапити до анан'їнців вони могли тільки із Скіфії без посередництва грецьких колоній і зокрема Ольвії. До речі, Геродот писав про людей, лисих від народження, що жили біля високих гір, ім'я цього народу аргіпеї, а землі до цих людей добре відомі, оскільки до них іноді приходять скіфи і ведуть з ними бесіду за допомогою семи перекладачів на семи мовах [IV, 23, 24].

Але крім торгівельних і культурних зв'язків скіфів з далекими східними областями в традиційному розумінні треба сказати про зв'язок скіфських ливарників з родовищами міді. Справа в тому, що серед металевих виробів з Ольвії за хімічним складом виділяються литі дельфінчики і наконечники «базисних» стріл, в металі яких подекуди міститься миш'як і сурма. Причому дельфіни із миш'яком і сурмою відрізняються і за формою. Це може бути виріб, що лише схематично віддалено нагадує рибу, або ж це чітко виконане зображення осетра. Така позитивна кореляція форми і хімічного складу сплаву дала підставу для припущення, що відливались вони варварськими майстрами, вихідцями із віддалених областей під час виїзного промислу [12, с. 104].

В ранньому залізному віці найбільш розповсюджені миш'якові бронзи були на Північному Кавказі і Кубані, у Північному Казахстані та Оренбуржі, де до 20 % бронзових виробів відливались із таких сплавів. У лівобережному Дніпровському Лісостепу доля цього сплаву становить всього 6 % [2, с. 94]. Виходячи із цього, можна говорити про можливість потрапляння до Ольвії і Скіфії мідної сировини із східних або північнокавказьких родовищ. Однак слід враховувати, що для сплавів передскіфської доби також було характерним використання миш'якової лігатури. Більш 50 % виробів відлито саме із миш'якової бронзи, а 36 – із олов'яно-свинцевої [2, с. 9]. У той же час миш'якові сплави були провідними для карасукських бронз Сибіру [2, с. 14]. В металі проаналізованих дельфінів миш'як містився у 13 виробках, із них 7 вміщували крім миш'яку і сурму, а 40 дельфінів було виготовлено із сплаву із домішкою сурми, але без миш'яку [11, с. 92, 97].

О.В. Бандуровський у невеликій за обсягом публікації і без посилання на джерело і без малюнків або фотографій, що, ймовірно, зумовлено довідковим характером видання «Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.», пише про шість блях із кургану біля с. Ковалівка, не уточнюючи, на жаль, у якій області України це село розташовано. П'ять блях, за його словами, було відлито із олов'яно-

свинцево-сурм'яної бронзи і концентрації сурми дорівнювали 1,9–2,9 %, а шосту було виготовлено із свинцево-сурм'яної бронзи [1, с. 89].

Для доби бронзи миш'якові сплави були властиві сейминсько-турбинським старожитностям на півночі Євразії [17, с. 6–167]. Спектральний аналіз руди і шлаків із мідеплавильень приуральського селища Урняк показав високе вміщення миш'яку. Пошук джерел міді, що використовували ливарники цього центру, визначив родовище Таш-Казган, розташоване у Заураллі [17, с. 172]. Також добре відома у Європі і група комплексних сплавів із миш'яком і сурмою. Вона увійшла до наукового обігу під назвою волгокамської із символом «ВК» [17, с. 173].

Таким чином, аналітичні дані дають підставу для ствердження, що скіфські ливарники мали тісні стосунки із східними родовищами міді і при цьому, цілком зрозуміло, контактували із місцевими ремісниками. Тому разом із мідною сировиною до Скіфії могли поставлятися і готові ливарні форми.

Посилання

1. Бандуровский А.В. Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле // АБУ 2001–2002 рр. – К., 2002. – С. 89–90.
2. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени. – М., 1981. – 125 с.
3. Бельтикова Г.В. Литейные формы иткульского очага металлургии (VII–III вв. до н. э.) // Знания и навыки уральского населения в древности и средневековье. – Свердловск, 1993. – С. 38–68.
4. Граков Б.Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – 1930. – С. 70–90.
5. Граков Б.М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 23–38.
6. Граков Б.Н. Литейное и кузнечное ремесло у скифов // КСИИМК. – 1948. – Вып. XXII, 1948. – С. 38–47.
7. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – № 36. – 237 с.
8. Збруева А.В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. – МИА – 1952. – № 30. – 332 с.
9. Зеленін Ю. Новіє находки, связанніє с цветной металлообработкой // Домонгол. – 2013. – С. 240–250.
10. Крушельницкая Л.И. Памятники скифского времени на Верхнем Поднепровье // ПСА. – М., 1971. – С. 120–126.
11. Ольговский С.Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 89–105.
12. Ольговський С. Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. – К., 2011. – 224 с.
13. Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія – 1992. – № 3. – С. 14–21.
14. Ольговський С. Я. Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія – 1995. – № 2. – С. 25–31.
15. Ольговський С. Я. Виготовлення скіфських наконечників стріл // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Київ – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 72–75.
16. Ольговський С. Я. До інтерпретації випадкових знахідок скіфських ливарних форм для наконечників стріл // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Київ – Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 50–53.
17. Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии. – М., 1989. – 316 с.

Скорочення

АВУ – Археологічні відкриття в Україні
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 ПСА – Проблемы скифской археологии

Ольговский С.Я. Происхождение форм для отливки скифских наконечников стрел

В статье рассматриваются литейные формы для изготовления наконечников стрел, которые происходят из двух кладов, случайно найденных на севере Украины. Типологически они похожи на уже известные литейные формы из лесостепной зоны, а также с поселений иткульской культуры Приуралья, которые были развитыми ремесленными центрами и из которых известны матрицы для отливки таких литейных форм. Это позволяет предположить, что именно из восточных районов литейные формы поступали к скифским литейщикам в Северное Причерноморье.

Ключевые слова: литейная форма, случайная находка, наконечники стрел, клад, мастер-литейщик.

Olhovskiy S. Ya. Origin of the molds for casting Scythian arrowheads

The article deals with molds for making arrowheads, which are derived from two hoards, accidentally found in northern Ukraine. Typologically they are similar to the known molds of the forest-steppe zone, as well as those, found in settlements of Itkul culture of the regions near Ural, which used to be developed handicraft centers and are known for matrixes for the casting such molds. This allows making a suggestion that the molds from the eastern regions were received by Scythian molders in the northern Black Sea region

Key words: mold, an accidental find, arrowheads, treasure, master caster.

29.02.2016 р.

УДК 94(477): 81'373.21

К.М.Тищенко**АНТИЧНІ КОНТЕКСТИ ТОПОНІМІЇ СІВЕРЩИНИ**

Стаття підсумовує студії ознак контактів з античним Єгиптом, виявлених у топонімії України методом контекстування. Істотна частка висновків цих досліджень стосується Сіверщини.

Ключові слова: топонімія, контекст, античність, греки, копти, Сіверщина.

Суспільний запит на зміну методів дослідження топонімії зумовлений потребою повернути до них принцип історизму. Ні формально-аналітичний, ні формантний способи «пояснення» топонімів не враховують їх історичної природи. Брак приросту нових знань у «традиційній» топоніміці – очевидна ознака кризи. Наука не може бути й служницею «народної етимології», адже та і без неї знає, що в *Жуківках* водяться жуки, у *Лелеківках* лелеки, а *Глухів* (і лише він) був заснований у глухих краях. Місцеві

перекази наївні і не претендують на науковість, а про р. *Ікопеть* Хм, с. *Говилів* Тр і *Ємадикине* См там і мови нема. Історики ж сподіваються на таке наукове вивчення топонімії, яке б давало обґрунтоване нове знання про давній період міжетнічних зв'язків, – що «повною мірою посилено лише для лінгвіста» [1, с. 300]. Річ ясна, вони очікують на щось інше, ніж на перекази про жуків і лелек.

Свого часу відомий топоніміст О. Попов вказував на брак історизму у професійній в інших відношеннях книзі про назви річок Верхньої Наддніпряниці: «Лінгвістичний аналіз зводиться [в ній] до розподілу річкових назв «за формантами», [тобто] ...за закінченнями... [Тому] майже всі створені авторами карти, що мають... на меті показ розподілу тут найдавніших балтійських імен, неможливо вважати достатньо обґрунтованими і такими, що відображують історичну дійсність». І далі: «Історико-географічні області не можна обирати довільно, відтинаючи від географічно й історично сформованого ареалу якусь частину, хай навіть особливо цікаву для досліджень (наприклад, для археології)» [2, с. 37-38]. Про недоліки тієї ж монографії, зумовлені неврахуванням топонімічного ландшафту, писав В. Жучкевич [3, с. 31]. Один з авторів обговорюваної книги О. Трубочов і сам іноді визнавав механічність методу формантного аналізу [4, с. 226, 237, 238 та ін.], але, тим не менше, віддав данину «панівній науковій парадигмі» тієї епохи. Кращі праці з топоніміки іншого автора В. Топорова написані з позицій історизму, як-от дослідження про топооснову Галінд- у Європі [5], яке досі дає приріст знань у своїй галузі, – пор. [6, с. 414-419; 7, с. 331-334; 19, с. 49-51]. Проникло до топоніміки й маніпулювання, що обслуговує позанаукові великодержавницькі цілі: див. критику в оглядовій ґрунтовній рецензії В. Бушакова [8].

1. Топонімія – мовно-історичне явище.

Це пізно (і лише частково) записані, але значно давніші від часу запису імена географічних об'єктів. Ті імена існували в суспільній пам'яті місцевих людей і до запису – і продовжують існувати в ній далі. Спростовуючи популярний у XIX ст. міф про запустіння України після татарської навали і про пізню появу тут українців, П.Клепатський у 1912 р. писав: «Вже Срезневським [1859 р.] була висловлена думка, що давні назви, численні [в Україні], «могли утриматися лише через постійне знання місцевостей, яким вони відповідали, постійно близькими до них мешканцями». ...Ми лише констатуємо факт і вказуємо на його очевидні наслідки. Ми кажемо: у середній Наддніпряниці збереглося безліч міст зі старими літописними назвами, отже, спадково збереглося і населення їх» [9, с. 449].

2. Словникові запозичення, відображені у словниках [10], самим фактом свого існування стимулюють пошук сліду давніх подій у топонімії. Так,

джигун, шинпорити, шинпорка, нишпорка, діал. *мешти* прийшли з литовської: це žygūnas вістовий, šnipras шпигун, mėgztі в'язати [11]. Це було в часи перебування українців у Великому князівстві литовському (XIV-XVI ст.), тобто 500-700 років тому. Литовці й собі засвоїли тоді українізми ulioti, trivoti, večerioti, akrajas, akračikas (*гуляти, тривати, вечеряти, окрасць, крайчик*) та ін. [12]. Ровесниками ВКЛ є назви с. *Литвиновичі, Шатрищі* (šātryškis лозове), *Шакутівицина* (šakōtis гіллясте дерево).

Сіверське укр. *плентатися* прийшло з польс. plętać się плутатися 400 років тому, в часи появи назв *Кролевець, г. Попів Грудок* біля Мутина, *Башта* (пол. król, gród, baszta). Або укр. *хнюпитися* і *похнюплений, очуняти*, діал. *нахромитися*, ст. *ускромити* 'придушити', *ускробати* 'утікти', *цямрина* – ці слова засвоєні з готської: dis.hniupan, ga.qiunan, us.hramjan, us.graban, timbrjan (бути розбитим, одужати, розіп'ясти, врятуватися, ставити зруб). Тим словам по 1700 років: це ровесники топонімів *Трахтемирів* Кв, *Вел. і Мал. Говилів* Тр, *Синдаревське* Чг (від імен осіб готс. Tracte.mirus, Gav.ila, Sintharius [7, с. 23, 30-34, 41]). Свої контакти з готами мала й російська мова: *вопить*, ст. *гобинний* 'заможний' (ворjan кричати, gabei багаті); топоніми *Гдов, Судогда*.

Нещодавно виявлено групу раніше не помічених специфічно українських грецизмів: *халена, рипатися, пундики, дрімлюга* < χαλεπός важкий, ἔρτω impf. εἶρτων вештатися, Πόντος Чорне море, δρύμος нетрі – це перші століття нашої ери, час появи назв р. *Ікопеть, нп Рогань, Коломия* – від гр. οἰκό-πεδον 'місце у стані забудови', ἐρύων 'роботяща' (епітет Афини), пор. *Рыкань* РФ Ворон., *калаціас* 'зарості очерету'. Тоді ж, у черняхівській час, прийшли й запозичення з коптської мови: *яр* ІАРО річка, канал, *келеп* ΚΕΛΕΒΙΝ сокира, *лелека* ΛΕΛΕ мандрувати (букв. мандрівник), *лохми, лахманина* ΛΑΧΜΗ κλαпоть, ст. *воронай* ΟΥΟΡΟΠ-, ΟΥΕΡΠ- вістовий, *буча, зчинити бучу* ΒΩΤС битва, бій, *шаніжка* ШАНЄШ годувати, оживити, *шаткувати* ШАТ різати, *очіпок* АТШПІ незганьблена, бездоганна [13]. У російській є свій слід контактів того ж часу і з того ж джерела: *ере-пениться* ΟΥΕΡΠ- вістовий, прізвище *Воропаєв*.

Можна сказати, що тут є старі слова, яких дехто й не знає. Так, бо йдеться про історію, а не про сучасність, а особисті пробіли у знанні історії їй не шкодять. Типовим прикладом є боротьба навколо назви окраси історичного заповідника у Глухові, свідка пізнього середньовіччя *Башти*: слово *башта* вживане у нас від XVI ст., за 200 років до побудови Башти, а після її побудови саме так цю споруду називали десяти поколінь глухівчан. Її ім'я – ровесник *Шатрищ, Шакутівицини* і *Кролевеця*. У говірках укр. *башта* = *бахта*, це пізньолат. Wactæ 'варта, вахта' [7, с. 488-489]. Істотно, що слово вказує не на будівлю (вежу, нім.

Bastei [пор. 14, т. I, с. 156]), а на військову варту при ній: звідси назви **річок** *Башта* Зк, Од, *Баштина* Кг, *Бáхтин* Хк, с. *Бáхтин* на р. *Бáхтинка* Вн. Француз Дю Канж (Du Cange), автор словника 1680 р., ще застав ті середньовічні *вахти* при в'їзді до міст Європи: Wactæ/Wachte [15, т. VIII, с. 398b]. Отже, *бахта/башта* не "малоросійський провінціалізм", а мовна коштовність, жива ланка мовного зв'язку сучасності зі щоденним життям столиці Гетьманщини.

Наведені запозичення в українському словнику з мов різних народів-сусідів не можуть не заохочувати до пошуків сліду тих же народів у топонімії. Якщо *Париж, Відень* і *Мілан* – це кельтські назви (Lutetia) Parisiorum, Vindobona, Mediolanum, якщо *Balaton* у мадярів – це слов'янське *болото*, якщо турецький *Istanbul* – це грецький зворот εἰς τὴν Πόλιν 'до Міста' [16, 293], якщо ім'я столиці арабомовного Іраку *Багдад* – це іранське 'Богом даний' [17, 50], – то чому в нас має бути інакше? Просто там збережено більше письмових свідчень про етапи розвитку тих назв, а в нас менше, – звідки й потреба шукати *невраховані мовні контексти* [18].

3. Той самий об'єкт розуміють щораз повніше як через виявлення нових подробиць у його складі, так і через **приріст контекстуальних знань** навколо нього (про сутність методу топонімічного контекстування див. [20]). Ці невраховані мовні контексти справді ще є. Випадково помічена схожість готського власного імені з Астурії Tractemirus з топонімом *Трахтемирів* спонукала до пошуків інших таких аналогій серед пізньоантичних імен, і знайшовся цілий їх неосвоєний масив. Про готів у минулому як Наддніпрянщини (черняхівська культура), так і Піренейського півострова (вестготське королівство) історики знають, але мовний слід їх був у нас засвідчений лише у словнику (*буква, буквар, лихвар, мито, князь, полк* тощо). А тепер на зміну гіпотезам з опертям на словники прийшли з історичних документів 180 готських імен реальних осіб, і *основа, і формант* яких повторені у топонімах-репліках Наддніпрянщини. Сутність знахідки викладена на сайті [https://uk.wikipedia.org/wiki/Ключі_з_Астурії]. Головний висновок книги – вдалося довести, що топонімія *досі документує* входження Наддніпрянщини до мовно-культурного простору пізнього Риму й раннього середньовіччя. Тепер це стає *науковою* підставою шукати й інші ознаки контактів тієї доби.

Але як готські назви дійшли до нас, коли їх не знає літопис? – не здаються опоненти. Бо літопис пишуть у Києві, а «готи живуть у Половеччині» (Іоанн Галоніфонтібус, 1404 р. [21, с. 106]), тобто серед тих половців, з якими Київ воює, яких монголи *дозволяли* хрестити *на продаж* через Судак до Єгипту як мамлюків, про хрещення яких свідчить Codex Cumanicus і які стали тепер нами, як і давні кияни. «Ось чому у Наддніпрянщині триває

тяглисть населення, історичної та етнічної пам'яті, збережені сотні назв з місцевої дополовецької топонімії... Готський епічний спадок козацьких дум також мав шанс вижити саме тут, у *половецькому середовищі*» [7, с. 443, 499].

4. Звідси виросла й тема студій **копто-грецьких впливів у топонімії України**, синхронних до готського часу (черняхівської культури). Слід зв'язків з античним Єгиптом і шляху до нього був помічений 2008 р.: *Ракути* Чг, *Омбиш* Чг, *Копті*, *Табаївки*, *Олександрії* (десятки назв в Україні), бол. *Пунтусова Вода* Пл, став *Пундівський* у с. Долина Кв Обухів, *Ченокалівка* і *Штомпелі* Пл, *Осколонівка* Лг (пор. назви міст у Єгипті *Ракотіс*, *Омбос*, *Копт*, *Тебаї* 'Фіви', *Олександрія*, також топоніми *Понт*, протока *Чанак-кале* 'Дарданелли', о. *Стампалія* 'Астюпалея', м. *Аскалон* 'Ашкелон'). Звідки ці дивні гості? Втрата історичного контексту зумовлювала обережність: наші предки – і у якихось зв'язках з Єгиптом, таких, що й на карті помітні? Самі факти топонімічних аналогій були опубліковані у словнику 2010 р. [22, с. 22–39] (Розділ 1. «З античного світу»), але теоретичне осмислення їх зайняло кілька років.

Знахідка «ключів з Астурії» змінила всю атмосферу студій: зміцнила їх і спонукала до поглиблення, адже Єгипет був у складі Римської імперії, як і Астурія і Галісія. Далі втрутився випадок: до поля пошуків потрапив словник топонімів античного Єгипту Г.Верета [23], оприлюднений в електронній формі 2013 р. Це прекрасна праця про 11 тисяч місцевих назв, елементи їх етимології та синоніми кількома давніми мовами. Був сенс повернутися до топонімії Єгипту, досконаліше відтвореної у новому словнику. Цього разу пощастило розшукати значно більше грецьких і коптських *прототипів топонімів-реплік в Україні*, які розкривають подробиці тривалих і масових контактів наших предків зі сходом Середземномор'я доби еллінізму.

Важлива частина висновків цього етапу студій стосується і Сіверщини. Дальший виклад статті організовано навколо двох ілюстрацій – орієнтаційної схеми виявлених аналогій і детальнішої карти з античними прототипами топонімів-реплік Сіверщини. Спочатку коментар до загальної схеми. На півночі Чернігівщини позначено назви сіл *Ракути* і *Ракужа*. Ці назви найближчі до прототипів копт. РАКОТЄ, РАКО† *Ракотіс/ Ракоте* (залежно від діалекту коптська літера † читається як -ті або -де). Поблизу цих двох сіл існують нп *Глухівщина*, *Калинівське*, *Турове* (1). Більшість назв від цих основ зазнали народної етимології, давши форми від Рокит- і Рогіз-, як-от під *Глуховом* р. *Рокита*, с. *Калинівка* (2), але ці два топоніми – *Ракути* й *Ракужа* – застигли як були внаслідок чимось зумовленого найдовшого спогаду про старий зміст. Сусідство основ Глух- і Рокит- трапляється в

Україні ще не раз:

(3) *ГЛУХи* Вл Ст. ВИЖівка: ^ТЕКЛЯ; **РОКИТа**, СИНове, ЯРЕвище, ДУБечне; (4) оз. *ГЛУШець* у кол. с. Чигирин-Дубрава [24, с. 381] Пл Кременчук: р. **РОКИТа** у с. **РОКИТ**не-ДОНівка; ПідДУБне, ЯРЕмівка, **РОКИТ**не, БАБки, БЛІики; (5) *ГЛУХове* Пл Пл: бол. **РОКИТ**.ЯНСьке у с. Ваці, ЗаТУРине Тур = Тройу, БЕРЕЗівка, ЖУКи, ЯР, ШОСТАки.

На схід від *Ракут* і *Ракужі* на Сіверщині показано групу назв від основ Сопич-/ Собич- з найдавнішої верстви цих південних контактів. З краще збережених контекстів, як-от біля р. *Стубло* на Рівненському Поліссі (див. нижче) було зроблено висновок, що в таких селищах шанували Собека, єгипетське божество з головою крокодила, грецьким ім'ям якого було Сух. У племен з далекої Наддніпрянщини вигляд уперше побаченого крокодила мав викликати жах, і виникла причина цю дику силу й собі обожити. Маєстністю Собека вважали Фаюмську оазу, а найбільший центр культу Собека поза Фаюмом був на півдні Єгипту в м. *Омбос*: цим можна пояснити його слід у топонімії України у вигляді назви с. *Омбиш* Чг (Борзна). Інші фонетично близькі назви – б. *Собкова* під Каневом, с. *Собківка* Пл, ставки і р. *Совки* у Києві, р. *Сович* під Харковом.

Рис. 1. Копто-грецький слід у топонімії Центру і Сходу України та прилеглих земель

Слід цього культу є і на прилеглих землях – пор. в Росії с. *Сопычи* і *Сибекы* під Брянськом, у Польщі не раз *Sobicze*.

Центр оази Фаюм мав незвичну назву *Крокодилополіс*, з якої серед відомих нам топонімів-реплік збережено лише перші два склади: це назви с. *Корогод* Кв Чорнобиль (тепер перенесене у *Новий Корогод* на Київщині), також у Росії *Корогодино* (на Орловщині біля витоків Оки поблизу від сіл *Вавилоновка* і *Єфратово!*) або *Корохоткино* на Дніпрі під Смоленськом.

Окрім топонімів до студій були залучені словникові дані [25; 26; 27]. У назві с. *Шалойки* – пототип копт. ШАЛОУКІ, ШАЛАУКІ ‘оса’ / читається “шалукі, шалаукі”/ або ШАЛОУКС, БАЛОУКС ‘скарабей’ /шалукс, чалукс/. На карті України 1650 р. Г.Боплана [28] на витоках р. Воргол показано с. *ЧАЛКУЗи* (тепер Новоселівка См Кролевець), ім'я якого також найближче до БАЛОУКС /чалукс/ скарабей. Пізніша форма цієї ж основи – у назві села

• *УОВГУЗі* БАЛОУКС скарабей Хм ТЕОФІполь: **СЕМЕЦІ**вка = **КУР.ЛЕВ**иця (440-461) у с. **ТУР**івка, Тур = **Троуц. ТРОЯ**нівка, **МИХИ**ринці **Михр** Єгипет, **КОРОП**'є копт. **КОРЧ** /корф/ руйнувати, **КАРАБІ**вка скарабей/ ар. хараб- руйнувати, **ГАЛЬ**чинці галей, **БЕРЕЖИ**нці, **ОЛІЙ**ники елліни.

Греко-латинський відповідник назви цього жука *scarabeus* став прототипом топонімів *Шкурунії*, *Шкуруніївка* на Полтавщині, *Шкурупилово* (РФ, Краснодарс.), прізвищ *Шкурупій* (пор. і *Карабіївка* з можливою аферезою). Після такої глибокої відповідності всі попередні пояснення цієї основи починають виглядати як менш обґрунтовані. Чалукса-скарабея місцеві люди звали просто жуком, – за цих історичних обставин це слово і могло стати прототипом *Жукивок* і прізвищ від основи *Жук-* (як-от художника у Чернігові з кола знайомих П.Тичини). Були знайдені й репліки, схожі на імена інших язичницьких божеств Єгипту – *Тота*, *Сета*, *Озириса*, *Ізиди*: *Тутове* (*Тотове*), *Тутаки*, оз. *Сетне*, *Босири*, *Пузирки*, *Ісків Яр*, *Ісківці*.

5. Це архаїчне середовище контрастує з **ознаками присутності поблизу тих самих місць ранніх євангелізаторів**, зокрема з церкви Св. Якова Барадеї. Безсумнівними є не раз повторені репліки самого ім'я Св. Якова: **КИР'ЯКІВ**ка Мк, **КИРИЯКІВ**ка Пл, **КИРИЯКІВ**щина См, **КИРЯКОВЕ** Пл (пор. укр. ст. *кир*, *коурь*, *кур* (< гр. *κύριος* ‘господь’) “титул осіб вищого священничого сану” [29, т. 1, с. 475]). Дуже показові архаїчні форми на півночі Росії з вимовою літери *ч* (юпсилон) ще як [у]: **КУР'ЯКИ** Ярослав., **КУР'ЯКОВО** Вологод., **КОР'ЯКОВО** Костр. У процесі студій чимраз повніше розкривалися масштаби діяльності євангелізаторів. Топонімія зберегла навіть сирійську форму прізвиська Св. Якова:

Рис. 2. Св. Яків Барадеї

БУРД.ЯКІВці Тр (пор. сир. *Ya'quv* **Burd'ojo** букв. ‘у ганчір’і), **БУРД.ЮГ** Чв, **БУРДЕЙ**, **БУРДІ** Вн, **БУРДІ**вка Од, **БУРД**уни См, **БОРДУЛЯКИ** Льв, **БОРОДАІ** Пл, **БОРОДАІ**вка Дп, Зп, **БОРОДОЯР**ське Хк, **БОРТ.ЯХІВ**ка Вл. Пор. також: **ЯГУ**Бець Чк, **ЯКУ**БівІФ, **ЯКУ**Бівка Вн, ІФ, Тр, Чг, **ЯКОВ**енщина **ГОР**ова Пл (див. рис. 1); **ОСЬМ.АКИ** 2, **ХОМ'ЯКІВ**ка ІФ2 “Сгипет + Яків”, **ЧЕРН.ЯКІВ**ка, **ЧЕРН.ЯХІВ** 3 назви, **ЧЕРН.ЯХІВ**ка 5 назв “Сгипет + Яків”, **ВЕРХН.ЯКИ**, **ВЕРХН.ЯКІВ**ці, **ВЕРХН.ЯКІВ**ка 4 назви, **ВИШН.ЯКИ** 5 назв “Верхній Єгипет + Яків”, **СИН.ЯКІВ**ці, **СИН.ЯКІВ**щина “Сін (Саїс) + Яків”, стр. **ГРЕКОЗАЙ**цівський у с. **ГРЕКО-ЗАЙ**цеве “греки + Саїс” Дц, пор. **ЗАЯКИ** РФ Кіровс. “Саїс + Яків”, **ЗАІКІВ**ка Лг, **ЗАН.ЯКОВО** Ниж. Новг. (вставка -н- як “заять > занятъ”).

Не раз згадане у топонімії «кораблі Якова»:

ДУБ'ЯГИ, **ДУБ'НЯКИ**; оз. **БОРЖ.АЧ**ка См; оз. **БАРЗ.ЯКІВ**ське **Бәрід** баржа у кол. с. Пищики Чк **ЧОРНОБАЙ** (пор. і оз. **ВАРЗень** біля с. Олександрівка См Путівль, **ВЕРЗ.ЯКИНО** Иван., **ВЕРТ.ЯГИНО** Вологд., Владим., **ВЕРТ.ЯКИНО** Орл., **ВЕРТ.ЕХОВО** Смол.). “Доми Якова”: **БУН.ЯКИ**не См єгип. **P-Up-Ya'quv** ‘дім - Ешмун - Яків’ (і укр. діал. **пуня**), р. **БУНЯК** у с. **БУНЯКІВ**ка Пл, **БУНАКОВЕ** Хк; (**ПУН**і, **БУН**і, **БУН**ьковичі Льв, **БУНів ЯР** Чв, р. **БУН**я п **РОКИ**ти Рв, пот. **ПУН**чева ІФ; • бол. **ПУН**ище у Києві: ^р. **СИР**ець **Σίρις** Ніл ~ **БА**бин **ЯР** ^**РЕП'ЯХІВ ЯР** РЄЧ, **КЛЕБАН**ські озера, зат. **КЛЕПАНЬ**).

Інші важливі осмислені сполуки:

КОБЕЛ.ЯКИ, **КОБИЛ.ЯКИ** **Кібле (напрям на Мекку) + Яків”, **ЛЕЛ.ЯКИ** 3 назви **копт. **ΛΕΛΕ** (мандрувати) + Яків”, **СІР.ЯКІВ**щина ** **Σίρις** Ніл + Яків”, **ХОД.ЯКИ** **ход- + Яків”, **ШЕВ'ЯКИ**не, **ШЕВ'ЯКІВ**ка ****ЖССВС** (прибульці) + Яків”, **ШУЛ.ЯКИ** **школа + Яків”, **ЮН.АКІВ**ка **йонійці + Яків”, **ГРИШ.АКИ** Смол. **греки + Яків”.

Окремо згадує карта “людей Якова”:

РЕВ'ЯКИне См (копт. РЄЧ /реф/ (людина) + Яків), пот. РЕВнЯК Чв, РЕВ.АКІВці Чв, РЕП'ЯХи Мк, РЕП'ЯХІВка Хк, ур. РЕП'ЯХІВ ЯР у Києві, став РЕП'ЯХІВський у с. БЕРЕЗівка Кг, став РИП'ЯХІВський у с. Великодрюкове Кг; **ХРОМ'ЯКІВ** копт. РОМ, РСМ- (людина) + Яків, (сюди ж і прізви. Г.РОМ.АК См, р. Г.РАМ.АЦька Пл [30, с. 153], – пор. неісторичні позначення ур. *Общественные Рудки* замість *ГРАМАЦькі (чи Громадські) *Рудки* під с. Алтинівка См, або оз. *Монашеское* замість *ЧЕРНече під с. БОЧечки См, – р. Г.РОМ.ОКлія = А.РгАМ.АКлы Кг, Мк і нп 1774: АРгАМАКлы-сарай), р. Г.РЕМЛЯГА Жт (з закономірним після губної -м- “вставним Л” старослов'янської мови, як-от “щем-іти ~ щемлять”), с. Г.РЕМ'Ячка См, р. ГРЕМ'Ячка копт. РСМ- = РЕВуха, БЛЛа, БЛЛуга Хм; Г.РЕМ.ЯКИ РФ Рязанс.

Останні два коптські прототипи пройшли через грецьке середовище, де початкове р- ‘ро’ було з обов'язковим придиханням: ρ̣. За аналогією у тому середовищі також і перед Рев-/ Реп- мало з'являтися Г-, – і такі форми справді збереглися: Г.РЕБЕНЯКИ Пл (пор. і с. БЛЮ.ГРИВе “озброєні списками люди” См Кролевець).

Висновок важливий і істотний: євангелізатори прибували до Наддніпрянщини для боротьби не лише з місцевим язичництвом, а і з потужним впливом вірувань з Єгипту, сформованим за віки. Практично усюди, де на карті видно слід Собека, скарабеїв, Озириса, – неподалік є і слід присутності ченців-євангелізаторів, що дбали про спасіння душ місцевих язичників. Ці аргументи цілком історичні, адже пояснюють обставини появи назв цінностями суспільної свідомості того часу. Чому слід “людей Якова” так сильно пов'язаний з Єгиптом? Тому, що з-поміж 27 висвячених Св. Яковом єпископів 12 мали єпископії у Єгипті. Борючися з місцевим язичництвом, вони мали знати про його паростки за морями і тому дбали про їх викоринення.

Серед найраніших назв ченців було слово *калугер* – від гр. καλόγερος ‘чернець’ (καλός ‘гарний’ + γέρων ‘старець’) [14, т. II, с. 354; 29, т. I, с. 467]. Воно представлене у топонімії України в іменах села *Калагарівка* Тр, гір *Гологори* Ль, двох річок *Калигірка* Кг. Більшість євангелізаторів прибували до Наддніпрянщини морем і річками. Грецькою κολυμβάω плавати NT (слово з Нового Завіту); пор. kolumb.yга хрещальня. Якесь із цих слів вплинуло на слово *калугер*, внаслідок чого утворилася незвична місцева гібридна форма **колубер* з інакше не поясним сполученням приголосного -б- з кінцевим -р. Вона не утрималася у словнику, але досі живе у топонімах, пор.:

ліс *Колуберище* біля с. Василівка См С-Буда (з матеріалів В.К. Шейка, Суми), Kaluvere в Естонії, Kalübbberhof, Kalübbberholz у Німеччині і низку назв у Росії – *Кольберово* Моск., *Кулеберово* Іван., *Кулубарово* Волог., *Голоперово* Ярослав., *Кольбели* Брянс., *Кольбелька* Ворон. (біля печерного монастиря на Дону і неподалік від с. *Піраміди*!).

Про цілий застиглий світ минулого говорять топонімічні околиці навколо

• лісу *КАЛУБЕРище* біля с. Василівка См С-Буда: ^**БЛЮ**Сівка* (від 2000 р. – вже не село, а урочище) м. Ушу біля Тира; р. **БОРЖ**.АЧка βάριδ у с. ОЧКине, **ХРЕЩ**икове, **ЧЕРН**ацьке, кут **МАКАР**івщина і **ЖИГАЛ**івка (*жegl- плавба) у с. ЛУКашенкове на р. СВИГа, ур. **ХОМ**ки, яр **ХОМ**кин Рів, **КОС**енки, р. СІТна у с. СИТне, хут. **МИР**ська на березі р. Знобівка, кут **МИР**щина (копт. МНР ‘берег’) на березі р. **БОБРИ**к βούβαρις великий човен, ур. **СИВА**йов Бугор ^ур. **В'ЮН**івщина у с. Вел. БЕРІзка, ур. **ЮН**ище у с. КРИВ.ОНОСівка, ур. **ЮНИЦ**ьке, **СИДОР**івщина затока Сидр, **МУДРИ**кове дперс. Mudraа Єгипет, ур. **РОГОЗ**ня у с. ОЛТАР+ (= Уралове) осет. aldar ‘князь’; ур. **РОГОЗ**ня у с. Жихове, **КРЕНИ**Дівка (Кренідес, місто IV ст. до н.е. біля золотих копалень у Фракії, поруч з м. Філіппі [31, 30]), **ПИЛИП**и Філіппі, **ХИЛЬЧ**ичі ар. **Filikus** ‘Пилип’, Нова СПАРта, ур. **СИБИЛ**івщина Сивілла, ур. **БРАТ**овець (на болоті) гр. βάραβρα ‘болото’, ур. ЩУРівка ШБОУР /шчур/ [25, с. 121b] кільце, обручка у с. КАМЕНка, оз. **СИН.И**че Сін, семітська назва міста Саїс і **АРАП**івка біля р. Десни.

Тут збережено мовний слід Єгипту (Хм-/Мудр-), міст Пелузій, Кос, Саїс/Сін, Ракотіс, оази Сіва, пророчиці Сивілли, божества Сета, йонійців-греків (Юн-, В'юн-, пор. і Іонине під Глуховом), ченців і охрещень, плавби (Борж-, Жигал-, Калуб-), монастиря св. Макарія і арабів.

Гр. κολυμβάω ‘плавати’ упізнаване в основах назв сіл *Колибаївка* і *Колубаївці* Хм, *Колбаєвичі* Ль, *Колибань* Хм, також імовірно у гідронімі під Путивлем оз. *Колдобань* в оточенні тематично пов'язаних топонімів Посем'я:

• ≡ оз. **КОЛО**БАНь κολυμβάω біля с. НеЧАївка См Буринь: р. Сейм, оз. ЩИМля, оз. **ЛЮБИ**Тове, оз. **ЛЮБ**неве (ΛΑΒΩ канат для буксировки човнів), **ХРЕЩ**ате і **БОК**ове ΒΟΚ слуга у с. Хижки, р. ЛОКня, б. ЧОРНИШова, б. ЧУХУТів ЯР, р. ВОРГОЛка (= ПУЗИРка?), **ЗАЗІР**ки, р. **КЛЕВЕНЬ**, ур. **ВЕРЗ**ань біля с. ОЛЕКСАНДРівка, ур. ГНИЛище і ур. ЧЕРНече біля с. **БОЧ**ечки, канава Нова КОСова, ур. БЕРЕЖниця, ур. **ЖУК**ове біля с. ЧОРНОплатове.

6. Пошуку аналогій часів еллінізму сприяла **двомовність сліду тих контактів**. У сотнях топонімів від грецьких основ було б значно важче орієнтуватися, якби не грецькі запозичення до коптської – з вужчою хронологією і зафіксованими змінами значень. У свою чергу, знайти такі довізантійські грецизми можна було лише за словником Г.Верета, де вони вказані не просто серед грецьких слів, а серед вживаних саме в елліністичному Єгипті.

Типовим прикладом є коптський грецизм СТАВЛА (Gk; Lat) стайня, поштова станція, який став прототипом для п'ятьох гідронімів в Україні від основи Стубл- Рв3, Хк2. Через ці *Стубли* вдалося вийти до сліду божества Собека, далі – Тота (село Тутовичі = Тотовичі Рв) і осередків навчання під його захистом (це в Україні!). Аналогічні назви збереглися й на сусідніх землях, які, виходить, теж були в полі діяльності рухливих грецьких мореплавців з Єгипту: пор. STUBLe, STUBLine, STUBAL Srb., STUBLino (Kosovo UN), STÜBLau = Steblewo і Hoch STÜBLau

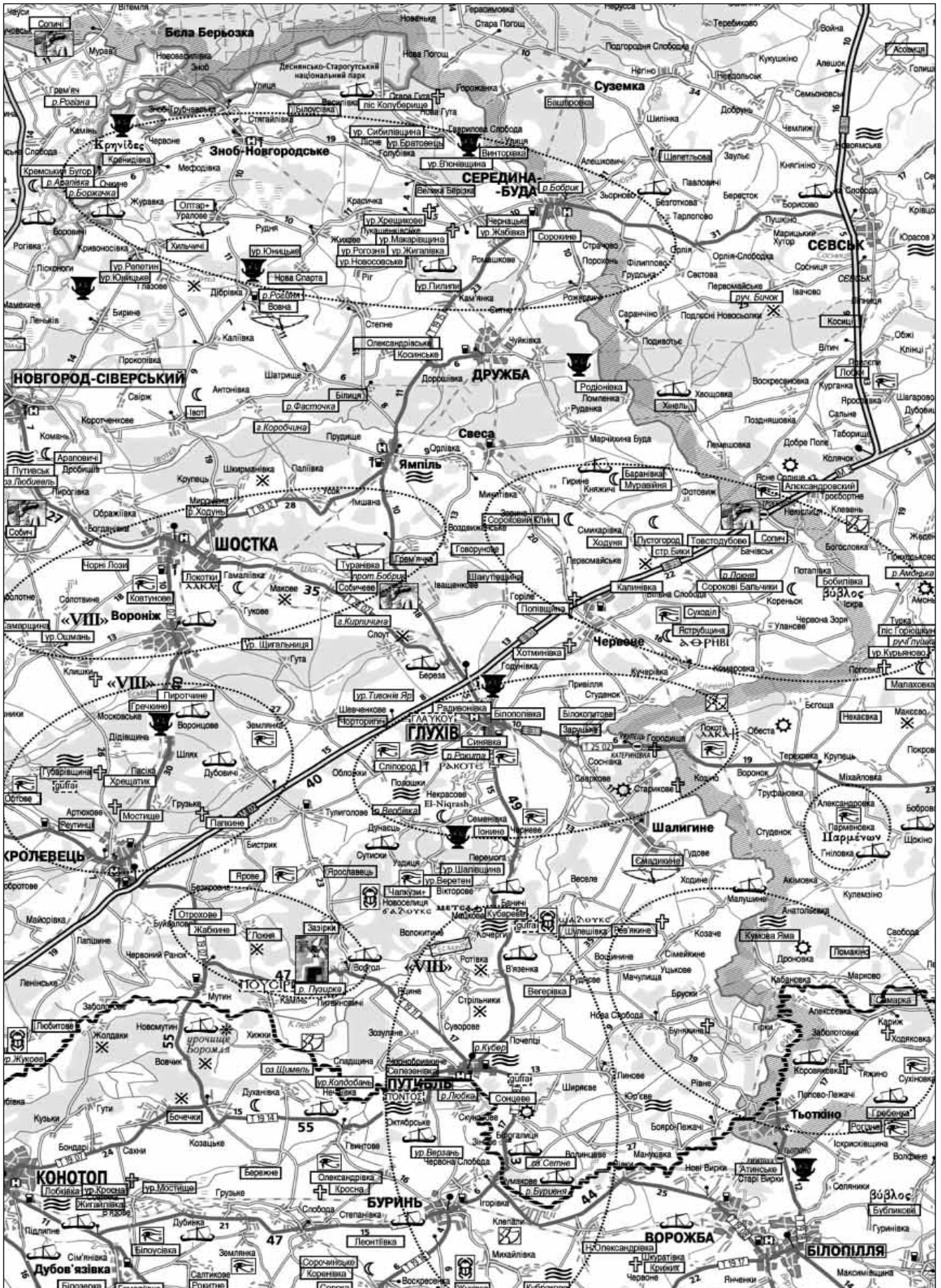

Рис. 3. Слід у топонімії Сіверщини копто-грецьких контактів доби еллінізму.

Місцеві іранські кочовики: Ємадикине, Вовна, Олтар (Уралово), Туранівка.

Грецький слід видно у назвах *Гречкине, Іонине, Радивонівка, ур. Юницьке 2, ур. В'юнівщина, ур. Сибилівщина, Атинське, Кренідівка, Нова Спарта, Хильчичі, ур. Пилипи, Філіппово, ур. Братовець, Білокопитове, Селезенівка, Бубликове, Бобилівка, Калинівка, Локня 2 (іонійці, Сивілла, Атени 'Афіни', Кренідес, Спарта, Пилип, Βάραθρα болото, Carphutkia 'м. Даміетта (1250 р.)', σελίδες сторінки, βύβλος луб для письма, Καλλιτικός (531 р.), λόχοι загін воїнів).* **Єгипетське язичництво:** Собич, Собичеве, Суходіл, Сухиновка < єгип. Sobek (др. Σοῦχος) 'божество Собек', Шулешівка, Чалкузи (копт. ШАЛОУКС, БАЛОУКС 'скарабей'), ур. Жукове, Жуківка, Білозерка, Зазірки, р. Пузирка, Амонь, р. Амонька ('божество сонця Амон'), Сонцеве, Ясне Сонце. **Топоніми Єгипту:** Черневе, Чернівське, Землянка 2, Синявка, Сліпород, Некрасове, Пиротчине, Обтове, Ковтунове, р. Ходунь, Ходуня, ур. Ошмань, р. Есмань 2, Косинське, Олександрівка 2, Олександрівське, Локотки, Локоть, Розізне, р. Розізна, ур. Рогозня, Рокитне, р. Рокита, Яструбицина, Білоусівка (Кос, Лаката, Ракотіс 'Олександрія Єгипетська', Атрибі 'середне'/ або Ятрив арабська назва Медини, Ушу). **Коптський мовний слід:** р. Рома, ур. Репетин, Реутинці, Рев'якине, Ярове, Ярославець, Ярославка, Отрохове, Башаровка, Клевень, Клепачі, Нехаєвка, Вербівка, г. Коробчина, г. Кирпичина, Коровяковка, р. Бичиха, стр. Бики, Бачівськ (ΡΩΜΙ, ΡΕΧ людина, ΙΑΡΟ річка, ΣΤΡΩΉΣ шаповал – пор. Отрохи Чг, прізви. Отроценко, ВАШОР лисиця, ΚΕΛΕΒΙΝ келеп, ΝΧΑΙ, ΕΝΧΑΙ власність, ΟΥΣΡΠ посилати, ΚΟΡΧ руйнувати, ΒΕΤΣ, ΒΩΤΣ війна).

Християнізація: Хрещатик, ур. Хрещикове, Крижик, Кросна, ур. Кросна, Папкине, Поповка, ур. Макарівщина, Катеринівка, ХодЯКОВка, КоровЯКОВка, Рев'Якине, БунЯкине, ур. КурьЯНово, Самарщина, Самарка, ліс Колуберище, оз. Колдобань.

Пунктирними овалами показані райони історико-тематичної взаємопов'язаності назв

= Zblewo у Пониззі Вісли РІ, також СТУБЛе РФ Рязанс., Тульс., СТУБЛенка Тульс. 2 та ін. Районні контексти цих назв перевірені, і в усіх виявлено інші незалежні ознаки елліністичних реалій.

Приголосні іменника СТАВЛА за дві тисячі років не змінилися (!). Закономірно змінився лише іншомовний голосний а > о > у, давши топооснову Стубл-. В Україні це виключно гідроніми, що є додатковим аргументом особливо давнього і тривалого часу контактів. Вони можуть вказувати на осередки грецької діаспори серед предків українців. При цьому три з них розміщені досить близько один від одного у трьох районах Рівненської області:

- ≍ 1) р. СТУБЛА СТАВЛА (Gk; Lat) стайня, поштова станція = БІЛЮга від с. БІЛАШів Рв Здолбунів **Istanbul**: БУДЕРаж ВОУСІРІ ^МОСТИ моці; Мала МОЩаниця ^ЗАЛПБівка ар. **canib** хрест, ОЗЕРко, В'ЮНівщина ^МИРОТИН; ТРОЯН, КОПИТКове **Carphutkia** Даміетта ^МАР'Янівка, ЦУРКів, ПідЦУРКів сир. Цур м. Тир, ЗаГРЕБля, УЅДЦя; р. БЕЗОДНЯ; р. ДОЛИНА-ЛУЖки л КРАСНОї ЛУКи п УСТя; р. ЧОРНОЛУЗка у с. Ст. МОЩаниця ^ПідГАЙне гАЄ щогла [25, с. 635]; р. ЧОРНЯвка у с. Святе;
- ≍ 2) р. СТУБЕЛка СТАВЛА (Gk; Lat) стайня, поштова станція п СТУБЛи у с. ПереСОПниця Рв Рв: ^р. СТУДенка; РОГАЧів ЄРГАТНС (Gk) хлібороб, орач ^БІЛівські Хутори, БІЛів, СтароЖУКів ^ГОЛИШів, МИХАЙЛівка, КЛЕВАНЬ ΚΕΛΕΒΙΝ [25, с. 102] сокира, келеп; КОПТовичі ^ОЛЕКСАНДРІЯ; РЕМель РСМ-, РСМгЄ [25, с. 297а] вільна людина, СВЯТтя; БІЛа КРИНИЦя ^АНТопіль; руч. ГНИЛУШка у с. ІВАНичі; ПЛОСКа, КОРНин, РАДУХівка Rawdah район Каїра ^СУХівці, ШУБків, ГОРИньград 2 ^РИСВ'Янка ар. rızwan рай ^КОТів;
- ≍ 3) р. СТУБЛО СТАВЛА (Gk; Lat) стайня, поштова станція від с. Половці (тепер "Половлі") Рв ВОЛО.ДИМИРець: ^ЗЕЛЕНиця; РАФАЛівка, БЕРЕЗина, ЧУДдя, ОЗЕРці, КАНОНичі, МОСТИце, РОМЕЙКи, ЖОВКині ШАЛОУКС, БАЛОУКС Scarabaeus, скарабей, СУХОВОЛЯ, СОШники, СОБШциці Sobek?, ЦЕПЦевичі 2, СОПАЧів Sobek? ^ДІБРОВА, ХИНОЧі гINI [25, с. 689а] плсти (вєслучоци) + тюрк. ок стріла, ВЕРЕТЕНО ег. wrt великий / βάριδ, БАБка, РАДИЖеве Rawdah район Каїра, р. БІЛА; р. ЧОРНА

Істотно, що більшість топооснов цих контекстів тепер пояснимі з однієї теми прототипів. Оаза Фаюм становила в елліністичний час "Ном (об-

ласть) Суха" (Σουχου Νόμος) [23, с. 108], а Сух було грецьким ім'ям божества Собек. У en.wikipedia наведено низку його синонімів – Sobek, Sebek, Sochet, Sobk, Sobki, гр. Σοῦχος, лат. Suchus – божество Нілу, війська, плодючості і крокодилів.

Таке пояснення має важливі наслідки. По-перше, це розв'язок питання про джерело поширеної в Україні топооснови Сух-. По-друге, дістає мотивацію факт сліду контактів з Єгиптом на Чернігівщині – с. **ОМБИШ**, адже Омбос 'Ком Омбо' це найбільший поза Фаюмом центр шанування Собека. По-третє, стає доступною внутрішня форма топонімів Собич, Собичеве См Шостка, Сопич См Глухів, Сопычи РФ Брянс. на Десні, кількох сіл Sobicze у Польщі, р. Совки з великим ставом під Києвом (поруч ур. **ПРОНівщина** πρόνοια 'земля, дана за військову службу, лен'): виходить, це все назви, які звучать дотепер принаймні від початку нашої ери.

Стає зрозумілою і синонімія окремих гідронімів, як-от наведений у Л.Похилевича ряд: р. СОБОК = СОБИК Sobek, Сибакъ = **РосСОХОВАТа Σοῦχος** п СОБУ у с. ІВАНЬки, ЯКУБівка [32, с. 253-255] Вн ІЛЛнци. Це пояснює і факт численності топонімів **РозСУХи, РозСОХи** як імовірного сліду закінчення плавби до язичницького Фаюму після євангелізації, а потім і арабського завоювання Єгипту.

7. Час навести коментар до розпізнаних частин **античного пласту топонімії Сіверщини** (рис. 3).

Період історичних контактів наших предків з греками винятково довгий: 23–25 століть. На Сіверщині збережено низку топонімічних ознак присутності греків, як-от назви сіл

Гречкине, Іонине, ур. Радивонівка, Родіонівка, ур. Юницьке 2, ур. В'юнівщина, ур. Сибилівщина, Атинське, Кренідівка, Нова Спарта, Хильчичі, ур. Пилипи, Філіппово, ур. Братовець, Білокопитове, Селезенівка, Бубликове, Бобилівка, Калинівка, Локня 2 (іонійці, Сивілла, Athenes 'Афіни', Кренідес, Спарта, Пилип, Βάραθρα болото, Carphutkia 'м. Даміетта (1250 р.)', σελίδες сторінки, βύβλος луб для письма, Καλλιτικός (531 р.) Калінік, λόχοι загін воїнів).

Неподалік на Курщині є основа Пармен- у назві *Парменовка*, яка у контексті з назвами сусідніх сіл *Александровка* і *Гніловка* дістає імовірний прототип – конкретне грецьке ім'я, непоширене в історії, а тому діагностичне: тут може йтися про архітектора Пармена, якому Олександр доручив побудувати храм-серапей у своєму новозаснованому місті Олександрії Єгипетській в дельті Нілу [33, с. 987].

8. Переконливий приклад однієї з найдавніших назв давньогрецького вектору зв'язків зберігся у назві с. *Кренидівка* См С-Буда. Тут жодних сумнівів немає, адже прототипом Кренидівки є добре відомий в античній історії топонім *Κρηνίδες* Кренідес: це грецька назва прадавніх копалень золота у Фракії, свого часу захоплених батьком Олександра Македонського царем Пилипом, який поруч з Кренідесом заснував місто для контролю над Фракією *Φιλίπποι* [31, с. 30; 33, с. 1027]. Показово, що у тому ж С-Будському р-ні См є ур. *Пилипи* (донедавна село), а ближче до Кренидівки *Хильки* від імовірного прототипу ар. *Filikus* Пилип. Чому цей прототип теж є імовірним? Це араби звали Олександра ібн-Філікуса 'син Пилипа' – але ж біля Десни за 13 км від *Хильчич* існує р. *Арапівка*, а нижче по Десні с. *Араповичі*: отже, було від кого почути ім'я Пилипа у формі *Filikus*.

Але чому тоді у назві *Хильчичі* ім'я *Filik-* передане у звуковій формі *Хильк-*? Тому що заміна -ф- на -х- типова для іранських степовиків – скіфів, сарматів, аланів. Це їхня спадщина у нашому сьгодніні – назви *Ходоси*, *Ходосівка* < Феодосій, *Хурси* < Фурса, або *Ходурки*, *Ходорків* < Федір. Слід цих степовиків-іранців саме на Сіверщині не раз підтверджено, зокрема й у назвах на нашій схемі – *Вовна* (ст. Волна < алан; пор. назву порогу на Дніпрі *Вовнізький*), *Туранівка* (Туран 'Скіфія' [34, с. 30-31]), *Смадикине* (це *Αμάδοκοι* амадоки Птолемея (скіфи-сироїди), див. [35]). Але найближчі іранці жили прямо в сусідньому з *Хильчичами* селі: від 1924 р. воно умовно зветься «Уралове», але його справжня, прадавня історична назва – *Олтар*. Подібність зі словом *вістар* випадкова, бо топонім відомий від Афганістану до Італії [36] і пояснимий з аланського (осетинського) *aldar* 'князь'.

9. Ось у такому місцевому тисячолітньому історичному контексті опиняється тепер новий пласт досліджених назв з коптськими і грецькими мовними прототипами. **Основа Собич-**:

• **СОБИЧ Sobek** См ШОСТка: прот. **БОБРИК** βοῦβαρις великий човен у с. **СОБИЧ**еве Собек; **КОВТУН**ове Єгипет + *Ouni*, *Ounou* – це місто у Єгипті ШМОУН [ешмун] букв. 'Місто Восьми' [23, с. 483], ур. **ОШМАНЬ** Ешмун у с. **КЛИШКИ** еккліс-, р. **ХОДУНЬ** *Ouni* у с. **МИРОНІВКА**, **ХОДУНЯ**, **ЧОРНІ** ЛОЗИ єгипетські човни, р. **РОГІЗНЯ** Рагоде 'Олександрія' у с. **ВОВНА** алан ^р. **СУХА** **ВОВНА**, **ЛОКОТКИ** Лакате 'Олександрія', **ГАМАЛІВКА** Гамалія 'район Каїру', р. **БИСТЯР** на хут. **САМАРЩИНА** м. Самарія і самаритяни; р. **БІЛОГОЩА** гості з Єгипту = **БІЛОГОРЩА** л Івоту;

• **СОПИЧ Sobek** См ГЛУХів: ^р. **КЛЕВЕНЬ** = 1966: **КЛЕВЕНЬ** ΚΕΛΣΒΙΝ (102b) сокира, **келеп**, **БОБИЛІВКА**; **БАЧІВСЬК**, **ЯСТРУБЩИНА**, **БАРАНІВКА** ^МУРАВЕЙНЯ, **БІЛОКОПИТОВЕ**, **СЛПП**ород + гуд річка, **СМАДИКІНЕ** амадоки ^**ЧЕРНІВСЬКЕ**, **ЧЕРНЕВЕ** ^ХОЛОПКОВЕ, **СОРОКОВІ** Бальники, **КАЛІНІВКА** Καλλιτικός (531 р.), **БІЛОВЕ**, **ТОВСТОДУБОВЕ**, **ПОПІВЩИНА**, **ДУНАСЦЬ**, **ШУЛЕШІВКА** ШАЛОУКС, **ЧАЛКУЗИ** копт. БАЛОУКС 'скарабей', **ПОЛОШКИ**, ур. **ВЕРЕТЕН** у с. Уздиця, **КАТЕРІНІВКА** м-р св. Катерини на Синаї, **НЕКРАСОВЕ** ар. *Niqrash* = *Naucratis*, грецьке місто у Єгипті, **ІОНІНЕ** йонійці, **СЕМЕЇВКА** на р. **ЕСМАНЬ** = ЯСМАНЬ Ζμοον; **БЕШКИНЕ** *Bisacena*, **БІЛА** **БЕРЕЗА**, **ЧОРТОРИГИ**; руч. **БЕРЕГИ** у с. **БЕРЕЗА**, прот. **БІЛИНА** бас. **ЛОКНІ** λόχοι у с. **СУХОДІЛ** ^руч. **БІЛНЯ** р. **ОБЕСТА** Авеста, р. **ПУРНИЦЯ** л. **ЛОКОТІ** Лакате 'Олександрія' [27, с. 453], р. **РОКИТА** *Rakotis* 'Олександрія' у с. **ОБЛОЖКИ**, р. **СЛИВКА** ар. саліб 'хрест' л Зах. **ЕСМАНІ**; р. **ХЛІБІВКА** Халеб у с. **КОРЕНЬОК**; + РФ Курс.: **БЕРЕЗНЯК**, **ЯРОСЛАВКА** копт. яр 'річка', **ЛОБКИ** ΛΑΒΩ (137b) канат для буксировки човнів, **ЮРАСОВ** Хутор, р. **АМОНЬКА** Амон 'божество сонця' у нп **АМОНЬ**, р. **СУХА** **АМОНЬ**, **НЕХАЄВКА**, **МАЛАХОВКА** ар. малах 'моряк',

10. Регулярну появу в цих контекстах з різних країн **основ Біл- і Чорн-** можна пояснити з гр. βῆλος /белос, билос/ 'цар Єгипту, володар' (пор. **НеБЕЛІЦЯ** Кв, **НеБЕЛІВКА** Кг, **НеБІЛІВ** ІФ, **БІЛОГРИВЕ**, **БІЛОКОПИТОВЕ** См) і єгип. Хем 'Єгипет'; букв. 'чорний; земля'. Таке пов'язання з Єгиптом знецінює легенди про численні в Україні назви від цих основ, як-от *Чернігів*, *Чернівці*, *Черняхів*, *Чорнобиль*, *Чорні Лози*, *Чорноплатове*, або *Біличі*, *Білогородка*, *Білокопитове*.

11. З виключно кленовими берегами **Клевені** (начебто від лит. *klevūnas* 'кленовий ліс') уже час прощатися. На карті є залізнична платформа **КЛЕВАНЬ** κολυμβάω біля с. Кучерівка. Така ж назва села є на Рівненщині. А у степу – р. **КЛЕБАН-Бик** κολυμβάω Дц = 1881: **КЛЕВАНЬ** *Быкъ*, він же 1772: **КЛИБИНЬ** *БИЧокъ*, (1842): **Клебинъ** *Быкъ*, 1924: **Клибін-Бик**, 1963: **Клепен-Бик** [30, с. 252]. "Бичок" це **ВЛТС** /буц/ (46а) бойовий стрій, битва, а за його епітетами стоять два прототипи: "клевань-клебан" (κολυμβάω плавати) та "клебинь-клепен" (ΚΕΛΣΒΙΝ /келебін, келевін/ (102b) сокира, **келеп**. Для нас важливо, що бойова сокира вказує на сиве минуле і що обидва прототипи є коптсько-грецькими (пор. і озера *Клебанські* κολυμβάω, зат. *Клепань* κολυμβάω у Києві).

12. Видатна група свідчень контактів елліністичної доби збереглася навколо р. **ПУЗИРІВКА** п. **КЛЕВЕНІ** ΚΕΛΣΒΙΝ у с. Литвиновичі См Крелевець: усього за 8 км – с. *Зазірки* або *Заозірки*. В Україні є десяток топонімів від основи Пузир- і єдиний найповніший – від основи Босир-: це с. **БОСИРИ** (від копт. *BOYCIPI* 'місто Бусирис') Тр Чортків. Так назву подано на офіційному сайті в Інтернеті [37]; у довіднику 1947 р. – *Босирі*. З топонімічних оточень назв від основи Пузир- встановлено, що прототипом їх найімовірніше є *ПОУСИРИ* 'місто Бусирис'. Сусідство р. *Пузирівка*

і р. *Клевень* ΚΕΛΕΒΙΝ тепер впливає на розуміння історії назв *Заозірки*, *Зазірки*: етимологічною формою має бути *Заозірки* “за Озирисом”, звідки демотивована назва *Зазірки*.

13. **Про місто Дзмун або Ешмун.** Столицею Верхнього Єгипту було священне місто Теби/ Фіви (Dios Polis, Θηβαίς [тебаїс], Thebais, пор. в Україні репліки Табаївка Лг, Хк, Чг). Близько 298 р. у Єгипті пройшла адміністративна реформа, і доти єдиний край (єпархія, провінція) Фів був поділений на 22 номи (області) [23, с. 777] – від 22-го на півночі до 1-го (Омбос) на півдні. Столицею 15-го ному U15 було місто Гермополіс, єгипетс. *Ḥmḥw* “Восьмибіжжя” [27] (вісім правічних божеств у космогонії давніх єгиптян), коптс. ШМОУН **ешмун** > гр. Ζμοῦν [дзмун]. Повне документальне зведення історичних назв Гермополіса наводить Г.Верет:

Hermopolis (сучасний El-Ashmunein) – U15 [Geo ID: 816] G Ἐρμοῦ Πόλις Μεγάλη - Ἐρμοπολίτων Πόλις - Ζμοῦν [дзмун] L Hermopolis Magna - Mercuri E Ἡμῆω C ШМОУН [(е)шмун]. *Var.*: Hermopolis (Hermou Polis / Hermoupolis / Hermopolis) Megale / Ano (Magna / Superior) - he Hermopoliton Polis - Chemenou [хемену] (Zmoun - Shmoun) (“Eight-town”) - El-Ashmunein - sites including Tuna el- Gebel; Kom Kusum; the Monastery of Epiphanius ... *Status*: city: polis; metropolis; civitas. *Admin.*: the U15 Hermopolites incorporates the former U14 and U16; in the U Thebais. *Loc.*: on the western Nile bank. *Ident.*: Ounou [уну] (11169) / Ouni [уні] (11577) [23, с. 272].

У якийсь час Ешмун мав і назви Ounou, Ouni. Крім офіційного ім'я *Гермополіс* греки живили й міське у формі Ζμοῦν [дзмун] з копт. ШМОУН [ешмун] від ще давнішого єгип. Chemenou [хемену] (“Місто Восьми”), – це сучасне селище з арабською назвою El-Ashmunein і руїнами численних пам'яток. Явні репліки у нас – назви нп *ШМЕНЬки* Вл, *ШМАНЬківці* Тр, *ЦУМАНЬ* Вл, *кЦМАНЬ* Чв; дві р. *ЕСМАНЬ* = Єсмань, Ясмань; ур. *ОШМАНЬ* См; *Осьмаки* Чг, р. *Осьмачка* Пл, прізвище *Осьмак*. При цьому грецька форма Ζμοῦν [дзмун] – імовірний прототип репліки *цмань/ *смань (пор. *Цумань*, *Кіцмань*, *Есмань*), а коптська ШМОУН – *шмань (*Шманьківці*, *Шменьки*, ур. *Ошмань*). Голосним найдавнішої єгипетської форми Chemenou [хемену] найповніше відповідає основа Шмен-. Важливо, що в Україні є ці ймовірні продовження прототипу копт. ШМОУН без протетичного e-:

• *ШМЕНЬки* ШМОУН Вл Ратне: р. КРИВиця = КРУТиць у с. ДАТИнь; ТЕРЕБовичі, бол. **МАКЕДОН**иха у с. КОМАРове, здо**МИШЕЛЬ** stoma вустя + **Misl** Єгипет; **ВИДРА**ниця пор. Ятран-, ЗаБРОДи, БРОД.ятине, ЗаІВАНове, ЗаМШАни, **КОСИ**ці, **САМА**ри, БЕРЕЗа, -ники; торф. **ЗИМН**. ИКи у с. КОНище, бол. **ЗИМ**не біля с. **ТУР** Tur = Troyu ‘м. Альфокран’; • *ЦМАНЬківці*. ШМОУН. Тр. Чортків: *ЦМАНЬківчичи* ^р. Нічлава = **НИКЛАВ**. 1692: **НЕКЛАВА** G. Νικόλαου. Κλίρος U15, U20; **СИН.ЯҚОВЕ** Sin + Яків, ЗВІГОЛЬ+ (1947) Євангеліє, **ЦИТИН**ська Воля Scetis ^ЗаЛУХів *лука; ЛУЧичі, **БОСИР** [37] = БОСИР (1947) < ВОУСИРІ р. **ЗБРУЧ**; **БИЧ**Ківці, **ЧОРН**окінці, **КОЛИНДЯ**ни

Καλαντίωνος селище в Єгипті, пот. БІЛявина у нп **БІЛа** ^**БІЛ**обожниця. ^**БІЛ**ий. Петік. ^**КАДІЦІ**вшина Καλλινίκος (531 р.), **КОС**ів, РОМашівка, СОКИРинці Сакооре, РОСОХач, б. ЯГОЛЬницький **ЖОЛОБ** у с. ЯГІЛЬниця, пот. **НЕКРАСІВ**. = **НАҚРАС**ов! Наукратіс, р. **ЖАБ**и [30, с. 524].

З погляду порівняльної фонетики істотно, що особливості самої *коптської* мови зумовили появу перед початковим приголосним невиразного голосного ə-, вагання у передачі якого досконало пояснюють сучасні варіанти початку назви *Есмань* = *Єсмань*, *Ясмань*; *Осман*; ур. *Ошмань*.

• р. (Західна) *ЕСМАНЬ* = ОСМАН, ОСМАНЬ [30, с. 190] См Крелевець: ^прот. **СИН**ій п ЛОКНі л Реті л Зах. Есмани; **БОЦМА**нів, р. **ПУЗИР**івка ПОУСИРІ у с. Литвиновичі на р. ЕСМАНЬ п КЛЕВЕНі, За**ОЗІР**ки = За**ЗІР**ки, **ЯР**ославець, **КОВБАСИН**е Kobasa (нп біля Саїса); **МАРУХ**и Marsa **Maṭrūh**, Червона ГРка; **БЛОГ**риве, **ХРЕЩ**атик, **ГРЕЧ**кине, **ЛОК**ня, **ТАРАС**івка, **ТЕРЕХ**ове ТЕРСО (місто біля Оксириху), **МОСТ**ище, **МУТИН**, **ХОМ**енкове; **ОБТ**ове АВΩТ? ^**ГУБАР**івщина, По**ГОР**.ЛІшва; За**ГОР**івка ^**ЯР**ове, ПИР. **ОТ**чине, **САЖ**алки САІ;

• р. *ЕСМАНЬ* См ПУТИВль: (контекст См Глухів див. вище: *Сопич*) р. **ХОРОБ.РА** sarabus у с. Бояро-ЛЕЖачі, БУН. ЯКине; **КУБАР**еве, **СОНЦ**еве, ЗІНове, БІЛогалиця, **КУБЕР**, **КАРДА**ші, **САФОН**івка, **ШИР**яєве, **ІВАН**івка, **ШАРП**івка 2; **ПАР.ФЕН** дім моря.

Етапи адаптації незвичного Ζμοῦν *Дзмун* збережені у формах *Цумань* Вл, *Чомон.ин* Зк, *Кіцмань* (*к-іцмань) Чв, – адже Ц – це глухий ДЗ. Очевидно, що й ці околиці насичені реаліями коптсько-грецького Єгипту:

• *ЦУМАНЬ* Ζμοῦν. Вл. Ківерці: ^**КАРЦІ**лівка. **КАДІЦІ**е; **ХРОМ'ЯКІВ** ΡΩΜΙ людина + Яків, **ЯҚІВ**ці, бол. **СІМУНЬ**! ШМОУН у с. НеБІЖка, **РОМАШ**ківка, **МАКАР**евичі, **ОЛЕКСАНДРІЯ**, бол. **В'ЮН**иська ЛОЗа грецькі човни біля с. Лички, **КОНОП**елька, бол. **СЛШЕ** Σλητος Γή у с. Завітне, торф. **ПАРФЕН**ове дім моря у с. Борохів, **ПУТИ**лівка ^**МОЩ**аниця, **ДУБ**ище, **ГАЙ**ове, **КЛЕПА**чів, **ЖАБ**ка, **ВИШ**нів, **ГРЕМ'Я**че ΡΕΜ людина, **ОЗЕРО**, **СОКИР**ичі, **ЗНАМИР**івка; • *Чомон.ин* Ζμοῦν. Зк. Мукачів: **СИН.ЯҚ** Sin = САІ “Саїс Якова”, **КОНОП**лівці Капор, **РІВ**не РСЧ, **БАБ**ичі *πάλας*, **БОБОВИ**ще *πάλας*, **БОРОД**івка βάρδ / **Burd'oyo**, **ЖБОР**івці βάρ-, **МАКАР**ове, **ЖУК**ове, **ЛОХ**ове λόχοι, **КОРОП**ець, **ЛУЧ**ки, **ІВАН**івці, **ДУБ**ине, **ЯБЛУ**нів, **БЕРЕЗ**ники, **РАКОШ**ин, **БАРКА**сове; • *Кіцмань* *к-іц-Ζμοῦν. Чв. р. **РЕВАҚІВ**ці РСЧ /реф/ людина “люди Якова” ^**ДУБ**івці, **БЕРЕГ**омет; **РЕВ**не РСЧ /реф/ людина, **БУРДЕЙ**! сир. **Burd'oyo** Барадеї, **БІЛа**, **ОШИХЛ**Ьи, **ХЛ**Вище, **КЛІВО**дин ΚΕΛΕΒΙΝ, **БОР**івці βάρ-, **ЗЕЛЕН**ів, **ЧОРТОРІЯ**, **ГЛИ**ниця, **КОРОСТУ**ВАТа, **ІВАН**ківці, **ШИП**инці, **ШИШ**ківці ШНШ сучити мотузок, **БРУС**ниця.

Укладені раніше безперечно об'єктивні картосхеми поширення основи *Єсман-* у Європі [38] не втрачають цінності як зведення фактів, однак дістають тепер повніше розуміння. Поза сумнівом, реальними є й історична активність арабів у VII ст., і втеча від них авестійців-габрів аж до Швеції [39, с. 142–184]. Однак копт-

грецька присутність у Східній Європі несумірно довша і глибша від арабської. Супровідні коптські і грецькі назви навколо Есмані, як і поблизу білоруських *Ашмян, Есьманоўцаў, Исманоўкі* і селищ в Росії *Усмань, Исменцы* та ін. численніші порівняно з назвами від імовірного арабського першоджерела:

• *ИСМЕНка*+ ШМОУН в Естонії (тепер *Mehikoorma*) біля протоки з Псковського до Чудського озера: *БЕРЕЗовец, ЛОКУТа* (біля м. Ряпина); на східному березі – у Псковській обл. Росії: бол. *ПУЗЫРЬ* ПОУСИРІ ‘місто Бусирис’ ^р. *ЧЕРНАЯ*, оз. БЕЛОЕ, КРАСНАЯ ГОРКА, ГРЕБЕНЕВО (трохи далі на північ під Гдовом є *ЛОКОТЬ, ЛОБАНОВЩИНА, СОШНЯ, КРУТОЕ, СИНЬКОВЩИНА, ЖУКОВО, ЯМЩИНА, ОЗЕРКИ, МАКАРУШЕВО*). Переконають у правильності всіх дотеперішніх викладок ще три контексти на Псковщині: • *ПУЗЫРКИНО* 20г Остров: ^ЯСТРЕБЫ, ЛОБАШИ; *БУРДИНО, ЖУКИ, РАГОЗИНО, БЕЛКОВО, Р. ВОРОЖА*; • *ПУЗЫРЕВО* 26а ПЫТАЛОВО: РАКИТНЯ, ЩИЦЕВО, ГРЕЩИЦА ГОРА, СОРОЧИНО, БЕЛКИНО; • *ПУЗЫРЕВО* 33г Себез: ^ПОСИНЬ!; р. *СИНЯЯ* (пор. і «у самого Синего моря»), *КРЕКОВО, БОРИСЕНКИ* βᾱρις, СЕМЕНОВО, СИМАНОВО, БАРАНОВЩИНА.

У Білорусі: • *ИСМАНАўка* ШМОУН (Смол. 58 2в) Ву ХОДОСЫ: ^СУШЬ [40]; РАКИТИНКА, БЕСКОВО, БАШАРЫ, СОРОЧИНА, ШАМОВЩИНА, ШАМОВО, КОПЦЕВКА, СТАРКОЖЕВКА, ПУЗЫРЕВО, ШИЦКОВКА, ЧЕРНИЛОВО, БОРИСОВКА βᾱρις, ПИРЯНЫ пир-Смол., ДУБ.ЕЙКОВО, р. *ПРОНЯ* прѣноца земля, дана за військову службу, лен. *БАРЫШЕВКА*; • *АШМЯНЫ* ШМОУН Ву: БЕЛКОВЩИНА, -евичи, НЕКРАШ.УНИ, ЗОФЕРЦЬ, р. АШМЯНКА, VEŽIONIS пор. Вязьнка, СУШИШКИ, BUTRIMONYS Lt; • *ЕСЬМАНОўцы* ШМОУН Ву Минск: ВЯЗЫНКА, ЗАСЛАВЬ, ЯРШЕВИЧИ, р. БЕРЕЗИНА, БЕЛОКОРЕЦ, РУМ; • *ЭСЬМОНЫ* ШМОУН Ву Могилев: ^БЕЛЫНИЧИ; р. Друть, РАКУШЕВО, БЕЛИНО, СИБЕКИ, р. КЛЕВА, БЕРЕЗИНО; • *ЭЙСМОНТЫ* 2 ШМОУН Ву Гродна: КОПЦЕВКА, ПУТРИШКИ, СУБОЧИ.

В Росії: • р. *ЯСМЕНКА* ШМОУН РФ Рязанс. 18г: ^ИВАНЬКОВО, р. *ПРОНЯ* прѣноца; САМАРА, СОЛНЦЕВО 2, НЕКРАСОВО, БЫЧКИ, КОРАБЛИНКА, МАКОВО, КАРКАДИНОВО Тульс., БУТЫРКИ, КИНДЯКОВО, ЛОКНЯ лѣхот, ИЖЕСЛАВЛЬ Ізда + славити, пор. Ізяслав / _Зслав Рв, ПЕЧЕРНИКИ; • *ИСМЕНЦЫ* ШМОУН Мари-Эл РФ 86-6 Волжск: БЕРЕЗНИКИ, СЕМЕНОВКА, КРАСНЫЙ ЯР, ИВАНБЕЛЯК, СИНЬЯЛЫ, ЧАНДРОВО; • *УсманГАЛИ* ШМОУН + галей РФ Башк. Инзер: ^РИМАШТЫ, ЯМАШТА, КЫЗЫЛ-ЯР, НИЛЬСКИЙ!, виток р. Урал.

Припущення про зв’язок назви *Кичмань* і Змоуи наводять на думку, що Змоуи було й прототипом назви *Кучманського шляху* як напряду на південь до Єгипту: за Литви він звався *КУСМАНСКИЙ шляхъ* [9, с. 124] (так і у Боплана 1650: *Kusmansky Szlak*) [28, с. 55], також “Татарський або Шпаків шлях” [41, IV, 1248], “Чорний-польський або Шпаків шлях” [42, с. 67]. Він проходив уздовж *Чорного Ташлика* через *Кучманський брід* на Пд. Бузі біля впадіння р. *СИНЮХИ* [43, с. 285]. На карті про цей розгалужений шлях нагадують назви ур. *КІЧМАНЬ-Чернече*+ біля с. Левківці Вн Тульчин, *КІЧМАНЬ ЧВ* рц, *КУЧМАНІВКА Хм* Красилів, ур. *Субота-КОЧМАНІВЩИНА Чг* Бахмач [40].

• *КІЧМАНЬ-Чернече*+ *к-а-Змоуи (кутокс. ЛЕВКІВЦІ [44, с. 146] у бік нп *РАХНИ*-ЛІСОВІ Mit *Rahina*) Вн Тульчин: ^р., ур. і ліс ЛЯЛЬКИ ЛЕЛ мандрувати; р. ШЬКА *Isis* л СІЛЬНИЦІ = *Sielnica, nad Silnią* п Пд. Бугу, с. ИЦКА+ = ТАРАСІВКА ТЕРСО, куток ИЦКА у с. БУБНІВКА; р. КОЗАРИХА і р. ШАМОТИНА Шам Сирія у смт КИРНАСІВКА (порт на о. Евбея), р. ЦОЦІВКА у с. КЛЕБАНЬ, пот. і с. ЮРКІВКА, ^ҚАЛДИҢҒА Қаллиқос (531 р.?), р. ҚАЛДИҢҒА, БЛОУСІВКА, БОРТНИКИ, ОДАЇ, ЗаОЗЕРне, КИНАШІВ кінах, ЛУКА-ЖАБОКРИЦЬКА ЖАВ прибульці; ті, хто доплив + греки, БУРДІІ *Burd’oyo Барадей*!, ЛЕВКІВЦІ;

Але: яр ЗЕЛЬНИКІВ = ЗЕМНИКОВА Змоуи? л Єфремового л Сівєрс. Донця [30, с. 213]. Тоді: • р. *ЗЕМНЯК* Змоуи + Яків у с. ЄЛІНЕ еллін Чг Щорс: ^МІСТКИ; ТУР’Я Тур = Тгоуи, р. ЄЛІНКА = ЕЛИНКА, ШКРОБОВЕ скарабей, КЛЮСИ укр. ст. ключа з гр. εκκλησια церква, РОГІЗКИ, КОРОВНЕ, ФІЛОНІВКА Φίλωνος Κλήρος 14 хутрів, 2 канали у Верх. Єгипті [23, с. 575-576], ПОПІЛЬНЯ, ХОТ.УНИЧІ ^КРЕСТОПІВЩИНА, Суничне *ЗЕМЛЯН-?

• ур. *Субота-КОЧМАНІВЩИНА*+ *к-а-Змоуи (біля с. Часниківка) Чг Бахмач [40]: ^КОШМАДІВ, ур. МАЦЬКО-ІВАНІВСЬКЕ, р. РОЗСІШІБИСТРИЦЬКА у с. Городище ^ЩУМІЦЬ, руч. СУХИЙ РОМЕН у с. Тиниця, р. ТИТЧА = 1654: ТЮТЧАЯ = ВОВН.ЯНКА у с. МИТЧЕНКИ, р. ШОВКОВИЦЯ ШАЛОУКС скарабей, р. ГРУШІВКА; ОПОЛОНСЬКЕ *Apollo* ^БАЛАНІН лазня, р. БАСАНКА у с. ГАЙ.ВОРОН, ПИРОГІВКА ^КРАСНЕ, КАЦІРИ, ТЕРЕШИХА G Терσω С ТЕРСО, ҚАЛДИҢҒА Қаллиқос (531, р.?). ^ГЛИБРКЕ, ^МОВЧИЦІВ, СТРИЛЬНИКИ, КИРПИЧНЕ, ВЕРБІВКА ^ОБМАЧІВ *-мб-, ФАСТІВЦІ, ур. ЖОЛОБОВИНА; (+ *ОМБИШ* ОМВОС Чг *БОРЗНА*: ^ур. ШЕЛК.УНОВЕ ШАЛОУКС, ур. ЗАМАЦІН Змоуи! біля с. Печі, кург. МАНДРИЧ-ГОРА, кург. ЗЕЛЕНА МОГИЛА, кург. ГОДИЛОВА МОГИЛА, ПЛИСКИ, КРУТИ, СИВОЛОЖ, ЛЮБОМУДРІВКА), КИНАШІВКА кінах самоназва фінікійців ^ЮРКІВЩИНА ^р. БЕРЕЗА.

14. Повторення в осмислених сусідствах у цих контекстах і вище *основи Калин-* дає підставу припустити, що в ній відображений болісний слід про битву візантійських і перських військ під *Калініком* (тепер Ракка) на Євфраті 19 квітня 531 р. Це за 11 років до висвячення Якова Барадеї і тому цілком пояснимо у контекстах тієї історичної доби. У критичний момент битви візантійське військо виявилось притиснутим до Євфрату і мусило відчайдушно боротися за утримання переправи. У битві зазнали втрат обидві сторони.

За Прокопієм Кесарійським, «ніч роз’єднала війська; перси вертали до табору, а Велізарій сів на корабель і переплив на острів, куди відступила після поразки решта загонів римського війська; наступного дня вони переправилися до міста Калініка на надісланих їм для цього торговельних кораблях, а перси повернулися додому» [45, XVIII, 9]. На користь імовірної участі на візантійському боці волонтерів з Наддніпрянщини говорить 108 назв *Калінівка, Калини* з усіх українських етнічних земель (9: Дп; 7: Вн, Жт; 6: Кв, Лг, Мк, См; 5: Дц, Кг, Пл, Хк, Чг; 4: Зп, Од, Хм; 3: Вл, Лв, Рв, Хс; 2: Тр, Чк; 1: Зк, ІФ). Шлях до Калініка йшов з порту Ушу біля Тиру, а до нього морем. Спогад про битву

міг зберегтися в етнічній пам'яті українців у понятті «**калінового мосту**» як вкрай важкого життєвого рубежа, який треба будь-що подолати: на жаль, його досі коментують лише міфологемами. Науковий висновок дістає опертя у найближчому сусідстві (4 км) сіл *УСівка* (м. Ушу біля Тиру) і *КАЛІН.ів МІСТ* Καλλιτικός (531 р.) Пл Пирятин та (у одній сільраді) *БІЛОУСівщина* Ушу, *ҚАЛІН.ів. ЯР. Қаллықос* (531 р.) і *РАҚОҒА СҮҮ* Ракка = Καλλιτικός См См (*Киянці* [Encarta] ① Ωκεανός Ніл = *КИЯНця*, *СИРоватка* Σίρις Ніл, *СИМОНівка*, *СЕМЕНівка*). Важко повірити, але, судячи з назв, це спогад про ту саму подію! Крім усього, предки були явно у війську Візантії, хоч поруч є *Обеста* і *Дроново*.

15. Від часів раннього християнства Ешмун став осідком **коптської церкви**, яка діє і дотепер. Тут існував і монастир Св. Епіфанія, заснований у VI ст. ченцем-пустельником також на ім'я Епіфаній. По цілому християнському світі звичайно ж знали і про втечу Святого Сімейства до Єгипту, і про початок монастирського руху з Єгипту (звідси прийшло й само християнське поняття *пустинь*), про славетні монастирі Макарія у Нижньому Єгипті, Катерини на Синаї, Епіфанія в Ешмуні. І те, що про них тепер мало хто з сучасників знає, є наслідком історичного забуття через середньовічні утиски християнства у найдавніших місцях його поширення.

Так само не підлягає сумніву, що подорожі до Святих Місць включали тоді дивовижний світ Єгипту, про що й говорять назви селищ в Україні *Рев.уни* і *Ход.уни* – «люди з Уну» і «ті, що ходили до Уну», *Катеринопіль* Дп, Чк, *Катеринівка* (50 назв, у т.ч. Дп11, Дц7, Хк6, См4, Кг4, Жт4), *Макарів* Кв, *Макаріха* Кг, Хк, *Макарівщина* Пл, *Макарівка* (11 назв), *Епіфанівка* Лг. Є низка тонких ознак коптських християнських контекстів, пор.:

близьке сусідство у Києві вул. МАКАРівської і ур. РЕП'ЯХІВ ЯР (копт. РСЧ /реф/ людина, ІАРО річка "річка людей Якова"), або церкви Св. Макарія і г. ЮРХовиця (копт. ЮРг /юрх/ огляд, бачення; також р. *Киянка* ② Ωκεανός Ніл /оСоКОРки Shichor Ніл; р. *СИРець* Σίρις Ніл, *ВІТРяні ГОРи* Iteu Ніл), кутки МАКАРівщина і ЖИГАЙЛівка žeg/- плавба у с. Лукашенкове См С-Буда. Пор. і ур. К.ІЧМАНЬ-*Чернече* Вн Тульчин, або р. ПОПІВКА *лѣтає у с. КЛЕБАНЬ* Вн Тульчин; пот. Некрасів el-Niqrash = **НАКРАСов Naucratis** Тр Чортків; р. Нічлава = НИКЛАВ, НЕКЛАВА G Νικόλαου Κλήρος U15, U20.

16. Окреме місце у контекстуальних студіях Сіверщини належить топоніму в Єгипті **Slepios Ge – U04a G** Σληπιος Γῆ. Він виглядає системно мотивованим першоджерелом низки топонімів-реплік в Україні від основи Сліп-: *СЛІПки* Пл, *СЛІПчинці* Жт, р. *СЛІПа ТУРія* Σληπιος + Тур = Troyu у с. Мала **ГЛУШа** Вл Любешів (оз. СКОРінь Shichor у с. Дольськ) та ін.

Застиглий композит – основа Сліпорід-/Сліпород- – сполучає два корені: **Slepios Ge G** Σληπιος Γῆ + авест. pərəθu-, pərətu- потік, ос. furd, ford (велика) річка [16, с. 526], тобто 'річка до

Слепія' (у Єгипті) (пор. р. *Прут Чв*, р. *Прут Лв*, *Прудиче* См, пот. *Фуратик* ІФ Верховина, пот. *Фурданичів Потік* Зк Перечин, літоп. *Снепород/Снопород = Самара* [4, с. 184]).

• *СЛІПорід* См ^ГЛУХів: ^р. **ЄСМАНЬ** ШМОУΝ ^ур. **СИН**явка ^ур. **БІЛО**полівка, **БІЛОКОПИТ**ове (у Болгарії під м. Шумен існує с. *Билокопитово* **Caprutkia** 'м. Дамієтта (1250 р.); неподалік *Студенец*, *Плиска*), **ІО**нине, **ВІКТО**рове, **НЕКРА**Сове Al-Niqrash, **СОП**ИЧ, **СОРО**Кові БАЛБЧики, СМАДИКине, **ЧЕР**Неве, **ЧЕР**Нівське, **ЗЕМ**лянка, **ПРУ**Дище, **БАРА**Нівка; • р. *СЛІПорід* Σληπιος Пл ЛУБНі: РЕМівка ^СНІТин; ОЛЕКСАНДРівка, БЕРЕЗівка, **ЧЕР**нече, **ХОРОШ**Ки Korosko 'Ефіопія' [23, с. 363], **КРУ**тий БЕРЕГ, ПУТивка+, ІСківці, **СУХ**а СОЛОНиця, **БЕРЕ**Зоточа, **ЧУ**Днівці; • *СЛІПорід-ІВА*Нівка Σληπιος Пл ГРЕБінка: ГРУШківка; **ОЛЕКСАНД**Рівка, **СИМА**Ки, **МАР'Я**Нівка, **СА**ївка САІ.

Периферія сліду цих південних контактів проходить по Словенії, Чехії, Польщі, Латвії та Ленінградській обл. Росії. Пор.:

• ур. *СЛЕПино* РФ Ленінгр. 60: ^ШОЛКово ШАЛОУКС, **СИН**ковиць; **ШУ**НДОРово, **ИРО**ГОЩи deg. ir річка (пор. **ПИРО**ГОЩа у Києві: ^Борич), **ЖА**Бино, **ГЛУХ**ово (20 км), **ЯМ**ки. У Польщі: • *ŚLEP*oWOLA 117 c2 **BIAŁ**oBRZEGi: **GŁ**UŚZyna!, **CZAR**noCIN, **JASTRZĘ**Bja; • *ŚLEP*oWRONy 80 c3 Kosów-Lacki: ^**BIAŁ**oBRZEGi, rz. Bug; **SOBIEC**Howo, **SUC**He; • *ŚLEP*kowo 2 Płock [40] (75 c3): ROGOZino, MAŁACHowo, **CZERN**iewo, **SOCH**oCINo!, **BIAŁ**oBRZEGi, rz. Wisła; • *ŚLEP*oWRON 138 al Radom: **BIE**Licha, **CZAR**na, **JASTRZĘ**Bja; • *ŚLEP*oWRONy 77 c1 Płońsk: rz. Narew; **SOBOK**łecz, **JONIEC**!, **BIE**Le, **ŻAB**iczyn; • *ŚLIP*cze 162 b3 DOLHoBYCZów: **CZERN**iczyn, **ŻAB**cze, rz. „SIENocha” = **СИН**ЮХа! [46, с. 306], р. Зах. Буг, **ЧЕР**Нів, **ЧОР**ників, **РОКИТ**ниця, **СУХ**оДОЛи, **КРЕ**Чів. У Чехії, Словенії, Латвії: • *SLEP*otice (NB не -ѣ-) Cs 27 e5 U: **BĚ**Lešovice; **SYN**čany, **JAR**osław, **ROKYT**no, **ČER**Na; • *SLEP*šek 11 Qa73 Sln TREBnje: г. MIRna, BREZovica, LAKNica 2, GABER, DRNovo, BREZovo; • *SLEP*uri Lv Kraslava: ^**JON**INi; By: СУХoPYКово, АЛЕКСАНДРово.

17. Нарешті, у копто-грецькому пласті топонімії Сіверщини існує група назв, які вказують на зв'язок з морем: *ЯМпіль*, *НовоЯМське*, *КУБЕР*, *КУБАРе*ве, *ГУБАРівщина*, *ПОЛОШ*ки, *ТОВ*СТОдубове, *ЮРА*сове, *ПУТ*ивль, *ПУТ*ивськ, *ГЛУХ*ів, *ГЛУШ*ково.

Ямпіль См, *НовоЯМське*, *Кумова Яма* РФ Курс.: пор. коптське слово ЮМ (77a) 'море, рів' збережене серед сотні коптських запозичень в сучасній арабській мові Єгипту: **yamm** 'море'. Одним з ключових топонімів на всьому післяантичному просторі східноєвропейської топонімії є назва с. *ЯМ ГРИ*Гино (тобто, "море греків") біля заліз. станції Бологоє РФ Тверс.

Кубер, *Кубаре*ве, *Губарівщина*, *Кубра*кове – з авест. **gufra** 'глибокий' [47, с. 891] (епітет моря). Авестійська мовна форма свідчить на користь того, що й за скіфо-сарматських часів місцеве населення мало досвід морської плавби (пор. зв'язок геродотових гелонів з греками): це компактний ареал на північному сході України топонімів від основи *Губар-/Кубер-*.

Полошки (також *Пологи* Вн, Дп, Зп, Кв, Пд, См, Чг, *Положаї Кв*, *Положеве Вл*, *Палагичі ІФ*, *Палащенкове См*) можуть продовжувати в основі прототип гр. *πέλαγος* ‘море’.

Товстодубове: збагатіх інших контекстів основа Товст-/ Толст-/ Товщ- виглядає як продовження гр. *θάλασσα* ‘море’, тоді назва *Товстодубове* *θάλασσα* + дуб ‘човен’.

Путивль – пов’язаний з ім’ям Чорного моря *Πόντος* ‘важка морська путь’ (детальну аргументацію див. [7, с. 254-255]), пор. і р. *БУТИВЛЯ* гр. *Πόντος* = тур. *Buntus* л ОРЯВи Опору СТРИЯ Лв Сколе. Іншомовні слова зі складом -он- мали дійти до нашого часу з голосним -у- на тому місці. Звідси неминучий збіг продовжень назви (Чорного) моря гр. *Πόντος* (на яке ми вказуємо і в рос. *путина* ‘вилов морської риби’, *пучина* ‘безодня’) з питомим словом *путь* з давньослов. /понтѣ/ (так само з “юсом” – носовим [ɔ]); пор. санскр. *ránthās-*, авест. *rantan-*, осет. *fandag*, лат. *pons*, род. відм. *pontis* ‘міст’) [48, т. III, с. 413]. П.Шантрєн у назві *Ἐλλάσποντος* Геллеспонт ‘Дарданелли’ виділяє суто грецьке значення у продовженні цього індоєвропейського слова у грецькій: «певна відстань морем як шлях від однієї землі до іншої» і подає прадавні елементи семантики індоєвропейського **ront-* «подолання, шлях з численними небезпеками» [49, с. 928]. Отже, прототипом топооснови *Путив-* могло бути не слов’янське слово *путь* з найзагальнішим значенням, а конкретніше *Πόντος*. Тоді *Путивль* – «місто тих, хто ходить важким морським шляхом».

Юр’єве = *ЮРАСове* См *Путивль*: пор. копт. ЮР (82а) річка, канал/ або лит. *jūras* ‘море’, хоча при цьому залишається нез’ясованим, про яке саме море йдеться. В Україні основа Юрас- має єдиний аналог *Юрашеве* Од, – поблизу *Путилівка* і *Бутори*:
 ● *ПУТИЛівка* Од Вел. Михайлівка: ^РАЙки мад. *гај* загін; ЮРАШєве *jūros* ‘морське’, *БУТОРи* 2, ВеликоПЛОСке 2, Три КРИНИЦі. Звідси очевидно, що в цьому ж районі плавали й до єгипетського Бусириса: на це вказує назва *БУТОРи* (пор. численні в Росії села *БУТЫРки*, відповідники назвам укр. *БУСИРИ* Тр і *ПУЗИРки*).

Через втрату розуміння значної частини контексту давніх часів деякі з новознайдених пояснень на початку можуть виглядати мало ймовірними, але в ході студій у топонімічному оточенні пояснюваних назв накопичується щораз більше ознак втраченого, – так, як показано на рис. 3, і тоді з необхідністю виникає нова якість сприйняття загальної картини.

17. У цьому зорієнтованому на південь греко-єгипетському історичному пласті топонімії Сіверщини тепер виглядає також можливою й **історична пов’язаність з морем ім’я Глухова**. Як сказано, дохристиянський 15-й ном (область) Давнього Єгипту U15 мав центром місто Гермополь, – він же давньоєгипетською *Оупоу*, *Оупі*, а коптською мовою

Chemenu (*Zmoun - Shmoun*) ШМОУН [ешмун] букв. ‘Місто Восьми’. З матеріалів Г.Верета видно, що навколо цього “восьмибожного” міста в античний час було кілька спадкових маєтків *Γλαύκου Κλήρος* /г্লাуку клєрос/, присвячених морському божеству Главку, уособленню моря *γλαυκή* /глаукé/. Ім’я божества або й сама назва моря могли стати ймовірними прототипами топооснови-репліки у слов’ян Глух-. Це такі чотири маєтки або ділянки-кліри (*κλήρος*, пор. *клірос*):

1. **Glaukou Kleros – U15** [Geo ID: 3952]. G *Γλαύκου Κλήρος*. ... *Status*: *kleros*.
2. **Glaukou Kleros – U15** [Geo ID: 3954]. G *Γλαύκου Κλήρος*. ... *Status*: *kleros*. *Note*: *Glaukou* (3954) *kai Philotou* (4022) *Kleros*.
3. **Glaukiou Kleros – U15** [Geo ID: 3953]. G *Γλαυκίου Κλήρος*. ... *Status*: *kleros*.
4. **Glaukiou Kleros – U15** [Geo ID: 8831]. G *Γλαυκίου Κλήρος*. ... *Status*: *kleros*.
 Ще одна така ділянка є далі на південь у номі 19:
5. **Glaukiou Kleros – U19** [Geo ID: 9439]. G *Γλαυκίου Κλήρος*. ... *Status*: *kleros*.
 Існували ще мис і однойменне село на середземноморському узбережжі Лівії:
6. **Glaukon Akron – Western coast** [Geo ID: 11129]. G *Γλαυκὸν Ἄκρον*. *Var.*: *Glaukon Akron*. *Status*: мис: *akron*.
Прим.: пор. сусіднє село *Glaukon* (11152).
7. **Glaukon (El-Imayid) - Western coast** [Geo ID: 11152]. G *Γλαυκὸν*. *Status*: село: *kome*. *Прим.*: за Птолемеем у номі *Libya*; пор. сусідній мис *Glaukon Akron* [23, с. 235].

3-поміж цих наведених Г.Веретом імен від основи *Глаук-* сімох географічних об’єктів Давнього Єгипту найбільший інтерес мають, звичайно, ті чотири, що вказані в області Ешмун – якщо справді її ім’я само стало прототипом *Есмані*. Усі вони «Главкові»: *Γλαύκου*, *Γλαυκίου*.

З античної міфології відомий морський бог-пророк *Γλαῦκος Πόντιος* ‘Главк Морський/ Чорноморський’. Вихідним словом для ім’я Главк є одна з чотирьох грецьких назв моря (*θάλασσα*, *πέλαγος*, *πόντος*, *γλαυκή*) звідки прикметник гр. *γλαῦκος*, род. відм. *γλαύκου* ‘блискучий, блакитний’ (як море); існували й усталені вирази *εργάζομαι γλαυκὴν Hes.* (sc. *θάλασσαν*) займатися морським промыслом (тобто торгівлею або рибальством) = *εργάζομαι κατα θάλασσαν Dem.* вести морську торгівлю [50, т. I, с. 656-657].

18. Нове питання: якщо Глух- усього лише слов’янське утворення від “глушини”, то чому ця “глушина” полюбляє сусідство **Семенівок**?

- Справді, не лише 1) с. *Семенівка* – сусід *Глухова*, *Берези*, *Калинівки* й *Чернева* См, але і згадане 2) с. *Глухівщина* (поруч з с. *Березовий Гай*, далі *Грем’Ячка*, *Чорний Ріг*, *Калинівське*) – у *Семенівському* р-ні Чг. 3) Село *Глухе* Дп Томаківка – в одному районі з с. *Семенівка*, 4) с. *Глушків* і *Чернятин* ІФ Городенка – в одному районі з с. *Семенівка*, *Якубівка* і *Сороки*, 5) с. *Глуховичі* Лв Пустомити – в одному районі з с. *Семенівка*, *Березівка*, *Чорнушовичі*, *Сороки* і *Яструбків*, *Ямпіль* і *Гамаліївка* (!). Також гідроніми: 6) став *Семенів* у с. *Шендерівка* Чк *Корсунь-III*: с. *Глушки*, *Хильки*, *Сухини*;

7) пот. **СемИНів** у с. Вел. Лінина Лв Ст. Самбір: пот. **Глухий** п Ясинки п Стрв'яжу = Стрвігору у м. Хирів, *Березів, Білчі, Мианець, Сушиця*; 8) оз. **Глушець** у смт Козин Кв Обухів: *Семенівка, Березове, Жуківці, Макарівка, Нецерів*; 9) оз. **Глухий Лиман** у кол. Вел. Лузі Хс Каховка: *Семенівка, Коробки, Заозерне, Калинівка, Чорнянка*.

Ніяка теорія імовірностей не пояснить стільки збігів, отже це не гра випадку. Це доказ того, що між основами існує смисловий зв'язок. І його секрет у тому, що “наша” **СеМеНівка** – на р. **еСМаНь**: це може бути та сама топооснова.

До такого висновку підштовхнула карта, коли це сусідство трапилося удесьте навіть під Вільнюсом (!): 10) • **ISMŪNus** ШМОУН Lt Vilnius: **SEMENiškies, GLUKas** [40]. Справді, від цілком реальних засвідчених на карті варіантів основи Ісмен- (иСМеНка, иСМеНцы) – один формальний крок до топооснови СеМеН-, і він міг статися під впливом морфології афразійських мов, де С-М-Н сприймається як типова триприголосна лексична основа: пор. ар. *СаМН* ‘огрядний’, *аСМаН* ‘черевань’, *СаДіК* мн. *аСДіКа* ‘друзі’, *РаБаТ* мн. *аРБаТ* ‘військові монастирі’ (пор. і м. *Рабат* у Марокко/ вул. *Арбат* у Москві), гебрайс. *МалКі* ‘мій цар’ мн. *МелЛаХім* ‘царі’ [51]. Також коптс. *ЖОЙ* /джой/ ‘корабель’ мн. *ЄЖНУ* /еджий/ ‘кораблі’, *ЖОЄ* /джоє/ ‘мур’ мн. *ЄЖН* /еджи/ ‘мури’. У тому двомовному середовищі пара “СеМеН- ~ *еСМеН-” виглядала як форми того самого слова. (У XVI ст. з’явився і тюркізм *семену* ‘надвірні козаки’.)

Про етапи пристосувань говорити передчасно, але гіпотеза має докази:

це назви с. **СЕМЕН.ЯГІВКА** *“(люди) Якова з Ешмуну” Чг Чг (поруч **ЛОКОТьків**, далі **ЯКУБівка**, **ЧЕРНиш**, **БЕРЕЗанка**, **КІЙНка** ☉, **СКОРінець** Shichor); пор. СЕМЕН. ИГИно РФ Івановс. Пор. і оз. **СЕМЕНів СТОВП** *”щогла з Ешмуну” у с. БАБинці Кв БородЯНка (**ОЗЕРщина**, **ВИШнЯКИ**, **КОБЛиця**, **ПИЛИПовичі**, **ЗаГАЛЬці**, **НеБРАТ**, **Нова ГРЕБля**, р. **КІЯНка** ☉ = **РОКАЧ**), і назви с. **СТОВП'ЯГИ** *”щогли Якова” Кв Переяслав-Хм. (***ГРЕЧАНики**, р. **ГУНище** у с. **ПідСІНне**, **ПОЛОГи-ВЕРГУНи**, **СРківці**, **ГРЕБля**, **В'ЮНище**), а також **СЕМЕНів ЯР** *”море до Ешмуну” Хк Богодухів (**ГУБАРівщина**, **ШАРівка**, **ЩОГЛівка**, **ЗаМНиУСи** ^ **КІЯНи** ☉ ^ **СУХИни**).

Топооснова Семен- – це не ім'я Семен з відмінною історією: то видно з синоніма пот. Семенчук = СЕМАНчук (<*Есмань!) Чв Путила [30, с. 494], або з назв пот. **Семцинів** Лв і р. **Семцинь** Чг (у назвах яру СЕМЕН.ИЩів, б. ~ИШина «Иш» – імовірно ім'я Ізиди). Кількаразову появу в цих тематично зумовлених контекстах основи **Кіян-** (☉–☉) – можна витлумачити як формально найближчу репліку давнього ім'я Нілу (за Діодором Сицилійським Lib. i. 19, 4) – Океане [23, с. 466].

Варіанти основи СеМеН- вказують на можливе поширення кола цих назв на основи Симон-, Шуман-, Шумин-: СиМоНи ЖТ, -ів Рв, -івка Мк, См, бол. **СіМУНЬ!** Вл також СиМаНове См, БаЦМАНИ,

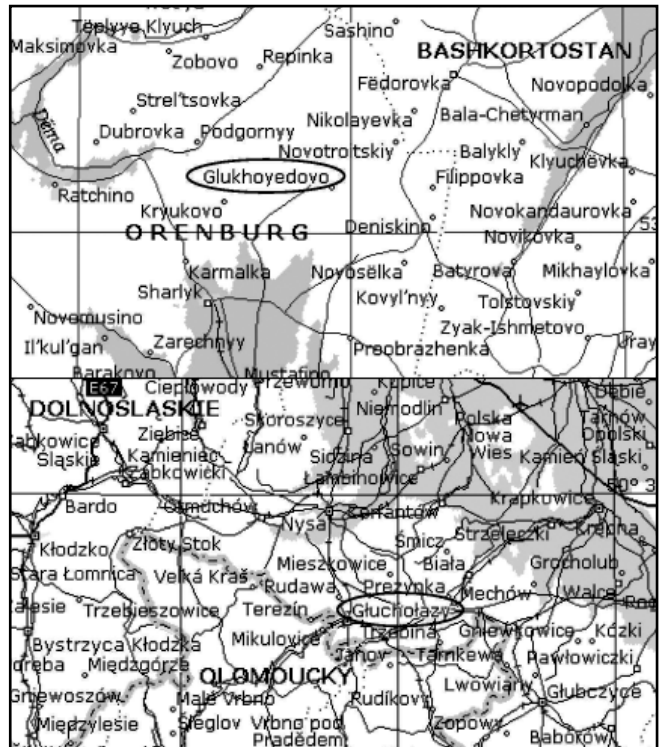

Рис. 4. Складені назви від основи Глух-: Глухоєдово РФ Оренб., Глухолази PL [40]

БоЦМАНИ См, БаЧМАНівка Хм, БоЧМАНівка, ШАМАНівка Од, ЧОМОНин Зк, ШУМАНИ, ШУМИН Чг, -а Лв, ШУМЛЯНИ Тр, ЗаМНиУСи, ЗиМНе, р. ЗеМН.ЯК, ур. ЗаМаНи. Перегляд їх контекстів підтверджує слушність припущення.

20. Не раз сказано про наївність пояснень топооснови Глух- від слова “глухий” – фонетично найближчого в даній історичний період (коли навколо нас звучать сучасні, а не давні мови). Цьому стереотипу суперечать, зокрема, композити (складені топоніми) – назви степового села **ГЛУХоедово** РФ Оренб. і селища в горах Судети біля перевалу на південь GLUCHOLAZY PL (рис. 4). У сучасній топонімічній системі вони структурно подібні до назв: **МУХоедово** РФ Іван. (при **МУХОЯРово** Тверс.), **МУХоеды** Ву Гом. (при р. **МУХавець** у Бресті), **ЖИБоедово** РФ Пск., **ЖАБоедово** РФ Тверс., **УГРоїди** См, **БОБоедово** Ву Віцеб., **БОБоеды** РФ Тверс., **БОБРоїди** = **БОБРоїди** [40] Лв. Перші кореневі морфеми залучених до зіставлення назв пояснимі з таких прототипів: копт. **МОУК₂** /мухх/ гнобити або гр. **μάχη**, дорійс. **μάχα** /махе, маха/ бій, битва; копт. **ЖАВ-**, **ЖССВЕ** /джаб, джебе/ подолати важкий шлях, прибути; укр. **угор. ець**, літоп. **ОУГРЫ** ‘Угорщина’; гр. **πάλας** ‘піп’; гр. **βοῦβαρις** /бубаріс/ ‘великий човен’ [48].

Ключ до пояснення цих назв може міститися в документованій атласом Encarta старій назві львівського села **БОБРоїди** = **БОБРоїди**: значить і інші старі форми цих топонімів могли мати морфему -йд- (від дієслова *йти*), згодом перетворену в народній фантазії на -ід- (від дієслова *істи*). У та-

кому разі старі форми стають осмисленими: ходоки на війну; ходоки у важку путь; ходоки до Угорщини; ходоки «до попів» (на південь?) – пор. ліс *Попова Хожя* біля с. Ситне См С-Буда (матеріали В.К.Шейка, Суми); ходоки на великих човнах. Очевидно, що при буквальному розумінні назва *Глухоеды* сенсу не має. Якщо ж прототипами основи Глух- були форма гр. Γλαύκου /глауку/ 'Главків' (божество Главк як символ моря), або род. відм. прикметника від назви моря гр. γλαυκή – γλαύκου 'блискучого, блакитного, морського', то дістають осмислення й цілі назви *Глухоеды*, *Glucholazy* – це «ходоки до моря» і «човни (лодії) до моря».

То все-таки, Γλαύκου чи γλαύκου? Обґрунтувати відповідь можна так. Зауважено, що ім'я Якова зустрічається у сполуках з назвами моря: КУБР. **ЯКИ** Мк ВЕСЕЛинове (КАТЕРИНівка, КИСво-ОЛЕКСАНДРівське *_киЯНо-), КУБР. **АКИ**, КУБР. **АКОВЕ** См + КУБР. **АКОВО** Белг., КУБР. **АКОЎ**ка Магіл. Якби знайшлися приклади сполучення основи Глуш- з морфемою -ЯКОВ-/ -АКОВ-, це означало б, що вона теж має таку само словотвірну дистрибуцію, як і основа Кубр- (тобто, що вона сполучається, «поводить себе» так, як основа Кубр-). А оскільки Кубр- походить від авест. gufr- 'море', це вказувало б і на значення основи Глух-/ Глуш- γλαύκου 'морського', а не Γλαύκου 'Главка'. Така назва знайшлася біля витоків Дніпра:

• **ГЛУШАКОВО** РФ Тверс. БЕЛЫЙ: ^ЖИГАЛово, СТАРСкое, **ТЕРЕХОВО** ТЕРСО, **ДУНАЕ**во; ЛОБазово, ШИЗДеРово (сістр!), р. КОБЫЛья, с. КОБЫЛьщина, АЛЕКСАНДРовка, ТОЛСТые, ПУСТЫНька, ИС.ТРУБы, р. **КРЕСТ**овка, за 8 км болотом – **виток р. ДНЕПР**ец п Дніпра; ЛЕОНово, СУХинино, ГРИБаново, **ШИШ**кино, КОРОВино, ЛЕОНово, р. **СТОЛ**ьня, ГРИБово, КОРНево. САПРЫКино, р. **БОБОВ**ка, МАКАРово, ТОЛСТИки, ЗАНЬКово, НЕСТЕРово, **ПОПОВ**ка, р. **ЧЕР**новка, **БЫК**ово, **СОРОК**ино. Інша, гірше збережена назва є і в Україні: • **ГЛУЩАЧІ** ЦДРЕЦЕТидівка, **ЛОБ**Ачі, **ЩИЩ**АЦьке, БРАТешки, ДЕМ'ЯНці, **ПОТЕР**. ЯЙКИ ГОРові; БЕРЕЗня**ЯКИ**, **КОЦ'ЯКИ** Копт + Яків, **ТУТ**. АКИ Тот + Яків ^Писаренки, ЩЕРБ.АКИ, КОЛОМ.АК (пор. КОЛОМЬЯГИ СПБ), **ШКУРУПІ**, -вка, **БАБ**инці, СЛПки, ЛЕВЕНЦівка, ТВЕРДоХЛІби, КОНОни, РОЗСОХуВАТе, **ХРЕЩА**Те, ШАМРАЇвка, СУХ.ОРАБівка.

Отже, сенс основи назви *ГлушАково* справді мав бути той самий, що у *КубрАково*, *КубрЯки*, тобто, «люди Якова з моря». Станом на сьогодні викладене є істотним аргументом на користь походження групи назв від топооснови Глух- з іменника гр. γλαυκή /глауке/ 'море' або похідного від нього прикметника гр. γλαύκος, род. відм. γλαύκου 'морський'.

Підсумок. Наведені аргументи сприяють визнанню зв'язку коптсько-грецького пласту топонімії Наддніпрянщини з археологічними знахідками предметів єгипетського імпорту в Україні. Через топоніми й археологію той час дістає продовження в сучасності України і багато чого прояснює з її давньої історії. Відновлені мовноісторичні контек-

сти перекидають місток від історії назв окремо взятих географічних об'єктів до історії топонімічних місцевих мікроландшафтів, далі їх груп (позначені овалами на рис. 3), повітів, районів, більших областей і історичних країв. Пояснювальна потужність кожного мовноісторичного пласту назв різна – пропорційно до частки збережених від нього назв у загальній системі топонімів. Розглянутий у статті античний пласт топонімії своїми масштабами вказує на те, що формування основи місцевої топонімічної системи сталося у ранньому середньовіччі і десятками ниточок пов'язане за змістом з черняхівською культурою, – хоча Сіверщину і вважають лише її «близьким зарубіжжям».

Св. Яків Барадеї був висвячений на єпископа Едеси (Сирія) у 542 р., а помер у 578 р. біля Пелузія в Єгипті. «Люди Якова з моря» з очевидністю не були першими євангелізаторами над Дніпром. У нас є незборимий свідок, який у 403 р. в листі до християнки Лети написав вікопомні слова: «Hunni discunt Psalterium, SCYTHIAE FRIGORA FERVENT CALORE FIDEI, Getarum rutilus et flavus exercitus, Ecclesiarum circumfert tentoria» («Гуни вчать Псалтир, холодна Скіфія зігріта вогнями віри, готи возять з собою в походах церкву-намет», букв. ...»Скіфії холоди палають теплом віри»). Ці рядки належать Св. Ієрониму (347–420 рр.), перекладачу Євангелія з грецької мови на латинську. Св. Ієроним жив за півтора століття до Св. Якова. Холоди Скіфії не запалали самі собою: християнство у Наддніпрянщині – результат тривалих зусиль кількох поколінь ченців-євангелізаторів IV–VI ст. Топонімія розкрила якусь частину збережених свідчень про ті часи. Це могло б статися й раніше за наявності відповідного методу і мотивації у дослідників.

Посилання

1. ДР – Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2003. – 608 с.
2. Попов А.И. К изучению гидронимики Украины // Питання гідроніміки. – К., 1971. – С. 32–38.
3. Жучкевич В.А. Гидронимические исследования и историко-географическая реконструкция топонимического ландшафта // Питання гідроніміки. – К., 1971. – С. 29–31.
4. Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – 290 с.
5. Топоров В.Н. Галинды в Западной Европе // Балтославянские исследования 1982. – М., 1983. – С. 129–140.
6. Щукин М.Б. Готский путь. – СПб., 2005. – 576 с.
7. Тищенко К.М. Ключі з Астурії від минулого України. – Київ-Дрогобич: Півсвіт, 2015. – 528 с.
8. Бушаков В.А. «Дырдом» від Гіндукушу до Британських морів (з приводу студій відомої білоруської славістки-етимолога Р.М. Козлової) // Сходознавство. № 48. – К., 2009. – С. 25–43.
9. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Том 1. Литовский период. – Одесса, 1912. – 480 с.
10. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982-2006...; Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.: У 2 кн. – Київ-Нью-Йорк, 2003; Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – К., 1977, 1978 та ін.

11. Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках. – Л-д, 1982. – 212 с.
12. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян. – К., 1979. – 184 с.
13. Bohairic-English Dictionary (pdf; by H. Takla); Smith R. A Concise Coptic-English Lexicon. – Atlanta, 1983. – 59 p.
14. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982-2006...
15. Du Cange et al. Glossarium mediæ et infimæ latinitatis: En 10 vols. – Niort: L. Favre, 1883-1887. (Доступно online.)
16. Kiss L. Földrajzi nevek etimológiái szótára. – Budapest, 1980. – 726 l.
17. Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топонимический словарь. – М., 2002. – 512 с.
18. Тищенко К.М. Генетична апробація лексико-топонімічних студій // Мовні і концептуальні картини світу (КНУТШ). Вип. 39. – К., 2012. – С. 339-346; Тищенко К.М. Гени, мова, Україна // Український тиждень. № 16 (233). 20–26 квітня 2012 р. – С. 28–58; Тищенко К.М. Всеслов'янськість мови українців // Український тиждень. № 39 (256). 28 вересня–4 жовтня 2012 р. – С. 22–64; Тищенко К.М. 24-а перська сатрапія в історії України // Український тиждень. № 27 (295). 5-11 липня 2013 р. – С. 35–55; Тищенко К.М. Слід тунгусів, маньчжурів і монголів у топонімії України // Вісник Львівс. ун-ту. Серія філол. Вип. 61. – Львів, 2014. – С. 208-219;
19. Тищенко К.М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти // Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Житомир, 2015. – С. 38-67. (Доступно з адреси erprints.zu.edu.ua/19832/1/Тищенко.pdf; у адресі праці А.Керн друкарська помилка – зайва крапка і пробіл перед словом Orbis.)
20. Пащенко В.М., 2013. «Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування» // Вісник Львівського університету. Серія філол. Вип. 59. (Матеріали Міжнародної міжгалузевої конференції «Топоніміка і контекстуальний метод К.М.Тищенка»: Київ, 20.04.2012; Львів, 5.10.2012). – Львів, 2013. – С. 21-37.
21. Kern A. Der „Libellus de notitia orbis“ // Archivum Fratrum Praedicatorum Volumen VIII (1938) (LibellusNottaOrbis.pdf); див. також Галонифонтибус И. де. Книга познання мира. – Баку, 1979. – [Ч. 8]. [www.vostlit.info/Texts/rus13/Galonifontibus/frametext.htm].
22. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. – Київ-Тернопіль, 2010. – 240 с.
23. Verreth H. A survey of toponyms in Egypt in the Graeco-Roman period. – Köln / Leuven: Trismegistos, 2013. (Доступно з Інтернету.)
24. СМГУ – Словник мікрогідронімів України. – Київ, 2004. – 440 с.
25. Crum W.E. A Coptic Dictionary. – Oxford, 1939. (Доступно online.)
26. Černý J. Coptic Etymological Dictionary. – Cambridge, 1976. (Доступний з Інтернету.)
27. Wycichl W. Dictionnaire étymologique de la langue copte. – Leuven, 1983. (Доступний з Інтернету.)
28. Боплан – Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. [З супровідним текстом.] – Київ-Львів, 2000.
29. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – К., 1977, 1978.
30. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 781 с.
31. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – М., 1980. – 456 с.
32. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2007. – 642 с.
33. СКД – Реальный словарь классических древностей по Любкеру/ Под ред. Ф.Гельке и др. – СПб., 1885. (Доступно з Інтернету.)
34. Абаев В.И. Избранные труды: религия, фольклор, литература. – [Том 1]. – Владикавказ, 1990. (Доступно з Інтернету.)
35. Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991. – 224 с.
36. Тищенко К.М. Алани на Сіверщині: Ходуня, Вовна, Олтар // Сіверщина в історії України. Вип. 6. – Київ-Глухів, 2013. – С. 76-80; Тищенко К.М. Пізній Рим і алани у топонімії Європи // Мовні і концептуальні картини світу (КНУТШ). Вип. 46. Ч. 4. – К., 2013. – С. 95-113; Tyshchenko K. Alanski sloj toponimije Hrvatske // Međunarodni znanstveni interdisciplinarni simpozij «Hrvatska folklorna i etnografska baština u svjetlu dubrovačke, svjetske i turističke sadašnjosti» FEB 2012. Zbornik radova / Urednica: M.Muhoberac. – Dubrovnik, 2013. – S. 293-303; Тищенко К.М. Аланські й слов'янські топоніми в Італії // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць. Випуск 22. – К., 2013. – С. 157–165.
37. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Босири>
38. Тищенко К.М. Родичі Єсмані // Сіверщина в історії України. Вип. 4. – Київ-Глухів, 2011. – С. 84–89.
39. Тищенко К.М. Халіфат і сівера. – К., 2011. – 496 с.
40. Encarta – The Microsoft Encarta Premium 2009. The Interactive Atlas, e-product. (Доступно з Інтернету.)
41. ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Київ-Львів, 1993–2003.
42. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990;
43. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., 2002. – 568 с.
44. Приходы и церкви Подольской Епархии/ Под ред. Е.Сецинского. – Біла Церква, 2009. – XII + 996 с.
45. Procopé. Histoire de la Guerre contre les Perses. – Paris, 1685 [remacle.org/bloodwolf/historiens/procopé/perses11.htm]
46. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – 520 с.
47. Buck C.D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. – Chicago-London, 1988; (e-version).
48. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964-1973.
49. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque: En 4 vols. – Paris, 1968-1980. (Доступно з Інтернету.)
50. ДРС – Древнегреческо-русский словарь: В 2-х т. /Сост. И.Х. Дворецкий. – М., 1958.
51. https://en.wikipedia.org/wiki/Broken_plural

Тищенко К.Н. Античные контексты топонимии Северщины

Статья подводит итог изучения признаков контактов с античным Египтом, обнаруженных в топонимии Украины методом контекстуирования. Ряд существенных выводов этих исследований касается Северщины.

Ключевые слова: топонимия, контекст, античность, греки, копты, Северщина.

Tyschenko K.M. The Antiquity Contexts in the Toponymics of Severia

The article embodies a total of the studies of the toponymical vestiges of the contacts with the Graeco-Roman Egypt, detected in Ukraine by the contextualization method. Some essential conclusions of these studies concern Severia.

Key words: toponymics, context, Antiquity, Greeks, Copts, Severia.

18.02.2016 p.

УДК 930.2:[94(367):82-6(=411.16=512.19)«09»]

М.И. Кириченко

СЕВЕРЯНЕ В ЕВРЕЙСКО-ХАЗАРСКОЙ ПЕРЕПИСКЕ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена анализу развития представлений о подлинности документов еврейско-хазарской переписки и атрибуции упомянутого в письме царя Иосифа этнонима «С-в-р» в историографии XIX–XXI вв. Автор пришел к выводу, что четкого мнения относительно места еврейско-хазарской переписки в источниковой базе по истории северян так и не сформировалось. Нет единого мнения и относительно правомерности трактовки упоминаемого в ней этнонима «С-в-р» как северян.

Ключевые слова: еврейско-хазарская переписка, письмо царя Иосифа, северяне, савиры, С-в-р, Авраам Фиркович.

До образования Киевской Руси некоторые восточнославянские племенные союзы находились в зависимости от Хазарского каганата. В их число входили и северяне. О том, что этот племенной союз платил дань хазарам, нам хорошо известно по сообщениям русской летописи [1, 67]. Свидетельство такой зависимости отражено также в источнике хазарского происхождения – еврейско-хазарской корреспонденции X века. В частности, в пространной редакции письма хазарского царя Иосифа среди «народов», плативших дань Хазарии, названы «С-в-р», отождествляемые многими исследователями с северянами. Однако, существуют некоторые проблемы, затрудняющие использование сведений этого документа как исторического источника. Подлинность или, по крайней мере, аутентичность отдельных вставок пространной редакции письма хазарского царя Иосифа вызывает сомнение у исследователей. Трудности также связаны с трактовкой этнонима «С-в-р» – не все исследователи согласны с мнением, что в нем следует усматривать летописных северян.

Данное исследование носит историографический характер, и поэтому мы не ставили перед собой задачу доказать или опровергнуть оригинальность еврейско-хазарской переписки или искать доказательства северянской атрибуции этнонима «С-в-р». Нашей задачей является, используя общенаучные, исторические и историографические методы, рассмотреть развитие представлений о подлинности пространной редакции письма хазарского царя Иосифа и атрибуции упомянутого в ней этнонима «С-в-р» в историографии XIX–XXI вв. с целью определения правомерности отнесения указанного документа к источниковой базе по истории северян.

Хазарская корреспонденция X века. В середине X века (954/956–961 гг.) [2, с. 80–81; 3, с. 8] испанский дипломат и покровитель еврейской науки Хасдай ибн Шапрут направил хазарскому царю Иосифу

письмо с просьбой сообщить подробности о его государстве (Письмо Хасдая ибн Шапрута к царю Иосифу) [4, с. VI–VII; 5, с. 185]. Первая попытка доставить письмо в Хазарию не увенчалась успехом по причине накаленных отношений между Византией и Хазарией – посланник ибн Шапрута добрался до Константинополя и был вынужден вернуться обратно [6, с. 107]. Тем не менее, частично любопытство Хасдая ибн Шапрута было удовлетворено письменным ответом хазарского еврея, проживавшего на тот момент в Константинополе (Кембриджский документ) [3, с. 10]. Послание достигло своего адресата со второй попытки, которая была предпринята в обход Византии (через Западную Европу, Русь и Волжскую Булгарию) [5, с. 185]. В своем ответе ибн Шапруту хазарский царь Иосиф подробно рассказал об истории Хазарии, ее географии, подвластных народах и обстоятельствах принятия иудаизма ее жителями (Ответное письмо хазарского царя Иосифа) [5, с. 197–207].

Европейская общественность впервые узнала о еврейско-хазарской переписке лишь в конце XVI в. благодаря писателю Исааку Акришу, отыскавшему некоторые документы, относящиеся к переписке, и опубликовавшему их текст в 1577 г. (Краткая редакция еврейско-хазарской переписки). В 1660 г. переписка была небрежно перепечатана немецким профессором еврейского языка Иоганном Буксторфом и опубликована со множеством неточностей. Именно этот вариант текста стал источником большинства последующих публикаций вплоть до начала XX в. [4, с. IX, X].

Во второй половине XIX в. собирателем древних иудейских рукописей А.С. Фирковичем (1787–1874 гг.) была найдена более развернутая версия ответного письма царя Иосифа. Документ попал в фонд Петербургской императорской публичной библиотеки и опубликован в 1870-х гг. [7, с. 6–97; 8, с. 143–165]. Однако, в научных кругах к новому документу относились с недоверием, причиной которого был факт его происхождения из коллекции А.С. Фирковича, широко известного своими фальсификациями. Несмотря на то, что даже А.Я. Гаркави, известный своим негативным отношением к деятельности А.С. Фирковича, признал пространную редакцию еврейско-хазарской переписки достоверным документом (составленным в XII или XIII в. [9, с. 38–39]), в историографии, все же, на долгое время укрепилось настроенное отношение к этому памятнику.

Характер и мотивы фальсификаций А.С. Фирковича. В свете сложившегося отношения к находкам А.С. Фирковича, в число которых входит и интересующий нас документ, следует определить, каков характер имели его фальсификации и какими мотивами он руководствовался при их производстве. А.А. Куник выделял 5 типов подделок, свойственных

А.С. Фирковичу: 1) подскобление и замена некоторых мест в рукописях Библии; 2) составление подложных эпитафий к рукописям; 3) подделка дат на надгробиях; 4) сочинение и приписывание к текстам рукописей и надгробий двух караимских систем летоисчисления; 5) отнесение кедаритов к хазарам, а хазар (после принятия иудаизма) к караимам [10, с. 5, 6]. Изначальной целью подлогов А.С. Фирковича, по мнению А.А. Куника, было желание предать величие караимской истории. Когда же коллекционер осознал, что удревление документов придает им большую ценность, «снабжение рукописей эпитафиями обратилось у него просто в манию» [10, с. 22] (после смерти А.С. Фирковича А.Я. Гаркави и Г.М. Страк посетили его жилище в Чуфут-Кале, где обнаружили заготовки для эпитафий к манускриптам) [10, с. 23]. Похожей точки зрения придерживалась и К.Б. Старкова. По ее мнению, А.С. Фиркович делал исторические приписки на полях древних рукописей с целью повышения их стоимости, но никогда не создавал полностью поддельных рукописей [11, с. 168, 171, 172]. Важной чертой, повлиявшей на раскрытие подлогов А.С. Фирковича, было его слабое знание истории и отсутствие научного образования, что в первую очередь проявлялось в привнесении им в рукописи грубых анахронизмов [10, с. 8, 22, 23; 11, с. 171, 172].

Таким образом, фальсификации А.С. Фирковича касались в большей степени составления вымышленных эпитафий с целью повышения стоимости документов за счет придания им большей древности или исторического значения. Однако, слабая научная подготовка А.С. Фирковича делала его подделки легко обнаруживаемыми для источниковедов.

Пространная редакция ответного письма царя Иосифа. Летом 1874 г. среди оставшихся после смерти А.С. Фирковича документов в Чуфут-Кале А.Я. Гаркави и Г.М. Страк обнаружили рукопись (привезенную им из Каирской генизы), которая содержала текст ответного письма хазарского правителя Иосифа испанскому дипломату Хасдаю ибн Шапруту [9, с. 5, 38]. Редакция письма, представленная в этой рукописи, значительно отличалась от известной ранее по документу Исаака Акриша. Тот же по смыслу текст здесь был раскрыт более обстоятельно и полно. Одним из таких мест, раскрытых в новой редакции более пространно, было перечисление «имен народов», поданных хазарскому правителю. Если в краткой версии Иосиф ограничился упоминанием числа народов [4, с. 81], то в пространной версии он перечислил их названия («Бур-т-с, Бул-г-р, С-вар, Арису, Ц-р-мис. В-н-н-тит, С-в-р, С-л-виюн») [4, с. 98].

Впервые описание найденного в Чуфут-Кале документа было сделано в 1875 г. в Журнале Министерства народного просвещения [9, с. 38, 39]. В

том же году был осуществлен первый перевод рукописи (на немецкий язык), опубликованный в Санкт-Петербурге в журнале «Russische Revue» [7, с. 69–97]. На русском языке текст пространной редакции письма Иосифа был представлен лишь в 1879 г. на страницах историко-литературного сборника «Еврейская библиотека» [8, с. 143–165].

В своем первом описании документа пространной редакции письма царя Иосифа А.Я. Гаркави, который как никто другой знал характер подделок А.С. Фирковича и был заинтересован в уличении его во лжи, уточнил: «Ввиду сомнительности разных других документов, выдаваемых за хазарские, считаю необходимым заметить, что означенная рукопись, как внешностью, так и внутренним содержанием, носит на себе все признаки глубокой древности и не подает ни малейшего повода к сомнению» [9, с. 39]. Время написания письма А.Я. Гаркави определил 960-ми гг. н. э., а время составления списка рукописи примерно XII–XIII вв. [9, с. 38].

Вопреки столь уверенному заявлению А.Я. Гаркави о подлинности пространной редакции письма царя Иосифа, П.К. Коковцов, специально занимавшийся исследованием еврейско-хазарской переписки, отнесся к этому документу с подозрением: «Ценность новых вариантов в сильной степени, однако, подрывается фактом позднего происхождения нашей копии и в особенности тем обстоятельством, что она некогда составляла собственность Фирковича...» [4, с. XIV]. Труд П.К. Коковцова по исследованию и переводу документов еврейско-хазарской переписки стал классическим и по сей день перепечатывается и используется исследователями [См. напр.: 5, с. 185–207].

М.И. Артамонов назвал мнение П.К. Коковцова относительно подлинности пространной редакции письма царя Иосифа несправедливым и основанным на «предвзятом отношении к евреям» [3, с. 9]. Основой для доверия к сведениям документа для М.И. Артамонова стала выдержка из письма Иосифа в тексте Иехуды бен Барзиллая, соответствующая пространной редакции. Впрочем, именно отсутствие вставки с перечислением «имен народов» у Иехуды бен Барзиллая и привело П.К. Коковцова к мысли, если не о подделке, то о составлении этого отрывка «после времени названного еврейского писателя, жившего в конце XI в.» [4, с. XIX].

По мнению Б.А. Рыбакова, пространная редакция письма царя Иосифа была составлена в Тмутаракани в период конфликта между хазарами и русским князем Олегом Святославичем в 1079–1083 гг. Целью привнесения вставок, как считал Б.А. Рыбаков, было создание величественного образа Хазарии, гиперболизация ее размеров и превращение соседей хазар в их подданных (в том числе северян и вятичей, земли которых в указанный период входили в вотчину князя Олега) [12, с. 150]. Это мнение, впро-

чем, оспорил М.И. Артамонов, указав на тот факт, что после изгнания в 1079 г. Олега хазары подчинились наместнику великого князя Всеволода Ярославича, а не стремились к «возрождению хазарской державы» и, следовательно, не имели потребности «в возвеличивании прошлого Хазарии при помощи литературно-пропагандистских произведений типа пространной редакции письма Иосифа» [3, с. 10].

В 1954 г. британский востоковед Д.М. Данлоп провел лингвистический анализ текстов еврейско-хазарской переписки и пришел к выводу, что письмо Хасдая ибн Шапрута, ответ константинопольского хазарина (Кембриджский документ) и краткая редакция ответного письма царя Иосифа значительно отличаются от пространной редакции из коллекции Фирковича [13, р. 152, 153, 163]. Этот факт, по его мнению, объясняется различием культурных влияний отдельных частей еврейского мира и говорит в пользу подлинности пространной редакции [13, р. 153].

Из вышесказанного можно заключить, что, начиная с публикации П.К. Коковцова, в историографии закрепилось и продолжает сохраняться недоверчивое отношение если не ко всей пространной редакции письма Иосифа, то, по крайней мере, к тем вставкам, которые не дублируются другими источниками комплекса еврейско-хазарской переписки. Тем не менее, для других исследователей именно отличие пространной редакции от остальных документов комплекса является скорее подтверждением ее аутентичности. В целом же, можно сказать, что большинство исследователей склонны относиться к пространной редакции письма Иосифа как подлинному источнику X века, переписанному в более позднее время (XIII в.) с возможными вставками [5, с. 185; 14, с. 379].

Северяне в письме царя Иосифа. В числе «народов», платящих дань Хазарии, в письме царя Иосифа упоминаются некие «С-в-р». Большинство исследователей видят в этом этнониме летописных северян.

В первой публикации перевода пространной редакции А.Я. Гаркави интерпретировал «С-в-р» как «Sewer (oder Sawar)» (т. е. «север» или «савар») [7, с. 86]. В русском переводе он склонился все же к варианту «север» [8, с. 160], указав в комментарии: «Севернаверно северяне...» [8, с. 165]. П.К. Коковцов в своем комментарии к этнониму «С-в-р» лишь повторил мнение А.Я. Гаркави [4, с. 99]. Как уже было сказано, перевод и комментарии еврейско-хазарской переписки, выполненные П.К. Коковцовым, стали классическими и перепечатываются поныне, воспроизводя и атрибуцию «С-в-р» к северянам, предложенную А.Я. Гаркави во второй половине XIX в. [5, с. 204].

В своем труде, посвященном истории Хазарского государства, А.П. Новосельцев привел поддержку о подвластных хазарам «народах» из пространной редакции, где вместо «С-в-р» указал

«суур» [15, с. 108] и интерпретировал этот этноним как очевидную вариацию «савир-сувар» [15, с. 157], не поясняя, впрочем, почему в списке царя Иосифа это племя указывается дважды. Принимая версию А.П. Новосельцева, объяснение повторному упоминанию сувар попыталась найти Е.С. Галкина. По ее мнению, ответ на этот вопрос находится в сообщении Ибн Фадлана о разделении этноса сувар на две части в результате межплеменных противоречий, в результате которых одна группа осталась в подчинении Волжской Булгарии, а вторая откочевала на западный берег Волги [14, с. 387]. Этой же точки зрения сначала придерживался и М.И. Жих [Подробнее см.: 16, с. 136], однако, в одной из своих недавних работ он предложил другую гипотезу, основанную на предположении генетической связи северян с именьковской культурой.

По предположению М.И. Жиха, северяне восприняли свой этноним в IV–VII вв. в Среднем Поволжье (именьковская культура). В результате последующей миграции они оказались на территории Днепровского Левобережья (волынцевская культура) и впоследствии стали племенным союзом, известным нам по летописям как «север» или «северяне» (роменская культура). Те же немногочисленные представители именьковской культуры, которые не приняли участие в миграции и остались в Поволжье, также могли сохранить свой этноним. Именно он, как считает М.И. Жих, отражен в пространной редакции письма царя Иосифа в форме «С-в-р» [16, с. 136, 137, 142].

Вышесказанное свидетельствует о существовании разногласий среди исследователей относительно атрибуции этнонима «С-в-р» в пространной редакции письма царя Иосифа. Одни исследователи видят под ним савиров, другие – летописных северян, третьи – их «средневожских родственников» [16, с. 136].

Выводы. Сомнения в подлинности центрального документа еврейско-хазарской переписки, пространной редакции письма хазарского царя Иосифа, сформировались на основе общего недоверия к А.С. Фирковичу, в коллекции которого он было найдено. Введение этого документа в источниковую базу по истории северян осложняются еще и тем, что упоминание этого племенного союза содержится во вставках, аутентичность которых вызывает наибольшие сомнения у исследователей. Тем не менее, многие исследователи не склонны относить авторство вставок А.С. Фирковичу. Более вероятным считается аутентичное происхождение пространной редакции письма царя Иосифа и привнесение в него вставок при составлении списков (XIII в.). Относительно атрибуции этнонима «С-в-р» пространной редакции в историографии существует разногласие: одни исследователи видят в «С-в-р» северян, другие – савиров.

Таким образом, на основе анализа историографических источников XIX–XXI вв. можно сказать, что четкого мнения относительно

мстаєврейсько-хазарської переписки висточникової базі по історії северян так і не сформувалося. Нет єдиного мнения и относительно правомерности трактовки упоминаемого в ней этнонима «С-в-р» как северян. Следовательно, затронутая тема нуждается в новых, прежде всего источниковедческих, исследованиях, подходах и открытиях.

Ссылки

1. Повесть временных лет. – М., 2014. – 544 с.
2. Гаркави А.Я. О коллекции восточных рукописей А.С. Фирковича, находящихся в Чуфут-Кале / А.Я. Гаркави, Г.М. Страк // Журнал Министерства народного просвещения. – Март. – 1875. – Пятое десятилетие. – Ч. 178 / Современная летопись. – СПб., 1875. – С. 5–49.
3. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л., 1962. – 522 с.
4. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П.К. Коковцов. – Л., 1932. – XXXVIII+134+4 табл.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Т. 3: Восточные источники. – М., 2009. – 264 с.
6. Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Норман Голб, Омелян Прицак. – М.; Иерусалим, 1997. – 240 с.
7. Harkavy A. Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's (um 960) als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands / Dr. A. Harkavy // Russische Revue. – В. 6. – St. Petersburg, 1875. – S. 69–97.
8. Гаркави А.Я. О коллекции восточных рукописей А.С. Фирковича, находящихся в Чуфут-Кале / А.Я. Гаркави, Г.М. Страк // Журнал Министерства народного просвещения. – Март. – 1875. – Пятое десятилетие. – Ч. 178 / Современная летопись. – СПб., 1875. – С. 5–49.
9. Куник А. Тохатмыш и Фиркович. По поводу спора о двух искаженных еврейских надписях и двух вымышленных летоисчислениях / Статья А. Куника (Читана в заседании историко-филологического Отделения, 17 февраля 1876 года) / Приложение к XXVII-му тому Записок Императорской академии наук. № 3. – СПб., 1876. – 64 с.
10. Старкова К.Б. Рукописи коллекции Фирковича Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина / К.Б. Старкова // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник, 1970. – М., 1974. – С. 165–192.
11. Гаркави А. Хазарские письма (По рукописям Императорской публичной библиотеки). / А. Гаркави // Еврейская библиотека. Историко-литературный сборник. – Т. 7. – СПб., 1879. – С. 143–165.
12. Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – Т. 18. – М., 1953. – С. 128–150.
13. Dunlop D. M. The history of the jewish khazars / D.M. Dunlop. – New York, 1967. – 293 p.
14. Галкина Е.С. Кочевая периферия восточных славян и Древней Руси: этносоциальные процессы и политогенез: дис. докт. ист. наук: 07.00.02 / Е.С. Галкина. – М., 2006. – 641 с.
15. Новосельден А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. / А.П. Новосельден. – М., 1990. – 264 с.
16. Жих М.И. Заметки о раннеславянской этнонимии (Славяне в Среднем Поволжье в I тыс. н. э.) / М.И. Жих // Исторический формат. – № 4. – 2015. – С. 129–150.

Кириченко М.І. Северяни в єврейсько-хазарському листуванні: проблеми джерелознавства та історіографії

Стаття присвячена аналізу розвитку уявлень про автентичність документів єврейсько-хазарського листування та атрибуції наведеного у листі царя Йосипа етноніма «С-в-р»

в історіографії XIX–XXI ст. Автор прийшов до висновку, що чіткої думки щодо місця єврейсько-хазарського листування в джерельній базі з історії северян так і не сформувалося. Немає єдиної думки і щодо правомірності трактування згаданого в ній етноніма «С-в-р» як северян.

Ключові слова: єврейсько-хазарське листування, лист царя Йосипа, северяни, савіри, С-в-р, Авраам Фіркович.

Kiritchenko M.I. Severians in the Khazar Correspondence: issues of sources and historiography

This article analyzes the development of ideas about the authenticity of Khazar Correspondence documents and attribution of ethnonym «S-w-r» in the historiography of the XIX–XXI centuries. The author came to the conclusion that a clear opinion on the place of Khazar Correspondence in the source base on the history of the Severians have not emerged. Also, there is no consensus on the interpretation of ethnonym «S-w-r» as Severians.

Keywords: Khazar Correspondence, King Joseph's reply, Severians, Savirs, S-w-r, Abraham Firkovich.

10.03.2016 г.

УДК 94(477):316.324.2«04/14»

Н.В. Агафонова

ПРОЧИТАННЯ ТОПОНІМІВ «СІВЕРЩИНА» ТА «ЧЕРНІГІВ» В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ «ПІЧОНАГИ І ПОЛОВЦІ-АВТОХТОНИ»

У статті на основі парадигми «півчонаги та половці-автохтони» та за методики полідисциплінарного аналізу подано історично мотивоване прочитання етноніму «півчонаги» та топонімів «Чернігів», «Вороніж», «Сіверщина».

Ключові слова: Сіверщина, Чернігів, сіверці, наги, півчонаги, будини.

Джерельна база у дослідженні проблеми русько-півчоназьких та русько-половецьких відносин є досить вагомою [1; 2; 3; 4], що не можна сказати про питання походження як півчонагів, так і половців. Узагальнюючі праці початкового етапу (на жаль, без посилань) презентують означені етноосередки автохтонами [5, с. 113–121]. У своїх дослідженнях ми відпрацюємо дану тему на основі парадигми «півчонаги та половці-автохтони» [6, с. 123], яка дає ефект зняття багатьох протиріч, уможливорює вмотивоване прочитання онімів, топонімів, ономастиконів. Завдання даного дослідження – у контексті парадигми «півчонаги і половці-автохтони» встановити етимологію ономастиконів «Сіверщина» та «Чернігів».

На момент старту державотворчого руху у IX столітті між землями, які будуть примусово включені до означеного процесу, існувала значна різниця. Сіверщина – один з регіонів, що складав геополітичний запит будівничих держави – Рюриковичів. Політичним центром Сіверщини вважаємо стародавній Варонаж (суч. місто Росії

Вороніж), базований на річці Варонаж, що є допливом Дону. Дон – східний кордон Сіверщини. Північно-західний кордон – Десна, доплив Дніпра, яка мала сполучення з Сеймом, а останній з Доном. Чернігів – західний торговий форпост Сіверщини, швидкі темпи розвитку якого знаходять пояснення у його місці в європейській торгівлі для сіварців. Археолог А.Н. Москаленко наполягає на надвисокій розвиненості Верхнього і Середнього Подоння вже у I тис. до н. е.: укріплені городища (вали, рови), осілий спосіб життя, заняття землеробством (ячмінь, просо, пшениця, гречиха), конярство. Автор переконаний, що населяли означені території будини [7, с. 47–52].

Саме з Вороніжиною і М. Артамонов радить асоціювати будинів Геродота з «Мельпомени». Якщо припустити, що етнонім «будини» фіксує причетність етносу – носія до ідеології Будди, то зможемо прочитати етимологію елементу «наг» в топонімах «Чернігів» (Сарнагів), «Вороніж» (Варонаж) та в етнонімі «пічонаги». Основу виробленої Буддою ідеології складає акцент: світ переповнений жадами, жадаба породжує страждання. За однією із легенд, Будда, акумулювавши свої знання у форматі книги, залишив їх людству. Оберігати книги призначає нагів – зміїв, які супроводжували Просвітленого упродовж життя. Місія нагів і в тому, щоб охороняти знання до часу, коли люди виявлять потребу відкрити істину, що дасть ефект подолання суспільної кризи.

Криза для варонажців настає у часі державотворчих ініціатив Рюриковичів. Жадібний Олег нерівномірно розподілив між учасниками походів на Візантію контрибуцію (історія про «холстинные» і «копринные холсты»), тому гине від зміїного (наги – викорінювачі жадаба) жала. Звернемо увагу на ту обставину, що пічонаги з'являються (в літописах) в часі правління Ігоря, та літописець не називає їх зовнішніми експансіонерами. Не виключено, що Ігор отримує владу за допомоги пічонагів, адже на цьому часі йому було більше 40 років. В цьому пояснення до можливого застосування ним прийому фізичної ліквідації Олега, який мав передати владу багато раніше. Верифіковані союзницькі взаємини Ігоря з пічонагами проливають світло на крок першого у відношенні останніх: дозвіл перейти на Дунай, що поставило Подунав'я під контроль пічонагів. Менш пасіонарна частина сіварців-нагів залишається на місцях своєї локалізації додержавного часу. Саме про цей розкол пічонагів веде мову Костянтин Багрянородний в «Управлінні імперією»: «... одяжение своё они укоротили до колен, а рукава отрезали от самих плеч, стремясь этим как бы показать, что они отрезаны от своих соплеменников» 8]. Це розповідь про принципиові, у зв'язку з розколом, зміни в одязі, що стали демонстрацією відрізності одних від других. Звідси пояснення до того, що подунавці повідомляють пічонагам про повернення Святослава

з дунайського походу: пічоназький князь Куря на порогах Дніпра убиває Святослава.

Його нащадок – Ярополк – «победи печенеги, и возложи на них дань». Як міг Ярополк, влада якого була епізодичною і тимчасовою, перемогти пічонагів-кочівників, яких історики називають злою силою, агресорами та ще й примусити цих кочівників платити данину? Як відомо, одразу після цієї перемоги до Ярополка приходять пічоназький князь Ілдей і просять в підданство: «Ярополк же прияты его, и даде ему грады и власти, и имяше его в чести велици». Навіщо кочівникам міста? Отже, мова йде про той етнічний контингент, що вів осілий спосіб життя і був знайомий з практикою міст.

У часі правління Володимира спостерігається радикальний за методикою зміст наступу на пічонагів. Одним із напрямків державотворення було нівелювання племінних відмінностей шляхом зведення вірувань до спільного ідеологічного знаменника: християнізація – монотеїзм. Вона стала для східного пічоназького світу сигналом про блокаду його економічних ініціатив: шлях «із варяг в греки» після Верденської угоди заблокували нащадки Карла Великого, а «грецький» після хрещення (яке засвідчило тісні зв'язки Києва з Візантією) контролює Русь: Рюриковичі.

Апофеоз кризи для автохтонів-сіварців (від X ст. – пічонагів) настає у часі встановлення Володимиром інституту посадиництва за рахунок знищення племінної влади. Гліб і Борис мали застовбити владу Києва на сіварському сході, та гинуть від рук пічонагів. Боротьба Володимира з пічонагами – боротьба систем: посилено стратифікованої системи соціальних відносин у ході феодалізації і багатівічно експлуатованої родо-племінної. Основна соціальна одиниця у пічонагів – рід. Костянтин Багрянородний, ведучи мову про території, підконтрольні пічонагам, подає перелік їх фем, тобто родів.

Володимир воює з пічонагами східними, а не південними. Наведемо доказ: 992 року князь засновує місто Володимир на Клязьмі: «Ходи Володимерьъ въ Суздальскую землю, и там окрести всѣхъ: блъ же съ Володимеромъ два епископа Фотѣла патрыарха. И заложы тамо градъ въ свое имя Володимерьъ, на рѣцѣ на Клязьмѣ... Того же лѣта посла Володимерьъ на Печенѣги, и одолѣша имъ, и възвратишася съ поблдою и радостию къ Володимеру» [9, с. 64]. Отже, все піддається логіці: якщо Володимир – це місто на Клязьмі, то північніше – землі пічонагів. А уявімо собі, що пічонаги – це етносоціальна данність, що від кінця IX ст. дислокована в пониззі Дністра і Дніпра, тоді як, овоювавши їх, князь повернеться до міста Володимир на Клязьмі. З метою закріплення своєї влади на північно-східному напрямку, Володимир «наче ставити грады по Деснѣ, по Выстри, по Трубежу, по Сулѣ, по Встугнѣ; а самъ воюяся съ Печенѣги и одолѣваше имъ» [9, с. 58].

Гідронім «Сула» демонструє причетність до нагів-будинів, адже в північній культурній традиції Сауле – коханка бога грому Перуна (Перкунаса) пестила вужів. Тому в землях північних славен вужів тримали в кожному домі. Вважалося, що вужі підтримують, збільшують матеріальний статок, привертають увагу, викликають з боку Сауле схильність. Побутувало повір'я, що вбити вужа означало викликати сльози на обличчі богині, зустріти вужа – означало чи то вийти заміж, чи то народити дитину. Голову Савле прикрашав вінець – змія, що символізувала собою плодючість і статок [10, с. 224–225].

На наш погляд, лише частина Сіварщини (межиріччя Десни і Сули) увійшла до складу Русі. Центром Сіварщини стає Чернігів. В цьому моменті візьмемося до «прочитання» топонімів, що складають головний інтерес у даному досліді. «Сіварщина» від «сіварці». Сіварці – ті, що поклоняються родовому богові Сіву (радимиці – Родові, в'ятичі – Вяті, кривичі – Кривсу, поляни – Полелеві) [11, с. 73–79]. Слов'янська міфологія презентує його то богом-дателем, то богом-руйнівником [12]. Тактика поведінки Сіва є тотожною «поведінці» Шиви. Буддизм не є запереченням «шиваїзму» та «вішнуїзму». На тотальній залежності вірувань слов'ян від ідеології фіксованої в Авесті і Рігведі акцентує А.С. Фаміцин (XIX ст.): «Гимны Вед и Авесты могут во многих случаях служить лучшими толкователями основных положений языческого мирозерцания славян. ...Как произведения специально выработавшегося класса жрецов или магов, они служат выражением, лишь в более художественной, более цивилизованной форме, тех коренных религиозных воззрений, которые, в более простой и первобытной, деревенской форме проявляются в произведениях творчества славянина-простолюдина» [13, с. 5]. А.С. Фаміцин називає арійського Шиву Сівою [13, с. 106].

I. Вітте свого часу виступив з ідеєю тотального впливу буддизму на раннє християнство [14, с. 20–21]. Доказом того, що, в землях де тривав у IX–X ст. державотворчий процес, буддизм був ідеологією знаною є той факт, що священні легенди християн, об'єднані назвою «Варлаам і Йосафат», є прямою переробкою переповідок про життя Будди. Християнство, як ідеологія, вело боротьбу не лише з язичництвом, а й з буддизмом. Як приклад, в «Посланні від Лева, царя грецького» йдеться про трьох посланців «за знаменнями» до Вавилону. Увійти до міста посланці не змогли, бо місто «огорнув» велетенський змії. Рятувало ситуацію те, що через змія були перекинуті сходи. Посланці (грек, русин, обезжанин) мали перейти змія за допомогою сходів. Змії символізує ідеологію буддизму. Перейти його – означало подолати діюче знання.

Звернемо увагу на той факт, що титульна

сторінка «Ізборника Святослава» своїм сюжетом відбиває перемогу християнства над буддизмом: трикупольний храм зображено величезною кам'яною брилою, що своєю вагою впала на зміїв, які рятуються втечею, розповзаються в різні боки. Билинний епос демонструє через протистояння богатирів, воїнства, що стоїть на обороні інтересів Русі, зі змієм – конфлікт русичів з пічонагами. Як приклад, в билині «змієборського циклу» [15, с. 77] Добриня перемагає Змія за допомоги «шапки греческой», тобто віри християнської, церкви, що є другою владою в державі.

Егор Классен (XIX ст.), даючи характеристику пам'яткам писемності слов'ян, наполягав на тому, що язичництво населення Чернігівщини, Вороніжчини та Подоння у XVIII ст. (посилається на оцінку стану справ в релігійній сфері єпископа воронізького Тихона Задонського) відбивало своєю практикою «обряди буддистов». Є. Классен цитує Фадея Воланського: «... буддизм в главном существе своем он общий парсам, индусам и европейским славянам...» [16, с. 27].

Дієвість логічного ланцюжка Будда – буддизм – наги – книга (знання – ідеологія) – пічонаги (в землях включених до киеворуського державотворчого процесу) фіксують дані археології: пам'ятки матеріальної культури, знайдені в землях, що були одвічно, на наш погляд, пічоназькими. 1836 року президент Імператорської академії мистецтв А.Н. Оленін пише листа міністрові народної освіти, повідомляючи про зміст і характер доволі оригінальних знахідок: «... стали появляться другие подобные (першу велику золоту медаль знайдено під Черніговом – А.Н.) пам'ятники искусства, как то: два оникса *inta'glio* (резные внутрь), найденные г. Крузе в Готе. Подобные медальоны металлического состава, найденные на Куликовом поле [17, с. 355] (Верхнє Подоння – А.Н.), и казанский медный медальон, весьма сходный с Черниговским образом» [18, с. 71]. Чернігівський «образ» чи медальон знайдено 1821 р. Серед зображень на означених медалях «...голова окружения зміями» [18, с. 43]. Змії – символ знання.

Анна Комнен називає пічонагів скіфами, що грає на користь парадигми «пічонаги і половці автохтони». Найвидатнішим показником, що уможливило акцент на прямій причетності пічонагів до скіфського світу є, на наш погляд, мова. Першим кроком у акцентованій проблемі стало дослідження Омеляна Пріцака, в якому автор наголошує: «Правлячі верстви (пічонагів – А.Н.) розмовляли іранською мовою; це виявилось нещодавно, коли у 1958 році Н. Мещерський видав староруський переклад «Історії Іудейської війни» [19].

Другий поступ до визначення пічонагів іраномовними здійснив лінгвіст А.М. Щербак у своєму спеціальному дослідженні «Печенежский язык», де зауважив, що деякі написи лише «условно

относимы к печенежским». Вын називає три основні групи написів: на посуді з Надь-сен – Міклоша; на каблучках з Угорщини; на баклажках з фондів Новочеркаського музею. Лінгвістична характеристика А.М. Щербака базована на дослідженні власних імен, топонімики та етнонімики. Висновок лінгвіста: «Материалы печенежского языка содержат, помимо тюркской лексики, небольшое количество слов иранского происхождения» [20, с. 110]. Марсель Ахметзянов наполягає на тому, що мова нагайців є сумішшю татарської з персидською, тобто іранською [21]. Нагайська орда, будучи явищем поліетнічним, включала іракомовні етноелементи: вчорашніх пічонагів. У зв'язку з цим Н.А. Баскаков прийшов до своєрідного висновку: фонетично нагайська мова і російська співпадають, адже в них однакова кількість звуків [22, с. 328–335].

Наведемо приклад на підтримку тези про іраномовність пічонагів. Ім'я сина славного народу пічоназького з казки про Добриню – Курусь; ім'я пічоназького князя, що вбив на порогах Дніпра князя Святослава – Куря. Цей онім є таким, що пов'язує історію пічонагів з історією етносів Індостану: у народів Північного Індостану нащадки Великого Берута ділилися на дві лінії, одну з яких очолював Курусь. Онім «Курусь» двоелементний: 1-й елемент «кур» в перекладі з давньослов'янської (індо-іранської в своїй основі) означає «півень» [13, с. 112], 2-й – «рус» в перекладі з іранської означає «білий». У сумі отримуємо «білий півень». Півень – провісник Сонця. Його приносили у жертву Богу-Сонцю в день зимового сонцестояння. Приносять і сьогодні у формі холодцю.

Пічонаги X–XI ст. – автохтони, бо носії знання будинів Геродота (V ст. до н. е.). В часі Великої Перебудови за сценарієм Рюриковичів будини-наги стають в опозицію. Одна їх частина, що привела до влади Ігоря, мігрує на Дунай. Друга – сіварці (автохтони межиріччя Десна – Сула – Дон) воює за свій економічний інтерес з Володимиром Першим. Така реконструкція історичної ретроспективи уможливило достатній рівень її контактності з презентацією пічонагів автохтонами на початковому етапі формування критично осмисленого знання про території і народи, що являють собою основу (чи складову) геополітичної реалії Руська Земля.

Така реконструкція історичної ретроспективи уможливило достатній рівень її контактності з презентацією пічонагів автохтонами на початковому етапі формування критично осмисленого знання про території і народи, що являють собою основу (чи складову) геополітичної реалії Руська Земля. Саме такий підхід до встановлення історичної ретроспективи уможливило прочитання етноніму «пічонаги»: «пч», «бч» – «бити», «перебивати», «займатися розбоєм». Пічонаги – наги – розбійники, наги – перебивники. Сучасне «нагайка» – утримує

до сьогодні значення «жалити». І це означає, що у давнину (коли були будинами) предки українців користувалися лексемою «наги» у значенні «змії». Топонім «Чернігів» («Сарнагів») можемо прочитувати як «царство нагів», «Варонаж» – «простір нагів». Таке прочитання топонімів та етноніму бачиться історично вмотивованим.

Посилання

1. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв. / Петр Васильевич Голубовский. – К., 1884. – 297 с.
2. Расовский Д. А. Половцы. Ч. 1. Происхождение половцев / Дмитрий Александрович Расовский. – місто, 1935. – 273 с.
3. Плетнева С.А. Половецкая земля / Светлана Александровна Плетнева / Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 260–301.
4. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / Петр Петрович Толочко. – Санкт-Петербург: АЛЕТЕИЯ, 2003. – 306 с.
5. Агафонова Н.В. Втрати історичної науки від встановленої в XIX ст. державної практики «охранительной истории»: до питання про культурно-досвідні витоки пічонагів і половців / Надія Агафонова // Генерація наукових ідей: соціально-економічні, суспільно-політичні, гуманітарні, історичні, культурологічні та правові аспекти досліджень проблем сучасного українського суспільства. – Вип. 1. – Первомайськ: ПФ КІРУЕ, 2011. – С. 113–121.
6. Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Надія Василівна Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Випуск 10. – Національна Академія наук України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2015. – С. 123.
7. Москаленко А.Н. Пам'ятники древнейшего пришлого Верхнего и Среднего Подонья / А. Н. Москаленко. – Воронеж, 1955. – 184 с.
8. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991, в серии Древнейшие источники по истории народов СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bulgari-istori.com/booksRu/Konstantin_bagrianorodni.pdf
9. Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. – [Т. 9–10]. – М.: Наука, 1965.
10. Коттерел А. Мифы и легенды Древнего мира: Греции, Рима, Египта, Скандинавии, Персии, Индии, Китая, и стран Дальнего Востока / Артур Коттерел, Рэчел Сторм. – М.: «РОСМЭН» 2003. – 512 с.
11. Агафонова Н.В. До проблеми прочитання змісту етнонімів племен – учасників киеворуського державотворчого процесу: поляни, древліани, полочани, кривичі, северяни. в'ятичі, радимичі / Надія Василівна Агафонова // Наша школа. – № 5. – 2007. – С. 73–79.
12. Конев Е.Ф. Славянская мифология / Е.Ф. Конев. – Минск: Харвест, 2003. – 256 с.
13. Фамицын А.С. Божества древних славян / А.С. Фамицын. – СПб, 1884. – 167 с.
14. Шохин В.К. Древняя Индия в культуре Руси (XI – середина XV в.) / В.К. Шохин. – М., 1988. – 324 с.
15. Гиндин Л.А. Детерминированность двух поединков Алеши Поповича и Добрыни со змеем в мифо-ритуальном освещении / Л.А. Гиндин // Славяноведение. – 2004. – № 4. – С. 77.
16. Памятники письменности славян до Рождества Христова, собранные и объясненные Фадеем Воланским // Егор Классен. Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и славяно-русов дорюриковского времени в особенности с легким очерком истории руссов до Рождества

Христова. – Вып. 1. – М., 1854. – 172 с.

17. Нажерский Г. Описание объяснения древней медали / Г. Нажерский // ЖМНП, 1836. – Кн. 1. – С. 351–372.

18. Оленин А.Н. О черниговской медали / А.Н. Оленин // ЖМНП, 1836. – Кн. 2.

19. Прицак О. Печеніги. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Pechenihy.pdf

20. Щербак А.М. Печенежский язык / А.М. Щербак // Языки мира: Тюркские языки. – М., 1997. – 278 с.

21. Ахметзянов М. Язык нагайцев / Марсель Ахметзянов // Звезда Поволжья. – № 33. – 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tatarica.narod.ru/history/tarih/nogai.htm>.

22. Баскаков Н.А. Ногайский язык / Н.А. Баскаков // Языки мира. – Т. 2: Тюркские языки. – Бишкек, 1999. – С. 328–335.

Агафонова Н.В. Прочитання топонімів «Сіверщина» та «Чернігів» в контексті парадигми «пичонаги і половці-автохтони»

В статтє на основе парадигмы «печенаги и половцы-автохтоны» с использованием методики полидисциплинарного анализа представлено исторически мотивированное прочтение этнонима «печенаги» и топонимов «Чернигов», «Воронеж», «Северщина».

Ключове слова: Северщина, Чернигов, северцы, наги, печенаги, будины.

Ahafonova N.V. Reading of names «Siverschyna» and «Chernihiv» in the context of paradigm «pichonahy and Kuman-natives»

The article, based on the paradigm of «pechenagi and Polovtsy-autochthonous» using the procedure multi disciplinary analysis presented historically reasoned reading of the ethnonym «pechenagi» and names of places «Chernihiv», «Voronezh», «Sivershchyna».

Key words: Sivershchyna, Chernihiv, Sivertsy, nagas, pichonagi, boudins.

10.03.2016 р.

УДК 902/904(477):623.444.2

Ю.О. Коваленко

ДАВНЬОРУСЬКИЙ МЕЧ З ОКРУГИ ГЛУХОВА

У статті вперше вводиться до наукового обігу знахідка каролінгського меча IX–XI ст. з округи Глухова. Старожитності цього часу є досить рідкісними на території Глухівщини, оскільки, згідно письмових джерел, державна колонізація регіону відбувалася децю пізніше.

Ключові слова: каролінгський меч, дол, руків'я, перехрестя, навершя.

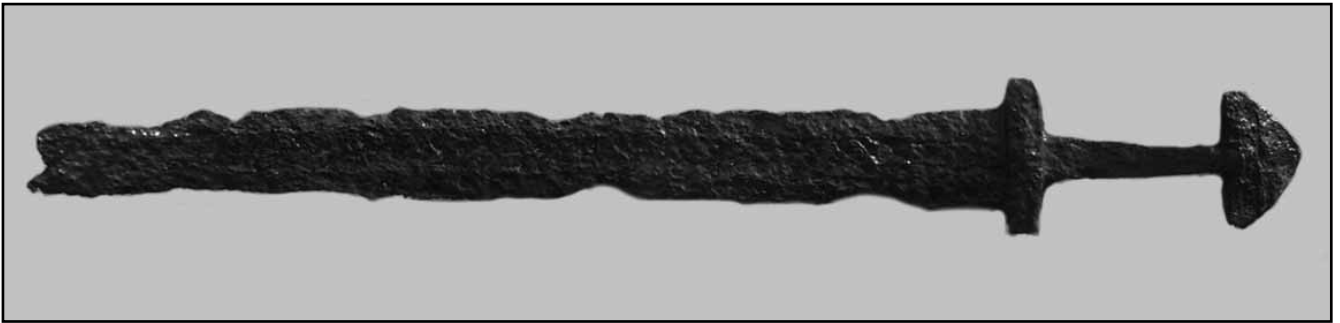
У 2015 р. до фондів Національного заповідника «Глухів» було передано залізний меч давньоруського часу, випадково знайдений у заплаві р. Клевені на території Глухівського р-ну. Для його атрибуції ми звернулися до джерельної бази, і виявилось, що проблемою дослідження зразків середньовічної холодної зброї, зокрема мечів, займалися Я. Петерсен – норвезький вчений, який розробив систематизацію

мечів епохи вікінгів (1919 р.), англійські науковці Р. Е. М. Вілер та Е. Окшотт, польські дослідники А. Надольський та Л. Марек, російський археолог і зброєзнавець А. Кірпічников, німецький історик Альфред Гейбіг, український археолог-норманіст Ф. Андрощук та ін.

Місце знахідки меча з Глухівщини розташоване неподалік відомої археологічної пам'ятки – Будищанського городища, хронологія існування якого вкладається у рамки від періоду раннього заліза до розвиненого середньовіччя. Прилегла до городища місцевість носить назву Довбилин. Ще у XIX ст. тут знаходився курганний могильник. Населення окільних сіл пов'язувало виникнення курганів з подіями «смутного часу» та періодом перебування у м. Путивлі Лжедмитрія I (Григорія Отреп'єва) у 1605 р. [1, с. 70]. Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (в миру Д.Г. Гумілевський) у своїй праці «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» цитує розповідь селянина с. Ховзівки, розташованого неподалік, записану місцевим священиком: «Коли хочете, я вам розкажу, як мени моуй дыд розказував. Не свое воун міни говорив, а тож чутее от стариков. Самозванців у нас було, казав воун, як собак; да не один не упекав нам як Гришка Отрепьев. Его, кажутъ, и тепер проклинають по церквам. Воун, кажутъ, у Путивли и царство приняв. Ви бачили по холоповковскому шляху, коло Довбилина, бугри: ото, кажутъ, усе похавани ти люде, що воун окаянній побив на войны» [2, с. 337]. Зі знахідок давньоруського часу як на самому городищі, так і на прилеглий до нього ділянці нам відома давньоруська гончарна кераміка XII–XIII ст., бронзовий хрест, який знайшов місцевий житель під час оранки, хрестенкопійон з поля неподалік городища. Вірогідно, що у XII–XIII ст. на цій території знаходився давньоруський посад. Серед випадкових знахідок неодноразово траплялися і предмети озброєння: різні типи наконечників стріл, вістря сулиці [3, с. 39].

У меча, знайденого на березі р. Клевені, відламана частина леза, а сам він зігнутий. Збережена загальна довжина становить 58 см, довжина клинка – 50 см, його найбільша ширина біля перехрестя – 6 см, довжина перехрестя – 8 см, товщина перехрестя – 1,5 см. Посередині леза знаходиться дол шириною приблизно 3 см. Клинок у перерізі лінзоподібний. Навершя руків'я меча складається з двох частин – основи та голівки. Воно має трикутну форму та розміри 6,5 x 3,2 x 1,2 см. За типологією меч відноситься до каролінгських, час використання яких припадає на IX – першу половину XI ст.

Для датування середньовічних мечів ще на початку XX ст. Я. Петерсеном була розроблена хронологічна таблиця, актуальна до цього часу. Відповідно до неї меч з Глухівського району можна віднести до типу Н, який об'єднує в собі ранні форми з прямою гардою та трикутним навершям. Крім

Давньоруський меч IX–XI ст. з округи Глухова

цього характерними особливостями такого типу є нешироке пряме перехрестя, відсутність ребра. У відсотковому відношенні до інших мечів типу Н становлять переважну більшість знахідок на території Норвегії, Швеції Пруссії та Русі [4, с. 119]. Такі мечі зустрічаються майже у всіх районах історичних земель останньої. Сам Я. Петерсон датував даний тип VIII – серединою X ст., але серед археологічних комплексів на історичних давньоруських землях, де знайдені мечі типу Н, датованих раніше X століття невідомо [5, с. 147]. Особливо багато мечів типу Н знайдено на півночі Європи. Деякий час скандинавські археологи вважали їх походження північним, тобто вони були віднесені до старожитностей вікінгів. Але пізніше з'ясувалося, що вони мають рейнське виробництво, а їх приналежність визначена за написами на клинках. Та й у Європі вони були знайдені у місцях, де вікінгів ніколи не було [6, с. 26].

Уявлення про меч у середньовіччі викликає у нас асоціацію з феодалом-лицарем або зі знатним воїном-дружинником, адже така зброя не була масовою, а індивідуальною і досить рідкісною. Кількість знайдених мечів у порівнянні з іншими видами зброї невелика, а найбільше їх ранніх типів (IX–X ст.) походить з території Скандинавії, особливо з Норвегії (бл. 2500 екз.). Звідси, ще на початку вивчення та систематизації середньовічних мечів, вони отримали назву скандинавських або норманських. За висновками А.М. Кіріпнікова, мечі, знайдені у межах історичного ареалу давньої Русі, датуються більш пізнім часом, ніж скандинавські знахідки [7, с. 71].

На відміну від тієї кількості середньовічних мечів, що походять з території Західної Європи, на історичних землях Київської Русі їх знайдено в рази менше. Те, що меч – імпортна зброя, котра різними шляхами потрапляла із Західної Європи на Русь, підтверджується її появою тут як нового явища у матеріальній культурі тільки в останній чверті I тис. н. е. Знахідки мечів різних типів сконцентровані у декількох регіонах, що складають історичний ареал давньої Русі: Південно-Східне Приладоджжя, район Смоленська, землі Ярославля, Новгород, Києва, Чернігова, давнього Плеснеська [6, с. 18–22].

Переважає більшість знайдених мечів походить з поховань. Це й не дивно, бо періодом їх поховання є IX–XI ст. – час, коли на давньоруських зем-

лях загальноприйнятою релігією було язичництво. За віруванням давнього населення України померлому у потойбічному житті могли знадобитися предмети, котрим він користувався за життя. Обов'язковим атрибутом у похованнях воїнів була їх зброя. Часто вона виявляється пошкодженою навмисно. Мова йде про так зване ритуальне «вбивство» предметів озброєння. Відомими у цьому відношенні є знахідки зламаних та зігнутих мечів з курганного могильника у Гньоздові [8, с. 68], Михайлівського некрополя, що поблизу Ярославля [9, с. 33]. У меча з Глухівщини також відсутня частина леза, а сам він зігнутий. Не виключено, що меч знаходився у зруйнованому похованні. На жаль, обставини його знахідки невідомі.

Слід згадати про інші мечі, виявлені на Глухівщині та суміжних з нею територіях. Один з них ще на початку XX ст. потрапив до фондів Конотопського музею. Згідно реєстру, складеного завідувачем музею М.Г. Вайнштейном у травні 1925 р., під інвентарним номером 496 значиться «меч залізний давньослов'янських часів, знайдений в с. Червоний ранок» [10, с. 140–141]. За іншою версією, викладеною у статті О. Євтушенка, меч був віднайдений та занесений до книги надходжень при відновленні музею у вересні 1943 р., а зі спогадів музейних працівників старшого віку його разом із двома давньоруськими сокирами знайшли у м. Конотопі під час оранки одного з городів на лівому березі р. Єзуч, де зараз знаходиться один із цехів Конотопського електро-механічного заводу [11, с. 172]. О. Євтушенко відносить його до групи каролінгських мечів з деякими ознаками романських [11, с. 175]. Але, на нашу думку, точний тип меча з'ясувати неможливо, оскільки відсутнє руків'я, котре якраз є головним фактором для визначення типу і датування у типології Я. Петерсена. З огляду на параметри збережених частин даної холодної зброї, зокрема ширини леза, вужчої ніж у відомих зразків каролінгських мечів, його дещо вигнуту форму, ця зброя є швидше палашем, ніж мечем.

Фрагмент одного з типів каролінгських мечів знаходиться у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Новгороді-Сіверському. Однотипний з глухівською знахідкою меч зберігається у Железногорському краєзнавчому музеї (Росія). На

початку 1960-х років він був знайдений неподалік села Гнань Железнодорожного р-ну Курської області.

Невелика кількість виявлених мечів на теренах Глухівщини підтверджує думку про те, що вони були зброєю не широкого використання, а, так би мовити, елітарною. Подібні знахідки можуть бути пов'язані з похованнями знатних дружинників чи втратою ними зброї або навіть загибеллю під час бойових зіткнень, сліди яких відмічено на ряді давньоруських поселень округи Глухова [12, с. 341]. Досить рідкісним саме для інтерпретації розвитку історичних земель Глухівщини є датування меча (IX–XI ст.). Більшість відомих досліджених пам'яток округи Глухова давньоруського періоду відноситься до XII–XIII ст. Звичайно, подібна зброя могла використовуватися протягом тривалого часу, але знахідка саме такого типу меча у межиріччі Десни та Сейму розширює наші уявлення про історичний розвиток регіону у IX–XI ст.

Посилання:

1. Карамзин Н.М. Полное собрание сочинений. Т. 10. – Петроград, 1915. – 120 с.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 436 с.
3. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження Будищанського городища // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Суми, 2005. – С. 37–51.
4. Андрощук Ф.А. От Рагнара Лодброка до Видгаутра // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской – СПб., 2004 – С. 109–140.
5. Каинов С.Ю. Каталог мечей из собрания Государственного исторического музея, составленный В.В. Арентом // Военная археология. Сборник материалов семинара при Государственном историческом музее. – М., 2008. – С. 145–155.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вип. 1. Мечи и сабли IX–XIII ст. // Свод археологических источников. Археология СССР. – Е 1–36. – М.–Ленинград, 1966. – 176 с.
7. Андрощук Ф.А. Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – Т. 1. – СПб. – М., 2009 – С. 71–93.
8. Кирпичников А.Н., Каинов С.Ю. Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнездовского могильника // Археологический сборник. – М., 2001. – С. 68–72.
9. Каинов С.Ю., Зозуля С.С. Меч из раскопок кургана 1/1902 Михайловского некрополя // Военная археология. – Вип. 3. – М., 2014. – С. 29–46.
10. Пудовкіна А.С. Археология в Конотопському округовому музеї та у долях його завідувачів впродовж 1920-х – на початку 1930-х рр. // Конотопські читання. Вип. 1. – Конотоп, 2010. – С. 139–147.
11. Євтушенко О. В. Зразки давньоруської зброї в колекції Конотопського краєзнавчого музею // Сумська старовина. – Суми, 2009. – №№ XXVI–XXVII. – С. 172–176.
12. Коваленко Ю.О. У пошуках давньоруського Глухова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 339–355.

Коваленко Ю.А. Древнерусский меч из округи Глухова

В статтє впервые вводится в научный оборот находка каролингского меча IX–XI вв. из округи Глухова. Древности

этого времени достаточно редки на территории Глуховщины, поскольку, согласно письменных источников, государственная колонизация региона происходила несколько позже.

Ключевые слова: каролингский меч, рукоять, перекрестье, навершие.

Kovalenko Yu. O. Old Russian sword from Hlukhiv district

In article the find of a Carolingian sword of the IX–XIth centuries from Hlukhiv district is for the first time introduced for scientific use. Antiquities of this time are rather rare in the territory of Hlukhiv district as, according to written sources, the state colonization of the region happened a bit later.

Key words: Carolingian sword, handl, crosshairs, pommel.

15.03.2016 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/17»

Д.В. Бібіков

ВИШГОРОД ТА ВИШГОРОДЦІ У ТВОРАХ БОРИСОГЛІБСЬКОГО ЦИКЛУ

В статті розглядаються дані про місто Вишгород, наявні у давньоруській життійній літературі. Підсумовуються відомості творів Борисоглібського циклу щодо історичної топографії та соціальної структури Вишгорода, реконструюються окремі події історії міста. Особлива увага приділяється питанням політичної та церковної організації.

Ключові слова: Борисоглібський цикл, давньоруський Вишгород, соціальна структура, історична топографія.

Як відомо, для найбільш повного уявлення про середньовічне місто необхідне залучення всіх наявних категорій джерел. В цьому плані дослідникам Вишгорода пощастило мати у розпорядженні специфічне джерело – агіографічні твори Борисоглібського циклу. Однак, доводиться констатувати, що науковці приділяли цим творам незаслужено мало уваги. Тож, метою даної праці є узагальнення наявних в них даних про Вишгород і його жителів.

Борисоглібський цикл включає в себе «Читання про Бориса і Гліба», («Чтение о житии и о погублении блаженную страстотерпца Бориса и Глеба», далі – Ч.), написане Нестором Літописцем близько 1080–1081 р. [10, с. 55–56], літописну Повість про Бориса і Гліба (далі – Л.), «Сказання про Бориса і Гліба», («Съказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба», далі – С.), створене між 1115 і 1117 р., очевидно, із залученням більш ранніх записів, зокрема, 1072 р. [2, с. XIV, 17], а також проложні сказання, похвальні слова, церковні служби та інші твори, що не стосуються теми даного дослідження. Крім того, перераховані джерела доповнюються літописними статтями 1072 та 1115 р. про освячення

вишгородських церков, також залучених нами.

Події, описані в творах Борисоглібського циклу, розгортаються після смерті Володимира Святославича. Посівши великокнязівський стіл, Святополк Володимирович їде вночі до Вишгорода, намовляючи вбити свого брата Бориса. Ті засвідчили свою вірність («*Путьша рече: «вѣси мы можемъ главы своя положити за тя»*» [6, с. 32]).

Виникає логічне запитання: чому саме до вишгородців звернувся Святополк і звідки така їх відданість до цього князя? Ще М.С. Грушевський, намагаючись відповісти на це питання, припустив, що Володимир Святославич перед смертю випустив непокірного сина з поруба, посадивши біля себе, на вишгородський стіл [5, с. 5]. В Ч. знаходимо цікаву подробицю: дізнавшись про смерть Володимира, Святополк «...вѣде на коня и скоро доиде Кыева града...» (за даними Л., очевидно, більш пізніми, смерть батька застала його в самій столиці [8, с. 81]) [6, с. 7]. Зрозуміло, що швидко дістатись до Києва можна було лише з пункту, розташованого неподалік. Опосередковано підтверджують факт князювання Святополка у Вишгороді чи, принаймні, певний вплив у цьому місті і дані археології: єдину нині відому вислу печатку цього князя було знайдено на Вишгородському городищі [11, с. 261–262].

Окремо варто зупинитись на особах убивць. За Л., Путша, Талець, Єлович і Ляшко були вишгородськими боярами, або, як зневажливо каже літописець, «*боярыцѣ*» [8, с. 83]. Згідно зі С., вищевказані – «*вышегородскыѣ мужѣ*» [6, с. 32], котрі безпосередньо виконали наказ Святополка («...насунуша копии оканънии Путьша, Талець, Еловичь, Ляшко» [6, 35]). Навряд чи бояри ішли б на Альту і власноруч коїли вбивство! Нарешті, в Ч. вбивці названі «слугами» Святополка, котрих він, очевидно, вибрав з-поміж інших («...избра мужа неистовья...» [6, с. 9]).

Згідно з Ч., Бориса було вбито тут-таки, на Альті, ударом в серце [6, с. 11]. За С. і Л., князя привезли до Вишгорода сильно поранимим, але ще живим, а Святополк, почувши це (в С. – «*увѣдѣвъ*» [6, с. 37]), послав двох варягів прикінчити його [8, с. 83]. Таким чином, зміщується вся хронологія Ч., адже всі джерела називають датою смерті князя 24 липня. На нашу думку, вишгородці привезли тіло, щоб довести Святополку факт скоєного злочину (і свідчення С. у цьому переконують); інакше пояснити їх дії важко. Після цього Бориса було поховано біля вишгородської церкви св. Василя (в Л. зазначено «*въ церкви*» [8, с. 83–84]), але подальші події переконують у помилковості такого варіанту) [6, с. 37]. Джерела не вказують, чи ті-таки вишгородці були вбивцями Гліба, але він залишався непохованим аж до князювання Ярослава, за чий наказом тіло небіжчика було поховано біля церкви

св. Василя, поруч із братом [6, с. 15, 48].

Після цього Вишгород на кілька десятиліть зникає зі сторінок літописів, натомість в життєх описуються чудеса, котрі нібито почали спостерігати віруючі. На місці поховання бачили вогняний стовп, чули ангельський спів, хворі, відвідуючи церкву, зцілювались, а один варяг, котрий прибув із дружиною у Вишгород, випадково ступивши на могилу, обпалив ноги [6, с. 15–16, 48–53]. Кількість парафіян збільшувалась.

Невдовзі церква св. Василя згоріла. Винним у пожежі Ч. називає пономаря, що забув загасити свічки [6, с. 16]. В С. згадуються і деталі інтер'єру згорілої церкви, врятовані від пожежі: «...и все изнесоша иконы и съсуды, и ничьто же не съгорѣ, тькъмо церкви едина».

Дізнавшись від вишгородського старости («*старѣйшина, иже бѣ властелинѣ граду тому*» – Ч. [6, с. 17]) про пожежу, Ярослав велів спорудити для мощів каплицю – «*кълѣтку малу*», «*храмину*» [6, с. 17, 53, 54]. У присутності архієпископа Іоана з кліром її було освячено, а домовини з тілами братів відкопано і перенесено всередину. В С. домовини названо «гробами», а в Ч. – «раками», «ковчегами» [6, с. 17, 54].

Вдруге староста згадується у зв'язку з новими чудесами. В С. цю посаду названо «градником» і вказано ім'я цієї людини – Миронег («*Бяше жь мужь, именьмъ Миронѣгъ, иже бѣ градникъ Вышегородѣ*» [6, с. 54]). Його кульгавий син зцілювся, помолившись святим [6, с. 17–18, 54].

Після ще одного чуда, прозріння сліпого, Миронег розповів про них Ярославові. Архієпископ Іоан порадив князю спорудити новий, великий, храм. «*И възгради църковь велику имѣющю върховъ 5 и испься всю, и украси ю всю красотю*», – повідомляє С. [6, с. 55]. Значно більше подробиць міститься в Ч. Матеріали для будівництва теслі заготовили ще взимку: «...повелѣ дрѣводѣламъ приготovitъ древо на согражение църкви» [6, с. 18]. Храм прикрасили «...всякыми красотами, иконами и иными письмены»; центральним був образ Бориса і Гліба [6, с. 18]. В день смерті Бориса, 24 липня, церкву було освячено і влаштовано велике свято. Домовини перенесли в новий храм і поставили з правої («*дѣснеи*») сторони. Архієпископ «...оставѣ постави попы и дьяконы...», назначивши серед них старійшину. «*Властелину града*» Ярослав велів пожертвувати на утримання храму десятину «*отъ дани*» (в інших варіантах – «*даянія*», «*данія*») [6, с. 19]. Під час літургії став на ноги каліка-кульгавий [6, с. 19, 55].

Коли церква похилилась, Ізяслав Ярославич, котрий також шанобливо ставився до святих Бориса і Гліба, згідно Ч., «...призвавъ старѣйшину дрѣводѣламъ, повелѣ ему църковь възградити въ имя святою» (вперше прямим текстом вказується

назва церкви – авт.) ... *близь ветхыя церькви перваго мѣста*» [6, с. 21]. Той, у свою чергу, зібрав вишгородських тестів, в короткі терміни спорудивши церкву у вказаному місці. Традиційно Ізяслав надав «властелину града» кошти «*отъ дани княжи*» на оздоблення храму [6, с. 21]. Інші джерела уникають цих подробиць, натомість надаючи цікаві хронологічні дані. Так, Л. датує подію 1072 р.; крім того, на момент складання даної статті Ізяслава церква ще існувала: «*яже стоить и и нынѣ*» [8, с. 120]. За С., будівництво храму, однобанного, розгорнулось через 20 років після зведення попереднього, Ярославового («*И минувшемъ лѣтомъ 20...*») [6, с. 55], котре, таким чином, відбулося орієнтовно в 1052 р., незадовго до смерті Ярослава. У присутності трьох старших Ярославичів та найвпливовіших церковних ієрархів було проведено літургію, а на наступний день мощі святих перенесли до нового храму. З Л. дізнаємось, що тіло Бориса лежало у дерев'яній труні («*в деревянии ракъ*»), котру князі несли особисто [8, с. 120]. Мощі Гліба «*в рацѣ каменю*» везли на санях [8, с. 120]. Після перенесення мощі Бориса теж було покладено в кам'яний саркофаг [6, с. 55–56]. Поставили домовини, як і до цього, з правої сторони [6, с. 21]. В день перенесення мощів, 20 травня, влаштовано свято [6, с. 56].

Стаття Л. закінчується цікавою характеристикою політичної та церковної організації Вишгорода: «...*бѣ бо тогда держа Вышегородѣ Чюдинѣ, а црковь Лазорѣ...*» [6, с. 120]. Багато дослідників, слідом за В.М. Голубовським, вважали, що тоді ж, на князівському зібранні, було затверджено державний кодекс законів – «Правду Ярославичів». А вишгородського намісника Чудина прийнято ототожнювати з Чудином Микулою Правди Ярославичів [3, с. 60]. Очевидно, та сама людина згадується в подальшому тексті С.: «*И бѣше чловѣкъ Вышегородѣ, старѣшина огородьникомъ, зовомъ же бѣше Жьданъ по мирьскууму, а въ хрщении Никола*» [6, с. 57]. Городники, очевидно, займались зведенням та ремонтом міських укріплень, хоча існувала точка зору М.С. Грушевського про те, що Ждан-Микула займався городництвом в сучасному сенсі цього слова [4, с. 309].

Ім'я Ждана-Микули називається в С. у зв'язку з новими чудесами, що відбулись у церкві. Чоловік, що не мав ноги до коліна, «у църкѣве святою съ инѣми убогими, приемля требованія отъ кръстиянъ...», тобто просив милостиню [6, с. 57]. Зайшовши в дім «*предѣ храминою*», він втратив свідомість, а коли його віднесли до церкви, «*предѣ двѣрми*» нога відросла [6, с. 57]. За Ч., дім належав представникові заможної верхівки вишгородського населення («*нѣкихъ домовитыхъ*») [6, с. 22], очевидно – боярського кола, на що натякає і його розташування в самому

центрі міста, біля церкви. Надзвичайно цікавим є, хоч і побіжний, опис побуту боярського двору: в будинку відбувався бенкет («*день пиру*»), котрий обслуговувала численна челядь («*Слугы же, мимо ходяще...*») [6, с. 22]. В церковному інтер'єрі описується вівтар з іконами [6, с. 22].

Про зцілення ще однієї жінки дізнався особисто від неї автор Ч. під час візиту до Вишгорода («*Въ единѣ же от дньи, ишедѣшю ми нѣкого ради орудия въ градѣ...*») [6, с. 23]. Згідно С., ця жінка була родом із Дорогобужа і звернулась за допомогою до згаданого в Л. Лазаря, котрого в джерелі названо «*старѣшина клирикомъ*», а сповідь проводив його син [6, с. 58].

Також, автор Ч. особисто довідався і про прозріння сліпого: «*И се пакы инѣ повѣда ми*» [6, с. 24]. Цією подією дана праця Нестора завершується, а подальшу долю вишгородських церков висвітлюють С. і, значно меншою мірою, Л.

Святослав Ярославич, ставши київським князем, першим задумав спорудити кам'яний храм-мавзолей, однак, звівши церковні стіни до висоти 80 ліктів, помер (Л. датує смерть князя 1096 р.). Завершив будівництво третій із Ярославичів – Всеволод. Але і його планам не судилося здійснитись: одразу по завершенні робіт церква завалилась: «*И яко бысть съврѣшена, и абие на ту ноцъ вѣрютися еи верхъ и съкрушился вься*» [6, с. 60].

Невдовзі (1093 р.) Всеволод Ярославич також помер, а за князювання Святополка Ізяславича церковні руїни перебували у забутті. Цьому, на нашу думку, посприяла і зовнішньо-політична ситуація. Під 1093 р. Л. коротко повідомляє про набіг половців, під час якого постраждав Вишгород: «...*а друзии поидоша Києву и пустиша на воропъ межю Києвъ и Вышегородѣ...*» [8, с. 148]. Значно красномовнішим є текст С., де одразу після згадки про вокняжіння Святополка у Києві (той-таки 1093 р.) говориться: «*Въ та же времена поганымъ ... много насильствующемъ намъ за нашѣ грѣхы*» [6, с. 60]. Очевидно, мова йде про одну і ту саму подію, що надовго запам'яталась вишгородцям.

Успішно завершити будівництво церкви вдалося лише синові Святослава, чернігівському князю Олегу. Привівши, очевидно з Чернігова, зодчих («*здатели*»), він виділив їм щедрі кошти. Але, коли храм було збудовано і прикрашено розписами, Святополк не дозволив перенести в нього святі мощі, заздрячи, на думку автора С., родичеві [6, с. 64]. Ще перед цим Володимир Мономах прикрасив домовини святих золотом і сріблом [6, с. 63].

Лише після смерті Святополка Олег, його брат Давид та Володимир Мономах домовились про перенесення реліквій. 2 травня 1115 р. Володимир, Олег і Давид у супроводі вищого духовенства, бояр,

воевод та старшин почали урочисто перевозити на саних саркофаги святих. Спостерігати за подією зібралась величезна кількість людей, котрі зайняли навіть міські укріплення, утворилась тиснява: «*И бяше множество много повсему граду и по стѣнамъ, и по заборолемъ городьнымъ...*» [6, с. 65-66]. Аби звільнити шлях, Володимир звелів кидати в натовп срібники й паволоки. В Л. описується садибна забудова Вишгорода: окремі двори були відділені частоколами: «*княземъ с ракою идуцимъ межи воромъ*» (давньоруське «воръ» тут слід розуміти у значенні «паркан», «огорожа» [9]) [8, с. 195]. Згодом серед князів виникла суперечка: Володимир хотів поставити домовини в центрі храму, а Святославичі – у закомари з правого боку, як хотів їх батько. Кинувши за порадою митрополита жереб, зійшлися на другому варіанті [8, с. 195]. Мономах велів прикрасити срібні гробниці золотом і дорогоцінним камінням («*издражавъ и позолотивъ*») та відлити золоті підсвічники [6, с. 63].

Як бачимо, у творах Борисоглібського циклу, особливо – у С., містяться цінні відомості про історичну топографію давньоруського Вишгорода. Згадуються міські стіни та заборони, боярські будинки, двори, відділені парканами.

Значне місце відводиться опису вишгородських церков, котрі змінювали одна одну. Історія їх зведення та зовнішній вигляд неодноразово висвітлювались в літературі [1; 7, с. 321–322]. Згадуються окремі деталі інтер'єру церков: двері, вітвар, ікони, посуд. Зверху розташовувались світильники зі свічками, за Володимира Мономаха – позолочені. Багато разів згадуються саркофаги з мощами Бориса і Гліба – спочатку дерев'яні, пізніше – кам'яні, срібні, оковані золотом та інкрустовані дорогоцінним камінням. Біля церкви просили милостиню бідні та каліки. Прибували навіть люди з віддалених місць, таких як Дорогобуж.

Згадується про візити до Вишгорода багатьох видних політичних і церковних діячів Давньої Русі. Побіжно говориться про перебування у місті варязької дружини.

До 1078 р., коли серед великих князів склалась своєрідна традиція довіряти вишгородській стілі своїм синам, управління міста займалися княжі намісники, котрі в життях іменуються «старійшинами» або «градниками». С. називає імена двох із них – Миронег і Ждана-Микула.

Характеризується і церковна ієрархія: згадано пономаря, кліриків. Настоятель храму («*старѣшина клирикомъ*») назначався безпосередньо митрополитом, нерідко церковний сан передався у спадок.

Кілька разів у творах фігурують вишгородські бояри. Коротко описується побут як заможних вишгородців, так і залежних верств населення.

Зрештою, життя Бориса і Гліба є цінним джерелом

з вивчення давньоруського ремесла. Зокрема, неодноразово згадуються теслі (*дрѣводѣлы*) та городники. Обидві категорії ремісників мали своїх старійшин, у чому деякі дослідники вбачають зачатки цехової організації. Старійшина городників (*старѣшина огородьникомъ*) Ждан-Микула навіть виконував функції вишгородського намісника та брав участь у складанні «Правди Ярославичів».

Посилання

1. Бряк О. Храмы Вишгорода // Памятки Украины. – № 10–12. – С. 36–51.
2. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба 1928. – XXXIII + 208 с.
3. Голубовский П.В. Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории. – К., 1907. – 38 с.
4. Грушевский М. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. 1. – 490 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Том II. XI–XIII в. – К., 1992. – 647 с.
6. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им (подготовка к печати Д.И. Абрамовича). – Пг., 1916. – 245 с.
7. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.–Л., 1961. – 661 с.
8. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 638 с.
9. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Главный ред. Р. И. Аванесов. – М., 1988. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://enc-dic.com/oldrussian/Vor-1921.html>.
10. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах // Летопись занятий археологической комиссии за 1907 г. – 1908. – № 20. – 686 с.
11. Янін В.Л. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 251–262.

Биби́ков Д.В. Древнерусский Вышгород и вышгородцы в произведениях Борисоглебского цикла

В статье рассматриваются данные о городе Вышгород, имеющиеся в древнерусской житийной литературе. Обобщаются ведомости произведений Борисоглебского цикла, касающиеся исторической топографии и социальной структуры Вышгорода, реконструируются отдельные события истории города. Особенное внимание уделяется вопросам политической и церковной организации.

Ключевые слова: Борисоглебский цикл, древнерусский Вышгород, социальная структура, историческая топография.

Bibikov D.V. Old Russian Vyshgorod and its inhabitants in writings of Borisohlibian cycle

The article considers the information about Vyshgorod city, which is available in hagiography of Old Rus. The information from writings of Borisohlibian cycle is summing up according to historical topography and social structure of Vyshgorod, certain events from city's history are being reconstructed. Particular attention is given to political and church organization issues.

Key words: Borisohlibian cycle, Old Russian Vyshgorod, social structure, historical topography.

10.03.2016 р.

В.Г. Івакін

**ПРЕДМЕТИ ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ
З ГОНЧАРНОГО ПОСАДУ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ 2015 Р.)**

Натільні хрестики, знайдені на території вишгородського гончарного посаду, належать до різних типів і походять з культурних нашарувань та об'єктів кінця X – першої третини XII ст. На відміну від низки безумовно імпортованих речей, раніше знайдених на території посаду, характерні особливості оздоблення хрестів вказують на їх місцеве походження. Хоча археологічних підтверджень виробництва предметів особистого благочестя у Вишгороді наразі не знайдено, статус княжої резиденції і сакрального міста з Борисоглібською святинею, а також загальний рівень розвитку ремесла вказують на вірогідність існування тут подібного виробництва. У статті ставиться питання про можливість використання західноєвропейських монет-підвісок у якості предметів особистого благочестя.

Ключові слова: Київська Русь, ювелірне виробництво, натільні хрестики, символи віри.

Археологічні дослідження Вишгорода довели, що з кінця X – до першої чверті XII ст. у місті функціонував визначний давньоруський ремісничий центр. Так у східній частині дитинця зафіксовані залишки ковалень та ливарницьких майстерень, склоробного та ювелірного виробництва. Проте найбільш вражаючим за масштабами виробництва був вишгородський гончарний посад. Він знаходився в урочищі «Гончарі», на південь та південний захід від городища, між р. Монашка та колишньою протокою Дніпра Коноплянкою. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося у 1936–1937 рр., коли на схилах яру біля сучасного собору Вишгородської Богородиці було розкопано перші три гончарні горна та виявлено ще більше десятка плям випаленої глини. Локальні дослідження відбувалися в 1947 та 1960 рр. Найбільш масштабні роботи на посаді проводилися упродовж 1990–1992 р., коли охоронними роботами кооперативу «Археолог» та Р.С. Орлова на площі близько 2000 м² було розкопано 50 м вулиці з розташованими обабіч садибами гончарів.

У 2013–2015 рр. на Старосільському провулку, 42 (центральна частина посаду, неподалік від сучасного Музею гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника) проводилися науково-рятівні дослідження відведеної під забудову ділянки. На площі близько 500 м² вдалося прослідкувати залишки чотирьох садиб (однієї з них – практично повною площею) з цілою низкою житлових, виробничих та господарських споруд кінця X – першої чверті XII ст.

З культурного шару та заповнення об'єктів походить численний та різноманітний

археологічний матеріал. У результаті археологічних досліджень вишгородського гончарного посаду були знайдені різноманітні артефакти, вироблені з металу. Речі походять з культурних шарів та заповнення об'єктів кінця X – першої чверті XII ст. Виявлені матеріали ілюструють побут ремісників-торгівців періоду розквіту давньоруської держави: колекція поєднує як речі, характерні для археології середньовічного міста Наддніпрянщини (залізні ножі, фрагмент сокири, кресало, уламок від дужки відра, риболовний гачок, фрагменти замків та ключі), так і непересічні артефакти, що підкреслюють особливий статус давньоруського Вишгорода. Колекцію Вишгородського історико-культурного заповідника поповнили елементи одягу: деталі ремінного набору (поясні пряжки, наконечник, ремінний розподілювач і різні накладки-бляшки (6 од.), одна ціла підковоподібна фібула і фрагменти іншої, гудзики різних типів.

На території розкопу виявлено також предмети, які свідчать про релігійні уявлення вишгородських гончарів, зокрема – п'ять артефактів, які відносяться до категорії предметів особистого благочестя – натільних хрестиків.

Незважаючи на велику кількість давньоруських хрестиків, які на сьогодні перебувають у різноманітних державних та приватних колекціях, пов'язаний з ними аналітичний пласт історичної науки досі мало розроблений. Не існує і повного каталогу типів предметів особистого благочестя X–XIII ст., не вироблено чітких принципів класифікації матеріалу, слабо розроблена хронологічна структура. Основні проблеми в розробці цієї тематики пов'язані з походженням іконографії хрестів, пошуком місць їхнього виробництва та визначенням соціального середовища, в якому вони поширювалися. За відсутності загальних робіт, для роботи з подібними артефактами досліднику необхідно працювати з великою кількістю публікацій більш вузького характеру. Умовно їх можна розділити на дві групи: статті присвячені безпосередньо конкретним археологічним знахідкам [1; 2; 3; 4] та видання каталогів музейних колекцій [5; 6; 7; 8; 9]. На вищевказані роботи ми і спиралися під час аналізу вишгородських натільних хрестиків.

1. Округлокінцевий хрест зі злитими дугами в середохресті (тип XII, варіант 2 за С. Кутасовим), на відміну від решти, походить зі східної частини посаду. Двосторонній з округлими кінцями, він має слабо виражені дуги в середохресті, які з'єднуються та утворюють чотири хрестоподібно розташовані овальні отвори різних розмірів (рис. 1.1). На лицьовому боці кінці рамен прикрашені слабо вираженими колами. Навершя має вигляд плоского вушка. Хрест виготовлено з міді (склад: Cu – 88,38; Pb – 4,04; Sn – 3,63, тут і далі – масова частка елемента

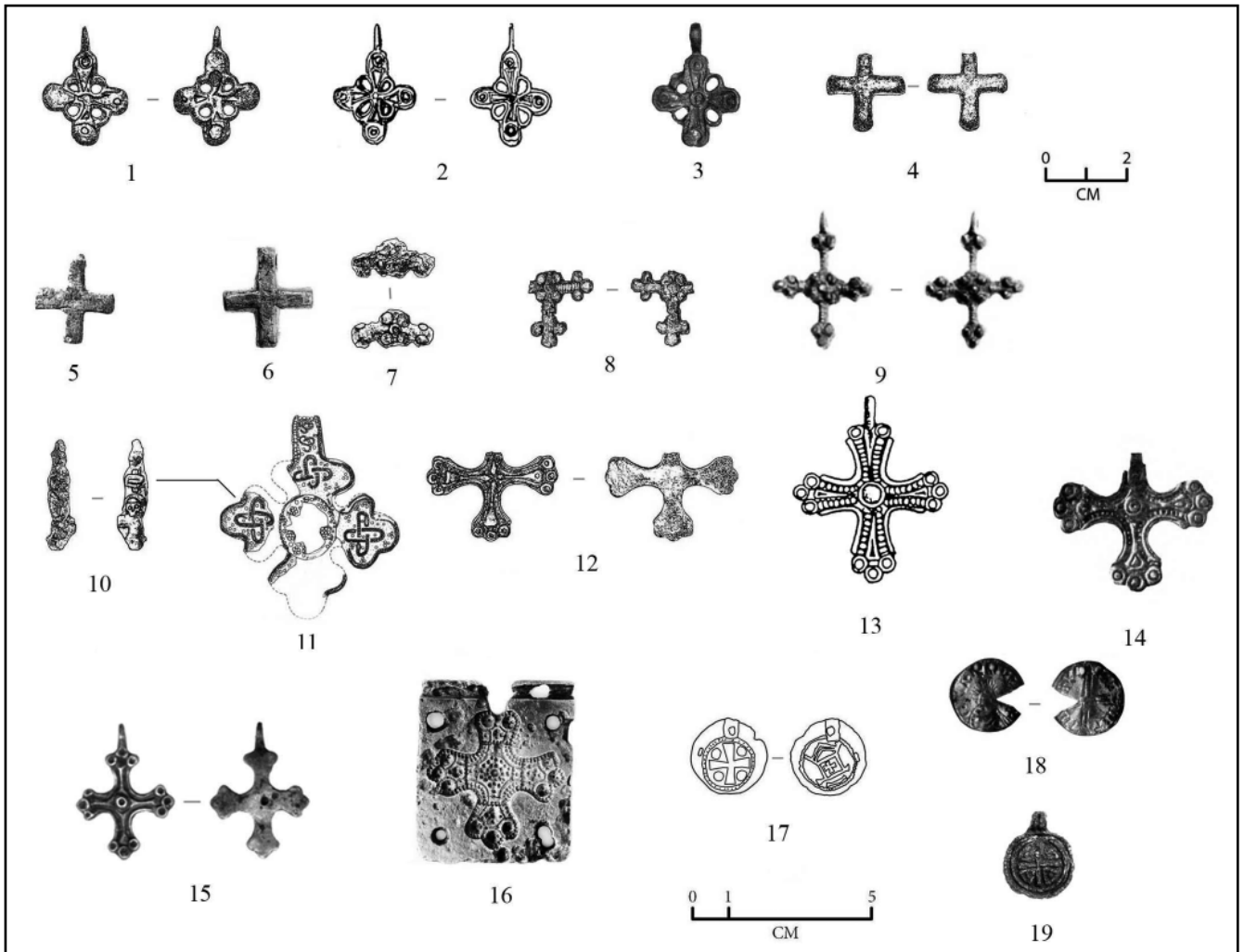

Рис. 1. Археологічні знахідки з гончарного посаду давньоруського Вишгорода та їхні аналогії

в хімічному складі предмету). Розміри – 2,9×2,1 см. Схожий хрестик, знайдений під час досліджень Псковського кремля, походить з культурних шарів XI–XIII ст. (рис. 1.2) [4, с. 104, рис. 7]. Аналогічні форми (№№863–865) зустрічаються у каталогах В. Кайля та В. Нечитайла (рис. 1.3) [7, с. 97], а також С. Кутасова та А. Селезньова – № 225 [9, с. 131–132]. В анотації до хрестика з останнього каталогу зазначається, що схожі артефакти були знайдені у Києві, проте контекст і місце знахідки невідомі. Скоріше за все, ми маємо справу зі спробою місцевого наслідування візантійським зразком – схожі хрестики відомі у Дунайській Болгарії. Срібний з позолотою хрестик цього типу знайдений у похованні у с. Одерці і датується другою половиною XI ст. [12, Таб. CLXXXV, 1154]. З поховання XII ст. (с. Воден) походить схожа форма хрестика, щоправда, виробленого з стеатиту [10, Таб. CCVIII, 1348].

2. Хрест олов'яно-свинцевий (Sn – 64,89; Pb – 21,17), чотирираменний (частина верхнього рамена втрачена). Виготовлений способом лиття. Розміри – 2,5(?)×2,0 см (рис. 1.4). Має рівновеликі бокові рамена, чотиригранні у перетині. Хрестик відливали у формі, що була виготовлена за відтиском

первинної моделі – кам'яного хреста. Подібної форми хрести зустрічаються у Болгарії (рис. 1.5) [10, таб. CXLVI 679; CXLVII 705, 706], а також на території Єпископського двору в Новгороді [11, с. 44–57]. Схожий артефакт з свинцево-олов'янистого сплаву представлений у каталозі С.Н. Кутасова та А.Б. Селезньова [9, 194, № 400]. Датується доволі широко: кінець X–XII ст. Наступні два екземпляри хрестиків збереглися фрагментарно, що значно ускладнює їхню атрибуцію. На відміну від попередніх зразків, знайдених у культурному шарі, вони походять з заповнення закритого комплексу (господарська (?) споруда першої чверті XII ст.), в якому крім них виявлено срібну германську монету Оттона III та Адельгейди, два фрагменти бронзового ремінного розподільвача (?) з зооморфними зображеннями, залізну накладку на скриню з замковою щілиною та ключ від цієї скрині, залізне калачеподібне кресало, фрагменти амфор з графіті тощо.

3. Фрагмент двобічного олов'яного (Sn – 99,66; Fe – 0,227; Cu – 0,103; Pb – 0,015) натільного хреста (збереглося середохрестя з незначними частинами бокових рамен) виготовлено способом лиття.

Розміри – 0,6?×2,1 см (рис. 1.7). Середохрестя квадратної форми прикрашено п'ятьма кульками псевдозерні. Даний екземпляр, скоріше за все, репрезентує тип двобічних хрестів із квадратним середохрестям, що був оздоблений п'ятьма кульками псевдозерні. Аналогічні предмети мали рамена із завершенням у вигляді трьох кульок, центральні частини лопатей прикрашалися рубчастим орнаментом, а наверх мало вигляд сплющеної з боків намистини. Хрестики такого типу знайдені під час археологічних досліджень поселення XII ст. біля с. Кошіївка (рис. 1.8) [12, с. 329, рис. 218]. За С. Кутасовим, вони класифікуються як трикулькокінцеві (тип XX), з середохрестям із п'яти кульок (варіант 2 – рис. 1.9). Подібний тип мав широке розповсюдження на території Давньоруської держави [13, с. 52; 14, 1г; 21, № 618, 629; 22, № 405]. Датується XI–XIII ст.

4. Від хрестика з «грубим зображенням Христа» зберігся лише фрагмент вертикальної частини із залишками схематичної фігурки Ісуса. Артефакт виготовлено зі олов'яно-свинцевого сплаву (Sn – 75,68 Pb – 15,24) способом лиття. Розміри – 2,7×(?). Збереженість незадовільна (рис. 1.10). В середохресті збереженої частини вертикальної лопаті хреста міститься рельєфне антропоморфне зображення, очевидно – розп'яття. Символ над головою Ісуса може трактуватися як вузол (печатка) Соломона (рис. 1.11–12) [15, р. 489].

5. Хрестик «скандинавського» типу за С. Кутасовим відноситься до типу 8 (з фігурними кінцями), варіант 3 – з хрестом в центрі середохрестя (рис. 1.12). Хрест однобічний. Виготовлений з міді (Cu – 87,34; Sn – 7,26). Розміри: 3,4(?)×3,4 см. На лицьовій стороні зображений хрест з дугами в середохресті та раменами, які мають фігурні тричастинні кінці, що розширюються. У центрі середохрестя розміщений рельєфний чотирикінцевий хрест, від якого по центральних осях рамен хрестоподібно відходять рельєфні лінії, які закінчуються маленькими раменами. Тильна сторона пласка.

В археологічних матеріалах Східної Європи та Скандобалтики так звані хрести або хрестоподібні підвіски «скандинавського» типу добре відомі. Це металеві хрестики з рельєфним орнаментом, обов'язковим елементом якого є три диска на кінцях раменів, які розширюються. Термін вперше було введено у науковий обіг О. Спіциним в його відомій праці, присвяченій володимирським курганам [16, с. 117]. На момент виходу у світ роботи вченого тогочасній археологічній спільноті були краще відомі скандинавські, ніж руські знахідки таких хрестів, що й породило гіпотезу про їх скандинавське походження. Накопичення та систематизація матеріалів давньоруських пам'яток ніяк не вплинули на побутування назви, навпаки

– вона міцно вкоренилася в історіографії, хоча і створює хибне уявлення про походження цієї групи хрестів, що мають візантійські витоки [17, с. 210]. У нашій статті ми продовжуємо використовувати цей історіографічно усталений термін.

Цей тип давньоруських хрестів найбільш повно досліджений. Детальний огляд східноєвропейських хрестів або хрестоподібних підвісок «скандинавського» типу належить М. Фехнер, яка виділила існуючі варіанти розміру і декору подібних виробів і пов'язала центр їхнього виготовлення з територіями радимичів у верхів'ях Дніпра [1, с. 114]. Й. Штекер проаналізував знахідки хрестоподібних підвісок на території Скандобалтики та Русі і об'єднав хрестики «скандинавського» типу у тип 1.4.3, датуючи їх XI–XII ст. [15, с. 110–115]. В останні роки число знахідок хрестів «скандинавського» типу і присвячених їм публікацій значно зросло.

Хрести зустрічаються: в елітних похованнях (рис. 1.13) [18; 19; 20], ускарбах (рис. 1.14) [21, табл. XXVI, 1; 22, № 171] і в культурних нашаруваннях давньоруських міст (рис. 1.15) [23; 24]. Аналіз археологічного контексту дозволяє датувати ці предмети другою половиною X–XII ст. Більшість дослідників схиляється до думки, що початкова стадія виготовлення і побутування хрестиків «скандинавського» типу пов'язана з варязько-слов'янським дружинним середовищем Русі середини – другої половини X ст., тому місце виготовлення слід шукати в межах території давньоруської держави, причому, скоріше за все одночасно у декількох центрах [1, с. 214; 25, с. 65; 15, с. 114]. Єдина відома на сьогоднішній день бронзова форма для їх виготовлення виявлена в Києві і датується другою половиною XI ст. (рис. 1.16) [26, с. 371]. Необхідно відзначити, що знахідки таких хрестиків у Новгороді зосереджені на Троїцькому розкопі, садиби якого пов'язують з князівською владою, Києвом (?).

Таким чином, натільні хрестики, знайдені на території вишгородського гончарного посаду, належать до різних типів і походять з культурних нашарувань та об'єктів кінця X – першої третини XII ст. На відміну від низки безумовно імпортованих речей, раніше знайдених на території посаду (візантійських амфор, скляних виробів східного походження, візантійської бронзової з позолотою кінської бляхи-решми, скандинавської срібної оббивки, поволзьких та балканських ремінних накладок), характерні особливості оздоблення хрестів вказують на їх місцеве (Київ чи Вишгород) походження. Враховуючи факт виявлення на території Києва ювелірної майстерні, яка спеціалізувалася на виготовленні саме хрестоподібних підвісок, логічно було би пояснити їхнє походження київським. Проте і на території давньоруського Вишгорода (у східній частині

городища – так званій «квартал металургів» та на північний захід від гончарного посаду – урочище Нижні Дорогожичі) були зафіксовані сліди ювелірного ремесла. Там було виявлено різноманітний ювелірний інструментарій – штамп для тиснення пластин колтів, бронзова матриця для тиснення медальйонів, два ювелірних молоточка, зубила, ллячки. А також знайдено матеріали, які використовували вишгородські майстри: уривки срібної фольги, дрот з кольорових металів, злитки свинцю тощо. Фрагменти кераміки зі слідами застиглої емалі та виплесками срібла свідчать про функціонування в цьому районі міста ювелірного виробництва [27, с. 48–49].

З Вишгорода походить стулка ливарної формочки, виготовлена з сірого піщаника, яка використовувалася для відливки ажурної зооморфної підвіски. В.М. Зоценко атрибував знахідку як місцеву репліку, які були розповсюджені у першій половині XII ст. у скандинавських країнах [27, с. 141].

Хоча свідчень виробництва предметів особистого благочестя наразі не знайдено, статус княжої резиденції (пізніше – центру удільного князівства) і, тим більш, сакрального міста з Борисоглібською святиною, а також загальний рівень розвитку ремесла вказують на можливість існування тут подібного виробництва. Роботи майбутніх років виглядають доволі перспективними для подальших розробок у цьому напрямку.

До предметів сакрального призначення можуть також належати знахідки монет-підвісок з християнською символікою. 2015 рік відзначився знайденням срібної монети (Ag – 92,214; Cu – 5,34) – денарія з титулом та іменем німецького імператора Оттона та Адельгейди (*Otto-Adelheid-Pfennig*) (рис. 1.17). Діаметр вишгородської монети – 2,0 см. З неї зроблено підвіску з заклепаним вушком, яка через зображення хреста могла нести релігійне значення. На монеті знаходиться ще один отвір, який використовували теж для підвішування.

До недавнього часу залишалося неясним, який з Оттонів карбував ці монети. Адельгейда (931–999 рр.) була дружиною Оттона I, матір'ю Оттона II, бабкою і опікункою Оттона III. Вперше денарій карбований у Госларі в 991–995 рр., що підтверджується спектральним аналізом, проведеним фахівцями Г. Хацем і Е. Крауме з ФРН у 1960-х рр. При цьому з'ясувалося, що в основній масі всі ці денарії карбувалися зі срібла, видобутого в Раммельсберг (Гарц), де срібло видобувалося з 968 р. Так як ці денарії вперше з'являються у скарбах близько 990 р. (тобто вже після смерті двох перших Оттонов), то можна вважати доведеним, що карбувалися вони за часів Оттона III (980–1002 рр.).

На аверсі середньовічного пфенінгу було зображено хрест, в його кутах ім'я «O-T-T-O» чи «O-D-D-O» з круговою легендою «DIGRA+REX»

(лат. скор. «DEI GRATIA REX» – «Божею милістю король»); на реверсі – стилізована церква (дерев'яна) та ім'я «ATHALHEID». На вишгородській монеті на аверсі літери у кутах хреста замінені колами, а кругова легенда взагалі відсутня. На реверсі зображено церкву з хрестом, напис імені знову-таки відсутній.

Можливо, ми маємо справу з наслідуванням срібному денарію Оттона і Адельгейди, яке було досить розповсюджене на теренах Центральної Європи у кінці X – на початку XI ст. Цей монетний тип карбувався довгий час, у великій кількості та у різних штемпельних варіантах («ATHALHET», «ATEALHT») у Гальберштадті, Кведлінбурзі, Хільдесгеймі, графами Ейльхартом, Зігфрідом і польським королем Болеславом Хоробрим [28, с. 74].

Ще один такий денарій Оттона та Адельгейди знайдено під час археологічних досліджень минулих років на вишгородському городищі [27, с. 51]. Аналогічну монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди) знайдено у похованні на горі Щекавиця під час дослідження давньокіївського могильника [29, с. 104–105].

Слід згадати про ще одну нумізматичну знахідку на території давньоруського Вишгорода. У 1979 р. було знайдено срібний денарій Етельреда II, який відносився до монетного типу «довгий хрест» та карбувався в 997–1003 рр. У верхній частині монети розташовані два отвори, які так само свідчать про її використання як підвіски з християнським символом (рис. 1.18) [30, с. 27; рис. LIV].

Атрибутування монет з християнською символікою, які походять з давньоруських поховальних комплексів, як предметів особистого благочестя є давньою темою для дискусії серед археологів-медієвістів. Більша частина дослідників схильна пов'язати їх використання з прикрасами, хоча в останній час з'являється все більше робіт, в яких визнається їхня роль як християнських оберегів від впливу темних сил на небіжчика [31, р. 390–391; 32, р. 613–624]. Контекст знахідки вишгородської монети (господарська споруда ремісничого посаду) ще більше ускладнює її атрибуцію як предмета особистого благочестя. На нашу думку, проблема сакрального використання монет-підвісок з зображенням хрестів ще далека від свого вирішення, проте відкидати можливість їхнього застосування як християнського символу не слід. Можливо, саме вони пізніше трансформувалися у хрестовключені монетоподібні підвіски XII–XIII ст., досить широко розповсюджені на теренах давньоруських князівств (рис. 1.19) [9, 30, № 47].

Посилання

1. Фехнер М.В. Крестовидные подвески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 210–214.
2. Николаева Т.В., Недошивина Н.Г. Предметы христианского культа // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 166–179.

3. Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002. – 272 с.
4. Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X–XVIII вв. (предметы личного благочестия) / Дисертация на соиск. ученой степени к. и. н. – Псков, 2006. – 229 с.
5. Древности Русскія. Кресты и образки. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. – К., 1899–1900. – Вып. I–II. – 32, 25 с.
6. Станюкович А.К., Осипов И.Н., Соловьев Н.М. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний. – М., 2003. – 62 с.
7. Кайль В.А., Нечитайло В.В. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст. – Луганск, 2006. – 187 с.
8. Чудновец А.А. Каталог средневековой мелкой пластики. – М., 2008. – 138 с.
9. Кутасов С.Н., Селезнев А.Б. Нательные кресты, крестовидные и крестовидные подвески. – М., 2010. – 320 с.
10. Дончева-Петкова Л. Средневековни кръстове-енкопциони от България (IX–XIV в.). – София, 2011. – 752 с.
11. Родионова М. А. Итоги археологических исследований на Владычном дворе в Новгородском Кремле // Новгород и Новгородская земля. История и археология 25. – Великий Новгород, 2011. – С. 44–57.
12. Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницкий М.В., Черновол Д.К. Многослойное поселение Кошцева-8. – Киев–Фастов, 2012. – 332 с.
13. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981. – 196 с.
14. Гнута С.В., Зотова Е.Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева – М., 2000. – 127 с.
15. Staecker J. Rex regum et dominus dominorum: die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden. – Stockholm, 1999. – 631 s.
16. Спицын А.А. Владимирские курганы // Известия ИАК. – 15. – 1905.
17. Мусин А.Е. Металлические кресты // Древности Семидворья I. Археологический альманах. – №30. – Донецк, 2013. – 400 с.
18. Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К., 1993. – С. 3–42.
19. Ивакин Г. Ю. Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999 гг.) // Русь в IX–XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга. – М., 2005. – С. 287–304.
20. Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2010. – С. 486–492.
21. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М., 1954. – 226 с.
22. Путь из варяг в греки и из греки. Каталог выставки. – М., 1996. – 104 с.
23. Тарабардина О.А. Кресты «скандинавского» типа из раскопок в Новгороде // Славяне и иные языци... – Труды ГИМ. – Вып. 198. – М., 2014. – С. 234–241.
24. Салмина Е.В., Салмин Е.В. Ольгинские I–III раскопы 2006 года на Завеличье средневекового Пскова // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 2008. – С. 29–51.
25. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига, 1965. – 432 с.
26. Зоценко В.Н., Иевлев М.М. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2010. – С. 371–374.
27. Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-

археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. – Paris, 2000. – Выпуск 1. – С. 15–56.

28. Фенглер Х., Гируо Г., Унгер В. Словарь нумизмата – М.: «Радио и связь», 1982. – 328 с.

29. Мовчан І.І., Боровський Я.С., Климовський С.І., Гончар В.М. Шекавицький могилиник у Києві // Археологічні відкриття в Україні, 1994–1996. – К., 2000. – С. 104–105.

30. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1979 г. / НА ІА НАНУ – 1979/16. – 28 с.

31. Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland. – Leiden, Boston, 2014.

32. Miechowicz L. Coins in the Western and Eastern Slavs burial practices in the Middle Ages – relics of pagan beliefs or a sign of Christian traditions? // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence! – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012. – Vol. 1.

Ивакин В.Г. Предметы личного благочестия из Гончарного посада древнерусского Вышгорода (по материалам археологических исследований 2015 г.)

Нательные крестики, найденные на территории вышгородского гончарного посада, принадлежат к разным типам и происходят из культурных наслоений и объектов конца X – первой трети XII в. В отличие от ряда безусловно импортных вещей, ранее найденных на территории посада, характерные особенности отделки крестов указывают на их местное происхождение. Хотя археологических подтверждений производства предметов личного благочестия в Вышгороде пока не найдено, статус княжеской резиденции и сакрального города с Борисоглебской святыней, а также общий уровень развития ремесла указывают на возможность существования здесь подобного производства. В статье ставится вопрос о возможности использования западноевропейских монет-подвесок в качестве предметов личного благочестия.

Ключевые слова: Киевская Русь, ювелирное производство, нательные крестики, символы веры.

Ivakin V.H. Artifacts of personal piety from the pottery trading quarter of ancient Vyshhorod (based on archaeological research 2015)

Pectoral crosses, found on the territory of Vyshhorod pottery trading quarter belong to different types and come from cultural layers and objects of the end of the X – the first third of the XII centuries. Unlike a number of definitely imported items previously found on the territory of the district, the characteristics of crosses point to their local origin. Although archaeological evidence of the production of personal piety in Vyshhorod is not found, the status of the prince's residence, and the sacred city with Borisohleb shrine, as well as the overall level of development of crafts indicate the possible existence of such a local production. The article raises the question of the possibility of using Western-Europe coin-suspensions as symbols of faith.

Key words: Kievan Rus, jewelry manufacturing, pectoral crosses, symbols of faith.

28.02.2016 p.

УДК 94+7.072.2(477):75.052«10»

*Н.М. Нікітенко
В.В. Корнієнко*

МІНІ-ПРОГРАМА РОЗПИСУ ОДНІЄЇ З АРОК ПІВДЕННОЇ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Стаття присвячена атрибуції на підставі іконографічних та епіграфічних даних фрескових образів в арці-переході між давніми південними внутрішньою та зовнішньою галереями Софії Київської.

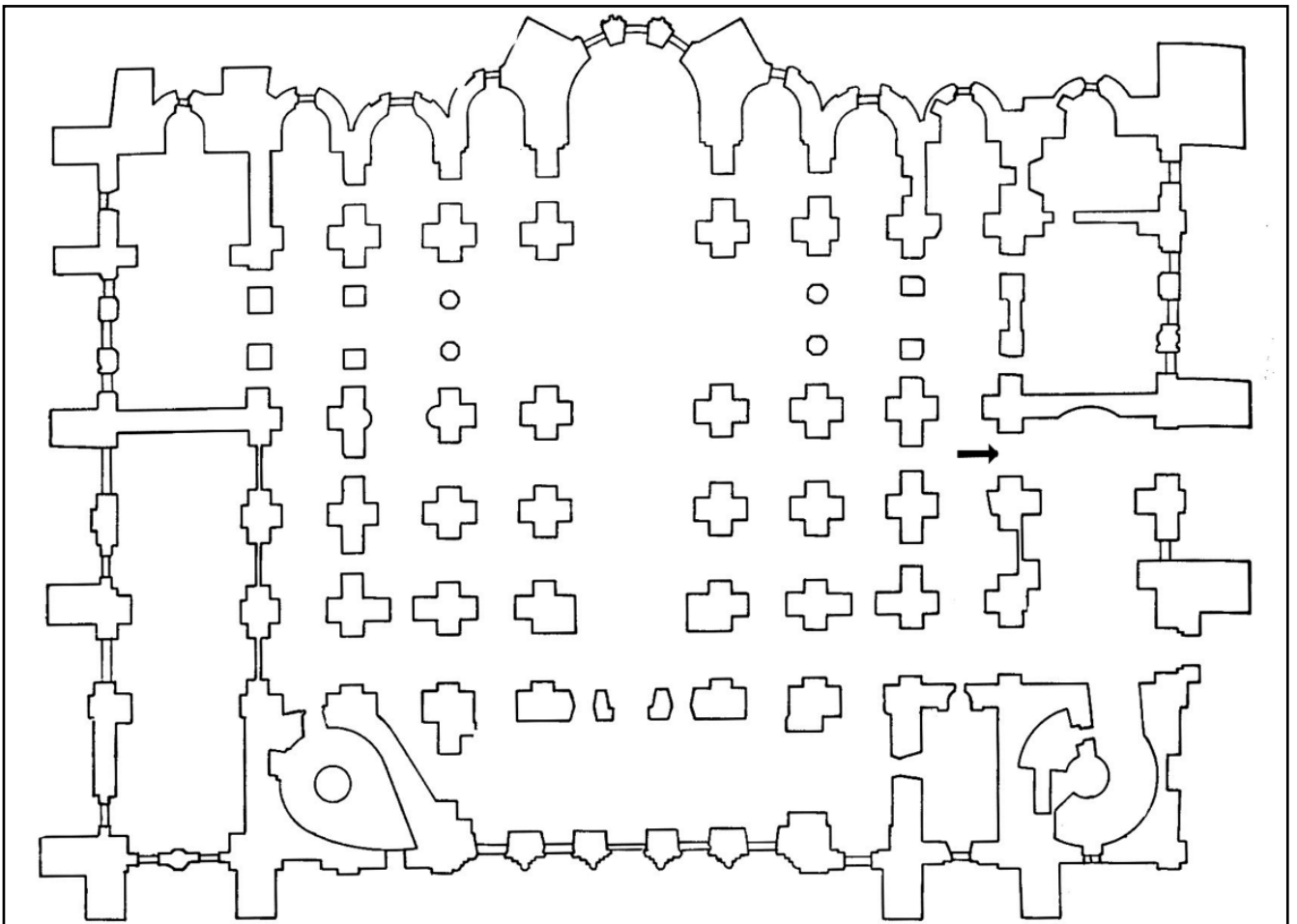
Ключові слова: *Софія Київська, монументальний живопис, фрески, іконографія, епіграфіка, св. Йоасаф, св. Варлаам, св. Йоанн Дамаскін, св. Косма Маюмський.*

За кількістю зображень святих Софія Київська не має собі рівних серед усіх пам'яток візантійсько-балканського кола. Цей грандіозний пантеон християнських святих умістив кілька сотень образів, тому його можна порівняти хіба що з візантійськими ілюмінованими рукописами агіографічного характеру, що містять зображення численних святих – Менологіями. Святі образи Софії Київської не лише складають її неповторний сакрум та є невід'ємною складовою досконалого архітектурно-художнього ансамблю, але й акумулюють у собі надзвичайно цінну інформацію, яка висвітлює численні історико-

культурні проблеми, ключова серед яких – це гостро дискусійне питання часу виникнення головного храму Русі [док. див.: 7]. На неї нанизуються цілий комплекс питань як загальноісторичного, загальнокультурного, так і спеціального характеру, дотичних самому храмові.

Але для з'ясування будь-яких ідейних аспектів іконографічної програми одразу постає першочергова проблема атрибуції персонажів. Щодо мозаїчних образів святих у Софії Київській, то труднощів з їх визначенням не виникає, адже вони зберегли давні написи-імена (діпінті) персонажів. Інакше справа виглядає під час атрибуції фрескових образів, позаяк давні написи-імена збереглися не більше ніж при двох десятках зображень святих. Це, своєю чергою, зумовило складність у визначенні принципів підбору і розміщення образів. Досліджуючи упродовж тривалого часу стінопис Софії Київської у цьому контексті, а також вивчаючи написи-графіті, що називають святих на фресках, ми визначили близько півтори сотні образів та підсумували власні пошуки у спеціальній монографії [докл. див.: 8].

Звісно, інтерпретація іконографічної програми персонального жанру Софії Київської – завдання не з простих. Ансамбль мозаїк і фресок собору є надзвичайно складною багат шаровою ідейно-декоратив-

Мал. 1. Схема першого поверху Софійського собору з позначенням розташування досліджуваної ділянки

Мал. 2. Образ св. Йоасафа. XI ст.

ною побудовою, що втілила в собі як універсальні загальнохристиянські, так і місцеві, київські, запити. Попри всю свою цілісність, стінописна програма собору містить безліч ідейних аспектів, визначення яких можливі і в топографічному (за місцем розташування сюжетів), і в змістовому (за акцентуацією певної теми), і в контамінованому аспектах. Тому залишається широке поле для подальших пошуків у цій неосяжній царині, зокрема у визначенні та інтерпретації міні-програм окремих архітектурних об'єктів храму (термін запропонований російськими дослідниками Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сараб'яновим [2, с. 29–30]), що складають загальну концепцію монументального ансамблю Софійського собору.

Однією з таких міні-програм є концепція «нового Корсуня», тобто, бачення Святої Софії реципієнтом корсунської святості, побудова її сакрального простору через перенесення сюди святинь Корсуня (ієротопія). Ми вже досить давно звернули увагу на наявність в архітектурно-декоративному ансамблі собору цієї міні-програми, визначивши, що її ключовим персонажем є св. Климент Римський, зображений у найпочеснішій зоні храму – в мозаїчному «Святительському чині» головного вівтаря [6, с. 183–184].

Розвиваючи далі цю тезу, звернімося до аналізу однієї з міні-програм арки у другому з заходу компартименті приділу свв. Антонія і Феодосія Печерських, що з півдня межує з Апостольським приділом. Первісно це були внутрішня та зовнішня відкриті галереї, які на межі XVII–XVIII ст. були перебудовані у закриті приділи. Тож в XI ст. ця частина собору мала вигляд прямокутного об'єму, обмеженого на північній стороні стіною з вікном, а на східній,

Мал. 3. Образ св. Павла (переписаний образ св. Варлаама?). XIX ст.

західній та південній – відкритими арками з ростовими зображеннями святих на площинах та погрудними – на схилах. Із західного боку цей архітектурний об'єм сусідив з аналогічним в плані структури та розміру (нині – західний компартимент приділу свв. Антонія і Феодосія Печерських), який через специфічний підбір святих названий нами «папертю святителів» [8, с. 288–297; 9, с. 158–161]. Наявність у південній арці «паперті святителів» образів свв. Капітона Херсонського, Фоки Синопського та Ігнатія Богоносця дозволяє говорити про те, що міні-програма розпису цієї арки ідейно пов'язана з темою руської місії св. Климента Римського, чий мощі хреститель Русі Володимир Великий приніс з Корсуня і поклав у Десятинній церкві [8, с. 288–297; 9, с. 158–161]. Предметом уваги цієї публікації є розкриття задуму міні-програми розпису арки суміжного компартименту, розташованому східніше «паперті святителів».

Як і в інших арках галерей, ця міні-програма включає чотири персонажі – дві ростові фігури на площинах арки і виконані над ними дві півфігури на її схилах. Верхні півфігури нам вдалося визначити дещо раніше – це парні святі преподобний Варлаам та царевич індійський Йоасаф (пам'ять 19 листопада) [8, с. 296–297]. Півфігура останнього, що представляє Йоасафа в лику юного багато одягненого святого в пурпуровій мантиї, зображена на західному схилі арки, півфігура преподобного святого старця Варлаама – на східному. Визначити образ Йоасафа стало можливим завдяки виявленню на площині арки частково знищеного випадінням фрескового тиньку обведеного квадратною рамкою графіті, у верх-

ньому рядку якого збереглося молитовне звернення до святого: [с]ѣтъ *Йоасафе* 'святий *Йоасафе*'.

Молитовне звернення виконане на фресці з образом святителя середніх років, над правим плечем якого зберігся поставлений у XIX ст. супровідний напис-діпінті @ *Йоанνις* 'святий *Йоанн*'. Іконографічний ростовий образ цього святого не співвідноситься з написом-графіті, натомість напівфігура у верхньому схилі арки цілком відповідає з іконографічного погляду атрибуції святого як індійського царевича св. *Йоасафа*. Оскільки його зображення розташоване дуже високо, тож до нього не можна дотягнутися знизу, автор графіті залишив його на нижньому образі св. *Йоанна*, куди міг дістатися.

Св. *Йоасаф* донині фігурує у стінопису, як і у відомому альбомі Ф. Солнцева, виданому після реставраційних робіт середини XIX ст., з написом «св. *Йоанн* Калівіт» (св. *Йоанн* Кущник), який шанується в лику преподобних і зображується в чернечому одязі з Євангелієм у руках [5, рис. 12, 1]. Так само він представлений на поновленій олією в XIX ст. фресці, виданій в альбомі Ф. Солнцева. Проте вивчення розчищеної з-під олії фрески, яка збереглася майже повністю, привело нас до висновку, що реставратори XIX ст. неточно витлумачили і атрибутували її сюжет, що відбилосся і на поновленому ними в соборі сюжеті, й, відповідно, на альбомі Ф. Солнцева. Неадекватно давній фресці передані в олійному поновленні обриси тіла святого, його вбрання й атрибути. До речі, на цю невідповідність звернули увагу і російські дослідники Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов [2, с. 37, прим. 54], проте уникли можливої атрибуції святого через те, що не виявили напису-графіті на фресці. Зображений в XI ст. на схилі арки святий тримає у правій руці хрест, що в цьому випадку є символом сповідництва, як, наприклад, в образах зображених у соборі свв. *Сави* та *Йоанна* Златоуста [8, с. 54, 216], ліва рука схована під мантією. До того ж зображений святий не у чернечій темно-зеленій (як в олійному записі), а в царській пурпуровій мантії, прикрашеній золотим тавліоном (трапецієвидною вшивкою), хибно витлумаченим реставраторами XIX ст. як Євангеліє. Під мантією у нього блакитний хітон, прикрашений золотим опліччям. Тобто, епіграфічні та іконографічні дослідження дозволяють висувати, що на фресці зображений не чернець *Йоанн* Кущник, а царевич *Йоасаф*.

Навпроти св. *Йоасафа*, на східному схилі арки, з усієї вірогідності, був зображений парний йому святий – преподобний *Варлаам*, фресковий образ якого не зберігся. Нині тут знаходиться зображення св. старця *Павла* (судячи з напису-діпінті) у чернечому вбранні, виконане (чи сильно поновлене) олійними фарбами в середині XIX ст. Він тримає руки перед груддю, долоні складені навхрест горсткою – цей жест явно переписаний, оскільки для давніх зображень Софійського собору

Мал. 4. Образ св. *Йоанна* Дамаскіна. XI ст.

він нехарактерний. Можливо, первісно святий був зображений із молитовно відкритими перед груддю долонями. Позаяк реставратори середини XIX ст., які працювали в соборі під керівництвом академіка Ф. Солнцева, зазвичай поновляли пошкоджені фрески за старими контурами, можна припустити тут поновлене олією з «підправленим» реставратором XIX ст. жестом давнє зображення св. *Варлаама*. Утім, не виключено, що тут фреска не збереглася взагалі, тож був виконаний абсолютно інший образ.

За «Єрмінією» *Дионісія* *Фурноаграфіота*

Мал. 5. Образ св. Косми Маюмського. XIX ст.

(поч. XVIII ст.), що узагальнила іконографічний досвід і живописну практику грецької Церкви, Варлаама та Йоасафа належить зображати як відлюдників, у чернечих ризах. Варлаам – старець, із сивою клиноподібною бородою, в схимі, Йоасаф – індійський царевич, юний, з ледь пророслою борідкою, в короні. Однак ми не маємо змоги навести більш-менш близькі за часом іконографічні аналогії

до наших фресок, позаяк персональні образи цих святих з'являються доволі пізно, не раніше XIII–XIV ст. [1]. Зауважимо, що в давньому стінописі Софії Київської в короні зображені лише візантійські царі, а, наприклад, старозавітний цар Єзекія зображений у пурпуровій мантиї та без корони.

В останню чергу нам вдалося атрибутувати фресковий образ св. Йоанна Дамаскіна, який публікуємо вперше. Це і є вже згадане зображення, підписане на фресці у середині XIX ст. як «св. Йоанн». Цікаво, що у альбомі Ф. Солнцева він значиться як «св. Йоанн Дамаскін» [5, рис. 12, 2]. Цей напис-ім'я, вочевидь, є правильним, імовірно, дублюючим давній, оскільки, по-перше, образ св. Йоанна Дамаскіна відповідає супроводжуючим його образам свв. Варлаама та Йоасафа, а, по-друге, на ньому нам вдалося простежити над лівим плечем фрагмент давнього напису-діпінті *Δαμασκηνός*: від нього залишився *Δαμ* у стовпчик, причому біля «дельти» також прокреслене ще графіті (по сухому тиньку), яке дублює її. Під час реставрації фрески у 60-х рр. XX ст. ця частина імені святого, повторена у олійному записі середині XIX ст., була зчищена разом із цим пізнім фарбовим шаром, оскільки під ним виявили давню фреску. Слід зауважити, що там, де написи-імена збереглися з давнини, реставратори Ф. Солнцева, як правило, їх повторювали. Тож натурне дослідження пам'ятки доводить, що можна вірити його альбому і тут зображено св. Йоанна Дамаскіна.

Розміщення його образу в «митрополії руській» у супроводі свв. Варлаама і Йоасафа є не випадковим, адже св. Йоанн Дамаскін (бл. 675 – бл. 753 рр.) – один з найбільш шанованих християнських святих, Отець і учитель Церкви, визначний богослов, філософ і гімнограф, який у церковній традиції вважається автором славетної «Повісті про Варлаама пустельника та Йоасафа царевича», що стала надзвичайно популярним твором світової літератури Середньовіччя. Тим не менш, образ св. Йоанна Дамаскіна донедавна не був виявлений науковцями серед давніх зображень святих на стінах Софії Київської.

Варто звернути увагу на його іконографію. У Софії Київській Йоанн Дамаскін зображений як ще досить молода людина, він має коротку зачіску з тонзурою і невелику борідку. У давній Церкві (Східній і Західній) тонзура – знамення тернового вінця і знак належності до духовного сану. На Йоанні бачимо багатий блакитний хітон, поверх якого – малий пурпурний фелон (малий фелон як символ служіння носився не лише нижчими кліриками, але й священниками; прикметно, що в Менології Василя II всі клірики представлені в малих фелонах: їх надягали для хресних ходів, звершення таїнств і треб, молитвослов'я, для співу в хорі [3, с. 259–260, 266–267]), з-під якого спускається долу епитрахиль. Тобто, святий фігурує в облаченні ієромонаха, однак в руках, як Отець Церкви або священник, тримає велике Євангеліє. Зазначимо,

що Йоанн Дамаскін шанується в лику преподобних, тому зазвичай постає в чернечій мантиї, а на фресці, гадаємо, дається його узагальнений образ як Отця Церкви, священника і преподобного.

Радше за все, він і був священником: візантійський хроніст Феофан постійно називає його «пресвітером і ченцем». Так він визначається і в надписаннях рукописів його творів, в одному з яких він названий «пресвітером святого Воскресіння Христа, нашого Бога». Це дозволяє припускати, що св. Йоанн займав місце в церкві Воскресіння Христова (Гроба Господня) в Єрусалимі, залишаючись ченцем свого монастиря. Можливо, він був проповідником, і як такий писав літургійні поетичні твори і гомілії. На користь цього свідчить хроніст Феофан, який постійно називає його як Йоанна Златоуста – «Йоанн Златоструй» [4].

Наявність на св. Йоанні Дамаскіні богослужбового малого фелону, імовірно, підкреслює його служіння як визначного письменника і богослова, що акцентовано образами свв. Варлаама та Йоасафа. Принаймні, в аналогічному облаченні – багатих туніках, малих фелонах і епитрахілях фігурують у соборі св. цілители-анаргіри Пантелеїмон, Косма і Даміан, служіння яких підкреслено ковчежцями-піксідами з ліками, які вони тримають у руках.

Іконографія св. Йоанна Дамаскіна тут доволі незвична, адже відмітною рисою його зображення в інших пам'ятках є відсутній на фресці головний убір східного типу у вигляді тюрбана (рідше – чернечого куколя), який вказує на сирійське походження святого. В руках Йоанна Дамаскіна зазвичай зображується згорнутий чи розгорнутий сувій з текстами його гімнів на честь Пресвятої Богородиці [4]. Прикметне, що в давніх пам'ятках Йоанн Дамаскін не завжди зображується в тюрбані. Наприклад, на сучасній Софії Київській мініатюрі «Йоанн Дамаскін і Косма» з Менологія Василя II (перша чверть XI ст.) св. Йоанн виявляє подібну до нашої фрески іконографію: він представлений як людина середнього віку, без тюрбана, з коротким волоссям і борідкою [12, р. 213].

Іноді, як на згаданій мініатюрі, св. Йоанн Дамаскін постає в парі зі св. Космою Маюмським, звідним братом і сподвижником, з яким разом складав канони на честь Богородиці, Церкви і Віри, що ввійшли до православного богослужіння. Під час гоніння на святі ікони Йоанн Дамаскін і Косма Маюмський виступили на захист іконошанування та написали чимало творів проти іконоборців. Цікаво, що в Софії Київській навпроти св. Йоанна Дамаскіна, за принципом композиційно-сислової симетрії (своєрідної рими), в середині XIX ст. зображено (радше – поновлено олією вельми постраждалу фреску?) постать святителя Косми з відповідним написом-іменем Ⓐ Κοσμάς, тобто цей персонаж є св. Космою Маюмським.

У Софії Київській є ще одне зображення св. Йоанна Дамаскіна, виконане олійними фарбами у XVIII ст. (судячи з іконографії святого) і поновлене

у XIX. Воно знаходиться на західних хорах, при вході до північної сходової вежі. Тут святий постає в традиційному іконографічному типі – у чернечому облаченні й тюрбані. Навпроти Йоанна Дамаскіна – образ св. Варвари, також виконаний у XVIII ст. і поновлений у XIX ст. У цьому випадку автори розпису в розміщенні святих слідували календарному (мінейному) принципу, адже пам'ять свв. Йоанна Дамаскіна і Варвари святкується в один день – 4 (17) грудня.

Натомість у розміщенні образів святих у соборі в давні часи витримано концептуальний принцип, на що ми вже звертали увагу [6, с. 161–163; 8, с. 39–42]. Зокрема, акцент у розглядуваній нами міні-програмі фрескового розпису східної арки поставлено на образі св. Йоанна Дамаскіна як автора «Повісті про Варлаама та Йоасафа», що не є випадковим. Цей перекладний твір, який відносять до жанру «агіографічних романів», був досить поширеним у давньоруській писемності. Повість, дія якої відбувається в Індії, розповідає про сина царя-язичника і гонителя християн Авеніра – Йоасафа, який завдяки пустельнику Варлааму перейшов від ідолопоклонства до віри у Христа і перейняв від мудрого Варлаама основи християнського життя. Ставши царем, Йоасаф утвердив християнство у своїй країні і навернув у нього свого батька. Щойно після хрещення цар Авенір помер, Йоасаф залишив царство і пішов подвизатися в пустиню до свого вчителя-старця [1].

Хоча авторство «Повісті» залишається предметом наукових дискусій, загалом вважається, що ця християнізована переробка індійських легенд про Будду була пізніше приписана Йоанну Дамаскіну. Хай би там як, традиція приписує її створення ченцю Йоанну з обителі св. Сави Освяченого в Палестині, у якому на підставі приписок у грецьких рукописах убачають преп. Йоанна Дамаскіна, який дійсно подвизався у цій обителі та був визначним ученим і письменником. Гадають, що давньоруський переклад з грецької мови «Повісті про Варлаама та Йоасафа» був зроблений у Києві не пізніше початку XII ст. [11, с. 350–351], але й не раніше середини XI ст. [10, с. 245–248]. Проте звернений до неофітів стінопис Софії Київської доводить, що цей твір був добре відомим на Русі в добу її християнізації ще за Володимира, тому цілком можливо припустити, що вже тоді був зроблений переклад «Повісті», який, імовірно, зберігався в бібліотеці «митрополії руської».

Сама ж ситуація царя-язичника і його сина-християнина перекликається з життям родини Володимира, батько якого Святослав був язичником, а син останнього Ярополк (звідний брат Володимира) – християнином. Можна сказати, що така ситуація була звичайним явищем у щойно наверненій країні, і ця дилема батьків і

дітей вельми хвилювала київське суспільство часів Володимира. Оскільки «Повість» – це за своїм жанром повчальна, учительна (духовна) бесіда, образи свв. Йоанна Дамаскіна, Косми Маюмського, Варлаама та Йоасафа вельми логічно вписуються в ідейний контекст сусідньої «паперті святителів», що засвідчує тісний взаємозв'язок міні-програм.

Посилання

1. Варлаам и Иоасаф // Православная энциклопедия. – Т. 6. – 2009. – С. 619–625. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravenc.ru/text/154239.html#part_9.
2. Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // Византийский временник. – 2007. – № 66 (91).
3. Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – Т. 1, ч. II.
4. Иоанн Дамаскин // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. 24. – С. 27–66. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/471131.html>.
5. Киевский Софийский собор // Древности Российского государства. – СПб., 1871. – Вып. 1, 2, 3.
6. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с.
7. Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – 232 с.
8. Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К., 2014. – 336 с.
9. Нікітенко Н.М. «Паперть святителів» у Софії Київській // Проблеми та досвід вивчення захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (Київ, 27–28 листопада 2002 р.). – К., 2003. – С. 158–161.
10. Пичхадзе А.А. О происхождении славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2002. – С. 232–249.
11. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) / Отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л., 1987. – 493 с.
12. Vat. gr. 1613, Biblioteca Apostolica Vaticana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613/0001?page_query=213&navmode=struct&action=pagesearch&sid=5e44e8e1f1bd0448230b37a95e15edfc.

Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Мини-программа росписи одной из арок южной галереи Софии Киевской

Статья посвящена атрибуции на основании иконографических и эпиграфических данных фресковых образов в арке-переходе между древними южными внутренней и внешней галереями Софии Киевской.

Ключевые слова: София Киевская, монументальная живопись, фрески, иконография, эпиграфика, св. Иоасаф, св. Варлаам, св. Иоанн Дамаскин, св. Косма Маюмский.

Nikitenko N.M., Kornienko V.V. Mini-program of mural of the one arch in the southern gallery of the St. Sophia in Kyiv

On the basis of iconographic and epigraphic data in the article are attributed fresco images in arch-transition between the ancient southern inner and outer galleries of the St. Sophia in Kyiv.

Key words: St. Sophia in Kyiv, monumental painting, frescoes, iconography, epigraphy, St. Josaphat, St. Barlaam, St. John of Damascus, Saint. Cosmas of Maiuma.

04.03.2016 р.

СВ. НИКАНДР, СВ. СТРАТОНІК ЧИ СВ. ІСРОН? (ДО ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ФРЕСКОВОГО ОБРАЗУ В ПІВДЕННІЙ ВНУТРІШНІЙ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ)

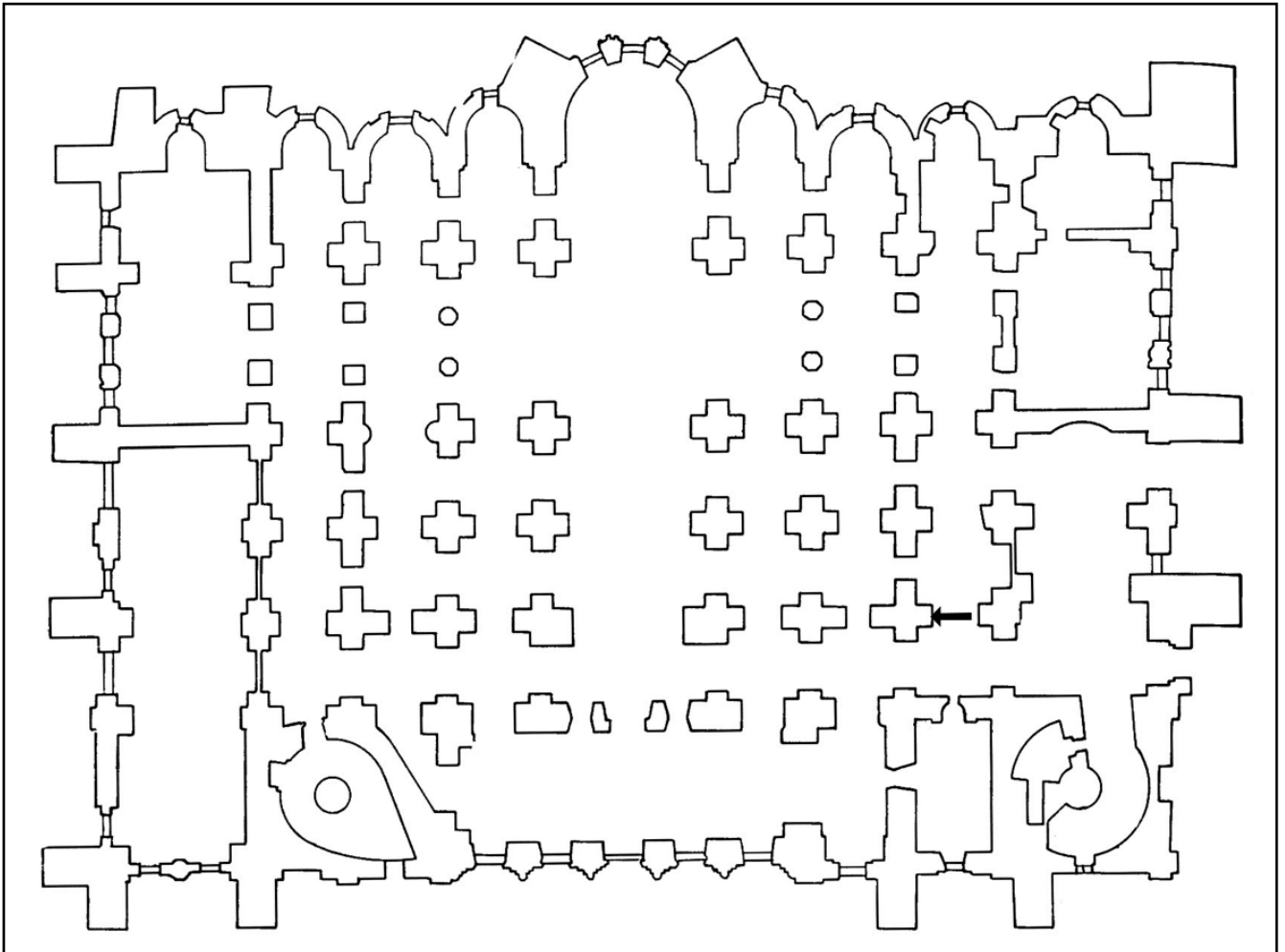
Стаття присвячена атрибуції на підставі іконографічних та епіграфічних даних однофігурного фрескового образу святого воїна-мученика, що розташований на північному схилі арки-переходу між внутрішніми західною та південною галереями Софії Київської.

Ключові слова: Софія Київська, монументальний живопис, фрески, іконографія, епіграфіка, св. Ісрон.

Одним з найважливіших питань у дослідженні іконографічної програми монументального живопису Софійського собору у Києві є атрибуція однофігурних фрескових образів на його стінах, яких нараховується близько півтисячі. У сучасній науковій літературі більшість з них і досі фігурують як невідомі святі (пресвітери, мученики, воїни тощо), або ж дослідниками пропонується різна ідентифікація окремих фрескових образів, що унеможливує отримання чіткої картини іконографічної міні-програми кожного окремого архітектурного об'єму Софії Київської.

Сприяти бодай частковому розв'язанню цього питання покликані епіграфічні дослідження, адже написи-дипінті чи їх залишки, що є підписами до фрескових образів, а також написи-графіті, що містять імена святих, дозволяють обґрунтовано атрибутивувати зображені на стінах храму постаті, тож у цьому контексті є надзвичайно цінним історичним джерелом [докл. див.: 5, с. 105–126]. Не зайвим буде наголосити, що залучення графіті для визначення образів святих на фресках Софійського собору вперше здійснив С. Висоцький, чиї напрацювання в цьому напрямку були прийняті, переосмислені та доопрацьовані сучасними вченими.

Останніми роками дослідження стінописного ансамблю Софії Київської здійснювалися незалежно як російськими вченими Н. Герасименко, А. Захаровою, В. Сарабьяновим [1; 2; 3], так і українськими – Н. Нікітенко, В. Корнієнком [див.: 7]. Попри приблизно однакову методику роботи, що передбачає комплексний підхід, з урахуванням результатів вивчення поверхні фрески на предмет виявлення епіграфічних пам'яток та іконографічних аналогій, атрибуція однофігурних фресок і, відтак, програми росписів, часто кардинально різняться між собою. Причиною цьому є відмінність як у загальних підходах до обробки матеріалу, так і в деяких деталях методики дослідження. Зокрема, відмінність сучасних досліджень українських науковців полягає в акцентуванні уваги та

Мал. 1. Схема першого поверху Софійського собору з позначенням місця розташування образу св. Ієрона

першочерговості врахування саме інформації епіграфічних пам'яток (звісно, за їх наявності), яка співставляється з іконографічними особливостями зображеного на фресці святого/святої. Російські мистецтвознавці на першочергове місце зазвичай ставлять саме пошук іконографічних аналогій та логіку розміщення постатей, пов'язаних між собою життями або днями пам'яті святих, а інформація графіті в цьому випадку виконує другорядну роль. Якщо ж вона суперечить пропонованій на підставі іконографічних особливостей атрибуції – взагалі ігнорується. Тим більше, що частина графіті та дипінті, які збереглися на фресках собору, російськими дослідниками не була виявлена. В цьому є певна об'єктивна складова, адже в силу віддаленості від досліджуваної пам'ятки вивчення стінопису Софії Київської ними проводиться нашвидкоруч під час короткотермінових відряджень. Проте ще багаторічний дослідник софійської епіграфіки С. Висоцький наголошував, що вивчення цих пам'яток має відбуватися на місці та тривалий час, а не «наскоками».

З огляду на це, автором статті, спільно з Н. Нікітенко, ще з 2006 р. проводяться планомірні

епіграфічні дослідження Софійського собору, внаслідок яких було виявлено понад 7 тисяч графіті XI – початку XVIII ст., в тому числі й тих, що містять імена святих. Також дослідженню підлягають збережені дипінті та їх фрагменти на поверхні фрескового тиньку. Така робота вже дозволила атрибуувати більше півтори сотні однофігурних фрескових образів храму, вона продовжується і надалі. З-поміж результатів нових досліджень – остаточна атрибуція образу воїна-мученика, який розташований на північній площині арки-переходу від південної до західної внутрішніх галерей Софійського собору. Висвітленню результатів цього дослідження і присвячена наша стаття.

Хронологічно першим цей образ воїна в рожевому хітоні та світло-зеленому гіматії був атрибутований у XIX ст. Ф. Солнцевим, де він значиться як св. Никандр [4, рис. 18, 1]. Важко зараз визначити, на які дані спирався дослідник при такій ідентифікації образу, можливо, він бачив залишки напису-дипінті, які інтерпретував як ім'я Никандр. Справа в тому, що мучеників з таким ім'ям було декілька, проте саме за іконографічними особливостями впевнено

Мал. 2. Образ св. Ієрона Мелітинського у Софії Київській
 можна визначити, що св. Никандр в образі воїна-мученика – це один з 33-х мелітинських мучеників. Св. Никандр входив до дружини св. Ієрона, який разом зі своїми воїнами постраждав за Христа бл. 290 р. За відкрите сповідання віри святі були піддані тортурам, а потім їм відсікли голови. Тіла святих поховали християни, а голову св. Ієрона викупив християнин Хрисанфій та, за деякий

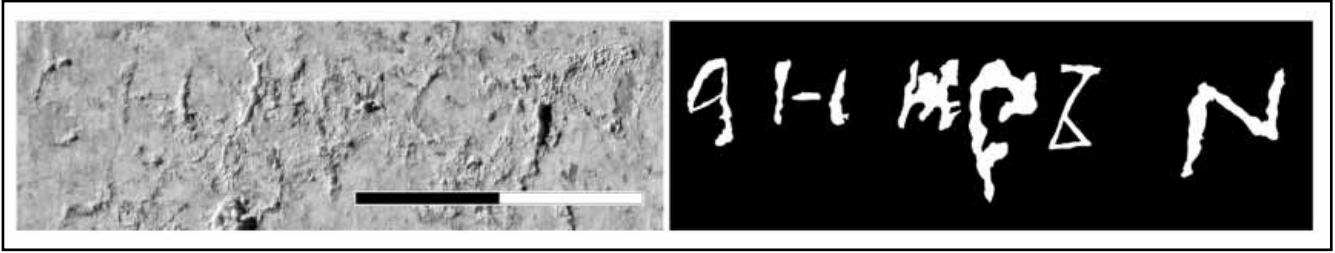
час, побудував на місці страти мучеників храм і повернув туди голову святого мученика. Пам'ять св. мучеників Церква править 7 (20) листопада.

Утім, попри відносну логічність такої атрибуції святого, російські дослідники Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сараб'янов поставили під сумнів пропоновану Солнцевим ідентифікацію цієї постаті. Їх сумніви викликало кілька обставин. Першою з них була невідповідність позначеного у Солнцева образі св. Никандра з іконографією мучеників з таким ім'ям, які не були воїнами (постать св. Никандра Мелітинського з якихось причин не розглядалась взагалі). Другою обставиною було те, що над образом цього «св. Никандра» добре збереглось фрескове погрудне зображення святого з чітко видимим написом-дипінті XI ст., на підставі чого він однозначно ідентифікується як св. дякон Єрмил. Виходячи з наведених посилань та спираючись на те, що парним св. Єрмилу є образ св. Стратоніка, який був воїном, дослідники дійшли висновку, що на фресці зображений саме св. Стратонік. Така атрибуція посилювалась посиланням на іконографію [1, 46–47].

Дійсно, образ святого з південної галереї віддалено схожий на образ св. Стратоніка у арці-переході між приділами Михайлівським та Йоакима й Анни. Тут він зображений якраз навпроти св. Єрмила [7, с. 190–192]. Образи цих святих у вівтарній частині храму надійно ідентифікуються завдяки виявленим на них графіті [6, с. 46, 64]. Тож, на перший погляд, така атрибуція святого виглядає цілком логічною та обгрунтованою.

Тим не менше, під час такої атрибуції була проігнорована наявність на цій фресці напису-графіті, який був на той час попередньо прочитаний як ім'я «Симон». Таке прочитання спонукало нас гіпотетично ідентифікувати виконаний на стіні образ як св. Симеона Перського, який постраждав разом з Ісааком та Вахтисієм у 339 р. у Персії за Сапора I. Не маючи змоги з об'єктивних причин повторно дослідити цей напис у 2012–2015 рр. і будучи змушеними спиратись на попереднє пропоноване прочитання, яке видавалось нам на той час припустимим, така атрибуція як гіпотетична була повторена в монографії, присвяченій дослідженню образів святих на фресках Софії Київської [7, с. 296]. Наприкінці 2015 р. цей напис мені вдалося дослідити повторно в оригіналі та прочитати текст. Це дозволило впевнено інтерпретувати образ на фресці.

Складові напису-графіті пошкоджені вибоями, що частково закриті шпаклівкою, вони сильно затерті, тож рельєф прорізів незначний. Тим не менше, шість літер графіті ідентифікуються доволі впевнено: *анѣрън*. За палеографічними ознаками цей напис датується в межах другої чверті XI –

Мал. 3. Підпис-графіті до фрескового св. Іерона Мелітинського

кінця XII ст., тож виконувався тоді, коли напис-дипінті був видимий і автор графіті орієнтувався на нього. Не довіряти цьому текстові немає підстав. З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином: Δ(гюсѣ) Иерън(ъ), тобто, 'святий Іерон'.

Відтак, зображеного на фресці святого слід атрибутувати як образ св. Іерона, очільника 32 воїнів-християн, які були страчені за сповідання віри у Мелітині бл. 290 р. В іконографії зустрічається зображення св. Іерона як у вигляді юнака, так і людини середнього віку з довгим волоссям та бородою. Саме останній іконографічний тип, що знаходить аналогії серед монументального розпису та книжної мініатюри [8]. Пропоновану ідентифікацію підтверджує і той факт, що на протилежній стороні арки зображений ще один святий воїн – Епіфаній, який теж входив до дружини св. Іерона. Цей образ надійно ідентифікується завдяки напису-графіті з ім'ям зображеного тут святого, а також знаходить іконографічні аналогії [7, с. 295–296].

Отже, комплексні дослідження іконографії образу, історичного контексту розміщення образів святих в цій частині храму та розташованої на фресці епіграфічної пам'ятки дозволили впевнено атрибутувати ще одну постать в соборі святих Софії Київської.

Посилання

1. Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // ВВ. – 2007. – № 66 (91). – С. 24–59.
2. Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М., 2009. – С. 208–256.
3. Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых на хорах собора Св. Софии в Киеве. Новые атрибуции // ВВ. – 2014. – № 73 (98). – С. 219–236.
4. Древности Российского государства. Киевский Софийский собор. Вып. I–IV. – СПб. 1871–1887.
5. Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела. – К., 2014. – 320 с.
6. Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. V: Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). – К., 2015. – 440 с.
7. Никитенко Н., Корнієнко В. Собор святих Софії Київської. – К. 2014. – 336 с.
8. Святой мученик Іерон. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/912459.html>.

Корнієнко В.В. Св. Никандр, св. Стратоник или св. Иерон? (К проблеме атрибуции фрескового образа в южной внутренней галерее Софии Киевской)

Статья посвящена атрибуции на основании иконографических и эпиграфических данных однофигурного фрескового образа святого воина-мученика, расположенного на северной стороне арки-перехода между внутренними западной и южной галереями Софии Киевской.

Ключевые слова: София Киевская, монументальная живопись, фрески, иконография, эпиграфика, св. Иерон.

Kornienko V.V. St. Nikandr, St. Stratonik or St. Jerome? (to the problem of attribution of the fresco image in the southern inside gallery of the St. Sophia in Kyiv).

In the article on the basis of iconographic and epigraphic data is attributed a single - personal fresco image of a holy warrior and martyr; located at the northern slope of the arch-transition between the inner western and southern galleries of the St. Sophia in Kyiv.

Key words: St. Sophia in Kyiv, monumental painting, frescoes, iconography, epigraphy, St. Jerome.

04.03.2016 р.

УДК 904:930.2:003.072(477.51)

С.В. Подлевський

НОВІ ЗНАХІДКИ ПРЯСЛИЦЬ З НАДПИСАМИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Стаття присвячена давньоруським пряслицям з кирилическими надписами, що були віднайдені протягом останніх років у складі колекцій музеїв Чернігівської області.

Ключові слова: епіграфіка, Давньоруська доба, пряслиця з надписами.

Актуальність даного дослідження, присвяченого пряслицям з написами, виявленими в музейних колекціях Чернігова та Новгород-Сіверського, зумовлена важливістю та рідкісністю пам'яток давньоруської писемності, відомих у регіоні. Кожна така знахідка дає нову інформацію для вивчення його історії та культури, дозволяє отримати нові данні щодо таких аспектів суспільного життя, як антропоніміка, специфіка народної мови і письма, семантика захисних знаків тощо.

Пірофілітові (виготовлені з овруцького шиферу) пряслиця належать до масового матеріалу, типового

для давньоруських пам'яток. Це був невід'ємний побутовий предмет, що виступав у різних ролях та значеннях: від деталі побутового веретена (важка) до, ймовірно, грошової одиниці. Пряслице, або «пряслень» тогочасної мови, було також найбільш поширеним об'єктом для надписів: від імен до заклять. Однак найчастіше на ньому зображувалися лише маркувальні знаки, що позначали власника.

На території Чернігівщини зафіксовані як кириличні, так і скандинавські рунічні графіти на пряслицях. Однак, все ж, найбільша категорія – це невизначені графічні знаки. Теоретично їх можна віднести як до місцевої системи символів, так і до знаків писемності. Найчастіше подібна невизначеність викликається деформаціями при написанні чи банальною неосвіченістю автора.

Безперечно, у випадку з пряслицями мова про повноцінний рунічний текст не йде [1, с. 73]. Найчастіше – це одна чи три чітко зроблених руни. Це зумовлено специфічністю даної системи писемності як ідеографічної, де один знак міг означати ціле слово або поняття. Що ж до кириличних надписів, вони є більш поширеними ніж руни, хоча також зустрічаються досить рідко. Їх інформативність найчастіше трохи більша за один знак чи слово – це або певний сталий вираз, або якась фраза. Втім у деяких випадках за подібними надписами можливо навіть виявити специфіку місцевого діалекту, себто – народної мови. Однак особливу цінність подібні знахідки мають, перш за все, як зразки освіченості простого населення, що дозволяють визначити розповсюдженість писемності серед нижчих його верств та жінок.

Слід відзначити, що на початок двохтисячних

Рис.1. Чернігівське пряслице (фото 1)

Рис.1. Чернігівське пряслице (фото 2)

Рис.1. Чернігівське пряслице (фото 3)

Рис.1. Чернігівське пряслице (фото 4)

років на всій території колишньої Русі налічувалося близько тридцяти пряслиць з кириличними надписами, які піддаються тлумаченню [2, с. 52]. Втім більшість таких тлумачень є дискусійними та залишають місце для нових інтерпретацій. Зумовлено це цілим рядом причин, найголовніша з яких – неправильне чи перекручене написання. В кожному новому випадку важко встановити, чи то в графіті була використана нова, поки не відома, графема літери, чи то незрозумілі знаки є слідством неосвіченості давньоруського «письменника».

Депаспортизоване пряслице, яке зберігається в фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів-Стародавній», демонструє цю класичну епіграфічну дилему.

Точні дані про місцезнаходження пряслиця, на жаль, відсутні. Згідно припущенню працівників фондів заповідника, воно походить з розкопок на посаді стародавнього Чернігова. Скоріш за все, його знайдено поблизу П'ятницької церкви в 90-х роках ХХ ст. Це – біконічне пірофілітове пряслице ($d = 2,9$ см; $h = 1,7$ см; d отвору – $1,3$ см) з вирізаним на боковій поверхні надписом (рис. 1–4). Надпис виконаний досить грубо, на викривленій поверхні. Проте, в ньому можна виділити відносно чіткі літери (рис. 5). Перші чотири літери читаються досить впевнено: *покої* (*п*), *рыці* (*р*), *юс малий* (*я*), *слово* (*с*); за ними позначена трикутна графема, яка може бути деформованою *людіє* (*л*). Закінчується ця частина напису двома чіткими літерами: *нашь* (*н*), *ерь* (*ь*).

Можна допустити тлумачення написаного як «пряслень». Пропущена голосна в середині слова є інколи вживаним скороченням. Відомо, що на Бо-

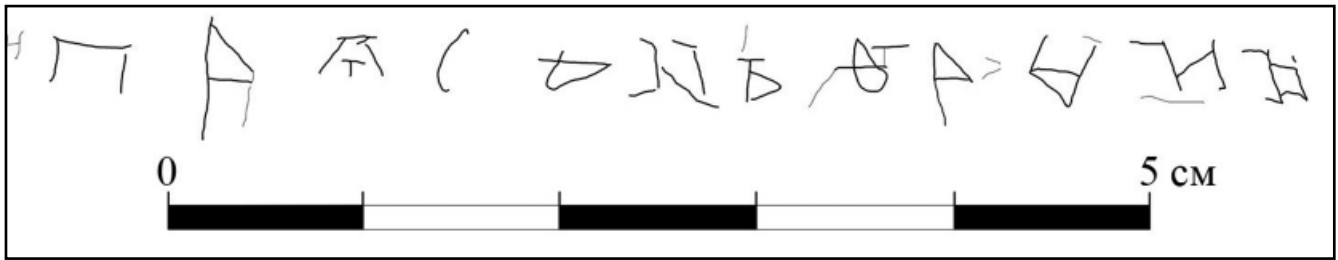

Рис. 5. Прорис надпису на пряслиці з Чернігова

ровському селищі (район Переяславля-Рязанського) в 1958 році було знайдено шиферне пряслице з аналогічним надписом. Згідно інтерпретації О.О. Мединцевої, воно датується XII–XIII ст., а напис на ньому читається як «*пряслнь Парасии*» [2, с. 62].

За цією аналогією, другу частину чернігівського напису також можна трактувати як ім'я власника. Однак через недбале написання прочитати цю частину графіті практично неможливо. Вона складається з п'яти не дуже чітких знаків: перший – *он* (*o*) чи *єсть* (*e*), другий – *р'ці* (*p*), третій може бути як *іжеі* (*i*) так і *нашь* (*n*), четвертий більш схожий на *іжеі* (*i*), хоча не виключений і спеціально перевернутий *нашь* (*n*); останній знак можна визначити як *єр* (*ь*). Гіпотетично надпис можна реконструювати як «*Пряслнь Ерінь*», де останнє слово може бути ім'ям власника. Подібне ім'я (Ера, Ерін) зустрічається, проте в досить пізній час XV–XVI ст. [3, с. 109].

Через відсутність точної інформації про місцезнаходження пряслиця, датувати напис досить проблематично. Однак можна спробувати визначити приблизні хронологічні межі його виникнення, виходячи з характерного написання деяких літер. О.О. Мединцева вказує, що використання подібних літер (*p*, *a*, *n*) з характерною нахилоною рисою та пропущеним слабким (*ь*) в слові «*пряслень*» властиво пізньому давньоруському періоду. Цьому висновку відповідають і спостереження С.О. Висоцького. Він вважає, що поширення малоформатного (*p*) з голівкою у вигляді трикутника і з нахилом вниз відбувається в XIII ст. [4, с. 174–175]. Загалом більшість читабельних графем у написі мають характерні для XIII ст. особливості. Безумовно, написання на боковій викривленій поверхні могло обумовити деформацію знаків, яка лише випадково співпадає з хронологічними ознаками. Однак оскільки для більшості літер ці ознаки узгоджуються, датування напису XIII ст. є досить вірогідним.

Наступне пряслице походить з фондів Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника «Слово о полку Ігоревім». Воно також депаспортизоване і, за припущенням співробітників заповідника, належить до матеріалів розкопок А.В. Кузи у 1979–1982 рр. Пряслице біконічної форми, з темного пірофіліту ($d = 3,2$ см; $h = 2$ см; d отвору – $0,9$ см). Надпис міститься на його верхній поверхні і має деякі пошкодження (рис. 6). На бічній стороні пряслиця зображені лінійні знаки (рис. 8).

Рис. 6. Новгород-Сіверське пряслице (фото верхньої площини)

У складі напису можна визначити до 5 кирилических знаків (рис. 7). Першу літеру можна виділити досить впевнено, це – *буки* (*b*). Друга має незавершений вигляд і трактується як *іжеі* (*i*) завдяки правій мачті та обрізку нахилої риски. Третя літера, судячи з усього, пошкоджена: частина її була збита. Проте завдяки детальному огляду можна відновити загальні контури: чітко виділяється мачта літери та коса риска зі збитою згори частиною, що, ймовірно, була кузовом *р'ці* (*p*). Четверта літера прорізна досить поверхово, але помітно. Її можна інтерпретувати як *нашь* (*n*). П'ята літера прорізна добре і її можна інтерпретувати як *аз* (*a*). Відповідно, слово можна прочитати як «*Бірна*», що теоретично є ім'ям власника. Відома значна кількість давньоруських антропонімів з коренем «*Бір*», тому можна припустити подібне [3, с. 39]. В даному випадку, враховуючи закінчення, це могло бути жіноче ім'я. Цікавими є додаткові лінії над літерами (*b*, *n*, *a*), що є досить архаїчною рисою. Графема літери *буки* (*b*) є нетиповою: крім додаткових ліній згори і знизу, сам кузов літери округлий. Слід враховувати, що надпис має значні деформації. Це робить епіграфічний аналіз досить складним та не дозволяє зробити однозначні висновки не тільки щодо його змісту, але й щодо його датування. За графемами літер (*b*, *n*, *a*) пряслице можна віднести до XII – початку XIII ст. Можна зазначити, що в ньому вже проявились характерні риси правопису XIII ст., проте літери писалися по більш старим зразкам.

Цікаво, що по обох боках надпису прорізані

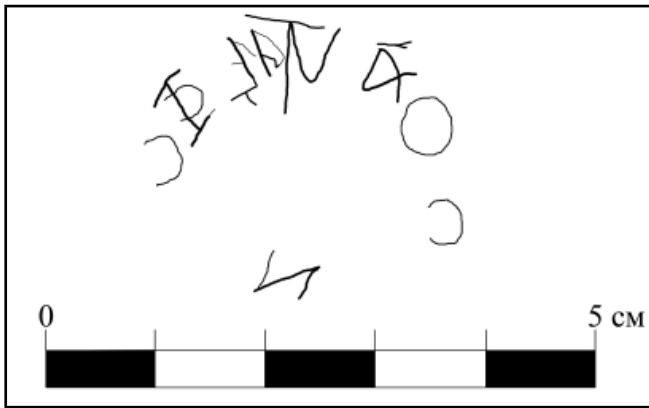

Рис. 7. Прорис надпису на пряслиці з Новгород-Сіверського

Рис. 8. Новгород-Сіверське пряслице (фото бічної сторони)

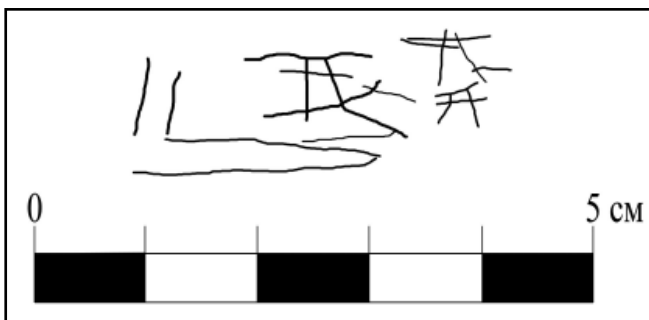

Рис. 9. Прорис графіті на бічній стороні пряслиця з Новгород-Сіверського

кола, які, ймовірно, символічно закривали його чи відігравали роль апотропеїв. Нижче є ще два знака – коло та літероподібний символ. Для них також можна припустити захисне значення. Інший ряд знаків знаходиться на бічній стороні (рис. 9). Серед орнаментального набору ліній тут можна виділити три подібні до літери «П» знаки з додатково прокресленими лініями по середині. Такі сітчасті знаки не є рідкістю – сітчасті орнаменти, чи прямокутники з прокресленими лініями досить часто зустрічаються на гральних бабках (астралах), їх варіації відомі і на пряслицях.

Подібні графіті (хрести, лінійні сітки, літероподібні, окремі літери та орнаменти) зустрічаються набагато частіше за надписи [5, с. 94]. Вважається, що ці знаки наносилися для того, щоб не переплутати пряслиця та веретена під час ігор, танців та ворожіння, якими жінки переривали прядіння. Також відомо, що пряслиця були весільним

подарунком у слов'ян від жениха нареченій [6, с. 231]. Зазвичай подібним графіті дослідники не надають уваги, інтерпретуючи їх як декоративне оздоблення. Однак досить часто повторення деяких сталих комбінацій знаків дає змогу віднести їх до традиційних символів, що відігравали, ймовірно, і магічну функцію. Втім, це питання потребує подальшого дослідження.

Таким чином, згадані написи на пряслицях можна визначити як графіті XII–XIII ст., які констатують тип предмету та визначають ім'я власника. Можна також зауважити, що переважна більшість читабельних надписів, відомих на території Давньої Русі, відноситься саме до цього часу [6, с. 231]. Слід також зауважити, що дані знахідки підтверджують перспективність пошуків нових, невідомих науці написів не тільки «в полі», серед матеріалів новітніх археологічних досліджень, але і в колекціях музейних установ.

Посилання

1. Подлевский С.В. Гребень з руноподібними знаками з розкопок на Чернігівському дитинці // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXVIII международной студенческой археолого-этнологической конференции. – Брянск: Курсив, 2012. – С. 73–74.
2. Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). – М.: Наука, 2000. – 291 с.
3. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М.: Наука, 1974. – 382 с.
4. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 455 с.
5. Подлевский С.В. Давньоруські пряслиця з графіті з території Чернігівського посаду // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2014. – С. 94–95.
6. Медынцева А.А. Два пряслица с надписями из Киева // ДНЕССЛОВО. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 228–232.

Подлевский С.В. Новые находки пряслиц с надписями с территории Чернигово-Северщины

Статья посвящена древнерусским пряслицам с кириллическими надписями, которые были найдены за последние годы в составе коллекций музеев Черниговской области.

Ключевые слова: эпиграфика, Древнерусская эпоха, пряслица с надписями.

Podlevsky S.V. New findings of spindle whorls with inscriptions from the territory of Chernihovo - Sivershchyna

This article is devoted to ancient Rus spindle whorls with cyrillic inscriptions that have been found in recent years among collections of museums in Chernihiv region.

Key words: epigraphy, Ancient Rus era, spindle whorls with inscriptions.

22.02.2016 р.

ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ВСЕВОЛОДА ОЛЬГОВИЧА ІЗ ПЯСТАМИ

Стаття присвячена аналізу династичних зв'язків Русі в 40-х рр. XII ст., закріплених шлюбами доньок Всеволода Ольговича із представниками польської династії Пястів. Автор визначає причини, зміст і наслідки такої зовнішньої політики князя Всеволода Ольговича.

Ключові слова: Всеволод Ольгович, Звеніслава, Сбислава, Владислав II «Визнанець», Болеслав I «Високий», Володимирко Володаревич, Іпатіївський літопис.

Амбітні та цілеспрямовані представники чернігівської князівської династії Ольговичів завжди користувалися особливою увагою не лише давньоруських книжників, але й викликали наукові зацікавлення істориків. Однією з таких контрверсійних постатей був Всеволод Ольгович, чернігівський (1127–1139 рр.) і великий київський князь (1139–1146 рр.). Його особистість і діяльність оповита великою кількістю міфів, які побутують в історичній науці ще з часів В.Н. Татищева, котрий підкреслював велику любов князя до влади з одного боку та надмірну любов до жінок і розпусту – з іншого [1, с. 152, 162]. Натомість деякі сучасні дослідники відзначають миролюбні сподівання й намагання залагодити військові конфлікти Всеволодом із князями інших династій переважно мирним шляхом, наголошують на позитивних сторонах його особистості [2, с. 538–540, 543].

Метою цієї розвідки є спроба дослідити склад сім'ї князя Всеволода Ольговича, у зв'язку із чим з'ясувати причини, зміст і наслідки його династичної політики.

Всеволод був старшим сином Олега Святославича, засновника династії Ольговичів та знатної грекині Феофано Музалон [3, с. 50] або невідомої за іменем половецької князівни [4, с. 24]. Він вперше згадується (саме як Всеволод) у Лаврентіївському літописному зводі під 1112 р. на третьому місці після Святополка Ізяславича та Ярослава у перерахунку князів – учасників військового походу на половців, під час якого 24 березня князі отримали перемогу на р. Салні [5, стб. 289]. З вищенаведених фактів можна зробити висновок, що він народився у 80–90-х рр. XI ст. Утім, В.М. Коган називає дату народження князя Всеволода – до 1096 р. [6, с. 156]. Р.В. Зотов уважав, що хрестильним іменем було Георгій [7, с. 34–35, 262], тоді як на сьогодні можна стверджувати, що канонічним іменем Всеволода Ольговича було Кирило [8, с. 106; 9, с. 397; 3, с. 56–58].

Князь Всеволод був одружений на донці Мстислава Володимировича, не відомій за іменем [10, стб. 309; 4, с. 25]. Утім, в історіографії дружина Всеволода Ольговича частіше згадується як Марія [3, с. 39; 9, с. 398] або Агаф'я [7, с. 262; 6, с. 156; 11, с. 252]. Можна вважати

спростованим той факт, що дружина Всеволода була фундаторкою Кирилівської церкви в Києві, в якій і була похована; вона лише добудувала заснований її чоловіком храм [3, с. 39–46].

Особливістю життєпису цього князя в Київському літописі XII ст. (частина Іпатіївського літописного зведення – І. Ч.) є те, що серед його дітей згадані не лише сини, але й доньки, при чому частково навіть відображена їхня доля [12, с. 5–6, 10–11]. М.Д. Хмиров із впевненістю зазначав, що у Всеволода Ольговича було лише два сини та одна донька [4, с. 25]. Ймовірно, він мав на увазі Святослава, майбутнього київського і чернігівського князя, Ярослава Чернігівського та доньку, яка згадується в літописах без імені. На думку провідного генеолога Д. Донського, від шлюбу Всеволода та Мстиславівни народилося дев'ять дітей – Святослав, майбутній чернігівський і київський князь, Ярослав Чернігівський, Ігор, Ростислав та Святополк, а також доньки Звеніслава, Сбислава, Анна (?) та донька, невідома за іменем [13, с. 48].

Однак, історичній науці до сьогодні не відома точна кількість доньок Всеволода Ольговича. Це пов'язано з тим, що у Іпатіївському літописі під 1142 р. не зазначено ім'я доньки Всеволода, яка одружилася із польським князем [10, стб. 308]. В.М. Татищев згадував про шлюб доньки Всеволода Велеслави з Болеславом Владиславовичем 1140 р. явно помилково, а вже 1141 р. зафіксована звістка про цей же шлюб без імені руської князівни [1, с. 153–154]. М. де Баумгартен серед доньок князя Всеволода назвав тільки Звеніславу, котра вийшла заміж 1141 р. за Болеслава, сілезького князя [14, с. 18]. В.М. Коган ототожнював Звеніславу та Сбиславу Всеволодівну та називав її дружиною польського короля Болеслава IV Кудрявого [6, с. 183]. Д. Донської згадав серед доньок Всеволода Ольговича Звеніславу, котра була одружена з 1141 р. на сині польського короля Владислава II Болеславі I Високому, а також Сбиславу, дружину польського короля Владислава II «Визнанця», сина Болеслава III Кривоустого [13, с. 65–66]. З ним в цілому погодився Л.В. Войтович, але назвав ще донькою Всеволода Анну, дружину Ігоря-Івана Васильковича Галицького [9, с. 401]. Е. Мадейчик перерахувала дітей Болеслава Високого та Рюриківни – Ярослава, Ольгу та Збиславу [15, Табл. 1], тоді як О. Трухан віднесла їх до нащадків Звеніслави Всеволодівни, котра була, на думку дослідниці, дружиною Владислава II [16, с. 4]. Слід зазначити, що усі перелічені польські правителі є представниками династії Пястів.

Як бачимо, до сьогодні немає точних даних у генеалогічних дослідженнях про дітей Всеволода Ольговича, не дивлячись на те, що цей князь був не лише непересічною особистістю династії Ольговичів, але й був і чернігівським князем та встиг закріпитися на 7 років на київському князівському столі, не покинувши при цьому

Чернігівського князівства.

Чому Всеволод Ольгович віддав доньок за представників польської династії Пястів? Що ці династичні зв'язки забезпечували йому у міжкнязівській політиці та на міжнародній арені?

Слід розпочати з того, що на території Південної Русі у 30-40-х рр. XII ст. було два головних претенденти на київський стіл – Всеволод Ольгович, чернігівський князь, та Ізяслав Мстиславич, з династії Мономаховичів, на той час князь переяславський. Переяслав, як і Чернігів, був фактично плацдармом для отримання київського князівського столу.

Для реалізації об'єднавчих зусиль Всеволоду після захоплення ним Києва в 1139 р. було вигідно вступити в коаліцію із галицьким князем Володимирком Володаревичем, тим самим послабивши свого прямого конкурента Ізяслава Мстиславича [17, с. 39]. З іншого ж боку, Всеволод Ольгович проводив із 1139 р., на думку М.Ф. Котляра, нелогічну міжкнязівську політику, створюючи військово-політичні союзи то з Володимирком Галицьким, то з представниками Мономаховичів. При цьому він забував про свою власну династію Ольговичів, втрачаючи свій авторитет [18, с. 182–183].

О.В. Трухан помітила прямий зв'язок у діяльності Всеволода Ольговича у Південній Русі та правління польського короля Владислава II з династії Пястів. Паралелі спостерігаються саме на відрізок 1139–1146 рр., тобто припадають на період князювання Всеволода в Києві та верховного принцепса Владислава II у Польщі [16, с. 4].

У Владислава II дійсно були погані стосунки із його братами – молодшими Болеславичами, що детально відмічає Великопольська хроніка. У ній, зокрема, зазначається, що саме дружина польського короля, сестра імператора Конрада, розсварила його із братами [19, с. 107, 110]. У цьому ж джерелі згадується руський князь, який був родичем Владислава II [19, с. 110]. Це не хто інший, як Всеволод Ольгович. Не дивно, що ці правителі породичалися, встановивши династичні зв'язки, скріплені шлюбами доньок Всеволода із Пястами. До речі, шлюби між Рюриківнами та Пястами й Пястівнами та Рюриковичами зафіксовані й для XI ст. Як помітила С.Г. Полякова, руські князівни в Польщі та представниці династії Пястів на Русі після укладання династичних шлюбів скріплювали союзницькі відносини руських і польських князів у боротьбі їх із зовнішніми ворогами [20, с. 19].

Проаналізуємо літописні відомості, що підтверджують ці зв'язки між князем Всеволодом Ольговичем та польськими князями. Під 1141 р. зазначено, що безіменна донька Всеволода була віддана в Польщу [10, стб. 308]. Наступна звістка фіксує смерть у Галичі Івана Васильковича, наслідком чого стало вокняжіння Володимирка Володаревича у Галичі. Логічним продовженням цього сюжету стало

повідомлення, датоване зимою 1142 р., про укладання шлюбу Звеніслави Всеволодівни із Болеславом, після чого, як наслідок, Всеволод надсилає зятю Владиславу (батьку Болеслава Високого – *І.Ч.*) свого сина Святослава, Ізяслава Давидовича, Володимирка Володаревича Галицького на допомогу в боротьбі проти його братів – молодших Болеславичів. У літописі підкреслюється, що цей похід був вдалий і князі-союзники повернулися на Русь із полоненими [10, стб. 313].

М.Г. Бережков сумнівався з приводу точної дати династичного шлюбу між Звеніславою та Болеславом (про який нібито у Київському літописі XII ст. зафіксовано двічі – під 1141 р. та 1142 р.), таким чином відкидаючи думку про два шлюби між доньками Всеволода Ольговича та польськими правителями [21, с. 144]. В.Т. Пашуто зазначав, що союз Звеніслави та Болеслава Високого скріпив підтримку Владислава II Ольговичів загалом та Всеволода зокрема, який отримав владу чи не над усією Південною Руссю, що породило конфлікт із Галичем [22, с. 153]. Звеніслава Всеволодівна, на думку О.В. Головка, стала дружиною сина Владислава Болеслава Високого саме 1142 р., а не як зазначено в Київському літописі 1141 р., адже це був необхідний політичний союз, спрямований як проти молодших братів Владислава – Болеславичів, так і проти Мономаховичів, які закріпилися на той у Волинському князівстві [23, с. 74–75]. Л.В. Войтович також називає роком шлюбу 1142 р. і вважає, що наслідком цього союзу було забезпечено князювання на Волині Святослава Всеволодича [9, с. 401]. Продовжуючи цю тему, дослідник робить висновок, що шлюб між Сбиславою Всеволодівною та Владиславом II «Вигнанцем» стався лише тільки 1143–1144 рр. Проте, підстав для такого висновку, на нашу думку, немає.

Невдовзі, вже з 1143 р. ставлення літописця до поляків змінюється. У звістці про одруження Святослава, сина Всеволода із донькою Василька були присутні «Ляхи безбожные» [10, стб. 313]. На думку О.В. Головка, літописець відобразив негативне ставлення киян до Всеволода Ольговича, тому засуджував поляків [23, с. 75].

Утім, Всеволод і Владислав продовжують допомагати один одному. Зокрема, Владислав ходив походом на Володимирка Галицького під 1144 р. після конфлікту між останнім і Всеволодом, а син Святослав Всеволодич здійснив військову кампанію 1145 р. на молодших братів Владислава – Болеслава та Мешка, внаслідок якої було відвойовано 4 міста. Як підкреслює В.Т. Пашуто, Ігор Ольгович, брат Всеволода, отримав місто Візну, повз яку проходив шлях на Пруссію [22, с. 154]. У свою чергу в 1145 р. Владислав II здійснив похід на Русь. Безперечно, наслідком таких союзницьких стосунків Всеволода із Владиславом були перемоги над молодшими Болеславичами з династії Пястів [23, с. 77] та укріплення Всеволода у Південній Русі.

Цікаве повідомлення під 1146 р. про похід

польського князя Болеслава на Володимирка Галицького. При цьому літописець називає Болеслава «зятєм» (для Всеволода – *І.К.*) [10, стб. 314, 318–319]. Уточнення й підкреслення родинних зв'язків впевнено свідчить про те, що у Всеволода Ольговича було дві доньки, які вийшли заміж за польських князів.

Доречно зауважити, що в Київському літописі Владислав II тричі згадується саме як «Лядский князь», а про його родинні зв'язки із Всеволодом майже не йде мова [10, стб. 315, 318, 319]. Це, на нашу думку, може бути пов'язано із веденням літописання в Києві вже під наглядом після приходу до влади в Києві 1146 р. Ізяслава Мстиславича із роду Мономашичів.

Таким чином, Всеволод Ольгович у своїй зовнішній і династичній політиці обрав польський вектор, що було спричинено синхронними внутрішньокнязівськими відносинами на Русі та в Польщі напередодні політичної роздробленості. Через це став фактично «тестем Польщі» в другій чверті XII ст. Хвороба та смерть Всеволода Ольговича 1 серпня 1146 р., князювання в Києва лише тільки 13 днів його брата Ігоря Ольговича, закріплення на великокнязівському престолі Ізяслава Мстиславича, стан вигнанця Владислава II у Німеччині й посилення у Польщі молодших Болеславичів послабили русько-польські відносини.

Посилання

1. Тагишев В.Н. Собрание починений: в 8 тт. / В.Н. Тагишев. – М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1995. – Т. 2–3. История Российская. – Ч. 2. – 688 с.
2. Мельничук В.А. Летописец черниговского князя Всеволода Ольговича в составе Ипатьевского списка (к проблеме литературных границ) / В.А. Мельничук // Книга и литература в культурном пространстве эпох (XI–XX века). – Новосибирск, 2011. – С. 537–555.
3. Марголіна І. Київська обитель Святого Кирила / Ірина Марголіна, Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 351 с.
4. Хмыров М.Д. Всеволод II Ольгович / М.Д. Хмыров // Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. – СПб.: Обёртка печ. в тип. А. Бенке, 1870. – 98 с.
5. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). – 496 с.
6. Коган В.М. История дома Рюриковичей (опыт историко-генеалогического исследования) / В.М. Коган. – СПб.: Изд. дом «Бельведер», 1993. – 287 с.
7. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. – 377 с.
8. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О.М. Рапов – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 262 с.
9. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
10. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – 648 с.
11. Литвина А.Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики /

А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.

12. Чугаева І.К. Чернігівські княгині і князівни на сторінках Київського літопису XII ст. і Любецького Синодику: порівняльна характеристика / Ірина Чугаєва // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 3–14.
13. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д.М. Шаховского]. – Ренн, 1991. – 366 с.
14. De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes / N. De Baumgarten. – Roma, 1928. – 95 p.
15. Мадейчик Э. Пясты и Рюриковичи – династично-поименные связи до XIII в. / Эва Мадейчик: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vgd.ru/STORY/table01/htm>
16. Трухан О. Чернігівська земля у польсько-руських відносинах XI–XIII ст.: шлюбні союзи / О. Трухан // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 3–6.
17. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 30–45.
18. Котляр М.Ф. Дипломатія Южно́й Руси / М.Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 2003. – 300 с.
19. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / [под ред. члена-корреспондента АН СССР В.Л. Янина]. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – 260 с.
20. Полякова С.Г. Княгини Древней Руси X – первой половины XIII вв.: социальный статус и роль в государственной политике: Автореферат дис. на соиск. науч. степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Светлана Полякова. – Брянск, 2006. – 22 с.
21. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания / Н.Г. Бережков. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 376 с.
22. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
23. Головки А.В. Древняя Русь и Польша в политических взаимосвязях X – первой половины XIII вв. / А.В. Головки. – К., 1989.

Чугаєва І.К. Династическіє зв'язки Всеволода Ольговича с Пястами

Статья посвящена анализу династических связей Руси в 40-х гг. XII в., закрепленных браками дочек Всеволода Ольговича с представителями польской династии Пястов. Автор определяет причины, содержание и последствия такой внешней политики князя Всеволода Ольговича.

Ключевые слова: Всеволод Ольгович, Звенислава, Сбыслава, Владислав II «Изгнанник», Болеслав I «Высокий», Володимирко Володаревич, Ипатьевская летопись.

Chuhaieva I.K. Dynastic connections between Vsevolod Olhovych and Pyasty

The article dedicates to the dynastic connections of Rus in 40th of XII century, which were confirmed with marriages between Vsevolod Olhovych' daughters and polish dynasty Pyasty' representatives. The author determines causes, content and consequences of this foreign policy of Prince Vsevolod Olhovych.

Key words: Vsevolod Olhovych, Zvenislava, Sbyslava, Vladyslav The Second «Expatriate», Boleslav The First «Lengthy», Volodymyrko Volodarevych, Hypatian Chronicle.

12.03.2016 p.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94 (477) 930.2:003.074«15»

П.М. Бірюк

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН ПІВНІЧНО-СХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Стаття присвячена аналізу політичних взаємин між Сіверщиною, Смоленщиною, Новосильськими князівствами та Великим князівством Литовським. З'ясовано причини розбіжностей, основні норми та правові аспекти відносин. Зроблено детальну характеристику договорів та адміністративних заходів в середині князівств.

Ключові слова: міста, службові князі, договори, намісництво, володіння.

На сучасному етапі розвитку історичної науки неодноразово приділялась увага проблемам правової регламентації становища певних територій у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Московської держави. Передусім, це стосується наявності юридичних документів, звичасвих норм, які б визначали внутрішній устрій, васально-сюзеренні відносини чи оформлення самого статусу можновладців. Однак, згадане тематичне направлення має досить поверхневе відношення до північно-східних земель України. Перш за все це стосується Верхньоокського регіону. Враховуючи складність вивчення політичного життя князівств Верхнього Пооччя, звернення уваги до «порядків» на цих землях несе в собі особливу актуальність для історичної науки. В цьому регіоні сформувалася своєрідна модель співпраці з сусідами – Великим князівством Литовським та Московським князівством. Тому метою даної наукової розвідки є аналіз політичних взаємин між Сіверщиною, Смоленщиною, Новосильськими князівствами та ВКЛ і з'ясування причин розбіжностей.

Дослідження по даній проблематиці як в XIX ст., так і нині базується на вузькопроблемному підході. Зокрема, питання статусу службових князів вивчали В. Сергеевич [1], О. Зимін [2]. Характеристику договорів та відносин між князями давали Ф. Леонтович [3], М. Кром [4], О. Русина [5]; [6], С. Кучинський [7]. Сприяють вивченню теми наявність опублікованих історичних документів [8], [9], які свідчать про тривалі відносини між князівствами.

Дане питання доречніше буде розглядати в порівнянні з Смоленщиною та Сіверщиною, які мають схожу історичну долю. Часто науковці навіть використовували по відношенню до верховських князівств назву «смоленские места» чи вказували їх як північну частину Сіверщини.

Литовське панування в цих трьох територіально-

географічних областях проявилось по-різному. Основна причина розбіжностей впливає з самого процесу включення означених земель до Великого князівства Литовського. Сіверщина була підкорена Ольгердом військовим шляхом. Теж саме було і з Смоленськом, населення якого тривалий час проявляло антилитовські позиції, що виливалися у бунти. Натомість верхньоокські князівства, а саме гілка новосильських князів, за нашими переконаннями, добровільно визнала литовську зверхність. Це підтверджується тим, що відношення великокнязівської влади до окремих родин було різним.

Після зайняття Сіверщини Ольгерд не об'єднав розділені землі, як це було на інших територіях, а навпаки перетворив їх на уділи. Прикладом цього є Чернігівське князівство. Прихід литовців тут знаменував закріплення цих земель за Гедиміновичами. Чернігів перейшов до Патрикія Наримунтовича, Дмитру було надано Брянськ, а Дмитру-Корибуту – Новгород-Сіверський [10, с. 144–145]. З приходом до влади Вітовта з останнім удільником відбувся політичний конфлікт, який був пов'язаний з невизнанням влади нового великого князя литовського. Тому вже в 1393 р. Новгород-Сіверський було передано Федору Любартовичу, який в 1398 р. теж перейшов в опозицію. Через два роки місто переходить до Свидригайла, який примирився з Вітовтом, але вже в 1403 р. князівство було надане Сигізмунду Кейстутовичу [3, с. 270–271].

Згідно з думкою М. Любавського, Дмитро Ольгердович тримав свій уділ аж до 1399 р. і загинув на р. Ворсклі, а управлінням Брянськом та навколишніми землями перейшло до великокнязівського намісника [11, с. 45]. Ще одне важливе місто Сіверської землі Стародуб перейшло в уділ Олександрю Патрикеевичу (у деяких науковців Патрикю Наримунтовичу [10, с. 126]) і належало йому до 1406 р., коли він разом із Свидригайлом подались на службу до Москви [11, с. 45–46]. Володіння Стародубом перейшло до Сигізмунда Кейстутовича, наділи якого на Сіверщині могли бути значно більшими. До його уділу теж входив Гомій (Гомель) та, можливо, Брянськ. Такий розподіл земель зберігався до 1432 р., коли Сигізмунд отримав титул великого князя литовського [6, с. 113]. Проте уділ утримувався до 1440 р., хоча його управління здійснювали намісники [3, с. 275]. Свидригайлове князівство, який в 1419 р. зумів черговий раз повернутися на політичну арену, складалося з Чернігова, Трубчевська та Новгород-Сіверського [6, с. 113]. Навіть лояльний до руських земель Свидригайло безпосереднім контролем за регіоном не відрізнявся, що підтверджує

С. Кучинський: «Znami tez z imenia 2 starotow-namiesnikow brjanskich tych lat: Jursze Iwanowicza oraz Niemire» [7, с. 177].

Своєрідну характеристику адміністративним «порядкам» на Сіверщині у період князювання Вітовта дає М. Любавський: «...ни одинь городь не получили здьсь преобладанія надь другими, не сдълался центромь, къ которому тяготьли бы въ политическомь отношеніи всь другіе города и волости. Литва уничтожила даже и послѣдніе остатки политическаго единства, существовавшего въ этомь краѣ» [11, с. 44]. Така неоднозначна оцінка все ж має певні доповнення, які передусім пов'язані з наявністю «бунтарства» серед Ольгердовичів. Крім цього, варто взяти до уваги факт про те, що на Сіверських землях не залишилося місцевих князів, які б могли продовжити існування чернігівського столу. Поступово принцип уділів на Сіверщині до 30-х рр. XV ст. змінювався намісницькою системою.

Відносини ВКЛ та Смоленських земель упродовж першої половини XV ст. склалися дещо інше. Смоленськ був приєднаний Вітовтом наприкінці XIV ст., і з цього часу розпочинається боротьба його жителів за відокремлення. В геополітичному сенсі утримання цього міста надавало литовцям значні переваги у протистоянні з Московським князівством, тому в ньому відразу було впроваджено намісництво зі значним гарнізоном. Непокірні смоленці скинули намісника та обрали свого князя Юрія Святославовича, а військове втручання Вітовта у 1401 р., яке тривало 4 тижні, бажаного результату не дало [12, с. 112]. У 1404 р. «Витовть со всей силою Литовскою прииде ратию к Смоленску», де після облоги «бояре же измъницы великого князя Юрья Святославича Смоленскаго отвориша ему градъ» [13, с. 76; 14, с. 190]. Однак, здобувши Смоленськ та прилеглі землі, Вітовт враховував негативне ставлення місцевих жителів до литовців. Знову було посаджено намісника, який за національністю був поляком, проте для смоленців великий князь литовський видав привілей, за яким «людемь лготу многу чинити», намагаючись тим самим сформувавши пролитовські настрої [14, с. 190].

За даними літопису по Воскресенському списку, ще в 1403 р. на наказом великого князя литовського Лугвеній з військом підійшов до давнього уділу Вязьми та взяв місто [13, с. 76]. Місцеві князі проявили бажання служити Литві, отримавши військове зобов'язання та сплату посощини (податок на користь господаря) [11, с. 33].

По смерті Вітовта Смоленська земля активно долучилася до боротьби за великокнязівський престол, виступивши проти Сигізмунда Кейстутовича. Проте після поразки в 1435 р. під Вількомиром одні з перших визнали нового господаря Литви, за що отримали гарантії нерушимості старих порядків. У 1440 р., скориставшись внутрішньою кризою в

Литві в зв'язку з вбивством Сигізмунда, населення Смоленська підняло повстання. Литовський гарнізон було вигнано з міста, що дало підстави деяким історикам трактувати цей час як період самостійного існування. Лише через два роки Казимир IV зумів повернути місто під свою юрисдикцію, і до кінця століття активних рухів за відокремлення не проявлялося [11, с. 32].

Отже, проаналізувавши відносини Вільно з Смоленськими та Сіверськими землями, можемо виокремити певні тенденції, що були актуальними упродовж майже всього XV ст. Так, на Сіверщині сформовані удільні князівства, а на Смоленщині управління входило до компетенції великокнязівських намісників.

Литовський період в історії Верховських князівств досить тривалий та має свої особливості. Передусім, тут залишилися місцеві князі, які були вотчинниками, а не удільниками. Після занепаду чернігівського столу на цих значних просторах розпочався процес внутрішнього дроблення, тому ще до приходу литовців окремі князівства вже сформували основні напрями зовнішньої політики, в чому не останню роль зіграла татарська загроза. Ольгерду довелося використовувати силу тільки по відношенню до торуських князів, що були під Москвою. Натомість карачевські та новосильські князі добровільно визнали новий протекторат. Прояв пролитовських чи промосковських позицій був характерним для князівств Верхів'я Оки до початку XV ст.

В подальшому більшість можновладців цього регіону (крім новосильських) майже втратили політичні позиції та повністю підпорядковувалися іншим князівствам. Наприкінці правління Вітовта представники гілки новосильських здобули статус службових князів, що вважається черговою особливістю в порівнянні з Сіверщиною та Смоленщиною. Питання характеристики та трактування терміну «службові князі» майже не потрапляло в поле дослідження істориків. О. Зимін подає короткий історіографічний зріз проблеми, а сам звертає увагу на те, що дана категорія князів не мала важливого станово-ієрархічного впливу на вищу владу [2, с. 122–123]. А. Дворніченко вказує на те, що термін «службовий» викликаний «екстремальністю их положенія», тому що цей статус робив їх об'єктом протиріччя між двома силами – Вільно та Москвою [15, с. 99]. Дослідники насамперед посилаються на роботу В. Сергеевича, яка написана в XIX ст. та є найбільш змістовною працею, що розкриває статус князів даного регіону [1].

В. Сергеевич називав службових або служилих князів окремих класом. Першу звітку про них він знаходить з другої половини XIII ст. Апогеєм розвитку інституту службових князів було XV ст. Московські князі практикували цей вид співпраці з представниками Рюриковичів, Гедиміновичів та навіть татарськими царевичами. Зокрема, автор

вказує на службу Свидригайла з групою інших князів, казанського хана Мухаммеда Аміна, перехід яких супроводжувався значними земельними наділами. Вихідці з Московського князівства зустрічаються на службі у Литві з другої половини XV ст.

Дослідник визначає два види службових князів: які мали володіння та які їх не мали – безземельні. Можновладці, що не мали володінь, разом із землями могли втратити свободу. Існували випадки, коли вони рятувалися втечею, чекаючи більш сприятливих політичних умов у князівстві для повернення вотчини. Крім цього, вони могли піти на службу до провладних князів і за вірність отримати частину втрачених володінь. В. Сергєєвич звертає увагу, що не існувало певних формальностей, яких дотримувалися безудільні князі при переході на службу. Швидше за все, вони «целовали крестъ» на вірність, а господар зобов'язувався їх обороняти.

Становлення службових князів-вотчинників дослідник відносить до пізнішого періоду, ніж безземельних. Передусім це князівства, які постали в результаті дроблення та потребували покровительства, що залишалось чи не єдиним способом існування в умовах політичного протистояння. Зрозуміло, що службові князі переходили на службу із своїми вотчинами, які приєднувалися до територій володінь великого князя. Проте сюзерен залишав за васалами право суду та управління й гарантував їм спадкове право на його землі. Вони мали своїх слуг та військо, яким розпоряджалися, коли таку вимогу ставив великий князь.

Цікаво, що у випадку бездітної смерті князя їх вотчини переходили в управління князівства, в якому він служив без права передачі комусь. Проте, становище князів з часом змінилось. Перш за все це відбулося у порядку прийому на службу. Двосторонній договір змінився одностороннім. Це на думку В. Сергєєвича відбулося за правління великого князя литовського Олександра I. Також частішали випадки, коли князі, що переходили на службу, не дотримувалися норм, що ставало причиною протиріч між Великим князівством Литовським та Московським князівством [1, с. 335–352].

Проаналізувавши формат відносин новосильських князів з великим князем литовським, можна прийти до висновку, що вони теж перебували в статусі службових князів. В історіографії є загально визнаним факт наявності договорів, що виступають задокументованим підтвердженням васально-сюзеренних відносин між досліджуваними князівствами та ВКЛ [15, с. 79; 3, с. 287; 4, с. 47]. Тексти договорів вже опубліковані [8, с. 117, 149, 192; 9, с. 55, 61, 77, 100], тому це дозволяє більш детально проаналізувати співпрацю новосильських князів з литовським княжим двором.

З документів відомо, що співучасниками договорів зі сторони верховських князів є родини

Бельовських, Одоєвських та Воротинських. Іншою стороною виступає великий князь литовський Казимир IV. Договір 1427 р. князя Лева Романовича Воротинського та Вітовта не зберігся, однак всі наступні склалися на основі «Витовтову докончанью», в чому М. Кром вбачає архаїчність договорів та принцип нерушимості старовини. Загалом збереглося три «докончания» («лист перемирный») 1442, 1459 та 1483 рр., а також дві присяжні грамоти («крестоцеловательная запись») Ф. Воротинському 1448 р. М. Кром відмічає те, що інтервал між договорами 17 та 24 роки, а це приблизно тривалість зміни одного покоління в середині родини. Отже, кожне нове покоління поновлювало договір з господарем [4, с. 48–50].

Договір розпочинався з формулюванням «быль есми чоломъ князю Казимиру», аби той дав згоду на прийняття на службу. Далі князь, якого приймали, зобов'язувався служити вірно, «полетнее» (податки) сплачувати як і раніше, а в питанні зовнішньої політики дотримуватися вектору великого князя литовського. Натомість Казимир IV повинен обороняти свого васала та його володіння від загрози. Заборонялося «мне ни с кимъ не докончывати, а ни пособлати никому а никоторыми дель», а по зміні влади в Литві верховські урядники залишалися на службі у наступника чи намісника.

Литовцям «в земли и въ воды, не вступати-се, поколь рубежь Новосилкои земли». Внутрішнє управління та суд залишалися за верховськими князями, а у спірних випадках Казимир IV виступав арбітром. Регламентувалися відносини з сусідніми князівствами, а саме Московським, Переяславським, Пронським, з якими можна в мир вступати у разі, якщо великий князь литовський погодиться [8, с. 117–118; 9, с. 55–56]. Розривався договір при порушенні його умов однією з сторін. Власне договір розцінювався як «рівний з рівним», а в джерелах немає прямих доказів того, що новосильські князі брали участь в загальнодержавних справах. Верховські князі управляли лише своєю вотчиною, будучи внутрішньо незалежними. Виходячи з цього, М. Любавський вбачав у союзі ознаки «політичної федерації», однак сам же дискутує з приводу правильності використання цього терміну по відношенню до Одоєвського та інших князівств [11, с. 287].

Також Казимир IV неодноразово надавав новосильським князям міста та волості у вотчинне володіння, що підтверджується документами [9, с. 61, 70]. Показовим є те, що надані землі переважно відносилися до смоленських територій. Федір Львович в 1448 р. надав поручну грамоту Казимиру IV, в якій зобов'язувався зберігати вірність та співпрацю за умови, що великий князь литовський допоможе його зятю Івану Можайському посісти московський престол [8, с. 149; 9, с. 61].

З 40-х рр. XV ст. змінився статус Сіверських

земель, які ввійшли до великокнязівського домена. Акти книги «данин» Казимира IV за 1440–1455 рр. підтверджують численні пожалування та підтвердження прав на землі навколо міст Чернігова, Стародуба, Трубчевська, Новгород-Сіверського та інших [6, с. 114]. Політична нестабільність в середині Московського князівства привела до того, що на службу до Литви переходять московські втікачі. В 1446 р. Василю Боровському було пожалувано Брянськ, Гомій та Стародуб, але вже в 1447 р. князь повернувся до політичної боротьби в Москві. З 1454 р. Стародуб та Гомій входять до уділу Івана Можайського, до якого в 1465 р. додано Брянськ. Іван Шем'яка отримав від Казимира IV Новгород-Сіверський та Рильськ. З документів відомо, що існувала домовленість між московськими «службовцями» та великим князем литовським. В даній ситуації управлінські обмеження були більшими, ніж у верховських князів. Так, «а ему вас приказали есмо с ваших именей не гнати, ани отнимати, а в церковное ся ни уво што не вступати, ни отнимати, а суды судити по старине, как у вас издавна пошло, а своих новых судов а некоторых пошлин новых не уводити» [6, с. 118]. Отже, фактично у розпорядженні московитів була функція збору податків та суд.

Таким чином, питання регулювання відносин північно-східних земель України з Великим князівством Литовським має свої характерні риси. Передусім, це наявність правових та звичаєвих норм, яких дотримувалися князівства. Проте, процес політичної співпраці Сіверщини та Смоленщини суттєво відрізняється від князівств Верхньоокського регіону, перш за все Новосильських. Історіографічна схема, яка вказувала про боротьбу Вітовта з удільними князями, підлягає критиці, а основною причиною запровадження уділів на Сіверщині було закінчення правлячої лінії чернігівських (природних) князів. Смоленськ та прилеглі землі проявляли промосковські та прорязанські позиції, а в геополітичному плані відігравали важливу роль для ВКЛ. Саме тому Вітовт запровадив в регіоні намісницьку систему, яку пізніше активно застосовував по відношенню до сіверських уділів.

Натомість гілка новосильських князів проявила лояльність до литовців, що, на нашу думку, стало основною причиною різного статусу аналізованих земель у складі Великого князівства Литовського. Одоєвські, Воротинські та Бельські князі, починаючи з XV ст., здобувають статус службових князів. Разом зі своїми володіннями вони вступають у договірні відносини з литовськими князями, повністю залишаючи за собою функцію управління. Поступово сіверські міста стали княжим доменом Казимира IV та передавалися в уділ перш за все службовцям, що були втікачами з Москви. Загалом Верховські землі мали особливий тип відносин з Великим князівством

Литовським, в той час як Сіверщина та Смоленщина перейшли в підпорядкування литовських князів та на період втратили вплив у північно-східному регіоні.

Посилання

1. Сергеевич В. Древности русского права. Вече и князь советники князя. – СПб., 1908. – Т. 2. – 658 с.
2. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – 350 с.
3. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 399 с.
4. Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 2010. – 320 с.
5. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.
6. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
7. Kuczynski S. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S. Kuczynski. – Warszawa, 1936. – 412 s.
8. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / ред. С. Бахрушин. – М., 1950. – 585 с.
9. Акты Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. (1340–1506) – 375 с.
10. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.
11. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. – М., 1892. – 1006 с.
12. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410 г.). – СПб., 1885. – 165 с.
13. ПСРЛ. Продолжение Воскресенской Летописи. – СПб., 1859. – Т. 8 – 301 с.
14. ПСРЛ. Патриаршая, или Никоновская летопись. – СПб., 1897. – Ч. 3. – Т. 11. – 254 с.
15. Дворниченко А. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993. – 197 с.

Бирюк П.М. Особенности взаимоотношений северновосточных земель Украины в первой половине XV в.

Статья посвящена анализу политических отношений между Северщиной, Смоленщиной, Новосильскими княжествами и Великим княжеством Литовским. Выявлены причины разногласий, основные нормы и правовые аспекты отношений. Сделано подробную характеристику договоров и административных мер в середине княжеств.

Ключевые слова: города, служебные князья, договоры, наместничество, владения.

Biriuk P.M. Features of mutual relations of north-eastern lands of Ukraine in the first half of the XVth century

The article is devoted to the analysis of political relations between Sivershchyna, Smolenshchyna, Novosylske principality and Great duchy Lithuanian. Reasons of disagreements, basic norms and legal aspects of relations were found out. The detailed description of agreements and administrative measures in the middle of principalities was done.

Key words: cities, official princes, agreements, possessions.

29.02.2016 p.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються паралелі історії України середини XVII ст. та сучасних подій. Розповідається про події російсько-української війни 1658–1659 рр. Це заколот М. Пушкаря і Я. Барабаша, протиправні дії росіян, оборона Конотопа, відновлення влади Росії над Україною. Одночасно показуються паралелі із сучасної історії.

Ключові слова: російсько-українська війна, оборона Конотопа, наказний гетьман Сіверський Г. Гуляницький, ніжинський полковник В. Золотаренко.

Історія часто розвивається циклічно. Одні й ті ж самі події можуть повторюватися декілька раз. Наприклад, фейкові республіки ДНР і ЛНР дуже подібні до таких же республік Донецько-Криворізької чи Одеської початку XX ст., які створила Росія. А сучасна «гібридна війна» подібна до такої ж війни Радянської Росії проти України. Повторення історії відбувається не тому, що ми попадаємо у якусь віртуальну «петлю часу», а тому, що людство не змінюється. Змінюється оточення людей, технології, держави. Однак, сама людина не міняється. Відносини між людьми також є незмінними. І якщо взяти якусь стародавню хроніку чи літопис й відкинути антураж, властивий відповідному часу, то можна читати їх, як сучасний твір, цілком властивий для теперішнього часу.

Політична ситуація середини XVII ст. дуже подібна із ситуацією до Революції Гідності і після неї. Тільки хронологія подій дещо порушена, оскільки становище нашої країни середини XVII ст. відрізнялося від сучасного. Тоді ще не було незалежної України, а на початку XXI ст. вона вже існувала. Тоді ще не виросло покоління, яке народилося і жило в Українській козацькій державі. А зараз покоління незалежної України вже є. Однак тоді, як і зараз, жила в нашій країні певна кількість зрадників, колаборантів, була агресія могутнього сусіда. У середині XVII ст. все це знищило рух України до незалежності. У наш час це призвело до становлення явної незалежності нашої країни.

«Гібридна війна» сучасності не є новітнім винаходом росіян. Таке ведення війни було і в давнину. Прикладом цього є організація росіянами заколоту лівобережних полковників М. Пушкаря і Я. Барабаша 1658 р. Це був час, коли росіянам стало зрозуміло, що гетьман І. Виговський намагається вирватися з-під опіки Москви. Однак явних дій проти Росії він не проводив. Але чутки про його негативні висловлювання про Москву, про таємні переговори зі Швецією про союз доходили до московських шпигунів, а від них і до царя. Тому росіяни вирішили використати проти гетьмана невдоволених ним полковників. Особливо тих, які

вже були «прикормлені» російськими посланцями через постійні подарунки, земельні надання, жалувальні грамоти. Багато таких полковників було на Лівобережжі, адже вони були найближчими до Росії.

Одним із таких осіб був полтавський полковник М. Пушкар. Можливо, йому дуже сильно подобалися російські подачки, тому він був повністю відданим Росії. Так, повідомляючи російського посла Ф. Байбакова про козацьку раду в Корсуні у березні 1658 р., Пушкар розповідав про його дискусію із гетьманом Виговським: «Виговський вийняв государеві мідні гроші із кишені й кидав на стіл та казав: полковник де Пушкар, хоче де нам цар московський давати жалування мідними грошима, а що де то за гроші і яка їх вартість? І він де, полковник, казав: хоть де великий государ зволить прислати паперові гроші, нарізавши, а на них буде великого государя ім'я, і він де, полковник, радий його, государеве, жалування приймати» [4, с. 30, 31]. З цього повідомлення видно, що Пушкар був відданий російському цареві, відробляючи його гроші. Це призвело до заколоту проти гетьмана. Однак, на відміну від сучасності, заколот було придушено, а створення чогось на кшталт «Полтавської Народної Республіки», чи «Миргородської Народної Республіки» не відбулося.

Хоча Росія прямо і не підтримувала заколот М. Пушкаря і Я. Барабаша, однак було зрозуміло, що це її справа. Так, на нараді у Виговського 11 вересня 1658 р. корсунський полковник І. Креховецький сказав московському послу, що тільки росіяни «як де по(бачили) гетьмана з військом в зборі, і ... в той час і Барабаша послали!» [1, с. 147]. До речі, прізвище Барабаш стало синонімом заколотника. Так, ще 1670 р. гетьман П. Дорошенко у листі до сина кримського хана Девлет-Гірея повідомляв, що «москалі й барабаші ... на мене війною» прийшли [3, с. 294]. Тут «Барабаші» – це заколотники.

На нараді у гетьмана 11 вересня старшина звертала увагу на політику Москви, направлену на обмеження прав України. Так, полковник Джулай казав, що «Москва де за(вжди. – С. С.) ... зрадлива» [1, с. 147]. Пізніше про це говорилося в універсалі від імені Війська Запорозького до іноземних володарів про причини розриву з Московією 1658 р. У ньому писалося: «Засипане обіцянками і приреченнями в[еликого] князя московського наше військо ... виступило на підбивання йому Литви... Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданне, в[еликий] князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме... Але здурили нас ті надії» [6, с. 433–434]. На вищеозначеній нараді ніжинський полковник Г. Гуляницький «казав з клятвою», що російський воєвода князь «Ромодановский у Войску Запорозькому кривди ... і грабежі та смертні

вбивства уч(инив) ... (про що. – С. С.) вони і всім Войском Запорозьким і нині ка(жуть. – С.С.) ... і мстити хочуть» [4, с. 154].

Ворожі дії Росії призвели до того, що Україна відколосалася від неї, підписавши 16 вересня 1658 р. Гадяцький трактат з Польщею. За ним наша країна ставала третьою складовою частиною Речі Посполитої. Це спричинило відкриту війну з Росією. У наш час її поки що немає. Однак «гібридна війна», спричинена євроатлантичним курсом України, йде повним ходом. Як і для сучасних війн, для війни середини XVII ст. властива була потужна інформаційна кампанія. Так, щоб посяяти паніку серед українців поширювалися неправдиві свідчення на кшталт: «А ... козаки де із полків тікають, хто куди, з государевими людьми битися не хочуть» [4, с.276]. Така інформація подібна до впевненості сучасного російського керівництва, що Росія буде підтримана ледь не всіма жителями південно-східних регіонів України. Однак, проросійські настрої їхніх жителів виявилися дуже перебільшеними, особливо у Харкові і Одесі. Так сталося і у лютому 1659 р., коли росіяни значно перебільшили свій вплив у Глухові і направили туди військових «приводити Глухівських всіляких жителів до віри». Однак, «Глухівці де їх, пограбувавши, відвезли до ... Гришки Гуляницького..; а які де государеві люди послані ... були, і ті в Глухові побиті» [1, с. 221].

Росія зараз заперечує присутність своїх військ в Україні. Нав'язується думка, що це шахтарі й трактористи Донбасу. Так же само і у середині XVII ст. росіяни казали, що не ведуть війни з Україною, а їхні війська навпаки захищають нашу країну від ворогів. Так, у січні 1659 р. наказний гетьман Сіверський Г. Гуляницький звинувачував російського посла: «Да ... посилає де государ, ніби-то задля миру.., війська свої на нас.., і багато міст попалили і висікли, взявши за присягою, і наругу над селянами і над дружинами, і над дітьми нехристиянськи чинять, гірше бусурманів». На це посол відповідав, що росіяни ніде не наступають, ніяких міст не брали і наругу не чинили. Тоді Г. Гуляницький сказав: «... Кажуть.., що ратні люди не наступають; а окольничий де князь ... Ромодановский і нині війною приходить; а перед цим він же його, Гуляницького, зо всім військом в облозі тримав у Варві довгий час; та і під Глухів приходили воеводи з ратними людьми і весь Глухів та інших міст повіті повойовані. І ... аби де царська величність дійсно бажав миру, так би і всім військам із Черкаських міст відступити велів». Посол відповів, що московські війська стоять в Україні для захисту від татар і козаків-заколотників. «І Гуляницький, вислухавши це, почав лаятися матірно і всілякою невподобною лайкою, і казав: приїхали де вони (російські посланці. – С. С.) спеціально заколот учинити, зваблюючи козаків» [2, с. 267].

В наш час є достовірні свідчення про злочини

росіян в Україні. Це і руйнування будівель, і вивезення підприємств, і вбивства та переслідування людей, грабунки. Такий самий стан був і під час російсько-української війни 1658–1659 рр. Так, наказний гетьман Сіверський Г. Гуляницький повідомляв у листі до ніжинського наказного полковника Г. Кобилецького від 31 листопада 1658 р.: «... Неприятель жестокий і немилос(ердний), Москва наступає безбожна с своеволники, гді нікому не наровят, все мечем і огнем разоряют, церкви Божії палють, монастирі, священников і іноків і інокінь всіх под меч безо всякого милосердія пускают, а сверх того над (пан)нами добрими дівицами і попадаья(ми) разореніє ділають, груди уривают, і малим дітем не спускают, образом святым очі вилупляют і пуще далі от поган починают» [1, с. 197].

Важливою подією в російсько-українській війні у 1659 р. була майже трьохмісячна оборона міста Конотопа від російської армії. Її очолював наказний гетьман Сіверський Г. Гуляницький. Обложені билися у дуже тяжких умовах. Гуляницький писав до гетьмана 24 червня 1659 р., що захисники міста сидять в облозі «близко чети (чверті. – С. С.) года, ожидаючи виручки і посилку вашого... Но во дні і в ночі ні єдиного часу волного не імієм покоя бьючего на нас неприятеля, от которого уже і щитися не можем, что уж і сили нашей не стало: такія тяжкія і добро кріпкія до нас всякого дня і ночі приступи і добиванья чинят.., а ми порохи і куль не імієм, чім боронитись» [4, с. 395–397]. Цю оборону можна порівняти із сучасною обороною Донецького аеропорту, коли наші «кіборги» 242 дні відбивали атаки російських військ. І лише повне зруйнування аеропорту змусило українців залишити його.

На відміну від сучасної оборони Донецького аеропорту, у 1659 р. Виговський прийшов на виручку обложеним і розбив російські війська вщент під Конотопом. Було взято багато трофеїв, серед яких одна мортира була «страшно велика» [5, с. 84].

Під час війни 1658–1659 рр. Росія мала в Україні значно потужнішу «п'яту колону», ніж зараз. Тому, у вересні 1659 р. на козацькій раді під Білою Церквою проросійськи налаштована старшина організувала обрання гетьманом Ю. Хмельницького. Він на 180° розвернув зовнішню політику України і знову визнав владу Москви. Виговський, ймовірно, не бажав громадянської війни, добровільно відмовився від влади. Така ситуація, коли люди підтримують одних політиків, а потім зовсім інших, властива і для сучасної України. Наприклад, під час президентських виборів 2010 р. майже вся влада підтримувала В. Януковича, який був противником ще діючого Президента В. Ющенка, і завдяки цьому Янукович став Президентом України, а його політика і спричинила пізніше Революцію Гідності.

Можна припустити, що якби зараз росіяни окупували Україну, багато хто із псевдопатріотів перей-

шов би на бік Росії і став би запеклим українофобом. Можна згадати, наприклад, колишнього народного депутата В. Колесниченка, який більшу частину свого життя розмовляв українською мовою, а потім перейшов на російську і почав запекло боротися проти української. У 1659 р., після обрання гетьманом Ю. Хмельницького, сталося так само, тільки насправді. Так, ніжинський полковник В. Золотаренко вже у вересні 1659 р. повідомляв російському посланцеві, що «він, бачачи зраду до тебе, великого государя, ворога Божого Івашки Виговського ... завжди плакав. І, пам'ятаючи де він, Василь, твою великого государя милість до ... себе ... місто Ніжин ... і зі всією Сіверщиною під твою, великого государя, високу руку привів» [4, с. 443–445].

Ніжин знову зайняли російські війська. 25 вересня 1659 р., коли вони доходили до міста, їх «зустріли полковник Василь Золотаренко з полком за п'ять верст від Ніжина, і протопоп Максим і з ним священники з хрестами, і міщани, війти і бурмістри, і райці, і лавники, і вся чернь за містом... І полковник ... і всі Ніжинські жителі милості великого государя обрадувалися і ... били чолом... І того же часу полковник Василь Золотаренко наказав стріляти з усіх зарядів, що є в Ніжині» [1, с. 252]. Люди, які ще півроку назад боролися проти Росії, ледь не зі сльозами вітали росіян. Вже забули про їхні злочини, вбивства, руйнування. Страх переважив патріотизм.

Отже, політична ситуація середини XVII ст. є віддзеркаленням новітньої історії України. Багато що є дуже подібним до сучасності. І лише деякі сюжети відрізняються від сьогодення.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1872. – Т. 7. – 414 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1877. – Т. 9. – 30+1014 стлб.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1892. – Т. 15. – 266 с.
5. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конопотська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 79–86.
6. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К.–Л., 2006. – Ч. II. – с. 799.

Степенькин С.С. Политическая ситуация середины XVII в. как отражение новейшей истории Украины

В статье рассматриваются параллели истории Украины середины XVII в. и современных событий. Рассказывается о событиях русско-украинской войны 1658–1659 гг. Это мятеж М. Пушкаря и Я. Барабаша, противоправные действия россиан, оборона Конотопа, восстановление власти России над Украиной. Одновременно показываются параллели из современной истории.

Ключевые слова: *российско-украинская война, оборона Конотопа, наказной гетман Северский Г. Гуляницкий, нежинский полковник В. Золотаренко.*

Stepenkin S.Yu. The political situation in middle XVII century as a reflection of the modern history of Ukraine

In the article parallels of the history of Ukraine in middle XVII century and current events are consider. Told about the events of the Russian-Ukrainian war of 1658 – 1659 years. This rebellion M. Pushkar and Ya. Barabash, illegal actions of the Russians, defense Konotop, restore power Russia over Ukraine. Along with showing parallels in modern history.

Key words: *Russian-Ukrainian war, defense of Konotop, Siverske's order hetman H. Hulyanytsky, Nizhyn's Colonel V. Zolotarenko.*

10.03.2016 p.

УДК 94(477.5)«16»:338.1

К.О. Солдатова

ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ МАЄТНОСТЕЙ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлюється історія формування гетьманських володінь І. Самойловича у Ніжинському, Стародубському, Прилуцькому та Миргородському полках.

Ключові слова: *рангові маєтки, приватно-спадкове землеволодіння, «дворець», «староства», волость.*

Як відомо, на території Гетьманщини з другої половини XVII ст. розпочався процес зміцнення старшинсько-шляхетського землеволодіння. Більшість істориків протягом XIX–XXI ст. розглядали проблему старшинської земельної власності Гетьманщини в рамках процесу відновлення традиційних феодальних відносин на українських землях. Аспекти приватно-спадкового та рангового землеволодіння українських гетьманів і далі залишаються малодослідженою темою.

Гетьманські володіння XVII–XVIII ст. у своїх працях досліджували Д. Бантиш-Каменський, О. Лазаревський, В. Борисенко, В. Мякотін, В. Дядиченко, О. Гуржій, П. Федоренко, Л. Мельник, М. Хармак та О. Васильєва. Проте наразі відсутнє комплексне дослідження маєтностей українського гетьмана Івана Самойловича. Саме тому розглянута тема є актуальною в контексті вивчення історії соціально-економічного розвитку України другої половини XVII ст.

Для характеристики гетьманських володінь І. Самойловича розглянемо матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК України), частина з яких на сьогодні вже є опублікованою. Насамперед, це «Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр., яке було проведене у 10 полках Гетьманщини, що наразі зберігається у вигляді мікрокопії (оригінал

рукопису знаходиться в Російському державному архіві давніх актів, у місті Москві). Окрім того, для вивчення володінь, проаналізуємо неопубліковані справи другої половини XVII ст.

17 червня 1672 р. у Козачій Діброві (біля м. Конотопа) відбулося обрання Івана Самойловича гетьманом Лівобережної України. Новообраному керманичу «на булаву» царською жалуваною грамотою було надано у власність місто Гадяч з прилеглими селами – так званий «Гадяцький замок» [1, с. 78]. Крім того, автоматично перейшли у власність новообраного гетьмана і рангові маєтки, які свого часу належали Д. Многогрішному. Насамперед, «на кухню» гетьманську відходила Шептаківська волость Стародубського полку [2, с. 462]. Для управління волостю І. Самойлович призначив дозорцем Данила Сухомлина [3, с. 183]. По-друге, це володіння безпосередньо розміщувалося неподалік від гетьманської столиці. Як вважає дослідниця О. Васильєва, більшість рангових маєтків, приєднаних «до булави» від І. Многогрішного до І. Мазепи, розміщувалися біля Батурина чи в навколишніх полках або з'єднувалися зі столицею водними артеріями [2, с. 462]. З них у матеріалах зустрічається с. Городище Бахмацької сотні Ніжинського полку. За Генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку дізнаємося, що у часи гетьманування Д. Многогрішного у селі було створено «дворець» [4, с. 52]. У праці О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский» знаходимо: «... вместе съ поселением гетьмановъ въ Батурине, крестьянское население окрестныхъ сель, которое до того времени оставалось еще свободнымъ, было взято этими же гетманами въ личное послушаніе» [5, с. 181–182]. У часи гетьманування І. Самойловича було створено Городищанське староство (с. Городище, с. Курінь та с. Бахмач) Бахмацької сотні Ніжинського полку, яке об'єднало одночасно декілька гетьманських сіл. Для зручності таким великим господарством управляв «староста», якого призначав особисто гетьман. У другій половині XVII ст. в одному із сіл староства – Бахмачі, побудували млин на двох колесах для гетьманських потреб. Пізніше Городищанське староство відходило до рангових маєтків І. Мазепи та К. Розумовського [4, с. 52–53].

Але саме у добу І. Самойловича простежується процес збільшення рангового землеволодіння «на булаву». Так, у 70-х роках XVII ст. неподалік від Батурина гетьманом було створено Підлипнянське староство Конотопської сотні Ніжинського полку (с. Старе, с. Підлипневе, с. Попівка та с. Гута). Перше село – Старе – за Генеральним слідством, засноване ще при магнатах Пясочинських, у часи Д. Многогрішного перейшло до рангових гетьманських маєтностей [4, с. 54]. Село Підлипневе, яке розміщувалося безпосередньо неподалік від

сотенного містечка Конотопа, було густонаселеним. В описі 1654 р. вказано, що тут знаходилося 203 дворів козаків і, можливо, стільки ж дворів міщан [5, с. 239]. У Генеральному слідстві знаходимо, що Д. Многогрішний передав село у власність компанійському полковнику Мурашку. Після смерті Мурашки у 1674 р. Підлипневе було приєднано до складу гетьманських володінь І. Самойловича [4, с. 53]. Також у цей період до староства відійшли села Гута та Попівка. Перше село було засноване у першій половині XVII ст.: «... неякійсь гутникъ устроиль былъ гуту здавна и къ оной гуте – населились прихожане» [5, с. 218]. Село Попівка на р. Куколці заснували одночасно з Гутою, але воно було більш заселеним, про що свідчить опис 1654 р.: у ньому знаходилося 150 козацьких і 153 міщанські двори [5, с. 228]. За Генеральним слідством дізнаємося, що село спочатку було передане Д. Многогрішним у власність «есаулу» Грибовичу, у котрого забране І. Самойловичем і приєднано до Підлипнянського староства. Староство або, в деяких джерелах, «дворець», проіснувало до другої половини XVIII ст, перебуваючи у власності І. Мазепи, І. Скоропадського, а потім і К. Розумовського [4, с. 54].

Також у часи гетьманування І. Самойловича було створено староство у Ямпільській сотні Ніжинського полку. Дана сотня займала вкриту лісами місцевість правого берега р. Івотки. Перші поселення на цій території почали виникати на початку XVII ст. Зручні природні умови сприяли спорудженню перших водяних млинів. О. Лазаревський наводить спогади старожилів, за якими дізнаємося, що у 1674 р. прибув сюди із правого берега Дніпра полковник Іванья. З дозволу гетьмана у селі Клин він поселив значну кількість людей і воно збільшилося до розмірів містечка, яке полковник назвав Ямполем. Але потім, з невідомих причин, І. Самойлович приєднав це містечко до гетьманського двору, надавши йому натомість село Порохонь [5, с. 499–500]. До староства гетьман також доєднав село Орловку «после поляковъ». Ще одне село – Усок – за матеріалами Генерального слідства, засноване за магнатів Пясочинських, у другій половині XVII ст., було приєднано до Ямпільського староства [4, с. 58]. Крім вищезгаданих сіл, за гетьманування І. Самойловича до складу даного староства увійшли села Імшана та Рудня Ямпільської сотні. Перше село, яке заснував козак Кондратій Андрушенко, у другій половині XVII ст. було приєднане до гетьманських володінь [4, с. 26]. Село Рудня, за Генеральним слідством, виникло із «рудні», яка була влаштована у часи гетьманування Д. Многогрішного «поляком» Мартином, і було ним продане іншому руднику Якубу Барановському, який перепродав рудню вже І. Самойловичу. Гетьман придбав її за військові кошти – 1000 золотих [6, с. 233]. Управляв староством від імені гетьмана

«господар» – Кирило Грушинський (прізвисько – Дорошенко) [5, с. 461]. Після І. Самойловича Ямпільське староство відходило «до булави» І. Мазепи, згодом Д. Апостола та К. Розумовського. Дослідник В. Дядиченко відносив його до одного з найбагатших гетьманських володінь [7, с. 128].

Доречно окремо розглянути волості, які на той час належали до рангових маєтностей. За матеріалами Бендерської комісії 1709 р. дізнаємося, що у часи гетьманування І. Самойловича «до булави» приєднано Почепську та Ропську волості Стародубського полку [8, с. 125]. Характерною особливістю першої волості було те, що тут в основному знаходилися невеликі населені пункти. Як вказує О. Лазаревський, у другій половині XVII ст. населення волості розподілилося на декілька груп: «одна принадлежала до двора гетманского, другая до ратуши Почепской и третья – жила в селахъ и деревняхъ владельческихъ». Загалом на той час близько 35 сіл відійшло до гетьманських володінь [3, с. 274]. Інша волость – Ропська – почала формуватися за литовсько-польської доби. Належала вона землевласникам Рубцям. Їх власність була підтверджена в подальшому Б. Хмельницьким, І. Брюховецьким та Д. Многогрішним. Проте у 1671 р. Івана Рубця, сина топальського сотника Михайла Рубця, якому належала волость, звинуватили у підробці різних печаток: царських, королівських, гетьманських. За рішенням Генерального суду обвинуваченого мали стратити. Однак гетьман помилював І. Рубця, натомість забравши більшу частину волості – 11 сіл (слобода Ропськ, Старий Ропськ, Карповичі, Сочковичі, Тимоновичі, Бровничі, слобода Могилевичі): «... отбираемъ въ нашу власть, для подмоги въ войсковихъ расходахъ» [3, с. 398]. Центром волості стало село Новий Ропськ, яке заснували у першій половині XVII ст. У 1620 р. його передали у власність поляку Салтану. У 1679 р. Новий Ропськ разом із селом Хоромне було приєднано до гетьманських володінь І. Самойловича. Ропська волость у пізніші часи відходила «на булаву» Д. Апостола та К. Розумовському [3, с. 425].

Розширювалися гетьманські маєтності і за рахунок приєднання окремих сіл. У ЦДІАК України зберігається справа Генеральної військової канцелярії 1752 р. про загибель під час пожежі 1748 р. у м. Глухові документів про дворець в с. Обмачево Батуринської сотні Ніжинського полку. У ній вказується: «Дворецъ Гетманъ Иванъ Самуйловичъ ... устроилъ на икупленныхъ по договорной продажи в казаковъ и мужиковъ местахъ въ «1675» Году в чемъ числится ныне «1747» Года. Въ хоромномъ строении под потолком на сволюки словами вырезанными пишется, оной дворъ устроенный Самойловичемъ ради тогдашней въ Батурине Резиденции Гетманской и содержания въ немъ скота и птицъ, къ которому двору принадлежит лановъ четири, нивъ шесть, лесовъ два, сенокосовъ

четиры, рыбныхъ ловель пять». Також зазначається, що «...из уезда Батуринскому принадлежали села Обмачевъ с тридцати пяти поданнических дворахъ с пахотными и сенокосными землями», «...дворецъ за монастыремъ донныне остается» [9, арк. 2–3]. Пізніше с. Обмачево відходило «на булаву» І. Мазепі та І. Скоропадському.

Гетьманські володіння І. Самойловича знаходилися також у селах Самбір Великий, Самбір Малий та Карабутів Красноколядинської сотні Прилуцького полку. За матеріалами Генерального слідства про маєтності Прилуцького полку дізнаємося, що «як сталъ Поповичъ гетманомъ, тими селами завладелъ» [10, с. 30]. О. Лазаревський головною статтею доходів цих сіл називає сіно, котре косили в самбірських степах для гетьманської стайні. У часи гетьманування І. Мазепи було створено Самбірський дворець, який об'єднував кілька суміжних гетьманських сіл Красноколядинської сотні. Пізніше до «дворця» гетьман доєднав с. Голонку та с. Дептовку [11, с. 288–289].

До гетьманських маєтностей Івана Самойловича відійшло і село Мутин Глухівської сотні Ніжинського полку, що знаходилося на р. Сейм. Біля села розміщувалася переправа через Сейм та сеймові озера. Це сприяло економічному розвитку регіону. Тому ще у 1664 р. протопоп Глухівського Успенського монастиря Іван Шматковський звертався до царського уряду з проханням передати у володіння монастиря означену територію: «... да къ той же бы церкви дать озера Мутинскіе и перевозъ» [12, с. 195]. Однак у часи гетьманування І. Самойловича село перейшло до «гетьманської булави», утворився так званий «Мутинський дворець», до якого було приєднано, за Генеральним слідством, ще 4 села (Билка, Червонопілля, Рождественное, Камінь) [4, с. 63–65]. За Універсалом 1672 р. мутинська переправа відходила до Глухівського монастиря, проте, в документі не вказано за сеймові озера, які ймовірно, перейшли до «двора» І. Самойловича [13, с. 657]. Володіли Мутинським палацом також І. Скоропадський та Д. Апостол.

Окремо гетьману належали приватні володіння. Приватно-спадкові маєтності І. Самойловича було сформовано загалом у роки його перебування на посаді гетьмана. Насамперед, це «дворецъ» у Марчишиній Буді Глухівської сотні Ніжинського полку. У середині XVII ст. слобода Марчишина Буда належала жителю міста Глухова – знатному козаку Марку, де він збудував поташну буду. Але після його смерті дружина продала слободу гетьману [4, с. 63]. В цей же час, у 1681 р., І. Самойлович придбав у жителів Глухівської сотні на р. Буді 3 млини, які приєднав до Марчишиної Буді [14, арк. 2]. Один з них становив цілий комплекс з крупорушками, ступами для товчіння проса та валяння сукна вартістю 3 тис. золотих. Також в цей рік гетьман придбав у ігумені

Глухівського Спаського монастиря Анастасії нову буду на «вечное владеніє» у Глухівській сотні, де випалювали поташ [14, арк. 3–4], а в 1682 р. – греблю на р. Івоті, рудні та 2 млини на р. Буді за 1000 польських золотих, що підтверджує екстракт запису з книги Глухівського магістрату про здійснену купівлю [15, арк. 1]. Таким чином, у Марчишиній Буді утворилося велике виробництво.

У Глухівській сотні гетьману також належав млин на р. Есмань. У матеріалах ЦДІАК України є згадка про даний млин за 1688 р.: «Да под Глуховомъ Городомъ на реке Есмани у батуринских ворот мелница бывшего Гетмана Иваши Самолова» [16, арк. 12].

Інші приватні володіння розміщувалися у Ямпільському старостві Ніжинського полку. У 1682 р. І. Самойлович купив у козака Мартина три водяні млини на р. Івоті. Окремо гетьман у той рік придбав і приєднав до своїх володінь млин на двох колесах, що розташовувався на р. Свесі, купивши його у глухівського крамара Івана, та млин на річці Білиця, який придбав у Лукаша Гордієнка [17, арк. 4].

Крім цього, приватні володіння гетьмана поповнювалися і за рахунок конфіскованого майна. У Мазепиній книзі згадується, що село Оболоньє з Городищем і Гутищем на р. Десні (Коропської сотні Ніжинського полку) здавна було у власності ніжинського протопопа Семена Адамовича [18, с. 273]. Однак, у 1676 р. протопоп з іншими прибічниками (Петром Рославцем, Карпом Мокрієвичем, Дмитром Райчею, Лазарем Гороленком) учинив змову з метою скинути з булави І. Самойловича, обрати гетьманом П. Дорошенка і передати українські землі під протекцію Кримського ханства. В результаті змовників викрили і над ними здійснили суд. За царським наказом Семена Адамовича відправили на заслання до Сибіру і конфісковували всі його маєтності [19, с. 78–79]. У 1677 р. гетьман привласнив їх, приєднавши вищезгадані села до своїх володінь. Крім того, до його власності перейшли селітряні майдани біля Сорочинців (Миргородський полк). Як вказує дослідник В. Борисенко, І. Самойлович субсидував братів Т. Ф. Селітряників з Полтавського полку при купівлі великого селітряного котла та іншого устаткування. Однак, вони розорилися і змушені були віддати свою власність кредитору [20, с. 126].

Загалом у гетьманських маєтках розміщувалося значне виробництво: винокуріння, виробництво поташу, селітри, полотна, сільськогосподарських продуктів. Так, у 1681 р. гетьман І. Самойлович направив до Москви 21 куфу (840 відер) горілки, викурених на власних винокурнях [20, с. 156]. А в 1685 р. найнятий робітник І. Самойловича К. Дорофєєв привіз до Москви 221 пуд селітри [20, с. 158]. Налагоджене виробництво у гетьманських володіннях надавало великі прибутки, зосереджу-

вало значні багатства. Уявлення про них нам дає відомий опис майна гетьмана.

Таким чином, царською грамотою І. Самойловичу надавалися «на булаву» володіння, які свого часу належали Д. Многогрішному. Проте не задовольнившись ними, гетьман, з часом, приєднав до рангових володінь все нові і нові землі, утворюючи нові «дворці», староства та волості. Окремо, у другій половині XVII ст., були сформовані і приватно-спадкові маєтності, що в більшості концентрувалися неподалік від гетьманської столиці. У результаті в роки гетьманування І. Самойловича розпочався процес перетворення «державців» у найбільших землевласників Лівобережної України, що продовжилося і в наступні періоди.

Посилання

1. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77–84.
2. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII – XVIII ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Вип. 18. – С. 459–474.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – 470 с.
4. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1900. – 418 с.
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – 552 с.
6. Федоренко П. Рудни Лівобережної України в XVII – XVIII вв. – Москва, 1960. – 262 с.
7. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – 531 с.
8. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. 46: Серія історична. Мазепа: збірник. – Т. 1. – С. 107–133.
9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11242, 4 арк.
10. Мякотин В. Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 30.
11. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1920. – 426 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография Э. Праца, 1853. – Т. 5: 1633 – 1699. – 288 с.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [під ред. Сохань П]. – Київ – Львів, 2004. – 1086 с.
14. ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, 4 арк.
15. Там само, ф. 220, оп. 1, спр. 201, 2 арк.
16. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 968, 16 арк.
17. Там само, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
18. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 524 с.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография А. Котомина, 1884. – Т. 13: 1677–1678. – 766 с.
20. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1995. – 263 с.

Солдатова К. А. Формирование комплекса имений гетмана Ивана Самойловича на Левобережной Украине

В статье рассматривается история формирования гетманских владений И. Самойловича в Нежинском, Стародубском, Прилуцком и Миргородском полках.

Ключевые слова: ранговые имена, наследственное землевладение, «дворец», «староства», волость.

Soldatova K. O. Formation of Ivan Samoylovych complex of estates on the Left-bank Ukraine

In the article we consider the history of hetman I. Samoylovych land tenures formation in Nizhyn, Starodub, Pryluky and Myrgorod polks.

Key words: rank estates, hereditary land tenure, dvorets, starostvo, volost.

25.02.2016 р.

УДК 94(477):(094.2)«1689»

Я.М. Гирич

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1689 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Дослідження присвячене оцінці інформаційного потенціалу порівняно нещодавно введеного до наукового обігу документу – Московських статей 1689 р. Окремо здійснено екскурс в історію його появи та проаналізовано місце у системі відносин між Військом Запорозьким та Московським царством.

Ключові слова: Московські статті, 1689 р., історичне джерело, Іван Мазепа, Гетьманщина, Петро I, Нарішкінський переворот, Коломацькі статті, гетьман, цар, Тетяна Таїрова-Яковлева.

Вивчення середньовічної історії України сучасними дослідниками супроводжується пошуком та залученням нових джерельних матеріалів. Це переважно листування іноземних послів, протоколи допитів військовополонених, інші документи з польських, білоруських, російських та турецьких архівів. Важливу роль у дослідженні політичної історії Козацької України відіграють міждержавні договори, які уклали гетьмани з іноземними правителями, у першу чергу з московськими царями. На цьому фоні важливим стало виявлення та публікування маловідомого до початку XXI ст. документа – Московських статей Івана Мазепи 1689 р.

Часто діаспорні історики сміливо називали гетьманські статті конституційними актами. Зазвичай ці угоди передбачали посилення московського впливу та зменшення політичної ваги гетьмана. Лише декільком правителям вдавалося покращити своє становище та отримати певне поліпшення політичних та соціально-економічних прав Лівобережжя або трохи посилити свою владу. Вперше цього вдалося добитися Д. Многогрішному у Глухівських статтях 1669 р.

та певною мірою Д. Апостола в Рішительних пунктах 1728 р. Якщо у першому випадку Лівобережна Україна поверталася під протекторат Московської держави на умовах автономії після антишовиністського повстання та нетривалого перебування під булавою правобережного гетьмана П. Дорошенка, то у другому – йшлося про відновлення інституту гетьманства напередодні нової війни з Туреччиною на фоні часткової ревізії петровських реформ.

Більше того, Глухівські статті 1669 р. стали рамковими домовленостями, на основі яких уклалися договори 1672, 1674 та 1687 рр. Відомий дослідник українсько-московських відносин другої половини XVII ст. В. Горобець відзначає, що «1672 р. як відправні положення було схвалено Глухівські статті, а 10 нових – так званих Конотопських статей – становили, по суті, лише додаток, який пояснював або уточнював основний текст, з 20 положень Переяславського договору 1674 р., 15 повністю або частково повторювали Глухівські статті, 4 – взято з Конотопських і лише одне було принципово новим, що враховувало регіональну специфіку Правобережжя. Коломацькі статті 1687 р. також переважно повторювали постулати Глухівського договору (пункти 1–17) і містили лише 5 нових положень». Проте, у означених документах чітко прослідковувалася тенденція обмеження української автономії еволюційним шляхом. До угод включалися лише ті статті з попередніх документів, які повністю влаштовували московську сторону, а нові пункти були спрямовані на обмеження гетьманської юрисдикції [3, с. 45–46].

Менш відомим епізодом є укладання Іваном Мазепою Московських статей, які з'явилися під час політичної нестабільності у Москві, але у кінцевому підсумку сприяли його утвердженню як перед царем, так і всередині Війська Запорізького. Найчастіше термін «Московські статті» вживається до угоди, підписаної 11–12 жовтня 1665 р. Іваном Брюховецьким, рідше – до березневих статей 1654 р. При цьому, зазвичай, оминався увагою документ, що з'явився під час перебування Івана Мазепи у Москві 1689 р. За своєю суттю Мазепині Московські статті – типовий договір, що уклали гетьмани Гетьманщини з царями Московської централізованої держави. Це були вже другі за ліком статті, підписані І. Мазепою з московськими правителями. Традиційно такі договори уклалися як «інаугураційні», після обрання гетьмана, лише іноді – для зміни положень попередніх статей одного гетьмана (Московські статті 1665 р. І. Брюховецького, Переяславські статті 1674 р. І. Самойловича). Цього разу документ став наслідком зміни влади у Москві, а не в Батурині.

Сам факт укладання цього договору тривалий час лишався поза увагою істориків. Чіткі відомості про нього відсутні у козацьких літописців, його

текст відсутній у «Повному зібранні законів Російської імперії», про нього не згадували історики XIX–XX ст. Також інформація про існування означеного правового акту відсутня у спеціальних дослідженнях В. Горобця та А. Яковліва [3; 12], хоча останній звернув увагу на незадоволення частини козацької еліти виборами нового гетьмана у 1687 р. не за «статтями Хмельницького» і тривалою відсутністю царської підтверджувальної грамоти на гетьманство¹[12, с. 129]. Подібне повідомлення розміщене і у праці О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі».

Діаспорний історик О. Оглоблин у примітках до підрозділу, присвяченому Коломацькій угоді, зробив уточнення, що «у вересні 1689 р., після московського перевороту й падіння Голіцина, пороблено невеличкі зміни в Коломацькій угоді. Зокрема, московський уряд погодився з домаганням Гетьмана, щоб цар не видавав жалованих грамот на маєтності в Україні без попередніх гетьманських універсалів» [6, с. 40].

Обставини перевороту порівняно детально описані у літописі Самійла Величка, хоча про укладання самого договору написано плутано: «Гетьман же зі старшиною після шеститижневого перебування в Москві і в Троїцькому монастирі милостиво був відпущений з виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам. Іншим панам через швидкий від'їзд їхній із гетьманом із Москви такі поствердні грамоти не поспіли, їх повидавано їм з монаршої милості вже в майбутньому 1690 році» [4, с. 676].

У такому ж дусі підписання Московських статей 1689 р. описується М. Костомаровим. Вчений розглядав події вересня 1689 р. у контексті отримання Мазепою низки підтверджувальних документів на старшинські землеволодіння та збереження за ним права на наступні земельні пожалування. Історик також відзначив початок 14 вересня переговорів з думним дяком О. Українцевим, не вказуючи при цьому інформацію про кінцевий ухвалений сторонами документ. М. Костомаров зводив зміст україно-російських перемовин та досягнутих домовленостей виключно до питань земельної власності і прерогатив жалування (нагородження) земельними активами [5, с. 26].

Як окремих нормативно-правовий акт, Московські статті 1689 р. вчені почали розглядати лише на початку XXI ст. Оригінал документа зберігається у фонді Малоросійського приказу в Російському дер-

1. Царську грамоту вислали з Москви лише 13 жовтня 1690 р. Велике незадоволення факт її відсутності викликав у козаків Чернігівського полку, тому для чернігівців 3 грудня того ж року було вислано з Москви ще один примірник документа.

жавному архіві давніх актів (Москва) [8]. Його вперше було опубліковано Т. Яковлевою в «Українському археографічному щорічнику» 2006 р. [11]. При публікації текст відтворений російською мовою з певними особливостями². Наприкінці статей вказується дата й місце їх укладання (20 вересня 1689 р. у Малоросійському приказі в Москві), названі особи, відповідальні за безпосереднє їх складання (дяки Посольського (Малоросійського) приказу Василь Бобонінта Іван Бірін).

Московський договір Мазепи 1689 р. складається з 14 статей, тоді як Коломацькі угоди містили 22 статті. В основу документа покладено договори, що раніше уклалися українськими гетьманами з царем. У першу чергу це Коломацькі статті самого І. Мазепи, Глухівські статті Д. Многогрішного, які уточнювалися та доповнювалися за гетьманування І. Самойловича (Конотопські статті 1672 р., Переяславські статті 1674 р.). Свого часу, Коломацькі статті уклалися для підтвердження виборів гетьмана І. Мазепи, декларування тісних відносин з Москвою та їх правового унормування. На відміну від Коломацької угоди 1687 р., текст Московських статей не містить прямих відсилань на «статті Богдана Хмельницького». У договорі 1687 р. згадки про життя за домовленостями 1654 р. виглядали як знуцання відносно тексту і духу «березневих статей». Замість цього у Мазепиних статтях 1689 р. використовуються терміни «прежние» та «належащие» або «стародавние» права гетьмана, старшини, козаків та «народу малоросійського».

Нові статті 1689 р. були видані від імені співправителів Івана та Петра Олексійовичів Романових. Після змін на Московському політичному олімпі з нової угоди зникли згадки про «велику государиню, благовірну царівну і велику княжну Софію Олексіївну». У договорах 1687 та 1689 рр. Мазепу називають «гетьманом Війська Запорозького обох боків Дніпра». Очевидно, це є підтвердженням зазіхань українських гетьманів на Правобережжя та невизнання ними де-факто умов Андрусівського перемир'я й Вічного миру. Гетьман, як і в переважній більшості попередніх документів, іменується «підданим царської величності».

Серед суттєвих змін, які вдалося внести Мазепі до тексту Московських статей, є досягнення прерогативи гетьмана у вирішенні багатьох актуальних питань життя Гетьманщини. Можна говорити

2. Текст документа опублікований зі збереженням тогочасної орфографії. Однак літери, які відсутні в сучасному правописі, замінені на відповідники. Літера “ъ” в кінці слів не відтворюється. Титла розкрито, виносні літери подано в рядку без спеціального обумовлення в примітках. “Де”, “г”, “го” скрізь передані повними словами (“день”, “год”/“года”). Аналогічний підхід застосовано й до пропусків у словах літер “а”, “е”, після літер “в”, “д”, “л”, “м”, “н”. Знаки пунктуації розставлено відповідно до сучасного правопису

про відновлення фінансової автономії краю, що забезпечувалася «орендами». Зібрані кошти від них йшли на утримання найманого (охотницького) війська та будівництво барокових храмів. Також серед важливих здобутків української сторони варто називати можливість збільшення чисельності найманого війська (точна чисельність не регламентувалася (ст. 11), отримання гетьманом виключного права «жалувати землю, містами, селами і млинами» (ст. 10), проведення перепису козаків (ст. 4). Останнє мало на меті сприяти виключенню з козацького стану так званих «покозачених» елементів, які регулярно ставали джерелом соціальної нестабільності під час Руїни. Як і у Коломацьких статтях, проголошувалася норма щодо невтручання воевод, що лишалися в українських містах (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Остер), у внутрішні справи Гетьманщини. Але при тому мова йшла про збільшення московського контингенту нібито «для захисту від татарів» (ст. 13). Окремо розглядалися питання про винокуріння (ст. 8), продовольче та матеріальне забезпечення охотницьких полків (ст. 3), недопущення фактів обмеження прав козаків з боку церкви (ст. 7), а також неприпустимість утисків населення Лівобережжя з боку царських посланців та гінців (ст. 6). Усі вищезазначені зміни сприяли забезпеченню стабільності внутрішньополітичної ситуації та підняття престижу гетьмана.

Ці здобутки під різним виглядом було «завуальовано» в статтях 1689 р. Наприклад, відновлення оренд на користь гетьманської скарбниці офіційно не проголошувалося. Проте, питання відновлення збору «оренд» мало бути розглянуте на Різдвяній старшинській раді у 1690 р. (ст. 2). Фактично рішення щодо можливості подальшого їх збирання потрапило до гетьманської компетенції.

Здобутки гетьманської адміністрації щодо зміни низки положень Коломацьких статей неможливо зрозуміти без врахування подій серпня – вересня 1689 р., коли повністю змінилася розстановка сил у Московському політикумі. Статті 1689 р. з'явилися у контексті боротьби за владу між Софією Олексіївною й Петром Олексійовичем Романовими та боярськими угрупованнями, що їх підтримували, – Милославськими і Нарішкініми відповідно. У зв'язку з вагітністю Парасковії Салтикової (дружини Івана Олексійовича) та очікуваним народженням спадкоємця партія Нарішкіних активізувалася³. За наполяганням матері Петра I, Наталії Нарішкіної, 27 січня 1689 р. відбулося його весілля з Євдокією Лопухіною. Наприкінці літа 1689 р. суперечності у владній вертикалі особливо загострилися.

Невдалий Другий Кримський похід фаворит Софії

3. 21 березня 1689 р. в Івана V та Парасковії Салтикової народилася донька Марія (1689–1692).

Романової Василь Голіцин намагався зобразити як свою перемогу. Для підтвердження «удаваного успіху для внутрішнього споживача» до Москви було запрошено потужну українську старшинську делегацію на чолі з І. Мазепою (за різними оцінками від 304 до 1000 учасників)⁴. За такої ситуації Івану Степановичу відводилася важлива церемоніальна роль.

Влітку 1689 р. існувала реальна загроза для І. Мазепа втратити булаву. З одного боку – слабкість позицій В. Голіцина та Софії могли призвести до усунення гетьмана, з іншого – внутрішня старшинська опозиція могла розраховувати на повторення сценаріїв переворотів 1672 та 1687 рр. Частиною козацтва гетьман сприймався як «маріонетка Голіцина», виникали сумніви щодо його легітимності.

Проте, цього разу зробити українського гетьмана «офірним цапом» виявилось набагато складніше. Усім було відомо, що І. Мазепа отримав булаву виключно завдяки особистому втручання та протекції голови Посольського приказу. Більше того, зміщення його з гетьманства ускладнювалося низкою чинників. Це, у першу чергу, залишення у Батурині вірних гетьману людей – наказним гетьманом генерального судді Михайла Вуяхевича⁵; «слідкувати за порядком» на Гетьманщині довірили полковникові

4. До складу делегації увійшли генеральний обозний Василь Касперович Дунін-Борковський (1687–1702), генеральний суддя Сава Прокопович Прокопович (1687–1701), генеральний писар Василь Леонтьович Кочубей (1687–1699), генеральний осавул Андрій Михайлович Гамалія (1687–1694), генеральний бунчужний (хорунжий) Юхим Якович Лизогуб (1687/1688–1694), чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб (1687–1698), полтавський полковник Федір Іванович Жученко (1687–1691), ніжинський полковник Степан Петрович Забіла (Забела) (1687–1694), миргородський полковник Данило Павлович Апостол (1687–1709), лубенський полковник Леонтій Назарович Свічка (1688–1699?), окрім того, до Москви відбули значкові товариші, молодші товариші, канцеляристи, дворяни, слуги, драгуни, музики, кухарі та візники. Разом з ними вирушили два представники духовенства – ігумен Київського Кирилівського монастиря Інокентій (Монастирський) та проповідник і послушник Києво-Печерської лаври Дмитрій Ростовський (Туптало).

5. Михайло Вуяхевич-Височинський (1625/1630 – 6.2.1697) походив з галицької православної шляхти, імовірно закінчив Києво-Могилянський колегіум, служив писарем у Києво-Печерській лаврі. 1661–1663 рр. – генеральний писар наказного гетьмана Якіма Сомка. Після Чорної ради засланий в Москву, а потім і до Сибіру. 1667 р. звільнений за проханням П. Дорошенка. 1668–1676 рр. – генеральний писар гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Після зречення останнього перейшов на службу до І. Самойловича військовим товаришем. 1683–1691 рр. – генеральний суддя гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепа (за Самойловича перебував на посаді без затвердження як в. о.). Учасник старшинської змови 1687 р. 1690 р. під час візиту до Москви отримав чин стольника. Був ктитором Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. 1691 р. через суперечності з гетьманом щодо участі українських козаків у антитурецькій коаліції залишив посаду та прийняв постриг під ім'ям Мефодій. 1691–1697 рр. – архимандрит Києво-Печерської лаври. Розгорнув активну видавничу діяльність Лаврської друкарні.

Івану Новицькому⁶. Також на користь Мазепі обернулося перебування старшинської опозиції «під своїм крилом» у Москві та відсутність практичної можливості у його ворогів отримати військову підтримку з боку козацьких полків.

Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева відводить гетьманові роль «сірого кардинала» у «Наришкінському перевороті» 1689 р. І. Мазепа прибув до Москви 10 серпня (за два дні після втечі Петра I до Троїцько-Сергіївського монастиря), де за Спаськими воротами його зустрів дядько Посольського приказу Василь Бобонін (учасник Коломацької ради 1687 р.), два піддячих інших приказів та шість рот стрільців полковника Івана Циклера. Наступного дня він отримав аудієнцію у Софії та Івана Романових. Замість очікуваного недругами усунення, І. Мазепа був дуже тепло прийнятий і несподівано дізнався про свою причетність до «перемоги» над татарами у Другому Кримському поході. За умови хитань у середовищі стрільців і побоювань цариці направити їх на штурм Троїцького монастиря, роль І. Мазепи як лідера 50-тисячного війська, що все ще перебувало на р. Сож, зростала. Імовірно, московські бояри могли реально розраховувати на гетьманських сердюків та компанійців, що непогано себе зарекомендували у Кримському поході, сприявши порятунку союзного війська від розгрому.

13 серпня відбулася зустріч гетьмана з В. Голіциним, яка завершилася для обох учасників безрезультатно – І. Мазепа не наважився відкрито підтримати Софію, голова Посольського приказу вочевидь не пристав на його пропозиції щодо розширення прав Лівобережжя та збільшення повноважень гетьмана. Імовірно, І. Мазепа міг взяти сторону царського фаворита, але навіть у скрутному становищі представники партії Милославських не відмовилися від курсу на урізання автономії Гетьманщини. Проте на швидке усунення Мазепи вони наважилися. Це могло як спровокувати черговий бунт, так і малореальною у короткотерміновій перспективі виглядала військова допомога з боку його потенційного наступника.

Десь у цей час для Софії Олексіївни було

6. Ілля Федорович Новицький (приблизно 1630-ті – 1704) 1671–1673 рр. – комендант містечка Димер, яке було резиденцією правобережного гетьмана Михайла Ханенка. 1673 (офіційно з 1676 р.) – 1696 рр. – полковник компанійського полку (наймана кіннота) за гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи. Після отримання гарантій безпеки 1677 р. з правобережжя до Коропа (потім до отриманого за службу с. Нехаївка) переїздить його дружина Софія Новицька та син Григорій. Учасник Чигиринських (1677 та 1678 рр.) і Кримських (1687 та 1689 рр.) походів, Нижньодніпровської кампанії (1695–1698 рр.). 1696 р. отримав почесне звання «значкового військового товариша», того ж року вийшов у відставку, мешкав у Нехаївці. Через своїх дітей породичався з І. Мазепою, П. Орликом, ніжинським полковником Л. Журахівським, переяславським полковником Д. Райчею, був кумом значної частини полковників та генеральної старшини.

пройдено точку неповернення. У середині серпня на перемовини до Петра у монастир почергово відправляються бояри та патріарх, що невдовзі приймають його сторону. 29 серпня Софія особисто вирушила у Троїцько-Сергіївський монастир, де по дорозі їй передали наказ Петра щодо повернення до Москви. 3 вересня боярська дума схвалила арешт керівника Стрілецького приказу Федора Шакловитого. Невдовзі сторону Петра приймають стрілецькі командири, а 4 вересня – найманці генерала Патріка Гордона та полковника Франца Лефорта. 7 вересня до Троїцького монастиря було етаповано Ф. Шакловитого.⁷

Увесь цей час Мазепа перебував у Посольському приказі. Гетьман вичікував, його нейтралітет був на користь Нарішкіних. 10 вересня відбулася перша зустріч Івана Мазепи з 17-річним царем Петром I у біля Троїцького монастиря. Після завершення боротьби за владу Мазепу, як людину Голіцина, не усунули, а навіть нагородили. За чотири дні, під час зустрічі гетьмана з Думним дяком О. Українцевим⁸, московська сторона запропонувала продумати

7. Того ж дня до Троїцько-Сергіївського монастиря прибули князь Василь Голіцин (переховувався декілька днів у підмосковному с. Медведково), боярин Леонтій Неплюєв, окольничий Венедикт Змеєв, Григорій Косагов, думний дяк Омелян Українцев. Пеших двох було позбавлено боярства та відправлено у заслання (Голіцина у Каргополь, Єренський городок, Пустоозерський острог, Пінежський волок; Неплюєва – у Пустоозерськ, а потім у Кольський острог), Змеєва – заслали в своє село, Косаговата Українцева – пробачили. 11 (12) вересня (за ін. відомостями – 11 жовтня) біля стін монастиря через відрубання голови було страчено Ф. Шакловитого та двох його спільників.

8. Омелян Гнатович Українцев (1641–12.9.1708) походив з дрібнопомісних дворян. 1660 р. – піддячий Посольського приказу. 1672–1673 рр. – учасник перемовин зі Швецією, Данією, Голландією щодо формування антитурецької коаліції. 1675 р. – дяк Посольського приказу. Того ж року вів переговори з австрійцями стосовно визнання царського титулу Московських правителів. 1676 р. – потрапив в опалу. 1677 – 1680 рр. – вів переговори з поляками та гетьманом Самойловичем стосовно антитурецького союзу. 1681 р. – думний дяк. 1682 р. – учасував у складанні акту про скасування місництва. Взяв участь у підготовці укладання «Вічного миру» 1686 р. з Річчю Посполитою. Учасник двох Кримських походів, зокрема Коломацької ради 1687 р., на якій було усунуто від влади І. Самойловича та обрано І. Мазепу. Вхід до найближчого оточення В. Голіцина, після його падіння помилуваний та пробачений новим царем і навіть отримав підвищення. 1689–1697 рр. – голова Посольського приказу. Від імені Московського царства заключив Константинопольський мир з Туреччиною 1700 р., за це отримав ранг Думного радника. У 1701–1706 рр. очолював Провіантський приказ. 1704 р. «за корыстолюбие» підданий тілесним покаранням («битдубьём»), у 1707–1708 рр. – посланець у Польщі. 1707 р. – комісар на Люблінському сеймі. Помер в угорському м. Егер під час виконання дипломатичного доручення. 1690 р. під час візиту до Москви отримав чин стольника. Був ктитором Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. 1691 р. через суперечності з гетьманом щодо участі українських козаків у антитурецькій коаліції залишив посаду та прийняв постриг під ім'ям Мефодій. 1691–1697 рр. – архимандрит Києво-Печерської лаври. Розгорнув активну видавничу діяльність Лаврської друкарні.

можливі зміни до Коломацьких статей. Розпочалися перемовини щодо нового договору. 16 вересня під час нової зустрічі Мазепа з Петром I гетьман отримав нові дарунки та грамоти на землеволодіння для козацької старшини, що мало сприяти забезпеченню політичної стабільності. 19 вересня гетьман мав зустріч з царем Іваном V, а наступного дня, 20 вересня 1689 р., у Малоросійському приказі були укладені Московські статті. 22 вересня гетьман виїхав з Москви. До своєї резиденції у Батурин він прибув 5 жовтня (за іншими даними 10 жовтня) 1689 р.

Російська біографістка Мазепа Т. Яковлева, яка власне знайшла та опублікувала цей документ, дала статтям відповідну оцінку: «Нові жалувані грамоти, видані Мазепі, відміняли багато важких положень Коломацьких статей, зміцнювали гетьманську владу й автономію. Уряд Нарішкіних різко змінив жорсткий курс на обмеження автономії, здійснюваний В. Голіциним, і практично дав карт-бланш Мазепі на вирішення багатьох гострих внутрішніх проблем. Вперше з часів Переяславської ради Москва вирішила опертися на сильну гетьманську владу, а не на масу анархічних опозиціонерів. Якщо Голіцин намагався встановити повний контроль за Україною, зробити її слухняною і слабкою, ареною старшинських змов, то Петрові був потрібен сильний військовий союзник, наділений необмеженими повноваженнями та владою. У цьому цілі царя та гетьмана повністю співпадали. Гетьманування Мазепа – яскравий приклад компромісу, не закріпленого на папері, але який неодмінно виконувався. Петро безумовно та непорушно відкидав будь-які звинувачення, доноси і доповіді проти Мазепа, видавав і страчував усіх його опонентів. А гетьман безвідмовно забезпечував царя військами для усіх військових кампаній, яких було у царювання Петра доволі багато» [10, с. 85].

Отже, завдяки пошуковій роботі Т. Таїрової-Яковлевої ранньомодерна історія України збагатилася новим джерелом, що проливає світло на нормування українсько-московських відносин на межі XVII–XVIII ст., зміцнення особистої влади гетьмана, досягнення Гетьманщиною більшої економічної свободи. Можна стверджувати, що Московські статті 1689 р. чи не вперше з'явилися в умовах боротьби за владу у Москві, а не стали реакцією на події в Лівобережній Україні. При укладанні нових статей Мазепі вдалося використати слушний момент, щоб створити правове підґрунтя його нової внутрішньої політики.

Посилання

1. Актъ об избраніи на Радѣ у рѣки Коломака въ Гетьманы войска Запорожскаго, на место отрѣшеннаго Ивана Самойловича, Генеральнаго Ясаула Ивана Мазепы; договорныя статьи, съ ними постановленныя, и присяга его на вѣрность Российскому престолу // Полное собрание законов Российской

империи (1649–1825). – Том 2. 1676–1688. Царствование государей и великих князей Иоанна и Петра Алексѣевичей – С. 867–880. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php

2. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник / [укладач Белашов В.І.]. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 184 с.

3. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В.М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 70 с.

4. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки / [упорядн. та переклад. Скрекотень В., Шевчук В., Іванченко Р., Дзюба О.]. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.

5. Костомаров Н.И. Мазепа / Н.И. Костомаров. – Х.: Терра – Книжний клуб, 2004. – 336 с.

6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. В 250-ліття смерті / Оглоблин Олександр. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України та Ліги Визволення України, 1960. – 408 с.

7. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / Сергій Павленко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

8. Российский государственный архив древних актов (Москва), фонд 229 «Малороссийский приказ», оп. 2, кн. 57 (1689 г.): «О приезде в Москву И. Мазепы», л. 137 об.–149.

9. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Татьяна Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 525 с.

10. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Татьяна Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271 с.

11. Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепа / Тетяна Яковлева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 10/11; Український археографічний збірник. – Том 13/14. – К., 2006. – С. 450–457.

12. Яковлів А. Україно-московські договори в XVII–XVIII віках / Яковлів Андрій. – Варшава, 1934. – 178 с.

13. Яценко В. Гетьман Іван Мазепа та «палацовий переворот» Нарішкіних 1689 р. у сучасній історіографії / Владислав Яценко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 168–176.

Гирич Я.Н. Московские статьи 1689 г. как источник по истории украинско-российских отношений

Исследование посвящено оценке информационного потенциала сравнительно недавно введенного в научный оборот документа – Московских статей 1689 г. Отдельно осуществлен экскурс в историю его появления и проанализировано место в системе отношений между Войском Запорожским и Московским царством.

Ключевые слова: Московские статьи, 1689 г., исторический источник, Иван Мазепа, Гетманщина, Петр I, Нарышкинский переворот, Коломакские статьи, гетман, царь, Татьяна Таирова-Яковлева.

Hyrych Ya.M. Moscow Articles (1689) as a source of relations between Ukraine and Russia

This paper is devoted to assessing the information potential of Moscow Articles (1689). Historical document was recently introduced into scientific circulation. Also author has made separate excursion into the history of occurrence and analyzes its place in the relations between Cossack State and Moscow tsardom.

Key words: Moscow Articles, 1689, historical source, Ivan Mazepa, Hetmanate, Peter I, Naryshkins' coup d'etat, Kolomak Articles, hetman, tsar, Tatiana Tairova-Yakovleva.

10.03.2016 p.

ЦЕРКОВНЕ ПРОКЛЯТТЯ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

У статті розглядається історія церковного прокляття, накладеного на гетьмана Д. Многогрішного константинопольським патріархом у 1670 р. Встановлюється особа ініціатора цього демаршу та мотиви такого кроку.

Ключові слова: Д. Многогрішний, Р. Ракушка-Романовський, церковне прокляття, інтрига, 1670 р.

В сучасній політичній реальності ми маємо численні спроби залучення церковного ресурсу задля досягнення додаткового політичного результату. Церковний важіль, зокрема, активно використовується кремлівською владою по відношенню до України. Але використання впливу церкви світськими владними структурами – явище не нове в українській історії.

В ранньомодерні часи релігійне світобачення було основою психології людей, а церква, як регулятор релігійного життя, мала вирішальний вплив на людський світогляд, тому вивчення всіх аспектів церковного життя є надзвичайно важливим для кращого розуміння психології представників минулих поколінь та їхнього духовного буття.

У 1670 р. владу церкви, а саме патріарха константинопольського, було використано проти гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного.

Про загальні обставини цієї справи нам повідомляють декілька джерел. Літопис Самовидця дуже стисло говорить про факт накладення церковного прокляття на гетьмана: «...протопопа браславський вивезл соборную клятву от святішого патріарха на задніпрянського гетьмана Демяна Многогрішного...» [1, с. 110]. Більш детальну інформацію по справі знаходимо в листуванні між українськими та московськими можновладцями і церковними діячами [2, с. 229–230; 3, с. 411–416].

За вище вказаними джерелами видається можливим коротко окреслити хід подій наступним чином. У 1670 р. митрополитом київським Йосипом Тукальським за сприяння правобережного гетьмана Петра Дорошенка до Стамбула, а саме до патріарха константинопольського, було відправлено посольство на чолі з брацлавським протопопом Романом Ракушкою-Романовським. Посольство мало на меті отримати від патріарха підтвердження права на митрополичу кафедру для Й. Тукальського, а також затвердження львівським єпископом Йосипа Шумлянського, прибічника гетьмана П. Дорошенка [4, с. 160].

Вище наведені завдання було успішно виконано, але окрім цього керівнику посольства вдалося отримати на гетьмана Д. Многогрішного «неблагодаренну грамоту», тобто останнього було

відлучено від церкви та проклято.

Церковне прокляття, безперечно, стало значною неприємністю для Д. Многогрішного. З метою виправлення ситуації він звернувся за допомогою до московського царя, який мав дуже значний вплив на константинопольського патріарха. Цар відгукнувся на це прохання. З Москви до Стамбула було відправлено посольство під керівництвом Христофорова, яке позитивно вирішило питання на користь Д. Многогрішного.

Історії церковного прокляття гетьмана Д. Многогрішного дослідники багаторазово приділяли значну увагу як в контексті вивчення біографії гетьмана, так і в контексті історії церкви. Але й досі немає одностайності по деяким аспектам цієї проблеми. Зокрема, думки дослідників розділились щодо питання про ініціатора та мотиви цього політичного заходу з використанням на той час безперечно всеохоплюючого впливу церкви.

Так, наприклад, М. Максимович вважав, що цей захід було інспіровано П. Дорошенком [5, с. 744]. Цієї ж думки дотримується Т. Таїрова-Яковлева, зазначивши, що вважаючи Д. Многогрішного зрадником, П. Дорошенко в якості помсти «исходатаствовал» у патріарха прокляття [6, с. 298–299]. В. Вечерський доповнює мотиваційну картину, стверджуючи, що церковне прокляття було накладено «за похищение гетманской булави» на прохання П. Дорошенка [7, с. 164].

Інші, як, зокрема, С. Соловійов, головною причиною церковного прокляття гетьмана називає боротьбу за вплив між церковними ієрархами Правого та Лівого берегів Дніпра [3, с. 411]. В. Ейнгорн категорично стверджує: «...Ракушка називавшийся уже Романовским, конечно, по поручению Иосифа Тукальского выхлопотал у патріарха грамоту...» [8, с. 696].

Третя точка зору називає винуватцем демаршу керівника посольства – отця Романа, протопопа брацлавського. Мотивом останнього вважається особиста помста гетьману Д. Многогрішному. Прибічником такого бачення є, зокрема, М. Костомаров, який, щоправда, дуже побіжно торкнувся нашої проблеми [9, с. 305]. М. Петровський прямо говорить: «...Ракушка зайнявся в Царгороді й особистою справою. ...щоб повернути своє майно, а одночасно й помститися Многогрішному...» [4, с. 161]. Д. Дорошенко підтримує цю версію, додаючи трохи емоційного забарвлення: «...здається, ціла справа була ділом самого таки мстивого Ракушки» [10, с. 313].

Встановлення ініціатора та мотивів організації такого непересічного демаршу проти гетьмана Д. Многогрішного видається дуже важливим для кращого розуміння світогляду діячів тієї епохи, ситуації, яка склалась на той час в Україні, та методів боротьби в умовах громадянського протистояння

між лівобережним та правобережним гетьманами.

Для встановлення ініціатора накладення церковного прокляття та його мотивів треба уважніше придивитись до загальнополітичної ситуації, яка склалась на той час в Україні, та самої постаті керівника посольства – отця Романа.

Автор Літопису Самовидця, наказний полковник ніжинський за полковництва Василя Золотаренка та генеральний підскарбій за гетьманування Івана Брюховецького, Роман Ракушка-Романовський був дуже впливовим представником лівобережної старшини. Але з приходом до влади Д. Многогрішного він втратив не тільки високий соціальний статус та майно на Лівобережжі, а й був вимушений емігрувати на Правобережжя, де стає священником і займає посаду брацлавського протопопа. У вищесказаному однозначно проглядається можливість наявності особистого мотиву для ворожих дій по відношенню до Д. Многогрішного. Крім того, звертає на себе увагу те, як подано дану ситуацію самим отцем Романом в Літописі Самовидця. Вказано, що церковне прокляття на Д. Многогрішного накладено задля того, «... жеби ніхто инший не отзивался метрополитом и архиепископом киевским...», а також за те, що гетьман «в пиху вознесшися» [1, с. 110]. Яким чином покарання гетьмана може стати профілактикою захоплення київської митрополії – не пояснюється, що створює враження штучності виправдання. Згадка ж «пихатості» Д. Многогрішного, можливо, знову ж натякає на особисте сприйняття автором даної ситуації.

В Літописі Самовидця, тобто отця Романа, читаємо про те, що після винесення рішення про прокляття гетьман був покараний Богом: «...легче собі тоє поважил, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию зломал, же час немалій не могл говорити, що пришовши до здоровя, не хотіл ся упам'ятати, що напотом оному нагородилось зле» [1, с. 110]. Але хвороба гетьмана в результаті падіння з ганку, за повідомленням протопопа ніжинського Сімеона Адамовича, сталася в грудні 1670 р. [8, с. 730]. Про церковне прокляття Д. Многогрішному стало відомо не пізніше червня [2, с. 229–230]. А вже у жовтні він отримав з Константинополя «благословенную» грамоту, тобто прокляття було знято [8, с. 718–719]. Бажання пов'язати хворобу гетьмана з церковним прокляттям ще раз вказує на особисті мотиви отця Романа. Маємо явну видачу бажаного за дійсне.

В самому тексті «неблагословенної» грамоти бачимо, що єдиним звинуваченням проти Д. Многогрішного є пограбування останнім майна Р. Ракушки-Романовського [3, с. 413].

Також важливим моментом є те, що під час перемовин з московським посланцем Христофоровим константинопольський патріарх

стверджував, що не знав, що фігурантом справи є гетьман Д. Многогрішний. І справді «неблагословенна» грамота видана на Демка Ігнатенка, без будь-яких згадок про статус особи та вказівок титулу [3, с. 413].

Видається сумнівним використання подібного неконкретного формулювання у випадку, якби це справді був політичний демарш. Занадто багато лишається поля для маневру звинуваченому. Та й результатом були б тільки короткотривалі проблеми, створені для гетьмана Д. Многогрішного і в результаті з боку останнього – тільки роздратування по відношенню до організатора демаршу. Але в цей час ані П. Дорошенку, ані Й. Тукальському не вигідно було дражнити гетьмана.

На початок літа 1670 р. Д. Многогрішному вдалося взяти під контроль всю територію Лівобережжя, тобто його владу визнали полки, які раніше трималися П. Дорошенка [6, с. 298]. Сталось це достатньо безкровно, в основному через те, що сам П. Дорошенко не дуже й опирався, маючи достатньо проблем на Правобережжі. Відомо, що в травні татарські підрозділи з'явилися на Чигиринщині, і не виключено, що кілька днів навіть тримали в облозі саму гетьманську резиденцію. Окрім того дуже гострим залишалось протистояння з іншими претендентами на гетьманську булаву – Михайлом Ханенком та Петром Суховієм [11, с. 244].

Таким чином, додаткове загострення протистояння, та ще й у такий непевний спосіб, було аж ніяк не вигідне П. Дорошенку. Те ж стосується і Й. Тукальського, владу якого хоч і не визнавали на Лівобережжі, але все ж вважали митрополитом київським [8, с. 715]. Для останнього в цей час набагато гостріше стояло питання протистояння з Антонієм Винницьким, який претендував на митрополічу кафедру [11, с. 241]. Крім того, митрополит Й. Тукальський, як вірний соратник П. Дорошенка, не міг діяти всупереч політичних інтересів останнього. А серед цих інтересів, як було вказано вище, на середину літа 1670 р. не було бажання загострення конфронтації з Д. Многогрішним.

Надзвичайно важливим є те, що сам гетьман Д. Многогрішний не поспішав звинувачувати П. Дорошенка та Й. Тукальського: «Того не ведомо: за ведомом ли его королевского величества тоє стороны гетмана Петра Дорошенка и преосвященного в Бозе господина отца Юсифа Тукальского, митрополита киевского...» [2, с. 229].

На основі вище наведеної аргументації видається можливим стверджувати, що ініціатива організації демаршу проти гетьмана Д. Многогрішного у вигляді накладення на нього церковного прокляття цілком виходила від керівника митрополічного посольства отця Романа (Ракушки-Романовського). Така його дія була не більш як спробою дошкулити своєму кривднику.

Отже, на основі розглянутого прикладу можемо стверджувати, що і в часи, коли до релігії ставились безперечно надзвичайно серйозно, ставались випадки використання найвищої церковної влади з дуже дріб'язкових мотивів. Також випадок з накладенням церковного прокляття на гетьмана Д. Многогрішного є для українського суспільства XVII ст. прикладом інтриги з використанням маніпулятивних технологій та політичного тиску по відношенню до церковних ієрархів.

Посилання

1. Літопис Самовидця. [Видання підгот. Я.І. Дзира]. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1877. – Т. 9. – 988 с.
3. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Кн. 3, Том XI–XV. – СПб.: Издательство Товарищества «Общественная польза», 1851–1879. – 1580 с.
4. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). / М.Петровський – Харків, 1930. – 454 с.
5. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – Т. I. – К., 1876. – 855 с.
6. Таирова-Яковлева Т. Гетманы Украины: История о славе, трагедиях и мужестве / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 472 с.
7. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
8. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством Алексея Михайловича / В. Эйнгорн // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских, 1898 г., Книга 4. – М.: Университетская типография, 1898. – 756 с.
9. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров – Кн. 6. – Т. 15: Руина 1663–1687 гг. – СПб., 1882. – 695 с.
10. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. – 712 с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

Мамалага В.В. Церковное проклятие гетмана Демьяна Многогрішного

В статье рассматривается история церковного проклятия, наложенного на гетмана Д. Многогрішного константинопольским патриархом в 1670 г. Устанавливается личность инициатора этого демарша и мотивы такого шага.

Ключевые слова: Д. Многогрішний, Р. Ракушка-Романовский, церковное проклятие, интрига, 1670 г.

Mamalaha V.V. Church curse of Hetman Demian Mnohohrishnyi

This article reviews the curse imposed on church Hetman D. Mnohohrishnyi by Patriarch of Constantinople in 1670. The person of initiator of this demarche and motives of such a step is installed.

Key words: D. Mnohohrishnyi, R. Rakushka-Romanovsky, church curse, intrigue, 1670 year.

09.03.2016 р.

ЗАБУДОВА ТА ВУЛИЦІ М. МЕНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В статті охарактеризовано забудову та вуличну мережу міста Мени упродовж XVII–XVIII ст. Розглядається планування міських укріплень та замку Адама Киселя. На основі вперше відкритих відомостей здійснюється реконструкція вуличної мережі містечка XVIII ст. з розташуванням об'єктів адміністративного, культового, торгового призначення та приватних садиб. Спираючись на ці дані, автор приходять до висновку, що значна частина тогочасних вулиць зберегла свій напрямок і на сучасній карті Мени.

Ключові слова: Мена, замок Адама Киселя, фортеця, передмістя.

Особливості планування міст Гетьманщини, їхньої забудови та архітектури останнім часом активно розробляються в українській історіографії. Здійснюються дослідження систем фортифікації, розташування адміністративних будівель, об'єктів економічної інфраструктури в столичних, полкових та сотенних містах, які після ліквідації полково-сотенного устрою стали центрами губерній або повітів. Стосовно більшості з них наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були підготовлені типові плани реконструкції з метою приведення зовнішнього вигляду цих населених пунктів у відповідності до нового адміністративного статусу [7;9; 10; 19; 25].

Інша ситуація склалася з невеликими поселеннями, що втратили своє адміністративне значення або міський статус взагалі, стали центрами волостей або потрапили до категорії заштатних містечок. Донедавна майже не досліджувалася їхня забудова, мережа вулиць та інше. Також часто невідомо, чи взагалі існували їхні плани.

В нашій розвідці спробуємо частково закрити цю прогалину, взявши за об'єкт дослідження особливості формування забудови міста Мени, яка до 1781 р. була сотенним центром Чернігівського полку, потім – заштатним містечком Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва та Чернігівської губернії.

Перші згадки про Мени, як укріплене поселення, відносяться до часів правління Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині. В період Смоленської війни 1632–1634 рр. в московських джерелах Мена разом з с. Блистова (нині – Менського району) позначені як «литовские острожки». З метою їх захоплення на початку травня 1633 р. воєвода Іван Бобрищев-Пушкін відправив з Новгорода-Сіверського загін чисельністю 250 чол. на чолі з Наумом Пушкіним. Менський острог був зруйнований, в полон потрапили 72 його захисники [4, с. 514; 14, с. 119].

Водночас Мена відома як центр однойменної волості, власники якої коронний підкоморій Адам Казановський, а з 1645 р. – чернігівський каште-

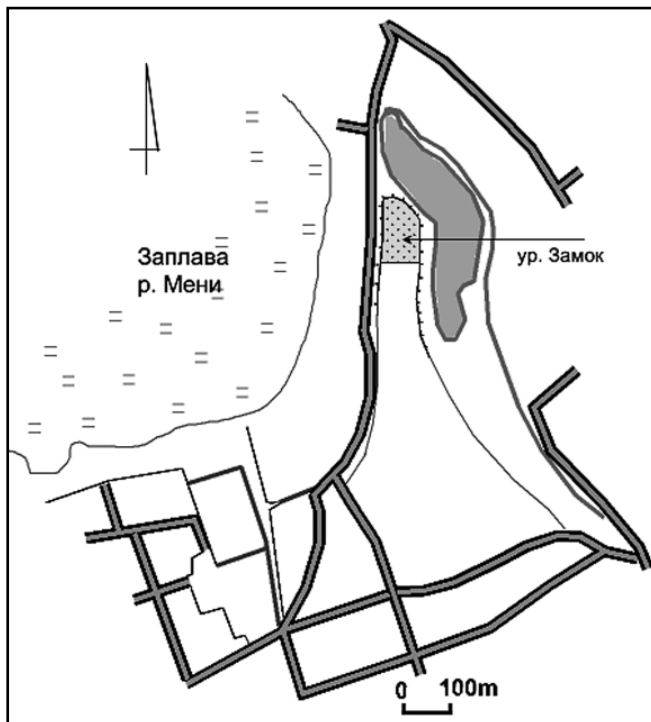

Рис. 1. План укріплень замку Адама Киселя (за О. Шекуном)

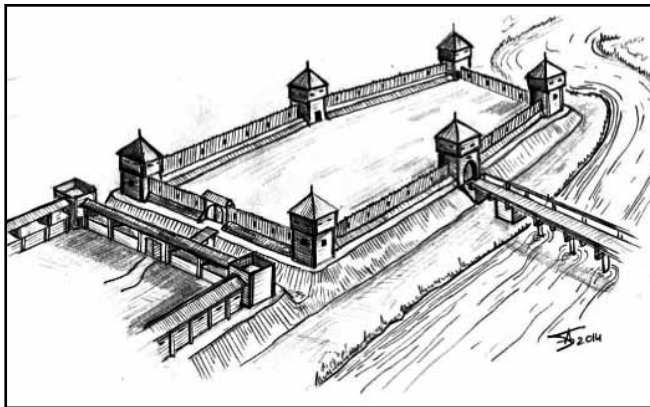

Рис. 2. Варіант реконструкції укріплень менської фортеці та замку Адама Киселя (за О. Бондарем)

лян, київський воєвода Адам Кисіль здійснювали на її території активну колонізацію [14, с. 294]. Існує припущення, що в 1640-х рр. Мена вже мала статус міста. В ньому споруджено дві системи укріплень – міські та окремий замок, де знаходилось помешкання Киселя. Водночас згадується про існування замкового суду, ратуші, двох церков, ковальського, кравецького та шевського цехів [14, с. 295, 372].

Детальний опис менської фортеці та замку Киселя міститься у «Присяжних книгах Ніжинського полку 1654 р.». 20 лютого 1654 р. до Мени прибули стольник Михайло Дмитрієв і піддячий Степан Федоров, які привели до присяги московському царю Олексію Михайловичу населення містечка та сотні. Вони здійснили опис оборонних споруд. Міські укріплення були оточені земляним валом. Зверху по ньому зроблені «тораси» (тераси), обгороджені частоколом з дубових колод. Фортеця мала троє воріт: двоє з баштами, а одні – без них. По кутах

знаходилося 10 глухих башт без покрівлі. З трьох сторін фортеці у напрямку до р. Мени простягався рів, укріплений дубовими колодами. На випадок облоги в ній було 7 потаємних виходів до річки. На території укріплень знаходилося дві церкви – Михайлівська та Різдва Богородиці [6; 21, с. 260].

Поряд із фортецею знаходився замок Киселя, укріплений земляним валом та частоколом. До острогу можна було потрапити через в'їзні ворота, над якими знаходилась башта, покрита тесом. Ще одні ворота виходили до міських укріплень, що сполучалися із замком за допомогою мосту над ровом. По кутах огорожі стояло 5 башт. Загалом припускається, що замок Киселя був збудований на місці давньоруського городища [6; 22]. В оборонному плані він мав досить вигідне розташування. З одного боку його прикривала заплава р. Мени, з іншого – озеро Сидорівка, а попереду – міські мури. Мاستок Киселя згадувався в його фундуячому записі на користь Максаківського монастиря від 8 липня 1650 р. Станом на 1654 р. він був зруйнований. Сьогодні це місце відоме також як урочище Замок (рис. 1, 2, 3, 4) [5, с. 93–94; 21, с. 8; 22].

Наступні відомості про оборонні споруди м. Мени відносяться вже до XVIII ст. Тоді у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735–1739 рр. підтримка обороноздатності населених пунктів Гетьманщини набула особливого значення. У 1737 р. здійснювався ремонт менських укріплень, за який відповідало сотенне правління. 20 грудня 1737 р. в Генеральній військовій канцелярії (далі – ГВК) за участю князя Івана Барятинського слухали відомості з Чернігівської полкової канцелярії (далі – ЧПК) про стан фортеці у містах полку, зібрані глухівським отаманом Іваном Хмільником [1, арк. 1].

Менський сотник Іван Сахновський доповідав про відновлення фортеці, в якому, окрім жителів Менської сотні, брали участь представники з Киселівської та Синявської сотень. Всі сотенні центри знаходились відносно недалеко, а тому доцільніше було укріпити один з них. Жителі Менської сотні закінчували відновлення призначеної ним половини фортеці, а саме огороження «палисадом» (частоколом) [1, арк. 4 зв.]. Синявська сотня не завершила обнесення «палисадом» своєї ділянки протяжністю 60 сажнів (≈ 105 м)¹. В цій же частині «внутрь местечка» залишились недобудованими башти та бенкети. Це спеціальні сходинки, прилаштовані до оборонної стіни. Стоячи на них, захисники фортеці стріляли по противнику. Також згадувалося про відновлення барканів – трапецієподібних в плані оборонних укріплень. Не обладнаними залишалися виласки та караульні. Киселівська сотня закінчила встановлювати «палисад» на своїй ділянці довжиною 180 сажнів

1. 1 сажень = 175,5 см (Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 159).

Рис. 3. Місцезнаходження менської фортеці та замку А. Киселя на сучасній карті м. Мени (за матеріалами <https://yandex.ua/maps/27912/mena>)

(≈ 315 м). Таким чином загальна довжина укріплень менської фортеці на той час могла становити десь 800–900 м. Ремонт фортеці затягнувся через нестачу робочих рук та матеріалів. Але, окрім Мени, така ситуація склалася в Сосниці та Седневі. Тому ГВК в указі до ЧПК поставила вимогу якнайшвидше закінчити ремонт їхніх фортець [11, с. 238].

Більш докладна інформація саме про цивільну забудову Мени починає з'являтися з другої половини XVIII ст. У 1767–1768 рр. в містечку працювали представники комісії з укладання Генерального опису Лівобережної України (1765–1769 рр.). Нагадаємо, що він проводився під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева згідно з указом російської імператриці Катерини II від 4 листопада 1763 р. Ним же були розроблені форми та інструкції для опису міст, козацьких господарств, державних, приватних та монастирських маєтностей. Згідно з першою формою, призначеною саме для міст, повідомлялося про їхнє географічне положення, стан укріплень, адміністративні, громадські, культові споруди та здійснювався подвірний перепис господарств

місцевих жителів [12, с. 48; 15, с. 97]. В нашому випадку залишилися такі документи, як «Опись черная местечку Мени о разных людях» (1768) та «Список учинений ревизорами о дворах и бездворных хатах сколько оних в местечку Мени по номеру состоит» [2].

Містечко складалося з укріпленої частини та форштадту – передмістя. Фортеця розташовувалася на високому рівному місці. Однак такою вона вважалася вже формально. Земляний вал тривалий час не ремонтувався та місцями взагалі розсунувся. Можлива причина в тому, що у другій половині XVIII ст. театр активних бойових дій перемістився далеко на південь України. Тому підтримка обороноздатності менської фортеці, як і в інших містах Чернігово-Сіверщини, втратила свою актуальність. Навіть в Чернігові, починаючи з 1760-х рр., підготовка планів міської цитаделі здійснювалася вже не з метою її реконструкції та підсилення, а з врахуванням потреб при прикладанні нових кварталів, вулиць тощо [8, с. 180].

На території менської фортеці можна було потрапити через одні з чотирьох воріт, названі за

Рис. 4–5. Залишки укріплень в урочищі Замок (фото автора)
напрямами до населених пунктів, на яких ці ворота стояли. Відомі Чернігівські, Сосницькі, Синявські та Киселівські ворота. До речі, ворота, що називались Менські, були в Березні та Сосниці [20, с. 49, 50]. На відстані 50 сажнів (87,5 м) від оборонного валу протікала р. Мена. У східній околиці містечка текла р. Бабка, шириною 1,5 сажня (≈ 3 м), що впадала в Мену [2, арк. 205] (рис. 5, 6, 7).

Далі йдеться про сотенну канцелярію, в якій зосереджувалося військове правління, правоохоронна діяльність та нагляд за благоустроєм. Сотником був Павло Сахновський, який обіймав цей уряд з 1753 р. [13, с. 44]. Отаманом згадувався Іван Климович, діловодство у канцелярії вів писар Гнат Романовський [2, арк. 205 зв.; 13, с. 44]. Посаду осавула обіймав Костянтин Дейнека, хорунжого – Василь Омелюта [1, арк. 205 зв., 527; 13, с. 44]. За правопорядок та протипожежну охорону відповідав городничий, який призначався з козаків. Ним в той час згадувався Федір Хоменко [13, арк. 206, 215]. Разом із сотенним правлінням в одному будинку працювали урядники земського суду Менського повіту. Ці установи були запроваджені ще у 1763 р. згідно з судовою реформою гетьмана Кирила Розумовського. Мена тоді стала центром судового повіту. З приміщенням для суду проблема виникла одразу. І хоча в 1764 р. земський суддя Павло

Ломиковський намагався вирішити це питання, проте і в 1768 р. земський суд продовжував тимчасово знаходитися в сотенній канцелярії [2, арк. 206; 16, с. 126, 134].

Перепис дворів менських жителів здійснювався за вулицями міста. Саме завдяки Румянцевській ревізії вперше вдалося дізнатися, які назви носили менські вулиці кілька століть тому. Загалом, більшість з них походила від назви населеного пункту, у напрямку до якого вони знаходились. В межах міських укріплень першою згадана вулиця Сосницька, на якій було переписано 36 господарств, в т. ч. 8 шинкових дворів та хат. Вони належали представникам козацької старшини та духовенства. Власником одного з них був сосницький сотник Филімон Шафонський [2, арк. 221]. Поряд проходила вулиця Глухівська, на якій згадано 7 дворів. З них три були шинкові [2, арк. 223 зв.].

«Против оной улицы» (тобто Глухівської) знаходилося 2 нові дерев'яні церкви. Також в Описі їх розташування вказане по вул. Синявській. Перший храм Різдва Богородиці мав три престоли – в ім'я Різдва Богородиці, апостола Варфоломія та мучениці Варвари. Інша церква називалася в ім'я чудотворця Миколая. Поряд стояли стара дерев'яна дзвіниця, шкільна та шпитальна «ізби» [2, арк. 227 зв.]. У школі жив дячок, псаломщик та «Школьник» [2, арк. 228]. Миколаївська церква збудована за підтримки менського сотника Гната Сахновського на початку XVIII ст. [23, с. 149]. В кінці століття вона згоріла й більше не відновлювалася. Поблизу церков знаходився двір священника церкви Різдва Богородиці Іоана Пашковського [2, арк. 251]. На цій же вулиці через кілька дворів стояла стара дерев'яна Михайлівська церква з одним престолом в ім'я Петра і Павла. Поряд знаходилися школа та шпиталь. Неповдалі храму в своєму дворі мешкав його священник Іван Базидевич [2, арк. 246, 253 зв.]. Всього в межах укріплень на цій вулиці було близько 16 господарств.

Синявська вулиця мала своє продовження за фортечними валами. Тут її відносно невеликий відрізок називався також Сеньківка. Подальший шлях до містечка Синявки проходив через греблю над р. Мена. Він мав назву Чугаївка, яку північно-західна околиця сучасної Мени носить й до сьогодні. На Чугаївці мешкав менський сотенний осавул Костянтин Дейнека [2, арк. 346 зв.].

Наступною згадувалася вулиця Волинська. Вона починалася в межах фортеці, де знаходилося 14 господарств. Далі вона йшла «за городом» очевидно в напрямку с. Волинка (нині – Сосницький район). Всього на ній знаходилося 35 садиб [2, арк. 253 зв.; 370]. З цієї вулиці через провулок Перекоп можна було потрапити на вул. Гуринівка, що йшла поряд з міським валом. Її назва може бути пов'язана з

іменем козака Габрієля Гуриновича, який жив у Мені у другій половині XVII ст. Сьогодні – це район міста навколо вул. 1 Травня у напрямку до урочища Остре [2, арк. 386; 17, с. 117–118].

Так само на території фортеці розпочиналася вул. Березинська. На ній же знаходився будинок сотенної канцелярії «в дву поставах». Поряд, на випадок пожежі, стояв амбар з необхідним начинням. По вулиці описано 9 дворів, 2 бездвірні хати, а також шинки стольненського сотника Романа Бобира та значкового товариша Михайла Логвинова [2, арк. 230 зв., 498]. Тобто всього в межах фортеці тут відомо 13 господарств.

Від оборонних укріплень, очевидно Березинських воріт, вулиця проходила в напрямку Березни. Однак це був і шлях до Чернігова, через що в чорновому описі менських господарств 1768 р. вона напевно й названа як «Черниговская большая» [2, арк. 255, 501]. Цілком ймовірно, що так само розташована сучасна вул. Чернігівський шлях (колишня Жовтнева) [24]. Напевно там, де зараз, в ті часи знаходився дерев'яний міст через р. Меню. За необхідності сотенне управління організовувало його ремонт, в якому брали участь місцеві козаки та інші жителі.

На відрізок цієї вулиці від фортеці до мосту розташовувався масток чернігівського полкового обозного Івана Сахновського. З лівого боку на Березинську вулицю виходив провулок, що називався Стасенків підсусідський. Тут мешкав козак Михайло Стасенко. Через нього можна було потрапити на вулицю Ребровка. Її назва можливо пішла від прізвища менських козаків (Ребро). Не доїжджаючи до мосту Ребровка виходила на вулицю Березинську. На цьому перехресті вулиць стояла нова дерев'яна церква в ім'я Святої Трійці, шкільна та шпитальна «ізби». Зараз тут перетинаються вулиці Гагаріна та Чернігівський шлях. Неподалік храму по Ребровці знаходилися двори священників Данила Яновського, Миколи Василюва та менського сотника Павла Сахновського. Всього на Ребровці було 27 дворів та 12 бездвірних хат. Поблизу церкви та мосту знаходилося два шинки сотника Сахновського [2, арк. 285; 503].

З правого боку до вул. Березинської прилягав провулок Москалівка. В ньому мешкали родини значкового товариша Максима Москальця та виборного козака Федора Москальця [2, арк. 315 зв.]. З Березинської вулиці через міст над р. Меною шлях на Чернігів проходив по вулиці Заріччя. Тут мешкав абшитований менський сотенний хорунжий Юхим Омелюта. Серед інших її жителів вирізняється виборний козак Данило Товстий, в якого було двоє вітряних млинів та винокурня [2, арк. 315 зв.]. Всього по вул. Березинській разом з прилягаючими провулками приблизно відомо 82 господарства.

У східній частині «за городом» у напрямку

Рис. 6–7. Територія колишньої менської фортеці (фото автора)

до с. Куковичі йшла вулиця Куковицька. На ній було 9 дворів, серед яких – один шинковий, що належав вдові військового товариша Пантелеймона Сахновського [2, арк. 512]. Вона виходила на вулицю Бобиріву, на якій і знаходився житловий двір вдови Сахновського. Назва останньої могла бути пов'язана з родиною стольненських сотників Бобирів [2, арк. 431, 431 зв.]. Частина їх володінь знаходились в Мені. На цій вулиці було 41 господарство.

Неподалік від неї відома вулиця Борзенська, шлях по якій до Борзни проходив через міст над р. Бабка. Всього по вулиці згадано 20 господарств. Сьогодні в цьому напрямку можуть пролягати вул. Армієвська (колишня Червоноармієвська) та Сидоренка. З вул. Борзенської в правий бік йшла вулиця Піщанівка, де мешкали родини козаків Андрусенків, Ігрушок, Кожедубів та Курдюків [2, арк. 514–515]. До сьогоднішнього збереглися прізвища мешканців та назва цієї околиці міста. Загалом, за нашими підрахунками, станом на 1768 р. у Мені налічувалося 422 двори та 56 бездвірних хат. Чисельність населення становила десь 3500–4000 жителів.

Після ліквідації полково-сотенного устрою у 1781 р. Мена увійшла до складу Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва. Тоді ж було здійснено його опис, до якого потрапили відомості

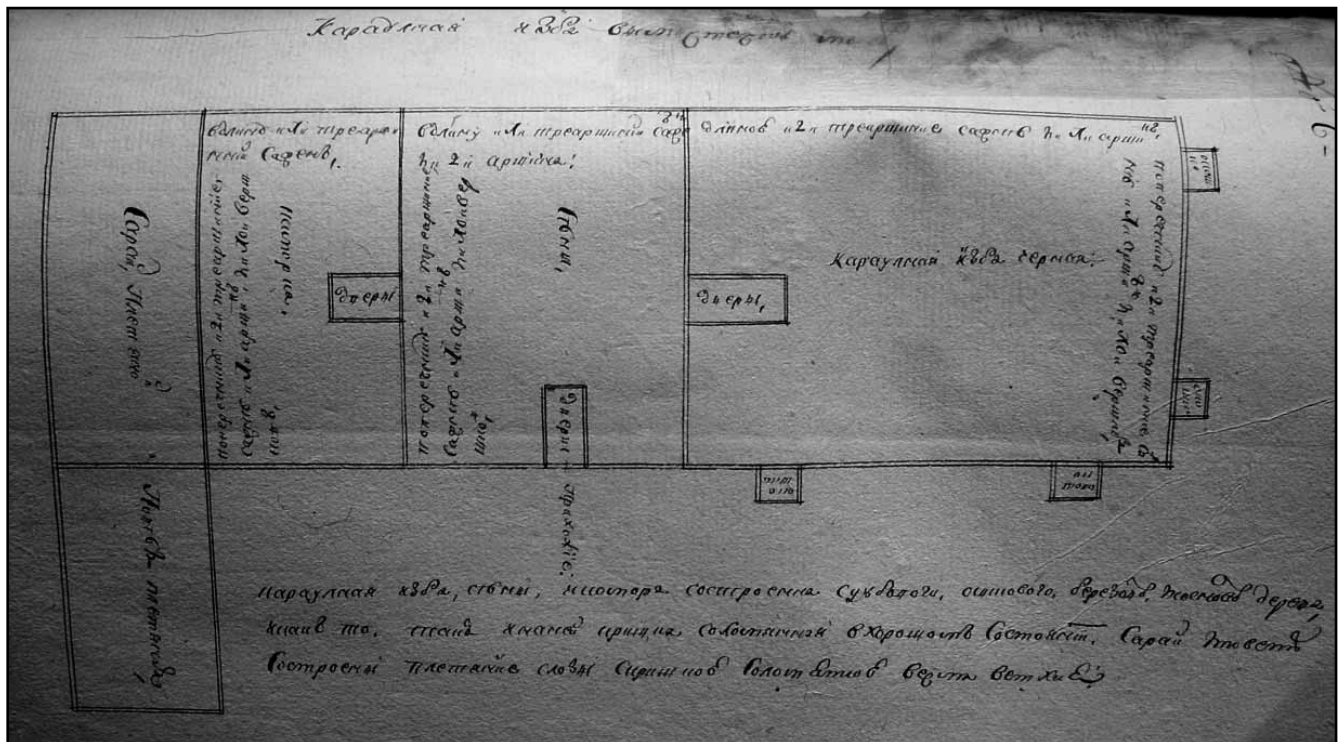

Рис. 8. План «караульної избы» в м. Мена, де розміщувалася сотенна канцелярія (1781 р.)

про містечко та його околиці. Загальне розташування вказане як низьке, рівне, пологое та при болотах, хоча укріплення позначені на узвишші. Частина форштадту (передмістя) була відокремлена р. Меною, на якій згадувалася гребля з п'ятьма млинами на десять кіл. Вони належали представникам старшинського роду Забіл та іншим власникам. Територія колишньої фортеці була оточена невеликим земляним валом. Через Мену проходила «дорога столбовая» з Чернігова на Глухів [18, с. 319].

В описі згадуються чотири вищевказані церкви. Земський суд тепер мав своє приміщення, під який віддали будинок посполитого Моренця на дві кімнати. Сотенна канцелярія розміщувалася в будинку козака підпомічника Олексія Богдановського, сина колишнього сотенного писаря Михайла Богдановського. В ньому теж було дві кімнати [18, с. 320].

Але водночас у «Справі про всі в Малій Росії казенні будинки» за 1781 р. вказано, що будівля сотенної канцелярії згоріла. Замість неї використовувалася «караульная изба» [3, арк. 86]. Зберігся план цього приміщення, що складалося з самої «караульної избы черной», сіней та комори. Воно було дерев'яне, вкрите соломною та мала хороший стан. З лівого боку «избы» прибудовані сарай та повітка з лози [3, арк. 98] (рис. 8). Очевидно, за рік канцелярію кілька разів переносили.

Серед інших, найбільш значних споруд, названо 15 будинків, що належали членам земського суду, представникам сотенної, неурядової старшини та духовенства. Окрім цього, в Описі наводяться відомості про розвиток ремесел та торгівлі в Мені. Ремісничє виробництво зосереджувалося у дев'яти цехах (серед

них – ковальський, різницький, ткацький, шевський та ін), де працювало 130 чоловік. Ще 167 «художників» (ремісників) працювали окремо. Кожного тижня в четвер в Мені збирався базар. Щорічно в містечку відбувалося два великих ярмарки. Перший проходив 9 (22) травня на день святителя Миколая Чудотворця, інший – на 8 (21) вересня в день Різдва Богородиці або Другу Пречисту. Про чисельність жителів вказано, що у Мені їх було «довільно». В Описі згадується 450 дворів, 86 бездвірних хат та їхніх 642 господарі. Тобто населення містечка і в той час могло налічувати приблизно 4000–4500 чол. [18, с. 320].

Таким чином, за майже півтора століття Мена з невеликої фортеці перетворилася на досить значний за площею та кількістю мешканців населений пункт. Починаючи з середини XVIII ст. оборонний чинник поступово втратив своє значення, і територія фортеці поступово ставала органічним елементом цивільної забудови. На той час містечко отримало досить розгалужену мережу вулиць, що, на нашу думку, не зазнала значних змін аж до початку XX ст. Не виключено, що й сьогодні значна частина вулиць міста зберегла свій давній напрямок. До того ж їхні назви зовсім нещодавно повернули вулицям сучасного міста.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 5894, 14 арк.
2. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, 762 арк.
3. ЦДІАУК, ф. 204, оп. 2, спр. 224, арк. 85–120.
4. Акты Московского государства, изданные императорскою академією наук / [под ред. Н.А. Попова]. – СПб.: Типографія императорской академіи наук, 1890. – Том. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. – 768 с.

5. Акты по истории землевладения в Малороссии / [собрал А.М. Лазаревский] // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К.: Типография В.И. Завадского, 1890. – Кн. 4. – С. 82–135.

6. Бондар О. Менська фортеця від русичів до козаків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mena.org.ua/blog/menska-fortetsya-vid-rusychiv-do-kozakiv/#more-15707>.

7. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 178 с.

8. Бондар О.М. Чернігівська фортеця в «Штаті державних фортець Російської імперії» (1724–1799 рр.) // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – Вип. 1. – С. 178–182.

9. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона. – К.: НДІГІАМ, 2001. – 350 с.

10. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 39–52.

11. Казіміров Д. Менська сотня Чернігівського полку та російсько-турецька війна 1735–1739 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – Вип. 19. – С. 237–240.

12. Казіміров Д. Населення міста Мени за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2014. – Вип. 76. – С. 47–59.

13. Кривошея В.В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: Стило, 2010. – 792 с.

14. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

15. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII століття. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – С. 96.

16. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 63–244.

17. Лазаревский А.Н., Константинович Н.К. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 857 с.

18. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: ВУАН, 1931. – 593 с.

19. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядник Т.Б. Ананьєва. – Київ, 1997. – 325 с.

20. Пляшко Л.І. Подорож до міста XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.

21. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. – К., 2003. – 349 с.

22. Про замок Адама Киселя в Мені. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mena.org.ua/blog/pro-zamok-adama-kyselya-v-meni>.

23. «Протокол или потребность» Менського намісництва 1720–1735 років / Упорядники Ігор Ситий, Дмитро Казіміров. – К.: Темпора, 2012. – 188 с.

24. У Мені перейменовано 26 вулиць, 8 провулків та один парк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/u-meni-perejmenovano-26-vulyts-8-provulkiv-ta-odyn-park>.

25. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. – К.: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Казіміров Д.В. Застройка и улицы г. Мены во второй половине XVII–XVIII вв.

В статье охарактеризована застройка и уличная сеть города Мены на протяжении XVII–XVIII вв. Рассматривается планирование городских укреплений и замка Адама Киселя. На основе недавно выявленных сведений осуществляется реконструкция уличной сети города XVIII в., включая расположение объектов административного, культового, торгового назначения и частных усадеб. Опирается на эти данные, автор

приходит к выводу, что значительная часть тогдашних улиц сохранила свое направление и на современной карте Мены.

Ключевые слова: Мена, замок Адама Киселя, крепость, пригород.

Kazimirov D.V. Buildings and streets of Mena in the second half of XVIIth – XVIIIth century

This article describes the development and street network of Mena in 17th – XVIIIth century. In addition an article covers the planning of town walls and the construction of Adam Kysil castle. According to the first published information the reconstruction of the street network in Mena within the 18th century, including objects of administrative, religious, commercial and private buildings is being made. The author concludes that much of the contemporary streets kept their route on modern map of Mena.

Key words: Mena, Adam Kysil castle, fortress, suburb.

15.04.2016 p.

УДК 94(477):721/728-027.28(693.52)

В.І. Мезенцев

ЗАХІДНІ АНАЛОГІЇ КОНСТРУКЦІЇ ПІДЛОГ МАЗЕПИНОГО ПАЛАЦУ В БАТУРИНІ

В статті вперше проводиться порівняння способів моцнення і декору підлог резиденції гетьмана І. Мазепи у Батурині та споруд Польщі й Італії Нового часу. Використані переважно авторські натурні обстеження та фото підлог цих архітектурних пам'яток. Виявляються аналогії конструкцій і орнаментативної та відмінності будівельних матеріалів підлог, італійські й польські впливи на оформлення інтер'єрів Мазепино-го палацу та інших будівель ранньомодерної України.

Ключові слова: підлоги споруд Польщі, Італії, України Нового часу, аналогії конструкції підлог палацу І. Мазепи в Батурині, запозичення й адаптація італійських і польських зразків.

Резиденція гетьмана І. Мазепи на околиці м. Батурина Гончарівці була визначним твором палацової архітектури і керамічного декоративного мистецтва козацької держави. Вона особливо важлива для вивчення впливів барокового зодчества й декору Заходу та їх адаптації майстрами Гетьманщини.

Автор розглянув західні та українські прийоми зовнішньої орнаментативної цієї споруди у раніших публікаціях [1]. В окремій статті він проаналізував типи моцнення підлог Мазепиної резиденції, опублікував їх комп'ютерні реконструкції та показав аналогії в архітектурних пам'ятках України XVI–XVIII ст. [2].

У цій праці вперше проводиться детальне порівняння форм і оздоблення плиток та способів покриття ними підлог палацу Гончарівки та культових і світських споруд Польщі й північної Італії Нового часу. Крім академічних публікацій та інтернетних ресурсів, використані головню натурні візуальні обстеження та фотографії підлог цих

Рис. 1. Палац І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка і фото С. Дмитрієнка, 2015 р.

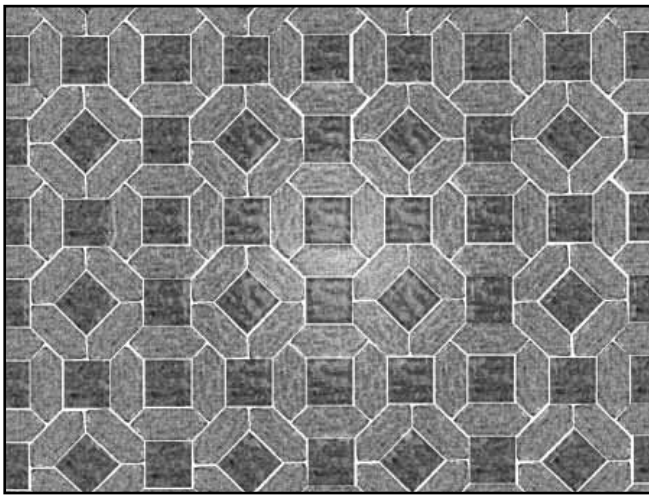

Рис. 2. Первинний вигляд мощення підлоги палацу товстими шестикутними та квадратними плитками із зеленою поливою (тип 1). На рис. 2–8 гіпотетичні реконструкції підлог В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2015 р.

пам'яток зодчества і консультації з польськими спеціалістами під час дослідницьких подорожей автора до цих країн у 2014–2015 рр.

Розкопки залишків палацу на Гончарівці проводила експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ в 1995–1997 рр. Їх з перервами продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція у 2003–2013 рр. за участі автора [3]. Керівниками Батуринської експедиції є к. і. н. В'ячеслав Скороход та Юрій Ситий (ЧНПУ). Автор є виконавчим директором проекту історико-археологічного дослідження Батурина при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

Наприкінці 1690-х рр. І. Мазепа спорудив свою укріплену садибу на передмісті Гончарівці з багато

прикрашеним вежоподібним цегляним палацом. Туди він переніс свою головну резиденцію та провідні державні й військові установи з цитаделі фортеці Батурина. Під час розорення міста російським військом 1708 р. цей палац пограбували й спалили і ніколи не відбудували.

На основі багатолітніх розкопок фундаментів і розвалів стін Мазепиного палацу, аналізу письмових повідомлень та малюнку його руїн 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, дослідники відтворили план, параметри, архітектурний дизайн та декор споруди. Автор та співробітник Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру палацу Гончарівки (рис. 1).

Разом із прибудовою довжина палацу становила близько 20 м і ширина – 14,5 м. Він мав глибокий склепінчастий підвал тих самих розмірів з п'ятьма камерами, коридором та сходами. Більшість дослідників і автор вважають, що гончарівський палац був триповерховим з мансардою [4]. Очевидно, перекриття його наземних ярусів були плоскі дерев'яні. Автор детально розглянув будівельну техніку, архітектуру і зовнішнє оздоблення вілли І. Мазепи у Батурині, їх походження та аналогії в кількох раніших статтях [5].

Ймовірно, долівку нежитлового підвального поверху палацу покрили звичайною чи шестикутною видовженою цеглою. Там могли розмістити військову/державну й приватну гетьманську скарбниці, які перенесли туди зі старої мурованої скарбниці у цитаделі Батурина.

В ході розкопок решток Мазепиного палацу знайшли багато переважно побитих керамічних плиток. Вірогідно, вони є залишками підлог його наземних поверхів. За дослідженнями виявлених натепер плиток, у цій споруді застосували щонайменш сім типів мощення підлог. З додатком двох реконструйованих варіацій кладок підлог (підтипи 5а і 6а) загальна кількість типів мощення підлог у палаці дорівнювала дев'яти (рис. 2–8).

Так, там використали знайдені у найбільшій кількості керамічні товсті видовжені шестикутні плитки, які явно склали навколо квадратних плиток з чотирьох боків. Вони мають товщину 3–4 см і були вкриті зеленою поливою. Автор та С. Дмитрієнко реконструювали первинний вигляд такої підлоги технікою комп'ютерного фотоколажу як тип мощення 1 (рис. 2). Припускаємо, що такими товстими важчими плитками виклали підлогу першого, наземного, поверху палацу, що підтримували цегляні склепіння льоху. На першому ярусі міг знаходитись парадний зал для прийомів, нарад та бенкетів з галереєю портретів європейських і турецьких правителів [6].

У двоповерховій з мансардою митрополичій

палаті 1735 р. в Києві найбільший пишню оформлений зал також розміщується на першому поверсі. Відмінно у ранньомодерних панських мансіонах та міщанських кам'яницях Кракова наземний поверх звичайно займали просторі сіні, а зали були на верхніх ярусах [7].

Усі інші знайдені типи керамічних плиток від підлог палацу Гончарівки є тонкі, 1,2–1,5 см завтовшки. На основі вивчення їх численних фрагментів автор та С. Дмитрієнко гіпотетично реконструювали комп'ютерним методом первісний вигляд підлог цього палацу восьми конструктивних і декоративних типів. Такими є складені з тонких квадратних плиток, вкриті найбільш поширеною зеленою й рідкісною блакитною поливою типи мощення 2 і 3 (рис. 3, 4); комбінація восьмикутних/октагональних плиток із зеленою глазур'ю та ще не виявлених, здогадно вставлених між ними малих квадратних плиток (тип підлоги 4, рис. 5); незвичайні плитки, половина яких вкрита салатом поливою, а решта є теракотовою (випалена глина без покриття), що складаються у шаховий, лінійний чи концентричний орнаменти підлог (тип мощення 5 і підтип 5а, рис. 6); прямокутні витягнуті плитки без поливи, котрі могли настелити прямими поздовжніми рядами на кшталт ординарної цегляної кладки з перев'язкою швів та способом «у ялинку» (тип підлоги 6 і підтип 6а, рис. 7); незвичайні малі теракотові підтрикутні плитки, ввігнуті з усіх боків, що здогадно оточували ще не знайдені великі круглі теракотові чи глазуровані плитки і заповнювали проміжки між ними (тип мощення 7, рис. 8).

На нашу думку, такі тонкі понад вдвічі легші плитки призначались для підлог другого й третього поверхів та мансарди, які, очевидно, мали балочні перекриття, легші за склепіння. На горішніх поверххах, правдоподібно, містились опочивальні, вітальні та інші приватні покої І. Мазепи та його дружини Ганни (†1702 р.), кабінет гетьмана, генеральна військова і особиста канцелярія, бібліотека й державний архів. Дешевші найпростіші керамічні плитки без емалі типів мощення 6, 6а використали для опорядження підлог, радше, менш важливих і скромніше оформлених службових приміщень, кімнат для гостей та слуг, вестибюлів, комор чи коридорів [8].

Застосування полив'яної кераміки в декорі архітектури Русі-України почалось одночасно з мурованим будівництвом після її хрещення. Константинопольські майстри, запрошені князем Володимиром для спорудження й оздоблення Десятинної церкви 989 р. та його палаців у Києві, трансплантували туди візантійську технологію виробництва свинцево-кремнеземного скла й глазурованої кераміки та прийоми викладення підлог мурованих споруд полив'яними плитка-

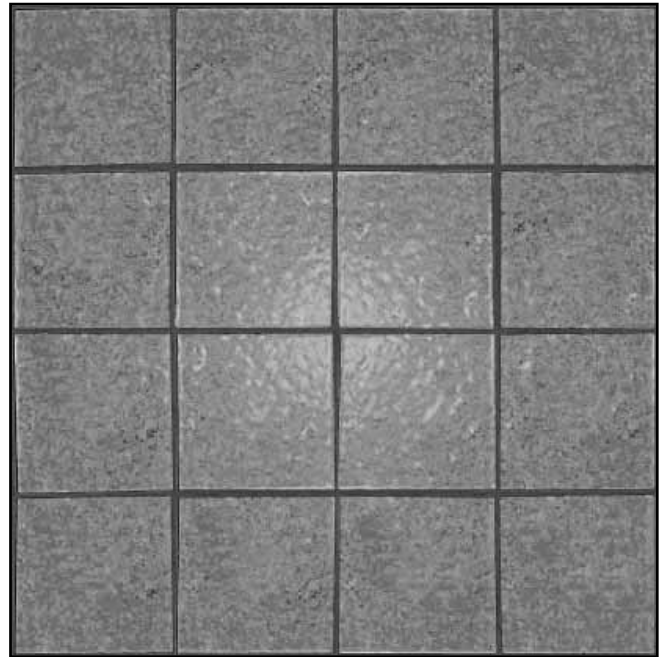

Рис. 3. Первісний вигляд підлоги Мазепиної резиденції, викладеної тонкими квадратними плитками з блакитною глазур'ю (тип 2)

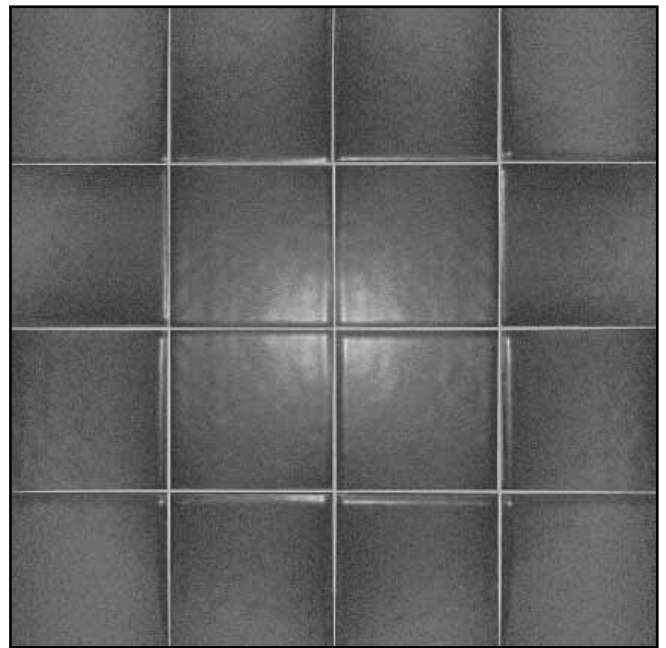

Рис. 4. Підлога палацу Гончарівки, настелена тонкими квадратними плитками, вкритими зеленою емаллю (тип 3) ми [9]. В XI – середині XIII ст. у значних містах Русі розвинулось місцеве виробництво керамічних плиток з емаллю різних кольорів та поширилась практика покриття ними підлог храмів, монастирів і князівських й боярських теремів.

Після монгольського панування та занепаду Русі-України ця традиція відновилаь у козацьку добу. Для зодчества бідної на будівельний камінь Середньої Наддніпряни XVII–XVIII ст. було характерним використання цегли, черепиці та керамічних декоративних деталей включно з плитками підлог різних форм [10]. В замках,

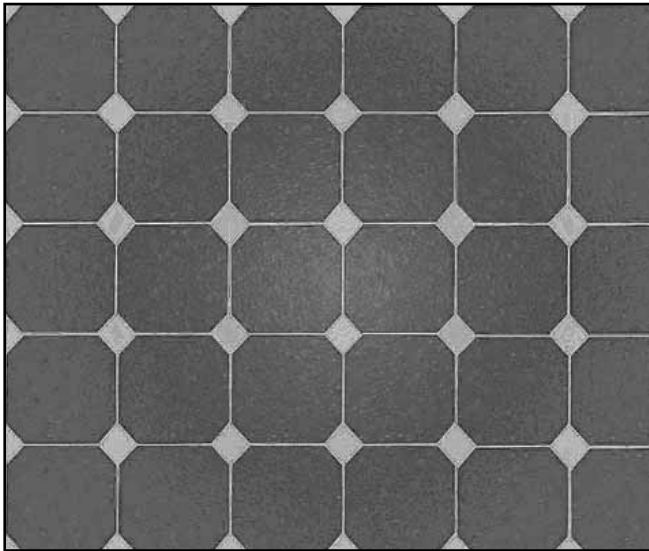

Рис. 5. Підлога палацу, скомбінована з тонких
октагональних та малих квадратних плиток (тип 4)

палатах, церквах і монастирях центральної України й Волині того часу широко вживались керамічні глазуровані й теракотові підлоги, а кам'яні там невідомі.

Конструкції і декор підлог споруд України та Польщі XVII–XVIII ст. ще мало досліджені. Спеціальні публікації по цій темі відсутні.

На основі обстежень ранньомодерних архітектурних пам'яток України автором та консультацій з київськими істориками архітектури і реставраторами споруд виявлено аналогії відтворених нами типів 1, 3, 6 і 7 мощення підлог палацу Гончарівки серед форм плиток, конструкцій і орнаментативної підлог XVII–XVIII ст. у наступних спорудах: Софійський собор (залишки підлоги у центральній апсиді) та митрополича палата у Києві, настоятельський корпус XVI ст. Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському і Троїцький собор 1675 р. Густинського монастиря під м. Прилуками на Чернігівщині та замок князів Острозьких кінця XVI–XVIII ст. в м. Острозі Рівненської обл. [11]. Детально про підлоги деяких з цих будівель повідомимо нижче. Зображення підлог храмів, монастирських й світських споруд, схожі на типи 1–5 і 6 мощення підлог Мазепиного палацу, зустрічаються на українських барокових іконах та гравюрах [12].

В кількох ранньомодерних архітектурних пам'ятках Кракова збереглись первинні керамічні й кам'яні підлоги. Окремі керамічні плитки підлог експонуються у Національному, Археологічному та Вавельському музеях цього міста. В середньовічних замку польських королів на Вавелі, костелах і будинках міщан підлоги складалі з квадратних товстих керамічних плиток розміром 13 x 13 см, вкритих поливою зеленою чи бронзовою кольорів. У добу Відродження і бароко керамічні підлоги продовжували використовувати в основному в

міщанських кам'яницях Кракова. Плитки того часу переважно квадратні розміром 21 x 2–4 см. Крім теракотових, відомі зразки, прикрашені здебільше зеленою, коричневою та рідко темно-синьою й блакитною глазур'ю. Підлоги будинків міщан звичайно були монохромні [13].

У найстаршому колегіумі («Collegium Maius», біля 1400 р.) Ягеллонського університету в Кракові, де влаштовано його музей, на наземному поверсі є довгий коридор, що веде до внутрішнього двору. Підлогу коридору викладено прямокутними видовженими теракотовими плитками технікою «у ялинку» (рис. 9). На другому поверсі колегіуму знаходяться бібліотека, мешкальні кімнати та зал для професорів, реставровані у бароковому і неоготичному стилях [14]. Там підлоги вкриті квадратними та прямокутними теракотовими плитками звичайною кладкою поздовжніми рядами. Аналогічні форми полив'яних і теракотових плиток та способи мощення ними підлог палацу Батурина реконструйовані як типи 2, 3, 6 і 6а (рис. 3, 4, 7).

В костелах, каплицях, монастирях, палацах, замках та інших багатих мурованих будівлях Кракова і Варшави Нового часу підлоги, як правило, робили з плит місцевого мармуру, вапняку та інших порід каменю різного кольору [15]. До нашого часу дійшла первинна підлога костелу св. Апостолів Петра і Павла 1619 р. у Кракові [16]. В центральній наві там бачимо комбінацію мармурових темно-сірих шестикутних видовжених та світло-коричневих квадратних плит (рис. 10). За формою плит та прийомом їх укладання ця підлога костелу аналогічна достовірно виявленому мощенню підлог керамічними глазурованими плитками типу 1 гетьманської резиденції в Батурині та замку князів Острозьких у Острозі (порівняй рис. 2). В бічних навах храму св. Петра і Павла знаходимо підлоги з мармурових темно-сірих октагональних плит, між якими вставлені менші світло-брунатні квадратні плитки (рис. 11). На нашу думку, тип 4 мощення підлоги палацу Гончарівки мав подібну комбінацію з двох полив'яних плиток таких форм (порівняй рис. 5).

Конструкції первісних кам'яних підлог, аналогічні до вищеописаних, також збереглись у костелі св. Анни 1703 р. у Кракові (рис. 12). Відзначимо, що там, як і в храмі св. Петра і Павла, підлогу з шестикутних витягнутих плит у поєднанні з квадратними застосували у головній наві. Це підкріплює наше припущення про використання подібного типу 1 підлоги у парадній залі Мазепиного палацу.

У бічних навах, приділах і каплицях базилики св. Анни до нашого часу дійшло кілька інших вигадливих конструкцій і візерунків мармурових підлог. Аналогій до більшості з них не знаємо в спорудах Гетьманщини. Лише серед них

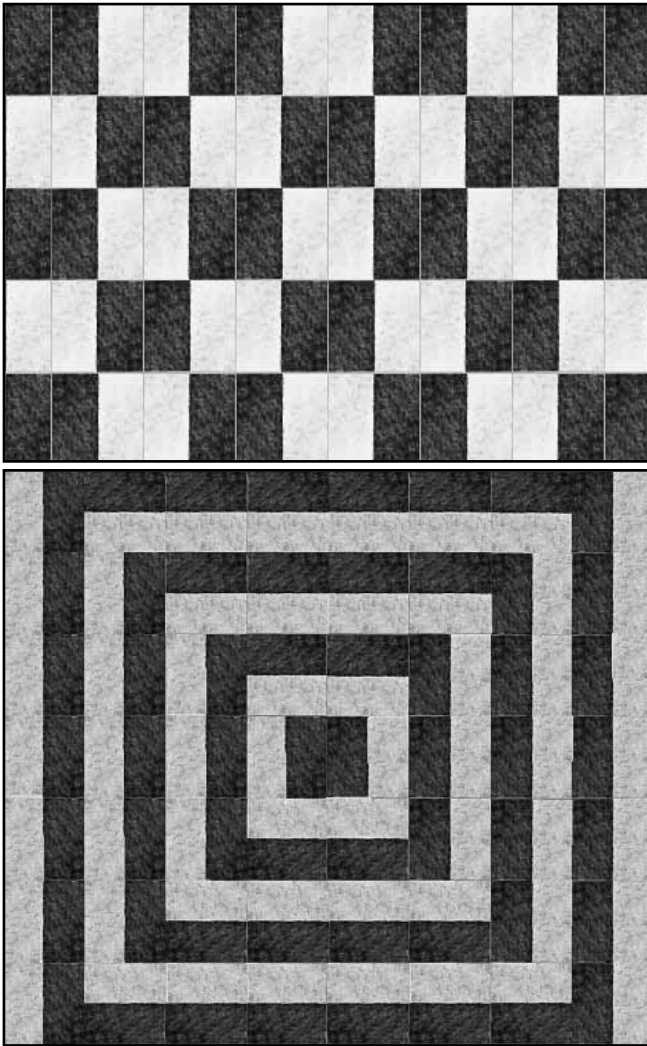

Рис. 6. Підлога, складена з тонких квадратних плиток, наполовину вкритих салатовою поливою – напівтеракотових у шаховий (тип 5) та лінійно-концентричний орнаменти (підтип 5а)

зустрічаємо підлоги з квадратних мармурових плит, складених у шаховому ладі [17] (рис. 13). Нагадаємо, що тип 5 мощення підлоги палацу Гончарівки гіпотетично реконструйовано як шаховий орнамент (порівняй рис. 6).

Шахові підлоги з квадратних кам'яних плит двох контрастних кольорів дуже широко вживались у ранньомодерних костелах, каплицях, кляшторах, палацах, замках та інших дорогих спорудах польсько-литовської держави. Наприклад, такі підлоги XVI–XVIII ст. збереглися в костелі св. Анни 1454 р. у Варшаві. Вони відновлені у резиденціях польських королів на Вавелі та Віланові (1696 р.), відбудованих домініканському костелі св. Яцека 1639 р. та багатьох барокових храмах і палацах магнатів Варшави [18]. Мармурові шахові підлоги бачимо на другому ярусі галереї з аркадою на подвір'ї найстаршого колегіуму Ягеллонського університету та у костелі Успіння св. Діви Марії 1625 р. в с. Ухані Люблінського воєводства [19]. Шаховий візерунок підлог цивільних і культових

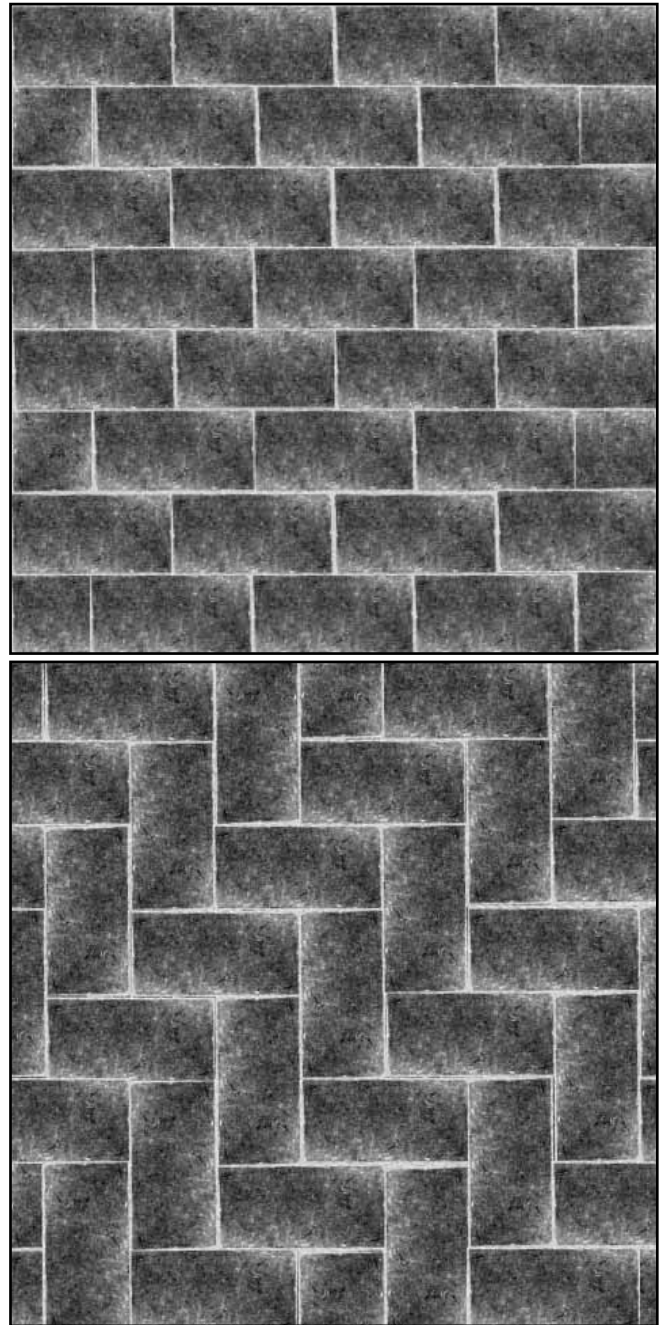

Рис. 7. Покриття підлог теракотовими тонкими прямокутними плитками звичайною кладкою (тип 6) та методом «у ялинку» (підтип 6а)

будівель також зображено на численних українських барокових гравюрах та іконах [20].

Зберігся малюнок, зроблений відомим голландським зодчим Тильманом ван Гамереном (1632–1706 рр.) (рис. 14). На замовлення польських королів і магнатів він запроєктував велику кількість палаців, вілл, замків та костелів у Польщі наприкінці XVII – на початку XVIII ст., серед них вищезгадану базиліку св. Анни у Кракові. На його малюнку зображено 10 конструкцій і орнаментів підлог, які виготовляли з кам'яних плит та паркетів. Вони вживались у костелах і палацах Речі Посполитої за гетьманування І. Мазепа.

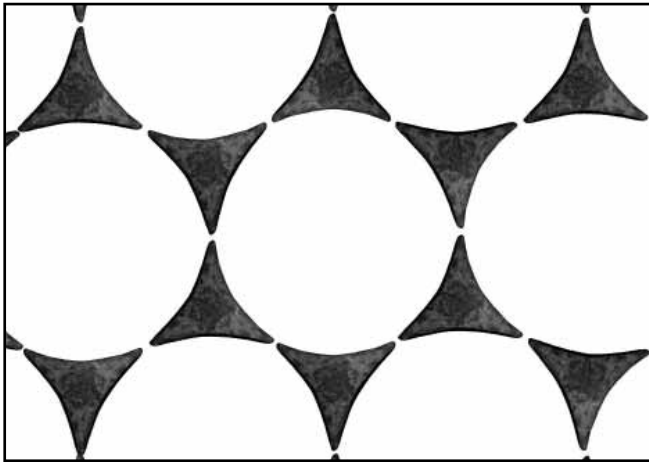

Рис. 8. Спосіб мощення підлоги палацу Гончарівки теракотовими тонкими фігурними плитками (тип 7)

Рис. 9. Підлога коридору колегіуму 1400 р. Ягеллонського університету в Кракові, викладена теракотовими прямокутними плитками методом «у ялинку»

Серед них бачимо знайомі нам форми плиток та п'ять схем їх викладення, аналогічних до відтворених типів 1–5 і ба мощення підлог палацу Батурина (порівняй рис. 2–7). Так, у другому ряді знизу, справа чорним, червоним та бронзовим кольорами намальовано підлогу, скомбіновану з світлими шестикутними видовженими та темних квадратних плиток. Зліва від цього зразка зображе-

Рис. 10. Підлога центральної нави костелу св. Петра і Павла 1619 р. у Кракові, скомбінована з мармурових шестикутних та квадратних плит. Тут і далі фото В. Мезенцева, 2014–2015 рр.

но комбінацію підлоги з ясних октагональних та проміжних малих темних квадратних плиток. У тому ж ряді з лівого краю показано шахову підлогу. Над нею намальовано підлогу з світлими квадратних плит, а в середині верхнього ряду – з прямокутних плиток, складених «у ялинку» [21].

П'ять інших, переважно складніших, різнобарвних візерунків кам'яних чи паркетних підлог, зображених на малюнку Т. Гамерена, зустрічаються у ранньомодерних костелах, каплицях, монастирях і палацах Кракова й Варшави (рис. 14). Однак в архітектурних пам'ятках Батурина і Гетьманщини, на українських барокових гравюрах та іконах подібних підлог не знаходимо. Безперечно, у сакральних і палацових спорудах Польщі Нового часу застосовували значно більше різних вибагливих дизайнів і орнаментів підлог, ніж відомі натепер у столичній резиденції І. Мазепи. Ця стаття обмежується порівняльним аналізом лише її підлог.

Проведене порівняння показує, що шість з дев'яти конструкцій підлог палацу Гончарівки (типи 1–5, ба, за винятком підтипу 5а, типів 6 і 7) вживали в культових, академічних і житлових будівлях Польщі XVII–XVIII ст. (рис. 2–7). Відмінним було тільки використання там, як

Рис. 11. Підлога бічної нави костелу св. Петра і Павла, викладена двоколірними мармуровими октагональними та малими квадратними плитками

правило, кам'яних підлог у тогочасних костелах, кляшторах та маєтках. В останніх стали модними і паркетні підлоги.

Підлоги з керамічних плиток різних форм типові для кімнат і залів ренесансних і барокових палаццо, ратуші, управи ремісничих цехів і торгових гільдій та інших світських споруд і монастирів столиці регіону Тоскани Флоренції. Традиція виготовлення таких підлог зберігається в Тоскані дотепер, хоч там немає нестачі у різноманітному будівельному камінні.

З середньовіччя у Флоренції та Болоньї, столиці регіону Емілії-Романи, підлоги храмів звичайно складали з плит шліфованого мармуру та інших сортів каменю різних форм і кольорів в ошатні мозаїчні композиції. Найкращим прикладом є прегарна мармурова підлога з віртуозними геометричними барвистими орнаментами і написами головного грандіозного готичного собору Флоренції Санта-Марія-дель-Фйоре (1296–1887 рр.). Однак правомірно порівняти підлоги Мазепиної резиденції з керамічними підлогами палаццо, ратуш та інших цивільних будівель північної Італії Нового часу.

У Флоренції з XV–XVI ст. надзвичайно високого технічного й художнього рівня досягли майолікова скульптура та декор архітектури. Там та в інших поселеннях Тоскани екстер'єри та інтер'єри

пізньоренесансних базилік, монастирів, шпиталів, притулків для сиріт, ратуш/сеньорій, державних і громадських будинків та вілл часто прикрашали майстерними теракотовими і глазурованими поліхромними й монохромними рельєфними панно, іконами, статуями, гербами та розетками переважно з образами святих, біблійними сценами й символами та орнаментальними мотивами у реалістичній манері Відродження. Знаменитими флорентійськими скульпторами таких керамічних барельєфів і статуй для оформлення архітектури були Андреа дельла Роббіа (1435–1525 рр.) та його родичі й учні [22].

Проте для палаццо, ратуш, міщанських будинків і монастирів Флоренції та інших міст Тоскани й Болоньї Нового часу були характерні теракотові монохромні підлоги кольору випаленої глини. На відміну від середньовічних і ранньомодерних підлог споруд України, відомі лише одинокі зразки флорентійських підлог з кольоровою поливою. В інтер'єрах тосканських палаццо знаходимо найбільше аналогій підлогам резиденції І. Мазепи.

Палаццо Даванцаті у Флоренції спорудили в XIV ст., добудували в XVI ст. і реставрували у первинному вигляді в XIX–XXI ст. 1910 р. там відкрили музей, де демонструються оформлення, меблі і побут дому заможних флорентійських

Рис. 12. Покриття підлоги бічної нави костелу св. Анни 1703 р. в Кракові двоколірними мармуровими октагональними та малими квадратними плитками

купців доби пізнього Відродження.

Цей вежоподібний палац має п'ять поверхів з балочними перекриттями й підвал. Своім вежовим дизайном, матеріалом перекриття і розміщенням залів та житлових апартаментів палаццо Даванцаті нагадує наші уявлення про внутрішню конструкцію і структуру Мазепиної господи. На першому поверсі цього палаццо є великий зал з меблями та опорядженням XVI ст. для ділових зустрічей купців. На другому й третьому ярусах розміщуються дві спальні, приймальні, вітальні, кімната для студій та інші мешкальні приміщення і кухня, реставровані у пізньоренесансному стилі [23].

В просторому залі підлога настелена теракотовими одноколірними шестикутними видовженими плитками, що оточують з усіх боків квадратні (рис. 15). За керамічним матеріалом, формами та способом укладання цих плиток вони подібні до надійно відтвореного типу 1 мощення підлоги палацу Гончарівки (порівняй рис. 2). Відміною більшості підлог останнього є лише покриття кольоровою емаллю. Як вказувалося вище, за нашою версією, ця найважча комбінована підлога була також у приймальному залі на першому поверсі гетьманської резиденції.

У великих світлицях першого та верхніх ярусів палаццо Даванцаті підлоги влаштували з теракотових монохромних октагональних плиток, сполучених з проміжними малими квадратними (рис. 16). У студійній кімнаті/кабінеті бачимо підлоги з квадратних теракотових плиток, а у спальнях, вітальні та кухні – з прямокутних плиток, складених «у ялинку» (рис. 17, 18). Як видно, такі прямокутні плитки використовувались без поливи в підлогах ранньомодерних споруд Італії, Польщі та палаці І. Мазепи. Ці конструкції теракотових підлог покоєвих кімнат палаццо Даванцаті аналогічні реконструйованим типам 2–4 і ба мощення підлог плитками ідентичних форм батуринського палацу (порівняй рис. 3–5, 7).

Рис. 13. Мармурова шахова підлога бічної нави костелу св. Анни у Кракові

Палаццо Нонфініто у Флоренції спорудили за стилем маньєризму 1600 рр. і добудовували пізніше. З 1919 р. там знаходиться Національний музей антропології та етнології [24]. На його першому й другому поверхах збереглися старовинні підлоги з керамічних плиток різних форм та прийомів мощення. Серед них є підлоги, складені з теракотових октагональних плиток. Між ними вставлені малі керамічні квадратні плитки, прикрашені соковитою помаранчевою глазур'ю із зображенням чотирьох радіальних пелюсток чи лілій, виконаних синьою емаллю (рис. 19). Гірше збереглися такі самі малі проміжні квадратні плитки із залишками яскравої зеленої та жовтої поливи з невиразним пошкодженим рослинним мотивом. У музеї виставлені великі фрагменти таких старовинних підлог, облямовані рамками з білого мармуру.

Це одинокий виняток застосування кольорової глазури в оздобленні керамічних підлог, який автор спіткав у ранньомодерних спорудах та музеях Тоскани у 2014 р. Решта обстежених ним керамічних підлог там не має емалі. За формою плиток, двоколірністю і конструкцією описані підлоги флорентійського палаццо Нонфініто можна порівняти до гіпотетично відтвореного типу 4 полив'яної підлоги палацу Гончарівки (порівняй рис. 5).

Величний ренесансний палаццо Пітті 1458 р. був головною резиденцією герцогів Тосканських з династії Медічі у XVI–XVIII ст. та італійських королів наприкінці XIX ст. Це найбільший палац і музейний комплекс Флоренції, що відкрили для публіки 1928 р. Розкішні інтер'єри там оформили у бароковому стилі в XVII – на початку XVIII ст. [25].

У двоколірних композиціях підлог численних залів і кімнат цього палаццо поєднали плити з теракоти та білого мармуру. Серед них знаходимо комбінацію теракотових масивних квадратних

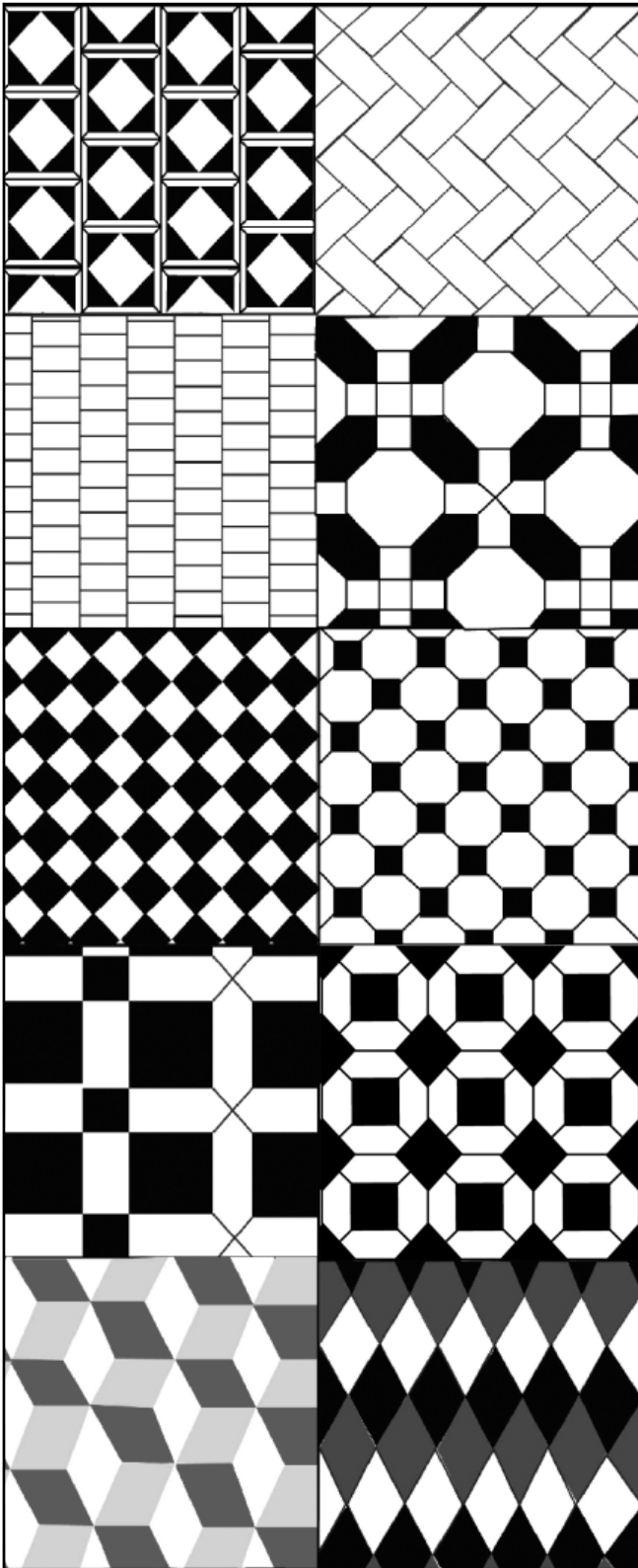

Рис. 14. Малюнок 10 конструкцій і орнаментів кам'яних і паркетних підлог, вживаних в спорудах Польщі на межі 17–18 ст., архітектора Тильмана ван Гамерена. Комп'ютерне редагування ілюстрації С. Дмитрієнка

плит та половинок вузьких шестикутних біломармурових плиток, близьку до типу 1 глазурованої підлоги палацу Батурина та конструкції кам'яних підлог центральних нав

Рис. 15. Пізньоренесансна підлога зала палаццо Даванцаті у Флоренції, скомбінована з теракотових шестикутних і квадратних плиток

костелів св. Петра і Павла та св. Анни у Кракові (порівняй рис. 2, 10, 20).

В палаццо Пітті також зустрічаємо підлогу з концентрично розташованих прямокутників. Ці фігури утворюють ряди малих квадратних плиток білого мармуру, а проміжки між прямокутниками заповнюють великі квадратні та менші прямокутні теракотові плити (рис. 21). Така композиція підлоги найзначнішого флорентійського палаццо схожа на гіпотетично реконструйований лінійно-концентричний орнамент підтипу 5а мощення підлоги Мазепиної резиденції (порівняй рис. 6). Подібного дизайну керамічної чи кам'яної підлоги не знаємо в інших будівлях України та Польщі XVII–XVIII ст.

У кількох залах і кімнатах палаццо Пітті підлоги настелено теракотовими прямокутними плитками. Їх іноді вживали у комбінації з малими квадратними біломармуровими плитками та без них кладкою «у ялинку». Остання аналогічна підтипу 6а підлоги гончарівського палацу та покриттю підлоги коридору найстаршого колегіуму Ягеллонського університету (рис. 7, 9).

Підлоги, складені з прямокутних теракотових плиток способом «у ялинку», часто використовували у пізньосередньовічних та ранньомодерних цивільних і монастирських спорудах Флоренції. Наприклад, їх бачимо в залах палаццо Веккіо (ратуша 1315 р.), будинку управи ремісничих цехів і торгових гільдій з храмом Орсанмікеле 1350 р. та галереях на подвір'ї монастиря при базиліці Сан-Лоренцо 1470 р. Галереї подвір'я монастиря, спорудженого 1453 р. при готичній базиліці Санта-Кроче (1385 р.) у Флоренції, заощені квадратними теракотовими плитками [26].

У палаццо деї Вескові м. Пістої в регіоні Тоскани тепер міститься музей старожитностей [27]. Цей палац, заснований в XI ст. та перебудований у ренесансному стилі в XV ст., має підлоги, вкриті квадратними і прямокутними теракотовими

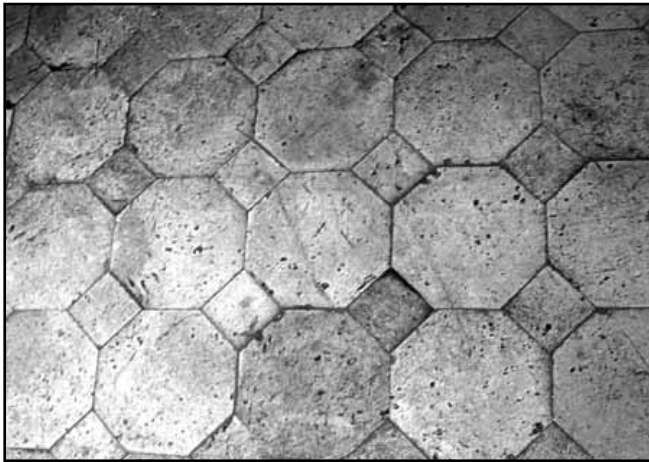

Рис. 16. Підлога палаццо Даванцаті, настелена октагональними та малими квадратними теракотовими плитками

Рис. 17. Підлога кімнати палаццо Даванцаті, заможена квадратними теракотовими плитками

плитками. Такі форми плиток і конструкції керамічних підлог названих тосканських палаццо, ратуш і монастирів відповідають реконструйованим типам 2, 3 і 6а мощення підлог Мазепиної оселі (рис. 3, 4, 7).

Інший дизайн підлог знаходимо у ранньомодерних залах палаццо д'Аккурсіо у Болоньї. Цю приватну резиденцію XIII ст. перебудували на магістрат в XIV–XVI ст. [28]. Там підлоги складено з прямокутних теракотових плиток поздовжніми рядами, як звичайну цегляну кладку з перев'язкою швів, подібно до відтвореного типу 6 підлоги палацу Батурина (порівняй рис. 7, 22).

Серед керамічних і навіть мармурових підлог модерних світських і сакральних споруд Флоренції, Пістої та Болоньї не зустрічається шаховий орнамент, котрий гіпотетично реконструйовано як тип 5 мощення підлоги Мазепиної резиденції (рис. 6). Проте в інших регіонах Італії, а також у Речі Посполитій та Західній Європі кам'яні шахові підлоги були поширені в палацах, віллах, храмах та каплицях Нового часу [29]. На

малюванні італійських барокових споруд також бачимо підлоги, скомбіновані з великих кам'яних октагональних плит та малих квадратних плиток між ними і подібні до типу 4 підлоги гончарівського палацу (рис. 5) [30].

Так, сім з дев'яти відтворених конструкцій і орнаментів підлог палацу Батурина (типи 1–4, 5а–ба, за виключенням типів 5 і 7) знаходять аналогії серед дизайнів ранньомодерних підлог названих вище будівель Тоскани й Емілії-Романи (рис. 2–7). Відмінністю останніх було лише домінування теракотових підлог і обмежене застосування полив'яних плиток. На основі проведених порівнянь можна гадати, що більшість форм плиток і прийомів складання підлог батуринського палацу мають італійське походження.

За нашою версією, їх дизайни витворили й поширили майстри північної Італії пізнього Відродження, можливо, у Флоренції, де тоді панували подібні керамічні підлоги у палацах і процвітало мистецтво оздоблення споруд теракотовими й майоліковими деталями.

У XVI–XVII ст. запрошені італійські зодчі й декоратори запровадили ці фасони підлог у комплексі з модною ренесансною, маньєристичною і бароковою архітектурою, будівельною технікою і орнаментациєю до Польщі та України. Так, італійські архітектори спорудили й прикрасили ренесансний замок князя Костянтина Острозького у Острозі та першу барокову будівлю Польщі, костел св. Петра і Павла у Кракові [31]. На перетині XVI–XVII ст. італійські маестро звели визначні католицькі й православні храми, монастирі та кам'яниці заможних міщан у Львові. 1613 р. італійський архітектор Себастьяно Браччі відновив Успенську церкву «Пирогощу» на Подолі у Києві й оселився там з родиною. Про численність італійських зодчих, запрошених до Польщі та України в XVI–XVII ст., пишуть Федір Ернст та Олександр Оглоблин [32].

1637 р. київський митрополит Петро Могила запросив знаного архітектора, декоратора і художника Октавіано Манчіні відбудувати Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші занепалі церкви княжої доби у Києві. О. Манчіні народився й дістав освіту в Болоньї, а у 1630–1636 рр. працював в Польщі. У 1637–1638 рр. разом з О. Манчіні в реставрації київських храмів брали участь італійські, польські та українські підмайстри, помічники й учні [33]. Вони використали полив'яну поліхромну кераміку для відновлення підлоги, мозаїчних панно, кахляних печей Софійського собору та виготовлення масивної фасадної плити з гербом і монограмою П. Могили [34]. На жаль, достовірних залишків підлоги храму, пов'язаної з ремонтом О. Манчіні, дослідники не виявили. Лише у центральній вівтарній апсиді

Рис. 18. Підлога покою палаццо Даванцаті, складена теракотовими прямокутними плитками «у ялинку»

Софійського собору частково збереглась підлога з незвичайних керамічних тонких круглих плиток та малих напівтрикутних полив'яних різнобарвних плиток із півколовими вирізами. Фігурні плитки там оточують круглі й заповнюють проміжки між ними. Цю підлогу відносять до ремонту собору коштом І. Мазепи на межі XVII–XVIII ст. [35]. Комбінацію плиток подібних форм гіпотетично реконструйовано як тип 7 мощення підлоги палацу Гончарівки (рис. 8). Однак, за відсутністю аналогій такій конструкції підлоги у вищерозглянутих спорудах Італії та Польщі, її походження лишається невстановленим.

У Польщі та Україні італійські зодчі мусили пристосувати свої дизайни підлог до місцевих будівельних матеріалів і традицій архітектури й декору. Тому в Кракові вони робили підлоги з плит місцевого різнокольорового мармуру, а в Острозі та Києві – з поліхромних глазурованих плиток. Відзначена вище співпраця з ними польських і українських декораторів, будівельників та учнів мала сприяти адаптації італійських прийомів. Очевидно, у XVI–XVII ст. польські, українські та запрошені західноєвропейські зодчі й оформителі споруд перейняли, дещо перетлумачили і поширили деякі італійські конструкції та орнаменти підлог, вживали їх разом з місцевими та західноєвропейськими з урахуванням локальних особливостей архітектурного убору.

Наприклад, на малюнку 10 зразків підлог Т. Гамерена чотири з них, які аналогічні типам мощення підлог палацу Гончарівки, вірогідно, мають італійське походження (див. рис. 2–5, 7, 14). Інші зображені там взірці кам'яних і паркетних підлог, мабуть, є польськими чи загальноєвропейськими (зокрема, шаховий дизайн), що вживали у костелах і палацах Речі Посполитої на рубежі XVII–XVIII ст. (рис. 13). Цей голландський архітектор навчався в Італії у 1650-х рр. і довго працював у Польщі, з 1661 р. до 1706 р. [36]. Тож, напевно, він асимілював деякі італійські прийоми

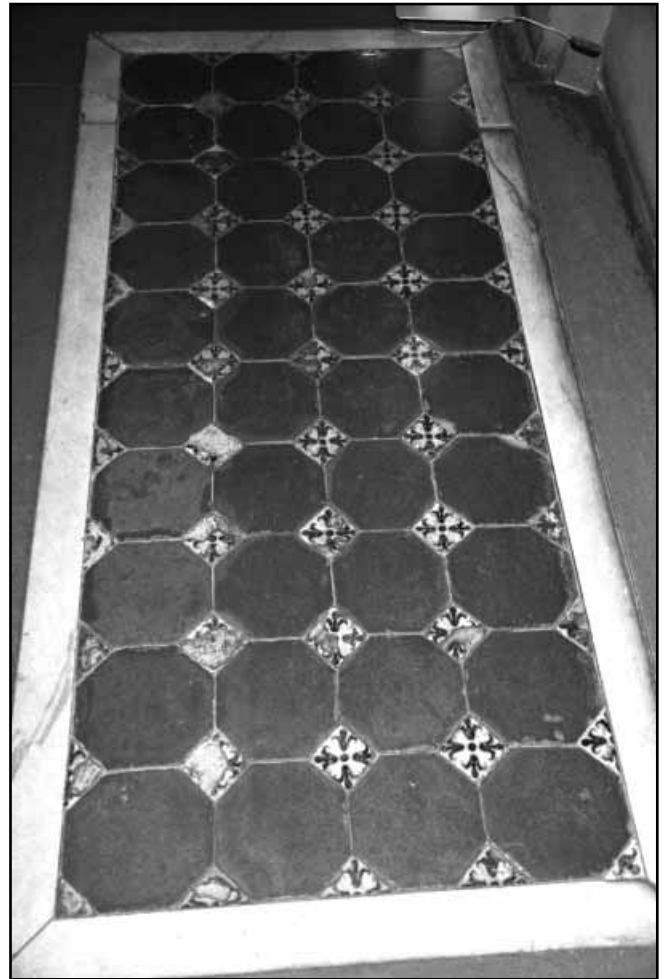

Рис. 19. Фрагмент старовинної підлоги з комбінацією теракотових октагональних плиток та малих керамічних квадратних плиток, прикрашених двоколірною глазур'ю. Музей антропології та етнології при палаццо Нонфініто 1600 р. у Флоренції

оформлення підлог, як і його польські колеги. Таким чином, у XVII–XVIII ст., крім італійських маестро, запрошені польські та західноєвропейські зодчі й декоратори могли перенести в Україну вищерозглянуті італійські фасони підлог.

На жаль, через погану збереженість й недостатню вивченість підлог у спорудах Києва того часу там дотепер невідомо використання конструкцій, подібних до типів 1, 4, 6а мощення підлог гончарівського палацу, котрі вважаємо запозиченими з Італії (рис. 2, 5, 7). Однак покриття підлог, аналогічне типу 1, виявлено у згаданих раніше Троїцькому соборі Густинського монастиря під Прилуками та в настоятельському корпусі Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сівєрському. Керамічні плитки цих монастирських будівель не мають поливи на відміну від підлог з глазур'ю різних кольорів в амбінних резиденціях князя К. Острозького та І. Мазепи [37]. На іконі Стрітєння з Київщини першої половини XVIII ст. намальовано храм з двоколірною підлогою, викладеною октагональними плитками

Рис. 20. Підлога залу палацо Пітті 1458 р. у Флоренції, скомбінована з теракотових квадратних плит і половинок мармурових шестикутних вузьких плиток

Рис. 21. Орнамент підлоги кімнати палацо Пітті з концентричних прямокутників, викладений малими квадратними мармуровими плитками та квадратними й прямокутними теракотовими плитами

з малими квадратними вставками між ними, які суголосні типу 4 мощення підлоги палацу Батурина [38] (рис. 5).

На нашу думку, до спорудження Мазепиного палацу перед 1700 р. керамісти та оформителі споруд Гетьманщини, особливо провідні майстри архітектурної майоліки Києва, вже перейняли від запрошених італійських, польських чи західноєвропейських колег розглянуті вище дизайни підлог північноіталійського походження. На той час їх адаптовані версії можна розглядати вже як засоби опорядження інтер'єру синкретичного українського бароко.

Майстри козацької держави також використовували чимало конструкцій і орнаментів теракотових та полив'яних підлог, які відмінні від форм і кольору поливи плиток підлог палацу Гончарівки. Зокрема, такі підлоги, мабуть, місцевого гатунку знаходимо у більшості церков Києва, Чернігівщини й Сумщини, де збереглись підлоги кінця XVII – першої половини XVIII ст, та

на зображеннях будівель у численних українських барокових іконах [39].

Провідний дослідник батуринських кахлів Ю. Ситий переконливо показав, що усі керамічні декоративні деталі гончарівського палацу виготовили найдосконаліші київські кахлярі [40]. Очевидно, у Батурині вони сформували, прикрасили глазур'ю й випалили плитки підлог цього палацу та змонтували їх на усіх поверхах.

І. Мазепа міг замовити зодчим і декораторам разом із західнобароковою архітектурою для свого палацу перейняти модні зразки мощення підлог від палаців, вілл і мансіонів можновладців Речі Посполитої чи Західної Європи XVII ст. Як відомо, в 1650–1660-х рр. він служив при дворі польського короля Яна II Казимира Вази у Варшаві та подорожував і навчався в університетах Німеччини, Франції, Голландії та Італії [41]. Там майбутній гетьман мав змогу ознайомитись з кращими взірцями барокової архітектури та їх декором.

Зокрема, І. Мазепа міг запозичити з тогочасного архітектурного убору Польщі чотири асимільовані італійські конструкції і орнаменти підлог та дуже популярні там шахові підлоги. Як вказувалось вище, вони зображені на малюнку Т. Гамерена, сучасника гетьмана, а три з них використані у покритті підлог костелу св. Анни у Кракові, що цей зодчий спорудив одночасно з побудовою палацу Батурина (рис. 12–14).

Як правило, шахові підлоги робили з квадратних кам'яних плит, переважно, мармурових. Тож, гіпотетично реконструйований тип 5 мощення підлоги палацу як шаховий дизайн, складений з незвичайних тонких квадратних напівполив'яних – напівтеракотових плиток, був своєрідною місцевою керамічною реплікою кам'яної двоколірної шахової підлоги (порівняй рис. 6, 13, 14).

Похідний підтип 5а палацової підлоги міг бути імітацією такими самими керамічними плитками західної кам'яної підлоги з концентричним орнаментом. Останній не зустрінеться серед підлог інших споруд України й Польщі XVII–XVIII ст. Можливо, І. Мазепа перейняв його з декору кам'яних підлог ранньомодерних палаців Західної Європи чи навіть північної Італії. Нагадаємо, що схожий концентричний візерунок підлоги використано у палацо Пітті Флоренції (порівняй рис. 6, 21). Можна гадати, що київські керамісти й оформителі Мазепиної резиденції застосували там італійські, а також деякі польські чи західноєвропейські тогочасні дизайни теракотових і кам'яних підлог, які вони переробили й пристосували до регіональних особливостей і традицій керамічного поліхромного опорядження цегляних будинків Середньої Наддніпрянщини XVII ст.

Чи не мали українські зодчі зображень різних

Рис. 22. Ранньомодерна підлога залу палацу д'Акурсіо (магістрат) у Болоньї, вкрита теракотовими прямокутними плитками

конструкцій і орнаментів підлог, вживаних у спорудах Заходу і подібних до їх малюнку Т. Гамерена? Такі архітектурні малюнки могли бути у добірній бібліотеці при резиденції І. Мазепи в Батурині з огляду на активне будівництво і відновлення ним церков і монастирів.

І. Мазепа сприяв розвитку керамічного художнього ремесла Гетьманщини і цінував це національне самобутнє мистецтво. Недаремно він запросив кращих київських кахлярів прикрасити інтер'єр та екстер'єр своєї головної резиденції. Гетьман та його дружина, мабуть, самі замовили форми і колір емалі плиток та фасони мощення й орнаментатії підлог у їх палаці. Ю. Ситий вважає, що І. Мазепа особисто вибрав сюжети і візерунки рельєфів та барви глазурованих і теракотових пічних кахлів, розеток й плит з його гербом, що оздоблювали фасади палацу на Гончарівці. Ці керамічні деталі, знайдені в ході розкопок залишків будівлі, свідчать про витончений артистичний смак гетьмана [42]. Вони є цінними творами декоративно-ужиткового і геральдичного мистецтва українського бароко.

На основі аналізу малюнку руїн Мазепа палаци у Батурині 1744 р. його архітектурний дизайн, ордерні елементи та інші пластичні декоративні деталі фасадів відносяться до стилю зрілого центральноєвропейського бароко [43]. Однак, за археологічними даними, фриз антаблементу прикрасили керамічними полив'яними різнобарвними розетками. Такий прийом був типовим для мурованих культових споруд Києва XVII–XVIII ст. і не властивим бароковому зодчеству Заходу. Його могли привнести київські майстри, що оформили палац Гончарівки з урахунком впливів архітектурного декору головного церковного і культурного центру України. Таким чином, високохудожнє зовнішнє й внутрішнє оздоблення цього палацу було складним синтезом прийомів західного та

українського (точніше, київського) бароко.

Використання семи-дев'яти виділених способів мощення керамічних підлог, більшість з яких прикрашені глазур'ю зеленого та особливо рідкісного блакитного кольору, а також близько 30 різновидів полив'яних поліхромних пічних кахлів, розеток та гербових плит свідчить про надзвичайно багату, дорогу й імпозантну орнаментатію Мазепа палаци в Батурині. Вона була неперевершеною серед відомих палат інших гетьманів та козацьких старшин.

Проведені у статті детальні порівняння конструкції та декору підлог палацу І. Мазепи у Батурині (до 1700 р.) та архітектурних пам'яток Польщі й північної Італії Нового часу виявляють досі невідомі західні впливи на оформлення інтер'єрів сакральних і цивільних споруд Речі Посполитої та Гетьманщини. Порівняльний аналіз також показує аналогічність способів мощення й орнаментатії та локальні відмінності будівельних матеріалів підлог вищерозглянутих ранньомодерних будівель цих країн і головної столичної резиденції гетьмана. Численність знайдених аналогій говорить на користь достовірності наших комп'ютерних реконструкцій первинного вигляду підлог Мазепа палаци (рис. 2–8).

Посилання

1. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216–235; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 220–234; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plochy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–470.
2. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 133–144. Див. також посилання 6.
3. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Програма дослідження східної України ім. Ковальських при Канадському інституті українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Провідний історик Гетьманщини, попередній директор КІУС, проф. Зенон Когут є науковим дорадником Батуринського проекту. Роман та св. п. Володимира Василичини і Олександра Жолобецька-Місьонг (США) є щедрими меценатами археологічних досліджень Батурина. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Чернігівська обл. держ. адміністрація, Ліга українців Канади, Ліга українців Канади, Союз українців Канади (Відділ ім. св. кн. Ольги), фундації «Прометей» і Кредитової спілки «Будучність», Українська кредитова спілка, український ресторан «Золотий Лев» в Торонто, Фонд кафедр українознавства при Гарвардському університеті та Український історико-просвітний центр у штаті Нью-Джерсі в США.
4. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині //

Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 31–33; Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батури́н археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» 25–26 травня 2004 р., м. Бату́рин. – Ніжин, 2006. – С. 88; Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 88; Коваленко В., Мезенцев В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 52. – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 9–10; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185–186; його ж. Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 51; Реброва Н.Б. та ін. Бату́рин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24–28; Осадчий Р.М. Археологічна спадщина Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Бату́рин та визначення зон охорони археологічного культурного шару // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 8. – К., 2013. – С. 292–293. Див. також посилання 1, 2 і 5.

5. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151–161; його ж. Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164–169; його ж. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К. – Глухів, 2014. – С. 26–364; Когут З., Мезенцев В., Кваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – Торонто, 2011. – С. 11–16; Вказ. автори. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто, 2012. – С. 11–16; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – Торонто, 2013. – С. 11–14; Вказ. автори. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – Торонто, 2015. – С. 14–25. Див. також посилання 1 і 2.

6. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз. – С. 134–139; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – Торонто, 2015. – С. 19–23; Вказ. автори. Розкопки гетьманського Батурина 2013–2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського // Гомін України – № 28 (3598). – Торонто, 21 липня 2015 р. – С. 7–8.

7. Щиро дякую співробітникам Бюро консервації старожитностей м. Кракова Галіні Ройковській-Тасак і архітектору Мареку Холевці та істориків мистецтва д-ру Павлу Деллову (Інститут мистецтва Польської академії наук, Бюро в Кракові) за цінні консультації про ранньомодерну житлову архітектуру цього міста у 2015 р.

8. Див. посилання 6.

9. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – М. – Л., 1961. – С. 58–59; Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – С. 8.

10. Цапенко М.П. Мурована архітектура // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 70; Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К., 1988. – С. 88–96.

11. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині. – С. 140. Велими дякую директору Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві архітектору Сергію Юрченку за фахові консультації про

мощення підлог споруд Гетьманщини та передані фото підлог храму і палати цих монастирів.

12. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.: Альбом. – К., 1999. – Лл. 19, 64; Давня українська ікона із приватних збірок. – К., 2003. – С. 74, 89, 116, 150, 155, 156, 184–185, 194–195, 237, 248, 271; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ. – К., 2005. – Лл. 15. – С. 52; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 133, 418, 427, 473; Степовик Д. Українська гравюра бароко. – К., 2012. – С. 17, 22, 59, 61, 111, 164–166, 168, 170, 173, 270, 347, 349, 350, 399, 438, 448.

13. Висловлюю подяку Галіні Ройковській-Тасак (Бюро консервації старожитностей м. Кракова) та науковій співробітниці Національного музею у Кракові Божені Костюх за важливу інформацію про плитки підлог споруд Малопольщі Нового часу та дозвіл сфотографувати зразки плиток та кахлів XVI–XVIII ст., що зберігаються у фондах цього музею в 2014–2015 рр.

14. Kaczorowski B., et al. The Monuments of Polish Architecture. – Warszawa, 1998. – P. 126 127.

15. Див. посилання 13.

16. Kaczorowski B., et al. The Monuments of Polish Architecture. – P. 140–141.

17. Gasidlo W. Kolegiata Uniwersytecka Swietej Anny w Krakowie. – Krakow, 2004 – S. 13, 17.

18. Див., наприклад, Tilman van Gameren, 1632–1706: a Dutch Architect to the Polish Court / Eds. E.-J. Goossens and K. Ottenheim. – Amsterdam, 2002. – P. 111, 115–117, 122–124. – Fig. 39. Щиро дякую істориків архітектури проф. Войцеху Боберському (Інститут мистецтва Польської академії наук) за цінні консультації про ранньомодерні пам'ятки зодчества Варшави та конструкцію і орнаментацию їх кам'яних підлог у 2015 р.

19. Milobedzki A. Zarys dziejow architektury w Polsce. – Warszawa, 1968. – Pl. 65.

20. Давня українська ікона із приватних збірок. – С. 89, 150, 271; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 133, 418, 427, 473; Степовик Д. Українська гравюра бароко – С. 22, 168, 170, 173, 270, 349, 350, 438;

21. Ottenheim K., et al. Tylman z Gameren – architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru. – Warszawa, 2003. – S. 123. – Rys. 13.

22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.flickrriver.com/photos/renzodionigi/tags/dellarobbia/>

23. Див. Вікіпедію: «Palazzo Davanzati».

24. Там само: «Palazzo Nonfinito».

25. Там само: «Palazzo Pitti».

26. Там само: «Palazzo Vecchio», «Orsanmichele», «Basilica di San Lorenzo», «Basilica di Santa Croce».

27. Там само: «Palazzo dei Vescovi».

28. Там само: «Palazzo d'Accursio/Palazzo Comunale».

29. The Triumph of the Baroque Architecture in Europe 1600–1750 / Ed. H.A. Millon. – London, 1999. – P. 111, 242, 254–255. Див. також посилання 17–20.

30. The Triumph of the Baroque Architecture in Europe 1600–1750. – P. 271.

31. Див. посилання 16.

32. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. – К., 1919. – С. 12; його ж. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 140; Ohlbyln O. Western Europe and the Ukrainian Baroque // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 280–284.

33. Krynicka M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini architek w sluzbie metropolity Piotra Mohyly // Rozprawy i sprawozdania Muzeum narodowego w Krakowie. – T. V. – Krakow, 1959. – S. 22–40; Міляева Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – Вип. 3. – 2003. – С. 163–165, 170.

34. Мусієнко П.Н. Кераміка // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 331.

35. Виногородська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 413–414.

36. Mossakowski S. Tworczość Tylmana z Gameren w Polsce na tle sztuki europejskiej // Tylman z Gameren – architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru. – Warszawa, 2003. – С. 26–27.

37. Див. посилання 11.

38. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. – Л. 64.

39. Мезенцев В. Мошениця підлог палацу І. Мазепи у Батурині. – С. 140–141, посилання 39–42.

40. Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 13–15. Щиро дякую археологу Юрію Ситому (ЧНПУ) за детальні консультації по матеріалам розкопок садиби І. Мазепи на Гончарівці.

41. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Вид. 2 / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 61; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – Т. I. – К., 2009. – С. 37.

42. Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 15.

43. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – С. 185. Див. також посилання 1.

Мезенцев В.И. Западные аналогии конструкций полов Мазепино двора в Батурине

В статье впервые проводится сравнение способов мощения и декора полов резиденции гетмана И. Мазепы в Батурине и зданий Польши и Италии Нового времени. В основном использованы авторские натурные обследования и фото полов этих архитектурных памятников. Выявляются аналогии конструкций и орнаментации, а также отличия строительных материалов полов, итальянские и польские влияния на оформление интерьеров Мазепино двора и других построек раннемоделной Украины.

Ключевые слова: полы зданий Польши, Италии, Украины Нового времени, аналогии конструкций полов двора И. Мазепы в Батурине, заимствование и адаптация итальянских и польских образцов.

Mezentsev V.I. Western analogies of the floor designs at Mazepa's palace in Baturyn

The article for the first time provides comparisons of the methods of floor pavements and decorations at Hetman Ivan Mazepa's residence in Baturyn and those in the early modern Polish and Italian structures. Mainly the author's own investigations and photos of the floors at these architectural monuments have been used. The essay examines analogies of the floor patterns and its different construction materials as well as the Italian and Polish influences on the interior designs at Mazepa's palace and other early modern Ukrainian edifices.

Key words: floors at the early modern Polish, Italian, and Ukrainian structures, analogies of the floor designs at Ivan Mazepa's palace in Baturyn, borrowing and adaptation of the Italian and Polish patterns.

18.04.2016 р.

УДК 902.738.81(477)«16/17»

Д.В. Фінадоріна

ПІЧНІ КАХЛІ XVII–XVIII СТ. З РОЗКОПОК НА ПЕЧЕРСЬКУ

Стаття вводить до наукового обігу знахідки пічних кахлів XVII–XVIII ст., здобутих під час археологічних досліджень по вул. Цитадельній. Ці матеріали доповнюють колекцію кахлів, сформовану в результаті багаторічних досліджень Києво-Печерської лаври та сусіднього Вознесенського монастиря XVI–XVII ст.

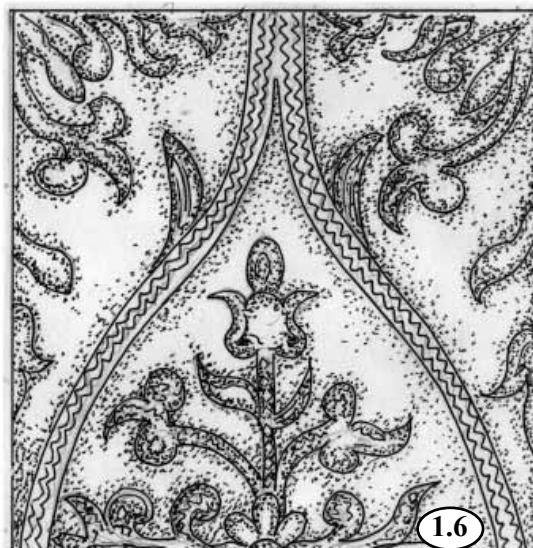
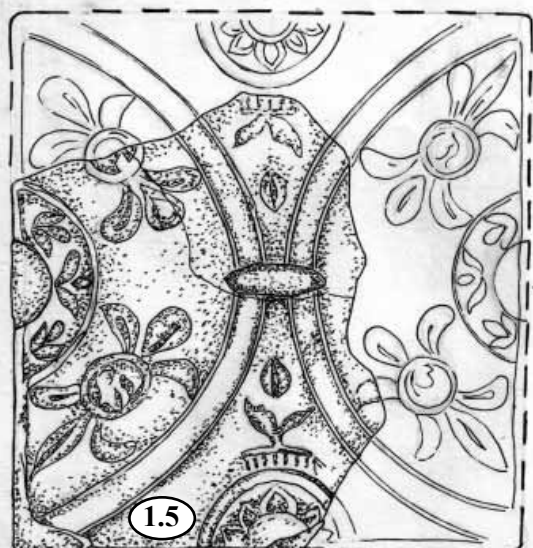
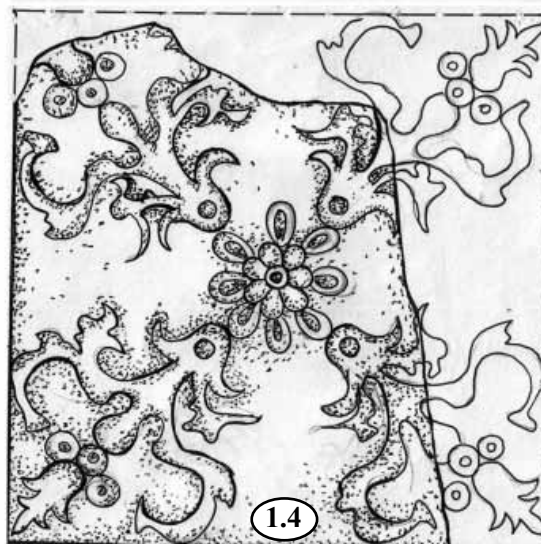
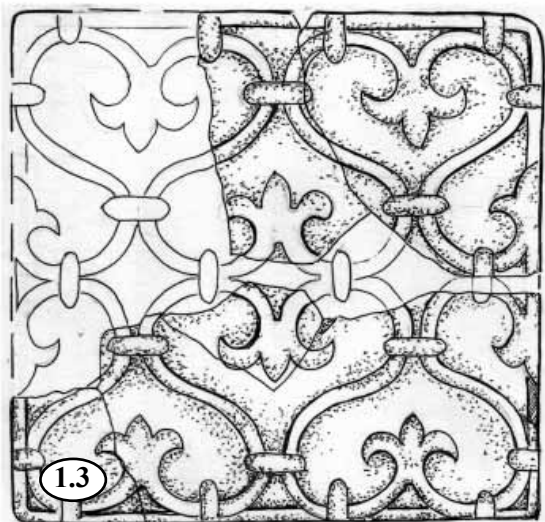
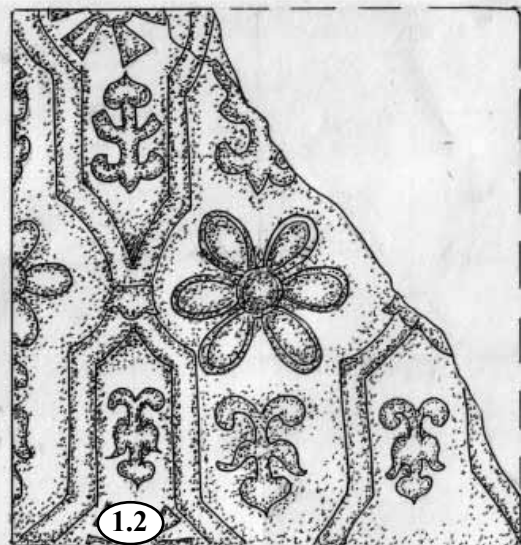
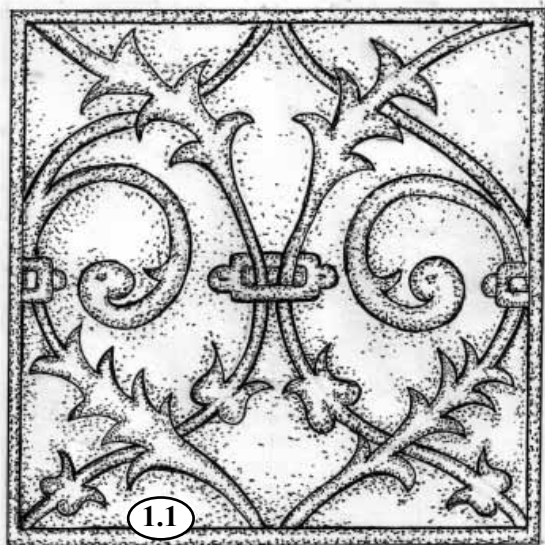
Ключові слова: археологічні знахідки Печерська, пічна кахля.

Актуальність дослідження полягає у необхідності введення до наукового обігу археологічних матеріалів з території колишнього Печерського містечка Києва. Ця робота є елементом створення повної Археологічної карти Печерського району Києва та окремою джерельною складовою у підготовці зведеного каталогу пічної кахлі XIV–XIX ст. Києво-Печерської лаври.

Ділянка Печерська західніше Києво-Печерської лаври становить неабиякий археологічний та історико-топографічний інтерес. За письмовими джерелами тут з давнього часу розмішувалися садиби парафіяльної церкви Феодосія Печерського та споруди жіночого Вознесенського монастиря, відокремлені одна від одної т. зв. Васильківським шляхом, який, як вважається, майже повністю співпадає з трасою сучасної вулиці Цитадельної [1, с. 59–70].

Археологічні дослідження всередині Феодосіївської церкви були проведені у 1986 р., коли тут вдалося виявити рештки конструкцій попередньої дерев'яної церкви XVII ст. та дослідити декілька різночасових ґрунтових поховань [2, с. 102–106]. Протягом 2005–2010 років Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України практично повністю було розкопано садибу Вознесенського монастиря, який у XVII ст. розташовувався на місці сучасного Київського арсеналу [3, с. 9–23]. На фоні цих досліджень своєрідною «білою плямою» виглядає ділянка між двома зазначеними об'єктами (тобто траса вулиці Цитадельної), хоча археологічні розкопки свого часу тут також проводилися. Йдеться про земляні роботи, пов'язані з прокладкою мережі водогону у 1987 р., траса якої проходила уздовж центральної осі вулиці. У межах траншеї було зафіксовано близько 15 об'єктів, 12 з яких (житло та господарські ями) датуються XVII–XVIII ст. Майже всі виявлені об'єкти супроводжувалися чисельними і доволі показовими археологічними матеріалами, які, на жаль, досі належним чином не опрацьовані та не оприлюднені. Повна публікація зазначеної колекції ще чекає свого часу. У даному разі ми обмежимося лише розглядом зразків пічної кахлі.

Знахідки, про які йде мова (приблизно

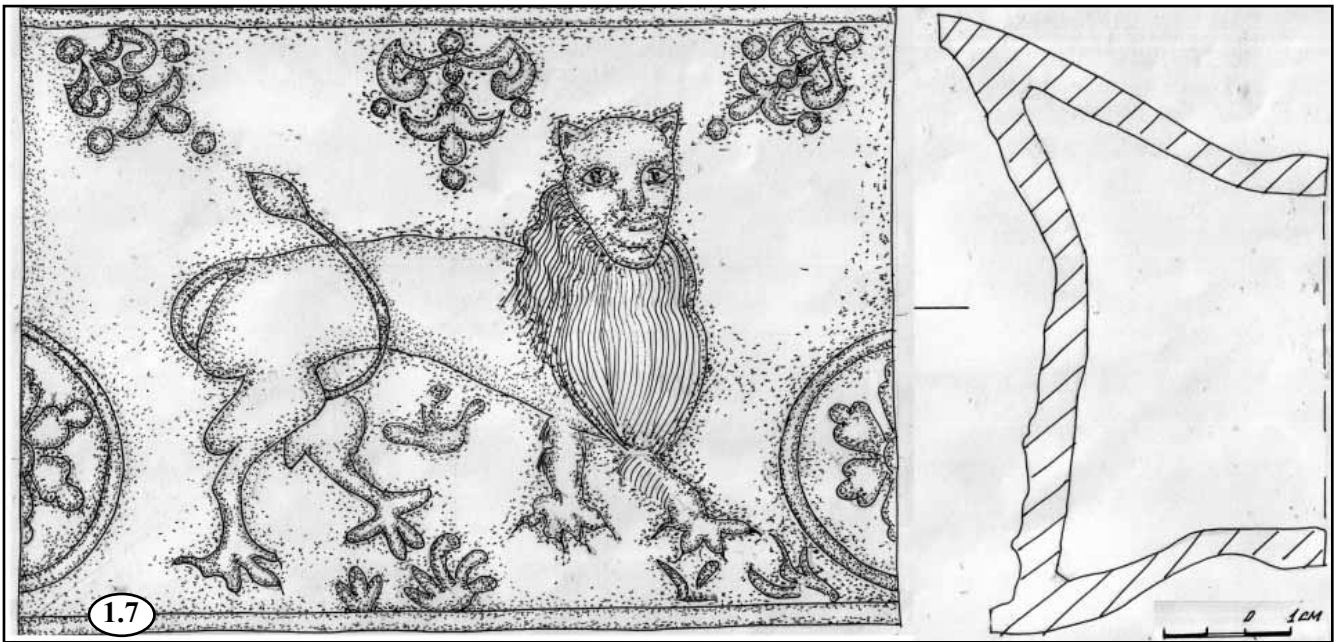

Рис. 1. 1–7. Пічні кахлі XVII–XVIII ст. Київ, Печерськ, вул. Цитадельна, розкопки 1986 р.

120 фрагментів), походять з 8-ми об'єктів, більша частина яких була сконцентрована в ямі біля південного кута корпусу Арсенала. В результаті камеральної обробки було отримано майже 12 повних форм. Всі кахлі датуються XVII–XVIII ст., мають розміри пластини від 18,5 x 18,5 см до 22,5 x 22,5 см, висоту румпи у 9,0–10,0 см, світло-сірий та світло-вохристий колір черепка. Вони виконані як в теракотовому, так і в полив'яному вигляді. Поверхню пластини кахлів декоровано переважно орнаментом рослинного, рослинно-геометричного типів, за виключенням одиничного екземпляра з зооморфним зображенням. Більшу частину знайдених кахлів свого часу було відреставровано та передано до фондів Києво-Печерського заповідника.

Серед збірки пічної кахлі з вул. Цитадельної передусім розглянемо зразки з орнаментами, які найчастіше трапляються серед археологічних знахідок Печерська. Це дві лицьові виповнюючі кахлі з елементами «акантового» та кованого орнаменту. Декор цих виробів, виконаний в однаковій стилістиці, має певні відмінності. Один з екземплярів (інв. № Арх–1122) полив'яний, з розмірами пластини 22,4 x 22,4 см, висотою румпи 11,0 см, походить з ями, виявленої біля центральної частини корпусу Арсенала (рис. 1.1). Кахля має неполив'яні аналоги з території Воскресенської церкви та Києво-Печерського монастиря. Також знайдено частину лицьової виповнюючої кахлі з полив'яною поверхнею, декоровану килимовим орнаментом рослинно-геометричного типу, складеним з хрестоподібних фігур, рослинних елементів (інв. № Арх–1176). Пластина виробу прямокутна, розмірами 21,0 x 20,0 см, висота румпи – 8,0 см (рис. 1.2). Аналоги таких кахлів присутні серед археологічного матеріалу Києво-Печерського

та Вознесенського монастирів; зустрічаються виробу як з теракотовою, так і з полив'яною поверхнею (зелена, брунатна та поліхромна полива).

Серед збірки пічної кахлі є декілька фрагментів лицьових виповнюючих виробів з орнаментом у вигляді 8-ми переплетених кілець. Повні розміри реконструйованого виробу становлять 18,5 x 18,5 см, висота румпи – 9,0 см (за аналогами знахідок з відомих археологічних об'єктів Печерська). В колекції пічної кахлі КПЛ виробу з декором даного типу присутні в різних морфологічних варіаціях (лицьові, кутові, пояскові). Є форми неполив'яні та вкриті поливою (зеленого, брунатного кольору). Серед матеріалу розкопок трапляються й кахлі з декором у вигляді S-подібних фігур та елементів «кованого орнаменту». Це майже повна форма лицьової виповнюючої кахлі, знайденої у фрагментованому стані, та частина кута подібного виробу. Розміри кахлів становлять 22,8 x 22,0 см, висота румпи складає 9,0 см (рис. 1.3). Їх аналоги в теракотовому виконанні також відомі серед археологічного матеріалу Печерська.

Далі виділимо кахлі з більш вираженим рослинним орнаментом (рис. 1.4, 5, 6): майже повна форма кутової виповнюючої неполив'яної кахлі, декорованої рельєфним орнаментом у вигляді стилізованих квітів, з розмірами пластин 22,0 x 22,0 см та 22,0 x 11,0 см; дві лицьові виповнюючі кахлі з неполив'яними пластинами, у яких розміри однієї становлять 18,5 x 18,5 см з висотою румпи 9,0 см (інв. № Арх.–1178), розміри іншої – 22,5 x 22,0 см з висотою румпи 9,8 см. Кахлі декоровані рельєфним орнаментом, складеним з рослинних стилізованих елементів, з симетричною побудовою композиції.

На окрему увагу заслуговує кахля із зооморфним

зображенням. Мова йде про лицьову виповнюючу кахлю, вкриту зеленою поливою, з увігнутою прямокутною пластиною, декорованою зображенням стилізованого лева та рослинно-геометричними елементами (інв. № Арх-1177). Розміри пластини складають 21,5 x 15,3 см, висота румпи – 10,0 см (рис. 1.7). На відміну від звичайних виробів з рослинно-геометричним орнаментом, кахлі такого гатунку для території КПЛ та Печерська в цілому можна вважати унікальними. У фондовому зібранні Києво-Печерського заповідника є лише один аналог зазначеної кахлі за декоративними ознаками, виконаний в поліхромному полив'яному варіанті. Декілька екземплярів з більш примітивним виконанням цього тератологічного сюжету відомі з розкопок Верхнього Києва, Вознесенського монастиря та нещодавніх досліджень у східній секції корпусу № 4 Києво-Печерської лаври. Ця група кахлів є темою окремого розгляду.

В цілому, розглянуті знахідки значно доповнюють колекцію півної кахлі XVII – початку XVIII ст. Києво-Печерської лаври [4, с. 43–46] та суміжного з нею жіночого Вознесенського монастиря [5, с. 135–143]. Багато її зразків з вул. Цитадельної є типовою продукцією гончарних майстерень того часу та мають прямі аналоги у обох згаданих пам'ятках.

Посилання

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С. 59–70.
2. Балакін С.А., Загребельний О.М. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 102–106.
3. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського арсеналу 2005–2007 років // Лаврський альманах. – К., 2008. – № 21. – С. 9–23.
4. Фінадоріна Д. В. Археологічна колекція півної кахлі КПЛ XV–XIX ст. Спроба загальної характеристики // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої міжнародної наукової конференції. – К., 2012. – С. 43–46.
5. Фінадоріна Д. В. Художньо-декоративні різновиди комплексу півної кахлі XVII ст. з розкопок Київського арсеналу // Болховітнівський щорічник. – К., 2010. – С. 135–143.

Фінадоріна Д.В. Печные изразцы XVII–XVIII в. с раскопок на Печерске

Статья вводит в научное обращение печные изразцы XVII–XVIII в., найденные во время археологических исследований по ул. Цитадельной. Эти материалы дополняют коллекцию изразцов, сформированную в результате многолетних исследований Киевско-Печерской лавры и соседнего Вознесенского монастыря XVI–XVII ст.

Ключевые слова: археологические находки Печерска, печной изразец.

Finadorina D.V. The stove tiles of XVII–XVIII from excavations on Pechersk

The article is devoted to the publication of the finds of the stove tiles of XVII–XVIII centuries, obtained during archaeological researches for the Citadelna street. These materials complement collection of tiles, formed as a result of long-term researches of the Keiv-Pechersk Lavra and nearby Voznesenski monastery of XVI–XVII.

Key words: archaeological finds of Pecherske, stove tile.

15.03.2016 р.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена періодизації історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. Відповідно до кожного періоду виокремлено оборонні завдання фортеці та описано ворожі штурми.

Ключові слова: Ніжин, Ніжинський козацький полк, Ніжинська фортеця, воєвода, Чернігово-Сіверщина, козаки, період.

Актуальність дослідження історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини в цілому та замкових комплексів зокрема. Проблематика дослідження являє собою вивчення історії фортеці м. Ніжина як складової історико-архітектурної спадщини Чернігівщини.

На сьогодні вивченням історії фортеці займалися такі історики, як О. Бондар, В. Вечерський, Р. Желєзко, О. Морозов, Ю. Москаленко, Г. Самойленко та ін. Означені дослідники в своїх працях розкрили загальні відомості про побудову, вигляд, пізніші реконструкції фортеці та навели окремі згадки про пов'язані військові події. Віддаючи належне доробку перерахованих науковців, в їх працях не було виділено історичні періоди та оборонні завдання фортеці.

Метою даної статті є періодизація історії Ніжинської фортеці відповідно до її історичних періодів. За весь час свого існування вона знаходилася під владою різних держав та військово-політичних структур. Автор статті пропонує умовно виділити окремі історичні періоди залежно від політичного підпорядкування міста-фортеці та оборонних завдань, що виконувалися у той час.

І. Польський період (1618–1648 рр.)

Зважаючи на те, що досі в науковому середовищі ведеться дискусія стосовно дати виникнення міста Ніжина, точний час будівництва фортеці не установлений. Ймовірною датою є 1618 р., коли польський король Сигізмунд III Ваза під час польсько-московської війни захопив Чернігово-Сіверські землі. Дана війна закінчилася Деулінським перемир'ям 1618 р. За його умовами Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, а Ніжин став центром Ніжинського старостатства Київського воєводства. На місці колишнього Ніжинського городища Сигізмунд III заснував міцний дерев'яний замок на рівнинному, трохи підвищеному, лівому березі р. Остер, ймовірно, на залишках укріплень княжої доби [12, с. 14]. В цей період, крім спорудження замку, також було укріплено і саме місто [4, с. 69]. Замок належав польському магнату Миколі Потоцькому, який володів майже

всією Ніжинщиною до 1648 р. [11, с. 5].

Отже, головною причиною будівництва замку була виключна необхідність оборони даної території, здебільшого від військ Московського царства, незважаючи на завершення вище згаданої війни. Більше того, приєднані до Чернігово-Сіверщини нові землі потребували оборони, зважаючи на їх геополітичне розташування, тому будівництво фортець в даному регіоні було необхідним кроком для захисту північно-східного кордону Речі Посполитої.

В цей час відбувається стрімкий розвиток Ніжина. Місто починає активно заселятися та стає опорним пунктом польської колонізації на Чернігово-Сіверщині [14, с. 5]. Виходячи із суттєвого зростання населення і стратегічного оборонного значення Ніжина, 26 березня 1625 р. польський король Сигізмунд III надав місту Магдебурзьке право. В тексті грамоти було сказано, що городище Ніжин, яке знаходилося на оборонному пункті, завдяки земляним валам може стримувати напади ворогів. Король рекомендував всякими способами укріпити оборонні споруди міста і надалі підтримувати їх у належному стані [3, арк. 2].

Для охорони прикордонних фортець польський король почав наймати за щорічну платню загони козаків, на основі яких пізніше утворилися козацькі полки [12, с. 14]. Тож можна припустити, що в замку знаходилися ніжинські козацькі загони разом із польськими військами. Підтвердженням цього є події 1631 р. Тоді козаки та міщани відмовилися впустити до Ніжинського замку два полки польських жовнірів воеводи Муцарського. Зачинившись за стінами фортеці, ніжинці відбили три наступи поляків та змусили їх відступити [12, с. 14]. Згодом на допомогу полякам прийшли війська М. Потоцького, і вони, підмовивши зрадника, що відкрив Київську браму, зайшли до міста та жорстко покарали повсталих [13, с. 90]. Проте, сам факт успішної оборони фортеці свідчить про ефективність цієї оборонної споруди і її здатність витримувати штурми військ ворога. І якби не відчинення однієї з брам міста, то, ймовірно, фортеця могла довгий час протистояти облозі.

Основним завданням фортеці м. Ніжина в даний період була оборона від московських військ, тому не дивно, що в часи Смоленської війни 1632–1634 рр. Ніжинський замок був форпостом – центральною оборонною базою Речі Посполитої на Лівобережжі, де збиралися війська для відправлення у разі необхідності в найбільш небезпечні місця та для наступу на московські території. На жаль, описів ніжинських укріплень цього періоду не збереглося [4, с. 69]. Відомо, що вони входили у систему оборони Речі Посполитої від ймовірних загроз не лише з боку Московії, а й

від кримських татар, які часто робили напади на українські міста та села.

Варто зазначити, що з переходом Чернігово-Сіверщини під протекторат Речі Посполитої владні повноваження на місцях зосередилися у руках представників короля. Вони отримали титул капітанів. Капітан виконував військово-адміністративні функції і був безпосереднім представником влади на місцях, очолюючи місцевий гарнізон та відповідаючи за стан та заселення підпорядкованого йому міста-замку. Відомо, що Ніжинський замок отримав свого капітана в 1625 р. Ним був Вишель Щасний, який одночасно зберігав за собою й посаду новгород-сіверського капітана [8, с. 56–57].

Отже, в цей період новозбудована ніжинська фортеця виконала покладене на неї завдання оборони північно-східного кордону Речі Посполитої та відіграла важливу роль під час Смоленської війни.

II. Гетьманський період (1648–1764 рр.)

З початком Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. починається новий період в історії ніжинської фортеці. Спершу в червні 1648 р. було вигнано польських військових з території міста. Указом гетьмана Богдана Хмельницького Ніжин став полковим центром. І тепер завдання захисту північно-східних кордонів новоствореної козацької держави від можливих нападів з боку Великого князівства Литовського та Московського царства покладалося на Ніжинський козацький полк, зокрема його найміцнішу фортецю – м. Ніжин [6, с. 16].

У 1651 р. після поразки військ Б. Хмельницького під Берестечком й укладання українсько-польського Білоцерківського договору Ніжинський полк було ліквідовано як військову й адміністративно-територіальну одиницю. На Ніжинщину, за умовами договору, поверталася польська цивільна адміністрація. Влітку 1651 р. Ніжинську фортецю знову взяли під контроль польські жовніри, очолювані Самуїлом Калиновським. Поляки управляли фортецею до весни 1652 р., коли напередодні Батозької битви поспіхом втекли з Ніжина [9, с. 52].

Варто зазначити, що після підписання Б. Хмельницьким Переяславської угоди 1654 р. з московським царем Олексієм Михайловичем, загроза нападу з боку Москви не зникла. Оскільки в останні роки життя гетьман розчарувався у союзі з Московією, назрівала можлива війна.

У 1658 р., відповідно до умов Гадяцької угоди, підписаної І. Виговським, в Ніжинській фортеці були розташовані польські залоги. Проте, поляків вигнали повсталі ніжинські козаки на чолі з Василем Золотаренком [9, с. 79]. Але, починаючи з 1659 р., у фортеці знову розташувалися військові гарнізони, цього разу вже московські, відповідно до Переяславського договору 1659 р., підписаного

гетьманом Ю. Хмельницьким [15, с. 115–120].

Намагання Речі Посполитої та Московського царства розташувати в Ніжинській фортеці свої військові гарнізони пояснюється бажанням цих держав контролювати територію лівого берега Дніпра, оскільки той, хто володіє фортецею, фактично і володіє Лівобережжям. Так, Ніжинська фортеця була третьою за політичною вагою на Лівобережжі, але найпівнічніше розташування по відношенню до інших фортець регіону перетворювало її у центральний форпост захисту кордону.

У другій половині XVII ст. Ніжинський замок щонайменше вісім разів витримував облогу, під час якої вороги знищували дерев'яне передмістя, проте не могли здолати власне замкові стіни. Невдалими виявилися набіги військ литовського князя Януша Радзивілла в 1651 р., три спроби московських військ захопити Ніжин у травні 1659 р. під час Першої українсько-московської війни 1658–1659 рр., дві спроби військ гетьмана Ю. Хмельницького і татар в січні-лютому й листопаді 1661 р., одна спроба польського короля Яна II Казимира в грудні 1663 р. та штурм союзних полякам козаків ніжинського полковника Г. Гуляницького в грудні 1663 р. Також Ніжинський замок витримав семимісячну облогу упродовж січня-серпня 1668 р., коли ніжинські козаки полковника Артема Мартиновича намагалися вибити звідти московських стрільців воєводи І. Ржевського [6, с. 17]. На допомогу стрільцям прибув воєвода Григорій Ромодановський, який штурмом оволодів Ніжином. Під час штурму московські війська спалили дерев'яне передмістя, розрили земляний вал та засипали рів [4, с. 70]. Такі часті спроби різних військово-політичних сил захопити фортецю демонструє її важливе значення у даному регіоні.

Починаючи з 1659 р. фортеця була у віданні московських воєвод. Призначення та звільнення ніжинських воєвод здійснювалося відповідно до царських указів. Воєвода проживав у власному будинку в межах Ніжинського замку. За часів правління Петра I з 1708 р. посада воєводи була замінена комендантом [7, с. 38–39].

У 1665 р. Ніжинська фортеця була обнесена високим земляним валом. Над нею здіймалося 11 дерев'яних веж, на 10-ти з яких були установлені гармати. Зовні місто укріплювалося частоколом. Фортеця мала 4 брами – Київську, Чернігівську, Московську і Крупичпільську. Перед валом з півдня на захід тягнувся широкий семисажневий рів глибиною в один сажень, що упирався своїми кінцями на схід і на північ міста в р. Остер, яка виступала природним захистом фортеці. До міських брам вели перекинуті через рів мости, що легко розбиралися [16, с. 515]. Кожна вежа фортеці носила свою назву, отриману від місцевих козаків або московських стрільців. На сьогодні відомі назви двох веж, згадуваних у 1668 р. ніжинським воєводою Іваном

Ржевським: «Веселуха» і «Московська» [1, с. 226].

Ніжинська фортеця мала вилазки, таємні підземні галереї, що виводили до води, рову або за межі фортечних укріплень. Після руйнації в часи українсько-московської війни 1667–1668 рр. фортецю відновили московські стрільці наприкінці 1671 – на початку 1672 рр., збудували нову таємну вилазку довжиною 5 сажнів. Вона мала два входи: один – у покровському передмісті, інший з бійницею – на самому дні рову. Біля вежі «Веселухи» було збудовано дві вилазки через міську стіну: одну до р. Остер довжиною 8 сажнів, а другу – напроти Старого міста в рів довжиною 5 сажнів [2, с. 648–649]. За наказом ніжинського воєводи І. Ржевського (1666–1672) всі новозбудовані ходи вгорі, знизу і з боків обнесли дубовими балками. Надалі теж було продовжено будівництво таємних ходів, і у першій половині XVIII ст. фортеця мала вже десять вилазок [6, с. 17].

Фортифікаційні споруди Ніжина декілька разів зазнавали реконструкції в часи Північної війни 1700–1721 рр. Так, у 1704–1705 рр. було реконструйовано земляний вал, збільшено порохові льохи, побудовано додаткові вежі. Тепер ніжинська фортеця налічувала п'ять земляних бастионів [4, с. 70]. У 1714 р. після чергової реконструкції під керівництвом інженера-полковника Бреклінга було збільшено габарити п'яти наріжних бастионів (їх профілі доведено до нормативних), модернізовано профілі рову та валу [5, с. 170].

Востаннє модернізацію було проведено у 1745–1749 рр. інженером Д. де Боскетом. Замок набув регулярніших обрисів у плані. Тоді ж було реконструйовано п'ять наріжних бастионів, споруджено п'ятикутній південний рavelін, розширено та наповнено водою рів, що відділяв замок від решти міста. Всі дерев'яні елементи фортифікації (частокіл, башти тощо) зникли [5, с. 170].

Основне завдання фортеці даного періоду – оборона міста від військ Речі Посполитої та кримських татар – було успішно виконано, оскільки не має відомостей про грабунки Ніжинщини татарами, а Польща вже не претендувала на Лівобережну Україну через внутрішньополітичну кризу.

Отже, в 1648–1764 рр. Ніжинська фортеця входила до системи оборони Гетьманщини та Московського царства. За цей час вона витримала низку штурмів, але наявні джерелі свідчать про те, що замок так і не був захоплений. Більше того, зважаючи на важливість фортеці як одного з форпостів оборони північно-східного кордону Гетьманщини, вона постійно удосконалювалася та зберігалася у належному стані.

III. Післягетьманський період (1764–1797 рр.)

Відповідно до указу імператриці Катерини II 1764 р. про скасування посади гетьмана одночасно ліквідовувалися посада коменданта й розміщення постійного гарнізону. Замок з цього часу знову

перейшов у відання Ніжинського козацького полку [10, с. 98]. З 1783 р., після остаточного скасування Ніжинського полку, фортеця потрапила під юрисдикцію Ніжинського повіту.

Основним завданням фортеці цього періоду була оборона від можливої загрози з боку Речі Посполитої та постійних набігів татар. Але з часом напруженість ситуації зменшується. Так, Кримське ханство через внутрішні проблеми вже не становило загрози й взагалі було ліквідоване в 1783 р. Ще більше стабілізувало ситуацію спершу підписання Яського мирного договору 1791 р. між Московською імперією та Оттоманською Портою, а потім другий поділ Польщі 1793 р., що віддалив російський кордон далеко на захід. Отже, зважаючи на це, Ніжинська фортеця поступово втрачає своє оборонне значення. Припиняється підтримка її укріплень у належному стані. Перемога Російської імперії над своїми стратегічними ворогами в даному регіоні – Річчю Посполитою та Кримським ханством – й включення їхніх земель до складу російської держави зняла з порядку денного питання необхідності утримання міцних фортець на Лівобережній Україні. Ніжинська фортеця являла тепер не форпост проти польських чи кримських військ, а потенційне міцне укріплення, яке український народ міг використати проти російського імператора в разі відкритого збройного опору козацьких військ. Іншими словами, полкові фортеці Лівобережної України являли собою серйозну перепону інкорпорації України до складу Росії.

Значних руйнувань Ніжинській фортеці завдала велика пожежа 1797 р. Місцева влада вже не відновлювала укріплень. У 1803 р. за планом забудови територія замку відводилася під міський ринок, де було побудовано торговельні ряди. Залишки укріплень у вигляді валів було знівельовано, рів засипано. Однак, окремі сліди фортифікацій у вигляді ескарпів можна бачити і сьогодні [4, с. 72].

Отже, упродовж XVII–XVIII ст. Ніжинська фортеця по геополітичному значенню посідала третє місце на Лівобережжі. В різний час вона знаходилася у віданні ніжинського старости, ніжинського капітана, ніжинського полковника, московського воеводи в місті, російського коменданта та ін. Відповідно до державного підпорядкування, фортеця в різні періоди займала чільне місце в оборонній системі проти Речі Посполитої на заході, Великого князівства Литовського на півночі, Московського царства на північному сході та Кримського ханства на півдні. Її безуспішно намагалися захопити польські, російські, кримські та литовські війська, але Ніжин вистояв, показавши незламність козацького духу перед ворогом.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – Т. VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца,

1869. – IV+280 с.

2. АЮЗР. – Т. IX. – СПб.: Типография М. Этингера, 1877. – 988+24 с.

3. Бережков М.Н. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII, од. зб. 66, арк. 1–5 зв.

4. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сівєричини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.

5. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 664 с.

6. Железко Р. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648–1783 роки) // Ніжинська старовина. – Вип. 17 (20). – Ніжин, 2014. – С. 15–22.

7. Железко Р.А. Московські воеводи в Ніжині у другій половині XVII ст.: владні функції та особливості реалізації царської політики в Україні // Актуальні тенденції сучасної науки: Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 листопада 2013 р.). – Вип. II. – К.: ГО «Наукове товариство «Атенум». – С. 37–42.

8. Кулаковський П. Чернігово-Сівєричина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

9. Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

10. Москаленко Ю. Ніжинський замок // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня. – С. 4.

11. Нежин: Очерк-фотопутеводитель / Авт. текста Г.П. Васильковский. – К., 1981. – 94 с.

12. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Випуск 1. – Ніжин, 1994. – 24 с.

13. Ніжин: із глибини віків...: Матеріали з краєзнавства Ніжина / Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 428 с.

14. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культурне життя в Ніжині у XVII–XVIII ст.: монографія. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 219 с.

15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

16. Чернігівщина – енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Железко К.А. Периодизация истории Нежинской крепости XVII–XVIII вв.

Статья посвящена периодизации истории Нежинской крепости XVII–XVIII вв. В соответствии с каждым периодом выделены оборонные задачи крепости и описаны вражеские штурмы.

Ключевые слова: Нежин, Нежинский казацкий полк, Нежинская крепость, воевода, Чернигово-Северщина, казаки, период.

Zheliezko K.A. The periodization of history of Nizhyn Castle in XVII–XVIII centuries

The article is devoted to the history of periodization of Nizhyn fortress in XVII–XVIII centuries. According to each period singled out the defensive problem of fortress and described the enemy assaults.

Key words: Nizhyn, Nizhyn Cossack Regiment, Nizhyn castle, the governor, Chernihiv-Siverschyna, Cossacks, period.

10.03.2016 р.

ІЄРАРХІЯ У РЕМІСНИЧИХ ЦЕХАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена внутрішньому устрою та взаємовідносинам у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. Проаналізовано ієрархічну структуру корпорацій, права та обов'язки їх членів.

Ключові слова: ремісничий цех, Північне Лівобережжя, учень, підмайстер, майстер.

На сучасному етапі розвитку історичної науки помітно зростає інтерес до вивчення економічних структур і соціальних спільнот, з яких складалось українське суспільство ранньомодерної доби. Сформовані за класичним західноєвропейським зразком, об'єднання ремісників Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст. мали відносно самостійний характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів.

Внутрішній устрій ремісничих корпорацій регіону не був об'єктом спеціального дослідження. Окремі аспекти проблеми розглядалися у працях О. Шафонського, К. Лазаревської, П. Клименка, О. Компан, В. Балущка [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Відтак набуває актуальності дослідження ієрархічної структури цехів, які значною мірою впливали на розвиток промислового виробництва, культуру і побут міщанської верстви.

Соціальна структура ремісничого цеху характеризувалась ієрархічністю. Традиційно він поділявся на соціально-вікові групи (учні – підмайстри – майстри – старші майстри). Ще за часів Київської Русі ремісники поділялися на майстрів і учнів [7, с. 83]. При проходженні сходінок цехової ієрархії враховувався ступінь професійної та соціальної зрілості ремісника, а також внесок у громадське життя колективу. Важлива роль при цьому належала майновому стану ремісника.

Процес соціалізації ремісників, який повністю контролювався групою і проходив кілька етапів, був довготривалим. Перший етап починався із зарахування в учні, яке відбувалось на сходці майстрів. Цехмістер давав наказ добросовісно працювати, поважати майстра і цех, сумлінно вчитися ремеслу. Учень у присутності свідків (один – з боку майстра, інший – учня) погоджувався на ці умови. Майстер домовлявся з юнаком або його батьками про термін учнівства, утримання і винагороду за працю та, у свою чергу, брав на себе зобов'язання щодо навчання та виховання учня. Прийом учня фіксували у цеховій книзі й відзначали святковим обідом, який, зазвичай, влаштовував майстер. Термін учнівства варіювався у різних цехах у залежності від

технології ремесла і вираховувався за календарними святами. Так, у Кролевецькому кравецькому цеху учень мав майстрові «услуги свои згонити годов три», у той же час майстер, зі свого боку, повинен був учневі «талант науки щире открыть и указать», утримувати та забезпечувати його усім необхідним [8, арк. 10 – 10 зв.]. За цей час учень мав засвоїти основні виробничі навички, а також необхідний мінімум соціальних норм, пов'язаних із життям у цеховому колективі. Під час навчання над учнями кепкували, а часом і знущалися; вони також не мали права одружуватись, курити тютюн, носити одяг майстрів [6, с. 68]. Учень, якій погано себе поводив або мав намір залишити майстра, підлягав «терпкому канчуковому каранию» [8, арк. 10 зв.]. Після закінчення терміну учнівства відбувалась «визволка», для чого майстер сплачував до скриньки Кролевецького кравецького цеху 3 таляри, цехмістрові 3 шаги, старшим братам по 3 чеги, молодшим – шаг, а також виставляв цеберко пива та гарнець горілки [2, с. 26]. Але подібна градація виплат була поодиноким явищем, у більшості випадків обмежувалися сплатою коштів до цехової скриньки та влаштуванням бенкету для членів об'єднання.

Кількість учнів, яких брався навчати ремеслу майстер, була чітко регламентована. Учні не мали права переходити до іншого майстра, а майстри не могли переманювати до себе «хлопця від майстра, так само і переманювати челядника». За ці порушення передбачалось покарання – «один камінь та шість фунтів воску» [2, с. 26].

Друга сходинка цехової ієрархії – підмайстер. Після набуття певної майстерності відбувалось посвячення у підмайстри. Для накопичення необхідного досвіду ремісник мав пробути у цьому званні ще принаймні три роки. Так, у Глухівському різницькому цеху у XVIII ст. підмайстром вважався ремісник, який навчався ремеслу «від ½ року до 3 років» [2, с. 26; 5]. Підмайстер, записаний до цеху, користувався правами міщанина. Він міг мандрувати для вдосконалення своїх знань, але йому заборонялось залишати майстра, не одержавши від нього атестату. Також підмайстру заборонялось приймати учнів. Молодики, які працювали в місті, але не були записані до цеху, підлягали покаранню у формі безоплатної роботи терміном на один місяць, але з харчуванням коштом майстра [10, с. 92].

Підмайстер, у відповідності з цеховим звичаєм, мав «по другим городам побывать и у разных мастеров работать» [1, с. 295]. Мандрівки давали змогу поглиблювати знання, вдосконалювати професійні навички, а також заробляти кошти на облаштування у майбутньому власної майстерні. Коли підмайстер приходив до цеху, він звертався до його очільників, які визначали, у якого саме майстра йому належить працювати. Залишаючи

майстра, підмайстер отримував свідоцтво, в якому відзначались його успіхи у оволодінні ремеслом. Від перебування у статусі підмайстра можна було відкупитися, сплативши певну суму коштів та «поєднавши цех і поставивши обід для всієї братії». Загалом, підмайстер вважався «цале в ремесле довтепный» [2, с. 26].

Підмайстри й учні як особи, соціалізація яких не завершилась і які не пройшли ще посвячувальних обрядів, членами цеху формально не вважались. У містах, де ремесло було розвинуте порівняно слабо, загальна чисельність ремісників була незначною, майстер міг працювати без підмайстрів. Також майстрам заборонялось приймати на роботу підмайстрів з інших міст або іноземців, які не мали дозволу цеху, до якого належав майстер.

Для того, щоб бути прийнятим до корпорації в якості повноправного члена – майстра, реміснику були необхідні достатня кваліфікація, наявність коштів та знання цехових традицій і звичаїв. Посвячення у майстри відбувалось, здебільшого, у рідному місті й цеху, до якого підмайстер повертався після мандрівки. За класичною схемою підмайстер представляв на розгляд майстрів свідоцтво про проходження мандрів і «урочний» виріб («шедевр»), який являв собою виготовлений за стандартами і нормативами цеху зразок продукції. Зауважимо, що відомості про виготовлення «шедевру» або «штуки» на території Північного Лівобережжя не зустрічаються. Крім того, підмайстер сплачував певну суму грішми та воском і влаштовував учту для усіх майстрів цеху («поставляет для потчивания ушат меду, пива и несколько кварт горячего вина, что в ином цеху до несколько десятъ рублей стоит»). З цього приводу О. Шафонський зазначав: «Сие еднание недостаточных людей иногда удерживает быть мастером и производитъ свободно свое рукоделие» [1, с. 295]. Розмір вступного внеску залежав від багатьох факторів. Наприклад, у Глухівському калачницькому цеху до 1704 р. він становив від 4 шагів до 1 талера, а у другій половині XVIII ст. – від 1 карбованця і 4 копійок до 35 карбованців [11, с. 95]. Ремісник, який вступав до Кролевецького кравецького і кушнірського цеху, вносив «до скриньки братерской коп три грошей личбы литовской» і купував для братії «цебріев два пива, гарців два горилки и два фунти воску» [12, с. 78]. В об'єднаному цеху м. Літок у другій половині XVIII ст. вступна плата дорівнювала «пол золотого, фунт воску и чвертка ладану» [3, с. 214]. Гончарі, які бажали займатися ремеслом в Любечі, мали «поєднати отамана и братию его, которья есть при нем старшою, и дат до скриньки золотого або чим поєднать их» [2, с. 27]. У Новгород-Сіверському цеху калачників у 1711 р. процес вступу («єднання цеху») був суворо регламентований: «Реестр нам цеху калачнецкого як хто будет цех еднати. На пред

дат пану цахмистру три шаги другому брату три чехи, третяму брату шаг, ключнику шаг, писару шаг, молодшому чех, меду гарцов десят, пива гарцов десят, горилки пят кварт, хлеба за 4 шага» [13, с. 38]. З цього правила часом робились винятки. Так, у Глухівському різницькому цеху у 1772 р. членом став компанійський осавул «за службу в войскових надобностях и впредь все надобности безотговорочно справлять будеть». Право бути братом «безденежно» розповсюджувалось на дітей майстрів за умови, «что братія приговорять» [2, с. 28]. Подекуди траплялись випадки, коли майстри не сплачували одразу усієї суми, і за ними залишався борг, який фіксували у цеховій книзі. Так, у Новгород-Сіверському калачницькому цеху 2 січня 1764 р. майстриня Агафія Пупачовна «отдала в цех за покрасу денег рубль», але до цеху записана не була, а «буде записана», «когда еще полтора рубля принесет» [13, с. 39]. У 80-х рр. XVIII ст. натуральну форму вступних внесків повністю витіснила грошова. Так, 23 вересня 1787 р. з М. Мизина за «єднання» ковальського цеху м. Коропа сплатила «до скринки деньгами за воск и ладан» [14, арк. 10]. З 1785 р. розмір вступного внеску регламентувався «Ремесленным положнием» і становив «не выше десяти рублей» [15, с. 109].

Після урочистостей братія оголошувала: «Цале приимем брата за мужа и товариша до цеху нашего». Робився відповідний запис до цехової книги, і новому майстру видавали лист – свідоцтво про закінчення терміну навчання і здобуття кваліфікації «цальный майстер». Вступ до цеху на правах майстра дозволяв займатися ремеслом без будь-яких перешкод «в род и род до бытия цеху» [2, с. 27].

Однією з головних умов прийняття до цеху була законність народження. Вона встановлювалась на підставі відповідних документів або за допомогою авторитетних свідків. У деяких корпораціях при посвяченні у майстри існував віковий ценз [6, с. 81].

Членами цехів офіційно вважались лише майстри, які, у свою чергу, поділялися на дві соціальні групи – власне майстрів (молодших майстрів) і старших майстрів. Майстрів називали також братами, а старших майстрів – старшими братами. Новопосвячений майстер отримував статус молодшого брата і мав слідувати за порядком на цехових зібраннях, наглядати за цеховим майном, збирати податки з ремісників, виконувати накази цехмістра та функцію посильного. Часом ремісник довго був підмайстром, і через похилий вік йому важко було виконувати ці обов'язки. У такому випадку здійснювалось символічне відбування повинності. Так, на спільній сходці новопосвяченому майстру підносили розколотий ціпок з монетою. Він брав ціпок, ставав біля дверей світлиці (місце, звідки молодший брат мав слідувати за порядком), символічно відбуваючи

своє молодечество. Після цього вносив викуп, а ціпок, з хлібиною на додачу, передавав іншому новоспеченому майстру [16, с. 258].

Старші майстри були досвідченими, заслуженими, здебільшого вже літніми членами об'єднань, які користувалися значним авторитетом. Вони були головними хранителями традицій і блюстителами цехових порядків. У процесі соціалізації молоді, у ході ритуальних дій і в сфері комунікації старші майстри виступали в якості «культурно-компетентних», передаючи культурну, у тому числі й етнічну, інформацію молодим ремісникам [6, с. 18]. Щодо прав і обов'язків майстра, то у статутах зазначалось, що він користується правами міського жителя, йому дозволялось облаштувати власну майстерню і приймати підмайстрів та учнів. Свої вироби майстер міг продавати у себе вдома або на базарному майдані. Майстер, який навчив своєму ремеслу багатьох учнів, отримував відповідне свідоцтво, і де б він потім не оселився, новому іспиту вже не підлягав. Отож, вступ до цеху був процесом довготривалим і вимагав не тільки досконалого знання ремесла і цехових норм, але й значних матеріальних витрат.

Слід розрізнити підмайстрів і учнів зі сторони та синів цехових майстрів, які складали значну їх частину. Їхнє становище у цехах відображалось у різних соціальних і юридичних статусах. Якщо учнів та підмайстрів зі сторони можна віднести до плебсу, то на синів майстрів поширювались соціальні зв'язки середнього прошарку міського населення [6, с. 19]. Для ремісничих цехів Північного Лівобережжя було характерне успадкування цехових прав дітьми від батьків. Сини майстрів вже від народження вважались потенційними членами об'єднання, і процес проходження усіх сходінок цехової ієрархії для них був спрощеним. Так, наприклад, для них полегшувалися умови мандрів, вони не виготовляли «шедевр» і обмежувались лише влаштуванням учти і грошовим внеском. Зяті майстрів і підмайстри, що одружувалися з удовами колишніх членів цеху, користувалися такими ж чи схожими пільгами. У даному випадку професію майстра успадковувала його дочка чи удова, і ця професія була посагом нареченої. Принцип успадкування цехових прав і професій поширювався і на більш далеких родичів – онуків, племінників і т. д. [17, с. 42]. У ткацькому цеху м. Вороніж при записі до цеху майстрів поділяли на групи. До першої, упривілейованої, групи належали ті, «що єднають цех по батькові». До другої – ремісники, «що поєднали по тестеві, одружившись з дочкою майстра», і мали назву «половинні». Третю групу становили ремісники, «що поєднали цех сами по собі» – «нововписані» [2, с. 28]. У Глухівському калачницькому цеху сини майстрів у XVIII ст. сплачували значно менший вступний внесок, ніж звичайні майстри: «...платили

1 карб. 20 к., 1 карб. 40 к., а звичайні платили 10 карб., 20 карб.» [2, с. 28]. У Кролевецькому кравецько-кушнірському цеховому об'єднанні ремесло було справою родинною, тому в цеху «єдналися» чоловіки з дружинами, їхні діти, онуки, зяті та інші родичі. Зокрема, у цеховій книзі зазначалось: «... року 1684 місяця септеврия я, Юрий Михайлович, вистатчилем от мала и до велика готових грошей и тепер записуюся в книги братерские жеби и по смерти моеи волно ремесло робити кравецкое и кушнирское по смерти детям моим» [8, арк. 20]. Таким чином, сімейні зв'язки створювали сприятливі умови для навчання і засвоєння цехових традицій і полегшували молодим ремісникам набуття професійних навичок та соціальних знань.

У другій половині XVII–XVIII ст. керівними органами цехової організації були цеховий уряд і суд, які склались з виборних посадових осіб. Так, у Новгород-Сіверському цеху калачників уряд складався з цехмістра, двох старших братів та ключника, а з 1785 р. – зі старшини та двох товаришів [18, с. 63]. До ради Мглинського цехового товариства у другій половині XVIII ст. входили цехмістр, старший товариш, шафар та ключник [19].

На чолі об'єднання стояв цехмістер, котрий обирався терміном на один рік і приймав присягу перед магістратом, який затверджував його на посаді [11, с. 93]. Влада вимагала від нього, «щоб порядок добрый мел, як и в иных городах ведеться, добрых миловал, а злых карал» [9, арк. 9 зв.]. Головним посадовим обов'язком цехмістра була «репрезентація інтересів цеху перед органами міської влади, ... і державними структурами» [20, с. 72].

Зазвичай, вибори цехмістра та його заступника відбувались восени або навесні. Наприклад, у Новгород-Сіверському цеху калачників після обрання на зборах ремісників цехмістра робився відповідний запис до цехової книги: «Року 1719 місяця септеврия Я, Павел Семенович Картушенок постановлен естем цехмистром от всей братии старшой и меншой и принял от Григория Лопаты цахмистра бывшаго готових грошей зол. полтораستا и десят зол» [18, с. 64]. Він мав пройти усі сходінки цехової ієрархії, починаючи з найнижчої, сплатити усі передбачені внески, а також володіти організаторськими здібностями. Цехмістер здійснював нагляд за процесом виробництва, прийомом нових майстрів, підмайстрів і учнів, вирішував конфлікти між членами цеху, накладав штрафи за незначні провини, представляв об'єднання у міських установах і взагалі керував усім поточним виробничим та громадським життям корпорації. Він особисто виступав розпорядником обрядових дій ремісників, а також опікувався скринькою й усіма прибутками та витратами цеху, складав щорічний звіт. Цехмістрові мали підпорядковуватися та «отдавать пошанованье» усі члени об'єднання [9, арк. 9 зв.].

Служба цехмістра була безоплатною, але вва-

жалась почесною. Втім, траплялись випадки, коли цехмістри, користуючись наданою їм владою, неправомірно витрачали кошти, привласнювали прибутки, зловживали видачею цехових свідоцтв [4, с. 95]. У разі відсутності цехмістра його обов'язки міг виконувати наказний цехмістр. Так, у калачницькому цеху м. Новгород-Сіверського у червні 1759 р. наказним цехмістром був Юхим Романов [21, арк. 24 зв.].

У цехах Північного Лівобережжя існували й інші виборні посади: заступник цехмістра, ключник, шафар та ін. Кількість їх, в залежності від рівня розвитку цехового ремесла, помітно варіювалась. Заступник цехмістра допомагав наглядати за промислово-організаційним життям цеху, слідкував за роботою підмайстрів, виконував обов'язки цехмістра за його відсутності. Допомагали цехмістру і так звані старші брати, які розглядали питання вступу до цеху, контролювали процес проходження ремісниками усіх сходинок цехової ієрархії, брали участь в обранні нового цехмістра. Фактично на них була покладена функція громадського нагляду за діяльністю цехмістра, захисту інтересів рядових членів ремісничого об'єднання. Старші брати обирались з найбільш поважних і впливових майстрів, які тривалий час перебували в цеху і володіли високими професійними здібностями.

Важливе місце у структурі цеху посідав ключник, який зберігав ключ від скриньки й був скарбником цеху. Він виконував бухгалтерські функції, брав участь у розгляді питань про прийом нових членів, відбування молодецтва, будівництво цехових споруд. Термін перебування на цій посаді не регламентувався. Наприклад, у Новгород-Сіверському цеху калачників у 1748 р. згадувались три ключники – Іван Савостін (березень), Мирон Жук (травень), Іван Коротченко (липень-вересень), а у 1764 р. цю посаду обіймав Тимофій Турок [18, с. 65]. Цехова книга цього цеху свідчить, що посаду ключника могла обіймати й жінка. Так, протягом 1767–1771 р. у книзі було зафіксовано сім жінок-ключниць [18, с. 66; 20]. Згідно з «Ремесленным положением» 1785 р. посада ключника перейшла до категорії повинностей.

Діловодством ремісничої корпорації відав цеховий писар. Він відповідав за канцелярські справи, вів цехові книги, ділове листування. Писар був довіреною особою, яка мала зберігати всі таємниці та не розголошувати інформацію про стан цехових справ. Ця посада не була виборною, її міг займати письменний цеховий майстер або людина, яка винаймалася за певну плату для ведення поточної документації. Наприклад, у цеховій книзі Новгород-Сіверського калачницького цеху зазначалося: «1723 року місяця генваря 2 числа за цехмістра Матвея Артемовича и при братии всей старшой и меншой Я, Тимофей Товарнецкий стал писарем у их двор братерской на год за двадцать алтин» [18, с. 66].

Зазвичай писаря призначали на певний термін. Так, у калачницькому цеху м. Глухова у 1756 р. було призначено «Стефану Леонтьеву по совету братии 2 года в писарской быть должности» [22, с. 177], причому праця його не оплачувалась. У Глухівському різницькому цеху наприкінці XVIII ст. писар, крім виконання своїх основних обов'язків, мав скопіювати «книгу житій святих та читати їх братам цеховим» [2, с. 24; 5]. Після запровадження російським урядом ремісничих управ цехи повинні були сплачувати кошти для утримання «письмоводителів» [3, с. 100].

Поширення наприкінці XVIII ст. законодавства Російської імперії на територію Північного Лівобережжя внесло значні корективи у цехову ієрархію та взаємовідносини. У 1785 р. було видане «Ремесленное положение», в якому було задекларовано загальнообов'язковий цеховий устрій. Відтоді всі ремісничі корпорації на території Лівобережжя мали підпорядковуватись загальноросійським нормам. «Ремесленное положение» 1785 р., в якому у низці пунктів фіксувались взаємини майстрів, підмайстрів і учнів, затвердило нововведення, які суперечили місцевій традиції та значно обмежили автономію ремісничих організацій. Підпорядкування Ремісничій управі й тотальна уніфікація усіх аспектів життєдіяльності цехів призвели до втрати їхньої самотності, хоча запровадження в життя «Ремесленного положения» 1785 р. затягнулось на достатньо тривалий час, подекуди аж до ліквідації цехового ладу у 1902 р.

Отже, класична структура та усталені форми існування ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. були насичені регіональними особливостями. Існування об'єднаних корпорацій, залучення до них не лише професіоналів, майстрів своєї справи, спрощена система вступу, яка подекуди зводилась лише до сплати грошового або натурального внеску, були характерними рисами цехового устрою регіону. Наприкінці XVIII ст. із запровадженням «Ремесленного положения» 1785 р. зникає класичний поділ цехових ремісників на сталі, з особливими ознаками, соціальні групи учнів – підмайстрів – майстрів та руйнується оригінальна модель цехового устрою Лівобережної України.

Посилання

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
2. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. / К. Лазаревська // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Т. 6. – С. 20–33.
3. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII. – С. 211–223.

4. Клименко П. Цехи на Україні / П. Клименко. – К.: Видавництво ВУАН, 1929. – Т. 1. – Вип. 1. – ХС, 199, VIII с.
5. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.
6. Балущок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В.Г. Балущок. – К.: Наукова думка, 1993. – 117 с.
7. Пеняк П.С. Ремесло Київської Русі: структура і організація / П.С. Пеняк. – Ужгород, 1998. – 137 с.
8. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі ЧІМ), Інв. № Ал. 619, 40 арк.
9. ЧІМ, Інв. № Ал 441, 168 арк.
10. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – 496 с.
11. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К.А. Пажитнов. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1952. – 212 с.
12. Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П.С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74–78.
13. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 37–42.
14. ЧІМ, Інв. № Ал 510/14, 73 арк.
15. Ремесленное положение // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / [ответственный редактор Е.И. Индова]. – М., 1987. – Т. 5. – С. 95–119.
16. Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. 1 – С. 200–309.
17. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1922. – Ч. 1. – 208 с.
18. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 63–67.
19. ЧІМ, Інв. № Вп 1474/29, 70 арк.
20. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 52. – С. 71–76.
21. ЧІМ, Інв. № Ал 366, 117 арк.
22. Книга глухівського цеху калачницького [підготовка до видання К. О. Лазаревської] // Український археографічний збірник. – К., 1926 – Т. 1. – С. 165–216.

Щербина С.В. Иерархия в ремесленных цехах Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Статья посвящена внутреннему устройству и взаимоотношениям в ремесленных цехах Северного Левобережья во второй половине XVII–XVIII вв. Проанализирована иерархическая структура корпораций и обязанности их членов.

Ключевые слова: ремесленный цех, Северное Левобережье, ученик, подмастерье, мастер.

Shcherbyna S.V. Hierarchy in the handicraft guilds on the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries

The article is devoted to the structure and inner relations in the handicraft guilds on the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries. The hierarchical structure of the guilds, rights and duties of their members are analyzed.

Key words: handicraft guild, Northern Left-bank Ukraine, apprentice, journeyman, master.

10.03.2016 р.

УДК 94 (477):81'373/21 Батурич «16/17»

Н.А. Саєнко

ТОПОНІМІКА БАТУРИНА XVII–XVIII СТ.

У статті аналізується топоніміка Батурина XVII–XVIII ст. Місцеві назви розкривають такі важливі краєзнавчі теми, як заснування і заселення міста, його історичний і культурний розвиток. Авторка визначає походження назв вулиць і районів, їх розташування у просторі Батурина та зниклі з ужитку місцеві назви.

Ключові слова: топоніми, вулиці, Батурич, XVII–XVIII ст.

Топоніми є унікальними засобами збереження історичної пам'яті. По мірі того, як середовище існування людини обростає історичними подробицями, зростає культурне значення історичних топонімів. Топоніміка (від грецьких слів «топос» – місце та «онома» – ім'я, назва) – наука, що вивчає походження, значення та історичний розвиток географічних назв. Тому розкриття такого сюжету, як розвиток топоніміки є необхідним для розуміння цілісної картини розвитку міста, оскільки міські топоніми є віддзеркаленням суспільної свідомості, державної ідеології, етнічних та конфесійних особливостей того чи іншого міського середовища.

Топоніміка Батурина, як і багатьох інших історичних міст України, досі нелишене досліджена, але й не зібрана у повному обсязі. У той же час цей матеріал містить у собі дуже цінні дані з історії та культури міста. Географічна термінологія давня, стійка та має важливе значення для порівняльно-історичних студій. Тим більше, що протягом останнього століття топоніміка Батурина зазнавала і продовжує зазнавати значних кількісних і якісних втрат. Отже метою нашої роботи є комплексне дослідження виникнення, функціонування та зміни топонімів Батурина XVII–XVIII ст.

Як окрема тема топоніміка міста не розглядалась ні науковцями, ні краєзнавцями, хоча в публікаціях з історії Батурина вона побіжно висвітлюється. Сучасний стан розробки даного питання представлений публіцистичними краєзнавчими екскурсами [1]. Деякі мікротопоніми Батурина наведені у науково-краєзнавчому виданні С.О. Павленка «Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини» [2, с. 9]. Існує ряд історичних та лінгвістичних досліджень походження назви «Батурич» (О. Лазаревський, К. Тищенко, В. Коваленко та ін.) [3].

Назва міста не згадується в літописах. На думку В.П. Коваленка, згадка «городища Батурич» в документації королівської канцелярії Речі Посполитої майже одночасно з літописними городищами Ніжин, Бахмач та ін. дозволяє припускати, що і Батурич зберіг свою первісну назву після того, як на спустошеному монголо-татарами

городищі життя припинилося на три з половиною століття [4, с. 53]. Перша писемна згадка назви Батурин виглядає наступним чином: «Wiadomo czynię, komu o tem wiedzieć należy, iż mając rokazanie JKrcmci pełnomocnika, ażebym w Siewierszczyźnie miejsca puste, z ręku nieprzyjaciół rekuperowane, ludźmi wszelakiego stanu osadzał i na osady rozdawał, widząc tedy godnego i sposobnego do tego ur. Macieja Stachórskiego, sługę swego, dałem onemu, w powiecie Nowogródka Siewierskiego, osadztwo nad rz. Siemią, rzeczono borodyszczce Baturyn, na którem to horodyszczu ma miasto osadzać, obchodzić się z osiadającymi poćciwie, jako z ludźmi nowymi; slobody tym dają, którzyby osadzali od doby tego listu mego na lat 14; wolno im będzie gorzałki kurzyć, piwa warzyć, miodu sycić i wszelakich rzeczy i pożytków zażywać, jako miasto Nieżyn i inne slobody mają nadanie od Króla Jmci p. m. Mil. (...) Na co dla lepszej pewności i wiary ręką się swą podpisuję i pieczęć – przy której data w Nowogródku d. 15 aprilis a. D. 1625. Szczęsny Wyszel, chorążi i kapitan Nowogródka Siewierskiego» [5, с. 62–63]. У авторському перекладі це звучить так: «Відомо буде, кому про те знати слід, що, маючи розпорядження короля Речі Посполитої уповноваженого, щоб в Сіверщині місця пусті, з рук ворогів рекуперовані, людьми всілякого стану осаджував і на поселення роздавав, тож бачачи гідного і здатного до цього ур. Матея Стахорського, слуги свого, даю йому у повіті Новгородка Сіверського осадство над р. Сеймом, зване городище Батурин, на котрому має місто осаджувати, обходитися з тими, що оселяються, як з людьми новими; тим сlobоди я даю, від часу цього листа мого на 14 років; вільно їм горілки курити, пиво варити, меду ситити, всіляких речей і пожитків наживати, як місто Ніжин і інші сlobоди мають надання від Короля Р. Посполитої милості (...) На що для кращої певності і віри рукою власною я підписую і печатка – при якій дата в Новгородку 15 квітня 1625. Щасний Вишель, хорунжий і капітан Новгородка Сіверського».

Розвиток міського простору Батурина розпочався із побудовою поляками на високому місці лівобережної тераси р. Сейм дерев'яно-земляних укріплень. Під час Смоленської війни у листопаді 1632 р. Батурин був зруйнований московським військом. Після закінчення війни місто відбудоване людьми Новгород-Сіверського старости Олександра Пісочинського [6, с. 277]. У цей час міська територія охоплювала не лише власне фортецю, а й передмістя, що виникли одночасно з нею. У 1630-х рр. було споруджено другу лінію фортечних укріплень, які широким півколом замкнули три миси надзаплавної тераси. Найменший за розміром крайній південний мис і надалі залишався укріпленим осередком міста. У різних джерелах його названо замком, цитаделлю, містом (російською «город», «малый город», «верхний город»). Загальна площа міських укріплень

сягнула 26 га. До захищеної укріпленнями забудови навколо Батуринського замку джерела застосовують такі назви: місто (російською «город»), окольне місто, посад, укріплений посад, фортеця. Ще однією номенклатурною частиною міста XVII–XVIII ст. були форштадти (не захищена укріпленнями забудова). У Батурині вони звалися сlobодами.

Отже, урбаноніміка Батурина бере свій початок з осадження міста поляками у середині 1620-х рр. Первісно назви його вулиць і районів виникали стихійно, реалізуючи основну, суто утилітарну функцію імені – виокремлення об'єкта з маси подібних. Беручи до уваги всі фактори, що впливали на появу назв у цей період, слід виділити наступні принципи номінації внутрішньоміських об'єктів:

1. урбаноніми, що ґрунтуються на відіменному принципі (гончар – Гончарівка та ін.);
2. урбаноніми, в основу яких покладено найменування на честь прізвищ чи власних імен людей (відантропонімний принцип): Матей – Матіївка, Теплов – Тепловка та ін.;
3. урбаноніми, утворені за відношенням до інших географічних об'єктів (відтопонімний принцип) – вулиця Київська.

У джерелах XVII ст. згадок онімів Батурина небагато. Однією з перших згадок є відомість Присяжної книги Ніжинського полку 1654 р., датована 7 лютого 1654 р.: «... город Ботурин стоит подле реки Семи, под городам течет в реку Сем озера Поповка, окола посаду с трёх сторон к озеру зделан город земной вал, по обе стороны того валу огорожено дубовым бревенем ... да в том же городе Ботурине над озером на горе зделан двор панской, окола того двора зделана изо рву осып земная на той осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревенем облым» [7, с. 234]. На той час місто вже мало досить чітку планувальну структуру. Її найважливішими вузлами були ворота в системі валів, куди радіально сходилися вуличні магістралі. В номінацію цих вулиць та навколишньої забудови був покладений відтопонімний напрямковий принцип. Найпівнічніша брама мала назву Новомлинська або Сосницька, головна, південно-західна, – Київська або Ніжинська, південна – Конотопська або Митченська. «...В том городе два замка пустые, около них фолварки и стены разваленные; а меры в оных замках: в большем в длину – от Новомлинских ворот до Конотопских 233 саж., впоперек – от Киевских ворот до берега р. Сейма 184 саж.» [8, с. 121].

За межами укріплень міста розпланування було вільним і залежало від рельєфу та гідрографії місцевості. З трьох боків фортеці Батурина знаходилися форштадти – сlobоди Підзамкова, Гончарівка та Горбанівка, а на протилежному березі річки – сlobода Матіївка та Городищечко.

Слобода Підзамкова – поселення біля підніжжя мисоподібних останців лівобережної тераси Сейму (нині вул. Набережна). Назва походить від розташування слободи відносно іншого об'єкта – замку. В 1726 р. у слободі нараховувалося 19 дворів [9, с. 76–77]/

Слобода Гончарівка – поселення на південній околиці Батурина (частина сучасних вул. Гетьманської, Кодакова, Многогірного, Прокоповича та Шовковиці). Назва утворена за відмінним принципом і походить від назви професії першопоселенців – гончарів. Гончарне виробництво існувало в різних частинах цього району у XVII–XX ст. Перша згадка топоніма Гончарівка датується 1700 р. На Гончарівці знаходилася головна резиденція гетьмана І. Мазепи, садиба прилуцького полковника Д. Горленка. У 1726 р. тут було 75 дворів посполитих, а в 1767–1768 рр. – 52 господарства різних власників [10].

Слобода Горбанівка – поселення в північно-західній частині Батурина (сучасні вул. Згурського та Шкляра з провулком). Розташоване на високому мисі, утвореному краєм лівобережної тераси р. Сейм та лівим берегом рівчака. Найвірогідніше, назва поселення відантропонімна і походить від прізвища першопоселенця (Горбань). Це прізвище серед власників дворів Горбанівки фіксується у джерелах середини XVIII ст. Похідною від топоніма є поширене в Батурині прізвище Горбанівець.

До 1708 р. на території Горбанівки стояв двір генерального обозного Івана Ломиковського: «... пляц в месте Батурине, на яком сам мешкалем, меж дворами его милости пана Семена Савича, писара теперешного войскового енерального, и небощика пана Іоанна Лысици» [11, с. 1004]. У джерелі згадано горбанівський двір генерального писаря Семена Савича, яким пізніше володіли його нащадки, та володіння Івана Лисиці – значного військового товариша, довіреного гетьмана І. Мазепи. За даними 1726 р. на Горбанівці знаходився 31 двір посполитих [9, с. 77].

Слобода Матіївка (Митяєвка, Митяювка) – поселення на правому березі р. Сейм. З 1918 р. – центр сільської ради, а до того – далеке передмістя Батурина. Назва цього населеного пункту відантропонімна, походить від власного імені Матей (Матей Стахорський – осадчий Батурина). Первісно поселення тяглося уздовж т. зв. «старого русла» Сейму, на якому знаходилися батуринські водяні млини. «Під Батурином біля млинів належна до двору Мазепи, а нині до Обмачівського хутора слобідка Матіївка, а в ній піддані мужики» [9, с. 106–108]. За цим списком у слобідці Матіївці було нараховано 89 домогосподарств посполитих.

На території сучасного села Матіївка, на надзаплавній терасі правого берега р. Сейм, яка досі зветься Городище (Городищечко), наприкінці

XVII ст. знаходився фільварок генерального обозного І. Ломиковського [11, с. 1004]. Згодом на Городищечку були володіння бунчукового товариша Петра Савича [12, арк. 566 зв.] та інших власників.

Частина мікротопонімів Батурина першої половини XVIII ст. була пов'язана з прізвищами представників козацької старшини часів І. Мазепи, які мали тут свої володіння. Це, зокрема, кілька Орликівщин (маєтності генерального писаря П. Орлика), Фридриківське (володіння командувача гетьманською артилерією Ф. Кенігсека), Нестеровщина (батуринського сотника Д. Нестеренка), Довгополощина (значного військового товариша К. Довгополого), Кухарщина (дворище кухаря І. Мазепи Павла на Буряківці), місце Бистрицького (І. Бистрицький – староста Шептаківської волості, свояк Мазепи), місце Мокієвського (К. Мокієвський – київський полковник, свояк Мазепи), місця Білозеревського і Многогішнівське (?) [8, с. 152–153], Гамаліївщина (власність близької до Мазепи родини Гамаліїв) [9, с. 111]. У другій половині XVIII ст. ці мікротопоніми вийшли з ужитку, тому локалізувати їх на сучасній мапі міста надзвичайно складно.

Часто для позначення території використовували прив'язку до місцевості. Наприклад, мікротопонім «Біля хреста» і «Проти хреста через дорогу» [9, с. 81; 8, с. 152] вказував на існування у Батурині спеціального знака. Придорожні хрести та каплиці здавна відігравали важливу роль у духовній культурі українців. Вони виконували захисну, магічну, пам'ятну функції і водночас нейтралізували негативний вплив та освячували небезпечні місця й ділянки [13].

Біля хреста мешкав довірений Мазепи, службовець генеральної канцелярії Григорій Покотило. Частина цієї місцевості відійшла для побудови гетьманського двору К. Розумовського на Київській вулиці [8, с. 199]. Про перебування хреста на околиці Батурина його мешканці з часом забули, але його існування відбилося у місцевому антропонімі: «... Левко Крестовий – пришлий з села Ксензовки, а прежде жил по приходе в Батурине на гетманском мазепинском месте, называемом Против Креста и потому он Крестовий называется» [8, с. 201].

Одним із орієнтирів у просторі Батурина з XVIII ст. і до сьогодні є масток Кочубеїв (двір, сад, парк). При виокремленні просторових об'єктів використовували особливості місцевого ландшафту та стаціонарні об'єкти: «в окопі ідучі на Гончарівку по ліву сторону» [8, с. 152], «Оболоння коло млину» [8, с. 128] та інші.

Питання номінації вулиць Батурина постало у зв'язку зі складанням так званого Румянцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.). За інструкцією по його проведенню безіменні міські вулиці слід

було називати «по пристойності» [14, с. 62]. Тому у матеріалах подвірного облікового перепису населення Батурина (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55) найбільше назв вулиць відантропонімного походження, від імен та прізвищ власників дворів на цих вулицях: Скакунівка, Корніївка, Русаківка, Мелешківка, Шапарівка, Проценкова, Побожовка, Ємцьова, Лемешкова, Книшова. Вулицями названі згадані вище слободи-передмістя Матіївка з Городищечком, Підзамкова, Гончарівка та Горбанівка. Номінації Берегова, Млинова, Піскова, Загородна та Передміська утворені за відіменним принципом – за найбільш значимою ознакою чи об'єктом, що вирізняє даний топонім з ряду інших. На специфічну ознаку вулиці вказує урбанонім Крива. Топоурбанонімом була єдина вулиця – Київська [15].

Кам'яний собор Живоначальної Трійці, що знаходився у фортеці, був зруйнований під час погрому Батурина 2 листопада 1708 р. У XVIII ст. (до 1787 р.) [8, с. 232–233] у місті існувала невелика дерев'яна Троїцька церква, яка знаходилася на вулиці Русаківці «к селу Миченкам лежачой» [12, арк. 373]. До колишньої Конотопської (Митченської) брами Батуринської фортеці на передмісті прилягає сучасна вулиця Самойловича, на якій ще в середині ХХ ст. мешкали представники роду Русаків.

На плані містечка Батурин, складеному наприкінці ХІХ ст. військовими топографами Курської інженерної дистанції (Российский государственный военно-исторический архив, фонд ВУА, дело 21680), позначена Мелешківка, яка співпадає з сучасною вулицею Незалежності України. З матеріалів Румянцевського опису відомо, що між Мелешківкою і Русаківкою знаходилася невелика вулиця Шапарівка, яка є сучасним провулком Самойловича.

Із перерахованих назв вулиць і районів Батурина локалізовано такі урбаноніми:

- слобода, вулиця Гончарівка – частина сучасних вул. Гетьманської, Кодакова, Многогрішного, Прокоповича та Шовковиці;
- слобода, вулиця Горбанівка – сучасні вул. Згурського, Шкляра з провулком, частина вул. Гетьманської;
- слобода, вулиця Підзамкова – сучасна вул. Набережна;
- слобода, вулиця Матіївка – частина сучасного села Матіївка Бахмацького району;
- вулиця Городищечко – частина сучасного села Матіївка Бахмацького району;
- вулиця Київська – сучасна вул. Ющенко;
- вулиця Побожовка – сучасна вул. Соколова;
- вулиця Мелешківка – сучасна вул. Незалежності України;
- вулиця Русаківка – сучасна вул. Самойловича;

- вулиця Шапарівка – сучасний провулок Самойловича.

У XVIII ст. з'явилися мікротопоніми, названі на честь видатних осіб, що закарбували себе в історії Батурина. З розширенням забудови з'явилися нові назви. Так територія, якою володів сенатор і таємний радник Г. Теплов, стала зватися Тепловкою, а колишня садиба гетьмана І. Мазепи на Гончарівці – Мазепин городок. Навпроти Мазепино городка, через рівчак по краю тераси простягався Городок. Від назви річки Шовковиці пішла назва однойменного хутора Шовковиця (зараз вулиця Батурина).

Загалом у дорадянський період історії Батурина в його урбаноніміці домінували відіменні, відантропонімні та відтопонімні назви.

Після 1919 р. панівними стали декларативні, громадські і антропонімічні назви, які відзначалися крайньою політизацією. Як правило, вони не мали прямого відношення до історії ні вулиць, ні міста, ні регіону. Найбільше назв було дано на честь політичних та військових діячів більшовицької держави: вулиці Леніна, Петровського, Чкалова, Кірова тощо. Вони потіснили практично всі місцеві оніми, знівелювавши у топоніміці міста його історію, культуру, особливості природного середовища, зробили схожим на сотні інших міст Радянського Союзу.

Сучасне топонімічне середовище Батурина формувалося у 1990–2000 роках. Переважна частина назв вулиць дана на честь батуринських гетьманів, видатних уродженців та людей, що закарбували себе в історії міста. Деякі історичні мікротопоніми ХVІІ–ХVІІІ ст. досі побутують у неофіційній лексиці місцевого населення.

Посилання

1. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / [упорядкування Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко]; Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. – 168 с.; Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» / Реброва Н.Б. [та ін.]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2012. – 112 с.; Путівник. Батурин / Реброва Н.Б. [та ін.]. – К.: Богдана, 2014. – 104 с.
2. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2013. – 600 с.
3. Лазаревський О.М. Описаніє старої Малороссіи: Матеріали для історії заселенія, землевладенія и управління. Польк Нежинскій / О.М. Лазаревскій. – Т. 2. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888–1902. – С. 252–254; Тищенко К.М. Про походження назви Батурина / К.М. Тищенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». – С. 174–179; Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Батурин, відкритий археологами (Частина І) // Батуринська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 118–119.
4. Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия

/ Институт всеобщей истории РАН; Под общей ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина. – М.: Ладомир, 2014. – 992 с.

5. Jablonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskim / A. Jablonowski // Przegląd Historyczny. – 1915. – Т. XIX. – Zesz. 1. – S. 45–63.

6. Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П.М. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.: 2 іл.

7. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. – К., 2003 – 349 с.

8. Батурич: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 882 с., 30 іл.

9. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 524 с.

10. Саєнко Н.А. Батуричська Гончарівка у XVIII ст. / Н.А. Саєнко // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 42–49.

11. Духовний заповіт генерального обозного І. Ломиковського: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК), ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.

13. Ігнатенко І., Нагорнюк О. Придорожні хрести Полісся: функції, семантика та символіка // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2013. – № 1(109). – С. 99–104.

14. Волошин Ю.В. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) / Ю.В. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 57–71.

15. Саєнко Н.А. Київська вулиця Батурич у XVIII ст. / Н.А. Саєнко // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Випуск 8. – Київ – Глухів, 2015. – С. 157–160.

Саєнко Н.А. Топонимика Батурич XVII–XVIII в.

В статтє анализується топонимика Батурич XVII–XVIII в. Местные названія раскрывають такіє важные краєведческие теми, как основание и заселение города, его историческое и культурное развитие. Автор определяет происхождение названий улиц и районов, их расположение в пространстве Батурич и исчезнувшие из употребления местные названия.

Ключевые слова: топонимы, улицы, Батурич, XVII–XVIII в.

Saenko N.A. Toponymy of Baturyn in the XVII–XVIII th centuries

In the article the place names of Baturyn in the XVII–XVIII th are investigated. Local names reveal the establishment and the magnification, historical and cultural development of the city. The author define the origin of the names and the location of the streets, districts, their location in the area of Baturyn and forgotten names of local places.

Key words: place names, street, Baturyn, XVII–XVIII century.

01.03.2016 р.

УДК 94(477.5)663.5 «16/17»

М.М. Хармак

ВИНОКУРНИЙ ПРОМИСЕЛ БАТУРИЧА XVII–XVIII СТ.

У статті розглядається винокурний промисел батуричців. Автор розкриває економічні аспекти діяльності майстрів винокурної справи, відтворює специфіку їх роботи.

Ключові слова: Батурич, ремесло, винокурня.

Темі винокуріння в історичній науці приділяли увагу історики та етнологи минулих століть, вона ж залишається предметом дослідження для вчених й сьогодні. Дослідження винокурного промислу на Лівобережжі були започатковані у XIX ст. О. Лазаревським [12], О. Шафонським [7] та М. Тищенком [10]. На початку XX ст. з'явилися праці дослідників В. Барвінського [14], В. Борисенка [8] та Т. Дегтяр [9], в яких так чи інакше приділялась увага винокурінню. Серед сучасних науковців заслуговують на увагу роботи В. Похльобкіна [1], О. Пивоваренко [3] та В. Утвенка [11].

В данній роботі зроблена спроба дослідити історію винокурної галузі Батурич у XVII–XVIII ст., окреслено загальні тенденції розвитку винокуріння, встановлено специфіку виробництва.

Як промисел, винокуріння в Україні має дуже давню історію. Першопочатки винокурного виробництва сягають кінця XV століття, причому воно з'являється як додатковий промисел в звичайних селянських господарствах. Великі врожаї зерна та обмеженість ринків збуту неминуче призводили до його надлишків. Проблему ефективного використання збіжжя вирішувало саме винокуріння [1, с. 31].

На другу половину XVII ст. винокуріння зосереджується переважно у містах та містечках. Ймовірно глибоке коріння воно мало й у батуричців, адже розвитку даного промислу сприяла наявність місцевої сировинної бази (зерна) та значних лісових масивів як джерела палива. За даними перепису населення 1666 р. у містечку було зареєстровано 72 двори, що займались землеробством [2, с. 70]. А виходячи з того, що козацькі господарства під час перепису не було враховано, кількість виробників зерна в місті була значно більшою. Проте перші згадки про заняття батуричців винокурінням фіксуємо тільки у ревізських книгах Ніжинського полку за 1723 р.: «винокуров 13 дворів» [2, с. 116]. Відсутність інформації про винокурів у Батуричі більш раннього періоду може бути пов'язана з втратою більшості документів при знищенні міста московськими військами, а також з тим, що даний промисел часто був кустарним, лише додатковим зайняттям для селян, міщан та козаків. Як стверджує дослідниця О. Пивоваренко, до середини XVII ст. винокурінням займалися переважно власники млинів та вже згадуваний соціальний прошарок

землеробів, які виготовляли напій із надлишків сировини не для продажу. Виготовлення ж напоїв в дрібному господарстві не вважалось особливим виробництвом, а складало одну з частин домашнього господарства, тому, можливо, й не виокремлювалось при переписах [3, с. 90–95]. Тож ми можемо лише припускати їх кількість у вказаний період.

За гетьманування Кирила Розумовського кількість винокурних котлів у Батурині сягнула 62 одиниць [4, с. 410–412]. У описі міста 1760 р. збереглися відомості про 21 винокурний котел та 11 винокурень і їх власників: «... в слободке Гончаровка винокурня на 2 котла Грицка Антоненка, в слободке Береговой винокурня на 2 котла Данила Галайбы, в слободке Городыщенках винокурни о 2 котлах Якова Будника, Дениса Емельянова, Якова Галайбенка, Казимира Самойлового, Василя Федорового, Назара Алексеевого, Семена Потамана; место, где был двор Мазепы под замком винокурня на 2 котла Степана Пурскало и винокурня на 1 котел Герасима Леско» [5, с. 41–60]. Джерела зберегли відомості й про наявність броварні для варіння пива та меду К. Розумовського («где фельдмаршалский дом, около пруда броварь») та солодовні («от Кочубеевского дома, в конце сада каменная солодовня...») [2, с. 240–241].

З опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. дізнаємося про 104 винокурні котли, що діяли у містечку на той час. Для порівняння, у Кролевіці їх було 138, Конотопі – 100 і у Новгород-Сіверському – 78 [4, с. 4, 363, 396, 488]. У відомості про винокурні заводи А. Розумовського у Батурині за 1823 р. зазначені місця їх розташування: «При местечке Батурине винокурных заводов 2: Шолковичный и Гончаровский» [2, с. 237].

Винокуріння як процес переробки зерна на горілку вимагав значних обсягів сировини. Через недосконалу технологію та низький рівень устаткування винокурні переробляли на горілку величезну кількість хліба. За рецептурою XVIII ст. на один двопудовий казан йшло від 8 до 10 пудів борошна, а протягом року – щонайменше 2920 пудів. Вихід готової продукції, разом з тим, був незначним – від одного до чотирьох відер горілки за добу [3, с. 90–95]. Та, незважаючи на це, винокуріння було більш ніж рентабельним для власників, тому значну кількість свого зерна вони переробляли на горілку.

На виробництво горілки йшла не тільки житня мука. Для виготовлення однієї носатки (12420 гр.) горілки ємністю в 4 «государевых ведра» потрібні були чверть житнього борошна, 4 вози дров, 4 гарнця (4 літри) солоду, 4 гарнця вівса. Така пропорція була загальною і не зазнавала змін протягом досліджуваного періоду [3, с. 92].

Основною сировиною для виробництва горілки були жито, ячмінь, гречка, іноді овес та пшениця. Зерно, переважно жито, надходило до винокурні та заливалось теплою водою, пророщувалось у темному

приміщенні. Отриманий солод у пропорції приблизно 1 до 4 змішували з житнім борошном [6, с. 45].

Солодовні та винокурні часто розташовувались безпосередньо біля млинів і були тісно з ними пов'язані: «близ мельницы винокурня» [2, с. 242; 3, с. 93]. Це істотно полегшувало процес переробки і, до того ж, значно скорочувало витрати на доставку сировини на винокурні, що неодмінно мало позначатися на собівартості кінцевого продукту [7, с. 383].

У другій половині XVII ст. існували великі винокурні, що належали козацькій старшині та монастирям, надані універсалами гетьманів [8, с. 118], однак переважну більшість складали дрібні виробництва. Простим козакам та посполитим, як правило, належали винокурні, що мали по 1–2 казани [9, с. 178]. Представники ж середніх верств населення, не маючи змоги самостійно займатися промислом, об'єднувалися у групи по кілька чоловік, скуповували збіжжя та дрова, будували одну винокурню й курили горілку [10, с. 385–416].

Виготовлення продукції на невеликих винокурнях не перевищувало 500 відер з одного котла за рік. Це визначалось, очевидно, тим, що вони працювали не регулярно – тільки в зимовий період. Виробництво в таких винокурнях було примітивним. Нерідко вони не мали навіть спеціального приміщення і розміщувались у хлівах або безпосередньо в хатах власників [3, с. 102].

Опис, зроблений академіком А. Гільденштедтом у 1777 р., дає уявлення про внутрішнє обладнання винокурні. За твердженням дослідника В. Борисенка, хоча опис стосується XVIII ст., з урахуванням надзвичайної повільності змін у технологічному процесі його можна застосувати і для характеристики винокурень у XVII ст. Описана Гільденштедтом винокурня мала 21,34 сажні (45 м) довжини і 6,40 сажні (13 м) ширини, вхідні двері на кінцях споруди і отвір для диму в даху. Уздовж внутрішніх стін приміщення стояли бродильні чани розміром в 1 сажень (2,13 м) у діаметрі і близько 2 аршинів (0,71 м) у висоту. За кілька футів від чанів розташовувалися печі з отворами для казанів напівсферичної форми. В дерев'яних кришках казанів були отвори, які закривалися глиняними горщиками у формі зрізаного конуса. З них виходили по 2–3 глиняні труби і з'єднувалися з мідними трубами, що проходили через охолоджувач. Під отворами мідних трубок, що виходили з охолоджувача, стояли посудини для готової горілки. Перероблена брага по спеціально приставлених до казанів жолобах зливалася у великі корита [8, с. 119].

Збереглися описи винокурного заводу К. Розумовського: «...в трех верстах от Батурина близъ роци Шелковица устроен паровой винокурный завод, покрыт шелевками в коем затирается в сутки хлеба по 120 пудов. Посуды в оном заводе 3 казана, с коих 1 медный, а кади

деревянные, при заводе колодец, одна изба для смотрителя и рабочих, также 2 амбара и 1 погреб, покрыт соломою» [2, с. 242].

Потужність винокурень визначалась не тільки кількістю казанів, а й їх розмірами. Не існувало певного стандарту ані для казанів, ані для труб. В залежності від ваги казанів різною була і їх місткість. О. Шафонський називає «небольшие казаны», «малые котлы», «простые мелкие котлы». «Малые» і «мелкие» казани мали місткість 10 і 12 відер [7, с. 227–316].

Господарі великих винокурень були не в змозі обходитися власними силами. Виникала потреба у додаткових працівниках. Ті власники, що мали залежне населення, залучали його до виробництва. Зазвичай найманих винокурів приймали у жовтні, після збору врожаю, терміном на рік. Деяких наймали на півроку за половину щорічної платні [3, с. 116]. Винокурні на 1–3 казани обслуговувались кількома робітниками – в середньому по 1 особі на казан [4, с. 384].

Вже на початку XVIII ст. існував і певний стандарт оплати праці винокурів. Для всіх міст Лівобережної України ця цифра становила в середньому 12 коп. за 4 відра горілки [3, с. 114–115]. Крім платні грішми винокури, за давнім звичаєм, отримували харчі та горілку (кварту з того, що виробляли понад визначену норму), при чому не крашу («первак»), а гіршу (останню). Найкращих робітників заохочували і матеріально. Винагорода могла бути досить значною. Відомі випадки, коли «лучшему работнику в благодарность» видавали 50 коп. [3, с. 116–123].

Висока рентабельність робила винокуріння дуже прибутковою справою, а активний розвиток цього промислу протягом XVII–XVIII ст. перетворив його на одне з найбільших джерел наповнення державної казни. Держава приділяла винокурінню неабияку увагу, обкладаючи його значними податками. Перші спроби оподаткувати здійснив гетьман Д. Многогрішний, коли була запроваджена «показанщина». Податок у розмірі 1 руб. на рік з казана платили посполиті, що курили горілку, а рядові козаки, як і духовні та світські землевласники, платили по 50 коп. [11, с. 57–64].

За гетьмана І. Самойловича та І. Мазепи були введені оренди на продаж горілки [3, с. 58–59]. Оренди складались із передачі на відкуп за договором за певну ціну монопольного права продажу горілки. Тобто нікому не дозволялось самостійно шинкувати горілкою, а власники винокурень змушені були продавати її лише орендарям [12, с. 7].

З середини XVII ст. орендарями на території Гетьманщини виступала старшина, міщани. Були випадки, коли ними були навіть селяни, причому на селі орендну плату вносила сільська громада [13, с. 476].

За правління гетьмана І. Скоропадського була ліквідована оренда на продаж горілки і видані

накази збирати наступні податки. Рядові козаки і посполиті, які виробляли горілку в своїх казанах й шинкували вдома, платили на рік по 4 золотих від казана. «Покуховний» збір брався у розмірі 4 коп. з кожного проданого відра горілки, з проданої оптом горілки – по 2 коп. з відра, скатного – від кожної бочки, яка ставилась на ярмарку, – 2 коп., від пивних казанів – по копійці й талюру, а від солодовень – по копійці [14, с. 826–827]. За К. Розумовського «с винокурных казанов показанщины собиралось по 1 руб. 15 коп.» [2, с. 148], відповідно і ціна на спиртний напій коливалась у середньому від 1 руб. до 1 руб. 50 коп. [15, с. 32].

Отже, історичні джерела дозволяють підтвердити існування та простежити розвиток на території Батурина у XVII–XVIII ст. винокурного промислу, розкрити його специфіку, економічні аспекти, реконструювати первинний вигляд винокурні.

Посилання

1. Похлѣбкин В.В. История водки. – Новосибирск, 1994. – 256 с.
2. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 786 с.
3. Пивоваренко О. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – К., 2007. – 238 с.
4. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / підготовка до друку та передмова П. Федоренка – К., 1931. – 594 с.
5. Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2010. – № VIII–IX. – С. 32–66.
6. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII ст. // Зап. Істор. – філолог. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 103–170;
7. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.
8. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 263 с.
9. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., 2005. – 296 с.
10. Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. – К., 1927 // Антологія української юридичної думки. – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упоряд.: І. Ксенко. – К., 2003. – 584 с.
11. Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Пам'ять століть – К., 2003. – № 2. – С. 57–64.
12. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // КС. – 1885. – № 5. – С. 1–20.
13. Утвенко В. Фінансова система в Лівобережній Гетьманщині у другій половині XVII ст. // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський, Київ, Нью Йорк, Острог, 2006. – Т. 2. – С. 474–480.
14. Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф В.П. Бузенкула. – Харьков, 1914. – С. 816–831.
15. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого. – // КС. – 1893. – № 4. – С. 29–40.

М.Н. Хармак **Винокуренный промысел Батурина XVII–XVIII столетий**

В статье рассматривается винокуренный промысел батуринецов. Автор пытается раскрыть экономические аспекты деятельности мастеров винокуренного дела, воспроизвести специфику их работы.

Ключевые слова : Батурин, ремесло, винокурня.

Kharmak M.M. The craft distillery of Baturyn in XVII–XVIII centuries

In the article the craft distillery of Baturyn is considered. The author tries to reveal the economic aspects of the masters distillery case, play the specifics of their work.

Key words : Baturyn, a craft distillery.

17.02.2016 р.

УДК 94 (477):2-567 Л.Баранович

О.І. Травкіна

**«ЄДИНЕ МОЄ БАЖАННЯ, ЩОБ ЗАЛИШИТИ ПО СОБІ ПРАЦІ МОЇ... І ЗАСЛУЖИТИ ВІД ЛЮДЕЙ ДОБРУ ПАМ'ЯТЬ»
(ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ 400-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ АРХІЄПІСКОПА ЧЕРНІГІВСЬКОГО І НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА)**

Висвітлюється питання стосовно уточнення дати народження чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, акцентується увага на суспільно-політичній та культурно-освітній діяльності архієпископа, його ролі у духовному відродженні Сіверщини.

Ключові слова: чернігівський архієпископ Лазар Баранович, дата народження, храми, друкарня, школи, колегіум.

Постать одного з найбільших авторитетних ієрархів другої половини XVII ст., «останнього видатного мецената і плідного письменника Лазаря Барановича», – як зазначав Д. Антонович [1, с. 121], привертала увагу багатьох дослідників, проте як у його біографії, так і в багатогранній діяльності є ще чимало «білих плям», недостатньо вивчена і його літературна спадщина.

До нашого часу залишається відкритим питання про дату і місце народження, соціальне походження Лазаря Барановича (світське ім'я Лука). Стосовно дати народження ієрарха існують істотні розбіжності. Деякі дослідники вважають, що він прожив 100 років, проте достовірних документальних підтверджень цьому не наводять [2, с. 332]. На сьогодні переважаючою є думка про те, що Лазар Баранович прожив 73 роки, а отже повинен був народитися 1620 р., оскільки відома дата його смерті – 3 вересня 1693 р. Про це зазначав Філарет Гумілевський, посилаючись на один із

списків Чернігівського літопису, який опублікував М. Білозерський: «1693 – Лазарь Баранович архієпископ Черниговский, умре, жив всех 73, правил престол катедры Черниговской 36 лет» [3, с. 44]. Проте, в другій редакції Чернігівського літопису, яку опублікував О. Лазаревський в «Киевской старине» у 1890 р., зазначено, що Лазар Баранович «жив лет всех 77, правил престол лет 36» [4, с. 89].

У новому списку другої редакції Чернігівського літопису, який був виявлений у 70-ті роки минулого століття О. Апанович та Ю. Мициком, також вказувалося, що Лазар Баранович жив 77 років, правив престол 37 років [5, с. 77]. Дослідники вважають останній список більш повним та достовірним, а перша редакція Чернігівського літопису, де зазначалося, що ієрарх прожив 73 роки, була лише скороченим варіантом, яка мала хронологічні помилки [6, с. 77]. У підписі під посмертним портретом Лазаря Барановича, який вигравіював відомий художник-гравер О. Тарасевич, зазначено, що владика мав усіх 78 років, архієрейських – 37 років [7, с. 151]. Тут, очевидно, маємо поправку на один рік під час переведення дати з вересневого рахунку на січневий: місяці вересень-грудень відносяться до попереднього року, оскільки мірилом часу є січневий рік. Відомо, що Лазар Баранович був хіротонізований у 1657 р., а отже правив єпархією 36 р., а не 37 р., прожив 77 р., а не 78 р. Відомо, що світське ім'я Лазаря Барановича було Лука, а отже, можна припустити, що він міг народитися в день пам'яті євангеліста Луки, а саме 18 жовтня (за старим стилем), 1 листопада (за новим стилем).

Таким чином, порівняльний аналіз наведених джерел свідчить, що Лазар Баранович прожив, певніше всього, саме 77 років, а отже народився 1616 р. Тому у 2016 р. маємо відзначати 400 років від дня народження видатного ієрарха.

Лазар Баранович отримав гарну освіту, навчаючись у єзуїтському колегіумі м. Каліша, в Києво-Могилянському колегіумі, Віленській академії. Є свідчення про те, що його разом з Інокентієм Гізелем та іншими юнаками відправив на навчання за кордон сам митрополит Петро Могила.

Архієпископ пройшов шлях від викладача нижчих класів до професора філософії та ректора Києво-Могилянського колегіуму (1650-52 рр.), а потому був ігуменом Кирилівського, Куп'ятницького, Дятлівського монастирів. У березні 1657 р. за підтримки Богдана Хмельницького та київського митрополита Сильвестра Косова його було висвячено на чернігівського та новгород-сіверського єпископа в Яссах сочавським митрополитом Гедеоном. Проте, своєю резиденцією він обрав м. Новгород-Сіверський, а не Чернігів, де жив його попередник єпископ Зосима (помер у 1659 р.).

Обійнявши посаду церковного архієрея

найбільшої в Гетьманщині єпархії, Лазар Баранович розгорнув активну політичну та культурно-просвітницьку діяльність, став найвпливовішим владикою. З 1657 р., упродовж 1659–1661 рр., 1670–1685 рр. він майже 20 років з перервами був місцеблюстителем київської митрополії (тобто фактично виконував обов'язки київського митрополита). На цю посаду після смерті київського митрополита Сильвестра Косова його призначив сам Богдан Хмельницький. У грудні 1657 р. Баранович всупереч московській владі провів собор, на якому, за його сприяння, було обрано київським митрополитом Діонісія Балабана, у жовтні 1657 р. – церковну церемонію освячення виборів гетьмана Івана Виговського. Владика впливав безпосередню на вибір гетьманів, зокрема, у грудні 1668 р. Дем'яна Многогрішного, займався проблемами внутрішньої і зовнішньої політики: виступав як дипломат у переговорах між московським царем та гетьманом Д. Многогрішним, коли під час повстання 1668 р. московські війська розоряли Україну, намагався переконати Москву прийняти вимоги повсталих. Його підпис стоїть першим під Глухівськими статтями (1669 р.).

Прагнучи зміцнити своє становище, зважаючи на своїх конкурентів по митрополичій кафедрі, Баранович опирався на московських царів та патріархів, посилав їм листи, книги, вітання, відвідував Москву, відправляв туди посольства, перший серед українських ієрархів 1660 р. просив підтвердити грамотою його єпископство. Проте він стояв на позиціях не втручання московської держави у внутрішні справи Гетьманщини, відстоював «права та вольності» українського народу, вимагав виведення московських військ з України, прагнув об'єднання правобережних та лівобережних земель, схилившись до протекторату Москви, відкидаючи союз з мусульманською Туреччиною.

Баранович претендував на провідну роль серед українських ієрархів. Надзвичайні, трагічні обставини Руїни, коли в Україні було одночасно кілька гетьманів, посилення інтервенції іноземних держав, висунули енергійного владику на роль духовного лідера не лише української православної церкви, але всього суспільства.

Чернігівський єпископ добився незалежності від київського митрополита і знаходився під зверхністю безпосередню константинопольського (до 1688 р.), а потім московського патріарха. Наступним кроком стало надання йому у 1667 р. трьома ієрархами (олександрійським, антіохійським та московським) сану архієпископа та називатися першим серед усіх російських архієпископів. Коли за Андрусівським договором (січень 1667 р.) Київ мав відійти до Речі Посполитої, Лазар Баранович пропонував перенести митрополію саме до Чернігова, а не до Переяслава, як пропонував гетьман Дем'ян Многогрішний:

«Чернигов – де старее Переяславля и княженіе древнее» [3, с. 38]. У 1672 р. Баранович переводить сюди кафедру з м. Новгород-Сіверського. Треба зазначити, що перебуваючи в м. Новгороді-Сіверському, він відбудував там свою резиденцію – Спасо-Преображенський монастир, заснував тут школу та друкарню. 1686 р. ієрарх не підтримав перехід Київської митрополії під зверхність московського патріарха. Проте 1688 р., щоб не підпорядковуватися київському митрополиту, Баранович перейшов під зверхність безпосередню московських патріархів.

Архієрей активно займався духовним відродженням краю: відновленням церков та монастирів, заснуванням шкіл, поширенням проповідництва, розвитком хорового мистецтва.

Лазар Баранович намагався підняти Чернігів, перетворити його на духовний центр Лівобережжя. За його ініціативи на Болдиній горі було розпочато будівництво наземних споруд Троїцько-Іллінського монастиря, 1679 р. закладено величний Троїцький собор. Для відбудови міста та краю, духовних святинь він залучав меценатів: гетьманів (Івана Самойловича, Івана Мазепу), козацьку старшину (генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, чернігівських полковників Василя Многогрішного, Якова Лизогуба та інших), звертався про допомогу і до московських царів. За його сприяння в Чернігові були відновлені старовинний Спасо-Преображенський собор, Єлецький, Троїцько-Іллінський, П'ятницький, кафедральний Борисоглібський монастирі, в єпархії відкрилися нові монастирі: Троїцький біля Почапа, Андроніковський в Сосницькій сотні, Пустинно-Рихловський в с. Рихлі, Каменський Успенський на р. Снові, Каташинський Миколаївський на Новозибковщині.

Лазарю Барановичу належить чимала заслуга у розвитку української літератури, книгодрукування у другій половині XVII ст. Він залишив по собі багату різнопланову літературну спадщину. Серед збірок його проповідей слід назвати «Меч духовний» (1666 р., Київ), «Труби словес проповідних» (1674 р., Київ), в яких вміщені проповіді та вірші на свята, писані церковно-слов'янською мовою – тогочасною літературною мовою, один вірш – українською. Частина творів написана польською, яка також в Україні була в той час літературною мовою: «Żywoty świętych» (Життя святих) (1670 р., Київ), «Notiy pięć ran, Chrystusowych pięć» (Істина п'яти ран Христових) (1680 р., Чернігів), «W wieniec bozey matki» (Вінець Божої матері) (1680 р., Чернігів) та інші.

Архієпископ популяризував проповідницьке мистецтво, українську книгу не лише в Україні, а й у Росії, де проповіді та й літературна творчість взагалі не мали такого розвитку. Так, у 1666 р. на

московському соборі збірник «Меч духовний» було піднесено царю, іншим впливовим особам, розіслано по єпархіям та пущено в продаж. Продавався в Московській державі і збірник «Труби словес проповідних» та інші, а також «Lutnia Apollinowa» (Лютня Аполлонова) (Київ, 1671 р.). Останній, писаний польською мовою, містив понад 1000 віршів релігійно-морального змісту, в частині з них мова йшла про заклик до спільної боротьби України, Росії та Польщі з турецько-татарськими нападами. У 1674 р. виходить його полемічний твір «Nowa miara starey wiery» («Нова міра старої віри») (Новгород-Сіверський), направлений проти католицьких догматів. Лазар Баранович писав у традиціях бароко, віддаючи перевагу формотворчим засобам, високому, насиченому вишуканими фігурами, дотепами, метафорами, стилю. Він був майстром концепту – гострої, швидкої думки, дотепу, курйозного вислову, побудованого на контрастах та антитезах, який широко застосовувався у бароковій літературі. Його твори, листи насичені примовками, прислів'ями, афоризмами. Баранович захоплювався емблематичною поезією, сам малював форти (титкульні аркуші) до своїх книжок, які мали символічні малюнки та емблеми.

Енергійний та освічений владика, вихований на гуманістичних традиціях, не лише сам плідно займався літературною творчістю, але й підтримував, заохочував до творчої праці чимало талановитих літераторів та митців, які гуртувалися навколо знаменитого ієрарха: Йоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитрія Туптала (Ростовського), Івана Богдановського, Лаврентія Крщоновича, Івана Величковського, Івана Орновського. Сучасний дослідник життя та творчості Лазаря Барановича Р. Радишевський зазначав: «Важко назвати в давній українській літературі іншого поета-мецената, хто б так побатьківськи опікувався початкуючими талантами, підказував їм теми, сприяв творчості» [7, с. 99].

У 1671 р. Лазар Баранович заклав у м. Новгород-Сіверському друкарню, яку 1679 р. перевів до Чернігова. Він приділяв їй велику увагу, спочатку розмістивши в Борисоглібському кафедральному монастирі, а потім в Троїцько-Іллінському. «Думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні» [9, с. 201], – писав він, перебравшись до Чернігова. Для свого улюбленого дітища Баранович добився привілеїв від гетьмана Івана Самойловича та царя. Друкарів Семена Ялинського та Лукаша було направлено до Вільно для навчання друкарській справі. У друкарні за часів Лазаря Барановича було видано близько 50 книжок. Це були збірки проповідей, полемічні, моралістичні збірники, панегірики, поетичні твори як самого архіпастиря, так і вищеназваних представників чернігівського культурного осередку, навчальна

література, букварі, а от богослужбової літератури друкувалося в ній значно менше. Видання чернігівської друкарні розповсюджувалися не лише в Україні, а й у Московській державі. Так, 1681 р. туди було надіслано 100 псалтирів, 100 часословів, 100 граматик, 10 тrefологонів.

Книги чернігівської друкарні вирізнялися своїм оформленням. Відомі гравери Лаврентій Крщонович, Інокентій Щирський, яких чернігівський архієпископ направив на навчання до Вільно, Леонтій Тарасевич, Никодим Зубрицький та інші майстри прикрашали їх високоякісними гравюрами, вперше в Україні застосовуючи не лише дереворити, але й мідьорити. Чернігівська друкарня, єдина на Лівобережжі, перетворилася у найбільшу за кількістю та тематикою видань в Україні після Львівської та Київської. Книги друкувалися тут церковнослов'янською, українською, польською та латинською мовами.

У 50-ті роки XVII ст. Лазар Баранович як ректор Києво-Могилянського колегіуму, потім як його протектор, будучи місцєблостителем київської митрополії, опікувався ним, турбувався про його матеріальне забезпечення, надсилав вчителів тощо. Проте, у часи Руїни Києво-Могилянський колегіум сильно постраждав внаслідок військових дій: у 1658–1660 рр. велика пожежа майже знищила його будівлі, а у 1665 р. Братський монастир і школи при ньому були повністю зруйновані. Зважаючи на занепад колегіуму, а також на те, що Київ за Андрусівським договором міг відійти до Польщі, владика ставить за мету створити у Чернігові заклад вищого рівня на кшталт київської *alma mater*.

З першої історичної згадки про заснування Чернігівського колегіуму, яка міститься у передмові до книги «Зерцало от писання Божественнаго», виданої 1705 р. в Чернігові, дізнаємося, що через занепад та запустіння шкіл Києво-Могилянських Лазар Баранович вирішив «потщася воздвигнути оученіє» саме у Чернігові при архієрейському домі, тобто у кафедральному Борисоглібському монастирі. Як зазначалося в «Зерцалі» далі, за короткий час Київський колегіум розквіт, а в Чернігові школи «малыхъ ради именій, пространства и скудности невозмогша разширенны и оутвержденны быти» [10, 11 зв].

Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштувати архієрейську кафедру. У листі до архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського він скаржився, що «архієпископия вся почти съ изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великихъ расходовъ» [9 с. 201]. Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати монастир. Ще однією причиною, яка унеможливила в цей час створення колегіуму,

могла бути і та, що московські патріархи, під зверхність яких перейшов Лазар Баранович 1688 року, були противниками освіти європейського типу, яка ґрунтувалася на латинській мові, звинувачували українське духовенство у ересі, католицьких симпатіях, забороняли українські книги, в тому числі й книги самого Лазаря Барановича. Патріарх Йоаким погрожував владиці навіть церковним судом.

Очевидно, Лазар Баранович не міг розраховувати на підтримку і з боку гетьмана Івана Самойловича, бо той утискав його і забороняв писати царям. Створення на той час у Чернігові ще одного колеґіуму, який міг створити конкуренцію Києво-Могилянському, підвищити авторитет чернігівського архієпископа на противагу київському митрополиту було, очевидно, не на часі. Заснування в Чернігові навчального закладу вищого рівня зміцнило б авторитет чернігівських архієпископів, з огляду й на те, що київські митрополити були незадоволені високим статусом чернігівських архієпископів. Так свого часу київський митрополит Гедеон Четвертинський прагнув залишити їх в ранзі єпископів та підпорядкувати безпосередньо київському митрополиту, а не московському патріарху. Київський митрополит Варлаам Ясинський 1692 р. забрав у чернігівського архієпископа три протопопії: глухівську, борзенську, конотопську, передані Лазарю Барановичу 1658 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном.

З вищеназваних причин Лазарю Барановичу, очевидно, не вдалося створити у Чернігові навчальний заклад вищого рівня. У 1700 р. його наміри втілив у життя чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, реорганізувавши школи Барановича в Чернігівський колеґіум.

В останні роки життя ієрарх нездужав і прохав собі у помічники архімандрита Єлєцького монастиря Феодосія Углицького. 1692 р. ще за життя Барановича майбутній святий Феодосій Углицький був хіротонований на чернігівського архієпископа.

Помер Лазар Баранович 3 вересня 1693 р. Він похований в Борисоглібському соборі. Ще за життя та й після смерті про нього писали сучасники як про визначну особистість, за «яким плакала вся Русь», який писав та видавав книги, піклувався про храми та їх оздоблення, турбувався про вбогих та богомольців. Дмитрій Ростовський називав його «великим стовпом церкви». Сам Лазар Баранович говорив: «Єдине моє бажання, щоб залишити по собі праці мої... і заслужити від людей добру пам'ять».

Посилання

1. Антонович Д. Автори, друкарі та меценати. / Д. Антонович // Українська культура: [Лекції за редакцією Дмитра Антоновича]. – К.: Либідь, 1993. – С. 111–128.

2. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения в ней гетьманства

/ Д.Н. Бантиш-Каменский. – К.: Час, 1993 – 656 с. (Репринтне видання. Друк. по виданню: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона. СПб., Киев, Харьков, 1903).

3. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской / Ф. Гумилевский – Чернигов: Губерн. тип., 1861. – 363 с.

4. Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Апрель. – С. 70–84.

5. Чернігівський літопис / [Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис.– 1996.–№ 4(10).–С. 105–122.

6. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия / Н.Ф. Сумцов. – [Выпуск I. Лазарь Баранович]. – Харьков: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. – 185 с.

7. Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко / Д. Степовик. – К.: Наук. думка, 1986.–232 с.

8. Радишевський Р.П. Лазар Баранович – український письменник і суспільно-політичний діяч XVII ст. в оцінці сучасників / Р.П. Радишевський // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 93–101.

9. Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е Изд. – Чернигов: в Тип. Ильинского монастыря, 1865. – 254 с.

10. Зерцало от писания Божественнаго. – Чернігів: Друк. Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. – 58 арк.

Травкина О.И. «Единственное мое желание, чтобы оставить по себе труды мои... и заслужить от людей добрую память» (к вопросу о праздновании 400-летнего юбилея архиепископа Черниговского и Новгорода-Северского Лазаря Барановича)

Освещаются вопросы относительно уточнения даты рождения черниговского архиепископа Лазаря Барановича, акцентируется внимание на общественно-политической и культурно-просветительской деятельности архиепископа, его роли в духовном возрождении Северщины.

Ключевые слова: черниговский архиепископ Лазарь Баранович, дата рождения, храмы, типография, школы, коллеґіум.

Travkina O.I. The only my wish is to leave my works after me and to deserve people's good remembrance (to the matter of celebration of 400th anniversary of Chernihiv and Novhorod-Siversky arch-bishop Lazar Baranovych)

It is dicated to the question of clearing up the point as for Lazar Baranovych exact date of birth. Special attention is paid to arch-bishop's social and political, cultural and educational activity and his role in spiritual life of Sivershyna.

Key words: Chernihiv arch-bishop, Lazar Baranovych, date of birth, churches, printing-house, schools, collegium.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):35.078 Ю.Лизогуб«16/170»

Е.Л. Міден

ПОЛКОВНИК ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЮХИМ ЯКОВИЧ ЛИЗОГУБ

У статті розглянуто участь Ю.Я. Лизогуба на чолі Чернігівського полку у військових кампаніях на початку Північної війни. Уточнено роки його перебування на посаді полковника і підтверджено факт виконання ним обов'язків наказного гетьмана у 1701–1703 рр.

Ключові слова: Ю.Я. Лизогуб, Чернігівський полк, Північна війна.

Юхим Якович Лизогуб (?–1703) – представник козацько-старшинського роду Лизогубів, вихідці з якого обіймали протягом XVII–XVIII ст. ключові державні та регіональні уряди у Війську Запорізькому. Поважні дослідники генеалогії сімейства Лизогубів О.М. Лазаревський [1, с. 108–109], Г.О. Милорадович [2, с. 102] та В.Л. Модзалевський [3, с. 98–99; 4] наводили лише короткі біографічні відомості про Ю.Я. Лизогуба, оминаючи тему його участі у Північній війні. У розвідках Л.В. Студьонової [5], С.О. Павленка [6, с. 94–95] та Н.Є. Самохіної [7, с. 130–131] його участь у військових кампаніях 1700–1703 рр. також розглянута поверхово. Тому метою нашої студії є запровадження до наукового обігу нових даних щодо біографії Ю.Я. Лизогуба як очільника Чернігівського полку під час військових дій на початку Північної війни. Першочерговим завданням дослідження постає підтвердження виконання чернігівським полковником обов'язків наказного гетьмана.

Ю.Я. Лизогуб був єдиним сином канівського (1665–1669) та чернігівського полковника (1687–1698) Якова Кіндратовича Лизогуба. Уперше його ім'я було згадано у зв'язку з одруженням у 1673 р. на доньці правобережного гетьмана П.Д. Дорошенка Любові. На цьому шлюбні наполіг саме П.Д. Дорошенко, адже генеральний осавул Я.К. Лизогуб мав спочатку на меті породичатися із заможним переяславським полковником Р.Г. Дмитрашкою-Райчею. Та коли Я.К. Лизогуб приїхав до гетьмана задля дозволу одружити свого сина на доньці лівобережного полковника, П.Д. Дорошенко почав його відмовляти: «Напрасно де он с Дмитрашком о свойстве ссылку чинить, и в свойстве ему с ним быть непристойно» [8, с. 163]. Напротивагу, «он де, Дорошенко, им, Яковом, и сыном его гордится не будет, и у него, Дорошенка, дочь есть; и взяв его, Якова, за руку говорил: пусть де он, Яков, будет ... сватом Дорошенку, а не Дмитрашку. И велел ему, Якову, сына своего прислать и дочь его Дорошенкову иматъ в скорых часех» [8, с. 163]. Подібна політика правобережного гетьмана була викликана, на думку В.А. Смолія та В.С. Степанкова, бажанням знайти

важелі впливу на свого генерального осавула задля упередження його можливого переходу під булаву І.С. Самойловича [9, с. 434]. Тим не менше, незадоволений політикою правобережного гетьмана, Я.К. Лизогуб у майбутньому знайшов спосіб вийти з-під влади П.Д. Дорошенка.

У 1674 р. Я.К. Лизогуб перейшов разом із козаками Канівського полку на бік І.С. Самойловича та з дозволу останнього зайняв «пустовські землі» поблизу Конотопа, розпочавши займатися продажем великої рогатої худоби. За браком джерел простежити долю Ю.Я. Лизогуба до перевороту 1687 р. складно, однак можна припустити, що він перебрався під Конотоп з батьком. Єдина згадка про нього у так званому «Лизогубівському літописі» засвідчує, що 1686 р. Ю.Я. Лизогуб разом з дружиною та синами Андрієм, Яковом і Семеном відвідав свого тестя П.Д. Дорошенка, який перебував у той час на засланні в Москві [10, с. 34].

Після приходу до влади І.С. Мазепи, рід Лизогубів, що посприяв подібному плину обставин, був щедро обдарований новим гетьманом. Ще на Коломацькій раді 1687 р. Я.К. Лизогуб отримав уряд чернігівського полковника, а його син потрапив до лав генеральної старшини як генеральний бунчужний. З 1688 р. він вже обіймав посаду генерального хорунжого [4; 11, с. 254]. Більшість дослідників дотримуються версії, що на цій посаді Ю.Я. Лизогуб перебував аж до смерті батька у 1698 р., після чого одразу очолив Чернігівський полк.

У травні 1698 р. Я.К. Лизогуб склав заповіт, згідно з яким надав «в заведоване ... маестности сїнови моему Ефимови Якововичу Лизогубу, хоружому енералному ... Тилко ... абы се матки своєї не в чим ховай Бже не ображал и не квеличи поволност сыновскую против ней оказовал, так власне як належит то ест жебы оную читил, шановал и поважал и во всем ради материнской слушал и обладал селами – Слабином, Шоставицею, Золотинкою, Козорогами, Гнилушею, Андреевкою и рибними ловлями, то ест озерами, и Царувкою з млином по смерт свою, а при смерти ведатимет сам лучше, як маест сынов своих ... поделити позосталими добрами» [12, с. 978]. 9 серпня 1698 р. Я.К. Лизогуб був похований у власній усипальниці на території чернігівського Єлецького монастиря, про що свідчить надпис на південній стіні прибудови до Успенського собору. Вже згаданий «Лизогубівський літопис», автором якого вважають Я.Ю. Лизогуба, датує поховання 1699 р., уточнюючи, що чернігівський полковник саме «августа 9 преставися и погребен в монастыру Елецком Черніговским Архієпископом Максимовичем» [10, с. 43]. Далі під 1700 р. літопис містить запис: «По Світлом Воскресеніи Епфим Лизогуб в Чернігові полковником учинен» [10, с. 43].

Маємо зробити важливі висновки з вищевказаного. По-перше, автор «Лизогубівського літопису»

допустив похибку у датуванні подій родинної історії з випередженням їх на один рік. По-друге, він чітко вказав, що обрання Ю.Я. Лизогуба чернігівським полковником відбулося після Великодня наступного року по смерті Я.К. Лизогуба. За юліанським календарем Великдень святкується у проміжок часу між 21 березня та 25 квітня. Зважаючи на зсув у датуванні смерті Я.К. Лизогуба, можна припустити, що його син зайняв посаду чернігівського полковника навесні 1699 р. Принагідно це підтверджується універсалами Ю.Я. Лизогуба.

Слід звернути увагу й на те, що після затвердження на посаді чернігівські полковники одним з перших видавали універсал місцевому гарнізону московських стрільців для закріплення їх прав на полювання у навколишніх лісах. Наприклад, Я.К. Лизогуб підписав першим подібний універсал 4 вересня 1687 р. [13], а П.Л. Полуботок – 9 травня 1705 р. [14], що збігається з початком їхнього керування полком. Перший відомий універсал Ю.Я. Лизогуба на посаді чернігівського полковника від 5 травня 1699 р. також підтверджував права стрільців [15]. Цілком ймовірно, що до затвердження Ю.Я. Лизогуба функції наказного чернігівського полковника виконував Микола Грембецький [16, с. 102], котрий обіймав означену посаду вже кілька разів перед цим.

Очолити Чернігівський полк, Ю.Я. Лизогуб у межах України перебував нетривалий час, оскільки у 1700 р. Петро I виступив на боці Північного союзу проти Швеції, що поклато початок Північній війні. У серпні того ж таки року гетьману І.С. Мазепі було доручено відрядити козацькі полки до театру військових дій.

Близько 10000 козаків [17, с. 17] Київського, Ніжинського, Миргородського, Полтавського, Чернігівського та декілька охочекомонних полків гетьман відрядив у напрямку Новгороду. Наказним гетьманом над з'єднанням І.С. Мазепа призначив свого племінника – молодого ніжинського полковника І.П. Обидовського. Автор «Лизогубівського літопису» так описує ці події: «Полковник Чернігівській Евфим Лизогуб с пушками, которого под Смоленском и Обидовский, полковник Ніжинській, за гетмана правящий, догнал; и за Псков ишли совокупно, где в пути Борис Петрович Шереметев, по поражке своей от Шведов под Нарвою, стрівши, командировал полковников выш мененных до города Печер Псковских» [10, с. 43].

Корпус розташувався у Печерському монастирі під Ізборськом та Гдовом, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії [18, с. 28]. Чернігівський полк на чолі з Ю.Я. Лизогубом брав активну участь в цих подіях.

Козаки здобули перемогу поблизу Дерпта, Нейгаузена, при обороні Гдова, у поході на Сиренськ. Поява у Прибалтиці корпусу І.П. Обидовського та несподівані рейди українських козаків примусили

Карла XII розосередити війська у прикордонних фортецях, постійно перебувати в напруженому очікуванні нападу. Чотиритисячний корпус шведського генерала Кліпслера, підійшовши до Гдова, не наважився штурмувати місто, оскільки у ньому було більше захисників, ніж нападників [18, с. 28–29].

Збереглися свідчення командувача московських військ Б.П. Шереметьєва про події під Гдовом 1700 р.: «Сего же декабря против 29-го числа в ночи неприятельские люди пришли во Гдовской уезд и стоят ото Гдова в четырех верстах. И гетманского войска полковники Дмитрий Чечелев, Федор Степанов, Яков Лизогуб посылали для подлинной ведомости, сколько тех неприятельских людей в зборе и чтоб им взять языка» [19]. Згаданий у цьому документі Я.Ю. Лизогуб був сином чернігівського полковника. Скоріше за все, наприкінці 1700 р. він став наказним полковником Чернігівським у зв'язку з від'їздом батька Ю.Я. Лизогуба до Чернігова. Це підтверджує універсал чернігівського полковника значному військовому товаришу Ф.Ф. Зеленському на село Осняки, підписаний Ю.Я. Лизогубом у Чернігові 22 грудня 1700 р. [20]. Однак, довго затримуватися на Чернігівщині полковник не міг.

31 січня 1701 р. помер наказний гетьман І.П. Обидовський [21, с. 32]. Вважається, що після його смерті ця посада перейшла до київського полковника К.М. Мокієвського [17, с. 18]. Призначення І.П. Обидовського наказним гетьманом від самого початку викликало обурення старого київського полковника, який вважав за образу бути у підпорядкуванні молодшого і менш досвідченого племінника гетьмана.

Збереглося свідчення про ганебну поведінку К.М. Мокієвського у січні 1701 р. Тоді, на бенкеті у І.П. Обидовського на честь царського посланця Ф.М. Апраксіна, були присутні полковники чернігівський, прилуцький, стародубський, миргородський, полтавський та, власне, київський. Під час святкування «отозвался полковник киевский во всіх полковников з таким неужиточным словом, називаючи всіх полковников скурвыми сынами и измінниками государскими, и особно примолвъл такою зміною пану Обидовському ... А кгда одозвался пан Обидовский против него, так он почал болше кричаты ... Обидовскаго велми лял и блазном называл, и як хотіл обезчестил, до шаблі порываючи-ся, от того пан Обидовский велми плакал» [22]. Не дивно, що К.М. Мокієвський «о смерти небожчика пана Обидовского велмы радовался сполна» [22]. Ю.Я. Лизогуб був одним з тих, хто довів до відома гетьмана ці слова київського полковника.

Автор «Лизогубівського літопису» повідомляє: «Тогдаж Обидовский в Печерах Псковских преставился и за его тілом все войско в Украину возвратилось; а Евфим Лизогуб, полковник Чернігівській, оставлен с охочими двома полками и

малою частию Чернігівського полку козаків; о чем шведській корол у відомившись, прислав енерала свого с дев'ятьма тисячами добувать Печер; токмож помістю Божою войско его поражено барзо и самого енерала под брамою печерскою сердюк забиль, з которого добычи не мало ему, козаку тому, Свириду Перебенди, досталось» [10, с. 44]. Таким чином, Ю.Я. Лизогуб очолив частину з'єднання козацьких полків, що залишилися під Псковом.

Існує ще одне свідчення Б.П. Шереметьєва від 14 лютого 1701 р., який більш детально розповідав про оборону козаками Печерського монастиря: «В нынешнем 1701-м году февраля во 12-м числе к тебе, великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцу, писал я, холоп твой, о приходе неприятельских свейских войск к Печерскому монастырю и о посылке к тому монастырю товарища своего окольничего Василья Борисовича Бухвостова с ратными конными и пешими людьми. А сего ж, государь, февраля в 13 числе писал ко мне, холопу твоему, ис того монастыря наказной гетман Ефим Лизогуб, да стольники и полковники Яков Челищев, Иван Кокошкин, Василей Козодавлев да полковник Василей Залеской:

С сего де февраля против 12-го числа за два часа дни пришли к тому монастырю неприятельские свейские конные и пехотные войска многое число с пушками. И с теми де неприятельскими войска был у них на поле бой. И от многолюдства тех неприятельских войск отступили они в тот монастырь. И те де свеяне, пришед к тому монастырю и по башням стрельба у них была многая.

И божиею милостию и твоим великого государя счастием, вышед того монастыря они на выласку, с теми неприятельскими людьми бились. И на том бою их, свеян, побили многих, а иных в полон взяли, и от того монастыря прогнали их ха границу верст с пять» [23]. Отже, наказним гетьманом, який очолив козацькі війська у подальших битвах Північної війни, був саме Ю.Я. Лизогуб. Якщо К.М. Мокієвський і очолив козаків як наказний гетьман, то це могло стосуватися тільки полків, що поверталися додому.

«Лизогубівський літопис» зауважує, що вже 1702 р. «полковник Чернігівській Евфим Лизогуб с полком Чернігівским ходил под шведській город Орешок, где с Петром Матвиевичем Апраксином сошедшися, енерала шведского Кренігорта збили на річці Ижорі и до Канцов, городка, над Неву прогнали» [10, с. 45]. О.П. Оглоблин підкреслював, що Чернігівський полк на чолі з Ю.Я. Лизогубом дійсно брав участь у боях проти шведів під Нотебургом (Орешком) та Ніеншанцем (Канцем) [24, с. 241].

Щодо завершення життєвого шляху Ю.Я. Лизогуба існує кілька версій. «Лизогубівський літопис» датує його смерть 1703 р.: «Евфим Лизогуб, полковник Чернігівській, возвратяся с под Орешка

в Чернігов, преставися Мая 30 дня и погребен в Елецком монастыри архієпископом Іоанном Максимовичем» [10, с. 45]. О.М. Лазаревський припустив, що Ю.Я. Лизогуб міг померти 1705 р. [1, с. 108], тобто в рік приходу до влади П.Л. Полуботка. Натомість, В.Л. Модзалевський вважав, що Ю.Я. Лизогуб помер у період між січнем та 27 вересня 1704 р. [3, с. 99]. Ця дата пов'язана з універсалом гетьмана І.С. Мазепи від 27 вересня 1704 р., в якому Ю.Я. Лизогуб вже згадувався як «небожчик» [25].

Більш вірогідною видається позиція С.О. Павленка, згідно з якою Ю.Я. Лизогуб помер у 1703 р. [6, с. 95]. Якщо звернути увагу на час завершення битв, які були згадані останніми в біографії Ю.Я. Лизогуба, то виявляється, що взяття військами Петра I фортеці Нотебург відбулося 11 жовтня 1702 р., а облога Ніеншанцу тривала з 25 квітня по 1 травня 1703 р. Таким чином, Ю.Я. Лизогуб мав можливість повернутися на Чернігівщину до кінця травня 1703 р.

Підсумовуючи вищевказане, полковництво Ю.Я. Лизогуба можна датувати 1699–1703 рр. Більшість часу чернігівський полковник провів у військових походах, виконуючи у 1701–1703 рр. обов'язки наказного гетьмана. Залучення нових архівних джерел дозволить скласти більш повне уявлення про його діяльність як на теренах Чернігівського полку, так і в ході Північної війни.

Посилання

1. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Лизогубы / А. Лазаревский // Киевская Старина. – 1882. – № 1. – С. 101–125.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2-х томах / Г.А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – 316 с.
3. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: Т. 3 : Л–О / В.Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография С.В. Кульженко, 1912. – С. 96–122.
4. Модзалевский В.Л. Лизогуб, Ефим Яковлевич / В.Л. Модзалевский // Русский биографический словарь: Лабзина–Ляшенко. – СПб: Тип. Гл. упр. делов, 1914. – Т. 10. – С. 429.
5. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л.В. Студьонова. – Чернігів: Деснянська правда, 1998. – 148 с.
6. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С.О. Павленко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
7. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України / Н. Самохіна // Містечко над Сномом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 124–159.
8. Акты ЮЗР. – СПб, 1879. – Т. 11. – 410 с.
9. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
10. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской – обих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов / [за ред. В.Б. Антоновича]. – К.: Типография Т.Г. Корчак-Новицького, 1888. – С. I–LIX; С. 3–69.
11. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Т. 3. Прилуцкий полк / А. Лазаревский. – К., 1902. – 454 с.

12. Тестамент чернігівського полковника Я.К. Лизогуба // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упор. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 977–981.

13. Універсал полковника Я. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 68–69.

14. Універсал полковника П. Полуботка стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 70.

15. Універсал полковника Ю. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 69.

16. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

17. Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між російською та шведською коронами: дилема вибору протекції / Т.В. Чухліб // Український історичний журнал. – № 2. – 2009. – С. 16–39.

18. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Павлович Обидовський / С. Павленко // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2. – С. 26–31.

19. РГАДА, ф. 210, оп. 9, стб. 791, 63 арк.

20. Універсал чернігівського полковника Ю. Лизогуба знатному військовому товаришу Ф. Зеленському // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 314–315.

21. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: Часть третья: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – 104 с.

22. Донос козацьких полковників на К. Мокієвського // Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1859. – Ч. 2: 1691–1722. – С. 29–30.

23. РГАДА, ф. 210, оп. 11, стб. 250, ч. II, арк. 404–405.

24. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: К., 2001. – 461 с.

25. Універсал гетьмана І. Мазепи хорунжому чернігівського полку П. Якубовичу // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 288.

Миден Э.Л. Полковник Черниговский Ефим Яковлевич Лизогуб

В статье рассматривается участие Е.Я. Лизогуба во главе Черниговского полка в военных кампаниях начала Северной войны. Уточнены года его пребывания на должности полковника и подтвержден факт исполнения им обязанностей наказного гетмана в 1701–1703 гг.

Ключевые слова: Е.Я. Лизогуб, Черниговский полк, Северная война.

Miden E.L. Chernihivian polkovnyk Iuhim Lyzohub

The article considers the participation of I. Lyzohub as a head of the Chernihivian regiment in the military campaigns in the beginning of the Northern War. Clarifies his tenure at the polkovnyk's office and confirm the fact execution of duties as appointed hetman in 1701–1703.

Key words: I. Lyzohub, Chernihivian regiment, Northern War.

10.03.2016 р.

Г.В. Філіпова

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ КАРЛА XII НА ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ СІВЕРЩИНИ В 1708–1709 РОКАХ

Стаття присвячена особистості шведського короля Карла XII та впливу її особливостей на формування напрямку українського походу через Сіверщину. Проаналізовано новітні тенденції у висвітленні психологічних особливостей Карла XII у шведській історичній науці.

Ключові слова: Карл XII, Північна війна 1700–1721 років, український похід, синдром Аспергера.

Одним із найдраматичніших в історії України, безперечно, можна вважати період Північної війни, коли через політичні та військові колізії вирішувалася доля державності та подальше місце країни в геополітичному вимірі. Особливо напруженою була зима 1708–1709 років, коли військо шведського короля Карла XII, простуючи до Москви, несподівано змінило маршрут, що мав пролягати Смоленською дорогою, і рушило через Сіверщину.

Причини шведського походу в Україну в 1708–1709 роках і досі залишаються остаточно не з'ясованими. В різний час дослідниками Північної війни та історії України, Швеції і Росії висувалися пояснення, котрі частково вступали у протиріччя одне з одним.

Дуже різнилися та різняться підходи національних традицій історіографії питання. Так, українські історики, частково слідуючи думці Вольтера, частково – підкреслюючи значення так званого «українського фактору», основною причиною повороту каролінського війська на південь називають вплив на Карла XII гетьмана Івана Мазепи. Саме він запросив шведського короля зустрітися біля Новгород-Сіверського, адже таким чином йому було зручніше всього перекинутися на бік ворога Петра I. Більше того, саме гетьман пообіцяв королю комфортні зимові квартири.

Шведи, навпаки, відкидають «український фактор», підкреслюючи недовіру Карла XII навіть до власних генералів, не кажучи вже про перекинчика Мазепу, який, судячи з його попередньої політичної кар'єри, в будь-який момент міг зрадити і шведів.

Російські історики в основному підкреслюють самодурство та пиху короля Швеції та достоїнства Жовківського плану Петра I, згідно якого росіяни вдалися до тактики випаленої землі і не залишили ворогові нічого, окрім як шукати альтернативних шляхів.

На нашу думку, серед інших причин, не відкидаючи їх, варто виділити ще одну, яку можна назвати особистісною.

Початок XVIII століття був часом розквіту абсолютних монархій. Ще Людовік XIV, справою утвердивши свою знамениту сентенцію «державна

– це я», поклав початок тенденції певного отождолення державної політики з особистістю монарха.

Величезної ваги в розглядуваній нами період набула воля конкретної людини, від якої залежав хід подій у світовій історії – самодержавного монарха. Вона впливала не тільки на політичні тенденції в державі, а навіть на такі незначні на перший погляд аспекти, як мода та розваги при дворі.

Мало хто серед європейських королів відчував своє положення так само гостро і був упевнений у своєму слідуванні божественному провидінню, як Карл XII. Він із самого дитинства виховувався як спадкоємець шведської корони, будучи старшим сином короля Карла XI та його дружини Ульріки-Елеонори Ольденбургської. В його ранній біографії зовсім немає подій, які могли б так чи інакше негативно вплинути на самосвідомість майбутнього монарха, похитнути його віру у винятковість власних прав (на відміну від його головного супротивника в Північній війні – Петра I, котрий пережив не одну кризову ситуацію у боротьбі за владу).

З дитинства Карл виховувався в релігійному середовищі. За однією з найбільш консервативних лютеранських книг з богослов'я «Compendium doctrinae celestis» М. Хаффенреффера йому викладалося те, що пізніше дослідники позначають терміном «каролінське благочестя». Згодом сучасники неодноразово підкреслять незвичайну, аскетичну та сувору релігійність Карла XII, котра почне втрачати свої позиції тільки після поразки під Полтавою. Шведський історик А. Фрюкселль доцільно зауважив, що в релігійності Карла XII було більше непохитності, мстивості та марнославства язичника, ніж справжнього християнина [1, с. 21]. Віра в богообраність та святість королівського титулу сформувала в Карлові XII надмірне почуття власної гідності, нетерпимість до опонуючих точок зору та принципову впертість.

Захопленість античною історією, особливо походами Олександра Великого, також значно вплинула на формування особистості майбутнього короля. Вивчивши плани та схеми битв Олександра, юний принц заявив, що хоче у всьому бути схожим на нього. Коли вчитель зауважив, що Олександр Великий прожив всього 32 роки, Карл відповів: «То хіба цього мало, якщо він підкорив стільки царств?». П'ятнадцять років потому Карл XII сказав після укладання Альтраншtedтського миру: «Memini me Alexandrum non mercatorem!» («Пам'ятайте, що я Олександр, а не торговець!»), – фразу, котру Квінт Курцій вкладав до вуст Олександра Великого [1, с. 22]. Шведська пропаганда, усіяла прославляючи монарха, назвала його Північним Олександром, і це прізвисько широко розповсюдилося в Європі після першої битви під Нарвою.

У сучасній шведській історичній науці популярності набуває погляд на Карла XII як на

людину, яка страждала на синдром Аспергера. Вперше з даних позицій поведінку короля Швеції проаналізував дослідник Бенгт Лагерквіст у 2002 р.: «Якби Карл в наш час звернувся до спеціалістів з нейропсихології з приводу, наприклад, нездатності до відносин з жінками, я впевнений, що кваліфікований психіатр діагностував би йому синдром Аспергера» [2]. Його підтримав професор невропатології та психіатрії Гетеборзького університету Крістофер Гіллерберг, один з найпомітніших сучасних дослідників синдрому Аспергера [3, с. 4837–4838].

Згідно даної теорії, з точки зору психіатрії можна пояснити такі риси характеру та вдачі Карла XII, які навіть його сучасники вважали дивними, не знаходячи для них повноцінних пояснень. Шведський король був дуже замкненою людиною, яка важко знаходила спільну мову з оточуючими. Сучасники часто описують його як мовчазного чоловіка з мінімальними зовнішніми проявами емоційності (так, вираз його обличчя майже ніколи не змінювався, хіба що на полі бою, де він відчував себе вільно та навіть радісно). Судячи з усього, Карл XII постійно стикався з труднощами, пов'язаними з емпатією – йому важко давалося розуміння емоційного стану людей, їх мотивацій та причинно-наслідкових зв'язків поведінки. Звідси випливають часто необ'єктивні характеристики, які він надавав своїм підлеглим (так, він міг бути цілком байдужим до реальних заслуг своїх талановитих генералів і підкреслювати своє гарне ставлення до людей, які не могли похвалитися ні талантами, ні високими моральними якостями). Як вже зазначалося, король майже ніколи не прислухався до порад, хай би якими слухними вони не були. Його впертість часто доходила до повної втрати здорового глузду. «Король не думає ні про що інше, окрім війни. Він не звертає ні найменшої уваги на поради інших людей, і складається враження, що він діє зі вказівки самого Господа Бога», – писав про нього генерал М. Стенбок в 1701 р. [1, с. 112].

За все життя у Карла XII майже не було дружніх стосунків. Єдиним своїм другом він вважав свого соратника Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького. Коли той помер від хвороби, повертаючись із російського полону до головної квартири шведського війська в Бендерах, король помітно проявив печаль та сказав: «Він був моїм найкращим другом» [4, с. 272].

Як відомо, Карл XII став останнім монархом з династії Васа-Пфальц-Цвейбрюккен, що припинила своє існування через відсутність спадкоємців у правлячого короля. Він ніколи не був одружений. Не дивлячись на постійні дорікання, що супроводжували його з цього приводу все життя, Карл XII відхилив матримоніальні пропозиції будь-якого рівня. Лише наприкінці життя, очевидно, передчуваючи династичну кризу і не ймучи віри своїм потенційним на-

ступникам по жіночій лінії, він був змушений шукати шлюбу з донькою Станіслава Лещинського Марією, проте через передчасну смерть не довів справу до кінця. При відсутності дружини він, попри звичаї епохи бароко, ніколи не мав фавориток і не відповів взаємністю на почуття навіть такої славетної красуні свого часу, як графиня Аврора фон Кенігсмарк. Більш того, сучасники стверджують, що при спілкуванні з жінками Карл поринав у стан цілковитої паніки, задкував та не міг вимовити ні слова. Розгубленість провокувала в ньому грубощі – про одну зі своїх потенційних наречених він висловився образливо, розкритикувавши її зовнішність, а на весіллі генерала Мейсфельта, змушений танцювати з дамами, викручував їм руки та з силою штовхав [1, с. 52–53].

Карл XII, як і більшість осіб з діагностованим синдромом Аспергера, не поділяв традиційного почуття гумору. Його власні жарти, як і деякі обороти мови, були настільки неочевидними та заплутаними, що майже ніхто із сучасників не розумів їх. Наприклад, під час облоги Веприка король склав коротку пісеньку, де містилася фраза: «У Веприку є комендант, і ми його повісимо», і це викликало в нього гомеричний сміх.

Окрім порушення соціальних навичок та невербальної поведінки (невизначна міміка), одним із симптомів синдрому Аспергера називають схильність до дуже вузьких та специфічних інтересів. Дійсно, Карл XII в сутності не цікавився нічим, окрім воєнної справи. З самого дитинства він проявляв повну байдужість до наук, які б не були пов'язані з війною. Будучи широко обдарованою людиною, він майже не звертав увагу на будь-яку літературу, особливо художню (так, в якості постійних книг для читання ним було обрано кілька лицарських романів, таких як «Гідеон фон Максібрандер» та Святе Писання). Серед інших захоплень Карла XII можна виділити полювання, їзду верхи, вправи зі зброєю, проте вони всі підпорядковувалися його головній пристрасті.

Однак когнітивні здібності Карла XII перебували на достатньо високому рівні. Він легко вивчав іноземні мови, знав латину, грецьку, французьку, німецьку, турецьку та польську, хоча французькою ніколи не розмовляв через принципову франкофобію. І якщо латину чи, наприклад, французьку король вчив із наставниками, то польською та турецькою йому вдалося оволодіти, перебуваючи на відповідних територіях. Також король мав феноменальну пам'ять – одного разу побачивши людину в обличчя, він міг згадати її відразу через багато років. Втрачаючи складні шифри для листування, він легко відновлював їх без сторонньої допомоги.

Окремою особливістю короля Швеції, яка дивувала та шокувала сучасників, була його майже повна нечутливість до болю чи екстремальних

температур. У дитинстві він постійно грався з вогнем і одного разу мало не спалив собі руки через те, що не розумів, коли варто зупинитися. Провалившись зимою під лід, Карл XII відмовлявся перевдягатися і продовжував свій шлях у заледенілому одязі.

Кілька разів за життя він отримував серйозні переломи (падаючи з коня у Кракові та Лунді в 1702 та 1714 роках відповідно, та під час битви з турками в Бендерах у 1713 р.). У Кракові король на повному ході впав з коня, після чого по ньому пройшов ескадрон кавалерії генерала М. Стенбока, для котрої він вирішив проводити вчення прямо посеред табору. Перелом стегна був відкритим і супроводжувався травмами шиї та голови. У відповідь на переляк офіцерів, які думали, що Карл XII загинув, він спокійно відповів: «Все добре, тільки моя нога якось дивно розвернулася» [5, с. 3360].

Отримавши серйозне вогнепальне поранення під Полтавою, яке частково коштувало шведському війську падіння бойового духу та поразки, Карл XII нікого не повідомив про це. Один із супроводжуючих офіцерів помітив, що короля поранено, але той суворо наказав йому мовчати і ще кілька годин спокійно оглядав табори своїх полків (подолавши дистанцію близько 20 км). Тільки при наближенні до головної квартири король втратив свідомість – до Хрестовоздвиженського монастиря, де розташовувався штаб, його на плечах доніс камергер Хюльтман. Виявилось, що куля пробила ногу з боку щиколотки та застрягла в плюсні, роздробивши четверту, третю та другу кістки. Полковий хірург Ролфер без анестезії видалив кулю та уламки кісток, а сам король, повністю контролюючи себе, протягом лікування відрізав шматки шкіри, що відмирили, та самостійно видалив ще кілька уламків. Далі стан Карла XII сильно погіршився. Виявилось, що рану було інфіковано, почалося гангренозне запалення. Особистим лікарем короля М. Нойманом було виявлено ознаки остеомієліту. Під час Полтавської битви, коли ядро влучило в ноші, на яких король був змушений пересуватися полем бою, зашита рана знову розійшлася, і Карл XII втратив багато крові. Проте йому вдалося не тільки вижити, але і оминати небезпеку ампутації, через півроку вставши на ноги вже в Бендерах [5, с. 3361–3362].

Відслідковуючи шлях каролінського війська з території Білорусі до України, не важко побачити, що його напрямком був обраний далеко не відразу. Завертаючи на Сіверщину, Карл XII не міг не розуміти, що запас провіанту, зроблений ще в Могилеві, закінчується – в деяких полках хлібу не було вже кілька тижнів, солдати грабували місцеве населення або ж намагалися власноруч робити борошно з диких злаків, перетираючи їх за допомогою каміння. Корму для коней, щоб підтримувати улюблену королю ударну частину армії – кавалерію, було ще менше.

Критичну ситуацію ще більше ускладнював той факт, що корпус генерала Лейонхювуда, при якому знаходився обоз, не вийшов на з'єднання з основними силами і через невеликий проміжок часу був знищений росіянами у битві під Лісною.

Таким чином, перед королем фактично постала дилема: чи то відступати назад до Дніпра та наосліп шукати зустрічі з Лейонхювудом, чи то круто змінювати маршрут та просуватися на південь, до земель Сіверщини, де можна було знайти зимові квартири, а потім через Брянськ та Калугу йти на Москву. Відступати було неможливо – для королівського честолюбства це був би страшний удар, все одно, що визнати себе переможеним так далеко від місця кінцевої мети походу. Карл XII не міг визнати, що варварська, але дієва тактика, запропонована проти нього царем Петром I, котрого шведський король вважав ледве не недолудою, таки змогла зупинити нестримний каролінський наступ.

Важливу роль у формуванні плану українського походу відіграла нарада шведського командування на чолі з королем, що відбулася в Татарську. Виходячи зі спогадів генерала Юленкрука, дістаємо висновку, що серед очільників шведського війська не було згоди – канцлер Піпер постійно сварився з генералом Реншольдом, вважаючи, що той занадто вже намагається впливати на короля та закидає Його Величність своїми непотрібними порадами. Сам Карл XII, перебуваючи не в найкращому настрої, замкнувся в собі, поводився дивно, не ночував у себе в наметі, постійно ходив між солдатами та офіцерами, щось розпитуючи. Юленкрук згадує про те, що король якось завітав до нього з'ясувати найточніші дані про маршрути та дороги. Проте, генералові так і не вдалося дізнатися, для чого саме Карл XII цікавився такими питаннями і які його наміри щодо подальших маневрів [1, с. 262–263].

Напруження, спровоковане невизначеністю подальших намірів короля, спричинило падіння бойового духу в армії та незлагодженість дій командування. Можливо, Карл XII вважав, що мотиви його рішення для інших зрозумілі, або ж діяв спонтанно, не маючи на меті пояснювати будь-що з висоти свого королівського титулу. Вслід за шведськими істориками ми можемо висловити думку про те, що Карл XII навряд чи повернув до Новгород-Сіверського виключно через домовленість із Мазепою. Через свою відстороненість та замкненість король міг і не піддатися славетній харизмі гетьмана, як це часто зображується в літературі.

Виходячи із сказаного, ми припускаємо, що певні рішення Карла XII, котрі залишилися нерозгаданою загадкою для сучасників та породили безліч різноманітних трактувань у нинішніх дослідників, значною мірою могли бути продиктовані особливостями мислення людини з розладом

аутистичного спектру. Звісно, такі висновки не відкидають впливів на рішення та вчинки Карла XII політичного, економічного та військового тла. Але, як бачимо, реакція короля на деякі об'єктивні фактори була своєрідною. Він часто перебував у світі власних переконань, дещо ідеалістичних та жорстоких, часом достойних варязького конунга часів середньовіччя, а не освіченого монарха епохи бароко, що ускладнює розуміння його особистості і з точки зору основних морально-етичних засад розглядуваного часу.

Теорія, запропонована Лагерквістом та Гіллбергом, укладається в рамки пояснення причин рішення короля щодо зміни напрямку походу на Москву. Свою роль тут зіграли дві риси, притаманні шведському монархові, згадані та проаналізовані вище – сліпе честолюбство та нездатність розуміти і правильно трактувати наміри інших людей.

Погляд на особистість Карла XII з нової точки зору, звісно, не виключає похибки. Адекватно діагностувати ті чи інші психологічні та психіатричні особливості у людини, про яку відомо тільки з безумовно суб'єктивних джерел і котра пішла із життя задовго до виникнення психіатрії як такої, неможливо. Але, попри закономірні застереження, тенденція поєднувати методологію психіатрії з методологією історичної науки у розгляді неоднозначних вчинків Карла XII виглядає доволі перспективною.

Посилання

1. Григорьев Б. Карл XII. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 550 с.
2. Svenska nyheter. Publicerad 2002.11.28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dn.se/nyheter/sverige/karl-xii-kan-ha-haft-aspergers-syndrom/>
3. Gillberg C. Karl XII tycks ha uppfyllt de flesta kriterierna for Aspergers syndrom // Läkatidningen. Nr. 48, vol. 42, 2000. – С. 4837–4838.
4. Schott S. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. – Stockholm, 1848. – 282 с.
5. Wykman A., Wallensten R. Tacka fältskären Neumann för Karl XII:s utläkta frakturer // Läkartidningen. Nr 49, vol. 106, 2009. – С. 3359–3362.

Филипова А.В. Влияние личности Карла XII на политические события Северщины в 1708–1709 годах

Статья посвящена личности шведского короля Карла XII и влиянию ее особенностей на формирование направления украинского похода через Северщину. Проанализированы новейшие тенденции в освещении психологических особенностей Карла XII в шведской исторической науке.

Ключевые слова: Карл XII, Северная война 1700–1721 годов, украинский поход, синдром Аспергера.

Filipova H.V. Influence of Charles XII's personality at political events in Siverschyna in 1708–1709

The article is devoted to the personality of Swedish king Charles XII and its influence on the formation of the Ukrainian campaign direction through Siverschyna. Analyzes the latest trends in the coverage of Charles XII's psychological characteristics in Swedish historiography.

Key words: Charles XII, Northern War 1700–1721, Ukrainian campaign, Asperger syndrome.

12.02.2016 р.

В.В. Шерстюк

МОНЕТНІ СКАРБИ ПОЧАТКУ XVIII СТ. З ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У дослідженні характеризуються монетні скарби, тезавровані на початку XVIII ст. Картографування їх знахідок співпадає з місцем основних військових кампаній 1708–1709 рр., що дозволяє віднести їх депозитування саме до означеного вузького періоду.

Ключові слова: монетні скарби, Лівобережна Україна, початок XVIII ст., Полтавська битва.

Дослідження монетних скарбів козацької доби є доволі важливим напрямком наукового вивчення історії цього періоду, і не лише економічної її сторони. Наприклад, речі з їх складу висвітлюють матеріальну культуру тогочасного населення, а встановлення часу тезаврації у певній мірі дають підґрунтя для реконструкцій суспільно-політичної ситуації тієї чи іншої території.

Так, зокрема, аналіз широкої бази відомостей про подібні депозитарії з теренів сучасної Полтавщини та найближчих прилеглих територій дав раніше можливість виділити ряд основних (і досить вузьких) хронологічних періодів їх тезаврації, що в значній мірі співпадали за часом з інтенсифікацією різних військово-політичних протистоянь на Лівобережжі [1, с. 118–119]. Як наслідок, переважна їх частина була віднесена до «скарбів надзвичайних обставин» (за Ф. Грісоном) [2].

Одним з таких періодів було перше десятиліття XVIII ст. Поява скарбів на Лівобережжі у зазначений час найбільш вірогідно пов'язується з подіями Полтавського етапу (1708–1709 рр.) Північної війни (1700–1721 рр.). У представленому дослідженні здійснена спроба співставлення місця їх виявлення (відповідно, ховання) з ареною головних військових протистоянь цієї військової кампанії.

З представлених в аналізі 11 скарбів можна виділити ряд «достовірних» комплексів, які надійно датовані за часом тезаврації поч. XVIII ст. Ще низка може бути названа «умовно достовірними» і віднесена до цього часу з деякими зауваженнями, як здається, логічними. Це й не дивно, адже 7 з 11 комплексів, які наразі відомі, були виявлені ще наприкінці XIX – на початку XX ст., і в деяких випадках не мають широкої характеристики вмісту, обмежуючись подекуди датуванням наявних монет на зразок «XVII – поч. XVIII ст.».

Перелік комплексів поданий за приблизним маршрутом руху шведських військ на Лівобережжі у 1708–1709 рр. і відповідає суцільній нумерації на карті [картосхема на основі: 3, карта 33:5].

1. Глинська пустінь, с., Глухівський р-н, Сумська обл. Знайдений у 1922 р. на місці зруйнованого монастиря у складі 294-х срібних монет (копійки,

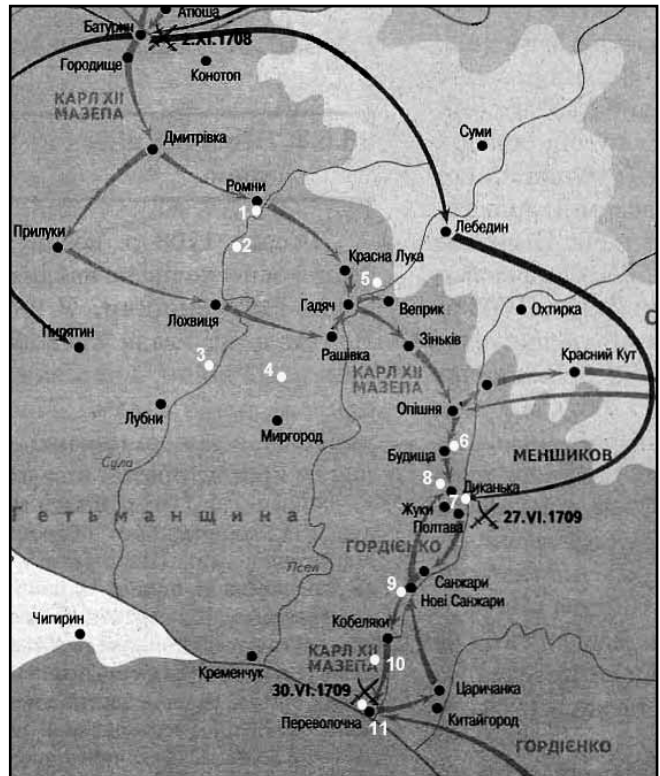

Рис. 1. Картосхема військової кампанії 1708–1709 рр. та місця знахідок скарбів, тезаврованих на початку XVIII ст. полушки і денги) Московського царства та 6 свинцевих підробних пломб. Тут є 16 «мордовок» з отворами, 4 монети часів Івана IV Грозного, 3 – Федора Івановича, 20 – Бориса Годунова, 6 – Дмитра Івановича, 1 – Шуйського, 3 – Владислава Жигимонтовича, 1 – часів Шведської окупації, 16 – Михайла Федоровича, 28 – Олексія Михайловича, 35 – Федора Олексійовича, 11 – Іоана V, 22 – «старого зразка» Петра I, ще 45 не визначені [4, с. 133–134]. Час тезаврації в публікації не зазначений, але формулювання наявності монет «Петра I «старого зразка» дає підстави для датування комплексу досліджуваним періодом.

Наразі це чи не єдиний зі скарбів окресленої території зазначеного періоду, що складався виключно з грошової одиниці Московського царства. Можливо, причиною цього була його «монастирська приналежність», як, у принципі, й присутність тут фальшованих пломб. Відомий цілий ряд фактів накопичення (можливо й виготовлення) в місцях розміщення монастирів козацької доби «злої» монети (Красногірський, Сокологірський тощо).

2. Андріяшівка, с., Роменський р-н, Сумська обл. Біля зазначеного села наприкінці XIX ст. було знайдено скарб вагою 2 фунти, 87 золотників і 40 долей срібних монет, голландських та російських XVII – початку XVIII ст. [5, с. 118–119].

3. Лука, с., Лубенський р-н, Полтавська обл. Вміщений до глека великий монетний скарб виявлений місцевими пошуковцями. Вдалося опрацювати значну частину нумізматичної колекції. До його складу входили монети Речі Посполитої

середніх та невеликих фракцій (можливо, саме великі й інших держав розійшлися по руках) – орти, шести-, трьох- та півторагрошовики. Наймолодша монета карбована 1699 р. [6, с. 189, 190].

Скарб цікавий повною відсутністю московської монети у своєму складі (при доволі значній кількості нумізматичної добірки) та досить «пізними» екземплярами карбування Речі Посполитої.

4. Хомутець, с., Миргородський р-н, Полтавська обл. Скарб у складі польських монет XVII ст. та російської срібної монети XVIII ст. [7, с. 166–167]. Таке широке датування «XVIII ст.» можна все ж таки обмежити саме початком століття завдяки відсутності в складі скарбу мідних монет Російської імперії, що є характерною ознакою скарбових комплексів більш пізніших часів.

5. Книшівка, с., Гадяцький р-н, Полтавська обл. Наприкінці XIX ст. знайдено скарбу у складі 333 срібних монет Петра I та 110 мідних польських монет Яна Казимира («боратинок») [7, с. 74, 194–195; 8, с. 153].

6. Великі Будища, с., Диканський р-н (кол. Зінківський пов.), Полтавська обл. Наприкінці XIX ст. знайдено скарбу у складі 395 срібних польських, шведських, прусських та інших монет XVII – початку XVIII ст. [9, с. 70, 180–181].

7. Стасі, с., Диканський р-н, Полтавська обл. Скарб у складі 242 польських срібних монет XVII ст. та 598 московських початку XVIII ст. (переважно копійки Петра I, але, як зазначалося в публікації, «не пізніше 1710 р.») [10, с. 209, 261; 8, с. 153].

8. Диканька, смт., Диканський р-н, Полтавська обл. Виразний монетно-речовий скарб, розміщений у невеличкій череп'яній посудинці. Його було влаштовано в печиці споруди того часу. Згори розміщувався набір жіночих прикрас, посередині знаходилися дрібні номінали монет, знизу – крупніші, з них: 26 монет Речі Посполитої (шести- та півторагрошовики 1620–1626 рр., у т. ч. два з отворами для підвішування), 3 срібні гривні Петра I, карбовані 1704–1705 рр. [11].

9. Лелюхівка, с., Новосанжарський р-н, Полтавська обл. Знайдений у 2000 р. монетно-речовий скарб у складі близько 13 300 предметів, серед яких 40 одиниць – предмети ужитку, інші – монети XVI – початку XVIII ст. Останні наразі ще повністю не опрацьовані. Вірогідну тезаврацію комплексу в першому десятилітті XVIII ст. припускали й його дослідники [12]. Інше можливе датування ховання скарбу (1690-ті роки), запропоноване у статті, здається менш вірогідним, у тому числі й через наявність тут монет початку XVIII ст., про що також йде мова в тексті.

Це один із найбільш багатих (за кількістю монет та їх номіналами) скарбів з теренів Полтавщини не лише окресленого періоду, а й козацької доби загалом.

10. Кобеляцький р-н (певно, повіт). Знахідка 1886 р. Основна маса вмісту – польські, прусські та

саксонські монети кінця XVII – початку XVIII ст., а також 2 російські монети [8, с. 153].

11. Нехвороща, с., Кобеляцький р-н, Полтавська обл. Притаманний для XVII ст. скарб за характером монетного матеріалу, що включав імперські та республіканські Нідерландські талери, численні зразки обігової монети Речі Посполитої Сигізмунда III та Яна Казимира, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії Георга Вільгельма та Фрідріха Вільгельма. Лише невелика частина складу скарбу – срібні копійки Петра I, що й дозволяє його віднести саме до початку XVIII ст. [8, с. 153].

Таким чином, співставлення місць виявлення скарбів початку XVIII ст. на Лівобережжі з територією, де тривали військові російсько-шведські протистояння наприкінці 1708 – у 1709 рр., фіналом яких стала Полтавська битва, показали, що ці комплекси локалізуються якраз у місцях проходження шведських військ та військових баталій, а також на безпосередньо прилеглих ділянках. Майже всі монетні скарби цього хронологічного періоду, як здається, можна досить надійно віднести саме до «скарбів надзвичайних обставин» зазначеного вузького проміжку часу. До речі, подібна закономірність простежувалася і при вивченні археологічних топонімів «Шведські Могили» [13].

Отже, можемо зазначити дієвість способу територіально-хронологічного співвіднесення скарбових комплексів «надзвичайних обставин», зокрема для початку XVIII ст. Це в черговий раз дає підстави віднести ці комплекси до більш-менш вузького проміжку часу. Подібні спроби аналізу в перспективі можна здійснити для інших часових та територіальних відрізків.

Посилання

1. Шерстюк В. Монетний скарб середини XVII ст. з с. Горбанівка під Полтавою / В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Волошин Ю.В., Киридон А.М., Мокляк В.О. та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 2011. – Вип. VI. – С. 111–122.
2. Grierson Ph. Numismatica / Phillip Grierson. – Oxford, 1975. – VII + 211 p.
3. Білоусько О.О. Історія Полтавщини (др. пол. XVI – др. пол. XVIII століття) / Білоусько О.О., Мокляк В.О. – Полтава, Оріяна, 2003. – 264 с.
4. Армен А.А. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини / А.А. Армен // Сіверщина в історії України. – Вип. 3. – 2010. – С. 133–137.
5. Отчет императорской археологической комиссии за 1893 год. – СПб: Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1895. – 121 с.
6. Сидоренко О.В. Керамічний посуд козацького часу у складі монетних скарбів Лубенщини XVII ст. / О.В. Сидоренко, В.В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Полтава, 2015. – С. 185–191.
7. Отчет императорской археологической комиссии за 1895 год. – СПб: Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1897. – 202 с.
8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України

доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – Київ: Наукова думка, 1971. – 176 с.

9. Отчет императорской археологической комиссии за 1897 год. – СПб: Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1900. – 191+11 с.

10. Отчет императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы. – СПб: Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1913. – 289 с.

11. Супруненко О.Б. Диканський скарб 1953 р. [монетно-речовий скарб початку XVIII ст.] / Супруненко О.Б. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1994. – Частина 2. – С. 152–158.

12. Попельницька О. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. зі скарбу з с. Лелюхівка на Полтавщині (за матеріалами НМІУ) / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. [ред. кол.: Д.Я. Телегін (відп. ред.) та ін.]. – Вип. 12. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. – С. 106–109.

13. Шерстюк В.В. Шведські могили / Шерстюк В'ячеслав Вікторович // Альманах – ІХ [Свічадо Подніпров'я]. – Комсомольськ, 2015. – С. 131–143.

Шерстюк В.В. Монетные клады начала XVIII века с территории Левобережной Украины

В исследовании характеризуются монетные клады, тезаврованы в начале XVIII века. Картографирование их находок совпадает с местом основных военных действий 1708–1709 гг., что в целом позволяет отнести их депозитирование именно к указанному узкому периоду.

Ключевые слова: монетные клады, Левобережная Украина, начало XVIII в., Полтавская битва.

Sherstniuk V.V. Coin hoards of the beginning of the XVIII th century from the territory of the Left Bank Ukraine

The study analyzed coin treasures, latent in the beginning XVIII century. Their location coincide with the place of the main hostilities 1708–1709 years. Thus they can be attributed to this narrow date.

Key words: coin hoards, beginning XVIII century, Left Bank Ukraine, battle of Poltava.

15.03.2016 р.

УДК 94(477):37.011.32«16/17»

Ю.А. Мицик

ВИХОВАНЦІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЖИТТІ ГЛУХОВА ТА ГЛУХІВЩИНИ

У статті наводяться дані про вихованців Києво-Могилянської академії – уродженців Глухова, Глухівщини і тих, хто діяв у Глухові. Підкреслюється велика роль Глухова XVII – XVIII ст. як важливого культурного, церковного і політичного центру Гетьманщини.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, козаки, церква, культура.

Києво-Могилянська академія, 400-ліття якої урочисто відзначили у 2015 р., дала Україні цілу плеяду церковних, культурних і громадсько-політичних діячів. Сучасне спеціальне енциклопедичне видання [1] називає близько 1500

імен її вихованців (і то не всіх!), а пошуки в архівах відкривають нові імена... Досить сказати, що з десяти гетьманів України, які вчилися в Києво-Могилянській академії (далі – КМА), сім (як мінімум) були у Глухові (Многогрішний підписав тут Глухівські статті у березні 1669 р., Мазепа сприяв побудові соборної церкви).

У 1708 р. Глухів став столицею Гетьманщини, у якій проживали і працювали гетьмани Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський. Перший був похований у Гамаліївському Різдобогородицькому Харлампіївському монастирі (між Глуховом і Шосткою). Його племінник, Іван Михайлович Скоропадський (1727–1782), останній генеральний осавул Гетьманщини, шляхетством Глухівського повіту у 1767 р. був обраний депутатом в Уложенну комісію Російської імперії.

З Глуховом пов'язане ім'я Миколи Даниловича Ханенка (1693–1760) – представника гетьманського роду, генерального хорунжого, генерального бунчужного. Він уславився як мемуарист, адже вів офіційний щоденник діяльності гетьманської канцелярії Скоропадського, брав участь у роботі Кодифікаційної комісії (далі – КК) (1728–1743), яка розробляла звід законів для Гетьманщини («Права, по котрым судится Малороссийский народ»), виконував обов'язки керуючого похідною канцелярією Розумовського, а після ліквідації гетьманату виконував гетьманські функції у 1758–1760 рр. (разом із кількома іншими старшинами С. Кочубеєм, І. Скоропадським, О. Безбородьком, П. Валькевичем). Помер у Глухові.

Часто по службовим справам у Глухові бував небіж гетьманши Анастасії Скоропадської і зять гетьмана Павла Полуботка Яків Андрійович Маркович (1696–1770) – генеральний підскарбій, письменник, мемуарист (створив знамениті «Денні записки» у 10 томах), перекладач. Він мав маєток у с. Сваркове, де й помер.

У місті народився Дмитро Прокопович Трощинський (1749–1829) – міністр, сенатор, меценат української культури, покровитель Василя Гоголя (батька знаменитого Миколи Гоголя). Трощинський походив з козацького роду, його дід Степан був гадяцьким полковником.

Глухів є батьківщиною Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799) – дипломата, сенатора, канцлера Російської імперії. Він почав свою кар'єру як бунчуковий товариш, працював у Генеральній військовій канцелярії (далі – ГВК), після скасування гетьманства був її управителем, а далі – секретарем цариці Катерини II. Працюючи на різних високих імперських посадах, Безбородько, однак, не забував свого походження, був меценатом української культури.

З Глухова походили знамениті композитори

Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, сім (!) представників роду Галяховських, який дав Україні священників, протопопів, архимандритів, художників, граверів, бібліотекарів, військових канцеляристів, суддів, працівників ГВК та КК. Слід згадати рід Миславських з села Полошки (5 представників), з яких вийшли київський митрополит Самуїл (світське ім'я Симон), ректори й префекти КМА, ректори Харківського колегіуму, священники.

Тут ми подаємо перелік видатних вихованців КМА, пов'язаних з Глуховом, притримуючись переважно алфавітного принципу. Думаємо, що жителям сучасного міста варто знати славні імена земляків чи тих, хто діяв на його благо.

Федір Гнатович Афанасієв (1759–?) – козацький син, народився в с. Щебри Глухівської сотні, по закінченні КМА був скерований до правління Новгород-Сіверського намісництва.

Дмитро Білинський (?–1753) у 1734 р. увійшов до складу КК (1728–1743).

Григорій Білгородський (бл. 1730–?) – український співак (бас), брав участь у походах запорожців, з 1752 р. – соліст театру гетьмана Розумовського в Глухові, з 1764 р. – Придворного хору в Петербурзі.

Іван Володимирович Борозна (90-рр. XVII ст. – 1740) – генеральний суддя, голова КК. Його син Іван (1720 – після 1784) – генеральний бунчужний.

Мусій Бугаєвський (?–1747) – співак, хоровий диригент, педагог, військовий капелан при резиденції гетьманів Розумовського та Апостола, священник Анастасіївської церкви у Глухові. З 40-х рр. XVIII ст. до самої смерті – регент глухівської хорової капели. Серед учнів – його зять – Гаврило Головня, український співак, знавець і пропагандист партесного співу.

Петро Васильович Валькевич (бл. 1687–1758) – другий генеральний військовий осавул, працював у ГВК з 1714 р., у 1728 р., 1738 р. – у КК. У серпні 1748 р. під час великої пожежі в Глухові врятував гетьманські клейноди і частину архіву. Його племінник, Іван Степанович Валькевич, працював у КК у 1742–1752 рр.

Григорій Степанович Винський (1752 – після 1818) – мемуарист, перекладач (досконало знав французьку), просвітитель. У 1769–1770 рр. працював у Глухові в Генеральному суді.

Петро Семенович Галецький (?–1754) – гадяцький полковник, помер у Глухові.

Петро (Палладій) Городецький (1697–1747) – ієромонах, перекладач, з 1741 р. працював перекладачем у КК, помер і похований у Глухові.

Григорій Гнатович Галаган (1716–1777) – прилуцький полковник, у 1750 р. був у Глухові на обранні Розумовського гетьманом.

Семен Данилович Дівович (30-рр. XVIII ст. – після 1763) – письменник і перекладач. Після

конфлікту в КМА з Михайлом Ломоносовим був виключений з числа студентів разом з О. Лобисевичем. Переїхав до Глухова у 1761 р., де працював перекладачем. Хоча Розумовський скасував наказ про виключення з КМА, однак обидва студенти не захотіли повертатися до Києва. Саме в Глухові С. Дівович написав віршований діалог «Разговор Великороссии Малороссией» – один з найкращих творів на історичну тематику другої половини XVIII ст.

Василь Олексійович Дмитрашко-Райча (?–?) – правнук переяславського полковника Думитрашка Райчі. Був педагогом, перекладачем (з німецької, латинської та сербської мов), правником, березанським сотником. Працював у КК у 1732–1740 рр.

Сильвестр Добрина (1712–1767) викладач, архимандрит. Помер у с. Будища Глухівської сотні.

Амвросій Дубневич (?–1750) – викладач філософії, ректор КМА, єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, голова КК у 1733–1737 рр. Народився і помер у Глухові, куди був запрошений на урочистості з нагоди обрання гетьманом Розумовського.

Василь Дунаєвський (бл. 1714–?) – народився у Глухові, служив з 1740 р. у ГВК.

У 1731 р. Глухів відвідав нововисвячений київський митрополит, вихованець, а потім проректор КМА Рафаїл Заборовський, де його урочисто зустрічав гетьман Данило Апостол. Ректор Харківського колегіуму та КМА, архимандрит Власій Миславський (?–1791) ймовірно був братом київського митрополита Самуїла Миславського і по закінченні КМА був протоієреєм в Глухові. Інший випускник КМА, ректор Новгород-Сіверської семінарії Ієронім Загоровський, був у червні 1796 р. призначений настоятелем Гамаліївського Різдвобогородицького Харлампіївського монастиря і перебував на цій посаді по 1799 р.

Опанас Олексійович Заруцький (60-рр. XVII ст. – 1723) – народився у Глухові, протопоп, письменник-панегірист, який належав до вченого гуртка Лазаря Барановича.

Мельхіседек Значко-Яворський – натхненник Коліївщини – закінчив своє життя як настоятель Петропавлівського монастиря у Глухові (1783–1809).

Гавриїл Іскра (?–?) – викладач Чернігівського колегіуму, прибув до Глухова за справедливістю від гетьмана Розумовського (8.12.1751) і частково добився успіху.

Андрій Кандиба (1747–після 1809) – представник відомого козацького роду, ніжинський полковий хорунжий, служив канцеляристом Генерального суду в Глухові (1774–1781).

Олександр Степанович Карпіка (бл. 1725/1727–1791) – народився у Глухові у відомій родині (дід Семен – глухівський городовий отаман у 1691 р., 1707–1709 рр.). Карпіка був бунчуковим

товаришем, а після ліквідації Гетьманщини став суддею Глухівського повіту, володів частиною с. Пустогород (Глухівський р-н).

Яків Козельський (1728–1794) – відомий просвітитель, перебував у Глухові на посаді полковника Малоросійської колегії (1770–1773).

Фадей Кокуйлович (1694–1758) – архімандрит і викладач. Перебував у Глухові під арештом за опозицію до царя (відмовлявся правити службу в монастирському храмі на честь військових перемог Петра I).

Іларіон Кондратівський (?–1799) – проповідник, ректор Тверської семінарії, єпископ Бориспільський, Глухівський та ін. Відвідав місто у 1769 р., ставши армійським обер-ієромонахом і духівником графа Румянцева (до 1773 р.).

Василь Лежайський (1769–?) – походив з глухівської козацької сім'ї. Служив як перекладач російського посольства в Туреччині.

Микола Іванович Любич (1719–?) – походив з Глухова, військовий канцелярист.

Іван Романович Мартос (1760–1831) – походив з Глухова, історик та поет, секретар гетьмана Розумовського.

Мартин Лобач (1690–1741) – ігумен, запрошений до Глухова гетьманом Данилом Апостолом для роботи в КК (служив тут у 1729–1731 рр.).

Феохтист Мочульський (1729/32–1818) – архієпископ Белгородський і Курський, вчений і письменник, був певний час настоятелем Глухівського Петропавлівського монастиря (1767), потім – архімандритом Гамаліївського Різдвогородицького Харламіївського монастиря (1767–1784), за дорученням наказного гетьмана Полуботка їздив до Глухова у Малоросійську колегію у 1727–1728 рр. для вирішення справ Чернігівського полку (як полковий осавул).

Григорій Павлович Огієвський (Огієнко) (між 1703 і 1707–1772) – кралецький сотник, зустрічав генерал-губернатора П.О. Румянцева і супроводжував його до Глухова. Його перша дружина Марія була дочкою бунчукового товариша Глухівської сотні Федора Карпіки, а одна з його дочок (Феодора) стала черницею Успенського монастиря в Глухові.

Іван Васильович Піковець (1710–1751) – сотник Лукомської сотні, писар Генерального військового суду у Глухові (1732–1751). Похований на цвинтарі Свято-Микільської церкви.

Гервасій Савицький (1703–1742) – ієродиякон і перекладач, на прохання гетьмана Апостола відраджений до Глухова у 1729 р. разом з М. Лобачем для роботи в КК, але повністю присвятити себе цій роботі не міг, оскільки був повіреним Києво-Печерської лаври у Глухові, 1735 р. став лаврським городничим (намісником) у Василькові.

Григорій Федорович Соболевський (1741–1807) – доктор медицини, ботанік, директор ботанічного саду, аптекар, почесний член Петербурзької медичної колегії. Народився у Глухові в сім'ї значкового товариша Соболевського. У 1749–1753 рр. він був співаком Придворного хору у Петербурзі.

Варнава (Василь) Старжицький (1707–?) – ієромонах, професор риторики КМА, поет, ігумен кількох монастирів. Народився у Глухові в міщанській сім'ї, працював у 1743 р. в КК.

Іван Григорович Туманський (1740 – кінець XVIII ст.) – перекладач, просвітитель, голова Київської палати цивільного суду. Син новобасанського священика, засланий за вільнодумство до Глухова (1775), став тут членом Малоросійської колегії. Сприяв проекту свого родича Федора Туманського про відкриття в Глухові академічної книгарні і з успіхом добивався її фінансової підтримки.

Йосип Григорович Туманський (1730–1795) – служив з 1749 р. у ГВК, в 1764 р. став керувати похідною канцелярією Розумовського, після ліквідації гетьманату служив у Малоросійській колегії.

Іван Йосипович Туманський (1757–1810) – народився у Глухові і помер на Глухівщині (хутір Родіонівка). Він був вченим-філософом, письменником, видавцем, перекладачем, бібліофілом. Після навчання в КМА та Кенігсберзькому університету (став членом Пруського наукового товариства) повернувся до Глухова у 1778 чи 1779 рр., збирав матеріали для написання «Історії Малоросії», добивався відкриття у місті філії Петербурзької АН, але безуспішно, хоча вдалося відкрити академічну книгарню. Він розробив анкету для історико-статистичного опису Лівобережної України (проект пізніше був реалізований О. Шафонським).

Матвій Іванович Холодович (1710–1784) – народився й помер у містечку Вороніж (тепер Шосткинського району), служив у ГВК (1735–1743).

Корній Іванович Юзефович (1726 – після 1766) – співак (тенор) і хормейстер, з 1751 р. – регент Глухівської хорової капели і соліст театру Розумовського у Глухові, військовий капелан, протопіп в останній період життя.

Таким чином, з числа видатних вихованців КМА як мінімум 23 народилися у Глухові (ще 3 – в селах Глухівської сотні), 8 померли, 48 (не рахуючи тих, хто народився у Глухові) служили, працювали і брали активну участь в житті міста. Однак якщо враховувати рядових вихованців КМА-уродженців Глухівщини, їх кількість значно зростає. Наводимо їх прізвища, використавши списки студентів за 1737–1754 рр., причому складається враження, що з 40-х років XVIII ст. в них фіксувалися тільки вихідці з Гетьманщини, і то лише представники духовенства.

Антон і Гарасим Адамовичі, сини Григорія,

священника Успенської церкви, Потап Адамович, син Григорія, священника Покровської церкви, Микола Богаєвський, син Мойсея, священника Анастасіївської церкви, Федір Бузановський, син Івана, священника с. Локні, Іван Васович, син Федора, священника с. Сварків, Микола Вербицький, син Симеона, протопопа Михайлівської церкви, Гавриїл Вілчинський, син священника, Максим Врешницький, син Григорія, священника Преображенської церкви, Федір Донатович, син священника, Василь Дунаєвський, син посполитих, Максим Єсманський, син священника Максима Микільської церкви в с. Єсмань, Олександр Карпіка, син козацького старшини, Іван Клечановський, син Якова, священника Микільської церкви в с. Марчишина Буда, Василь Комендацький, син Микити, священника церкви Різдва Богородиці, Яків Кондзирівський, син бунчукового товариша, Олександр Костелецький, син Якова, священника церкви св. Василя Великого, Петро Костянтинівич, син Костянтина, священника Успенської церкви, Іван Левицький, син Івана, священника Микільської церкви в с. Єсмань, Симеон Левицький, син Тимофія, священника церкви св. Василя Великого, Євстафій Ломачевський, син Олександра, священника Микільської церкви в с. Полошках, Іван Лучницький, син священника Данила Микільської церкви, Артем і Стефан Новомлинські, сини Федора, священника Успенської церкви м. Ямполь, Олександр Осталецький, син Якова, священника церкви св. Василя Великого, Павло Островський, син Андрія, священника церкви Різдва Богородиці, Данило Полонський, Стефан Полошковський, син Євфимія, священника Свято-Михайлівської церкви, Стефан Полошковський, син Євфимія, священника Преображенської церкви, Іван Прокопович, син Федора, священника Дмитрівської церкви, Антоній Пушкінський, син Макарія, священника Покровської церкви с. Собичев, Леонтій Развольський, син Симеона, священника Дмитрівської церкви в с. Локні, Іван Романовський, син Романа, священника Георгіївської церкви м. Ямполь, міщанський син, Федір Силуяновський, син Івана, священника Микільської церкви, Стефан Слоницький, син священника Івана, Іван Тарасівич, син Воніфатія, священника Михайлівської церкви с. Обжівки, Василь Уманець, козацький син, Олександр Фіялковський, син Івана, священника церкви Різдва Богородиці с. Обмачева, Кузьма Цитовський, син Федора, священника Воздвиженської церкви с. Локні, Кирило Шпоновський, син священника, Василь Ярославський, козацький син, Григорій Ярославський, син священника, Іван Яснопольський, син Івана, священника Михайлівської церкви в с. Обложках.

Отже з цих вихованців КМА 23 студенти були уродженцями Глухова, 14 – сіл Глухівської сотні.

Як бачимо, у Києво-Могилянській академії не тільки навчалось багато глухівських студентів, а й велика кількість її випускників працювала у Глухові. Це пояснюється тим, що упродовж майже

п'ятдесяти років XVIII ст. тут знаходилась резиденція гетьманів України. Як би там не було, але Глухів відігравав на той час роль найбільшого після Києва центру української науки, культури, церковного і громадсько-політичного життя Гетьманщини.

Посилання

1. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – 736 с.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 160, № 172.

Мыцык Ю.А. Воспитанники Киево-Могилянской академии в жизни Глухова и Глуховщины

В статье приводятся данные о воспитанниках Киево-Могилянской академии – уроженцев Глухова, Глуховщины и тех, чья деятельность связана с Глуховом. Подчеркивается большая роль Глухова XVII–XVIII ст. как важного культурного, церковного и политического центра Гетманщины.

Ключевые слова: Киево-Могилянская академия, казаки, церковь, культура.

Mytsyk Yu.A. Pupils of Kyiv-Mohylianska academy in life of Hlukhiv and Hlukhiv district

Data on pupils of Kyiv-Mohylianska academy are provided in article – natives of Hlukhiv and Hlukhiv district and those whose activity is connected with Hlukhiv. The big role of Hlukhiv of XVII–XVIII centuries as important cultural, church and political center of Hetmanate is emphasized.

Key words: Kyiv-Mohylianska academy, Cossacks, church, culture.

01.02.2016 р.

УДК 94(477.908):392.3«172/174»

А.П. Гриценко

ВТРАТА ВПЛИВОВОСТІ САВИЧІВ У 1720–1740-ТІ РОКИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ НАСТУПУ РОСІЙСЬКИХ ВЕЛЬМОЖ НА ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ СТАРШИНИ

Стаття присвячена питанню втрати впливовості української старшин у 1720–1740-х роках на прикладі роду Савичів та поступового відновлення їх могутності з приходом до влади гетьмана Кирила Розумовського.

Автор статті досліджує значення родичання нащадків генерального писаря Семена Савича з відомими старшинськими родами Лівобережної України Ханенків та Якубовичів для розширення власних земельних володінь у XVIII ст.

Ключові слова: Савичі, старшинські роди, бунчуковий товариш, військовий товариш.

Історія дослідження ролі старшинських родин в умовах централізації Російської імперії XVIII ст. представлена багатьма працями, перші з яких були написані в останній чверті XVIII ст. і продовжували з'являтися упродовж XIX ст. Однак, лише деякі родини збирали історичні документи, переходячи

вже від формування суто фамільних збірок до рукописних колекцій українських старожитностей. Подекуди в їхніх збірках накопичувалися матеріали великої історичної ваги.

Найбільший внесок у дослідження історії неурядової старшини зробив Л. Окиншевич [11, с. 57]. Він проаналізував різні поняття, які співіснували тривалий час: «заслужоний», «знатний», «значний», «старовинний», і на прикладах показував виразне відокремлення знатного військового товариства у 70–90-х роках XVII ст. Увагу неурядовій старшині приділив В. Кривошея [5, с. 14], який відзначив перехід полкового товариства у значкове товариство, наголосив на існуванні перехідної форми – бунчукових товаришів. Джерелознавчі, регіональні, генеалогічні і майнові аспекти проблеми дослідила І. Кривошея [7, с. 40–49]. Г. Швидько відзначила, що гетьман використовував бунчукове товариство, «вилучаючи його з-під сотенної і полкової юрисдикції і підпорядковуючи своїй владі і суду» [16, с. 62]. В. Кривошея, І. Кривошея та О. Кривошея [6, с. 322–323] спробували узагальнити інформацію про українські старшинські роди.

Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії генеалогії козацької старшини і наявних джерел, історія наступу російських вельмож на права українських старшин у XVIII ст. та втрати їх впливовості залишається маловивченою. Тому на енергійні зусилля дослідників чекають пошуки відповідей на питання розвитку козацьких старшин в означений період і скрупульозні генеалогічні розписи. В цьому ряду стоїть і наша праця.

По смерті Генерального писаря Семена Савича та його дружини Тетяни Полуботок їх троє дітей вже не займали таких високих посад.

Найстарший Федір народився приблизно в 1691 р. Була ще донька Марія та наймолодший Григорій, що з'явився на світ в 1725 р. [6, с. 322, 323, 396]. Після опали, в яку потрапив їх батько разом з іншими старшинами в нових умовах імперського наступу з боку Росії, говорити про вдалу кар'єру вже не доводилось.

У 1725 р. Федір Семенович Савич (1691–1750) одержує звання бунчукового товариша [12, с. 322–323]. Це була група заможного козацтва, що виникла в 1670-тих роках. Вона виконувала державну і військову службу, але з вилученням з-під влади сотенної і полкової старшини підпорядковувалась безпосередньо гетьману. Характерним явищем у середовищі бунчукових товаришів був принцип родової спадковості.

Бунчукове товариство виконувало доручення центральної влади – гетьмана, Генеральної військової Канцелярії, брало участь у походах, командуванні окремими загонами, у судовому слідстві, в судах комісарських (слідство на місці та ухвала рішення),

зустрічало і супроводжувало коронованих осіб, гетьмана в поїздках, складало пишний почет при гетьмані, працювало в переписах («у ревізіях»), виконувало доручення дипломатичного характеру (участь у посольствах, ведення переговорів у XVII–XVIII ст.), брало участь у перекладі і зведенні правничих книг, складанні інструкцій для комісарів, складанні опису речей після смерті старшин різного рангу, збиранні підвод для надсилання в різні місця, догляді за будівництвом і виправленні шляхів, за гетьманськими маєтностями, поштою на окремих трактах, керівництві Похідною канцелярією гетьмана, роздачі державної допомоги бідним та неіснуючим, у роботі Генеральної рахункової комісії (засідателі), було присутнім при розділі маєтностей (добр) померлих старшин та російських військових [6, с. 3–4].

За соціальним становищем товариство стояло вище рядових козаків, а в його середовищі виділявся прошарок значних і старших. «Епітети «старшого, меншого» постійно супроводжували слово «товариство», – зазначала історик О. Єфименко, – «Старшое» становили переважно багаті, енергійні, освічені, досвідчені люди, із них вибирали посадових осіб, уряд» [3, с. 282]. На думку О. Шафонського, бунчукові товариші за статусом вважались нижче військових товаришів [14, с. 111–112]. Однак з часом, будучи наближеними до гетьмана особами, бунчукові товариші перевищили ранг військових товаришів, що супроводжувалося наданням їм офіційного статусу й привілеїв, прирівняних до генеральної старшини та полковників. Із запровадженням звання і чину бунчукових товаришів більшість значних і знатних військових товаришів поповнили їх ряди.

Згідно зі «Ступеневим малоросійських воїнських по званню чинів порядок за гетьманом» люди з таким званням мали п'ятий ступеневий чин, хоча в понятті військового правління він ставав дев'ятим [1, с. 62–63]. Під юрисдикцією полковника перебували менш впливові люди – «значкові товариші» (9-й ступеневий чин та 29-й у військовому правлінні).

Водночас залишався й термін «військове товариство». У другій половині XVII ст., як занотовано в «Малоросійском родословнике» В. Модзалевського, значна частина козацького товариства вживала такі терміни для визначення свого рангу: військовий товариш, знатний військовий товариш, значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, славетний і значний військовий товариш тощо. Як правило, це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Поступово терміни «військовий товариш» і «значний військовий товариш» набули юридичного визнання, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацт-

ва [9, с. XXIV; 12, с. 303–304].

Якраз в цей час, в 20-х роках XVIII ст., виникає категорія «помічників військових товаришів». Вони підпорядковувались Генеральній військовій канцелярії [15, с. 104–105]. На обслузі у значкових та бунчукових товаришів при клейнодах були козаки [17, с. 45].

У званні бунчукового товариша Ф. Савич перебував з 1725 по 1750 рік. В 1726 р., крім того, він одержав звання військового товариша. У другій половині XVIII ст. цей статус був майже обов'язковою сходиною для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів. Більшість вихідців із таких сімей брали на військову службу з наданням чину військового товариша. Нерідко звання або чин військового товариша надавалися як підвищення по службі «за служби предков».

Головним обов'язком військового товариша була військова служба власним коштом. Насамперед їх залучали до військових походів. Крім того, вони брали участь у роботі різних комісій – лічильних, слідчих, межових, порубіжних. Їх залучали до купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту та фуражу, в полковій канцелярії «в званні войсковых канцелярист» та «полковых канцелярист», для перекладу листів з польської та латинської мов, полковими комісарами – «в dopravке на обывателяхъ недоимочныхъ денегъ», індуктового збору, для нагляду за шляхами та поштовими трактами, за будівництвом Глухові та Батурині гетьманських резиденцій та виробничих споруд (як, наприклад, Федір Федорович Савич), за спорудженням фортець, для обліку гербового паперу. Проживали військові товариші, як правило, на території полку, підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії або Малоросійській колегії [12, с. 305–306].

У 1725 р. Федір Семенович позиває у Сосницькій сотенній канцелярії до козака с. Ляшківці Сосницької сотні Дмитра Татарина за побиття підданих. 1 листопада 1726 р. він отримав указ Генеральної військовій канцелярії про слідство у справі мешканки с. Жуклеве Понорницької сотні Гафії Павлової на довгогребельського гутника Павла Степанова за захоплення підвід з гутним склом і шкірами [6, с. 323].

Складається враження, що представник роду Савичів поринув у майнові спори і часто відвідував суди. Це вказує на його правову освіту. Військові канцеляристи були, насамперед, юристами. «Вони не могли недооцінювати конституційних справ, – вважає Омелян Прицак, – і не розуміти, що головним для тогочасної Малоросійської держави було впорядкування законодавства» [13, с. 64]. І як раз в умовах наступу на українські права і вольності єдиною можливістю заявити про себе

залишалась правова діяльність. Безперечно, серед тих, хто розробляв протягом 1728–1743 років новий правовий кодекс «Права, по которим судится малоросійський народ, сведенные в Глухове лета 1743», був і Федір Савич.

Майновий стан бунчукового товариша залежав від нього самого, його батьків чи родичів. Військову службу він здійснював власним коштом, використовуючи свою «козацьку» чи «шляхетську» землю, яку він отримав від батька, матері, діда чи тестя. Дружиною Ф. Савича була Настасія Петрівна Н (бл. 1703 – ?) [6, с. 11, 323]. У

У 1725 р. з подачі керівника Малоросійської колегії бригадира Вельямінова на всіх власників приватних маєтків Лівобережної України було накладено величезні податки. Але через два роки, коли в 1727 р., на трон замість імператриці Катерини I прийшов малолітній Петро II, великі податки були скасовані, а залишилися тільки ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького» [2, с. 234–235]. Це відчутно підвищило доходи Савичів.

Влітку 1729 р. канцеляристи переїздили із села в село, збираючи інформацію про їх заснування і власників. Вона систематизувалася, перевірялася в полку і вносилися до книг. «Сказання» старожилів доповняли документальні матеріали, як то універсали та пожалування. Так виникли полкові книги Генерального слідства про маєтності. В січні 1731 р. з усієї Лівобережної України такі книги звели до Глухова. Маєтності поділялись на шість розрядів: старшинські; одержані за заслуги, по грамотах і універсалах; ратушні; вільні; сумнівні та монастирські [4, с. 188].

Упродовж 1732–1736 рр. статки Федора Семеновича Савича поповнилось за рахунок майна у селах Гута Будиська та Дегтярівка Волинської сотні, в Стародубі, у сл. Веригінська Глухівської сотні, м. Бахмач та Батурині, а також у с. Слоуті Глухівської сотні та ін.

Середня донька, Марія Семенівна Савич, була одружена з Романом Федоровичем Бороховичем (?–1679 – ран. 1723) – значним військовим товаришем (1709–1718), наказним полковником полтавським, полковим осавулом гадяцьким, бунчуковим товаришем. У 1717 р. виклопотали універсал на м. Лютенку, не враховуючи прав інших спадкоємців. У 1718 р. він отримав царську грамоту на маєтності [6, с. 46, 396]. У подружжя не було дітей. У другому шлюбі (з лютого 1724 р.) Марія одружилася з відставним майором Юрієм Федоровичем Єропкіним [10, с. 86].

Відносно статусу жінки у Гетьманщині існували різні думки. Ф. Уманець вважав, що «условия тогдашней жизни создали небывалую самостоятельность женщины. (...) на каждом шагу встречаются сильные женские характеры и факты,

указывающие на их общественное значение». Йому заперечував О. Лазаревський: «Женщин с общественным значением тут вовсе не видится. Из исторических памятников XVII и XVIII вв. (преимущественно из «тестаментов») можно сделать одно заключение о тогдашней малорусской женщине, что в семье она занимала почетно как домоправительница» [8, с. 56].

Наймолодший син, Григорій Семенович Савич, народився в 1725 р. Він розпочав службу 1 вересня 1747 р., 4 жовтня 1749 р. став значковим товаришем Лубенського полку, 23 вересня 1779 р. – військовим товаришем. Григорій Савич був за полкового комісара при Германландському і Борисоглібському драгунських полках [6, с. 322]. Очевидно, що саме він був одружений на доньці Стародубського полковника (1709–1719) Лук'яна Івановича Жоравки. Її ім'я не відоме [10, с. 43].

З приходом до гетьманської влади Кирила Розумовського становище українських старшинських родів покращується. В цей час онуки Генерального писаря поєднали рід Савичів з не менш відомими прізвищами Ханенків та Якубовичів.

У Федора Семеновича з дружиною Настасією Петрівною (бл. 1703–?) було два сина: Федір (?–1768 – ран. 1778) та Петро (1729–ран. 1772). Старший, Федір Федорович, народився в 1718 р. в селі Ведмеже на Роменщині. Універсалом від 2 травня 1750 р. за служби прадіда, діда і батька (прадід, Сава Прокопович, – писар генерального суду, потім генеральний суддя; дід, Семен Савич, – генеральний писар до смерті; батько, Федір Савич, – бунчуковий товариш) разом із братом Петром отримав чин бунчукового товариша. Він працював у Генеральному військовому суді. Федір вдало одружився на Марії Яківні Якубович (1730 – ран. 1790) – дочці генерального осавула.

Молодший син, Петро Федорович (1729–1761 – раніше 1772), служив з грудня 1747 до 1749 рр. при Генеральній військовій канцелярії, з березня 1749 р. був військовим канцеляристом. 2 травня 1750 року він отримав звання бунчукового товариша. П.Ф. Савич спочатку служив у Лубенському полку, а потім перейшов до Стародубського. 1751 р. він супроводжував гетьмана Кирила Розумовського до Глухова, 1754 р. був призначений до Ніжинського полку, а ще через три роки – в слідчу комісію по скарзі польської сторони ржищівського управителя на бунчукового товариша Василя Гудовича і військового канцеляриста Івана Березовського про спірні землі.

У 1757 р. Петро Савич вдало одружився на доньці генерального хорунжого Настасії Миколаївні Ханенко (1737–1783(?)) [6, с. 322–323]. Нагадаємо, що Микола Данилович Ханенко (1690–1760) був визначним політичним і державним діячем Гетьманщини, дипломатом та мемуаристом. Він

навчався в Київській академії та у Львові, з 1710 р. перебував на військовій службі, був довіреною особою гетьманів І. Скоропадського і П. Полуботка. У травні 1723 р. П. Полуботок послав Миколу Ханенка і Семена Савича у складі депутації («от всего малорусского народа») до Петербурга домогатися дозволу на обрання гетьмана. За наказом Петра I разом із П. Полуботком він був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а 1726 р. повернувся в Україну, обіймав високі посади.

Дослідження еволюції впливовості старшинських родів свідчить, що після вимушеної опозиції в 20-х роках XVIII ст. наступне покоління Савичів, завдяки вдалим шлюбом, спробувало повернути свою могутність. Це сталося ще й внаслідок того, що владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764–1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію.

Посилання

1. Белашов В.І. Неопубліковані літописи «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / В.І. Белашов // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третьої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 170 с.
2. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
3. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – К., 1990. – 512 с.
4. Коваленко О.П. Сіверщина від сивої давнини до сьогодення [Текст]: історичні нариси / О.П. Коваленко. – Суми, ЗАТ «ІСА-Інтерпапір», 2009. – 308 с.: іл.
5. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782) / В.В. Кривошея. – К.: ІІЕД НАНУ, 1998. – Ч. 1. – 269 с.
6. Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея. – К.: «Стилос», 2009. – 432 с.
7. Кривошея І.І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. / І.І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2009 – № 2–3. – С. 40–49.
8. Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А.М. Лазаревский. – К.: Типография Имп. Ун-та Св. Владимира, Н.Т. Корчак-Новицкого, 1899. – 296 с.
9. Лукомський В.К. Малоросійський гербовник з рисунками Єгора Нарбути (Репринтне видання 1914 року) / Владислав Кресентійович Лукомський, Вадим Львович Модзалевський. – К.: «Либідь», 1993. – 213 с.
10. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник / Вадим Львович Модзалевський. – Т. I. : А–Д.–К.: Типографія Т-ва Г.Л. Фронцкевича і К°, 1908. – 286 с.
11. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 56–59.
12. Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. Наукові студії / Відп.ред. Валерій Смолій. – К., 2004. – 405 с.
13. Прицак О. Доба військових канцеляристів / Омелян Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России / Афанасий Шафонский. – К., 1851. – Ч. 1. – 189 с.
15. Швидько Г. Історія держави і права України (X – початок

XIX століття). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998. – 176 с.

16. Швидько Г.К. Бунчукові товариші // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Керівн. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Відп. ред. С.Р. Лях. – К. – Запоріжжя, 2006. – С. 62.

17. Шевчук В. Примітки / В. Шевчук // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 45.

Гриценко А.П. Потеря влияния Савичев в 1720–1740-е годы как результат наступления российских вельмож на права украинских старшин

Статья посвящена вопросу потери влияния украинской старшины в 1720–1740-х годах на примере рода Савичей и постепенного восстановления их могущества с приходом к власти гетмана Кирилла Разумовского.

Автор статьи исследует значение родства потомков генерального писаря Семена Савича с другими известными старшинскими родами Левобережной Украины Ханенко и Якубовичей для расширения собственных земельных владений в XVIII в.

Ключевые слова: Савичи, старшинские рода, бунчуковый товарищ, военный товарищ.

Hrytsenko A.P. The Savyches loss of the influence in the years 1720-1740 as a result of Russian nobles attack on the rights of Ukrainian officers

The article deals with the loss of influence of petty Ukrainian families in the 1720-1740's kind of an example the Saviches and their influence gradual recovery with the arrival of Hetman Kyrylo Rozumovskyi.

The author of the article shows value of relationship of descendants of the general clerk Savych with other famous Left Bank Ukraine officers' families Khanenko and Yakubovich for expansion of their own land possession in the 18 th century.

Key words: the Savyches, the officers' familie, mace comrade, military comrade.

17.02.2016 р.

УДК [94(977)(093.4): 347.67] «17»

А.В. Попружна

НЕОПУБЛІКОВАНА ДУХІВНИЦЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОСАВУЛА ІВАНА МАНУЙЛОВИЧА

У статті оприлюднено духівницю генерального осавула Івана Мануйловича (1734 р.), яка є цінним джерелом соціально-економічного, родинного, духовного життя представників соціально-політичної еліти Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.

Ключові слова: І. Мануйлович, Глухів, духівниця.

Актуальність статті зумовлена зростанням інтересу до вивчення історії повсякденності, складовою якої були поховальні ритуали і практики. За доби Гетьманщини сформувалася самотня поховальна культура козацької старшини, однією з складових якої були духівниці. Акти останньої волі козацької старшини засвідчують підготовку

до завершення життєвого циклу представників соціально-політичної еліти Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.

Мета статті полягає в оприлюдненні неопублікованої досі духівниці генерального осавула Івана Мануйловича, який належав до складу соціально-політичної еліти, що інтенсивно формувалась протягом другої половини XVII–XVIII ст. і відіграла значну роль в історії Гетьманщини.

Відомо, що життя та військова кар'єра Івана Мануйловича були пов'язані з Глуховом. У 1711 р. він згадувався як значний військовий товариш, у 1713–1714 рр. займав посаду осавула Генеральної артилерії, до 1728 р. – глухівського сотника, у 1724–1727 рр. – одного з правителів Генеральної військової канцелярії, у 1728–1738 рр. – генерального осавула. Помітну роль у кар'єрі Івана Мануйловича відіграли його родинні зв'язки та підтримка спочатку з боку його вітчима глухівського сотника Василя Ялоцького, а згодом – тестя генерального судді Олексія Турянського.

Іван Мануйлович уклав тестамент за шість років до смерті. Формуляр документу має традиційні складові – звернення до Бога, обрання місця поховання, розподіл майна, санкції за порушення, підписи свідків. Як і більшість представників козацької старшини, Іван Мануйлович обрав місцем останнього притулку Михайлівський храм у Глухові (збудований у 90-х рр. XVII ст. та зруйнований у результаті пожежі в 1784 р.). Водночас автор заповіту припустив, що може бути похований далеко від дому у разі загибелі під час військового походу. На поховання та поминання протягом року він заповів п'ятсот золотих, а на сорокоусти до храмів Глухова, Петропавлівського монастиря та церков у власних володіннях – тисячу золотих, які зять Іван Пироцький «руками своїми роздать должен».

Відомо, що ще за життя у 1714 р. Іван Мануйлович пожертвував «футор Шеинку и млин о двух колах з двором и пущеною» «на молитви» до обителі Гамаліївської [4, с. 385].

Тестамент ілюструє господарсько-економічні уподобання й заняття козацької старшини. Так, серед нерухомих маєтностей генерального осавула були шинки, комори, млини, винниці, солодовня, пасіка, броварня. Особливу увагу у тестаменті заповідач приділив своїй козацькій зброї, заповівши її онуку Степану.

Головними спадкоємцями, яким було залишено більшість маєтностей, стали дочка і зять – Марія та Іван Пироцькі. Втім, відомо, що після смерті Івана Мануйловича його племінник, генеральний бунчужний Дем'ян Оболонський, провів успішний судовий процес проти Івана Пироцького, в результаті якого відібрав значну частину спадку

Івана Мануйловича (села Бачевськ, Семенівку, Степанівку, Ромашкове) [5, с. 116–124].

Помер Іван Мануйлович у 1740 р. На жаль, невідомо, чи була виконана його остання воля щодо місця поховання. Втім, відомо, що рід генерального осавула Івана Мануйловича згадувався у синодиках Києво-Печерської лаври та Софіївського монастиря [3, с. 110–116].

Духівниця генерального осавула Івана Мануйловича є цінним джерелом з історії поховальної культури, повсякденного життя, родинних пріоритетів одного з представників козацької старшини. Водночас вона є джерелом з історії Глухова, адже у ній згадуються райони, храми, а також приміські села, урочища й річки, Севська брама – одна з брам Глухівської фортеці [2, с. 47]. Ці відомості збагачують уявлення про Глухів та його передмістя у першій половині XVIII ст.

Документ опрацьований на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. популярним методом. Місця, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком питання.

Вважаємо своїм обов'язком висловити вдячність директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Л. Дубровіній за допомогу в підготовці даної публікації.

Посилання

1. Коваленко Ю. Глухівські фортифікаційні споруди / Ю. Коваленко // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 42–49.
2. Кривошея В.В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках / В.В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 6 – С. 100–116.
3. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Мануйловичи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 627–638.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский – К.: Типография т-ва Г.Л. Фронцкевич и Ко, 1912. – Т. 3: Л–О. – С. 385–386.

Духівниця генерального осавула Івана Мануйловича, 1734 р.

Я, раб Божій, Іван Мануйлович, есаул войскової генералній. Благодатю всемогучого Бога здоров еще будучи при совершенном разуме, а уважаючи на смертелность, жеб внезапно, яко тать мя неготового не постигла, такоїи завремено (?) звичне Христианского, о души и грешном теле моем (?) (?) по zostалих жене моей Васси Алексеевне Турансковне [1], и дочери моей Маріи Мануйловичовне Ивановой Пироцкой [2] з мужем ей и зятем моим и потомству их сим моим добровольным тестаментом чиню порядок. Наипервей душу мою в руце всемогущаго Бога, яко сотворителя свого от него же создан, если так при кончине жития моего, яко и в бесконечных (?) (?) веруя и надеяся при том и смиренно его ж маестат Божіи моля да милостив будете й и в

день втораго и страшного пришествия, а тело мое грешное, яко земля земле паки да предастся при парахиальной церкви нашей святого архистратига Михайла, а ще временное житие мое судьбами Божіими в дому моем придерся мне кончити, а ще же в служби где и в далеком растоянии, теди где Бог благоволитиме, там погребсти завещаю, однако же на погребение и на усех столах иж до годового священникам, дияконам, дякам, понамарям, странным, убогим и нищим роздати золотих пять сот за душу мою приказую, а на сорокоустіи по всех церквах глуховских, тако ж по селах моих и где толко хутори мои найдутся, тут же на монастыр глуховскій Петропавловскій [3], и на прочіи обители святыє золотых тысячу записую, що усе зять мой Іван Пирацкій руками своими роздать должен. Жене моей, Васси Алексеевне Турансковне, слободку в селе Ромашкове [4], на купленной мною земле моей поселенную с людьми и двором в той же слободце стоящий со всем строением як в себе имеется, винницу о трех казанах медных, гаи, поля и сеножати до того добра приналежные, млины в двох (?), и о чотирех колах, всю греблю, пасеку там же стоячую в доживотное ея владение отказую и посполитых людей в том же селе Ромашкове живущих, за службы войсковые мне данных, ей же, жене моей, по кончину ей вручаю. А по смерти ея все вышепомянутые добра и маетность Ромашков должны возвратитись во вечное владение при родной и прямой наследницы дочери моей Марьи Мануйловичовне Ивановой Пироцкой мужеві ея и потомству их. И в вечность той же жене моей Васси футор в миргородском полку на Головах [5] стоячий в мене купленной и построенной со всем набитком, як тепер все имеется, то есть з конми, товаром рогатим и з овцами, и со всем степом, и с прочими угодиями в потомние часы ленгую. Волно ей дати, даровати и продати кому, хотя и записать, карету и четверню коней з шорами, канторами, ленцами, и еще под палубы (крытыя повозки) коней пар две; ей же записую и под возы пар две совсем з хамутами, и дворец на Вериги не [6] (в Глухове) недавно мною у пана Кутневского куплен с садом, пчоли усе за Семеновкою в лесе найдувчиесь, ей же, жене моей подаю во вечность, и с селом Бачевским [7] с подданными и полем пахотным и млином одним прозиваемым старим владети оной жене моей до смерти ея, в дворе месном глуховском по смерть свою жити силна она, и з семеновского гаю дров до двору на потребу привести невозбранно, шинк мурованіи в городе Глухове на ринку стоячий, бровар и солодовню и комор три, а четвертую за местом в доживотное ленгую ей владение, и млин полошковскій о двох каменях оной жене моей во вечность отписую з двором при млыне найдуючийся и двор недавно мною куплений в

Данили Кутневского с полями, гаем и зрубом, также двор зас? Уздицкій [8] у хабрики купленніи до живота ей самой записую с садом при нем будучим, все сие више приписанние угодия, якие до животне сожителнице моей отписую, тие по смерти ея мают непременно во вечную поссессию.

Дочерь моя Мария Иванова Пироцкая, муж ея и потомство их прямые и сукцессоры принять, а которые во вечность ей отписую в сем тестаменте моем тие силна будет супруга моя волна кому хотя дати, записати и за душу мою ленговати, и продати мимо детей моих, кому хотя позволяю. Млин новокупленіи о двох колах у попа Савинского (уростриги?), в полку прилуцком (ведлуд?) записок з полем пахотним, з степом, и с гаями, и со всеми угодиями, и с товаром рогатим, с конми, и с овечками жене моей Вассі, а по смерти ей внукам моим. Млин мне от пана Ялоцкого даний з ступником на гребле семеновской вручаю жене моей до смерти ей, а по смерти ей дочці моей і внукам моим, сеножати ей половину самой (милной ?) в Заболотове [9], в озерах рыбу ловить, и две у Хижках [10] до жития ей, панеи Анастасьи Мануиловичовне Василиевой Оболонской [11], сестре моей родной, покойная матка наша по своему рассмотрению за живота еще своего, що хотела уделом дала, а по смерти покойной матки нашей поостались имения движимые усем по половине давно мирно поделилисмося, и ни в чем необижен от нас зостаєт! Марию Ивановну Мануйловичовну Иванову Пирацкую, дочер мою и мужа ея и потомство их прямыми природными и правильными наследниками сукцессорами и вечными обладателями всех моих добр движимых и недвижимых, чинячи сим тестаментом укрепляю и веку и сто записую им, а именно двор мой в городе Глухове стоячи, в яком сам жілев со всем як есть, две шинковніи за Сивскою брамою [12] стоячіи, двешинковніи наринкустоячіи мурованіи, комор три в ринку, (и ей верную?) за местом, двор на Веригине построєнніи с приналежними до него хатами, огородами, сеножати и поле, усе, сколько под Глуховом лежит во всех руках, слободку Семеновку [13] во всем як сам владел, то есть двор с хоронным строєнием, греблю з трома колами и четвертим ступником, подданных усех, гай і леси, пасеку уздицкую з лесом, хутор Уздицкій и людей при нем живчих, хутор Тулиголовскій [14] с полями, сеножати под ним млином вишняком, хутор в Хижках з сеножатию и гаем новокупленіи, озера рыбне в Заболотове сколько их ест купление, село Ромаши уезду глуховского з посполитими людьми всеми, да там же в Ромашкове слободку на купленной земле поселенню з подсуседками, з двором и всем хоронным строєнием, ему як себе имеется, винницу о трох казанах, гаи, поля и сеножати до того двора приналежние, млини

о двох (?) и о чотырох колах и всю греблю, пасеку со всем в оном Ромашкове, село Бачевку в уезде глуховском лежачое со всем подданством гаями, лесами и двома млинами, прозываемим Старим и Новым з сеножати и полями со всем ненарушне, село Гудими [15] з дворцем и подданством, полями, сеножати и гаями, хутор (?) там же за Гудимами стоячи купленніи со всеми до него приналежностми, тут же (прут?) новокупленій мной в пана Данила Кутневского на Асмани [16] найдуючієся со всеми млинами, пушою, сеножати и полями, двор у Кутневского купленніи з полем пахотним, усем, сколько есть у Полошках [17] жене моей у вечность волно ей даровати и продать, також в Полошках двор с подданными и полем при сем и стадце мое усе кони та вся рогати овцы и прочую скотину, всю од мала до велика.

Во всех више прописаних маєтностях и хуторах моих, где шо сищется все дочери моей, мужу ея и потомству их во вечность и потомству их во вечное владение беспрепятственное заживание и в зуполную мощь и диспозицію поручаю и укріпляю и статечно записую и яком правом беспрепятне я владел, тоє ж мое право им дочери моей, мужеві ея и детям их во вечные (роды ?) сполна вживаю чрез сей тестамент во вся уступаю тут же одежду мою всю рыцерскую, збрую, то есть кульбаки оправних три и простую одну, шабель три, ронды два, сагайдаков два, ладовницу, пистолетов пар две, фузеи шесть, рог оправніи и протчую апперенцію Степанови Пирацкому, внуку моему, и другому потомству их записую и отдаю вечными часи, (?) (?) шо имею о том особенное распоряжение писменное (ре-естровне?) за рукою моею в мене оставленною объявить, а на все више показанние маєтности и угодіи писменные крепости, а найпаче монаршіе грамоти и гетманские универсалы и купчие записи до со-вершенного возраста внучат моих Стефана панни Пироцких и прочих их потомства, Ивану Пироцкому бунчуковому товаришови и зятєви моему в соблюдение и содержание з женою его (?) моею поручено сей остатній воле моей завет по власному моему расположению и диспозиции составлена (?) жене, и должна жена и дети мои во всем его це(?) и ненарушне сохранили и исполнили. Богом их Создателем вся твари и отмстителем кому ж да по делом улещаю и грожу, а крєвних моих блиских и далеких покорствєнно прошу ни в чом и наименшом сего тестаменту моего не нарушатъ и противности никакой не являть, но что кому здесь написано, тим без всякого роптания и прекословия доволствоватись конечно, а ще же, кто и в малом чом смети не нарушати и розаряті сей мой тестамент, того да разорит Бог душу с телом, и взаємно да не будет исполенно и его остатное завещание по нему; (изже?) пред нелицемірним судией Хри-

стом Господом хотящим судити живых и мертвых и всяким преступником и нарушителем сей тестаментальной воли моей и нам судитись, которіи злослушание и разорение конечной децизии моей буди (?) (?) бесконечные веки аминь. Да всякому (етушнему?) спивающему и ведущему сей мой остатній завет без наименшаго сумнителства будет вероятен підписом собственной руки моей и приложением власной печати моей ствержаю и умоцное и вечное (?) к сему моему тестаменту подписуюся собственноручно Ея императорскаго величества войска запорожскаго асаул енералній Иван Мануйлович, 1734 року ноябрю шостого дня, в Глухове.

По прошению самого его милости пана асаула енералного (?) обозній енералній Яков Лизогуб подписал.

(?) будучи судиа енералній Иван Борозна подписался.

По прошению самого его милости пана Ивана Мануйловича асаула енералного генералній підскарбій Андрей Маркович подписался.

По прошению воскового енералного асаула его милости пана Ивана Мануйловича, восковій енералній писар Михайло Турковский к сему духовному завету руку приложил.

По устному прошению его милости пана асаула енералного Ивана Мануйловича и обоих сторон посесора в том часу в дому его будучому, асаул восковій енералній Федор Лисенко на сей духовной подписался.

Усне упрошеній о подписе его милости пана Ивана Мануйловича асаула воскового енералного к сему его тестаменту подписуюсь, войсковій енералній хорунжій Яким Горленко рукою власною.

Згодившися на тот час в доме пана Ивана Мануйловича асаула воскового енералного, и по упрошению всех сторон в сем же тестаменте положенній подписался Семен Галецкий бунчужній енералній.

Тут же по згодившіся в доме его милости пана Ивана Мануйловича асаула воскового енералного на сем тестаменте подписался Григорій Панкович асаул полковій прилуцькій.

По прошению воскового енералного асаула его милости пана Ивана Мануйловича Глуховскій и Иванполскій пртопоп (?) Галяковскій к сему духовному крайней его воли тестаменту руку приложил.

По прошению воскового енералного асаула его милости пана Ивана Мануйловича наместник протопопіи глуховской Никифор Иванович к сему духовному крайней его воли тестаменту руку приложил.

По прошению воскового енералного асаула его милости пана Ивана Мануйловича Никифор Шолупина священник николаевскій глуховскій к сему тестаменту руку приложил.

*Институт рукопису НБУ ім.В.Вернадського,
ф.1, спр. 57558, 5 арк.*

1. Васса – дружина Ивана Мануйловича, дочка генерального судді Олексія Турянского.

2. Марія Пироцька – єдина дочка, одружена з бунчуковим товаришем Иваном Пироцьким.

3. Глухівсько-Петропавлівський монастир – чоловічий монастир, заснований у XIII ст. Проіснував до першої чверті XX ст.

4. Ромашкове – село, засноване у XVII ст. Нині Ромашкове – село Середино-Будського району Сумської області.

5. Голтва – село у XVIII ст. входило до Миргородського полку. Нині село Говтва Козельщинського району Полтавської області.

6. Веригин – давній історичний район Глухова.

7. Бачівськ – село відоме з кінця XV ст. Нині село Глухівського району Сумської області.

8. Уздицький хутір – село відоме з першої половини XVII ст. Нині село Уздиця Глухівського району Сумської області.

9. Заболотове – нині село Кролевецького району Сумської області.

10. Хіжки – село, засноване в першій половині XVII ст. Нині село Конотопського району Сумської області.

11. Анастасія Оболонська – сестра, дружина сосницького сотника Василя Оболонського.

12. Севська брама – одна з фортечних брам Глухова середини XVIII ст.

13. Семенівка – село відоме з другої половини XVII ст. Нині село Глухівського району Сумської області.

14. Туліголове – село, засноване в XVI ст. Нині село Кролевецького району Сумської області.

15. Гудими – село Глинської сотні Лубенського полку. Нині село Сумської області, Роменського району.

16. Єсмань – річка, що протікає у Сумській області, права притока річки Реть.

17. Полошки – село відоме з другої половини XVI ст. Нині село Глухівського району Сумської області.

Попружня А.В. Неопубликованная духовница генерального есаула Ивана Мануйловича

В статье опубликовано духовницу генерального есаула Ивана Мануйловича (1734 г.), которая является ценным источником социально-экономической, семейной, духовной жизни представителей социально-политической элиты Гетманщины второй половины XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: И. Мануйлович, Глухов, духовница.

Popruzhna A.V. Unpublished testament of Captain General Ivan Manuilovych

The article was published on the will of Captain General Ivan Manuilovich (1734), which is a valuable source of socio-economic, familial, spiritual representatives of the social and political elite of Ukrainian Cossack state of the second half of the XVII–XVIII centuries.

Key words: I. Manuilovych, Hlukhiv, testament.

20.03.2016 p.

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ЗДОБУТКИ ГЛУХІВСЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ

У статті розглядається місце літературно-публіцистичних здобутків глухівських канцеляристів у державотворчих процесах Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. Висвітлюється вплив «козацької історіографії» на риси національної ідентичності українців пізнішого часу. Підкреслено значення Глухова як державної столиці гетьманів і духовно-культурного центру України зазначеного періоду.

Ключові слова: канцеляристи, «козацька історіографія», щоденник-хроніка, літопис, панегірик, бароковий історичний роман, переказ, легенда, ціннісні орієнтири, національна ідентичність.

Існування української автономної державності в другій половині XVII–XVIII ст. створило сприятливі умови для еволюції національної культури. Розширення зв'язків із Західною Європою, розбудова держави потребували високоосвічених людей, урядовців, канцеляристів, що сприяло розвитку освіти і культурних зв'язків, піднесенню політичної думки. Бурхливі події історії відобразились у літературі, мистецтві, театрі, книгодрукуванні, народній творчості.

Мета статті – систематизувати матеріали про літературно-публіцистичні здобутки глухівських канцеляристів та окреслити їхню роль в державотворчих процесах Гетьманщини.

Дослідженням виникнення, походження, статусу військових канцеляристів займалася О. Апанович. Аналізуючи особовий склад Генеральної військової канцелярії Гетьманщини XVIII ст., вона кваліфікувала створений стан як особливе коло української інтелігенції. На особливому значення ролі глухівських канцеляристів в українському державотворенні наголошував академік О. Прицак, виділяючи окремий період в історії України – «доба глухівських канцеляристів». Першими дослідниками козацьких літописів були О. Бодяньський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, Д. Чижевський, Т. Шевченко.

Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст., козацькі літописи як історичну, барокову традицію козацького літописання, крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-культурне явище розглянуто у працях В. Белашова, В. Берези, А. Бовгиря, В. Вечерського, М. Возняка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Дзири, Я. Дзири, М. Корпанюка, В. Кречотеня, Д. Наливайка, Т. Нікольченко, Ю. Нікольченка, Г. Павленко, В. Руссова, Д. Чижевського, В. Шевчука та ін.

І. Франко перший з'ясував літературну значимість козацьких літописів, привернувши до

них увагу як до художньо-літературних творів. М. Грушевський доводив генетичну спорідненість давньої української літератури зі «старою» літературою. Генетичні зв'язки між давнім і новим письменством досліджував С. Єфремов.

Літопис Самійла Величка досліджували видатні вітчизняні та зарубіжні вчені: Д. Багалій, М. Возняк, Д. Дорошенко, В. Іконніков, Г. Карпов, М. Костомаров, О. Левицький, Ю. Луценко, М. Максимович, М. Марченко, Д. Наливайко, М. Петровський, М. Погодін, В. Сарапін, В. Соболев, С. Соловійов, Д. Яворницький. М. Грицай, Я. Дзира, Ф. Колесса, В. Кречотень, О. Мишанич, Д. Чижевський, В. Шевчук. Вони приділили багато уваги аналізу художніх особливостей цього твору.

Літопис Самовидця став об'єктом дослідження істориків, літературознавців, філологів, мовознавців, письменників: Д. Багалія, О. Бодяньського, М. Возняка, Я. Дзири, В. Іконникова, М. Костомарова, О. Левицького, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка, Д. Яворницького та ін. Григорію Граб'янці і його літопису присвячено праці Ю. Луценко.

Політичним та культурним центром України, набувши статусу столиці Гетьманщини, у XVIII ст. стає Глухів. У ньому розмістилася Генеральна військова канцелярія разом з іншими вищими урядовими установами. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного минулого України, готували для себе рукописні збірники, в яких уміщували уривки з рукописних або друківаних книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козаччини. Укладачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріюшів-журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення [1, с. 94].

З-поміж урядовців Генеральної військової канцелярії вийшло чимало державних і культурних діячів. Фактично то був центр підготовки нової української еліти, яка стояла на світських позиціях, опанувала державне мислення й мистецтво урядування. Багато дітей козацької старшини здобувало тут кар'єру на посадах військових канцеляристів. Для їх вишколу у Глухові був навіть створений спеціальний «канцелярський курінь» [2, с. 73].

На думку Омеляна Прицака, стан військових канцеляристів у Глухові XVIII ст. був носієм історичної пам'яті та державницької свідомості українського народу. Саме в цьому середовищі виник феномен «козацької історіографії», пов'язаний із реалізацією конечної потреби створення секулярної історії України [3].

Твори генеральних канцеляристів посідають надзвичайно важливе місце в інтелектуальній спадщині української еліти зазначеної доби. Вони відбивали історичні погляди, ціннісні орієнтири світської інтелігенції, політичної культури, уявлень про себе і сусідів, певною мірою вплинули на риси національної ідентичності українців пізнішого часу.

На процес формування рис культурної ідентичності канцеляристів впливали домінуючі в суспільстві буденні уявлення, світоглядні стереотипи, загальна духовна атмосфера, а також публічні ритуали і церемонії, що відбувалися на державному рівні як у гетьманській столиці – Глухові, так в головних центрах імперії – Петербурзі й Москві.

Щоденники генеральних канцеляристів Миколи Ханенка «Діаріуш або Журнал», «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка», Якова Марковича, Пилипа Борзаківського, Павла Ладинського, члена Другої малоросійської колегії українського філософа, просвітника-демократа Якова Козельського, багатотомні щоденники-хроніки невідомих авторів стали новою формою літописання та вираження національного патріотизму.

У XVIII ст. у «вченій» культурі України визначився стійкий інтерес до козацької теми. Значний внесок у подібну літературу зробили автори, на самосвідомість яких вплинуло соціокультурне середовище військових канцеляристів, насамперед С. Дівович, С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський.

Одним із найвідоміших козацьких літописів є «Літопис Самовидця» невідомого автора, якого звать «таинственным анонимом» (видання київської «Временной комісії для розбору древних актов», Київ, 1878). Це, мабуть, був український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й свої записи почав десь близько 70-х років XVII ст. Оповідає автор про події, як самовидець, особливо в другій половині своєї праці, доведеної до 1702 р., але разом він дуже добре вмів додержати й надзвичайно об'єктивного, просто епічного тону, скупого на деталі особистого характеру, зате багатого на цікаві громадські відомості. Ця об'єктивність робить з літопису Самовидця дуже цінне історичне джерело [4, с. 207]. Самовидець підкреслює всенародний характер війни, виділяє військовий талант Богдана Хмельницького, наголошує на його патріотизмі, сміливості, витримці й авторитеті серед козацтва.

З історією Глухова пов'язане ім'я перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича, автора віршованого діалогу «Розмова Великоросії з Малоросією».

У діалозі між Росією і Україною головна увага надана героїчній боротьбі українських козаків-

патріотів з турецькими, татарськими і польськими ворогами, починаючи від перших кошових та гетьманів і закінчуючи Розумовськими та їхньою роллю в історії. Пафос цього твору полягає у визнанні Малоросії як рівній Великоросії.

Матеріали щоденників, зроблені військовим канцеляристом Миколою Ханенком, а також його особистий щоденник, який він розпочав 1719 р., а закінчив на схилі літ, є цінним історичним джерелом, що дає змогу досить добре простежити риси авторської індивідуальності, що сформувалися під впливом культурно-історичного середовища, до якого входили освічені кола українського суспільства, в тому числі військові канцеляристи. Йдеться, зокрема, про впливи на них барокової культури з увагою до вигадливих деталей, емблем, символів, алегорій.

Наші козацькі літописи підвів під одне спільне визначення М. Грушевський, назвавши їх «літературою канцеляристів». Приналежність до канцеляристів тільки давала змогу професійно тримати в руках перо. Зводячи в єдине їхні погляди, В. Шевчук робить висновок, що позицій було здебільшого три: перша – старшинська, яка підтримувала гетьманську владу і автономію як вигідні собі і дивилася на всіх інших згори; друга – шляхетська, яка була більше зацікавлена в царських чи королівських дарунках і через це скося дивилася на гетьманську владу; третя – загальнокозацька, яка дбала про інтереси цілого козацького стану [5].

Як вершини української історіографії початку XVIII ст. дослідники класифікують твори Григорія Граб'янки та Самійла Величка, які в історіографічних нарисах отримали назву «козацьких літописів». Зв'язок з бароковою культурою простежується у «літературизації» джерельних текстів, акцентуванні надмірної уваги на історичних подіях, благородних героях, контрастне представлення «добра» та «зла». Чільне місце в творах відводиться опису екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків історії [6].

Протягом усього XVIII ст. літопис Григорія Граб'янки був чи не найпопулярнішим серед рукописної «козацької» літератури, що містила історіографічні твори з більш чи менш вираженим прагненням до художнього осмислення подій, віршових комплексів, збірок офіційних документів, пактів, статей, договорів тощо.

У передмові Григорій Граб'янка у дусі барокової поетики заявляє, що мета його праці – загальна користь. Він, як і польські історики, виводить генеалогію козаків від «праотця свого Гомера, внука Ноева» і від козарів (хозар). Народ «малоросійський» походить від скитів та аланів. Сплетення історичного і фантастичного теж указує на барокову естетику літопису. Автор прагне нагадати читачеві про колишню славу козацьку, що

було дуже важливим в умовах поступової втрати Україною автономії [7].

Літопис Григорія Грабянки, вживаючи сучасну термінологію, Ю. Луценко називає бароковим історичним романом. Тут наявний широкий спектр художніх засобів. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази. На сторінках твору ми зустрічаємо такі властиві для барокових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичними, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичних подробиць, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів і т. ін.

Відповідно до свого завдання – звеличення Хмельницького і його доби – Грабянка написав свій твір складною, сильно стилізованою під церковнослов'янську українською книжною мовою того часу. Архаїзуючи мову, автор прагнув досягти високого, патетичного стилю розповіді, в яку все ж проникли народнорозмовні елементи [8, с. 9].

Літопис Самійла Величка є не тільки Літописом, але й історичним, і художнім, і публіцистичним твором, збіркою документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологією художніх творів різних авторів. А насамперед – то витвір духу самого С. Величка, велична пам'ятка, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі. Поруч з І. Вишенським, Л. Барановичем, Ф. Прокоповичем, Г. Сковородою, І. Фальківським С. Величко – монументальна літературна постать [5].

Розглядаючи Величків твір на тлі світової літератури, В.О. Соболев відзначає: «Своїм твором С. Величко включився в розробку популярної в європейській бароковій літературі теми руїни, смерті, нищення, але осмислив її відповідно до національної ментальності, послугуючись традиційно-вітчизняними, закоріненими у фольклор та поезику давньоруських літописів, засобами» [9].

У цьому літописі вперше в українській літературі подано систематизовані життєписи гетьманів. Так само, як і для Граб'янки, для Величка центральним сюжетом його історії виступають події Хмельниччини. У політичному плані автор послідовно відстоює ідеї українського автономізму, наголошує на винятковій політичній ролі козацтва, його шляхетності [5].

Центральною статтю Величкового твору (як і в інших козацьких літописах) виступає Богдан Хмельницький. В ідеалізації образу Хмельницького автор спирається на фольклор. У «Сказанії» гетьман постає не тільки геніальним воєначальником, а й блискучим промовцем. Величко порівнює Хмельницького із біблійним Мойсеєм, неодноразово підкреслюючи, що гетьман має особливий, даний від Бога розум. Досить привабливим постає в літописі образ легендарного кошового отамана Запорозького

Війська Івана Сірка, в чому особливо позначився вплив української народно-поетичної традиції [7].

Джерела Літопису Самійла Величка – проблема важлива і суперечлива. Метод їхнього використання сам автор означив доволі просто: «Що в одному джерелі не знайшов – доповнив з іншого» [5, с. 29].

Д. Багалій вважав, що автор Літопису вносив до тексту цілі документи, які йому траплялися, бо не любив і не хотів складати своє історичне оповідання лише на основі переказів [10, с. 68].

Джерелами для літописця слугували літературні твори різних авторів, зокрема панегірики, вірші, епітафії, щоденники історіографів, описи битв, усні перекази, легенди, особисті враження. Окремі, уведені до Літопису тексти можна розглядати як літературну антологію барокових традицій. С. Величко надзвичайно чутливий і уважний і до наративних джерел: активно використовує українські народні перекази, легенди, думи, пісні, особливо ті, які мають пряме відношення до козацтва [11], часом прямо посилається на розповіді старих людей [5].

Величкове переосмислення спадщини своїх попередників органічно вписується в систему загальноєвропейських барокових історико-літературних здобутків, коли творча компіляція і переклад надавали творчій широті, цільності, звучності завдяки творчому поводженню з джерелами, нетрадиційному підходу до перекладу як процесу. На думку Ю.М. Нікольченка, саме вірогідність джерел, історична правдоподібність змальованих у Літописі подій, явищ і постатей суттєво вплинула на визначення його першості серед шедеврів української історичної літератури XVII–XVIII ст. [11].

Найстаріша книга, на яку посилається С. Величко, – щоденник Окозького, друкований у Кракові 1639 р. В огляді джерел він називає «Війну домову» С. Твардовського, видану в Каліші 1681 р., і російський переклад книги С. Пуфендорфа «Введение в историю европейскую», видану в Петербурзі 1718 р. Крім того, він знайомий з хроніками Гвагніна і Кромера, має анонімну польську книжечку під назвою «Нужда з Бідою з Польщі йде», користується «Синописом» і «Скарбницею» І. Галятовського, видрукованою в Новгороді-Сіверському 1676 р., книжкою того ж автора «Костел західній», відзначає праці Д. Туптала, зокрема його знамениті «Четь-Мінеї», перелічує праці М. Максимовича, Л. Барановича, цікавиться книгами, що виходили в Росії, але мали певне відношення до України («Катехізіс» у перекладі К. Істоміна, «Вечеря духовна» С. Полоцького). Йому відомі друковані конституції вільного екстраординарного сейму у Варшаві, поема О. Бучинського-Яскольда «Чигирин», «Звільнення Єрусалима» Т. Тассо, на основі якого він створив

власну новелу, одну з кращих, які знає наше старе письменство. Він подає уривок з астрономії краківського астронома Ормінського, користується краківськими газетами [5].

Як вихованець Київської академії, Величко вільно оперує образами античної міфології, добре ознайомлений із сучасними йому законами риторики, знає закони версифікації, розрізняє «гладкий» стиль від невправного, іронізує з невправних віршів, тобто має певний і досить вироблений літературний смак [5].

С. Величко писав свій Літопис складною канцелярською мовою, яку можна назвати й штучною, – такою мовою не розмовляв ніхто. П. Житецький визначив її як «строкату, причавлену при тому канцелярською рутинною, з роздутим уявленням про козацьке наріччя». І справді, С. Величко називає свою мову козако-руською і визначає як козацьке наріччя. Перед нами типова книжна українська мова, якою широко користувалися як літературною тільки на Україні в XVII–XVIII ст. Інша справа, що вона залишалася мертвою, як мертвою була й сама ідея витворювати якусь окремішу «наукову мову». Але така практика існувала упродовж століть – суміш української народної і старослов'янської, густо пересипана полонізмами й латинізмами, з фразою, будованою не без впливу латинської [5].

Годиться відмітити кілька рис Величкового письма. Літопис написано, по суті, одностильово, але нерівно. В текст уводяться часом легенди, вірші, оповідання, а окремі частини звучать як окремі оповідання (наприклад, опис Корсунської битви, опис нападу турків на Запорозьку Січ, облога Чигирини турками). Він уміє вести розповідь, викликаючи у читача інтерес, а насамкінець подає вражаючі сцени. Саме тому деякі описи набувають особливої художньої сили, наприклад, сцена загибелі І. Брюховецького чи А. Мурашка. Завдяки об'єктивному викладу, насиченості Літопису документами, такі введення відіграють особливу естетичну роль [5].

Велика кількість і різносюжетність літературних творів глухівських канцеляристів свідчить про значення Глухова не тільки як державної ставки гетьманів (Суботів, Чигирин, Гадяч, Батурин), але і як про духовно-культурну столицю України.

Посилання

1. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–98.
2. Вечерський В.В., Белашов В. Глухів [Текст] / Віктор Вечерський, Валерій Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 165 с.
3. Прицак О.І. Мій шлях історика / Прицак О. // Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж: [б. в.], 1991. – С. 62–78.
4. Сфремов С. Історія українського письменства / за ред. М.К. Наєнка. – К., 1995. – 538 с.

5. Величко С. Літопис [Текст]: у 2-х т. / Самійло Величко: пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро. 1991. – Т. 1. – 371 с.

6. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2011. – 407 с.

7. Береза І.Ю., Руссова В.М. Історія української літератури (давня література): навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – 171 с.

8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

9. Соболев В.О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко: [монографія]. – Донецьк: Отечество, 1996. – 334 с.

10. Багалій Д. Нарис української історіографії: Літописи / Дмитро Багалій. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. – 138 с.

11. Нікольченко Т. М. Джерелознавчий аспект дослідження літопису Самійла Величка / Т.М. Нікольченко, Ю.М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. – 2012. – Вип. 4. – С. 59–66. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vmdu_fks_2012_4_12.pdf

Заика В.В. Літературно-публицистические достижения глуховских канцеляристов

В статье рассматривается место литературно-публицистических достижений глуховских канцеляристов в державотворческих процессах Гетманщины второй половины XVII–XVIII вв. Освещается влияние «казацкой историографии» на черты национальной идентичности украинцев более позднего времени. Подчеркнуто значение Глухова как государственной столицы гетманов и духовно-культурного центра Украины указанного периода.

Ключевые слова: канцеляристы, «казацкая историография», дневник-хроника, летопись, панегирик, барочный исторический роман, пересказ, легенда, ценностные ориентиров, национальная идентичность.

Zaika V.V. Literary and publicistic achievements of the Hlukhiv office clerks

The article analyses the role of the literary and publicistic achievements of the Hlukhiv office clerks in the state developing processes of the Hetman Ukraine in the second half of the 17th century–18th century. The influence of the «Cossack historiography» on the national identity features of Ukrainians of the later period is highlighted. The importance of Hlukhiv as the state capital of Hetmans and the spiritual and cultural centre of Ukraine in the mentioned period is stressed.

Key words: office clerks, «Cossack historiography», daily chronicle, historic chronicle, eulogy, Baroque historical novel, tale, legend, values orientations, national identity.

09.03.2016 p.

ГЛУХІВСЬКА СПІВАЦЬКА ШКОЛА ТА РОЛЬ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА У ЇЇ ЗАСНУВАННІ

У статті розглядається діяльність Глухівської співацької школи та роль гетьмана Данила Апостола у її заснуванні з огляду на розвиток культури та традицій початкової музичної освіти в Україні у першій половині XVIII ст.

Ключові слова: хорова культура, початкова музична освіта, співацька школа, придворна капела.

Культура відіграє велику роль у формуванні суспільства, впливає на сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності. Але ні соціальний прогрес, ні самовдосконалення особистості неможливі без засвоєння духовних скарбниць культури всесвітньої, передусім, вітчизняної.

Величезне значення в українській музичній культурі XVIII ст. мала створена за ініціативи гетьмана Данила Апостола в 1729 р. глухівська співацька школа.

Виникнення глухівської музичної школи у XVIII ст. обумовлено надзвичайно високим розвитком музично-співочої культури в умовах функціонування Української козацько-гетьманської держави (1654–1764 рр.), а також розмаїттям культурно-музичного життя в тогочасній Україні [1].

Дослідження про роль гетьмана Данила Апостола у заснуванні Глухівської співацької школи не мають цілеспрямованого та систематичного характеру. Значення Глухівської школи співу в соціокультурних процесах XVIII ст., традиції, принципи її функціонування досліджувала І. Бермес. Питання впливу школи на становлення національної професійної освіти в Україні доби Гетьманщини, розвиток вітчизняної музичної культури були предметом уваги В. Іванова, К. Майбурової, Л. Горенко, Г. Локощенка та ін. Феномен Глухівської школи досліджували також А. Ольховський, Г. Самойленко, С. Самойленко, О. Васюта, В. Белашов, В. Мудрик та ін.

Мета статті – висвітлити динаміку створення, особливості функціонування Глухівської співацької школи як навчального закладу доби Гетьманщини з огляду на роль гетьмана Данила Апостола у її заснуванні.

Діяльність школи та її навчальний процес проходили під опікою гетьманського уряду й органів адміністративного управління – Генеральної військової та Генеральної скарбової канцелярій [2].

Одногослобно обраний гетьманом Д. Апостол спромігся ліквідації Малоросійської колегії та підпорядкування Гетьманщини Колегії іноземних справ, продовжив справу П. Полуботка в реформі

судочинства, створив комісію по зведенню норм, що застосовувалися в українських судах в єдиний кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» [3, с. 256].

Д. Апостол повернув з Криму запорожців, призначив нову генеральну і полкову старшину. Важливі посади дістали колишні мазепинці, що яскраво виявило політичні симпатії нового гетьмана. Гетьман підтримував людей освічених та інтелігентних [4, с. 238].

Про освіту Д. Апостола відомо небагато, але треба думати, що він не тільки був освіченою людиною свого часу, але й цікавився загальноєвропейськими ідеями та подіями і стежив за новинами з чужоземних країв. Яків Маркович занотовує у своєму «Щоденнику», що 2 травня 1731 р. гетьман (Апостол) прислав йому французькі газети, які, очевидно, були в Апостолів звичайною появою.

Був Апостол і добрим сім'янином, який дбав про забезпечення й освіту своїх численних дітей. Один з його синів, Петро Апостол, знав кілька іноземних мов і відомий як автор опублікованого щоденника російською і французькою мовами. В щоденнику П. Апостола міститься повідомлення про те, що з 12.07.1726 р. він розпочав брати уроки на «клавесині» у іноземця Шмідта [5].

Відомо, що в 1730 р. до двору імператриці Анни Іоанівни Данило Апостол відрядив «гусліста» – ритора чернігівської «Академії» Астрункевича. Запис в щоденнику М. Ханенка від 17 січня 1732 р. свідчить, що гетьман утримував оркестрову та вокальну капели («певчим гетьманским дано 50 коп.»), а 17 квітня зазначено, що «гобоїстам дано 12 коп.». Це спонукає до узагальнення тези про зародження й існування домашніх оркестрів в садибах гетьманської старшини [6].

Спроби організації музичної освіти в Україні мали місце і раніше. Спів викладався в школах, колегіумах, в Київській академії. Москва щораз більше почала забирати з України кращих бандуристів і співаків до своїх придворних капел [7].

Виникла гостра потреба у створенні спеціалізованої школи, яка б систематично випускала підготовлені кадри співаків. Така школа з підготовки кваліфікованих співаків-регентів відкривається у Глухові у 1729 р., куди набиралися діти церковників, козаків, міщан з усієї Малоросії і утримувалися державним коштом. Посилаючись на записи генерального підскарбія Я. Марковича, історик А. Васильчиков відзначав, що в 1732 р. малі хлопчики перед їх відправкою до Петербурга проходили хорову практику в глухівській церкві св. Миколи [8, с. 4].

Виникнення школи обумовлено високим рівнем музичної культури Глухова, який на поч. XVIII ст. опинився у центрі важливих

історичних і політичних подій, а з 1708 р. став постійною резиденцією українських гетьманів. Глухів XVIII ст. стає відомим центром музичної освіти, де найкраще було поставлене традиційне кобзарське мистецтво, традиції навчання співу в Михайлівській, Троїцькій, Покровській, Анастасіївській, Варваріївській, монастирській, значною мірою Миколаївській школах [9, с. 16].

Головною формою музикування в місті була хорова культура, де існувало декілька хорових капел, які очолювали висококваліфіковані регенти (М. Бугаєвський, К. Юзефович, А. Рачинський, К. Лау та інші). Серед них виділявся Гаврило Головня – співак, регент, відомий в Україні та Росії композитор, автор «Ірмологію», «Азбуки церковного співу» та ін. [1].

Помітний вплив на культуру міста справляла діяльність у Глухові видатного літературного і культурно-музичного діяча Дмитра Ростовського.

У XVIII ст. Глухів став театральною столицею України. Так, 7 квітня 1730 року відбулась вистава першого українського аматорського театру в будинку І. Міклашевського.

Задовго до офіційного відкриття школи у Глухові існувала практика набору на навчання співаків, яка здійснювалася під контролем гетьманів та генеральної старшини. Набір українських співаків до царського двору протягом 10–30-х рр. XVIII ст. проводили співак Вирецький (1712 р.), государевий дяк і регент І. Петров (1714, 1718 рр.), государевий дяк і регент Іван Поповський (1714 та 1718 рр.), придворний співак Іван Константинов (1722 р.), служитель Василь Євстратов (1728 р.) та ін. Як відомо, імператриця Катерина I починала формувати свій хор виключно з українських півчих [9, с. 16].

Є дані про те, що в Глухові 1714 р. государевим дяком і регентом І. Петровим було відібрано для двору п'ять півчих. У 1718 р. він знов виїхав до Глухова «за голосами». У 20-ті рр. XVIII ст. такі набори стали частішими, зокрема, в 1728 р. відправлено двох альтів і двох дискантів. Саме тоді Глухів стає одним з провідних центрів на Україні, де найкраще було організовано набір та навчання півчих, яких згодом відправляли до Москви і Петербурга. Проте для задоволення потреби царської капели таких було небагато. Ось чому Д. Апостол, відповідаючи на чергове розпорядження «Її величності» (1728) вислати грамотних в співі хлопців повідомив, що відшукати їх важко [9]. Це видно з його наступної відповіді: «...и я по тому вашего высочества требованию, которые теперь могли винайтись хлопцы з тих, а именно двух дишкантов, а двух альтов отправляю, и хотя еще к тому оные не обучены, ибо обученных сыскать теперь весьма трудно, понеже тут, в Малой России, спеванные музыки звелися, за бывшим

здешним пременением, однак, надеюсь, когда обучатся, то до спевания будут не неугодни» [10].

Намагаючись знайти вихід, Д. Апостол у наступному році наказує провести в малоросійських полках експериментальний набір дорослих і малих з подальшим навчанням останніх у Глухові і відправленням за призначенням. Документальні матеріали Генеральної військової канцелярії свідчать про те, що цей захід завершився відправкою в січні 1730 р. до Москви 11 здібних півчих, яких підготували під контролем бурмістра і знавця співацького мистецтва Н.В. Шолупіні.

Л.І. Горенко подає документальні дані про 11 півчих (басистів Миколу і Григорія, тенорів Гната і Григорія, та сім хлопчиків), які пройшли навчання у Глухові і, за наказом гетьмана Д. Апостола, 13 березня 1730 р. були відправлені до царського двору у супроводі козака Якова Лобуса [1].

Указом, надісланим із Колегії іноземних справ до Генеральної військової канцелярії 24.VIII.1730 р., проголошувалось: «... по именному ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу учредить въ Глухове школу при одномъ реенте, который бы въ пении четвероголосномъ и партесномъ биль совершенно искусень, въ которую набирать со всей Малоросии и съ церковниковъ и съ другихъ козачихъ и мешанскихъ детей; и содержать всегда въ той школе одъ двадцати человекъ, а при томъ сыскать искусныхъ мастеровъ изъ иностранныхъ и малороссиянь и оныхъ учениковъ обучать и струнной музыки» [2].

Організаційні, навчальні та господарські заходи відбувалися під контролем гетьмана і працівників Генеральної військової канцелярії, а також знавця співацького мистецтва, бурмістра Никифора Шолупіні, який за розпорядженням генерального обозного Якова Лизогуба стежив за забезпеченням співаків одягом, харчуванням та платнею.

Практикою для учнів була їх постійна участь в хорі Миколаївської церкви. Крім хорового співу, в школі навчалися «струнной музыке по ноте» (грі на скрипці, кобзі, бандурі, гусях, цимбалах). Таким чином, упродовж періоду навчання учні отримували знання музичної грамоти, хорового співу та опановували гру на струнних народних інструментах [1].

У Глухівській співацькій школі постійно навчалися 20–30 учнів. Середній термін навчання складав два роки, а залежав від попереднього рівня музичної підготовки. Щороку 10 випускників відряджалися до придворного хору й оркестру до Петербурга.

У школі здобули професійну музичну освіту багато діячів української культури, серед яких славнозвісний бандурист Григорій Михайлович Любисток – український співак, бандурист і педагог XVIII ст. У 1730 році він був відряджений з України до царського двору, де був придворним

бандуристом цесарівни, згодом імператриці Єлизавети Петрівни [1].

Система підготовки музичних кадрів у Глухівській школі показала себе ефективною, що сприяло популяризації української вокальної культури і українських співаків на теренах Росії. В цей час, на тлі підвищення майстерності Придворної капели, зростає попит на українських співаків з боку численних сановників, які запроваджували у себе, на зразок царського двору, домашні «капели» співаків, що привело до посиленої уваги до талановитої молоді [11].

Головний зміст діяльності школи полягав у пунктах, викладених «Канцелярией министерского правления малороссийских дел»:

1. З метою утримання півчих і струнної музики у Глухові вибудувати для школи спеціальний будинок «две горницы с комнатами да пекарню», а для приготування їжі учням школи «взять двух баб и одного мужика».

2. Для організації навчального процесу в школі знайти «угодных к пению киевского и партесного пения регента, человека доброго и в пении, и в составлении нот искусснаго».

3. Пошуки «лучших голосов» зосередити у Ніжинському і Чернігівському полках через сотника Брежинського. Після ретельного пошуку зробити відбір: «из тех хлопцев выбрав, оставить угодных в Глухове при школе, а именно регента одного, хлопцев лучших голосов семнадцать, да для игранья на струнной музыке приискать мастеров гуслиста, бандуриста из малороссиян, умеющих играть на гусях, бандуре и скрипке, чтобы на оных инструментах из показанных хлопцев семь человек обучили струнной музыке по ноте».

4. Для фінансового забезпечення школи було асигновано «сто рублей» на рік з розрахунку: регентові – 50, басистові – одному 5 руб., усім учням, беручи до уваги того ж таки басиста (на взуття, шапки тощо), по 2 карбованці. За добре навчання видавати, як заохочення, по 10 копійок на місяць кожному. Платню педагогам, гуслистові та бандуристу – по 20 крб. на рік. На свічки для школи – по 5 крб. на рік. На харчування всім (враховуючи й учителів) – по 2 копійки на день, та борошна по півосьмини на місяць, та крупів по 2 гарнці.

5. З метою дотримання дисципліни та порядку в школі доручалося виділити з глухівського гарнізону унтер-офіцера «к смотрению оной и чтобы ученики не своевольничали и не гуляли» [10].

У зв'язку зі смертю гетьмана Д. Апостола співацька школа перестала отримувати необхідне фінансування, що і спричинило відомий указ імператриці Анни Іоанівни від 1 вересня 1738 року про постачання професійних співаків до імператорського двору: «Щоб набирати із усієї Малої Росії із церковників, також із козацьких та

міщанських дітей і з інших і утримувати завжди в тій школі до 20 осіб, вибираючи, щоб найліпші голоси були, і веліти їхньому регенту підучити кийвського і партесного співу, а котрі співу будуть навчені, тих щорічно ліпших присилати до двору її імператорської величності осіб по 10, а на їх місця знову таких набирати» [12, с. 108].

За місяць до указу, а саме «в августе 1738 года из 19 человек певчих, подготовлявшихся в Глухове, выбраны были 11, которые и отправлены ко двору Анны Иоанновны вместе с регентом Федором Яворским».

Майже за 50 років діяльності школи в ній були навчені більше 300 хористів для придворної співацької капели. Музичні традиції цієї школи дозволили сформувати у Глухові талант двох неперевершених композиторів – Максима Березовського і Дмитра Бортнянського. За даними групи дослідників, у цій школі декілька місяців стажувався і Григорій Сковорода [13, с. 84–85].

З 40-50-х рр. XVIII ст. відомостей про Глухівську школу збереглося мало. Вона забезпечувала перевірку набраних голосів і відправку півчих до Петербурга, готувала співаків для місцевої Миколаївської церкви та інших приходів міста. Згодом, коли центрами наборів стали Новгород-Сіверський, Київ, Харків та інші міста, підготовка у Глухові співаків для Придворної співацької капели звузилась, а в кінці XVIII ст. зовсім занепала» [14; с. 385].

Глухівська школа проіснувала кілька десятків років, після чого її було приєднано до Придворної співацької капели в Петербурзі.

Частина виконавців не потрапляла до столиці або з різних причин поверталася в Україну, поповнюючи ряди регентів, хористів, музикантів, кобзарів. Вони ставали носіями професійної музичної освіти і національної культури. Саме такі вихованці Глухівської школи закладали основи вітчизняного музичного професіоналізму як в Україні, так і в Росії.

Отже, плідна діяльність Глухівської школи стала можливою завдяки розвинутій культурі України того часу, зокрема завдяки традиціям початкової музичної освіти. Метою подальших наукових розвідок є дослідження впливу Глухівської музичної школи на становлення музичної професійної освіти в Україні доби Гетьманщини.

Посилання

1. Горенко Л.І. Традиції кобзарського мистецтва та Глухівська музична школа // Бандурне мистецтво ХХІ століття: тенденції та перспективи розвитку: Зб. матеріалів II Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 12–13 жовтня 2006 р. – К.: ДАКККіМ, 2006. – 192 с.

2. Горенко-Баранівська Л. Музично-освітня справа в Україні другої половини XVII–XVIII ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=2393&number=41&category=6>

3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. К., Либидь, 1990. – 398 с.
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К., Наш час, 2008. – 320 с.
5. Архімович Л.Б. Українська класична опера / Л.Б. Архімович. – К.: Музична Україна, 1957. – 256 с.
6. Мудрик В.Г. Традиція музичної культури дворянських садіб України [Текст]: збірник / В.Г. Мудрик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: збірник / Міністерство освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ: НПУ, 2007. – Вип. 5 (28). – С. 148–154.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге видання, фототипне. – К.: АТ «Другарука», МП «Фенікс», 1993. – 550 с.
8. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 4 т. / А.А. Васильчиков. – Т. 1. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. – 486 с.
9. Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні. [Текст] / В.Ф. Іванов. – К.: Муз. Україна, 1997. – 288 с.
10. Майбура К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії / К. Майбура // Українське музикознавство. – Вип. 6. – К.: Музична Україна, 1971. – С. 126–136.
11. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 824.
12. Ольховський А. Нарис історії української музики / Андрій Ольховський. – К.: Муз. Україна, 2003. – С. 487–488.
13. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / Валерій Іванович Белашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
14. Іванов В.Ф., Шиффер Т.В. Музична освіта // Історія української музики. – К.: Музична думка, 1989. – Т. 1. – С. 374–393.

Заика Е.Я. Глуховская певческая школа и роль гетмана Данилы Апостола в ее основании

В статье рассматривается деятельность Глуховской певческой школы и роль гетмана Данилы Апостола в ее основании с точки зрения развития культуры и традиций начального музыкального образования в Украине в первой половине XVIII в.

Ключевые слова: хоровая культура, начальное музыкальное образование, певческая школа, придворная капелла.

Zaika O.Ya. Hlukhiv singing school and the role of Hetman Danylo Apostol in its founding

The article investigates the activity of Hlukhiv singing school and the role of Hetman Danylo Apostol in its founding from the point of view of the culture development and traditions of primary music education in Ukraine in the first half of the 18th century.

Key words: chorus culture, primary music education, singing school, court chapel.

09.03.2016 р.

УДК 2-523.42(477.51-25) «18»

О.М. Ванжула

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР У МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ XVIII ст.

У статті проаналізовано склад духовенства та парафіян чернігівського Спасо-Преображенського собору протягом XVIII ст., розкрито причини зменшення його ролі у міському середовищі Чернігова та занепаду соборної парафії у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, соборний причет, парафіяни та маєтності.

Спасо-Преображенський собор XI ст., розташований в адміністративному центрі чернігівської фортеці, протягом століть залишався головним храмом міста. Традиційно він виконував у Чернігові провідну сакральну, меморіальну, урочисту та комунікативну ролі [1, с. 68]. Багатоважкова історія пам'ятки та її архітектурні особливості висвітлювалися дослідниками в церковно-історичних студіях XIX–XX ст. [2]. Проте, маловивченими залишаються питання кількісного складу соборного духовенства та вірян Спасо-Преображенського собору, їхнього майнового та суспільного статусу у порівнянні з парафіями інших міських церков XVIII ст. Соборні протопопи цього періоду доволі побіжно згадуються в історичних розвідках XIX–XX ст. [3].

Важливим джерелом інформації з минулого стародавньої пам'ятки є сповідальні розписи та архівні документи XVIII ст. стосовно церков полкової Чернігівської сотні за 1739 р. та 1743 р. Вони вміщують дані, у тому числі і про церковну парафію Спасо-Преображенського собору. Розпис 1739 р. має значні втрати на початку документу. Зокрема, в ньому відсутні дані щодо домогосподарств священнослужителів та частково козаків, приписаних до храму, але вміщена узагальнена таблиця соборної парафії [6, арк. 13]. Проте, повністю зберігся розпис 1743 р. У ньому міститься вичерпна інформація про кількісний склад соборного причету, соціальний, віковий статус його парафіян [7, арк. 1–16].

Головною метою сповідального обліку, запровадженого в Росії ще у 90-х рр. XVII ст., було виявлення серед населення старообрядців, які не відвідували ніконіанських церков. Одночасно він був своєрідним засобом державного контролю за благочестивим життям населення та мав фіскальну функцію [4, с. 122–124]. У Гетьманщині ця практика поширилася відповідно до указу Синоду від 7 березня 1722 р. Усі парафіяни, особи, що досягли семирічного віку і старші, мали сповідуватися й причащатися у свого священника. Упродовж 1737–1742 рр. сповідальні розписи

набули сталої, уніфікованої форми, визначеної указом 1737 р., котра з незначними змінами проіснувала до 1917 р. [5, с. 379–381].

Сповідальний розпис парафіян Спаського собору 1743 р. складався під час Великого посту, мав три обов'язкові складові частини: вступну, розпис та підсумкову таблицю. Завершувався документ підтвердженням достовірності поданих даних, скріплених підписом соборного протопопа Григорія Максимовича [6, арк. 15]. Основна частина відомості являла собою велику таблицю, яка поділялася на кілька колонок та мала розпис окремих господарських одиниць – дворів. Подвірний розпис домогосподарств засвідчував, що парафіяни Спасо-Преображенського собору були представлені наступними станами: духовенством, козаками та канцеляристами Чернігівської полкової канцелярії, представниками торгово-ремісничого посаду, які не входили до цехової організації, цеховими ремісниками та «поселянами» (козаками та селянами) сіл Жовинки та Гущина [7, арк. 1–15].

Дані про осіб, що проживали у окремих дворах, дають уявлення про їхній кількісний склад та, до певної міри, характеризують рівень добробуту вірян. У заключній таблиці розпису 1739 р. наведені дані про загальну кількість служителів Спасо-Преображенського собору: попів та протопопів – 3, диякон – 1, дячок та паламар – 2. Собор поступався за кількістю священнослужителів лише Миколаївській та Воскресенській міським церквам, де служило по 8 осіб [6, арк. 13].

Більш інформативним та повним був розпис 1743 р., за яким кількість соборного духовенства зросла до 10 осіб. Найбільші домогосподарства мали соборний протопіп та священник. Зокрема, протопіп Григорій Максимович (37 років) мав дружину Олену та п'ятеро дітей. Крім членів родини Максимовича в Чернігові до його двору були приписані ще 13 осіб різного віку: чоловіків та жінок з дітьми, згаданих як «служителів» протопопа, тобто загальна чисельність співмешканців двору становила 20 осіб [7, арк. 1].

Григорій Максимович розпочав свою службу при Чернігівській полковій канцелярії. Був за полкового писаря (1733 р.), судовим полковим писарем (1734 р.) [8, с. 399]. У його «сказці» вказано, що на цю посаду його призначено чернігівським полковником Богдановим [9, с. 22]. Саме на цій посаді він отримав підтвердження на раніше придбану їм половину села Голубичі Ройської сотні [10, с. 48]. У 1741–1767-х рр. Г. Максимович згаданий як протопіп Чернігівський [7, с. 339]. Статки його з роками зростали, адже, перебуваючи у сані протопопа, в селі Голубичі він мав власний приїжджий двір, два шинка та був власником 12 дворів посполитих [10, с. 48–50]. Г. Максимович

мав власний двір у Чернігові. Протопопи, на думку В.В. Кривошеї, мали найбільші статки серед духовенства Чернігівського полку, а Г. Максимович був єдиним представником духовенства, який мав посполитих і підсусідків. Він входив до трійки найзаможніших протопопів Чернігівського полку [9, с. 24–25]. Один з його синів – Павло – став військовим канцеляристом, а донька Тетяна – дружиною Іоанна Левицького, наступного протопопа чернігівського Спасо-Преображенського собору [8, с. 339].

Ім'я спритного священнослужителя часто згадувалося при розгляданні майнових земельних справ та у тестах козацької старшини [11, с. 438]. Зберігся цікавий документ 1759 р. зі скаргою полковника ростовського кавалерійського полку Івана Бутурліна, розквартированого у Чернігові, на соборного протопопа Г. Максимович відстоював соборні випасні луки біля річки Білоус, які були знищені табуном кавалерійських коней [12, арк. 1–15]. Документ наочно засвідчував, яким тягарем для мешканців міста виявилось утримання російських військових.

Священик собору Григорій Іванович Єнько (56 років) належав до відомої та заможної чернігівської родини. За розписом 1739 р. він згадувався як священник Воскресенської церкви м. Чернігова, а через чотири роки вже служив у Спасо-Преображенському соборі, мав родину з 9 осіб, проживав у власному дворі з дружиною Марією (55 років), двома синами, невісткою та чотирма онуками. До священницького двору було приписано 11 служителів (менш, ніж у Г. Максимовича), проте, за кількістю співмешканців, двір соборного священника не поступався протопопському [7, арк. 1 зв.].

Менш чисельними були двори соборних вікаріїв. Вікарій Феодор Нивинський (36 років) мешкав у власному домогосподарстві з дружиною Агафією (21 рік), малолітнім сином, тещею та небогою, але не мав служителів. Другий вікарій Іван Крестовський (30 років) жив у своєму дворі з двома доньками та двома служницями. Спільний двір мали диякон Яків Кондратьєв (25 років) з дружиною Пелагією та малолітньою донькою, дячок Григорій Зикович (24 роки) та псаломники Онисим Кирилов (17 років) і Артем Карницький (18 років). Паламарі Дмитро Мартинов (60 років) та Феодор Прокопів (40 років) із дружиною Феодосією та сином мешкали у спільному дворі з мешканцями соборної богодільні, до якої були приписані 18 дорослих та 21 дитина [7, арк. 2–2 зв.]. Шпиталь або богодільня була розташована на соборному дворі, про який згадувалося у ревізії Чернігівського полку 1732 р. [13, с. 446]. Відтак за сповідальним розписом 1743 р. Спасо-Преображенський собор, у порівнянні з іншими міськими церквами, мав

№ з/п	Назва церкви м. Чернігова	Дворів	Загальна кількість приписаних до церкви (1743)		
			Чоловіків	Жінок	Разом
1.	<i>Спасо-Преображенський собор</i>	103	333	401	734
2.	<i>Воскресенська церква</i>	69	217	248	465
3.	<i>Катерининська церква</i>	44	128	154	282
4.	<i>Покровська церква</i>	70	310	336	646
5.	<i>Воздвиженська церква</i>	63	236	221	457
6.	<i>Стрітенська церква</i>	38	213	215	428
7.	<i>Вознесенська церква</i>	76	335	343	678
8.	<i>Богоявленська церква</i>	44	161	188	349
9.	<i>Замкова церква Святих князя Михайла Чернігівського та боярина Федора</i>	23	174	131	305
10.	<i>Миколаївська церква</i>	55	186	204	390

найбільший штат у Чернігові.

До категорії «військових» у розписах були записані козаки міста Чернігова, вдови представників козацької старшини з родинами та служителями. Зокрема, серед цієї категорії згадуються домогосподарства «отамана шопного» Петра Андреева, військового товариша Івана Федоровича Лопати, сина чернігівського вїта Федора Лопати, козака «можного» Микити Лампея та ін. [7, арк. 2 зв.]. Вдова полкового судді Пелагея Томариха, крім чернігівського домогосподарства, володіла 9 дворами у с. Томарівка, 7 – у с. Рогоша та 9 в с. Сядричі [13, с. 77]. У розписі окремим розділом були виділені двори 4 «приказних» Чернігівської полкової канцелярії з родинами та служителями: полкового писаря Іоакима Тишкевича, канцеляристів Івана Дурського, Івана Дорошенка та Івана Феодосієва. До більшості козацьких дворів були приписані або служителі, або дворові люди в середньому по троє дорослих із дітьми.

Серед 22 посадських дворів, приписаних до собору, лише у 7 були служителі або дворові люди. У 37 домогосподарствах цехових вони були лише в 9 дворах. Серед посадських та цехових парафіян собору зустрічаються прізвища, які часто-густо були пов'язані з фахом не одного покоління родин ремісників: Іван Швець, Олексій Коваль, Павло Водовоз, Петро Бондар, Гнат Ткач та інші [7, арк. 6 зв.–9].

У розділі «поселяне» окремо були подані дані про 2 козацьких та 7 селянських дворів с. Гущин. Козацькі родини були більш заможними та чисельними. Зокрема, у великому дворі козаків Садових села Гущина мешкали троє братів із родинами, дітьми та онуками – всього 27 осіб, які мали до того ж двох служителів та двох дворових із дітьми. У селянських дворах жили здебільшого близькі родичі без служителів. Завершувався розпис даними про селян села Жовинки. У першій половині XVIII ст. до собору були приписані 16 сільських дворів, де мешкало до 4–5 осіб.

Останню частину розпису складала таблиця, в якій фіксувалися показники загального числа парафіян, які були на сповіді та причасті, осіб, які уникали цієї процедури, та загальна кількість вірян. До чернігівського Спасо-Преображенського собору станом на 1739 р. було приписано 104 двори, у яких проживало 626 осіб: 268 чоловіків та 358 жінок, що засвідчувало про перевагу жіночого населення у приході [6, арк. 13]. Лише на один двір зменшилась загальна кількість станом на 1743 р., але зросло число вірян приходу до 734 осіб: 333 чоловіка та 401 жінка [7, арк. 16]. Наступна таблиця наочно демонструє кількість домогосподарств та парафіян, приписаних до міських церков, що підтверджує тезу, що у першій половині XVIII ст. Спасо-Преображенський собор мав найбільшу церковну парафію [7, арк. 16–98].

Друга половина XVIII ст. характеризувалась процесом подальшої ліквідації залишків козацької автономії, уніфікації всіх сфер життя українського суспільства, остаточним поглинанням українських земель Російською імперією, ліквідацією полково-сотенного устрою та українських державних інституцій доби Гетьманщини. Всі ці процеси знайшли свій відбиток у суспільно-економічному житті Чернігова цього історичного періоду та загальній демографічній ситуації в місті.

Значним фактором погіршення економічного стану Чернігова стала руйнівна пожежа 1750 р., яка знищила більшість споруд дерев'яної забудови на території чернігівської фортеці, у тому числі садиби соборних парафіян. Чернігів не на одне десятиліття втратив свою багатолюдність та процвітання. Пожежа завдала суттєвих пошкоджень Спасо-Преображенському собору, який навіть після ремонту 1770 р. не набув колишньої величі. Занепад соборної парафії та храму засвідчував зять Г. Максимовича, наступний протопіп Іоанн Левицький у своєму донесенні 1778 р. на запит Комісії з церковних маєтностей Святішого Синоду [14, арк. 1]. Документ вміщував опис собору,

дані про священнослужителів, їхнє матеріальне утримання, маєтності храму та кількість вірян.

Автор документа Іоанн Левицький (1740–1798 рр.) належав до відомого українського роду Левицьких-Рогалів, освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Він виявив неабиякі здібності у навчанні, складанні промов та був автором літературних творів. З часом І. Левицького висвятили в сані протопіпа Спасо-Преображенського собору, у якому він перебував до смерті. З липня 1776 р. його призначили префектом Чернігівського колегіуму та викладачем богослов'я. Історіографічна традиція небезпідставно називає І. Левицького першим дослідником історії Спасо-Преображенського собору в Чернігові [15].

У першому пункті донесення 1778 р. він залишив детальний опис собору та виклав його стислу історію. Кількість соборного причету, у порівнянні з першою половиною XVIII ст., зменшилась втричі. У другому пункті донесення про штат собору було зазначено: «...состоит на лицо три токмо священнослужители: я, нижеименованный, другой священник викарный – Василий Дурский, да третий дьякон – Леонтий Галицкий, церковнослужителей же действительных и угодных нет. Ибо по общему в малороссийских церквах, как бы заведенному порядку, дьячки и пономари, обыкновенно, случаются из людей разного звания вольных, праздношатающихся, наемных, редко в чтении и пении искусных, а еще меньше в постоянстве: то при соборе черниговском случится набредет какой не оседлый пришелец и уконтрактовавшись... к церковной службе, которая, как при соборе черниговском, вовсе беспхлебна; для того отправляют оную почти всегда живущие в церковной избе псаломщики и школьники, хотя к церковнослужению неспособные, но за нужду кем переменять?» [14, арк. 2]. Лише у недільні та святкові дні надходили пожертви «доброохотных даятелей от шести до десяти копеек кошельковых денег, коих на просфоры, на вино, на ладан не может быть довольно» [14, арк. 2]. Левицький називав ці прибутки не інакше як «самобеднейшие парафиальные за христианские требы доходы и милостыни» [14, арк. 2].

У розділі про маєтності собору протопіп повідомляв, що колись причету належало чимало угідь, наданих за двома жалуваними царськими грамотами 1672 р. та 1675 р., зокрема: млин на річці Білоус, село Жовинка, озеро Спаське та «сеножать Кривецкая» [14, арк. 2 зв.]. Село Жовинку з давніх часів так і називали – «сельцо Святого Спаса» [3, с. 48]. Проте, на момент складання донесення настоятель собору з долею суму сповіщав, що майже всі маєтності були втрачені. Частиною заволодів магістрат та кафедральний монастир, частина потрапила у власність козацької

старшини [14, арк. 2 зв.–3].

І. Левицький свідчив: «При протопопском владении ныне остаются четыре бедных: ибо один из них конный, а три – ни коня, ни вола не имеющие пешие, подданных у коих под селением и огородами земли четвертей на 7, сенокосной возов на сто, да еще пляцы ненаселенные и огороды пустые четвертей на 5, сверх сего пахатной земли...четвертей на 30 и сенокосу возов на 200» [14, арк. 3].

У третьому пункті донесення протопіп охарактеризував кількість парафіян на 1778 р. До церкви були приписані сорок приходських дворів: «...прихожане разного звания: военные, мещане, поселяне и бобыли; но как все они селения свои имеют на форштате, чем ближе к другим градским церквам, тем меньше имеют нужду посещать свою в крепости стоящую соборную, от которой получают разве необходимо нужные требы...» [14, арк. 2]. Ці факти красномовно свідчили про зменшення ролі Спасо-Преображенського собору у громадському та релігійному житті Чернігова наприкінці XVIII ст., яку перебрали на себе інші міські церкви, розташовані у передмісті – форштадті. Змінилися і категорії вірян, адже вже не згадувалися козаки та військові канцеляристи, але з'явилися категорії військових, міщан та безхатників – «бобилей», типових для Росії.

Після запровадження штатного утримання матеріальне забезпечення соборного духовенства дещо покращилось, втім, відповідно до указу Святішого Синоду від 10 квітня 1786 р., двори колишніх соборних парафіян були розділені таким чином: 43 двори м. Чернігова відійшли до міської Катерининської церкви, а 21 двір мешканців села Жовинки та Гущина – до Іллінської приходської церкви [3, с. 54]. Кількість причету збільшилась до 22 осіб та майже дорівнювала штату новгородського Софійського собору, а грошове утримання було значно меншим і становило 800 рублів на рік, при тому, що Спасо-Преображенський собор був найдавнішим храмом Російської імперії. Через 13 років грошове утримання соборних священнослужителів збільшилося до 1400 рублів на рік. Втім, навіть на початку XIX ст. прибутки протоієрея Спасо-Преображенського собору поступалися річному утриманню диякона новгородського Софійського собору [3, с. 54–55].

Отже, Спасо-Преображенський собор, який у 40–50 рр. XVIII ст. мав найбільший у місті церковний причет та парафію, в результаті загальнодержавних суспільно-економічних змін другої половини XVIII ст., що відбувалися в українських регіонах, інкорпорованих до складу Російської імперії, утратив свою пріоритетну роль у Чернігові. Поглибили цей процес руйнівні наслідки пожежі 1750 р. та поступова втрата соборних маєтностей. Подальше вивчення ролі

Спасо-Преображенського собору в міському середовищі є перспективним напрямком досліджень у контексті «олюднення» загальної історії старовинної пам'ятки.

Посилання

1. Присяга Чернігівського полку 1718 року / [упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 344 с.; Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові... присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.

2. Бережков М.Н. К истории черниговского Спасского собора / М.Н. Бережков // Труды XIV археологического съезда в Чернигове, 1908. Т. 2 / [под ред. графини [П.С.] Уваровой]. – М.: Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. – С. 1–28; Шафонский А.В. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оно наместничество составлено: с четырьмя географическими картами, в Чернигове. – Чернигов, 1786 г. / соч...Афанасием Шафонским, – Киев: издал М. Судиенко: в Универ. Тип., 1851, – XXII, – 697 с.; Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора / П.М. Добровольский // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 1–68; Ефимов А.Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священных исторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние / [собор. свящ. А. Ефимов] – Вып. 1. – Чернигов: Тип. губерн. правления, 1908. – 55 с.

3. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский / [Филарет, архиепископ Черниг. и Нежин., и др.]. – Чернигов: Земская тип., 1874. – С. 1–60.

4. Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О.О. Романова // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 122–148.

5. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / О. Сакало // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Кн. 1. – К., 2009. – С. 379–386.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 679, оп. 1, спр. 399, 906 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 427, 792 арк.

8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – Т. 3. Л-О. – К.: тип. С.В. Кульженко, 1912. – 930 с.

9. Кривошея В.В. Чернігівський полк як адміністративно-територіальна одиниця козацько-гетьманської держави / В.В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 83 (№ 4). – С. 16–25.

10. Горобець С.М. Чернігівщина козацька. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина / Сергій Горобець, Ігор Ситий. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 168 с.

11. Кривошея В.В. Заповіти козацької старшини Гетьманщини: кількість, географія / В.В. Кривошея, О.В. Кривошея // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. Нац. ун-ту. – 2010, вип. XXVIII – С. 335–442.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 788, 15 арк.

13. Ревізія Чернігівського полку 1732 року / [упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея]. – Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2011. – 720 с.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 310,

11 арк.

15. Коваленко О.О. Спасо-Преображенський собор у науковій спадщині та громадській діяльності Г. Милорадовича / Ольга Коваленко // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1(4). – С. 85–90; Ванжула О.М. Опис Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1778 року / Ванжула О.М. // Могилянські читання: зб. наук. пр. – К., 2015. – С. 128–134.

Ванжула Е.Н. Черниговский Спасо-Преображенский собор в городской среде XVIII в.

В статье проанализировано состав духовенства и прихожан черниговского Спасо-Преображенского собора на протяжении XVIII века, раскрыты причины уменьшения его роли в городском социуме и упадка соборного прихода во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, Чернигов, соборный приход, прихожане, соборные владения.

Vanzhula O. M. The Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv and its role in urban environment in the 18th century

The article analyzes the clergy and parish structure of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv during the 18th century, reveals the reasons for reducing its role in Chernihiv's urban environment and the causes of the decline of the parish in the second half of the 18th century.

Key words: Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, Chernihiv, cathedral clergy, parishioners, property.

09.03.2016 p.

УДК 94(477):692(72.04) А. Квасов

Ю.А. Шишкіна

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІТЕКТОРА А.В. КВАСОВА У ГЛУХОВІ

Охарактеризовані основні етапи професійної діяльності відомого архітектора періоду Гетьманщини А.В. Квасова, виокремлена та проаналізована творча спадщина будівничого та наголошено на його ролі у формуванні історико-архітектурного середмістя Глухова.

Ключові слова: Гетьманщина, архітектурна діяльність, забудова міста, храмове будівництво.

Зміни в політичному та економічному житті держави, які відбуваються останнім часом, впливають на усі сфери духовного та культурного розвитку суспільства. Галузь архітектурної діяльності також переживає етап руйнування стереотипів, пошуку нових рішень творчих завдань. Проте, при залученні нових форм та методів в архітектурному проектуванні, не слід відмовлятися від базових традиційних рішень знаних архітекторів минулих поколінь. Аналіз результатів копійної праці попередників дає можливість сучасним архітекторам

гармонійно компанувати в історико-архітектурному середовищі міст величні пам'ятки минувшини з новітніми проектними рішеннями.

Аналізом діяльності знаних архітекторів попередніх століть, зокрема А. Квасова, займалися такі дослідники, як В. Вечерський [1; 2; 3], В. Белашов [4], Н. Новаківська [5], С. Юрченко [6], В. Пуцко [7; 8]. При цьому, на нашу думку, слід зробити більш детальний аналіз діяльності відомого архітектора періоду Гетьманщини у місті Глухові.

Андрій Васильович Квасов – визначний російський архітектор середини XVIII ст. Він був запрошений в Україну у 1748 р. для будівництва палацу графа О. Розумовського в Козельці. Відтоді і до кінця життя (з перервою 1757–1765 рр. – Петербург) працював в Україні. Найвідоміші його творіння знаходяться у Козельці, Батурині, Ніжині та Глухові. Це будинок канцелярії Київського полку (1756–1757 рр.), собор Різдва Богородиці та його дзвіниця (1752–1764 рр., у співавторстві з І. Григоровичем-Барським) у м. Козельці; 4 храми і магістрат (1760–1770 рр.) у Ніжині, будинок земського суду в Острі (1774 р.), Трьохсвятительська церква в Лемешах Чернігівської губернії (1775 р.); садиба графа П. Румянцева-Задунайського (1767–1768 рр.), будинок Другої малоросійської колегії (1767–1778 рр.), Київська брама Глухівських міських укріплень (1785 р.), Троїцький собор та його дзвіниця, ряд адміністративних і житлових будинків (1760–1770 рр.) у Глухові. З 1752 р. Андрій Васильович очолював державний орган – «Експедиция Глуховского и Батуринского строения».

Після нищівної пожежі 1748 р. у м. Глухові А.В. Квасов з архітектором І. Мергасовим розробили проект відбудови міста, центр якого і донині відзначається правильним чітким плануванням на засадах класицистичної регулярності, ідеалом якої є прямолінійні вулиці, що перетинаються під прямими кутами, утворюючи квадратні та прямокутні квартали. Під керівництвом Андрія Васильовича було здійснено часткове перепланування центрального майдану і всього середмістя Глухова: майдан набув регулярніших обрисів і отримав розвиток у південно-східному напрямку. Після пожежі гетьманська резиденція у середмісті вже не відновлювалась. Площа стала значно більшою і деякі доміанти, як гетьманська Анастасіївська церква, опинилися в острівному розміщенні посеред майдану. Східну межу площі у 1770-х роках замкнула велика будівля Другої малоросійської колегії, що привнесла в забудову глухівського середмістя величність столичного рівня.

У 50-х роках XVIII ст. А.В. Квасов здійснив будівництво палацу і паркового ансамблю гетьмана Кирила Розумовського. Спорудження резиденції тривало з 1749 по 1751 рр., а оздоблювальні роботи завершили у 1757 р. Дерев'яний палац у стилі бароко

нічим не поступався московському, був досить великим (25 кімнат тільки в головному корпусі), одноповерховим на цокольному півповерсі. Видовжені симетричні фасади членувалися трьома ризалітами, акцентованими колонами, пілястрами й фронтонами. Над карнизами була балюстрада, а високий дах з димарями мав люкарни. Декор фасадів був витриманий у класичних формах бароко. При палаці створили великий регулярний парк з озерами і басейнами, придворну оперу, оркестр і всілякі великопанські забаганки. Та після скасування гетьманства у 1764 р. всі будівлі садиби Розумовського були розібрані й продані як будівельні матеріали [1, с. 286].

Далі А. Квасов продовжує керувати забудовою Глухова, розробляє типові проекти житлових будинків для всіх суспільних станів, у 1767 р. робить проектування та будівництво замиської резиденції П.О. Румянцева-Задунайського. У цей же період він розгортає спорудження в центрі міста будівлі Другої малоросійської колегії – найбільшої громадсько-урядової споруди України у XVIII ст. Палацо-адміністративна споруда, в якій вигладливо поєднувались стилі бароко і класицизму, займала почесне місце серед визначних творінь багатоговікової української архітектури.

Відомий український письменник Пантелеймон Куліш у своєму романі «Михайло Чарнишенко» подає свій опис глухівського архітектурного шедевра А. Квасова через сприйняття будівлі головним героєм твору: «Мовчки він дивився на протилежний бік вулиці, що на всю довжину заставлена була довгою стіною кам'яниці з гостроверхими вікнами, з численними й найрізноманітнішими колонами, пілястрами, фронтонами та галереями. Над глибокими нішами, в яких поважно були розставлені величезні Мінерви, Феміди, Марси, стародавні оратори й філософи по сусідству з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широких горностаєвих мантиях, – красувалися в різноманітних групах українські військові клейноди, перемішані з купідоновими луками і колчанами... В інших місцях – стародавні мечі з пташиною голівкою на держалні, довгі мушкети та бойові келепи козацькі в лаврах стояли обіч з грецькою арфою, бичачою головою та тризубцем Нептуна, завітчані й перевиті силою квітів, серед яких український соняшник був на першому місці. Тут нічого не було забуто: вибагливий український архітектор вирішив збудувати будинок усім землякам своїм на диво й виснажив усю свою винахідливість, щоб його прикрасити. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, панцери, ковші, змії, винизані гостряками булави, птахи, турецький місяць і зірки квітчали капітелі колон та пілястрів, оточували вікна, висіли фестонами, спліталися в гірляндах, вилися по карнизах і під карнизами...

Наприкінці очі його спинилися на прикрасі головного фронтона. Два запорожці з довгими

чубами тримали величезний щит, на якому був герб України – козак з усією зброєю і в заломленій набакир шапці» [9, с. 3].

Довгий час вважалося, що П. Куліш описав будинок Другої малоросійської колегії, але Федір Ернст довів, що цей опис архітектури з характерними рисами, притаманними «Мазепинському бароко», стосується будівлі Першої малоросійської колегії 1722–1723 рр. Вона була дерев'яною, стояла на Ярмарковій площі при Київському шляху.

Мурований будинок Другої малоросійської колегії почали споруджувати у 1768 р. під керівництвом А. Квасова. Місце для будівництва обрали у самому центрі Глухова. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Довжина чільного фасаду сягала 142 м. Будинок призначався для службової резиденції генерал-губернатора й різних державних установ – Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства і архіву. Отже, загальна розпланувальна структура його була секційною – на кожен установа по секції, які розділяли наскрізні аркові проїзди. Причільковий фасад колегії, виходячи на східний фронт головного майдану міста, зробив його просторову структуру значно логічнішою і регулярнішою. Але Друга малоросійська колегія згоріла під час катастрофічної пожежі 7 серпня 1784 р. Її рештки не відновлювали і протягом 1831–1835 рр. повністю знесли [1, с. 287].

А.В. Квасов зробив вагомий внесок у спорудження Троїцького собору, що зводився протягом 1720–1806 рр. Угоду на будівництво було укладено гетьманом І. Скоропадським, проте після його смерті зведення храму припинилося. У 1734 р. кошти надала російська імператриця Анна Іоанівна, однак будівництво переривали дві пожежі: 1748 і 1784 років. У 1759 р., коли вже мурувалися бані собору, раптом завалилася височезна дзвіниця, яку встигли збудувати поруч, і розколола собор майже навпіл. Руйнування почали виправляти з 1773 р., і знову пожежа 1784 р. пошкодила бані майже завершеного собору. У 1791 р. імператриця Катерина II надала кошти на відбудову храму, тож будівництво тривало понад 80 років і завершилося у 1805 р. Храм мав п'ять престолів – три внизу і два на хорах. Він був у плані хрещато-баневий, шестистовпний, тринавовий, з трьома півкруглими апсидами. Вінчали собор три бані, поставлені по поздовжній вісі. З огляду на значну тривалість будівництва в архітектурі собору переплелися стилеві риси українського відродження, бароко і раннього класицизму. За час будівництва тут змінилося чимало архітекторів, однак, дослідник українських старожитностей В. Пуцко довів, що у визначенні архітектурного устрою Троїцького собору провідною була роль А.В. Квасова. Але ні складна доля, ні мистецька неповторність храму не зупинили

глухівське міське та сумське обласне керівництво, коли у 1962 р., виконуючи владні настанови, на мурах собору намалювали великі тріщини, сфотографували їх, щоб довести «аварійність» будівлі, а потім пам'ятку архітектури республіканського значення з великими труднощами висаджували вибухівкою, після того декілька місяців розбирали руїни [10, с. 348].

Висока чотирирясна мурована дзвіниця стояла північніше Троїцького собору. Збудували її в класицистичних архітектурних формах замість тієї, що завалилась 1759 р. Належала вона до архітектурного типу «четверик на четверику» й вінчалася восьмигранним підбанником з плескатою банею і високим шпилем. У кожній грані були аркові отвори, фланковані лопатками й пілястрами. Дзвіниця була головною висотною домінантою міста. У 1929 р. архітектурна пам'ятка була зруйнована за наказом влади.

Протягом 1766–1769 рр. під загальним наглядом А.В. Квасова на місці однойменних дерев'яних брам було споруджено дві муровані фортечні брами – Московську (не збереглася) і Київську в однакових архітектурних формах. Прямокутний у плані обсяг має симетричну тридільну композицію та фасадний принцип вирішення архітектурної форми. Головні фасади – західний і східний – рівноцінні. Арковий проїзд франковано спареними колонами римо-доричного ордера на високих п'єдесталах. Колони несуть повний розкріпований антаблемент із фризом, що має рельєфні тригліфи й гладенькі метопи. Вінчає композицію трикутний фронтон з круглим вікном у тимпані. Фронти на західному та східному фасадах розкріповані, на їх кутах збереглися п'єдестали, призначені для скульптур. У 1804 р. замість старих кордегардій прибудовано обабіч арки-проходи для пішоходів та великі прямокутні в плані кордегардії. Загальне стилістичне вирішення – у формах, перехідних від бароко до раннього класицизму [3, с. 323].

В кінці XVIII ст. Глухівська фортеця втратила оборонне значення, тому проектом перепланування міста 1802 р. була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали, рови засипали, але знесли тільки Московську браму. Київська брама збереглася донині і є рідкісним зразком оборонного зодчества XVIII ст. та пам'яткою архітектури національного значення.

Одним з найбільш мистецьки довершених тетраконхових храмів України є Спасо-Преображенська церква у Глухові, збудована у 1765 р. коштом отамана Генеральної армії Григорія Кологривого під наглядом головного архітектора Глухова А.В. Квасова. Мурована однобанна церква до перебудови 1867 р. була строго центричною, симетричною щодо двох перпендикулярних вісей, з пірамідальним характером композиції. Належить до типу баштоподібних тетраконхів квадрифолієвого

плану з добре виявленим в об'ємах центральним четвериком. Четверик хрещатий, з дуже короткими раменами, до яких за сторонами світу прилягають удвічі нижчі за рамена екседри, перекриті конхами. Центральний четверик за допомогою підпружних арок і трикутних пандативів несе масивний світловий восьмерик з восьми лотковим зімкнутим склепінням банястого характеру. Інтер'єр храму побудовано за принципом висотного розвитку центричного внутрішнього простору. Всі арки стягнуто парами залізних затяжок. Фасадний декор досить стриманий: кути четверика фіксують широкі пілястри; кожне рамено вінчається декоративним трикутним щипцем з круглим вікном-розеткою в тимпані. Стіни вінчає розвинений антаблемент, який включає розкріпований карниз. Найбільш тонко декоровано підбанник з тендітними віконними наличниками й карнизними гуртами. Дверні й віконні отвори мають трицентрові перемички й прості тягнуті наличники [3, с. 343]. Спасо-Преображенський храм є однією з головних архітектурних доміант Глухова. З 1979 р. він отримав статус пам'ятки архітектури національного значення.

Унікальним зразком архаїчного типу церков Лівобережжя є Вознесенська церква у Глухові. Вона збудована у 1767 р. артільлю народних майстрів під загальним наглядом А.В. Квасова. Первісно храм був тридільним, однобанним, з трьома прямокутними в плані дільницями, нині тридільний об'єм закритий пізнішими прибудовами. Вознесенська церква відіграє роль архітектурного акцента, на який зорієнтована вулиця Вознесенська. З 1988 р. храм є пам'яткою архітектури місцевого значення.

Крім проектування і будівництва Андрій Квасов вів велику педагогічну роботу по підготовці архітекторів, бо в Україні у той час не було спеціальних учбових закладів, які б готували кваліфікованих зодчих. Величні результати роботи знаного не тільки в Російській імперії, а й за кордоном талановитого майстра зодчої справи свідчать про формування ним у Глухові першої української архітектурної школи, котру, без перебільшення, можна назвати Глухівською.

Посилання

1. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
2. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
4. Белашов В.И. Глухов – забытая столица гетманской Украины. – К.: Украина, 1992. – 132 с.
5. Новаківська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник АБІА УРСР. – 1959. – № 1. – С. 15–18.
6. Юрченко С.Б. Кілька документів про діяльність Андрія

Квасова у Глухові // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 14–24.

7. Пуцко В. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура – 1981. – № 1. – С. 28–29.

8. Пуцко В. Маловідома споруда А. Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України – Вип. 3, част. 1. – К.: Українознавство, 1996. – С. 121–130.

9. Вечерський В. Малоросійська колегія // Червоний промінь. [Тижневик] Глухів тисячолітній – 1992. – Спецвипуск. – 16 с.

10. Шишкіна Ю.А. Троїцький собор у Глухові напередодні руйнації // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. – К. – Глухів, 2012. – С. 347–351.

Шишкіна Ю.А. Деятельность архитектора А.В. Квасова в Глухове

Охарактеризованы основные этапы профессиональной деятельности известного архитектора периода Гетманщины А.В. Квасова, выделено и проанализировано творческое наследие зодчего и акцентировано на его роли в формировании историко-архитектурного центра Глухова.

Ключевые слова: Гетманщина, архитектурная деятельность, застройка города, храмовое строительство.

Shyshkina Yu.A. Activities of the architect A.V. Kvasova in Hlukhiv

It describes the main stages of professional work of the famous architect of Hetman period A.V. Kvasov, isolated and analyzed the creative legacy of architect and is accented on its role in the formation of the historical and architectural center of the Hlukhiv.

Key words: Hetman, architectural activities, building of the city, the temple construction.

15.04.2016 р.

УДК 930.22:262(477.52) «16/18»

Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

НОВІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ГЛУХОВА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПІСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)

У статті подається огляд архівних документів і матеріалів, пов'язаних з церковним життям Глухова козацьких часів. Доведено, що зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського хоча й поступаються зібранням Центрального державного історичного архіву України у Києві, однак містять у собі важливі, часом навіть унікальні, матеріали, без яких не можна відтворити повноцінну картину церковного життя міста.

Ключові слова: церква, джерела, Глухів, козаччина

Історія Глухова козацьких часів, насамперед XVII ст., досить непогано висвітлюється в архівних документах. Це пояснюється головним чином тим, що Глухів з 1708 р. був гетьманською столицею, і тим, що

джерела попри всі війни, природні лиха тощо непогано збереглися. Тим не менш, історія козацького Глухова висвітлена лише в загальних рисах. Головна причина цього – великодержавно-шовіністична ідеологія Російської імперії, якою керувалися російські уряди чи то царських, чи то радянських часів. Особливо ж замовчувалась історія Православної Церкви, оскільки більшовики практично весь час вели з нею непримиренну боротьбу. Ми обрали дану тему, щоб просувати вперед дослідження даної проблематики, тим більше в складний час існування незалежної Української держави, коли Росія проводить проти неї неоголошену війну, а глухівським історикам (та й не тільки їм) подекуди складно вибиратися до Києва для роботи в столичних архівосховищах.

Саме в цих архівосховищах зберігається найбільша кількість джерел з історії козацьких часів та Гетьманщини. Це, в першу чергу, Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК) та Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). Звичайно за кількістю та цінністю джерел ЦДІАУК має беззаперечну перевагу, адже тут знаходяться такі цінні зібрання, як фонд Генеральної військової канцелярії (фонд № 51), де нараховується 2891 справа за 1656–1765 рр., фонди Глухівського Петропавлівського, Успенського (жіночого), Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастирів (відповідно фонди № 161, 149, 148) тощо. Свого часу ми розглянули матеріали невеликого фонду Успенського монастиря, але й інші вимагають тривалого опрацювання. В той же час матеріали ІР НБУ хоча містять дуже важливу, інколи унікальну, інформацію про Глухів та його церковне життя, але ще не завжди привертають до себе увагу дослідників. Ці джерела, на жаль, розпорошені по різних фондах і справах, а тому їхній пошук вимагає значних зусиль. Найбільше матеріалів зберігається у фондах Ф. І – збірка О. Лазаревського, Ф. XIII – фонд Синоду, Ф. 160 – фонд Київської духовної академії та деяких інших. Це тільки фонди, матеріали яких безпосередньо пов'язані з церковним життям на Глухівщині*.

Ми звернули увагу на збірник документації гетьманів (починаючи від Петра Дорошенка та Івана Брюховецького), козацької старшини Гетьманщини (переважно оригінали), які стосувалися Петропавлівського монастиря під Глуховом. Хоча вони, включно з універсалами Мазепи, були вже надруковані [1], однак документи Скоропадського (всього 9), Апостола (2), не кажучи про старшину, ще чекають на публікацію (їх планується видати разом з усім комплексом документів, який давно підготовлений до видання, але рукопис лежить в ІУАтаД НАНУ, чекаючи на кошти для друку, крім чотирьох універсалів Скоропадського, поданих нами

до друку в журнал «Сіверянський літопис»). Тут йдеться про надання та підтвердження прав обителі на маєтності, є й оборонні універсали щодо них (наприклад на Мутинський перевіз через р. Сейм), наводяться імена ігуменів (наприклад Мелетія Трофимовича (1711 р.), топоніми (с. Богданівка, що неподалік Шостки, млин на р. Шостка тощо), універсали, котрими гетьман Скоропадський закликав селян, підданих монастиря, виконувати «послушенство», не чинити бунтів, погрожуючи в іншому випадку карами, згадуються батько мемуариста Якова Марковича – Андрій, ігумен Петропавлівського монастиря Єпіфаній Тихорський – видатний церковний та культурний діяч України, випускник Києво-Могилянської Академії, єпископ белгородський та обоянський (1722–1731), засновник Харківського колегіуму [2].

До численних опублікованих документів Івана Мазепи, які стосуються Православної Церкви, слід приєднати його лист 1707 р. до київського митрополита Варлаама Ясинського, в якому він просив митрополита, щоб у його (Мазепи) маєтності – с. Марчишина Буда на території Глухівщини – освятили каплицю на честь св. Іоанна Предтечі (а після його повернення з походу там мав бути збудований храм, в якому б служив о. Андрій) [3]. У свою чергу Ясинський 17(6).06.1707 р. звернувся до ігумена Петропавлівського, в котрому просив розділити парафію й сіножать, «жебы пополам уживали обои священники, так новопоставлений отец Андрей, яко тамошний древнійший, отец Трофим» [4]. Варто згадати і опублікований універсал гетьмана Самойловича від 1.06(22.05).1683 р., який чомусь не привертав до себе уваги дослідників. Між тим тут йдеться про священика Максима Софоновича (можливо родича видатного літописця XVII ст., вихованця й викладача Києво-Могилянської академії, ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві), котрий служив у Свято-Микільській церкві у Глухові. Гетьман надавав йому право на засновану ним слободу Хотминівку і на млин на р. Єсмань [5].

Не менш цікавими є документи козацької старшини. Так, генеральний писар Семен Савич звертався з Глухова листом від 13(2).09.1716 р. [6] до відомого церковного та культурного діяча Лаврентія Горки, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві, щодо його скарги на київського полковника Василя Танського, котрий загарбав частину монастирських земель у с. Ярославці поблизу Бобровиці (суч. Чернігівської області). Той же Савич був сам стороною конфлікту з глухівським Свято-Успенським жіночим монастирем, оскільки в придбаному ним лісі на р. Шостці селяни (піддані монастиря) вчинили самовільну вирубку дерев у його «хвойнику» (хвойному лісі). Щоб вирішити цей конфлікт, була створена комісія в особі оо. Христофора Чарнуцького – ігумена Свято-Микільського монастиря у Києві,

Іларіона Левицького – проповідника Софійського монастиря у Києві, Микифора Івановича – намісника Глухівської протопопії, Яреми Омеляновича – глухівського бурмістра, котрого послав глухівський сотник Іван Мануйлович (був глухівським сотником у 1714–1728 рр.). Комісія виявила 70 зрубаних дерев у монастирі, але ігумена Мелетія категорично (під клятвою) заперечувала, що вона віддавала наказ чинити вирубку чужого лісу. В ході розслідування виявилася цікава деталь: цей ліс належав раніше місцевому жителю Омельку Туру і був придбаний ігуменею монастиря Марією-Магдаленою Мазепою (матір'ю гетьмана) за 10 талярів, але одержав лише 6 талярів і тому міг продати цей ліс Савичу. Врешті Мелетія визнала, що ліс без її відома зрубали монастирські піддані, тому вона буде просити пробачення у Савича і миритися з ним, вирубавши для нього 70 дерев з монастирського лісу. Комісією же був підписаний у Глухові відповідний документ від 23.05(23.04).1719 р. чи 11.05.(30.04).1711 р. [7].

Є й документи, котрі були створені в церковних колах. Нами було вже опубліковано 8 документів, які стосуються зв'язків Петропавлівського монастиря з Києво-Могилянською академією (далі – КМА), яка знаходилася при Богоявленському монастирі у Києві [8]. Отже, на початку 1745 р. Никифор Грибовський, архімандрит Петропавлівського монастиря, звернувся з листом до київського митрополита Рафаїла Заборовського. Виявляється, що у відповідь на клопотання митрополита з військового скарбу було виділено Академії 200 руб. за 1744 р. і через посередництво Грибовського ці гроші були привезені до Києва, за винятком 6 крб., витрачених на канцеляристів. Долучаються розписка ієромонаха Веніаміна у отриманні грошей від Никифора, рапорт ієромонаха Афанасія, намісника Києво-Братського монастиря, київському митрополиту Рафаїлу Заборовському, з котрого видно, на що були витрачені гроші: «на препитание учителей сто тридцать рублей и на возобновление цркви тридцать пять рублей». З інших документів видно, що ці 200 крб. військовий скарб мав виділяти Академії щорічно і що о. Никифор отримував виділену суму і в 1746 р. (за 1745 р.). Є документи, що стосуються відрядження у 1753 р. до Глухова відомого церковного і культурного діяча, префекта КМА Давида Нащинського [9]. Березнем 1773 р. датовані документи про видачу студентам КМА, які виявили бажання навчатися медицині, квитків на проїзд з Глухова до Петербурга [10].

20(9) липня 1747 р. глухівські жителі – парафіяни Свято-Троїцької церкви – звернулися з листом про допомогу до київського архієпископа (в той час київським митрополитом було заборонено так титулуватися) Варлаама Ванатовича. Вони повідомляли владі, що 13(2).07.1726 р. у Глухові сталися дві великі пожежі, внаслідок чого вигоріло

майже все місто, в т. ч. Свято-Іллінська церква. У зв'язку з цим автори листа (вірогідно колишні іллінські, а тепер троїцькі парафіяни) просили благословення поставити на старому фундаменті малу дерев'яну церкву, доки буде зведений новий кам'яний храм [11]. Від імені парафіян листа підписали Федір Омелянович, отаман глухівський, Остафій «Ефимов» (Юхименко), писар Глухівської сотні, ктитори Іван Давиденко і Матвій Пинчук. Точне місцезнаходження цього храму, який не зберігся і очевидно знаходився в центрі Глухова, невідоме. Думається, що тепер можна трохи прояснити його долю. Отже, після пожеж в 1747 р. і знищення храму він не відновлювався, а його парафіяни перейшли до іншого (Свято-Троїцького).

У 1763 р. Київська духовна консисторія займалася справою ніжинського протопопа Дмитрія Криловського, якого планували перевести до Глухова священником соборної Свято-Микільської церкви, де помер місцевий протопоп Симеон Волховський. Хоча в церкві вже правив син померлого о. Іван, планувалося розділити парафію і дати приход також о. Дмитрію. Однак останнього це не влаштовувало, оскільки він втрачав своє господарство і всю нерухомість в с. Веркіївці, а в Глухові приходилося все починати з нуля (до того ж духовенству було заборонено купувати землю). Він звернувся з проханням до київського митрополита Арсенія Могилянського і до синоду, і ті вирішили покласти на рішення консисторії, де думки розділилися: одні стали на бік о. Дмитрія, інші наполягали на його переведенні до Глухова [12]. На жаль, нам невідомо, чим ця справа закінчилася.

Не раніше 16(5).04. і 13(2).11.1768 р. з Петропавлівського монастиря було відправлено два листа тамтешнього архімандрита Феоктиста до правителя Другої малоросійської колегії графа П.О. Румянцева [13]. У першому з них архімандрит вітав графа з Великоднем і сповіщав, що 11.04. (31.03.) виїхав до Глухова, але через негоду мусив вертатися з села Холопкового. У цій поїзді архімандрит захворів лихоманкою, від котрої тоді ще не вповні одужав. В наступному листі він сповіщав про тяжку хворобу грудей севського єпископа Кирила і просив направити до нього лікаря з ліками. Тут маємо фактично ще одну опосередковану звістку про існування у Глухові аптеки. Про неї часто згадував у своєму щоденнику відомий мемуарист Яків Маркович, є й архівні дані про це 10.05.(29.04).

1780 року київський митрополит Гавриїл Кременецький писав до графа (можливо того ж Румянцева) про те, що на його прохання забезпечив вихідця з Валахії архімандрита Дамаскина окремою келією і утриманням в Петропавлівському монастирі до прийняття царицею Катериною II рішення щодо його подальшої долі. Відповідний

наказ митрополита був скерований до архімандрита Петропавлівського монастиря [14].

Є й інші цікаві документи, наприклад опис церковних речей Веригінської церкви (березень 1786 р.), а також церкви, що стояла на кладовищі [15]. Серед церковних речей (хрестів, чаш, дискосів, риз тощо) відзначимо книги, потрібні для священнодійства, та ікони. Серед них є досить повний необхідний набір (на жаль, без вказівок на місце й рік видання): євангелія, служебники, требники, мінеї і т. д., причому трапляються й церковно-літературні («Ключ розуміння» Іоанкія Галятовського) образи (Христос, Богородиця, Микола-угодник та ін.), але не поділяються по століттях, школах, тільки вказано, що є й старі. Опис склали священник Іван «Яковлев», канцелярист Василь Біляшівський (можливо предок відомого вченого) та міщанин Яків Воловик.

Таким чином, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається певна кількість джерел з історії церковного життя Глухова й Глухівщини. Хоча вони розпорошені, однак їх інформація суттєво доповнює документи, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у Києві, і без них важко обійтися глухівським краєзнавцям.

Додатки

№ 1

1709, листопада 9 (жовтня 29). – Глухів. – **Універсал гетьмана Івана Скоропадського**

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

П. сотникови воронижскому, атаманови городовому и войтови тамошнему сего времени застающим и впред грядущий час быти мючим, а зособна атаманови богдановскому з товариством и войтови того села з всіми посполитими людьми нехай будет відомо, же мы, гетман, особливый мючи взгляд и призрание на обитель стих верховних апстл Петра и Павла глуховскую для неуставаемой, паче же умножающей в ней хвалы Бжой и заховуючи прежнюю и нинішную нашу ку превелебному в Бгу его милости отцу Мелетию Трофимовичу, игуменови тоей обители, любов и приязнь по прошению его милости и братії его, позволилисмо села Богдановки, так козаков, тако и посполитих людей, заживати до гачения тамошній богдановской греблі тоей, токмо части, яка належит до млина обители глуховской. Зачим когдаколевк иншие мелники на той греблі млины свої мючие, зачинатимут части свої оной гатити, тогда ж, жебы нехто інший, леч всі гуртом козаки и посполитые люде помянутого села Богдановки часть греблі до обители Петропавловской глуховской належачую, як пристойт, без жадной спрени и вимовки угачували. В чом абы п. сотник воронижский з всім урадом

тамошным не чинили жадного и найменшого препятія и перешкоды, а атаман богдановский з товариством, войт зась с посполитими людьми, жебы не были жадною мірою противны ми и отмовными, пилно міти хочем, упоминаем и под непоблажным войсковым каранем приказуем.

Дан в Глухові, октовря 29 д., року 1709.

Звышменованный гетман рукою власною.»

(НБУ. – ІР. – Ф. I, № 61919. Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і військовою печаткою).

№ 2

1724, травня 5 (квітня 24). – Глухів. – **Указ Генеральной військової канцелярії жителям сіл Петропавлівського монастиря**

«Указ з Генеральной войсковой канцелярії.

Всім обще, кому о том відати належит, а меновите войтам зо всім посполитими людьми сел до обители мнстра сто Петропавловского глуховского належных обявляється. Пречестный в Бзі отц Лука, игумен петропавловский глуховский, з братиею донесл в енералную войсковую канцелярию жалосне, что нікоторие з вас легкомисленіе люде, которие грамотами монаршими и гетманскими універсалами в подданство надани, невідомо ради якої причини, завзявши перед себе яковууюсь шатость и огурство, належитой повинности и послушенства до обители той не хотят отдавати, а любо за покойного еще ясневелможного пна гетмана Скоропадского, а потом уже помежду гетманством за правление пп. полковника черніговского Полуботка и старшини енеральной тому ж монастиреві стих аппл Петра и Павла для усмирения вас таких противников и для прислушания их по прежнему з канцелярії войсковой и видани были указы, и потому вы и усмирились. Однак тепер знову також завіраючи легкомислие развращатис и в противность ити вщинаете напрасно. К тому ж которие з вас сут можнійшие и богатшие жилці в убогих селян за позику грошей и протчего кгрунта в заставу поодбирали, а онимякбыжесвоїмипожиткуючи, жадного до обители монастирской не вистатчаєте повинности, обнищавші зась подданніи заледве тилко сливучися тими позбулими кгрунтами, громадскую всякую отбувають тягlost, од чого им самим да и мнастиреви тяжесть и убыль уростаєт. Прето если так ест, яко такую вшу противность и упрямство непомалу ганим так сурово, грозно и жестоко приказуем, абысте давное тоє и ннішное занехавши огурство свое, со всяким повиновением и покорностью предреченному мнстреві стих аппл Петра и Павла прислухали по давному обыкновению и належите во всем отдавали послушенство. Да и кгрунта, якие кто з вас люб з посполитих людей, люб теж з козаков,

в заставі держите и оними користуєте, ціну свою принявши, воспят тим мужикам, чиї онее суть, повозвращали бысте. Если ж бы кто сему и вишшеписанному впрд явился ослушним, а о том от енеральной войсковой канцелярії відати донесется, то таковий яко противник и презритель указа зиман будет в Глухов и жесто[ко] наказан обявляем.

Дан в Глухові, априля 24 д. року 1724

Енеральной войсковой канцелярії правителі

Иван Левенец

Иван Мануйлович».

(НБУ. – ІР. – Ф. I, № 61929. Оригінал, завірений особистими підписами Левенця і Мануйловича і військовою печаткою. На звороті запис іншою рукою: «Універсал пнов правителей между гетманством Ивана Левенця, Ивана Мануйловича, Федора Гречаного, на непокорных (?), (...)», не хотящих тихомирно обходиться и послушество отдавати»).

№ 3

1726, лютого 28(17).— Донесення Луки, ігумена Петропавлівського глухівського монастиря, до київського митрополита (архієпископа) Варлаама Ванатовича

«Ясне в Бгу преосщенному великому гспну кир Варлааму, архиеппу киевскому, галицкому и Малия Россії,

Доношение

Сего 1726 года февраля 17 мнстря нашего Петропавловского глуховского диакон Иосиф, починивши злу и диаволу стому многие противности, а обители стой, будучим ему полатным игуменским келійником превеликие шкоди и злоубійста, збіжал с под секвестру и оный диакон по премногому нашому старанию и кошту немалому изнайшолся во мнстрі Чонском, которого то мнстря намісник, зовомый Кирил Иерусалимита, ставши в противности духовному регламенту и его императорского величества блаженныя и вічностойныя памяти, також и ея императорского величества в нынішнем году виданном указом, принял того диакона во мнстр свой, а когда мы ис пашпортом нашим послали взыскивати помянутого диакона, и он, намісник, поругавши наших посланных и нас по премногу, и диакона не отдавши, отписал к нам: то я, мовит, его принял и вы не зволте о том трудится болше. З которого то его листу копию знявши, відити пресвщенству вшему отсилаем, потом повторне увіщеваючи и просячи его намісника, написавши лист и в нем многия починившися диаконом мнстреві ншему бідствия и его крадежем шкоди, послали и в том он, намісник прошение наше презріл и диакона заховавши, будто его по первом наших посланных отезди з мнстря вислал и такий

о том к нам лист и тепер отписал. В том может не без вини быт ему, а и всім не без удивления, нам искающим и шкодующим по пашпорту его не отдал, да и в том росписался, що его принял, а в листу повторнем пишет, що з монастры уже вислал. О сем мы доносячи, просим вшего преосщенства и як в том будет блгоизволение дабы наша шкода немалая мнстирская награждена била и дякон бы ко оправданию в мнстир или хочай в консистор был бы поставлен его би наместника жалиючи, даби не пропал. Листом своїм пастерским увідати или уже о том в стішей правителствующий синод на его указов противника без жаліния восхошете написати. Доносим о том Петропавловского глуховского мнстря игумен иеромонах Лука, со все смиренным прошеним.

К сему доношению я, иеромонах Варлаам, намісник руку приложил

Иеромонах Иннокентий, уставник руку приложил.

Иеромонах Симон, казначей руку приложил.

Иеромонах Мелетий.

Иеромонах Петр, дховник иеромонах Феофилакт, економ».

(НБУ. – ІР. – Ф. XIII, № 6267).

№ 4

1726, травня 22. – Чонський монастир під Гомелем. – Лист намісника Чонского монастиря Кирила Єрусалиміти до Луки, ігумена Петропавлівського монастиря

«Висоце в Бгу превелебний мсці отче игумен Петропавловского мнстрия, мой возлюбленный о Хрсті отче брате и благодітелю.

Посланци от вашей превелебности из пашпортом за исканием иеродиякона Иосифа, которого здесь в Чонском мнстру застали и отдать мні его без росписки невозможно, понеже на его, иеродиякона, в вашем писмі показано много начоту мнстирского. Которий дякон предо мною при ваших посланних екъскузовався, же денги за вино не я отбирал, але иние законники, и сказал мні, что извол ваша превелебность мене отслать в Москву. Зачем я, его не відаючи, совитую вашему преподобию его оставит, понеже здесь дховное управление не таким порядком идет, як там на Україні, и за сие, что я его принял в мнстр, не изволте гніву на мене положить, бо відаю певне что и в вашого преподобия зищутся також принятиї волочащій братия. О сем вашей любви извистивши, которой навсегда себе отдаю.

А в подлинном подписано тако: иеромонах Кирил Иерусалимита, намісник Чолского мнстра».

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIII, № 6267. Копія з листа намісника Чонского монастиря. На звороті приписано: «От игумена глуховского о диакону Иосифу біглом подано 1726 року мая 22»).

№ 5

1726, після 23 серпня. – Донесення Луки та Феофілакта, ієромонахів Петропавлівського монастиря, до київського митрополита (архієпископа) Варлаама Ванатовича

«Ясне в Бгу преосвященному великому гспдину кир Варлааму Ванатовичу, архиепспу киевскому, галицкому и Маляя Росии

Доношение.

В нынешнем 1726 году, многократне с Крупецкой волости села Погарич Ерема, дячок, доносил мні писменно под имя вшего преосвященства на попа Ивана Погаричского в том, что он, поп погаричский, не тилко оставивши вовся служение и в надлежащие дни, але и забивши страх Бжий, живет в селі безчинно, збитечно пет, апючи, людей до полусмерти прибывает, свини, собаки сам з ручници пострелял, то он, Ерема дячок, при розиску честним отцам протопопам глуховскому и ивановскому показал, а и сам бил Ерема дячок нарадиліся при розиску за попом Иваном Погаричским ехат в Киев и стат пред вашим преосвященством в доказателство на попа Ивана Погаричского. Но он, поп, не виездя з дому в Киев для вершения діла на указное число, якое ему положено указом вшего преосвященства, на что он и росписался. Да презривши указ, таким своим умишлением бігал многие дни ко своему войту, даби оного донощика Ерему дячка не допущено к вашему преосвященству на улику попа, и дотол не виездил поп Иван з дому донеліже оного донощика Ерему дячка не ухоплено. А когда послание от войта оного Ерему дячка схопили, тогда ж с теми ж посланными оного дячок, пришедши в мнастир, протестовался писменно с теми ж посланными, подписавши в том, что за попа Ивана берут к войту; а взято его, Ерему дячка, августа 21 числа, а при самом отезді нашего посланого в Киев того ж августа 23 числа пришел жител села Погарич Григорий Кириев Сисин в монастир наш Петропавловский, доносячи под имя вшего преосвященства, сказал, что приведено Ерему дячка в село Погаричи 21 числа августа и по повелінию Ивана попа прибили до полусмерти десятицкие и повезли оного Ерему да невідомо куда и жив ли он или не жив уже того не відаю. И сие доношение упросил честного иєромонаха Варлаама, аби к такой его сказки місто Григория Кириєва руку приложил. Чего ради прошу вшего преосвященства, премілоствіишаго моего отца и пастира, оного попа Ивана Погаричского повеліти у Святой Софії удержат, донелі же не поставіт оного донощи(ка) Ерему дячка в доказателство пред суд дховный священного консистору. О сем доносит со всем смиренным прошением Петропавловского глуховского монастира игумен иєромонах Лука з братією. По котрого велінию иєромонах Феофілакт економ к сему доношению руку приложил».

(НБУ. – ІР. – Ф. XIII, № 6277)

*) Питання джерел по церковній історії Глухівщини піднімалося в статті 1927 р. історика Павла Федоренка (1880–1962, до речі, уродженця Глухівщини з м. Ямполя «З історії монастирського господарства на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. (Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова). Важливо, що автор глибоко користувався джерелами, котрі походять, зокрема, з архіву Петропавлівського монастиря. Варіант даної статті знаходиться у Х фонді ІР НБУ. Подальша робота над цією тематикою була грубо перервана (Федоренко тричі репресувався НКВД за підозрою в «українському буржуазному націоналізмі»).

Посилання

1. ІР НБУВ, ф. X, № 4477.
2. ІР НБУВ, ф. I, № 61920–6192.
3. ІР НБУВ, ф. XIV, № 5473
4. Там же.
5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – № 606 а).
6. ІР НБУВ, ф. 160, № 523.
7. ІР НБУВ, ф. XIV, № 4497.
8. Мищик Ю., Тарасенко І. З документів до історії Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. // Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-літтю Київської Православної Богословської Академії (1615–2015). – К., 2015. – Ч. 2. – С. 222–227.
9. ІР НБУВ, ф. 232, № 360, арк. 15–22.
10. ІР НБУВ, ф. 160, № 316.
11. ІР НБУВ, ф. XIII, № 6271.
12. ІР НБУВ, ф. XIV, № 3105.
13. ІР НБУВ, ф. VII, № 1259-1260.
14. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 674.
15. ІР НБУВ, ф. XIV, № 3918.

Мызык Ю.А., Тарасенко И.Ю. Новые документы из истории церковной жизни Глухова казацких времён (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского)

В статье дается обзор архивных документов и материалов, связанных с церковной жизнью Глухова казацких времен. Доказано, что собрание Института рукописи Национальной библиотеки им. В.И. Вернадского хотя и уступает собранию Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, однако содержит в себе важные, порой даже уникальные материалы, без которых нельзя воспроизвести полную картину церковной жизни города.

Ключевые слова: церковь, источники, Глухов, казацкий период.

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. New documents from history of church life of Hlukhiv in the Cossack times (on materials of Institute of manuscripts of National library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi)

This article provides an overview of archival documents and materials related to church life of Hlukhiv in Cossack times. Proved that the collection of the Institute of Manuscripts of the National Library named after V.I. Vernadskyi though inferior collection of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, but contain important, sometimes unique materials, without which it can not reproduce a full picture of the church life of the city.

Key words: church, sources, Hlukhiv, Cossack period

28.02.2016 р.

271

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НІЖИНСЬКОГО
МАГІСТРАТУ З МІСЦЕВОЮ КОЗАЦЬКОЮ
АДМІНІСТРАЦІЄЮ: ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ КІЛЬКОХ СПРАВ)**

В роботі показано характер взаємовідносин Ніжинського міського магістрату з Ніжинською полковою канцелярією та сотенною канцелярією у земельному питанні. Описано методи боротьби за майно, що знаходилося на цих землях.

Ключові слова: Ніжин, магістрат, полкова канцелярія, магістратські землі.

...Нехай міщане дечим і поживилися од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм ший справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами.

Пантелеймон Куліш, «Чорна рада»

Статус Ніжинського міського магістрату був визначений низкою конфірмаційних грамот та гетьманськими універсалами. Але вища цивільна судова і військова влада на Лівобережній Україні належала гетьманові та генеральній військовій старшині. На місцях цю владу втілювала в життя козацька адміністрація – полкові та сотенні канцелярії. Наявність таких козацьких адміністрацій у містах з магдебурзьким правом супроводжувалося втручанням у справи один одного. Зазвичай козаки втручалися в міське господарство, захоплювали міські землі, сіножаті, млини, шинки, а міські урядники намагалися поширити свою владу на козацьке населення міст.

Початок дослідження самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цю тему Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1].

Різні аспекти урбаністики виявилися досить популярною тематикою в сучасній історичній науці. Питання взаємин між міськими магістратами та козацькою адміністрацією маловивчене. Стосунки цих двох владних інституцій побічно досліджували у своїх кандидатських дисертаціях В. Лоха, В. Галушко, Г. Доманова. Так черкаський науковець В. Лоха обґрунтував концепцію взаємовідносин переяславського магістрату, сотенної та полкової канцелярій, визначив низку причин, які призвели до втрати Переяславом магдебурзького права [3]. В. Галушко і Г. Доманова розглянули взаємовідносини полкової та сотенної адміністрацій з органами міського самоврядування на прикладі міста Чернігова [2].

Оскільки м. Ніжин в царині урбаністичних процесів вивчений недостатньо, автор у даній роботі ставить за мету на прикладі аналізу двох справ показати взаємини міського уряду та козацької старшини у земельних питаннях.

Ніжин у XVIII ст. був полковим містом, в якому розташовувалася крім міського магістрату і полкова канцелярія. Полкова старшина всіяко втручалася у процес управління містом, чим порушувала норми самоврядування за магдебурзьким правом. Земля була тим питанням, яке призводило до великих непорозумінь між козацькою адміністрацією та міським магістратом.

Спірною для полкової канцелярії та Ніжинського магістрату виявився шмат землі у центральній частині міста. Так, 13 серпня 1762 р. міський магістрат надіслав до Генеральної військової канцелярії донесення, в якому повідомив, що Ніжинська полкова канцелярія віддала на відкуп землі, що завжди були магістратськими. Детальніше в донесенні було пояснено, що полкова канцелярія прислала до магістрату 15 березня листа, в якому повідомила, що місце, яке називалося Канцелярським і на якому до пожежі 1754 року знаходилася полкова канцелярія, соляні лавки та шинок, а нині пусте і називається Горбом і тільки з 1761 року там різні приїжджі люди та міщани торгують горілкою, віддали на відкуп канцеляристам Філіпу Щегловському та Семену Полешку. Також полкова канцелярія просила чи то вимагала не чинити відкупщикам перепон, «а от магистрата нежинского и состоящих под командою оного людей и не с кого другого самовольным образом... канцелярского места для шинкования и ни для какой торговли не занимаю» [4, арк. 1]. Магістрат наголошував, що це вчинено «в крайнее магистрату обиду и разорение несправедливо в отмену имеющихся в магистрате высочайших грамот» [4, арк. 1 зв.]. Причину такого свавілля міський уряд вбачав у самовільному захопленні різних ґрунтів як ніжинськими полковниками, так і комендантом та іншими «великороссийскими служивыми людьми живущими в замку» [4, арк. 1 зв.].

На захоплених землях канцеляристи Щегловський і Полешко всупереч заборонним наказам запровадили свій збір: з бочки по рублю. Вони ввели свої міри (відерце та кварту), які на думку магістрату були незаконними. Міський уряд зробив спробу направити шафаря для спостереження, але канцеляристи його не пустили та ще й прислали до магістрату козаків з повідомленням про те, якщо «кто будет смотреть их меры и забирать оные в магистрат, то словивши шафаря или кого-нибудь з магистратовых битъ батожем без пощады» [4, арк. 3]. Все це, зазначав далі міський уряд, суперечить указам, малоросійським правам та міським порядкам.

Також полкові канцеляристи намагалися оподатковувати і магістратську комору, яку тримав в оренді райця Спудин. Щегловський наказав порубати магістратські куфи, якщо з кожної горілки не буде сплачено по 2 руб. грошей, через що магістратській коморі були нанесені матеріальні збитки [4, арк. 3 зв.]. В результаті таких дій міський уряд на чолі з війтом та бурмістрами (підписалися лише три бурмістри) просив Генеральну військову канцелярію заборонити полковим канцеляристам продавати горілку, магістратську землю відібрати у полкової канцелярії та повернути під юрисдикцію міського Ніжинського магістрату, а винних у неправомірному захопленні землі та передачі її в оренду покарати штрафом, щоб «другие смотря на то е чинить таковых продерзостей смелости не имели» [4, арк. 4 зв.].

Під час суперечок за міські землі у 1762–1763 рр. між магістратом та Ніжинською полковою канцелярією були наведені факти самовільного захоплення комендантом Божичем та полковником І. Хрущовим міських земель навколо замку та будівництва там торговельних лавок і шинку [4, арк. 1 зв.–2].

У власність магістрату активно втручалася і сотенна старшина. Так, у 1761 р., заньківський сотник Григорій Левицький та отаман заньківської сотні Романовський самовільно, не маючи власності у магістратському селі Кагарлика, поставили шинок та шинкували горілкою. З часом сотенна старшина заборонила шинкувати спиртне у магістратському шинку, а потім з гуртом козаків напала на нього, забрала куфи та горілку. Кагарлицького війта та магістратського шинкаря побили, відвели до сотника і тримали під арештом три дні [5, арк. 2–2 зв.]. Сотенна старшина навіть підкупила наглядача (нарочного) Прокопа Адасовського, щоб той заборонив продавати спиртне у магістратському шинку [5, арк. 2 зв.]. Вплинути на П. Адасовського не зміг навіть Ніжинський магістрат, який наказував нарочному зняти заборону та повернути забрану горілку та куфи. У зверненні до Генеральної військової канцелярії магістрат скаржився на те, що цілий рік магістратські шинки стоять порожні та не мають грошового доходу, а сотенна старшина отримує вигоду від продажу спиртного [5, арк. 3]. Генеральна військова канцелярія, у свою чергу, надіслала ордер Ніжинському полковнику П. Розумовському, в якому наголошувалося, що магістрат має право у своїх володіннях шинкувати горілку, а сотенна та полкова старшина не має чинити перепон магістрату у будь-яких його справах [14, 3].

Дві самостійні владні інституції (міський магістрат та полкова канцелярія) досить важко вживалися у полковому Ніжині XVIII ст. Та й сотенні канцелярії у магістратських селах також

намагалися поширити свою владу на магістратську власність. Ключовим та суперечливим питанням була магістратська земля. Саме за володіння землею та розташованими на ній шинками сперечалися міський Ніжинський магістрат та місцева козацька адміністрація.

Посилання

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3–308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. – К.: Университетская типография, 1879. – С. 83–110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6–11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 309–385; Багалій Д.І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. Частина 2. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 386–442; Василенко Н.П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. – Т. 24. – С. 890–896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63–244; Клименко П. Міста і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г.К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46; Її ж Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23.
2. Галушко О. Є. Чернігівський полк у другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe?..; Доманова Г.С. Чернігівський магістрат: статус, структура та осовні напрямки діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» / Г.С. Доманова. – Чернігів, 2006. – 17 с.
3. Лоха В.А. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648–1785 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://awdiss.org.ua/2011-01-15-11-45-49.html?..>
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 17559, 14 арк.
5. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 17424, 3 арк.

Лесик Л.В. Взаимоотношения Нежинского магистрата с местной казацкой администрацией: земельный вопрос (на примере нескольких дел)

В работе показан характер взаимоотношений Нежинского городского магистрата с Нежинской полковой канцелярией и сотенной канцелярией в земельном вопросе. Также показаны методы борьбы за имущество, которое находилось на этих землях.

Ключевые слова: Нежин, магистрат, полковая канцелярия, магистратские земли.

Lesyk L.V. Mutual relations between Nizhyns city council and Cossack institutions of local governing: lands question (on example some files)

In the article nature mutual relations between Nizhyns city council and Nizhyns regiment office and company office in the lands question are described. The procedures of struggle from property that are situated on the lands are presented in the article.

Key words: Nizhyn, city council, regiment office, city councils lands.

25.02.2016 р.

УДК 94(477.53)«1762»:351.853

Є.С. Калашник

СОТЕННІ МІСТЕЧКА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ В ОПИСІ МАЄТНОСТЕЙ Р.Л. ВОРОНЦОВА 1762 Р.

У статті на підставі відомостей опису маєтностей графа Р.Л. Воронцова 1762 р. в містечках Полтавського полку Білики, Кобеляки та Нові Санжари аналізуються внутрішня забудова сотенних містечок, їхні околиці та господарська округа.

Ключові слова: Полтавський полк, сотенні містечка, Білики, Кобеляки, Нові Санжари, ревізія 1756 р.

Переважна кількість досліджень адміністративно-територіального устрою сотень козацьких полків, як правило, базується на аналізі компутів, реєстрів та слідств. Однак ці джерела фіксують лише великі структурні одиниці на тлі кількісної характеристики полку (склад сотень та старшини) та якісних показників містечка (села в складі сотні; кількість населення, дворів, цехів, відомості про худобу, іноді відомості про торги та церкви). Таким чином, дрібні господарські одиниці містечок та їх околиць, межі сотень залишаються поза увагою. Такий підхід не можна вважати об'єктивним у світлі сучасної тенденції до вивчення регіональної специфіки загальноісторичних процесів, що спонукає до порівняльного аналізу кількох джерел, яким послуговувалися ще дослідники кінця XIX – початку XX ст. Мета дослідження полягає у характеристиці рис міського простору сотенних центрів та реконструкції округи козацьких сотень на основі співставлення письмових та картографічних джерел.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДАК) у фонді Канцелярії гетьмана К.Г. Розумовського зберігається корпус джерел 1760–1764 рр., пов'язаних із діяльністю комісії з надання маєтностей у Полтавському полку графу Р.Л. Воронцову. Особливо цікавим для нашого дослідження стали матеріали «Описания местечек Кобеляки, Беликово, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову» (назва винесена в опис фонду) [1, 449 арк.]. Гетьманським універсалом від 31 серпня 1760 р. вільні селяни цих трьох містечок з майном та угіддями віддавалися графу у «вічне та спадкоємне володіння» [2, арк. 4], самі ж містечка отримували статус маєтностей [3, арк. 2]. Для передачі маєтностей були призначені хорунжий Миргородського полку Марко Козиненко та військовий канцелярист Іван Каневський. Приймав маєтності у володіння графа значковий товариш Лубенського полку Іван Кодинець [3, арк. 2]. До 1762 р. ними було укладено звід попередніх ревізій із необхідними доповненнями¹, який і складає «Описание местечек...» (рис. 1). Матеріали опису, а саме посилання на них в «Донесенні...» отамана Федора Криси, були використані В.О. Мякотіним у праці «Нариси соціальної історії УРСР в XVII–XVIII ст.» [4, с. 234–235], а згодом перенесені І.Ю. Легеньким та А.І. Дубиною в полтавський том «Історії міст і сіл України» [5, с. 391].

Окрім історико-демографічної інформації Опис, першочергово стосуючись господарських зацікавлень власника та обліку посполитого населення у фіскальних потребах, надає вичерпні відомості про володіння селянства: розміри дворів та їх забудову, городи, садки, поля, луки, ліси, млини, хутори, поголів'я худоби. Опис містечка Кобеляки оперує 147 топонімами та власними назвами, 92 топоніми згадуються для містечка Білики, в описі Нових Санжарів їх вжито 186. Частина назв дублюється через суміжні володіння селян. Також, ревізуючи селянські маєтності, чиновники використовують як топографічні орієнтири елементи рельєфу та забудови населених пунктів і їх околиць. Ці дані становлять об'єкт нашого дослідження.

У першу чергу, в Описі виокремлюємо відомості про наступні найстабільніші формують чинники: оточуючий природний ландшафт, особливості рельєфу, гідрографічну сітку. У регіоні називаються: річки Боброва, Вовча, Ворскла, Кобелячок Великий, Кобелячок Малий, Кобелячок Сухий, Кустолова, Полузир'я, Тагамлик; озера Білоконева, Боданове, Братське Горячівське, Грушки, Гужвине, Даченкове, Дурицьке, Інбірино, Кишине, Криве, Кривулевське,

1. Опис Кобеляк та Нових Санжарів спирається на Ревізію 1731 та 1756 рр., Опис Біликів – на Ревізію 1726 та 1756 рр. Крім того у 1760-1762 рр. були укладені описи передмість та реєстри вибуввших посполитих (через смерть, відхід, вписування у козаки або підданство грузинських князів, а для Біликів також через загибель та полон під час татарського набігу 1737 р.).

Описание на данных его сиятельству Гасф. Роману Ларио-
 маестности Полк полтавского Прехъ Местностей Кобеляк
 полк и Ново Ансарага; Казна въ тѣхъ Местностяхъ по достоинству
 Прописанъ Прехъ. Прехъ. 1731^о 176^о и послѣднихъ - 1756^о Король Ревизии
 Аписанъ подробнѣе Постолатіе Арге и сѣмѣ Казнахъ Ерипловъ и сѣмѣ
 и Казне Споборнѣе въ Постолатіе тѣхъ; Разножъ Казна въ прѣхъ
 Мости Оны маестности Найшнѣе въ Споборности Палатинѣ и сѣмѣ
 Коснѣ Коснѣ и Коснѣ; Обстоятѣлно Знакнѣ ниже; А сѣмѣ сѣмѣ
 Яитѣстна маестности Состоятъ Поселеніемъ при Яднѣ Воронѣ въ
 Споборности сѣмѣ Сѣмѣ Коснѣ - 15^{ти} Буртнѣ;

Мѣстности Кобелякѣ

Оное мѣстности Кобелякѣ Состоятъ въ сѣмѣ прѣхъ Яднѣ; а въ нѣ
 Яитѣстна маестности Постолатіе Арге;
 Последнихъ - 1756^о Казнѣ Ревизии

<p>№ 1</p>	<p>Иппо Коснѣ Полк Мѣстности Арге</p>	<p>Сѣмѣ Казнахъ Ерипловъ сѣмѣ Яднѣ ли или Казнахъ и въ Споборности Споборнѣ</p>
<p>№ 2</p>	<p>Сѣмѣ Казнахъ Ерипловъ Споборности въ Споборнѣ Споборности</p>	<p>1751 Казна сѣмѣ При Надлежащаго Казнахъ тѣхъ въ Яднѣ сѣмѣ Казнахъ Споборнѣ Арге Споборнѣ Споборнѣ Споборнѣ Споборнѣ Она и мѣстности полк палатиного по Урогнѣ Споборнѣ Споборнѣ на Воронѣ въ Яднѣ Сѣмѣ Казнахъ Арге Казнахъ и сѣмѣ ниже сѣмѣ въ Ревизии Споборнѣ тѣхъ Прописаннѣе Филетнѣ по Арге Споборнѣ Постолатіе Споборнѣ по Казнахъ Ерипловъ полк Палатиного за Споборнѣ въ Яднѣ Буртнѣ Воронѣ Споборнѣ сѣмѣ Казнахъ - Ерипловъ</p>

Рис. 1 Титульный аркуш «Описания на данных его сиятельству Роману Ларионовичу маестностей полку Полтавского...», 1762 р.

Купівате, Купясте, Кущишине, Лите, Лозовате, Морозкове, Московцеве, Приступине, Рокитне, Синеве, Скрильникове, Чисте; болота Юрченкове та Яриндине. Сюди ж відносяться «криниці», що насправді були невеликими озерами: Лукашева, Малиніна, Писаренкова, Цекова. Гідроніми виступають в якості орієнтирів та рубежів. Місця розташування селянських володінь та інші топографічні прив'язки, як правило, уточнюються так: «по сей стороне Ворсклы», «за Ворсклом», «за Кобелячком», «на реке Вовчой», «за Полузорьем под горою», «за рекою Ворсклом за речисцем Бобровом» і т. ін.

Іншими важливими орієнтирами в Описі є шляхи. Опис вказує на Білицький, Говтвянський, Московський, Керебердянський, Кобеляцький, Козацький, Писарів, Полтавський, Решетилівський, Санжарівський, Сокільський, Царичанський шляхи та «большой поперечный шлях з Санжарова на Кустолов идущий». Їхні назви яскраво виражають місцеву топонімію – у кожному містечку дорога називалася за кінцевим пунктом. При цьому прослідковуємо наступний дуалізм: у Біликах дорога до Нових Санжар називалася Санжарівським шляхом, а в Санжарах – Білицьким. Таку ж подвійну назву носила дорога з Кобеляк до Біликів. Цю особливість доповнює факт назви південного тракту з полкової Полтави (Полтавського шляху в Описі) – Кобеляцьким [6, с. 58]. Два шляхи мали назви господарського походження (Гончарський та Рибальський). Як до водних артерій, так і до шляхів прив'язувалися відомості про наділи, наприклад, у Біликах «Пахотное поле [...] при городе с приезде от Кобеляка» [1, арк. 194 зв.] або «...Ключников Байрак на шляху полтавском» [1, арк. 201 зв.].

Населені пункти, які згадуються Описом, поділяються на містечка і села. Крім того, термін «деревня» вжито на позначення слободи Федорівка (нині куток с. Білики), заснованої на початку XVIII ст. полтавським полковником Федором Жученком, який «назвав оную од имени своего Федоровского» [7, с. 73]. Окрім Кобеляк, Біликів і Нових Санжарів у Описі названі сотенні містечка Маячка, Сокілка, Старі Санжари, Царичанка та села Горішні Млини, Капітанівка, Ключники, Комарівка, Кунцеве, Лелюхівка, Пологи та Солонці. Варто звернути увагу на те, що на села з часом перетворювалися і скупчення хуторів, чому існує значна кількість прикладів. Окрім поселень в Описі також зустрічається згадка про Сокільський Свято-Спаський скит [1, арк. 34].

Відомості про населені пункти, їх рельєф, забудову та назви їх окремих частин неодноразово використані у деталізованих описах селянських господарств та міських угідь. Всі три містечка, яким присвячений Опис, розташовуються над р. Ворскла, на домінуючих над заплавою пагорбах правого берега, що характерно для міст цього періоду [8, с. 49–50]. У місцевого населення ці підвищення

мають назву «Гора» – Кобеляцька, Білицька та ін. Однак, вони є лише підвищеннями плато або останцями, що утворені балками і не є горами у прямому значенні цього слова, на що звертав увагу ще О. Шафонський [9, с. 13]. Аналізований документ безпосередньо називає лише Старосанжарську Гору [1, арк. 228 зв.]. Підвищена місцевість у Кобеляках, Біликах та Нових Санжарах згадується в описах передмість цих населених пунктів [1, арк. 115 зв., 194 зв., 279]. У кожному з випадків характерними є повідомлення про курганні могильники на міських пагорбах. Так, у Кобеляках межа проходила на горі «промежду могилами, Роскопаною, прозиваемою Костиковою и другою, круглою». У передмісті Біликів розташовувалися «могили прозывавшиися Проскуринии, состоящие над шляхом идущим з Беликов до Кобеляк». Межа одного з приміських новосанжарських полів локалізується на горі «промежду ветрянными мельницами и промежду ж двумя небольшими могилами» [1, арк. 115 зв., 194 зв., 279].

Як відомо, могили (кургани) в давнину слугували топографічними орієнтирами, що представлено і у матеріалах Опису. У володіннях кобелячан перераховуються могили Ганжина, Громова, Довга, Довгенна, Крупяна, Марцева, Одинцева, Гостра, Чечужина. На білицьких землях згадані могили Довбнина, Зубова, Розкопана та Стовбувата. Поблизу Нових Санжар фіксуються Малиніна, Наріжна, Писарева, Писаренкова, Розкопана, Ревуцького, Стовбина та Гостра (Халимонова) Могили. Частина з них – Гостра, Довга, Малиніна, Розкопана, Стовбувата та ін. – показані на картах XIX ст.

Відомості про облаштування міського простору в аналізованому джерелі уривчасті. Головним об'єктом Опису була власність, тому вся увага була приділена обмірам, обрахуванню тощо. Розглянемо містечка у порядку, запропонованому укладачами Опису.

В описі Кобеляк² можна виокремити городовий вал, Микільську та Михайлівську брами, названі за найближчими церквами (Ревізія 1756 р. нараховує в містечку дев'ять церков), у місті серед іншого знаходилися шинок та двір сотника [1, арк. 20, 114, 115]. За матеріалами Опису, розмір двору коливається [1, арк. 20–116 зв.]: найменший мав площу 8 × 7, найбільший – 60,5 × 17,5 сажнів. Двір включав одну, рідше дві або три хати. У багатих господарствах будувалися комори. Зважаючи, що рублені хати та комори спеціально виділяються в тексті Опису і кількість їх незначна, головним елементом забудови була бита (або мазана) хата під солом'яною стріхою [1, арк. 40], рідше – перекрита гонтом, як, наприклад, у дворі священника Михайлівської церкви Гаврила Худолієнка [1, арк. 46]. У ревізії

2. На 1762 р. у містечку нараховувалося 173 посполитських дворів та 85 бездвірних хат [1, арк. 115].

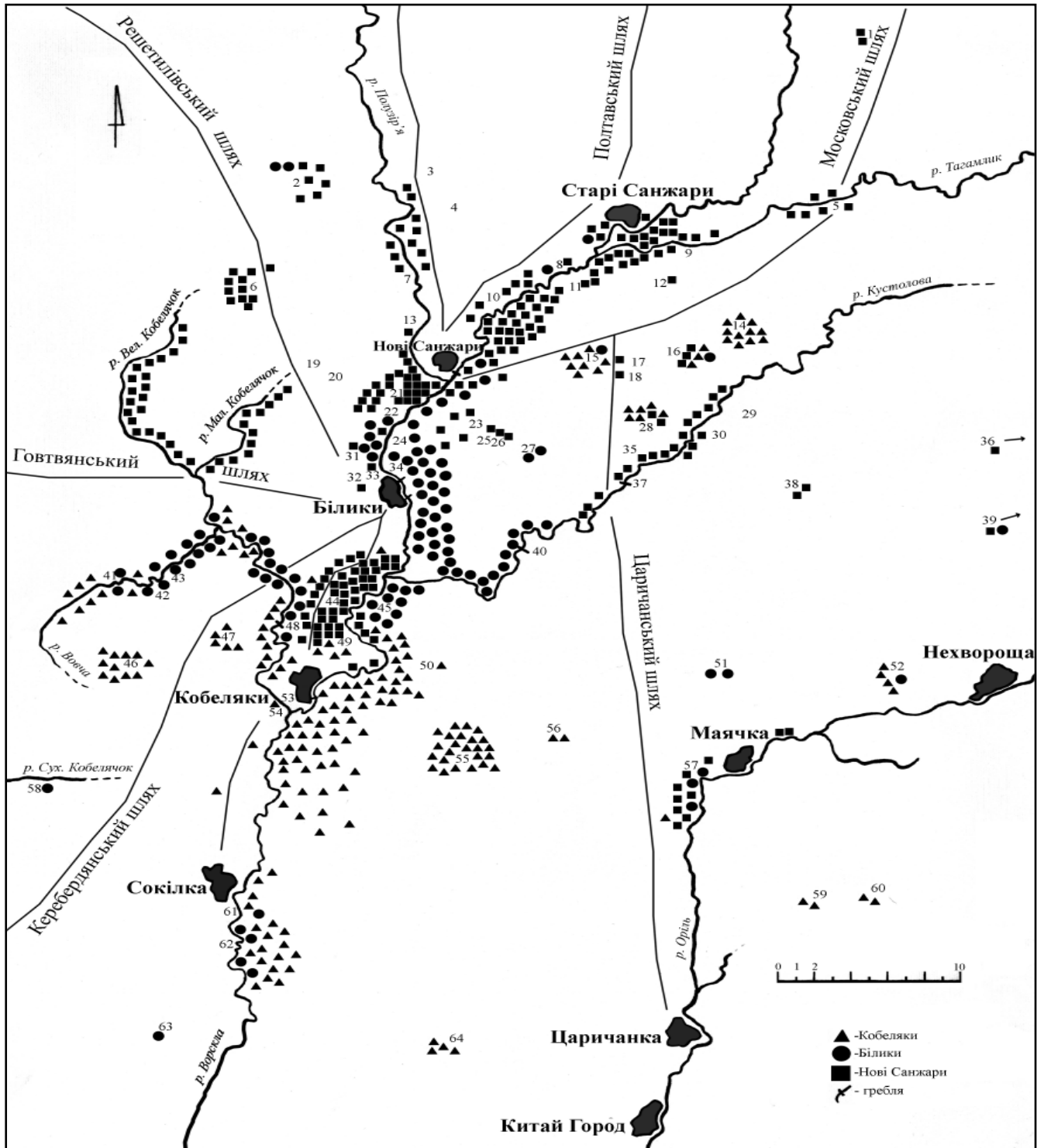

Рис. 2. Володіння кобеляцьких, білицьких та новосанжарських поселитих за Описом 1762 р.* 1. ур. Ключники (Ключників Байрак), 2. ур. Стівбіна Долина (Стівбіне, Стівбувате), 3. ур. Криниця-?, 4. ур. Красний луг-?, 5. с. Писарівка (Писарева Могила), 6. ур. Ємцева долина, 7. ур. Зубишкін Байрак, 8. ур. Голоти, 9. ур. Тагамлик, 10. ур. Кунцеве, 11. ур. Балієве, 12. ур. Мажари, 13. с. Лелюхівка, 14. ур. Велике Болото, 15. ур. Кучугури, 16. ур. Піски, 17. хут. Козака Данила Лебедина, 18. хут. значкового товариша Даниленкова, 19. ур. Домашня Гора, 20. ур. Роктине Озеро, 21. ур. Бродки, 22. ур. Малиніна Криниця, 23. с. Зачепилівка, 24. ур. Стінка (Крута Стінка), 25. с. Пологи, 26. ур. Розкопана Могила, 27. ур. Бабенкова Балка (Бабенкове), 28. ур. Солонці, 29. хут. Вовнячин, 30. хут. Мишків, 31. Білицьке поле, 32. хутори Значкового товариша Івана Баясного та козака Степана Самойлика, 33. с. Федорівка, 34. ур. Боярка, 35. «Московські дачі», 36. хут. Майдан, 37. ур. Мушина Гребля, 38. хут. Вовків, 39. с. Вільхів Ріг, 40. Холявин Рівчак, 41. Кишине озеро, 42. ур. Шкуруна Могила, 43. ур. Рогове поле, 44. с. Горішні Млини, 45. с. Комарівка, 46. ур. Чечужина Могила, 47. ур. Проскурин Горб, 48. Булавчина Гребля, 49. Мирська Лука, 50. хут. Дейнечин, 51. ур. Маячки, 52. ур. Бурти, 53. сінокісний поділ Стрижня, 54. слобода полкового осавула Якова Козелецького, 55. ур. Красна Гора, 56. хут. Огіїв, 57. Лінійні дачі Лівенського полку, 58. ур. Сухий Кобелячок, 59. ур. Довга Могила, 60. ур. Довгенна Могила, 61. Свято-Спаський скит, 62. ур. Лучки (Лучка), 63. ур. Розкопана Могила, 64. ур. Гостра Могила.

1756 р. згадуються двори, забудову яких складали, наприклад, «хата с каморою», «хат две с каморою» або «хата с олейницею». На присадибних ділянках вирощувалося збіжжя. Ревізія 1756 р. повідомляє про один двір з садком, чотири двори з городом та дев'ять – з городом та садком; крім того садки розташовувалися у передмісті – на Подолі [1, арк. 20–28 зв.]. У володінні мешканців перебувала і ринкова забудова. Наприклад, Петро Заславський, син Данила Тендетника – священика Успенської церкви – мав «на рынку крамных камор две» [1, арк. 40]. Також на базарній площі, особливо під час ярмарків, проводилися публічні покарання, про що повідомляє донесення кобеляцького отамана Федора Криси [3, арк. 7].

За кобеляцьким городовим валом перебували магазин, двір грузинського князя Боратова, кузні [1, арк. 114, 115]. Вірогідно, серед останніх знаходилася і кузня вдови Явдохи Сухої, яка «имеет кузницу по мастерству сына» Мойсея [1, арк. 44 зв.]. Передмістя, де проводилися ярмарки, пролягло «...от брамы Никольской до цвинтара церкви Никольскія [...] даже до кузниц и до жилого двора грузинского князя Боратова да до городского валу [...] до Михайловской брамы» [1, арк. 115 зв.].

Відносно Біликів³ Опис містить набагато менше деталей. Щодо самого містечка повідомляється про наявність у ньому на 1756 р. шести церков та ярмаркової площі «при городе с приезде от Кобеляка» [1, арк. 194 зв.]. Поблизу ярмаркової площі згадуються кургани, що мали назву Проскурині Могили [1, арк. 194 зв.]. На нашу думку, це могильник, який розташовувався на сучасній вул. Ф.І. Марченка, в кутку – Старий Базар, що складався з двох насипів (один з яких називався «Могилка») та, за повідомленням місцевого жителя І.А. Біловода, був розораний у другій половині 1970-х рр. при прокладенні дороги до селищної ради [10, арк. 2, рис. 1]. У Ревізії порожніх дворів засвідчено існування у Біликах ближнього посаду, документально відомого від 1709 р. [11, с. 53]. Наприклад, двір Мойсея Горбаненка розташовувався «под горою, с одной стороны от дороги идущей на гору», двір Степана Пелещишина «с одной стороны от шляху идущего на гору» та ін. [1, арк. 137]. Також повідомляється про наявність біля північного підніжжя Білицької гори рівчака, що зроблений або утворився (?) від дощової води [1, арк. 144 зв.]. У посполитській забудові виявилася лише одна рублена комора, у господарстві вдови Гапки Мелашихи з синами Андрієм та Іваном [1, арк. 120 зв.], а отже переважали мазані хати під стріхою. Площа двору в середньому набагато менша, ніж у Кобеляках. За ревізією 1756 р. найменший двір складав 6 × 4 сажні, а найбільший, в якому у трьох хатах мешкали

3. За Описом 1762 р. у Біликах 93 посполитських двори та 57 бездвірних хат [1, арк. 194].

із сім'ями Демко та Іван Чайки з племінником Данилом Прихожим, – 76 × 23 сажні [1, арк. 121]. Характерними особливостями для опису Біликів є зменшення площі дворів від Ревізії 1726 р. до Ревізії 1756 р., а також те, що двори обмірюються круглими числами і не зустрічається жодного дробового. Головною забудовою дворів були одна, дві або три хати, у п'яти дворах були комори. Іван Братусь також мав одну базарну комору [1, арк. 128]. При дворі Покровської церкви знаходилася житлова хата, в якій мешкав осиротілий паламар Тимко Ткаченко [1, арк. 120], а у дворі полтавського полкового обозного Дуковського – «приезжий дом» [1, арк. 121]. Великі двори у Біликах також мали значковий товариш Іван Балясний, у якого мешкало п'ятеро підсусідків, та генеральний обозний Семен Кочубей з трьома підсусідками, серед яких, наприклад, вдова Марія Кривченкова оселилася через те, що «мужний плец рекою Ворсклом снесло» [1, арк. 135]. Поза межами містечка розміщувалося житло грузинського князя Манвелова [1, арк. 194 зв.].

Загалом опис Біликів менш деталізований за інші яку частині, що стосується міста, так і у вимірах угідь. На нашу думку, це ілюструє перепони, які чинив ревізорам білицький сотник П.П. Тройницький та на які нарікав Р.Л. Воронцов у листі до гетьмана, датованому червнем 1764 р.: «... Сотник же Белицкий Петр Тройницкий, как прежде с самого почти, начала надачи от вашего сиятельства оказывал мне по маестностям обиды... тем больше, что и сотенная старшина взирая на предезности своего командующего начали давать пашпорты моим подданным» [12, арк. 1–1 зв.].

У Нових Санжарах⁴ Опис налічує сім церков (за Ревізією 1756 р.), городовий вал, Спаську браму, цвинтар Спаської церкви, передмістя, де також відбувалися ярмарки [1, арк. 278 зв.]. Описи дворів схожі із кобеляцькими – розгорнуті, точні, в обмірах знову з'являються дробові числа. Структура землеволодінь та забудови в цілому не змінюється. На позначенні будівель у Нових Санжарах фіксується новий термін – на одному з дворів окрім хати і комори розташовувалися «людські» [1, арк. 199]. Крім того, у ревізіях вказаного містечка знаходимо власну назву на позначення двору: значковий товариш Клим Курило «живет двором на особом плещу который по показанию старожилых [...] прозывается Яцьковским, бывшего до Шведской баталии сотника Яцька Мелещенка» [1, арк. 220 зв.]. Деякі посполиті проживали за місцем роботи. Наприклад, Єсько та Олексій Лебеденки «живут по мастерству своему мерочницкому в мельницких хатах» [1, арк. 223 зв.]. Вперше зустрічаємо термін «підварок» – ділянка,

4. У Нових Санжарах на 1762 р. 177 посполитських дворів та 103 бездвірні хати [1, арк. 278]. Таким чином до маестностей Р.Л. Воронцова у трьох названих містечках входили 443 посполитських двори і 245 бездвірних хат – разом 688 наділів [1, арк. 281].

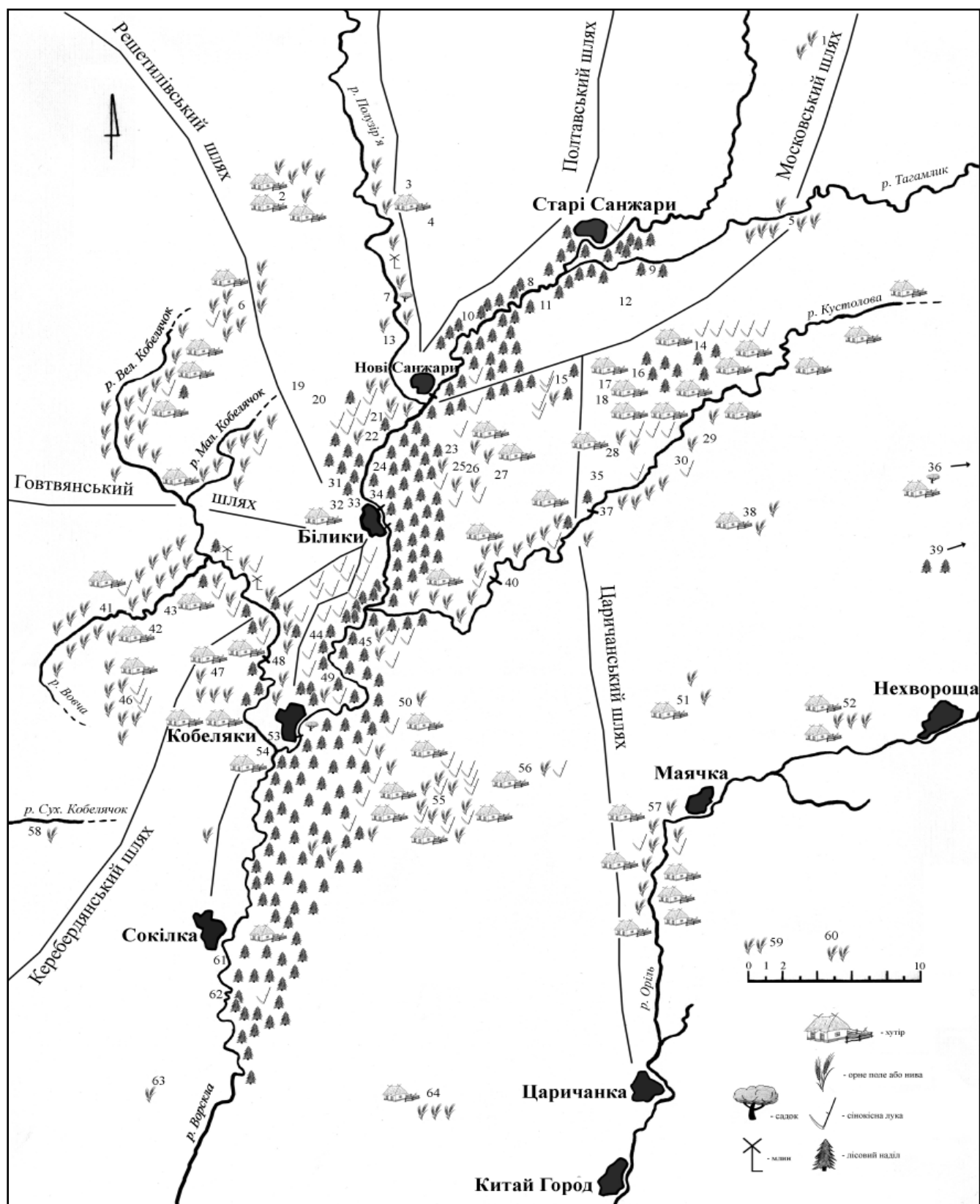

Рис. 3 Специфіка поселитських угідь та їх концентрації в регіоні за Описом 1762 р.*

*Як картографічна основа нами використані звідні дані: Топографічна карта Полтавської області. – 2005 р., масштабом 1:200 000; «Deutsche Heereskarte» (Blatt Nr. X 50 Kremetschug). – 1943 р., масштабом 1:300 000; «Eastern Europe» U.S. army corps of engineers (NM 36–9 Poltava). – 1943 р., масштабом 1:250,000; карти Генерального штабу Червоної Армії (М–36–117–А, М–36–93–Г). – 1941 р., масштабом 1:50 000; «Военно-топографическая карта Полтавской губернии 1863–1878» (ряд XXIV листы 12, 13, ряд XXV листы 12, 13), масштабом 1:3; «Специальная карта западной части России Г.Л. Шуберта, 1842 г.» (лист XLVII), масштабом 1:5.

де мешкав не власник, а робітники чи наймити. У підварках Нових Санжар – в бік Ворскли, вказані ліс та садок [1, арк. 204, 220]. Повідомляється і про «Подварки Старосанжарские» з лісом [1, арк. 228 зв.]. Поблизу містечка також розташовувалися Городова гребля на Ворсклі, виселок Миколаївської церкви та винокурня значкового товариша Микити Адаменка [1, арк. 278 зв.].

Таким чином, в містечках у межах городского валу та на посаді переважала одноповерхова садибна забудова, серед якої височіли церкви. Грамота Сенату від 26 серпня 1762 р. чітко відмежовує містечка і села від міст. Згадана вище Грамота зазначає, що у Гетьманщині «состоят десять полковых городов, да сверх того несколько городов таких, кои имеют особливые высочайшие грамоты, да город Глухов, по причине в нем гетманской резиденции, которые от местечек отличны» [3, арк. 2 зв.]. Тут не можна не згадати зауваження М.І. Арандаренка про те, що деякі міста Полтавської губернії, серед яких згадуються і Кобеляки, мали більше сільський, аніж міський характер через майже повну зайнятість населення у сільському господарстві [13, с. 44]. З іншого боку, характер забудови дозволяє прослідкувати спадковість містобудівних засад XVIII ст. від післямонгольських та пізньосередньовічних, на тяглість яких від киеворуських традицій дослідники звертали увагу раніше [14, с. 266, 267].

Прилегла до містечок ближня округа визначена самими ревізорами як «при местечку». Вона становила власність міста, а прибутки від її утримання надходили до ратуші.

Ближня округа Кобеляк на окремих ділянках ледь перевищувала три версти (на мивикористанаросійська верста, що дорівнює 1066,8 м). До неї зараховувалися міський вигін, орні землі та сінокісні луки по обидва боки р. Ворскли. Вигін розміщувався за Ворсколю: «...От Ровчака прозываемого Мосток прямо на восточную сторону, за речку Боброву в леса и промежду лесов к Кучугурам...». Другий вигін простягався на 3 версти і 100 сажнів до великого мосту через р. Кобелячка, де знаходилася слобода полтавського полкового осавула Якова Козельського: «...хат двенадцать и с хоромным строением дворца». Орне поле, назване «Ковжежа», розташовувалося «с приезду в город». Інше поле, «где прежде содержались овчарные заводы», лежало на 3 версти і 100 сажнів між Скрильничковим озером та Коморами хмелевими (пивоварня на карті XIX ст. – ?) та на схід до урочища Красна Гора (сучасне с. Красна). Також до впадіння р. Кобелячка у Ворсклу простягався сінокісний поділ «Стрижня». Крім того, на кобеляцькій греблі знаходився млин відставного хорунжого Полтавського полку Юхима Вовковняка [1, арк. 115 зв. –116].

В описі територій, прилеглих до Біликів, не згадується передмістя. «При местечку» розташовувалися два вільних випуски, «прозываемых

мочарей», – один на правому березі Ворскли, другий – на лівому. При містечку ж згадується сінокісна Подільська Лука. Орне поле з вигоном простягалося від ярмаркової площі «с приезду от Кобеляка» на північний-захід, до версти на Решетилівському шляху дві з половиною версти та 150 сажнів, та «от трех могилок, одной раскопанной, а двух кругленьких выше урочища Боярка» на захід одна верста 150 сажнів. Серед цих повідомлень є відомості про володіння значкового товариша Івана Балясного та козака Степана Самойлика. Друге поле пролягало від місця «где прежде содержались овчарные заводы» на схід до Бабенкового хутора (сучасна станція Бабенкове) «где Белицкие и Новосанжаровские дачи сошлись». Також на правому березі Ворскли розташовувалися дві сінокісні луки і риболовне озеро Купієвате на Говтвянському шляху [1, арк. 194–196]. Таким чином, приміські території переважно знаходяться під забудовою сучасного с. Білики.

При Нових Санжарах розміщувалося передмістя, «где бывають ярмонковые зборы, от Спасской брамы до цвинтара тое ж церкви и под городовым с обоих сторон от брамы валом, даже до жилей». Вільних випусків нараховувалося чотири: два – на лівому березі Ворскли [1, арк. 278 зв.] та два – на правому березі від урочища Брідки (сучасне с. Забрідки) до р. Полузир'я та на урочищі Мажари [1, арк. 278 зв.–279]. Орне поле із вигоном розмірами півтори версти та 150 сажнів на одну версту і 200 сажнів лежало при містечку «с приезду от Беликов» до шляху над р. Полузир'я. Інше орне поле із сінокосами простяглося від Старих Санжарів уздовж на південний схід, до Московського шляху і вправо від нього – до Царичанського шляшку на п'ять верст і 150 сажнів, та на схід – чотири з половиною версти і 50 сажнів: за «шлях Московский идущий с Писаревки на Царичанку» до Гострої (Халимонової) Могили [1, арк. 279–280].

Поза підварками та ближньою округою розміщувалися угіддя міського населення – «дачі» мовою Опису. До селянських маєтностей відносились ліси, озера, орні поля, сінокісні луки та хутори, які часто сполучали в собі різні об'єкти господарства. Маючи на меті лише ревізію графських підданих, Опис об'єктивно не охоплює угідь всіх мешканців містечок. Високу щільність наділів простежуємо за такими формулами у тексті, як: «...хутор в Линейных дачах по меже хутора сотника новосанжарского Магденка» [1, арк. 217 зв.–218], «лес под селом Комаровкою за рекою Ворсклом по меже хоружого Москаленка» [1, арк. 126 зв.] і т.ін. З іншого боку, у синхронних джерелах зустрічаємо поодинокі відомості про досить віддалені володіння селян. Наприклад, Грицько Гайдамака з Кобеляк у 1750 р. побудував хутір на правій притоці Дніпра – р. Домоткань, а білицький мешканець Семен Кулініченко мав ґрунти там само, на Домоткані [15, арк. 42]. Сумнівно, що віддалені

угіддя цікавили власника надань, до того ж, зважаючи на помітну опозицію населення, могли бути не вказані ревізорам. Відомості, якими оперує Опис, відтворюють загальну тенденцію, а порівняльний аналіз топоніміки із картографічними джерелами дозволяє реконструювати округу містечок та умовні межі їх земельних володінь (рис. 2), а також структуру останніх (рис. 3).

Найвіддаленіші володіння Кобеляк на сході – два поля та два хутори з сінокосами – знаходилися в урочищі Бурти між містечками Маячка та Нехвороща [1, арк. 20, 20 зв., 32 зв.] і в урочищі Довга Могила, вірогідно, за Оріллю [1, арк. 24 зв., 26 зв., 27 зв., 29 зв.]. На півдні маєтності доходили до містечка Сокілка – три лісові наділи та хутір з лісом, полем і лукою [1, арк. 40 зв., 42, 48, 48 зв.], та далі, до с. Лучки, – 14 лісових наділів [1, арк. 20 зв., 30 зв., 33 зв. 38, 40 зв., 41, 41 зв., 42, 43, 50 зв.]. Обмежувалися південні угіддя урочищем Гостра Могила, де Опис називає три поля та хутір [1, арк. 29, 31, 34 зв., 41]. На заході володіння обмежувалися полями та хуторами на р. Вовчий, а також в урочищі Чечужина Могила [1, арк. 20 зв., 24, 25, 27 зв., 31, 33, 34 зв., 35, 36 зв., 37 зв., 39 зв., 43, 43 зв., 49 зв., 50 зв. 51 зв.], на півночі – простягалися на північний схід до урочища Велике Болото [1, арк. 23, 33, 33зв., 37, 42, 45, 49], де розташовувалися хутори, луки та лісові наділи.

Територія між цими крайніми точками розподілялася на великі та дрібні господарські наділи різного характеру. На жаль, не всі вони можуть бути точно вказані на карті через суто локальний характер топоніміки. Наприклад, за Ворсклою та на р. Боброва розташовувалися переважно лісові ділянки посполитства. Відповідно до ревізії 1731 р. їх нараховується 48, за ревізією 1756 р. – 14 [1, арк. 21, 21 зв., 22, 23, 23 зв., 24 зв., 25 зв., 26, 27, 28 зв.]. Спираючись на прозору етимологію назви хутора Залісний, що знаходився північніше м. Сокілка, у 4,5 верстах від руслу Ворскли, на кордоні її долини, припускаємо, що лісові наділи обмежувалися приблизно цією відстанню. Серед лісу Опис фіксує поодинокі хутори, луки, поля, які концентрувалися в одних і тих самих, придатних до ведення господарствах, місцевостях, наприклад, в урочищі Довгий Ріг серед дванадцяти лісових наділів згадуються сім сінокосів, одне поле та хутір [1, арк. 32 зв., 33, 36 зв., 41, 41 зв., 44, 48 зв., 42, 42 зв., 47 зв., 49, 49 зв., 50, 51], в урочищі Красна Гора – вісім полів, дев'ять лук та чотири хутори [1, арк. 21, 29 зв., 30, 32, 33, 33 зв., 34, 35 зв., 37 зв., 38, 40 зв., 42, 45, 48 зв., 49, 50 зв., 51], на Огіївому хуторі – лука і поле [1, арк. 40], в урочищі Турський Кут – одна лука [1, арк. 41 зв.–42] тощо. На правому березі Ворскли лісові наділи були скупчені, головним чином, над річкою в урочищах Броварки, Горішні Млини, Лучки [1, арк. 20 зв., 24, 25 зв., 28, 29, 30, 50, 51 зв.]. У глиб плато право-

го берега зосереджувались здебільшого млини, орні ниви, сінокісні луки та хутори – на рр. Вовча і Кобелячок, в урочищах Булавчина Гребля, Доладурів хутір, Лойків хутір, Проскурин Горб, Фесюрин Яр, Чечужина Могила, Шкурина Могила та ін. [1, арк. 20 зв., 23 зв., 24, 25, 27, 27 зв., 31, 33, 34, 34 зв., 35, 36 зв., 37, 37 зв., 39 зв., 40, 43 зв., 48 зв., 51].

Найбільш віддалений наділ Біликів на сході знаходився в урочищі Вільхів Ріг (суч. с. Вільхів Ріг на р. Берестовій), що у 80 верстах на північний схід. Ділянкою лісу тут володів Грицько Поплавок [1, арк. 134]. Інші ділянки розміщувалися більш компактно, ближче до містечка. Крайні володіння на сході знаходилися в урочищах Бурти та Маячки [1, арк. 119 зв., 120 зв., 133]. На півдні, в урочищі Лучки біличанам належали чотири лісові наділи, а південніше, в урочищі Розкопана Могила, орною нивою володів Федір Педченко [1, арк. 118, 119 зв., 120, 125, 126, 133 зв.]. На заході крайні наділи скупчувалися уздовж р. Вовча (ур. Вовче, Вовча Долина) [1, арк. 125, 125 зв., 126, 126 зв., 127, 127 зв., 129 зв., 131 зв. та ін.], а найвіддаленіший наділ – орне поле Матвія Тікича «по меже поля казака Тягнирядна и Ивана Хрестового» знаходився на р. Сухому Кобелячку [1, арк. 121 зв.]. Північні наділи обмежувалися орними нивами в урочищах Стівина Долина та лісовими ділянками під Старими Санжарами і в урочищі Голоти [1, арк. 120, 127, 130 зв.].

Головним чином зберігається тенденція до переважання лісових ділянок за Ворсклою та в її долині, а землеробських – по її правому берегу. «За Ворсклою» локалізуються 22 ділянки лісу [1, арк. 117 зв., 118, 118 зв., 119, 121, 124, 124 зв., 125, 125 зв., 126, 126 зв., 127, 128, 132 зв., 133, 133 зв., 135, 136]. Там само виокремлені лісові урочища Глобина долина, Гнилиця, Гришків Кут, Даценкове озеро, Кірушин ліс, Комишувате, Крута Стінка, Кучугури, Лучки, Нові Санжари, Розкопана Могила (в Пологах) [1, арк. 117, 117 зв., 118, 118 зв., 119, 120, 121, 122 зв., 125, 126, 127 зв., 129 зв., 130, 132, 132 зв., 133 зв., 135 зв.]. Між ними скупчені орні та сінокісні наділи, хутори – в урочищі Бабенкова Балка, селі Комарівка, на р. Кустолова, у Лінійних дачах в Лівенському полку, м. Маячка, в урочищі Холявин рівчак тощо [1, арк. 118, 119, 119 зв., 120 зв., 124, 126, 126 зв., 127, 129 зв., 130, 130 зв., 131, 131 зв., 132, 134 зв., 135 зв., 194 зв.]. На правому березі Ворскли переважають орні та сінокісні ділянки. Вони сконцентровані в урочищах річок Вовча та Кобелячок, де згадуються шість хуторів та поля в урочищах Рогове поле і Кишине озеро [1, арк. 117, 119, 120зв., 122, 122 зв., 124, 124 зв., 125 зв., 126 зв., 131, 132 зв., 135 зв.].

Новосанжарські «дачі» кількісно перевищують попередні. По-перше, у підданство Р.Л. Воронцова в містечку було віддано більше людей, а по-друге,

опис селянських угідь для Нових Санжар укладений ретельніше. Окрім розмірів двору, вивірених до половини сажня, віддатчики сумлінніше записували, з чікими ґрунтами межує та чи інша ділянка, а на позначення розміру хуторів вжито такі якісні характеристики, як «хуторишко», «хуторець», і «хутор», чого немає в описах інших містечок.

На сході новосанжарські крайні наділи фіксуються в урочищі Вільхів Ріг на р. Берестовій та на хуторі Майдан дещо північніше, в якому вишневий садок утримував Роман Бунецький [1, арк. 211, 234]. На півдні володіння новосанжарських посполитих простиралися до Лінійних дач Лівенського полку, до них зараховувалися п'ять хуторів, три орних ниви та два сінокоси [1, арк. 209, 209 зв., 210 зв., 211, 212, 217 зв., 226 зв., 228 зв., 233, 235 зв.], а також до урочищ Горішні Млини та Мирська Лука північніше Кобеляк [1, арк. 201, 203 зв., 204 зв., 206, 206 зв., 207, 209 зв., 210, 211 зв., 212 зв., 213 зв., 215 зв., 217, 218, 222 зв., 223, 224, 224 зв., 225, 225 зв., 226, 227, 228 зв., 229, 229 зв., 230, 230 зв., 231, 231 зв., 232 зв., 234, 235]. На заході новосанжарські володіння окреслюються річкою Великий Кобелячок, на якій Описом зафіксовано 15 орних нив, два сінокоси та три хутори [1, арк. 199, 199 зв., 203 зв., 205, 207, 210, 215 зв., 216, 220, 224, 227 зв., 228 зв.], а також урочищами Ємцева та Стобвина долина, де переважали орні ґрунти [1, арк. 199, 205 зв., 206, 210, 213 зв., 215 зв., 221, 223 зв., 225, 226, 227, 227 зв., 229, 230, 233 зв.]. На півночі наділи обмежуються по лінії р. Кустолова – Старі Санжари – р. Тагамлик – Писарівка (Писарева Могила), а найбільш віддалені на цьому напрямку угіддя – дві орні ниви – знаходилися в урочищі Ключники (Ключників Байрак), неподалік Полтави [1, арк. 201 зв., 224 зв.].

Отже, ближня округа ледь перевищувала три версти і включала вільні містечкові вигони, поля, луки, садки. Угіддя дальньої округи переважно обмежувалися радіусом тридцяти верст, що приблизно дорівнює дистанції денного переходу. Такий радіус дозволяв нормально функціонувати господарському комплексу і за доби Київської Русі [16, с. 3]. Ця закономірність допускає одиничні виключення, як, наприклад, наділи в урочищах Вільхів Ріг, Довга Могила, Ключників Байрак або Розкопана Могила, відстань до яких сягала 40–80 верст.

Таким чином, аналіз тексту «Описания местечек...» дозволяє робити наступні висновки. По-перше, відтворено елементи забудови та їх історичні назви в окремо взятих сотенних містечках і їх околицях. З'ясовано, що потребуючи прив'язки для селянських дворів і пустих ділянок, ревізори вказують особливості рельєфу, топографічні орієнтири на місцевості, частини фортець та примітні віхи забудови. У Описі виявлено назви фортечних воріт (як правило, за назвою найближчої церкви),

храмів, локалізовані деякі адміністративні будівлі, ярмаркові площі та ін. По-друге, узагальнено відомості Опису щодо дворів посполитих селян та унаочнено структуру міської забудови для кожного конкретного випадку, уникаючи загальних формулювань. Вважаємо за доцільне наголосити, що дані Опису вичерпно характеризують архітектуру житлових та спеціальних будівель у містечках, площу садиб та їх забудову. Встановлений нами за «Описом містечок...» характер забудови – садибної, одноповерхової – дозволяє прослідкувати спадковість містобудівних засад XVIII ст. від післямонгольських і пізньосередньовічних. По-третє, проаналізовано особливості господарської округи сотенних містечок, що дозволило охарактеризувати специфіку її угідь. Крім того аналіз їх зонування дозволив умовно, але максимально наближено до історичної дійсності, розглядати межі сотень Полтавського полку на прикладі Біликів, Кобеляк та Нових Санжарів.

Посилання

1. Описание местечек Кобеляки, Беликово, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову. 1756 р. // ЦДІАК, ф. 269 Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського, оп. 1, спр. 1941, 449 арк.
2. Дело о разборе доношения значкового товарища Баясного об отдаче его земли в Полтавском полку графу Воронцову. 1762 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 3931, 9 арк.
3. Копии доношений кобеляцкого атамана Крысы и грамоты сената о злоупотреблениях старшин назначенных для отдачи мм. Кобеляки, Новые Сенжары и Белицы графу Воронцову. 1762 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 3925, 23 арк.
4. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII столетиях. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 2. – 268 с.
5. Історія міст і сіл України. – Т. 17. Полтавська область. – Київ: Головна редакція УРЕ, АН УРСР, 1967. – 1028 с.
6. Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів / Редкол. І.Ю. Горобець та ін. – Київ: Наукова думка, 1974. – 420 с.
7. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упор. І.Л. Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 176 с.
8. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. Цапенко. – Москва: Стройиздат, 1967. – 235 с.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Афанасий Шафонский [Изд. М.И. Судненко]. – Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1851. – XXII, 697 с.
10. Калашник Є.С. Щоденник археологічних розвідок на території Білицької селищної ради Кобеляцького району Полтавської обл. 23–27 липня 2007 р. / Є.С. Калашник // НА ЦОДПА, ф. 1, спр. 489, 24 арк.
11. Труды императорского Русского Военно-Исторического общества. – Примечания к тому IV-му. – Санкт-Петербург: Типография Гр. Скачкова, 1909. – 96 с.
12. Дело о захвате земли графа Воронцова полковниками Миргородским и Полтавским. 1764 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 4253, 17 арк.
13. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, со-

ставленные в 1846 году в трех частях / Николай Арандаренко. – Полтава: Типография губернского правления, 1852. – Ч. III. – 434, 48 с.

14. Пуголовок Ю. Сельбишна традиція населення Нижнього Поворскля / Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. праць. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – Вип. 18. – С. 264–268.

15. Ведомость в полковую Полтавскую канцелярию з сотенного орлянского правления о населении за Днепром к сотне Орлянской принадлежащих. 1752 р. // ИР НБУВ, ф. 1, спр. 59321, арк. 41–42 зв.

16. Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його округа в Х–ХІІІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. Наук: 07.00.04. / Кедун Іван Станіславович. – Київ, 2011. – 19 с.

Калашник Е.С. Сотенные городки Полтавского полка в описании поместий Р.Л. Воронцова 1762 г.

В статье на основании данных описания поместий графа Р.Л. Воронцова 1762 г. в городках Полтавского полка Белики, Кобеляки и Новые Санжары анализируется внутренняя застройка сотенных городков, их окрестности и хозяйственная округа.

Ключевые слова: Полтавский полк, Белики, Кобеляки, Новые Санжары, Р.Л. Воронцов, ревизия 1756 г.

Kalashnyk Ye.S. Centissimal towns of Poltava regiment in the description area of Roman Vorontsov by 1762

In the article on the basis of the description of areas Roman Vorontsov in 1762 in the cities of Poltava regiment Bilyky, Kobelyaky and Novi Sanzhary was analyzed the internal construction squadron towns, their neighborhoods and households county.

Key words: Poltava regiment, Bilyky, Kobelyaky, Novi Sanzhary, Revision of 1756.

16.03.2016 р.

УДК 94(477):614.842.6 Глухів «1784»

Б.О. Галь

ГЛУХІВСЬКА ПОЖЕЖА 1784 Р. У СВІДЧЕННЯХ ОЧЕВИДЦІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ

У статті зроблена спроба реконструювати перебіг події під час великої глухівської пожежі 7 серпня 1784 р. До наукового обігу введено низку діловодних документів.

Ключові слова: пожежа, місто, будівля, чиновник.

Менее стройте, чтоб не так часто сгорали. Строение уносит деньги, а оно поглощает пожар.

Из листа П.В. Завадовського до П.О. Румянцева-Задунайського від 9 жовтня 1787 р. [14, с. 300].

Знаковою подією ранньомодерної історії Глухова є велика пожежа 7 серпня 1784 р. Вона змінила зовнішній вигляд міста, розчистивши простір для перепланування і регламентованої забудови, виявила недоліки в організації протипожежної безпеки і стимулювала її розвиток, призвела до консервації (повітового) адміністративного статусу.

Традиційні уявлення¹ про її причини, перебіг та наслідки ґрунтувались на відомостях наступних джерел:

- реляція новгород-сіверського, чернігівського та київського намісника, президента Малоросійської колегії графа П.О. Румянцева-Задунайського імператриці Катерині ІІ, «официальная картина этого пожара, переданная публике благодаря известному почетному любителю отечественной старины, в 30 № Ч.Г.В. (Всеподданнейшие донесения Гр. Румянцева)» (потім розлогі цитати з цього рапорту подавали О.М. Лазаревський, В.В. Вечерський² та О.К. Струкевич) [16, с. 313; 9, с. 436; 3, с. 268; 18, с. 118];

- спогади неназваного очевидця подій, зафіксовані десь у 1840-і рр. («тому вже год шисдесят»), які з'явилися спочатку на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (1852, № 32), а потім увійшли до збірника Б.Д. Грінченка «Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.» [16, с. 313];

- рапорт архіваріуса Малоросійської колегії Адамовича³, зміст якого докладно переповів І.В. Теліченко (в подальшому на відомості з рапорту посилався Г.А. Максимович) [19, с. 457; 12, с. 349];

- рапорт глухівського коменданта Є.С. Простоквашина⁴ від 14 серпня 1784 р. і «Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах», які ввів до наукового обігу Ю.О. Коваленко [8].

Дана публікація має на меті залучити шерех нових свідчень, як-от: доношення Малоросійської колегії П.О. Румянцеву-Задунайському від 9 серпня та 28 листопада 1784 р. (додатки 1, 3), рапорт правителя похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського, поручника Тамбовського піхотного полку П.І. Біловодського⁵ П.О. Румянцеву-

1. Йдеться про авторів нечисленних праць з історії ранньомодерного Глухова та архітектури Лівобережної України другої половини XVIII ст. [11, с. 225; 22, с. 54-55; 21, с. 56; 4, с. 289; 8, с. 232].

2. В.В. Вечерський називає П.О. Румянцева-Задунайського «очевидцем тієї катастрофи», але здається, безпідставно [3, с. 268].

3. Відомостей про нього не знайдено.

4. Простоквашин Євдоким Степанович (1734/6-1821), у службі нижнім чином Тобольського драгунського полку з 1749 р., канцелярист у генерала П.О. Румянцева (1758-1760), секретар при штабі окремого корпусу під командуванням П.О. Румянцева (1761-1763), управляючий однієї з трьох експедицій похідної канцелярії П.О. Румянцева (1769-1774), полковник (1775(?)), глухівський комендант (1775(?)-1785), управляючий Інспекторською експедицією Воєнної колегії (1785-1797), генерал-лейтенант (1795) (див. про нього: [1, с. 72-73]).

5. Павло Іванович Біловодський згадувався наприкінці 1794 р. як секунд-майор, секретар Інспекторської експедиції Воєнної колегії, тобто службу продовжував під безпосереднім началом Є.С. Простоквашина [13, с. 51].

Задунайському від 4 вересня 1784 р. (додаток 2), чолобитна секретаря і виконуючого обов'язки прокурора Малоросійської колегії І.А. Войцеховича до генерал-прокурора Урядуючого Сенату О.О. Вяземського від <?> січня 1785 р. (додаток 4), а також спробувати на їх основі відновити перебіг подій глухівської пожежі 7 серпня 1784 г.⁶.

Більш-менш докладна інформація про час початку пожежі («в десятом часу по полуночи») і район розповсюдження вогню («на белополовском форштате по бошой Московской улице. Отмаленного ветхого домика в котором жил отставной салдат Платон Нихтов, питавшейся с женою ево и детми печением на продажу гречишных столпцов») є лише в рапорті глухівського коменданта Є.С. Простоквашина від 14 серпня 1784 р. [8, с. 233]. Причини займання слідство так і не з'ясувало («а отчего точно как оной салдат с женою и жившею у него понайму девкою, так и самоближния соседи не знают»), лише відібрало у ймовірного винуватця пожежі⁷, його домочадців та сусідів письмові свідчення (згадуються в рапорті Є.С. Простоквашина) [8, с. 233].

Неназваний свідок так само згадував, що «од поганой хатки завелось ото, баба стовпци пекла» «назавтра Спас», тобто наступного дня після святкування Спаса (6 серпня) [16, с. 314].

«Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах» фіксує три постраждалі від пожежі частини Білополіського форштадту: «на Белополовском форштате откуда первой загорелся двор», «на Белополовском же форштате по бошой Московской улице до городского валу» і «от Московской улицы вправо около поганого ставка» [8, с. 235]. Тобто, непрямо вказується на те, що епіцентр пожежі знаходився не на самій Московській вулиці і не на території між Московською і Поганим Ставком. Якщо неназваний свідок не помилявся, коли неодноразово прив'язував епіцентр пожежі саме до Поганого Ставка («з Поганого-Ставка почало», «од Поганого-Ставу»), то «погана хатка» Платона Ніхтова мала стояти десь за Поганим Ставком, ближче до Севської вулиці⁸ [16, с. 314–315].

6. Питання про причини та наслідки пожежі і, ширше, про стан протипожежної безпеки у тогочасних містах Лівобережної України та про регулярну забудову Глухова після пожежі 7 серпня 1784 р. планується розглянути в окремих розвідках.

7. У тому, що ймовірним винуватцем пожежі був відставний солдат, немає нічого дивного, адже саме на Білополіському форштадті квартирував глухівський гарнізон, знаходились батальйонна школа і «партикулярний будинок» коменданта Є.С. Простоквашина [17, с. 414; 7, с. 116; 9, с. 434]. А, отже, селились і відставні солдати.

8. Малоросійська колегія у доношенні від 28 листопада 1784 р. свідчить, що вогонь вже на початку пожежі «вихром обнял в друг все по той <Московской> и по другой называе-

Усі інші свідки про епіцентр пожежі прямо не згадують, але з контексту зрозуміло, що він знаходився на певній відстані (можливо, що й доволі далеко) від міського валу і Московських воріт: «увидя на белополовском предмеши Города Глухова пожар, побежал туда» (П.І. Біловодський), «пожар <...> сначала мало угрожал архиву, расположенному в другой стороне города» (Адамович) [19, с. 457]. Та й глухівський комендант опосередковано вказує на віддаленість епіцентру пожежі від середмістя: «ветер <...> срывая огнем обнятия крышки бросал на другая уже близ городского валу» [8, с. 233].

Відповідальність за гасіння пожежі ст. 273 «Учреждения для управления Губерний Всероссийской Империи» (1775) поклала на городничого (коменданта), який мав зорганізувати обивателів [15, с. 259]. Втім, ні рапорт самого Є.С. Простоквашина, ні інші свідчення не дають відповіді на питання, коли саме глухівський комендант з'явився на пожежі. «Услыша зделанной в барабаны тревожной знак» і прибігши на пожежу, П.І. Біловодський «являлся Господину Генерал-Маюру и Кавалеру Карл Ивановичу фон Каульбарсу⁹, и Господину Полковнику и Глуховскому Коменданту Простоквашину»¹⁰. Так само не прокоментовано залишилась присутність і, що важливіше, роль у приборканні вогню генерал-майора К.І. фон Каульбарса. Власне, у своєму рапорті Є.С. Простоквашин не прокоментував жодним словом про перебування на місці пожежі старшого за званням.

Єдине зафіксоване у джерелах розпорядження коменданта під час пожежі стосувалося руйнування будинків на шляху вогню («по повелению мною во многих местах вперед пожара стоящие дома ламать начинать были»), яке скоро втратило будь-який сенс («приносимой вихрем огонь <...> распространился всюды окружностию больше двух верст и уничтожа все мои по спасению предприемлемыя распоряжении и всего народа старани») [8, с. 233]. Потому ні сам Є.С. Простоквашин, ні автори інших рапортів не згадують про присутність коменданта на пожежі і, зокрема, коли палало середмістя. Більше того, взагалі немає свідчень про будь-які спроби боротьби з вогнем з часу, коли пожежа вийшла за межі району мой Севской улицам домам». Подальші ж часті згадки саме Московської вулиці можуть вказувати на напрямок вітру і, відповідно, розповсюдження пожежі, – «на город саме витех був из Москвы», як-от у неназваного свідка [16, с. 315].

9. Каульбарс, фон Карло Іванович (Karl Ludwig von Kaulbars, 1729 – 21.12.1787), барон, у службі з 1743 р., командир 3-го гренадерського полка (1770 – після 1776), бригадир (з 22.09.1775), генерал-майор (з 22.09.1778), генерал-поручник (з 22.09.1786), кавалер орденів святого Георгія 4 класу (26.11.1775), святої Анни (01.1784) (див. про нього: [6]). «Особистий друг графа Румянцева», як називає його племінник Р. Каульбарс [20, с. 239]. Сам П.О. Румянцев-Задунайський згадує його в листі до Г.О. Потьомкіна від 4 січня 1788 р.: «Ощущаю, и кажется мне, что я на том же пути, которым пошел недавно тоже бодрой воин Карл Иванович Кулбарс» [20, с. 147].

10. І це єдине зафіксоване підтвердження присутності коменданта на пожежі, крім його власних слів.

між вулицями Севською і Московською.

Участь у гасінні пожежі в її епіцентрі брали, за свідченням Є.С. Простоквашина, ближні та дальні сусіди Платона Ніхтова, а також *«сбежавшийся из отдаленных мест с назначенными к погашению того пожара инструментами народ»* [8, с. 233]. Йдеться про десять бочок з водою, десять крюків і двоє великих вил у місті, а на кожному з форштадтів – дві бочки, два крюка, одні вила, що їх тримали на випадок пожежі, *«и по числу их переменныя люди»*. Крім того, за сигналом усі жителі мали бігти на пожежу з власними інструментами. Але Є.С. Простоквашин свідчить, що по-перше, призначені з інструментами прибігли не скоро, а саме коли вже ближнім і дальнім сусідам Платона Ніхтова *«к гашению <...> вовсе отнялся способ»*, по-друге, продемонстрували, що *«здешний народ и с топорами и с крючьями обходится весьма слабо»*, а по-третє, зайнятих на пожежі виявилось менше потрібного, *«яко простолюдины почти все для убрания своего а другия по найму чужаго хлеба на полях лежащих от города верстах в пяти находились»* [8, с. 233]. Вкупі з іншими несприятливими умовами (тривала засуха, сильний вітер, велика кількість горючого матеріалу на шляху пожежі¹¹) це унеможливило гасіння вогню, як стверджував комендант.

Свідчення джерел дуже різняться у питанні про подальший напрямок і швидкість розповсюдження вогню.

«Офіційну» версією викладено у рапорті Є.С. Простоквашина від 14 серпня 1784 р. і доношенні Малоросійської колегії від 28 листопада 1784 р., а потім покладено в основу реляції П.О. Румянцева-Задунайського Катерині II. За цією версією, протягом нетривалого часу або ж мало не миттєво (*«тот час»*, *«вдруг»*, *«в самое короткое время»*, *«так сказать мгновенно»*) *«превеличайшей ветер свихром в то время случившейся»* переніс вогонь від епіцентру пожежі до міського валу, охопив вал з усіх боків (*«в многих местах окружив весь оной со всех сторон»*, *«со всех сторон ворота и форстатти находились в пламени»*), одночасно перекинув полум'я через вал в різних місцях до середмістя (*«перенесено оно и в середину города, и в нем вдруг местах в десяти зажгло»*), а вже звідти через Єсмань на Веригинський форштадт (*«из города ж с крышак доски и драпицы огнем зазженныя силою ветра на веригинской за рекою лежащей форштатт занесенныя»*), що викликало страшну паніку у середмісті і поклато край будь-яким спробам боротися з пожежею (*«весьма народ привело в наибольшее смятение так что всякой не знал куда бежать свое семейство и имущество спасать»*) [8, с. 234].

11. Різні свідки згадують про численні лавки на Московській, Спаській вулицях і цілі торгові ряди у середмісті, де «содержано было для продажи превеликое количество бочак хлебнаго вина водки конопляного масла дехтю и сала» [16, с. 314; 8, с. 233].

Думка, що полум'я могло, досягнувши валів, почати обтікати їх з усіх боків, аби перекинутись у середмістя одночасно по всьому периметру, суперечить здоровому глузду, а також свідченням архіваріуса Малоросійської колегії Адамовича і правителя похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського П.І. Біловодського¹².

Обидва свідка у своїх рапортах стверджували, що вітер віяв від епіцентру пожежі не в бік Московських воріт, а на Сварковську дорогу чи, як уточнює П.І. Біловодський, *«в сторону от города на конец Сварковской улицы»*. Відповідно, ні на початку пожежі, ні навіть коли зайнялися будинки по Московській вулиці, *«нималейшей опасности не было предвидимо для Города, а паче каменнаго железом покрытаго строения»*¹³.

Свідки не могли спостерігати, що трапилось в подальшому, в який саме момент і звідки вогонь перекинувся до середмістя, а від припущень чи переповідання чуток утримались¹⁴. Але за їх рапортами можемо відтворити, що відбувалось на просторі між Московською вулицею і Трьоханастасіївською церквою, Московськими воротами і Троїцькою та Миколаївською церквами (і, перш за все, всередині і навколо будівлі присутственних місць) орієнтовно від 10-ї години ранку до полудня¹⁵.

Вцілілі і відомі на сьогодні свідчення стосуються дій під час пожежі співробітників трьох закладів – Малоросійської колегії (чолобитна І.А. Войцеховича і, вочевидь, складені на основі його ж рапорту доношення Малоросійської колегії), архіву Малоросійської колегії (рапорт архіваріуса Адамовича) і похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського (рапорт П.І. Біловодського). Іронією архівної долі, усі три заклади розміщувались в одній будівлі – флігелі біля східних¹⁶ Московських воріт. Кімнати на другому поверсі займали Малоросійська колегія і похідна канцелярія П.О. Румянцева-

12. Неназваний свідок також згадував, що частина форштадтів мало постраждала від пожежі (*«наш увесь город выгорив <...>; с. Билополовка, Виригень и Усовка остались, а город на гори весь»*), а це було б неможливо, якби полум'я кільцем охопило середмістя [16, с. 314-315]. Та й людські жертви були б у цьому випадку чисельніші (у реляції П.О. Румянцева-Задунайського імператриці Катерині II йдеться про трьох загиблих під час пожежі: монахиню і часового майстра з дружиною) [9, с. 436].

13. Мається на увазі будівля присутственних місць біля Московських воріт.

14. Але не виключаємо й те, що з рапортів за домовленістю з керівництвом закладів чи з комендантом було попередньо вилучено частину тексту.

15. Час, коли полум'я перекинулось у середмістя (*«в начале одиннадцатого часа»*), вказано у доношенні Малоросійської колегії від 28 листопада 1784 р., а час, коли згоріла будівля присутственних місць (*«около двенадцатого часа»*), – у її ж доношенні від 9 серпня 1784 р.

16. М.П. Цапенко помилково називає ці ворота північними [21, с. 56].

Задунайського («покой <...> от той лесницы был самой дальней»)¹⁷, а архів Малоросійської колегії – увесь перший поверх («как при Коллегии и Архива оной находилась в нижнем этаже») [19, с. 456].

Дані про наявність персоналу названих закладів на робочих місцях під час пожежі доволі суперечливі. Пояснення, що вийшли з Малоросійської колегії, акцентують увагу на постійній присутності усіх (!) своїх співробітників на робочих місцях протягом пожежі, як-от: доношення Малоросійської колегії від 9 серпня та 28 листопада 1784 р. («все члены оной прокурор секретари и протчие канцелярские служители были налицо») чи чолобитна І.А. Войцеховича від січня 1785 р. («в день пожара, в продолжении оного, и до самого окончания я без отлучно находился среди самой опасности»). При цьому, коли описується евакуація документів закладів із будівлі присутственных місць, то фіксується участь лише правителя похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського, секретаря та архіваріуса Малоросійської колегії, численних канцелярських служителів («выносивших дела всякого звания людей столпилось более 60^{мих} человек»), солдат, які сторожували при канцелярії. І жодної згадки про членів присутственных місць, що змушує припускати, що у той момент вони були відсутні.

Описуючи самий початок пожежі, П.І. Біловодський стверджував, що «находился в отведенной для Канцелярии, в состоящем в Глухове большом казенном каменном доме во втором этаже комнате; где услыша зделанной в барабаны тревожной знак, выбежал на улицу, и увидя на белополовском предместии Города Глухова пожар, побежал туда, как и прочие всех присутственных мест члены, и Канцелярския Служители туда пошли»¹⁸. Жодне зі свідчень не вказує, коли саме співробітники присутственных місць повернулись до середмістя, але сталося це, ймовірно, до 10-ї години ранку, оскільки ще «ни малейшей опасности не было предвидимо для Города».

Не зовсім зрозуміло, чому за відсутності видимої небезпеки і кому саме спало на думку розпочати евакуацію документів частини закладів з будівлі присутственных місць на вулицю без жодного шансу вивезти їх за межі середмістя¹⁹.

17. Крім того, на другому поверсі цього ж флігеля знаходився міський магістрат, про що йдеться у рапорті П.І. Біловодського.

18. Дивно, що у своєму рапорті комендант Є.С. Простоквашин взагалі не згадав про появу на пожежі численних членів і канцелярських служителів присутственных місць.

19. Як свідчив П.І. Біловодський, «а из Города их <сундуки з паперами похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського – Б.Г.> вывозить было тогда не начем, потому: что зделанныя только для шести Сундуков Роспуски и две Кибитки стояли в сарае в казенном Каменном пробном доме, а лошадей под них вовсе не было». Так само і Адамович, оббігавши середмістя, не знайшов підводи, аби вивезти сундуки з архівом Малоросійської колегії [19, с. 457].

Припускаємо, евакуація дійсно розпочалася ще до того, як вогонь перекинувся у середмістя, на що вказують слова Адамовича («желая предупредить всякую опасность») і П.І. Біловодського («в предосторожность») і продовжувалась вже коли середмістя горіло, і що єдиного наказу про евакуацію документів не було²⁰ [19, с. 457].

Місцем, до якого зносили документи, стала площа «между церквами троицею и николаем», «которая только одна и была в Городе»²¹. Площа видавалася «надежною к тому убежищем», адже через її розміри «тамо никакого им вреда приключится не может». Протягом якогось (доволі нетривалого) часу канцеляристи і солдати похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського, Малоросійської колегії та Генерального військового суду виносили папери у зв'язках і в сундуках і складали «близ Городского пустаго колодезя»²² «<...> и часовья солдаты к ним были поставлены».

На момент, коли загорілася будівля присутственных місць і вогонь охопив площу, з похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського встигли винести «мало почти не все Сундуки с делами», а з Малоросійської колегії – «все дела», і співробітники останньої ще й допомагали евакуювати архів Малоросійської колегії з першого поверху («я <...> выносил из коллегии и архивы Ея дела», свідчив І.А. Войцехович), а з наближенням до площі вогню – «вынесенныя ж дела <...> перетаскиванны были с одного на другое место, и вкладиваны в сундуки»²³.

На «большой казенной каменной дом», за твердженням Є.С. Простоквашина, пожежа перекинулася від палаючих церков і будинків «со всех сторон» [8, с. 233]. Інші свідки згадують, що будівля присутственных місць запалала «от перенесенного вдруг в окошки как из Старого Каменного Строения, в котором прежде была Генеральная Войсковая Канцелярия покрытом деревяною весьма ветхою крышкою, так и от домов Ключовых»²⁴, тобто не з усіх боків, а лише з фасаду і з двору.

20. Як і координації зусиль різних закладів, – принаймні, немає таких свідчень.

21. Натомість, архіваріус Адамович з канцеляристами архіву Малоросійської колегії чи не єдиний виносив сундуки з паперами не на площу, а у «бывший в дворе архива погреб» [19, с. 457].

22. Схоже, що про цей колодезь йдеться в описі «двору з будовами, в якому «пребывание имел» гетьман Скоропадський» (1727): «Близ церкви Николая Чудотворца <...> колодезь, в нем струб дубового лесу, в глубину пятнадцать сажень; подле его колесо, чем воду вытягают; оковано железом; тот погреб с колесом, огорожен достками сосновыми встолб, покрыт тертицами» [10, с. 118-119].

23. Тобто до того моменту вони були у зв'язках.

24. Ймовірно, саме про останні згадував академік Й.А. Гильденштедт, що «лавки находятся против здания коллегии, в них несколько купцов из русских продают товары для повседневного употребления, отчасти торгуют пряностями и галантерейным товаром» [цит. за: 17, с. 413].

З моменту, коли пожежа охопила будівлю присутственных місць, хтось іще викидав поспіхом папери у вікна (*«всякой принужден уже был что нес бросать без всякого порядка на улицу в окна где все то свирепостию огня пожрато»*), але здебільшого люди були змушені рятуватись самі (*«люди по ускости каридоров и схожих лестниц сами едва спастись могли»*, *«бывшие люди в нижнем третьем этаже, принуждены были в окошки выбрасиватся, и тем сохранить себя от огня»*) [8, с. 233–234].

Попри сподівання, міська площа, куди перенесли справи з палаючої будівлі, так само не виявилась безпечною. Як свідчив П.І. Біловодський, в якийсь момент *«пресильнейшее пламя, от загоравшихся бочок с вином, дегтем и маслом, на подобие огненной реки не только все дома, но и площадь облило, и все на онаю вынесенное зажгло»*. Втім, усі, хто знаходились на площі, включаючи і вартових, розуміючи, що *«никакого способа к защищению дел не было»*, втекли, поки *«простершойся огонь все улицы тогда сделал непроходимыми»*, *«а в Городе ни одного уже человека видимо не было»*.

Як свідчить доношеніє Малоросійської колегії від 9 серпня 1784 р., *«по полуночи около двенадцатого часа по приключившемся в городе Глухове пожару сгорел казенной каменной бошой дом»*. Під час пожежі, що знищила усі сундуки і в'язанки паперів на площі, а також спустошила другий і, частково, перший поверхи будівлі вціліли лише ті документи, що знаходились у льосі (врятована Адамовичем значна частина паперів архіву Малоросійської колегії і похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського²⁵), у кімнатах першого поверху далі від палаючих дерев'яних дверей та вікон, а також винесені втікачами із міста вручну подалі від вогню²⁶.

«Обивательския дома состоящие при том каменном казенном доме» іще продовжували горіти по обіді і вночі 7 серпня, коли частина служителів повернулась у середмістя. Можливо, йдеться про тих, чії квартири були у будівлі присутственных місць і згоріли з усім скарбом, як-от у секретаря Малоросійської колегії І.А. Войцеховича. У доношенні Малоросійської колегії від 9 серпня 1784 р. йдеться про нього, що *«как при Коллегии и Архива оной находилась в нижнем этаже, то предупреждал хранящиеся и в оной дела от изгорания в вечеру того 7. Числа»*. А наступного дня, 8 серпня 1784 р. вцілілі *«дела в сундуках и без*

25. Коли Є.С. Простоквашин рапортував, що *«походной вашего сиятельства канцелярии писменные дела в архиве здесь хранимыя <...> почти все сгорели»*, то, вочевидь, мав на увазі лише винесені П.І. Біловодським на площу та залишені на другому поверсі флігеля [8, с. 234].

26. Так, І.А. Войцехович стверджував, що він іс *«ларчик»* (*«сколько мог сам он несть»*) і, тим самим, *«сохранил все именныя и правительствующаго сената Указы, Высочайшия Грамоты и дела самыя важныя в великом количестве, так что пожрато пламенем малое токмо число не важных дел»*.

сундуков» було винесено, і за наказом коменданта Є.С. Простоквашина рекрутська команда вивезла їх у *«оставшее от прежде сгоревшаго на веригинском форштате казенного деревяного дома строение»*. Причиною такого рішення стала загроза пожежі на першому поверсі будівлі присутственных місць (*«верхняя потолочныя своды от обвалившихся с верхних этажей множественнаго числа с огнем углей весьма сильно разгорелись»*) [8, с. 234].

Наявних документів, вочевидь, недостатньо, аби відтворити перебіг слідства. Але навіть попереднє ознайомлення з ними створює враження, що бажання відновити хід подій, а також встановити і покарати винних було відсутнє, хоча зі столиці від П.О. Румянцева-Задунайського і вимагали *«обяснить, как о случаи пожара бывшаго в Глухове августа в 7^е день, так и почему дел обоих сих департаментов всех спасти было не можно, и не было ли тут чией либо оплошности»*.

Наведені нижче документи друкуються вперше. При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінального тексту.

Додатки.

№ 1.

[Доношеніє Малоросійської колегії П.О. Румянцеву-Задунайському від 9 серпня 1784 р., копія].

Копія

1784 Года Августа 9 дня по Указу Ея Императорскаго Величества Малороссийская Коллегия определили: донестъ правительствующему Сенату и Его Сиятельству Господину Генерал Фельдмаршалу, Сенатору, Киевскому, Черниговскому и Новгородскому Северскому Государеву наместнику, коллегии Малороссийской Президенту, и разных Орденов кавалеру Графу Петру Александровичу Румянцову Задунайскому, что сего Августа 7 числа по полуночи около двенадцатого часа по приключившемся в городе Глухове пожару сгорел казенной каменной бошой дом, где во втором Этаже Коллегия присудствие имела, и все члены оной были налицо, причем хотя всио старание употребленно было к защищению от погорения дел и наличности, для чего оныя правящим в сей коллегии прокурорскую должность коллежским ассессором Войцеховичем с канцелярскими служителями, которого так же и квартира и имение сгорели, вынесени были на площадь, состоящую между церквами троицею и николаем, Перетаскивая их с места на место, но когда обе оныя и другие церкви, також казенныя и партикулярныя дома и лавки словом, сколько ни было в Городе строений загорелись, то уже за тем и никакого способа к защищению дел не было, и осталось каждому при том несчастном случаи только спасать жизнь свою, в той

же самой крайности будучи и объявленной Ассессор Войцехович и нестерпя сылного огня оставил дела на месте где они были положены, однако с оных сколько мог сам он несть и почитал важнейшим то винос из Города и сохранил от изгорания, а имянно: Ларчик в коем хранятся имянные Ея Императорскаго Величества Указы, и указы из Правительствующаго / Сената, Предложения Его Сиятельства Господина Генерал Фельдмаршала, Сенатора и разных Орденов Кавалера Графа Петра Александровича Румянцова Задунайского, и Его Сиятельства Господина действительнаго Тайнаго Советника Генерал Прокурора, и разных орденов кавалера Князь Александр Алексеевича Вяземского, також некоторая часть дел секретных и опись всему тому и всем делам прокурорским по коим оныя Войцехович от правившого в сей Коллегии прокурорскую должность коллежского ассессора Лусти принял, и как при Коллегии и Архива оной находилась в нижнем этаже, то предупреждал хранящиеся и в оной дела от изгорания в вечеру того 7. числа и на другой день то есть 8 числа, когда уже все обивательския дома состоящие при том каменном казенном доме сгорели, и места остались порожние виносены, как то все Именные Указы, Грамоты, Указы из Правительствующаго Сената, протоколы, журналы, и дела в сундуках и без сундуков и сложены в отведенном от Господина Полковника и Глуховского Коменданта Простоквашина Казенном деревянном амбаре, оставшемся от изгорания которые определила Коллегия с присутствующих в оной одному освидетельствовать разобрать и привести в надлежащий порядок; По сведению ж Коллегии сгорело в оной Указов из Правительствующаго Сената 782 783 и сего 784 Годов протоколов журналов докладных реестров и отхожих дел протоколов / 782, 783 и 784 Годов, да дел челобитческих нерешенных до ста пятидесяти, и архивных дел не большая часть сгорело ж; а какія имянно о том за перебором оставшихся дел и реестров особо донесено будет, и что принадлежит до дел челобитческих нерешенных оных многие оставлены без дохождения сторонами, о чем Коллегия представляла Его Сиятельству Графу Петру Александровичу Румянцову Задунайскому, а сколько оных было чьи они именно, и о чем о том ис Коллегии сообщены во все тры Малороссийския Губернии, и в канцелярию Новороссийской Губернии Реестра, по опубликованию дабы стороны к дохождению своих дел явились, все же причие дела как то казенные разного рода и челобитческия, одни к производству, а протчие по неявке в годовой срок для положения в архив к вечному забвению висланы из Коллегии в начале сего года в Малороссийския Губернии, а и по делам челобитческим ныне сгоревшим те которые вошли из суда генерального ныжня сведения за дохождением сторон оттискывать можно будет от

Суда Генерального, и бывших нижних Судов где оных дел остатки и подлинныя протоколы должны быть.

На подлинном тако:
Александр Дублянский
Михайло Омелянович
Александр Давидович

Подписан 9^д августа;
(Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II. Історичні матеріали. – Спр. 15244-15333. Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича. – Арк. 15–16).

№ 2.

**[Рапорт правителя похідної канцелярії
П.О. Румянцова-Задунайського,
поручника Тамбовського піхотного полку
П.І. Біловодського П.О. Румянцову-
Задунайському від 4 вересня 1784 р., оригінал].**

Тамбовскаго Пехотнаго Полку от Порутчика
Белаводскаго

Ответ

Исполняя высокое повеление Его Сиятельства, высокоповелительнаго Господина Генерал Фельдмаршала, и Разных Ординов Кавалера, Графа Петра Александровича Румянцова-Задунайскаго, при Ордере Господина Полковника и Глуховского Коменданта Простоквашина, сего Сентября 1го числа ко мне присланное, сим покорнейше доношу:

Во все время пребывания моего для письма в Канцелярии Его Сиятельства, вышеимянованного Господина Генерал Фельдмаршала и Кавалера, я старался, и стараюсь всякое повеленное дело исправлять усердно, с наилутчим моим радением и послушанием командиров, но был всегда по одной военной Экспедиции, под начальством Старейших, только для переписки с черного на бело, а иногда по повелениям делал по архиве справки, и для того ежедневно, как и 7го числа прошлого августа находился в отведенной для Канцелярии, в состоящем в Глухове большом казенном каменном доме во втором этаже комнате; где услыша зделанной в барабаны тревожной знак, выбежал на улицу, и увидя на белополовском предместии / Города Глухова пожар, побежал туда, как и прочие всех присутственных мест члены, и Канцелярския Служители туда пошли, и при оном являлся Господину Генерал-Маиору и Кавалеру Карл Ивановичу фон Каульбарсу, и Господину Полковнику и Глуховскому Коменданту Простоквашину, и исполнял повеленное, где еще никакой опасности городу предвидимо не было, ибо ветер клонился в сторону от города на конец Сварковской улицы; но когда огонь сильнее становится начал, то я возвратясь в Канцелярию, хотя и тогда еще нималейшей опасности не было

предвидимо для Города, а паче каменного железом покрытого строения, но в предосторожность сам я, с тремя при Канцелярии за сторожей находящимися солдатами начал вытаскивать сундуки с делами со второго этажа наниз, но всех скоро вынуть было не можно, по притчине сделавшейся в уском коридоре и насхожей леснице великой тесноты, ибо она для всего флигеля была только одна, и поней изо всех присудственных мест, как из Малороссийской Коллегии, так и из Городоваго Магистрата выносивших дела всякаго звания людей столпилось более 60^{ти} человек, а притом и тот покой где была Канцелярия Его Сиятельства, от той лесницы был самой дальней; но я преодолевая все сии трудности, мало почти / не все Сундуки с делами возмог снести на низ, и поставит близ Городскаго пустаго колодезя, где Малороссийской Коллегии и Генерального Суда вынесенныя дела были сложены, и часовыя солдаты к ним были поставлены, думая что тамо никакого им вреда приключится не может, а из Города их вывозить было тогда не начем, потому: что сделанныя только для шести Сундуков Роспуски и две Кибитки стояли в сарае в казенном Каменном пробном доме, а лошадей под них вовсе не было, но когда ишли за достальными Сундуками, то уже от Силнаго огня с ветром во втором этаже как в комнатах так и в коридоре, все то что было сделано из дерева, от перенесеннаго вдруг в окошки как из Стараго Каменнаго Строения, в котором прежде была Генеральная Войсковая Канцелярия покрытом деревяною весьма ветхою крышкою, так и от домов Ключковых загорелось, и пламя вдруг по всем комнатам в коих все двери были отворены, с великим стремлением распространилось, и отняло совсем удобность в тот второй этаж войтить, и потому всякой, так же и я с солдатами старались спастись свою жизнь, и бывшия люди в нижнем третьем этаже, принуждены были в окошки выбрасиваться, и тем сохранить себя от огня, и в сей крайней опасности будучи я, нетолько ничем другим чужим делом не занимался, но даже и на своей квартире, которая так же в близости от пожара стояла не был, до того времени; по кудова уже в Городе оставатся удобства отнюдь не было, / ибо пресильнейшее пламя, от загоравшихся бочок с вином, дегтем и маслом, на подобие огненной реки не только все дома, но и площадь облило, и все на оную вынесенное зажгло, а в Городе ни одного уже человека видимо не было.

Сколько же и каких именно дел, ис Канцелярии Его Сиятельства сгорело, я знать немогу, по тому: что оныя сложены были в сундуках замкнутыя замками и запечатанныя, и описей им в здешней канцелярии оставлено не было, но какие в вынесенных мною с салдатами сундуках, также и хранимыя в комнатах третьяго этажа по разбору моему обще с порутчиком Блиновым остались в

целости, описи присем представляю.

Порутчик Павел Белаводской.

1784го году
Сентября 4го.

(Центральний держаний історичний архів України. – Ф. 736 «Канцелярія Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернатора. 1781–1796 рр.». – Оп. 1. – Спр. 246. Дело о пожаре в г. Глухове 7 августа 1784 г. [17 сентября – 6 декабря 1784 г.]. – Арк. 36–37зв.)

№ 3.

**[Доношеніє Малоросійської колегії
П.О. Румянцеву-Задунайському від 28 листопада
1784 р., копія].**

Копія

№ 270.

1784 Года Ноября 28 дня по Указу Ея Императорскаго Величества Малороссийская Коллегия слушала предложение Его Сиятельства Господина Генерал Фельдмаршала, Главнокомандующаго Кавалериею и Украинскою Дивизиею Сенатора, Киевского, Черниговского и Новгородского-Северского Государева Наместника Коллегии Малороссийской Президента, Кирасирскаго военного ордена полку полковника, всех российских орденов Прускаго Чернаго Орла, и Голстинскаго Святыя Анны Кавалера Графа Петра Александровича Румянцева Задунайскаго сего ноября 23^а полученнаго коим сей Коллегии рекомендует противу включеннаго притом предложении в копии указа из Правительствующаго Сената от 31 октября к Его Сиятельству присланнаго снесясь с Судом Генеральным немедленно Его Сиятельству объяснить, как о случаи пожара бывшаго в Глухове августа в 7^и день, так и почему дел обоих сих департаментов всех спасти было не можно, и не было ли тут чией либо оплошности;

Определили: Представить Его Сиятельству на благоусмотрение следующее объяснение, что случаи пожара Коллегии неизвестно видели ж члены оной что тот пожар произошел на форстате по большой Московской улице и будучи вспомоществуем самим сылнейшим ветром и вихром обнял в друг все по той / и по другой называемой Севской улицам дома и коснувшись к стоявшим подле самого города строениям наижесточайшее бурое перенес пламя свое в Город и охватив так сказать мгновенно в многих местах окружив весь оной со всех сторон и зажег в нем церкви и дома а вместе с сими большою казенной дом, в коем коллегия и Суд Генеральный по тот случай присутствие имели и все члены оной прокурор секретари и протчие канцелярские служители были налицо при чем не взырая на великой и поразительной пожара страх Коллегия и Суд Генеральный еще в самом начале и продолжении оного не будучи ни члены ни прокурор и ни кто из канцелярских

служителей в оплошности все возможное чинили, усуми к избавлению от погорения дел, и хотя с наивеличайшею трудностью вредом и самую очевидною жизни своей опасностью Коллегия со второго этажа по лестнице вспела вынести все дела положить их для охранения на площадь которая только одна и была в Городе и казалась надежною к тому убежищем но как свирепствовавший в самом Городе пожар обнял незапно все ближайшия деревянныя и каменное строение вынесенныя ж дела схвачиваны бурею и выхром, которые затем перетаскиванны были / с одного на другое место, и вкладиваны в сундуки, вывезть же и вынести их в другое какое место а паче за город отнедь было неможно, по тому что простершойся огонь все улицы тогда зделал непроходимыми и когда со всех сторон ворота и форстаты находились в пламены все ж в Городе строение и каменные церкви загорясь в начале одиннадцатого часа пожраны были до основания в само кратчайшом времени то в такой ужасной и ничем непреодолимой крайности не зависыло от всякой помощи и возможности человеческой отвратить гибель и в пепел превратившихся дел, и так напость скоропостижного сего нещастного случая была столь несказанным ужасом каждому бывшему в городе что не оставало ничего другого как только спасать жизнь теряя навсегда дома и пожитки. Участи сей никто из жителей в Городе не избегнув вообще и лишились с ниже подписавшихся надворный советник Омелянович своего дому приежжого, коллежский ассессор Давидович жиллого с имуществом и двух других с лавками бунчуковый товарищ Миклашевский приежжого дому и лавок коллежский ассессор Войцехович квартиры и пожитков своих так что остался сей в одном том одеянии кое тогда на себе имел. Со всего вышедонесенного Его Сиятельство приметить соблаговолит что при всем / сем малопримерном наижесточайшем приключении и потере собственности не токмо какое либо небрежение быть не могло, но и неотступлено от дел и протчого до самого неудобостерпимого и опаснейшого огня. Взятое ж от Суда Генерального объяснение препроводить к Его Сиятельству оставя в Коллегии Копию;

На подлинном тако:
Александр Дублянский
Михайло Омелянович
Александр Давидович
Петр Миклашевский

Коллежский Ассессор Иван Войцехович
подписал ноября 28^а.

Сии копии по определению Малороссийской Коллегии даны Господину Коллежскому Ассессору Войцеховичу. За подписом Малороссийской

Коллегии члена, и с приложением печати коллежской. 1786 года сентября 24 дня.

Александр Давидович.

(Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II. Історичні матеріали. – Спр. 15244-15333. Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича. – Арк. 17–18зв.)

№ 4.

[Чолобитна секретаря і виконуючого обов'язки прокурора Малоросійської колегії І.А. Войцеховича до генерал-прокурора Урядуючого Сенату О.О. Вяземського від <?> січня 1785 р., чернетка].

Сиятельнейший Князь
Милостивейший Государь!

По высокому вашего сиятельства повелению, я имею счастье в Малороссийской Коллегии с начала 782го продолжать должность прокурора и секретарскую по ныне без отлучно, со всякою ревностью и прилежностью²⁷, по²⁸ крайней возможности²⁹ сил и способности моей; в чем оправдают меня, осмеливаюсь сказать, восприявши успех свой по коллегии дела, коих до злополучного городу Глухову приключившагось пожара, оставалось при коллегии весьма малое количество, да и то такая еще, по которым ни челобитчики ни ответчики хождения не имели: следовательно и не было поводу вершить их; все же по казенной части и уголовныя дела были оконченны и куда следовало разосланны; а в день пожара, в продолжении оног, и до самого окончания я без отлучно находился среди самой опасности, выносил из коллегии и архивы Ея дела, и сохранил все именные и правительствующаго сената Указы, Высочайшия Грамоты и дела самыя важныя в великом количестве, так что пожрато пламенем малое токмо число не важных дел: присем несчастном случае не мог и не отважился я уделить ни одной минуты на спасение собственного моего имущества, и жертвовал оным без остатка соблюдением интереса, мне от вашего сиятельства увереннаго, как сию истинну пред правительствующим Сенатом Малороссийская Коллегия засвидетельствовала;

Милостивейший Государь! слава везде гремящая о благодти и великодушии вашего Сиятельства, по вседневно изливаемых на всех в нуждах своих притекающих, и носящих / на себе отличныя Знаки неищетных и не оскудеваемых щедрот человеколюбивого Милосердия вашего, вдыхает и во мне дерзновение как неимеющему

27. Далі закреслено: «силам и способности моей».

28. Далі закреслено: «всей».

29. Далі закреслено: «соответствующими».

иного покровителя и защитника, кроме единственно в высоко мощной особе общаго благодетеля, с глубочайшим упокорением просить, отеческого вашего Сиятельнейший князь! за беспомощного заступления в доставлении за рачительные труды мои и потеранную в день несчастья собственность, которой я тогда ни времени ни смелости к защищению не имел, награждения чином и местом соразмерным милостивейшему благоволению, в прославление не подражаемыми добродетельми увенчанного высокого Вашего сиятельства имени. Пребывая со вседолжнейшим благоговением.

Сиятельнейший Князь
Милостивейший Государь
вашего сиятельства
все нижайший и все преданнейший.

Генваря. дня
1785го.

Глухов.

(Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II. Историчні матеріали. – Спр. 15244-15333. Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича. – Арк. 19-19зв.)

Послання

1. Артамонов Н. Простоквашии // Русский биографический словарь. – СПб., 1910. – Т. [15]. Притвиц-Рейс. – С. 72–73.
2. Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II. Историчні матеріали. – Спр. 15244-15333. – 307 арк.
3. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
4. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К.: НДІПІАМ, 2003. – 560 с.
5. Дело о пожаре в г. Глухове 7 августа 1784 г. [17 сентября – 6 декабря 1784 г.] // Центральный державный историчный архив. – Ф. 736 «Канцелярия киевского, черниговского та новгород-северского генерал-губернатора. 1781–1796 pp.». – Оп. 1. – Спр. 246.
6. Каульбарс // Энциклопедический словарь. Издатель: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг). И.А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1895. – Т. XIV^a. – С. 769.
7. Коваленко О.Б., Гринь О.В. Невідомий опис Глухова 1782 р. // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Матеріали п'ятої науково-практичної конференції / Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові, – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 111–118.
8. Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Випуск 4. – С. 232–235.
9. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893. – IV, 521, XXV с.
10. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове. (К рисунку) // А. Лазаревский. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1896. – Т. IV. – С. 117–124.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1967. – 288 с.

12. Максимович Г.А. Деятельность Румянцова-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. I. – VII, III, 399 с.

13. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1795. – СПб.: Императорская академия наук, 1795. – XX, 423, IX с.

14. Письма графа П.В. Завадовского к фельдмаршалу графу П.А. Румянцеву // Старина и Новизна. – 1901. – Кн. 4. – С. 160–313.

15. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – 1034, 7 с.

16. Про Глухов. Рассказ старожилы // Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1901. – С. 313–315.

17. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого. *Güldenstedt. Reise durch Russland. B. II (изд. 1791 г.). Кн. И.М. Долгорукий. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. («Чтения в Императорском Обществе Ист. и древ. Российских»). 1869 года кн. II и III). Он-же. Путешествие в Киев в 1817 г. (Те-же «Чтения» 1870 г., кн. II). // Киевская Старина. – 1893. – Т. XL. – Март. – С. 412–441.*

18. Струкевич О.К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 255 с.

19. Теличенко И.В. Скорбный лист архива Малороссийской Коллегии // Киевская Старина. – 1889. – Февраль. – Т. XXIV. – С. 445–458.

20. Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания. Сост. А.П. Капитонов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 311 с.

21. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 235 с.

22. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М.: Издательство «Искусство», 1970. – Второе издание. – 143 с.

Галь Б.А. Глуховский пожар 1784 г. в свидетельствах очевидцев и потерпевших

В статье сделана попытка реконструировать ход событий во время большого глуховского пожара 7 августа 1784 г. В научный оборот вводятся делопроизводственные материалы.

Ключевые слова: пожар, город, здание, чиновник.

Hal' B.O. The great fire of Hlukhiv in 1784 in the testimonies of witnesses and victims

The article attempts to reconstruct the course of events during the great fire of Hlukhiv on 7 August 1784. Correspondence is entered in the scientific revolution.

Key words: fire, town, building, official.

10.04.2016 р.

УДК 94.(477):711.4 Батурина «17»

М.І. Терех

ІСТОРІЯ ВІДБУДОВИ БАТУРИНА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА К.Г. РОЗУМОВСЬКОГО

У статті досліджуються питання відбудови Батурина часів гетьманування К.Г. Розумовського, контракти з майстрами та бригадами, рознарядки та наряди на залучення робітників для будівництва.

Ключові слова: Батурина, будівництво, контракт, гетьман, рознарядки.

Відбудова Глухова та Батурина розпочалась після обрання К.Г. Розумовського гетьманом України. Спочатку він мав намір жити у Глухові, але швидко зрозумів, що місто не відповідає його далекоглядним планам на майбутнє України. Кирило Григорович просить імператрицю Єлизавету Петрівну перенести гетьманську резиденцію до зруйнованого і спаленого в 1708 році Батурина, мотивуючи тим, що йому не подобається «гнусное место Глуховское» [1, с. 383].

24 липня 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна підписала указ наступного змісту: «Именной, данный Коллегии иностранных дел. – О назначении Малороссийскому Гетьману резиденции в Батурине. Всемилостивейше соизволяем: Малороссийскому Гетьману резиденцию свою иметь в Батурине, так как и прежние Гетьманы оную там же имели, и бывший тамо город возобновить; а при заложении онаго учинить освящение по церковному обыкновению» [2, с. 340].

Історію відбудови гетьманської столиці в період гетьманування К.Г. Розумовського вивчали відомі українські історики О.М. Лазаревський [9], О.П.Оглоблин [13], С.А. Токарев [4], П.І. Нечипоренко [5], О.Б. Коваленко [20], С.О. Павленко [18] та інші. Ф.Ф. Горностаев зазначав, що «строительный размах гетмана гр. К.Г. Розумовского был так широк, что предполагалось на месте Батурина построить вновь целый город-столицу, отвечающий новым требованиям и значению столицы Юга» [3, с. 15].

Незважаючи на праці відомих істориків, питання відбудови Батурина другої половини XVIII ст. ще має багато білих плям, які необхідно досконало вивчати. У статті частково розглядається період від будівництва «машинной пыльной мельницы» до 1764 року – скасування гетьманства.

Ранньої весни 1751 р. розпочались підготовчі роботи по відновленню Батурина. Генеральною канцелярією були видані укази про заготівлю будівельних матеріалів та пошук кваліфікованих майстрів. І вже 7 травня Новгород-Сіверський сотник Стефан Судієнко доповідав, що закінчує будівництво «в горах Мезинской и Петровской вапняных заводов», на річці Десна розпочато зведен-

ня «Пироговской пристани» [4, с. 23]. Одночасно будується і Велико-Устенська пристань [5, с. 123] для сплаву по річках деревини.

Розуміючи, що для відбудови Батурина необхідно використати велику кількість пиломатеріалу, гетьман планує одним із перших підприємств улаштувати «машинную пыльную мельницу». Для її будівництва він запрошує «силезко(й) нації іноземця машинни(х) дел мастера Иогана Фри(д)риха Ги(р)шбе(р)гера к себе на службу на три года». 01 травня 1751 р. (ст. ст.) в Москві між К.Г. Розумовським та Ги(р)шбе(р)гером був укладений «контракт» із п'яти пунктів [6, с. 92]. У першому пункті зазначалося: «Строить ему Ги(р)шбе(р)геру, где (.) повелено будет, всякия машины и мельницы водяния, на которихъ муку и перловую крупу молотъ, доски пилить, сукни толчи(;) и всякия камення, к строеію уптрре(б)ляеміе, полировать и точить, бумагу делать и все то, что до они(х) водяни(х)» машинъ и мелницъ касает(т)ся, делать будет можно (;) [6, с. 92–93].

Григорій Теплов, який відповідав за розбудову Батурина, виконує розпорядження Кирила Григоровича і першочергово зводить «пильный завод, в виду того значительного количества построек, которое предстояло воздвинуть в Батурине» [7, с. 261].

Лісопилку (в той час її ще називали тартак, тертичне підприємство, «машинная пыльная мельница», «машинная фабрика») розпочали будувати у 1751 р. [8, с. 48] під наглядом «Иогана Фри(д)риха Ги(р)шбе(р)гера», якого величали Іваном Фрідріховичем. Четвертий пункт «контракту» передбачав «для приказанной ему работы», а це в першу чергу будівництво «машинной пыльной мельницы», надати людей «сколко он требовать будет и еще человека осо(б)ливого(о), котрому на(д) ними строгое смо(т)рение иметь» [6, с. 92]. Відомо, що з 1751 по 1755 рр. за ходом робіт «по повелению его ясновельможности наблюдал» батуринський сотник Дмитро Климентійович Стожок [9, с. 116]. У жовтні місяці 1751 р. на будівництві «пильной мельницы» було задіяно 220 робітників [4, с. 25].

Гіржбергер також наглядав за зведенням окремих дерев'яних будівель та підприємств Батурина [10, с. 48]. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні [11, с. 233]. У 1760 р. він керує будівництвом греблі на річці Шовковиця, що біля Батурина, у 1761 р. – цегляного водяного млина на три камені на цій греблі та хліву для його потреб. Цього літа на його будівництві працювало 200 робітників та 200 возів з їздовими [9, с. 52]. 1765 року «славная водяная мельница» згоріла [12, с. 366].

З Бреславської фірми Корна і Гамперта на ім'я «машинних дел мастера» до Батуринської поштової станції надходила технічна література, завдяки якій Іван Фрідріхович знав про всі технічні новинки Західної Європи і застосовував їх при

будівництві нових об'єктів не тільки у Батурині (наприклад фабрики Розумовського) [13, с. 221, а й в інших містах. Так, для генерал-губернатора Малоросії П.О. Румянцева-Задунайського в Вишеньках (Коропської сотні) у 1769 р. він звів на палях водяний млин на річці Десні [14, с. 18]. Існують дані про його «постройку казенной мельницы в Глухове» [15, с. 153].

З артілями будівельників, запрошених до Батурина, укладалися контракти, в яких докладно зазначалися обсяги будівництва і фінансування, види і технології робіт. Наприклад, Гіржбергер з 8 травня по 29 листопада 1757 р. уклав 5 контрактів з теслями [10, с. 48] (табл. 1). Про них згадує Прокоп Іванович Нечипоренко у роботі «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» [4, с. 134].

У липні 1752 р. роботи по улаштуванню «машинной пыльной мельницы» були закінчені, і лісопильний завод розпочав відпускати пиломатеріал для будівництва нових об'єктів по рознарядках «Експедиції». Так, до 5 серпня 1752 року з батуринських запасів було взято 3 880 пиляних колод по шести відпускних ордерах – 1108, 999, 803, 130, 680 та 160 колод кругляка [16, с. 197].

Для заготовки деревини в лісі та підготовки до використання в будівництві потрібна була велика кількість теслярів та візників. Добровільно йти на відбудову Батурина козаки та селяни не хотіли, тому, в основному, по рознарядках відправляли «подпомощников козаков» [17, с. 155]. Генеральною військовою канцелярією видавалися накази, рознарядки, наряди про постачання робітників на відбудову «национальных строений Батурина», які направлялися до полкових канцелярій. Так, наприклад, одна підвода відсилалася від 20 козачих дворів, один тесля – від 120 дворів [5, с. 127].

Розсилаючи до полків рознарядки про направлення з кожної сотні певного числа

робітників для перевезення колод до Батурина, Генеральна військова канцелярія вказувала, що працівники мають бути відправлені з сокирами та возами у супроводі надійних «приставів» або отаманів, і провізією на один місяць. Від робітників вимагалася ще й розписка про добросовісний труд й дбайливе ставлення до деревини. «Очевидячки, працювали підводи та підводчики почергово, по тисячі приблизно душ щомісяця, а потім висилали зміну з інших сотень» [5, с. 124].

Протягом 1751–1752 рр. круглий лісоматеріал до лісопилки підвозився на возах (як скарбовими, так і мобілізованими) і через «Пироговську» та Велико-Устенську пристані. Він використовувався не тільки для будівництва млина, а й для інших об'єктів (можливо для батуринського військового цегельного заводу, будівництво якого велося у 1751–1752 роках). Відомо, що протягом 1751 р. до Батурина було завезено 5 265 колод, наступного року – 23 459 колод [18, с. 375].

Генеральний осавул Петро Валькевич, та бунчуховий товариш Іван Пироцький 1 жовтня 1752 р. звернулися до Генеральної військової канцелярії з проханням визначити порядок оплати праці майстрів-будівельників, адже «каменщикам, теслям и тертичникам присилаемим по наряду с полков и пешим работникам призводить ли заплату и почему – от дня или от штуки, кому именно» в Експедиції не знали [4, с. 24]. Через декілька днів до Батурина надійшов наказ Генеральної військової канцелярії від 5 жовтня, в якому зазначалося: «... повелеваем оным мастеровим людем призводить заплату таким распорядком, чтоб они напрасно той плати получают не могли ... зарплату призводить из денег Скарбу войскового» [4, с. 24]. У 1752 р. розпорядником «скарбовых денег» був призначений глухівський метердотель Іван Миколайович Дрон. Щоб одержати необхідні кошти, потрібно було «чрез атамана глуховского присилать в учрежденную

Таблиця 1

Дата складання	Що треба збудувати та як саме	Довжина	Ширина	Висота	За яку плату домовились
1757 р. 8 травня	Флігель з льодовнею, амбаром, 4-ми світлицями, 2-ма сіньми, пекарнею – всіх «10 покоїв»	22 саж.	4 саж. 2 арш.	5 арш.	150 руб. і 1 ½ пуда сала
22 червня	Флігель на 12 кімнат, 3-є сіней, 3-и спальні	22 саж.	5 саж.	5 арш.	190 руб. і 5 пудів сала
22 червня	Конюшня (на готовому цегляному фундаменті, вся гембльована в середині і знадвору)	22 ½ саж	6 саж.	5 арш.	150 руб. і 1 пуд сала
19 липня	Каретна шопа з сараями по кінцях та з чуланами для сидел і хомутів (теж гембльовані з обох боків)	17 саж.	5 саж.	5 арш.	70 руб.
29 листопада	Добудова до флігеля	7 саж.	5 саж.	5 арш.	20 руб.

Таблиця 2

Ім'я та прізвище	К-сть відпрацьованих днів	Сума за домовленістю	Виплачено коштів
1. Федір Коваль	25	2 руб. 50 коп.	2 руб. коп.
2. Мусій Цибуля	30	3 руб. 00 коп.	2 руб. 40 коп.
3. Яків Полещук	40	4 руб. 00 коп.	3 руб. 20 коп.
4. Тишко Полещук	30	3 руб. 00коп.	2 руб. 40 коп.
5. Лук'ян Синиця	25	2 руб. 50 коп.	2 руб. 00 коп.
6. Лаврін Коваль	30	3 руб. 50 коп.	2 руб. 80 коп.
7. Веремія Поліщук	3	0 руб. 30 коп.	0 руб. 24 коп.

Експедицію письменні требования». Всі ордери на видачу матеріалів, записки, розписки і «заплата всякая» заносилися в шнурову книгу із записом «востребования того, кого именно и означено будет Его ясновельможности повелением» [4, с. 24].

Виділених казною коштів явно не вистачало з самого початку відновлення Батурина. Кирило Розумовський в листі до імператриці Єлизавети Петрівни від 12 жовтня 1751 р. повідомляв, що «на построение в Батуринае церквей Божих, гетьманського дома и прочих публичных апартаментов, довольной сумы потребно; на то как скарбу национального, так и на собственное содержание мое всемилостивейше пожалованных доходов крайне недостаточно» [19, с. 493].

30 травня 1759 р. Розумовським був підписаний універсал про переведення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, тому. Г. Теплов вживав всіх заходів, щоб прискорити роботи по її облаштуванню [10, с. 50], у тому числі залучаючи додаткове фінансування. Так протягом трьох місяців 1759 р. (від серпня до листопада) батуринський сотник Д. Стожок отримав 8466 руб. 59 ½ коп., в липні 1760 року – 10029 руб. 50 коп. [10, с. 51]. Крім того, в цьому році до вересня місяця, за наказом Кирила Григоровича, «из скарбу малороссийского отпущено уже денег 4 тис. руб» [20, с. 175].

Оплата праці робітників, задіяних на відбудові «национальных строений», проводилась відповідно до умов письмового контракту. Інколи її надавали і робітникам, примусово направленим по ордерам канцелярії. Так у 1755 р. голова «Експедиції» Дем'ян Туранський запитував, чи платити пильщикам дошок (4 пари тертишників), які працюють по ордерам, бо всім іншим подібним фахівцям платилося за контрактами [5, с. 130]. Були випадки, коли «Експедиція» виплачувала меншу суму, ніж записану у контракті. Можливо, існували і усні домовленості, як це стверджує П. Нечипоренко, який досліджував соціально-економічний розвиток районів України, розташованих в басейні річки Сейм. Дані про виплати батуринським ковалям по закінченні робіт у гетьманському палаці [5, с. 132] наведені у таблиці 2.

Після закінчення робіт на окремо взятій споруді Генеральна військова канцелярія рішуче вимагала відправляти малярів зі своїми необхідними інструментами для фарбування та розмальовування будинків, при чому «прислати невзирая ни на какие отговорки, при нарочных приставах, чтоб не разбежались» [5, с. 133].

На відбудові «национальных строений Батурина» працювало багато в'язнів, серед яких було чимало гайдамаків. Тільки на одному цегельному заводі їх кількість доходила до 50 чоловік [15, с. 188]. Щорічно Генеральний військовий суд направляв до Батурина на примусові роботи по 10–12 засудже-

них [21, с. 403]. Відомо, що 1761 року були прислані 24 гайдамаки з фортеці Св. Єлизавети [22, с. 128]. Важкі умови праці штовхали в'язнів на втечі. Так, 2 липня 1764 року, по дорозі до в'язниці вони накинулись на охорону і втекли, перепливши в кайданах Сейм [22, с. 128]. Можливо, це були останні в'язні, задіяні на відбудові Батурина. Після указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.) будівельні роботи не проводились.

Тільки в кінці XVIII століття, в останні роки життя, Кирило Григорович Розумовський розпочинає будівництво палацово-паркового ансамблю та Воскресенської церкви-усипальниці. За проектом архітектор Чарльза Камерона протягом 1799–1803 рр. тривали масштабні будівельні роботи. Батуринський палац – це єдине творіння видатного архітектора на території України!

Архітектуру називають застиглою музикою і її твори можуть бути високим мистецтвом. У період гетьманування К.Г. Розумовського було побудовано чимало архітектурних об'єктів, які нині утрачені і чекають на своє відродження Історія відбудови гетьманської столиці Кирилом Розумовським залишається не до кінця з'ясованою і потребує подальшого вивчення.

Посилання

1. Письма Малороссийского гетмана графа К.Г. Разумовского к графу М.Л. Воронцову. Архив князя Воронцова. Книга четвертая. – М., 1872. . – 557 с.

2. Полное собрание законов Российской империи. Том 13. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Ст. 9786. – 957 с.

3. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – 92 с.

4. Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського Глухівського будівництва» на

початку 50-х рр. XVIII ст. // Сіверянський архів. Випуск 2. – Чернігів, 2008. – С. 21–27.

5. Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» (На підставі архівних матеріалів 1740–1760 рр.). // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 121–134.

6. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36 документів АН України. Ін-т археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець; Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К., 1993. – 392 с.

7. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 2. Полк Нежинский. – К., 1898. – 560 с.

8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник під ред. Кудрицького. – К., 1990. – 1006 с.

9. Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Кн. VI. – Отд. II. – К., 1892. – С. 105–122.

10. Нечипоренко П. «Національні строєнія» 1748–65 рр. на Посейм'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. В кн.: Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України у Києві. Т. 2. – К., 1929. – С. 45–55.

11. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – 267 с.

12. Географической словарь Российскаго государства. Часть I. А–Г. – М., 1801. – 569 с.

13. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959 – 328 с.

14. Лазаревский А.М. По поводу ста лет от дня смерти графа П.А. Румянцева. В кн. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Том IV. – К., 1898. – С. 1–26.

15. Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925. – 270 с.

16. Нечипоренко П. Фабрики Розумовского на Посейм'ї. Записки історично-філологічного відділу. Кн. XI. Праці історичної секції за редакціями акад. М. Грушевського та професора О. Грушевського. – К., 1927. – С. 185–208.

17. Лазаревский А.М. Казачья служба в гетманство Розумовского. В кн. Очерки, заметки и документы по истории

Малороссии. Т. III. – К., 1898. – С. 154–156.

18. Павленко С.О. Післямазепинська доба Батурина // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 373–399.

19. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Оснадацатый век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартевым. Книга вторая. – М., 1869. – С. 260–502.

20. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 882 с.

21. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX) // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 400–427.

22. Горбань М. Суд та кари гайдамаків лівобережців у Гетьманщині та Слобожанщині. В кн. Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. Том X. – Харків, 1930. – С. 127–136.

Терех Н.И. История восстановления Батурина времен гетманства К.Г. Разумовского

В статье исследуются вопросы восстановления Батурина времен гетманства К.Г. Разумовского, контракты с мастерами и бригадами, разнарядки и наряды на привлечение работников для строительства.

Ключевые слова: Батурин, строительство, контракт, гетман, разнарядки.

Terekh M.I. The story of the restoration of Baturyn in the times of Hetman K.H. Rozumovskyi

In article questions of restoration of Baturyn in times of hetman K.H. Rozumovskyi are investigated The contracts with masters and teams of workers, work orders and work tickets are analyzed in it.

Key words: Baturyn, building, contract, hetman, work orders.

13.02.2016 p.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477):711.163 Чернігів «180»

С.А. Лепявко

ПЕРЕПЛАНУВАННЯ ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу перетворення Чернігова на губернський центр на початку XIX ст. Перебудова Чернігова привела до повної зміни планування міста та до втрати частини історичних пам'яток і часткового спотворення історичного ландшафту. Проте, водночас місто отримало досить зручну мережу вулиць та кварталів, що з незначними змінами збереглося й до сьогодення часу.

Ключові слова: Чернігів, історичний ландшафт, перепланування, квартал, вулиці.

Наприкінці XVIII ст. імперська влада ліквідувала Гетьманщину і полковий устрій козацької України. Натомість були створені загальноімперські територіальні структури – спочатку намісництва, а незабаром – губернії. Чернігів, який півтора століття був центром козацького полку, став центром Чернігівської губернії. На початку XIX ст. місто почали перебудовувати під нові функції, адже бюрократичних установ у губернському центрі мало бути значно більше, ніж у козацькому полку. Російська імперія тоді вже мала певні стандарти містобудування в залежності від їхнього політичного і адміністративного статусу. Вони склалися під впливом європейських тенденцій другої половини XVIII ст., з імперськими особливостями.

Вперше реконструкцію Чернігова запланували у 1786 р. Передбачалося знесення старої забудови і прокладення нових вулиць таким чином, щоб створити прямокутні квартали. Так само і все місто в плані мало бути схожим на великий прямокутник, дотичний до Десни, розміром приблизно 2 км на 3 км [2, с. 56.].

Топографічний опис 1798–1800 років, останній напередодні перебудови, фіксує старі укріплення міста: земляний вал із замком, обведений з трьох боків сухим ровом достатньої глибини з трьома дерев'яними воротами. Саме в цьому документі востаннє згадуються чернігівські вали – незабаром їх зрили. Опис називає 4 передмістя: Гонче, Застриження, П'ятницьке поле, Поділ. Усередині укріплень були Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори та кам'яна дзвіниця, яку можна визначити як будівлю колегіуму. В передмістях згадуються кам'яні Катерининська, Воздвиженська та П'ятницька церкви з дерев'яними дзвіницями, а на кладовищі – Воскресенська і Георгіївська церкви. Названо 8 дерев'яних церков: Архістратига Михаїла всередині давніх укріплень, неподалік – Миколаївська (на сучасній Святомиколаївській вулиці), Богоявленська

(на перехресті з вул. Гончою), Покрови Богородиці, Стрітення, Вознесенська, святих Стефана і Варвари. Таким чином, у місті було 15 церков, не рахуючи тих, які знаходилися в Єлецькому і Троїцько-Іллінському монастирях.

Опис державних і громадських будівель (тоді їх почали називати «казенними») фіксує лише три кам'яні споруди – малоросійський поштамт, приміщення семінарії та колишній архієрейський дім, у якому розміщувалося відразу кілька установ: повітовий і земський суди, казначейство, канцелярія городничого, лікарняна управа й архів. Малоросійський поштамт (поблизу сучасного кооперативного технікуму) був новою цегляною спорудою і одним з перших спеціалізованих будинків такого призначення в Україні. Що стосується семінарії, то вона розташовувалась у колишньому будинку Полуботка за Стрижемем.

Дерев'яними «казенними» спорудами були будинки губернатора, губернського правління, генерального суду, казенної палати, дворянських зібрань, народного училища, приміщення для охорони і прислуги губернатора, будівля колишнього артилерійського цейхгаузу. Міській думі належало лише п'ять будинків. Один з них – приміщення магістрату, інший – «питейний» дім (шинок) і ще три без вказівки на призначення. Судячи з опису, приміщення магістрату було дерев'яним. У місті згадуються також будинок для душевнохворих, лікарня, богадільня, острог для утримання злочинців, 6 караульних сараїв, 4 будинки для причетників при церквах.

Економічне життя було представлено в спорудах міста насамперед закладами торгівлі. Міська дума мала на площі великі дерев'яні торгові ряди, в яких діяли 65 лавок, старих і нових, які здавалися в оренду. Крім того, міщани мали ще 23 лавки для дрібної торгівлі, в першу чергу м'ясом і шкірами. Знатні купці тримали ще 6 лавок, а купці з різночинців – 3. Існували також спеціальні «навіси» – павільйони для торгівлі хлібом і рибою та 2 комори для зберігання м'яса і терезів. В описі згадуються також 3 бані, 8 кузень, 3 цегельні заводи, 35 вітряних млинів на міських дачах, а також 9 наплавних млинів на Десні. Що стосується ремісничого виробництва, то, очевидно, воно зосереджувалося у приватних дворах.

Приватних житлових будинків у місті нараховувалося 647, і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам, 40 – священнослужителям, 51 – купцям, 312 – міщанам та ін. Опис подає і чисельність жителів міста – 3749 осіб. Для губернського центру ця цифра

була зовсім незначною, проте, насправді, значна частина населення, задіяного в повсякденних міських справах, проживала у приміських селах і хуторах. Ще один документ, так звана «відомість» 1810 р., називає вже 804 будинки в Чернігові та його околицях на відстані 2 верст від міста, з населенням 6800 осіб. В місті діяли 53 «пітейні доми», 23 «виставки», де велася виносна торгівля спиртним, і 6 трактирів-шинків [7, с. 31–34].

Дані статистики про міське життя початку XIX ст. доповнюють спогади старожила Дмитра Грембецького. У перші роки сторіччя Чернігів жив в очікуванні реконструкції. У дворах і на провулках стояли віхи, які позначали майбутні вулиці. Господарі будинків, яким загрозувало знесення, обурювались сваволею землемірів, хоча насправді ті були ні в чому не винні. Три чверті будинків міста були покриті соломною, традиційною для української народної архітектури. Місто мало лише дві вулиці, на яких могли спокійно розминутись кінні екіпажі – Гончу та Олександрівську. Поряд з ними існувала мережа вузьких вулиць і численних провулків, сформованих ще з давніх часів. Взимку їх доверху заносило снігом, а під час дощів вони перетворювались на русла струмків і річок. Діти гралася, ставлячи на них іграшкові млини.

Найбільш заселена та людна частина міста була довкола П'ятницької церкви й тодішнього «старого» базару. Тут жили сімейства давніх чернігівських ремісників: Лопат, Грищенків, Лежнів, Крутенів, Калинських, Колядинських, Довбишів, Орлів, Калиток, Грибів, Перців, Ковбас та ін. Від цих прізвищ віяло українською давниною, тож автор спогадів був переконаний, що ці родини живуть тут ще від часів Київської Русі. В Московській слободі під Валом мешкали тільки нижні військові чини, які свого часу служили в фортеці. Давню Лісковичю заселяли торговки, хлібниці, булочниці, бубличніці, риболови й різні майстрові люди. Вперше згадано передмістя Ковалівка, де жили лише ковалі. Вона розміщала уздовж правого берега Стрижня в районі сучасної вул. Київської. Згадується також Вовча слобідка біля Київської застави поблизу Лісковичі, яка мала погану репутацію, оскільки в ній жили жебраки й «різна сволота» [16, с. 1–15].

Найважливіші міські справи початку XIX ст. були пов'язані з перебудовою міста для потреб губернського центру. Проект 1786 р. поступово почали реалізовувати. Оскільки перебудову запланували та нав'язали зверху, то думі доводилося вирішувати лише поточні питання – або самій, або разом із губернською владою. Найбільші клопоти стосувалися знесення старих будинків і виділення нових ділянок під забудову, оскільки нові вулиці пробивали майже без урахування старого планування. Першими проклали Воскресенську, Київську, Воздвиженську, П'ятницьку, Богоявленську,

Богуславську і Сіверянську вулиці.

На той час чернігівська фортеця втратила своє значення, оскільки західний кордон Російської імперії, який тривалий час проходив по Дніпру, перемістився аж за Волинь. Тому прийняли рішення знести старі земляні укріплення. До 1803 р. майже всі вали міста були зриті. Нині їх фрагменти збереглися біля колегіуму і полкової канцелярії. Зберігся й рів біля колишнього Верхнього замку. Знищення валів стало великою втратою для історичного ландшафту міста, бо вони існували ще з давньоруських часів. Зараз важко судити, чи доцільно було залишати їх у повному обсязі, чи ні. Практика містобудування в Російській імперії XIX ст. знає приклади збереження старих валів, наприклад, у Києві на Печерську, у Володимирі-Волинському або Новгороді.

Нешаслива доля чекала архітектурний комплекс ліквідованого Борисоглібського монастиря. Його територія, розташована в центрі міста, теж потрапила під перепланування, оскільки було вирішено створити велику площу перед Спаським собором. Тому більшість будівель монастиря зруйнували, зокрема численні келії та приміщення, в яких займалися студенти колегіуму [4, с. 74]. Так само знесли й більшість давніх приміщень довкола П'ятницької церкви, в яких після закриття П'ятницького жіночого монастиря до 1805 р. розміщувалося народне училище. Проте у 1810-х роках провели капітальний ремонт і реконструкцію церкви, над якою надбудували нові бані і прибудували дзвіницю-ротонду [6, с. 96–100]. Незважаючи на припинення діяльності монастиря, жіноцтво Чернігова й околиць не втратило особливості прихильності саме до П'ятницької церкви. Відомо, що в XIX ст. існував звичай, за яким перед Десятинним ярмарком до цієї церкви «у великому числі» збиралися жінки й молилися тут кілька днів.

Значної перебудови зазнав Спаський собор. Після пожежі 1750 р. його відновили в 1770 р., але він перебував у поганому стані. У 1791 р. розпочався його капітальний ремонт: проведено реконструкцію внутрішніх приміщень, перекрито дах, північну башту («Красний терем») перебудовано на дзвіницю, збудовано південну башту. Над ними спорудили конусоподібні куполи, стиль яких навіть сучасникам було важко визначити. Так само не зовсім гармоніював із давнім візантійським стилем новий іконостас, виконаний у стилі ампір. У такому вигляді Спаський собор зберігся донині. Цікаво, що у 1796 р. під час будівельних робіт випадково пробили підлогу собору і присутні побачили в підземеллі багаті поховання. Однак ніяких досліджень проведено не було, а склеп просто засипали й закрили [12, с. 98–102].

Міське життя поступово змінювалося відповідно до стандартів губернського центру. Наприклад, поставило питання про освітлення міста. На головних вулицях

цях установили ліхтарі, які освітлювалися сальними свічками. У 1801 р. їх планувалося поставити 110. У 1802 р. відкрито губернську лікарню, спадкоємницею якої є сучасна Перша міська лікарня.

У 1803 і 1805 роках з'явилися нові проекти реконструкції Чернігова, які значно скоригували план 1786 р. Вони виявилися більш вдалим, ніж найперший, оскільки враховували історичну забудову, насамперед церковну архітектуру. Відповідно до них сформували центральну частину міста, відвели територію під «богоугодні» заклади, де згодом збудували міську лікарню, утворили міське кладовище – спочатку біля Вознесенської церкви, а потім перенесли далі в бік Любеча, та ін. Майже вільним від забудови залишився історичний Дитинець. Це планування з незначними змінами збереглося донині. У подальшому розвиток Чернігова коригувався за планами 1834 і 1861 років.

До наших днів зберігся ряд споруд першої половини XIX ст. Приміщення гімназії спорудили за типовим проектом архітектора Андріана Захарова. Його почали будувати як резиденцію губернатора, але потім перепланували й передали новоутвореній гімназії. Зараз в ньому знаходиться Чернігівський історичний музей. До найдавніших адміністративних споруд міста також належить будинок губернських установ на Красній площі. Спочатку він був двоповерховим, потім неодноразово перебудовувався і зберігся під назвою будинку земства. Зараз у ньому міститься Чернігівська обласна державна адміністрація. Так само в перебудованому до невпізнання вигляді збереглося приміщення міської думи. Спочатку це був одноповерховий будинок з ротондою. Згодом до нього добудували другий поверх, потім третій, знищивши при цьому ротонду. Зараз у ньому міститься Обласне управління Національного банку України.

Найбільшою спорудою міста тих часів стала тюрма або так званий тюремний замок біля Єлецького монастиря, справді спланований як замок. В цей же період звели дві кам'яні церкви – Михайла і Федора у дворі семінарії за Стрижнем та Казанську на вул. Сіверянській (нині – вул. Коцюбинського). Дещо раніше, наприкінці XVIII ст., біля Борисоглібського собору збудували архієрейський будинок, який потім використовувався як приміщення «присутствених місць», а нині міститься Обласний державний архів. На жаль, цілий ряд споруд першої половини XIX ст. до нашого часу не дійшов. Це стосується, зокрема, великих кам'яних торгових рядів, зведених на Красній площі архітектором Антоном Карташевським [2, с. 59–61].

На середину XIX ст. перебудову міста в цілому завершили відповідно до плану 1834 р. Місто мало 3 площі і 38 вулиць та провулків. Найдавнішою була Торгова (вона ж Магістратська, Базарна, Красна) площа, яка знаходилася в центрі міста поблизу

П'ятницької церкви. Найбільшою площею стала Олександрівська або Нова базарна. Для неї було відведено поле поміж сучасними проспектами Перемоги, Миру і вул. Щорса. Сучасник писав, що на ній можна проводити військові навчання двох батальйонів солдат, однак тут велася мирна торгівля. Солдати марширували на іншій, третій площі, яку назвали Плац-парадне місце. Її створили на Дитинці перед Спаським і Борисоглібським соборами й дали таку назву тому, що на ній відбувалися паради та церковні церемонії за участю військових частин. Однак згодом вона втратила мілітаристську назву, яка їй зовсім не пасувала, і була перейменована на мирну Соборну площу.

Перепланування призвело до перебудови міських районів. У місті офіційно виділялося 4 передмістя – Лісковиця, Московська слобода, Ковалівка і Берізки. Нове передмістя – Берізки – утворилося на височині північніше сучасних П'яти кутів. Головними вулицями міста на той час були Преображенська, Гонча, Богоявленська та Московська, найширшими – Київська, ширина якої сягала понад 30 м, і Магістратська – 24 м. 20 метрів завширшки мали Гонча, Красна, Хлібопекарська, Преображенська, Московська та Санкт-Петербурзька вулиці, інші – по 16 м. Вулиці стали рівними і зручними для пересування. Правда, як і раніше, площі й вулиці залишалися не вимощеними й тільки частина мала тротуари з битої цегли й піску. Очевидно, бита цегла бралася зі старих знесених будинків. Подекуди уздовж тротуарів насаджували дерева. На Преображенській вулиці на місці зритої валу створили обсаджений липами бульвар.

Довго залишався невпорядкованим старий Дитинець, особливо його верхня частина. Після ліквідації фортеці це був усіма забутий куток, зарослий бур'яном, з горами сміття. На території колишньої фортеці валялося кілька старих гармат, просто на землі, без лафетів [5, № 10; 10, с. 34–35]. Початкове впорядкування парку пов'язане з відвіданням міста сином російського імператора Миколи I Костянтином. Царевич оглянув Чернігів та його історичні пам'ятки. Очевидно, йому не сподобався занедбаний вигляд зруйнованої фортеці, тож він зробив зауваження місцевим чиновникам.

Відразу після від'їзду Костянтина, а це відбувалося в 1845 р., розпочалися роботи з упорядкування території Валу. Найскладнішим виявилось посадити дерева. Їх саджали кілька років поспіль, але вони довго не приймалися. Причиною було те, що ґрунт складався не так із землі, як з цегли й вапнякового розчину, адже в ньому були залишки численних споруд попередніх сторіч існування міста. Зрештою, дерева прижилися. Парк прикрасили чотирма великими гарматами, підібраними з землі. Для них зробили дерев'яні лафети й поставили попарно з обох боків від входу. Парк назвали Костянтинівським

і він одразу став улюбленим місцем відпочинку. За словами сучасника, кожний обдарований естетичним смаком відвідувач захоплювався краєвидом, який відкривався звідти. Він і сьогодні милує око чернігівців і гостей міста [3, № 26].

За будинком губернатора, який знаходився за Стрижнем, заклали великий міський парк. Цю територію місто отримало від Троїцького монастиря в обмін на іншу ділянку. Парк не був особливо впорядкованим, однак у вихідні дні в ньому грав духовий оркестр, а навесні співали солов'ї. Його головна незручність для публіки полягала в тому, що він, як тоді всім здавалося, знаходився далеко на околиці міста. Місцями масових народних гулянь простих городян були майдани поблизу церков, особливо в храмові свята. Найбільше з таких гулянь відбувалося в день св. Трійці поблизу Троїцького собору.

Паркові насадження склали лише незначну частину озеленення міста, адже в ньому налічували понад 90 великих приватних садів. Найбільші з них належали монастирям, а також графам Милорадовичам, князям Прозоровським, Стороженкам. Сади росли біля кожного будинку, тому влітку одноповерхова забудова потопала в зелені. На вільних ділянках розкинулись гаї з дерев різних порід.

Краса чернігівських садів вперше згадується ще наприкінці XVIII ст. Укладач опису міста 1786 р. Опанас Шафонський писав, що сади й городи є у всіх жителів і «Чернігів садовими плодами славний». Тоді найкращі сади мали Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі. В місті росли добірні яблука, груші, які називали «дулями», «гливами» і «бергамотами», ягоди, дерен, смородина, барбарис, агрус, малина, грецькі горіхи, а в монастирських садах – також виноград, який, щоправда, не завжди дозрівав. З городини чернігівці садили картоплю, турецькі і прості боби, земляні яблука чи волоську ріпку, кукурудзу, гарбузи, дині й кавуни [14, с. 305]. Цікаво, що баштанні культури садили на Чернігівщині аж до 1960-х років, коли радянська колгоспна система від них відмовилась. Протягом XIX ст. чернігівці продовжували зберігати і помножувати добру традицію садівництва.

Ще на під'їзді до міста, з усіх боків, крім північного, було видно чернігівські церкви над зеленню дерев. Сучасники відзначали зовнішню ошатність будинків і чистоту вулиць, хоча це враження залежало від погоди. Водночас всім впадала у вічі одноманітність забудови та сонний ритм життя з незначним вуличним рухом [11, с. 40]. Не випадково, в пам'яті гостей Чернігів залишався як місто-сад.

Таким чином, перебудова Чернігова на початку XIX ст. привела до зміни його планування.

Негативним у цьому процесі було знесення частини історичних пам'яток і часткове спотворення історичного ландшафту міста, чого можна було уникнути. Разом з тим, місто отримало струнку систему вулиць і кварталів, які і нині, у більшості випадків, задовольняють потреби чернігівців.

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – 585 с.
2. Карнабіда А.А. Чернігів. – К., 1980. – 128 с.
3. Котляров С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 23–28.
4. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – К., 1980. – 286 с.
5. Маркевич М. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №№ 8–11.
6. Нижник Л.М. Історія П'ятницької церкви м. Чернігова (1786–1916) // Чернігівські старожитності. Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006. – С. 96–100.
7. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – 321 с.
8. Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908.
9. Руденок В. Наш губернский хутор (Чернигов в XIX ст.). – Чернигов, 2002. – 48 с.
10. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів, 2007. – 128 с.
11. Семчевский Й. Воспоминания // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 21–51.
12. Степанова О. Друге народження Чернігівського Спаса (відродження Спаського собору в II половині XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 98–102.
13. Степанова О.Л. Деякі аспекти «обстройки» Чернігова у першій половині XIX ст. // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006. – С. 125–129.
14. Филарет [Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Книга 5. – 443 с.
15. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – № 11. – С. 76–116.
16. Чернигов за 45 лет. Заметки старожила // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1. – С. 1–8.

Лепявко С.А. Перепланування Чернігова в началі XIX в.

Стаття посвячена дослідженню процесу преобразования Чернігова в губернский центр в началі XIX в. Перестройка Чернігова привела до повного изменению планування города и к потере части исторических памятников и частичного искажения исторического ландшафта. Однако, в то же время город получил достаточно удобную сеть улиц и кварталов, которая с незначительными изменениями сохранилась и до сегодняшнего времени.

Ключевые слова: Чернигов, исторический ландшафт, перепланировка, квартал, улицы.

Lepiavko S.A. Reconstruction of Chernihiv in the early XIX century

The article is devoted to the transformation process of city Chernihiv as the center of the province within the early XIX century. Chernihiv restructuring has led to a complete change of city planning and the loss of some historical monuments and partial distortion of the historical landscape. However, the city received a very useful convenient network of streets and neighborhoods that survived with minor changes in present time.

Key words: Chernihiv, historical landscape, remodeling, quarter, street.

23.03.2016 p.

ЗМІНИ В КУЛЬТУРНОМУ ТА ПРАВОВОМУ СТАТУСІ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Статтю присвячено дослідженню проблеми особливостей культурного та правового регулювання цивільних відносин в Чернігівській губернії в першій половині ХІХ століття. Розглянуто культурні, соціально-економічні, політичні, техніко-юридичні чинники, що вплинули на скасування місцевого права та зміни в культурному житті Чернігівщини з наданням їй особливого правового та культурного статусу.

Ключові слова: особливості правового регулювання, місцеве право, культура, Чернігівська губернія, особливі правові норми, перша половина ХІХ століття, кодифікація.

З реформуванням місцевого самоврядування і проведенням децентралізації в Україні важливого значення набули дослідження історичних особливостей культурного та правового статусу окремих регіонів. Великий інтерес у цьому плані являє науковий аналіз змін в культурному і правовому статусі Чернігівщини у першій половині ХІХ століття. Він дає можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, відтворити систему культурних та правових відносин, що характеризують самобутність регіону, з'ясувати наступність розвитку національного права. Цим, насамперед, і зумовлена актуальність даної роботи.

Метою даної статті є виявлення змін в культурному та правовому статусі Чернігівщини у першій половині ХІХ століття та їх аналіз у контексті процесу розвитку держави і права України.

Для досягнення поставленої мети дослідження уявляється необхідним вирішити такі завдання: 1) техніко-юридичні передумови та причини, що призвели до скасування в Чернігівській губернії норм українського права із збереженням окремих місцевих особливостей в правовому регулюванні цивільних відносин; 2) з'ясувати походження особливих для Чернігівської губернії норм «Зводу законів Російської імперії» 1842 року; 3) проаналізувати хід робіт з кодифікації права Лівобережної України, наслідком яких було включення до загальноросійського зводу законів другої редакції особливих для застосування виключно в Чернігівській губернії статей; 4) визначити характерні риси, кількісні показники особливих для Чернігівської губернії норм «Зводу законів Російської імперії» 1842 року.

Значний внесок у дослідження культурних та правових особливостей, що були притаманні тільки Лівобережжю (Полтавська і Чернігівська губернії) належить російським науковцям другої половини ХІХ ст. А. Нольде, А. Квачевському, А. Боровиковському. Їх доробки були присвячені

окремим аспектам особливостей правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях після скасування місцевого права. Після революції 1917 року найбільшу увагу на дослідження особливих для Полтавської і Чернігівської губерній правових норм звернув академік М. Василенко. У праці «Як скасовано Литовського статута» науковець проаналізував походження особливих для Лівобережжя норм загальноросійського зводу законів, виклав їх зміст.

Ще у 1620-х рр. у Чернігові, Стародубі, Ніжині, Переяславі, Погарі, Мглині, Козельці, Острі, Новгороді-Сіверському було запроваджено Магдебурзьке право [1, с. 221], яке ці міста зберегли і після приєднання до Росії. У другій чверті ХVІІІ ст. російський уряд спробував провести кодифікацію права на Чернігівщині. Під час цього процесу центральна влада з'ясувала, що уряді випадків місцеві положення їй невідомі, і вона не могла контролювати правомірність тих чи інших рішень, що приймалися.

Перший наказ про створення комісії із складання збірки малоросійських законів було видано у 1728 р. [2], але його так і не було виконано. Друга спроба, розпочата у 1734 р. [3], була більш вдалою, і на початок 1745 р. був складений проект під заголовком «Права, по которым судится Малороссийский народ». Не дивлячись на те, що даний проект не отримав санкції царя, а про сам факт його існування забули на довгий час, він є цінним через те, що із нього видно: до того часу 2-й Литовський статут вже був замінений у використанні 3-ім, який застосовувався на практиці. У подальшому кодифікаційні заходи влада не застосовувала на Чернігівщині аж до часу роботи ІІ Відділення, що було зв'язано з уніфікаторським напрямом російської політики по відношенню до Малоросії.

Застосовувались і безпосередні заходи для розповсюдження загальноросійських порядків – в 1787 р. у містах Чернігівщини було впроваджено «Міське положення», і не дивлячись на те, що у 1796 р. за наказом Павла І даний захід було скасовано, фактично повернення до Магдебурзького права не відбулося. У цьому переконує наступне – 1827 року Сенат у рішенні з приватного випадку надав указівку місцевому суду, щоб застосовував для вирішення суперечок між міщанами виключно право магдебурзьке, а не Литовський статут (1588 р.), як було зроблено судовою постановою. У результаті дійшли висновку, що подібним чином, тобто застосуванням Статуту, а не магдебурзьких законів, чернігівські суди вирішували справи і в інших випадках. Сенат наказав усі ці справи переробити із застосуванням діючого закону (рішення від 17 листопада 1827 р.). Але з'ясувалося, що не одне судове місце, у тому числі Чернігівське губернське присутствіє, збірника Магдебурзького права знайти не може. Безплідні пошуки списку діючого закону тривали чотири роки і завершилися указом Сенату (1831 р.) яким було наказано, щоб у зв'язку

з тим, що «закон под именем магдебургского права в Малороссийских городах введенный, с давних уже лет оставлен в бездействии, был заменяем в решении дел отчасти Литовским Статутом, отчасти общими Российскими законами: то согласно представлению Полтавского генерального суда и Малороссийского военного генерал-губернатора, в решении спорных дел между городскими обывателями поступать на том же основании, как до указа Правительствующего Сената 13-го ноября 1827 года было поступаемо» [4]. Таким чином на законодавчому рівні було відмінено дію Магдебурзького права на Чернігівщині.

Особливість малоросійського права, що відрізняла його від права західних губерній, була з'ясована наприкінці першого етапу робіт над Західним Зводом, у результаті чого було прийняте рішення про виділення положень, які стосувалися Малоросії, в окремий додаток. У 1840 р. було вирішено не видавати окремого зводу для Чернігівської губернії, а включити місцеві норми, що зберегли свою силу до загального Зводу Законів. Керував роботами головний управляючий другим відділенням імператорської канцелярії Блудов. Про проект особливих для Чернігівської губернії правових норм він доповів у січні 1841 р. імператору Миколі I. Згодом було проведено перевірку проекту з використанням різноманітних джерел права Лівобережжя. Однак всі матеріали, опрацьовані кодифікаторами, за виключенням Литовського статуту, були використані мало і майже не вплинули на результат кодифікаційних робіт. У березні 1842 р. записки щодо особливого становища Чернігівщини, представлені другим відділенням імператорської канцелярії, були обговорені на загальних зборах Державної ради, а в квітні – затверджені імператором. П'ятнадцять з них було в скороченому вигляді опубліковано в «*Полном собрании законов Российской империи*» під номерами 15520–15534 (2-ге зібрання, т. XVII) із заголовками «*Высочайше утвержденная мысль Государственного совета от 15 апреля 1842 года*».

Зазначені «думки» мали однакову структуру: спочатку викладався погляд Державної ради, далі вказувалася резолюція з цього приводу імператора та витяг з відповідної записки другого відділення імператорської канцелярії. У частині «думок» наприкінці подавався висновок департаменту законів Державної ради, погоджений із міністерством юстиції. Присвячені особливостям права і судочинства в Чернігівській губернії «думки» Державної ради стосувалися таких питань: права «однокровных и одноутробных» братів і сестер на спадщину, права вдови на спадщину в мастку чоловіка, дарування на випадок смерті, неустойки, грошове стягнення з вдів при вступі до другого шлюбу, порядку судової розправи у малоросійських козаків, заборони дітям вимагати виділу частини з майна батьків за життя

останніх, призначення приданого дітям, заповідання майна у тимчасове володіння, здійснення записів, заборони заповідати майно на користь кріпаків, опіки, наслідків визнання шлюбу і розлучення недійсними, визначення терміну «родові маєтки».

Загальноімперське законодавство було остаточно розповсюджено на Чернігівську губернію згідно указу від 4 березня 1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настанов імперії». Генеральний і Головний суди були ліквідовані, а в губерніях створені палати кримінального та цивільного судів. Їх голів, за клопотанням міністра юстиції, призначав імператор, а радників – безпосередньо останній. Палати кримінального і цивільного судів вважалися другою апеляційною і ревізійною інстанцією. Кожна палата складалася із призначених урядом голови й радника та чотирьох обраних засідателів (по два від дворян і купців). Палата кримінального суду розглядала в першій інстанції справи про посадові злочини, підпали тощо, палата цивільного суду – про нерухоме майно, суперечки з питань власності у містах, справи, пов'язані з суперечками між письменниками, перекладачами, першими видавцями, типографськими працівниками, продавцями книг з приводу власності книг або наукових видань. Крім того, палати цивільного суду оформляли угоди з приводу кріпосних «душ» на території губернії (продаж, обмін тощо), вирішували справи позову до 600 руб. сріблом; якщо сума була більшою, справу передавали до Сенату. Вирок як у цивільних, так і у кримінальних справах залежав від більшості голосів. Цивільний процес, регламентований «Зводом місцевих законів західних губерній», переважно ґрунтується на нормах місцевого права, являв собою найбільш значне відхилення від положень загальноімперських законів. У «Зводі законів цивільних» загальноросійського зводу законів другої редакції із 4105 статей 53 містили в собі особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення. Причому, 47 з них повністю були присвячені врегулюванню відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях, у чотирьох статтях (398, 521, 654, 655) перша частина мала застосування на території Російської імперії в цілому, друга частина застосовувалася тільки для зазначених губерній, а в статтях 575 і 1116 тільки примітки містили особливі для Чернігівської губернії правила. Всі особливі для Чернігівщини положення, викладені в 53 статтях «Зводу законів цивільних», мали за джерело норми місцевого права. Даними статтями регламентувалися особисті й майнові права та обов'язки подружжя (ст. 113, 120), особисті й майнові права та обов'язки батьків і дітей (ст. 7, 161, 170, 547, 822, 828), опіка і піклування (226, 229, 243, 245, 251, 267, 269, 279), порядок оформлення цивільно-правових документів (599, 600, 654, 655, 659), право власності (368, 398, 439, 458, 474, 561), сервітутні права (434), зобов'язальне право (521, 794, 1214, 1310, 1334, 1336, 1729, 1743,

1748, 1938, 2017, 2078), спадкове право (575, 866, 876, 952, 958, 962, 974, 1037, 1082, 1087, 1097, 1101, 1116).

До третього розділу другої книги «Зводу законів цивільних» було включено статтю 633, яка містила правила, що стосувалися тільки малоросійських козаків, і передбачала обмеження в праві розпорядження козаками земельною власністю. Дана стаття не ґрунтувалася на нормах місцевого права.

До «Зводу законів цивільних» було також включено ряд параграфів проекту особливих для Чернігівської губернії положень з метою їх застосування на території всієї Російської імперії. Такі статті «Зводу законів цивільних» мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р. без посилання на Литовський статут та без вказівки, що вони діють тільки в Чернігівській і Полтавській губерніях. Більшість параграфів проекту особливих для Чернігівщини положень, включених до «Зводу законів цивільних» у вигляді статей, застосовуваних в імперії в цілому, було взято із проекту «Зводу місцевих законів західних губерній». Всього дванадцять статей «Зводу законів цивільних» редакції 1842 р., передбачених для застосування на всій території Російської імперії, мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р. Це, зокрема, статті 124, 125, 396, 438, 658, 818, 833, 957, 1300, 1424, 1760, 1929. Їх нормами врегульовувалися шлюбно-сімейні відносини, відносини власності, зобов'язальні відносини. 21 стаття «Зводу законів про стани» містила в собі норми, що мали відношення або безпосередньо до Чернігівської губернії (чотири статті), або до окремих верств населення (сімнадцять статей). Статті 216, 826 та 1055 мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р.; ці статті, за виключенням 826, ґрунтувалися на положеннях місцевого права. Даними статтями врегульовувалися відносини власності (ст. 216) та зобов'язальні відносини (ст. 1055). Особливі правила щодо вступу на військову службу малоросійських козаків було передбачено також «Статутами рекрутськими» (десять статей) та «Зводом військових настановлень» (дві статті). «Звід законів межових», який разом із «Зводом законів цивільних» було включено до 10 тому «Зводу законів Російської імперії» 1842 р., містив 1095 статей, серед яких одна стаття – 546 – призначалася для застосування виключно на території Чернігівської губернії. Даною статтею врегульовувалися відносини власності.

Основні висновки полягають у наступному. По-перше, остаточне скасування місцевого права в 1840-х роках було логічним продовженням процесу ліквідації політичної та культурної автономії України. Остаточне запровадження загальноросійського законодавства на Лівобережжі (Полтавська і Чернігівська губернії), але із збереженням дії окремих норм Литовського

статуту, які було включено до загальноросійського зводу законів другої редакції, відбулося згідно указу від 4 березня 1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настановлень імперії». По-друге, остаточне скасування місцевого права в Україні взагалі й, зокрема, на Лівобережжі пояснювалося загальною спрямованістю внутрішньої політики Російської імперії на позбавлення неросійських народів політичної, культурної та економічної самостійності, а також централізацію та уніфікацію права. По-третє, включення до «Зводу законів Російської імперії» другої редакції особливих для застосування тільки в Полтавській і Чернігівській губерніях положень, що ґрунтувалися на нормах місцевого права, пояснювалося характерною рисою внутрішньої політики самодержавства, що мала прояв у побудові системи законодавства з наданням, в деяких випадках, особливого правового статусу певній території чи окремій групі населення, не відходячи в цілому від загальної спрямованості внутрішньої політики на централізацію та уніфікацію права. По-четверте, виходячи із загальної спрямованості внутрішньої політики самодержавства, основною метою кодифікації права України в 1830-1840-х роках було узгодження його з системою російського права.

Теоретичне і практичне значення статті полягає в тому, що її положення дають змогу з'ясувати основні напрямки процесу розвитку культури і права України в першій половині XIX століття, виявити його характерні риси, а також частково відновити систему цивільно-правових відносин та відповідних їм правових норм, що діяли на Чернігівщині до запровадження на цих територіях російської системи права.

Посилання

1. Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний (Воспроизведение издания Собственной Е.И.В. Канцелярии 1837 года). – СПб., 1910. – С. 22.
2. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собр. 1. – № 5324, 22 августа 1728 г. (Далі: ПСЗ РИ).
3. ПСЗ РИ. – Собр. 1. – № 6540, 31 января 1734; № 6611, 31 июля 1734; № 6614, 8 августа 1734; № 6837, 2 декабря 1735; № 6888, 11 февраля 1736.
4. ПСЗ РИ. – Собр. 2. – № 4319.

Любич О.А. Изменения в культурном и правовом статусе Черниговщины в первой половине XIX в.

Статья посвящена исследованию проблемы культурного и правового регулирования общественных отношений в Черниговской губернии в первой половине XIX века. Рассмотрены культурные, социально-экономические, политические, технико-юридические факторы, которые стали причиной ликвидации местного права и изменения в культурной жизни Черниговщины с предоставлением ей особого правового и культурного статуса.

Ключевые слова: особенности правового регулирования, местное право, культура, Черниговская губерния, особые правовые нормы, первая половина XIX века, кодификация.

Liubych O.A. Changes in cultural and legal status of Chernihiv province in the first half of the 19th century

The author of the article investigates the problems of the peculiarities in the cultural and legal regulation of civil relations in Chernihiv province in the first half of the 19th century. The author considers cultural, social and economic, political, technical and legal factors that influenced the local law abolishing and changes in the cultural life of Chernihiv province giving in a specific legal and cultural status.

Key words: peculiarities of legal regulation, local law, culture, Chernihiv province, special legal standards, the first half of the 19th century, codification.

05.02.2016 p.

УДК 94(477):303.422 Засядко «1812»

О.В. Кужельна

**ЗАСЯДКО 1-Й – ДАНИЛО ДМИТРОВИЧ
(СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПРИЗАБУТОГО
УЧАСНИКА ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ 1812 РОКУ)**

У статті йде мова про представника козацького роду Засядко – Данила Дмитровича Засядка, генерал-майора артилерії, учасника Вітчизняної війни 1812 року.

Ключові слова: Засядко Данило Дмитрович, генерал-майор, артилерія, Вітчизняна війна 1812 року.

Засядки – відомий козацько-старшинський, згодом – дворянський рід, що був занесений до другої частини Родовідної книги Полтавської губернії. Цей рід походить від Якова (Яцька) Засядки – реєстрового козака Хорольської сотні (1649), який пізніше став лубенським полковником (1659, 1660) та лубенським городовим отаманом (1675–1677). Його син, Лук'ян Якович, 26 січня 1719 р. «получил гетманській универсал на уряд Лютенського сотничества; был лютенским сотником и в 1725 г.» [1, с. 144]. По різному склалася доля дітей Лук'яна Засядка. Старший син Федір Лук'янович та його онук Данило Федорович стали священниками, а менший син Данило Лук'янович, як і його батько, був лютенським сотником [1, с. 144].

Ймовірно, до цього ж роду належав й Дмитро Засядко, який був «головним гармашем Війська Запорізького» [2, с. 26]. У родословнику Модзалевського Дмитро Засядко зазначений як Перекопський повітовий скарбник (1791) та титулярний радник (1791–1797), рід якого 15 листопада 1797 р. занесений до II частини родовідної книги Полтавської губернії [1, с. 146]. Широку відомість здобув його найменший син Олександр.

Олександр Дмитрович Засядко (1779–1838) – вчений-артилерист, генерал-лейтенант артилерії,

винахідник запалювальних ракет і ракет розривної дії. О.Д. Засядко народився 1779 р. в с. Лютенці Гадяцького повіту Полтавської губернії. У 20-річному віці закінчив артилерійський та інженерний шляхетській кадетський корпус в Санкт-Петербурзі. Під час військової служби був активним сподвижником Олександра Суворова та Михайла Кутузова. Він прославився винятковою хоробрістю та винахідливістю, за що був нагороджений 8 орденами та золотою шпагою з написом «За хоробрість», яку в ті часи, крім нього, носив лише І.П. Багратіон [2, с. 26]. Олександр Засядко у 1820 р. очолив новостворене Санкт-Петербурзьке артилерійське училище. Крім того, він очолював навчальну артилерійську бригаду, Санкт-Петербурзький арсенал та Охтенський пороховий завод [3, 286].

Інформацію про діяльність О.Д. Засядка містять енциклопедичні видання кінця XIX – початку XXI століття. Його ім'я занесене до Альманаху пошани й визнання Полтавщини, в якому зазначено 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть [2]. Біографія О.Д. Засядка вміщена поряд з іншими видатними особистостями Полтавської губернії у книзі І.Ф. Павловського «Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами», 1914 р. видання [4] (*загалом тут вміщено біографії 490 персоналій – прим. автора статті*). Але до цих видань не потрапило ім'я старшого брата Олександра Засядка – Данила. Не містять інформації про Данилу Дмитровича Засядка тогочасні і сучасні енциклопедії, хоча заслуг у нього, як і у брата Олександра, було чимало. Данило Дмитрович також закінчив кадетський корпус, був учасником Вітчизняної війни 1812 р., мав чимало нагород. Навіть недовге керівництво (у 1826 р.) Шостенським пороховим заводом в деяких місцевих красназвничих виданнях помилково приписують Олександру Дмитровичу, а не Данилові Дмитровичу Засядку. У зв'язку з цим хочеться заповнити цю прогалину і майже по крупницям «зібрати» біографію незаслужено забутої видатної особистості кінця XVIII – початку XIX ст.

Данило Дмитрович Засядко народився у с. Лютенці Гадяцького повіту Полтавської губернії приблизно в 1778 р. У 1797 р. він закінчив артилерійський та інженерний шляхетській кадетський корпус у чині підпоручика артилерії [5, с. 345, 505].

На початку XIX ст. Данило Засядко проходив службу в понтонних ротах. Слід зазначити, що протягом десяти років (1807–1817 рр.) рота, якою певний час керував Данило Засядко, п'ять разів підлягала переформуванню та перейменуванню. Так, 1 липня 1807 р. була сформована 14-та

артилерійської бригади Понтонна рота капітана Засядка 1-го. Через 2 роки, 24 червня 1809 р., вона була «наіменована Понтонною ротою майора Засядка 1-го 21-ої артилерійської бригади». 14 лютого 1811 р. відбулося нове перейменування, в результаті чого з'явилася 15 понтонна рота 2-ої запасної артилерійської бригади [6, с. 426].

У 1811 р. Данилові Засядку було присвоєно звання підполковника. 21 січня 1812 р. він був призначений командиром батареїної роти № 15 п'ятнадцятої артилерійської бригади, а у грудні 1813 р. отримав чин полковника [5, с. 345, 505].

Данило Дмитрович брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та військовій кампанії 1813–1814 рр. 15 липня 1812 р. він відзначився у боях під Кобрином, а 31 липня 1812 р. – під Городнечею. За участь у боях під Городнечею Засядко був нагороджений орденом св. Анни 2 ступеню. У військовій кампанії 1813–1814 рр. він відзначився в наступних битвах: 28.03.–05.04.1813 – Торн; 06.06.1813 – Кенігсберг; 08.05.–09.05.1813 – Бауцен; 04.08.1813 – Цонтин; 11.08.1813 – Гольдберг; 14.08.1813 – Гейнесдорф; 04.10. – 07.10.1813 – Лейпциг; 17.01.1814 – Брієнн; 20.01.1814 – Ла-Ротьер; 30.01.1814 – Шампобер; 12.02. – 19.02.1814 – Майнц [5, с. 345].

За участь у боях за Торн Данило Засядко був нагороджений орденом св. Георгія 3 ступеню. У цих же бойових діях відзначився і його брат Олександр. Під час перемовин щодо здачі фортеці Торн Олександр Засядко був направлений туди в якості заручника. За відмінне виконання цього завдання Олександр отримав звання полковника та був нагороджений пруським орденом «Pour le mérite» («За заслуги») [7, с. 267]. У «битві народів» під Лейпцигом знову відзначилися обидва брати. За «лейпцигську справу» Олександр отримав орден св. Георгія 3 ступеню, Данило – орден Червоного Орла 3 ступеню [7, с. 267; 5, с. 345].

Крім вищезазначених нагород, під час закордонних походів Данило Засядко отримав також орден св. Володимира 3 ступеню та пруський орден «За заслуги». Двічі, у 1813 р. та 04 червня 1814 р. він «удостоївся «монаршого благоволення», а за участь у боях біля м. Брієнн та Ла-Ротьер Данило Засядко був відзначений золотою шпагою «За хоробрість» [5, с. 345].

Але не лише перемогами і нагородами відзначалося військове життя Данила Дмитровича. У війні був і інший бік. У боях біля м. Шампобер він зазнав поранення у голову палашем, а після боїв за Майнц потрапив у полон, в якому перебував майже місяць – з 24 лютого по 19 березня 1814 р. [5, с. 345].

Після повернення з полону Д.Д. Засядко отримав призначення у 19-ту артилерійську бригаду (командир батареїної роти № 36). «За особое усердие и исправное содержание роты»

4 червня 1815 р. він був удостоєний «Высочайшего благоволения» [5, с. 505].

Згодом у житті Данила Дмитровича починається новий етап. Він змінює військову службу на службу в установах Артилерійського департаменту Військового Міністерства. У 1818 р. його було призначено на посаду директора господарської частини Тульського збройового заводу [8, с. 74; 9, с. 124; 10, с. 132]. До кола питань, які поклалися на Данила Засядка як «командирського помічника по господарській частині», входили справи по виготовленню зброї; справи, що стосувалися утримання у справному стані заводських будівель та устаткування; справи по відпуску виготовленої зброї та складання звітів. Окрім цього він мав у віданні Арсенал та заводські магазини [8, с. 93, 95].

Директором господарської частини Данило Дмитрович був протягом чотирьох років, а в 1822 р. його призначили на посаду керуючого Московським артилерійським депо [11, с. 111]. До цієї установи зверталися військові, представники заводів з питань отримання устаткування та сировини, необхідних для виробництва воєнної продукції. У 1822 р., наприклад, із Московського депо до Шостенського порохового заводу надійшли пожежні труби та інше обладнання для пожежегасіння [12, с. 56]. До речі, самому Данилові Засядку під час його роботи на Тульському збройовому заводі доводилося мати справу з Московським артилерійським депо. Звіди завод отримував «ежегодно на полный наряд селитры шестьдесят пудов и купороса сто двадцать пудов» [8, с. 104].

У статті мова йшла про Данилу Засядка як людину військову, якій були притаманні мужність та хоробрість. Яким же був Засядко у повсякденному житті, що відрізняло його у спілкуванні з оточуючими людьми? Цікавими у цьому відношенні є записи Івана Степановича Жиркевича, надруковані у журналі «Русская старина» у 1876 р. [13; 14].

Іван Степанович Жиркевич походив з дворян Смоленської губернії. У 1805 р. він закінчив 1-й кадетський корпус. У 1805 р. за участь у боях під Аустерлицем нагороджений орденом св. Анни 2 ст. Він – учасник Вітчизняної війни 1812 р. [5, с. 254]. У 1819 р. був командиром артилерійської роти 10-ої бригади [13, с. 628].

На початку 1822 р. Іван Жиркевич перебував у м. Тулі. У лютому 1822 р. він «испросил позволения» відправитися до Москви «под предлогом получения годового ремонта из Московского депо» [13, с. 632]. По приїзду до Москви виявилось, що здійснити поставлену мету буде не так вже й просто. Як пише Жиркевич у своїх записах, у перший же день він зустрів «5 артиллеристов, подобно мне приехавших в Москву за ремонтом. Они меня приветствовали: что за ремонтом? Так посиди маленько: мы были сегодня у Засядки (начальника Московского депо) и в

депо гроша нет!» [13, с. 633]. Але Жиркевич вирішив довести до кінця справу, по якій саме і приїхав до Москви. Далі у записах він пише: «Но в клуб тепер не зайду, а поеду прямо к Засядке. ...потом, заехавши домой, надел шарф и велел везти себя за Красныя ворота, к генералу Засядко» [13, с. 637]. За даними адресної книги Данило Засядко разом із дружиною Оленою Олексіївною мешкав у будинку № 123 по вул. Новобасманна [15, с. 177, с. 465].

І тут відбувся незначний, на перший погляд, але цікавий випадок, що характеризує Данилу Засядка як людину обов'язкову і відповідальну. Спочатку Жиркевича чекала невдача: лакей, якого він направив, аби той з'ясував чи зможе Засядко прийняти його, відповів, що генерала немає вдома. Звісно, що це засмутило Жиркевича і він вирішив повернутися назад. Але за мить вибіг лакей генерала і запросив від імені Засядка завітати у дім. Далі надамо слова авторів «Записок»: «Вхожу из передней в первую комнату. Засядко (которого прежде никогда не видывал), в халате, в половину выбритый, а другая половина лица намыленная, у дверей кабинета, адресуясь ко мне спрашивает:

– Посудите сами, что невежливее: заставляют дожидаться, или принимать в таком неприличном costume?» Засядко ще раз вибачився і додав: «Давно желаю с вами познакомиться, почтеннейший Иван Степанович, и еще раз прошу простить меня за невежливость» [13, с. 637]. Тобто у даній ситуації Данило Дмитрович «наважився» виглядати «безглуздим», аніж виявитись неввічливим. Запросивши Жиркевича сісти, Засядко продовжив розмову: «Верно в Москву пожаловали за ремонтом? ...Право не знаю и совестно мне, но не могу пособить. Денег у нас в Москве, в депо, ни гроша; более 10-ти ротных начальников перебивали у меня и никому и ничего не дал, принужден был всем отказать!» [16, с. 637].

Під час цієї розмови до Засядка прийшов полковник Микола Федорович Саблін – скарбник Московського депо. На запитання першого щодо кількості грошей, що залишилося в депо, той відповів, що якщо усі суми зібрати по усіх статтях, то ледь набереться 1,5 тис. крб. З'ясувалося, що Жиркевичу потрібна невелика сума – 1,1 тис. крб. Данило Засядко одразу ж надав доручення Сабліну: «Пожалуйста, любезный Николай Федорович, поезжай в депо, возьми все деньги, какие есть, и привези их сюда с книгою. Перечисление мы сделаем завтра, задним числом, а я буду в барышах: почтенный гость просидит со мною часок в ожидании» [13, с. 638]. Таким чином, Жиркевич, не витрачаючи часу на поїздки до Московського депо, отримав необхідну суму та ще й приємно поспілкувався з Данилою Дмитровичем.

Тяжке поранення, отримане у 1814 р., значно підірвало здоров'я Д.Д. Засядка. Він був вимушений

їздити на лікування. У виданні «Отечественные записки» (частина 23, 1825 рік) міститься «Список посетителей и посетительниц Кавказских вод в 1825 году (по июль)», у якому наведені прізвища 279 осіб. Під № 74 зазначений «Засядко 1-й Данило Дмитриевич, Управляющий Московским Артиллерийским Депо, Артиллерии генерал-майор, из С. Петербурга» [16, с. 261]. Слід звернути увагу на зазначення місця проживання Данила Засядка, вказаного у цьому виданні, – Санкт-Петербург. Статський радник Павел Свінїн мешкав у Москві і мабуть знав Засядка і не міг помилитися щодо місця проживання останнього. Можливо, на той час Засядка викликали до «північної столиці», аби він міг отримати нове призначення (до Шостенського порохового заводу). До речі, 1825–1826 рр. – це, мабуть, самий відомий і в той же час невідомий період у житті Данила Засядка. Спробуємо поступово прослідкувати події того часу.

У виданні «Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1825» керуючим Московського артилерійського депо зазначений артилерії генерал-майор Данило Дмитрович Засядко, 1-й – кавалер орденів святого Георгія 4 ст., Володимира 3 ст., Анни 2 ст. і Пруського ордена «За заслуги», що має золоту шпагу з написом «За хоробрість» [17, с. 118.] У «Месяцослові» за 1826 р. командиром Шостенського порохового вказаний артилерії генерал-майор Данило *Петрович* Засядко, 1-й – кавалер орденів святого Георгія 4 ст., Анни 2 ст., Володимира 3 ст. і Пруського ордена «За заслуги», що має золоту шпагу з надписом «За хоробрість» [18, с. 125]. Тобто тут мова йде про одну й ту ж людину, хоча у другому випадку невірно написано по-батькові.

23 березня 1826 р. керуючим Московським артилерійським депо було призначено генерал-майора Петра Михайловича Пічугіна (1761–1848) [19]. Таким чином, нове призначення Засядка відбулося ймовірно вже після призначення Пічугіна. Що ж чекало Данилу Дмитровича на Шостенському пороховому заводі?

Після смерті в листопаді 1816 р. командуючого Шостенським пороховим заводом генерал-майора Глухова на цю відповідальну посаду був призначений колишній начальник артилерійських гарнізонів Лифляндського округу генерал-майор Третьяков [12, с. 50, 51]. Помічником командира увесь цей час був полковник Рутковський. Генерал-майор Третьяков командував заводом до кінця 1825 р. [12, с. 51]. У проміжку часу між смертю Третьякова і до призначення на посаду командира Данила Засядка заводом керував Рутковський. Щойно призначеному командиру досталася «клопітка» «спадщина». Ось як цей період описується у книзі «Столетие Шостенского по-

рохового заводу (1771–1871 гг.): «Безпорядки на Шостенском заводе открылись тотчас после смерти генерал-майора Третьякова, при приеме завода Г(енерал)-М(айором) Засядко. Оказался недостаток селитры, хранение которой было поручено унтер-цейхвахтерам Ларцеву и Иванову. Обнаружились также неправильные распоряжения Помощника Командира завода Рутковского, управлявшего заводом в промежутки времени между смертью Третьякова и назначением Засядко. Наряжено было следствие, для которого и прислан Генерал-Фельдцейхмейстером Генерал-майор Богуславский, но виновные избегли заслуженной кары, в силу Манифеста, изданного в день коронации Императора Николая Павловича* (*виновные были лишены занимаемых ими мест с тем, чтобы они впредь не были никогда определены на «интересные должности»)» [12, с. 60].

Дивним чином знов перетинаються життєві шляхи Данила Дмитровича Засядка і Івана Степановича Жиркевича. Прослуживши незначний відрізок часу у артилерійському департаменті, Іван Степанович вирішив перейти на службу до Московського артилерійського депо. У виданні «Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1826» серед членів Московського артилерійського депо зазначений полковник Іван Степанович Жиркевич – кавалер орденів Анни 2 ст. та Володимира 4 ст., що має золоту шпагу з надписом «За хоробрість» [18, с. 122]. Знов надамо слово авторів «Записок»: «В 1824 году, оставя строевую службу, поступил я в артиллерийский департамент, куда и прибыл в сентябре» [13, с. 639]. Жиркевич був людиною чесною і порядною, і перше, що його неприємно вразило на новому місці служби, – багаточисельні зловживання посадовців військового міністерства. «Здесь-то я, – зізнавався Жиркевич, – увидел явное и усиленное прикрытие и даже потворство злоупотреблениям окружных и некоторых артиллерийских начальников крепостей» [13, с. 640]. Великий обсяг робіт, що довелося виконувати Жиркевичу, невелика зарплата (замість винагороди в сумі 2,5 тис. крб. він отримував лише 900 крб.) примусили його залишити службу в департаменті: «Я решился во чтобы ни стало бежать из этого ада и с этой целью подал рапорт, прося по слабости здоровья и семейным обстоятельствам перевода себя в Московское артиллерийское депо» [14, с. 29]. Лише у травні 1826 р. він отримав вказівку відправитися до нового місця призначення. 24 червня 1826 р. він приїздить до Москви, але після першого ж відвідування Московського артилерійського депо (26 червня 1826 р.) він отримує зовсім інше призначення. «Через два дня получено в депо предписание

из департамента отправить меня немедленно на Шостенский пороховой завод, в помощь генерал-майору Богуславскому, для проверки силы пороха. Коммисия ничтожная, но цель видимая – удалить меня из Москвы... Уехав в июне, я вернулся назад в ноябре» [14, с. 253]. Упродовж перебування на Шостенському пороховому заводі Жиркевича ймовірно більше турбували власні проблеми – під час короткочасного «візиту» до Московського депо (26.06.1826 р.) він бачив формулярний список, в якому його характеризували з негативного боку (там, зокрема, було вказано, що він «деятелен без усердия и сварлив» та має 10 доган). Жиркевича не полишала думка захистити своє чесне ім'я. З цього приводу він звертається до директора артилерійського департаменту. У «Записках» він пише: «Нового директора артиллерийского департамента я вовсе не знал; со всем тем решился, в сентябре, из Шостенского завода, написать к нему несколько строк и намекнуть ему о справедливости. В Москву я возвратился 6-го ноября, а 9-го, накануне смерти свояка своего Озерова, имел еще удовольствие прочитатъ ему письмо директора департамента» [14, с. 253]. Називаючи Жиркевича людиною «честною и благородною», директор департаменту запропонував йому посаду чиновника по особливим дорученням. Ця новина дійсно порадувала Жиркевича. Але останні рядки листа збентежили. Він згадував: «Конец письма меня ... озадачил: «Вы были на Шостенском заводе и, вероятно, многое узнали там... Напишите мне под рукою и секретно, что там делается? А письмо это сожгите!» [14, с. 253, 254]. У відповіді директору департаменту Жиркевич чесно зізнався, що це запитання його здивувало і що він завжди готовий відповісти на будь-які запитання при умові, якщо вони будуть поставлені офіційно, а не в такий засіб [14, с. 254].

Так сталося, що Жиркевичу довелося служити у тих же установах і на тих же заводах, де проходив службу й Д. Засядко. Це – Московське артилерійське депо, Тульський збройовий завод, Шостенський пороховий завод. Чому ж у своїх записках Жиркевич більше жодного разу не згадує прізвище Засядка? Чому при дуже прискіпливому відношенні до багатьох дрібниць, Жиркевич не веде розмову про значні події? Чому пишучі про перебування у 1826 р. на Шостенському пороховому заводі, він навіть не зазначив ім'я начальника заводу, яким на той час був Д. Засядко? І що ж насправді такого «секретного» сталося на заводі? (*Вибачаємось за використання великих цитат з книги Жиркевича, але вони для того і наводилися, аби показати скрупульозність і точність у констатуванні Жиркевичем багатьох фактів. Читаєш їх і чекаєш: ось тут він точно напише про Засядка – ан, ні... – прим. автора статті*). І що дивно: у розділі XV

«Сослуживцы в артиллерийском департаменте. 1824–1826» «Записок» Жиркевич надає стислі характеристики службовців артилерійського департаменту [13, с. 644–648], а про Данила Засядка ані слова.

Ймовірно, Д.Д. Засядко помер приблизно у вересні 1826 р., перебуваючи на посаді командуючого Шостенським пороховим заводом. Саме тоді тут з перевіркою був І.С. Жиркевич. Про смерть Д. Засядка він нічого не пише. У одному з краших і повних досліджень з історії ШПЗ – книзі «Столетие Шостенского порохового завода (1771–1871гг.)» – є відомості про командуючих заводом, що померли, як кажуть, «на своєму бойовому посту». У 1782 р. застрелився капітан Міллер, наприкінці 1816 р. помер генерал-майор Глухов, наприкінці 1825 р. – генерал-майор Третьяков [12, с. 19, 50, 60]. Про смерть Засядка «мовчить» і це видання. Не збереглися і метричні книги церкви Шостенського порохового заводу за вказаний період, по яким можна було б установити точну дату смерті Д. Засядка.

Член спілки письменників України, шосткинський красзнавець В.В. Терлецький, посилаючись на документи 679 фонду Державного архіву Чернігівської області, пише про лист-клопотання удови Данили Засядка. Це – супліка на ім'я архієпископа Чернігівського і Ніжинського Лаврентія від жовтня 1826 р., в якій міститься прохання на дозвіл «встановити пам'ятник не над могилою чоловіка, а в іншому місці – більш віддаленому від церкви» [20, с. 14]. Протоієрей Хрестовоздвиженської церкви Шостенського порохового заводу на відношення Чернігівської духовної консисторії дав відповідь, що «пам'ятник дуже зручно і безперешкодно можна спорудити над гробом, який у віддаленій відстані знаходиться від церкви і не може зробити клопоту і неподобства ніякого» [20, с. 14].

Наразі ані могили Д.Д. Засядка, ані навіть самого старовинного кладовища у Шостці до цього часу не збереглося. Збереглося ім'я, яке у довідниках того часу так і писалося: «Засядко 1-й Данило Дмитрович». Він вартий того, щоб бути одним із перших у списках видатних особистостей нашої країни.

Посилання

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 746 с.
2. Альманах пошани й визнання Полтавщини. 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть. – Полтава, 2003. – 214 с.
3. Томазов В.В. Засядки. – Енциклопедія історії України. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3. – С. 286.
4. Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Х., Изд-во САГА, 2009. (Репринтное

воспроиз. издания Полтава: Т-во Печатн. Дела, 1914). – 308 с.

5. Крылов В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты. – СПб., 1998. – 672 с.
6. Квадри В.В. Артиллерия. Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. – СПб., 1909. – 482 с.
7. Засядко Александр Дмитриевич // Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – Петроград, 1916. – Т. 7. – С. 267.
8. Гамель И. Описание Тульского оружейного завода, в историческом и техническом отношении. – М., 1826. – 396 с.
9. Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1819. – СПб., 1819. – Ч. 1. – 928 с.
10. Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1820. – СПб., 1820. – Ч. 1. – 972 с.
11. Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1823. – СПб., 1823. – Ч. 1. – 852 с.
12. Столетие Шостенского порохового завода (1771–1871 гг.). – СПб., 1871. – 126 с.
13. Записки Ивана Степановича Жиркевича 1789–1848 // Русская старина. – 1876. – Т. 16. – С. 627–648.
14. Записки Ивана Степановича Жиркевича 1789–1848 // Русская старина. – 1876. – Т. 17. – С. 127–144.
15. Указатель жилищ и зданий в Москве или Адресная книга. – М., 1826. – 672 с.
16. Отечественные записки, издаваемые Павлом Свинымым. – СПб., 1825. – Часть 22. – 510 с.
17. Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1825. – СПб., 1825. – Ч. 1. – 880 с.
18. Месяцослов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1826. – СПб., 1826. – Ч. 1. – 920 с.
19. Русская армия. Генералитет. Пичугин Петр Михайлович. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.1812.ru> – 1812 г.
20. Терлецький В.В. Михайло Максимович / Сіверянські сторінки його життя. – Суми, ВАТ «Сумська обласна друкарня», видавництво «Козацький вал», 2004. – 90 с.

Кужельная Е.В. Засядко 1-й – Даниил Дмитриевич (страницы биографии позабытого участника Отечественной войны 1812 года)

В статье идет речь о представителе казацкого рода Засядко – Даниил Дмитриевич Засядко, генерал-майоре артиллерии, участнике Отечественной войны 1812 года.

Ключевые слова: Засядко Даниил Дмитриевич, генерал-майор, артиллерия, Отечественная война 1812 года.

Kuzhelna O.V. Zasyadko Danylo Dmytrovych (pages of the biography of forgotten participant of the Patriotic war of 1812)

The article refers to the representative of the Cossack family of Zasyadko – Danylo Dmytrovych Zasyadko, major-general of artillery, participant of the Patriotic war of 1812).

Key words: Zasyadko Danylo Dmytrovych, major-general, artillery, Patriotic war of 1812.

10.03.2016 р.

УДК 94(477):303.422 Шпаковський «1812/1814»

О.О. Лейберов

ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ ШПАКОВСЬКИЙ – ЗАБУТИЙ ГЕРОЙ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН 1812–1814 РОКІВ

Дослідження торкається життя й військової служби маловідомого учасника епохи наполеонівських війн, ніжинського дворянина І.О. Шпаковського. Проаналізована його служба у Ніжинському піхотному полку земського ополчення, участь у закордонних походах російської армії та післявоєнна кар'єра у гусарському полку.

Ключові слова: дворянство, ополчення, наполеонівські війни, Ніжинський повіт.

Майже чверть століття Україна існує як самостійна держава. Період розвитку державної незалежності супроводжувався становленням вітчизняної історичної науки як одного з елементів не лише освітньо-культурного, а й державно-політичного процесів. На сьогодні виникла потреба в осмисленні пройденого шляху вітчизняною гуманітарною наукою, узагальнення досвіду, підведення підсумків та накреслення нових шляхів та напрямків її подальшого розвитку. У останні роки на перший план все активніше почала виступати біографістика як один із пріоритетних напрямків історичних досліджень. Із забуття повернуті тисячі імен. Антропологізація історії вимагає від дослідників все частіше звертатися до вивчення життя окремої людини, родини, соціальної групи на тлі історичних подій та процесів, адже через дослідження біографій осіб, науковець вивчає історію країни та її народу. Останнім часом світ побачив ряд публікацій на дану тематику [1; 2; 3; 4]. Разом з тим поза увагою істориків опинилися проблеми, які потребують свого досконалого вивчення. Одним з таких недостатньо вивчених напрямків залишається дослідження біографій представників провінційного дворянства, що брали участь у наполеонівських війнах 1812–1814 рр. та служили у козацькому і земському ополченні.

Серед дореволюційних робіт, присвячених даній проблемі, слід виділити ґрунтовну працю В.Р.Апхутіна, де він зробив першу спробу ґрунтового аналізу особового складу земського ополчення 1812 року [5]. У радянський період біографічних досліджень представників дворянських родів, якщо не брати до уваги командний склад російської армії та героїв-партизан, взагалі не було. У російській історіографії побачили світ дослідження істориків Д.Г. Целорунго та Л.М. Спиридонової [6; 7]. Їх ґрунтовні праці, що базуються на солідній джерельній базі, присвячені вивченню соціального обличчя російського офіцера. Разом з тим вони несуть не індивідуальний, а колективний, просопографічний характер досліджень. На жаль, участь українців у

«імперських» війнах не користується популярністю серед вітчизняних дослідників. В українському історичному просторі можна назвати лише кілька наукових розвідок з даної тематики, що побачили світ останнім часом [8; 9]. За роки незалежності так і не вдалося створити справжнього наукового, масштабного дослідження, у якому б було висвітлено роль та місце України у боротьбі з наполеонівською Францією. Залишився поза увагою дослідників і внесок різних соціальних верств та груп українського населення у перемогу над спільним ворогом, в першу чергу – малоросійського дворянства. Політичні погляди та переконання українських дворян, система цінностей даної соціальної верстви, колективна поведінка та свідомість, мотивація діяльності, участь у військових формуваннях та бойових діях стають зрозумілими і можуть бути розглянуті та оцінені через індивідуальність окремої особи, середньостатистичного представника тогочасного правлячого класу, учасника тих подій. Саме тому об'єктом нашого дослідження став ніжинський дворянин Іван Олексійович Шпаковський (1790 – бл. 1846).

Дворянський рід Шпаковських відомий на Ніжинщині з початку XVIII ст. Його багаточисельні представники постійно вказували у формулярних списках своє соціальне походження – «з малоросійської шляхти». Але на початок XIX ст. рід поділився на чотири окремі гілки та остаточно зубожів. Прадід нашого героя – Олексій Григорович – служив бунчуковим товаришем, а його син Леонтій вийшов у відставку з чином провінційного секретаря, який надавав особисте дворянство. Після відставки Леонтій Григорович Шпаковський оселився у Ніжині, де у 1745 р. у нього народився син Олексій.

У 1773 р. Олексій Леонтійович Шпаковський вступив на службу до імператорського двору та служив там у різних чинах, у тому числі кофешенкським помічником з січня 1778 по січень 1784 року [10, арк. 7 зв.]. Цю придворну посаду займала особа, що відповідала за приготування імператриці кави, чаю або шоколаду. Свою посаду сам Олексій Леонтійович, мабуть, вважав настільки значущою, що у кожному документі, будь-то листи приватної переписки або офіційні документи (формулярні списки, свідоцтва, рапорти), обов'язково вказував. Навіть його нащадки, не тільки сини, а й онуки вказували у своїх офіційних документах «дворянское происхождение от кофешенка двора Ея императорского величества». Після виходу у відставку у чині поручика, він повернувся до Ніжина, де одружився на Наталії Михайлівні, дочці майора Крючковського, за яку отримав посаг – 5 кріпаків та 5 десятин землі на хуторі Стодольському Ніжинського повіту [11, арк. 4]. За довгі роки сімейного життя у подружжя народилося п'ять синів: Павло (1785 р. н.), Олександр (1786 р. н.),

Іван (14 березня 1790 р.), Володимир (1792 р. н.), та Євтропій (1796 р. н.) [10, арк. 77].

Незначні статки родини дозволили батьку дати непогану освіту тільки старшому з братів. Після закінчення Ніжинського повітового училища Павло Шпаковський розпочав службу у Сенаті регістратором. Решта братів здобувала освіту вдома. У їх формулярних списках значиться, що «российскую грамматику читать и писать умеют, арифметику знают».

Після завершення домашнього навчання Олександр розпочав службу у Курській губернії на посаді поштмейстера, Володимир – у Ніжинському поштовому відділенні по письмовим справам. Іван та молодший Євтропій знаходилися у «домі при батьках» [10, арк. 77]. У 1810 р. Івану Олексійовичу нарешті пощастило вступити на службу до Чернігівського поштового відомства у Ніжинську поштову контору на посаду канцеляриста [11, арк. 150 зв.]. Але прослужив він там не довго. У середині січня 1812 р. після конфлікту зі своїм начальником (доволі заплутана любовна історія, де І.О. Шпаковський нібито скомпрометував його дочку), він був змушений подати у відставку, так і не отримавши ніякого чину.

З початком Вітчизняної війни 1812 року, згідно царського маніфесту, у Ніжині розпочалося формування піхотного полку земського ополчення. У списку дворян повіту, обраних «во вторую ограду, в поддержку армии регулярной» від 23 липня 1812 року, прізвище І.О. Шпаковського не значиться [12, арк. 11]. Він вступив до ополчення пізніше, після того, як частина обраних місцевих дворян відмовилася від служби в ополченні з причин слабого здоров'я та хвороб, що «частими желудочными припадками сопровождаются» [12, арк. 19]. Причому кількість тих дворян, що не могли проходити службу за станом здоров'я, була значною [12, арк. 74–85]. Він був призначений на посаду п'ятдесятного начальника у другу «половину» полку. Його посада відповідала посаді командира роти у піхотному полку регулярної армії.

На початку вересня повітовий начальник Ніжинського ополчення підполковник Г.Г. Левицький повідомляв повітовому маршалу дворянства М.Я. Почеку: «Перша «половина» ополчення до місця призначення (у Городнянський повіт – *О.Л.*) виступила третього числа цього місяця під керівництвом старшого сотенного начальника штабс-капітана Шаули. З чиновників п'ятдесятних начальників губернський регістратор Василь Малієвський виявився хворим і на його місце поступив за власним бажанням дворянин Іван Олексійович Шпаковський» [12, арк. 57].

Перед загоном І.І. Шаули було поставлено завдання підсилення кордонної стражі по р. Дніпру з метою не допустити ворожі загоны, що «можуть злочинно

проникнути у малоросійські повіти...» [12, арк. 34]. Вже 26 вересня ніжинські ополченці взяли участь у боях за Чечерськ та вибили ворожі загоны з міста. Але 12 жовтня семитисячний французький загін з Мстиславля знову оволодів Чечерськом та розпочав наступ на південь. Мозирський загін підполковника Кленовського, підсилений Чернігівськими полками козацького ополчення та Ніжинським піхотним полком, у ході бою знову вибив французів з міста. «Півсотня була у справі, два захисники вбиті, вісім поранених..., а я слава Богу живий та не поранений», – писав у листі до матері І. Шпаковський. За бій під Чечерськом він був відзначений у наказі по полку. «И в течении всей его службы оказывал рвение и способность к оной...», – так характеризував Івана Олексійовича його безпосередній начальник штабс-капітан І.І. Шаула [13, арк. 48]. Після цього перша половина полку більше участі у боях з ворогом у кампанії 1812 р. не брала, а була переведена до міста Житомира на зимові квартири.

У лютому 1813 р. Ніжинський піхотний полк виступив у похід у Велике герцогство Варшавське, де взяв участь у складі корпусу генерала С.Л. Радтау в облозі фортеці Замостя. Під стінами фортеці полк зазнав суттєвих людських втрат. Непідготовленість полкових, лікарської та інтендантської служб призвела до того, що полк скоротився наполовину, втрапивши тільки померлими від голоду та хвороб 684 ополченця. Після цього 29 червня 1813 р. полк було розформовано, а командирам було запропоновано залишитися у діючій армії [13, арк. 2].

Так як І.О. Шпаковський до війни служив по статській службі і не мав значного військового досвіду, він продовжив службу у інтендантських частинах. Спочатку він був призначений до м. Бриг (повітове містечко прусського округу Бреслау) у шпиталь для нижніх чинів та офіцерів. Після цього він отримав підвищення. За наказом генерал-майора Іванова Шпаковського призначають до військово-лікарської команди головного наглядача богемських шпиталів М. Бенькіна. Останній відмічав, що «усі доручені Шпаковському справи виконував з належним успіхом, завзяттям та старанністю» [14, арк. 9]. 9 вересня 1813 р. інтендантська партія (обоз), послана з бригського мундирного комісаріатного комісіонерства у Богемію до міста Праги, у який знаходився Шпаковський, що віз до генерал-інтенданта Є.Ф. Канкрини «нужнейшии бумаги», несподівано наштовхнулася на французький загін. Шпаковському вдалося швидко організувати оборону та протриматися до підходу прусського гусарського ескадрону з м. Нойциха. У ході бою Іван Олексійович був легко поранений у ніс, але не здав командування [11, арк. 168 зв.].

У атестаті про службу, виданому І.О. Шпаковському у 1814 р., зазначалося: «Після ретиради з міста Бриг та по прибутті до містечка

Буден він був командирований з чиновником 8-го класу Лошевичем до містечка Хрудем для організації там шпитальної станції. А по прибутті у містечко Хрудем був там на комісарській посаді для прийому та роздачі порцій. А по ліквідації означеної станції був командирований у місто Прагу у допомогу комісіонеру 14-го класу Козлову для прийняття від транспортних офіцерів казенних теплих речей» [14, арк. 9 зв.]. Після цього Іван Олексійович остаточно переводиться у інтендантське відомство і до кінця кампанії служить у пражському мундирному комісіонерстві, де «...должность свою со всяким успехом и неусыпным старанием исполнял, а при том вел себя честно и добропорядочно, как долг доброму дворянину следует и ни в каких худых поступках никем не замечен почему комиссионерство постановило за благо рекомендовать... главному начальству к дальнейшему его поощрению» [14, арк. 9–9 зв.]. За свою службу 25 лютого 1814 р. він отримав чин 14-го класу (колезького регістратора – найнижчий чин у Табелі про ранги) [11, арк. 150 зв.–151]. У своєму формулярному списку за 1818 р. Шпаковський повідомляв, що знаходився у походах у Пруссії, Саксонії, Баварії, Італії та у Франції до «самого міста Парижу» [11, арк. 168 зв.–169], за що був нагороджений у серпні 1814 р. срібною дворянською медаллю, але отримав її тільки в березні 1817 р. [15, арк. 23 зв.].

У кінці березня 1814 р., відразу після взяття Парижу союзниками та завершення військової кампанії, Іван Олексійович несподівано для родичів вступає на військову службу. Цей крок стає зрозумілим з одного боку тим, що у Ніжині він не мав ніякої служби, а відповідно і ніякої перспективи кар'єрного зростання. З іншого боку, його чесність і бездоганна репутація, що за тих часів для чиновника інтендантської служби було скоріше виключенням, та можлива протекція з боку Є.Ф. Канкрини відкрили перед І. Шпаковським нові службові обрії. Він поступає з чином корнета (в умовах війни дозволялося зараховувати в армію цивільних чиновників з тим чином, що вони мали на статській службі, переводячи його у відповідний армійський) у Павлоградський гусарський полк, вислужує собі чин поручика, з яким і виходить у відставку у грудні 1817 р. І це офіцер, який практично не мав реального бойового досвіду. Таке швидке кар'єрне зростання є тим більше дивним, що навіть кадровим військовим, щоб отримати чин поручика, потрібно було вислужити не менше чотирьох років.

Але в іншому І.О. Шпаковський в цілому відповідав портрету середньостатистичного обер-офіцера (від прапорщика до капітана) російської армії: з не титулованих дворян, родом з великоруських або малоросійських губерній, вік 25 років, на службі близько 7 років, до Вітчизняної війни 1812 р. був учасником однієї війни, у власності кріпаків не

мав, елементарно освічений – «читати і писати вмів, арифметику знає», не одружений [6, с. 67]. Крім того, І.О. Шпаковський був нагороджений орденом Св. Володимира з бантом у 1817 р. А така відзнака давалася виключно за бойові подвиги. Цей орден всього на одну сходинку стояв нижче ніж орден Св. Георгія 4-го ступеня. Герой війни 1812 р. генерал Я.П. Кульнев, нагороджений їм за відвагу у боях з французами ще у 1807 р., з гордістю писав брату: «З яким придворним вельможею, що носить орден Володимира 1-го класу, можу я порівняти свій Володимир 4-го класу?». Але з'ясувати, за який конкретний подвиг І.О. Шпаковський отримав таку високу нагороду, нам, на жаль, не вдалося. Скоріше за все, він був нагороджений цим орденом за службу під час закордонного походу 1813–1814 рр., але нагорода знайшла героя тільки через три роки.

У цей час у І.О. Шпаковського помирає мати, а старший брат Павло, дослужившись до чина титулярного радника у канцелярії міністерства поліції, виходить у відставку. У листопаді 1817 р. Павло Олексійович переселився зі столиці до Ніжина, де продовжив статську службу при повітовому маршалі дворянства. Після повернення на батьківщину старший брат займає батьківський будинок та розпочинає тяжбу по розділу спадку. Це змушує Івана швидко подати у відставку та повернутися до Ніжина. Після розділу батьківського майна молодший Шпаковський (решта братів на той час вже померла) був змушений остаточно переселитися у село Мрин, де отримав «42 десятини різної землі» [14, арк. 1 зв.–2]. Невдовзі він одружився на дочці померлого корнета Матвія Рудька Матроні. Через рік у подружжя народився син Григорій.

Про подальшу долю Івана Олексійовича відомо мало. У формулярному списку за 1836 р. він повідомляв про себе, що «має дружину Мотрону, дітей – синів Григорія та Василя і дочку Євдокію» [16, арк. 99 зв.–100]. Він ще згадується у списках особистих та спадкових дворян Ніжинського повіту за 1845 р., але скоріше за все у наступному році помирає [17, арк. 16], адже за документами Ніжинського повітового суду у 1846 р. його удова була змушена звернутися до повітового маршала дворянства з проханням надати їй допомогу, бо вона «действительно есть состояния недостаточного, ибо имеет только 6 душ крестьян мужского пола с небольшим количеством пахотно й земли». Про його нащадків відомо, що старший син Григорій Іванович з 1838 р. служив прапорщиком Подільського єгерського полку і був внесений до родословної книги Чернігівського дворянства [18, с. 617].

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що для більшості представників провінційного дворянства служба у земському ополченні та участь у військових кампаніях 1812–1814 рр. були практично єдиним бойовим досвідом у житті, яскра-

вою, героїчною сторінкою на фоні провінційної буденності. Доля І.О. Шпаковського – приклад справжнього, беззавітного служіння своїй Батьківщині. Разом з тим, Іван Олексійович – типовий представник свого часу та соціального класу. Як і більшість представників українського дворянства, він вступив до земського ополчення за вибором, служив чесно та віддано, у складних ситуаціях проявив хоробрість та витримку і, як і більшість учасників ополчення, не вимагав собі нагород та, на жаль, практично без них і залишився.

Посилання

1. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2003. – Вип. 6 / Ред. С.І. Посохов. – 191 с.
2. Українська історична біографістика: забуте і невідоме / Ред. М.М. Алексієвцев. – Тернопіль, 2005. – 352 с.
3. Попик В., Любоєв Н. Сучасна українська біографістика: досвід та проблеми розвитку / В. Попик, Н. Любоєв // Бібліографічний вісник. – 2007. – № 6. – С. 32–34.
4. Українська біографістика – BiographicaUkrainica: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4 / Ред. В.І. Попик. – 553 с.
5. Апухтин В.Р. Народная военная сила. Дворянские Ополчения в Отечественную войну / В.Р. Апухтин. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 240 с.
6. Целорунго Д.Г. Служебная карьера офицеров русской армии 1812 г. выходцев из различных регионов России и стран зарубежья (по формулярным спискам) / Д.Г. Целорунго. – М., 1998. – 296 с.
7. Спиридонова Л.М. Социальный облик офицеров Пензенского ополчения 1812 года / Л.М. Спиридонова // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2012. – С. 311–319.
8. Чорний О. В. Маловідомий герой епохи наполеонівських війн генерал-майор Микола Данилович Кудашев / О.В. Чорний // Проблеми вітчизняної історії XIX – початку XX століття. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 21. – С. 183–193.
9. Міден Е. Історична роль представників седнівської гілки дворянського роду Лізогубів у період Наполеонівських війн (1805–1815) / Е. Міден // Краєзнавство у локальному та регіональному вимірі. Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 220–223.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 343, оп. 1, спр. 121.
11. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 52.
12. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 214.
13. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 192.
14. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 296.
15. ДАЧО, ф. 342, оп. 1 спр. 286.
16. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 447.
17. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 570.
18. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович: В 2-х томах. – СПб.: Губ. типография, 1901. – Т. 1. – 720 с.

Лейберов А.О. Иван Алексеевич Шпаковский – забытый герой наполеоновских войн 1812–1814 годов

Статья посвящена жизни и военной службе малоизвестного участника эпохи наполеоновских войн, нежинского дворянина И.А. Шпаковского. Исследована его служба в Нежинском пехотном полку земского ополчения, участие в заграничных походах российской армии и послевоенная карьера в гусарском полку.

Ключевые слова: дворянство, ополчение, наполеоновские войны, Нежинский уезд.

Leiberov O.O. Ivan Oleksiiovych Shpakovskyi – the forgotten hero of the Napoleonic Wars in 1812–1814

The study reveals the life and military service of little-known participant of the era of the Napoleonic wars, Nizhyn nobleman I.O. Shpakovskyi. The author analyzed his service in Nizhyn in fantry regiment of provincial militia, participation in foreign campaigns of the Russian army and post-war career in hussar regiment.

Key words: nobility, militia, Napoleonic wars, Nizhyn district.

21.02.2016 р.

УДК 94(477):314.151.3«182»

О.М. Герасимчук

УЧАСТЬ КОЗАКІВ І СЕЛЯН ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ В ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОМУ РУСІ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА КУБАНЬ У 20-Х РР. ХІХ СТ.

У статті висвітлюється перебіг процесу міграції жителів Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань у період другої хвилі масового переселення в 20-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Глухівський повіт, козаки, Кубань, Чорномор'я, міграції, переселенський рух

Розширення території Російської імперії в кінці ХVІІІ ст. й освоєння Північного Кавказу супроводжувалося масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство [1, с. 3–4]. Міграції, як складний історико-політичний, соціально-економічний, демографічний та географічний процес, часто ставали передумовою розвитку продуктивних сил окремих територій за рахунок розширення ареалу господарчого освоєння [2, с. 9]. Тому тема міграційних рухів населення в різних регіонах не втрачає актуальності для дослідників через своє значення для розуміння перебігу історичних процесів у сучасному суспільстві.

Питання міграцій українців у ХVІІІ–ХІХ ст. на Кубань частково досліджували О. Бачинська, С. Брук, В. Кабузан, В. Ликова, Є. Петренко, які у своїх публікаціях показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі [3]. Попри те, що всі ці науковці вказували на важливу роль чернігівців у міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., відсутні.

Вищеназвані історики лише згадували Чернігівщину в контексті загальноросійського чи

загальноукраїнського міграційного руху. Метою даної статті є дослідження динаміки переселення з Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань у 20-ті роки XIX ст., тобто під час так званої другої масової хвилі міграції, визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків у зазначений період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Друга організована владою масова хвиля переселень українців на Кубань (перша проходила в 1808–1811 рр.) відбулася в 20–30-х рр. XIX ст. Згідно царського указу від 19 квітня 1820 р. передбачалося, як і десятиліття тому, переселити на Кубань 25 тис. козаків з Полтавської та Чернігівської губерній для «зміцнення Чорноморського війська». Необхідність такого кроку була обґрунтована в доповіді до царя управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея. Чиновник відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїх шляхом цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з немалими витратами» [4, арк. 2 зв.–3 зв.]. За твердженням історика й педагога М. Стороженка, ще однією з причин, що викликала необхідність нового переселення українських козаків в Чорномор'я, було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [5, с. 479–481].

Переселення 1820–1825 рр. здійснювалося за тими ж самими правилами, що були розроблені для попередньої хвилі міграцій міністром внутрішніх справ О. Куракіним. Як і раніше, переселення мало відбуватися на добровільній основі, жодного примусу й тиску на козаків не чинилося. Так само як і десятиліття тому, згідно а розпорядженням чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багреєва від 13 вересня 1820 р. перевага при переселенні надавалася сім'ям, «в которых больше девок и вдов, в брак вступитъ могущих» (тут і далі оригінальний правопис документів збережено – О.Г.) [4, арк. 47]. Охочим до переселення необхідно було отримати на це дозволи від цивільного й військового губернаторів, а також на колишньому місці проживання розрахуватися з усіма боргами й зобов'язаннями перед своєю громадою й державою. Після цього майбутні переселенці отримували від односельців свідоцтво, в якому зазначалося, що для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеется и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем» [6, арк. 33].

Перша партія переселенців з Чернігівщини прибула на Кубань у с. Кушівське 30 серпня 1821 р. [7, с. 96]. Переселенців було настільки багато, що вже в 1821 р. влада була змушена штучно пригальмувати міграційний процес. У повідомленні Глухівського нижчого земського суду чернігівському цивільному губернатору щодо виконання розпорядження стосовно переселення козаків повіту на Кубань від 10 жовтня 1821 р. зазначалося, що «определенное к переселению из их звания количество людей почти уже все назначенно, следовательно могут еще поступить в число переселенцев те только из них, кои нужны будут для составления полного числа, те есть 25 000 душ, да и то тогда, когда разрешено будет от вашего начальства, а протчим таковое вовсе дозволенно уже быть не может» [6, арк. 211].

Частина козаків, усупереч їх бажанням, дозволу на переселення за рік, а той за два, так і не отримала, а низка козацьких сімей за станом здоров'я їх членів або через бідність сама відмовлялася від початкового наміру переселятися. Такі прохання надходили до цивільного й військового губернаторів від козаків Глухівського, Сосницького, Новозибківського, Чернігівського повітів [6, арк. 53, 162–163; 8, арк. 32–33; 9, арк. 3–200; 10, арк. 103–111]. Так, козак Семен Іванов із с. Орлівки Глухівського повіту 12 серпня 1821 р. в листі до царя Олександра I вже після отримання дозволу на переселення прохав залишити його із сім'єю на батьківщині, оскільки мав проблеми зі здоров'ям і побоювався, що «при моем несчастном положении в таком дальнем расстоянии скорее лишится могу семейства нежели дойти в назначенное место». На їх прохання в 1821 р. були скасовані дозволи на від'їзд козакам с. Землянка Семену Лузану й Харитону Єрію, козаку Якиму Гаркавенку із с. Зазірки Глухівського повіту. Прохання відтермінувати від'їзд до весни 1822 р. через неготовність до переселення надходило від козаків містечка Ямполя, а також сіл Полошки, Чорторики, Пустогорода, Берези цього ж повіту [6, арк. 102–103, 162–163, 168, 212, 215].

Дорога на Кубань для переселенців з України була дуже тяжкою. За даними поліції Ростова-на-Дону до 25 листопада 1821 р. через місто пройшли 32 450 осіб переселенців, а до Кушівського (за 81 версту від Ростова) прибуло 29 203 особи. Отже, померлих у дорозі тільки на цій ділянці було 3 247 душ обох статей. Військовий медик Прохорович у 1821 р. доповідав начальству, що «під час об'їзду ним у грудні місяці поселень Чорноморського війська він виявив значну кількість хворих на лихоманку, нервову гарячку й понос, а також помираючих переселенців, переважно в Ейському окрузі й частково в Бейсугському». Лікар пояснив таке становище переселенців їх слабким здоров'ям, браком харчів і одягу, непристосованістю до нового клімату й солонуватої води, тиснявою помеш-

кання (до 20 душ у одній хаті), відсутністю окремих приміщень для хворих, браком медикаментів [7, с. 98–99].

На Кубань у 1820–1825 рр. чернігівці могли потрапити й оминаючи планові потоки переселенців. Одним з таких способів було неповернення звітти тих, хто ще раніше або й під час переселенської кампанії вирушив туди на сезонні заробітки. Козак Іван Демешко із с. Собичеве Глухівського повіту, який був на заробітках на суконній фабриці в Харківській губернії в 1821–1822 рр., потім самостійно перебрався на Кубань у с. Кушівське до брата-переселенця Фоми Демешка. У 1824 р. він уже звітти прохав глухівську місцеву владу про узаконення його перебування на новому місці на постійній основі. 21 вересня 1825 р. цей козак наказом командира Кавказького окремого корпусу О. Ермолова був офіційно зарахований до складу Чорноморського війська [6, арк. 256, 266]. Козак Петро Тарасенко із с. Обложки Глухівського повіту в лютому 1823 р. отримав у Глухівському повітовому казначействі плакатний паспорт на один рік і виїхав із села на заробітки на Кубань у с. Ведмедівське, де жив у своїх родичів, які самі за 5 років до цього прибули туди за такими ж річними паспортами. Пробувши рік на Кубані, козак вирішив там залишитися назавжди й попросив Комітет у справах переселенців порушити клопотання перед Глухівським нижчим земським судом про забезпечення відрядження до нього на Кубань з Обложок його дружини Ксенії й малолітнього сина Павла. Дозвіл на переїзд сім'ї козака був наданий як губернатором, так і повітовим судом [11, арк. 178, 187].

Таблиця 1

**Переселення козацьких сімей з повітів
Чернігівщини на Кубань у 1821–1822 рр.
(станом на 01.07.1822 р.)**

Повіти	Чоловіки	Жінки	Разом
Борзнянський	2 168	1 577	3 745
Конотопський	1 960	1 574	3 534
Сосницький	1 479	1 016	2 495
Козелецький	1 334	983	2 317
Кролевецький	862	657	1 519
Чернігівський	807	724	1 531
Ніжинський	668	527	1 195
Глухівський	460	325	785
Городнянський	361	320	681
Суразький	184	117	301
Новозибківський	168	81	249
Н-Сіверський	57	38	95
Усього	10 508	7 939	18 447

Згідно з відомостями Малоросійсько-Чернігівської казенної палати від 8 липня 1822 р. із Чернігівщини на Кубань упродовж року вибуло 18 447 осіб обох статей із стану козаків. Розподіл переселенців за повітами вибуття показано в табл. 1 [4, арк. 214–214 зв.].

Варто відзначити, що після 1822 р. потік переселенців із Чернігівщини суттєво зменшився, тому наведені в табл. 1 статистичні дані фактично повною мірою відображають тенденцію регіонального розподілу виселення чернігівських козаків на Кубань у 1821–1825 рр. Дані табл. 1 свідчать, що під час другої масової хвилі переселення 1821–1825 рр. з Чернігівщини найактивніше мігрували козаки південних повітів губернії. Зазначену кількість переселенців підтверджують і відомості місцевих органів влади. Так, у відомості Глухівського нижчого земського суду від 31 травня 1822 р. наводяться дані стосовно вихідців до Чорномор'я з цього повіту. Згідно цих даних, із Глухівського повіту на той момент вже вирушили на Кубань 420 чоловіків і 313 жінок, а приготувалися в дорогу ще 50 чоловіків і 28 жінок із середовища козаків. Як бачимо, дані обох відомств фактично співпадають. Найбільше козаків із Глухівського повіту до кубанського краю вирушило з наступних населених пунктів: Слоут (142 особи), Собичеве (85 осіб), Береза (59 осіб), Чорторики (52 особи), Землянка (48 осіб). Окрім козаків, за даними того ж Глухівського нижчого земського суду, з повіту на Кубань за 1821–1822 рр. виїхало також більше 400 осіб неревізьких душ [6, арк. 237–243]. До кінця 1822 р. загальна кількість чернігівських переселенців на Північний Кавказ досягла 22 735 душ [7, с. 104].

Остання організована партія переселенців із Чернігівщини прибула на Кубань з Новгород-Сіверського повіту 17 серпня 1825 р. [12, с. 145]. Згідно з даними дослідника історії Кубанського козачого війська Є. Феліцина, упродовж 1820–1825 рр. до Чорномор'я із Чернігівської та Полтавської губерній переселилося 8 623 козацькі родини: 25 627 чоловіків та 22 755 жінок [5, с. 481; 13, с. 118]. За твердженням історика І. Бентковського, у 1821–1825 рр. до Кубанського краю із Чернігівської та Полтавської губерній прибуло 48 382 осіб обох статей, з них чернігівці становили 23 703 особи. За роками прибуття на землі Війська Чорноморського переселенці з Чернігівщини розподілилися наступним чином: 1821 р. – 10 201 особа, 1822 р. – 12 534 особи, 1823 р. – 174 особи, 1824 р. – 476 осіб, 1825 р. – 318 осіб. У 1824–1825 рр. усі українські переселенці до Чорномор'я були винятково чернігівцями [7, с. 104].

На Кубані за 1821–1830 рр. переселенці з Чернігівщини та Полтавщини заснували 18 нових поселень [7, с. 106]. Історик О. Туренко завершив свою працю «Історичні записки про військо чор-

номорське» словами: «Чорноморське військо, яке при своєму початковому заснуванні мало 26 тисяч душ, що перейшли з Дністра, Бугу й Дніпра на цю землю, тепер же (у 1830 р. – О.Г.) нараховує до 110 тисяч душ обох статей. Кількість ця збільшилася неодноразовими переселеннями з малоросійських губерній, без чого нездоровий цей край залишився би без людей, бо в ньому щорічно значно більше помирало, ніж народжувалося, не кажучи вже про вбитих у безперервних боях з непримиренним ворогом і померлих від ран» [14, с. 149].

Переселення українців на Північний Кавказ у першій половині XIX ст. супроводжувалося складним процесом їх адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової. Чернігівські козаки й селяни, що переселялися в цей регіон, переносили на нові землі свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди. Переселенці з Чернігівщини, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню Північного Кавказу, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. Найактивнішими переселенцями на Кубань під час другої масової хвилі міграцій у 20-х рр. XIX ст. були мешканці південних регіонів Чернігівщини, зокрема козаки й селяни Глухівського повіту, частка яких в загальній масі чернігівських переселенців у 1821–1825 рр. становила близько 5 %. Результатом переселення українців в 20-ті роки XIX ст. на Кубань стало покращення в цьому регіоні демографічної ситуації, що сприяло подальшій військовій та господарчій колонізації краю й надійнішій охороні південних рубежів Російської імперії.

Посилання

1. Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.Е. Сазонова. – Ставрополь, 2010. – 30 с.
2. Покшишевський В.В. Заселение Сибири (историко-географические очерки) / Под ред. В.А. Кротова. – Иркутск: Областное гос. изд-во, 1951. – 208 с.
3. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення / Олена Бачинська // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – Число 12. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 15–26; Брук С.И. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) / С.И. Брук, В.М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41–59; Их же. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. / С.И. Брук, В.М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15–31; Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. / Вікторія Ликова // Чорноморська минувшина: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Одеса: СПД Бровкін О.В., 2010. – С. 27–33; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань / Євген Петренко //

Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 114–119.

4. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2352, 280 арк.
5. Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение) / Н.С. // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 461–483.
6. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2356, 268 арк.
7. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год / Иосиф Бентковский // Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года [сост. Фелицын Е.Д.] – Краснодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. – С. 1–125.
8. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2353, 96 арк.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2354, 566 арк.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2355, 247 арк.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2357, 199 арк.
12. Самовтор С.В. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826) / С.В. Самовтор // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – С. 142–146.
13. Петренко Є. Українське козацтво і Кубань / Євген Петренко // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 114–119.
14. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском / А.М. Туренко. – К.: Тип-я А. Давиденко, 1887. – 149 с.

Герасимчук А.М. Участие казаков и крестьян Глуховского уезда в переселенческом движении жителей Черниговщины на Кубань в 20-е гг. XIX в.

В статье освещается ход процесса миграций жителей Глуховского уезда Черниговской губернии на Кубань в период второй волны массового переселения в 20-е гг. XIX в.

Ключевые слова: Черниговская губерния, Глуховский уезд, казаки, Кубань, Черноморье, миграции, переселенческое движение

Herasymchuk O.M. Participation of Cossacks and peasants of Hlukhiv district in resettlement movement of Chernihiv region residents to Kuban in the 20s of the XIX century

The article highlights moving of migration process of Hlukhiv district residents of Chernihiv region to Kuban during the second mass resettlement period in the 20s of the XIX cent.

Key words: Chernihiv province, Hlukhiv district, Cossacks, Kuban, Black Sea region, migration, resettlement movement.

01.03.2016 p.

ВЛАДА, СУСПІЛЬСТВО, РОДИНА В ЛИСТАХ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА ДО ДРУЖИНИ (СІЧЕНЬ–ТРАВЕНЬ 1858 Р.)

У статті розглянуто вибірку листів Григорія Галагана до Катерини Галаган за перші півроку 1858 р., коли він долучився до підготовки Селянської реформи. Доведено, що листування відтворює складну мережу соціальних контактів Г. Галагана та містить важливу інформацію про суспільні настрої в Лівобережній Україні та в Російській імперії загалом на початковому етапі проведення реформи.

Ключові слова: Галагани, приватний епістолярій, соціальна мережа, дворянство, Селянська реформа.

Епістолярна спадщина використовується на сьогодні не лише у прагматично-прикладному аспекті, але як самостійна система із високим потенціалом інформативності, «що відкриває шляхи у дослідження ментальності суспільства на певній стадії історичного функціонування...» [2, с. 56]. На думку дослідників, зміст «листів може «підняти завісу» як над взаєминами двох осіб, так і висвітлити великий корпус масштабних проблем...» життя певної доби [3, с. 42]. Осібне місце у корпусі епістолярних джерел посіло приватне, передусім сімейне, листування. Саме родинний епістолярій дозволяє «простежити долю декількох генерацій роду і зв'язки його представників із соціальним контекстом епохи...» [1, с. 78].

Концептуально-змістова ефективність аналізу сімейного листування підвищується в рази, коли досліджуються документи, що утворюють своєрідний епістолярний цикл. Такі атрибути притаманні, зокрема, вибірці листів з багаторічної переписки Григорія Павловича Галагана (1819–1888) з дружиною Катериною Василівною, уродженою Кочубей (1826–1896), що загалом складає 411 одиниць, охоплюючи період 1856–1887 рр. (фонд III Інституту рукопису НБУВ). Це листування не привернуло увагу науковців у повному обсязі. За слушною заувагою Т. Литвиної, котра вдалася до вибіркового аналізу пам'ятки, її джерельний потенціал «не тільки до кінця не вичерпаний, але й не введений до кінця до наукового обігу...» [23, с. 624].

Метою нашої розвідки є комплексний аналіз групи листів із переписки Г. Галагана з дружиною за перше півріччя 1858 р. для відтворення складної мережі суспільно-громадських та приватно-родинних контактів автора в один з найбільш вирішальних моментів його життя. Джерельною базою для аналізу є 32 листи, адресовані Г. Галаганом з 11 січня (тут і далі усі дати подано за старим стилем – М. Б.) до 5 травня 1858 року дружині у Київ із поїздки до Москви і далі – до Петербурга у зв'язку з діяльністю комітету із розмежування земель в Полтавській та Чернігівській губерніях. В Інституті рукопису НБУВ

ці документи зберігаються під №№ 46096–46127, але вони власноруч пронумеровані автором від 1 до 32.

Обрані листи складають цикл, передусім тому, що присвячені конкретному етапу з життя Г. Галагана та його соціального оточення, по-друге, тому, що об'єднані єдиним задумом автора. «Я намерен из моих писем к тебе сделать мой журнал...» [5, арк. 1], – пише він вже в першому з листів, висловлюючи бажання перетворити листування на особливий щоденник. В останньому ж з листів цієї групи їх автор плекає надію: «...я бы желал одного: чтобы по совести я мог сказать, что выполнил долг мой честно...» [21, арк. 1]. Безумовно, Г. Галаган розумів значущість ситуації, в епіцентрі якої опинився. Це підсилювало його прагнення зафіксувати складний перебіг подій, коли «до такой степени перемешалось, что надобно более времени, чтобы разобрать что-либо...» [8, арк. 1 зв.]. Вся збірка з 32 листів має водночас ознаки й листування, й денних нотаток, що підтверджує спорідненість цих текстів особового походження, пов'язаних, передусім, потребами самоусвідомлення та самоствердження особистості.

Наративна стратегія листів обумовлена життєво-світоглядною позицією оповідача, передусім стосовно перебігу подій «емансипації селян» (саме такий вислів найчастіше вживає Г. Галаган для позначення Селянської реформи), та визначається чіткими просторово-часовими координатами. Це період від кінця 1857 р., коли з оприлюдненням рескриптів Олександра II генерал-губернаторам В.І. Назімову та П.М. Ігнат'єву було запущено процес створення дворянських губернських комітетів щодо обговорення та реалізації проектів реформи [4, с. 84–86], до травня 1858 р., коли завершилася діяльність комітету із розмежування земель (Олександра II переконали «в необходимости немедленно начать межевание в Малороссии независимо от освобождения крестьян...») [9, арк. 2 зв.].

Щодо географії подій, тут чітко визначаються три ситуативно-дієвих простори: 1) Лівобережна Україна, зокрема, маєтки полтавських та чернігівських дідачів (Калюжинці Милорадовичів, Качанівка Тарновських, Седнів Лизогубів, Листвин Дуніних-Борковських тощо), повітові та губернські міста Ніжин, Прилуки, Полтава, Чернігів; 2) старосвітська Москва; 3) чиновно-державний Петербург.

Перебування Г. Галагана у всіх цих життєвих просторах визначалося генеалогічними зв'язками. Власники кожного із зазначених маєтків належали до споріднених із Галаганами сімейств: прапрадід автора листів, Григорій Гнатович, був чоловіком Олени Дунін-Борковської, чий дядько, Андрій Васильович, був одружений із Катериною Яківною, уродженою Лизогуб; її мати – Параска Апостол – була у другому шлюбі за Михайлом Скоропадським, небожем гетьмана; Ірина Антонівна з роду Милорадовичів, дружина Григорія Івановича Гала-

гана, приходилася Григорію бабцею; В. Тарновський (ст.), тоді – власник Качанівки, теж породичався із Галаганами, зокрема через сім'ю Скоропадських [24, т. 1, с. 221–225; т. 3, с. 352–365; с. 513–546; т. 4, с. 661–677]. У Москві на той час жила мати Г. Галагана Катерина Василівна, уроджена Гудович, із молодшою донькою Марією, її чоловіком Павлом Комаровським та двома дітьми. У Петербурзі автор листів опиняється у колі рідних з жіночої гілки сімейства – в сім'ї Олександра Гендрікова, одруженого другим шлюбом з Євдокією Василівною, уродженою Гудович, двоюрідною сестрою Г. Галагана зі сторони матері [25, т. 1, с. 352–365], та велика родина Кочубеїв, з якої походила його дружина. Г. Галаган неодноразово згадує про перебування у будинку швагра П.А. Кочубея, вченого-мінералога, на набережній Мойки, в особняку Л.В. Кочубея, сина графа В.П. Кочубея, чоловіка Є.В. Кочубея, сестри К. Галаган, на вулиці Сергіївській (зараз – Чайковського) та у помешканні на вулиці Поштамтській, яке з 1843 р. орендували його дядьки з боку матері – члени Державної Ради – Дем'ян Васильович та Олександр Васильович, сенатор Аркадій Васильович Кочубеї та їхня сестра Олена (у шлюбі Маюрова) [22, с. 311; 24, т. 2, с. 534–565].

Головною темою, яка об'єднує зображення цих спільнот Г. Галаганом у листах до дружини, є безумовно, тема «емансипації». Він звертається до адресата як до інтелектуально рівного собі співрозмовника, прагне змалювати ставлення до проблеми реформи тих, з ким перетинається у сільських садибах чи столичних гостинних.

У перших листах циклу описано перебування Г. Галагана у маєтках лівобережного панства, у Ніжині та Чернігові дорогою до Москви. У Качанівці вони із В. Тарновським (ст.) до ночі розбирали циркуляри міністра С. Ланського [5, арк. 2], у Ніжині провели вечір у товаристві Михайла Раковича, племінника В.В. Тарновського (ст.) та свояка Г. Галагана через історика М. Маркевича, його двоюрідного брата, чия дружина, Уляна Олександрівна, була рідною сестрою М. Раковича [24, т. 3, с. 388–432]. За висновком Г. Галагана, останній «предлагає отдать тотчас же по 1½ десятин земли крестьянам без всякого выкупа...» [6, арк. 1]. Так само безумовним прихильником реформи постає у листуванні Андрій Лизогуб, власник маєтку у Седневі. Він, за словами автора, «вийшов з колишньої апатії», переконуючи місцевих землевласників «не озброюватися проти емансипації» [7, арк. 1 зв.]. Із Седнева Г. Галаган та А. Лизогуб поїхали до маєтку предводителя дворянства Городницького повіту В.Д. Дуніна-Борковського у селі Листвин, котрий теж умовляв дворян свого повіту йти на співробітництво із владою, крім цього, «собрал много сведений и составил по ним записку, весьма дельную...» [7, арк. 2]. Як бачимо, чернігівські та полтавські землевласники з близького

оточення Г. Галагана були прихильниками проведення реформи, хоча й шукали компромісного варіанту у вирішенні «земельного питання», на відміну від губерньського дворянства загалом, у середовищі якого, за свідченням Г. Галагана, «оппозиция сильная, и доходит до порывов негодования...» [6, арк. 2 зв.].

В наступних листах Г. Галаган ще не раз повертався до характеристики настроїв лівобережного панства щодо «известного вопроса», як-от, коли розкритикував «Записку» полтавських землевласників до міністра внутрішніх справ С. Ланського, де пропонувалося, зокрема, не продавати придатних для сільськогосподарських робіт ґрунтів селянам, та висловлювався щодо необхідності виступити з аналізом цього документа: «Истину нельзя жертвовать ни в чью пользу, а между тем как и высказывать вполне! Предавать перед Правительством ... свое сословие помещиков?.. А между тем не могу я согласиться с большею частию доводов полтавского дворянства ...» [16, арк. 1 зв.]. Ці рядки засвідчують певний конфлікт між станомо-корпоративними пріоритетами та власним сумлінням.

Досить детально змалювано в епістолярії стосунки Г. Галагана з представниками вищої імперської бюрократії, як-от членами Головного комітету з селянської справи М. Муравйовим, С. Ланським, Я. Ростовцевим, службовцями Міністерства внутрішніх справ М. Мілютіним, О. Левшиним, Я. Соловйовим. Від початку у відозвах Г. Галагана про дії уряду лунає певний скепсис, викликаний думкою про те, що у Петербурзі мало обізнані зі станом землеволодіння в українських землях. «Начинает уже и страх пробирать, – пише він, – чтобы эти пань не разочаровались во мне и только одно в этом случае успокаивает, что эти пань очень мало знают сами и что нетрудно знать больше их...» [10, 2 зв.]. З подальших характеристик осіб з державницького кола бачимо, що симпатії автора на стороні лібералів, «прогресистів» М. Мілютіна, О. Левшина, К. Кавеліна у їхньому протистоянні з представниками консервативної опозиції, до числа якої він зараховує і деяких з лівобережних землевласників, зокрема М. Позена. У листі від 18 квітня 1858 р. Г. Галаган оцінює можливість офіційного визнання програми діяльності «Губернських комітетів для покращення побуту поміщицьких селян», розробленої у Головному комітеті з селянської справи Я.І. Ростовцевим за безпосередньою участю М.П. Позена, (що і сталося 4 дні потому) як перемогу сил «об'єднаної опозиції»: «Влияние Ростовцева (Позена) видно во многом, и нет никакой причины не бояться, чтобы направление назад не сделало бы больших и страшных уступок ... [22, арк. 1 зв.]». Функціонування імперської бюрократичної машини ілюструє й той факт, що, прибувши до Петербургу 7 лютого 1858 р., Г. Галаган майже два місяця не починав справи, для

якої його запрошували, – комітет із розмежування почав роботу лише 1 квітня.

В цілому ж картини петербурзької дійсності змальовано у листуванні в рухливому збудженні, згадки про конфіденційні зустрічі, обіди на 15–20 персон, світські раути зустрічаються майже у кожному листі. Нерідко занурений у цю круговерть «розпитувань, міркувань й навіть втомливої балаканини» автор упродовж доби потрапляє з сімейного обіду на зустріч із міністром, а вечір проводить у наближеній до імператора особи: «...сегодня, пообедавши в Почтамтской, я поехал к Ланскому, с которым имел длинный разговор об освобождении крестьян, а кончил вечер у Титова (вихователь цесаревича В. Титов – Б. М.) [12, арк. 1]. Часто-густо в сімейному колі наперед погоджувалися не згадувати злободенне: на одному із сімейних обідів у П. Кочубея «условились не говорить ни об эмансипации, ни о межевании, и весь обед прошел во всеобщем веселии и шутках...» [15, арк. 1]. До речі, серед кровних Г. Галаган не завжди був відвертим, тому що переконання сановних родичів, зокрема дядьків Кочубеїв, не співпадали з його власними: «Недавно Александр Васильевич сделал мне у себя выговор за мои мысли, говоря, что он серьезно этим огорчается...» [18, арк. 1]. Значний резонанс викликала серед «добрих мешканців Поштамтської» стаття Ю. Самаріна у другому номері часопису «Сельское благоустройство» з авторським проектом реформи: «...долго дулись на меня, прийдя к выводу, что я вместе с ним хочу гибели России. Это не в шутку, а вправду...» [19, арк. 2 зв.].

В цілому листи дозволяють досить повно реконструювати спектр соціокультурних зацікавлень Г. Галагана на межі 50-х – 60-х років XIX ст.

Значне місце в епістолярії відведено характеристиці гуртка московських слов'янофілів, у чьому товаристві автор опиняється як наприкінці січня 1858 року, дорогою до Петербургу, так і під час великодніх свят, в останній декаді березня того ж року. Як відомо, особи з кола слов'янофілів, передусім В. Кавелін, О. Кошелев, Ю. Самарін, будучи послідовними прихильниками скасування кріпацтва [4, с. 89–91], притримувалися ліберальних поглядів щодо вирішення проблеми. Така позиція підживлювала симпатію до них Г. Галагана, тим більше, що стали контакти його із слов'янофілами сформувалися ще в 40-і роки XIX ст. «В этом кружку ... отрадно мне быть, – писав Г. Галаган 2 лютого 1858 р. – Это люди чистые, трезвые сердцем» [10, арк. 1 зв.]. Але такі переконання не завадили йому не підтримати О. Кошелева у суперечці з приводу сутності сільської общини: «Я не мог идти к нему на помощь, потому как малороссиянин не могу разделять понятий об общине...» [13, арк. 2 зв.].

Лише в трьох листах з 32-х Г. Галаган торкається стосунків у середовищі української

спільноти Петербурга. Це листи від 26 січня, 1 березня та 1 квітня 1858 р. Уривок з останнього був опублікований ще 1966 р., як відомо, йшлося про «обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка...» [25, с. 25]. Не менш цікаві перші два листи, де йдеться про позицію М. Максимовича, О. Бодянського відносно П. Куліша та різко оцінено підготовку ним до друку I тому «Народних оповідань» Марка Вовчка. Г. Галаган не сприймає відверто народницькі настрої творів, на його думку, тут національне питання використовується «как оружие демократических, скажу более, революционных изменений...» [14, арк. 2]. Т. Литвинова трактує цей епізод як «момент розриву між малоросійською та українською ідентичностями в середовищі українських інтелектуалів» [23, с. 640]. Але, на наше переконання, це радше розрив між консервативним лібералізмом та революційним народництвом. Лівобережного дідача Г. Галагана лякають настрої «революційні, божевільні».

Аналіз листування був би не повним, якщо б хоч коротко не сказати про його інтимно-приватний складник. Ці послання сповнені тугою за дружиною та чотирирічним сином Павлом, «Павлусем», «Павлушкою», «Павлусякою». Автор тільки у зверненні до сина використовує українську лексику як виразник таємно-особистісних почуттів: «Цилую его чубчик, и его бровеняты и оченяты, и щочки, и шийку, и рученьки, и животик...» [11, арк. 2]. До дружини автор звертається як до рівного собі співрозмовника та одноступця. Петербург з його будинками, схожими на музеї старожитностей, місто, що у розкошах досягло меж, неочікуваних автором, протиставляється невибагливості й чистоті рідного дому (уявімо рівень пишності побуту «північної столиці», якщо її відзначає власник 40 000 гектарів землі на Лівобережжі). Сум за теплом «сімейного гнізда» поєднується зі спогадами про «нашу Малороссію», де все інакше, ніж у сановному північному місті, куди так довго не приходять весна [17, арк. 2].

Таким чином, спроба розгляду циклу листів з епістолярію Г. Галагана до дружини за 1858 р. презентує його як комплексний его-документ, чий складники об'єднані за просторово-часовими та тематично-проблемними ознаками. Він адресований дружині (вона виступає ідеальним конфідентом), самому собі (саморефлексія щодо подій, людей, власних вчинків), особам із губернiального оточення (певну інформацію дружина мала оголосити іншим).

Аналіз змістового наповнення листів дозволяє виділити кілька соціально-комунікативних меж у дієвому просторі автора, що визначаються завданнями громадсько-політичної діяльності, соціокультурними пріоритетами, родинними та господарсько-службовими зв'язками. Епістолярій презентує високий рівень соціальної активності Г. Галагана. Ці приватні листи надають

важливу соціально-значиму та інтимно-повсякденну інформацію щодо життєдіяльності окремої особи та певних соціальних груп на початковому етапі проведення реформ в Російській імперії середини XIX ст.

Посилання

1. Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 57–115.
2. Болебрух А.Г. «Письмецо придет и вестей принесет» // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 50–56.
3. Дмитрієнко М. Епістолографія (епістологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення/М. Дмитрієнко, І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 1998. – № 2. – С. 23–45.
4. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. III, оп. 1, спр. 46096, 2 арк.
6. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46098, 2 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46099, 3 арк.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46100, 2 арк.
9. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46101, 5 арк.
10. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46102, 2 арк.
11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46103, 2 арк.
12. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46105, 2 арк.
13. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46107, 4 арк.
14. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46109, 2 арк.
15. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46112, 2 арк.
16. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46113, 2 арк.
17. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46118, 2 арк.
18. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46119, 2 арк.
19. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46121, 2 арк.
20. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46122, 2 арк.
21. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46127, 2 арк.
22. Кочубей А.В. Семейная хроника. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевых, 1890. – 315 с.
23. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). – Д.: «Ліра», 2011. – 732 с.
24. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.: Тип. товарищества Фронцкевича Г.Л. и К., 1908–1914. – Т. 1: А–Д. – Галаганы: указ: С. 221–225; Гудовичи: указ: С. 352–365. – Т. 2: Е–К. – Кочубей: указ: с. 534–565. – Т. 3: – Лизогубы: указ: С. 352–365; Марковичи: указ: С. 388–432; Милорадовичи: указ: С. 513–546; Т. 4: П–С. – Скоропадские указ: С. 661–677.
25. Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.:

М.П. Візир (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.

Будзар М.М. Власть, общество, семья в письмах Григория Галагана к жене (январь – май 1858 г.)

В статье рассмотрена выборка писем Григория Галагана к Екатерине Галаган за первые полгода 1858 г., когда он присоединился к подготовке Крестьянской реформы. Доказано, что переписка воспроизводит сложную сеть социальных контактов Г. Галагана и содержит важную информацию об общественных настроениях в Левобережной Украине и в Российской империи в целом на начальном этапе проведения реформы.

Ключевые слова: Галаганы, частный эпистолярный, социальная сеть, дворянство, Крестьянская реформа.

Budzar M.M. Power, society, the family in letters of Hryhorii Galahan to his wife (January – May 1858)

The article deals with sample letters of Hryhorii Galahan to Catherine Galahan for the first six months in 1858, when he joined the preparation of the peasant reform. It is proved that the correspondence plays a complex network of social contacts H. Galahan and contains important information on the public mood in the left-bank Ukraine and the Russian Empire as a whole at the initial stage of the reform.

Key words: the Galahan family, private epistolary, social network, the nobility, the peasant reform.

20.03.2016 р.

УДК 94(477): 303.422 Д.В.Кочубей «17/18»

Н.Б. Реброва

ДЕМ'ЯН ВАСИЛЬОВИЧ КОЧУБЕЙ

Стаття присвячена одному з видатних представників української родини Кочубей – Дем'яну Васильовичу Кочубею. З'ясовано основні етапи його життя, проаналізовано діяльність Кочубей на теренах Чернігівської губернії.

Ключові слова: Кочубей, паперова фабрика, школа бджільництва.

Прізвище Кочубей в усі часи викликало інтерес в українському суспільстві. І першопричиною такого інтересу є, передусім, донос Кочубея, кохання Мотрони Кочубей та Івана Мазепи. Аналіз наявних праць дозволяє нам стверджувати, що історія родини Кочубей вивчена лише частково, адже увага дослідників приділялась, перш за все, вищевказаним особам та одному із найвідоміших її представників – Віктору Павловичу Кочубею і його Диканському маєтку. Поза увагою дослідників і дотепер залишається питання ролі цієї родини у різних сферах життя, адже вона до 1918 р. була невід'ємно пов'язана з Україною. Основні володіння Кочубей в Чернігівській губернії зосереджувались у Глухівському, Новгород-Сіверському, Борзнянському, Козелецькому, Конотопському повітах.

Дем'ян Васильович Кочубей народився 11 листопада 1786 р. [1, с. 540]. Рідні відмічали, що з самої юності він мав серйозний характер, багато часу приділяв навчанню. «Во время нашей молодости он был мне как дядька, держал меня в руках и я, кроме моей дружбы и привязанности, питал к нему особое уважение», – згадував його менший брат А.В. Кочубей [2, с. 137].

Д.В. Кочубей брав участь у Франко-російській війні 1812 року, був поранений, неодноразово нагороджувався за проявлені мужність і героїзм [1, с. 541]. Після того, як він залишив військову службу, в 1817 р. почав працювати при графі Аракчєєві: «Тогда шло дело об учреждении военных поселений, и граф Аракчєев часто употреблял брата по своим поручениям и, наконец, назначил его состоять при вновь поселенной уланской дивизии – при генерале Лисеневиче. В это время взбунтовался Чугуевский уланский полк. Для усмирения его присланы были войска, и хотя чугуевцы скоро покорились, но, тем не менее, зачинщики были преданы суду и строго наказаны. Это несчастное дело произвело столь тягостное впечатление на моего брата Демьяна Васильевича, что оно немедленно перешел в гражданскую службу и определился по Министерству Финансов в комиссию погашения долгов» [2, с. 187].

З 26 травня 1820 р. Д.В. Кочубей став працювати у Міністерстві фінансів. 17 червня 1820 р. його направили до Державної комісії погашення боргів з особливих доручень керуючого, а 3 лютого 1821 р. він очолив цю комісію. 9 лютого 1824 р. його нагороджено орденом св. Володимира [1, с. 541]. У 1824 р. Д.В. Кочубей звільнився з роботи та повернувся в Україну до Ярославця: «...помогать матушке в управлении именьями; матушка была уже довольно стара и затруднялась управлением» [2, с. 194].

З сімейної хронічки дізнаємося, що 1827 року Д.В.Кочубей «... оставался в Малороссии. Там с ним случилось происшествие, имевшее последствием ссору брата Демьяна Васильевича с генерал-губернатором князем Репниным. Надо сказать до этого случая Репнин был очень дружен с братом Демьяном Васильевичем, имел большое уважение к нашей матушке и часто бывал у нас по несколько времени в Ярославце» [2, с. 223]. Причиною сварки стала ініціатива М.Г. Рєпніна щодо здійснення контролю за діяльністю корчмарів, «чтобы помещики имели наблюдение друг за другом, т. е. сделались бы доносчиками» [2, с. 223]. Для обговорення цієї проблеми Д.В. Кочубей прибув на Глухівські повітові збори, де чітко висловив свою позицію проти ініціативи генерал-губернатора. Його підтримало все повітове дворянство, яке обрало його своїм предводителем. М.Г. Рєпнін, скориставшись своїм правом, не затвердив Кочубєя на цій посаді.

Грунтовна освіта, неабиякі здібності та досвід дали можливість Д.В. Кочубєю досягти високих службових щаблів: у 1836 р. він стає членом Комісії з будівництва в Санкт-Петербурзі Ісакієвського собору; 1 січня 1837 р. нагороджений орденом св. Анни 1-го ступеня; в 1839 р. – орденом св. Володимира 2-го ступеня; з 6 грудня 1842 р. він – член Державної ради; 9 січня 1846 р. нагороджений орденом Білого Орла; з 30 червня 1846 р. – дійсний таємний радник; 1858 року отримав звання сенатора [1, с. 541].

Д.В. Кочубей мав маєтки на Чернігівщині: «1000 душ в Черниговской губ. (1848); владел с. Ярославцем и Ретиком» [1, с. 541]. Там він запроваджував нові форми господарювання, прибутки від яких йшли не тільки на власні потреби, а й на економічний розвиток регіону.

У 1842 р. на березі р. Ретик, в однойменній слободі, що знаходилась неподалік с. Дубовичі, Д.В. Кочубей збудував паперову фабрику. Це було новітнє підприємство з урахуванням кращих досягнень іноземних виробництв. Керували будівництвом кваліфіковані іноземні майстри – англійці Джексон і Симер.

Територія підприємства з усіма будівлями займала площу близько 3 га. Для фабрики з Англії було завезено все необхідне устаткування: парові машини, вентилятори, транспортери тощо. Виробництво мало наступну інфраструктуру: «1 отделение: одна бумаго-делательная машина с приводом; 2 отделение: паровая машина в 6 сил для приведения в действие бумаго-делательной машины. Паровая машина в 24 силы для приведения в действие 6 ролов для молки массы. 3 отделение: к этим машинам 3 паровых котла с 8-ю кипятильниками, 4 отделение: паровая машина в 30 сил для приведения в действие 6 ролов для промывки тряпки, 5 отделение: к ней 2 паровых котла с 4 кипятильниками, 6 отделение: глезер-машина для глясирования бумаг, 7 отделение: резальная машина, 8 отделение: 1 токарный станок, 1 стругальный станок, паровая машина в механическом заведении в 2 силы». Це коштувало 155 тис. крб. сріблом [3, с. 94].

На території фабрики знаходились наступні споруди: «Главный корпус завода с пристройками (каменный под железной крышей), дымовых труб – 2, магазинов – 5, литейная, кузница и слесарня, изб для фабричных людей до 20, флигелей для должностных лиц и контор – 3, больница» [3, с. 93]. Загальна вартість будівель станом на 1862 р. складала 51 400 крб.

На фабриці виробляли папір різної якості – від голандського до обгорткового. В Чернігівському обласному державному архіві нами виявлено цікавий документ [4], який дає загальну картину про виробництво у 1847 р.

«Ведомость
о писче-бумажной фабрике, состоящей Черниговской губернии Кролевецкого уезда,
в первом Станке, принадлежащей Действительному Тайному Советнику,
Члену Государственного Совета, Сенатору и Кавалеру
Демьяну Васильевичу Кочубею за 1847 год

Звание изделий и по каким ценам		Счет станков	В год сработанно		О мастеровых
Бумага писчая					
№ 1-й за стопу цена	10 р.		97	970	На фабрике имеются: бумаго-делательная и бумаго-резательная машины, которые действуют парами, мастеровых машинистов вольнонаемных 1. Крепостных находящихся посменно при машинах 14. Мастеровых при фабрике мужчин 55, женщин 72 и фабрика находится в действии в течение всего года
№ 2-й	8 р.		92	736	
№ 3	5 р.		317	1585	
№ 4	4 р.		881	3524	
№ 5	3 р.20к		2700	8640	
№ 6	2 р.30к		5680	13,064	
№ 7	1 р.80к		8980	16,164	
Почтовая					
№ 1-й за стопу цена	10 р.		310	3100	
№ 2-й	9 р.		80	720	
№ 3	7 р.		140	980	
№ 4	4,57½		200	915	
Карточная за стопу цена	8 р.		4080	32640	
Александрйская	20 р.		20	400	
Полу Александрйская	15 р.		25	375	
Картузная	7 р.		260	1820	
Корректурная	7 р.50к		40	300	
Литографическая	50 р.		20	1000	
Коментарная	4р.50к		1560	7020	
Книжная	8 р.		330	2640	
Газетная	2 р.		1470	2940	
Чайная	3 р.		390	1170	
Итого в течение 1847 г. бумаги выделанно			27, 672с		
Проданно из того числа			21,654		
Затем осталось			6,018		
			100,703		С р е б р о м
			91,678		
			9025		
<p>Фабрика употребляет материалы: тряпку пасконную и льянную, которую приобретает в разных уездах Черниговской, Орловской и Курской губерний, преимущественно, сбыт изделий: в С.Петербурге и на ярмарках в городах: Харьков, Киев, Ромны, Орле и Коренной, со времени устройства фабрики, улучшения и изобретения учинено не было. Фабрика помещается в одном каменном и восьми деревянных строениях.</p> <p style="text-align: right;">Управляющий именем Подпоручик Федор Підпис</p>					

У 1850 р. це була єдина паперова фабрика [5, с. 187] на території Чернігівської губернії, продукцією якої користувалися не тільки в її межах, а й на Житомирщині, Полтавщині, у Києві, Петербурзі, Москві [6, с. 34].

Відомо, що станом на 1847 р. на фабриці працювало 142 чоловіки. Д.В. Кочубей не

примушував людей виконувати мануфактурну роботу, користуючись кріпацьким правом. Всі робітники на папірні Д.В. Кочубей (з власних селян) у 1860 р. отримували «вільну платню» [7, с. 41]. 1862 р. кількість працюючих вже становила 209 чоловік (керуючий, фабрикант, смотритель, конторщик, три писарі, машиніст, слюсар та 200

постійних робітників), з них 80 чоловіків і 120 жінок [3, с. 95]. Постійні робітники отримували наступну плату: чоловіки – до 3 руб. 50 коп.; жінки – до 2 руб. 50 коп. за місяць; провізію у вигляді муки, крупи, солі, сала та конопляного масла. Паперова фабрика Д.В. Кочубей виробляла в рік продукції на суму від 106 до 115 тис. руб. сріблом і давала 12000 руб. чистого прибутку» [7, с. 55].

Д.В. Кочубей був одним з тих, хто стояв у витоків цукрової галузі України, яка незабаром перетворилась в одне з її головних виробництв, що на 2/3 за-

безпечувало цукром всю імперію. Розвиток цукроварень спонукав до збільшення кількості плантацій цукрового буряку, активізації товарообігу. На середину XIX ст. не кожен з поміщиків мав бажання відходити від старих форм господарювання – одні не мали достатньо капіталів, інші – наполегливості. « За таких умов ще в 40-х роках виникнення кожного поміщицького промислового підприємства розцінювалось як важлива подія» [7, 35]. Статистику обсягів видобутку цукру на заводі Д.В. Кочубей ілюструє наступний документ [8].

«Годовая ведомость
Свекло-сахарного завода Действительнаго
Тайнаго Советника Демьяна
Васильевича Кочубея состоящаго Черниговской губернии
Глуховскаго Уезда при хуторъ Покровском За 1847 годъ

Звание изделий по каким ценамъ	Число рабочих машин, пресовъ и котлов	За 1847 годъ сработанно			Продано на сумму		Осталось непроданного на сумму		Мастеровыхъ
		Количество пудъ	На сумму Серебро		Рубли	Копейки	Рубли	Копейки	
			рубли	коп					
Изъ Свекловичныхъ Корней 4,560 берковцовъ Полученно Сахарных песков, Прибыльнаго по бр. 46 ко. Въ Заводе терка приводимая въ движение 4-мя лошадыми Пресовъ гидравлическихъ Котлов медныхъ	„ 1 4 4	1,368	8,796	24	8,796	24	„	„	Мастеровъ крепостныхъ, 2 Чернорабочихъ вольнонаемныхъ въ продолжении производства терки находилась ежедневно 95 чел.
Особыя сведения	Фильтры чаны и бочки деревянные деланныя своими мастерами Сахарныя формы каленныя покупаются въ Роменском Уезде, Дрова и кости покупаются в Глуховскомъ Уезде, Известь „ _____ въ Новгород-Северскомъ Уезде, Глинка „ _____ въ Сумскомъ Уезде, Свекловица „ _____ въ Глуховском, Кролевецкомъ и Путивльском Уезде, Сбыть песку преимущественно въ Рефинадные заводы.								

Д.В. Кочубей опікувався розвитком сільськогосподарської освіти в Україні, зокрема заснуванням першої школи пасічництва. В цьому він підтримав ініціативу П.І. Прокоповича. Видатний бджоляр згадував у своїх спогадах про те, як Д.В. Кочубей відвідав його пасіку в 1826 р.: «Прошу замітити, що мені ніколи не приходила в голову думка про обов'язок навчати інших усього того, чого я сам тоді вчився. До того часу, поки його превосходительство Дем'ян Васильович

Кочубей не переконав мене приступити до навчання людей наочно різним предметам господарства» [10, с. 18]. У 1827 р. П.І. Прокопович, маючи підтримку високопосадовця, просить Імператорське Московське товариство сільського господарства про дозвіл проводити навчання простих людей бджільництву, що і було схвалено на його засіданні 7 травня 1828 р.

Школа бджільництва П.І. Прокоповича підготувала тисячі спеціалістів-бджолярів, пере-

творивши Батури́н та його околиці на центр наукового раціонального пасічництва. Сам засновник на святкуванні ювілею школи виголосив: «Незважаючи на незавидний стан, будучи з самого початку охопленою заздрістю і зловзичністю моїх ворогів, нарешті, благополучно досягла своєї мети – стала відомою в усіх кряях Росії і набула схвалення від усіх, хто прислав для навчання людей гідних, тямущих, не розбещених, здатних розуміти своє призначення. Доля дарувала мені знаменитих добродушних захисників із вельмож і високих чиновників» [9, с. 251].

Д.В.Кочубей не був одруженим. Все життя він зберігав теплі відносини зі своєю ріднею, підтримував дружні стосунки з родиною Галаганів. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються листи Д.В. Кочубея із Петербурга до Києва за 1856, 1857 роки, у яких він дякує Г.П. і К.В. Галаганам за привітання та бажає їм всього найкращого.

Помер Д.В.Кочубей 17 квітня 1859 р. Він похований у Новодівичому монастирі в Петербурзі [1, с. 541].

Посилання

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1908. – Т. 1. – 720 с.
2. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб., 1890. – 314 с.
3. Памятная книга Черниговской губернии. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – 1862. – 576 с.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 1152_00015.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 12. – Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183 с.
6. Гуржий І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – Київ, 1962. – 207 с.
7. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – О.: Видавництво «Пролетар», 1931. – Т. 1. – 176 с.
8. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 11152_00007.
9. Малюга В.В. Життєвий і творчий шлях П.І. Прокоповича – всевітньо відомого бджоляра-винахідника // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Випуск 73. Серія «Історичні науки». – Ніжин, 2013. – С. 240–255.
10. Прокопович П. Про заснування у Батурині Школи бджільництва // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 18–19.

Реброва Н.Б. Дем'ян Васильєвич Кочубей

Робота посвячена одному із видаючихся представителів рода Кочубеєв – Дем'яну Васильєвичу Кочубею. Вияснені основні етапи його життя, проаналізована діяльність Кочубея в своїх іменах Черниговської губернії.

Ключевые слова: Кочубей, бумажная фабрика, школа пчеловодства.

Rebrova N.B. Demyan Vasylyovych Kochubey

The article is dedicated to Demyan Vasylyovych Kochubey – one of the most famous representative of Ukrainian Kochubey's family. His main life stages and the activity of Kochubey on the territory of Chernigiv province are analysed.

Key words: Kochubey, paper mill, apiary school.

10.04.2016 р.

УДК 94(477):001.89+338.43(338.49)

І.В. Зіборова

НАУКОВО-ДОСЛІДНА АГРАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.А. КОЧУБЕЯ І РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛ ПОЛТАВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

Стаття присвячена результатам дослідження внеску дворянина Петра Аркадійовича Кочубея (1825–1892) в розвиток інфраструктури сіл, розташованих у родинних маєтках Полтавської та Чернігівської губерній. Встановлено основні напрямки процесу вдосконалення господарської діяльності в населених пунктах, що були під опікою П.А. Кочубея з середини до кінця XIX ст. Його підходи, засновані на вивченні і використанні передового технічного й аграрного досвіду того часу, відображають історичне минуле окремих напрямів сучасної української сільськогосподарської галузі.

Ключові слова: Петро Аркадійович Кочубей, агрономія, інфраструктура.

Розбудова європейської держави України потребує, крім концентрації матеріальних і духовних зусиль, також і реконструкції та формування нового погляду на історію вітчизняного сільського господарства. Наразі актуальною є тема створення розвиненої інфраструктури в сільській місцевості, де знаходяться перспективні агрономічні угіддя. Подібне «*déjà vu*» відчувається в час переорієнтації агропромислового сектору України на середній та малий підприємницький бізнес. Схожа ситуація відбувалася після аграрної реформи 1861 року, коли відсутність безкоштовної робочої сили, а також ряд руйнівних кліматичних негараздів змусили помісне дворянство терміново шукати шляхи інтенсифікації натурального господарювання, що призвело до ряду ініціатив на місцевому рівні у вигляді створення губернських сільськогосподарських товариств, спеціалізованих освітніх закладів, аграрних дослідницьких інституцій, бібліотек, технічних музеїв. Упровадження наукових підходів до реформування місцевих господарств змінювало їх економіку, впливало на зайнятість та освітній рівень населення. Зважаючи на обмежену документальну базу, яка розпорошена у різних архівних фондах, у відомих нині біографічних публікаціях про П.А. Кочубея, не приділялась увага висвітленню даної проблеми. Тому метою роботи є вивчення впливу науково-дослідної аграрної діяльності Петра Аркадійовича на розвиток інфраструктури наступних сіл: Згурівки (Прилуцького повіту) Полтавської губернії, Старої та Нової Гути (Новгород-Сіверського повіту), Кунашівки (Борзнянського повіту), Вороньків (Козелецького повіту) Чернігівської губернії.

Петро Аркадійович Кочубей (1825–1892) досі знаний як військовий фахівець в галузі артилерії, вчений-хімік, мінеролог-колекціонер і один із засновників Музею прикладних знань при Російському технічному товаристві. Він

також відомий як талановитий експериментатор у вітчизняній аграрній галузі і власник чудового парку, створеного власноруч у своїй Згурівській садибі. Працюючи викладачем хімії і практичної механіки в Петербурзькій Михайлівській артилерійській академії, Петро Аркадійович у 1850 р. отримав село Згурівку Прилуцького повіту Полтавської губернії у спадок від батька Аркадія Васильовича Кочубея (1790–1878), повне право на користування землями [1, с. 314], і відтоді став займатися своїми улюбленими справами: лісорозведенням, садівництвом, сільським господарством, присвятивши себе служінню громадським інтересам [2, с. 4].

На початку 50-х років XIX ст. П.А. Кочубей провів осушувальні роботи в низинних частинах садиби й одночасно зайнявся дослідним лісонасадженням [3, с. 14–15]. За статистичними даними 1859 р. у селі Згурівці, що знаходилась поблизу р. Супії на Козелецькому транспортному тракті, було 525 дворів, в яких проживало 3230 мешканців, діяли православна церква і чотири заводи [4, с. 185]. Незначна кількість місцевих жителів працювала в артілях для здійснення великих лісових посадок дерев або на підсобних заводських роботах. Переважна більшість селян займалася землеробством з використанням старих традиційних сівозмін. В 60-х роках меліоратор-садівник Петро Кочубей разом зі своїм троюрідним дядьком, князем Левом Вікторовичем Кочубеєм (1810–1890), зайнявся підготовкою земельного майна до державної реформи при Полтавському губернському комітеті звільнення селян [2, с. 5], а в 1865 р. став одним із засновників Полтавського сільськогосподарського наукового товариства [5], яке продовжило своє існування до наших днів і 29 вересня 2015 р. відсвяткувало своє 150-річчя.

Працюючи в різноманітних напрямках Російського технічного товариства (1866–1890) та сільськогосподарських дослідженнях полтавського дворянства, Петро Аркадійович Кочубей був добре обізнаний з передовими досягненнями в ґрунтознавстві, агрохімії, меліорації та прикладному землеробстві, які в 70-х роках XIX ст. почав успішно застосувати у Згурівській економії. В 1872 р. власним коштом він створив у Згурівці навчально-дослідну ферму «з метою мати з місцевих жителів молодих людей, які б могли осмислено ставитися до землеробства, ознайомлених з раціональною культурою сільськогосподарських і промислових рослин, і з використанням удосконалених землеробських знарядь». Учні набиралися виключно з місцевих хлопчиків, що пройшли попередньо курс сільської школи й утримувалися за рахунок власника. За 3-х річний курс навчання під керівництвом викладача-фермера слухачі отримували елементарні відомості з агрономії, які

застосовували на прикріплених експериментальних ділянках [3, с. 14–15]. По закінченні спецзакладу, випускники направлялися до численних маєтків П.А. Кочубея на посади прикажчиків і навіть управителів, окремі залишалися працювати на фермі, селекційній станції та дослідному полі.

У 1880 р. для поліпшення і розширення посадок на дослідних полях, а також забезпечення інших господарств садівним матеріалом, Петро Аркадійович заклав три розсадника рослин: хвойних і листяних видів та кущів [3, с. 7], а до 1890 р. при Згурівській фермі вже функціонувала власна метеостанція. Зелені насадження на площі близько 800 дес. не тільки поліпшили земельні угіддя, а й створили свій особливий мікроклімат на колишній степовій території: 350 дес. знаходилось під парками і садибами, 450 дес. – під лісовими насадженнями [6].

Всі аграрні напрацювання власника Згурівського маєтку, що приносили сталий прибуток, вкладалися у розвиток місцевої інфраструктури. Станом на 1885 р. Згурівка стала волосним центром. В селі налічувалось 666 дворів, заселених 3421 жителем, функціонували оновлена православна церква, каплиця, школа, 2 приїжджі будинки, 7 лавок, базар (щочетверга), 3 ярмарки, 2 кузні, 82 вітряних млини, 9 олійних і 1 винокурний заводи. Майже все доросле населення було задіяне в експериментальному землеробстві. Особлива увага в господарстві приділялася правильному лісорозведенню [7, с. 82].

Однак, П.А. Кочубей займався вдосконаленням не тільки одного згурівського господарства. З кінця 60-х років він опікувався маєтками свого молодшого брата Миколи Аркадійовича Кочубея (1827–1865) в с. Кунашівці Борзненського повіту і с. Вороньках Козелецького повіту Чернігівської губернії. Родовим маєтком у с. Кунашівці з 1826 р. володів Олександр Васильович Кочубей – старший брат Аркадія Васильовича [8, с. 542]. Це колишнє козацьке село на р. Борзні, розташоване на транспортній дорозі із Борзненського повіту в Сосницький, у 1859 р. мало в 181 дворі 1004 мешканця, власну православну церкву та гуральню [9, с. 22]. Село планували передати у спадок племіннику Миколі, бо О.В. Кочубей не мав нащадків. На жаль, Микола Аркадійович помер у 38-річному віці раніше від дядька Олександра. Після смерті в 1866 р. бездітного власника Кунашівки маєток перейшов під опіку старшого племінника – Петра, бо на той час єдиний син Миколи Аркадійовича Михайло був малолітнім (1863 р. н.), а дружина О.С. Волконська-Кочубей 1868 р. знову вийшла заміж. Крім того, Микола мав власність у селі Вороньках, недалеко від згурівських родових володінь. Ще в 1850 р. Аркадій Васильович Кочубей купив це село молодшому синові, щоб повністю відділити його спадщину [1, с. 314]. За 9 років господарської діяльності Миколи Аркадійовича село Вороньки, що розкинулось на берегах р. Супії поблизу військово-

транспортної дороги з Ніжина в Козелець, перетворилося в населений пункт, де проживало 2013 жителів, що мешкали в 236 дворах. Тут був свій православний храм, лікарня, а також 2 заводи Кочубей – винокурний і тонкорунних овець [9, с. 66].

Отож, економічним і культурним життям в обох маєтках – Кунашівці і Вороньках – керував Петро Аркадійович, поки менший спадкоємець Михайло Миколайович Кочубей не досяг повноліття. Розвивати прибуткове господарство в цих селах було не простим завданням. Через багатовікові незмінні «трипілки» (сівозміни), навіть з використанням глибокої оранки, урожаї сільськогосподарських культур почали знижуватися. При цьому чисельність населення, особливо після реформи 1861 р., досить швидко зростала. Відповідно до цього постійно збільшувалося навантаження на десятину орної землі. Щоб забезпечити сталий дохід від братових економік, П.А. Кочубей почав упроваджувати свій землеробський досвід, здобутий експериментально на згурівських землях. В результаті багаторічної праці обидва села вдалося вберегти від економічних збитків і дещо розвинути їх структуру. Про це дізнаємось зі статистичних звітів Міністерства внутрішніх справ, у яких зафіксовані показники господарської діяльності 1885 року. В Кунашівці кількість дворів збільшилась на 38 осель при населенні 899 осіб, збудовано паровий млин, працювала гуральня, а за 8 верст від села – цегельний завод [7, с. 105]. Село Вороньки стало волосним центром, на 176 хат збільшилась кількість дворів, на 137 осіб зросла чисельність жителів, діяла школа, збудовані 4 будинки для приїжджих, функціонував винокурний завод [7, с. 110].

Після смерті свого батька, Аркадія Васильовича Кочубей (1790–1878), Петро Кочубей успадкував ще один родовий маєток – села Стару та Нову Гути на р. Улиці Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії [1, с. 211–212; 8, с. 548]. Земельні угіддя площею більше 10 тис. десятин не мали родючих чорноземів, тому родина Кочубей віддала перевагу промислому розвитку в цих населених пунктах. А.В. Кочубей побудував в Старій Гуті цукровий завод з трьома гідравлічними пресами (1855), запустив гуральню і відновив завод з виробництва скляних виробів, що на початку 50-х років XIX ст. виробляв продукції на суму до 8 тис. руб. сріблом. На ньому методом вільного дуття виготовляли різноманітний скляний посуд, пляшки для вина, горілки, ліків і т. п., які мали стійкий попит на всій території Російської імперії та за кордоном. До початку 1860-х років це було одне з найбільших галузевих підприємств в Чернігівській губернії, але через кілька років після скасування кріпосного права завод був закритий [10]. На той період у с. Стара Гута було 179 дворів з населенням в 754 жителя в приході місцевої церкви, цукровий завод і гуральня.

В Новій Гуті знаходилось 144 двори на 637 осіб, що мали свій православний храм [9, с. 119].

Станом на 1885 р. у Старій Гуті зафіксовані підприємства іншого профілю: невеликий маслоробний завод з виробництва конопляної олії (1869) Шульгіна, лісопильний завод Гаврилова, скипидарний завод Тайковского, цегляний завод, 2 водяні млини, 1 крупорушка [11, с. 337]. На 185 дворів і 1165 мешканців працювали школа, 5 крамниць з продажу промислових і продовольчих товарів і ярмарок. Нова Гута з населенням в 945 осіб, що проживали в 146 дворах, також була забезпечена школою, торговими осередками (лавка і ярмарок) і невеликими промисловими об'єктами (крупорушка та млин) [7, с. 116]. На нових підприємствах працювало населення усієї навколишньої округи, яке мало для цього відповідні практичні навички.

Загалом, опрацювавши статистичний матеріал, можна зробити висновок про те, що застосування досвіду П.А. Кочубей позитивно вплинуло на аграрно-промисловий розвиток сіл, які входили до складу родинних маєтків. Крім того, закладена основа аграрного дослідництва була в подальшому використана Петром Аркадійовичем у галузі тваринництва. Об'єднання цих двох основ ведення сільського господарства створило базу для нового прибуткового органічного землеробства. Плодами такої модернізації користувались вже наступники аграрія-дослідника – син Василь Петрович Кочубей (1868–1940) і племінник Михайло Миколайович Кочубей (1863–1935).

За скупими цифрами губернських звітів 1903 р. постає попередня колосальна робота, що перетворила сільське господарювання з домоводства на самодостатню галузь. В Згурівці з населенням 4,5 тис. жителів знаходився прекрасний маєток Глухівського повітового маршалка Василя Петровича Кочубей площею більше ніж 19 тис. десятин. Польове господарство велося при заложній, частково при трипільній і багатопільній сівозмінах, причому з кормових трав розводилися переважно люцерна і еспарцет; на невеликій площі проводилися досліди посіву лікарських рослин. Насінним виробництвом займалася одна економія, яка спеціально вирощувала посівне насіння як для потреб інших економік маєтку, так і для продажу. У господарстві було зразково поставлено скотарство. Для вирощування коней влаштовано три заводи: на одному розводили помісь місцевих коней з чистокровними арденами, на другому – помісь тієї ж породи з чистокровними першеронами, на третьому – англійських чистокровних верхових коней (всього 200 кобил). Працював завод великої рогатої худоби – помісі місцевої породи з шаролезькою; влаштовано три заводи племінних свиней, де розводились йоркшири, беркшири і лінкольни. Стадо овець складалося з 700 голів мериносів. Традиційно особли-

ву увагу в господарстві приділяли правильному лісорозведенню [11, с. 379–380]. В Старогутинському маєтку В.П. Кочубея із поступовим зменшенням промислової сировини залишився давній маслоробний завод з річним виробництвом конопляної олії на 3 тис. руб. та два водяні млини. На 1,5 тис. жителів діяла церква, працювало кілька крамниць, улаштовувався ярмарок [11, с. 337].

В селі Кунашівці з населенням близько 1200 душ знаходився маєток Козелецького повітового маршалка Михайла Миколайовича Кочубея площею близько 2750 десятин. В польовому господарстві практикувалася частково заложна, частково шестипільна сівозміна. Зберігся старий винокурний завод з добовою переробкою до 122 пудів зерна [11, с. 346]. У волосному селі Вороньках М.М. Кочубея з 1882 р. працювало механічне, гончарне і столярно-різьб'ярне підприємство Ягна з виробництвом на суму близько 11 тис. руб. Землі маєтку займали площу приблизно 3900 дес., з яких під ріллю віддавалось понад 2,5 тис. дес. На полях використовувались дванадцяти, чотирьох і трипільна сівозміни. Розводилась велика рогата худоба симентальської породи, вівці-оксфордширдоуни і метиси, свині-йоркшири і місцеві, а також помісь між ними. Працював паровий маслоробний завод, що переробляв щорічно до 30 тис. пудів олійного насіння (льону, рижу, соняшника). Влаштоване господарство Михайла Кочубея забезпечувало продукцією близько 2700 душ вороньківського населення [11, с. 375].

На основі науково-дослідного підходу до сільського господарства у власних селах за життя П.А. Кочубея всі його згурівські «аграрні студії» успішно й дієво функціонували. По-перше, він зробив все можливе для запровадження раціонального рослинництва. По-друге, прибуток від такого господарювання дозволив Петру Кочубею не менш продумано використати результати рослинництва у тваринництві. Обидва шляхи ефективних експериментів сприяли переведенню господарської діяльності в родинних маєтках до повноцінної промислової сільськогосподарської галузі, прибуток від якої використовувався для розвитку інфраструктури сіл і підвищення освітньо-культурного рівня населення.

Посилання

1. Кочубей А.В. Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / А.В. Кочубей. – Санкт-Петербург: тип. бр. Пантелеевых, 1890. – 314 с.
2. Срезневский В.И. Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея, 1825–1892 г.: Речь, произнес. в торжеств. собр. Импер. рус. техн. о-ва 22 дек. 1893 г. в годовщину смерти П.А. Кочубея, В.И. Срезневским. – СПб.: «Владим.» паровая типо-литограф., 1893. – 24 с.
3. К – н (NN). Очерк деятельности П.А. Кочубея по лесоразведению в Полтавской губернии. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1892. – 30 с.
4. Списки населенных мест Российской Империи. –

Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб., 1862. – 300 с.

5. Первоначальный состав общества // Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / сост. секретарь общества В.А. Тихомиров. – Полтава: Тип. наследн. Н. Пичуренко, 1887. – С. 15.

6. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Министерство зем. и гос. имущества; Департ. земледелия. Изд. второе. Вып. 2-й. – СПб.: Тип. В. Киришбаума. – 1901. – С. 465.

7. Волости и важнейшие селения Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению Статистического Совета. Издание Центрального Статистического Комитета. Выпуск III. Губернии Малороссійскія и Юго-Западныя / Составил старший редактор В.В. Зверинский. – Санкт-Петербург, 1885. – V + 349 с.

8. Модзалевский В.Л. Малороссійскій Родословник. – Киев: Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К°, 1910. – том II.–VI, 720, 20 с.

9. Списки населенных мест Российской Империи. – Т. XLVIII: Черниговская губерния. Список населенных мест Российской Империи по сведениям 1859 года / Обработан Н. Штиглицом. Издан Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. – СПб., 1866. – 196 с.

10. Домонтович М.А. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 796 с.

11. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей: [В 11 т.] / Под ред. В.П. Семенова и под общ. руков. П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. Том 7. – СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена. – 1903. – 518 с.

Зиборова И.В. Научно-исследовательская деятельность П.А. Кочубея и развитие инфраструктуры сел Полтавской и Черниговской губерний

Статья посвящена результатам исследования вклада дворянина Петра Аркадьевича Кочубея (1825–1892) в развитие инфраструктуры сел, расположенных в родовых имениях Полтавской и Черниговской губерний. Установлены основные направления процесса совершенствования хозяйственной деятельности в населенных пунктах, которые были под опекой П.А. Кочубея со середины до конца XIX в. Его подходы, основанные на изучении и использовании передового технического и аграрного опыта того времени, отражают историческое прошлое отдельных направлений современной украинской сельскохозяйственной отрасли.

Ключевые слова: Петр Аркадьевич Кочубей, агрономия, инфраструктура.

Ziborova I.V. Research and development of agricultural activities of P.A. Kochubey and the development of the infrastructure of villages of Poltava and Chernihiv province

The article is dedicated to research of results of contribution of the nobleman P.A. Kochubey (1825–1892) in the development of the infrastructure of villages that have been placed in the family estates of Poltava and Chernihiv province. It has been established the basic directions of the process of improving of the business activity in the settlements that were under the care of P.A. Kochubey from the middle to the end of the XIX century. His approaches have based on the learning and using of advanced technical and agrarian experience of the time and reflected the historical past of the separate directions of the modern Ukrainian agricultural field.

Key words: Petro Arkadiyovych Kochubey, agronomy, infrastructure.

09.03.2016 p.

УДК 33(477.51):94(470:560)«1853/1878»

О.С. Сидоренко

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті висвітлено особливості розвитку економіки Чернігівської губернії під час Кримської 1853–1856 рр. та російсько-турецької 1877–1878 рр. війн. Особливу увагу приділено аналізу об'ємів виробництва Шосткинських порохового і капсульного заводів та переведенню промислового і сільськогосподарського виробництва губернії на військові потреби з метою забезпечення російської армії необхідним одягом та провіантом.

Ключові слова: російсько-турецькі війни, Чернігівська губернія, економіка, промисловість, сільське господарство, завод.

Події Кримської війни 1853–1856 рр. та російсько-турецької кампанії 1877–1878 рр. сприяли помітному розвитку економіки Чернігівської губернії. Це позначилось як на промисловості, так і на сільському господарстві краю.

Вивчення економічного розвитку Чернігівської губернії під час російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. дає можливість з'ясувати вплив та значення військових подій на життя в регіоні. Метою даної роботи є висвітлення особливостей переведення промислового і сільськогосподарського виробництва Чернігівщини на військові потреби та охарактеризувати масштаби допомоги армії та прифронтовим територіям.

Дослідження розвитку економіки Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. частково було відображено у працях вітчизняних учених. Зокрема, особливостями розвитку промисловості Ніжинського повіту займалася О. Крупенко [7]. Л.Е. Раковський звернув у вагу на питання стану цукрової промисловості на Чернігівщині [17]. Роботі Шосткинського порохового заводу у 70–80 рр. ХІХ ст. була присвячена праця Ф.П. Пушкаря [16]. Проте жоден з вищеназваних авторів не вивчав комплексно вплив російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. на стан економіки Чернігівської губернії. Отже, студіювання у даному напрямку є актуальним з огляду на події сучасної української історії.

У другій половині ХІХ ст. промисловість губернії була представлена в основному суконним та цукрово-буряковим виробництвом, бджільництвом, виробництвом прядива у північних і тютюну у південних повітах [23, арк. 5]. В останньому передреформеному десятиріччі збільшилося виробництво цукру з 66329 до 318291 пуда. Зростання досягло 4,8 разів. У цей період різко збільшилася кількість цукроварень. Показовим у цьому відношенні може стати

Новгород-Сіверський повіт, де перші цукроварні з'явилися у 1851 р. з будівництвом М. Судієнком в с. Голубовичі і Г. Закревською між містечком Орловка і хутором Спаським перших мануфактур по переробці буряків у 1854 р. [17, с. 61–63].

У 1860 р. на Чернігівщині було вже 72 цукрових заводи, але продукція вироблялася лише на 65. За кількістю промислових закладів губернія займала перше місце в імперії, а за кількістю виробленої продукції – третє після Київської і Подільської губерній [17, с. 64].

У звіті чернігівського губернатора від 8 червня 1879 р. наведено данні про кількість фабрик і заводів та види промисловості у Чернігівській губернії: «В губернії знаходиться фабрик: суконних 12, бумажних 2, парусинних 13, тесемочних 2, чулочних 3, щетинних 7, перьяних 2; заводів: порохової в Шостке 1, свеклосахарних 16, винокурених 90, чугунолитейних 5, воскових свечей 7, саленних свечей 21, салотопленних 7, мыленних 3, воскобойних 7, стеклянных 3, кожевенных 86, канатных 13, маслобойных 143, пивоваренных 17, изразцовых 1, зажигательных спичек 7, экипажных 8 и механических 2». Загалом в губернії на 1879 р. працювали 41 фабрика та 437 заводів [23, арк. 3, 5].

Помітно збільшилося виробництво пороху у Чернігівській губернії під час російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. Для забезпечення потреб діючої армії під час Кримської війни до Криму направлялась продукція розташованих у межах Чернігівської губернії Шосткинських порохового та капсульного заводів. Ці підприємства належали воєнному відомству. Завод виробляв гарматний та рушничний порох, а капсульний – капсулі для солдатських рушниць [19, с. 219].

Шосткинський пороховий завод було збудовано у 1738 р. З ліквідацією Гетьманату роботи на заводі були призупинені і відновлені лише у 1771 р., коли підприємство перейшло у розпорядження Артилерійського відомства. Завод займався заготівлею та очищенням селітри не тільки для себе, а й для інших заводів Російської імперії [9, с. 362].

У 1848 р. було відкрито капсульне виробництво, яке пізніше реорганізували у капсульний завод. Воно знаходилося на відстані 4 верст на південь від Шосткинського порохового заводу. У 1860 р. на Шосткинському капсульному заводі було виготовлено 50 млн. капсулів на суму 103485 руб. сріблом [9, с. 364].

Для виготовлення селітри у необхідних об'ємах для потреб фронту чернігівський губернатор запропонував досвідченим майстрам терміново почати роботу [10, с. 27]. При виготовленні пороху у м. Шостка використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини,

Чернігівщини й Курщини [8]. Для заготівлі селітри, дрова відпускалися по можливості з казенних та селянських наділів Чернігівської губернії за встановленими таксами. Дрова дозволялося поставляти лише тим заводчикам, у яких було посвідчення начальників державних порохових заводів і які зобов'язувалися поставляти у казну усю відпрацьовану ними селітру, а не використовувати її для приватного продажу [11, с. 62].

Виготовлення пороху приносило чималі прибутки, оскільки виробництво селітри обходилося дешево і доставка його із заводу до місця споживання була зручною. Крім того, Шосткинський пороховий завод мав запаси будівельних матеріалів, тому згідно з рапортом від 5 грудня 1853 р. і на підставі «Высочайшего повеления» від 28 січня 1854 р. було вирішено будувати на ньому 4 нові кінні фабрики (одну для подрібнення матеріалів), ще три преси, одну сушильню і збільшити на 120 робітників кількість працюючих. 30 травня 1854 р., через воєнні дії, «Высочайше повелено» побудувати ще 8 суходільних фабрик, «сборную, навесочную, бочечную, три сушильни, пресовой покой и несколько зданий для помещения и хранения материалов, приборов и инструментов». Усі ці будівлі були споруджені частково до 1854 р., частково до 1855 р. Вісім вододіючих фабрик були оснащені бронзовими «бегунами и лежнями» з заводу Бенкендорфа Могильовської губернії, а інші – частково запасними, частково важкими старими бігунами і запущені в дію у 1855 р. До того часу завод працював цілодобово на 15 старих фабриках. Не дивлячись на це, у 1854 р. довелося відновити роботи у новому, тимчасовому містечку, яке з часу побудови у 1828 р. не ремонтувалося і встигло прийти у стан повної непридатності. На основі «Высочайшего повеления» від 28 січня 1854 р. усе містечко було оновлено і значно розширено. Були заново побудовані «сборная, навесочная, закладочная, две бочечные, 20 коннодействующих бегунных фабрик, две ручные крутильни, три пресовых покоя, два чистительных покоя, три тепло и одна воздушная сушильня». Будівлі ці були зведені частково на заводській землі, частково на земельних наділах селян хутора Крупці. У них придбали 6 десятин 625 сажнів лісу і 14 десятин 2369 сажнів сінокошу, які межували із заводською землею. За ліс було сплачено грошима, а сінокіс обміняли на рівну кількість землі у іншому місці. Тоді було одноразово перераховано 50 руб. на виправлення млина. Стосовно відновлення робіт у тимчасовому містечку, було додано до штату заводу 275 робітників. Крім того, через збільшення обсягів робіт, знову було споруджено спочатку три, а потім шість вуглеобпалювальних печей і дві конюшні [18, с. 84–85].

Під час Кримської кампанії на Шосткинському пороховому заводі у 1854 р. виготовили 40965 пудів, а у 1855 р. – 134374 пудів пороху. Для збільшення виробництва під час війни на заводі споруджені були нові фабричні цехи, збільшено кількість робітників, а роботи продовжувалися не до 1 листопада, а до 30 грудня [9, с. 363]. У 1854 р. внаслідок нестачі робітників на порохових заводах перед імператором Миколою I було порушено клопотання надіслати на завод рекрутів, на що цар наклав резолюцію: «Дать таких, которые не выше четырех вершков, но здоровых». Це означало брати рекрутів, не вищих зростом від 1 м 60 см [28, с. 16]. 22 червня 1855 р. управління інспектора порохових заводів вимагало від командира Шосткинського порохового заводу підготувати за короткий термін креслення та кошторис на будівництво 15 бочкових фабрик для зимового виготовлення пороху та проведення додаткового освітлення для робіт у нічний час. На цих фабриках, які склалися з 45 бочок, виготовлялося протягом двох з половиною зимових місяців до 10125 пудів, а на 20 фабриках – до 13500 пудів пороху [21, арк. 1, 7, 40].

Шосткинський пороховий завод постачав порох до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. Протягом 1854–1855 рр. завод збільшив його виробництво у шість разів і у 1855 р. забезпечував країну порохом на 43 %, вийшовши на перше місце в Російській імперії за виробництвом цього «смертоносного пилу» [8].

У січні 1855 р. «артиллерийский департамент Военного министерства призывал к поставке на пороховые заводы разных строительных, красильных материалов и вольных мастеровых, по подрядным ценам: в Шосткинский на сумму до 12700 руб. и в Казанский – до 5500 руб.». Поставка вищезгаданих матеріалів мала бути закінчена до 1 травня 1855 р., а вільних робітників слід було поставляти у тій кількості, яка була потрібна заводам [1, с. 23].

Наприкінці жовтня 1855 р. артилерійський департамент воєнного міністерства запрошував бажаних взяти на себе перевезення з Шосткинського порохового заводу і капсульного закладу пороху, капсулів й інших речей вагою приблизно до 150 т пудів протягом року [2, с. 275].

У 1856 р. дві старі дерев'яні селітряні сушильні були перебудовані у третю селітряну варницю, яка була необхідна для посиленої, після воєнного часу, «облитровки селитры» [18, с. 85–86].

Таким чином, наприкінці 1855 р. і на початку 1856 р. завод міг працювати на 55 фабриках (8 вододійних, 27 кінних у старому і 20 кінних у новому містечках). Але при цьому слід зазначити, що не всі кіннодійні фабрики старого містечка були в робочому стані. Роботи тривали вдень і

вночі (при ламповому освітленні) і у 1855 р. були закінчені лише 24 грудня. У 1856 р. напружені роботи тривали лише декілька місяців. 7 травня відбувся невеликий вибух, який пошкодив одну з кіннодіючих фабрик старого містечка. При цьому загинув один майстер і отримали контузію та обгоріли 14 чоловік. Пізніше фабрика була відновлена господарськими коштами [18, с. 86].

З 1871 р. підприємство почало називатися Михайлівський Шосткинський артилерійський пороховий завод. 29 грудня 1876 р. «Управление инспектора пороховых заводов» звернулося до начальника Михайлівського Шосткинського порохового заводу створити спеціальну комісію для пристосування заводу до виробництва «боченно-бегунным способом новых сортов пороха». Це дало можливість виготовляти призматичний порох у кількості 20 тис. пудів на рік. Протягом 1877 р. було збудовано 10 додаткових приміщень «на заготовление призматических прессов». 28 жовтня 1877 р. будівництво споруд на заводі для нових сортів пороху було закінчено. «Первая машина, все станки и приборы установлены на места, испытаны действительной работой и оказались вполне удовлетворительными» [22, арк. 2, 13, 18, 20, 64].

У 1877 р. Шосткинський пороховий завод отримав замовлення на виробництво 55 тис. пудів пороху; з них 27 тис. артилерійського, 18 тис. рушничного і 10 тис. мисливського. Наряд був виконаний, але видобуток не відповідав по сортах. У 1879 р. було виготовлено майже 69 тис. пудів; з них 27150 пудів грубозернистого, 22200 пудів призматичного, 12500 пудів артилерійського і 3507 пудів мисливського [16, с. 87–88].

Отже, російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. значно сприяли розвитку порохової справи на Чернігівщині. Для порівняння, під час Кримської війни у 1854 р. на Шосткинському пороховому заводі було виготовлено 40965 пудів пороху, у 1855 р. – 134374 пудів.

У міжвоєнний період прослідковується певний спад виробництва. Тоді у 1860 р. на заводі зберігався 42391 пуд пороху [9, с. 363]. Під час російсько-турецької війни у 1877 р. завод виробив 55 тис. пудів, у 1879 р. – майже 69 тис. пудів пороху. У 1880 р. відбувся вибух зернильниці, тому кількість продукції впала до 43208 пудів на рік, але до 1883 р. поломки були усунені і об'єм зріс до 60 тис. пудів. Згідно наряду, у 1887 р. виробництво досягло 79072 пудів [16, с. 87–88].

Російська армія мала потребу не тільки у достатній кількості пороху та зброї, але й у належному обмундируванні. Під час Кримської війни кравці та чоботарі м. Козелець висловили бажання пошити безкоштовно 200 пар мундирів та 200 пар чобіт для запасної бригади 9-ї піхотної дивізії. Для цього їм міські товариства Козельця

та Остра надали майстерні та зобов'язалися безкоштовно постачати освітлення [14, с. 67]. Також «Нежинское купеческое христианское общество» перерахувало 227 руб. на шиття з державних матеріалів мундирів для військових [5, арк. 24]. Купцем Соколим було передано 100 руб., іншими ніжинськими купцями – 330 руб. для постачання мундирів резервній бригаді 17-ї піхотної дивізії у Нову Басань [5, арк. 39].

Кравці міст Ніжина, Борзни, Конотопа, Козельця й Остра з радістю взяли на себе зобов'язання безкоштовно пошити 1100 мундирів для резервної бригади 16-ї піхотної дивізії. Хоча у штаб резервної бригади 17-ї піхотної дивізії було відправлено 342-х військових кравців, дворяни Козельця і Конотопа власним коштом оплачували їх роботу [6, арк. 38].

Важливу роль в економічному житті регіону у другій половині XIX ст. відігравали торги. Вони давали можливість дрібним підприємцям, землевласникам і простим селянам продати свою продукцію. Перемагав той учасник торгів, який пропонував за свій товар найбільш привабливу для покупця суму. Так, департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі 12 червня 1855 р. оголосив про необхідність поставки протягом 1855 р. «сукон армейских, отделанных, улучшенных: темно-зеленых, черных, серо-синеватых, белых кавалерийских и пехотных, и серых армейских, суровья и каразеи крашеной и некрашеной». Торги були призначені на 9 вересня 1855 р. Участь у них могли брати власники суконних фабрик, на яких проводились усі операції, необхідні для виготовлення подібного роду виробів [12, с. 59–61]. Торги були частим явищем і під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Тоді у «Харьковском окружном артиллерийском управлении» на 7 січня 1877 р. було призначено торги на поставку «Шосткинскому отделу окружного артиллерийского склада Харьковского военного округа в годовую потребность 1877 г. укупорочных материалов и прочих предметов для хозяйственной надобности отдела, как-то рогож, ценовок, веревок мочальных, банок стеклянных, иголок, бумаги писчей, воска, сукна серого, кож, тулупов и прочего всего по ценам справочным на сумму 15479 руб. 67 коп.». Торг на забезпечення складу цими товарами здійснювався оптом [3, с. 4].

На воєнні рейки було переведено життя і в тюрмах. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Мглинське повітове відділення товариства, яке опікувалося тюрмами, надало дані про хід робіт по виготовленню у Мглинському тюремному замку корпію. До 1 липня 1877 р. в'язнями було виготовлено 5 пудів 16 футів корпію, 114 аршинів бинтів, а до 21 липня – 1 пуд 16 аршинів корпію і 168 аршинів бинтів. Їх

відправили у «Черниговское местное управление Общества Красного Креста» [4, арк. 73–82].

Під час російсько-турецьких війн другої половини XIX ст. найбільш ефективною була діяльність товариств та комітетів, що були спеціально створені з благодійною метою. Вони залучали до доброчинності й не благодійні організації та приватних осіб. 26 квітня 1877 р. з дозволу начальника губернії почав свою діяльність «Черниговский дамский комитет Общества опеки о больных и раненых воинах». Його головою була обрана дружина губернатора К.М. Дараган, заступником її стала Н.Д. Глібова, секретарем – С.Н. Глібова. Того ж дня відкрилася майстерня з шиття білизни для шпиталю та виготовлення іншого санітарного приладдя для лазаретів «Общества Красного Креста». Були запрошені долучитися до цієї справи усі бажаючі зайнятися безкоштовною роботою в майстерні. Населення також залучалося до матеріальних та грошових пожертв [27, с. 2].

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. сприяла розвитку залізничного транспорту. На початок 1860 р. довжина залізничних шляхів Російської імперії становила більше 1600 км, а через 20 років, у 1880 р., тобто після російсько-турецької війни, вона зросла майже у 15 разів. Упродовж 1865–1875 рр. було прокладено 13560 верст залізниць, з яких урядом побудовано 1483 версти, приватними акціонерними компаніями – 12087 верст. Будівництво залізниць знаходилося у приватних руках, при цьому держава фінансувала їх за рахунок збільшення податків та використання іноземних інвестицій. 24 грудня 1876 р. цар Олександр II затвердив концесію на будівництво залізниці від станції Курськ Московсько-Курської залізниці до станції Київ Південно-Західної залізниці довжиною 438 верст. 30 червня 1867 р. почалися роботи по будівництву Курськ-Київської залізниці. Її траса пролягала через Чернігівську губернію [20, с. 28].

У 1876 р. почала функціонувати Курськ-Київська залізниця з адміністративним центром управління у м. Конотоп. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. по залізниці через Конотоп проїжджали на потягах війська, які відправлялись на фронт, та поранені на лікування [20, с. 28].

27 грудня 1877 р. до Чернігова прибула залізницею перша партія турецьких полонених у кількості 300 чоловік (270 нижніх чинів і 30 офіцерів). Солдат розмістили у трьох казармах на Театральній площі у так званому «Новом Базарі», офіцерів – у двох приватних найнятих будинках. Усі полонені належали до армії Омер-паші і були захоплені разом з їх командиром при штурмі Аладжадагських висот [13, с. 3].

Незважаючи на значну роль промислового

виробництва у забезпеченні армії порохом, набоями та одягом, Чернігівщина залишалася аграрним краєм. Сільське господарство продовжувало домінувати під час російсько-турецьких війн другої половини XIX ст. У перші пореформені десятиліття відбувається криза феодальних відносин у галузі сільського господарства, завершується процес технічного переоснащення промисловості, запроваджується механізований транспорт [7, с. 43–44].

Сільськогосподарське виробництво Чернігівської губернії намагалося задовольнити потреби армії у якісному провіанті завдяки активній участі усіх верств населення. Середня ціна на жито за 1856–1860 рр. становила 3,48 руб. за чверть. Протягом 1847–1851 рр. для Чернігівської губернії ціна рівнялася 2,15 руб. за чверть. З цього виходить, що за останні 10 років чверть жита піднялася у ціні майже на 1 $\frac{1}{4}$ руб. Таке підвищення було наслідком воєнних дій на Сході [9, с. 185–186].

У 1877 р. був отриманий задовільний урожай озимих у Борзенському, Козелецькому, Мглинському, Суразькому і Новгород-Сіверському, посередній – в Остерському, хороший – у Чернігівському, Сосницькому. Ніжинському і Конотопському повітах. Ярові хліби добре вродили скрізь. Хорошим був урожай трав, хоча успішному їх збиранню спочатку заважали дощі, які пошкодили в деяких повітах скошене сіно [15, с. 4].

Новою формою суспільної участі у воєнному протистоянні, яка не використовувалася до цього часу, стала заготівля сухарів для армії від населення. Київське окружне інтендантство у квітні 1877 р. звернулося з пропозицією до селян Чернігівської губернії, які межували з київськими повітами, про заготівлю сухарів на користь армії з платою за пуд по 1 руб. 28 коп. з доставкою до Києва. Ціна була вигідною, тому за короткий проміжок часу було отримано 28 тис. пудів сухарів. Селянами Талалаївської та Дроздівської волостей Ніжинського повіту із власних запасів борошна було заготовлено і передано для військ діючої армії першою – 700 пудів, другою – 391 пудів 10 футів сухарів [25, с. 2–3]. Карильське та Работинське сільські товариства Коропської волості Кролевецького повіту пожертвували на потреби армії 420 пудів житнього борошна, Рожевське товариство – 500 пудів жита у зернах. Вони зобов'язалися доставити хліб до найближчої залізничної станції на своїх підводах. Загалом, до червня 1878 р. з Чернігівської губернії було поставлено більш як 100 тис. пудів сухарів [26, с. 2]. Селяни деяких волостей Ніжинського та Козелецького повітів відмовилися від грошей за поставлені ними 3449 пудів сухарів. Часто через те, що у селян не було можливості доставити хліб до Києва, їм пропонували продати сухарі, а виручені

кошти направити в «Общество Красного Креста». Селянами Борзенського повіту, таким чином, до вересня 1877 р. було перераховано 282 руб. на потреби поранених та хворих воїнів [24, с. 3].

Отже, російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. мали значний вплив на збільшення обсягів промислового виробництва пороху у Чернігівській губернії. Інші галузі промисловості та сільське господарство краю не зазнали значних змін через географічну віддаленість від театрів бойових дій. У Чернігівській губернії було проведено ряд благодійних заходів з метою виготовлення армійського обмундирування кравцями та чоботарями, населення власним коштом доставляло продукти сільськогосподарського виробництва на фронт, але це не мало значного впливу на розвиток економіки краю.

Посилання

1. Вызовы к торгам. На отдачу с подряда // ЧГВ. – 1855. – № 4, 24 января. – Часть официальная. – С. 23.
2. Вызовы к торгам. На отдачу с подряда // ЧГВ. – 1855. – № 44, 31 октября. – Часть официальная. – С. 275.
3. Вызовы к торгам по другим губерниям на отдачу с подряда (по 1-му разу) // ЧГВ. – 1877. – № 1, 2 января. – Часть официальная. – С. 4.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 10, 103 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 341, оп. 1, спр. 843, 50 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 343, оп. 1, спр. 735, 357.
7. Крупенко О. Основні тенденції промислового розвитку Ніжинського повіту Чернігівської губернії в другій половині XIX ст. / О. Крупенко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 43–46.
8. Ляцук П.М. Кримська війна по-українськи / П.М. Ляцук // Україна молода. – 2006. – № 41 (3 березня). – С. 1–6.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / составил М. Домонтович. – СПб.: типография Ф. Иексона, 1865. – 686 с.
10. О приглашении мастеров на селитроварные заводы // ЧГВ. – 1855. – № 10, 7 марта. – Часть официальная. – С. 27.
11. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1855. – № 11, 14 марта. – Часть официальная. – С. 62.
12. Отдел второй // ЧГВ. – 1855. – № 25, 12 июня. – Часть официальная. – С. 59–61.
13. Отдел второй местный // ЧГВ. – 1878. – № 1, 1 января. – Часть официальная. – С. 1–5.
14. Отдел первый. Действия правительства. Высочайшие повеления // ЧГВ. – 1855. – № 12, 21 марта. – Часть официальная. – С. 67.
15. Последние известия // Киевлянин. – 1877. – № 111, 17 вересня. – С. 2.
16. Пушкар Ф.П. Порохова справа у 70–80-х роках XIX століття / Ф. П. Пушкар // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М.І. Драгомирова: [зб. наук. пр.] / відп. ред. В.А. Метла. – Конотоп: Поліграфічний центр «Олімп», 2010. – Вип. II. – С. 87–89.
17. Раковський Л.Е. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20–50 рр. XIX ст. / Л.Е. Раковський // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 59–64.
18. Столетие Шостенского порохового завода (1771–1871). – СПб.: № 555. Тип. Майкова, в д. Мин. Фин., на Дворц. Площ., 1871. – 128 с.
19. Тупота О. Кримська війна 1853–1856 рр. в історії Чернігівської губернії (за матеріалами газети «Чернігівські губернські відомості») / О. Тупота // «Кримська війна»: історія та уроки. 1853–1856 рр.: [Збірник наукових праць]. – К., 2013. – С. 216–220.
20. Угрюмов В.В. Історія конотопської залізниці під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. / В.В. Угрюмов, Ш.М. Акічев // Драгомиров М.І. – генерал, педагог, літератор: матеріали науково-практичної конференції (27 жовтня 2005 р.) / ККМ ім. О.М. Лазаревського. – Конотоп, 2005. – С. 28–35.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 580, оп. 1, спр. 960, 202 арк.
22. ЦДІАК України, ф. 580, оп. 1, спр. 1042, 428 арк.
23. ЦДІАК України, ф. 1191, оп. 3, спр. 4, 54 арк.
24. Чернигов, 3 сентября // ЧГВ. – 1877. – № 36, 4 сентября. – Особое прибавление. – С. 1–4
25. Чернигов, 7 мая // ЧГВ. – 1877. – № 19, 8 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
26. Чернигов, 10 июня // ЧГВ. – 1878. – № 24, 11 июня. – Особое прибавление. – С. 1–4.
27. Чернигов, 30 апреля // ЧГВ. – 1877. – № 18, 1 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
28. Шостка початку ХХ очима фотохудожника: фотоальбом / В.В. Бараненко, С.С. Данько, М.Г. Кокшайкін [та ін.]. – Київ: ВД «Фолігрант», 2014. – 192 с. іл.

Сидоренко О.С. Развитие экономики Черниговской губернии во время русско-турецких войн второй половины XIX в.

В статье освещены особенности развития экономики Черниговской губернии во время Крымской 1853–1856 гг. и русско-турецкой 1877–1878 гг. воен. Особое внимание уделено анализу объемов производства Шосткинских порохового и капсульного заводов и переводению промышленности и сельскохозяйственного производства губернии на военные потребности с целью обеспечения русской армии необходимой одеждой и провиантом.

Ключевые слова: русско-турецкие войны, Черниговская губерния, экономика, промышленность, сельское хозяйство, завод.

Sydorenko O.S. Development of Chernihiv province's economy during the Russo-Turkish wars in the second half of the XIX century

The peculiarities of development of the Chernihiv province's economy during the Crimean 1853–1856 and the Russo-Turkish 1877–1878 wars are disclosed in the article. The particular attention is paid to the analysis of production the powder and capsule plants in Shostka and transferring industrial and agricultural production in the province on military requirements in order to provide the Russian army with necessary clothes and provisions.

Key words: Russo-Turkish wars, province of Chernihiv, economy, industry, agriculture, plant.

09.03.2016 p.

**РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗБУДОВІ
ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ)**

Розглянуто внесок органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у розбудову транспортної інфраструктури у другій половині ХІХ ст. Вказано на особливості планування населених пунктів, організацію і проведення робіт щодо облаштування доріг та вулиць, впорядкування візницького промислу та запровадження нових більш прогресивних видів транспорту у повсякденне життя городян

Ключові слова: міста, містобудування, інфраструктура, дороги, транспорт.

Однією із важливих проблем, які вирішує незалежна українська держава в наш час, є створення ефективних органів місцевого самоврядування в умовах проведення децентралізації. Комплекс завдань, які необхідно буде вирішувати на місцях громадам, змушує звертатися до вивчення історичного досвіду нашого народу. Аналіз діяльності муніципальних структур у другій половині ХІХ ст. дозволить уникнути певних помилок в наш час, зокрема і при вирішенні проблеми розбудови транспортної інфраструктури. Окремі аспекти даної проблеми розглядалися науковцям [1], але залишається певне коло питань, які малодосліджені, що і вплинуло на тему нашої публікації.

Важливим аспектом міського життя була постійна розбудова міст, розширення їх адміністративних кордонів. Більшість міст зазначених регіонів України не мали перспективних планів забудови і часто користувалися планами, складеними наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. При визначенні схем планування вулиць враховувались особливості рельєфу, наявність водних ресурсів, історична топографія та функції, що їх виконували окремі частини міст. Лебедин, Недригайлів і Охтирка отримали радіальну, Суми й Миропілля – променеву, Білопілля, Кролевець, Глухів і Путивль – прямокутну (ортогональну), Конотоп і Ромни – змішану систему планування [2, с. 18–25, 50].

У Харкові проект забудови міста розроблявся більше двадцяти років. Лише третя спроба розробки такого плану у 1896 р. стала успішною. Міські депутати схвалили запропонований проект, яким користувалися до 1917 р. [3, с. 32–33]. Новий план передбачав вирівнювання та розширення старих вулиць, будівництво нових мостів, упорядкування набережних. Частина депутатів

самоврядних інституцій та населення розуміло, що «правильне розпланування міста мало за мету збереження необхідної кількості вільних площ, які повинні мати зелені насадження» [4, с. 3]. У більшості міст зазначених регіонів самоврядні структури не мали посад архітекторів, що було пов'язано або з браком коштів, або з нерозумінням користі в їхній діяльності.

Важливим напрямком діяльності муніципальних структур було впорядкування вулиць. У переважній більшості міст навесні та восени після дощів та повеней переставали функціонувати дороги. Наприклад, у Чернігові в другій половині ХІХ ст. після дощів вулиці тонули у багнюці, яка майже переривала зв'язок між різними частинами міста. Більшість доріг була у ямах та вибоїнах, які важко об'їжджали навіть візники. Мешканці Чернігова засипали ями землею, господарськими відходами, а інколи навіть померлими тваринами [5, с. 1].

У першій половині ХІХ ст. у деяких містах стали улаштовувати дерев'яні тротуари, але це створювало певні незручності для домовласників. Вода після дощів накопичувалася біля фундаментів і поступово руйнувала споруди або спричиняла утворення плісняви. Тому найбільш актуальним для самоврядних інституцій багатьох міст стало питання з брукування доріг. При замощенні вулиць деякі муніципалітети віддавали перевагу цегляній, а не кам'яній бруківці. Використання цегли дозволяло зробити дорогу більш рівною, а рух транспорту тихішим. У Харкові проблему брукування спільно вирішували мостильна комісія, міська управа та завідувач інженерного відділу. Проаналізувавши свої досягнення і прорахунки у вирішенні даної проблеми, громадське управління Харкова у 1875 р. прийняло ряд рішень: використовувати для брукування лише кременчуцький граніт (як найбільш якісний), особливо в центральній частині міста; бувшим у вжитку каменем заощувати бокові вулиці; розширювати тротуари для пішоходів; у спеціально відведених місцях зобов'язувати домовласників висаджувати дерева. У результаті такої діяльності Харківської думи та управи у 1875 р. було забруковано кременчуцьким гранітом 792 кв. саж. доріг, 11210 кв. саж. мостових і тротуарів, перебруковано 9902 кв. саж. старих мостових із валеріанівського та савинського каменю [6, с. 186–187]. Під час проведення даних робіт відбувалося нівелювання вулиць та будівництво водостоків, що покращувало зовнішній вигляд Харкова і позитивно позначалося на повсякденному житті його мешканців. У 1880 р. у Харкові було забруковано 36 верст доріг.

Міська влада Сум, як і Харкова, вимагала від домовласників власним коштом облаштовувати

під'їзди до своїх будинків. Для цього домовласникам продавали браковану або бувшу у вжитку тротуарну плитку. З неї вони повинні були робити містки через стічні канали та облаштовувати виходи до тротуарів. У 1899 р. влада повітового міста на згадані потреби витратила 6225 руб. [7, арк. 22]. Дума Слов'янська проводила мостильні роботи за рахунок податку, яким обклала «розсіл», що видобувався з бурових свердловин. В Охтирці у 1876 р. влада міста асигнувала 400 руб. на виправлення вулиць Сумської та Новокиївської. Самоврядні інституції Вовчанська за 1873 р. провели нівелювання торгової площі, вирівнювання вулиць та побудували водостоки уздовж тротуарів. Аналогічні роботи проводилися у Куп'янську та Старобільську [8, с. 190–191].

У Чернігівській губернії навіть губернське місто до 1870 р. не мало кам'яних мостових. Існували спеціальні люди (носії), які заробляли гроші, переносючи людей через грузькі місця. Вперше питання викладання вулиць і мостових у Чернігові обговорювалося в 1859 р., але реальне втілення розпочалося у 70-х роках XIX ст. У 1876 р. було складено проект вимощування вулиць. У 1878 р. була створена спеціальна комісія, яка розробила план брукування. Ураховуючи фінансові можливості, муніципальна влада почала роботу з упорядкування центральної частини Чернігова у 1879 р. Підрядник зобов'язувався не лише впорядкувати вулиці, а й протягом двох років після завершення робіт стежити за їхнім станом, а в разі потреби ремонтувати [9, с. 718]. До кінця 1879 р. підрядник упорядкував 33846 кв. саж. центральної частини Чернігова. Муніципальна влада витратила на це 29459 руб. За два роки в місті впорядкували 6167 кв. саж. доріг. Це коштувало місцевій владі 48 559 руб. [10, с. 390]. У 1898–1900 рр. видатки на облаштування доріг склали 42 135 руб. З 1879 по 1900 рр. у Чернігові було забруковано 7 верст доріг та вуличних мостових.

Роботи із брукування вулиць, крім Чернігова, проводилися лише у Глухові, Ніжині, Конотопі та Новгороді-Сіверському. При введенні Положення 1870 р. у Глухові було забруковано 7397 кв. саж., а до кінця 70-х років XIX ст. – ще 2956 кв. саж. міських вулиць. Витрати управи на ці потреби становили 27957 руб. 65 коп. (19301 руб. 87 коп. – за матеріали, 8655 руб. 73 коп. – за роботу) [11, с. 391]. У Ніжині завдяки зусиллям міського голови, купця 1-ї гільдії Павла Федоровича Кушакевича, була облаштована кам'яна мостова – під'їзний шлях до Ніжинської станції на Курсько-Київській залізниці (6 верст) [12, с. 20–21]. З 1877 р. зусиллями муніципальної влади було забруковано центральну частину Новгорода-Сіверського. У Конотопі ями на вулицях засипали хмизом (1 кв.

саж. гаті коштував місту від 2 до 3 руб.). В інших повітових містах робота з облаштування вулиць зводилася до прибирання сміття. Наприклад, управа в Острі вважала, що брукування вулиць не потрібне, тому що місто розташоване на високому та сухому місті.

Міська влада Полтави у 1871 р. за прикладом інших регіонів почала залучати домовласників до облаштування вуличних доріг і тротуарів. Брукувати почали з головних вулиць. Крім грошей домовласників, дума прийняла рішення використовувати на брукування доріг кошти, отримані від коробочного та свічного зборів. З 1872 р. постановою полтавської думи натуральна повинність на згадані потреби була переведена у грошову. Муніципальна влада губернського міста планувала закінчити заощення вулиць у 1877 р., на ці потреби в разі необхідності передбачалося взяти кредити. У повітових містах та містечках Полтавської губернії самоврядні структури часто були у скрутному фінансовому становищі, але й вони намагалися проводити облаштування вулиць. Наприклад, міська дума Кременчука з початку 70-х років XIX ст. починає вести роботу у цьому напрямку. Брукуванню сприяв і той факт, що міська влада мала у своєму розпорядженні каменоломні. Вони постачали граніт у необхідній кількості не лише для заощення повітового міста, але й задовольняли потреби Києва, Катеринослава та інших населених пунктів. Менш успішно проблему брукування доріг вирішувала міська влада Кобеляк, Гадяча та інших міст губернії.

У другій половині XIX ст. влада багатьох міст робить спроби впорядкування вже існуючої транспортної системи. Великі міста намагалися також вкласти кошти у розвиток нових видів транспорту. Так, у Харкові міська влада почала обговорення питання щодо створення «конки» у 1878 р. 31 травня 1882 р. міська дума уклала договір на будівництво «конки» з бельгійським підприємцем Бонне та французьким банкіром Едуардом Отле. Із самого початку робіт підприємці постійно порушували умови угоди. У 1884 р. думська комісія відзначала, що замість двох колій на вулицях укладалася одна, використовувалися неякісні рейки, а також лінії «конки» не доводилися до кінцевих зупинок. Постійна критика міської влади змусила Бонне і Отле передати побудований об'єкт Бельгійському товариству Харківських кінно-залізничних шляхів (яке за чинним законодавством не мало права ним володіти). У результаті тривалих переговорів у жовтні 1893 р. місто уклало угоду з товариством. Однак пізніше з'ясувалося, що замість передбачених 17,5 верст шляхів місто отримало 14 верст 280 саж. [13, с. 101–102; с. 15–16]. У 1899 р. дума Харкова вперше починає

обговорювати проблему необхідності будівництва у місті трамвайних ліній на електричній тязі. Але бажання муніципальної влади розширити власним коштом транспортну систему Харкова зіштовхнулося з опором монополіста у цій сфері (Бельгійського товариства), яке намагалося різними засобами завадити або затягнути нове будівництво [14, с. 165–167]. Невдачі концесій з іноземцями стали частим явищем у містах. Це змусило Міністерство внутрішніх справ спеціальним циркуляром № 41 у 1896 р. рекомендувати міським громадським управлінням відмовитися від концесій і шукати власні кошти для вирішення міських проблем. Саме таким шляхом пішла влада окремих міст. У Кременчуці з 1890 р. функціонувала лінія «конки», яка забезпечувала перевезення будівельних матеріалів та інших вантажів з каменоломні до вокзалу. Через шість років дума заключила угоду з підприємцем Поляковим про будівництво трьох ліній «конки» по вулицях міста [15, с. 41].

Крім вищезгаданих видів транспорту, у містах зазначених губерній продовжувало розвиватися візництво. Міська влада намагалася навести лад у роботі візників. Так, у Сумах муніципальна влада реєструвала візників і зобов'язувала їх дотримуватися розроблених правил. Більш яскраво робота у цьому напрямку зафіксована у документації органів самоврядування Чернігівщини. Відповідні матеріали засвідчують, що візники мали свою ієрархію. Серед них найбільший інтерес викликали «ваньки», «живейші» та «лихачі». «Лихачі» мали добрих коней та екіпажі. «Ваньки» керували підводами з поганими кіньми (часто це були селяни з навколишніх сіл, які приїздили за підробітком). «Живейші» займали середню позицію між першими двома категоріями візників [16, с. 145]. Усі вони були зобов'язані реєструватися у міських управах та отримувати ліцензію – дозвіл на свою діяльність. Кожний візник повинен був обслуговувати лише певні вулиці й отримувати плату згідно з існуючими і затвердженими тарифами. Візник, кінь і сам транспорт регулярно перевірялися. Вони повинні були бути здоровими й технічно безпечними. У випадку, коли візник був п'яний, одягнений не за формою, брав більшу плату за проїзд, на нього могли накласти штраф або навіть заборонити займатися своєю діяльністю.

Управи міст визначали тариф для перевізників. Так, у 1888 р. у Полтаві була встановлена така тарифна сітка: в один кінець міста проїзд коштував 20 коп. (фаєтон) і 15 коп. (дрожки), погодинно відповідно 40 та 30 коп.; винайти перевізника з 8 ранку до 23 години коштувало 4 руб. (фаєтон) та 3 руб. (дрожки). У нічний час тариф за перевезення Полтавою подвоювався. Візники повинні були везти пасажирів уночі із запаленими ліхтарями.

Загублені речі перевізник зобов'язувався відвезти власнику або до поліції. У Харкові оплата була дещо більшою у порівнянні з Полтавою. Вдень проїзд на фаєтоні коштував 4 руб. і на дрожках (з одним конем) – 3 руб. Тарифи чернігівських візників були ближчими до полтавських цін (відповідно 40 та 20 коп.) [17, с. 199, 200, 202].

Міські управи зазначених регіонів слідкували, наскільки система перевезень відповідала вимогам часу і в разі необхідності ініціювали розробку нових обов'язкових постанов щодо візництва. Наприкінці 90-х років XIX ст. такі питання обговорювали думи Харкова, Чернігова та Конотопа. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників. Така схема співпраці існувала у більшості досліджуваних міст. Також слід відзначити, що взимку кількість візників була більшою, ніж улітку. Це підтверджує думку про те, що у даному промислі активну участь брали селяни з навколишніх сіл. У 1900 р. лише у Глинську, Зінькові, Змієві, Недригайлові, Сосниці та Старобільську так і не було створено системи міського транспорту.

Отже, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що в окремих містах Лівобережжя та Слобожанщини муніципальні структури в межах своїх фінансових можливостей і розуміння актуальності проблеми досягли певних результатів у розбудові транспортної інфраструктури. Навіть такі скромні результати позитивно впливали на повсякденне життя мешканців міст. Неоднозначність результатів діяльності міського самоврядування у другій половині XIX ст. вимагає подальших досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Заслужують на особливу увагу питання формування нових соціальних груп в містах, особливості повсякденного життя міського населення і участь останніх у вирішенні нагальних потреб міст.

Посилання

1. Антонов А.Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917 / А.Л. Антонов, В.Л. Маслийчук, А.Ф. Парамонов. – Х., 2004. – 192 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума 70–90-ті роки XIX ст. / Л. Шара. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 223 с.; Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Х., 2007. – 301 с.
2. Конспект лекцій з курсу «Історія мистецтв, архітектури й містобудування» (для студентів 3 курсу напрямку «Архітектура» спеціальності 6.120102 – «Містобудування») / Укл.: О.О. Єрошкіна. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 80 с.; Седак А.И. Планировка и застройка исторических городов. Принципы сохранения исторически сложившейся городской среды малых городов / А.И. Седак. – К.: Общество «Знание» Украинской ССР, 1981. – 56 с.
3. Лейбфрейд А.Ю. Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А.Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова. –

Х.: Фоліо, 1998. – 335 с.

4. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.

5. О засыпке промоин на улицах Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 187. – С. 1.

6. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – 190 с.

7. Державний архів Сумської області, ф. 1, оп. 1, спр. 24, 134 арк.

8. Харьковский календарь на 1877 год.

9. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 311 с.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 4, спр. 14460, 571 с.

11. Там само.

12. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин, ф. 340, оп. 1, спр. 172, арк. 36.

13. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 10. – 210 с.; № 12. – 220 с.

14. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 11. – 240 с.

15. Молоків-Журавський П.П. Кременчук (короткий довідник) / П.П. Молоків-Журавський, М.М. Нечаєв, С.М. Рождественський. – Кременчук: Б.в., 1929. – 213 с.

16. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. / Ю. Федосюк. – М.: Флинта, 1998. – 260 с.

17. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1887. – 419 с.

Никитин Ю.А. Роль органов городского самоуправления в развитии транспортной инфраструктуры во второй половине XIX в. (на примере Левобережной и Слободской Украины)

Рассмотрен вклад органов городского самоуправления Левобережной и Слободской Украины в развитие транспортной инфраструктуры во второй половине XIX в. Указаны особенности планирования населенных пунктов, организации и проведения работ по ремонту дорог и улиц, упорядочению извозного промысла и внедрения более прогрессивных видов транспорта в повседневную жизнь горожан.

Ключевые слова: города, градостроительство, инфраструктура, дороги, транспорт.

Nikitin Yu.O. The Role of Municipal Governments in Development of Transport Infrastructure in the 2nd half of the 19th Century (through the example of Left Bank and Sloboda Ukraine)

The contribution of municipal governments in development of transport infrastructure of Left Bank and Sloboda Ukraine in the 2nd half of the 19th century is disclosed. Specified features in planning of settlements, organization and work on improvement of roads and streets, regulation of carrier's trade and introduction of more advanced ways of transport in daily lives of citizens are given.

Key words: cities, urban planning, infrastructure, roads, transportation.

20.03.2016 р.

УДК 94(477):093(352.07+656.072.6)«186/190»

Ю.М. Петровська

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СФЕРІ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ (60-ТІ РР. XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті проаналізовано стан джерельної бази з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. Особлива увага приділяється характеристиці основних груп писемних джерел, представлених законодавчими актами, діловими документами органів державної влади та земських установ, періодичною пресою тощо.

Ключові слова: земські установи, продовольче забезпечення населення, джерельна база.

Діяльність земських установ Російської імперії, створених на початковому етапі ліберальних перетворень 60–70-х рр. XIX ст., практично одразу привернула до себе увагу сучасників. Науковий інтерес до досвіду їхньої роботи, перш за все, в культурно-просвітницькій, медичній та соціально-економічній сферах зберігається й донині [1; 2]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені нашими попередниками [3; 4]. Зауважимо, що проблема продовольчого забезпечення населення привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив всебічний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи Російської імперії, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5]. Метою нашої статті є аналіз джерельної бази з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.

Джерельна база з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії, що була спрямована на боротьбу з наслідками неврожаїв, а також на попередження випадків голодування, складається з комплексу писемних джерел, значна частина яких зберігається у Російському державному історичному архіві в м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО). Увесь комплекс писемних джерел можна розподілити на декілька груп. Найважливішу з них становлять законодавчі та нормативні

акти. З-поміж останніх необхідно, перш за все, виокремити Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, 1861 р. [6], з появою якого сільські громади отримали право самостійно вирішувати всі питання, пов'язані з продовольчим забезпеченням своїх членів, дбати про стан хлібозапасних магазинів та слідкувати за використанням продовольчих ресурсів.

Також особливу увагу потрібно звернути на Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. [7], яке мало допомогти останнім розібратися в завданнях, що висувала перед ними держава, та особливостях своєї роботи в напрямку продовольчого забезпечення населення. Тимчасові правила для земських установ у справах про земські повинності, народне продовольство та громадську опіку [8], а також Правила про порядок приведення в дію Положення про земські установи [9] конкретизували земські повноваження в продовольчій сфері. Незважаючи на те, що нове Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р. [10] зміцнило позиції дворянського елементу в земстві, його аналіз свідчить про те, що в продовольчій сфері права місцевих органів самоврядування значно розширювалися.

У зв'язку з вилученням 1900 р. продовольчої справи із земської компетенції, процедура надання продовольчої допомоги населенню регламентувалася Тимчасовими правилами із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів [11]. Також слід зазначити, що упродовж усього періоду перебування продовольчої справи в компетенції земств їхня практична діяльність регламентувалася спеціальними Продовольчими статутами [12; 13; 14]. Крім того, важливими для нас є численні урядові розпорядження, циркуляри тощо [15; 16], які безпосереднім чином впливали на загальну постановку продовольчої справи на місцях. Значна їх частина зберігається у фондах РДІА (Ф. 1287), ЦДІАК України (Ф. 442, 1191, 1439), ДАЧО (Ф. 145, 147).

Щодо діловодних документів, то маємо відзначити, перш за все, діловодну документацію вищих органів влади, наприклад, стенографічні звіти Державної думи Російської імперії, які дають уявлення про особливості проведення продовольчої кампанії 1907 р. [17], службові записки державних чиновників про соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії [18], а також діловодну документацію місцевих державних установ, які були залучені до вирішення продовольчого питання. Так, наприклад, опрацювання протоколів засідань членів Чернігівської губернської комісії народного продовольства – установи, що займалася продовольчим забезпеченням населення у дореформений період – надає можливість ознайомитися не лише зі специфікою її діяльності та

основними напрямками роботи, але й з постановкою продовольчої справи в Чернігівській губернії до запровадження земських установ (ДАЧО, Ф. 172).

Цінні відомості щодо стану громадських хлібозапасних магазинів та процесу їх передачі сільським громадам у пореформений період містить листування Чернігівського губернського у селянських справах присутствія з Міністерством внутрішніх справ, а також із мировими посередниками (ДАЧО, Ф. 143). Важливі факти, що стосуються характеристики стану продовольчого забезпечення населення Чернігівської губернії після передачі продовольчої справи до земського відання, викладені в службовій записці одного з неодмінних членів Чернігівського губернського в селянських справах присутствія – П. Ісаєвича [19]. Аналіз листування Чернігівського губернського присутствія – установи, яка з 1900 р. мала слідкувати за продовольчим забезпеченням сільського населення – з Міністерством внутрішніх справ, повітовими з'їздами земських начальників, земськими начальниками, Чернігівським губернатором, а також розгляд протоколів його засідань надає можливість не лише реконструювати основні напрямки та особливості практичної діяльності присутствія у продовольчій сфері, але й порівняти її результати з результатами діяльності земських установ (ДАЧО, Ф. 147). Зазначимо, що на адресу присутствія надходила величезна кількість клопотань сільських громад про надання їм дозволу на капіталізацію хлібних припасів або переведення грошового капіталу в натуральний, а також про надання дозволу пожертвувати певну кількість хлібних припасів «на потреби» Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 147, 734).

Після вилучення справи продовольчого забезпечення населення із земської компетенції спостерігається зростання ролі земських начальників у цій сфері. Інформація про те, з якими труднощами довелося зіткнутися земським начальникам під час виконання ними своїх обов'язків, методи роботи, основні завдання, а також відомості про стан хлібозапасних магазинів у межах відповідних дільниць міститься у їхніх клопотаннях, адресованих Чернігівському губернському присутствію, а також рапортах та звітах (ДАЧО, Ф. 195, 128, 147). У цьому контексті важливими є рапорти волосних старшин, адресовані земським начальникам, із інформацією про рівень продовольчого забезпечення населення волостей (ДАЧО, Ф. 197).

Незважаючи на те, що справою продовольчого забезпечення населення до початку ХХ ст. мали перейматися, перш за все, повітові та губернські земські установи, загальний контроль за їхньою діяльністю здійснював губернатор. Відтак важливий фактичний матеріал про стан хлібозапасних магазинів, грошових капіталів сільських громад,

губернського продовольчого капіталу, а також динаміку витрат натуральних та грошових ресурсів протягом року міститься в оглядах чернігівських губернаторів [20]. Цінну інформацію про соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії та стан продовольчих ресурсів сільського населення містять звіти чернігівських губернаторів (ЦДІАК України, Ф. 442, Ф. 1191), серед яких на окрему увагу заслуговує розгорнутий звіт про роботу Чернігівського губернського присутствія, повітових з'їздів та земських начальників під час продовольчої кампанії 1908 р. (ДАЧО, Ф. 147). Інформацію про особливості та результати роботи місцевих державних установ у конкретній формажорній ситуації містять, зокрема, протоколи Чернігівського губернського продовольчого комітету, очолюваного губернатором, який займався продовольчим забезпеченням населення під час Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 145).

Разом із тим надзвичайно інформативною для нас є діловодна документація як повітових, так і губернських земських установ Чернігівської губернії. Насамперед, це клопотання земських установ, адресовані вищим органам влади та управління, про видачу їм коштів з метою організації в губернії громадських робіт, закупівлі та продажу населенню губернії хліба під час неврожайних років на початку ХХ ст., про видачу грошових позичок для організації продовольчого забезпечення населення під час Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 145), а також про підтримку урядовими структурами переселенського руху як одного зі способів вирішення продовольчої проблеми [21]. Цінний фактичний матеріал містять протоколи наради голів повітових земських управ, членів Чернігівської губернської земської управи, скликані для координації діяльності земських установ із продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., а також протоколи засідань місцевої продовольчої наради, очолюваної уповноваженим Особливої наради з продовольства, у тісному зв'язку з роботою якої під час Першої світової війни здійснювалося продовольче забезпечення населення земськими установами (ДАЧО, Ф. 145). Також надзвичайно інформативними є журнали засідань Губернського комітету з надання благодійної допомоги населенню Чернігівської губернії, яке постраждало від неврожаю 1907 р. [22–23].

Цінні відомості про організацію продовольчої справи в регіоні містять журнали засідань як губернських [24], так і повітових [25] земських зборів Чернігівської губернії. Важливість журналів полягає в тому, що вони дозволяють з'ясувати ставлення земських гласних до продовольчої справи, виявити, які шляхи вирішення продовольчої проблеми вони

пропонували, простежити еволюцію поглядів земських діячів щодо вирішення продовольчого питання. Численні витяги [26], стенографічні звіти [27], постанови [28], а також зводи [29] засідань земських зборів дозволяють з'ясувати нюанси організації продовольчого забезпечення населення як на повітовому, так і на губернському рівнях. На особливу увагу заслуговують щорічні звіти губернської [30] та повітових земських управ [31], а також витяги із них [32]. Розгорнуті звіти губернської земської управи про матеріальне становище населення губернії та заходи, ініційовані земськими діячами з метою його покращення, зберігаються в РДІА (Ф. 1287). Доволі інформативними є доповіді членів Чернігівської губернської та повітових земських управ, ревізійних комісій, присвячені різним аспектам продовольчого питання [33], а також їхні доповідні та пояснювальні записки [34]. Зазначимо, що під час ліквідації наслідків неврожаю 1906–1907 рр. земські діячі Чернігівської губернії налагодили контакт із Загальноземською організацією. Відтак у звіті місцевого уповноваженого Загальноземської організації міститься докладна інформація про основні напрямки та специфіку його діяльності на теренах Чернігівської губернії (ДАЧО, Ф. 140).

Поточні огляди стану продовольчого забезпечення населення як на загальноімперському, так і на регіональному рівнях, дискусії довкола вироблення найоптимальніших шляхів розв'язання продовольчого питання тощо відображені в матеріалах місцевої («Земский сборник Черниговской губернии», «Черниговская земская неделя», «Черниговская земская газета», «Черниговские губернские ведомости») та центральної («Земское дело», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Северный вестник», «Известия общеземской организации») преси.

Важливими для дослідження проблеми виступають джерела особового походження, зокрема, спогади князя Б. Васильчикова [35], Д. Шипова [36], В. Якимова [37], а також місцевих громадських діячів – І. Петрункевича [38], А. Верзилова (ІР НБУВ, Ф. X), В. Хижнякова [39], В. Варзара [40], з яких ми дізнаємося про перші кроки діяльності земських установ Російської імперії, про специфіку їхньої роботи в медичній, освітній, господарській (в тому числі – й у продовольчій) та ін. сферах життя, про формат відносин із місцевими державними установами.

Проблеми селянського безземелля та малоземелля, зубожіння, відсутності у сільського населення альтернативних джерел прибутку в пореформений період, які власне й породжували випадки голодування під час неврожайних років, піднімалися в публіцистичних творах

В. Короленка [41], Н. Анічкової [42] та ін. Зазначені автори не лише привертати увагу громадськості до голоду як «суспільного лиха», але й пропонували різні шляхи його подолання.

Отже, аналіз джерельної бази дослідження, представленої законодавчими та нормативними актами, діловими документами органів державної влади, земських установ та органів селянського самоврядування, джерелами особового походження, періодичною пресою, дозволяє реконструювати цілісну картину діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в другій половині XIX – на початку XX ст.

Посилання

1. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
3. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.
4. Маслак В.І. Голод у Полтавській губернії 1833–1834 рр. та його наслідки / В.І. Маслак // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 60–63.
5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 гг. / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185–197.
6. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение первое. – СПб., 1863. – № 56657.
7. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – СПб., 1867. – № 40457.
8. Временные правила для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении // Демис Л. Земские учреждения / Л. Демис. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 43–62.
9. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях // Демис Л. Земские учреждения. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 62–84.
10. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III. – Т. X. – Отделение первое. – СПб., 1893. – № 6927.
11. Высочайше утвержденные, 12 июня 1900 года, Временные Правила по обеспечению продовольственных потребностей сельских обывателей // Сборник правил по обеспечению народного продовольствия / [сост. Г.Г. Савич]. – С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1900. – Выпуск первый. – С. 431–452.
12. Устав о народном продовольствии // Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – Санкт-Петербург: В Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. XIII. – С. 1–163.
13. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург: [В государственной типографии], 1890. – С. 243–273.
14. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. XIII. – С. 1–106.
15. Цирюляры Министра Внутренних Дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года (20 августа 1901 года, № 1868) // Земский сборник Черниговской губернии (далее – ЗСЧГ). – 1901. – № 10 (октябрь). – С. 28–30.
16. Сборник правительственных распоряжений по делам до земских учреждений относящимся (за 1879–80 гг.). – С.-Петербург: Издание Хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел, 1889. – Т. XI. – 179 с.
17. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Том II. Заседания 31–53 (с 1 Мая по 2 июня). – С.-Петербург: Государственная типография, 1907. – 1609 с.
18. Вебер К. Положение земледелия в Черниговской губернии / К. Вебер // Карманная справочная книжка на 1896/7 год, с рисунками, чертежами, таблицами в тексте, календарем и адрес-календарем. – Чернигов: Типо-Литография Губернского Присутствия, 1896. – С. 129–181.
19. Мнение неперемного члена Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия П.П. Исаевича о положении хлебных запасов крестьянских сословий в некоторых уездах Черниговской губернии, в связи со взглядами на этот предмет земства, управ и самих крестьян // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 77–79.
20. Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниговского Губернатора за 1895 год. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1896. – 58 с.
21. Ходатайство Черниговской губернской земской управы пред правительством об облегчении способов переселения // ЗСЧГ. – 1881. – № 6 (июнь). – С. 32–35.
22. Журнал заседания губернского комитета благотворительной помощи населению Черниговской губернии, пострадавшему от неурожая, 14-го февраля 1908 г. // ЗСЧГ. – 1908. – № 2 (февраль). – С. 3–7.
23. Журнал заседания губернского комитета по оказанию благотворительной помощи населению губернии, пострадавшему от неурожая, 25 мая 1908 года // ЗСЧГ. – 1908. – № 6 (июнь). – С. 108–119.
24. Журналы очередных заседаний Черниговского губернского земского собрания 1871. – Чернигов: Земская Типография, 1872. – 174 с.
25. Журналы очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов: В Ильинской Типографии, 1868. – 140 с.
26. Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130–164.
27. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (7–20 декабря 1883 года) // ЗСЧГ. – 1884. – № 6–10 (июнь, июль, август, сентябрь и октябрь). – Приложение. – С. 1–552.
28. Постановления Черниговского уездного земского собрания с 20 по 25 сентября 1866 г. – [Б.м.]: [б.и.], 1866. – 90 с.
29. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [сост. В.М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. – Т. 1. – 567 с.
30. Отчет Черниговской губернской земской управы губернскому земскому собранию за 1871–1872 год. – [Б.м.]: [б.и.], [б.г.]. – 256 с.
31. Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы

за 1869 год. – Чернигов: В Ильинской Типографии, 1869. – 45 с.

32. Земская медицина, хлебные продовольственные запасы и народное образование в Стародубском уезде (Из отчета Стародубской Уездной Земской Управы за 1871–72 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 189–197.

33. Доклад Козелецкой Управы и постановление Козелецкого Земского Собрания по вопросу о замене сельских запасных магазинов денежными вкладами // ЗСЧГ. – 1871. – № 11 (ноябрь). – С. 83–86.

34. Докладная записка гл. Н.Н. Миклашевского о мерах к улучшению народного хозяйства // ЗСЧГ. – 1889. – №№ 1-й – 2-й (январь и февраль). – С. 59–63.

35. Васильчиков Б., князь. Воспоминания / князь Б. Васильчиков. – М.: Наше наследие, 2003. – 271 с.

36. Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д.Н. Шипов. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. – 592 с.

37. Якимов В. По следам голода. Из воспоминаний / В. Якимов – С.-Петербург: Типография Т-ва «Народная польза», 1903. – 231 с.

38. Петрункевич И. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / І. Петрункевич. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.

39. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

40. Варзар В. Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов-на-Дону: [Б.и.], 1924. – 22 с.

41. Короленко В.Г. В голодный год / В.Г. Короленко // Короленко В.Г. Собрание сочинений в шести томах. – М.: Издательство «Правда», 1971. – Т. V. – 1971. – С. 100–342.

42. Аничкова Н.М. Заметки из деревни / Н.М. Аничкова. – С.-Петербург: Издание Н.М. Аничковой, 1900. – 85 с.

Петровская Ю.М. Источники по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения (60-е гг. ХІХ – начало ХХ ст.)

В статье проанализировано состояние источниковой базы по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения в 60-х гг. ХІХ – в начале ХХ ст. Особенное внимание уделяется характеристике основных групп письменных источников, представленных законодательными актами, делопроизводственными документами органов государственной власти и земских учреждений, периодической прессой и т.п.

Ключевые слова: земские учреждения, продовольственное обеспечение населения, источниковая база.

Petrovska Yu.M. Primary sources for history of Chernihiv province zemstvos activities for food providing of population in the 60th of XIXth – early XXth century

The article analyzes the sources base on the history of zemstvos establishments of Chernihiv province in the food providing of population in the 60th of XIXth - early XXth century. Special attention is paid to the characteristics of major groups of written sources, represented with legislative, legal documents of state and zemstvos institutions, periodicals etc.

Key words: zemstvo establishments, food providing of population, source base.

10.03.2016 р.

УДК 94(477):311.21 «180/185»

Н.А. Дорошок

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена історії виникнення земської статистики у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на передумови формування статистичної служби при губернському земстві. Розглянуто основні осередки статистичних досліджень у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Чернігівське губернське земство, земська статистика, статистичне відділення (бюро), оціночно-статистичні дослідження, статистична служба.

Пореформений період увійшов в історію як етап становлення та розвитку земської статистики. Створені згідно із земською реформою 1864 р. місцеві органи самоврядування мали своїм обов'язком вирішення багатьох питань з утримання та належного функціонування шкіл, шляхів сполучень, лікарень, продовольчих складів, іншої інфраструктури, що було неможливо без точної інформації про різні сфери місцевого життя. Цю інформацію земства отримували за допомогою статистики. Діяльність земських статистичних установ мала важливе значення, в першу чергу, для самих земств, надаючи їм матеріали з оподаткування. У Чернігівській губернії перед земською статистикою відкривався тривалий і складний шлях становлення від перших суперечливих і значною мірою невдалих спроб статистичного обстеження губернії до створення стрункої системи різнобічного краєзнавчого дослідження регіону упродовж півсторіччя.

До проблеми чернігівської земської статистики на рубежі ХІХ – ХХ ст. звертались у своїх дослідженнях А. Гапієнко [1] та Л. Мекшун [2]. Проте вищезазначені автори значну увагу приділяли лише вивченню загальних питань організації та діяльності земських та урядових статистичних установ Чернігівської губернії. Певні аспекти становлення і розвитку земської статистики у зазначений період знайшли відображення у публікаціях автора [3; 4]. Втім, історія виникнення статистичної справи у Чернігівській губернії залишилася поза увагою дослідників.

Метою статті є проведення комплексного дослідження з історії утворення статистичних закладів у Чернігівській губернії.

Реформа 1864 р. покликала до життя принципово нові форми управління – земство, яке оголошувалося установою, що відала справами місцевого самоврядування. Фінансову стратегію земства повинно було гарантувати право на обкладання місцевого населення спеціальним податком. «Устав о земских повинностях» чітко визначив основне джерело формування земства. З розгортанням мережі

земських установ, розвивалася і удосконалювалася їх практична діяльність. Враховуючи необхідність ефективного здійснення покладених на них функцій, земство дбало про справедливу розкладку податків серед населення, які становили фінансову основу місцевого самоврядування. Проведення такої роботи вимагало повноцінної і якісної інформації, яку не могли надати державні статистичні інстанції. За таких обставин уже на початку своєї діяльності земці звертаються до вивчення історії статистики з метою запровадження її у повсякденне життя.

Уже в XIX ст. державна влада і громадськість реально усвідомлювали роль статистики як методу соціального пізнання. Значний вплив на статистичну думку другої половини XIX ст. справили теоретичні здобутки західноєвропейської статистичної науки, які в значній мірі орієнтувалися на ідеї видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796–1874) [5, с. 35–40].

Створення міністерств у XIX ст. і концентрація в них звітів матеріалів по губерніях прискорили заснування такого статистичного центру по збиранню та обробці облікових матеріалів, які б давали картину господарського стану країни. У положенні про губернію передбачалось одержання від губернаторів необхідних відомостей за різними розділами статистики. Водночас у складі Міністерства внутрішніх справ було утворено групу чиновників із десяти осіб для впорядкування відомостей про стан губернії з метою створення загальної статистики країни. Згодом цю групу було підпорядковано Міністерству поліції й реорганізовано у Статистичне відділення. Обов'язки відділення не обмежувались одержанням різноманітних відомостей про населення та господарство країни. Воно мало складати на підставі цих даних зведені статистичні показники. Джерелами даних слугували таблиці, що склалися губернськими статистичними комітетами і додавалися до щорічних звітів губернаторів. Хоча за формою ці звіти були неоднакові, але містили в собі детальні статистичні відомості про населення, промисловість, сільське господарство і т. д.

У 30-х р. XIX ст. розробку статистичних матеріалів було розподілено між Міністерством фінансів та Міністерством державного майна. Статистичне відділення знову реорганізували, склад його розширили. Було створено спеціальну мережу кореспондентів, які додатково до офіційних джерел подавали матеріали власних спостережень. У 1852 р. Статистичне відділення реорганізується у Статистичний комітет того ж міністерства, а в 1857 р. його перейменовують у Центральний статистичний комітет, до складу якого було включено два відділи: статистичний та земський.

Відповідно до «Положения о создании губернских и областных статистических комитетов» вони мали займатися регулярним веденням

місцевої адміністративно-господарської статистики [6, с. XXXVII]. Організація збирання статистичних даних покладалася на «неодмінних» членів комітетів – представників місцевого чиновництва, які своїм посадовим статусом мали сприяти ефективній роботі статистичних комітетів та членів-кореспондентів, які б забезпечували зв'язок з провінційними науковими силами [7, с. 87].

На початку 1860-х рр. було вжито ряд кардинальних заходів для реформування діяльності місцевих статистичних комітетів. Нове «Положение о губернских и областных статистических комитетах», затверджене 26 грудня 1860 р., наблизило їх структуру до структури наукових товариств, підвищило статус секретаря, точніше визначило коло функціональних обов'язків і поліпшило умови фінансування комітетів [8, с. 504]. За «Положением» результатом діяльності комітетів визначалися передусім систематизовані статистичні дані для потреб державного управління.

У Чернігівській губернії першим регіональним органом адміністративної статистики став Чернігівський губернський статистичний комітет (ЧГСК). У його завдання входили збирання й перевірка статистичних даних, складання описів губернії та окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі.

Відаючи належне урядовій статистиці, слід зазначити, що вона мала певні недоліки, насамперед, в галузі сільського господарства та економіки в цілому. Це особливо позначилося на рівні регіонального господарювання. Разом з тим наближення часу проведення реформ 1860-х рр. зумовило здійснення спеціальних статистичних досліджень: про ціни на землю, необхідні для встановлення розмірів викупних платежів, стан поміщицького землеволодіння та кріпосне населення. У зв'язку зі становленням і розвитком мануфактури проводилися статистичні дослідження міст з одночасною інвентаризацією міських земель і майна. Значного розвитку набула відомча статистика. Особливе значення мали організовані військово-статистичні описи губерній, господарств державних селян, їх доходів та видатків, прибутків від промисловості, видатків на сільськогосподарське виробництво і промисли [9, с. 21].

Конкретизуючи досліджувану проблему, зазначимо, що в другій половині XIX ст. у країні визначалися три форми розвитку практичної статистики: державно-адміністративна, відомча і земська. Державно-адміністративна статистика була представлена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Вона займалася питаннями населення, господарської діяльності, перш за все сільським господарством [9, с. 22]. Місцевими установами адміністративної статистики були губернські статистичні комітети.

Створені Міністерством внутрішніх справ, вони мали вузьковідомчий характер.

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування земства (земських управ). Органами земства виступали губернські і повітові зібрання та губернські і повітові земські управи. Вони були виборними органами управління. Основним джерелом доходів для їх діяльності стали місцеві збори, що, як правило, справлялися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Відповідно, із запровадженням земського місцевого самоврядування постала проблема отримання відомостей для встановлення основ розкладки земського збору. У свою чергу, для здійснення оподаткування земству конче необхідна була інформація про господарський та суспільно-економічний розвиток губернії [10, с. 104–105]. Саме з цією метою створювались при органах місцевого самоврядування відповідні статистичні столи, бюро, відділення або комісії. Доцільність тієї чи іншої форми організації статистичних установ безпосередньо залежала від поставлених завдань і способів їх реалізації у конкретному земстві.

Не випадково, що саме в умовах земського руху значно посилилась статистична робота. У XIX ст. статистична наука розширила свої завдання, зробивши предметом опису широке коло процесів і явищ соціально-економічного життя. На ґрунті цих потреб з'явилися видатні статистики і навіть статистичні школи, серед яких чільне місце посіла і чернігівська.

У Чернігівській губернії статистичні дослідження супроводжували діяльність земських установ упродовж півсторіччя. Тож у розвитку земської статистики в регіоні можна виділити такі етапи: 1) 1865–1876 рр. – здійснення перших досліджень без використання статистичних служб; 2) 1876–1888 рр. – організаційне оформлення земської статистики, проведення статистичних описів різних галузей земського господарства; 3) 1893–1899 рр. – реорганізація статистичної справи під впливом оціночних законів, домінування оціночних завдань у земській статистиці; 4) 1890–1919 рр. – завершення організаційного оформлення земської статистики, її поступова бюрократизація, активне залучення статистиків до виконання урядових завдань за фінансової підтримки держави. Отже, в якості головного критерію для періодизації використано організаційні й методологічні зміни в статистичних дослідженнях.

Земська статистика виникла як результат пошуків земством нових надійних джерел статистичної інформації. Наділене офіційним законодавством широким колом обов'язків з облаштування культурно-господарського життя регіонів, земство відразу зіткнулося з проблемою якісного інформаційного забезпечення практичної діяльності. Найважливішим завданням земських

установ стало забезпечення фінансової стабільності земства через формування повноцінних кошторисів земських прибутків і витрат. «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» 1864 р. поклало функцію підготовки губернського та повітових кошторисів відповідно на губернську та повітові земські управи [11, с. 412]. Перші земські зібрання в Чернігівській губернії доручили управам невідкладно зайнятися ретельним обліком і належною оцінкою нерухомого майна. ЧГСК виявився неспроможним забезпечити інформаційну підтримку земських установ. Тому члени земських управ стали першопрохідцями оціночно-статистичних робіт у регіоні [12, с. 3].

Як свідчать матеріали, уже з 1865 р. земськими управами велась робота з приведення до відома майна, що підлягало оподаткуванню. Розділивши земські повинності на губернські та повітові, губернські земські зібрання звільнили губернські земські управи від обов'язків вести поіменні списки власників різного роду майна, і поклали це на повітові земські управи. Від останніх отримували лише загальні підсумки того, у що оцінювали нерухоме майно міст, фабрик, заводів, земель приватних власників і сільських громад. Пропорційно цим загальним сумах оцінок всього майна цілих повітів розподіляли між останніми ту загальну суму губернського земського збору, котру губернське зібрання виділяло на витрати по розглянутому і затвердженому ним кошторису [13, с. 20].

Відтак, на кінець 60-х – середину 70-х рр. XIX ст. отримувані за наведеним зразком оціночні дані, що ґрунтувалися на індивідуальних показаннях самих власників майна, почали викликати в земських зібраннях нарікання на неправильність та нерівномірність оцінок. Поширювалася думка, що система розкладки грошових земських повинностей, основана на подібних оцінках, не може бути задовільною. Варто було проводити оцінку майна на основі визначених об'єктивних ознак, а не на оцінці суджень самих власників, що виявлялися в більшості випадків фальшивими [13, с. 20–21].

Подібна проблема була порушена Чернігівським земством з перших днів його існування, про що свідчать засідання земських зібрань, на яких часто лунали запити щодо незадовільних розкладок. Так, надзвичайне земське зібрання 1867 р. постановило визначати прибутковість земель у різних повітах по тій сумі оброку, котра належала з них по Положенню 19 лютого, за неможливістю визначити їх цінність та прибутковість. Такі засади для розкладки залишалися в силі до 1880 р., проте вони не влаштовували земство. Уже чергове земське зібрання того ж 1867 р. доручило спеціальній комісії привести у відповідність повітові оцінки на основі місцевих досліджень. Зазначена комісія прийшла до невтішного висновку про неможливість безпомилково вилучити

прибутковість головного предмету оподаткування по губернії – землі. У якості поради остання запропонувала зібранню 1868 р. зберегти попередню систему обчислення поземельного прибутку, котра, при всіх своїх видимих теоретичних недоліках, приводила до прийнятних практичних результатів [12, с. 5].

Однак, як свідчить аналіз даних, навряд чи можна погодитися з судженням комісії про задовільність практичних результатів тієї розкладки. Самі її основи не представлялися надто достатніми, і втілені вони були не чітко. У такий спосіб, проміжок часу з 1868 по 1874 рр. для Чернігівського земства характеризувався певним затишшям стосовно вишукування надійних критеріїв земського оподаткування. Втім проблема, як покаже досвід, до 1876 р. лишалася невирішеною.

Отже, на кінець 60-х – початок 70-х рр. XIX ст. в Чернігівській губернії життєві реалії склалися таким чином, що практичні потреби діяльності земства вимагали, з метою задоволення власних запитів, існування вивірених джерел статистичної інформації. Подібні обставини справили вплив на активізацію спроб земських діячів до вивчення соціально-економічного стану повітів. Так виникла насущна потреба у земській статистиці, згодом при земських управах улаштовувалися статистичні відділення, столи, бюро, на які покладалася справа організації збирання та обробки відомостей для цілей оцінки.

Безперечно, земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30–40-х рр. XIX ст. [14, с. 148]. Крім того, як відзначалося, до відкриття земських установ існувала вже згадувана урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про окремі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об'єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й часто-густо неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих «дач»). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях: про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах; про кількість мешканців за віросповіданням; про кількість худоби; про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях; про кількість фабрик і заводів у волості; про кількість ремісників у міських поселеннях.

У свою чергу, кожен із цих підрозділів складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті по закінченні опису з'являлася велика

книга, але вона давала дуже мало поточного матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму [1, с. 49]. Ця статистична програма була універсальною для всієї держави і не враховувала специфіки окремих губерній.

Отже, на час земської реформи в Чернігівській губернії вже існували традиції місцевих статистичних досліджень. У регіоні функціонувало декілька спеціальних статистичних служб, які мали шанси перетворитися на важливі наукові центри краю, осередки згуртування місцевої інтелігенції, але загалом їх практична діяльність відзначилася очевидною неефективністю. Аналіз характеру та змісту роботи статистичних комітетів дозволяє виділити низку перешкод для успішного становлення місцевої адміністративної статистики. Статистичні комітети, незважаючи на декларований науковий характер, залишалися установами адміністративно-бюрократичними. Надмірна самодіяльність членів статистичних служб владою не підтримувалася. Комітети підлягали жорсткому контролю з боку МВС та голови місцевої адміністрації.

Таким чином, регіональні органи адміністративної статистики в Чернігівській губернії виявилися нездатними повноцінно виконувати роль інформаційно-довідкових служб для забезпечення ефективного зворотного зв'язку в системі місцевого управління. Альтернативою їм мало стати започаткування земськими установами власних статистичних досліджень.

Посилання

- Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 49–63.
- Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178–180.
- Дорошок Н.А. Маловідомі сторінки з історії чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) / Н.А. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 50–53.
- Дорошок Н.А. Чернігівська земська статистика на зламі XIX – XX століть / Н.А. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 86–90.
- Плошко Б. История статистики / Б. Плошко, И. Елисеева. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
- Положение о создании губернских и областных статистических комитетов // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1835. – Вып. 3. – С. XXXVII–XXXIX.
- Комарова И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов / И. Комарова // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 85–96.
- ПСЗ. – СПб.: Гос. тип., 1862. – Т. 35. – 960 с.
- Нариси з історії статистики України. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 152 с.
- О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 103–111.
- Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1876. Т. II.–К. 1.–1876. – 737 с.
- Семяновский А. Оценка земель / А. Семяновский // Труды Черниговского земского статистического отделения: Оценка

недвижимых имуществ Черниговской губернии. I. Оценка земель. II. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. Приложения. – 1885. – № 1–2. – С. 1–44.

13. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. Русов. – К.: Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского Коммерческого Института, 1913. – 119 с.

14. Гозулов А. Очерки истории отечественной статистики / А. Горзулов. – М.: Статистика, 1972. – 312 с.

Дорошок Н.А. Из истории возникновения земской статистической службы в Черниговской губернии

Статья посвящена истории возникновения земской статистики в Черниговской губернии. Особое внимание уделяется предпосылкам формирования статистической службы при губернском земстве. Рассмотрены основные центры статистических исследований в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Черниговская губерния, Черниговское губернское земство, земская статистика, статистическое отделение (бюро), оценочно-статистические исследования, статистическая служба.

Doroshok N.A. From the history of the Zemstvo Statistical Service in Chernihiv province

The article is devoted to the history of Zemstvo statistics in Chernihiv province. Particular attention was paid to the prerequisites of forming Statistical Service in the province Zemstvo. Considered the main centers of statistical researches in the first half of the XIX century.

Key words: Chernihiv gubernia, Chernihiv gubernia zemstvo, zemstvo statistics, statistic department (bureau), statistic evaluation research, Statistical Service.

09.03.2016 р.

УДК 94(477.51)«189/190»:614.1

**А.В. Католик
В.І. Панченко**

**МЕДИКО-САНІТАРНИЙ ОПИС
ПОВІТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПЕРІОДИКИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

У статті розкриті характерні риси медико-санітарного стану повітів Чернігівської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Особлива увага приділена висвітленню маловідомих фактів протиепідемічної діяльності земських установ, аналізу рівня захворюваності населення та участі земських медиків у боротьбі з епідемічними хворобами на Чернігівщині.

Ключові слова: земство, земський лікар, земський фельдшер, лікарська дільниця, фельдшерський пункт, епідемічні хвороби.

Історія організації санітарної справи на Чернігівщині вже не один десяток років привертає увагу науковців і професійних медиків. Місцеві лікарі на зламі ХХ–ХХІ ст., краєзнавці, сучасні дослідники земської медицини визначили основні напрями протиепідемічної діяльності земських установ як в Україні, так і в Чернігівській губернії зокрема [1]. Але й досі залишається

майже недослідженою земсько-медична тематика місцевих періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме – «Земского врача», «Черниговского Слова», «Черниговской земской недели», «Черниговской земской газеты».

Автори статті, спираючись на чисельні матеріали вказаної періодики (описи повітів, статистичні дані лікарських з'їздів, хроніку та ін.), проаналізували медико-санітарний стан дев'яти з п'ятнадцяти повітів Чернігівської губернії у 1879–1917 рр. та спробували висвітлити маловідомі факти протиепідемічної діяльності земств.

Слід вказати на те, що, починаючи з 1881 р., для лікарських з'їздів у Чернігівській губернії провідні фахівці готували медико-статистичні звіти. Так, земський лікар В.В. Шеболдаєв у своєму описі Конотопського повіту зазначив, що кількість місцевого населення поступово зростала, незважаючи на високий рівень захворюваності. Якщо станом на 1879 р. у Конотопському повіті проживало 118 537 мешканців, то у 1888 р. – вже 139 687 осіб. Протягом 10 років (1879–1889 рр.) у повіті народилося 63 775 дітей, померло 42 625 осіб. Щорічний показник народжуваності в повіті становив у середньому 6 377 осіб, чисельність померлих – 4 262 особи, природній приріст – 2 115 осіб. Показники народжуваності по Конотопському повіту за 10 років склали 50,1 про mille, смертності – 33,4 %, природного приросту – 16,7 %. Водночас показник смертності населення Конотопському повіту був на 3,4 % менший, ніж по Чернігівській губернії (36,8 %). Проаналізувавши ці дані, В.В. Шеболдаєв дійшов до висновку, що «...этот уезд (Конотопский) тратит на организацию земской медицины довольно значительную часть бюджета, и нередко на земских собраниях слышатся такие вопросы: какие результаты даёт земская медицина, понижает ли она процент смертности?». Вочевидь, місцеві з'їзди лікарів мали б з'ясувати, «...чем достигается понижение процента смертности, уменьшением ли детской смертности, ослаблением ли смертности от эпидемий, вследствие уменьшения самих эпидемий, или другими какими-либо причинами...» [2, с. 105–106].

Б.М. Гордон, характеризуючи медико-санітарний стан Борзенського повіту, відмітив, що успіху земської медицини заважали періодичні звільнення лікарів. Як наслідок, жителі деяких дільниць довгий час залишалися без лікарської допомоги. За звітами лікарів 1878–1879 рр. у Борзенському повіті нараховувалося 14 088 хворих, з них до лікарів звертались 10 404 особи, до дільничних фельдшерів – 3 684 особи. Отже, на 1 лікаря Борзенського повіту припадало 2 080 хворих, на 1 фельдшера – 368. У 1879 р. через епідемію дифтериту лікарський з'їзд вирішив

збільшити чисельність фельдшерів у повіті до 25 осіб і додати «разъездные» лікарям, але такі дії земства не дали бажаного результату. На думку Б.М. Гордона, у кожній дільниці вкрай потрібно було відкрити власну «лечебницу». У 1889 р. Борзенський повіт поділявся на 5 медичних дільниць, а «лечебницы» на 8 ліжкомісць функціонували лише в Ічні та Івангороді. Причому в Івангороді послугами «лечебницы» користувалися 46 осіб, тобто у 5,75 разів більше встановлених нормативів [3, с. 733–736].

На 1890 р. населення Борзенського повіту складало 130 тис. осіб, які мали 11 517 десятин землі та 22 046 дворич, де утримували 70 тисяч голів рогатої худоби, коней. Як правило, навесні та восени дворища перед хатами були засмічені попелом, помями, трупами тварин, гноєм, залишками вогнищ тощо. Зневажливе ставлення місцевих жителів до чистоти власних дворич провокувало появу нових епідемій. Тільки на одній Борзенській медичній дільниці у січні 1884 р. було зареєстровано 46 випадків лихоманки, в лютому – 96, березні – 218, квітні – 419, у травні – 456 випадків. Лише з червня рівень захворюваності на лихоманку на цій дільниці поступово знизився [4, с. 115–116].

У 1913 р. Борзенський повіт поділявся вже на 10 лікарських дільниць (6 з яких мали лікарні, одна – «приёмный покой») та 8 самостійних фельдшерських пунктів. На всіх дільницях було прийнято 170 545 амбулаторних хворих, зареєстровано 2 460 ліжкових пацієнтів (36 752 лікарняні дні), здійснено 286 864 відвідування. Серед гострих інфекційних захворювань на першому місці в повіті була дифтерія (1 089 випадків), другому – скарлатина (820), на третьому місці – черевний тиф (248), на четвертому – висипний тиф (66). Лікувальними закладами у 1913 р. взято на облік 1 677 хворих на туберкульоз легенів, з інших хвороб – 633 особи. Серед венеричних захворювань найбільш поширеним був сифіліс: на Ядутинській дільниці (1,29 % від усіх хвороб), Велико-Загорівській (0,81 %), Івангородській (0,60 %), на інших дільницях – не більше 0,5 %. Медики повіту підкреслювали, що «...в общем же, просматривая отчёты за прежние годы, приходится отметить, что инфекционные заболевания в уезде держатся довольно прочно» [5, с. 4].

Медичні дільниці Остерського повіту за 1913 рік прийняли 163 718 хворих, зафіксували 245 144 відвідування. На першому місці серед заразних хвороб повіту був грип (6 393 випадки – 2,69 % від усіх хвороб), на другому – дифтерія (1 793 – 0,73 %), на третьому – коклюш (1 559 – 0,64 %) і сифіліс (1 231 – 0,60 %). Найбільше навантаження по кількості хворих припадало на Остерську лікарську дільницю (28 901 особа), Гоголевську (26 835) та Семиполковську (19 552) дільниці, а з

фельдшерських дільниць – на Димерську (12 114 осіб), Вишенську (10 395) та Сваромську (8 929). В с. Красиловка у 1913 р. зареєстровано найбільшу кількість хворих на висипний тиф (88 осіб). За даними лікарів Остерського повіту найбільше навантаження по кількості хворих протягом року припадало на січень (22 161 осіб), березень (22 190), травень (20 052 осіб) та липень (22 109) [6, с. 5].

Відповідно до звіту Чернігівської повітової земської управи за 1913 р. в повіті виявлено 4 495 випадків захворюваності на грип, а також 1 827 хворих на малярію. Найбільша чисельність заразних хворих перебувала на Пакульській, Козлянській та Березинській дільницях. На дифтерію у 1913 р. хворіло 688 мешканців повіту, з них найбільше хворих проживало на Пакульській, Березинській дільницях, найменше – на Редьковській медичній дільниці. Найбільшу кількість хворих на бугорчатку було зафіксовано на Роїшенській медичній дільниці (308 осіб). Скарлатиною в Чернігівському повіті був заражений 381 житель, більшість хворих проживала на Горбівській дільниці. Також населення повіту страждало від черевного тифу (зафіксовано 198 випадків), висипного тифу – 7 (з них 6 випадків на Янівській дільниці), віспи натуральної – 19 випадків, з них – 11 на Антоновичській дільниці. За 1913 р. усього по Чернігівському повіту зареєстровано 12 130 випадків епідемічних захворювань на 155 570 осіб населення повіту, що складало 7,8 % від загальної кількості хворих [7, с. 5–6].

За 1916 р. у Кролевецькому повіті зафіксовані епідемії дизентерії (116 випадків), висипного тифу (30 випадків) та натуральної віспи. На Алтинівській дільниці з 18 хворих померло 4 особи (22,2 %) [8, с. 5–6]. У вересні 1917 р. в Глухівському повіті, включаючи повітове місто, лютувала епідемія дизентерії, жертвами якої стали 1 тис. мешканців, зафіксовані навіть смертельні випадки [9, с. 3]. За повідомленням медичного персоналу в с. Неданчичі Чернігівського повіту упродовж лютого 1917 р. зросла захворюваність селян на натуральну віспу (2 особи) та скарлатину (30 осіб) [10, с. 4]. У с. Чеплеевка Кролевецького повіту в серпні 1917 р. на дизентерію захворіло 16 осіб, з них одна людина померла [11, с. 3].

Епідемічна загроза постійно вносила корективи в структуру медичних кадрів Чернігівської губернії. Станом на 1890 р. у Глухівському повіті проживав лише 1 лікар (м. Глухів), другий лікар завідував міською земською лікарнею. Перші від повітового центру медпункти були розташовані на відстані 50 верст. У 9 волостях повіту земством поселено по одному фельдшеру на кожну волость з умовою їхнього місцеперебування у волосних селах. Ці фельдшери працювали за терміновим викликом та виїжджали у сільську місцевість один раз на місяць. Глухівські земські збори у 1889 р.

вирішили поселити ще 3-х лікарів у 3-х дільницях повіту (м. Янполь, села Єсмань, Ярославець) з подальшим влаштуванням у цих місцевостях аптек та «приёмных покоев», що мали б стати осередком сільських лікарень. З наявної кількості фельдшерів у повіті залишили всього дев'ять осіб, а тих фельдшерів, хто проживав у вищевказаних місцевостях, перевели на посади «аптечних фельдшерів». Вони були зобов'язані завжди знаходитися у «приёмных покоях», допомагати лікарю та виготовляти ліки [12, с. 135].

Звичайно, з початком воєнних дій в Європі дефіцит медичних кадрів став більш відчутним. Станом на 1915 р. у Городнянському повіті нараховувалося 8 лікувальних установ та 7 самостійних фельдшерських пунктів. У зв'язку з призовом лікарського персоналу на фронт, з восьми медпунктів повіту функціонувало лише три. За таких обставин земством прийнято рішення, що медичну допомогу будуть надавати лікарі з сусідніх дільниць. У 1915 р. повітовими дільницями було прийнято 116 991 хворого, зареєстровано 148 847 пацієнтів, здійснено 108 170 відвідувань. Варто зазначити, що найбільшу частку (14,8%) з цих випадків складали заразні хвороби. У лікувальних установах повіту медичну допомогу отримували 919 стаціонарно хворих, народилось 487 осіб, зроблено 18 667 віспощеплень та проведено 7 028 операцій. На жаль, за звітами лікарів у повіті бракувало не тільки медиків, а й перев'язувального матеріалу, лікарняні приміщення були непристосовані до воєнних умов, і тому «...все перечисленные причины делают врача совершенно бессильным, сужая его работу...» [13, с. 5].

У 1915 р. Новгород-Сіверський повіт поділявся на 8 медичних та 3 фельдшерські дільниці. До війни тут працювали 8 лікарів і 18 фельдшерів, але з 1914 р. три повітових лікарів були призвані на фронт, 2 направлені до завідування лазаретами Всеросійського земського союзу для поранених та хворих воїнів у м. Новозибків, 3 фельдшера залишили службу в земстві, один помер. Для медичного обслуговування дільниць та 2-х лікарень у мм. Новозибків та Семенівка залишилось тільки 3 лікарів та 12 фельдшерів. Усі спроби земської управи заповнити цю кадрову прогалину залишалися невдалими, що спричинило вже восени 1914 р. появу спалахів черевного, висипного тифу, віспи, скарлатини. Завдяки зусиллям медперсоналу вдалося подекуди подолати зростання віспи та скарлатини, але тиф продовжував охоплювати нові місцевості. Крім того, під час виконання професійних обов'язків тифом захворіли 2 фельдшера, один з яких помер. Задля ліквідації епідемічних наслідків Новгород-Сіверська земська управа звернулася

до губернатора з проханням терміново відрядити у повіт епідемічний загін [14, с. 3].

Зростання захворюваності населення вимагало чималих коштів на утримання фельдшерського персоналу. Так, станом на 1913 р. у Стародубському повіті проходили службу 24 фельдшера: 15 повітових фельдшерів, 4 спеціаліста у Стародубській лікарні, при Погарському, Воронковському, Кистерському «приёмных покоях» – по одному фельдшеру, при Гарцевській, Стародубській амбулаторіях – по одному фахівцю. Стаціонарний фельдшер лікарні отримував 400 рублів на рік, запасні фельдшери – 300 руб., повітові з курсами фельдшерської школи та званням медичного фельдшера – 300 рублів, 36 руб. «квартирных», 60 руб. «разъездных». Фельдшери, які не мали медичної освіти через призов на військову службу, отримували від земства річну платню з «квартирними» та «разъездными» в розмірі 300 руб., фельдшериці-акушерки – 420 руб. Фельдшерам, які закінчили курси, земство встановило надбавку за вислугу п'яти років у розмірі 30 копійок (термін виплати надбавки встановлений земськими зборами ще з 1 січня 1896 р.). З 22-х фельдшерів повіту закінчили фельдшерську школу лише 12, 10 спеціалістів прийшли з військової служби. По всіх дільницях Стародубського повіту в 1913 р. фельдшерами було прийнято 34 789 мешканців, віспощеплення зроблено 8 783 особам [15, с. 4].

Інколи проти епідемічних заходів спонукали місцеву владу до внесення певних змін у товарно-грошові відносини. На одному зі своїх виступів губернатор М.О. Маклаков повідомив про закриття деякими санітарними комісіями місцевих ярмарків через розповсюдження холери. Такий підхід, на думку лічильника губернії, «может нарушить экономическую жизнь и озлобит население», адже за своїм змістом позбавляв місцеве купецтво реальних прибутків, а жителів – доступу до усталеної системи купівлі-продажу. Губернатор вважав, що завдяки заздалегідь проведеним санітарним заходам (як у м. Носовка) ярмарки не будуть провокувати спалахи заразних хвороб. Посилаючись на цей приклад, губерньська санітарно-виконавча комісія прийняла постанову про недоцільність закриття ярмарок. Головним недоліком у боротьбі з холерою комісія визнала наявність саме недостатньої кількості санітарів у сільській місцевості, де за хворими було нікому доглядати, а місцеві жителі не мали бажання навіть перенести постраждалого до хати або бараку. Напрочуд, у с. Салтикова Дівиця Чернігівського повіту хворих замість санітарів транспортували поліцейські, один з яких невдовзі захворів на холеру [16, с. 1].

Переглядаючи сторінки місцевої періодики, ми знаходимо фрагменти гострої критики, адресованої місцевій владі за бездіяльність у проти епідемічній

сфері. Під час вирування епідемії черевного тифу в Конотопському повіті (лютий 1910р.) кореспонденти «Черниговского Слова» засвідчили, що заразне відділення інфекційної лікарні переповнене хворими та за дорученням міської влади «спешно строят летний барак». Однак м. Конотопу вкрай потрібен артезіанський колодязь, але через брак коштів «...городская дума тянет этот вопрос до бесконечности». У цій же публікації згадано про те, що у 1905 р. міська дума невідкладно надала субсидію для Конотопського комерційного училища в розмірі 1,5 тис. рублів. Щороку цей навчальний заклад отримував гарантовану грошову допомогу від міської влади, загальна сума якої на 1910 р. склала 6 тис. рублів. За висловом журналістів, цих коштів «...с лихвой бы хватило на устройство артезианского водоснабжения» в місті, а не тільки для обслуговування «евреев-товарищей» [17, с. 2].

Не менш цікавою темою для дослідження є діяльність губернських санітарних загонів. 27 червня 1910 р. в с. Києнка поблизу Чернігова прибув санітарний загін, який складався з лікаря Шатова та студента Васютинського. Цей загін був переведений з м. Носовка, де епідемія холери на той час вже зійшла нанівець. Увечері голова Чернігівської губернської земської управи Н.П. Савицький із санітарним загonom обійшов усі заражені хати села, де було виявлено 4 хворих та 7 померлих. Оглядаючи с. Києнка, медико-санітарна комісія відмітила, що серед місцевого населення панував панічний страх заразитися холерою. Свідченням смертельної небезпеки є опис комісією жахливого стану однієї сім'ї, в якій від холери померли дід, батько, і дитина та залишилася живими заражена мати і троє дітей: «Мать лежит в тяжёлой форме холеры, впадая по временам в бессознательное состояние. Около неё лежат трое детей уже больных поносом и рвотой. Дети едят и пьют из одной чашки с матерью, тут же стоит ведро с извержениями, а над всем этим жужжат рои мух, покрывают лицо больной, лезут в рот детям и в миску с какой-то похлёбкой. Соседи боятся подойти к хате». Страхітливі факти зараження холерою змусили загін поповнити свій склад ще одним санітаром. За дорученням Н.П. Савицького з Чернігівської губернської земської лікарні до села була відправлена підвода з усіма необхідними речами для санітарного загону [18, с. 2].

Без сумніву, не можна недооцінити самопожертву земських медиків у боротьбі з епідеміями. М.М. Котельников свого часу зазначав, що «...главными защитниками общества являются... земские врачи, которые стоят непосредственно лицом к лицу с опасностью, в деревнях, селах – возле самых очагов заразы, ...участковые земские врачи – точно сторожевые на поле битвы – первые возвещают о появлении опасности и первые вступают в борьбу с ней, нередко жертвуя жизнью...» [19, с. 3]. На доказ

цього вислову ми маємо згадку жителів Борзни про діяльність місцевого лікаря С.С. Семенова: «...что сказал, то и свято, ...мягкий, к нему ездят из других уездов, даже делает операции после киевских докторов... Если он оставит Борзну – будет очень печально для борзенцев» [20, с. 2–3].

У липні 1910 р. за допомогою лікаря Старченка в с. Редьковка Чернігівського повіту під час епідемії холери були вчасно проведені щеплення, з профілактичною метою розклеювалися листівки, а селянам заготовлювали переварену воду. Прикро, але оцінюючи ці протиепідемічні заходи, доктор Альфред Розенель визнав організацію земської медицини в повіті незадовільною через відсутність достатньої кількості лікарів, халатів, білизни, рушників, медикаментів. Також повітове земство не підтримало слушну пропозицію лікарів про влаштування у сільських школах чайних пунктів та було націлене «...не истратит лишней копейки» на розвиток медичної галузі [21, с. 2].

Таким чином, наведені дані й факти вкотре підтверджують усю складність епідемічної ситуації на Чернігівщині часів земських реформ. Досліджуючи медико-санітарний стан повітів губернії, в полі зору науковців мають бути як статистичні показники та відповідні дії земства, так і конкретні персоналії – земці, лікарі, фельдшери. Це дасть можливість в подальшому «олюднити» історію медицини та наблизити її практичне значення до потреб сучасного суспільства.

Посилання

1. Груша А.М. Развитие медицины та фармацевтики на Чернігівщині / А.М. Груша, С.В. Пасталица, М.М. Дуля. – Чернігів: Деснянська правда, 2003. – 48 с.; Мірошніченко Д.А. Земська медицина на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст.: формування профілактичного напрямку: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Д.А. Мірошніченко. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 23 с.; Католик А.В., Панченко В.І. Протиепідемічна діяльність земських зборів Чернігівської губернії у 1915–1917 рр. / А.В. Католик, В.І. Панченко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 82 (№ 3). – С. 26–31.
2. Шеболдаев В. Движение народонаселения в Конотопском уезде Черниговской губернии за последние десять лет (1879–1887 г.) / В. Шеболдаев // Земский врач. – 1890. – № 6. – 9 февраля. – С. 105–107.
3. Гордон Б. Очерк развития земской медицины в Борзенском уезде / Б. Гордон // Земский врач. – 1889. – № 46. – С. 733–736.
4. Где и как мы живем (письма земца из деревни) // Земский врач. – 1890. – №6. – 9 февраля. – С. 115–116.
5. Земская медицина в Борзенском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – №15. – 10 апреля. – С. 4.
6. Заболеваемость в Остерском уезде в 1913 г. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 16. – 17 апреля. – С. 4–5.
7. Заболеваемость в Черниговском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 6. – 6 февраля. – С. 5–6.
8. Эпидемические заболевания в Кролевецком уезде в 1916 г. // Черниговская земская газета. – 1917. – №10. – С. 5–6.

9. По Черниговской губернии. Дизентерия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 68. – С. 3.
10. Земская хроника // Черниговская земская газета. – 1917. – № 17. – С. 4.
11. По Черниговской губернии. Дизентерия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 58. – С. 3.
12. Хроника и Смесь // Земский врач. – 1890. – № 7. – 16 февраля. – С. 135.
13. Из медико-санитарного отчёта Городнянского уездного земства за 1915 год // Черниговская земская газета. – 1917. – № 10. – С. 5.
14. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 14. – 3 апреля. – С. 3.
15. Земские фельдшера в Стародубском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 14. – 3 апреля. – С. 4.
16. Губернская санитарно-исполнительная комиссия // Черниговское слово. – 1910. – № 1041. – 29 июня. – С. 1–2.
17. Корреспонденция «Черниговского Слова». г. Конотоп (Черниговская губерния) // Черниговское слово. – 1910. – № 927. – 4 февраля. – С. 2.
18. Корреспонденция «Черниговского Слова» // Черниговское слово. – 1910. – № 1041. – 29 июня. – С. 2.
19. О борьбе с эпидемиями (врач М.Н. Котельников) // Черниговское слово. – 1910. – № 999. – 5 мая. – С. 3.
20. Корреспонденция «Черниговского Слова». Борзна // Черниговское слово. – 1910. – № 1048. – 8 июля. – С. 2–3.
21. К борьбе с холерой // Черниговское слово. – 1910. – № 1045. – 4 июля. – С. 2.

Католик А.В., Панченко В.И. Медико-санитарное описание уездов Черниговской губернии (по материалам местной периодики конца XIX–начала XX в.)

В статье рассмотрены характерные черты медико-санитарного состояния уездов Черниговской губернии конца XIX – начала XX в. Особое внимание уделено освещению малоизвестных фактов противозидемической деятельности земских учреждений, анализа уровня заболеваемости населения и участия земских медиков в борьбе с эпидемическими болезнями.

Ключевые слова: земство, земский врач, земский фельдшер, врачебный участок, фельдшерский пункт, эпидемические болезни.

Katolyk A.V., Panchenko V.I. Medical and sanitary description of the countries of Chernihiv province (based on local periodicals at the end of the XIX - the beginning of XX centuries)

The article describes the characteristics of medical and sanitary condition of the countries of Chernihiv province at the end of 19th-beginning of the 20th century. Particular attention is given to the coverage of little known facts of anti-epidemic activities of rural institutions, the analysis of the morbidity level of the population and the participation of rural doctors in the fight against epidemic diseases in Chernihiv region.

Key words: zemstvo, a rural doctor, a rural paramedic, medical station, first aid station, epidemic diseases.

04.03.2016 р.

УДК 94(477):614.4(616.932)«18/190»

С.Г. Бойченко

СЛІДАМИ МИНУЛИХ ЕПІДЕМІЙ У ЧЕРНІГОВІ: ХОЛЕРА

Стаття присвячена аналізу захворюваності населення Чернігова на холеру у XIX – на початку XX ст. Вивчено основні причини виникнення та шляхи розповсюдження інфекції у регіоні. Визначено загальні та статево-вікові показники смертності населення, ефективність соціально-профілактичних заходів боротьби з холерою.

Ключові слова: історія, Чернігів, епідемія, холера, захворюваність, смертність, населення.

Захворюваність населення є показником соціально-економічного розвитку країни, невід'ємною складовою рівня та якості життя людей. Це динамічний процес, який може призвести до значних економічних втрат суспільства і зменшення його чисельності. Захворюваність є основною причиною смертності, що негативно впливає на здоров'я майбутніх поколінь. Її показники – один із найбільш інформативних критеріїв санітарно-гігієнічної культури, діяльності органів влади, закладів охорони здоров'я та ефективності проведення лікувальних та соціально-профілактичних заходів.

Актуальність дослідження зумовлена соціально-економічними негараздами, які спостерігаються останнім часом в Україні, що призводять до зниження рівня і якості життя, погіршення стану здоров'я та підвищення смертності населення. З огляду на це вивчаються всі причини, фактори та показники смертності, пов'язані з епідеміями холери, а також ефективність боротьби з інфекцією в адміністративному центрі Чернігівської губернії упродовж XIX – на початку XX ст.

Певне уявлення про холерні епідемії у Чернігівській губернії дає комплекс актуалізованих джерел, які доцільно поділити дві групи. До першої відносяться статистичні документи (звіти чернігівських губернаторів, чернігівської міської управи та метричні книги), в яких міститься інформація про хід епідемії, захворюваність та смертність населення. У другу групу входять публікації регіональної періодики кінця XIX – початку XX ст., які висвітлюють заходи боротьби з холерою.

Взаємовплив смертності та ступінь розвитку суспільства, що позначався на рівні життя населення, відображено у працях Б. Миронова. К. Васильєв та К. Токаревич зосередили увагу на епідеміях та смертельних інфекційних захворюваннях. Вивченню причинному, сезонному та віковому аспектам смертності в українських містах в імперську добу присвячено роботи А. Меркова, А. Рашина, І. Робак, О. Хабарової та інших. Методи боротьби з холерою у Чернігівській

губернії висвітлила у своїй роботі Л. Шара [1].

Епідемії чуми та холери вважалися надзвичайним лихом у всі часи. Перші нормативно-правові акти, спрямовані на боротьбу з епідеміями, з'явилися у колишній Російській імперії в середині XVIII ст. й регламентували правила поховання померлих від інфекційних захворювань та карантинні заходи. Загалом з 1830 р. по 1925 р. було зафіксовано 6 холерних епідемій, які спричиняли високу смертність. Тільки за одну епідемію 1830–1831 рр. померло 230 тис. населення, у 1848 р. – 700 тис., у 1892 р. – 300 тис. Загалом за офіційними даними упродовж 1823–1925 рр. від холери померло 2300000 осіб [2, с. 249].

У Чернігові холера була зафіксована у 1831, 1848, 1853, 1855, 1872–1873, 1892, 1893 рр. та 1910 роках. Епідемія, що прокотилася Європою протягом 1830–1831 років, була найсильнішою. Влітку вона охопила 48 губерній імперії. Розповсюдженню хвороби сприяла російсько-турецька війна, особливо по поверненню військових з фронтів додому. Вона виникла також серед війська, надісланого для придушення польського повстання у 1830 р.

Апогей холери в Україні припадає на 1831 р. Цього року через Борзенський повіт вона потрапила до Чернігівської губернії [3, с. 62–70]. Відсутність метричних книг не дає точно визначити рівень смертності населення Чернігова від хвороби. Згідно із записами про померлих Воскресенської та Христо-Воздвиженської церков епідемія тривала з травня по жовтень 1831 р. [4]. У Чернігові перший смертельний випадок був зафіксований 16 січня, останній – 14 жовтня 1831 р. З 75 померлих 58 належало до військових нижніх чинів, 17 – до цивільних осіб, з них – 56 чоловіків та 19 жінок. Випадків смерті від холери дітей у віці до 10 років не було зафіксовано. Вона вважалась хворобою людей переважно робочого віку, тобто уносила життя, в основному, працездатних: рекрутів, солдат чернігівського гарнізону, козаків віком від 17 до 72 років. Найвища смертність була зафіксована серед чоловіків у віці від 20 до 40 років. Смертність мешканців від холери у цих парафіях склала 19,2 % від загального числа померлих. Смертність чоловіків відносно жінок виражалася у співвідношенні 3:2 [5, с. 63]. Про масштаб епідемії у місті свідчило відведення спеціального кладовища, що забезпечувало захист людей від зараження.

У метричних книгах Чернігова поряд із записами причин смерті від холери зустрічаються інші записи від «гнійної гарячки» та «кривавого проносу». Припускаємо, що тут мала місце власне холера, оскільки рясне виділення з організму рідини викликає температуру, пронос та блювоту.

Узагальнивши епідеміологічні спостереження, досвід учасників боротьби з холерою, результати розтинів померлих, тодішні медики прийшли до висновку, що хвороба передавалася через контакти із хворими, повітря, воду, речі. Лікарі висказувалися

за необхідність проведення карантинних заходів.

Упродовж 1853–1855 рр. холера особливо лютувала в Криму за часів Кримської війни. Тоді ж спалахи холери у Чернігові зафіксовані у метричній книзі Катерино-Покровської церкви [6]. Протягом червня – жовтня 1853 р. від хвороби померло 13 городян віком від 18 до 72 років (10 жінок та 3 чоловіки): міщан, селян, чиновників та військових нижніх чинів. Вони склали 13,5 % від загальної кількості померлих. Епідеміологічну ситуацію загострила скарлатина, яка протягом серпня – листопада позбавила життя 24-х дітей віком до 8 років. У серпні 1855 р. від холери померло 12 мешканців віком від 22 до 33 років (6 чоловіків, 3 жінки, 3 дитини віком від 2 до 6 років), що склало 11 % від загального числа смертей.

Внаслідок відсутності документальних джерел важко визначити масштаби епідемії холери у Чернігові у 1872–1873 рр. Із записів метричної книги Казанської церкви про померлих за 1872 р. відомо, що причиною смерті 4-х осіб вказано саме цю хворобу [7]. Для боротьби з епідемією у місті було створено 9 дільниць на чолі з відповідальними лікарями І. Демидовичем, Д. Лавриненком, І. Лагодою, П. Щитковим та ін., яким допомагало по 5 добровольців. Вони щоденно обходили будинки на своїй дільниці, дізнавалися про самопочуття мешканців, контролювали санітарно-гігієнічний стан, забезпечували прибирання відповідної міської території [8, с. 171–178].

У серпні 1892 р. з Києва через Остерський повіт євреями-торговцями сировини з Нікольської слободи холера знову була занесена до Чернігівської губернії, де захворіло 1874 особи, з яких померло 566 людей. Смертність склала 31,4 % від загального числа хворих [9, 42–45]. У Чернігові спочатку хвороба проявилася 21 вересня 1892 р., коли захворіло троє євреїв, які мешкали біля р. Десни. У тяжкому стані вони були госпіталізовані до холерних бараків, але у той же день померли. Містом поповзли чутки про неминучу смерть у бараках. Ситуація ще більш загострилася, коли городяни почали таємно приховувати хворих [10, с. 1–58]. Для запобігання розповсюдження хвороби земською управою було створено 11 санітарних загонів і виділено спеціальних лікарів, які обходили будинки із зараженими для надання їм відповідної допомоги. Холеру вдалося зупинити 15 листопада. Цьому посприяли ранні морози. Всього у Чернігові було зареєстровано 25 хворих (21 лікувався у холерних бараках, 14 померло).

У звіті про хід епідемії у Чернігівській губернії та заходах боротьби, вжитих губернським земством, повідомлялося наступне. Всі мешканці губернського центру, які захворіли на холеру, проживали виключно на берегах річок Десни та Стрижня, і через бідність та недбальство вживали річну воду. Чернігівський водогін постачав профільтовану «безукоризненно» чисту воду не з річки, а з особливих Бруклінських колодязів. Разом із тим у місті працювала водовоз-

на команда, яка підвозила воду до передмість. Серед городян, що мешкали в інших частинах міста і споживали воду з водогону, жодного випадку захворювання на холеру не було виявлено [11, с. 55–56].

Відомо, що надійним засобом попередження епідемії холери є санітарно-профілактична робота. На сторінках «Земського збірника Чернігівської губернії» протягом 1892–1893 рр. публікувалися рекомендації щодо уникнення захворювання, догляду за хворими, здійснення дезінфекції приміщень. До складу циркулярів «О мерах боротьби с холерой» входив розділ про те, як поводитися з тілами померлих в умовах епідемії: трупи померлих від інфекції мали омиватися, завертатися у простирадло, змочуватися дезінфекційним розчином, кластися якомога скоріше до труни, яку мали забивати наглухо. Воду після омивання тіла покійника обробляли розчином сулеми. Заборонялося цілувати небіжчиків, збирати проводяючих у похоронні процесії, проводити тіла на кладовище, влаштовувати поминки. Відспівування покійних у церквах не дозволялося. Після виносу тіла мерця рекомендувалося провести дезінфекцію будинку. Померлих, відповідно до вимог ст. 917 «Врачебного устава», суворо наказувалося ховати на спеціальних кладовищах у безлюдному та віддаленому від міста місці [12, с. 7–13; с. 117–135].

З метою контролю за проведенням карантинних заходів чернігівське земство звернулося за підтримкою до духовенства. За спеціально підготовленим єпархіальним керівництвом указом священники повинні були повідомляти лікарям про кожного хворого та померлого від холери у своїй парафії, а також переконувати населення виконувати вимоги медиків. Духовенству належало відправляти у церквах спеціальні служби за помилування.

Чернігівський земській лікар В.Л. Жданович у публікації «Зараза и заразные болезни» описав та висміяв існуючі серед населення повір'я різних народів з приводу зараження холерою [13, с. 39–62]. За віруванням більшості чума та холера являлися у вигляді жінки з косою, якою косила свої жертви. За кавказьким повір'ям чума приходила кожні сім років. Перед її появою можна було зустріти двох вершників, один з яких одягнений у червоний одяг з червоною палкою у руках, а інший – у чорний одяг з чорною палкою. Коли вони входили до будинку, то палками позначали людей та худобу, обписуючи їх тіла невідомими знаками. Якщо писав чорний вершник, то людина була приречена на смерть, якщо червоний – на спасіння. Польське повір'я зображувало передвісницю чуми у вигляді жінки на колесниці, запряженій двома кіньми. Переїжджаючи через населений пункт, вона раптово простягала руку з червоною хусткою у відкриті двері або вікна будинку, після чого всі у ньому мали померти.

На основі народного сприйняття склалися обряди

попередження захворювання людей та худоби «повальними болезнями», яких дотримувалися, особливо, у сільській місцевості. Вночі жінки у білих сорочках з розпущеним волоссям з кочергами, захватами та дубинками, пританцьовуючи, виривали рів навкруги поселення, сподіваючись, що хвороба не перейде через межу. Якщо при цьому вони зустрічали будь-яку тварину, то вбивали її, вірячи, що це і є сама смерть. Такі колективні обряди демонстрували стійку народну віру у можливість «профілактики» смерті від хвороб.

У травні 1893 р. на шпальтах «Черниговских епархиальных известий» лікар-гомеопат опублікував свої спостереження та нотатки про заходи попередження та лікування холери. Він зосередив увагу читачів на шляхах зараження, симптомах хвороби, особистій гігієні тіла, чистоті оселі, дотриманні здорового образу життя та харчової поведінки, а також рекомендував вживати міцний відвар кави [14, с. 387–397].

Холеру вдалося вгамувати у 1893 р. (було зафіксовано лише 2 смертельні випадки) [15, арк. 238–275], але 1894 р. вона знову повернулася. Зі 175 хворих у губернії 71 людина померла. Того року у Чернігові від різних інфекційних захворювань померло 130 чоловік [16]. Для лікування використовували холерні бараки (існуючі та новозбудовані) і тимчасові лікарняні пункти у спеціально орендованих приміщеннях [17, с. 64].

Уповодж 9 травня – 1 вересня 1910 р. у Чернігівській губернії тривала епідемія «азіатської холери». Для боротьби з нею чернігівським губернським земством було організовано 8 холерних бараків, у тому числі один з них на 25 ліжок у Чернігові [18, арк. 11], залучено додатковий медичний персонал (лікарів, студентів, фельдшерів). Відповідно до записів метричних книг Іллінської, Вознесенської та Казанської церков Чернігова від холери померло 25 осіб, з них 18 – у губернській лікарні [19, арк. 165–166]. Смертність від хвороби склала 10 % загальної кількості померлих у губернському місті.

Отже, протягом XIX – на початку XX ст. розповсюдження холери у Чернігівській губернії і її адміністративному центрі відбувалося через хворих військових, що поверталися додому після участі у бойових діях, торговельні зв'язки по транзитних шляхах з боку Києва, по Московсько-Київському тракту, мігрантів. Епідемія розпочиналася з прилеглих до тракту повітів, тривала, зазвичай, з весни до осені, загострюючись у червні-серпні, і припинялася з початком похолодання. Це пояснюється певними умовами існування холерних вібріонів, які, потрапляючи в організм людини разом з їжею та водою, виділяють токсини, що інтенсивно розмножуються та всмоктуються у кров у спекотну погоду [20, с. 45]. Епідемія

холери ніколи не залишала рецидивів зараження, проте інтенсивність захворювання у різні роки була неоднаковою. Найбільшу кількість померлих склали люди працездатного віку, зокрема доросле населення чоловічої статі.

Одним зі складних залишалося питання фінансування заходів по боротьбі з холерою, відповідальність по проведенню яких покладалася на Чернігівську міську думу та губернське земство. Кошти міського бюджету були направлені на локалізацію та приборкання хвороби шляхом призначення попечителів-лікарів для контролю за певними міськими ділянками, побудову холерних бараків та оренду спеціальних приміщень для ізоляції хворих та їх транспортування, контроль за санітарним станом приватних будинків та їх мешканців, організацію протихолерної кампанії у пресі. Так на приборкання холери у 1892 р. Чернігівська міська дума виділила з бюджету 8000 тис. руб., у 1893 р. – 10000 руб. [21, с. 171–178]. До цього також були залучені добровільні пожертвування міщанської управи, єврейської громади та приватних осіб. Під час епідемій ліки у аптеках Чернігова продавалися зі знижкою до 25 %. Відомо, що під час епідемії 1872–1873 рр. пан П. Задержальд здешевив ліки на 20 %. Втім, епідеміологічна ситуація у адміністративному центрі була кращою, ніж у деяких повітах Чернігівської губернії.

Таким чином, Чернігів упродовж XIX – на початку XX ст., попри його адміністративний статус, залишався провінційним містом з низьким рівнем життя та санітарно-гігієнічної культури. Стан добробуту його мешканців помітно впливав на рівень захворюваності і смертності. На початку XIX ст. смертність від холери знизилася, що було пов'язано з ростом культури населення та покращенням його санітарного та медичного обслуговування.

Посилання

1. Васильев К.Г. История эпидемий в России (материалы и очерки) / К.Г. Васильев, Л.Е. Сегал [под ред. проф. А.И. Метелкина]. – М.: Медгиз, 1960. – 400 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. – 3-е изд. / Б.Н. Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.; Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII–XIX ст.) / І.Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.; Токаревич К.Н. По следам минувших эпидемий / К.Н. Токаревич, Т.И. Грекова. – Л.: Лениздат, 1986. – 102 с.; Хабарова О.В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя при помощи базы данных (по материалам метрических книг) / О.В. Хабарова // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. – М., 2008. – С. 115–133.; Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.
2. Токаревич К.Н. По следам минувших эпидемий / К.Н. Токаревич, Т.И. Грекова. – Л.: Лениздат, 1986. – 102 с.
3. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 5 (май). – С. 62–70.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 272, 159 арк.; ф. 679, оп. 1, спр. 281, 534 арк.

5. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России / С.А. Новосельский. – Петроград: Тип. м-ва вн. дел, 1916. – 208 с.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 287, 275 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1238, 210 арк.

8. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.

9. Обзор Черниговской губернии за 1893 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1894. – 73 с.+8 стат. вед.

10. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8–9–10 (август–сентябрь–октябрь). – С. 1–58.

11. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8–9–10 (август–сентябрь–октябрь). – С. 55–56.

12. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 6–7 (июнь–июль). – С. 7–13; 1893. – № 2 (февраль). – С. 117–135.

13. Жданович В.Л. Зараза и заразные болезни / В.Л. Жданович // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3 (май). – С. 39–62.

14. Врач Гемеопат. Наблюдения и заметки о мерах и предупреждению и лечению холеры / Врач Гемеопат // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 12 (25 июля). – Часть неофициальная. – С. 387–397.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 972, арк. 238–275.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 977, 495 арк.

17. Обзор Черниговской губернии за 1893 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1894. – 73 с.+8 стат. вед.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 748, арк. 11.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1424, арк. 165–166.

20. Васильев К.Г. История эпидемий в России (материалы и очерки) / К.Г. Васильев, Л.Е. Сегал [под ред. проф. А.И. Метелкина]. – М.: Медгиз, 1960. – 400 с.

21. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.

Бойченко С.Г. По следам минувших эпидемий в Чернигове: холера

Статья посвящена анализу заболеваемости населения Чернигова холерой в XIX – в начале XX вв. Изучены основные причины возникновения и пути распространения инфекции в регионе. Определены общие и возрастно-половые показатели смертности населения, эффективность социально-профилактических методов борьбы с холерой.

Ключевые слова: история, Чернигов, эпидемия, холера, заболеваемость, смертность, население.

Boichenko S.H. In the footsteps of past epidemics in Chernihiv: cholera

In the article cholera incidence rate across the population of Chernihiv in XIX – early XX century is analyzed. The main causes of occurrence and channels of infection in the region are examined. The common and age-gender rates of regional mortality are identified. Also, the effectiveness of social and preventive methods of cholera controlling are determined.

Key words: history, Chernihiv, epidemic, cholera, incidence rate, mortality, population.

27.01.2016 p.

Н.М. Дмитренко

**НІЖИНСЬКЕ МІСЬКЕ
ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У СПРАВІ
«ЗБЕРЕЖЕННЯ НАРОДНОГО ЗДРАВ'Я»
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті висвітлені співпраця міських думи та управи в справі покращення медичного обслуговування населення Ніжина, запровадження та контроль за дотриманням протиепідемічних заходів і санітарних норм.

Ключові слова: *міське самоврядування, медицина, санітарія.*

Реалії сьогодення вимагають радикальних змін у системі органів місцевого самоврядування, повернення їм давно утрачених самоврядних функцій. Головною метою цих змін має бути створення такої структури органів міського громадського управління, яка б ефективно сприяла розвитку соціальної та економічної складової суспільства. Необхідність усвідомлення наступниками досвіду управлінської культури зумовлює актуальність теми дослідження.

Об'єктом даного дослідження є Ніжинські міські дума та управа в період модернізації міського громадського управління відповідно до Положень 1870 та 1892 років. Головну увагу в дослідженні приділено практичній співпраці міських думи та управи у справі створення доступної системи охорони здоров'я, запровадження низки лікувально-профілактичних заходів та санітарних норм. Дослідження даної проблематики можна зустріти в сучасних містознавчих студіях Є. Страшко, О. Рахно, В. Ємельянова, В. Кулик, О. Сидорович [1].

Враховуючи потреби городян у покращенні медичного обслуговування та санітарного стану міста, у лютому 1879 р. міська дума прийняла рішення щодо створення постійної санітарної комісії з 6 членів – гласних думи. «Ее обязанностью есть сохранение народного здоровья», – як було зазначено у журналі засідань міської думи. Головою санітарної комісії був обраний думський гласний полковник П.Н. Жердев, її членами стали П.Ф. Кушакевич, Я.П. Росланевський, В.П. Миловидов, П.О. Струсевич, П.Ф. Кордюков та К.Н. Руфін [2, арк. 24]. За місяць комісія надала міській управі перелік профілактичних заходів боротьби з можливим розповсюдженням епідемічних захворювань. Домовласників зобов'язували почистити свої подвір'я, осіб, які ігнорували ці розпорядження, чекало складання актів з послідовним покаранням. Разом з тим до таких порушників викликались підрядники для чистки подвір'я, але за рахунок власника. Про стягнення грошей на користь підрядника подавались позови до мирового суду. Плоші, мости (окрім Земського) та набережна прибирались за рахунок міської казни. Прибирання ж вулиць по-

кладалось на домовласників, але при цьому місто зобов'язувалось влаштувати стічні канали та впорядкувати осушені місця. Розглянувши запропоновані санітарною комісією заходи та визнавши їх ефективними, дума та управа прийняли спільне рішення щодо поширення їх серед мешканців міста у формі інформаційних листків. Щоб надати документу ваги та засвідчити серйозність намірів у дотриманні цих санітарних норм, друкувався він за підписом міського голови М. Фальковського та членів управи Н. Манцова, (?) Шепеля та Ф. Подковщикова [2, арк. 24].

Влітку 1887 р. міська управа отримала циркулярного листа Чернігівського губернатора щодо правил утримання кішок, собак і запобігання випадків укусів людей лохматими безхатками та розповсюдження хвороб. Деякі пункти цього документа засвідчують гуманне ставлення до тварин та соціальну справедливість до людей: «На улицу собаку выпускать только в наморднике, однако не лишаящем их возможности пить. Введение поголовного сбора с владельцев собак, при чем налог этот мог бы в городах, где содержание собак составляет одну прихоть, быть большего, а в деревнях меньшего размера, где есть надобность в собаках» [3, арк. 2]. У відповідь на лист губернатора управа виклала свої міркування з цього питання: «1) Все собаки, находящиеся вне двора и не имеющие намордник, ошейник или других знаков принадлежности их хозяевам, должны считаться бродячими. 2) Намордники пригодны только для собак цепных пород, как-то: догов, бульдогов, сеттеров и т.п. Что же касается дворовых собак, то таковые должны быть лишены возможности бродить по улицам. 3) Всякий желающий иметь собаку или имеющий уже, должен предоставить в полицию сведения о том и получить значок, какой будет установлен Думой, внести немедленно в городской доход за породистую собаку 1 рубль в год, за дворную – 50 копеек в год. Не сделавший этого, подлежит штрафу в тройном размере. 4) О случаях заболевания собак хозяин должен заявлять в полицию или ветеринару. Если бешеная собака нанесла вред кому-либо – расходы на лечение за счет хозяина собаки. 5) Уменьшению числа бродячих собак будет способствовать и запрет крестьянам и сельским обывателям брать в Нежин собак, привозя на базары и ярмарки продукты» [3, арк. 3].

У цей період частим явищем були епідемії, виникненню яких сприяли складні умови життя і праці, відсутність санітарно-гігієнічних знань. Кінець 70-х років ХІХ ст. позначився епідемією дифтериту. Статистика захворювань в повіті була невтішною: смертність серед захворівших дітей 10-річного віку складала 26 %, серед дітей до 5-ти років – 68 % [4, арк. 15]. У 90-х роках ХІХ ст. набула поширення віспа та тиф. Наприкінці 1890 р. на засіданні міської думи вирішувалось питання закупівлі рідини Коха. Приватний лікар Розенгарт намагався отрима-

ти повноваження на придбання у Берліні новітнього засобу по боротьбі з віспою. На засіданні розгорнулася дискусія про доцільність закупівлі та застосування лімфи Коха. Заслухали думку гласного О.Г. Гржимайло: «Коховская лимфа есть новость в науке. Существует распоряжение правительства, где говорится, что опыты с лимфой Коха могут быть допущены лишь под строгим контролем правительства и личной ответственностью врача в правительственных и общественных заведениях, коих научная обстановка вполне гарантирует применение средств и надлежащее наблюдение за результатами. В Нежине ж, коего научное богатство заключается в земской больнице и частной больнице Розенгарта, не дает права считать себя вполне вооруженными для применения лимфы Коха» [5, арк. 1, 4, 5–5 зв., 6, 7]. Враховуючи незаперечність аргументів, Розенгарту було відмовлено у його клопотанні.

Найбільш вагомим кроком місцевої влади у справі побудови системи медичного обслуговування було влаштування міської лікарні. Влітку 1893 р. міський лікар Г. Наркевич надав санітарно-виконавчій комісії проект створення міської лікарні, діяльність якої мусила будуватися на принципах доступності та безкоштовності надання медичної допомоги. Автор проекту вважав, що доступність медичної допомоги дозволить своєчасно виявляти всі випадки захворювань, а це суттєво вплине на масштаби розповсюдження епідемії. Серед головних завдань майбутньої лікарні було надання медичної допомоги незаможному населенню міста не тільки порадами, але й безкоштовними ліками та боротьба з епідеміями (професійне віспощення, спостереження за розвитком захворювання тощо) [6, арк. 1, 3]. В місті була створена спеціальна комісія, яка і зайнялась вивченням питання спроможності міського бюджету фінансувати цю справу. Відомо, що не всі члени комісії підтримували ідею відкриття такої лікарні. Наприклад, Мойсей Лестровий, гласний міської Думи, пропонував з метою заощадження міського бюджету надати в допомогу земському лікарю міського лікаря та фельдшера, які б вели прийом хворих у земській лікарні в певні години та за певну винагороду [6, арк. 6].

Наприкінці листопада 1893 р. комісія подала до управи доповідь щодо організації міської лікарні для амбулаторних хворих: «Исполняя возложенное поручение, комиссия имеет честь доложить Управе, что по ея мнению Городская лечебница должна быть расположена если не в центральной части города, то не вдали от центра. Необходимо помещение для врача и фельдшера и, кроме того, 3 комнаты: ожидальня, кабинет врача и аптека. Врач работает с 9 часов до 13, в остальное время может заниматься частной практикой. На первый год устройства лечебницы потребуются из городских средств 2000 рублей, а в дальнейшем 1500 рублей. Комиссия полагает, что в возврат этих расходов городу могут идти проценты от греческого

капитала, собранного некогда греками на устройство Нежинской Греческой больницы и за упразднением греческого общества поступивших в распоряжение города, каковых поступает 150 рублей. Установка кружек в лечебнице, куда всякий приходящий по мере сил и желания мог бы опускать пожертвования. С развитием больницы с приходящих состоятельных больных может быть положена плата не свыше 15 копеек, как это установлено в Губернской лечебнице Полтавского земства» [6, арк. 4–5].

Усвідомлюючи, що утримання міста в чистоті запобігатиме виникненню та поширенню епідемічних захворювань, міська влада запровадила інститут санітарних попечителів. Ними обирались вомоді та авторитетні люди (священники, громадські діячі, купці) із розрахунку 1 попечитель на 20 домів [7, арк. 15–16]. Кожен з них отримував «пам'ятку» за підписом міського голови, у якій визначалось коло їх обов'язків: систематичний огляд дорорів, щотижневе надання в управу відомостей про їхній санітарний стан та наявність чи відсутність інфекційних захворювань на ввіреній їм ділянці міста. Вони мали право вимагати від господарів дотримувати своє подвір'я у належному санітарному стані. З 1917 р. санітарний попечитель отримував в управі своєрідний «відкритий лист», що посвідчував його особу та права [8, арк. 9, 19].

У серпні 1897 р. вперше в місті була затверджена посада санітарного лікаря з окладом у 800 крб. на рік [9, арк. 2–2 зв.]. До цього функції санітарного лікаря виконував міський лікар. Робота санітарного лікаря регламентувалась положеннями інструкції, що була складена губернською санітарною комісією у жовтні 1897 р. [9, арк. 3].

Міська управа постійно здійснювала закупівлю медичного обладнання та дезинфікуючих засобів, виділяла кошти на роз'їзди лікаря, безкоштовне забезпечення ліками незаможних хворих [10, арк. 1–2].

Багато уваги в місті приділялось профілактиці інфекційних захворювань та запровадженню елементарних санітарних правил. Публічні місця «прикрашали» інформаційні листки («О мерах профилактики против дизентерии», «Дезинфекция вещей», «Домашняя аптечка»). Серед ніжинців розповсюджувались брошури («Что делать, чтобы не заболеть холерой», «Как необходимо питаться в холерное время»), листки-звернення міського голови до мешканців з проханням утримувати своє подвір'я у належному санітарному стані [11, арк. 12–13].

Наприкінці XIX ст. у Ніжині розпочалося створення ветеринарно-санітарної служби. Було запроваджено контроль за виробництвом м'яса, м'ясних продуктів та ковбасних виробів. Чернігівське губернське правління поширило копію офіційної статті «Общие меры борьбы против распространения чумы рогатого скота», надрукованої в «Урядовому Віснику». У серпні 1885 р. міська дума прийняла

постанову, яка визначала правила перегону тварин (тільки залізницею). У пунктах вивезення тварин «скотопромисленники» повинні були заздалегідь визначати місця для 10-денного карантину поголів'я, мали право випасати та забивати тварин тільки у дозволених для цього місцях [12, арк. 2, 4, 8].

У червні 1900 р. земський ветлікар В. Ентін висловив своє занепокоєння з приводу відсутності могильника для хворих тварин: «Городом выделено два места для этих целей на Обжаровщине и в Канаве по Борзенскому тракту. Они должны быть закрыты, так как место на Обжаровщине соприкасается с ярмарочной площадью, а в Канаве – входит в область того места, где пасется городское стадо. Прошу выделить безопасное место для могильника и специальные подводы для вывоза павших животных» [13, арк. 5]. Ветлікар пропонував ввести контроль за продажем м'яса на місцевому базарі, висловився за категоричну заборону продажу «финнозного свиного мяса», тобто м'яса, що було заражено гельмінтами [14, арк. 1–1 зв.]. Міська управа брала на себе зобов'язання своєчасно інформувати населення про появу чергового спалаху епідемічних захворювань серед тварин та методи боротьби з ними [14, арк. 2].

Якщо в ході проведення ветеринарно-санітарного контролю виявлялися виробники м'ясних продуктів, що порушували існуючі правила, міська управа направляла до них листи наступного змісту: «До сведения городской управы дошло, что Вы для своего заведения убиваете и покупаете свиные туши, не бывшие в ветеринарном осмотре и не оплаченные городским сбором. Вследствие этого городская управа предупреждает вас не допускать убоя свиней у себя дома, а таковой убой производит в городских бойнях, а также покупать свиные туши, их части и сало только с городским клеймом. В противном случае городская управа вынуждена будет закрыть Ваше заведение, так как предметы Вашего приготовления недопустимы к продаже, как не обеспечивающие народного здоровья. При этом управа предупреждает, что ревизии всех колбасных заведений будут частыми и внезапными. Городской голова М. Лилеев» [15, арк. 10–12].

Слід згадати і про діяльність відділення Червоного Хреста, яка особливо активізувалась з початком російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли до міста стали прибувати з Далекого Сходу евакуйовані хворі та поранені воїни. 9 січня 1905 р. голова відділення Червоного Хреста М.І. Лілеєв подав на обговорення до міської думі пропозицію Чернігівського губернатора щодо створення у Ніжині лазарету для поранених. В постанові зазначалось, що: для влаштування лазарету грошей у місті бракує, але багато громадян зможуть долучитися до цієї шляхетної справи. Так був створений Тимчасовий Комітет Червоного Хреста. Його членами стали К.Ф. Гельбе, М.М. Бережков, Г.І. Спаський,

М.П. Гомоляко, М.В. Висоцький, А.І. Литвиненко, Б.М. Лемперт. Головою комітету була обрана поміщиця М.Г. Троцина. Приміщення для облаштування лазарету надав ігумен Благовіщенського монастиря. 25 січня 1905 р. відбулось урочисте відкриття лазарету (п'ять кімнат на 15 ліжок). Щоденне відвідування та лікування хворих безкоштовно взяли на себе лікарі Г.О. Лубченко та Г.А. Наркевич. По закінченні молебну присутні висловили бажання вносити щомісячно добровільні пожертви. Одразу було зібрано близько 700 карбованців. Ініціативу підтримали ніжинські церкви, дворянське зібрання, купецький клуб, офіцери 42-ї артилеристської бригади, вчителі гімназій і шкіл. До вище означеної суми додали ще 2649 крб. 07 коп. Не залишилось осторонь ніжинське купецтво, яке робило пожертви не тільки грошима, але й продуктами та речами (Є.І. Дмитренко, І.І. Д'яченко). Лазарет функціонував майже півтора роки. За цей час на лікуванні перебувало близько 150 поранених воїнів. У травні 1906 р. лазарет закрили. Його майно передали міському управлінню для покращення облаштування міської лікарні. Таким чином діяльність Тимчасового Комітету Червоного Хреста була припинена [16, арк. 1–32].

Однією з найважливіших справ медичного обслуговування ніжинців залишалась боротьба з епідемічними захворюваннями. Перше 10-річчя ХХ ст. відмічено спалахами холери та тифу. Звичайною була сезонна епідемія дизентерії. Влітку 1901 р. міський лікар М.П. Галицький інформував управу про початок у місті епідемії, коли з 8 до 17 липня на облік було взято близько 60-ти хворих. При цьому у міській лікарні для таких хворих було передбачено лише 8 ліжок [17, арк. 1]. Спільними зусиллями лікарів та членів міської управи були визначені методи боротьби з захворюванням: інформування населення щодо причин хвороби, профілактика та боротьба з її проявами. На місцевому ринку був встановлений бак з кип'яченою водою (залишається невідомим, у який спосіб відбувалось користування цією водою). На час епідемії було вирішено облаштувати тимчасові бараки на 10 ліжок кожний. Прийом хворих та їх лікування доручили інститутському лікарю І.М. Самойловичу зі штатом фельдшерів, яких запрошували на час епідемії [17, арк. 6–7]. Влітку 1901 р. від дизентерії у місті та передмістях померло близько 30 людей з 300 захворілих, тобто кожен 10-й [17, арк. 9–11, 14, 22, 28 зв.].

Близько 1905 р. в місті розпочалась епідемія холери, яка загасала та знову спалахувала, триваючи до 1911 р. У місті були створені холерні бараки, під час піків захворювання винаймались приміщення у городян [17, арк. 3]. Але, як засвідчують архівні документи, були випадки відмови надавати приватні приміщення для розміщення та лікування холерних хворих. Так, ігумена жіночого монастиря

Філадельфа аргументувала відмову знаходженням в той час у монастирі великої кількості людей (близько 400 осіб), сусідство яких з хворими наражало їх на небезпеку [18, арк. 70]. На окремих умовах доглядати холерних хворих залучали слухачок старших курсів фельдшерсько-акушерської школи П. Бушtedта: під час епідемії медичні сестри отримували платню у розмірі 35 крб. на місяць (при догляді за незаразними хворими – 25 крб.); життя кожної з них під час епідемії було застраховане на 1000 крб. [18, арк. 49, 52, 58–59].

Для більш ефективного контролю над ситуацією, рішенням міської думи у листопаді 1909 р. місто було поділено на 9 санітарних дільниць (до того було 7), розроблялись узгоджені дії міста та повітової земської управи у боротьбі з епідеміями [18, арк. 8, 12].

Губернська влада час від часу надсилала керівні рекомендації, а іноді пропонувала допомогу у вирішенні практичних питань – проведенні бактеріологічних досліджень в лабораторіях великих міст у разі виникнення труднощів діагностування холери або чуми [18, арк. 17]. Пропонувались курси підвищення кваліфікації міських лікарів в Інституті експериментальної медицини стосовно бактеріологічного діагностування холери та проб місцевої води, але за рахунок місцевого бюджету [19, арк. 4].

У травні 1910 р. санітарно-виконавча комісія ухвалила: «Собрать санитарных попечителей, вручить им инструкции и просить осмотреть участки. Городской думе разрешить делать отпуск воды для водовозов и жителей, берущих бочками, бесплатно из городской водоканчки. Управу просить распорядиться, чтобы во всех колодцах, из которых берут питьевую воду, было при каждом ведро (не дозволяя брать воду своим ведром). Просить П. Бушtedта разрешить слушательницам старших классов участвовать в борьбе за прекращение эпидемии холеры. Возложить на городскую управу оборудование специальных платформ для доставки в холерный барак больных. Умерших от холеры хоронить на Гончаровском глинище (находится на приличном расстоянии от городской черты). Внести в экстренное заседание Городской думы вопрос об ассигновании 2000 рублей на борьбу с холерой. В виду приближающейся Троицкой ярмарки, установит медицинский надзор» [18, арк. 20–21].

Цінним джерелом у дослідженні питання організації медичного обслуговування населення є «Программа для собирания сведений о врачебно-санитарной организации и санитарном благоустройстве городов Черниговской губернии». Документ містить значний статистичний матеріал. Станом на 1910 р. у місті працювало 11 лікарів – 2 земських, 1 міський, 4 урядових, 4 приватних (населення міста становило понад 30 тис. осіб). Видатки на медчастину з міського бюджету рік від року збільшувались, але сума становила не більше

10–11 % від всього бюджету (1908 – 13286 крб., 1909 – 15281 крб., 1910 – 16982 крб.). Лікування було безкоштовним. Програма також надавала відомості щодо кількості інфекційних хворих: у 1908 – не було, 1909 – 46 хворих на дифтерит, 61 – на тиф; 1910 – 1 хворий на кір, 4 – на скарлатину, 220 – на дифтерит, 3 – на віспу, 75 – на тиф та 24 хворих на туберкульоз [18, арк. 45–47].

В місті на початку ХХ ст. у дев'яти школах міста навчалось 847 учнів. Це вимагало від керівництва учбових закладів співвідносити учбовий план з можливою небезпекою масового захворювання учнів. Занепокоєння стосовно поширення скарлатини висловлювала власниця приватного учбового закладу Л. Родіонова: «Узнала, что на окраинах города появилась эпидемия скарлатины. Покорнейше прошу уведомить меня, не имеются ли больные скарлатиной в тех районах и домах, где проживают ученики школы. Список при сем прилагается» [20, арк. 72]. У січні 1912 р. директор Ніжинського історико-філологічного інституту І.І. Іванов, керуючись листом Попечителя Київського учбового округу, вніс на розгляд міського голови пропозицію скасувати заняття при температурі повітря нижче 25 градусів. Пропонувалось в таких випадках запроваджувати спеціальну сигналізацію [20, арк. 5]. Така турбота та пересторога зменшували ризик масових захворювань серед учнівської молоді.

У жовтні 1918 р. Ніжинська міська дума затвердила Положення про міських районних лікарів. На відміну від попередніх років, призначення на посаду лікаря робила міська управа, вона ж його і звільняла за попередніми висновками санітарної комісії щодо його професійних якостей. Про бажання залишити посаду лікар повинен був повідомити міську управу за 6 тижнів, про появу інфекційних хворих мав повідомити також міську управу. Управа надавала лікарю право покидати місто на термін не більше 4-х днів на місяць, але виключно за відповідним погодженням. Перевод на роботу в другий район, не робився без згоди лікаря. У разі хвороби місце за ним зберігалось протягом 4-х місяців зі збереженням заробітної плати, а ще 4 місяці без збереження зарплатні. Місто надавало лікарю транспорт під час медичних оглядів учнів шкіл міста. Прийом хворих міський лікар вів з 9 до 13 години, тяжкохворих приймав або відвідував на дому у всякий час. Хворі безкоштовно користувались допомогою лікаря, ліки ж безкоштовно отримували лише найбідніші з них [21, арк. 151].

Таким чином, співпрацю між думою та управою по розвитку системи охорони здоров'я можна вважати плідною. До позитивних кроків муніципальних органів влади треба віднести створення санітарної комісії, вироблення нею стратегії розвитку медицини у місті, запровадження профілактичних протиепідемічних заходів та ветеринарно-

санітарного контролю. Система медичного обслуговування населення працювала і фінансувалась за рахунок міських коштів. Фактична сума видатків на медицину щорічно збільшувалась, але вона не перевищувала 10–11 % міського бюджету. Головна причина недостатньої ефективності цих кроків – обмежені фінансові можливості.

Посилання

1. Смельянов В. Міський голова // Ніжинський вісник. – 1992. – 14 січня; Страшко Є. До історії ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) // Ніжинська старовина. – 2007. – № 3, с. 60–64; Рахно О. Голова Чернігівської земської управи В.М. Хижняков: віхи життя та діяльності // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5, с. 110–115; Кулик В. Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – № 3, с. 45–51; Сидорович О. Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині XIX – на початку XX ст. // Ніжинська старовина. – 2010. – № 9, с. 112–120.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 340, оп. 1, спр. 1260.
3. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1262.
4. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 617.
5. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1265.
6. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1267.
7. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1270.
8. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1273.
9. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1286.
10. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1264.
11. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1289.
12. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1261.
13. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1280.
14. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1282.
15. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1287.
16. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1290.
17. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1281.
18. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1292.
19. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1293.
20. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1294.
21. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1404.

Дмитренко Н.М. Нежинское городское общественное управление в деле «сохранения народного здоровья» (последняя четверть XIX – начало XX ст.)

В статье рассматривается сотрудничество городской думы и управы в вопросах создания системы медицинской помощи, доступной населению. Особое внимание уделено роли органов общественного управления в организации противозидемических мероприятий. Освещены объективные трудности внедрения санитарных норм и организации контроля за их соблюдением.

Ключевые слова: общественное управление, медицина, эпидемия, санитария.

Dmytrenko N.M. The role of Nizhyn city public management in «maintenance of public health» (the last quarter of the XIX th – the beginning of the XX th century)

The article considers cooperation of the City Council and the City Duma in the issue concerning the creation of the medical care system available to the population. Particular attention is paid to the anti-epidemic activity of the public management bodies. The objective difficulties of sanitary rules implementation and the organization of their observance control are illustrated.

Key words: public management, medicine, epidemic, sanitation.

14.03.2016 р.

УДК 94(477):82-94 В.Дубровський «19»

В.А. Казимір

ЧЕРНІГІВЩИНА У МЕМУАРАХ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО

Стаття присвячена мемуарам репресованого українського історика та громадського діяча В.В. Дубровського (1897–1966) про Чернігівщину.

Ключові слова: В.В. Дубровський, Чернігів, спогади.

Історична наука XXI століття характеризується антропоцентричністю та відродженням інтересу до навмисно «призабутих» за радянських часів осіб. До цього переліку безперечно належав і уродженець Чернігівщини – репресований історик та громадський діяч першої половини XX ст. – Василь Васильович Дубровський (1897–1966).

Л. Биховський [1] та Г. Курас [2; 3] займалися впорядкуванням біографії В. Дубровського, О. Коваленко [4; 2; 5; 6] та В. Ткаченко [7] розглядали його постать у контексті розвитку краєзнавчого руху, І. Матяш – в галузі архівознавства [8], М. Дмитрієнко та О. Ясь присвятили розвідку його внеску в охорону пам'яток культури в Україні [9]. Водночас створений В. Дубровським цикл спогадів, який належать до кращих зразків вітчизняної мемуаристики XX ст., ще й досі не був систематизований, оскільки оприлюднений фрагментарно й на сторінках важкодоступних для сучасного дослідника періодичних видань української еміграції.

Відтак, метою даної розвідки є систематизація знайдених мемуарів В. Дубровського, які стосуються Чернігівщини.

Народився В. Дубровський 19 травня 1897 р. у родині священика Василя Михайловича Дубровського, який помер за кілька місяців до народження сина. Удова назвала хлопчика на честь покійного батька та переїхала до сватів, де на затишній околиці Чернігова – Лісковиці Василь провів дитячі та юнацькі роки

Навчався В. Дубровський, відповідно до родинних традицій, у Чернігівському духовному училищі (1906–1911 рр.) та Чернігівській духовній семінарії (1911–1915 рр.). Проте згодом він відмовився від духовної кар'єри і у 1915 р. вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька. У 1919 р. В. Дубровський повернувся до рідного міста, де протягом п'яти наступних років поєднував написання дисертації з роботою в радянських установах та педагогічною діяльністю у середніх й вищих закладах освіти Чернігова [10, с. 28–30].

У березні 1924 р. В. Дубровський під керівництвом академіка Д. Багалія успішно захистив дисертаційне дослідження «Біглі селяни Лівобережної України в XVIII ст.» [11]. За його рекомендацією влітку 1925 р. В. Дубровський переїхав до Харкова, де з 1 червня

1925 р. і до 15 липня 1930 р. працював завідувачем музейно-бібліотечної секції Укрнауки [12]. Крім того, В. Дубровський був інспектором (1925–1930 рр.) та заступником голови (з 23 травня 1930 р.) Українського комітету охорони пам'яток культури, співпрацював з Історичною секцією Всеукраїнської Академії наук (1924–1930 рр.) [13]. Водночас наш земляк продовжував плідно займатися науковою, педагогічною та науково-організаційною діяльністю, про що свідчать його монографії, статті, студії, розвідки, рецензії та навіть складені ним звіти.

Наприкінці 1933 р. В. Дубровському та ще 10-м відомим ученим Харкова було інкриміновано участь у міфічній контрреволюційній організації «Російсько-український фашистський блок». Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. В. Дубровського засудили за ст. 54–2, 54–4, 54–11 до 5 років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі. З червня 1934 р. до лютого 1936 р. він перебував у 2-у відділі Бамлагу, а з лютого 1936 р. до передчасного визволення навесні 1937 р. – у 8-у відділі того ж таки Бамлагу в м. Свободне (Свободненський концентраційний особливий табірний пункт).

Після дострокового звільнення навесні 1937 р. В. Дубровському було заборонено працювати та перебувати у 42 найбільших містах СРСР. Він був змушений працювати вчителем на Полтавщині, залишивши родину у Харкові [14].

Восени 1941 р. В. Дубровський повернувся до родини у Харків, а під час нацистської окупації працював над відродженням харківської «Просвіти». Вона об'єднувала українців, які прагнули відродити українські національні традиції [15].

У кінці 1943 р. науковець переїхав спочатку до Києва, потім до Львова, згодом до Польщі, а звідти до Німеччини. Понад десять років він разом з родиною мешкав у Західній Німеччині. У вересні 1956 р. В. Дубровський разом із дружиною та сином перебралися до США, де він працював наглядачем у місцевому музеї. 23 квітня 1966 р. в Річмонді зупинилося серце українського історика [16].

Відзначимо, що за радянських часів науковцю повсякчас закидали співпрацю з нацистами й еміграцію. Саме це й пояснює те, що він позбувся клейма «ворога народу» наприкінці 1950-х рр. одночасно зі своїми «подільниками» [17]. Його реабілітували лише після смерті – 26 жовтня 1995 р. відповідно до ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», ухваленого 17 квітня 1991 р.: «Дубровського Василя Васильовича прокуратурою Харківської області було реабілітовано» [18].

Навіть в еміграції В. Дубровський продовжував плідну наукову діяльність, а більшість його робіт мала мемуарний характер. Його студії друкувались на сторінках багатьох еміграційних видань. Зокрема, науковець став одним із засновників журналу

«Український історик», співпрацював з турецьким журналом «Дергі», часописом «Український селянин» (Мюнхен), газетою «Наш клич» (Буенос-Айрес). Статті та розвідки В. Дубровського були також оприлюднені на шпальтах інших періодичних видань та Календарів-альманахів: «Свобода» (США), «Проблеми» (Мюнхен), «Меч і Воля» (Мюнхен), «Євангельський Ранок» (Детройт), «На чужині» (Фільсбібург), «Вільна думка» (Сідней), «Новий шлях» (Герсфельд) та ін. [19].

Найбільше уваги у своїх мемуарах В. Дубровський приділяв спогадам про малу батьківщину: «Тут було надзвичайно: тут можна було пізнавати красу Божого світу з дитячих літ. Як тільки ви сходили на Гору, перед вами розгорталася панорама всієї Лісковиці й поза нею аж до лісу Святого... Отже, вся Лісковиця, з прилеглими до неї луками, на цій невеликій, замкненій природними межами рівнині, була як на долоні» [20, с. 5]. На жаль, будинок, у якому виріс В. Дубровський, знесли під час будівництва Меморіалу Слави у 1980-х рр. Тугу за Батьківщиною засвідчують також і псевдоніми, які В. Дубровський використовував у еміграції, – В. Лісковицький, Іллінський, В. Черногай, І. Захаревський-Лісковицький [21, с. 8].

В автобіографіях, написаних за радянських часів, В. Дубровський зазначав, що його мати була селянкою, але це не відповідає дійсності, оскільки вона походила з родини старшого вахмістра, що підтверджують і мемуари. В еміграції він згадував, що мати походила з військового стану, описував дідуся по материнській лінії – старшого вахмістра у відставці, який фактично замінив хлопцю батька [22, с. 5; 23, с. 5].

Мати розвивала у сина любов до літератури та музики, що дозволило В. Дубровському під час заслання до Сибіру брати участь у табірному симфонічному оркестрі. Молода вдова виховувала сина, спираючись на допомогу своїх батьків – Степана Федоровича і Тетяни Іванівни Яковенків [24, с. 5]. Вони прищеплювали В. Дубровському загальнолюдські та національні цінності: повагу до старших, охайність, відповідальність, необхідність дбати про родину та особисту репутацію, розуміння прекрасного і любов до всього українського [25, с. 6]. У мемуарах В. Дубровський докладно описував свята у родинному колі. З чотирирічного віку йому запам'яталися різдвяні обряди: «побожне виспівування колядок», різнокольорові святкові зірки з Віфлеємською тематикою, обдарування колядників солодощами та приготування святкових страв. У хаті ставили ялинку, готували подарунки та запрошували гостей [20, с. 5].

За свідченням В. Дубровського, непересічне значення для формування його світогляду мали не лише родичі [26, с. 5], але й сусіди [27, с. 5]. Доля

сусідської сім'ї Камінських, голова якої талановитий учитель музики через зловживання горілкою втратив майно, а мати самотужки утримувала родину, справила глибоке враження на В. Дубровського. У своїх мемуарах вчений, характеризуючи фактори нищення української нації, ставив алкоголь на один шабель з більшовицькими гаслами, які також мали здатність затьмарювати свідомість: «Так дві ворожі сили: царська горілка, що давала 800 млн. карбованців щорічного прибутку, і потім більшовицька пропаганда – «сивуха» марксизму-ленінізму, – калічили й нищили нашу прекрасну духовну силу української нації» [28, с. 165]. Зауважимо, що й до паління В. Дубровський ставився негативно.

Неодноразово в еміграції історик згадував і про навчання у Чернігівській духовній семінарії, яке, на його думку, не лише забезпечувало високий рівень загальноосвітніх знань, а й надзвичайно розвивало пам'ять, адже вимагало заучувати молитви та біблійні тексти. Найскладнішим для семінаристів предметом завжди вважалося догматичне богослов'я.

Згідно зі спогадами В. Дубровського, у семінарії дбали про всебічний розвиток учнів, а тому урізноманітнювали навчальну програму додатковими заняттями. На початку ХХ ст. було розпочато навчання столярній справі, а у 1914 р. організовано практичні заняття з пасічництва. Подібні заняття сприймалися позитивно, оскільки більшість семінаристів були вихідцями з сіл Чернігівщини і «приносили з собою у мури синодальної казенщини українську мову, співи і – головне – українське почуття й спосіб думання» [29, с. 5].

Як зазначав В. Дубровський, за часів його навчання існувала значна різниця між загальноосвітніми класами семінарії (1–4 класи), прирівняними до класичної гімназії, та богословськими (5–6 класи), в яких викладалися спеціальні дисципліни. Відтак ставлення адміністрації семінарії до учнів загальноосвітніх та богословських класів суттєво відрізнялося: перших «тримали суворо, і навчання велося наполегливіше», а «богословів» вважали вже практично дорослими людьми, здатними себе контролювати. Тому, за свідченням В. Дубровського, «богослови» могли дозволити собі значно більше вольностей, ніж «ритори» чи «філософи». Він навіть наводив приклад, коли адміністрація залишала без уваги випадки пияцтва та «одвідування зланих місць», мовляв, «нехай хлопці забавляються, – бо коли вони приймуть священний сан, – то це буде неприпустимо» [30, с. 22].

Слід зауважити, що значний вплив на формування світогляду науковця мала унікальна атмосфера старовинного Чернігова з його багатую історією та визначними пам'ятками старовини. У мемуарах В. Дубровський часто згадував величні храми та церкви [20, с. 5; 31, с. 175], а також народну обрядовість, яка у «рідному Чернігові на початку

ХХ-го століття була ще в повній силі» [28, с. 163].

З теплою в мемуарах В. Дубровський згадував студентські роки у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Жити йому доводилося на невеличку стипендію, відтак, як і більшість студентів, він займався репетиторством [32, с. 31]. Умови життя були нелегкими: спершу разом з друзями винаймав житло, але в 1917 р. ситуація катастрофічно погіршилася, і він оселився у гуртожитку, де не було належних умов для підготовки до занять [30, с. 23].

В еміграції наш земляк згадав чимало історій зі студентського життя, описав випадки, коли за незадовільну оцінку на екзамені студента могли виключити без права відновлення. За його свідченнями, іспити приймалися «комісійно»: у складі професора, який викладав курс, та двох «професорів-асистентів», які спеціалізувалися в інших галузях знань. Це забезпечувало обґрунтованість оцінки й унеможлилювало упередженість з боку викладача [30, с. 22].

Значний вплив на формування світогляду В. Дубровського, ставлення до навчання справили викладачі Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Майбутній вчений відзначав особливу вимогливість професора Г. Іллінського, хоча й називав його «великим диваком». Він дуже ретельно перевіряв знання студентів, вимагав досконалого знання матеріалу, викладеного на лекціях, та міг «зіпсувати» атестат навіть відміннику [30, с. 22].

Серед педагогів, яким В. Дубровський завдячував своїми успіхами не тільки у стінах інституту, а й у подальшій науковій роботі, він називав В. Ляскоронського. Цей учень В. Антоновича справив значний вплив на формування В. Дубровського як майбутнього історика-дослідника, навчивши методам історичного аналізу і синтезу. В. Дубровський зазначав: «Вже з першої лекції ми відчули його вагу, як вдумливого дослідника, що вмів намічувати історичні проблеми й оригінально розв'язувати їх, іноді всупереч загальній думці інших істориків. Майстерне й контрольоване сполучення писемних відомостей з матеріальними здобутками археології приносило плодючі наслідки». Зважаючи на це, протягом усього життя для В. Дубровського важливими залишалися позитивістські стандарти, зокрема, культивовані В. Антоновичем та його послідовниками документалізм. Його лекції стали зразком у майбутній викладацькій діяльності В. Дубровського [33, с. 48–49].

Але найбільший вплив на становлення В. Дубровського як науковця, формування його історичних інтересів і безпосередній вибір теми дипломної роботи справив професор Г. Максимович, учень професора М. Довнар-Запольського. З Г. Максимовичем В. Дубровський товаришував і після закінчення

інституту. Він згадував, що цей викладач одразу привертав до себе увагу студентів, адже відрізнявся від усього професорського загалу зовнішньою елегантністю та прогресивністю мислення. Г. Максимович уміло мотивував студентів до навчання, пояснюючи важливість для істориків розуміння соціально-економічних процесів, матеріал викладав простою і зрозумілою мовою, розкривав основний зміст теми та ставив дискусійні питання. В. Дубровський пригадував: «Такі лекції були наче вікно в життя, пояснювали нам сучасність» [32, с. 30]. Траплялося, що студенти стоячи аплодували, прослухавши його лекцію. Саме з «легкої руки» професора Г. Максимовича В. Дубровський обрав тему дипломної роботи з історії козаччини – «Данило Апостол і його гетьманство».

Отже, знайдені фрагменти спогадів В. Дубровського, які стосуються Чернігівщини початку ХХ ст., тематично можна поділи на дві категорії: повсякденне життя й звичаї та згадки-характеристики місцевих мешканців. Проаналізований матеріал свідчить, що історик до кінця свого життя уболівав за малу Батьківщину і прищепив любов до неї своїм нащадкам. Показово, що його онука Оксана Микитчак, яка мешкає в Німеччині, очолює Українську пластову крайову організацію.

Посилання

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
2. Коваленко О. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові / О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144–156.
3. Дубровський В. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145–150.
4. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112.
5. Коваленко О.Б. Чернігівський інститут краєзнавства / О.Б. Коваленко // Історія України: маловідомі імена, події та факти: збірник статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 352–357.
6. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – С. 106–112.
7. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщини у перше пожовтневе двадцятиріччя / В. Ткаченко. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
8. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / І. Матяш – К., 2001. – 226 с.
9. Дмитрієнко М.О. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина II. – С. 368–370.
10. Казимір В.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.А. Казимір. – Чернігів, 2013. – 180 с.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2462, арк. 7.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 4, 31 арк.
13. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 93.
14. Дубровський В. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 20 серпня. – С. 5.
15. Казимір В. Діяльність В.Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 6. – С. 96–103.
16. Курас Г. Хотів одного – бути вільним (До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського) / Г. Курас // Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – № 43. – 27 жовтня. – С. 23.
17. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 658, арк. 269.
18. Там само, арк. 296.
19. Держархів Чернігівської області, ф. Р-9044, оп. 1, спр. 60, арк. 14, 20–21.
20. Велике гульбище (3 1-го тому спогадів «Лісковія») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 14 червня. – С. 5.
21. Биковський Л. Ваймарські часи: спомини 1945 р. / Л. Биковський – Денвер-Колорадо: Український суходоловий інститут, 1970. – Ч. 23. – 52 с.
22. Дубровський В. Американська гра «в піддавки» (Листи переміщеного спостерігача) / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 28 червня. – С. 5.
23. Дубровський В. Лікарі у нас (Листи переміщеного спостерігача) / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 5 березня. – С. 5.
24. Дубровський В. Дрібні замітки на великі теми (Листи переміщеного спостерігача) / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 28 жовтня. – С. 5.
25. Дубровський В. Золоте Дерево (Зі спогадів «Півстоліття», т. 1 «Лісковія») / В. Дубровський // Євангелійська правда (Торонто, Канада). – 1963. – Ч. 1. – Січень-лютий. – С. 6.
26. Дубровський В. Лікарі у них (Листи переміщеного спостерігача) / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 12 березня. – С. 5.
27. Дубровський В. Остання з роду Полуботків / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1961. – Ч. 34. – 28 вересня. – С. 6.
28. Дубровський В. Різдво шістдесят років тому: (З I-го тому спогадів «Лісковія») / [підготовка до друку та передмова Г. Кураса] / В. Дубровський // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 162–165.
29. Шевченко Т. і Костя Рижий (Сторінка зі спогадів) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1961. – 13 квітня. – С. 5.
30. Спогад про професора М.Н. Петровського // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 21–26.
31. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / [упорядник Ю. Мицик]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с.
32. Мій учитель – професор Г.А. Максимович (спогад) // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 30–36.
33. Професор В. Г. Ляскоронський // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 48–52.

Казимір В.А. Черниговщина в мемуарах Василя Дубровського

Стаття посвячена мемуарам репресированного українського історика і общественного деятеля В.В. Дубровского (1897–1966) о Черниговщине.

Ключевые слова: В.В. Дубровский, Чернигов, мемуары.

Kazimir V.A. Chernihiv region in Vasyl Dubrovsky's memoirs
The article is devoted to the memoirs of repressed Ukrainian historian and public figure V.V. Dubrovsky (1897–1966) about Chernihiv region.

Key words: V.V. Dubrovsky, Chernihiv, memories.

04.04.2016 p.

УДК 94(477):338.001 П.Дубровський

Л.А. Іванченко

**НЕВІДОМІ ІМЕНА СІВЕРЩИНИ:
ПАВЛО МИХАЙЛОВИЧ ДУБРОВСЬКИЙ
(1857–1916) – УРОДЖЕНЕЦЬ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І
ПЕРШИЙ ПОЛТАВСЬКИЙ АГРОНОМ**

У статті висвітлено життєвий шлях, умови становлення, формування наукового світогляду та громадсько-національної діяльності першого Полтавського губернського агронома Павла Михайловича Дубровського, його науковий внесок у розвиток сільського господарства і сільськогосподарської науки в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідницькі праці в багатьох напрямках сільського господарства не втратили своєї актуальності і сьогодні, а широкий спектр діяльності на ниві просвітництва зі стійким національним спрямуванням є прикладом для наслідування.

Ключові слова: П.М. Дубровський, перший Полтавський губернський агроном, просвітництво, сільське господарство.

Чернігівсько-Сіверська земля народила не одну плеяду неординарних людей, приватна ініціатива яких сприяла утворенню в державі нових течій, творчих об'єднань, шкіл, лікарень, музеїв, інших різноманітних установ і починань, зокрема й для потреб сільського господарства. Їм були притаманні кращі людські якості. Стержень і власну думку вони пронесли через все своє життя, незважаючи на перипетії часу. Серед них є відомі, дуже відомі, а є й маловідомі особистості. Таким є Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) – перший Полтавський губернський агроном.

Народився Павло Михайлович в с. Гамаліївка Глухівського повіту Чернігівської губернії у родині священика. Отець Михайло Дубровський був настоятелем Харлампієвського Гамалієвського монастиря [13]. З тих небагатьох джерел, які вдалося віднайти, відомо, що батько Павла Михайловича певний час служив і в селі Саєнки Сосницького повіту тієї ж губернії. В селі Чепелів того ж Сосницького повіту у 1907 р. настоятелем Миколаївського храму був брат Павла Михайловича – Дмитро Дубровський, 1873 р. н. В записі сказано, що народився о. Дмитро в с. Саєнках; був одружений з Агафією Олександрівною – донькою священика, разом виховували трьох синів. З о. Дмитром на той час також проживала «вдова священика с. Савинки Сосницького уезда Варвара Григор'єва Дубровская, 73 лет – мати приходського священника, и дочь ея Мария Михайлова, работавшая учительницей церковно-приходской школы с. Боромли Черниговского уезда» [2].

Про дитинство Павла Михайловича існує обмаль інформації, але й ці скупі дріб'язки свідчать, що діти в родині о. Михайла Дубровського мали гарне виховання; цьому слугувала домашня атмосфе-

ра. Цілеспрямованість, порядність, інтелігентність, наполегливість помножені на неабиякі природні здібності були притаманні й Павлу Михайловичу. Одночасно у нього була й безкомпромісна вдача, яка позбавила його характерної для кожного чиновника риси – уміння пристосовуватися. Закінчивши Стародубське духовне училище та Чернігівську духовну семінарію, Павло Михайлович у віці 20-ти років змінює духовний профіль та йде навчатись до Петровсько-Розумовської землеробської і лісової академії. Протягом всього свого життя він зберіг відданість собі – вирізнявся порядністю та всебічним розвитком. Колеги підмічали в Дубровському не лише гарну освіченість, а й природну сором'язливість і вихованість: «Хорошая агрономическая подготовка, солидное общее образование, знание новейших языков, в том числе английского, давали Павлу Михайловичу Дубровскому большую возможность занять более заметную позицию в общественном или служебном положении, но ему была присуща та скромность, которая часто становится препятствием на пути к этим позициям. Вместе с тем, чрезвычайная скромность и необыкновенная деликатность в отношениях с людьми самых различных положений делали общение с П.А. Дубровским в высшей степени обаятельным» [8, с. 4].

Ще у роки навчання в академії Павло Михайлович долучається до революційного руху, пізніше приїжджає на канікули до батьків, і його заарештовують. З того часу він вважається політично неблагонадійним. Відповідно до розпорядження жандармського управління від 26 червня 1882 р. Дубровський опинився під «... підконтрольним негласним наглядом», який з нього було знято лише 12 березня 1902 р. згідно з циркуляром Департаменту поліції [4, с. 291]. Та це не завадило його навчанню і не похитнуло національної спрямованості.

Ось як згадує Павла Михайловича у своїх «Спогадах» Євген Чикаленко: «... студент Дубровський був бібліотекарем українського студентського гуртка..., хоч і почув від мене українську мову, поставився до мене дуже обережно, почав розпитувати – хто я, звідки; довідавшись, що я скінчив Єлисаветське реальне училище, спитав – чи не знав я там московського студента М. Левицького, з яким він був добре знайомий. Я відповів, що не тільки знаю, а був з ним в одному українському гуртку; Дубровський порадив мені добути записку, тоді він мені даватиме книжки з гуртової бібліотеки. Я так і зробив, і через якийсь час ... Дубровський дав мені прочитати у «Вольному слові» високоцінну та інтересну статтю Драгоманова «Історична Польща та великоруська демократія», що потім вийшла і окремою книжкою. З того часу я близько зійшовся з Дубровським і був з ним у приятельських відносинах до самої його смерті в 1916 році» [18, с. 95].

У 1883 році П.М. Дубровський одружується з Н.В. Беспаловою, яка теж знаходиться під наглядом поліції [3, с. 160–161]. По закінченню Петровсько-Розумовської академії майбутній агроном приймає пропозицію місцевого земського діяча К.П. Арнольдті стати управителем його маєтку при Кучерському хуторі Суджанського повіту Курської губернії [4, с. 291]. Там Павло Михайлович проявив себе як наполегливий дослідник, прогресивний фахівець – він не лише досліджував господарство, а й очолював Кучерівську сільськогосподарську школу [12, с. 112–114].

У 1887 р. Дубровський направляє до Тамбовської губернії для налагодження сільського господарства, проводить обстеження приватних господарств низки повітів, складає про це статистично-економічні описи. У 1889 р. його запрошують на роботу до Полтавського сільськогосподарського товариства.

Тут не зайве сказати, що після відміни кріпосного права господарювання на землі зазнало змін. Пошуку нових шляхів роботи в нових економічних умовах слугувало, не в останню чергу, Землеробське Полтавське товариство, першим президентом якого був С.В. Кочубей [11]. Інший представник роду Кочубей – Петро Аркадійович – через певні обставини відмовився від служби на теренах держави і присвятив своє життя служінню громадським інтересам, проживав у своєму маєтку «Згурівка» та займався улюбленою справою – сільським господарством, садівництвом, лісорозведенням, що теж дало немалий поштовх розповсюдженню агрономічного досвіду по інших губерніях, розвитку сільськогосподарських шкіл, запровадженню ярмарок, обміну досвідом – одним словом, поширенню та зростанню сільськогосподарської дослідної справи [6].

Саме на запрошення Полтавського сільськогосподарського товариства у губернію приїжджає Павло Михайлович Дубровський. Товариство не помилилось у виборі. Перший губернський агроном Полтавщини П.М. Дубровський, віце-президент Полтавського товариства сільського господарства стає одним із його генеруючих організаторів. Маючи уже певні навички в агрономії, він дуже серйозно і ґрунтовно підходить до поставленого завдання. В одному з перших звітів про роботу агроном доповідає: «Прежде чем перейти к изложению отчета, считаю необходимым изложить несколько замечаний относительно принятой мною программы деятельности ... хозяйства роменского уезда более или менее однородны с теми, в которых мне приходилось работать практически, когда я был управляющим одного из имений Суджанского уезда Курской губернии...» [10, с. 3].

Завдяки всебічному розвитку та далекоглядності, П.М. Дубровський організовує повітові зустрічі

з власниками маєтків та землеробами, селянами. Бажання «онаучити» населення не полишає Павла Михайловича. «Школа, по его мнению, должна удовлетворять потребности сельских хозяев...» [14, с. 5]. 1895 р. така школа садівництва і городництва II-го розряду була відкрита для перших 30-ти учнів у Полтаві.

Питання просвітництва та втілення прогресивних технологій в діяльності Дубровського простежуються через усе життя. У 1896 р. Павло Михайлович засновує журнал «Хуторянин», який став допоміжною ланкою для багатьох господарств і господарників. І на сьогодні «Хуторянин» залишається одним із кращих літописів аграрної історії України, сільськогосподарської справи в Російській імперії та Полтавщини зокрема. Журнал зберігає на своїх сторінках багато цікавих відомостей, що стосуються культурного життя краю. «Хуторянин» вмщав у себе не лише сільськогосподарську хроніку Полтавської губернії, але й всієї України та прилеглих губерній, Сибіру, Тюмені, Москви, охоплював сільськогосподарські новини заходу, публікував всебічний огляд – оголошення та інформацію культурно-просвітницького характеру (вихід книг, повідомлення про лекції та заняття, пропозицію роботи, продаж земель, садівни, тварин, сільськогосподарського обладнання та машин і т. п.), відповіді на запитання різного роду (не лише сільськогосподарського, а й юридичного чи побутового характеру) [15, с. 449]. Журнал користувався великою популярністю у читачів, його схвально сприйняла громадськість Росії. В «Календаре Хуторянина» друкувались статті вітчизняних науковців, переклади робіт їхніх іноземних колег [12, с. 43]. Як редактор, Дубровський не лише фахово підходив до аграрних питань, а й вів розгляд інших справ суто по-людськи. На кожний запит, що надходив до редакції, надавалась відповідь, а широкозагальні питання друкувались у номерах. Серед них були і незвичні, як от: «как записаться на службу» і «какие травы посеять на корм скоту»... [16, с. 417]. В «Журналі засідання економічної ради Полтавського губернського земства» від 28 серпня 1900 р. (Приложение к № 40 «Хуторянина») вказується: «... так, как население еще не привыкло к инструкторам по садоводству и потому мало ценит услуги этих лиц, то министерство берет всецело на себя содержание таких специалистов;... » (тобто, надає відрядженим інструкторам не лише платню, а й житло і добові витрати) [14]. Це свідчить про гарну обізнаність побуту та настрою населення, бажання втілення новітніх методів та технологій в науці, не насаджуючи силоміць людям свою думку.

Потужна діяльність журналу сприяла тому, що при видавництві відкрили книжковий склад «Хуторянина», який став справжнім просвітницьким

центром із багатющою збіркою літератури з питань сільського господарства, природознавства та кооперації, куди входили книжки, брошури, журнали, плакати тодішніх найвідоміших видавництв, а також інших споріднених товариств (Імператорського Російського товариства плідівництва, Імператорського Російського товариства птахівництва, Харківського товариства сільського господарства тощо). Цікаво й те, що книжковий склад «Хуторянина» приймав охоче книжки на комісію, виконував послуги з комплектування сільськогосподарських бібліотек, здійснював передплату низки газет і журналів, восени безкоштовно надсилав каталог видань усім передплатникам. «Хуторянина» роздавали на всіх сільськогосподарських виставках та ярмарках як у Полтавській губернії, так і за її межами. На його сторінках постійно друкувались списки нової літератури, яка надходила на склад; там публікувались відгуки і рецензії на ці видання. Журнал «Хуторянин» був не просто головним публічним друкованим органом з питань сільського господарства, а центром просвітницької роботи регіону [12, с. 45]. І за цим усім стоїть постать Павла Михайловича.

Дубровський володів англійською мовою, був у курсі всіх іноземних новинок того часу. Завдяки цьому в журналі друкували перебіг закордонних новин, переклади цікавих статей і книг, рекламу новинок сільськогосподарської техніки, насіння та свійських тварин, видавали посібники по землегосподарюванню.

За досить короткий період часу Павло Михайлович набуває неабиякого авторитету. Про це згадували і місцеві жителі: «Помітний слід П.М. Дубровський залишив у пам'яті нащадків м. Лохвиці – був Почесним членом Лохвицького товариства сільських господарів (1895) та Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (1900). Ось що повідомляють на сайті м. Чернухи: «Активну участь у житті нашого міста та повіту брали визначні люди: господарі і представники знаті, інтелігенція та землевласники з інших місцевостей. Серед них і Павло Михайлович Дубровський. За їхнім керівництвом, коштом та організаційними заходами розвивалось сільське господарство, місцева та переробна промисловість, кустарні промисли, певною мірою, хоча й у малоросійському дусі, – освіта та культура. Будувались нові виробничі, житлові та адміністративні приміщення» [9].

У 1906. році П.М. Дубровського направляють до Уманського училища садівництва. Ось як по це згадано у джерелах: «В 1906 состоял в Полтаве же инспектором сельского хозяйства. Был директором Уманской школы садоводства» [7, с. 669.], но, «как сторонник культурной автономии Украины, снят с должности» [5]. Є. Чикаленко зазначає: «По скінченні академії він був учителем хліборобської

школи в Криму, потім полтавським інспектором сільського господарства, пізніше директором Уманської сільськогосподарської школи, і скрізь обережно, але послідовно вів українську лінію, за що по доносу переведено його на службу в Петроград, де він і помер редактором хліборобського журналу» [18, с. 95].

З 1908 р. Павло Михайлович Дубровський жив у Петербурзі, де й помер 30 листопада 1916 р. Петербурзький період потребує подальших досліджень. Відомо, що дух оптимізму та незламність перед труднощами агроном проніс через усе життя. «Даже позже, утомленный житейскими передрыгами и усиленной работой, он соглашается взять на себя руководство ежемесячным журналом «Сельское хозяйство и лесоводство», хотя журнал перед этим пришел в упадок и даже временно перестал выходить в свет» [17, с. 670]. За сімнадцять років, відданих роботі у Полтавському сільськогосподарському товаристві, про Павла Михайловича згадують як про самого дієвого члена і співробітника [17, с. 668].

Досліджуючи життєвий і творчий шлях Павла Михайловича Дубровського, хочеться наголосити на його шляхетності. З відомих особистостей того часу, які вражали самовідданістю, постать Дубровського нагадує Чернігівського святителя Філарета (Гумилевського), який цілеспрямовано і непохитно ніс свої погляди, втілював свої задуми, незважаючи на бурхливість часу, почасти несправедливість з боку начальства та оточуючих [1, с. 5].

Аналіз розвитку сільськогосподарської справи показує, що питання, які виникали у цій галузі понад сто років тому, не втратили своєї актуальності і сьогодні. Висвітлення такого матеріалу у спеціальній літературі може стати затребуваним і корисним для аграріїв не лише колишніх Полтавської або Чернігівської губерній. Досвід, набутий Павлом Михайловичем і викладений у його працях, доцільно використовувати в сучасних умовах і на наших землях.

Посилання

1. Акафист святителю Филарету (Гумилевскому) архиепископу Черниговскому // Черниговская епархия. – Изд. Свято-Троицкого кафедрального собора, 2010. – 24 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 3, спр. 252, 8 арк.
3. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [Т. 3, А–В]. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. – 356 с.
4. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [Т. 5]. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1927–1934. – 449 с.
5. Павло Михайлович Дубровський. Особистості. Революційні діячі. – [Електронний ресурс]. – <http://histpol.narod>

ru/person/pers-05/pers05-002.htm

6. Зіборова І.В. Шлях становлення і розширення наукових поглядів аграрія і громадського діяча П.А. Кочубея (1825–1892). – [Електронний ресурс]. – <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/9.pdf>

7. Илличевский О. Памяти П.М. Дубровского // Хуторянин. – 1916. – № 36–37.

8. Котельников В. Павел Михайлович Дубровский // Вестник сельского хозяйства – 1916 – № 51–52 – С. 4.

9. Лохвиця на зламі XIX–XX століть: передмістя, вулиці, провулки, кутки, урядники та визначні мешканці. – [Електронний ресурс]. – <http://gromada-lv.at.ua/index/0-11>

10. Отчет о деятельности приглашенного министерством государственного имущества в качестве губернского агронома Полтавской губернии П. Дубровского, за время с 5 ноября 1889 по 31 декабря 1890 г. // Земледельческая газета. – 1891. – № 36–39.

11. До 150-річчя Полтавського Товариства Сільського господарства. – [Електронний ресурс]. – <http://apk.adm-pl.gov.ua/ogoloshennya/do-150-richchya-poltavskogo-tovaristva-sil'skogo-gospodarstva>

12. Самородов, В.М., Кигим С.Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920): історія, звичаї, першопостаті / наук. ред В.М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с. + 16 с. вкл.

13. Самородов В.М. Дубровський Павло Михайлович / В.М. Самородов // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8: Дл. – Дя. Додаток: А–Г. – К., 2008. – 49 с.

14. Хуторянин – 1900. – 5 октября.

15. Хуторянин – 1900. – № 30.

16. Хуторянин – 1900. – № 28.

17. Хуторянин – 1916. – № 36–37.

18. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора. – 2003. – 415 с.

Иванченко Л.А. Неизвестные имена Северщины: Павел Михайлович Дубровский (1857–1916) – уроженец Черниговской губернии и первый Полтавский губернский агроном

В статье освещены жизненный путь, условия становления, формирования научного мировоззрения и общественно-государственной деятельности первого Полтавского губернского агронома Павла Михайловича Дубровского, его научный вклад в развитие сельского хозяйства и сельскохозяйственной науки во второй половине XIX – начале XX в. Его исследовательские работы по многим направлениям не потеряли своей актуальности и сегодня, а широкий спектр деятельности на ниве просвещения с устойчивым национальным направлением является примером для подражания.

Ключевые слова: первый Полтавский губернский агроном, просвещение, сельское хозяйство.

Ivanchenko L.A. Unknown names of Sivershchyna: Pavel Dubrovsky (1857–1916) from Chernihiv province the first agronomist of Poltava

In the article describes the way of life, the conditions of foundation, the formation of a scientific outlook and social work of the first provincial agriculturist of Poltava Pavel Mikhailovich Dubrovsky. His scientific contribution to the development of agriculture and agricultural (the XIX-early XX th centuries) still is actual nowadays. Also he gave us a good example of activities in the field of education with sustainable national aspirations.

Key words: first Poltava provincial agriculturist, education and agriculture.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):317(283) М.Неплюев

Н.О. Мірошніченко

ОСОБИСТІТЬ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА НЕПЛЮЄВА ЗІ СПОГАДІВ ЙОГО СУЧАСНИКІВ

В статті досліджуються думки, оцінки та ставлення до діяльності М.М. Неплюєва його сучасників. Зокрема висвітлюються коментарі відомого історика, академіка М. Василенка, священника М. Побединського, етнографа І. Абрамова, публіциста М. Меньшикова та інших.

Ключові слова: Трудове братство, община, організатор, Глухівський повіт, виховання.

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) – представник респектабельної аристократичної родини, талановитий педагог і композитор, оригінальний мислитель і витончений естет, соціальний практик. Він присвятив своє життя реалізації місії реформування суспільства шляхом створення нової генерації людей на засадах християнської педагогіки і продуктивної праці. Його ідеї та діяльність дуже часто піддавали нищівній критиці, разом з тим визнавали соціально-економічні успіхи Хрестовоздвиженського трудового братства. Унікальність особистості Миколи Миколайовича полягає в тому, що з плином часу його ідеї, які були успішно втілені в сільськогосподарських школах і общині, викликають зацікавлення та залишаються актуальними і сьогодні.

Дослідженню діяльності М.М. Неплюєва в різний час присвячували свої праці І.С. Абрамов, В.М. Авдасов, В. Бірюкович, М. Богун, В. Глушко, І. Гордеева, А. Грас'є, В.І. Екземплярський, М. Жевахов, І. Куліш-Лукашевич, О.О. Лютецький, О. Малишевський, Л.Г. Мельник, М. Побединський, А. Сикорський, В. Соловйов, Н.С. Солодовник, П.М. Солонина, М.В. Сомін, В. Ткаченко, П.К. Федоренко, Г. Фурсей, В. Шейко та інші.

Метою статті є аналіз думок та оцінок діяльності Миколи Миколайовича Неплюєва його сучасниками.

Постать М.М. Неплюєва мало кого залишала байдужим. Її не оминув своєю увагою відомий історик, вихованець Глухівського учительського інституту, один із засновників Української Академії наук Микола Василенко. Особисто історик жодного разу не відвідував Братство і не був знайомим з його організатором, але він наводив цікаві факти стосовно розмов і чуток про життя Братства і Миколу Миколайовича.

Заочне знайомство з подвижницькою діяльністю М. Неплюєва розпочалося із зустрічі Миколи Василенка з професором М. Вагнером, який був добрим другом Трудового братства та

його фундатора. Варто зазначити, що професор М. Вагнер одним із перших написав позитивний відгук про Миколу Неплюєва і його починання під назвою «Оазис у пустелі». Водночас сам Микола Миколайович у «Звіті блюстителя про релігійно-моральне життя Братства» пояснював, що він «ніколи не займався спиритизмом», хоча «багато представників спиритизму і окультизму заслужили з мого боку почуття поваги, любові і вдячності за їх сердечне, чуйне ставлення і до мене і, що для мене найцінніше, до справи Братства... Вони подарували мені свою любов..., вони обирали мене почесним президентом своїх конгресів, почесним членом своїх товариств... тому не беруся засуджувати їх у тому, що їх діяльність відрізняється від моїх особистих поглядів і почуттів» [1, с. 177].

Микола Василенко цікавився життям Трудового братства і вважав його досвід достойним вивчення та дослідження. Історик зазначав, що в 1880–1890 рр. в Глухівському повіті багато говорили про общину М. Неплюєва. За його словами вона була своєрідним втіленням християнського комунізму, але з самого початку приречена на загибель, адже свій життєвий уклад братчики будували виключно на особистому самовдосконаленні, а не на докорінній реформації економічних основ всього людства [2, с. 268]. Слід зазначити, що це зауваження М. Василенка цілком правильне, хоча М. Неплюєв все життя працював над тим, щоб розповсюдити мережу братств на зразок Воздвиженського по всьому світу, з метою удосконалення соціально-економічної системи.

Микола Васильович писав, що община жила достатньо відособлено, щоб слугувати зразком для інших селян. Її релігійне життя було незвичним: вона відрізнялася від звичайної церкви, створювала особливу дисципліну та світогляд, на якому залишали відбиток особисті погляди та заботони Миколи Неплюєва. Цим Братство значно насторожувало оточуюче населення. М. Василенко зазначав: «В Глухівському повіті братство зустріло безперечно негативне до себе відношення. Я жодного разу не зустрів нічого в його захист. Особистість М.М. Неплюєва викликала до себе таке ставлення: це самодур, який пустує. Цю думку підтримував і Г.Я. Дорошенко, який був у нього головноуправляючим. Про М.М. Неплюєва в Глухівському повіті розповідали лише анекдоти, прагнучи підкреслити негативні сторони його діяльності в братстві, на зразок обов'язкового читання родоводу Неплюєвих, намагались висміяти братство або накинути на нього тінь... Але позитивні сторони братства, економічна роль колективізму в ньому не звертали на себе уваги, нею завжди зневажали. Вона не давала приводу для глузувань» [2, с. 268]. Далі Микола Васильо-

вич зауважував, що Микола Неплюєв, заснувавши Братство, присвятив йому все життя. Він не був світською людиною і тільки один раз виступив в ролі громадського діяча, коли на короткий термін був обраний почесним попечителем Глухівської гімназії. Студентам він запам'ятовувався як вишуканий джентльмен у циліндрі, який, на їх подив, завжди ставив на підлогу [2, с. 269].

Після смерті Миколи Миколайовича, продовжував розповідати Микола Василенко, починання його не завершилися. Економіка Братства розвивалася успішно до революції 1917 року. Історик згадував, що напередодні війни братчики придбали значний земельний наділ у Туркестані, щоб влаштувати там своє колективне господарство для вирощування бавовни [2, с. 269].

Зацікавлення діяльністю закладів М. Неплюєва виходило далеко за межі Глухівського повіту. Так, інспектор сільського господарства та сільськогосподарської освіти М. Москальський і професор Харківського університету, фахівець із аграрних відносин І. Миклашевський відзначали високий рівень організації педагогічного процесу шкіл М. Неплюєва, що були прикладом для інших сільськогосподарських навчальних закладів. М. Москальський, який протягом багатьох років екзамнував випускників Воздвиженської школи, присвятив їй окрему брошуру [3].

П. Солонина у 1893 році написав статтю «Воздвиженська сільськогосподарська школа. (Із особистих вражень)», опубліковану в «Земському збірнику Чернігівської губернії». Відвідавши цей навчальний заклад за дорученням губернської земської управи, П. Солонина відзначив міцну матеріальну базу, сприятливі умови для побуту вчителів і учнів, впорядковану пришкільну територію, яку назвав як «поетичний куточок...для тихої вдумливості та душевної рівноваги» [4, с. 84]. Автор зауважував, що за браком часу він детально не вивчив результати виховної системи школи, але підкреслив працьовитість учнів, відсутність сварок, дбайливе ставлення до особистих і шкільних речей, щирі взаємини учнів із наставниками.

Педагогічній діяльності М. Неплюєва було присвячено статтю В. Бірюковича «Із виховного досвіду», опубліковану в 1895 році в журналі «Російська школа». Автор зробив аналіз морально-релігійного виховання в «неплюєвських» сільськогосподарських школах, піддаючи критиці деякі нюанси системи учнівського самоврядування, розробленої організатором. В. Бірюкович висловлював критичну думку щодо результатів взаємовпливу вихованців. Розглядаючи роботу братських гуртків, спрямованих на самовдосконалення, взаємовдосконалення та духовне «переродження» вихованців, автор наголошував на

моральному тиску на учнів з боку фундатора, вчителів і старших товаришів, що іноді призводило до імітації змін характеру та поведінки. Таким чином, духовне оновлення вихованців могло мати вимушено-показовий характер, зумовлений прагненням учнів уникнути зауважень і доган. Не погоджувався В. Бірюкович і з наданням права молодим, розумово і морально незрілим учням, судити про вчинки та думки своїх товаришів. У цьому він убачив згубну дію шкільного колективу на характер юнаків, що було причиною «пристрасті до нетерпимості і резонерства» [5, с. 116].

Священик М. Побединський у статті «Неплюєвські братства та школи. Їх основні тенденції, характер і значення», що вийшла у 1901 році в журналі «Віра та церква», висловив критичне ставлення до релігійних поглядів М. Неплюєва, зазначаючи, що той недостатньо розуміє сутність християнства, «занадто малого значення він надає добродійним святим засобам Церкви, її ієрархії та авторитету, таких важливих для православного християнина» [6, с. 132]. Водночас М. Побединський погоджувався із зауваженнями Миколи Неплюєва щодо невідповідності тогочасної народної школи християнським ідеалам. Аналізуючи роботу неплюєвських шкіл, автор зауважив, що їх випускники дуже розумні й розвинуті молоді люди; «серед схожих навчальних закладів подібних їм немає» [6, с. 134]. М. Побединський поділяв думку В. Бірюковича щодо недоліків виховної системи М. Неплюєва, вважаючи, що бажання учнів сподобатись організатору часто спонукає їх до лицемірства і брехні.

Критики М. Неплюєва (І. Абрамов і М. Меньшиков), публікації яких мали значний суспільний резонанс, звинувачували організатора воздвиженських шкіл і Трудового братства в надмірній релігійності, авторитаризмі, пригніченні особистості вихованців. Необхідно відзначити помітний вплив політичних поглядів цих діячів на характер оцінки подвижника. Так, відомий російській публіцист, ідеолог російського етнічного націоналізму М. Меньшиков, визнаючи харизму і самовідданість Миколи Миколайовича у прагненні створити «нову породу людей», зауважив, що реалізація його задумів не є результативною, порівняно з діяльністю общин менонітів і кавказьких духоборів, яким вдалося досягти релігійної чистоти і добробуту.

Він стверджував, що виховання в «неплюєвських школах» морально калічить селянських дітей, які відриваються від простого народу і починають ставитися до нього з «інтелігентною зневагою» і пихою – як «нова шляхта» [7, с. 3–5]. М. Меньшиков зазначав, що живуть у Братстві досить дружно, але це

досягається, за його словами, «нешадним вигнанням тих, хто не хотів коритися прийнятим у ньому порядкам». На його думку, лише з першого погляду може здатися, що законом життя тут слугує взаємна любов, але згодом стає помітним завуальований «залізний механізм особистої волі Неплюєва», найсуворіша, деспотична дисципліна. М. Меньшиков стверджував, що М. Неплюєв створив общину, «виховав для себе новий клас наймитів, слухняних, чесних, працелюбних, щоб емансипуватися від грубої, неосвіченої мужви». Публіцист листувався з відомим письменником А. Чеховим, який поділяв його критичне ставлення до Трудового братства та особистості М. Неплюєва – письменник уважав незрозумілим дивацтвом фанатичну відданість подвижника своїй справі.

Цікаво, що В. Гайдебуров – головний редактор часопису «Тиждень» («Неделя») – у коментарі до статті М. Меньшикова заявив, що справу М. Неплюєва доцільно співставляти з діяльністю Дж. Рескіна і У. Моріса, яких однак шанують на батьківщині [7, с. 5].

Іван Спиридонович Абрамов – відомий літературознавець, етнограф, випускник Глухівського учительського інституту – досить жорстко піддавав критиці виховну систему у школах Миколи Неплюєва. І. Абрамов здобув освіту в Воздвиженській сільськогосподарській школі та певний час учителював у навчальних закладах Миколи Неплюєва. У низці публікацій у періодичних виданнях, а також у двох книгах – «В культурному скиту (Серед неплюєвців)» (1902 р.) та «В культурному скиту. Про одну процвітаючу комуністичну общину» (1914 р.) – Іван Абрамов звинувачував М. Неплюєва в нещирості його «благих намірів». Водночас він відзначав високий рівень знань, що здобувалися у школах М. Неплюєва та економічні успіхи у веденні зразкового господарства [8].

Тож діяльність М.М. Неплюєва викликала неабияке зацікавлення, адже Трудове братство було непересічним явищем, як і сама особистість його фундатора, і мала полярні оцінки, на які нерідко впливав людський фактор. Миколу Неплюєва часто звинувачували в нав'язуванні власного світогляду та волі, надмірному контролі особистого життя братчиків і сектантстві. З іншого боку відвідувачі Воздвиженських шкіл стверджували, що учні мали гарні навички спілкування, грамотно та впевнено висловлювали власні думки. Вихованці мали широкі можливості для розвитку своїх талантів (гуртки за інтересами: драматичний, художній, музичний та ін.). На нашу думку, в атмосфері тотального контролю, моральної задухи неможливо виховати успішних, талановитих особистостей, якими славилися Воздвиженські

школи. Ці факти підтверджують і нащадки членів Трудового братства, які з вдячністю згадують М.М. Неплюєва за надану якісну освіту, виховання та взагалі життєвий досвід, який отримали, перебуваючи в общині. Беззаперечним критерієм успішної роботи закладів М. Неплюєва була досконала соціально-економічна система, про яку згадував М.П. Василенко, а також довговічність їх існування – майже 40 років, у тому числі 23 за життя засновника.

Посилання

1. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т. Отчеты бюллетеня о религиозно-нравственной жизни братства / Н. Неплюев. – СПб., 1908. – Т. 5 – 223 с.
2. Василенко М.П. Из щоденників М.П. Василенка / М.П. Василенко // Вибрані твори : у 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – К.: Вид. Дім «Академперіодика», 2008. – 718 с.
3. Москальский Н. О сельскохозяйственных школах: Воздвиженская [Неплюева] сельскохозяйственная школа (Из личных впечатлений) / Н. Москальский. – Чернигов, 1893. – 23 с.
4. Солонина П.Н. Воздвиженская сельскохозяйственная школа (Из личных впечатлений) / П.Н. Солонина // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8–9. – С. 81–96.
5. Бирюкович В. Из воспитательных опытов / В. Бирюкович // Русская школа. – 1895. – № 10. – С. 110–118.
6. Побединский Н. Неплюевские братства и школы. Их основные тенденции, характер и значение / Н. Побединский // Вера и церковь. – 1901. – № 6. – С. 117–141.
7. Меньшиков М. О. В чем братство? / М.О. Меньшиков // Неделя. – 1900. – № 1–3. – С. 3–5.
8. Абрамов И. В культурном скиту: об одной процветающей коммунистической общине / И. Абрамов. – СПб.: Жизнь и знание, 1914. – 99 с.

Мирошниченко Н.А. Личность Николая Николаевича Неплюева в воспоминаниях его современников

В статье исследуются мнения, оценки и отношения к деятельности Н.Н. Неплюева его современников. В частности освещаются комментарии известного историка, академика Н. Василенко, священника М. Побединского, этнографа И. Абрамова, публициста М. Меньшикова и других.

Ключевые слова: Глуховский уезд, Трудовое братство, организатор, община, воспитание.

Myroshnichenko N.O. Personality of Mykola Mykolaiovych Nepluiev from memories of his contemporaries

In the article opinions, estimates and the relations to M.M. Nepluiev's activity of his contemporaries are investigated. In particular comments of the famous historian, academician – M. Vasylenko, priest – M. Pobedynskiy, ethnographer – I. Abramov, publicist – M. Menshikov and others are highlighted.

Keywords: Hlukhiv county, Labour fraternity, organizer, community, education.

20.04.2016 р.

УДК 392:502.175 (477) (043.3)

А.О. Шевель

СПОГАДИ ПРО ВИДАТНОГО ПЕДАГОГА МИКОЛУ МИКОЛАЙОВИЧА НЕПЛЮЄВА

У статті розкривається історична спадщина видатного педагога, мецената, землевпорядкувальника Миколи Миколайовича Неплюєва. Автор аналізує діяльність Трудового Братства, специфіку його педагогічного процесу.

Ключові слова: братерство, трудове братство, християнське виховання та навчання, християнські цінності.

Серед відомих людей Сіверщини є філософи-педагоги, чия праця оточена повагою та пошаною. Так до кола нашої уваги потрапив Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) – громадський діяч, богослов, соціальний практик, педагог і мислитель. Народився він 11 вересня 1851 року в містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині м. Ямпіль Сумської області). Він був суспільним діячем європейського масштабу, членом англо-російської літературної спілки, Міжнародної Молитовної спілки, головним організатором проведення Конгресу єдиного людства (Париж 1900). За висловом дослідника В.М. Авдасьова, біографія Миколи Миколайовича Неплюєва і його досвід в організації Трудового братства – це перетин вічної проблеми добра і зла із соціальною несправедливістю, сенс людського буття, що укорінився в конкретно-історичних подіях [1, с. 34].

Дослідженням історичної спадщини Миколи Миколайовича Неплюєва займалися С. Абрамова, В. Авдасьова, М. Андреева, В. Бірюкович, М. Богун, В. Глушко, І. Гордєєва, А. Грас'є, В. Екземплярський, М. Жевахова, О. Лютецький, О. Малишевський, Л. Мельник, М. Побединський, А. Сикорський, В. Соловійов, М. Солонина, В. Ткаченко, П. Федоренко, В. Шейко. Актуальність обраної теми полягає в аналізі християнських і педагогічних поглядів М.М. Неплюєва в контексті реалій сьогодення через діяльність в заснованому ним Трудовому Братстві.

Неплюєви – дворянський рід, що походить від боярина Андрія Івановича Кобилю, від якого ведуть свій родовід багато знатних фамілій. Праправнук Андрія Івановича на прізвисько Неплюй став родоначальником Неплюєвих. Особливо рід уславився у XVIII ст., коли його представники наблизились до царського двору, досягли високих чинів і посад – тасмних радників, сенаторів, послів, були відомими церковними діячами. В XIX ст. ім'я мільйонерів Неплюєвих добре знали у Франції, Німеччині, інших західних країнах. Це й не дивно, адже вони були вмілими господарями, вели свої справи на сучасному рівні, з широким використанням наукових досягнень [2, с. 50].

11 вересня 1851 р. у сім'ї предводителя дворянства Чернігівської губернії Миколи Івановича Неплюєва та його дружини, уродженої баронеси Шліппенбах з роду шведського полководця Вольмара-Антоні Шліппенбаха – сподвижника Карла XII, народився син Микола. 1874 року він закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, а 1877 р. пережив духовний переворот: сповнений співчуття до простого народу, майбутній педагог вирішив залишити дипломатичну кар'єру, повернутися на батьківщину, до батьківського маєтку й присвятити своє життя справі просвітництва, турботам про моральне й матеріальне поліпшення життя селян. Необхідних для майбутньої роботи в сільському господарстві знань Неплюєв набув у Московській землеробській академії, пройшовши дворічний курс вільним слухачем. У 1881 р., після закінчення академії, він повернувся до свого маєтку в хуторі Воздвиженському Глухівського повіту Чернігівської губернії, звернувся до батька з проханням про надання йому економічної самостійності для того, щоб організувати притулок для сиріт. Неплюєв почав з того, що взяв на виховання десять селянських дітей з бідних сімей. Таким чином, 4 серпня 1881 р. зародилася майбутня Воздвиженська школа.

Всі намагання М.М. Неплюєва втілювалися у встановленому ним Православному Хрестовоздвиженському Трудовому Братстві, яке уособлювало живу модель вільного людського братерства бідних і багатих християн. З організаційно-правової точки зору воно являло собою кооперативне товариство виробництва і споживання з колективною формою власності на засоби виробництва. У 1891 р. була створена аналогічна чоловічій чотирирічна школа для дівчаток – Преображенська. Надалі Братство поповнювалося, в основному, випускниками Воздвиженської і Преображенської шкіл. Всі братчики користувалися безкоштовною медичною допомогою, бібліотекою та можливістю отримання освіти (найталановитіших дітей відправляли навчатися за кордон) [3, с. 324].

Неплюєв здійснив безпрецедентний в історії вчинок – передав усе майно, загальною вартістю 2 мільйони 750 тисяч карбованців, у повну власність Братства. Це надало діяльності комуні нового імпульсу: почали працювати ливарно-механічний, цукровий, цегельний, вапняний та два спиртові заводи, було встановлено телефонну систему «Сименс», місцеву електростанцію.

У зв'язку з радикальними переминами в житті М. Неплюєва перед нами виникло два питання: чому молодий, перспективний дипломат кидає службу і чому заснована ним школа отримує назву «Трудове братство»?

Як засвідчував сам Неплюєв, з 1877 р. його

переслідував один і той самий сон: він бачив себе у селянській хаті в оточенні дітей. Розмовляючи з ними, поміщик відчував «таку духовну втіху, яку з дитинства хотіла душа і не знаходила у спілкуванні з людьми, далекими від християнського духу». Він був «духовно стомлений», його «переслідувала думка, що все життя мине у світській метушні, серед витончених підступів та елегантного лицемірства» [2, с. 51].

Основна ідея Неплюєва, якій він присвятив все своє життя, полягала в необхідності покаяння та єднання між християнами, що здійснювалося в християнській громаді. Такі громади можуть об'єднатися в трудове братство, в яких віряни могли б влаштовувати своє життя по вірі, жити разом з братами у Христі і заробляти кошти на життя шляхом спільної діяльності. Як чеснота істинно християнська, любов Миколи Миколайовича досягала не тільки його «воздвиженських братів», але і усе людство. Він хотів, щоб усюди панували мир і любов, щоб всі спромоглися зрозуміти радість і користь братерського життя, утіленого в його Трудовому Братстві. Всяке виявлення злості і ненависті було для нього буквально особистим стражданням, і риси обличчя його змінювались від одного читання газет, які повідомляли про злочини і звірства. Він брав активну участь у світових і європейських мирних конгресах у Парижі, Лондоні і Берліні, мав багато друзів і прихильників своїх ідей, з інтересом слідкував за всім, що робилося у світі для торжества добра, живо переймався справою поєднання християнських конфесій. Вирішення цього серйозного питання, вважав він, залежить не від наукових суперечок, а від доброї волі, любові [3, с. 334].

«Метою Братства є здійснення християнської правди у житті, а засобом – гармонійна організація життя, спілкування і праці на засадах любові до Бога і братолюб'я», – говорив М. Неплюєв. Найбільш розповсюдженими мотивами сумнінного навчання він вважав любов до сім'ї, намагання заслужити схвалення рідних, а також страх перед поганими оцінками – страх покарання. «Потрібно йти шляхом християнізації школи», – вважав М. Неплюєв. У християнському вихованні він вбачав засіб змінити формально-казенний дух школи, наблизити її до життя сім'ї. Дисципліну страху й користі належало замінити стосунками любові, співробітництва та братерства.

Ідеалом «гармонійної організації» для Миколи Миколайовича були громади на зразок апостольських. Саме такими він уявляв трудові братства, «де щиро віруючі християни знайшли б можливість узгоджувати життя з вірою, жити єдинодумно з братами у Христі, добувати засоби до життя шляхом дружного співробітництва, заснованого на любові, довірі та повазі один до одного».

У сільськогосподарських школах Братства

майже все було незвичним. Кожний день починався із зустрічі з директором. Про ритуал перед початком занять, а також про ці школи цікаво розповів у своєму виданні «Школи Н.Н. Неплюєва, как пример самобытного воспитания» А. Лютецький, чиновник міністерства освіти. Він підкреслював, що «тону сьому задавав засновник Братства і директор школи Микола Миколайович (повний його титул: Блюститель Хрестовоздвиженського першого Трудового братства). Більшість учнів поважала й любила директора». Спираючись на традиції колективізму, Неплюєв намагався розвивати спільну діяльність і взаємодопомогу учнів. Наприклад, він запровадив спільну підготовку уроків цілим класом (за винятком письмови хробріт і вивчення матеріалу напам'ять). Це привчало вихованців до співпраці й заохочувало ледарів. Кращі учні допомагали менш здібним, механічне засвоєння уроків виключалося.

Педагог день за днем ростив і вчив своїх вихованців, віддаючи цій благородній справі всю душу, все вміння, всього себе. І діти відчували це, відповідаючи любов'ю на любов. Недарма і через багато років після закінчення школи зв'язок між братчиками не переривався. Більшість вихованців залишалася у Братстві.

Велика увага у Братстві приділялася інтелектуальному й естетичному розвитку, чому сприяв і мальовничий садово-парковий ансамбль. У Воздвиженську була велика бібліотека, викладалися музика, малювання. Вчителі й учні часто збиралися, ставили спектаклі та концерти, після чого влаштовували традиційний обід з музикою і хоровим співом. Тон завжди задавав директор, який ще в молоді роки навчився грі на фортепіано. За свідченням колишнього братчика на одному зі свят «Микола Миколайович зіграв декілька п'єс на фортепіано. Він грав з особливим піднесенням; музика піднімалася цілими хвилями і завмирала під стелею; Микола Миколайович цього разу зіграв одну з нових своїх п'єс. Всі ми дали їй назву «Земля і небо»... Бо відчуття було таке, ніби ангели співають».

В сільськогосподарську школу, яка входила до складу Братства, приймали також і дівчат. Керували нею мати та дві сестри Миколи Миколайовича – Ольга і Марія.

Поступово у школах утворилися два братські гуртки: старший і молодший, які втілювали настанови М. Неплюєва: «Нехай з любов'ю поставляться до слабших своїх товаришів у моральному відношенні й тим самим допоможуть їм помітити і виправити свої недоліки». Для вступу до старшого братського гуртка головною умовою була свідомо віра, бажання співвідносити з нею життя і любов до Бога та його створіння – людини.

Як правило, членам старшого гуртка доручалося виховання молодших (до речі, «кандидатський» термін становив півроку). Влада старшого гуртка поширювалася на всю школу.

Дружні стосунки між учнями, викладачами, батьками, спільні погляди тих і інших на завдання виховання і навчання, турбота і увага до кожного учня – все це від самого початку сприяло виникненню майже сімейної обстановки, братського духу, який так цінували педагоги й учні всіх поколінь.

Свої педагогічні думки М. Неплюєв виклав у брошурі «Думки і поради щирого друга», надрукованій у Санкт-Петербурзі 1883 р., а потім у переробленому вигляді включеній до IV тому Повного зібрання творів. «Головне завдання наставника – приготувати юнака і юнку до корисної для суспільства праці». Для виконання цього завдання «не слід пропускати жодної нагоди дати учню можливість розвивати такі дорогоцінні у житті якості, як любов до праці й добродійність. Цього ми досягаємо, тільки привчаючи учня до постійної праці».

Розмірковуючи так, автор доходить до неординарного і в наш час висновку: «Доки учень присутній у класах, в ньому щодня виховують потяг до праці і йому кожний день задають уроки. Слід вимагати, щоби і в інший (позаурочний, особливо святковий) час учень відвідував уроки по декілька годин на день». Це, на перший погляд, суперечливе твердження говорить про творче ставлення М. Неплюєва до педагогічного процесу. «Взагалі увесь зовнішній бік життя вихованців, починаючи з їжі і закінчуючи розподілом часу для занять і відпочинку, відповідає звичкам трудового люду», – писав П. Солонина, який відвідав хутір Воздвиженський. До речі, окрім знайомства із загальноосвітніми предметами – Законом Божим, географією, арифметикою – дітей навчали землеробству, бджільництву, основам ветеринарії тощо.

1894 рік був для Братства знаменним – ухвалили його статут, який закріплював духовне виховання і структуру Братства. У короткому викладі він передбачав наступне: а) турбуватися про християнське виховання дітей, привчаючи їх думати, відчувати й жити згідно з ученням Христа Спасителя та статутами святої церкви; б) надавати можливість всім бажаючим узгоджувати своє життя з животворящим духом віри, яка створить одну трудову сім'ю на засадах християнської любові і братства; в) по можливості надавати допомогу й за межами Братства всьому тому, що веде до упорядкування життя у двох попередніх напрямках [2, с. 53].

Л.М. Толстой, будучи особисто знайомий з Неплюєвим, гостро відчув у ньому людину осо-

бливих духовних якостей – гарячого шукача вищої правди, наділеного рідкісною ширістю і глибокою християнською налаштованістю. Не поділяючи деяких положень вчення Неплюєва, Толстой від чистого серця підтримав його починання. У грудні 1893 р. він писав Неплюєву: «Делу вашему я сочувствую всей душой и желаю ему продолжения успеха». Але на відміну від Толстого, що проповідує непротиставлення зла насильством, Неплюєв вважав, що добро потрібно розумно організовувати, створюючи «такі форми братерського життя, при яких людина не була б для людини вовком», і які людина прийняла б свідомо і вільно. І ще, на противагу Толстому, Неплюєв визнавав найважливіше значення православної церкви у справі морального оздоровлення суспільства [1, с. 31].

Братство отримало статус юридичної особи. Воно перебувало у віданні православної церкви під патронатом чернігівських єпископів. Школою керувала педагогічна рада, очолювана М. Неплюєвим. До її складу входили запрошені вчителі, а також вихованці-братчики. У школі було два підготовчі і три основні класи. Навчальний процес був розрахований на 5 років: перші три присвячувались загальноосвітній та загальній сільськогосподарській підготовці, останні два – поглибленому вивченню спеціальних предметів.

У 1895 р. школа мала свій значок: у вінку з колосків жита та вівса – чернігівський герб – одноголовий орел з великим хрестом, під ним – перехрещені коса, граблі та серп з буквами «В.С.–Х.Ш.» (Воздвиженская сельскохозяйственная школа).

До 4 серпня 1894 р. відбулося 5 випусків: усього школу закінчили 47 осіб, із них побажали поступити у члени братської артілі 32 вихованця, 15 вийшли «у світ». Слід зазначити, що братчиків не готували до місіонерської діяльності, навпаки, всіляко утримували у Братстві. Того ж року з 68 вихованців у старшому гуртку налічувалося 20 осіб, у молодшому – 38, кандидатів у молодший – 10.

Час йшов, Братство з кожним роком розширювалося не тільки у плані прийому учнів, а й у матеріальному відношенні. У 1912 р. воно нараховувало у своїх рядах 500 осіб і мало три початкові та дві сільськогосподарські школи. На діяльність Неплюєва звернула увагу Московська духовна академія, запросивши його наприкінці 1907 р. Тоді він записав у щоденнику: «В особі духовної академії Росія всиновила наше Братство, а святий Сергій бере його під своє покровительство».

Але мрії і сподівання педагога-мецената не здійснилися повністю: після нетривалої тяжкої хвороби в ніч на 21 січня 1908 р. він помер. Братство глибоко переживало кончину свого засновни-

ка, який більшу частину життя віддав розвитку цього незвичайного духовного навчально-трудового закладу. Поховали його на місцевому кладовищі.

Після смерті Неплюєва Братство переживало важкі часи, бо все в ньому трималося на авторитеті Миколи Миколайовича. Поступово, не маючи постійного і авторитетного керівника, братчики почали роз'їжджатися. Але сільськогосподарська школа продовжувала існувати і при радянській владі, згодом перетворившись на технікум.

Братчики, у більшості своїй, пішли працювати у сільське угосподарство. Серед них були і видатні люди: Герой Соціалістичної Праці, професор С. Черненко, якого називали «патріархом садівництва»; етнограф і фольклорист І. Абрамов; літературознавець Ф. Петруненко; композитор П. Сениця.

Микола Неплюєв не тільки віддавав усі кошти на розбудову Трудового Братства, про що свідчать будівлі у Воздвиженську, Преображенську, Ямполі, але й фінансово підтримував будівництво Глухівського учительського інституту, залізничної станції і селища при ньому (збереглася назва Неплюєве), торгових рядів у Ямполі (зруйновані під час Другої світової війни), разом з відомим благодійником Терещенком побудував у Хуторі Михайлівському рафінадний цукровий завод тощо.

Слід згадати і публіцистичні та богословські праці, які залишив вчений у спадок: «Трудові братства: чи можуть далі обходитися без них церква та християнська держава, і як їх здійснити» (1893), «Фрагменти хроніки життя Хрестовоздвиженського братства» (1901). «Життєве значення трудових братств: церковне, державне і громадське», «Лист до духовенства» (обидві – 1905), «Голос віруючого мирянина з приводу майбутнього Собору» (1906), «Заклик до друзів свободи й порядку», «Досвід життя нашого трудового братства», «Шлях віри» (усі – 1907) та ін. Писав також М. Неплюєв і музичні твори (молитви, пісні без слів, п'єси для голосу та фортепіано) [4, с. 377].

На жаль, у 1919 р. з такою любов'ю й самовідданістю виплекане М. Неплюєвим дітище було перетворено на радянську комуну «Трудове Братство». З 1924 р., у період утвердження радянської влади, починається занепад комуні. І вже у 1929 р., з початком колективізації в Україні, Братство було остаточно знищено, усіх братчиків примусово виселено з Воздвиженська та розпорошено по різних куточках Росії.

Діяльність Миколи Миколайовича Неплюєва тісно пов'язана і з Глуховом, де на його кошти було побудовано приміщення ліцею, яке згодом подарували місту. Ще однією пам'яткою архітектури місцевого значення є будинок

Неплюєвих, у якому зараз знаходиться районна державна адміністрація.

Видатна постать мецената, землевласника, педагога Миколи Миколайовича Неплюєва, завдяки своєму новаторському підходу до ведення господарства і виховання, має право зайняти почесне місце поряд з іншими відомими земляками – меценатами і педагогами – Терещенками та Ушинським.

Повчальна історія Хрестовоздвиженського Трудового Братства сьогодні є прикладом культурної самосвідомості, який ми поступово втрачаємо. Досвід Неплюєва у справі формування духовності майбутніх поколінь потребує подальшого вивчення.

Посилання

1. Авдасев В.Н. Трудовое братство Н.Н. Неплюева. Его история и наследие / В.Н. Авдасев. – Сумы: РИО «АС–Медиа», 2003. – 64 с.
2. Глушко В. «Славетного краю славетне ім'я» (життя і благодійна діяльність князя Миколи Миколайовича Неплюєва) / В. Глушко // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 50–54.
3. Заремська Н.І. Проблема формування духовності в педагогічній спадщині М. Пирогова та М. Неплюєва / Н.І. Заремська // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Київ – Глухів, 2010. – Вип. 3 – С. 324–326.
4. Ковальова Н.О. Педагогічна школа М.М. Неплюєва та критичні оцінки його сучасників / Н.О. Ковальова // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – Київ – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 377–379.
5. Табачек І. Особистість вчителя: філософсько-педагогічний екскурс / І. Табачек // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2004. – № 42. – С. 23–29

Шевель А.А. Воспоминания о выдающемся педагоге Николае Николаевиче Неплюеве

В статье раскрывается историческое наследие выдающегося педагога, мецената, землеустроителя Николая Николаевича Неплюева. Автор анализирует деятельность Трудового Братства, специфику его педагогического процесса.

Ключевые слова: братство, трудовое братство, христианское воспитание и обучение, христианские ценности.

Shevel A.O. Memories of the famous teacher Mykola Mykolaiovych Nepluev

The article reveals the historical heritage of the outstanding educator, patron, planner Mykola Nepluev. The author analyzes the activities of the Labor Brotherhood, the specifics of its pedagogical process.

Key words: brotherhood, labor brotherhood, Christian education, Christian values.

07.03.2016 р.

УДК 94(477):2-73(330.52)

А.Д. Савицкий

ИНВЕНТАРИЗАЦИОННАЯ КНИГА ХРАМА ТРЕХ АНАСТАСИЙ

В статье автор вводит в научный оборот список церковного имущества, хранившегося в глуховском храме Трех Анастасий.

Ключевые слова: г. Глухов, храм Трех Анастасий, церковные реликвии, книги.

Храм Трех Анастасий в Глухове, несмотря на свой не столь преклонный возраст, всегда был окружен особым вниманием. Возможно, все дело состоит в его изысканных неовизантийских стилизованных архитектурных формах, а может в ореоле таинственности, которым окружила семья Терещенко этот архитектурный памятник. Новый Трех-Анастасиевский храм без преувеличения можно назвать «многострадальным» проектом. Судебные тяжбы между фундаторами и владельцами земли, на которой планировали возвести храм, плохие погодные условия, тормозившие строительство, вереница писем в духовные ведомства – это не весь перечень проблем, возникших в период создания этого прекрасного сооружения [1].

Губернская и местная пресса очень пристально следила за возведением в Глухове Анастасиевского храма. Одни упрекали семью Терещенко в транжирстве, остальные пели оды их многолетнему благодетельству [2]. Но, несмотря на многолетнее строительство и многотысячные вложения, Анастасиевский храм частично утратил свою первозданную красоту. Этому способствовал ряд негативных факторов: закрытие и переиспользование храмового помещения, отключение отопительной системы, вывоз и уничтожение церковной утвари, повреждение храма во время бомбежки Глухова в 1943 году, некачественные ремонтно-реставрационные работы, отсутствие элементарных желобов для слива и отвода дождевой воды, неправильная эксплуатация [3].

Большой вклад в сохранение и популяризацию истории храма Трех Анастасий сделал В.В. Вечерский. Результаты его исследований опубликованы в монографиях и сборниках научных статей [4; 5; 6; 7; 8]. Эти работы дали аргументацию для внесения церкви в государственный реестр объектов культурного наследия национального значения под охранным номером 1537–Н. Среди других исследований, посвященных нашей теме, стоит отметить работы краеведов и историков В.И. Белашова [9], Ю.А. Коваленко [10], В.В. Ковалинского [11], В.М. Корниенко [12], И.И. Сбитного [13], Н.П. Терещенко [14], В.Е. Ткаченко [15], Ю.А. Шишкиной [16; 17; 18], которые наполнили памятник историческими фактами, связав воедино его стены с

Рис. 1. Богослужение в Анастасиевском храме. Осень 1941 г.

Рис. 2. Домовые иконы, подаренные прихожанами Анастасиевскому храму. Осень 1941 г.

историей нашего края.

Активное развитие фотодела способствовало популяризации глуховских памятников как в начале века, так и по сегодняшний день. Нельзя обойти вниманием наборы фотооткрыток XIX века и современные фотокнижки, в которых почетное место занимают изображения Трёх-Анастасиевского храма [19; 20; 21; 22]. При этом до сих пор не известно, как изначально выглядели его интерьеры, какие святыни наиболее почитались прихожанами, что хранилось в нем из реликвий, перенесённых из старой Анастасиевской церкви, а какие были

приобретены после постройки новой.

Ответ на эти вопросы частично даёт документ, хранящийся в фондах Сумского областного краеведческого музея [23]. Речь идет о журнале под названием «3 т св. церкви. Разные документы Трёх Анастасиевской церкви – посм. переоткрыт в 189(?) г». Он подписан тремя разными почерками, которые отличаются не только каллиграфией, но и цветом чернил. В верхнем левом углу имеется приклеенный номер XII 709/299. Ниже он продублирован от руки, под названием имеется подпись. Листы журнала разлинованы в клетку, рукописный текст (чернила зеленого цвета) помещен в таблицу из восьми столбцов. Читаемый текст подан на русском языке. В нескольких местах имеются стертости, размыты чернил, надрывы бумаги. Всего в тетради имеется тридцать один лист. На обратной стороне обложки проставлен номер в штампе СУКМ КП 36255.

При изучении документа, невзирая на его название, стало ясно, что мы имеем дело с инвентаризационной книгой церкви Трёх Анастасий в Глухове, которая содержит опись предметов, хранившихся в храме на момент её составления. Пометки карандашом свидетельствуют о том, что как минимум один раз проводилась сверка предметов, внесенных в список. Об этом говорят две записи в графе «Примечание». Можно предположить, что инвентаризация проводилась в 20-х годах XX ст.

На сегодняшний день этот документ является единственным полным списком всего имущества, хранившегося в Трёх-Анастасиевской церкви. Остаётся открытым вопрос о дальнейшей судьбе. Конечно предметы, содержащие драгоценные и цветные металлы, могли быть безвозвратно утеряны, но мы не исключаем их передачу в музейные учреждения. Учитывая, что в помещении храма в 1930-х годах размещался Глуховский музей древностей, не исключено, что его фонды вместе с церковными вещами были эвакуированы в 1941 г. [24, 4–5; 25, 2–3]. В подтверждение этой версии служат многочисленные фотографии, сделанные в Анастасиевском храме в период немецкой оккупации (1941–1943 гг.). На них отчетливо видно, что вновь открытый храм лишен оригинальной церковной утвари [26, с. 78]. Можно с уверенностью сказать, среди церковных реликвий, перечисленных в списке, на данный момент в храме находились лик Распятия Спасителя мозаичной работы, образы Артемия и Евфросинии на дереве [27, с. 70–75]. Без привлечения искусствоведов идентификация остальных старинных предметов, находящихся в храме, невозможна.

Мы уверены, что наше открытие не только дополнило историю столь величественного строения, но в будущем даст возможность найти и вернуть утраченные реликвии.

№	Наименование предмета	Из чего предмет сделан (серебро, медь, олово, железо, камень, дерево, холст, парча, материя, бумага и проч.)	Вес предмета для сделанных из материала, размер предмета метр сантиметр для отглаженных материя	Стоимость предмета		Примечание: Отметка об исключении предмета из описи и по какой причине приложена к этому отношению составленного ... отд. или рай Исполкома, а в случае пропущен предмет акт Милитции об этой пропущен
				Р.	К.	
1	Церковь каменная, пятиглавая одноэтажная, покрыта белым цинковым железом. Купола вызолочены. Кресты на куполах вызолочены. Пол церкви мраморный. От входа и до алтарей обложена мраморной панелью. С трех сторон вокруг церкви каменная ограда с железной решеткой и таковыми воротами. С четвертой южной стороны каменная стена. Под церковью усыпальница строителей храма. Храм построен братьями Терещенко и был освящен 19 сентября 1893 года, трехпрестольный. Весь храм распisan внутри в византийском стиле. Главный престол Трехнастасиевский, деревянный, покрыт стеклянным футляром, на престоле облачен золотой парчей. На престоле святой Антиминс					
2	На горнем месте крест ажурной работы	Металлический позолоченный с деревянной ручкой	23 фунта	75	Позолота сшедшая Исправный	
3	Гробница в главном алтаре	Деревянная с резьбой, вызолоченная.	2 метра 6 сантиметров/ метр 22 сантиметра	250	Позолота сшедшая	
4	Планица с предстоящими по краям Евангелистами, по краям кисти	Сшитая на малиновом бархате золотом с разноцветными камнями	2 метра 1 сантиметр/ 1 метр 19 сантиметров	50	На планице отсутствует 54 камня и 27 звездочек с камнями по 17 штук в каждой, а есть только одна звездочка. С правой стороны планицы нет нашитой золотом с камнями столба с петухом, а левой стороны нет таких же нашитых золотом с камнями орудий казни. Обшивка бусами частично отсутствует.	

5	Плащаница с бахромой и серебряной кругом и такими же четырьмя кистями. По бокам четыре Евангелиста.	На малиновом бархате шитая серебром и позолотой	1 метр 55 сантиметров/ 97 сант.	25		Нет нашитых серебром столба с петухами четырех эмблем орудий казни страданий
6	Плащаница старовина	Шитая на парче обложена красным бархатом	1 метр 86 сантиметров/ 1 метр 29 сант.	10		Весьма старая
7	Фугляр на гробнице с плащаницей	Стеклянный в деревянной оправе				Исправный
8	Жертвенник на нем распятие Спасителя	Деревянный распятие в резной дубовой раме	88 сан./ 80 см.	20		Исправный
9	Иконостас церкви главного престола в один ярус, вверху иконостаса три креста.	Иконостас и кресты мраморные				Исправном виде
10	Царские врата главного престола преобразования Божией Матери, Архангела Гавриила и 4-х Евангелистов	Врата бронзовые позолоченные. Изображения на металлических досках художественной работы.		3.500		В исправности
11	В главном иконостасе 2-е боковые двери с изображениями архидиакона Стефана и архидиакона Лаврентия во весь рост	Двери металлические изображения художественной работы			Каждая по 550 Всего 1100	Двери осевшие в петлях и не затворяются. В дверях испорчены замки и нет ключей
12	По правую сторону Иконостаса находится образа: Спасителя; Святителя Митрофана; Святых мучениц Анастасий. По левую сторону главного иконостаса находятся образа: Божией Матери с Младенцем, Артемия и Ефросинии и святителя Николая.	На металлических досках, образа во весь рост художественной работы плотно вделаны в специально сделанные места в мраморном иконостасе				
13	Образ Вознесения Господнего над южной дверью Главного Иконостаса	На металлической доске художественной работы	Полукруглой формы			

14	Над северными дверями главного иконостаса образ Воскресения Христова	Тоже	Тоже					
15	С правой стороны главного Алтаря престол во имя святого Великомученика Артемия	Деревянный	106 сан./ 96 сан.	3			Исправный	
16	На этом престоле Святой Антиминс							
17	Жертвенник и перед ним образ Распятия Спасителя	Жертвенник деревянный образ дубовый в резной раме	88 сан./ 75 сан.	20			Исправный	
18	Иконостас правого престола на верху мраморный крест. Иконостас в один ярус	Белого мрамора						
19	Царские врата правого предела на них изображения Божией Матери, Архангела Гавриила и 4-х Евангелистов	Бронзовые позолоченный		2.500	В исправ- ности			
20	Над царскими вратами изображения Тайной вечери	На металлической доске						
21	По боках царских врат правого предела 2-е дверей с изображениями на южных Архангела Михаила на северных Гавриила	Двери металлические		Каждая по 550 всего 1100			В исправности одна и одна не притворяется, не исправная	
22	С правой стороны сего иконостаса образа: Спасителя, Николы Святоши и преподобной Пелагеи, а с левой стороны образа: Богоматерь с предвечным младенцем, святого Федора и Святой Надежды.							
23	С левой стороны главного алтаря престол во имя Святой Евфросинии	Деревянный	106 сан./ 97 сан.	3			Исправный	
24	На этом престоле святой Антиминс							
25	Жертвенник и перед ним Распятие Спасителя	Деревянный образ в дубовой резной раме	88 сан./ 75 см.				Исправный	
26	Иконостас левого предела в один ярус на верху крест	Иконостас и крест мраморные						
27	Царские врата левого предела с изображением на них: Божией Матери, Архангела Гавриила и 4-х Евангелистов	Бронзовые позолоченные		2.500			Исправности	
28	Над царскими вратами изображение Тайной вечери	На металлической доске художественной работы						

29	По боках царских врат двое дверей с изображениями на северных Архангела Гавриила на южных Архангела Михаила	Металлические			Каждая по 550. Всего 1.100		В исправности	
30	С правой стороны царских врат сего предела: Спасителя Александра Невского и Сергия Радонежского. С левой стороны образа: Божья Матерь с предвечным младенцем, святого Симеона и Святой Великомученицы Варвары	Образа во весь рост на металлических досках, художественной работы						
31	6 серебряных образов Спасителя и Божьей Матери у Царских врат	Серебряные 84 пробобы в деревянной обделке рымы. У главных царских врат 2 образа овальной формы, а 4 четырехсторонние	Все один фунт 9 сан./7 сан. 9 сан./ 7 ½ сан	80				
32	У северной стены храма в мраморном киоте образ Божьей Матери, именуемой Дубовицкой с Младенцем	Деревянная в серебряной ризе с серебряными венцами над матерью и младенцем позолоченная	8 фунтов Размером 92 сан/ 57 сан	80			В киоте без стекла вынимается	
33	У южной стены храма в мраморном киоте образ Божьей Матери именуемой Казанской с младенцем	Деревянная без оклада	22сан/37 сан	10			Плотно вделана в киот белого мрамора со стеклом	
34	У северной стены храма образ Святого Феодосия во весь рост, Черниговского	Деревянная в дубовом резном киоте		50				
35	У южной стены храма образ святого Сергия Радонежского во весь рост	Деревянная в дубовом резном киоте		50				
36	2 хоругви на деревянных древках	На малиновом бархате шитые золотом, каждая стоит в дубовой тумбе с резьбой		1.200			Старые выцветшее	
35	В Арках 4-и Евангелиста	Нарисованы на стенах храма художественной работы						

36	В главном Алтаре картина «Гайная вечера» художника Сведомского выше горнего места	Нарисована на стене храма художест. работы						
37	Икона «Моление о чаше» в главном алтаре на горнем месте	На холсте в багетной раме	Большого размера	100				
38	Образ «Спасителя Страждущего» в правом пределе на горном месте	На холсте художественной работы в деревянной черной раме	1 метр 86 см/ 87 см	10				
39	Образ «Божьей Матери» в левом пределе храма на горном месте	На холсте в деревянной черного цвета раме	1 метр 86 см/ 87 см	10				
40	Картина «Горжественный вход Господа Иисуса Христа в Иерусалим» художника Сведомского	Нарисована на стене храма						
41	Картина «Иисус Христос перед судом Пилата» художника Сведомского	Нарисована на стене храма						
42	Картина «Богоматерь с предвечным младенцем» художника Мурашко	Нарисована на стене храма						
43	Изображение Херувимы и небо усеянное звездами в куполе храма	Нарисована в куполе храма						
44	2 больших лампы	Бронзовые, вызолоченные с такими же цепочками	В виду постоянного ...взвесить не возможно	Две стоят 800				В исправном
45	8 малых лампад	Бронзовые, вызолоченные с цепочками	Тоже	600				В исправном
46	Один семисвечник у престола главного Алтаря	Бронзовый вызолоченный	4 пуда	600				В исправном
47	Четыре местных подсвечника	Бронзовые вызолоченные	Каждый весит 1 пуд 27 фунтов	Все 1.300				Один не исправный согнутый а остальные исправные
48	Четыре местных подсвечника меньших размеров	Бронзовые вызолоченные	Каждый весит 1 пуд 10 фунтов	Все 400				

49	Два подсвечника выносных	Бронзовые вызолоченные	Каждый весит 10 фунтов	200			
50	Три подсвечника белые разной величины	Металлические	1) Один пуда 2) 1 пуда 3) 1 пуда 20 фунтов	Все 80		Ломаные к употреблению непригодны	
51	Четыре подсвечника белые, большие	Металлические	1) 3 пуда 20 фунтов 2) 36 фунтов 3) 25 фунтов				
52	Три небольших подсвечника на жертвенниках	Бронзовые позолоченные	Все 8 фунтов	15		В исправном	
53	Один небольшой подсвечник	Медный	1 фунт		50	Исправном	
54	Один небольшой подсвечник	Металлический посеребренный	3 ½ фунта	3		В исправном	
55	Три больших люстры в 72 свечи каждая	Бронзовые, свечи металлические	Все 5.472			Нет металлических свечей в первой 8 штук, во второй 4 штуки, в третьей 3 штуки	
56	Восемь малых прорезных люстр в 12 свечей каждая	Бронзовые		1.600			
57	10-ть малых не прорезных люстр в 12 свечей каждая	Бронзовые		1.500			
58	10-ть свечей для подсвечников гравированных	Металлические	Все 12 фунтов	264			
60	Два аналоя для чтения Евангелия	Деревянные		4			
61	Три аналоя резной работы	Дубовые		78			
62	2 аналоя складные	Деревянные		2			
63	Два знаменательника резной работы	Дубовые		300			
64	Три столика	Деревянные		3			
65	Четыре подсвечника	Бронзовые	1 пуд 5 фунтов каждый	1.900			
66	Два белых подсвечника напрестольные	Белого металла	Всего 3 фунта	5			

67	Евангелие в лист, печатано в Києве 1890 года с изображением на верхней доске Воскресения Христова и четырех Евангелистов	В малиновом бархате верхняя доска с серебряной накладкой на нижней доске накладные серебряные углы и посредине накладной крест в звезде	В лист	5			
68	Евангелие печатано в г. Москве 1805 г.	В черном бархате наверху мишурной крест	В лист	5			
69	Евангелие, печатано в 1703 году с изображением на верхней доске Воскресение Христова и по углам четыре Евангелиста	В тёмно-зелёном бархате с накладной серебряной верхней доской	В лист	25			
70	Евангелие напечатано в г. Москве 1716 г.	В малиновом окладе без оклада	В лист	5			
71	Евангелие напечатано в 1657 году в г. Москва, без оклада	В малиновом бархате с мишурным крестом	В лист	5			
72	Евангелие Молебное печатано в Москве 1859 году без оклада	В малиновом бархате		1			
73	Крест с позолоченными изображениями	Серебряный вызолоченный	39 золотников серебра	100			
74	Крест с таким же подножием	Серебряный с медным дном и шариками	1 ½ фунта	10		Неисправный сломанный	
75	Крест	Кипарисный в серебряной оправе, серебряной ручкой	В трех крестах	5			
76	Крест	Кипарисный в серебряной оправе	всего 2 фунта	5			
77	Крест с деревянным подножием	Кипарисный в серебряной оправе		5			
78	Лжица вызолоченная	Серебряная	13 золотников	1	50		
79	Чаша с чеканными изображениями: распятия Спасителя, Божией Матери Иоанна Богослова; на подножии изображение трехсвятителей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста	Серебряная вызолоченная	1 фунт 14 золотников	25			

80	Дискос, гладкий вверху изображение креста	Серебряный вызолоченный	79 золотников	15			
81	Звезда, на ней в верху надпись...ниже «Ника» и Иисус Христос	Серебряная вызолоченная	10 золотников	5			
82	Копие с деревянной ручкой	Стальное			30		
83	Дарохранительница треугольная с тремя колонами	Серебряная вызолоченная	3 фунта 88 золот.	50			
84	Дароносица с изображением Распятия Спасителя	Серебряная вызолоченная 84 пробы	84 золотника	10			
85	Крест, Аплике, дароносный с изображением Распятия Спасителя	Металлический	90 золот.	5			
86	Кадило с цепочками	Серебряное	1 фунт 9 золот.	100			
87	Кадило простое	Медная	1 фунт 12 золот.	1			
88	Одно облачение на престол Анастасии	Золотой парчи		35			
89	Четыре облачения на престолы	Золотой парчи		80			
90	Пять облачений для жертвенников	Золотой парчи		100			
91	Одно облачение для жертвенника	Серебряной парчи		15			
92	Одно облачение для жертвенника	Бархатное черное		5			
93	Одна пелена для жертвенника	Малинового конуса			25		
94	Три покрывала на Престолы	Оливковой материи	1 метр 26 кант./ 1 метр 13 кант.	2		Старые выцветшие	Одно при передаче не оказалось. Передано два.
95	Одно покрывало на Престол зеленого цвета с четырьмя китицами	Из материи по краям шита шелковыми цветами	1 метр 52 кант./ 1 метр 47 кант.	3			
96	Три покрывала на жертвенники разных цветов	Разной материи	1) 1 метр 9 кант./ 1 метр 9 кант. 2) 1 метр 2 кант./ 1 метр 2 кант. 3) 1 метр 4 кант./ 1 метр 6 кант.	9			

97	Три Катапетасьмы, красные (одна большая две меньшие со шнурами и по одной китице)	Красного фая	1) 3 мет. 30 сан./2 м 20 сан. 2) 2 мет. 31 сант./1 м 14 сан. 3) 2 мет. 31 сант./1 м 69 сан.	15			
98	Три одежды для аналая	2 простой желтой парчи и одна золотой парчи	2 м 55 с./67 с.	12		Старые изношенные	
99	Три пелены для аналая одна синей конвой	Золотой парчи Лилового бархага Простой парчи	2 м 56 с./53 с.			Выцветшая от солнца	
100	Воздухов пятнадцать пар для покрывания сосудов	Разной материи и качества	Крестообразные	30			
101	Риз священнических пятнадцать различного материала и качества	Две золотой парчи, две черного бархага, 1 лилового цвета с крестами, 1 красной парчи с крестами, 1 малинового цвета с бархатным крестом, 5 простой парчи, 1 серебряной парчи, 2 золотой парчи	300			Поношенные ветхие	
102	Поясов пятнадцать к ризам	Тоже		3		Ветхие	
103	Один подризник священнический	Желтоватой материи в клеточку		2		Старые	
104	Риза одна старая бархатная	Бархатная		2		Ветхая	
105	Стихарей диаконских 9	Парчовые		45		Весьма старые и ветхие	
106	Орарей 15-ть разных	Разной материи и парчи		4	50	Старые, ветхие	
107	Стихарей псаломщицких восемь, разного цвета	Разной материи		24		Поношенные ветхие	
108	Одежда на столики пять	2 золотой парчи 1 белой серебряной парчи 2 черного бархага		15			

109	Пелен для столиков три	2 золотой парчи 1 белой серебряной парчи	3				
110	Одно блюдо для сбора денег	Металлическая медная	1	2 фунта 36 золот.			
111	Блюда 2 для просфор белые металлические	Металлические	1	3 фунта 28 золот.	50		
112	Блюдо одно плоское эмалированное под мрамор	Жестяное	1	2 фунт. 48 золот.			
113	Блюдо «Фраже» овальной формы для умывания рук	Металлическое	2	4 фунт. 24 золот.	50		
114	Кувшин с ручкой к нему такой же	Металлический	2	2 фунт.	50		
115	Миска эмалированная для умывания рук	Жестяная		3 фунта	50		
116	Кувшин к ней белого цвета	Жестяной		1 фунт 72 золот.	50		
117	Кувшин для нагревания теплоты	Жестяной эмалирован		60 золот.	25		
118	Рукомойник с деревянной подставкой	Жестяной эмалированный		Руком.	50		
119	Сосуд для освящения хлебов	Бронзовый золоченный	10	11 фунтов			
120	Чаша водосвятная белая	Металлическая	10	7 фунт. 48 золот.			
121	Чайник для теплоты	Медный		1 фунт	20		Негодный
121a	Купель для крещения	Медная					
122	Венцев одна пара без камней	Металлические	5	2 фунта 36 золот.			
123	Венцев одна пара с камнями	Металлические	3	3 фунта 48 золот.			Старые
124	Крещальный ящик с принадлежностями с ключом	Металлический белый	3	2 фунта 24 золот.			
125	Крест панихидный с подставкой доской для свечей	Белого металла подставка мраморная	10	С под-ставкой 25 фунтов			
126	Крапило с ручкой	Морской травы ручка металлическая			50		
127	Крапило старое	Тоже			10		Негодное
128	Образ Артемия и Евфросинии	На дереве в деревянной золоченной раме	15	1 метр 36 с./ 92 сан.			

129	Образ Святого Серафима га золотеном фоне	На дереве в деревянной золоченной раме	1 метр 36 с./ 92 сан.	25			
130	Образ Распятия Спасителя мозаичной работы при входе в усыпальницу	В деревянной резной раме	2 мет. 90 с./ 1 м. 80 с.	1.000		Резьба в раме местами осыпавшаяся	
131	Икона на знаменательнике с вделанным крестом в икону, в кресте святые мощи и частица животворящего креста	Деревянная крест серебряный без пробы	32 сан./ 38 сант.	3			
132	Три знаменательные иконы: Воскресение Христова, Св. Мученицы Анастасии, и преподобной Евфросинии и Артемия	Деревянные	Каждая размером 44 сан./ 37 сан.	3			
133	Знаменательных икон 31 для всего года	Деревянные	26 ½ с. /22 сан.	6	20		
134	Образ Серафима Преподобного	На бумаге	31 сан./ 27 сан.		20		
135	Образ Питирима	На бумаге наклеенный на доску	14 сан./ 12 сан.		5		
136	Образ Святой Ольги на жести	Прикреплена к доске	22 сан./18 сан.		20		
137	Образ Богоматери с пророками во кругу	Деревянная	35 сан./30 ½ сан.		50		
138	Образ Кирилла и Мефодия со стеклом	На бумаге у багетной рамке	31 сан./ 20 сан.		20		
139	Образ Пророка Ильи	На дереве	35 с./ 25 сан.		25	Старая	
140	Образ Апостолов Петра и Павла	Деревянная	35 с./26 сан.		25	Тоже	
141	Два клироса	Дубовые		100			
142	В стене алтаря два шкафа для хранения священных сосудов	Деревянные		25			
143	Два шкафа для риз	Дубовые	Выс. 2 м 45 с. Шир. 1 мет. 75 сан.	100			
144	Ризничный один шкаф	Дубовый	2 м 26 с. / 1 м. 42 сан.	20			
145	Библиотечный шкаф один	Дубовый	2 м. 30 с. / 1 м 88 сан.	50			

146	Свечной шкаф один	Дубовый	10						
147	Зеркало в ризнице	Деревянной раме	1	75 с./ 61 с.				Разбитое	
148	Три новых больших ковра		45	2 м. 86 с./ 2 м. 2 с.					
149	Семь ковров меньших		5 5 5 20	2 м.72с/1м95с 2м90с/1м99с 2 м.27с/1м66с 4м1м94с/1м34с					
150	Шестнадцать ковров дорожек разных рисунков и размеров		25 12 8 3 4 1 2 3 4 2 3 1 1 2	20м40с/1м2с; 9м/1м2с 6м.15с/1м2с 3м5с/1м.2с. 5м67с/1м2с. 4м50с/92с 2м90с/1метр; 2м55с/1м22с 5м95с/90с 4м25с/85с 6м.27с/1м4с. 5м94с/85с 5м57с/85с 3м63с/1м.15с 3м45с/91с 4м.20с/84с	50 75 75 50		Весьма старый Весьма старый Весьма старый Менее старый Менее старый Весьма старый Весьма старый Менее старый Поношенные		
151	Шесть маленьких ковров		6						
152	Двенадцать толстых прутьев для ковров	Медные	12						
153	Шесть душевиков, вделанных в стены	Бронзовые золоченные	6					В исправном	
154	Два выносных фонаря без стекол	Деревянные	2						
155	Два полных комплекта половиков для застилки пола в храме	Пеньковые						Один старый ветхий, другой новый	
156	Три висячих фонаря	Железные	6					Со стеклами	
157	Один выносной крест при погребениях	Деревянный	3						
158	Два больших фонаря на кронштейнах у западных дверей	Чугунные	6					Без стекол	
159	Одна половая щетка	Волосяная	20					Старая	
160	Два ковра дорожки при входе в усыпальницу	Шерстяные. Тёмно-бордового цвета	2 2	1) 6 м 55 с./ 1 м 35 с. 2) 5 м 63 с./ 1 м 35 с.				Весьма старые	
161	Восемнадцать тонких прутков	Медные	9						

162	Семь подвесок и один обручик	Жестяной	28 золот.				
163	Кисточка для помазания	С серебряной ручкой		1			
164	Крест ручной для треб	Деревянный			5		
165	Ручной крест	Металлический	26 золот-ника		10		
166	Один казанок	Медный	3 фунта 84 золот.	1			
167	Трикирий пасхальный	Металлический	84 золот.		50		Поломанный негодный
168	Четыре образа в Алтаре с разными изображениями без рам	На холсте	1 метр 11 сан./71 сан.	4			Старый
170	Два образа: Распятие Иисуса в саду Гефсиманском	На холсте в рамках	1 м 86 с./87с.	20			
171	Табурет лестница с двумя ступеньками	Деревянная			25		
172	Подставка для стояния регента	Деревянная			50		
173	Образ Богоматери в ризнице в раме	На дереве	88 с./74 с.	1			Без стекла
174	Водосвятная чаша	Металлическая	8 фунт. 48 зол.	1			Старая негодная
175	Сосуд для освящения хлебов	Медный	8 фунт. 48 зол.	5			Старый негодный
176	Пять разного размера ящиков для хранения сосудов	Деревянные		5			
177	Одна дьяконская свеча	Жестяная		1			
178	Одна дьяконская свеча	Деревянная крашенная		1			
179	Ложка для собирания крох	Картонная черная			10		Старая негодная
180	Подсвечник белый для двух свечей	Металлический	1 фунт. 72 зол.	1			
181	Две денежные шкатулки	Деревянные лакированные	Небольшие	1			
182	Зеркало в раме	Рама деревянная	80 с./40с.		50		Старая
183	Конторские щита одни		29 с./18 с.		30		
184	Восемь кружек для собирания денег разного размера	Жестяный			80		
185	Две ручные щетки волосяные				10		Негодные
186	Два малых подвечника для престола	Бронзовые позолоченные	8 фунт. 48 зол.	10			
187	Два белых подвечника	Металлические	2 фунт. 24 зол.		50		Старый
188	Два подвечника когда-то посеребренные	Металлические	3 фунт. 36 зол.	1			Негодные

189	Двое садовых ножиц		С деревянными ручками		1			
190	Две скамейки		Деревянные	140 с./30 с.	2			
191	Два табурета с набивными сиденьями		Дубовые, сиденья из камыша		2			
192	Четыре мягких стула				4		Старые	
193	Четыре простых стула				1		Старые	
194	Одиннадцать висячих лампад разных размеров		Одна большая стеклянная, а остальные металлические		10			
195	Одна электрическая лампочка			250 свечей				
196	Одна электрическая лампочка			16 свечей				
197	Одна электрическая лампочка			50 свечей				
198	Пелена для аналая		Мишурная	1 метр/86 сан.	1			
199	Лестницы раскладных две		Деревянные		2		Одна не исправная	
200	Одна обыкновенна лестница		Деревянная		1			
201	Четыре фуллара: три на престолах для дарохранительниц и один для Евангелия		Один бронзовый позолоченный и три деревянные со стеклами					
202	Четыре доски с главного Алтаря		Цинковые	2 – 1 м 25 сан/90 сан 2 – 1 м 26 сан/90 сан 6 сан/90 сан	4			
203	9-ть пономарских стихарей		Разной парчи		9		8 старых ветхих	
204	Два венка с икон		Жестяные позолоченные	36 золот.	1			
205	Фуллер над главным престолом с черными колонками		Стекло зеркальное, колонки бронзовые	1 м 44 с./1 м 1 м 26 с./91 сан.	100			
206	Стенные часы				3		Старые	
207	Амвон, обтянутый сукном		Деревянный, сукно красное	Многогранный	3		Старый	
208	Два железных креста со вставками стаканчиками для цветов		Железные стаканчики стеклянные продолговатые	Стаканчиков 130	10			

209	Четырнадцать разных набедренников	Разной парчи		14		Старые	
210	Тридцать пар поручей разного качества и цвета	Никола Святоши в рамке, а остальные без рамок		3		Старые	
211	Четыре образа: Феодосия, Сергия Радонежского, Святителя Феодосия, Никола Святоши в Алтарях	Деревянные	Разной величины	4		Вовсе негодные	
212	Сорок пять образов	Буковые		1		Ломанные	
213	Венских ступлев восемь	Металлическая	Неболь- шая	1	50		
214	Коробка круглая	Деревянный		3		Старый	
215	Угловой шкаф в главном алтаре	Деревянный	Малого и среднего размера	3			
216	Два сундука	Деревянный		3			
217	Один шкаф для облачения	Деревянный		2		Старый	
218	Четыре вешалки	Деревянный		4		Одна без крючков	
219	Четыре хоругви с древками	Разной материи		1		Не пригодны	
220	Постовой столик аналой верхняя доска с дырами для свечей						
221	В усыпальнице киот с тремя образами: Распятие Спасителя, Богоматери, Иоанн Богослов	Все деревянные		25			
222	Столик подставка для креста с цветами	Деревянный	62 с./45 с.		50		
223	Четыре подставки для лампад	Стеклянные		1			
224	51 стаканчик для лампадок разных цветов и размеров	Стеклянные		5			
225	2 тумбочки с чехлами на них	Деревянные чехлы изношенные белой парчи	86 с./ 29 сан.	2			
226	3 верхние облачения для столиков в главном Алтаре	Старой парчи		1	50	Изношенные	
227	Пелена с крестами для столика	Материя зеленого цвета	1 м 26 сан./ 1 м 19 с.		10	Старя изношенная	
228	Пелена для столика	Желтой парчи	1 м 42 с./ 1 м 38 с.		20	Старя изношенная	
229	Покрывало для престола с крестом посредине и бахромой	Сатиновая кофейного цвета	1 м 69 с./ 1 м 51 с.	2			

230	Столик около свечного ящика с одеждой и покрывалом на нем	Деревянный, белой старой парчи	83 сан. /57 с. Покр. 1 м 16 с. /97 с.	50		
231	Подставка для свечного ящика	Деревянная	1 м 35 с. / 1 м 15 с.	25		
232	3 шеста для вытирания пыли	Деревянные	разной длины	50 50 50		
233	3 аналойные столика	Деревянные	1) 70 с./53 сан. 2) 80 с./66 сан. 3) 80 с./66 сан.			
234	2 этажерки, полки для них	Деревянные	1 м 89 с. / 1 м 1 сан.	2		
235	Термометр Реомюра			25		
236	Футляр для иконы	Деревянный	51 с./46 сан.	1	Со стеклом	
237	6 стекол зеркальных от икон главного иконостаса		86 с. / 62 сан.	6		
238	Один малый аналой для знаменательника с одеждой	Деревянный парчовая		1		
239	Облачение для раздвижного аналая	Желтой парчи		1		
240	Аналойный столик для иконы со спинкой и одеянием	Деревянный парчи лиловой		1	Старый парча выцветшая	
241	Старый свечной ящик с выдвигаемыми ящичками	Деревянный		1	Старый	
242	Занавеска для иконы	Голубого канаса	2 м 56 с. / 54 см.	50	Старая	
243	Занавеска для иконы	Бледно-голубая атласная	2 м 82 с. / 56 см	50	Старая	
244	Порча для покрытия гробов сшитая вдвое	Белой парчи	4 м 4 с. / 54 см			
245	Пелена для аналая цвета малинового с коричневым	Шелковая	1 м 86 см / 61 см	10	Старя	
246	Пелена для аналойного столика	Парчовая, белая	1 м / 88 см		Старая	
247	Подставка для гробов с ножками	Деревянная		2		
248	Подставка-аналой для плащаницы	Деревянная		1	50	
249	Подставка для плащаницы	Железная		3		
250	Образ Феодосия Черниговского в Усыпальнице	Деревянный	26 см / 22 см	20		
251	Одна лампадка в Усыпальнице	Медная		50		
252	Ящик для битых венков	Деревянный		30		

253	Четыре надгробных плиты	Мраморные	40		
254	Насос для поливки цветов с двумя брезентовыми рукавами		5		
255	Две вазы для цветов в Усыпальнице	Фарфоровые темно-синие	2	Круглые	
256	Надгробных плит без надписей 5 штук	Мраморные	40		
257	9 боковых длинных плит	Мраморные	9		
258	10 боковых коротких плит	Мраморные	10		
259	Венков разных 250 штук	Металлические с фарфоровыми цветами	250	Разных размеров	
260	Четыре трубки	Жестяные	40	Согнутые коленами	
261	Надгробия обтянутые бархатным одеяниями	Черного бархага	1		
262	Рамка с ручками для плащаницы	Деревянная	1		
263	10 колоколов разного размера и веса на двух...	Бронзовые	575 пуд 35 фун.		

Книги

264	Священные книги Ветхого завета в 2-х томах	Изд. 1876 г. Петербург	Стр. 816 Стр. 784		Без переплета
265	Евангелие с толкованием Феофелакта Блаженного	Изд. 1767 г. Москва			В кожаном переплете
266	Толкование на Соборное послание Святых Апостолов на славянском языке	Изд. 1815 г. Петербург	Стр. 96		В переплете
267	Духовные беседы Макария египетского на русском языке	Изд. 1880 г. Москва	Стр. 607		Без переплета
268	Кормчая на славянском языке		Стр. 679		В кожаном переплете
269	Сборник слов	Москва 1700 г.	Стр. 646		
270	Беседы Иоанна Златоуста на славянском языке	1703 г. Москва	Стр. 208		В бумажном переплете
271	Тоже на славянском языке	1709 г. Москва	Стр. 174		В кожаном переплете
272	Тоже на славянском языке часть II	1709 г. Москва	Стр. 2.263		В кожаном переплете
273	Камень веры славянский язык	1749 г. Москва	Стр. 1. 091		В кожаном переплете
274	Послание Св. Игнатия Богоносца на славянском языке	1784 г. Москва	Стр. 87		
275	Сочинения Св. Дмитрия часть III и IV-я на славянском языке		Стр. 131 III-я Стр. 159 IV-я		В кожаном переплете
276	Его же часть V-я славянский язык		Стр. 142		В кожаном переплете
277	Беседы Св. Георгия Рязанского в двух томах на славянском языке		Стр. 139 123		В кожаном переплете

278	Четьи-Миней 1а месяцы: март, апрель, май в одной книге на славянском языке			Стр. 567			В кожаном переплете
279	Тоже 1а декабрь, январь, февраль			Стр. 567			В кожаном переплете
280	Тоже 1а сентябрь, октябрь, ноябрь			Стр. 497			В кожаном переплете
281	О должностях пресвитеров на славянском языке	1777 г. Москва		Стр. 287			В кожаном переплете
282	Мир с Богом на славянском языке			Стр. 666			В кожаном переплете
283	Собрание поучений на славянском языке	1775 г. Москва					В кожаном переплете
284	Почтения Архимандрита Варлаама на славянском языке: листа нет						В кожаном переплете
285	Слова и речи Феофана Прокоповича на русском яз. Часть I	1760 г. Петербург		Стр. 268			В кожаном переплете
286	Тоже часть II	1761 г. Петербург		Стр. 256			В кожаном переплете
287	Собрание слов Иеромонаха Гедсона на русском языке часть I	1755 г. Петербург		Стр. 275			В кожаном переплете
288	Тоже часть II	1756 г. Петербург		Стр. 323			В кожаном переплете
289	Тоже часть III	1757 г. Петербург		Стр. 267			В кожаном переплете
290	Слова Платона Архиепископа Московского на русском яз. Часть I	1780 г. Москва		Стр. 444			В бумажном переплете
291	Тоже часть III			Стр. 375			В бумажном переплете
292	Тоже часть V			Стр. 350			Бумажный переплет
293	Беседы Михаила Архиепископа Черниговского часть I-я русский язык	1816 г. Петербург		Стр. 352			Бумажный переплет
294	Новая скрижаль Вениамина Архиепископа Нижегородского на русском языке часть 1-4	1848 г. Петербург		Стр.: 72, 82, 232, 189			В бумажном переплете
295	Алфавит духовный без заглавного листа и конца на славянском яз.			Стр. 189			
296	Собрание поучений том I на русском языке	1853 г. Киев		Стр. 489			В бумажном переплете
297	Тоже часть II-я			Стр. 310			В бумажном переплете
298	Размышления о кресте Господнем на русском языке	1848 г. Петербург		Стр. 59			В бумажном переплете
299	Слова и беседы Григория Архиепископа Казанского на русском яз. часть I	1853 г. Петербург		Стр. 441			
300	Тоже часть II			Стр. 362			
301	Беседы о страданиях Господа нашего Иисуса Христа. Филарета Архиепископа Харьковского на русском языке	1859 г. Петербург		Стр. 230			Бумажный переплет
302	Слово против вражды приспособленной к доносам Филарета Архиепископа Черн. Рус. Яз.	1859 г.		Стр. 12			Без переплета

303	Духовные беседы русский яз. Том XI	1860 г. Петербург	Стр. 482		В бумажном переплете
304	Тоже русский язык том IX	1860 г. Петербург	Стр. 521		В бумажном переплете
305	Духовные беседы на русском языке том 12	1861 г. Петербург	Стр. 502		В бумажном переплете
306	Тоже том XIII	1861 г. Петербург	Стр. 422		В бумажном переплете
307	Тоже том XIV	1861 г. Петербург	Стр. 456		В бумажном переплете
308	Тоже том XV	1862 г. Петербург	Стр. 614		Бумажный переплет
309	Тоже том XVI	1862 г. Петербург	Стр. 573		Бумажный переплет
310	Православное догматическое богословие Филарета русский яз. часть I	1864 г.	Стр. 375		Бумажный переплет
311	Тоже часть II	1864 г.	Стр. 527		Бумажный переплет
312	Пастырское богословие Архимандрита Кирилла на русском яз.	1853 г. Петербург	Стр. 341		Бумажный переплет
313	Опыт обозрения Соборного послания Апостола Иакова, Кибальнична на русском яз.	1873 г. Чернигов	Стр. 172		
314	Русские святые, Филарета Архиепископа Черниговского русский яз.	1861 г. Чернигов			Бумажный переплет
315	Тоже	1863 г. Чернигов			Бумажный переплет
316	Тоже	1865 г. Чернигов			Бумажный переплет
317	Святые южных Славян Филарета Архиепископа , на русском языке	1865 г. Чернигов	Стр. 256		Без переплета
318	Церковная летопись духовной беседы на русском яз.	1860 г. Петербург	Стр. 795		Бумажный переплет
319	Тоже	1861 г.	Стр. 790		Бумажный переплет
320	Тоже	1862 г.	Стр. 848		Бумажный переплет
321	Письма Лазаря Барановича Архиепископа Черниговского русский яз.	1865 г. Чернигов	Стр. 253		Бумажный переплет
322	Богословие детское на русском яз.	1786 г. Москва	Стр. 146		Бумажный переплет
323	Практическое руководство для священнослужителей Хайнацкого на русском яз.	1873 г. Чернигов	Стр. 198		
324	Послание церковных Иерархов на русском яз.	1884 г. Киев	Стр. 8		
325	Святые Кирилл и Мефодий на русском яз.	1885 г. Петербург	Стр. 31		Без переплета
326	Тоже брошюра		Стр. 48		Без переплета
327	Крупец и монастырь	1859 г. Чернигов	Стр. 50		Без переплета
328	Церковный устав на славянском яз.	1867 г. Москва	Стр. 78		Без переплета
329	Устав духовных семинарий на рус. яз.	1867 г.	Стр. 26		Без переплета
330	Устав Никольского без заглавного листа	1894 г.	Стр. 853		Без переплета
331	Христианские чтения 12 книг	1869 г.			Без переплета
332	Тоже 11 книг	1870 г.			Без переплета
333	Христианские чтения 11 книг	1871 г.			Без переплета

334	Тоже полностью 6 книг	1878 г.				Без переплета	
335	Тоже полностью 6 книг	1877 г.				Без переплета	
336	Тоже полностью 6 книг	1879 г.				Без переплета	
337	Тоже полностью 6 книг	1880 г.				Без переплета	
338	Тоже полностью 6 книг	1881 г.				Без переплета	
339	Тоже полностью 6 книг	1882 г.				Без переплета	
340	Тоже одна книга № 1-2	1883 г.				Без переплета	
341	Церковный вестник официально	1877 г.					
342	Тоже часть официальная	1878 г.					
343	Тоже часть не официальная	1878 г.					
344	Тоже часть официальная	1879 г.					
345	Тоже часть не официальная	1879 г.					
346	Тоже часть не официальная	1880 г.					
346	Тоже часть официальная	1880 г.					
347	Тоже часть не официальная	1881 г.					
348	Тоже часть не официальная	1881 г.					
349	Тоже часть не официальная	1882 г.					
350	Тоже часть не официальная	1883 г.					
351	Тоже часть не официальная	1884 г.					
352	Тоже часть не официальная	1885 г.					
353	Собрание статей Иоанна Богуславского на русском яз.	1883 г. Киев	Стр. 253			Без переплета	
354	За истину и правду на рус. яз.	1882 г. Москва	Стр. 184			Без переплета	
355	7 проповедей митрополита Литовского брошюра на рус. языке	1889 г. Петербург	Стр. 88			Без переплета	
356	Душеполезные чтения	1883 г. Киев	Стр. 20			Без переплета	Внесено ошибочно при проверке которой не оказалось Загородный
357	Книга присоединений православию	1883 г.					
358	Устав Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии	1904 г.	Стр. 20			Без переплета	
359	Свод журнальных постановлений депутатов Черниговской епархии на рус. яз.	1890 г.	Стр. 590			Без переплета	
360	Истинно-древняя и истинно-православная церковь часть I Григория Архиепископа Рязанского	1854 г. Петербург	Стр. 305				
361	Разбор Римского учения о главенстве Папы Архимандрита Никонора выпуск II-й на рус. яз.	1858 г. Петербург	Стр. 288				

362	История Флорентийского собора	1847 г. Москва	Стр. 213			
363	Об отношении Римской церкви к другим церквям Авдия Востокова на рус. яз. часть I	1857 г.	Стр. 447		Бумажный переплет	
364	Тоже часть II-я		Стр. 374		Бумажный переплет	
365	История русского раскола епископа Макария Веницкого на рус. яз.	1885 г. Петербург	Стр. 367			
366	Общий обзор Черниговской епархии на рус. яз.	1861 г.	Стр. 178			
367	Историко-статистическое описание Черниговской епархии книга четвертая	1873 г. Чернигов	Стр. 255		В одной книге в бумажном переплете	
368	Тоже книга 5		Стр. 444			
369	Очерки истории церковно-приходской школы Миропольского русский язык I, II, III	1894 г. 1895 г. 1895 г.	Стр. 63 Стр. 30 Стр. 143			
370	Правда об унии Малишевского	1889 г. Петербург	Стр. 51			
371	Пятидесятилетие воссоединения с православной церковью западных русских униатов Честовича	1889 г. Петербург	Стр. 64			
372	Полный комплект церковно-богослужебных книг на весь церковный год.				Все в переплетах	
373	Воскресное чтение на рус. языке	1856 г.	Стр. 526		В бумажном переплете	
374	Воскресное чтение на рус. языке	1848-1849 г.	Стр. 548		Бумажный переплет	
375	Катехизические беседы Грегулевича на русском яз.	1852 г. Петербург	Стр. 49		Бумажный переплет	
376	Жития Святого Владимира на русском языке брошюра	1888 г.	Стр. 16		Без переплета	
377	Библейский словарь книга на русском языке том I	1871 г. Петербург	Стр. 184		Бумажный переплет	
378	Слова Иоанна Златоуста к Федору падшему на славянском языке	1770 г. Москва	Стр. 42		В кожаном переплете	
379	Православная исповедь на славянском языке		Стр. 179		В кожаном переплете	
380	О должностях пресвитеров приходских на славянском яз.	1861 г. Москва	Стр. 268		Без переплета	
381	Беседы глаголемому старообрядцу на славянском яз.	1899 г. Москва			Без переплета	
382	Послание Святого Кирилла Иерусалимского на русском яз. (творения)	1900 г. Москва	Стр. 366		Без переплета	
383	На главном престоле антиминс из материи	Материя				Написано ошиб... этот...

Ссылки

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 672, арк. 33.
2. Жукова С.П. Частная и общественная благотворительность Глухова // Соборний майдан. – 2014. – 2 (62). – С. 5–6.
3. Сбитный И.И. Город Глухов во время войны 1941–1945 гг. // Соборний майдан. – 2008. – 2 (26). – С. 2–3 с.
4. Вечерський В.В. Православні святині Сумщини / В.В. Вечерський. – К.: Техніка, 2009. – 204 с.
5. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В.В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
6. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К.: НДПІАМ, 2002. – 592 с.
7. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України / В.В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
8. Вечерський В.В., Белашов В.І. Глухів / В.В. Вечерський, В.І. Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
9. Белашов В.І. Глухів – забута столиця гетьманської України / В.І. Белашов. – К.: Україна, 1992. – 132 с.
10. Коваленко Ю.О. Про зруйнування старої Анастасіївської церкви // Соборний майдан. – 2011. – 5 (47). – С. 2.
11. Ковалинський В.В. Семья Терещенко / В.В. Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
12. Корнієнко О.М. Книга Пам'яті Сумської області в 3 т. [Т. II]. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / О.М. Корнієнко. – Суми: Ярославна, 2007. – 324 с.
13. Сбитный И.И. Улицы родного города Глухова // Соборний майдан. – 2011. – 3 (45). – С. 4–5.
14. Терещенко М.П. Первый олигарх / М.П. Терещенко. – К.: Ника-Центр, 2012. – 228 с.
15. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина / В.Ю. Ткаченко. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 190 с.
16. Шишкіна Ю.А. Втрачена каплиця // Соборний майдан. – 2008. – 6 (30). – С. 1.
17. Шишкіна Ю.А. Парафіальне життя Глухова початку ХХ ст. (за матеріалами Держаного архіву Чернігівської області) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 2. – К. – Глухів: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2009. – С. 135–139.
18. Шишкіна Ю.А. Трьох-Анастасіївська церква – перлина глухівської архітектури // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К.–Глухів: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2014. – С. 212.
19. Биков В.Б. Храми Сумщини / В.Б. Биков. – К.: Наш час, 2012. – 360 с.
20. Бурлака Ю.О., Деркач А.Л., Єрмаков В.Д. Глухів: погляд крізь століття. Фотокнига / Ю.О. Бурлака, А.Л. Деркач, В.Д. Єрмаков. – К.: «Новий друк», 2012. – 264 с.
21. Єрмаков Д.Д. Город мой. Два облика Глухова: путешествие из прошлого в настоящее / Д.Д. Ермаков. – К.: 2010. – 76 с.
22. Мельник О. П., Деркач А.Л., Єрмаков В.Д. Глухів погляд крізь століття. Фотокнига / О.П. Мельник, А.Л. Деркач, В.Д. Єрмаков. – Суми: «Корпункт», 2008. – 280 с.
23. Сумський обласний краєзнавчий музей, фонди: КН 36255.
24. Мицик Ю.А. Тарасенко І.Ю. Глухівський округовий музей у 1927 році очима істориків // Соборний майдан. – 2015. – 4 (70). – С. 4–5.
25. Сбитный И.И. Глуховский краеведческий музей отмечает юбилей // Соборний майдан. – 2012. – 4 (52). – С. 2–3.
26. Белашов В.І., Зайцева Н.О., Онопрієнко О.В., Федін О.В. Глухів. Випробування війною / В.І. Белашов, Н.О. Зайцева, О.В. Онопрієнко, О.В. Федін. – К.: Новий друк, 2015. – 192 с.
27. Єрмаков В.Д. Храм Святых Трех Анастасий в Глухове / В.Д. Ермаков. – К.: «Майстерня книги», 2005. – 100 с.

Савицький О.Д. Інвентаризаційна книга храма Трьох Анастасій

У статті автор вводить до наукового обігу список церковно-го майна, що зберігалося в глухівському храмі Трьох Анастасій.

Ключові слова: м. Глухів, Храм Трьох Анастасій, церковні реліквії, книги.

Savytysi A.D. Inventory book of the temple of Three Saint Anastasias

In the article the author introduces for scientific use the list of the church property stored in the Hlukhiv temple of Three Saint Anastasias.

Key words: Glukhov, temple Three Saint Anastasias, church relics, books.

30.03.2016 p.

УДК 194:2-523.6 (477.51) «185/190»

Я.С. Бакуменко

СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто основні тенденції розвитку монастиря у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначені особливості будівництва, господарської та просвітницької діяльності монастиря в період його найбільшого розквіту.

Ключові слова: Рихлівський монастир, ченці, церква.

Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир був заснований у 1666 р. та проіснував до середини 20-х років ХХ ст. За цей період сама обитель постійно розширювалась та зростала. Починаючи від невеличкої дерев'яної каплички з трьома ченцями-відлюдниками вона перетворилась на дуже вагомий релігійний центр у регіоні, а слава про нього розповсюдилась набагато далі.

Основний об'єм інформації, присвячений Свято-Миколаївському Пустинно-Рихлівському монастирю, представлений працями ХІХ – початку ХХ ст. До них відноситься робота архімандрита Рихлівського монастиря Мельхіседека «Историческое описание Рыхловской пустыни» 1844 р. У роботі подані важливі дані стосовно заснування та розвитку монастиря до початку ХІХ ст., а також документальний та ілюстративний матеріал, хоча є і деякі неточності, зокрема у прізвищах засновників обителі.

У 1862 р. за сприяння видатного дослідника церковної історії Чернігівщини Філарета (Гумілевського) з'явилась робота «Пустинно-Рыхловский Николаевский общежительный монастырь», надрукована в Чернігівській друкарні Троїце-Іллінського монастиря, а до цього вона була видана на сторінках «Черниговских епархиальных

известий». Історіографічна цінність роботи полягає в наявності, у значній кількості, витягів з документів, присвячених історії монастиря та їх аналізу автором. Частково історія Пустинно-Рихлівського монастиря розглядалась також в роботі Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», виданій у 1874 р.

У 1903 р. в Одесі побачила світ праця «Исторический очерк Пустынно-Рыхловского монастыря». Цей твір підсумовував історію обителі (здебільшого повторюючи працю Мельхіседека) та описував стан монастирського комплексу на початку ХХ ст. Важливою особливістю цієї книги є наявність посилань на джерела, які використовували її автори, та літографії монастиря.

Фрагментарно історія монастиря згадується в праці «Картины из церковной жизни Черниговской епархии» 1911 р. Пустинно-Рихлівському монастирю, як одному з вагомих осередків духовного життя Чернігівщини, було присвячено частину дослідження, і, що важливо, – тут наявна велика кількість фотографій цього часу. Це дозволяє набагато точніше реконструювати стан монастиря на початку ХХ ст.

Після приходу до влади більшовиків церковна проблематика не вважалася в історіографії пріоритетною. У 20–80-х роках ХХ ст. історія української православної церкви досліджувалася фрагментарно, і то лише в культурному та архітектурному аспектах. Не став виключенням і Рихлівський монастир, що досліджувався в радянський час лише в контексті архітектурної спадщини. У даному напрямку проводив дослідження обителі і М. Цапенко [5], Пізніше, а саме у 1970–1980 рр., монастирський комплекс вивчав В.В. Вечерський [3].

Останнім часом з'явилися праці, присвячені археологічним дослідженням на території обителі. Це, перш за все, роботи В.Я. Руденка та А.Л. Казакова, що дослідили два комплекси печер – «Нові» та «Старі». З 2010 р. на території монастиря працює археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету під керівництвом Р.М. Луценка. Її робота спрямована на локалізацію зруйнованих пам'яток монастирського комплексу і відображена у ряді статей.

З відновленням монастиря у 2006 р. з'явилися церковні видання, присвячені історії обителі, але вони здебільшого описові і мають науково-популярний характер з релігійним викладом матеріалу.

Отже, праці, присвячені історії Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря, почали активно з'являтися ще з 40-х років ХІХ ст. У радянський період церква була під заборону, а праці означеної тематики мали вузько профільний характер і виходили досить рідко. Зі здобуттям незалежності України інтерес дослідників поживався, особливо після офіційного відродження обителі у 2006 р., проте період ХІХ ст.

й досі залишається маловивченим.

Перша половина ХІХ ст. відзначилася фазою активного будівництва у монастирі. В цей період основні сили братії були спрямовані на його оздоблення.

1848 року настоятелем монастиря став архімандрит Палладій [4, с. 40]. За його керівництва обитель отримала значний розвиток, чому сприяла віра людей у чудодійну силу Рихлівської ікони святого Миколая у м. Коропі при подоланні епідемії холери. За тогочасним уставом у монастирському штаті мало перебувати лише 15 монахів, чого вкрай не вистачало для проведення ритуалів, тому велика кількість «достойних и нужных обители людей» була вимушена роками чекати постригу. Новий настоятель зумів розширити штат до 25 монахів, провів повну реставрацію бокових престолів трюхпрестольного храму св. Миколая, Варвари, Захарія та Єлисавети (головного монастирського собору), у надбрамній церкві Іоанна Предтечі улаштував новий іконостас. 1862 року вона була переосвячена [4, с. 41].

Архімандрита Палладія змінив ігумен Юсааф (1888–1898 рр.). За його керівництва у обителі знову поживавилось будівництво, про що є кілька важливих записів у «Літописі» монастиря. Так, у 27 березня 1890 р. був закладений фундамент будинку, який знаходився між просфорнею та олійним льохом, протягом 1893–1894 рр. зведені мурований сарай для «звозки» будівельного матеріалу і книжна лавка біля дзвіниці [1, с. 47]. У 1891 р. був перебудований барабан-восьмерик центрального Миколаївського собору. Баню на дерев'яному каркасі, покритому залізом, мали позолотити власними силами. Проте через те, що роботи розпочалися лише у вересні, їх не змогли завершити цього ж року. В 1893 р. теплу церкву перефарбували та пробіли душники, а 1897 року коропські ковалі виготовили залізні сходи для собору. Також був відлитий великий дзвін.

З метою збільшення кількості місць для прочан, що відвідували монастир, було прийняте рішення перебудувати корпуси келій на гостинному дворі: перетворити одноповерхову кам'яну споруду на двоповерхову з дерев'яним другим поверхом. Тоді ж був побудований двоповерховий дерев'яний братський корпус.

Під час реконструкції монастирських споруд використовувалась цегла власного цегляного заводу. Це підтверджується археологічними та натурними дослідженнями, в ході яких знайдено велику кількість цегли з клеймами «Р. М.» та «Рих.» (Рихлівський монастир) [2, с. 20]. Монастир мав водний канал, який через систему озер сполучав його з Десною. Біля точки з'єднання з річкою в с. Оболоння за 12 км від обителі знаходилась монастирська пристань. На той момент Десна являлась важливою водною магістраллю, тому баржі могли безперешкодно доправляти вантажі як до монастиря, так і з нього, а найголовнішим

«експортним» товаром була саме цегла.

Наступним настоятелем Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря став ігумен Євгеній, який до цього був скарбником Валаамської обителі [4, с. 42]. Під його керівництвом монастир набув величчя та статусу одного з провідних релігійних центрів регіону, хоча у цей час будівництво в обителі фактично припинилось. Єдиним великим проектом стало улаштування нового кліросу, розрахованого приблизно на 140 чоловік. З монастирським хором пов'язане ім'я преподобного Лаврентія Чернігівського, відомого, не в останню чергу, своїми музичними здібностями. Саме звідси він розпочав свій духовний шлях.

Незначні за обсягами роботи по реконструкції обителі не припинялись, проводилось упорядкування прилеглої території. Саме тоді були посаджені дві алеї: каштанова (в напрямку монастирського саду) і ялинкова (вела до печер). На фотографіях цього періоду бачимо внутрішнє подвір'я з доріжками, викладеними з цегли власного виробництва, декоративний паркан з великою кількістю ліхтарів, сонячний годинник, улаштований над підземною усипальницею [5, с. 75]. У монастирі існувала традиція влаштовувати на рік 3 ярмарки: 9 травня, 24 червня та 29 серпня.

Інформація про стан монастиря на початку ХХ ст. дійшла до нас лише у вигляді усних переказів. Так зі спогадів старожилів с. Рихли та навколишніх населених пунктів стало відомо про улаштування у обителі великої оранжереї з тропічними рослинами, власного водогону та електрифікацію деяких споруд. На той час існували великі муровані конюшні, які використовувались за прямим призначенням аж до 90-х рр. ХХ ст. До нашого часу збереглось і 2 великі погребі, які протягом всього існування виконували свої безпосередні функції.

Про успішну господарську діяльність обителі згадується в «Историческом очерке Пустинно-Рыхловского монастиря», коли у 1865 р. на Чернігівській сільськогосподарській виставці він отримав срібну медаль за насіння ячменю. В тому ж джерелі читаємо: «Рыхловский скот славится своею породю» [4, с. 58]. У «Літописі монастиря» зазначалося, що на сіножать тоді виходило 60 чоловік, але до весни сіна все одно не вистачало. У церковній школі при монастирі мали змогу навчатись діти з незаможних сімей. Також обитель брала на себе питання повного забезпечення учнів житлом та всім необхідним [4, с. 58].

Отже, у першій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир був одним з потужніших та найбільш шанованих релігійних та паломницьких центрів, у якому постійно проживало близько 200 чоловік. Завдяки розгалуженій господарській системі обитель підтримувала активні зв'язки з навколишніми регіонами.

Посилання

1. «Літопис» Рихлівського Миколаївського монастиря / Публ., вступ. стаття та комент. О. Тарасенка // Сіверянський літопис – 2007. – № 6. – С. 35–52.
2. Бакуменко Я. Клейма на кирпичах Рыхловского монастыря (по результатам археологических исследований) // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий: Материалы ХХХ международной студенческой археолого-этнологической конференции. – Брянск, 2014. – С. 19–21.
3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
4. Исторический очерк Пустынно-Рыхловского монастыря. – Одеса, 1903.
5. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография «С.В. Кульженко», 1911. – 207 с.
6. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – К.: Стройиздат, 1967. – 110 с.

Бакуменко Я.С. Свято-Николаевский Пустынно-Рыхловский монастырь в конце XIX – начале XX ст.

В статье рассмотрены основные тенденции развития монастыря во второй половине XIX – в начале XX в. Указаны особенности строительства, хозяйственной и просветительской деятельности в период его наибольшего расцвета.

Ключевые слова: Рыхловский монастырь, монахи, церковь.

Bakumenko Ya.S. St. Nicholas Desert-Ryhlyivskyi Monastery: late nineteenth – early twentieth century

The article examines the main trends of the monastery in the second half of XIX – early XX century. Features of construction, economic and educational activity during its greatest blossoming are specified

Key words: Ryhlyivskyi monastery, monks, church.

20.04.2016 р.

УДК 94(477):-043.86(35.08)«18/19»

**О.В. Крупенко
К.Ю. Солодка**

ПОНЯТТЯ «ЧИНОВНИК»: ІСТОРИКО-ЕВОЛЮЦІЙНЕ БАЧЕННЯ

У статті досліджується поняття «чиновник» у історичному вимірі, значення держслужбовців на різних етапах розвитку Української держави. Аналізуються нормативно-правові акти, які впливали на формування кадрового складу та положення у суспільстві держслужбовців.

Ключові слова: чиновник, державна служба, словник, Російська імперія.

Кожна країна пройшла власний нелегкий шлях побудови ефективної системи управління. Тільки та держава може називатися успішною і розраховувати на створення сильної економіки, яка змогла сформувати раціональну та дієву систему державної служби. Великий вплив на розвиток внутрішньої політики Наддніпрянщини у складі

Російської імперії мав розгалужений чиновницько-бюрократичний апарат.

Інститут державної служби успішно пережив не лише імперію, а й Радянський Союз, пристосувавшись до вимог командно-адміністративної системи. Зазнавши небагато змін, він і зараз, на жаль, успішно функціонує з тими вадами, які були притаманні йому двісті–триста років тому. Чинна управлінська структура в Україні формувалася на бюрократичному фундаменті й комунікаціях, закладених ще у XIX ст. і закріплених у радянський час. В управлінських апаратах і донині, передусім, цінують лояльність, стабільність, контрольованість, чекаючи «команди зверху». Сьогодні є актуальним прислів'я, яке було популярним у чиновників XIX ст.: «Головне завдання службовця – це відсидітися, відмовчатися і відписатися» [1, с. 7].

У цьому контексті доцільно прослідкувати еволюцію самого поняття «чиновник». Це обумовлює актуальність даної роботи в теоретичному і практичному плані. Вирішення окресленої проблеми має допомогти сучасним політикам реформувати законодавчу базу відповідно до європейських стандартів, враховуючи регіональну специфіку.

Основою для написання статті були дореволюційні та сучасні видання, у яких дане питання висвітлено неоднозначно, що утруднює розуміння поняття та посилює його значущість.

У радянській історіографії перші роботи з даної проблеми були опубліковані у 60–70-х рр. XX ст., у яких чиновники постають як своєрідна каста, яка вирішувала питання державного значення. Зокрема, Н. Єрошкін звертається до питань побудови державного апарату та державного устрою. П. Зайончковський аналізує джерела формування чиновництва, дає оцінку їх діяльності [6; 7]. У сучасних розвідках подається ретроспективний аналіз вітчизняного історичного досвіду формування і розвитку державної служби як професійної діяльності та як правового і соціального інституту, а також виявлення можливостей творчого врахування цього досвіду стає правомірним і своєчасним [1, с. 9]. Зокрема, праці В. Дятлова, І. Шатохіна та С. Шатохіна звертаються до даної проблематики [5; 13]. Фундаментальним дослідженням являється робота М. Бармака [1], у якій науковець звертає увагу на законодавче регулювання діяльності корпусу чиновництва, їхнє матеріальне забезпечення, походження та соціальний статус.

Мета даного дослідження – прослідкувати еволюцію поняття «чиновник» протягом другої половини XIX ст. і до сьогодення.

Автор ставить перед собою завдання на основі джерел та наукової літератури визначити різні підходи щодо самого поняття «чиновник»; з'ясувати нормативно-правові акти, які безпосередньо

впливали на зміну його трактування.

Періодом, коли чиновник почав офіційно вважатися державним службовцем, ми вважаємо часи правління Петра I. Бажання вивести країну на європейський рівень призвело до видання низки законодавчих актів, у яких закріплювалася обов'язкова військова служба для дворян; також до служби залучалися міщани. Притік нових бюрократичних сил викликав створення бюрократичної ієрархії служилих чинів, юридично закріплених «Табелем про ранги» від 24 січня 1722 року. Нормативно-правовий акт, який проіснує у зміненому вигляді до початку XX ст., розроблявся декілька років. З цією метою були зібрані та досліджені аналогічні акти Англії, Данії, Пруссії, Швеції, Франції, Польського королівства та Венеціанської республіки. За основу було прийнято законодавство Данії (1699, 1717 рр.) та Пруссії (1705–1713 рр.). Відмінність полягала лише в тому, що в Англії та Данії чин отримували не лише посадові особи, але і володарі родових титулів (графи, барони). В Росії запроваджувалася інша практика – дворяни, щоб отримати певний чин, повинні були вступати на службу [9, с. 220].

«Табель про ранги» замінив старий порядок обіймання постів в армії та державному апараті – за особистими заслугами, здібностями, досвідом замінивши стару систему – за ступенем знатності [6, с. 77]. Табель встановлював 14 класів, які відповідали певним посадам. Для чинів, які стояли на найнижчому ступені чиновницької служби, виконували «технічну» роль, – канцеляристів, підканцеляристів – створювався певний інститут канцелярських службовців. Він являв собою початкову сходинку чиновницької служби [7, с. 24].

У результаті реформ Петра I в галузі управління імперії склалася система бюрократичних державних установ: Сенат, Синод, Кабінет та колегії в центрі, губернатори, провінційні воєводи, комісари та інші органи на місцях. Хоча основні кадри чиновників у цьому апараті займали поміщики-дворяни, це була «чиновницько-дворянська монархія» [6, с. 78]. З часом станові рамки, щоб займати певні посади, розширилися. Пов'язано це було з дозволом вступати до лав університету за уставом 1804 та 1835 років [7, с. 25].

На початок XIX ст. чиновник, який мав освіту, було явищем доволі рідкісним. А. Градовський з цього приводу зазначав: «Наше законодавство не знає освітнього цензу, необхідно створити умови не для пільг, а для освіти, необхідної для кожного, хто бажає вступити на цивільну службу» [2, с. 133]. Шукати рішення даного питання влада почала на початку XIX ст. В указі від 24 січня 1803 р. «Про устрій училищ» йшлося: «Ні в якій губернії з плином 5 років ніхто не буде призначений на

цивільну службу, яка вимагає юридичних та інших знань, не закінчивши навчання в державному чи приватному училищі» [7, с. 30]. Наказ від 6 серпня 1809 р. «Про правила допуску в чини за державною службою та про випробування у науках для допуску в колезькі асесори та штатні радники» постановляв, що ніхто не буде допущений до чину, якщо він окрім необхідної вислуги за роками та гарних відгуків керівництва не пред'явить свідоцтва про навчання в університеті. Тут же наводилася програма іспитів, які мали здавати чиновники [7, с. 30]. Дане розпорядження викликало буквально жах у чиновництва та ненависть до його автора – М. Сперанського [7 с. 31]. Указ постановляв: «Ніхто не буде переведений у чин колезького асесора, хоч би і вислужив визначену кількість років у титулярних радниках, якщо понад відмінні схвалення свого начальства, не пред'явить свідоцтво від одного з існуючих в Імперії університетів, що він навчався в ньому з успіхом наукам, цивільній службі властивим, або що представши на випробування, заслужив на ньому схвалення в своєму знанні» [1, с. 98]

Остаточно даний указ був відмінений у 1834 р., коли було видано «Положення про порядок допуску в чини за державною службою» [7, с. 33]. Вказаний нормативно-правовий акт ділив всіх чиновників на три розряди – осіб із вищою, середньою і домашньою початковою освітою [1, с. 105]. Документ встановлював два види надання чинів: загальний і за відзнаку. Для останнього передбачалося скорочення термінів вислуги. У першій половині XIX ст. приблизно 90 % держслужбовців чини надавалися за вислугою і 10 % – за відзнаку по службі. Станове походження враховувалося тільки під час отримання чину колезького асесора (8 кл.), що давав право на спадкове дворянство. Для тих, хто не був дворянами, строк вислуги для його отримання збільшувався незалежно від наявності освіти. Для отримання чину статського радника (5 кл.) вислуги і освітнього цензу було замало. Для цього також вимагалось, по-перше, щоб чиновник, перебуваючи на посаді понад 10 років, сумлінно виконував свої обов'язки, по-друге, щоб серед різних посад він дійсно заміщував радника, прокурора або начальника якоїсь експедиції хоча б два роки. Крім того, вимагався відгук начальства, у якому зазначалися переваги, які мав кандидат. Надавати чини вище за статського радника міг тільки імператор, а не за вислугою років [9, с. 222].

До другої чверті XIX ст. у Російській імперії виникла необхідність узагальнення та видання всіх законодавчих актів, які стосувалися роботи органів влади. У 1832 р. у світ вийшло перше видання «Зводу законів Російської імперії» в 15 томах. Структура «Зводу Російської імперії» була розроблена М. Сперанським. Законодавство про державну службу було виділено в самостійний

третій том – «Звід статутів про службу цивільну» [1, с. 63–65]. Як бачимо, з кожним роком статус чиновника у державі та суспільстві змінювався. Посада чиновника ставала більш престижною, держслужбовець стає офіційним представником держави на місцях проходження служби.

Отже, до Петра I чиновниками завдяки своєму знатному походженню були фактично дворяни. У результаті реформ посада чиновника стає юридично закріпленою як особи, що стає завдяки своїм здібностям на державну службу.

У дореволюційній літературі знаходимо декілька розумінь поняття «чиновник»: архієрейські, світські, військові, державні, чинопочитання, «чинопроизводство», «державне чинопроизводство». Чиновники архієрейські світські перебували у візантійській церкві при митрополитах або патріархах. Це були економ, сакелларій, сакеллій та інші, число яких досягало 45 і обиралися вони виключно з духовенства [14, с. 843–845].

«Чиновники військові» займалися державною службою, мали певний чин та відрізнялися своїми зовнішніми ознаками, такими як найменування чину, формою одягу [14, с. 845–846]. «Чиновники державні» були на державній службі, мали чин та отримували заробітну плату [14, с. 635]. Цікавим для нас є поняття «чинопочитання», яке означало обов'язок підкорюватися, поважати начальника, визнавати його авторитет [14, с. 846].

Поняття «чинопроизводство» означало принцип просування офіцерів по кар'єрній лінії. Це, на думку Р. Піхоя, означало, що за часів Петра I під чинами розумілися посадові особи, займані ними посади та ранги. Схожим до поняття «чинопроизводство» є визначення «чинопроизводство державне», яке передбачало просування по кар'єрній лінії не у війську, а, наприклад, у канцеляріях, органах управління на місцях. У словнику В. Даля слово «чин» визначається як «ступінь жалуваного службового значення, гідності, клас» [8, с. 74].

Отже, у дореволюційній літературі чітко розділяється два поняття – «чиновники військові» та «чиновники державні». Це, в свою чергу, означає, що в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. існувало чітке розмежування між чиновниками, що займали керівні посади у війську та державними чиновниками, які реалізовували державну політику на місцях. Вони відрізнялися між собою, перш за все, званням та формою одягу.

У сучасній літературі подається декілька визначень, пов'язаних із цим поняттям. Так, чиновник – це державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном; по – друге, людина, яка обмежується у певній справі формальним виконанням своїх обов'язків. До даного визначення можемо додати ще поняття чиноначальник, що означає старшого за чином, головного начальника.

«Чинолюбний» позначає того, який любить чини, прагне будь-що їх мати, намагається вислужитися до високого рангу; «чиноначальність» – дотримання ієрархії чинів, рангів. Поняття «чиновний» означає особу, яка перебуває в якому-небудь чині на державній службі [11, с. 327].

Як бачимо, схожих понять до визначення «чиновник» доволі багато, але кожен із них відображає певний аспект. У 80-х роках ХХ ст. уже з'являється чітке визначення поняття «чиновник» як особи, що була на державній службі у дореволюційній Росії. Зі словників зникає поділ службовців на військових та державних, натомість з'являється нове й чітке визначення. Чиновник – це державний службовець та людина, яка обмежується у певній справі формальним виконанням своїх обов'язків, тобто бюрократ.

Таким чином, протягом тривалого часу йшов процес становлення розгалуженої бюрократичної системи у дореволюційній Росії. Особливістю імперського досвіду на українських землях стала повна ліквідація традицій міського самоуправління. Це загальмувало формування інститутів громадянського суспільства, що неоднозначно вплинуло на сучасні процеси.

Посилання

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII– перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.
2. Бугаєва С.Я. Устав о службе: к истории формирования профессий в России // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр., Екатеринбург, 2001. – 131 – 138 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Дятлов В.А. Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере Пензенской и Саратовской губерний) // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 601–604.
6. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968. – 368 с.
7. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.: «Мысль», 1978. – 288 с.
8. История государственного управления в России // под. общей ред. Р.Г. Пихоя. – М., 2003. – 388 с.
9. Летучий Д. Стилі управління державними службовцями в Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – вип. 2 (17). С. 219–225.
10. Свод законов Российской империи. – Т. 3. Свод уставов о службе гражданской // Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского, Изд. «Русское Книжное Товарищество «Деятель». – СПб., 1912.
11. Словник української мови / Голов. ред. С.І. Головашук. – К: «Наукова думка», 1980. – Т. 11. – 700 с.
12. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. Ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ, 1940–1965. –Т. IV.
13. Шатохин И.Т., Шатохина С.Б. Российское дворянство

и государственная служба в XIX – начале XX вв. // Научные ведомости. – 2014. – № 21 (192). – С. 106–110.

14. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз [Лейпциг], И.А. Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб.: Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890–1907. –Т. 1–41 А [1–82], доп. 1–2А [1–4].

Крупенко О.В., Солodka Е.Ю. Понятие «чиновник»: историко-эволюционное видение

В статье исследуется понятие «чиновник» в историческом контексте, значение госслужащих на разных этапах исторического развития Украинского государства. Анализируются нормативно-правовые акты, которые влияли на формирование кадрового состава и положения в обществе госслужащих.

Ключевые слова: чиновник, государственная служба, словарь, Российская империя.

Krupenko O.V., Solodka K.Yu. The concept «official»: historical and evolutionary vision

The article covers the concept of «official» and the value of civil servants at different stages of the historical development of the Ukrainian state on the basis of the analysis of dictionaries. The author analyzes the acts, which influenced the formation of personnel structure of civil servants and their position in society.

Key words: official, public service, dictionary, Russian Empire.

09.03.2016 р.

УДК 94(477.51)+343.34 «1905/1915»

М.В. Потапенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ОБРАЗУ ІМПЕРАТОРА В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ)

Аналізуються матеріали Ніжинського окружного суду за 1905–1915 рр. про заочну образу Миколи II. На їх підставі уточнюються особливості рецепції імператора у громадській думці населення Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

Ключові слова: громадська думка, правосвідомість, найвний монархізм.

У сучасній українській історіографії доволі активно дебатуються питання ставлення населення Наддніпрянської України до імперської влади на початку ХХ ст. При цьому спостерігається зміщення дослідницької уваги з гори до низу – від партійних функціонерів до рядових обивателів. Разом з цим змінюється й постановка проблеми: істориків все більше цікавлять не опозиційні антисамодержавні проекти, а народні уявлення про державну владу. Їх осердям був так званий найвний монархізм – віра в царя-батюшку, доброго і справедливого для «народу» й сурового та

караючого для «панів», влада якого є священною, а отже й абсолютною. Будучи тісно пов'язаний із традиційним патріархальним світоглядом, він найбільше був притаманний правосвідомості селянства [26; 28].

У пропонованій розвідці ми спробуємо встановити характер змін образу вищої імператорської влади у громадській думці населення південно-східних повітів Чернігівської губернії на початку ХХ ст., спираючись на судові матеріали про заочну образу імператорської величності, скоєну через невігластво, нерозуміння чи у стані алкогольного сп'яніння. Санкція ч. 3 ст. 107 «Уголовного уложения» 1903 р. за цей вид злочину передбачала арешт строком від 1 до 6 місяців [27, с. 44]. Основу джерельної бази становлять матеріали Ніжинського окружного суду, які не зазнали масивних втрат, а тому цілком достатні для окреслення загальної ситуації в сфері кримінальної злочинності, в тому числі й досліджуваного аспекту. Загалом вказана джерельна база має високий інформаційний потенціал. По-перше, кожна судова справа має уніфіковану чітку структуру, що дозволяє здійснювати порівняльний аналіз й квантифікувати вміщену в них інформацію. По-друге, кримінальне провадження передбачало збирання й співставлення максимальної кількості прямих свідчень, які дозволяють доволі точно реконструювати «картину злочину». Вартує уваги хоча б той факт, що почасти дослівно фіксувались образливі висловлювання.

Географічні межі визначаються територією юрисдикції Ніжинського окружного суду, тобто адміністративними кордонами Ніжинського, Борзнянського, Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів. Хронологічні межі розвідки визначаються першим та останнім випадками заочної образи імператора, які стали предметом судового розгляду. Перший випадок образи імператора був зафіксований 8 листопада 1905 р., останній – 17 січня 1915 р. Зрозуміло, це не означає, що до і після вказаних дат образи на адресу імператора не лунали. Швидше за все вони просто не фіксувались місцевими правоохоронними органами. Загалом динаміка кількості подібних судових проваджень вказує на те, що вони порушувались з метою посилення у населення відчуття присутності влади та її карності. Можливо саме цим й пояснюється те, що значна частина випадків (41 %) заочної образи імператора була зафіксована протягом 1907–1908 рр. В умовах завершення революції й початку реалізації суперечливої аграрної реформи П. Столипіна влада особливо була зацікавлена у заспокоєнні настроїв населення.

Всього за сказаний період було виявлено 63 справи про заочну образу імператора, які становлять 3,7 % від загальної чисельності судових справ Ніжинського окружного суду. Це свідчить, що такі випадки не були такими вже поодинокими.

Підставою їх порушення були заяви безпосередніх свідків злочину. Лише одна справа була порушена на підставі чутки, про яку до поліції заявив «вірний руський підданий» [20, арк. 30]. Мотивація заяви була різною, але зазвичай зводилась до двох ідеальних типів. У першому випадку заявниками ставали ті, хто був зобов'язаний повідомити про порушення аби уникнути самому покарання за приховування факту заочної образи імператорської величності. Йдеться про власників чи служителів громадських закладів, працівників поліції. У другому випадку заявляли про злочин ті, хто в такий спосіб хотів помститись образнику. Мстилися жінки чоловікам за насилля в родині, сусіди за землею, знайомі й родичі за неповернений чи ненаданий борг, роботодавці з робітниками за неякісно виконану роботу тощо. При цьому широко практикувався наклеп. Почасти його вдавалось встановити в ході судового слідства й за цим слідувало повне зняття звинувачень. Показово, що виправданням завершилось 12 із 63 відомих епізодів, тобто майже 20 %. Особливо показовим прикладом наклепу є справа селянина А. Негреєва, який нібито протягом осені 1906 – зими 1907 рр. у різних місцевостях поблизу Борзни тричі ляв матом імператора. Принаймні по двом епізодам він був визнаний винним. Проте, в ході розгляду його апеляції в Київській судовій палаті було встановлено, що лайка адресувалась не імператору, а сусіду Г. Федірко на прізвисько «цар», з яким був давній земельний спір. Саме він й намовив свідків брехати [7; 8]. Роздвоєність в мотивації зумовлювала особливості просторової локалізації злочинів. З одного боку це різноманітні публічні місця (трактири, чайні, магазини, відділки поліції, залізничні вокзали), а з іншого, – приватний простір, найперше сільські хати чи міські квартири. Найбільша кількість випадків образи імператора була зафіксована на залізничному вокзалі у Бахмачі, а також на базарі Ніжина.

Показовими є й соціальні характеристики «образників». Із 61 підозрюваного 51 належав до селянського стану. Цікаво, що серед них траплялись і представники верхівки соціальної драбини, зокрема, три почесних громадянина та один дворянин. Наймолодшому з них було лише 20 років, а найстаршому – 55. Загалом 67 % підозрюваних мали вік до 40 років. З-поміж них було лише 3 жінки. Переважна їх більшість була малограмотними або взагалі неграмотними. Зазвичай на неграмотності, яка трактувалась як пом'якшуюча обставина, свідомо наголошувалось. Так, 31-річний селянин І. Малошта, якого звинувачували в тому, що в лютому 1907 р. в с. Осьмаки Кролевецького повіту він нецензурно лявся на адресу царя й заявив, що той «з панами маніфест закрив», у зверненні до суду вказував: «Я зовсім дурень і недосвідчений, не розумію, що таке маніфест» [17, арк. 8]. Іноді траплялись і випадки

дійсно крайнього невігластва. 34-річний селянин В. Шевцов в 1910 р. у с. Юрківщина Борзнянського повіту переказував як новину події «кривавої неділі» 1905 р., та й то у вкрай спотвореній формі, ніби в одному місті бідні й каліки пішли до царя просити милостиню, а він натравив на них псів і наказав стріляти [9, арк. 23 зв.]. Щонайменше 70 % звинувачених на момент скоєння проступку перебували у стані алкогольного сп'яніння. Знову ж таки, цей факт був пом'якшуючою обставиною, тому його не лише підкреслювали, але й перебільшували. Традиційно підозрювані стверджували, що на момент скоєння злочину були настільки п'яними, що нічого не пам'ятають. Один з них, 20-річний селянин І. Федчун, який в червні 1910 р. у с. Підлипне Конотопського повіту нібито нападпитку кричав «геть самодержавство», вимагав аби суд прийняв до уваги, що він систематично «напивається до безпам'ятства» й «буйствує» [15, арк. 9]. Також вартує уваги той факт, що абсолютна більшість підозрюваних раніше не притягувалась до суду і мала цілком пристойне реноме.

Також при вибудовуванні лінії захисту селяни наголошували на фактах біографії, які б засвідчили їх вірність імператору. Найбільший «послужний список» представив 33-річний селянин Д. Панібратець. Його звинувачували в тому, що в грудні 1909 р. у с. Голінка Конотопського повіту, перебуваючи в гостях, він адресував портрету імператора наступну фразу: «Чому ти мені землі не даєш? Хоча б на хату дав». У зверненні до суду він вказував, що є завідуючим сільської організації народної тверезості, помічником бібліотекаря та церковного старости, раніше був гласним волосного правління, а у 1905 р. доносив поліції про нелегальні зібрання [14, арк. 2, 8–8 зв.]. Цікавим і доволі вживаним прийомом захисту (щонайменше 5 випадків) було наполягання на тому, що образа адресувалась не імператору, а знайомій чи сторонній особі. Найбільш показовим прикладом такої винахідливості є справа 35-річного селянина Ф. Волеватенка, який у трактирі в Ічні на початку 1907 р. заявляв: «У нас Цар Микола дурень, не дає жодних порядків». Виправдовуючись, він вказував на те, що свідки його недочули, адже репліка адресувалась не царю, а нібито знайомому Скляру Миколі [6, арк. 7].

Образи імператорської величності мали найрізноманітніші форми, але з-поміж них найбільш поширеними були наступні: 1) принизлива згадка імператора при демонстрації сміливості й відважності (умовна словесна конструкція «не боюся ні царя, ні Бога»); 2) образа імператора в купі з державними службовцями (умовна словесна конструкція «що мені Ви, царські слуги, та Ваш цар»); 3) інвектива, тобто адресне звинувачення чи викриття (умовна словесна конструкція «цар

сам є злочинцем»). Зміст образи теж був різним. Найчастіше вона зводилась до ужитку на адресу імператорської величності лайки, зазвичай нецензурної. Також часто вживались такі образливі слова, як «дурень», «злодій», «босьяк», «п'яниця», «курваль», «сукін син», «пес», «свиня», «чорт». Іноді вони доповнювались уживанням зневажливих форм імені імператора як то «Ніколашка», «Ніколка», «Коля», «Кола». Випадки образ інших представників імператорського дому були поодинокими. Так, лише кілька разів образи адресувались дружині Миколи II, Олександрі Федорівні; по одному разу згадувались цесаревич Олексій, покійні імператори Олександр II, Олександр III та його дружина Марія Федорівна. Варто наголосити на тому, що висловлюючи крайнє невдоволення Миколаю II, підозрювані в абсолютній більшості не виступали проти монархічної влади. Вони наголошували на тому, що Микола II є недолугим правителем, який не може «навести ладу», а, найголовніше, не відповідає селянському образу «царя-батюшки». Найбільш показовою в цьому відношенні є промова 29-річного селянина І. Суглобова в с. Сопичі Глухівського повіту в квітні 1907 р. під час обговорення замаху на Миколу II: «На чорта нам государ. Його давно треба було вбити, адже він водить дружбу з панями. От якби він дозволив нам панів порізати, тоді у нас і земля була б» [22, арк. 2]. Почасти образа пов'язувалась з речами, які асоціювались з імператором. Йдеться про портрети й нагороди. Тоді словесна образа могла доповнюватись діями – зриванням, псуванням, уживанням принизливих жестів. Особливо частими вони були по відношенню до широко вживаних у побуті й громадських місцях портретів. Так, 25-річний селянин В. Феник у серпні 1908 р. в Ніжині під час сварки з матір'ю зірвав зі стіни портрет імператора й повикололював йому очі [4, арк. 2]. У вересні того ж року на ніжинському базарі 40-річний селянин К. Кузьменко до виставленого на продаж портрета Миколи II притуляв свій «дітородний член» й нецензурно лаявся [2, арк. 2].

Головним мотивом образу імператора були нібито ним спровоковані соціальні негаразди – малоземелля й бідність. Наприклад, почесний громадянин Кролевця 34-річний Л. Дмитренко під час зустрічі зі знайомими вдома у квітні 1906 р. заявив, вказуючи на портрет імператора: «Ось цей негідник отримує по 50 тис. крб. щорічно, його жінка й діти – по 40 тис. крб., а ми нічого не маємо. Я його зірву й викину в клозет» [16, арк. 2]. В липні 1907 р. у одній з чайних Глухова 46-річний селянин М. Голубцов промовив, вказуючи на портрет Миколи II: «Ось він цар – погань і сволота – нам землі не дає» [25, арк. 2]. Далеко не поодинокими були звинувачення Миколи II в поширенні алкоголізму. В листопаді 1905 р. 35-річний селянин Ф. Веремей в с. Орловка Ніжинського

повіту заявив: «Нам такого Государя не треба, тому що він шинкар – торгує горілкою. Нам треба гетьмана» [1, арк. 3]. В листопаді 1909 р. 36-річний селянин А. Лисунов у поліційному відділку Глухова заявляв: «Імператор Микола торгує горілкою, а ми через це страждаємо» [23, арк. 2].

Окремим мотивом образу імператора була війна. Найчастіше на нього покладалась відповідальність за поразку в російсько-японській війні. Наприклад, навесні 1908 р. у крелевецькій земській лікарні 43-річна селянка У. Коростова в розмові зі знайомими заявила, що «Государ під час японської війни наробив калік і жебраків» [19, арк. 21 зв.]. Лише одна образа була здійснена в контексті подій Першої світової війни. 42-річна міщанка Глухова А. Євдокименко у жовтні 1914 р. відмовилась жертвувати гроші на виготовлення військових жилетів і заявила: «Нехай сам цар про це турбується. Німецький імператор 40 років готувався до війни, а наш цар весь час пиячив й до сих пір нічого не приготував. Тепер нехай сам шиє жилети» [24, арк. 3]. Доволі поширеними були й образи імператора, зумовлені невдоволенням службою в армії. 22-річний міщанин і новобранець К. Цимбал у листопаді 1905 р. на залізничній станції Конотопа обурювався тим, що імператор не цікавився його постаттю, коли він «ріс в навозі», аж поки не призвав на службу [10, арк. 2]. 45-річний селянин Д. Нещерет з с. Морчихіна Буда Глухівського повіту у жовтні 1906 р. мобілізацію сина розцінював як те, що його «цар забрав на заріз, а якщо сам не заріже, то віддасть на заріз японцям» [21, арк. 2].

Частина образ мала виразний політичний підтекст. Царя почасти згадували, коли ляляли уряд, закони, суди й поліцію. Як відзначалось вище, іноді траплялись заклики вбити царя. Випадки суджень про необхідність зміни державного ладу загалом були поодинокими. Найбільш промовистими з них є справа колезького регістратора І. Гаврилова та селянина П. Фурси. Перший у травні 1907 р., у півній Бахмача підійшов до групи селян й, назвавшись революціонером, почав ляяти царя й заявив, що Росії потрібна «республіка і президент» [12, арк. 2]. Другий у січні 1909 р. в с. Монастирище Ніжинського повіту в розмові з подорожнім заявив, що «не буде в нас Самодержця. На чорта нам Государ здався. У нас буде республіка» [3, арк. 3]. Цікаво, що у останній образі, як і в кількох інших, фіксується виразне невдоволення чорносотенцями або членами Союзу руського народу – «псами», «донощиками», «слугами» імператора. В липні 1907 р. в Конотопі у міському саду трапився цікавий випадок за участі 39-річного земського страхового агента, дворянина М. Баран-Ходоровського. Облаявши чи то Миколу II, чи то В. Пуришкевича, він заявив на адресу голови міського осередку Союзу руського народу Ф. Пацевича-Войдотю: «Скрізь

голів Союзу руського народу вбивають, а наш живе» [13, арк. 3].

Розгляд справ у Ніжинському окружному суді тривав доволі довго й міг затягнутися більш ніж на рік. Багато часу забирало досудове слідство. Зазвичай вироки були помірними. Загалом із 48 вироків (окрім згадуваних 12 виправдань було 2 випадки припинення слідства, 1 справа була передана на київському поліцеймейстеру) 24 обмежувались мінімальним місячним арештом. Були навіть випадки, коли термін арешту взагалі зменшувався до одного чи двох тижнів. Найбільше покарання, 6 місяців арешту, Ніжинським окружним судом було застосоване лише один раз щодо 30-річного селянина с. Попівка Конотопського повіту І. Ковтуна. 31 липня 1906 р. він зробив наступний напис на примірнику маніфесту про розпуск I Думи, що був переданий до сільської сходні для ознайомлення населення: «Цим оголошую всім вірнопідданним, що цим маніфестом треба підтертися». Обтяжуючою обставиною було не лише те, що він був тверезим, але й знайдена під час обшуку в його речах листівка РСДРП [11, арк. 2, 58]. Загалом найменша підозра на членство в революційних партіях була особливою обтяжуючою обставиною й могла зумовлювати запит про благонадійність в губернське жандармське управління, встановлення нагляду поліції або й попереднє тюремне ув'язнення. Також обтяжуючою обставиною вважались попередні випадки заочної образи імператора. Так, К. Клименко у березні 1910 р. при затриманні поліцією в Ніжині нецензурно ляяв імператора. Зважаючи на те, що до цього він двічі притягався судом до відповідальності за аналогічні вчинки, йому було присуджено арешт на 5 місяців [5, арк. 34].

Сам факт висунення звинувачення в образі правлячої особи міг мати украй негативні соціальні наслідки. Так, Д. Салсанов, 24-річний кіннополіційний стражник у поміщицькому мастку в с. Камінь Крелевецького повіту, через порушення проти нього справи за нецензурну лайку на адресу царя у квітні 1908 р. був звільнений з посади [18, арк. 29]. Вже згадуваний І. Гаврилов благав Ніжинський окружний суд прискорити виконання вироку (1 місяць арешту), аби приступити до устаткування свого зруйнованого життя. За майже рік розгляду справи він відбув місячне попереднє ув'язнення й чотири з половиною місяці провів у лікарні. Через це він втратив місце роботи й був позбавлений всіх засобів до існування [12, арк. 23].

Загалом відзначимо, що представлений комплекс джерел засвідчує доволі складну й неоднозначну еволюцію образу імператора у свідомості хоча б незначної частини населення Чернігівської губернії. По-перше, виразною є тенденція десакралізації постаті та влади імператора. В ряду з іншими носіями державної влади він мав відповідати за

всі соціально-економічні й суспільно-політичні негаразди. По-друге, більшість випадків заочної образи імператора були персоніфікованими й адресувались Миколі II. Тому їх слід розглядати не як прояви антимонархічних настроїв, а випадки агресивного і багато в чому ситуативного невдоволення «поганим царем».

Посилання

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. 358, оп. 3, спр. 327.
2. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 442.
3. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 467.
4. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 474.
5. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 572.
6. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 4, спр. 442.
7. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 4, спр. 444.
8. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 4, спр. 446.
9. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 4, спр. 526.
10. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 409.
11. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 417.
12. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 455.
13. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 457.
14. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 576.
15. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 5, спр. 584.
16. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 6, спр. 240.
17. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 6, спр. 283.
18. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 6, спр. 312.
19. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 6, спр. 324.
20. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 6, спр. 397.
21. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 7, спр. 314.
22. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 7, спр. 370.
23. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 7, спр. 403.
24. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 7, спр. 507.
25. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 7, спр. 569.
26. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.
27. Новое уголовное уложение. – СПб., 1903.
28. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.

Потапенко М.В. К вопросу о эволюции образа императора в общественном мнении населения Черниговской губернии в начале XX в. (по материалам Нежинского окружного суда)

Анализируются материалы Нежинского окружного суда 1905–1915 гг. о заочном оскорблении Николая II. На их основании уточняются особенности эволюции образа императора в общественном мнении населения Черниговской губернии в начале XX в.

Ключевые слова: общественное мнение, правосознание, наивный монархизм.

Potapenko M.V. Evolution of the public opinion on the image of the emperor in Chernihiv province at the beginning of the 20th century (by Nizhyn District Court documents)

The author analyzes Nizhyn District Court materials of the case of insult to Mykola II dated 1905–1915. The analysis gives the opportunity to trace the evolution of the public opinion on the image of the emperor in Chernihiv province at the beginning of the 20th century.

Key words: public opinion, legal awareness, primitive monarchism.

10.03.2016 р.

УДК 94(477):303.422 П.Солонина «188/191»

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.М. СОЛОНІНИ

У статті висвітлено основні віхи життєвого шляху та громадської діяльності члена Чернігівської губернської земської управи у 1883–1899 та 1901–1917 рр. П.М. Солонина (1843–після 1917). Особливу увагу приділено аналізу його діяльності у Чернігівському губернському земстві.

Ключові слова: П.М. Солонина, Чернігів, губернське земство, гласний, член управи.

Серед діячів Чернігівського губернського земства, які плідно працювали на користь населення губернії, чільне місце займає Петро Миколайович Солонина (1843 – після 1917) – викладач, а потім директор Чернігівської земської учительської семінарії, губернський гласний та член Чернігівської губернської земської управи упродовж тридцяти років. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність ще не знайшли висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Козацько-старшинський, а згодом – дворянський рід Солонин відомий з XVII ст. [1] Його представники служили на сотенних та полкових урядах у Війську Запорозькому, офіцерами та генералами у війську, чиновниками в адміністративних органах Російської імперії [2, с. 189–191].

П.М. Солонина народився 12 лютого 1843 р. [3, арк. 90 зв.–91] у м. Нижні Серги на Уралі у родині надвірного радника Миколи Костянтиновича Солонини (1813–1904) та його дружини Марії Родіонівни Кларк (? – 1883) [4, с. 727].

М.К. Солонина народився 20 березня 1813 р. у родовому маєтку у с. Савин Остерського повіту Чернігівської губернії. Освіту здобув у Санкт-Петербурзькому дворянському пансіоні і з 23 липня 1823 р. служив канцеляристом у Санкт-Петербурзькій Казенній палаті. 2 лютого 1832 р. він став помічником столоначальника у відділенні «питейных» зборів, а потім з 5 березня 1835 р. обійняв таку ж посаду у Департаменті уділів. 18 січня 1838 р. був призначений молодшим маркшейдером (урядовим чиновником для нагляду за правильністю і точністю геодезичних вимірювань при гірничих роботах) до Уральського гірничого правління та незабаром – справником на металургійні заводи княгині Є.Е. Білосільської. 14 травня 1840 р. М.К. Солонину перевели на Сергіївські заводи купця М.К. Губина. З 12 червня 1845 р. він служив справником на декількох металургійних заводах Уралу, а з 24 лютого 1848 р. працював у канцелярії пермського губернатора, потім з 22 грудня 1848 р. до 1 березня 1850 р. – в Іркутському губернському правлінні. У 1852 р. М.К. Солонина перебував у штаті Уральського гірничого правління. Напевно, у другій половині

XIX ст. він повернувся до родового маєтку. Помер 6 червня 1904 р. в Острі і був похований у родовому маєтку в с. Савин [4, с. 727].

Петро Миколайович Солонина здобув середню освіту у Чернігівській гімназії, а потім навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира, який не закінчив, і незабаром перебрався до Петербурга.

4 лютого 1872 р. П.М. Солонина «по выдержании испытания на звание учителя русского языка при уездных училищах» був призначений попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу на посаду позаштатного учителя до Сампсонівського повітового училища у Санкт-Петербурзі. Проте вже 7 березня 1873 р. він був звільнений з посади за власним бажанням і повернувся на Чернігівщину. 16 березня того ж таки року на запрошення Чернігівської губернської земської управи Петро Миколайович був призначений на місце викладача Чернігівської земської учительської семінарії і 8 травня 1873 р. розпорядженням попечителя Київського навчального округу був затверджений на цій посаді [3, арк. 90 зв. – 91]. Тут він працював наступні п'ять років до закриття семінарії. У зв'язку з хворобою директора в останні місяці її функціонування з 15 березня по 1 липня 1878 р., поряд з обов'язками викладача, П.М. Солонина виконував обов'язки директора семінарії [3, арк. 90 зв. – 92].

7 лютого 1875 р. П.М. Солонина побрався з дочкою колезького асессора Софією Іванівною Филиповською. Подружжя мало синів Анатолія (народ. 4 липня 1880 р.), Віктора (народ. 15 грудня 1891 р.), дочок Олександрю (народ. 22 квітня 1878 р.) та Зинаїду (народ. 18 січня 1883 р.) [3, арк. 91–92].

П.М. Солонина був власником чималих земельних володінь, маючи у селах Булахово, Євминка, Савин Остерської та Соболівка і Літочки Семиполківської волостей Остерського повіту Чернігівської губернії 750 дес. землі (1910 р.) [4, с. 731]. Він також мав земельну власність у Городнянському повіті та садибу у Чернігові, що дозволяло йому брати участь у виборах до земських та міських органів самоврядування.

Наприкінці 1878 р. П.М. Солонина був обраний гласним Чернігівської міської думи і на її засіданні 29 січня 1879 р. – членом міської управи, однак на цій посаді перебував недовго. Напевно, знову за «сімейними обставинами» він звільнився з посади і перебував з 7 березня по 23 вересня того ж таки року у відставці, поки не влаштувався на посаду помічника секретаря з'їзду мирових суддів Козелецького округу Чернігівської губернії. Але 20 грудня 1880 р. за власним бажанням він був звільнений з посади [3, 93 зв.–94].

З 1883 р. розпочинається активна земська діяльність П. М. Солонини. 31 травня 1883 р. він був обраний гласним Остерського повітового земсь-

кого зібрання, а 30 червня того ж таки року – гласним Городнянського повітового земства. 18 серпня 1883 р. остерські земські гласні обрали його гласним Чернігівського губернського земського зібрання [3, 94 зв.–95]. На засіданні останнього 20 грудня 1883 р. він більшістю голосів (37 проти 20) був обраний членом Чернігівської губернської земської управи. Того ж таки дня разом з новообраним головою управи М.О. Константиновичем П.М. Солонина був одногосно обраний до складу Чернігівської губернської училищної ради [5, с. 72]. До того ж 27 січня 1884 р. чернігівським губернатором Петро Миколайович був затверджений «заступаючим место» голови Чернігівської губернської земської управи [3, арк. 95 зв.–96].

На посаду члена Чернігівської губернської земської управи П.М. Солонина переобирався на десять трирічних термінів, за виключенням 1899–1901 рр., і чимало прислужився земству й населенню Чернігівської губернії. Разом з тим, дворянство губернії обирало П.М. Солонину членом Чернігівського відділення Державного дворянського земельного банку. Він призначався членом Чернігівського відділення Державного банку «учетно-ссудного комитета по сельскохозяйственным кредитам». Упродовж декількох чотирирічних термінів П.М. Солонина був гласним Чернігівської міської думи. Він не залишався осторонь проблем рідного повітового земства. 4 жовтня 1904 р. остерські земці обрали його попечителем Святівської земської школи та почесним «блюстителем» Євминської міністерської школи [3].

За посадою члена управи та заступника її голови у коло обов'язків П.М. Солонини входило завідування бухгалтерією, питаннями народної освіти та громадської опіки, нагляд за складанням кошторисів, фінансового та господарського звітів губернської земської управи, завідування земською друкарнею тощо. До того ж він обирався до складу земських комісій для підготовки різних питань.

Особливу увагу П.М. Солонина приділяв розвитку народної освіти і робив усе можливе для покращення її стану в Чернігівській губернії. Чернігівське губернське земське зібрання на черговій сесії 1895 р. вирішило з'ясувати за допомогою повітових управ і училищних рад реальний стан освітньої справи в губернії з метою подальшого розвитку шкільної мережі й запровадження загальної початкової освіти в регіоні [6, с. 153]. Втім, «Доклад губернской управы о содействии губернского земства повсеместному открытию народных школ», підготовлений у 1896 р., давав не зовсім вірну картину стану початкової освіти в губернії [7], оскільки ситуація цій галузі була дуже складною. Виступаючи з «особливою думкою», П.М. Солонина зазначав, що на 1896 р. із понад 200 тис. сільських дітей шкільного віку навчалось лише 28 %, у тому числі хлопчиків – 47 %, дівчаток –

лише 8,5 % [8, с. 609]. Тому, не без участі П.М. Солонини, губернське земське зібрання ухвалило рішення про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків для запровадження загальної початкової освіти. До складу комісії на чолі з губернським предводителем дворянства, князем М.Д. Долгоруковим, увійшли кращі представники чернігівської інтелігенції – В.М. Хижняков, О.О. Русов, І.Л. Шраг та ін. Секретарем комісії був Б.Д. Грінченко, якого в 1898 р. змінив М.М. Коцюбинський. Ретельно опрацювавши зібрані матеріали, комісія дійшла висновку про «необхідність, окрім існуючих 600 шкіл, побудувати ще 1600 шкіл, на що видатки можуть виразитися у сумі 3–5 млн. крб.» [9, с. 20]. У проекті постанови пропонувалося порушити перед урядом клопотання про виділення половини коштів, необхідних для будівництва шкільних споруд, допомогу в їх утриманні та надання Чернігівському губернському земству субсидії по 100 000 крб. щорічно протягом 20 років. Незалежно від рішення уряду, комісія запропонувала губернському земству взяти на себе чверть витрат на утримання шкіл, які відкриватимуться з 1898 р. Оскільки губернське земське зібрання відхилило цей проект, навесні 1899 р. комісія фактично припинила свою діяльність.

За дорученням губернської земської управи П.М. Солонина вивчав ряд важливих напрямків діяльності губернського земства, зокрема питання догляду за сиротами [10], діяльність позичково-ощадних товариств губернії [11], земських ремісничих майстерень в Остерському повіті [12].

П.М. Солонина не стояв осторонь громадського й культурного життя Чернігова і працював у складі багатьох громадських організацій. Зокрема, у складі чернігівської інтелігенції він виступив членом-засновником Чернігівської громадської бібліотеки, що розпочала свою діяльність 15 березня 1877 р. [13, с. 4], і в 1888 р. був обраний головою її правління [14, с. 256].

Петро Миколайович був членом-засновником «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии», покликаною надавати матеріальну допомогу вчителям та пенсіонерам початкових народних училищ. Перше загальне зібрання членів Товариства відбулося 4 січня 1899 р. На ньому він разом з В.М. Хижняковим, О.О. Русовим та Є.І. Малявкою був обраний до складу правління та виконував обов'язки скарбника товариства [15, с. 14]. Тривалий час згідно обрання земським зібранням та затвердження попечителем Київського навчального округу П.М. Солонина перебував у складі Опікунської ради Чернігівської міністерської жіночої гімназії [16, с. 3] та Чернігівської жіночої гімназії Н.Н. Заостровської [17, с. 10].

За плідну громадську діяльність 1 січня 1910 р. П.М. Солонина був нагороджений орденом

св. Станіслава 3 ступеня [3, 103 зв. – 104].

Причина тривалого перебування П.М. Солонини на посаді члена Чернігівської губернської земської управи крилася в тому, що він став фахівцем земської справи, мав помірковані погляди, знаходив спільну мову з представниками різних течій у губернському земському зібранні та адміністрацією губернії, тому земці постійно обирали його до складу земського керівного органу. Показовим у цьому відношенні є наступний факт. Восени 1913 р. країна готувалася до святкування 50-літнього ювілею земських установ. Начальник Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ М.М. Анциферов секретним листом № 26 від 10 жовтня 1913 р. звернувся до чернігівського губернатора з пропозицією надати до 1 листопада 1913 р. нагородні списки і формуляри про службу земських діячів, поданих губернатором для нагородження орденами у зв'язку з 50-літнім ювілеєм земських установ «за корисну і тривалу діяльність на користь Престолу і Вітчизни» [18, арк. 1]. Підготувавши відповідне подання, чернігівський губернатор І.І. Стерлігов у секретному листі від 30 жовтня 1913 р. за № 5313 повідомляв Міністерство, що питання нагородження голови та членів губернської земської управи він залишає відкритим «в виду демонстративно-враждебного отношения этой коллегии ко всем начинаниям правительственной власти; в случае же признания желательным награждения кого-либо из деятелей губернского земства, я предлагал бы остановиться на Петре Николаевиче Солонине или Петре Ивановиче Калиновском, которые являются наиболее умеренными» [18, арк. 63–64 зв.]. У грудні 1914 р. П.М. Солонина був нагороджений орденом св. Станіслава 2 ступеня [19, с. 3].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 березня 1914 р. П.М. Солонина знову був обраний членом губернської земської управи і 6 березня того ж таки року затверджений на цій посаді губернатором. За вислугу років 3 березня 1914 р. він був підвищений у статські радники [3, арк. 103 зв. – 104].

При розподілі обов'язків між головою та членами губернської земської управи на трирічний термін 1914–1917 рр. на її засіданні 3 червня 1914 р. на П.М. Солонину покладалося «заведывание бухгалтерией и казначейской частью, вопросы народного образования, общою частью общественного призрения, за исключением Слободской богадельни, наблюдение за составлением смет, денежного и хозяйственного отчетов губернской управы, заведывание земской типографией, книжным складом, хозяйственной частью по управе, принадлежащими губернскому земству зданиями (помещениями управы, музея и книжного склада), заведывание библиотекой и архивом управы, а также эмеритальной кассой» і разом з головою упра-

ви О.О. Бакуринським наглядати за будівництвом нового будинку управи [20, с. 2]. У зв'язку з мобілізацією члена управи О.І. Товстоліса у «ратники» державного ополчення постановою управи від 29 січня 1915 р. на П.М. Солонину додатково було покладено ще й завідування страховим відділенням управи [20, с. 3].

Остання віднайдена інформація про багаторічного губернського гласного та незмінного члена Чернігівської губернської земської управи П.М. Солонину датується 1917 р. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 4 березня 1917 р. голова зібрання граф В.О. Мусін-Пушкін звернувся до гласних з наступними словами: «Настоящее земское собрание является первым, когда мы не видим среди себя старейшего члена собрания П.Н. Солонины, который в настоящее время тяжело болен. Предлагаю от имени собрания передать ему сочувственный привет и пожелание скорейшего выздоровления и надежду скоро видеть его вновь в числе членов собрания» [21, арк. 31]. Напевно, хвороба не дала йому можливості продовжити плідну громадську діяльність. На губернському земському зібранні у травні того ж таки року П.М. Солонина був відсутній і до роботи у губернській земській управі більше не повертався.

У жовтні 1917 р. 74-річний П.М. Солонина підтримав кандидатський список «Группы внепартийных общественных деятелей», очолюваної М.П. Савицьким, яка балотувалася до складу Всеросійських Установчих зборів, вказавши адресу «Чернигов, ул. Гончая, собственный дом» [22, арк. 4 зв.].

Отже, своєю працею у Чернігівській губернській земській управі П.М. Солонина зробив чимало корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення Чернігівщини, залишивши помітний слід у громадському житті губернії.

Посилання

1. Мицик Ю.А. Солонины // Ю.А. Мицик, В.В. Томазов // Энциклопедия истории Украины. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – Прил. – С. – С. 706.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – 316 с.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 804, арк. 90–104.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1914. – Т. IV (П – С). – IV, 832, 26 с.
5. Журналы Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (с 7-го по 24-е декабря 1883 года) // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1–592, I–XXIV.
6. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. – 499 с.
7. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся с 15–28 февраля 1897 года. – Чернигов, 1897. – Приложение 115. –

С. 554–608.

8. Особое мнение члена губернской управы П.Н. Солонины «К докладу губернской управы о повсеместном открытии народных школ» / Приложения к Журналам губернского земского собрания 1896 года (окончание) // ЗСЧГ. – 1898. – № 9. – Приложение. – С. 609–618.

9. Краткое изложение занятий комиссии // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии Комиссии по народному образованию доклад // ЗСЧГ. – 1898. – № 2–4. – Приложение. – С. 1–22.

10. Солонина П.Н. Сиротский дом / П.Н. Солонина // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. – Чернигов, 1889. – С. 151–180; Його ж. О сиротах, призываемых в семействах / П.Н. Солонина // Там само. – С. 181–186.

11. Солонина П.Н. О ссудо-сберегательных товариществах / П.Н. Солонина // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. – Чернигов, 1889. – С. 319–328.

12. Солонина П.Н. Земские ремесленные мастерские в Остерском уезде // ЗСЧГ. – 1903. – № 1. – С. 50–58.

13. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877–1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1898. – 116 с.

14. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1888 год // ЗСЧГ. – 1889. – № 7–8. – С. 244–256.

15. Журнал заседания общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 10-го августа 1899 года // ЗСЧГ. – 1900. – № 9. – Приложение. – С. 1–81.

16. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 23. – 6 июня.

17. Содержание Черниговской женской гимназии Н.Н. Заостровской в 1913 году // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 6. – 7 февраля.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 1523, 136 арк.

19. Награда // Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 50. – 12 декабря.

20. Доклад № 119 О распределении занятий между председателем и членами управы. Журнал Черниговской губернской земской управы июня 3 дня 1914 года № 163 // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1915. – Приложения. – С. 1–3.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 1525, 182 арк.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. 1786, оп. 1, спр. 24. – 9 арк.

Рахно А. Я. Земская деятельность П.Н. Солонины

В статье освещены основные вехи жизненного пути и общественной деятельности члена Черниговской губернской земской управы в 1883–1899 и 1901–1917 гг. П.Н. Солонины (1843 – после 1917). Особое внимание уделено анализу его деятельности в Черниговском губернном земстве.

Ключевые слова: П.Н. Солонина, Чернигов, губернское земство, гласный, член управы.

Rakhno O. Ya. Zemstvo activity of P.M. Solonyna

The main milestones and public activity the member of Zemstvo board of Chernihiv province in 1883–1899 and 1901–1917 of P.M. Solonyna (1843– after 1917) is defined. The particular attention is paid to the analysis of his work at the Chernihiv province zemstvo.

Key words: P.M. Solonyna, Chernihiv, province zemstvo, glasnyi, member of the board.

23.03.2016 p.

УДК 94:352.07(477.51-25):[377:658.6]«1901/1908»

Л.М. Шара

ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ МІСЬКОЇ ДУМИ ЧЕРНІГОВА: ЗАСНУВАННЯ ТОРГОВОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена роботі Чернігівської міської думи в царині освіти, зокрема, заснуванню нею професійного навчального закладу – торгової школи. З'ясовані причини, що спонукали гласних до такого кроку, та охарактеризовані ключові засади Статуту освітньої установи. Йдеться про джерела фінансування, права Ради попечителів й особливості учебного процесу.

Ключові слова: міське громадське управління, міська дума, гласні, освіта, навчальні заклади, торгова школа.

Чернігівська міська дума, що функціонувала на засадах Положень 1870, 1892 рр. та доповнень («Продовжень»), оприлюднених упродовж початку ХХ ст., полишила помітний слід у житті губернського центра. Гласні (думці, депутати) отримали доволі широке поле для діяльності й заходилися вирішувати нагальні проблеми як в господарсько-побутовій, так і в культурно-духовній царинах. Серед ряду важливих завдань у поле їхнього зору потрапили організація та утримання навчальних закладів.

Даний аспект роботи чернігівського самоврядування вже зацікавлював дослідників у контексті загального аналізу міського врядування імперської доби. З-поміж праць слід виокремити ті, що написані Ю. Нікітіним [2], Д. Чорним [6], краєзнавчі розвідки В. Леуса [1], В. Руденка [3] та інших. Мета ж нашої студії полягає у тому, аби охарактеризувати заходи міської думи Чернігова стосовно заснування торгової школи. Така освітня ініціатива гласних ще не була окремим об'єктом вивчення, а отже, містить наукову актуальність й новизну.

Ідею відкриття нового професійного закладу освіти активно обговорювали з осені 1901 р. 19 вересня міський голова, титулярний радник Микола Рудін їздив до Києва за дорученням думи, щоби зустрітися із завідувачем навчального відділу у департаменті торгівлі та мануфактур, титулярним радником Аноповим та окружним інспектором Моревим для «особистого спілкування з приводу заснування у Чернігові торгової школи». Відрядження дало позитивні результати. У ході приватних перемовин М. Рудін довідався про два вагомні моменти. По-перше, Міністерство фінансів було зацікавлене у розширенні мережі торгових шкіл, у тому числі й у Чернігові. По-друге, в його розпорядженні наявні 100 тис. руб. для субсидювання таких закладів освіти, через що можна клопотати про асигнування коштів і на потреби чернігівської торгової школи. «Міністерство, – зазначили чиновники, – охоче підтримує безпосередньо торгові школи, будучи переконаним, що комерційні училища, утримувані

заможними громадами й для заможних станів, здатні обійтися і без допомоги з казни». Але було наголошено, що «міністерство лише допомагає торговим школам, а не повністю їх фінансує, відтак прагне бачити докази співчуття школам і з боку тієї громади, яка засновує школу».

Вислухавши таке, М. Рудін намагався запевнити представників міністерства у щирості намірів чернігівців зібрати кошти для організації навчального закладу та його функціонування. Проте мав надійти міністерський ресурс, бо «купецька і міщанська громади настільки бідні, що неспроможні здійснити будівництво, яке вимагає солідних для місцевого бюджету затрат капіталу; ... міське громадське управління в даний час готується до побудови дуже великого приміщення для реального училища, на що і витрачаються усі кошти» [5, арк. 2].

Повернувшись до Чернігова, міський голова переповів гласним про результати свого відрядження на засіданні думи, скликаному 10 жовтня 1901 р. Тоді ж заслухали й членів училищної комісії, які заздалегідь отримали доручення всебічно проаналізувати можливість відкриття торгової школи, передусім, скласти план-кошторис видатків на побудову навчального корпусу та річних витрат на його утримання. Вони, зокрема, повідомили, що будівельні роботи поглинуть близько 20 тис. руб., а для повноцінної роботи школи необхідно по 12 тис. руб. кожного року. З огляду на такі чималі суми, училищна комісія дійшла висновку про доцільність міністерської субсидії у розмірі 15 тис. руб. на будівництво та щорічне асигнування по 4 тис. руб. для потреб установи. Місцевими силами могли зібрати лише 5 тис. руб. на будову. Властиво, що на той час вже мали 3600 руб., з яких 2600 руб. пожертвувала купецька спільнота, решту суми – міський громадський банк [5, арк. 2 зв.].

Думці, обговоривши озвучену інформацію, ухвалили рішення клопотати перед Міністерством фінансів про: 1) відкриття чоловічої трикласної торгової школи; 2) отримання одноразової допомоги (15 тис. руб.) на будівництво закладу; 3) надходження щорічних міністерських відрахувань на школу (по 4 тис. руб.). Окрім цього, планувалося затвердити проект Статуту установи, розроблений училищною комісією [5, арк. 3 зв.].

До початку листопада міська управа, як того й вимагала законодавча процедура, підготувала необхідний пакет матеріалів, зокрема, прохання на адресу губернатора, який мав передати папери до міністерства, клопотання про організацію торгової школи на ім'я міністра фінансів, витяг із журналу засідання Чернігівської міської думи від 10 жовтня 1901 р. та проект Статуту майбутнього закладу. 5 листопада направили подання очільнику губернії, наголосивши, аби той якомога швидше звернувся до Міністерства фінансів, оскільки в його

розпорядженні є «вільний кредит..., тому доцільно скористатися сприятливим моментом» [5, арк. 1 зв.]. Буквально через два дні губернатор Євгеній Андрієвський адресував клопотання міністерству, написавши, що і він, зі свого боку, «вважає визнати прохання думи таким, яке заслуговує повного задоволення, враховуючи бідність міста й доцільність організації школи» [5, арк. 15 зв.].

Звісно, Чернігів потребував даного типу освітньої інституції. У поданні на ім'я міністра фінансів гласні не лише означили причини, що спонукали до заснування торгової школи, але й аргументували їх. З їхньої точки зору, у губернському центрі відчувався брак у фахівцях із комерційною та технічною освітою. «... цими знаннями, – читаємо у клопотанні, – чернігівська громада, переважно чиновницька, надзвичайно обділена. Осіб із торговою освітою практично немає, а поодинокі техніки – це посадовці губернської адміністрації, акцизного управління і губернської земської управи» [5, арк. 10 зв.]. Напозір було очевидним, що спеціалісти з торговою освітою вкрай важливі для місцевих органів фінансового управління (казенної палати, казначейства, відділень державного, дворянського і селянського банків, контрольної палати) та міського і земського врядувань. Особливо думці акцентували на потребі фахівців для різноманітних інституцій, підпорядкованих громадському управлінню. Воно опікувалося міським банком, ломбардом, електричною станцією, водогоном, торговими лавками, іншими комунальними об'єктами, через те у нім теж повинні працювати особи, знаючі специфіку комерційної діяльності. По суті, й у міській думі було би добре мати гласних з такими знаннями, так як на її засіданнях ухвалювалися рішення щодо способів наповнення і використання місцевого бюджету, стягнення з населення податків і зборів, контролю за фінансовими операціями муніципальних кредитних установ.

Другим, не менш вагомим, аргументом було переважання попиту над пропозицією на ринку професійної освіти для чоловіків. У Чернігові функціонувало лише Олександрівське ремісниче училище, засноване думою ще 1888 р. Гласні також клопотали про відкриття технічного училища, але в силу об'єктивних чинників задум зостався на папері. Юнаки могли вступати до класичної гімназії чи міського трикласного училища, проте там бракувало вільних вакансій, з одного боку. А з іншого – трикласне училище вважалося застарілим типом навчальних закладів і «не користувалося симпатією городян». Саме так його охарактеризували думці. У їхньому трактуванні, училище закінчували 16-17-річні молоді люди, які навчалися упродовж 6-ти років після початкових шкіл. Витративши стільки часу на здобуття знань, вони не отримували ні особливих прав, ні практичної підготовки. Потому

доводилося вступати до професійних навчальних інституцій [5, арк. 11 зв.]. Вихованці ж гімназії мали шанс здобути вищу освіту поза межами Чернігова. З огляду на все це, гласні були упевнені, що торгова школа – оптимальний варіант навчального закладу. У ньому юнаки набували би загальноосвітні знання та спеціальні, комерційні, які будуть користуватися попитом на торгово-промисловому поприщі й у процесі служби в урядових і громадських установах.

Отже, освітню інституцію потребували, але виникало питання про фінанси. 1900 р. річний бюджет Чернігова склав 220050 руб. прибутків, з яких 18179 руб. – податок із міської нерухомості, 11838 руб. – збори з патентів на торгівлю і промислову діяльність, 1742 руб. – збори з кінних екіпажів і собак, 2897 руб. – різноманітні мита, 185394 руб. – надходження від експлуатації комунальної власності, у тому числі відрахування з місцевого громадського банку. Здавалося б сума чимала, утім, обов'язкові видатки на користь держави поглинули 17902 руб., на утримання органів міського самоврядувань і сирітського суду асигнували 22830 руб., на покриття боргових зобов'язань – 26945 руб., на експлуатацію підприємств комунальної власності – 68976 руб. На інше, твердили думці, доводилося здобувати кошти «... працею своїх рук, у поті лица свого» [5, арк. 13]. Йшлося, насамперед, про покращення міського благоустрою, організацію медичного обслуговування населення, заснування та утримання навчальних закладів, установ громадського призріння. Понад те, Чернігів мав величезні борги – 431038 руб., позичені для соціально значимих цілей, у тому числі й для освітянської царини. Приміром, лише для будівництва нового приміщення ремісничого училища взяли 33 тис. руб. кредиту [5, арк. 13 зв.]. Зважаючи на означене, гласні сподівалися на матеріальну підтримку Міністерства фінансів, яке, як ніхто інший, знає «ресурси таких відсталих міст, як Чернігів» [5, арк. 12 зв.].

Допомога надійшла і 1903 р. трикласна торгова школа для чоловіків відчинила свої двері для перших учнів [3, с. 17]. Працювала вона на підставі Статуту, що структурувався дев'ятьма параграфами: «загальні положення», «навчальна частина», «про учнів», «попечительська рада», «інспектор і педагогічний комітет», «викладачі та інші посадові особи», «права і пільги службовців», «права школи», «кошти школи». Враховуючи ключові засади документа, можемо констатувати наступне. Навчальний заклад був заснований на спільні фінансові ресурси держави, міста, купецької і міщанської громади й мав на меті надати учням комерційну освіту. Як значилося у Статуті, головним завданням було підготувати вихованців до «служби в торгових і промислових установах, а також у громадських й урядових інституціях, де потрібні знання з комерційної спеціальності».

Торгова школа, як юридичний суб'єкт, підпорядковувалася Міністерству фінансів, департаменту торгівлі та мануфактур; користувалася власною печаткою із зображенням герба й написом «Чернігівська міська трикласна торгова школа» [5, арк. 4]. Вона мала право купувати нерухомість, брати добровільні пожертви, не сплачуючи мита, замовляти та отримувати із-за кордону необхідні навчальні та художні матеріали, зразки товарів, пересилати пакети, посилки, тюки вагою до 1 пуда без оплати за їхню вагу [5, арк. 9].

Загальний контроль за роботою навчального закладу покладалася на Раду попечителів у складі голови, його заступника, гласних міської думи (4 особи), представників купецької і міщанської громад, інших установ, що виділяли гроші на утримання (по 2 особи від кожного суб'єкта-спонсора), інспектора школи. Понад те, у додатку до ст. 11 параграфу «попечительська Рада» наголошувалося, що на свого делегата має право і міністр фінансів.

Сформована Рада попечителів працювала протягом 4-х років. Засідання відбувалися щомісячно, постанови ухвалювалися простою більшістю голосів, при однаковій кількості – вирішальним вважалося слово голови. Задля легітимності зібрання потребувалося присутність третини членів, окрім очільника Ради та інспектора школи [5, арк. 6].

Фінансування освітнього закладу, вказувалося у ст. 56, здійснювалося шляхом щорічних асигнувань з Міністерства фінансів, міського бюджету, відрахувань чернігівських купецької та міщанської спільнот, пожертвувань приватних осіб, різноманітних установ, плати за навчання. Стосовно останньої, то її розмір визначався Радою попечителів і затверджувався міністром фінансів. Кошти мали надходити наперед, за півріччя, і в жодному разі не поверталися власнику. Прикметно, що попечительська Рада чітко оговорювала час оплати освітніх послуг і якщо траплялося прострочення, то учень відраховувався. У разі погашення боргу, він міг бути поновленим попечителями, однак за умови дозволу педагогічного комітету продовжити навчання разом зі своїм курсом [5, арк. 5 зв.].

Педагогічний колектив школи формувався Радою попечителів і затверджувався департаментом торгівлі та мануфактур. Кандидатура учителя Закону Божого погоджувалася ще й місцевим єпархіальним керівництвом [5, арк. 8].

Освітня програма розраховувалася на три роки й опановувалася у трьох класах. Навчальний рік розпочинався з 20 серпня й завершувався 1 червня. Заняття відбувалися щодня, крім недільних і святкових днів, Страсної і Пасхальної неділі, Різдвяних вакацій. Школярі вивчали Закон Божий, російську мову, загальну і комерційну арифметику, геометрію, природничу історію, загальну географію та комерційну географію Росії, бухгалтерію,

комерцію, комерційну кореспонденцію, товарознавство (інформацію про товари місцевого торгового району), каліграфію та одну з іноземних мов.

Обсяги викладання навчальних дисциплін і розподіл уроків по класах визначалися з огляду на навчальні плани та програми, розроблені педагогічним комітетом й санкціоновані міністром фінансів [5, арк. 4 зв.]. Перевірка засвоєних знань здійснювалася на перевідних іспитах, що відбувалися напередодні літніх канікул. Зазвичай, до складу екзаменаційної комісії входили інспектор школи (головуючий) та асистент, обраний з учительського колективу. Старанні вихованці, які упродовж року на належному рівні засвоїли навчальну програму, звільнялися від іспитів, переводилися до старшого класу за рішенням педагогічного комітету. Ті ж, хто отримав «незадовільні» оцінки, мушили екзаменуватися, але цікаво те, що вони мали право складати не більше 3-х іспитів. Якщо кількість незасвоєних предметів була більшою чи не були складені іспити, то такі учні залишалися на другий рік навчання [5, арк. 5 зв.].

При школі функціонував однорічний підготовчий клас. Аби стати учнем торгової школи, не існувало жодних обмежень. Вона була доступною для усіх, спраглих до знань, незважаючи на соціальне походження й віросповідання. Єдине, що у Статуті прописувалися вікові параметри та попередня освітня база. Скажімо, у ст. 14 читаємо: «До підготовчого класу набираються діти 11–14 років, які закінчили початкові училища Міністерства народної освіти або інші, аналогічні за навчальною програмою, інституції». До першого класу школи могли вступати 12-річні особи, за плечима яких були двокласні сільські училища Міністерства народної освіти чи заклади, подібні за рівнем викладання (ст. 15). Властиво також, що до кожного класу набирали не більше 40 вихованців. У разі перевищення даної квоти дозволялося відкривати паралельні класи [5, арк. 5].

Як і було заплановано, міське громадське управління регулярно асигнувало кошти на утримання навчального закладу. Окрім цього, у лютому 1908 р. на засіданні думи розробили правила про призначення стипендії імені почесного громадянина м. Чернігова, купця Володимира Гутмана. Це була особистість, достатньо відома поміж містян. Купець заслужено користувався повагою та авторитетом, через що громада неодноразово делегувала його до міської думи, де він сумлінно виконував обов'язки гласного.

Представники самоврядування підготували необхідне клопотання, на яке 16 червня того ж 1908 р. надійшов імператорський дозвіл про затвердження п'яти стипендій імені В. Гутмана для вихованців трикласної школи [4, арк. 3]. Відтак, щорічно з бюджету виділялися 150 руб. (по 30 руб.

стипендіату), завдяки яким п'ять юнаків звільнялися від сплати за навчання.

Педагогічний комітет подавав списки учнів, серед яких думці обирали достойних. Зазвичай, ними ставали ті, хто заслужив на преференції «за поведінку й успіхи, причому правом на отримання стипендії користуються переважно бідні сини жителів м. Чернігова без урахування соціального походження й віросповідання» [4, арк. 5].

Стипендіальна сума видавалася упродовж року частинами. Аби її отримати, учень зобов'язувався показати посвідчення, що підтверджувало його статус як вихованця торгової школи [4, арк. 5 зв.]. Дума мала право призупинити виплату стипендії, якщо поліпшувався матеріальний стан школяра до такого рівня, що він міг продовжити освіту власним чи батьківським коштом. Також стипендій позбавлялися ті, хто залишався на повторний курс в одному і тому ж класі без поважних причин [4, арк. 6].

Таким чином, завдяки наполегливості міської думи у Чернігові постав ще один професійний навчальний заклад для юнаків – трикласна торгова школа, яка підпорядковувалася Міністерству фінансів, фінансувалася дольовим способом; контроль за її діяльністю покладался на Раду попечителів. Особливості навчально-виховного процесу, соціальний і кількісний склад учнівського контингенту та інші питання можуть стати окремим об'єктом для подальшого дослідження.

Посилання

1. Леус В. У колишньому реальному... / В. Леус // Чернігівський вісник. – 1989. – 21 грудня. – С. 2 та інші.
2. Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії / Ю. Нікітін // Сумська старовина. – Суми, 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 7–20.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. Нікітін. – Вінниця, 2014. – 252 с.
3. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові. Світські учбові заклади другої половини XIX – початку XX ст. / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – 6 вересня. – С. 17 та інші.
4. Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп. 1, од. зб. 544, 6 арк.
5. ЧОДА, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1230, 15 арк.
6. Чорний Д. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний // Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. – Х., 2003. – № 594. – С. 224–233.; Його ж. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) // Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.

Шарая Л.Н. Образовательные инициативы городской думы Чернигова: открытие торговой школы

Статья посвящена работе Черниговской городской думы в области образования, в частности, основанию профессионального учебного заведения – торговой школы. Выяснены причины, которые побудили гласных к такому шагу, и охарактеризованы ключевые принципы Устава учебного учреждения.

Речь идёт об источниках финансирования, правах Совета попечителей и особенностях образовательного процесса.

Ключевые слова: городское общественное управление, городская дума, гласные, образование, учебные заведения, торговая школа.

Shara L.M. Educational initiatives of the Chernihiv municipal дума: opening of the trade school

The article is devoted to the work of the Chernihiv municipal дума in the field of education, in particular, the foundation of professional educational institution – a trade school. The reasons which made the members of the municipal дума to such step are found out, and key principles of the Educational Institution Statute are characterized. It concerns about sources of financing, rights the Board of Trustees and features of the educational process.

Key words: municipal public administration, municipal дума, members of the municipal дума, education, educational institutions, trade school.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):316.64/65 М.Грушевський

Н.М. Демиденко

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У публікації зроблено спробу дати аналіз концепції державотворення М.С. Грушевського – ідеолога українського визвольного руху. Погляди вченого-політика на державотворчий процес були сформовані на основі наукової школи другої половини XIX ст., представниками якої були М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович. Розвиток самостійної української держави М. Грушевський вбачав у рівноправному союзі з демократичною Росією.

Ключові слова: М. Грушевський, автономія, федерація, Центральна Рада, самоврядування, самостійність.

*«Завдяки історичній пам'яті
людина стає особистістю, народ –
нацією, країна – державою»*

(М. Грушевський)

Серед представників кожної нації є унікальні особистості, які за своїм розумовим і духовним потенціалом набагато випередили свою добу. До таких по праву належить вчений-енциклопедист, історик, публіцист, археолог, літературознавець, голова Центральної Ради УНР Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934). Відзначення ювілею М.С. Грушевського у переломний історичний період українського сьогодення набуває особливо-го звучання. Адже з багаторічного небуття повертаються не лише його ім'я, а також наукові праці, які він називав своїм політичним заповітом.

Праці М.С. Грушевського за радянського часу

не перевидавались, а надруковані раніше вилучались з бібліотечних фондів і знищувались чи передавались до спецховищ. І хоча М. Грушевський не був офіційно репресований радянською владою, посилення на його твори заборонялись. Його називали або «українським буржуазним націоналістом», або «австро-німецьким шпигуном».

Метою дослідження є аналіз концепції М. Грушевського щодо форми самовизначення держави. Власну теорію державотворення, основою якою є самостійність України у «складі демократичної федерації вільних республік колишньої Російської імперії», він сформував у невеликих за обсягом, але глибоких за змістом працях, написаних упродовж 1917–1918 рр.: «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська самостійність й її історична необхідність», цикл статей під назвою «Вільна Україна» і ін. [1, с. 21].

До дослідників українського зарубіжжя, які активно висвітлювали дану тему, слід віднести праці О. Прицака, Т. Приймака, А. Проника, Д. Гирського, Ю. Лавріненка. Серед сучасних істориків своїми роботами виділяються Г.О. Корольов, В. Колесник, О. Копиленко і ін. Більшість науковців схиляється до думки, що М. Грушевський відстоював національно-територіальну автономію України у складі демократичної Російської держави.

На початку необхідно зазначити про певну специфіку публікації, яка полягає дещо у розширеному цитуванні праць М. Грушевського. Такий підхід є свідомим, бо кожна довільна інтерпретація могла би бути неточною. Подання першоджерел дає об'єктивну характеристику і можливість вести фахову дискусію, бо цитати «говорять самі за себе», дають чітку відповідь на актуальну і складну проблему історичного дискурсу.

Погляди на державотворчий процес М. Грушевського були сформовані на основі наукової школи другої половини XIX ст. Аналіз української наукової думки засвідчує, що до ідей федералізму схилились представники першої української політичної організації – члени Кирило-Мефодіївського товариства. Вони поширювали ідеї федералізму на весь слов'янський світ, де мають панувати свобода і рівність. Прихильниками федералізму були М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович.

Українські вчені другої половини XIX ст. опирались на досвід так званих «недержавних» народів європейських країн, котрі, проектуючи власну суверенність, вибудовували її, здебільшого, на засадах національно-територіальної автономії. Успішний досвід доводив, що за рахунок певного компромісу між загальнодержавними та місцевими інтересами, можна гарантувати сталий розвиток і право кожного народу на суверенність. Отже, ідея власної автономії у складі федерації була закономірним явищем того часу.

М. Грушевський залишався противником ідеї національної держави, вважаючи її «синонімом кріпацтва і нагайки». Він був прихильником федеративного устрою на принципах ідей Кирило-Мефодіївського братства «як найбільш «досконалого способу сполучення державного союзу з інтересами вільного і не затриманого розвитку національного життя» [2, с. 228]. У 1920 р. М. Грушевський напише: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Мефодіївських братчиків...» [2, с. 205].

У своїй автобіографії, виданій з нагоди 60-річного ювілею у 1926 р., М. Грушевський зазначав, що у нього «...збудилося й усвідомилося національно-українське почуття» на основі прочитаних книг та розповідей батьків, оскільки до 20-літнього віку він перебував за межами України [3, с. 17]. Пізніше М. Грушевському дехто дорікатиме, що він ніколи так і не зможе вийти поза сфери нереальної романтики та ідилії, а український народ назавжди залишиться для нього «чисто літературним поняттям» [2, с. 202].

Згадуючи роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету, він в автобіографії напише, що університет дав йому «надзвичайно мало». З вдячністю він згадуватиме лише про професора В. Антоновича [3, с. 20]. Вчитель Грушевського висував автономістські ідеї і публічно заявляв, що не вірить у державотворчий потенціал українського народу. У лекції, присвяченій 250-й річниці повстання Б. Хмельницького, В. Антонович стверджував, що повсталий народ виборював лише місцеву автономію.

Теоретик «Громади» В. Антонович вважав державу за елемент негативний у житті людського суспільства, за «неминуче зло». Держава ним розумілася як апарат насильства, адже навіть в умовах незалежності вона не обов'язково буде перейматися забезпеченням умов для справжнього процвітання народу. Створення держави – не самоціль. Головним є соціальне визволення, добробут народу, і не принципово у складі якої держави. М. Грушевський, на думку деяких дослідників, сприймав подібні погляди на державність свого вчителя «беззастережно».

М. Грушевський зазначав, що всі героїчні зусилля кращих синів України останніх десятиліть залишались безуспішними, «і тільки російська революція визволила нас». Ідеолог національно-визвольного руху висловлював впевненість, що у «вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей» [4, с. 25]. У федералізмі він вбачав гарантію захисту завойованих свобод. Критикам Грушевського слід зауважити, що своїм курсом на федералізацію

він певним чином перешкоджав Тимчасовому і більшовицькому урядові Росії мобілізувати проти України шовіністичну ненависть російських воєнізованих мас, а також нейтралізувати західні держави, які були тоді зацікавлені у збереженні російської імперії [5, с. 907].

Найтяжчим ярмом М. Грушевський вважав добровільне духовне і моральне закріпачення. Він називав це «духовним каліцтвом, холуйством раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім усяку людську гідність, але зробили прихильником неволі і холопства» [5, с. 77].

Виступаючи за федеративний устрій, Грушевський підкреслював, що ця співдружність може існувати лише за умови демократичної Росії. Він був противником трактування України як московської колонії у складі більшовицької Росії: «Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом» [6, с. 132].

У статті «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський чітко формулює поняття української автономії: «Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України у складі Федеративної Російської Республіки. Що значать ці слова і який устрій означається ними? Автономія – грецьке слово, по-нашому б сказати само законність, се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю» [7, с. 157].

Державний теоретик у праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» пропонує, щоб з українських земель Російської держави була утворена одна національна українська територія. До неї мають увійти українські губернії (в цілому або більшою частиною): Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Від цих українських губерній необхідно відокремити території неукраїнські, наприклад, деякі повіти Чернігівської губернії, Кубані. Натомість М. Грушевський пропонує приєднати до України деякі українські повіти сусідніх губерній: «Хотинський та Акерманський Бессарабської, східні частини Холмської, полудневі окрайці губерній Гродненської, Мінської, Курської, західні часті Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній» [7, 141]. Таким чином, за переконанням М. Грушевського, утвориться територія, де українці становлять більшість. Хоча він зауважує, що у містах наразі українців менше, але «города мусять іти за більшістю окрестної території» [7, с. 142].

На українських територіях, на думку М. Грушевського, має бути організоване широке демократичне самоврядування, яке вирішуватиме наступні питання: «...економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми

дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати свою адміністрацію і суд» [7, с. 142]. Які ж питання, за Грушевським, повинні залишитися у компетенції центральної федеративної влади? Лише питання, які є спільними для всієї Російської держави: «... вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорційно її людності і людності всієї Російської Республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної» [7, с. 142].

М. Грушевський активно виступав проти бюрократичної системи, відстоював широке надання прав місцевим органам самоврядування, яке буде звільнене від втручання центрального керівництва та його місцевих урядників. Він посилається на досвід крайової автономії в Австрії, «автономії корінних народів» [7, с. 139], наводить приклади країн, котрі живуть «таким автономним життям», маючи своє законодавство, своє військо і ін. До таких країн він відносить деякі колонії Англії (Канаду, Австралію, Нову Зеландію). Тобто, на його думку, автономія може виражатися як у вигляді розширеного самоуправління, так і повної державності. Слід зауважити, що, вивчаючи і аналізуючи досвід інших передових країн, ідеолог українського державотворення радить спиратися на власний історичний досвід, зберігати самобутність, традиції і застерігає: «Не треба підганяць нашого життя до котрого-небудь західно-європейського взірця, хоч би й німецького...» [6, с. 149].

Політик-теоретик виносить на обговорення питання щодо різних видів автономії: національно-територіальної, територіальної, національної (екстериторіальної). Він зазначає, що саме остання найкраще задовольняє національні потреби, адже «права самоврядування мали б люди, горожани з різних країв держави, які признаються до якоїсь національності» [7, с. 141]. Вони б мали свій бюджет, з якого б певна частина грошей йшла на утримання шкіл, театрів, музеїв, тощо. Але практичне функціонування національної (екстериторіальної) автономії ускладнювалось би тим, що поставала б потреба у паралельній організації і територіального самоврядування, а подібної практики ще не було. Тому, на думку Грушевського, до такою автономії прийдеється апелювати лише в окремих випадках, «для заспокоєння потреб національностей розпорощених» [7, с. 141].

Так само як і В. Липинський, М. Грушевський був прихильником територіального націоналізму. У своїй праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» він задає риторичне питання про те, хто може вважатися українцем і кого українці приймуть у свої ряди? Окрім тих, хто «зроду українець», за переконанням М. Грушевського, до них відноситься

і всякий той, хто «широ хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно» [7, с. 155]. Грушевський пояснює, що кожний народ складається з різних «людей і порід». Історик справедливо зауважує, що, наприклад, перегляд українських прізвищ свідчить про присутність серед українців «родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських» [6, с. 156].

М. Грушевський зауважує, що український народ цікавлять питання не лише національно-культурного характеру, а й економічного. Народна влада мусить «поставити народ на твердий ґрунт, забезпечити йому силу, розвиток, добробут» [6, с. 160]. Головною умовою для забезпечення добробуту в Україні є правильне вирішення «земельної справи». М. Грушевський писав: «Землі казенні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані і роздаватися в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати» [6, с. 160]. Він слушно застерігав, що вирішення земельного питання потребує виваженості і обережності. Його не можна вирішувати похапцем під час війни, силоміць захоплювати господарства, щоб не «скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту» [6, с. 161].

Обґрунтовуючи вирішення податкового питання, М. Грушевський пропонує скасувати так звані «посередні» (косвені), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорожчою ціною» [6, с. 162]. Історик ініціює запровадити лише один податок – «від приходу», тобто, більший податок сплачує той, хто має більший прибуток. На жаль, у той критичний історичний період податків майже ніхто на платив, населення не почувало поваги до уряду [8, с. 47].

Суспільно-політична діяльність М. Грушевського досягла свого апогею у період великого історичного перелому. Маючи беззаперечний морально-політичний авторитет, він був обраний головою Центральної Ради. Та у його подальших діях проглядається несумісність політика-теоретика і революціонера-прагматика. Очоливши національну-визвольну боротьбу, він «не одягнув звичної для революціонерів-професіоналів шкірянки, не став авантюристом подібно більшовикам» [9, с. 10]. У найскладніші часи він не зрікається своїх моральних принципів: «Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодумність, моральну розхристаність...» [10, с. 23].

Найбільше критикували М. Грушевського за те, що він не використав для організації міцної української армії спонтанного руху українізації тих частин імперської армії, що складалась з українців і патріотичного руху Вільного Козацтва [5, с. 908].

Свою помилку Грушевський визнав над могилою українських юнаків, що загинули в бою під Крутами проти російських військ, та в статті «Кінець московської орієнтації» [5, с. 910].

Перебуваючи в еміграції, М. Грушевський критично осмислював також чинники зовнішнього втручання в українські події, адже представників Центральної Ради в народі називали «німецькими запроданцями». Прихід німців в Україну, спровокований нападом більшовицької Росії, був персональною трагедією Грушевського, який ніколи не мав симпатій до кайзерівської Німеччини [11, с. 198]. В. Вінниченко у своїй праці «Заповіт борцям за визволення» (1948 р.), осмислюючи пройдений шлях національно-визвольної боротьби, різко критикував тих, хто вважав, що державність і самостійність можуть принести якісь «зовнішні сили»: «Це все та сама нещасна «орієнтація на зовнішні сили», яка так дошкульно була нас за всю нашу давню і недавню історію боротьби за самостійність. Була і не навчила» [12, с. 13].

Та часто обставини, за словами Грушевського, заставляють нас робити щось з мотивів зовсім не ідеальних, складні обставини примушують нас робити те, чого недавно ми не могли собі припустити [13, с. 181]. Генерал-хорунжий О. Греків, згадуючи події весни 1918 р., писав про те, як Грушевський «дуже обґрунтовано і категорично висловився, що в тих обставинах, які на той час склалися, немає ніякої можливості урятуватися власними силами, а треба шукати потужного спільника, хто мав би інтерес допомогти нам...» [14, с. 24].

О. Прицак називає постать М. Грушевського глибоко трагічною, бо, незважаючи на свої чесні наміри, він, котрий все своє життя віддав службі українському народові, «спричинив найбільшу трагедію України», проявивши наївність «у політичній дії» [2, с. 230]. За словами О. Лотоцького, «це було банкрутство великої особистості, що в найважливіший момент української історії виявила хворобливу наївність...» [2, с. 229]. Трагікомічним виглядає те, що обставини змусили М. Грушевського проти власних переконань Четвертим універсалом проголосити незалежну державу [2, с. 228].

Підводячи підсумки, варто згадати слова М. Грушевського про те, що історики не є «іконописцями» і тому видатних діячів показують як в сильних, так і в слабких формах їх діяльності. Такий підхід був додержаний і у даній публікації. Отже, критично переосмисливши «політичний заповіт» М. Грушевського, який програв у складній політичній грі, неодмінно треба вибрати з нього те «цінне і тривке», що стане повчальним досвідом і застереженням від нових помилок на шляху сучасного державотворення.

Посилання

1. Копиленко О. Чи допоможе нам рік 1917-й зрозуміти рік 1991-й / Копиленко О. // Наука і суспільство. – 1991. – № 9. – С. 20–21.

2. Прицак О. У столітті народин М. Грушевського / О. Прицак // Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1968. – С. 197–230.

3. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 16–29.

4. Грушевський М.С. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень–квітень 1917) / М.С. Грушевський // Наука і суспільство. – 1991. – № 1. – С. 22–29.

5. Лаврінченко Ю. Михайло Грушевський. Розстріляне відродження: антологія 1917–1923: поезія-проза-драма-есеї / Ю. Лаврінченко. – [Мюнхен]: Ins – Irfuf Liferlet, 1959. – С. 907–919.

6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – 246 с.

7. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації / М.С. Грушевський // Твори: у 50 т. – Т. 4. – Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної ради березень 1917 – квітень 1918)». – Львів: Світ, 2007. – 432 с.

8. Гирський Д. Від III до IV універсалів. Розпалювання і поширювання класової боротьби. Хаос і руїна. Дивні способи виправдовування антидержавної політики / Д. Гирський. – Торонто: Батьківщина, 1973. – С. 46–64.

9. Марочко В. Михайло Грушевський: невідомі листи першого президента України / В. Марочко // Слово просвіти. – 2004. – № 43. – С. 10.

10. Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.

11. Лобай Д. Непереможна Україна: Факти совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по другій світовій війні (Атака на історика Грушевського і його послідовників) / Д. Лобай. – Вінцепег: комітет українців Канади, 1950. – 239 с.

12. Вінниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Вінниченко. – К.: Видавництво «Криниця», 1991. – 128 с.

13. Рахманний Р. Україна атомного віку: Ессе і статті, 1945–1986 / Р. Рахманний. – Т. 2. – Торонто. – 1988. – С. 183–188.

14. Греків О. Весна 1918 р. в Україні: Матеріали до історії війська українського / О. Греків. – Торонто: Гомін України, 1964. – С. 23–26.

Демиденко Н.М. М.С. Грушевський: некоторые аспекты концепции создания государства (к 150-летию со дня рождения)

В статье подан анализ концепции М.С. Грушевского, идеолога украинского освободительного движения, о создании государства. Взгляды ученого-политика были сформированы на основе научной школы второй половины XIX в., представителями которой являлись Н. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович. Развитие независимого украинского государства М. Грушевский видел в равноправном союзе с демократической Россией.

Ключевые слова: М. Грушевский, автономия, федерация, Центральная Рада, самоуправление, независимость

Demydenko N.M. M.S. Hrushevsky: some aspects of the state-building conception in Ukraine (on the 150th anniversary of his birth)

The article provides the state-building conception analysis of Ukrainian liberation movement ideologist M.S. Hrushevsky. The views of the scientist and the politician on the process of state-building were formed on the base of the 19th second-part century scholar school. The other representatives of the school are M. Kostomarov, M. Drahomanov and V. Antonovych. The development of the independent Ukrainian state Hrushevsky saw in equal alliance with a democratic Russia.

Key words: M. Hrushevsky, autonomy, federation, Central Rada, self-government, independence.

23.03.2016 р.

УДК 930:378.4(477-25)«189/190» Антонович В.

С.М. Арасланова

В. АНТОНОВИЧ ТА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ОЦІНКА СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ)

В статті проаналізовано роль В. Антоновича у розвитку історичної науки в Київському університеті (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Охарактеризовано науково-викладацьку діяльність видатного вченого крізь призму сучасної історіографії.

Ключові слова: В. Антонович, Університет Св. Володимира, історична наука, сучасна історіографія.

В кінці ХІХ століття важливим осередком розвитку історичної науки на тогочасних українських землях був Київський університет. Історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира виховав у даний період цілу плеяду видатних істориків, які своєю працею засвідчили високий професіоналізм та глибоку наукову обізнаність на ниві історичних досліджень. Серед викладачів Університету по-особливному сяє зірка В. Антоновича. Це була людина багатогранна у своїх наукових інтересах та вподобаннях. Ще сучасники самого Володимира Боніфатійовича засвідчували його беззаперечний талант та унікальність як дослідника. У радянські часи особа історика не привертала масової уваги історіографів, а ті незначні роботи, що згадували вченого, виставляли його у досить негативному світлі.

Ситуація кардинально змінилася після здобуття Україною незалежності. Про В. Антоновича почали багато писати та повертати його ім'я на сторінки української історії. За роки незалежності про вченого було написано десятки статей, видано монографії, захищено дисертації. Його ім'я вписано золотими літерами в посібники з української історіографії. Сучасні науковці намагалися дослідити усі сторони життя та діяльності В. Антоновича. Та, на нашу думку, це і досі не вдалося здійснити в повній мірі з огляду на широкий спектр інтересів В. Антоновича і на загадковість його постаті.

У даній розвідці ми робимо спробу визначити роль В. Антоновича у розвитку історичної науки в Київському університеті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. саме через призму поглядів сучасних історіографів. Окремого дослідження, що було б присвячено В. Антоновичу та історичній науці в Університеті, в сучасній українській історіографії немає, але всі, хто писав про історика, торкалися цього питання, бо ж якраз уся його основна наукова та педагогічна діяльність і пов'язана з Київським університетом, якому він присвятив мало не усе своє свідоме життя. В рамках статті неможливо проаналізувати усі роботи наших сучасників, що

присвячені науковій діяльності В. Антоновича, тому ми звернемо увагу в основному на дослідження, в яких характеризується розвиток історичної науки саме в Київському університеті, який відбувся в значній мірі завдяки В. Антоновичу.

По-перше, слід відмітити, що важливим завданням для сучасних істориків було, насамперед, відтворення найбільш достовірної та детальної біографії В. Антоновича. Це мало бути уже більш ґрунтовне та повне дослідження з огляду на здобутки сучасної історичної науки порівняно з кінцем XIX – поч. XX ст.

Так у 1991 році в Українському історичному журналі з'явилася одна з перших статей, в якій розглядався життєвий та творчий шлях В. Антоновича [1]. Автор розвідки О. Кіян ставив за мету відтворити біографію Володимира Боніфатійовича, що на той час була неповною та мала неточності в деяких аспектах життя вченого. Серед заслуг В. Антоновича дослідник звертає увагу на формування навколо історика цілої плеяди учнів та послідовників, які за пропозицією вчителя займалися мало розробленими питаннями історії України, Литви, Білорусії, Росії. О. Кіян стверджує, що велика заслуга учнів В. Антоновича та його самого полягає якраз у розробці питань з історії України, що дало можливість по-новому подивитися на її сторінки [1, с. 71]. Крім того В. Антоновичем були відкриті нові горизонти у вивченні історії, що дало поштовх для розвитку історичної науки в роки його життя та в подальший період. З огляду на дану розвідку, слід зауважити, що з початку 90-тих рр. з'являються дослідження, що прагнуть дати нову оцінку постаті В. Антоновича у порівнянні з попередніми десятиліттями.

Пізніше у висновках свого дисертаційного дослідження О. Кіян визначає, як одну з головних заслуг В. Антоновича, прагнення виділити історію України від історії поляків та росіян в окрему одноосібну галузь «зі своїми методологічними принципами та специфікою дослідження» [2, с. 30]. Крім того, дослідник наголошує на виключній ролі школи В. Антоновича у розвитку сучасної історичної науки в Україні: «Незважаючи на відносно короткий проміжок існування Київської історичної школи Антоновича, саме вона окреслила характер подальшої еволюції історичної науки в Україні, заклавши підвалини дослідницьким традиціям, які й понині продовжують своє існування в українській національній історіографії» [2, с. 32].

Слід зазначити, що велику увагу у своїх дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. В. Антонович присвятив історії козацтва. Тому значна частина наших сучасників намагається проаналізувати саме даний напрям наукових інтересів видатного історика. У виданні 1993 р. «150 років вітчизняної історичної науки» міститься

стаття О. Гончарова, в якій автор відносить В. Антоновича до перших наукових дослідників життя та діяльності П. Сагайдачного [3]. У 1885 р. Володимиром Боніфатійовичем була написана серія біографій українських гетьманів, серед яких він описав і життя П. Сагайдачного. О. Гончаров відмічає, що В. Антонович не відкрив нових віх біографії гетьмана, та все ж дав позитивну оцінку його діяльності в історіографії. О. Гончаров наголошує на важливості використання праць істориків кінця XIX ст. для подальших розробок питань в історичній науці, зокрема тих, що стосуються історії козащини.

Особливу увагу в сучасній історіографії слід звернути на доповіді та матеріали «Академії пам'яті В. Антоновича», що вийшли друком у 90-х рр. XX ст. Дані збірники побачили світ у 1994, 1996 та 1999 роках [4; 5; 6]. В основному вони являють собою низку статей та доповідей, що присвячені життю, громадській та науковій діяльності В. Антоновича та його учнів. Серед даних досліджень ми можемо виділити ту частину, яка теж присвячена дослідженням В. Антоновича з історії козацтва.

Так у одній зі статей дослідник В. Колесник стверджує, що розгляд історії козацтва неможливий сьогодні без звернення до наукової спадщини В. Антоновича та його учнів (зокрема М. Грушевського), так як ці науковці і заклали надійний фундамент вивчення даної проблематики в кінці XIX – на початку XX ст. [7; с. 71]. У своїй розвідці автор розглядає лише деякі аспекти з історії козацтва, що знайшли своє відображення у дослідженнях В. Антоновича.

Насправді ж В. Антонович вивчав набагато ширше коло проблем з історії української козащини. Серед них можна вказати на вивчення В. Антоновичем постаті Б. Хмельницького. Отже, крім В. Колесника до вищеназваних питань звертаються і інші автори «Академії». Так Леонід Мельник у примітках до своєї статті «Богдан Хмельницький та його державотворча діяльність у висвітленні В. Антоновича» виказує свою незгоду з сучасником В. Антоновича С. Томашівським, який не надавав великої ролі дослідженням Володимира Боніфатійовича з історії українського козацтва [8, с. 114]. Хоча, аналізуючи постать українського гетьмана, у трактуванні В. Антоновича, Л. Мельник все ж констатує той факт, що портрет Б. Хмельницького вийшов у нього доволі суб'єктивним, а діяльність гетьмана не була проаналізована всебічно. Пояснює автор статті це тим, що В. Антонович вивчав постать Б. Хмельницького з кута зору народницької історіографії, а тому і давав таку оцінку гетьману [8, с. 104].

У своїй статті до «Третьої академії пам'яті Володимира Антоновича» Іван Бутич теж звернув увагу на широкий спектр тем по історії козацтва у творчості В. Антоновича. Автор наводить низку

робіт, що їх Володимир Антонович присвятив козакам та гетьманам України. Значний масив таких робіт був написаний, надрукований або перевиданий у 80-х та 90-х роках XIX ст. Резюмуючи зібраний матеріал, І. Бутич приходиться до висновку, що така немала кількість праць В. Антоновича про козаків, займала, очевидно, не останнє місце серед його наукового спадку [9, с. 129].

Продовжує свою гіпотезу І. Бутич і в статті, що увійшла до збірника доповідей «Четвертої академії пам'яті В. Антоновича» і присвячена гайдамацькому руху у науковій спадщині В. Антоновича. У даній статті І. Бутич зазначає, що В. Антонович був першим, хто почав вивчати дану проблему суто на основі документів [10, с. 105]. Аналізуючи праці В. Антоновича по історії гайдамацького руху, що виходили ще і на початку XX ст., І. Бутич погоджується з ними, але вважає, що деякі погляди історика залишилися якби незавершеними уже з огляду на надбання сьогоденної історичної науки. Так, наприклад, автор розвідки засвідчив, що В. Антонович обмежився лише виправданням гайдамаків перед звинуваченнями ворожого табору і чомусь не намагався розкрити у своїй праці ті причини, що привели до повстанського руху.

У статті В. Романцова «Особа і діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в дослідженнях Володимира Антоновича» автор, аналізуючи праці історика про Б. Хмельницького, досить часто використовує слово «суперечливий» до поглядів В. Антоновича на діяльність гетьмана [11]. Автор приписує цю суперечливість саме народницькому напрямку історіографії, до якого належав В. Антонович. В. Романцов вказує на хибні висновки вченого щодо особи гетьмана та разом з тим вважає, що дослідження відомого історика були значним рушієм для подальшого вивчення історії козацтва, зокрема, періоду Національно-визвольної боротьби.

Серед наукових робіт, що присвячені В. Антоновичу на терені незалежної сучасної України, виділяється праця «Образ на тлі епохи» [12]. Це ґрунтовне дослідження відкриває багатогранну постать відомого історика на основі архівних та історіографічних джерел. Автори праці намагаються відтворити образ видатного науковця, аналізуючи різноплановість його наукового характеру, що і проявилось у широкому колі інтересів вченого. Серед заслуг В. Антоновича звертається увага на його викладацьку діяльність, що, на нашу думку, і сприяло розвитку історичної науки саме в стінах Київського університету. На основі численних спогадів студентів В. Антоновича автори праці В. Ульяновський та В. Короткий підводять до думки, що викладацька праця професора була надзвичайно важливою та плідною, так як мала очевидний результат у зрощенні наступного покоління талановитих науковців. Великою заслугою вченого було те, що

він залучав молодих істориків до роботи в архівах, вивчення та розбору джерел (зокрема, літописів), роботи з речовими археологічними джерелами. Отже, В. Антонович, як професор, прагнув навчити своїх учнів справжній науковій роботі, що потребувала неабияких вмінь та навичок: «Усі покоління студентів Київського університету незмінно любили професора Антоновича. Завдяки особливій привабливості його особи створювалася надзвичайно сприятлива атмосфера для наукової праці. Тому в Антоновича завжди було багато учнів» [12, с. 125].

Наші сучасники для відтворення більш достовірного образу В. Антоновича друкують періодично спогади, листи та інші джерела, що залишилися від нього та його сучасників. Справа ця залишилася як певний спадок, невиконаний обов'язок попередніх поколінь науковців, що поважали та високо цінували науковий доробок вченого. Дані видання дають можливість переглянути свіжим поглядом факти з життя В. Антоновича та доповнити його образ, можливо, ще не виказаними припущеннями. До таких видань відносяться «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович» [13], «Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори» [14], «Синови України: зб. статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича» [15], «Гетьмани України: Історичні портрети» [16] та ін. зі вступними статтями сучасних дослідників. На нашу думку, видання праць В. Антоновича є надзвичайно важливим для достовірного відродження образу історика, адже сам Володимир Боніфатійович з великою повагою відносився саме до джерел та їхньої ролі у відтворенні історичної дійсності.

У статті Н. Соколової «Організація фахової підготовки істориків в Університеті Св. Володимира (російський аспект)» автор намагається безпосередньо провести паралель між викладанням історії у Київському університеті його талановитими вченими та розвитком історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Серед фундаторів тогочасної історичної думки Н. Соколова виділяє В. Антоновича, В. Іконникова, М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, В. Перетца, М. Бубнова та ін. З огляду на дослідження авторки, можемо сміливо стверджувати, що через лекційні курси та семінарські заняття професорів Університету набувала свого розвитку та поширення тогочасна історична наука. Розвиток історичних концепцій знаходив своє продовження у роботах цілої плеяди учнів та послідовників видатних викладачів Київського університету. Своє дослідження Н. Соколова робить на основі спогадів студентів. В основному аналізуються форми викладання В. Антоновича, В. Іконникова (семінарські заняття), М. Довнар-Запольського, В. Перетца, М. Бубнова (студентський гурток). Н. Соколова висловлює

думку, що якраз такі гуртки сприяли розвитку історичної науки, бо наукова діяльність, яка у них велася, була не для відзнаки, як на семінарах. Крім того, з таких гуртківців виділялися в майбутньому і нові світила історичної науки [17, с. 29].

У своїй статті доктор історичних наук С. Світленко приділив увагу українським інтелектуальним зв'язкам В. Антоновича. Автор дослідження у контексті обраної теми звернув увагу і на постать вченого як викладача Київського університету. С. Світленко висловлює думку, що беззаперечно викладацька діяльність Володимира Боніфатійовича принесла в історіографію новий науковий напрямок дослідження. Працюючи під впливом вченого, учні В. Антоновича системно розробили історію древніх князів Південної та Західної Русі [18, с. 136]. А зміцнення наукових зв'язків між авторитетним вчителем та його послідовниками відбувалося не лише на університетських курсах, а й на таємних лекціях, які В. Антонович читав у приватних київських квартирах. За підрахунками С. Світленка, починаючи з 1880-х рр. таких лекційних курсів було не менше дев'яти: з антропології, географії, географії України, етнографії України, історії Ірландії, історії козацтва, історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, з філософії та філософії історії [18, с. 135].

Серед російських дослідників провідне місце у вивченні доробку Київської школи В. Антоновича, на нашу думку, належить брянському історичному С. Михальченку. У своїх роботах автор характеризує роль В. Антоновича та його учнів Університету Св. Володимира у розвитку історичної науки кінця XIX – початку XX ст. в контексті російської історіографії [19]. Автор не виділяє В. Антоновича як виразника національних українських ідей, що не применшує його внесок у розвиток історичної науки.

Крім того слід згадати і тих науковців, що досліджують розвиток історичної науки в Україні на всіх етапах її формування: від зародження і до становлення. Серед них Я. Калакура [20], І. Колесник [21], А. Коцур [22]. У всіх цих дослідників при характеристиці періоду української історіографії кінця XIX – початку XX ст. незмінно фігурує постать В. Антоновича як одного з визначних представників розквіту української історичної науки.

Серед ряду дисертаційних досліджень, у яких характеризувався діяльність В. Антоновича, вважаємо за потрібне виділити працю С. Михайленка. В результаті вивчення народницької течії в історіографії автор приходив до висновку, що В. Антонович своєю працею підняв українську історичну науку на новий рівень розвитку, що безпосередньо пов'язано і вихованням наступного покоління істориків під керівництвом вченого [23, с. 16].

Приходимо до висновку, що сучасні історики, досліджуючи науково-викладацьку діяльність

В. Антоновича, визначають його велику роль у розвитку історичної науки в Університеті Св. Володимира. Зокрема, особлива увага звертається на формування навколо історика наукової школи. Звичайно, завдяки старанням Володимира Боніфатійовича, історичні знання поширювались і далеко за межами навчального закладу. Ми погоджуємося з думкою, яка побутує в сучасній історіографії, що дана тема здається невичерпною, бо настільки багатогранною була історична наука кінця XIX – початку XX ст., зокрема постать В. Антоновича та його наукове оточення у Київському університеті. Дане дослідження має своє продовження, адже повернення сучасної історичної науки до здобутків істориків кінця XIX – початку XX ст., переосмислення їх досягнень дає поштовх для подальших наукових досліджень.

Посилання

1. Кіян О. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича // УІЖ, 1991 – Ч. 2. – С. 64–76.
2. Кіян О. Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.: Автореф. ... доктора історичних наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство, та спеціальні історичні дисципліни – Київ, 2008. – 36 с.
2. Гончаров О. М.О. Максимович, В.Б. Антонович, І.М. Каманін – перші наукові дослідники життя й діяльності П.К. Сагайдачного // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали Республіканської науково-практичної конференції: Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 26–30.
4. Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16–18 березня 1993 р. м. Київ): доповіді та матеріали / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича; Ін-т укр. археогр. АН України; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії України. – К., 1994. – 270 с.
5. Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11–12 грудня 1995 р. м. Київ: доповіді та матеріали / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича; Кафедра давньої та нової історії України Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – Ч. 1–2.
6. Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26–27 березня 1998 року: доповіді та повідомлення / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, історичний ф-т, кафедра давньої і нової історії України. – К., 1999. – 294 с.
7. Колесник В. Порівняльно-історіографічний аналіз деяких аспектів виникнення та еволюції українського козацтва в науковій спадщині В.Б. Антоновича і М.С. Грушевського // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 16–18 березня 1993 р. м. Київ): доповіді та матеріали / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 70–76.
8. Мельник Л. Богдан Хмельницький та його державотворча діяльність у висвітленні В. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11–12 грудня 1995 р. м. Київ: доповіді та матеріали / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – Ч. 1 – С. 102–116.
9. Бутич І. Козацтво у працях Володимира Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11–12 грудня 1995 р. м. Київ : доповіді та матеріали / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – Ч. 1 – С. 116–131.
10. Бутич І. Гайдамацький рух в Україні у працях В.

Антоновича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 року: доповіді та повідомлення – Київ, 1999. – С.105-112.

11. Романцов В. Особа і діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в дослідженнях Володимира Антоновича // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 7. – К., 2001. – С.281-288.

12. Ульяновський В.І. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / Василь Ульяновський, Віктор Короткий. – Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 218 с.

13. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / уряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ: Заповіт-Т.1, Т.2. – 1997р

14. Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – Київ: Либідь, 1995. – 814 с.

15. Синові України: зб. статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича / Дашкевич М. та ін.; ред. Т. Санкович; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т укр. археографії АН України; Центр. наук. б-ка ім. В.І. Вернадського АН України. – Фототип. відтворення. – Київ, 1993. – 122 с.

16. Гетьмани України: Історичні портрети: Збірник. – Київ: Журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991. – 216 с.

17. Соколова Н. Організація фахової підготовки істориків в Університеті Св. Володимира (російський аспект) // Соціальна історія: науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 24–31.

18. Світленко С.І. українські інтелектуальні зв'язки професора В.Б. Антоновича // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2012. – Вип. 10. – С.128–147.

19. Михальченко С. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики) / С.И. Михальченко. – М. – Брянск: Прометей, Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.

20. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Ярослав Калакура. – 2-ге вид., допов. – Київ: Генеза, 2012. – 511 с.

21. Колесник І. Українська історіографія XVIII – початок ХХ століття: навч. посіб. / І. Колесник. – Київ: Генеза, 2000. – 254 с.

22. Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

23. Михайленко С. Становлення народницької вітчизняної історіографії (середина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.М. Михайленко; Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

Арасланова С.Н. В. Антонович и развитие исторической науки в Университете Св. Владимира в конце ХІХ – начале ХХ в. (оценка современной историографии)

В статье проанализирована роль В. Антоновича в развитии исторической науки в Киевском университете (конец ХІХ – начало ХХ в.). Сквозь призму современной историографии охарактеризована научно-преподавательская деятельность выдающегося ученого.

Ключевые слова: В. Антонович, Университет Св. Владимира, историческая наука, современная историография.

Araslanova S.M. V. Antonovych and development of historical science in the University of Kiev in the end of the ХІХ – beginning of the ХХth centuries (assessment of modern science)

The article analyzes the role of Volodymyr Antonovych in the development of historical science in the University of Kiev (end ХІХ – beginning ХХ centuries). Characterized scientific and teaching prominent scientist in the light of modern historiography.

Key words: V. Antonovych, University of St. Volodymyr, historical science, modern historiography.

09.03.2016 р.

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті зроблено спробу історіографічного аналізу українознавчих досліджень основних рис княжого суспільства. Вивчення та синтез наукової спадщини істориків державницького спрямування початку ХХ ст. призводить до висновку, що в їх роботах переважала характеристика об'єднаного проживання Галичини та Волині у формі якраз Галицько-Волинської держави, а не князівства, чим виділялася давня та безперервна державницька традиція українців. Абсолютно всі науковці твердили, що це була друга знана держава на українській території, створена українськими руками, що змогла консолідувати навколо себе більшу частину українських етнографічних земель свого часу.

Ключові слова: князівство, держава, українознавчі дослідження, державотворчі процеси.

Невпинне піднесення українознавства як комплексу наукових знань про Україну та українство як вічного світоча національної духовності народу, зростання його значення як навчальної дисципліни в усіх ланках освіти настирливо вимагає наукового аналізу надбань українознавців, особливо щодо вивчення української державницької ідеї та національної державотворчої традиції. За визначенням професора Я. Калакури, «українознавство, спираючись на здобутки істориків, правників, політологів та ін., не тільки синтезує їх трактування державотворчих тенденцій українського народу, але й на підставі принципу історизму надає їм системного характеру, розглядає у контексті світових державобудівних процесів» [1, с. 13].

Ключове місце в українознавчих студіях, безсумнівно, посідає історія української державності. Загалом українознавство є носієм історичної місії українського народу, виразником духовного коду нації. Аналізуючи досвід українознавчої науки, приходимо до висновку, що вона перебуває у найтіснішому зв'язку з історією національно-визвольного і державницького руху. Надбання українознавців служили в минулому і служать по сьогодні утвердженню самобутності України, зміцненню її державності.

Тільки з відновленням незалежності України почалося нове осмислення державницької спадщини вітчизняних учених, повернення із забуття їх наукових надбань, освоєння дослідницького досвіду, залучення цього потенціалу до загальної скарбниці українознавчих знань. Ось чому зростає інтерес українських істориків до замовчуваних або вилучених у радянські часи праць представників державницького напрямку, осягнення їх значення для історичної науки. На сучасному етапі розвитку українознавства дуже важливо з'ясувати, як

зароджувалася і утверджувалася українська Держава, проаналізувати повчальні уроки державотворчої історії для сьогодення.

Об'єктивне осмислення державного розвитку української землі за часів Галицько-Волинської держави є актуальним завданням, що має важливе науково-теоретичне і прикладне значення.

Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, у статті буде зроблено спробу об'єктивно з'ясувати стан, повноту і достовірність вивчення історії українського державотворення в період існування Галицько-Волинського князівства українознавцями початку ХХ ст.

Варто наголосити, що українознавчі студії державницького спрямування в часовому вимірі сягають сивої давнини, охоплюють потужну традицію державотворення періоду Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав, яка поновому заявила про себе у козацько-гетьманську добу та в умовах національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Я. Калакура зазначав: «Закладені основи княжого суспільства в Київській державі та перші прояви в ній русько-українського громадянства дістали подальший розвиток у Галицькому і Волинському князівствах, яким випала унікальна місія в умовах розпаду Київської Русі, а отже, і боротьби проти монголо-татарської навали – зберегти і примножити українську державницьку традицію. Завдяки зусиллям Романа Мстиславича в 1199 р. ці князівства об'єдналися і створили спільну Галицько-Волинську державу, яка взяла під свою опіку й захист більшість українських земель, Велике князівство Литовське, включаючи й Київщину.

Галицько-Волинське князівство постало як Українська держава ХІІІ ст., як спадкоємець не тільки державницьких традицій Києва, а й носій основних рис княжого суспільства з більш яскраво вираженим етнічним забарвленням. На цей феномен Галицько-Волинської держави як української переконливо вказували провідні українські історики, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, С. Томашівський та інші. Разом з тим її географічне розташування, безпосередня близькість і тісні політичні, міждержавні, економічні, культурні та релігійні зв'язки із країнами Центральної та Західної Європи, тогочасні інтеграційні процеси позначилися на трансформації княжого суспільства. Чіткіших рис набуло й українське громадянство, ґрунтуючись на засадах підданства» [2, с. 366–367].

За твердженням М. Грушевського, Київ, що перестав бути політичним осередком для всього конгломерату земель Руської держави, відходить на другий план проти Волині-Галичини [3, с. 222–223]. В українських землях склалася нова політична сила на заході [3, с. 1–3].

На відміну від Київської Русі, Галицько-

Волинське князівство постає перед дослідниками повноцінною українською державою. С. Томашівський, вважаючи його першим українським державним об'єднанням, писав про те, що союз Володимира й Галича – це перше уособлення загальноукраїнської державної ідеї [4, с. 76, 85, 87]. Не можна не погодитися з тим, що дійсно будучи політичною і культурною спадкоємицею Київської Русі, Галицько-Волинська земля забезпечила продовження самостійного державного життя українсько-руських земель ще на століття після занепаду Києва [3, с. 1–2]. Навіть перебуваючи в залежності від Золотої Орди, вона в значній мірі зберегла атрибути державного та правового ладу, характерні для давньоруської держави.

У істориків і минулого, і сучасності безперервно знаходимо тези про цю спадкоємність. Д. Дорошенко писав, що «фактично Галицько-Волинська держава, ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині ХІV ст.» [5, с. 94].

Справедливим, на наш погляд, були і наукові твердження І. Крип'якевича, суть яких полягала в тому, що Галицько-Волинська держава займала саме тільки українські землі, тому не важко було реалізувати внутрішню консолідацію, завдяки чому тут сильніше виражаються ознаки української культури, що стали основою національної окремішності [6, с. 74].

На жаль, наукові погляди І. Крип'якевича зазнали «деякої» еволюції. Доки вчений жив та працював у Західній, ще не радянській Україні, він писав та дебатував про окремішність московського та українського народів [7, с. 132]. З часом, після включення Західної України до складу СРСР, він був вимушений публікувати праці на вірєць «Зв'язки Західної України з Росією» (К., 1953 р.) або «Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання» (Львів, 1953 р.). Але це не завадило вченому при захисті докторської дисертації, свідомо присвяченій Галицько-Волинському князівству, максимально правдиво дослідити історію свого краю [8], посилаючись на літописи, грамоти, іноземні хроніки. Окремі факти він долучив із наукової літератури, але в будь-якому випадку звиряв джерельну базу висновків і спостережень істориків. Інформація із Галицько-Волинського літопису лягла в основу дисертації, причому історик вибирав найправдивішу інтерпретацію і, в жодному випадку, не схвалював міфічних, ускладнених здогадів, задовольняючись лише інформацією про їх існування.

Вчений і після захисту дисертаційного дослідження продовжував постійно працювати з Галицько-Волинським та Львівським літописами; консулярними актами; використовував «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», «Akta grodzkie i ziemskie»

(«AGZ»), «Monumenta Confraternitatis Staupigianaе Leopoliensis»; історичні джерела, опубліковані Б. Зиморовичем, Д. Зубрицьким, В. Лозинським, О. Чоловським; міські книги; картографічні та топографічні джерела, а також історичні праці Дзюбінського, Ходинецького, Дзедушицького та ін. У 1984 р., через 17 років після смерті історика, побачила світ його монографія «Галицько-Волинське князівство». В ній він сформулював гіпотезу про зв'язок зображення лева на галицьких печатках з іменем князя Льва Даниловича [8, с. 155].

Книга «Галицько-Волинське князівство» підсумовує всі минулі напрацювання. Вона складається з нарисів, що формують неподільний опис соціально-економічної та політичної історії Галицько-Волинської держави. Винятково важливі у науковому обігу нариси про територію і населення, політичний устрій князівства. Тут досліджено проблему про найдавніші державні організації на землях Галичини і Волині, а також про приналежність цих територій до Давньоруської держави і важливість цього явища для історії галицько-волинських земель періоду феодальної роздробленості. Автор, насамперед, розкрив соціально-економічні відносини, чималу увагу присвятив історії боротьби населення Галицько-Волинського князівства проти іноземних феодалів, показав політичні та культурні зв'язки з іншими східнослов'янськими князівствами, зокрема з Володимирсько-Суздальською Руссю [8, с. 19–62].

Невеликий проміжок часу існування Галицько-Волинського князівства сприяв збереженню культурно-національних традицій Київської Русі й одночасно сформував їх під потужним авторитетом соціально-політичних відносин, що існували в Європі. Князівство підхопило звичаї державного будівництва Київської держави. Злиття в єдину державу було цінною подією в історії України, яка, на думку історика І. Крип'якевича, стала вирішальним фактом в історії України, першою реалізацією загальноукраїнської державної ідеї. На Заході постав новий міцний політичний організм, спадкоємець підупалоного Києва, опанувавши землі від Карпат до Дніпра [6, с. 81]

І. Крип'якевич досить ґрунтовно вивчав Галицько-Волинський літопис, віддаючи особливу перевагу титулуванню в Українській державі періоду XIII ст. і устремлінню літописця прославляти своїх князів. Так у дослідженні «Де ж був Дем'ян тисяцьким? (Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII ст.)» [9], на основі літописних даних про одного з найвідоміших бояр князя Данила Галицького – Дем'яна, історик намагався визначити, де він був тисяцьким, і дійшов висновку, що князь міг перекидати урядника з одного міста і переводити за собою до іншого, тобто адміністрація кожного разу все більше прив'язувалася до особи князя [9, с. 3].

Колега І. Крип'якевича, історик С. Томашівський, завжди називав Галицько-Волинське князівство першою суто українською державою. Він визнавав, що здобуття східним слов'янством політичної незалежності було головним моментом в українському державницькому русі, тому що Галицько-Волинське князівство вперше об'єднало навколо себе тільки українські землі. У своїх дослідженнях С. Томашівський повсякчас акцентував суто українську природу Галицько-Волинської держави на протигагу Київській Русі. Якраз у цьому полягала різниця державницької теорії С. Томашівського від наукових тверджень М. Грушевського та В. Липинського: М. Грушевський зазначав, що перша українська держава є початком Київської Русі IX–XIII ст.; згідно теорії В. Липинського першою українською державою була козацько-шляхетська держава Богдана Хмельницького.

С. Томашівський був переконаний, що Галицько-Волинська держава зробила колосальний ривок у генезу державницького майбутнього українського народу, а саме:

- 1) захист України від завчасного поневолення і асиміляції з боку Польщі;
- 2) розірвання династичних і церковно-політичних зв'язків із Московщиною, і тим самим затримання процесу створення нової політичної нації зі слов'янських і фінських елементів над Волгою;
- 3) надання можливості широкого доступу розвиненої західноєвропейської культури на українські землі і оборона української нації від подальшого наступу монголо-татарського іґа;
- 4) захоплення нових просторів на сході на користь українського народу;
- 5) створення основи сучасної національно-політичної, культурної самостійності України серед слов'янських народів.

Взагалі дослідник озвучив три основоположні ідеї української історії. Перша – це постійна відмінність між культурно-лісовою та степово-луговою смугою українських земель, головними завданнями яких були охорона від степовиків та завоювання нових земель. Друга ідея постає із культурного протиріччя між Сходом і Заходом, яке переросло у національно-релігійну боротьбу між поляками та українцями, наслідком чого стало проголошення церковної унії. Третя ідея – політично-господарський контраст між Північчю і Півднем. Ці тези знайшли своє підтвердження у вигляді Галицько-Волинської держави [10, с. 49]

Учений винятково позитивно оцінював Галицько-Волинське князівство та його незаперечну роль в українській історії щодо збереження та примноження культурних традицій і нації на протигагу східноукраїнським землям, котрі після нашествия монголів поділили історичну долю російських земель та втратили національно-

політичну і культурну самостійність. В цьому і полягає відмінність у поглядах С. Томашівського та М. Грушевського. Останній доводив, що Галицько-Волинське князівство, на відміну від Києва, зазнавши литовсько-польського впливу і асиміляції, не втримало ролі історичного і політичного об'єднувачого центру українських земель.

С. Томашівський досліджував історію державницьких устремлень у Галицько-Волинській державі, розглядаючи мотиви її зародження та занепаду у різні періоди української історії [11, с. 890], тому що вважав, що доля самої держави буде вирішуватися саме в Галичині. Він підкреслював, що саме вона повинна стати посередником між Сходом і Заходом [12, с. 14]. «Держава, – відмічав історик, – фізичними засобами творить національну державу і дбає про матеріальне добро підданих, греко-католицька церква удержує міжнародний культурний зв'язок і формує народну душу» [13, с. 63] Згідно теорії С. Томашівського, Українська національна держава повинна уособлювати в собі дуумвірат монархії й греко-католицької церкви, тобто втілювати поєднання християнської та консервативної доктрин [14, с. 52].

У монографії «Українська історія» С. Томашівський доводив, що перша українська державність брала свої початки в часи Галицько-Волинського князівства. Основою цього вчення були земля, нація та утворення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства.

Виразно представлену державницьку спрямованість монографії почали відмічати відразу після її виходу у світ. На думку І. Кривецького, «Українська історія» С. Томашівського й «Україна на переломі» В. Липинського зробили переворот в українській історіографії XIX – початку XX ст. тим, що на зміну народницькій візії історії протиставляли обґрунтування української державницької історії княжих та козацьких часів.

Поетапний історичний розвиток українських територій С. Томашівський представив наступним чином: «Степ, Польща, Московщина – отсе трикутник історично-політичного розвитку України... у зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартості української історії. Все те, що йшло по лінії сих сил – було позитивне, творче, корисне; все супротивне – негативне, деструктне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від «руськості», витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності – отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку» [13, с. 74].

Цілеспрямовано придержуючись ключової ідеї державності, С. Томашівський посилював внесок варягів в розбудову української держави і наголошував на позитивному значенні влади

князя Романа – «самодержця і царя всієї Русі» та його потомків як гарантії міцності української монархічної держави.

Власну наукову теорію С. Томашівський сформував на основі виділеного ним унікального становища Галицько-Волинського князівства, для якого князівство – характерний рубіж, що поділяв царини господарських і культурних впливів між Сходом і Заходом, зокрема римської та візантійської церков, що були своєрідним еталоном європейського поділу на Схід і Захід. Згідно його теорії, запровадження Володимиром християнства на Русі було хибним процесом, тому що призвело Русь-Україну до духовного занепаду та закрило доступ до євроінтеграції.

В цілому погляди науковця не знайшли прихильників серед сучасників. Його норманське уявлення української історії стало головним осердям непорозуміння. На той час масової популярності набула антинорманська теорія та звичаєва схема української історії М. Грушевського, внаслідок чого вчення та дослідження С. Томашівського постійно зазнавали нещадної критики з боку колег. Так, В. Зайкин не сприймав трактування вченим Київської Русі як універсальної монархії і був противником теорії національної єдності усіх слов'ян у IX–XII ст. В. Герасимчуку неприйнятною була прозахідна орієнтація С. Томашівського та його позитивне ставлення до католицького віросповідання, у тому числі спрямованість вченого виключно в руслі політичної історії України. М. Андрусак також з обережністю відносився до наукових розвідок С. Томашівського, зокрема до його висновків щодо першопричин, яким український народ повинен завдячувати своїй національній, політичній, культурній та мовній самобутності [15, с. 7]. Історик вважав погляди С. Томашівського помилковими, заперечуючи які він доводив, що історія українського народу бере свій почин від назви Русь та від витоків християнізації на Русі. Поряд з цим М. Андрусак обвинувачував С. Томашівського у тому, що останній, не послуговуючись джерелами, твердив про ленну залежність галицьких князів від західно-римських володарів. Таку позицію М. Андрусак називав прислужницькою, натомість позитивно оцінював працю Д. Дорошенка «Нарис історії України» та його внесок в дослідження проблеми історії Галицько-Волинського князівства, хоча вважав її не позбавленою недоліків. Така недвозначна критика вченими один одного була спровокована їх жагою усвідомити справжню наукову істину.

Однак, жодний вчений не піддавав сумніву професійну компетентність С. Томашівського, автентичності в мотивуванні власних історичних теорій, а також у таланті досліджувати неперервний історичний процес, використовуючи сучасний дос-

від суспільно-політичних явищ. Дослідник до свого останнього подиху вірив в історичне призначення Галичини як українського «П'ємонту» та в синтез східних і західних релігійно-культурних традицій, котрі представляють собою єдину національну українську церкву.

Одним із ключових дослідників Галицько-Волинського князівства був і М. Кордуба. Особливу увагу вчений приділяв галицько-волинському боярству як центральній і привілейованій верстві населення, котра мала неабиякий престиж та вагу у державі. Впливаючи на економіку країни, боярство докладало всіх зусиль для захоплення й політичної влади. Наслідком стали їх постійні сутички з князем, з представником всіх державних сфер впливу. На думку М. Кордуби, військові кампанії примножили статки бояр, розширили земельні угіддя, надали можливість утримувати власну військову дружину, що зробило їх майже незалежними від князя. Посиленню позицій боярської верстви в Галичині сприяло і сусідство з Польщею та Угорщиною, де на той час проходили аналогічні процеси [16, с. 8]. У середині XIII ст. бояри, за твердженням М. Кордуби, вже складають окремих клас, до якого важко було «втиснутися» новим людям, становлять крайову аристократію [16, с. 10].

У праці «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII ст.» М. Кордуба досліджував суспільний поділ населення, місця і ролі боярства, князя та його дружини в Галицько-Волинській державі, взаємовідносини між ними, соціально-економічне становище селян, міщан, невільників [17]. Історик проаналізував діяльність двох партій серед бояр з кінця XII ст. до середини XIII ст.: 1) династичної (менш заможні бояри), котра намагалася через зв'язок з князем збагатитись і зміцнити свої позиції; 2) опозиційної, що прагнула до тих же привілеїв шляхом виступів проти князівського всевладдя [17, с. 12]. Партійні суперечки, заздрість, лобіювання власних інтересів, наруга над збіднілими верствами населення – все це зменшувало авторитет боярської верстви [17, с. 24]. У той же час збільшення кількості князівських маєтків посилювало позиції князя [17, с. 25]. Таким чином, дослідник простежив красномовну розбіжність у стосунках бояр та князя у першій та другій половині XIII ст. Якщо на початку століття бояри виступають як рушійна сила усіх важливих державних справ, насамперед, при обранні князя, то у другій половині XIII ст. їх заміняє особиста воля та діяльність князів Данила, Василька, Лева, Володимира. Ключовим моментом стало визнання Данилом верховної влади хана Батия. Ярлик, дарований Золотою ордою Данилові та його наступникам, зробив їх незалежними від бояр [17, с. 24].

М. Кордуба відмітив, що інколи головним осередком князя було міщанство, що постійно вело боротьбу з боярством і не раз на вічовому зібранні впливало на політичний процес [17, с. 33]. Загалом, на його

думку, столітнє існування Галицько-Волинської держави утворило політично-культурний осередок, в якому піднесення української нації в усіх напрямках еволюції зробило кардинальний ривок вперед. Вчений підтвердив, що до складу Польщі та Литви українські території увійшли вже «зі своїм національним обличчям» [18, арк. 5], а володимиро-волинського князя Романа Мстиславича, основним досягненням якого було злиття Галичини з Волинню та трансформація Галича у провідний державний осередок, називав геніальною постаттю [19, с. 6].

Цього ж твердження дотримувався і С. Томашівський. Історик доводив, провідна роль у розвитку галицької державності належить Данилу Галицькому, який поширив свою владу зі сходу на північ, включив до своїх володінь Київ, завоював ятвягів, частину Литви, уклав дипломатичні взаємовідносини із Західною Європою: «Важко найти другого володаря, який би в цілому своїм життям та володінням мав стільки труднощів і перешкод, як Данило Романович. ...Енергія і залізна витривалість...мусять викликати наш подив і повне признание. З поміж тодішніх володарів лише два пізнали як слід небезпеку, що грозила західному культурному світові від монголів: король Данило і римський папа. Лише вони оба розвинули енергійну діяльність, щоб об'єднати народи й держави Європи для спільної боротьби. Взагалі, визначною віхою володіння Данила була незвичайна активність, підприємливість, а особливо на полі дипломатичної діяльності, що охоплювала куди ширші обрії, ніж у кого-небудь із його попередників» [20, с. 72–73].

М. Кордуба також зарахував Данила Галицького до «найвизначніших і найсвітліших постатей української історії, поставивши поруч Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, з якими мав багато спільних прикмет» [20, с. 72]. Використовуючи братню поміч Василька, що талановито управляв Волинню, практично вся українська земля опинилась під одним верховенством [21, с. 16].

Свої наукові пошуки М. Кордуба зосередив і на державницькій діяльності князів Лева I та Юрія I: «Сучасні історики, оцінюючи особу та політику князя Лева I, переважно попадають під описи неприхильно настроєного до нього Галицько-Волинського літопису. Тому змальовують його як загонисту, непоміркувану в гніві, мстиву та захланну людину» [20, с. 87]. Історик позитивно характеризував діяльність Лева I, описував його як військового ватажка, схвалював дипломатичну діяльність, спрямовану на розширення кордонів своєї держави [20, с. 88]. За визначенням вченого, політичну постать Лева I потрібно зарахувати до «найактивніших та найвизначніших володарів з-поміж унуків Романа Мстиславича» [20, с. 87–88].

М. Кордуба вважав, що саме завдяки династії Романовичів Галицько-Волинська держава зайняла виз-

начне становище серед руських князівств [20, с. 88].

Описуючи державницькі устремління Галицько-Волинського князівства, дослідник висловив думку, що воно розвивалося під впливом західно- та середньоєвропейських держав [22, арк. 5]. Вчений відмітив, що, розпочинаючи з другої половини XIII ст., дипломатичні відносини поєднували галицько-волинських князів в більшій мірі із Заходом, ніж з іншими князівствами давньої Русі [16, с. 5–8].

Концепція української державності очолювала передовий принцип історіографічної та історіософічної теорій історика. І саме добі розвитку та існування Галицько-Волинської держави, як одного з етапів здійснення національної державницької ідеї, М. Кордуба присвятив наступні праці: «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття» [17], «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном» [23], «Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави» [16]. Із цього переліку найвдалішою працею державницького спрямування вважається остання. В ній дослідник возвеличив дипломатичний талант князя у проведенні поміркованої закордонної політики, сприянні мирних або нейтральних стосунків з Німецьким орденом, Польщею, Литовським князівством [16, с. 11]. Закінчуючи аналіз діяльності Болеслава-Юрія II, історик зробив висновок, що він «багато літ енергійною рукою провадив кермо держави» [24, арк. 35].

Загалом, М. Кордуба до осередку державницького процесу відносив еліту суспільства, що відігравала ключову роль у державотворчих процесах. Також у його концепції української державності існувала теорія Галицько-Волинського князівства як фундаменту для створення майбутньої української незалежної держави. Варто підкреслити, що історіософію державності учений визнавав як зразок періодизації української історичної думки.

Вивчення та синтез наукової спадщини українознавців початку XX ст. призводить до висновку, що в їх роботах переважала характеристика об'єднаного проживання Галичини та Волині у формі якраз Галицько-Волинської держави, а не князівства, чим виділялася давня та безперервна державницька традиція українців. Абсолютно всі науковці твердили, що це була друга знана держава на українській території, створена українськими руками, що змогла консолідувати навколо себе більшу частину українських етнографічних земель свого часу.

Узагальнюючи викладене, потрібно зауважити, що у сучасній українській історіографії, що займається дослідженням проблем утворення та формування української державності за часів княжої доби, відсутня згода відносно окреслення головних аспектів зазначеної проблематики. І все ж, не дивлячись на брак одностайного теоретико-

методологічного спрямування у дослідженні української державності за часів княжої доби, українська історіографія в цілому вдало розв'язує питання з'ясування ролі і місця Галицько-Волинської держави в історичній думці України. Сучасні наукові пошуки українських істориків з даного питання закладають міцну основу для наступних наукових досліджень.

Таким чином, більшу частину спадщини Київської Русі разом з її землями, проблемами, векторами дипломатичних відносин тощо перейняла Галицько-Волинська Русь, в межах якої перебувало і все автотонне поляно-руське населення, що було творцем та представником своєї власної незалежної держави. Це було нове державне утворення, яке вже у XII ст. отримало в літописних джерелах свою нову неофіційну назву – Україна, в якій продовжувався процес формування української народності [25, с. 72]. Навіть за умов ординського нищення, Галицько-Волинська Русь зуміла захистити себе від розвалу й проіснувати як держава ще майже сто літ по смерті Данила Галицького. Вона виконала винятково епохальну роль, ставши стіною у просуванні ординської навали на Європу, котра завдяки цьому примножила свої набутки, в той час як русичі шукали способу вижити [25, с. 70].

Посилання

1. Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 381 с.
2. Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часпросторі: Колективна монографія за ред. П. Кононенка. – К., 2011. – Т. 1. – С. 334–380.
3. Грушевський М. Історія України-Русі. – К.: Наук. думка. – Т. II: (XI–XIII віки). – 1992. – 640 с.
4. Томашівський С. Українська історія. I. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – 154 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т. I. – 238 с.
6. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
7. Крип'якевич І. Історія козаччини. – Львів, 1934. – 132 с.
8. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
9. Крип'якевич І. Де ж був Дем'ян тисяцьким? (Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII ст.) // ЗНТШ. – 1905. – Т. 67. – С. 1–3.
10. Андрусак М. Історія України – Прага, 1941. – Т. 1. – Княжа доба. – 176 с.
11. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
12. Кошетар У. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.). – К.: МАУП, 2005. – 128 с.
13. Томашівський С. Про ідею, героїв і політику: Відкритий лист до В. Липинського. – Львів, 1929. – 132 с.
14. Щербата М. Вплив релігії на процес формування національної ідентичності українців та особливості його відображення у працях С. Томашівського // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 21 – С. 49–52.
15. Андрусак М. Українська історіографія. – Сент Пол,

Мін., 1939 // Збірник Українського Наукового Інституту в Америці. – Сент-Пол-Прага, 1939. – С. 5–24.

16. Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с.

17. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII ст. // Записки НТШ. – Т. 32. – Львів, 1899. – С. 1–42.

18. Ф. Р.-2923, оп. 1, спр. 15 (Вирізки з газети «Діло» зі статтями на історичні теми), арк. 5.

19. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с.

20. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – 127 с.

21. Кордуба М. Ллюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 89 с.

22. Ф. Р.-2923, оп. 1, спр. 14 (Korduba M. Geneza narodowości ukraińskiej), арк. 5.

23. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном // Записки НТШ. – Т. 138–140. – Львів, 1925. – С. 159–245.

24. ДАЛО, ф. Р.-2923, оп. 1, спр. 19, арк. 35.

25. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави: Посібник з історії. – К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1995. – 96 с.

Лебедева Ю.А. Проблема становлення Галицько-Волинського господарства в україноведческих исследованиях начала XX в.

В статье сделана попытка историографического анализа украиноведческих исследований начала XX в., касающихся государственного развития украинской земли во времена Галицко-Волинского государства. Доказано, что Галицко-Волинское княжество возникло как украинское государство XIII в. и было наследником не только государственных традиций Киева, но и носителем основных черт княжеского общества. Изучение и синтез научного наследия историков государственного направления начала XX в. приводит к выводу, что в их работах преобладала характеристика совместного проживания Галичины и Волыни в форме как раз Галицко-Волинского государства, а не княжества, чем выделялась древняя и непрерывная государственная традиция украинцев. Абсолютно все ученые утверждали, что это было второе известное государство на украинской территории, созданное украинскими руками, которое смогло консолидировать вокруг себя большую часть украинских этнографических земель в свое время.

Ключевые слова: княжество, государство, украиноведческие исследования, процесс государственного строительства.

Lebedeva Yu.O. The problem of formation of Halychian-Volynian Principality in Ukrainian studies of the beginning of the twentieth century

The article made historiographical analysis of Ukrainian studies at the start of twentieth century. Concerning the state of Ukrainian lands in times of Halychian-Volynian principality. Proved that Halychian-Volynian principality was a Ukrainian state in XIII., and was not only the successor of state-building traditions of Kyiv, but also the bearer of the main features of princely society.

Study and synthesis of scientific heritage of statist historians early twentieth century bring to the result that the dominated characteristic of the work of the joint living of Halicia and Volynia as Halician-Volynian state, not the principality and stood the old and continued Ukrainian state traditions.

Absolutely all the scientists claimed that it was recognized as the second state in the Ukrainian territory, Ukrainian hands created that could consolidate around much of ethnographic Ukrainian lands at that time.

Key words: principality, state, Ukrainian studies, activity of state building.

08.02.2016 p.

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЗА ЛЖЕДМИТРА І У ВИСВІТЛЕННІ СЕРГІЯ ПЛАТОНОВА

У статті розглядається і аналізується історія Чернігово-Сіверщини та українського козацтва на початковому етапі московської Смути за військово-політичного протистояння Лжедмитрія I з Борисом Годуновим у праці російського історика другої половини XIX–середини XX ст. С. Платонова. Автором здійснено визначення специфіки й своєрідності висвітлення вченим історії захоплення військами Самозванця міст південної окраїни Московії та їхньої ролі в подіях Смути.

Ключові слова: Сергій Платонов, Смути, південне прикордоння, Чернігово-Сіверщина, Моравськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Лжедмитрій I, Самозванець, Борис Годунов.

Відомий російський історик другої половини XIX – середини XX ст. Сергій Федорович Платонов (1860–1933) народився в Чернігові і був представником дореволюційної Петербурзької і, деякою мірою, Московської історичних шкіл. Він значну частину своєї наукової діяльності присвятив дослідженню історії Московії XVI – початку XVII ст. та, безпосередньо, московської Смути. Вчений протягом 1877–1897 рр. проводив фундаментальні джерелознавчі та історіографічні дослідження цього періоду. Результатом такої колосальної науково-дослідної роботи стала докторська дисертація на тему: «Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.». Успіх наукового доробку вченого-історика був настільки великий, що, як зазначає М. Мамонтова, «востребованность «Очерков» исторической наукой и их «читабельность» в ненаучной среде уже в течение первого десятилетия XX в. определили выход второго и третьего изданий этой книги, что с учеными диссертациями в России бывало очень редко» [1, с. 145–146]. Тому варто погодитись з думкою С.О. Шмідта, що «в отличие от «Боярской думы» В.О. Ключевского, докторская диссертация Платонова и по сей день остается первоосновой знаний о России второй половины XVI – начала XVII вв.» [2]. Адже не дивлячись на те, що пройшло більше ніж століття від часу виходу першого видання його праці, вона залишається актуальною й зараз. Проте для нас цінність даної монографії визначається тим, що вона містить важливу інформацію з маловідомої історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст., тобто періоду московської Смути. На сьогоднішній день відомості з цієї проблеми майже відсутні.

Автор статті поставив перед собою завдання актуалізувати вивчення цієї важливої теми, проаналізувавши доробок провідного дослідника смутного часу в Московії С. Платонова, який

приділяв достатньо уваги висвітленню ролі Чернігівщини як ключового осередку формування й розвитку Смути.

В цілому вивченню окремих аспектів життя і творчості С. Платонова присвячували свої дослідження багато російських істориків минулого. Найбільш ґрунтовними на сьогоднішній день є дослідження В. Шарова [3], Е. Чистякової [9, с. 419–441], С. Шмідта [2], В. Брачева [4], М. Мамонтової [1].

Українські історики науковий спадок С. Платонова майже не досліджують. В контексті дослідження історії України в період Смути працю вченого частково вивчали В. Ульяновський [5], В. Масненко [6], В. Брехуненко, С. Лепявко [7]. Безпосередньо вивчення історії Чернігово-Сівєрщини у висвітленні вченого, деякою мірою, торкнувся П. Пиріг [8]. В цілому наукові дослідження, присвячені Сівєрщині періоду Смути в працях С. Платонова, відсутні.

Здійснивши аналіз суспільно-політичних процесів в Московії початку XVII століття, вчений об'єктивно визначив причини їх виникнення – династична криза, неврожай, голод. Відповідно, голодні селяни, міщани та опальні бояри втікали на територію московського прикордоння, зокрема, на Чернігово-Сівєрщину. С. Платонов робить висновок: «... к давнему населению украинских мест, к большому количеству осевших на рубежах... прилила новая волна выходцев из государственного центра, выброшенная на юг обстоятельствами самых последних лет перед появлением Самозванца» [9, с. 167]. Ці люди, будучи озлобленими на офіційну владу, стали основою, яка в подальшому сприятиме Смуті на прикордонні та, безпосередньо, братиме участь у дмитріадах, чим вміло користувалися самозванці. Науковець, розглянувши значення Чернігово-Сівєрщини в подіях Смути, цілком доречно зазначає: «Движение войск Самозванца было направлено именно в московскую Украину с тем расчетом, чтобы сделать область северских и польских городов операционным базисом для наступления на Москву... Он понимал, очевидно, что прямой путь на Москву хорошо обставлен крепостями и потому мало доступен, а далекая от Москвы северская Украина не только доступна, но и сулит сама поддержку его предприятию» [9, с. 167].

Дослідивши плани походу Лжедмитрія I на Москву, вчений, посилаючись на «Сказання» та «Повісті» про Самозванця, реконструював його військову стратегію. Відповідно до даної стратегії військові сили просувалися двома дорогами: основна частина військ йшла через Київ та Дніпро на Сівєрщину (по дорозі приєдналася значна частина українських козаків), а інша – по Кримській дорозі на прикордонні міста та

укріплення (здебільшого місцеві козаки, донські та прикордонні жителі). Автор зауважував: «... сам претендент с поляками брал себе Северу, а казаки – Поле» [9, с. 167].

Надалі, за планом Самозванця, мало відбутися взяття прикордонних укріплених міст: Моравська, Чернігова і Новгород-Сівєрського, від яких був прямиий шлях на Москву через верхів'я Оки. Дослідник достатньо детально описує ряд подій на Чернігово-Сівєрщині у період Смути, зокрема початок бойових дій, який ознаменував похід Лжедмитрія I на московський трон. За відомостями вченого, Самозванець ще до переходу кордону, в с. Жукине, отримав звістку, що Моравськ здався без бою, а пізніше і сам Чернігів. Захоплення цих міст відбувалося за типовою схемою. Цілком зрозуміло, що похід Лжедмитрія I супроводжувався чутками і, впавши на благодатний ґрунт незадоволених правлінням Годунова містян, сприяв захопленню укріплень. Історик вважав, що наближення Лжедмитрія I до міста Моравська викликало вагання в гарнізоні, оскільки воеводи міркували про супротив, а козаки та стрільці про здачу. Відповідно, у гарнізоні відбувається ідейний розкол, наслідком чого стає скинення владної верхівки. Так, у «Моравске без выстрела связали воевод и крепость с 700 человек гарнизона отворила ворота и признала царя Дмитрия» [9, с. 168].

В Чернігові події розгорталися за трохи іншим сценарієм, оскільки частина гарнізону, за відомостями дослідника, близько 300 стрільців, під впливом воеводи (Івана Андрійовича Татьєва [10, с. 133]) почала бій з військовими силами Самозванця. Однак незабаром вони були змушені припинити спротив, оскільки поряд з військами Лжедмитрія на штурм укріплення пішли решта гарнізону і цивільні чернігівці. Воеводу зв'язали і видали Самозванцю. Відсутні дані стосовно точного складу захисників і жителів міста Моравська і Чернігова. Але оскільки ці міста належали до типових прикордонних поселень у складі Московії, то, виходячи із загальної типології, можна охарактеризувати склад населення фортеці, порівнюючи його зі складом і структурою подібного укріплення. В даному випадку збереглися точні відомості про склад гарнізону Новгорода-Сівєрського під час його осади військами Лжедмитрія I. У місті, за офіційним списком, знаходилося близько 1000 дітей боярських, стрільців, пушкарів і козаків. Із них у складі гарнізону було: дітей новгород-сівєрських бояр–104, пушкарів–53, стрільців–42, козаків–103 [9, с. 168]. Тож, якщо згадати події захоплення Чернігова Самозванцем, можна стверджувати, що в спротиві «царевичу» воеводу підтримала незначна частина гарнізону. Важливо також уточнити, що список гарнізону

доповнювався з жителів міста, які безпосереднього відношення до оборони чи військової справи не мали. Серед них можна виділити дітей служилих гарнізону, бортників навколишніх сіл, монахів, попів [9, с. 168]. Але відсутні посадські та торгові люди, що говорить про слабкий розвиток у прикордонних фортецях посадництва.

Особливість оборони Новгорода-Сіверського була в тому, що під час осади фортецю підтримали не сили місцевого населення, як це було в інших містах, а військовий люд близьких військових укріплень (Брянська, Белева, Кром і Трубчевська). В загальній сукупності кількість військового підкріплення була майже рівна постійному гарнізону Новгорода-Сіверського. Головну силу гарнізону, на думку С. Платонова, становили московські стрільці (350 чол.), приведені окольничим П.Ф. Басмановим. Відповідно, якщо враховувати московських стрільців як силу, яка забезпечувала вірність Борису Годунову, стає очевидним, чому Чернігів та Моравськ здалися без бою. Вчений цілком слушно вказував, що «предали город и воеводу Самозванцу «все ратные люди», справедливо отзывалось впоследствии и правительство Шуйского, будто «в Северских городах стрельцы смуту учинили» [9, с. 169]. Одночасно варто відзначити, що Смуту здійснювали не тільки і не стільки стрільці, як діти боярські та, загалом, служилі люди, незадоволені своїм становищем, яких спокусив обіцянками Лжедмитрій I «их жаловати и в чести держати и учинит их в тишине и в покое и во благоденственном житии» [9, с. 169].

Особливо показовим в даному контексті є порівняння Моравська і Чернігова з Новгородом-Сіверським, який вчинив серйозний супротив військовим силам Самозванця. Основною причиною активного спротиву Новгорода-Сіверського вчений вважав надісланих на допомогу Чернігову царем Б. Годуновим московських стрільців на чолі з воеводою князем Н.Р. Трубецьким та окольничим П.Ф. Басмановим, які не встигли підійти до нього. Відповідно, дізнавшись про здачу Чернігова, вони разом з дітьми брянських бояр та козаками з місцевих укріплень повернулись для організації оборони до Новгорода-Сіверського. В очікуванні нападу військ Самозванця були укріплені остроги, випалено територію навколо укріплення, направлено місцевих стрільців та козаків до острогів. Тож коли до міста підійшов Самозванець, воно було укріплене та готове до оборони. Відбулися тривалі перемовини, які позитивних результатів для Лжедмитрія I не принесли, невдалий штурм Новгорода-Сіверського та його подальша осада. Лише на третій тиждень осади з'явилася невелика частина перебіжчиків з

фортеці. Проте постає питання, чому ж все таки саме Новгород-Сіверський залишився вірним царю московському? На це питання С. Платонов дає цілком однозначну відповідь: «...энергия начальников, по общему мнению – Басманова, и присутствие дисциплинированных стрелецких сотен из столицы не допустили отпадения местного гарнизона на сторону претендента и заставили его биться против «царя Димитрия», которому уже служили другие подобные гарнизоны» [9, с. 169].

Підсумовуючи значення оборони Новгорода-Сіверського, С. Платонов зауважує, що вона позбавила Самозванця можливості подальшого тактичного наступу на Москву по лінії Брянськ, Карачев, Кром та призвела до втрати часу і людей. Важливо відзначити, що в результаті безнадійних наступів на укріплення Самозванець не зміг також скористатися переходом на його сторону інших сіверських міст, які знаходилися за Моравськом і Черніговом.

В той час як головні сили самозванця стояли під Новгородом-Сіверським, мобільні військові загоны, переважно з козаків, рухались в усіх основних напрямках, досягаючи навіть Путивля. Одночасно на користь самозванця діяли й козаки, які йшли від самого початку походу «Кримською дорогою». Українські та донські козаки слідували «польськими» дорогами, які відходили від центрального Моравського шляху по Бакаєвому шляху (до Путивля), Свинній та Пахнутцовій дорогах, які підходили до Рильського, Курська, Кром і Болехова [9, с. 170]. Українські козаки мали йти до Лжедмитрія I через Путивль та Рильськ, а донські – на Рильськ, Курськ і Кром. Ключовим містом в цьому переліку були Кром, які являли собою своєрідні ворота південного московського прикордоння до центру Московії і, власне, Москви. В даному контексті С. Платонов, аналізуючи значення фортеці, слушно зауважував: «...события показали, что важнейшим стратегическим пунктом следовало считать Кром, как узел дорог, сходящихся здесь из всего охваченного восстанием района, но в начале войны этого никто не предвидел» [9, с. 171]. Водночас міста, які стояли на шляху просування козаків, від початку дуже швидко підтримали «царевича Дмитра». Пояснюється це тим, що ці міста виникли відносно нещодавно на місцях поширення козацьких гульбищ і гарнізони цих укріплень було сформовано в значній мірі з місцевих козаків. Відповідно, коли на території «дикого поля» з'явилися козаки, які підтримували самозванця, почали формуватися угруповання місцевих козаків на допомогу «царевичу». Місцеві гарнізони стають відрізнаними від управління центром, а козацький елемент, який становив основу гарнізону, легко переходить на підтримку Самозванця. С. Платонов образно опи-

сав цей процес так: «...городские гарнизоны были отрезаны казачьей массою от центра государства и предоставлены самим себе, а находившиеся в их составе казачьи элементы потянулись на соединение со своею братьей, «польскими» казаками» [9, с. 170]. Відповідно, самозванець постійно отримував відомості про капітуляцію міст та приймав ув'язнених міських воєвод. Протягом двох тижнів осади надійшли відомості про взяття Путивля, Рильська, Севська з Комарницькою волостю, Курська і Кром. Пізніше Самозванцю вже надходили відомості про подальше приєднання міст по Десні, Сейму, Сіверському Донцю та, деякою мірою, верхній Оці.

Швидким успіхам козацтва на південному прикордонні Московії сприяли військово-стратегічні прорахунки уряду Бориса Годунова. Він недооцінив козацький фактор у подіях смути на прикордонні, більше остерегаючись нападу Речі Посполитої на підтримку Самозванця з відповідним повномасштабним наступом на Москву. Не менш важливою помилкою була запізнена реакція на події в прикордонні та збір військових сил під Брянськом, однаково близьким до Смоленська і Сіверського рубежу. Оскільки Москва остерегалась нападу польсько-литовських військ з боку Орші, то й вибрала місце збору основних військ західніше необхідного, залишивши поза увагою та контролем «литовські» дороги, якими скористаються козаки Самозванця. Варто також зазначити, що царські війська були присутніми на території «дикого поля» і концентрувалися ще з літа 1604 р. в Лівнах, оберігали кордони від нападу татар, проте перебували ці війська поза основними театрами військових дій.

Таким чином, затримані основні військові сили Лжедмитрія I осадою Новгорода-Сіверського не могли просуватися далі в глибину Московії, але вони постійно збільшувалися за рахунок приєднання нових міст, козацьких загонів та міського ополчення. Окрім військового люду до стану Самозванця приєднувалися дворяни і духовенство. Під Новгород-Сіверський з інших міст привозили артилерію. З цього часу Самозванець спирався, в основному, на місцеве прикордонне населення, а не на польське лицарство, як це було на початку військової компанії. Втім польське лицарство й надалі становило важливу частину військових сил самозванця. Зокрема, коли в середині грудня до Новгорода-Сіверського нарешті підійшли військові сили Годунова з Брянська, перше військове зіткнення блискуче витримали саме польські війська, які оволоділи московськими знаменами, поранивши воєначальника кн. Ф.І. Мстиславського, витіснивши московитів [9, с. 171]. Однак після цього більшість поляків разом з Мнішеком,

не отримавши платні, повернувшись до Речі Посполитої. На заміну польських полків прийшло декілька тисяч (за відомостями М. Костомарова 12 тисяч [10, с. 145]) українських козаків з гарматами. Втративши польські військові сили, Самозванець зняв осаду Новгорода-Сіверського, надії оволодіти яким в нього вже не залишалося з огляду на наближення головної армії царя, яка розмістилася між Стародубом та Новгородом-Сіверським. В цей час Лжедмитрій I, відійшовши на схід до Севська, змінивши першопочатковий план, перейшов на «литовські дороги», які були підпорядковані його владі аж до укріплення Кромі. Якби Самозванцю вдалося оволодіти цією фортецею, то відкрилася б дорога на Тулу і Калугу, далі на Москву. Але урядові війська наздогнали військові сили самозванця і на річці Севськ, між Добриничами і Чемлигом, 20 січня 1605 р. відбувся бій. Військо самозванця було розбите і відкинуте на південь, відступивши спочатку до Рильська, а потім укріпилося у Путивлі, проте урядове військо скористалося перевагами не змогло [9, с. 172–173].

Однак нас більше цікавлять наслідки приєднання Чернігово-Сіверщини до військ самозванця та проходження тут важливих військових подій Смути. Зокрема, після розгрому військ Самозванця під Добриничами, московські воєводи не пробачили зради Сіверської округи. Вони здійснили розорення Комарницької волості. Втім, причина розорення була не тільки в покаранні зрадників, а й у відсутності у військах Годунова на цей час фуражу, оскільки, відповідно до тогочасних реалій, війська не були пристосовані до довготривалих військових дій і, відповідно, не було організовано системи постачання продуктів харчування. Це призвело до «страшного спустошення» волості в результаті довготривалого знаходження армії на її території в січні-лютому 1605 р. Голод та дезертирство викликали ослаблення війська. Тому, коли надійшли відомості про смерть Годунова, війська «разъехались в очень большем числе под предлогом царского погребения... в полках по смерти Борисовой осталось «немного бояр и с ними только ратные люди Северских городов, стрельцы, казаки и черные люди» [9, с. 175]. З цього часу театр військово-політичних подій переміщується з Чернігово-Сіверщини до центральних районів Московії.

Таким чином, у своїй фундаментальній праці С. Платонов приділив значну увагу Чернігово-Сіверщині як ключовій території початку московської Смути. При висвітленні проблематики вчений робить логічний перехід від аналізу суспільно-політичних подій в Москві на початку XVII ст. до військово-

політичних наслідків московського династичного протистояння на південному прикордонні Московії, безпосередньо на Чернігово-Сіверщині. Адже, на думку вченого, ця територія становила своєрідний плацдарм для наступу на Московію та ядро формування військово-політичних сил самозванців. Одночасно саме тут ідея «царевича Дмитра», потрапивши на благодатний ґрунт невдоволення політикою Годунова, отримала підтримку й своє фізичне втілення у вигляді своєрідного феномену самозванства. Значення цієї території вчений підкреслював такими словами: «Именно население «польской» и северской украины Московского государства, а не польско-литовское войско доставило победу Самозванцу» [9, с. 192], протиставляючи бунтівливу Сіверщину більш поміркованим центральним районам Московії, які «до поры до времени молча наблюдали за развитием Смуты в южной половине государства и пока послушно посылали Москве людей и средства для борьбы с мятежом» [9, с. 215]. Саме в цьому криється причина значної уваги С. Платонова до історії Чернігово-Сіверщини, її детальне висвітлення, аналіз та своєрідна історіографічна реконструкція основних військових і політичних подій смутного часу на Сіверщині в контексті історії московської держави на початку XVII ст.

Проаналізувавши дослідження С. Платонова, важливо відзначити, що його праця відрізняється від праць попередників тим, що вона написана на високому професійному рівні, ним здійснено аналітичний підхід до джерел та літератури, систематизовано й детально висвітлено об'ємний матеріал історії Росії та України. Тобто, монографія С. Платонова є комплексним дослідженням, яке спирається на велику джерельну базу, побудованим за логічною структурою та має науково-методологічний підхід у вивченні історичної проблематики.

Ця ґрунтовна праця заслуговує на подальше детальне дослідження в сучасних історіографічних та джерелознавчих студіях з огляду на те, що вона містить багато важливих історіографічних джерел для дослідження історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст.

Посилання

1. Мамонтова М. Сергей Федорович Платонов в исторической литературе начала XX века. // История и историки. – 2002 – № 1. – С. 138–147.
2. Шмидт С. Сергей Федорович Платонов / Портреты историков: Время и судьбы: В 2 т. – М.: Иерусалим, 2000. – Т. 1. Отечественная история. – С. 109–111.
3. Шаров В. Проблемы социальной и политической истории России второй половины XVI – начала XVII веков в трудах С.Ф. Платонова: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.и.н. – М., 1984. – 27 с.
4. Брачев В. Русский историк

Сергей Федорович Платонов: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук. – СПб., 1996. – С. 15.

5. Ульяновский В. Лжедмитрий I и Украина (политичні аспекти). // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.

6. Масненко В. Украинский фактор в событиях московской Смуты в начале XVII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2012. – № 2(12). – Июль-декабрь. – С. 91–106.

7. Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – Київ: Смолоскип, 2003. – 890 с.

8. Пиріг П. Смута в Росії початку XVII століття і Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 31–36.

9. Платонов С. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время / Отв. ред. Я.Н. Щапов, ст. Е.В. Чистяковой. 5-е изд. – М.: Памятники исторической мысли, 1994. – 470 с.

10. Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типография К. Вульфа. – Т. 4. – Кн. 1. – 1868. – 402 с.

Ребенок В.В. Чернигово-Северщина и украинское казачество при Лжедмитрии I в период московской Смуты в освещении Сергея Платонова

В статье рассматривается и анализируется история Чернигово-Северщины и украинского казачества на начальном этапе московской Смуты во время военно-политической оппозиции Лжедмитрия I с Борисом Годуновым в работе российского историка второй половины XIX – середины XX в. С. Платонова. Автором осуществлено определение специфики и своеобразия освещения ученым истории захвата войсками Самозванца городов южной окраины Московии и их роли в событиях Смуты.

Ключевые слова: Сергей Платонов, Смута, южное пограничье, Чернигово-Северщина, Моравск, Чернигов, Новгород-Северский, Лжедмитрий I, Самозванец, Борис Годунов.

Rebenok V.V. Chernihiv-Siverschyna and Ukrainian Cossacks in Lzhedmytriy time and in the period of Moscow Smuta reported by Serhii Platonov

In article the history of Chernihiv-Severshchyna and the Ukrainian Cossacks at the initial stage of the Moscow Smuta is considered and analyzed during military-political opposition of Lzhedmytriy I with Borys Hodunov in work of the Russian historian of the second half of XIX – the middle of the 20th century S. Platonov. The author has carried out determination of specifics and an originality of publicizing of capture by the scientist of history by troops of the Impostor of the cities of the southern suburb of Moskovia and their role in Smuta events.

Key words: Sergiy Platonov, Smuta, the southern border, Chernihiv-Siverschyna, Moravian, Chernihiv, Novhorod-Siverskyi, Lzhedmytriy, Impostor, Borys Hodunov.

10.03.2016 р.

УДК 94+908(477.552):008 «1901»

В.О. Константинов
С.Ю. Жарикова

ПОЇЗДКА М.Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО ДО ГЛУХОВА У 1901 РОЦІ

У статті подані факти зі звіту дійсного члена Товариства Нестора Літописця при Київському університеті св. Володимира з 1887 р. Миколи Федоровича Біляшівського, який відвідав Глухів у 1901 р. з метою виявлення пам'яток української старовини.

Ключові слова: пам'ятки, культові споруди, українська старовина.

На теренах сучасної України є багато міст і містечок, історія яких викликає підвищений інтерес. Серед них Чигирин, Батурин та Глухів – три гетьманські столиці, що підхопили естафету української державності за специфічних умов XVII–XVIII ст. [1, с. 4]. І кожна знахідка з історії цих містечок привертає увагу широкого кола дослідників і читачів, адже старовинні міста, до яких належить і Глухів, становлять особливий тип культурної спадщини [1, с. 5].

У 2017 р. виповнюється 865 років від часу першої згадки Глухова в Іпатіївській літописі як міста Чернігівського князівства [2, с. 682]. Працюючи з часописом «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» за 1903 рік, нашу увагу привернув звіт майбутнього академіка Всеукраїнської академії наук (1919) М.Ф. Біляшівського про поїздку до Глухова у 1901 р. Звіт був заслуханий на засіданні Товариства Нестора Літописця 26-го травня 1902 р. і надрукований у 1903 р. [3].

Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) – відомий археолог, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець, громадський діяч [4, с. 860]. Цікаво, що вже наприкінці XIX ст. М.Ф. Біляшівський був відомим науковцем не лише в галузі археології та етнографії, але й у галузі пам'яткоохоронної справи [5, с. 9]. З метою виявлення пам'яток української старовини вчений відвідав Київську губернію у 1900 р., а у 1901 р. – Чернігівську та Полтавську губернії.

У Чернігівській губернії М.Ф. Біляшівський надав перевагу Глухову, де, можливо, він передбачив наявність значної кількості пам'яток старовини. Під час цієї поїздки основним матеріалом для спостережень були пам'ятки церковної старовини. З глухівських церков увагу вченого привернули лише дві: соборна церква св. Трійці, в якій збереглися безцінні речі, та Миколаївська – як найдавніша.

Угоду на будівництво Троїцького собору було укладено у 1720 р. Воно тривало понад 80 років і лише у 1805 р. було завершено. У зведенні храму брали участь архітектори Іван Мергасов, Андрій Квасов та його учні Федір Савич і Максим Мос-

цепанов. Собор діяв до 1962 р., але за рішенням з Москви пам'ятка архітектури республіканського значення була розібрана [1, с. 83–84].

М.Ф. Біляшівський не міг знати про майбутню жакливу долю цього унікального храму, тому його свідчення про наявні церковні скарби, що передавалися сюди з інших церков, становлять значний містецький інтерес.

Микола Федотович на перше місце поставив Євангеліє, надруковане у Москві у 1698 р. Воно мало срібний оклад, виконаний також у Москві у 1704 р. Це Євангеліє було подаровано церкві св. Трійці Глухівським сотником Олексієм Туранським, про що свідчив відповідний запис [3, с. 9]. На звороті першого аркуша знаходились вірші, складені самим Туранським [3, с. 10].

Оклад Євангелія (55 см заввишки та 38,5 см завширшки) являв собою кращий зразок роботи того часу подібного типу. На лицевій стороні в центрі – круглий образок св. Трійці, по кутах – чотири євангеліста. Поле навкруги прикрашено рельєфним рослинним орнаментом, у завитках якого розміщено ще тринадцять менших образків. Всі образки оздоблені фініфтою. Але особливу увагу на окладі привертає невеликий фініфтевий медальйон, розміщений нижче центрального образка із зображенням Петра [3, с. 11].

Нижня частина окладу вміщує на гладкому полі чотири кутових образка із зображенням святих, центральна частина – із зображенням Богородиці. Всі образки – в ажурних рамках. Під образком Богоматері вміщений невеликий фініфтевий медальйон із зображенням серця, проколотого мечем і двома стрілами, та з чотирма буквами по боках: А, Т, С, Г. (Олексій Туранський Сотник Глухівський) [3, с. 11].

Друга старовинна святиня, яка зберігалась у Троїцькій церкві, потрапила сюди із втраченої вже Михайлівської церкви. Мова йде про Євангеліє московського друку 1681 р. у чудовому срібному окладі довжиною 45,5 см та шириною 29 також московської роботи. М.Ф. Біляшівський з'ясував, що це Євангеліє було подаровано Михайлом Миклашевським, про що свідчив відповідний запис на аркуші.

Крім Євангелія увагу Біляшівського привернули чотири стародавніх потири. Перший, висотою 30,5 см, мав внизу обідка напис: «Сей келѣхъ отѣнили парохвняне до Успения пресвятыя Бцы у Глуховѣ до зановой церкви + за стране Алексѣя Заруцкого» (поданий в оригіналі) [3, с. 12]. Другий потир висотою 30 см на підставці в середній частині півколом мав напис про приналежність його преосвященному архієпископу Климентію Прихопському і Мармиаринському. Третій потир висотою 35 см мав зображення розп'яття, виконаного на емалі (на хресті – І.№. R.I) без напису, на четвертому (32,5 см) у середині підставки був зроблений напис про

надання його до Михайлівської церкви Крискою Никифорівною у 1738 р. [3, с. 12–13].

Другим храмом, що привернув увагу дослідника, стала Миколаївська церква, збудована у 1693–1695 рр. на центральному майдані міста на замовлення глухівського сотника Василя Ялоцького [1, с. 23]. Цегляна, тридільна, триповерхова, з двозаломними верхами та численними низенькими прибудовами [1, с. 24], вона, за висловом М.Ф. Біляшівського, мала всі ознаки місцевого архітектурного стилю.

З предметів стародавнього церковного начиння вчений, у першу чергу, відмітив Євангеліє московського друку 1681 р. Запис був відсутній, але в «Историко-статистичном описании Черниговской епархии» Філарета знаходимо, що воно було подаровано гетьманом Іваном Самойловичем [3, с. 13]. Срібний оклад Євангелія довжиною 28,5 см, вірогідно, також відносився до московської роботи кінця XVII ст., про що свідчить велика подібність до Євангеліє того ж року, що зберігалось у соборі св. Трійці і про яке йшла мова вище. Священні зображення по обидві сторони окладу були оздоблені фініфтью білого, зеленого та блакитного кольорів. На час відвідування Миколаївської церкви М.Ф. Біляшівським фініфть майже повністю зникла (мабуть, від частого чищення).

Особливу увагу Микола Федотович звернув на срібну дарохранительницю висотою 57,5 см. Її форма була досить оригінальною: на вузькій підставці розміщувалась гробничка, зверху якої знаходилась постать воскреслого Христа. По кутах гробнички, навколо фігури Христа, повинні були бути, імовірно, фігури ангелів, від яких залишилися лише місця кріплення [3, с. 13–14].

Також у церкві знаходився срібний напрестольний хрест висотою 79 см. Поле біля рельєфних зображень було розділено «черню», а в приставних прикрасах до кантів хреста розміщувалось у гніздах скло синього та червоного кольорів. В «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» Філарета сказано, що цей хрест був подарунком Розумовського [3, с. 14].

Тут же знаходився образ Марії Єгипетської в срібній ризи висотою 42 см і шириною 33 см. Риза являла собою гарний зразок роботи XVII ст. і мала клеймо «А». «К» та Георгій Победоносець [3, с. 14].

Крім головних святинь М.Ф. Біляшівський у своєму звіті згадував інші культові предмети, що зберігались в Миколаївській церкві: фелон темно-зеленого оксамиту з опліччям, гаптованим сріблом по малиновому оксамиту; фелон малинового оксамиту з опліччям, гаптованим сріблом по світло-коричневому оксамиту; великий та дві малі воздухи, гаптовані сріблом по оксамиту, обличчя та рука, зображення яких були виконані масляними фарбами, з багатим шитвом, що вирізнялось витонченим оздобленням [3, с. 14]. Цікаво, чи збереглися ці

унікальні стародавні церковні речі до нашого часу?

Микола Федотович Біляшівський відмічав, що ознайомитись із пам'ятками Глухова допоміг йому місцевий знавець глухівської старовини Петро Якович Дорошенко (1852–1919). Він закінчив медичний факультет Київського університету Св. Володимира, але рідня не могла зрозуміти, чому був обраний цей фах, адже в коло його інтересів більше входила історія. Петро Якович багато досліджував українське минуле, слухав лекції професора В. Антоновича і взагалі з часом став одним із найкращих знавців історії Гетьманщини XVIII ст., особливо старовинних родів та матеріальної культури. Це була високоосвічена людина з багатогранними інтересами. Улюбленими поетами, яких він мін цитувати майже напам'ять, були Тарас Шевченко і Олександр Пушкін [6, с. 17]. Простежити життя і діяльність Дорошенка – це, немовби, розгорнути сторінку в історії культурного життя однієї з найбагатших на культурні спогоди частини України – Чернігівщини, цього серця старої Гетьманщини [6, с. 10].

Петро Якович Дорошенко був старанним збирачем місцевої старовини. Зібрані ним матеріали (в основному архівні), як зазначав М.Ф. Біляшівський, були вже описані. Але в колекції зібрань П.Я. Дорошенка було дещо і з речових пам'яток, які привернули увагу Миколи Федотовича. Він зробив їх опис:

1) скляний невеликий штоф середини XVIII ст., на лицевій стороні якого, поміж вигравійованого рослинного орнаменту, розміщені літери «А», «Я», «М», «Д» (за словами П.Я. Дорошенка, ці літери означали «Асауль Ямпольській Михайло Дорошенко» (*розшифровка надана в оригіналі*) [3, с. 14];

2) скляний штоф 1797 р. з орнаментами, виконаними склом молочного кольору, на лицевій стороні якого в колі середрослинного орнаменту зроблений напис про подарунок його від глухівського мешканця у 1797 р., на зворотній – якісно виконаний нескладний малюнок рослини з квіткою;

3) пом'яник із Миколаївської церкви 1734 р., у заголовку якого можна прочитати, що цю книгу до храму надано «за презвитора честного господина ієрея отца Никифора Василієвича Шолукина глуховского» (мова оригіналу) [3, с. 14–15].

4) пом'яник з тієї ж Миколаївської церкви також першої половини XVIII ст., писаний грішним рабом Божим ієреєм Андрієм Івановим, сином Дибичевським, заголовний лист, перша сторінка та ще одна сторінка якого прикрашені заставкою;

5) рукопис «Космографія» із заголовним листом, прикрашеним малюнком, який належав Самійлу Величку і був прописаний у полку Полтавському в Жуках року 1719 березня 22;

6) рукопис «Географія», надрукований 1710 р. у Санкт-Петербурзі, переписаний з друку повністю

рукою Василя Занковського в Жуках 3 лютого 1727 р., із заголовним листом, прикрашеним орнаментом у вигляді двох квіткових гілок [3, с. 15].

Коли М.Ф. Біляшівський вже від'їжджав з Глухова до Києва, він висловив П.Я. Дорошенку свою щирю вдячність за допомогу в ознайомленні із місцевими стародавніми предметами. На зворотному шляху до Києва він заїхав до с. Сваркове Глухівського повіту, розташованого на правому березі річки Клевені. Засноване в XVI ст., село було старовинним гніздом роду Марковичей, до якого належав Олександр Михайлович Маркович (1790–1865) – український історик та етнограф, який написав книгу «Історичні нариси міста Глухова» [7, с. 368]. Микола Федотович відвідав церкву св. Миколая. Вона була збудована у 40-х роках XVIII ст. генеральним підскарбієм Яковом Андрійовичем Марковичем. Церковне начиння було порівняно бідним. Найстародавніші культові речі відносились лише до кінця XVIII ст. Це, в першу чергу, срібний напрестольний хрест. Висота хреста становила 48 см, всередині підставки був зроблений напис про його виготовлення 5 січня 1791 р. Вчений також звернув увагу на келих із срібла висотою 36 см. Знизу на обідку був напис, який свідчив, що цей потир був переданий до храму Христового Миколая в село Сваркове 18 травня 1792 р. стараннями священика Еміліана Бабенського [3, с. 16].

У сім'ї Марковичей, де зберігалось кілька старовинних родинних речей, увагу Біляшівського привернув золотий хрест-енколпійон, який, безперечно, був виготовлений в далеку давнину. На хресті біля рельєфних зображень знаходився напис грузинською чи армянською мовою, по кантам хреста в гніздах – дорогоцінне каміння. Цей енколпійон привіз генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович із походу до Каспійського моря. Ще однією родинною реліквією був срібний ковш XVIII ст., який належав Дмитру Марковичу, про що говорило гравірування (латинські ініціали) посеред орнаменту на ручці ковша [3, с. 16].

Безумовно, хотілося б знати, чи збереглися реліквії, описані М.Ф. Біляшівським, до нашого часу. Пошуки відповіді на це питання стануть темою наших подальших досліджень.

Посилання

1. Вечерський В., Белашов В. Глухів / В. Вечерський, В. Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
2. Белашов В.І., Деркач М.А. Глухів // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 4. – С. 681–683.
3. Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 17. – К., 1903. – Вып. 1. – С. 8–16.
4. Біляш Б.Б. Біляшівський Микола Федотович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2003. – Т. 2 – С. 860.
5. Микола Федотович Біляшівський (1867–1926): Бібліографічний покажчик / Автор-укладач А.Ф. Примаць. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2009. – 52 с.
6. Дорошенко Д. Пам'яті П.Я. Дорошенка (1858–1919) / Д. Дорошенко // Стара Україна. – 1924. – № 7–8. – С. 110–113.
7. Маркович Олександр Михайлович // Українська

Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – Т. 6. – С. 368.

Константинов В.А., Жарикова С.Е. Поездка Н.Ф. Беляшевского в Глухов в 1901 году

В статье наведены факты из отчета действительного члена Общества Нестора Летописца при Киевском университете Св. Владимира с 1887 года Николая Федотовича Беляшевского в Глухов в 1901 году с целью выявления памятников украинской старины.

Ключевые слова: памятники, церковные сооружения, украинская старина.

Konstantynov V.O., Zharikova S.Yu. M. F. Biliashivskiy's trip to Hlukhiv in 1901 year

The article highlights the facts from the report of the actual member of Historical Society of Nestor the Chronicler at Saint Vladimir University in Kiev Mykola Fedotovych Biliashivskii since 1887 year and his trip to Hlukhiv in 1901 year with the aim of detection of ancient monuments.

Key words: monuments, church buildings, Ukrainian antiquity.

16.02.2016 p.

УДК 94(477):352.07+069.4/5«190»

М.О. Мельник

РОЛЬ ГЛУХІВСЬКОГО ЗЕМСТВА У СТАНОВЛЕННІ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює роль земської установи у процесі становлення та розвитку музейної справи в Глухівському повіті на початку ХХ ст.

Ключові слова: Глухівський повіт, земство, культура, музей.

Однією з проблем сучасного етапу державотворення є становлення повноправної системи органів місцевого самоврядування, здатних вирішувати проблеми населення. Відтак актуальним стає врахування позитивного досвіду, набутого міськими громадськими інституціями в минулому. Земство, як орган місцевого самоврядування, створене згідно реформи 1865 р., відіграло велику роль у соціально-економічному, суспільному й особливу культурному розвитку України.

Важливість вивчення земства як особливої наукової проблеми нині загально визнана. На початку 90-х років ХХ ст. зростає інтерес до історії земств у зв'язку з тим, що вони починають розглядатися як модель для системи місцевого самоврядування. Коло проблем, що розглядається в цій темі, досить вузьке і обмежується питаннями культурно-просвітницької діяльності земств окремих регіонів України та земської освіти [1]. Деяку увагу приділено окремим проблемам економічної

діяльності, соціальному складу, структурі цих установ [2]. Отже, українська історіографія питання діяльності земств бажає залишатися кращою. Саме цією обставиною зумовлюється мета даної статті – на конкретних прикладах показати роль Глухівського земства у процесі становлення та розвитку музейної справи на території Глухівського повіту Чернігівської губернії. Джерельну базу складають матеріали журналів засідань Глухівського повітового земського зібрання. У них публікуються повністю та скорочено доповіді й постанови чергових та поза-чергових зборів з культурно-освітньої діяльності, стенографічні звіти, протоколи, а також доповіді управ. Вони дають змогу судити про головні напрями земської діяльності й пропозиції гласних при вирішенні питань, які розглядало земство.

У багатогранній діяльності земств значне місце посідали заходи освітнього та культурно-просвітницького характеру. Увага цих установ до даної проблеми базувалася на розумінні того, що показники соціально-економічного розвитку держави й освітній рівень її громадян тісно взаємозв'язані та взаємозумовлені. Свідомі земці як ніхто інші розуміли, що вони, насамперед, є носіями в народні верстви всього прогресивного, інтелектуального і від них залежить зростання культурно-освітнього рівня українського народу та його добробуту [3, с. 545].

За відсутності державної підтримки, земські установи взяли на себе роль збереження культурних цінностей українського народу, охорону залишків архітектурних споруд, священних місць української історії. З метою збереження пам'яток рідного краю земства створювали спеціальні культурні установи – музеї.

Лише земства, спираючись на досвід своїх попередників, в останній чверті XIX ст. змогли реалізувати на практиці ідею створення громадських музеїв у провінції. Це стало можливим з кількох причин. По-перше, земські установи мали кошти для фінансування музейного будівництва. По-друге, на відміну від своїх попередників, земці користувалися «Проектом нормального статуту губернських земських природничо-історичних музеїв», розробленого упродовж 1882–1886 рр. професором В.В. Докучаєвим. Як наслідок, земські музеї вирізнялись більшою систематичністю й упорядкованістю [1].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. музейні заклади почали з'являтися не тільки у губернських місцях, але й у повітових містечках. Колекції повітових музеїв значно поступалися губернським своїм багатством. До того ж, не всім повітовим земствам через брак коштів вдавалося утримувати власні музеї. Вживали лише ті повітові земські музеї, в основу яких були покладені приватні колекції і у створенні яких брали участь місцеві

дослідники старовини.

Когорта відомих земських діячів Глухівського повіту налічує не один десяток осіб, що прислужилися справі національно-культурного піднесення міста. Завдяки двом поціновувачам українських старожитностей – глухівчанину, земському лікарю Петру Дорошенку та знаному юристу, відомому досліднику-українознавцю Михайлу Шугурову – був створений музей «собрания предметов местной старины и искусства» у 1903 р. [4, с. 56].

Усе життя присвятивши збору книг і художніх видань, що відносились до історії Малоросії, М.В. Шугуров не раз висловлював побажання, щоб у Глухові був відкритий музей старовини за прикладом Конотопа, де музей виник за ініціативи О.М. Лазаревського. Але тільки після його смерті, у вересні 1902 року, удова М.В. Шугурова, виконуючи волю чоловіка, подарувала Глухівському земству його бібліотеку та інші речі з колекції. У чергову сесію 20 вересня 1902 року глухівського земського зібрання голова управи В.М. Амосов вніс пропозицію, підтриману гласним П.Я. Дорошенком, про створення в Глухові музею, основною метою якого було «сохранить, насколько возможно, быстро исчезающие вещественные и письменные памятники истории и культуры данной местности, что для Глухова, как города, игравшего в свое время видную роль в политической жизни Малороссии, является прямой необходимостью» [5, с. 105].

Гласні земства підтримали колег, оперативно передавши питання для подальшого розгляду до комісії народної освіти. П. Дорошенко був членом цієї комісії, тому в доповіді на зборах земства він виклав «проект учреждения собрания предметов местной старины» [6, с. 58].

Через рік, 25 вересня 1903 р., на розгляд Глухівської повітової земської управи була надана доповідь щодо організації музею «собрания местной старины и искусства». Нижче вперше ми подаємо її повний текст зі збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригінального тексту [7, с. 87–100].

Доклад по организации музея «собрания местной старины и искусства»

I.

В очередном земском собрании прошлого 1902 г., в заседании 20 сентября, было заслушано предложения председателя управы об учреждении Глуховским земством «собрания предметов местной старины и искусства». Предложение это совпало с другим предложением, обращенным к земскому собранию со стороны Н.А. Шугуровой, в котором она, исполняя волю покойного мужа своего, уроженца Глуховского уезда, просила земство принять в дар собранную им коллекцию художественных вещей и библиотеку, состоящую из книг, относящихся к южно-русскому краю.

Земское собрание, приняв оба предложения, постановило учредить при земской управе «собрание предметов местной старины и искусства», поместить же это собрание, основанием которого должна послужить коллекция и библиотека покойного Н.В. Шугурова, земское собрание предложило в вновь устроенном здании Глуховской публичной библиотеки, причем управе был открыт кредит в размере 200 руб. на пополнение расходов по перевозке из г. Киева вещей и книг Шугурова и на приобретение необходимой обстановки для вновь учреждаемого местного музея. Дальнейшую же детальную выработку организации музея собрание передало на рассмотрение состоящей при нем комиссии по народному образованию. В том же собрании, в заседании 23 сентября, был принят выработанный комиссией проект правил учреждаемого земством «собрания предметов местной старины».

Основныя такая правила для учреждаемого Глуховским уездным земским «собрания предметов местной старины» – содержать в себе следующее:

§ 1. Имея в виду собрать и сохранить от уничтожения различного рода памятники местной старины как вещественные, так и письменные, Глуховское уездное земское собрание учреждает «собрание предметов местной старины».

§ 2. В составе «собрания» входят старинные иконы и кресты, всевозможныя археологическая находки, всякого рода старинное оружие, предметы старого домашнего обихода, портреты местных деятелей, кратины, гравюры и т. п.: далее всякого рода исторические и юридические акты, как-то: Высочайшия грамоты на имения, гетманские универсалы, официальная и частная переписка, купчия крепости, духовныя завещания и т. п. Желательно при собрании иметь библиотеку печатных источников для изучения местной истории и искусств, и, кроме того, собрать по возможности все те сочинения, которыя касаются собственно истории города Глухова и местности, занимаемой нынешним Глуховским и соседними с ним уездами.

§ 3. «Собрание предметов местной старины» Глуховского земства должно находиться при Глуховской земской управе и быть в ея ведении.

Все поступающие в «собрание» предметы должны вноситься в особый инвентарь с кратким обозначением сведений о них, а также с указанием кем они пожертвованы. Земская управа должна ознакомить население с целью и задачами учреждения «собрания», а также принимать меры к его пополнению.

§ 4. Правил внутреннего порядка «собрания», как-то: размещение, обзор их публикой и т. п., земское собрание не устанавливает, поручая это усмотрению земской управы, с той лишь оговоркою, что выдача предметов и документов на дом ни под каким видом не должна быть допускаема».

Тогда же (23 сентября) земское собрание дальнейшее ведение этого дела, т. е. устройство музея, заведывание им и проч., поручило земской управе, в помощь которой была избрана особая комиссия, состоящая из трех гласных.

Хотя здание, назначенное для помещения публичной библиотеки и собрания предметов старины, в то время еще не было готово, но исполняя § 3-й правил музея (по утверждению их г. Черниговским губернатором), коим земской управе вменяется в обязанность ознакомить население уезда с целями и задачами учреждения музея, а также принимать меры к его наполнению, – председатель управы разослал всем лицам, со стороны которых он предполагал интерес и сочувствие делу, правила музея с циркулярным обращением следующего содержания:

«Глуховское уездное земское собрание, очередной сессии 1902 г., в видах сохранения быстро на наших глазах исчезающих вещественных и письменных памятников истории и культуры нашей местности, решило учредить в г. Глухове, при земской управе «собрание предметов местной старины». Земское собрание полагало при этом, что Глухов, бывший довольно продолжительное время центром политической жизни целого края, заслуживает того, чтобы иметь свой небольшой областной музей, подобно существующим даже в небольших старинных городах Западной Европы, где подростоящая поколения имеют возможность наглядно знакомиться с прошлым своей родины, с юных лет любить ея историю и тем воспитывать в себе чувства истиннаго патриотизма.

Утвердив прилагаемая при сем основныя правила музея, земское собрание поручило управе ознакомить с ними население уезда, дабы не только довести до его сведения о новом учреждении, но и привлечь местное общество и отдельных лиц к пожертвованию в музей вещей и других памятников старины. Исполняя постановление земского собрания, управа позволяет себе обратиться к вам, милостивый государь, с просьбой содействовать успеху нового просветительного учреждения земства пожертвованием в музей имеющихся у вас хотя бы самых незначительных предметов местной старины и искусства.

«Пребывая с своей стороны вполне убежденным в просвещенном сочувствии вашем к настоящему обращению управы, прошу принять уверение в глубоком моем уважении к вам и преданности».

Несмотря на совершенно еще короткий срок, прошедший со времени разсылки оповещения и приглашения к пожертвованию, местное общество, в самых различных своих слоях, сочувственно отнеслось к оному просветительному учреждению земства и, на призыв его, отозвалось присылкой различного рода предметов, интересных для местной

истории, которая за неокончанием здания публичной библиотеки, помещались в земской управе.

Что касается пожертвования Н.А. Шугуровой, то хотя немедленно по утверждении журналов земского собрания ей послано было извещение о принятии собранием ее дара и выражения за него благодарности собрания, но перевозка вещей из Киева замедлилась на некоторое время, благодаря тяжелым семейным обстоятельствам, постигшим в то время председателя управы В.М. Аммосова, принявшего на себя как ведение письменных сношений по сему предмету с Н.А. Шугуровой, так и общее руководство делом устройства музея.

В феврале месяце настоящего года, по возвращении своем из заграничного отпуска, председатель управы, немедленно озабочился перевозкою вещей из Киева, с каковою целью им был командирован служащий в канцелярии земской управы Д.С. Набока. В Киеве г. Набокою были приятны от Н.А. Шугуровой вещи – почти исключительно книги, – по недостатку времени без описи. Правда, при книгах находился карточный каталог, составленный самим покойным Н.В. Шугуровым, но каталог этот далеко не соответствовал, как впоследствии оказалось, наличности. Книги и вещи, при любезном содействии С.Г. Дитынковского, были упакованы г. Набокою в шесть ящиков и в таком виде доставлены в земскую управу, где и хранились до окончательной отделки помещения публичной библиотеки.

С наступлением строительного сезона весною текущего года было приступлено к окончательной отделке помещения публичной библиотеки, которая и была окончена в июне месяце.

Из имеющихся в этом помещении 4-х (кроме передней), комнат, одна отошла под квартиру библиотекаря, другая – под кухню и помещение для прислуги, третья послужила для помещения – библиотечных шкафов, а четвертая для чтения посетителями библиотеки текущих журналов и газет и для помещения вещей, входящих в состав собрания предметов местной старины, равно как и для книг, относящихся к Малороссии и искусству, составляющих специальную библиотеку музея. На первое время земскою управою для помещения книг и вещей были предоставлены музею два шкафа, в которых и были разставлены отобранные из Шугуровского собрания книги, относящиеся к Малороссии и искусству, а также имевшиеся в наличности ко времени окончания отделки здания предметы местной старины, принесенные в дар разными лицами. В таком виде помещение публичной библиотеки и «собрание местной старины» было, в присутствии г.г. земских гласных, освящено 18 июня сего года. Конечно, нынешнее помещение для собрания предметов местной старины весьма недостаточно и тесно, необходимо было бы иметь

для него совершенно отдельную комнату, так как помещения музея в зале для чтения по многим причинам не вполне удобно; но на первое время в предоставленной в распоряжение музея совместно с читальней комнаты, имея соответствующую мебель, можно достаточно хорошо разместить как находящиеся уже в наличности музейные вещи, так и имеющие поступать в ближайшем будущем. Для этого, по мнению управы, помимо имеющихся уже двух шкафов, необходимо приобрести следующую мебель: одну большую витрину и две малых для помещения археологических находок, монет, медалей, автографов, гравюр и других различных предметов, одну стеклянную горку для помещения хрустальных, фарфоровых, бронзовых и т. п. вещей и одну особую мебель для хранения старинных рукописей и различных бумаг. Обставленный подобной мебелью наш музей предоставлял бы достаточное удобство как для хранения вещей, так и для обозрения их публикой. Что касается картин и портретов, могущих поступать в музей, то по недостаточности обычной даже в больших вполне благоустроенных музеях свободных простенков их предполагается размещать в комнате с книжными шкафами публичной библиотеки, а также и в зале заседаний земской управы.

II.

Для регистрации поступивших и имеющих поступать в музей вещей, управа предположила иметь два каталога: 1. Хронологический со следующими рубриками:

1. Время поступления вещи в музей (год, месяц и число).
2. Название вещи.
3. Количество предметов.
4. От кого или откуда вещи поступили в музей.
5. № вещи по систематическому каталогу.
6. Замечания, содержащая данные, относящиеся к жертвуемой вещи: ее краткую историю, – место нахождения, внешний вид, имеющиеся на ней надписи и т. п.

2. Систематический каталог, который, согласно предположенному правилами составу музея должен иметь следующие три отдела:

Отд. I. Древности, имеющие следующие подразделения.

1. Древности церковные.
2. Древности археологические (раскопки).
3. Кости и окаменелости.
4. Оружие и предметы военного быта.
5. Домашний быт.
6. Нумизматика и серрогистика (медали, монеты и печати).

Отд. II. Искусство.

1. Портреты.
2. Картины.
3. Гравюры.

4. Фотографії.
5. Бронза, фарфор, скло и проч.

Отд. III. Библиотека.

1. Рукописи.
2. Старопечатныя книги преимущественно южно-русских типографий.
3. Книги по всем отраслям знания, относящиеся к южной России.
4. Книги по искусству и археологии общаго содержания и справочныя.

Такой каталог будет обнимать весь состав музея в размере предположенном правилами его, утвержденными земским собранием: но управа в недалеком будущем, если найдется свободное помещение, предполагает дополнить музей IV отделом, этнографией, т. е. собранием вещей, характеризующих современный быт населения Глуховского уезда. В этом случае управа исходит из мысли, что многое из того, что составляет предмет домашнего обихода современного нам крестьянина, через четверть века, можно смело сказать, будет уже принадлежностью старины и истории. При быстро изменяющихся в наше время условиях жизненной обстановки предметы ея, составляющие как в крестьянской, так и в более культурной среде, исчезают на наших глазах с невероятной быстротой. Как трудно, напр. отыскать в современном селе вещи, памятные нашему поколению с детства, наприм.: каганец, замененный теперь керасиновой лампою, старинныя с затейливою обсадкою люльки; различного рода самодельныя ножи, гребенки, домашнюю деревянную и глиняную посуду и т. п. Что касается одежды, то исчез безвозвратно не только шеломок, но исчезает даже и типичная малороссийская свитка, взамен которой всюду распространяется немецкий пиджак. И так если музей будет расширен введением этнографического отдела, то этот отдел будет иметь следующий состав:

1. Одежда.
2. Предметы домашнего обихода (посуда, свадебные и похоронные ритуалы и т. д.).
3. Ремесла.
4. Игры и забавы.
5. Местный орнамент (писанки, вышивки, пряничныя доски и проч.)

Из двух названных каталогов, хронологический уже составлен земскою управою при содействии члена музейной комиссии П.Я. Дорошенко, и в него занесены все без исключения вещи, поступившия донныне в дар музею. Что же касается систематического каталога, то составление такого является предметом дальнейших забот управы, и, как подготовительный для него материал, уже вновь составлена карточная опись всех книг, принадлежащих музею, при чем каждая карточка представляет точное заглавие книги; таковых карточек по числу имеется уже 1007.

Независимо от поименованных двух каталогов рукописных, управа в будущем, по окончании размещения в должном порядке музейных вещей, считает нужным составить и отпечатать краткий каталог музея, который будет служить удобным руководством для публики при посещении ею музея.

III.

Обратимся теперь к обозрению вещей, поступивших в музей по день составления настоящего доклада.

Дар Н.А. Шугуровой заключается в себе 1348 экземпляров книг различного содержания, из коих 932 книги оказались относящимися к южно-русскому краю, 36 книг по искусству, и 1 старопечатная, каковыя книги, всего 969 экземпляров, поступили в состав музейной библиотеки; из остальных же 326 книг общаго содержания переданы, согласно ранее выраженному желанию жертвовательницы, в Глуховскую публичную библиотеку, остальные 53 книги, разрозненныя и незначительныя по содержанию, подлежат уничтожению или продаже на вес.

Между книгами Шугуровскаго собрания, поступившими в музей, имеются несколько довольно редких и ценных изданий, в особенности по истории и этнографии Малороссии и ея литературе, а также по искусству. Кроме книг, дар Шугуровой включает 53 гравюры и фототипии на отдельных листах; 99 фотографий: портретов, видов различных местностей, зданий и проч., 5 больших фотографических портретов Н.В. Шугурова, его жены и его матери.

В заключение можно сказать, что хотя Н.А. Шугурова передала в Глуховский музей только часть книг и художественных вещей своего мужа, но все таки ея дар составляет наиболее ценное приобретение музея за время его существования и может служить достойным памятником глубоко уважаемой и просвещенной личности Н.В. Шугурова, так горячо любившаго свою родину.

Из других пожертвований в музей особенно ценно пожертвование, поступившее от дворянки Глуховского уезда Ю.Ф. Уманец, принесшей в дар музею коллекцию археологических предметов, числом 88, найденных ею при поверхностных раскопках Воргольскаго городища.

Следующие лица и учреждения принесли в дар музею вещи, между которыми находится много ценных в историческом отношении, как-то: старинные документы, портреты, книги, старинные кресты, кости ископаемых животных, монеты, медали, хрусталь, фаянс и т. п.: В.М. Амосов, А.М. Фон-дер Бригген, Е.П. Глазенап, Н.Д. Гудим-Мезенцов, П.Я. Дорошенко, П.С. Каштан, В.П. Кочубей, А.П. Литвинов, А.Н. Малинка, Н.П. Маркович, мещ. Ф. Мацнев, В.В. Нарбут, М.Я. Порскалова, М.Я. Рева, П.П. Скоропадский, С.М. Солошенко, П.П. Сидоренко, П.Н. Толмачов,

Черниговская губерния, архивная комиссия, крестьянин с. Воргла Шемшук и А.П. Шечков.

Хотя каждое из пожертвований вышепоименованных лиц имеет значение для зарождающегося музея, но необходимо между ними по ценности и редкости отметить следующие:

И.П. Скоропадский прислал в дар музею два больших старинных живописных портрета: гетмана и гетманши Скоропадских.

В.М. Аммосов пожертвовал железную кольчугу, найденную в имении умершего его дяди И.Д. Аммосова. Кроме того В.М. Аммосов пожертвовал музею купленную им коллекцию старинных русских монет, между которыми имеются настолько редкие, что ими мог-бы гордиться любой большой музей. Так в этой коллекции имеются четыре чрезвычайно редкие серебряные монеты Екатерины I и не менее редкие серебряные монеты: рубль Дмитрия Самозванца, рубль царя Алексея Михайловича, два рубля Петра I и очень редкий рубль Петра III, так называемый «с крестом». Ценность названных монет по каталогам антиквариев и по ценам, установленным в нумизматическом труде члена С.-Петербургского археологического института Любомудрова, достигает весьма значительной суммы (до 2000 руб.).

Вообще можно сказать, что наш юный музей уже теперь обладает довольно полной коллекцией русских серебряных и медных монет.

Е.П. Глазенап пожертвовала старинный деревянный сундук-подголовник с железной отделкой, несколько экземпляров старого хрусталя, между которым имеется весьма ценный стакан времени императрицы Анны Иоанновны с ее шифром и силуэтный портрет мужчины в костюме XVIII века – предполагаемая работа известного силуэтиста Сидо.

В.П. Кочубей пожертвовал два медных подсвечника конца XVII или начала XVIII века. П.П. Маркович пожертвовал старинный церковный таз медный с изображением на дне Благовещения.

Глуховской уроженец, бывший библиотекарь и хранитель драгоценностей королевы Вюртембергской Ольги Николаевны, П.П. Сидоренко принес в дар музею несколько весьма ценных изданий, особенно по искусству; напр. известное капитальное сочинение Lubke u Lutzow u Denkmaler der Kunst.

Из вещей, пожертвованных в музей П.Я. Дорошенком, следует отметить несколько редких медалей в память различных событий (наприм. основание Киевского университета, освобождения крепостных людей и проч.) коллекцию монет греческих, римских и византийских, а также монет русских, между которыми имеются редкие златая, платиновая и серебряная монеты. Кроме того, в числе пожертвованных П.Я. Дорошенком вещей находится интересный стеклянный штоф с надписью о его владельце (1797 г.).

Крестьянин с. Воргла Гавриил Шемшук пожертвовал в музей найденные им кости допотопных животных, стальной меч, вероятно, из вооружений войска Самозванца, имевшего стоянку вблизи с. Воргла, разного рода личманы и монеты.

Из отдела рукописей много ценных документов принесено в дар музею А.М. Фон-дер-Бриггеном и А.П. Шечковым.

Таким образом из вышеприведенного отчета о ходе устройства музея земское собрание может усмотреть, что основанное им новое просветительное учреждение на самых первых ступенях своего существования уже вызвало сознательно сочувственное отношение к нему местного общества, и всего за несколько месяцев существования музея он успел уже получить несколько вполне интересных вещей, характерных для истории нашей местности.

IV.

В современной науке окончательно и в положительном смысле решен вопрос о необходимости развития областных музеев как в целях чисто научных, так и воспитательно-образовательных; а потому учреждением «собрания местной старины» в Глухове наше земство показало, что оно находится на уровне понимания культурных вопросов современной жизни. Старинный наш Глухов, который делается известным по русским летописям уже с 1152 года, и, таким образом, является одним из старейших городов России, имеет несомненное право на большее к себе внимание, чем каким он пользовался до сих пор; однако, из этого права вытекает для его граждан обязанность хранить свою родную старину, как для целей научной разработки местной истории, так и в назидание грядущих поколений.

Между тем, грустно вспомнить, сколько предметов местной старины, хранившихся в старинных церквях г. Глухова и его уезда, в архивах общественных учреждений и в домах исконно богатого Глуховского дворянства исчезло безвозвратно вследствие пожаров, сырости и небрежения владельцев. С другой стороны не мало старинных предметов, за неимением на месте учреждения, которое могло бы собирать и хранить их, ушло в музеи других городов. Если бы в Глухове существовал хотя какой нибудь музей, а также хотя бы небольшой кружок лиц, интересовавшихся прошлым своей родины, то подобное исчезновение памятников местной старины было бы едва ли возможно.

Надо заметить, что отдаленные предки наши относились к общественной и своей домашней старине с уважением, они заботились о сохранении всякого рода как вещевой, так и бумажной старины, документов и рукописей юридического, литературного и семейного характера. В частности между уездами Черниговской губернии наш Глуховский уезд,

можно сказать, выделяется в том отношении, что в пределах его донныне уцелело от имущественного разгрома и вымирания немало старых коренных дворянских родов, ведущих свое происхождение от малорусской старины XVII–XVIII веков. Следовало бы потому думать, что в старых дворянских усадьбах Глуховского уезда возможно еще розыскать много интересных старинных и художественных вещей и исторических документов. На деле выходит однако иначе. Оказывается, что в некоторых домах почти не сохранились никаких старых вещей и бумаг, а о собраниях их, которые в старину несомненно существовали, и говорить нечего! Таким образом исчезли семейные архивы следующих старинных Глуховских фамилий: Кочубеев, Жураховских, Туманских, Уманцев, Скоропадских, Карпек, Кулябок, Дергунов, Пироцких, Лазаревичей, Магеровских, Романовских и многих других.

Здравствующие ныне представители некоторых из этих фамилий часто сами не могут указать, когда и куда исчезли их семейные бумаги. Будем же надеяться, что, по крайней мере, то, что сохранилось донныне, хоть частью будет передано в наш музей и уцелеет от гибели, – в этом должен заключаться интерес и самих владельцев оставшейся старины.

При сознании в обществе важности музея, как просветительного учреждения, он не замрет и будет развиваться. Конечно, для его дальнейшего развития необходимо еще много благоприятных условий, между которыми главнейшим является устройство надлежащего для музея помещения, которое дозволило бы удобно разместить жертвуемые предметы и коллекции и хранить их от огня и прочих случайностей. В этом отношении земская управа находится при убеждении, что наше городское самоуправление также не останется глухим к существованию и процветанию во вверенном его попечению городе такого высокоценного просветительного учреждения, каковым может служить, при сочувственном к нему отношении общества «собрание предметов местной старины и искусства».

Подлинный за надлежащим подписом».

Отже, музей вирішили розмістити у новозбудованому будинку земської бібліотеки, в одній із чотирьох його кімнат. Після закінчення внутрішнього оздоблення будинку, 18 червня 1903 р. приміщення було освячене і краєзнавчий музей розпочав свою роботу. Розміщення експонатів, оглядом їх публікою відала земська управа з тою лише умовою, що видача документів та предметів на руки ні під яким виглядом не допускалася. Окремого завідувача музею не було. Огляд предметів старовини та мистецтва проводився завідувачкою земською бібліотекою О.А. Орловою [8, с. 103].

Діяльність земств на місцях об'єднували найпрогресивнішу частину українського

суспільства – інтелігенцію, яка здебільшого успішно поєднувала службові обов'язки земців з активною науковою, культурно-просвітницькою та громадською діяльністю.

Після ліквідації земських установ жоден Глухівський краєзнавчий музей не припинив свого існування. Попри всі війни, революції та інші катаклізми він зберіг до наших днів безцінні пам'ятки нашої історії, які по праву вважаються золотим фондом української культури.

Посилання

1. Гуз А.М. Культурно-освітницька діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.): Автореф. канд. дис. – К., 1997; Гаврик Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: Автореф. канд. дис. – Харків, 1998; Курченко В.В. Діяльність земств України в розвитку освіти (1864–1919 рр.): Автореф. канд. дис. – Харків, 1997; Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. канд. дис. – К., 1999; Степаненко Т.Л. Деяльність Харьковского губернского земства по развитию начального народного образования (вторая половина XIX – начало XX вв.): Автореф. канд. дис. – Харьков, 1991.
2. Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність: Автореф. канд. дис. – Запоріжжя, 1994; Лобас Т.П. Экономическая деятельность земских учреждений; 1864–1914 гг. (на материалах земств Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний): Автореф. канд. дис. – Москва, 1997.
3. Волос О.В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 545–551.
4. Мошик І.В. Історичні віхи Глухівського краєзнавчого музею // Питання історії науки і техніки / Центр пам'яткознавства. Нац. акад. наук України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2015. – № 2. – С. 56–60.
5. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Апрель-июнь. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1903. – 741 с.
6. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1902 года. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. – 155 с.
7. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904. – 194 с.
8. Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов: Типография губернского правления, 1914. – 453 с.

Мельник М.А. Роль Глуховского земства в становлении музейного дела в начале XX века

Статья освещает роль земского учреждения в процессе становления и развития музейного дела в Глуховском уезде в начале XX века.

Ключевые слова: Глуховский уезд, земство, культура, музей.

Melnyk M.O. Role of the Hlukhiv zemstvo in formation of museum business at the beginning of the XX century

Article lights a role of territorial establishment in a course of formation and development of museum business in the Hlukhiv district at the beginning of the XX century.

Key words: Hlukhiv district, zemstvo, culture, museum.

18.04.2016 p.

ВЛАШТУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЕЛЕКТРИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ ГЛУХОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються питання становлення та розвитку енергетичної галузі економіки України початку ХХ ст., виокремлюється проблема влаштування центрального електричного освітлення провінційних міст, аналізується процедура оформлення взаємостосунків міської влади та підприємців відповідної сфери послуг у вирішенні зазначеної проблеми.

Ключові слова: енергетична галузь, електричне освітлення, провінційне місто, міська влада.

Здавна енергія була найважливішим чинником, що визначає життя людини і розвиток цивілізації. Історичний розвиток енергетики, починаючи від часів, коли людини оволоділа вогнем і до отримання атомної енергії, відображає постійний пошук, великі відкриття, накопичення і передачу від покоління до покоління знань, найважливіших досягнень в області її застосування.

Вивченням проблеми використання енергетичних джерел, зокрема появи, становлення і поширення електроенергетики, займалися такі дослідники, як П.А. Римкевич [1], О.М. Веселовський та Я.О. Шнейберг [2]. В Україні це питання розглядалося вченими В.А. Каменєвою та О.М. Пановим [3], В.А. Лукашиним, Є.І. Чулковим, А.С. Дупаком [4]. Одне із останніх фундаментальних досліджень з визначеної проблематики належить колективу авторів [5] і є багатотомним виданням, що розкриває підвалини і перспективи електроенергетичної галузі. Проте, питання становлення та розширення електричної мережі провінційних міст України на початку ХХ ст. є малодослідженим і потребує окремого розгляду.

Міфи про першу «лампочку Ілліча» з'явилися в радянські часи. Електрика прийшла в Російську імперію досить пізно у порівнянні з європейськими країнами, проте до революції була створена досить солідна база загальної електрофікації країни, яку більшовики пізніше назвали планом ГОЕЛРО. Насправді ж ідея розробки цього плану, його концепція, програма і конкретні характеристики сягають корінням межі ХІХ–ХХ ст., коли електрика тільки залучалася до побуту населення великих міст і була неабиякою дивиною, символом всесильного прогресу.

Нова епоха індустріалізації, інтенсивний розвиток промислового виробництва вимагали використання нових джерел енергії для потреб підприємств та міської інфраструктури, тому ще з кінця 60-х років ХІХ ст. почали використовувати гасове освітлення. Воно мало істотні переваги перед рідким паливом, а саме централізоване постачання світільним гасом,

його відносна дешевизна, нескладна конструкція гасових пальників та простота обслуговування. Згідно з концесійним договором підприємець отримував виключне право продавати місту або приватним особам освітлювальний гас. Місто, відповідно до цього договору, зобов'язувалося гарантувати концесіонерам споживання встановленої кількості гасу для живлення ліхтарів на його вулицях і площах. Це зобов'язання у подальшому дуже гальмувало впровадження електрики для освітлення міст [6]. Проте, поява економічного електрогенератора Грамма в 70-х роках ХІХ ст. дала змогу широко застосовувати електрику, насамперед, для освітлення. Гасове освітлення, що використовувалося до того часу, у порівнянні з електричним мало ряд істотних вад. У міру зростання міст, введення в експлуатацію великих будинків, готелів, магазинів, видовищних закладів гасове освітлення ставало все більш небезпечним з огляду пожежної безпеки [6].

Перший досвід використання електричної енергії для суспільних потреб на території України мав місце в Києві у 1878 р., коли відомий російський інженер О.П. Бородін застосував для освітлення київських залізничних майстерень чотири електричні світильники. Головною рушійною силою в розвитку електроенергетики був приватний капітал, що включився в електричну справу вже в 80-х рр. ХІХ ст. З того часу в Україні починають вводити в експлуатацію електростанції невеликої потужності. Передача електроенергії від таких електростанцій здійснювалася на низькій генераторній напрузі повітряними і кабельними лініями простих конструкцій. У 1910 р. на території України вперше були встановлені силові підвищувальні трансформатори і почато експлуатацію перших повітряних ліній електропередачі трифазного змінного струму напругою 22 кВт. [6].

Факт створення енергетичної бази до революції є беззаперечним. Не тільки столиці мали власні електростанції. Їх мережа розкинулася по всій державі. Електрика мала широку галузь застосування у освітленні вулиць, приватних будинків та міського транспорту. Географічне положення і економічний розвиток регіонів України наклали свій індивідуальний відбиток на формування структури електричних мереж. Промислово розвинені регіони інтенсивніше використовували новітні технології, проте і порівняно невеликі містечка долучалися до застосування цивілізаційних благ.

У листопаді 1910 р. Глухівська міська управа уклала договір з інженером К.І. Маєвським на влаштування у місті центрального електричного освітлення. Влада міста надала йому виключне право на продаж електроенергії в межах Глухова у термін до 31 грудня 1940 р. Проте, це право не

заважало ні мешканцям міста, ні міській управі самим для власних потреб виробляти електроенергію і використовувати її в межах одного й того ж кварталу, без права поступки чи продажу іншим особам [7, арк. 179]. Тобто, городяни мали право використовувати власні електричні генератори для побутових потреб свого помешкання або на виробництві приватного підприємства. Такі ж умови мали і установи міської громадської управи.

Для облаштувати приміщення центральної електричної станції зі всіма допоміжними прибудовами влада міста надавала підприємцю Маєвському в безоплатне орендне користування ділянку землі по вулиці Терещенківській площею у 900 квадратних сажнів. Також інженер мав право здійснити розгалуження повітряної чи підземної мережі проводів по всіх вулицях, площах та бульварах міста для розподілення електроенергії [7, арк. 179 зв.].

Тарифи на електроенергію були високими і стягувалися за 1 годину горіння лампи і ліхтаря. Дорожнеча не перешкоджала збільшенню кількості споживачів, оскільки багаті власники будинків охоче проводили електричне освітлення. У перспективі планувалося облаштування трамвайних колій, бо в укладеному з К. Маєвським договорі обумовлювалося використання електроенергії для трамвайного рухомого складу міста [7, арк. 179 зв.].

Глухівська міська громадська управа надавала можливість для потреб електростанції користуватися водою з колодязя, розташованого на орендованій ділянці. Більш того, інженер Маєвський навіть міг спорудити власний колодязь або скважину на відведеній землі. Натомість влада зобов'язувала орендаря облаштувати стічну систему для відведення використаної води з дотриманням усіх санітарних норм. У свою чергу Маєвський повинен був протягом року спорудити на відведеній ділянці електростанцію відповідно до технічних вимог, а по місту розгалужити мережу проводів достатньої потужності, яка б давала можливість отримати електричне освітлення у радіусі півтори версти від станції (як центру) і забезпечити електроенергією потреби громади, включно з підвищенням тимчасових потужностей як от, наприклад, для святкової ілюмінації [7, арк. 180].

Якщо ж К. Маєвський не задовольнив би вимог громади щодо підвищення потужностей електростанції протягом року з моменту їх пред'явлення, Глухівська міська управа залишала за собою право звернення до інших підприємців з відповідної галузі послуг на встановлених інженером стовпах облаштовувати паралельну мережу проводів для вирішення проблем забезпечення електроенергією населення міста. У випадку не представлення Маєвським до 1 березня 1911 р. на розгляд Глухівської міської управи розробленого

проекту облаштування центрального електричного освітлення міста, вона мала право стягувати з інженера по 10 крб. за добу до 1 квітня 1911 р., а далі договір розривався зі стягненням 300 крб. неустойки [7, арк. 180 зв.].

У подальшому у разі затвердження урядом проекту не пізніше 15 квітня 1911 р., електростанція, улаштована відповідним чином, мала відкритися не пізніше 1 жовтня 1911 р. Якщо цього не відбулося до 1 березня 1912 р., то міська управа зобов'язувала Маєвського у місячний термін очистити від будівель надану в оренду ділянку з приведенням її до належного вигляду незалежно від сплаченого штрафу або ж залишити ці будови та встановлені стовпи у власності міста. При затвердженні урядом проекту пізніше 15 квітня, всі зазначені терміни продовжувалися [7, арк. 181].

Поряд з основними обов'язками по влаштуванню електростанції, підприємець повинен був безкоштовно переобладнати міське гасове освітлення на електричне загальною потужністю у сорок тисяч свічок, причому розподілення джерел освітлення та їх потужність у різних частинах міста визначалися рішенням Глухівської міської управи, проте з урахуванням технічних можливостей електростанції.

У приміщенні міської управи планувалося розмістити 15 ламп потужністю по 25 свічок кожна. Вуличні дугові ліхтарі підвішувалися на тросах поперек вулиці, а розжарювальні ліхтарі розміщувалися на електричних стовпах уздовж однієї сторони вулиці. Зовнішні ліхтарі освітлення приміщення управи кріпилися на звичайній «скромній» арматурі [7, арк. 181 зв.]. Через півроку безперебійної роботи електричного освітлення гасові ліхтарі вуличного освітлення (14 великих і 160 малих), які перебували у власності міста, переходили у повну приватну власність інженеру Маєвському і він отримував право їх використання на власний розсуд, аж до продажу [7, арк. 182].

Інженер мав власним коштом застрахувати від пожежі свою електростанцію на суму її дійсної вартості в одній чи декількох російських страхових агенціях, однак на ім'я Глухівської міської громадської управи. У випадку невиконання цього пункту договору, міська управа отримувала право власноруч сплачувати страхові внески із належних коштів підприємця, а при виникненні пожежі на електростанції страхова винагорода надходила на рахунок Глухівської міської управи [7, арк. 182 зв.].

Питання технічного характеру вирішувалися виключно підприємцем в одноосібному порядку. Міська влада, йдучи на зустріч модерновим нововведенням, дозволяла інженеру на власний розсуд вистригати та розчищати дерева, які виходили за межі приватних володінь і заважали розгалуженню проводів. На вулицях Києво-

Московській, Терещенків, Спаській, Білополівській стовпи повинні були бути не менше 15 аршинів заввишки. Запобіжні заходи та особиста безпека під час експлуатації мережі та станції покладалися повністю на їх власника [7, арк. 183].

Всі підприємства і будівлі, зведені на орендованій ділянці, опівдні 1 січня 1941 р. у робочому порядку в повному обсязі мали перейти безоплатно у власність міста. 1 січня 1920 р. підприємець зобов'язувався надати до міської управи точний інвентаризаційний опис всіх будов на орендованій ділянці, а з 1936 р. їх вартість не повинна була зменшуватись [7, арк. 184].

Договір обумовлював обопільну вигоду. Протягом тридцяти років К. Маєвський мав прибутки за надані послуги, городяни користувалися цивілізаційними благами, а в кінцевому результаті місто отримувало у власність електрифікаційне підприємство і надалі розпоряджалося надходженнями від нього на власний розсуд.

На жаль, договір не був виконаний у повному обсязі через початок Першої світової війни і наступні революційні потрясіння. Проте, роботи з електрифікації міст у передвоєнний період набули інтенсивного характеру. У 1913 р. встановлена потужність електростанцій України визначалася у 304,3 тис. кВт, їх річне виробництво досягло 543 млн. кВт год, хоча показник споживання електроенергії на одного мешканця складав лише 15 кВт год на рік [6]. Однак, за темпами розвитку електротехнічна і електроенергетична галузі економіки держави передвоєнного періоду випередили середній темп приросту капіталів у промисловості. Таким чином, енергетика почала розвиватися темпами, які випереджали розвиток економіки, що було неодмінною умовою енергетичної безпеки країни.

Посилання

1. Рымкевич П.А. Силы природы на службе человека. – Петроград: Изд-во «Путь к знанию», 1924. – 87 с.
2. Веселовский О.Н., Шнейберг Я.А. Энергетическая техника и её развитие: Учебное пособие для энергетических и электротехнических специальностей вузов. – М.: Высшая школа, 1976. – 304 с.
3. Каменева В.А., Панов А.М. Киевская энергетическая система Под общей ред. Н.Е. Грекало. – К.: Техника, 1982. – 175 с.
4. Лукшин В.А., Чулков С.І., Дупак А.С. Электроэнергетика Украины: взгляд у минуле та думки про майбутнє. – К., 2003. – 28 с.
5. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє. Пізнання й досвід – шлях до сучасної енергетики / [Базеев Є.Т. та ін.; наук. ред.: Ландау Ю.О., Сігал І.Я., Дубовський С.В.]. – Київ, 2013. – Кн. 2. – с.
6. Пізнання й досвід – шлях до сучасної енергетики / [Базеев Є.Т. та ін.; наук. ред.: Ландау Ю.О., Сігал І.Я., Дубовський С.В.]. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-1>
7. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1, спр. 579, 278 арк.

Мошик И.В. Обустройство центрального электрического освещения г. Глухова в начале XX в.

В статье рассматриваются вопросы становления и развития энергетической отрасли экономики Украины начала XX в. Выделяется проблема устройства центрального электрического освещения провинциальных городов, анализируется процедура оформления взаимоотношений городской власти и предпринимателей соответствующей сферы услуг в решении указанной проблемы.

Ключевые слова: энергетическая отрасль, электрическое освещение, провинциальный город, городские власти.

Moshik I.V. Construction of the main electric lighting in Hlukhiv in the early twentieth century

The article deals with the formation and development of the energy sector of Ukraine's economy in the early XX. Highlights the problem of electric lighting apparatus of the central provincial cities analyzed procedure of registration of the relationship of the city authorities and entrepreneurs respective service sector in solving this problem.

Key words: power branch, electric lighting, a provincial town, the city authorities.

15.04.2016 р.

УДК 94(477):658.845(631.145) Глухів «1904»

В.В. Назарова

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ И КУСТАРНО-ПРОМЫШЛЕННАЯ ВЫСТАВКА, ПРОХОДИВШАЯ В Г. ГЛУХОВЕ С 10 ПО 17 СЕНТЯБРЯ 1904 ГОДА

В статье сделана реконструкция событий, происходивших на Сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке, состоявшейся в г. Глухове с 10 по 17 сентября 1904 года, выполненная на основе заметок газеты «Черниговские губернские ведомости». Воссоздана хронология событий этого мероприятия, приведены основные участники, экспонаты и гости выставки, а также выполнен анализ итогов и значения этого мероприятия в жизни города.

Ключевые слова: Глухов, выставка, сельское хозяйство, кустарная промышленность, скотоводство, земледельческие машины, полеводство, садоводство, пчеловодство, коневодство.

Сельскохозяйственные выставки стали устраиваться в России с середины XVIII века по инициативе Министерства Государственных Имуществ. Первая такая выставка состоялась в Одессе в 1842 г. В течение первых 20 лет сельскохозяйственные выставки проводились исключительно на средства правительства. В дореформенное время, когда в сельском хозяйстве господствовал крепостной труд, эти выставки не имели серьезного влияния на его успехи и не составляли потребности сельского населения. От того и устройство этих выставок было делом исключительно Министерства Государственных Имуществ, а большинство экспонатов состоя-

ло из государственных крестьян, которые должны были в них участвовать по распоряжению местного начальства. Министерство делало попытки привлечь к устройству выставок сельскохозяйственные общества, но так как таких обществ было в то время немного, то ими было устроено в промежуток времени с 1846 по 1860 гг. только 3 выставки: две – Московским Обществом сельского хозяйства в 1846 и 1852 годах и одна – Вольным экономическим обществом в Санкт-Петербурге [1, с. 70]. Всего до 1861 г. в России состоялось около 150 сельскохозяйственных выставок, в большинстве своем местного значения. После реформы 1861 г. число проводившихся сельскохозяйственных выставок стало быстро расти. Устраивались «Всероссийские выставки сельскохозяйственных произведений» 1850-го, 1852-го, 1860-го года. Наиболее крупными сельскохозяйственными выставками этого периода были выставки в Москве (1864 и 1895 гг.), Харькове (1887 г.), Киеве (1913 г.), Риге (1871, 1880 и 1889 гг.), Варшаве (в 1870 и 1874 гг.). К этим Всероссийским сельскохозяйственным выставкам можно приравнять и отделы сельского хозяйства на Всероссийских промышленно-художественных выставках в Москве в 1882 г. и в Нижнем Новгороде в 1896 г. Кроме Всероссийских повсеместно проводились местные сельскохозяйственные выставки, которые к концу XIX в. уже устраивались не правительством, а сельскохозяйственными обществами и отчасти земствами, причем не только в губернских или уездных городах, но и в некоторых больших селениях. Главное Управление Земледелия со своей стороны выдавало на устройство таких выставок денежные пособия и назначало награды и премии для выдачи экспонентам, как денежные, так и улучшенными земледельческими орудиями [1, с. 70], а основными участниками этих выставок уже были крупные землевладельцы, промышленники и зажиточные крестьянские хозяйства. В конце 1880-х годов ежегодно открывалось до 25 местных сельскохозяйственных выставок, а в начале XX в. число ежегодно проводимых местных выставок возросло до 40–50 в год.

В Черниговской губернии первопроходцем по проведению уездных выставок стал г. Нежин, который с 1898 г. силами Нежинского сельскохозяйственного общества проводил ежегодные сельскохозяйственные и кустарно-промышленные выставки [2]. В 1904 г. первую и единственную сельскохозяйственную и кустарно-промышленную выставку устроило и Глуховское земство. Это событие в жизни города со временем было совершенно забыто и лишь вскользь упоминается в сохранившихся Журналах Глуховского уездного земского собрания и в воспоминаниях Г. Нарбута о его гимназической жизни в Глухове.

Описания и каталоги сельскохозяйственных

выставок, материалы выставочных комитетов, решения жюри, протоколы конкурсов и испытаний, списки награжденных экспонентов и прочие документы являются ценными историческими источниками. За неимением аналогичного материала по Глуховской сельскохозяйственной выставке особенно ценным источником информации становятся газетные статьи из «Черниговских губернских ведомостей», освещавшие это событие в 1904 г. Используя заметки из этой газеты, попробуем рассказать о Сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке, проходившей в Глухове с 10 по 17 сентября 1904 г., восстановить хронологию событий этого мероприятия и проанализировать его значение в истории города, его культурной и торгово-экономической жизни.

Впервые вопрос о проведении в Глухове сельскохозяйственной выставки поднялся на заседании Глуховского земского собрания 28 сентября 1903 г. Председатель управы В.М. Аммосов доложил сообщение департамента земледелия от 7 сентября 1903 г. за № 23264 об условиях и материальном содействии Министерства Земледелия и государственных имуществ для учреждаемых земствами сельскохозяйственных выставок. Аммосов высказался за желательность и полезность проведения в Глухове такой выставки летом будущего года, в июле, во время Ильинской ярмарки. Выслушав по этому поводу мнения некоторых гласных, собрание постановило: учреждение предложенной сельскохозяйственной выставки с надлежащего разрешения признать весьма желательным и ассигновать на это по смете будущего года 300 руб.

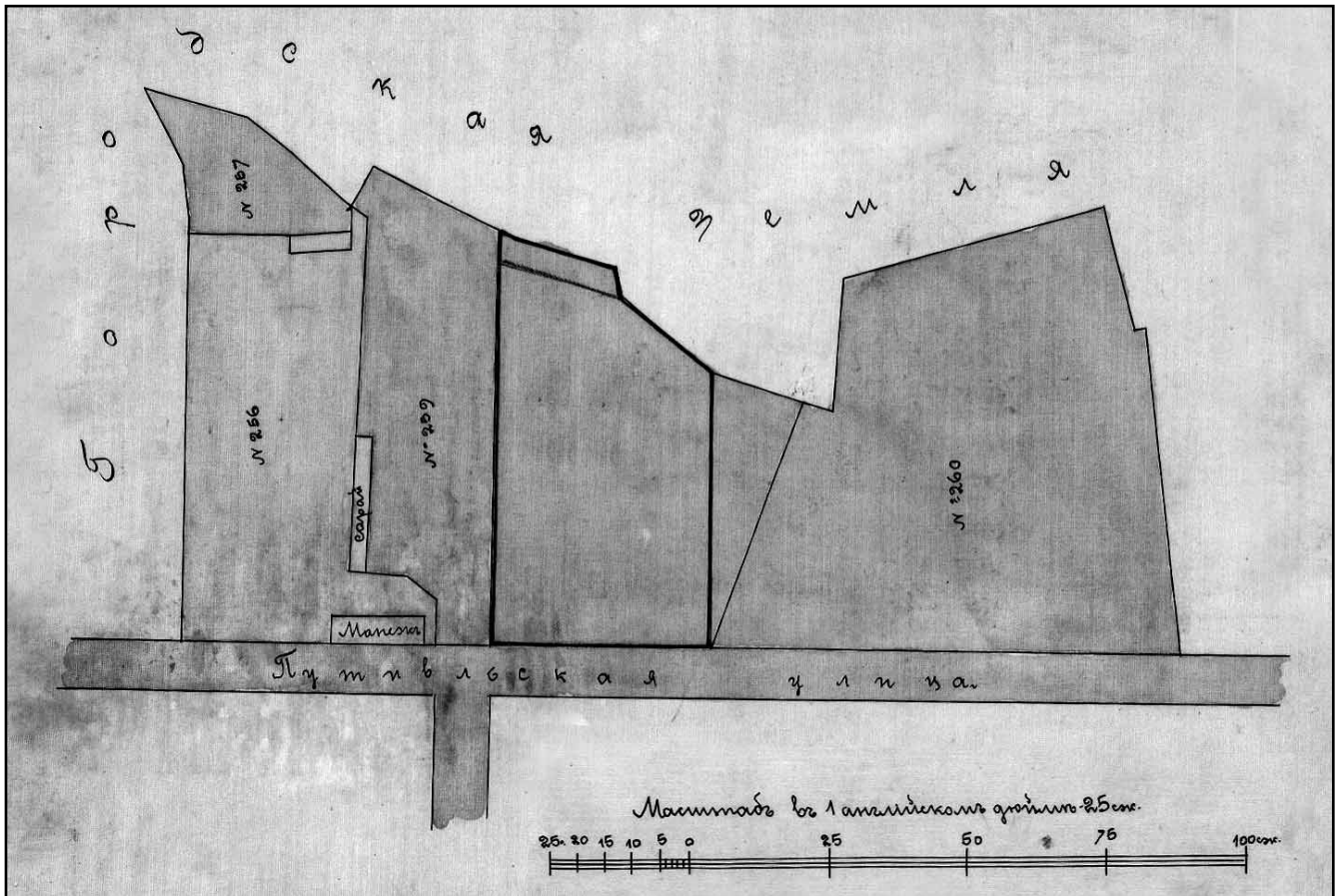
Для организации и ведения этого дела был образован выставочный комитет, в который кроме городского головы Н.Г. Радченко вошли П.В. Кочубей, Г.Я. Дорошенко, В.П. Кочубей, Д.А. Карпеко, Н.П. Маркович, Н.Н. Неплюев, И.Н. Бирвар, П.М. Малченко, П.С. Каштан, Я.Т. Кириченко, ветеринар А.Г. Галабутский, а также некоторые другие лица, которых комитет признал необходимым пригласить в свой состав. Председателем комитета был утвержден председатель Глуховской земской управы В.М. Аммосов, почетным членом – Черниговский губернатор А.А. Хвостов [6]. Выставочный комитет должен был определить где именно в городе возможно устроить означенную сельскохозяйственную выставку и окончательные сроки ее проведения, согласовать вопрос об устройстве на этой выставке кустарного отдела и высказаться относительно того, какая часть пособия от Министерства Земледелия и государственных имуществ должна была приходиться на долю этого отдела и всей выставки в целом. Выставочный комитет должен был распоряжаться ассигнованными земством средствами, а также должен был изыскать необходимые недостающие средства от городского управления

и из других источников. Распределение всех этих средств, как на само устройство выставки, так и на денежные и вещественные для нее награды, тоже входило в обязанности выставочного комитета, равно как и ходатайство для нее премий, медалей и других наград от Министерства финансов, государственного коннозаводства и других ведомств [3, с. 154–155]. Приступив к делу с весьма ограниченными средствами, распорядительный комитет выставки, благодаря содействию Глуховского уездного земства, Губернского земства, Глуховской Городской Думы, Министерства Земледелия, Министерства Финансов, управления Государственных Имуществ, Главного Управления Государственного Коннозаводства, всевозможных сельскохозяйственных и ученых обществ, а также агронома Черниговского губернского земства А.Г. Гаршина и известного представительства по устройству выставок А.Е. Лобанова и В.Д. Улинич, имел возможность закончить это дело с должным успехом [4, с. 45]. От различных обществ и учреждений были выделены медали, похвальные листы, отзывы и денежные средства для наград участникам выставки за предоставленные экспонаты [6]. С апреля 1904 г. для привлечения будущих участников и посетителей в газете «Черниговские губернские ведомости» начали публиковаться объявления о предстоящей выставке [5]. 4-го сентября из Чернигова в Глухов прибыл инспектор сельского хозяйства Черниговской губернии А.Р. Черепов [2]. Торжественное открытие сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки состоялось 10-го сентября 1904 г.

В назначенный день для открытия выставки, устроенной в старинном здании манежа близ Новой Гребли и на соседнем с ним, принадлежащем городскому управлению, свободном участке земли, прилегающем к Путивльской улице, собрались многие из приглашенных почетных лиц города и уезда, а также экспоненты выставки и значительное число публики. Около часа дня началось молебствие с водоосвящением, совершенное настоятелем местного соборного храма А. Бурговым в сослужении духовенства приходской Преображенской церкви при соборном диаконе Юницком и пении хора соборной церкви под управлением Болдовского. По окончании водоосвящения было провозглашено многолетие Их Императорским Величествам и всему Царствующему Дому, а также духовенству, воинству, всем начальствующим лицам, устроителям настоящей выставки и ее участникам. Далее последовало окропление святою водою выставочного места, а в это время настоятель соборной церкви А. Бургов, обращаясь к собравшимся, сказал соответствующее настоящему случаю прекрасное слово о необходимости мирных забот в труде по развитию и совершенствованию, наряду с необходимостью ведения военных дел в виду настоящих событий на Дальнем Востоке.

Затем председатель распорядительного комитета Выставки В.М. Аммосов, обращаясь к присутствующим, сказал следующее:

«Одной из важных задач земского самоуправления, по мысли и словам законодателя, является восполнение зависящими от земства способами местному земледелию, торговле и промышленности. Наши земства с самого своего возникновения начали деятельно изыскивать меры к осуществлению столь жизненной своей задачи. Идя по этому пути, земская жизнь выработала следующие меры: учреждение сельскохозяйственных обществ, экономических советов, агрономических бюро и устройство местных сельскохозяйственных выставок. Выставки эти, имея задачей представить картину состояния хозяйств данной местности в лучших образцах и путем публичного, благородного соревнования производителей и привлечения потребителей, содействовали развитию хозяйств и открытию новых путей сбыта, привлекли к себе особое внимание земств. Еще раньше введения земского положения правительство оценило значение местных сельскохозяйственных выставок в такой по преимуществу земледельческой стране, как Россия, и уже с середины сороковых годов начало устраивать губернские сельскохозяйственные выставки, но дело это получило широкое развитие только с введением земского самоуправления. В начале заботы об устройстве выставок брали на себя исключительно губернские земства, но в последнее время это дело начало переходить в руки уездных земств. И это совершенно понятно. Выставки районные, стоящие близко к населению, имеют возможность ознакомить местных хозяев с улучшениями сельскохозяйственной культуры и техники гораздо полнее, чем это могут сделать выставки крупные, устраиваемые в центрах, часто недоступных для местных хозяев. Между тем, само население, как это показывают фактические данные, уже успело оценить значение этих небольших местных выставок. Оно поняло, что подобные выставки, заменяя поучительную иллюстрированную книгу, в то же время являются могучим средством борьбы с рутинной и отсталостью в такой важной отрасли, как сельское хозяйство и связанные с ним промышленность и кустарные ремесла. На выставке на одном месте сразу хозяин знакомится с такого рода хозяйственным улучшением, о котором он часто и не слышал, хотя может быть, в том же районе они уже успешно применяются. Такова сила наглядного знакомства с предметом! Как представитель Глуховского земства, я выражаю горячее пожелание, чтобы и наша скромная выставка сослужила посильную службу населению, ознакомив его более живые и любознательные элементы с тем, что по мере сил каждый может применить впоследствии у себя для улучшения своего собственного хозяйства. Позвольте же мне от лица

Место проведения выставки на плане г. Глухова 1912 г.

Глуховского земства благодарить всех откликнувшихся на наш призыв и доставивших на выставку свои экспонаты, а также почтивших выставку своим посещением. Приветствую Вас от души и приглашаю общими силами идти по пути улучшения сельскохозяйственной культуры для блага, как местного населения, так и дорогой нашей Родины и для исполнения благопредначертаний нашего возлюбленного Монарха. Имею честь объявить Глуховскую сельскохозяйственную и кустарно-промышленную выставку открытой».

Вслед за этим военный оркестр Каширского полка (приглашенный на всё время выставки) прекрасно исполнил «Боже, Царя храни», три раза возобновлявшееся при ликовании народа, выражаемом могучим и громогласным «ура» [6].

На открытии выставки присутствовали все представители административных, сословных и общественных учреждений Глухова, многие представители сельского хозяйства и кустарной промышленности Глуховского уезда. Среди приезжих гостей выставки были: инспектор сельского хозяйства Черниговской губернии Черепов, заведующий состоящими под высочайшим покровительством курсами учебно-воспитательных занятий по сельскому хозяйству и природоведению в Мраморном дворце в Санкт-Петербурге Н.А. Барташевич с группой 28 экскурсантов из числа сту-

дентов высших учебных заведений. Также на выставку прибыли народные учителя из разных мест Российской империи, многие представители разных крупных фирм, производивших сельскохозяйственные машины и орудия, масса прочих гостей. В присутствии всех собравшихся были зачитаны приветственные телеграммы от Черниговского губернатора, предводителей дворянства и председателей земских управ соседних уездов, Минского сельскохозяйственного общества и многих других, после чего выставка начала свою работу [6].

В первый день была отличная теплая и солнечная погода. При весьма значительном количестве народа на всей территории выставки было очень оживленно. В этот день особенный интерес представляли состоявшаяся в 4 часа дня выводка лошадей, поступивших в значительном количестве и прекрасном выборе, а затем в 7 часов публичное чтение на выставочной площади заведующим вышеупомянутыми курсами А.Н. Барташевичем лекций по садоводству с демонстрацией «туманных картинок» по теме лекций. Эти внятные и очень наглядные лекции вызвали у многочисленных слушателей огромный интерес и заслужили продолжительные аплодисменты.

Устроенная выставка по составу участников была разделена на 9 разных отделов, а число принявших в ней участие экспонентов в первый

день составило 135 и, несмотря на довольно большой срок, отведенный для заблаговременной подачи заявлений об участии, таковые продолжали поступать и в день открытия. Доставка некоторых экспонатов тоже несколько запоздала. Замечалось отсутствие земледельческих машин и орудий от нескольких крупных фирм, а многие уже были получены и ожидали установки их на следующий день. Несмотря на это, даже в первый день работы выставка располагала достаточным количеством экспонатов по всем отделам и представляла по некоторым из них немалый интерес как со стороны общего устройства многими экспонентами своих павильонов и стендов, так и по заключающимся в них разного рода отдельным экспонатам [6].

Попробуем рассказать об устройстве самой выставки, ее участниках и экспонатах. Начнем с главного крытого павильона, под который на время проведения выставки было предоставлено старинное здание деревянного манежа, настолько вместительного, что доставленные экспонаты свободно и удобно разместились в нем в 3 ряда. Напротив входа в павильон расположилось Глуховское ремесленное училище имени тайного советника Н.А. Терещенко. По декорированию, величине занятого места, обилию и разнообразию экспонируемых предметов оно занимало видное место. Училищем выставлялись исключительно слесарные, столярные, токарные и чертежные курсовые ученические работы. Среди них были и такие сложные предметы, как двигатели и токарные станки, но в основной массе преобладали более мелкие работы учеников: молотки, топоры, ключи, изящные работы из стали, железа и меди, а также чертежи и рисунки воспитанников. Были вещи высокой художественной отделки, но основное количество составляли предметы, исполненные слабо и недоделано. Это объяснялось тем, что училище выставляло исключительно работы учеников, а не опытных мастеров, давая посетителям возможность наглядно ознакомиться с ходом учебного процесса и достигнутых результатах. По экспозиции, которую представляли заведующий училищем и сами ученики, было видно, что училище достигает прекрасных результатов обучения, а само учебное заведение весьма богато оснащено.

Рядом с ремесленным училищем размещались ткацко-столярные изделия земского училища с. Баничи Глуховского уезда. Его заведующий, Федор Никитич Понырко, демонстрировал произведения своей школы следующим образом: две девушки-ученицы работали на ткацких станках; одна из них ткала сарпинку с красивым узором, другая – холст. Изготовленные училищем отличные станки и все принадлежности ткачества, а также наглядное производство сарпинки и холста собирали массу зрителей и особенно интересовали учащихся. Энергичный заведующий Понырко экспонировал не только

ткачество и столярную работу своего училища, но и массу других работ до живописи и фотографии. На стенде было выставлено и лошкарное производство с. Баничи и окрестностей. Из ложек красиво и оригинально были составлены витрины и транспаранты. Сами ложки, тонкой работы, имели разнообразную форму и величину, преобладали с ручками, имеющими форму рыбки. Они имели очень большой сбыт по монастырским и церковным лавкам. Тут же, скромно прижавшись к стенке, сидел старик из с. Баничи Евграф Роженко с полупотухшим взглядом и своими костлявыми, пергаментного цвета, руками, на убогом станке ткал вожжи и подпруги, демонстрируя, что слабый старик не всегда служит бременем крестьянской семье.

Ф.Н. Понырко происходил из дворянской семьи, в 1890-х годах по состоянию здоровья был вынужден оставить учебу в Университете и поселиться в своем имении в с. Баничи. В своем доме он лично занялся обучением крестьянских детей разным ремеслам. За несколько лет Понырко с учениками достиг прекрасных результатов, премированных на выставке в г. Киеве. Все основанное им дело он передал в ведение Глуховского уездного земства, оставаясь заведующим училищем и продолжая горячо и сердечно передавать свои умения. На стенде Понырко также экспонировались предметы гончарного производства, принятые им из Роменского уезда. Вещи из глины были разнообразны и изящны, а красота форм и рисунка удивительны. Несмотря на высокие цены, все блюда, тарелки, вазы и прочие изделия были раскуплены в первый же день.

Далее в том же ряду следовали экспонаты Глинского монастыря с отделами пчеловодства, иконописи, шорным, переплетным и пр. Отделы эти были скромны по количеству и качеству. Монах охотно демонстрировал выделку искусственной вошины на металлических вальцах, а в красивом со стеклами улье – жизнь и работу пчел.

Рядом со скромными монастырскими витринами располагался стенд Московской фабрики шорных и упряжных изделий П.А. Александрова. Троичные, польские, шорные и другие наборы приковывали внимание любителей богатых выездов, а чистота и изящество отделки вызывали любопытство у местных шорников. Александров к тому времени имел уже несколько наград больших выставок.

За Александровым, в самом дальнем углу павильона были размещены кожевенные товары И.И. Федько.

Ванна-баня изобретателя-любителя начинала среднюю линию павильона. Эта ванна нагревалась в течение четырех часов двумя лампами-молниями, имела чудовищные размеры и представляла интерес по своему замыслу, но исполнение ее оставляло желать лучшего [7].

Далее среднюю линию составляли экспонаты

мелких хозяйств, семенные отделы крупных хозяйств, одиночные предметы и изящные рукоделия. Интересностью и разнообразием выделялись предметы пчеловодства С.А. Михайлова из Севского уезда. Привлекали внимание изящные работы Юрченковой из м. Шостки: шитье золотом гладью, выпуклым швом (по сукну, атласу, тюли, бархату), корзины с искусственными цветами. В этом же ряду экспонировались Тульские самовары, изделия из проволоки, сорта белой и других глин, а также рисунки художников-самоучек. Среди этих рисунков впервые была представлена работа будущего выдающегося графика Григория Нарбута. Это был рисунок «Герб города Москвы», который на выставке был отмечен благодарственной грамотой уездного земства. Позднее этот же рисунок был послан Нарбутом в петербургское издательство «Община святой Евгении» Русского Красного Креста и был воспроизведен издательством на цветной открытке [8].

В третьем ряду, вдоль второй длинной стены манежа, помещались изделия Варшавской школы глухонемых – изящные вещи из карельской березы и ореха, которые, несмотря на дороговизну, охотно покупались.

Далее следовал стенд кустарей Кролевецкого уезда, который занимал в этом ряду видное место и обильно был снабжен их изделиями: холстами, скатертями, салфетками и знаменитыми рушниками, которыми красиво были задрапированы витрины этого стенда. Промысел этот существовал с давних пор. В одном Кролевце им занималось более 3000 человек, а их изделия экспонировались на многих выставках и получали награды.

Большой интерес в этом же ряду представлял гончарный стенд Глуховского уездного земства. На этом стенде демонстрировался процесс производства изделий из глины, что занимало публику и удивляло своей простотой. Изделия получались настолько качественно, насколько это было возможно по свойствам имеющейся глины.

Остальные места в этом ряду были заняты изделиями перчаточной фабрики Х. Ватеро из г. Риги и разными торговцами варшавских часов и безделушек [7].

У самого входа в павильон, справа, были выставлены седневские пряники Н.А. Гошко. Как продукты питания они заслуживали особого внимания. Н.А. Гошко – простая казачка с. Седнева Черниговского уезда, добросовестным отношением к своему любимому занятию достигшая небывалых результатов и известности. На выставку она доставила около 20 сортов пряников, и все они отличались необыкновенно приятным вкусом. Главные достоинства Гошко заключались в поразительной чистоте изготовления, свежести, высококачественности продуктов и полном отсутствии суррогатов. Интеллигентная публика давно оценила эту продукцию. Успех Гош-

ко на выставке имел огромное значение для мелких торговцев пряниками, которые имели возможность наблюдать, что материальная выгода зависит не от сдобивания пряников сахарином, патоками, имбирем и другими суррогатами, а напрямую зависит от качества самих изделий [7].

Несколько в стороне от основного павильона выставки, как бы оттеняя этим относительно чуждый, другой крохотный мир людей, тесно связанных между собой идеей труда, стоял павильон «Трудового Братства и Воздвиженских сельскохозяйственных, мужской и женской, школ», возникших в Глуховском уезде стараниями и на средства Н.Н. Неплюева. Скромный по внешности, построенный из собственного материала и лично членами братства, павильон вмещал почти все отделы хозяйства, за исключением растений и машин, которые красиво группировались около павильона. От него веяло чем-то крепким, здоровым, бодрящим, чувствовалась тесная, невидимая духовная связь экспонентов с экспонатами. Стройные, мощные, в синих блузах и высоких сапогах фигуры членов «Братства», их мужественные, со спокойно-деловитым выражением лица останавливали на себе внимание не менее, чем разнообразие и обилие экспонируемых ими свежих румяных плодов удивительной величины и формы. На длинном столе были выложены длинные ряды пирамидок из груш, яблок, слив и других фруктов. Класть было больше некуда выглядывавших из корзинок и ящичков все новые заманчивые сорта. Экспонирующий их «братчик» смущен – не знает, куда ему еще разместить плоды их труда. На других, таких же больших столах, тесно прижавшись друг к другу, стояли разные консервы, компоты, сухофрукты, варенья, мармелад из обрезков плодов, плоды сушеные и вяленые и многое другое. Соленьям, сырам и маринадам тоже было отведено немало места, хотя всё было представлено в единственном экземпляре. В этом же отделении павильона можно было убедиться, что воспитанницы женской школы не только умеют варить, солить, мариновать, но и шить, вязать, изящно работать. Альбомы работ всех трех классов и пошитые принадлежности женского туалета, от чулок до самых сложных моделей платья, любезно предлагались публике для осмотра. В альбомах размещались обычные школьные работы учениц I класса, не выдающихся, а всех в алфавитном порядке, с образцами шитья русским и французским швами и прошвами. Особый интерес представляли вклеенные в альбомы кусочки пестрого ситца с крайне сложным рисунком – это была классная работа учениц: накладывание заплаток с подгонкой рисунка. Только при очень внимательном осмотре можно было заметить, что каждый наклеенный кусочек имел внутри неправильной формы латку, которая так искусно пришита, а рисунок так точно пригнан, что нужно было присмотреться, чтобы

узнать, что кусочек залатан, а не целый. За витринами братского павильона стояли старшие ученицы школы – стройные, грациозные, без гримас и ужимок. На вопросы по экспонатам они отвечали ясно и деловито, в разговорах на отвлеченные темы тоже казались осведомленными и весьма эрудированными. Во втором отделении павильона «Братства» стояло 3 молодых лошади рабочего типа (арден, клейдесдал и першерон), 5 экземпляров молочного скота и десятков свиной и поросят. Это все были редкие чистокровные породы заводов «Братства». Когда готовились к выводу на круг, «братчики» неторопливо сдували со своих выхолощенных питомцев последние соломинки. Животные шли спокойно и уверенно по знакомой дороге (предусмотрительные хозяева уже выводили на круг своих любимцев, заранее, в отсутствие публики). Лошади уже знали, куда их ведут и что от них потребуют. Затем на круг, ведя на свободном поводу серебристо-серого трехлетка-красавца першерона, вышел широкоплечий среднего роста и средних лет человек в пальто и высоких сапогах. Это был А.М. Фурсей – заведующий обширными имениями Н.Н. Неплюева, человек образованный и объехавший лучшие хозяйства Европы. При виде этого дуэта толпа зрителей замерла, а затем взрыв дружных аплодисментов поприветствовал экспонентов. Потом «братчиками» были выведены на круг одновременно все три лошади (арден, клейдесдал и першерон), что дало возможность публике составить представление о разнице этих чистокровных пород. Спокойно вел себя на кругу и молочный скот «Братства», вызывая шумные одобрения публики. Вообще «Трудовое братство» было представлено великолепно, чем очень высоко подняло образ «хозяина-батрака» по сравнению с батраками наемными. За примерами далеко ходить не было нужды: тут же роскошный бык из племенного рассадника Глуховского уездного земства сорвался с привязи, начал «хозяйничать» и за дурное поведение был удален с выставки. У другого экспонента бычок-годовичок сбил себе рог, а еще один батрак-конюх грязной рукой бил по голове чистокровного, премированного на бегах, жеребца, не понимавшего, чего от него хотят. Наблюдались и случаи ударов лошадей нагайкой для придания им резвости – загоняли на круг некоторые хозяева своих лошадей кнутом вместо практикуемой «братчиками» репетиции ознакомления животных с кругом. По-передовому взглянуло «Трудовое братство» на цели и задачи выставки: оно экспонировало только образцы, а не вывело всё свое хозяйство, как поступили некоторые частные землевладельцы, в результате чего скопилось невероятное количество лошадей и выводка их на круг затянулась на несколько часов. Хороших экземпляров было два-три десятка, и они терялись в общей массе. К концу вывода внимания жюри ослабело и притупилось настолько, что

неизбежно отразилось на качестве судейства. Обвинять в этом распорядительный комитет выставки не пришлось, так как она была в Глухове первой, а время было тяжелое – боялись, чтобы пробный камень не оказался в пустом пространстве.

Рассказывая об отделе коневодства, нельзя не упомянуть семью лошадей, мать и три сына, экспонируемых одним священником Путивльского уезда. Матка простая, приплод от казенных производителей. Старший трехлеток, помесь с клейдесдалем, по своим размерам был самым крупным на выставке, положительными качествами породы клейдесдалей не богат, скорее выкормок. Ничем особенным не отличались и два других жеребчика, но интересную и исключительную особу представлял сам священник. Пожелтевшая, выцветшая ряса, помятая шляпа, праздничный звон колоколов и нарядная толпа публики его не смущали. Он излучал сплошную любовь и страсть к своему выводку. На круг выводил всю семью сразу, младших пускал на свободу и, помахивая кнутиком, сам группировал их на кругу и давал объяснения. Не имеющая границ любовь к животным вызвала симпатии публики – священника наградили дружными аплодисментами. Крестьянских лошадей от казенных производителей было приведено на выставку не более 15, все не старше трех лет. К ним отнеслись сочувственно и почти всем выдали награды с надеждой, что узнают и другие крестьяне, что ни где-то за морем, а в его родной губернии, в Глухове, за хороший приплод от деревенских кляч такие же серенькие мужички, как и они, получили награды медалями и деньгами, и появится у них желание получить такую же награду, да и заглянут на выставку, если она случится поблизости. Пример Глуховской выставки показал, что крестьяне мало интересовались ею. Несмотря на скромную пятикопеечную входную плату для крестьян, прекрасную погоду и громадный съезд их на базар, на выставку их заглянуло крайне мало [9].

По соседству с отделом коневодства под навесом были размещены земледельческие орудия. Среди экспонатов находились 3 образца плугов кустарного отдела Рыльского уездного земства. Первый плуг был выполнен традиционными методами местных рыльских кустарей, второй – более усовершенствованный, третий – идеальный. Представитель Рыльского земства подробно объяснял недостатки первых двух и преимущества последнего. Эти изделия демонстрировались не с целью получить награду или увеличить их сбыт в Глуховском уезде, а с целью поделиться опытом и познакомить местных мастеров с тем, как кустари Рыльского земства дошли до совершенного типа изготовления плугов и понижения их стоимости настолько, что они конкурировали с самыми крупными заводами. Рыльские кустари достигли изготовления и сбыта до 4 тысяч плугов в год и стали выдающимися мастерами этого дела. В этом

же отделе выставял свои произведения один глуховский кузнец, который сбывал до 150 плугов в год и делал их отлично, но при сравнении с рыльскими его изделия были хуже – они имели в одном месте соединение из четырех кусков с массою заклепок и очень грубой работой. Рыльские же были сделаны аккуратно только из двух кусков, соединены крепко, имели мало заклёпок. При этом цена глуховского плуга была почти на 25 % дороже самого плохого рыльского. Глуховский же кузнец удивлялся, как это он раньше не додумался где-нибудь посмотреть на работу плугов и поучиться, а был всё время уверен, что лучше него никто не сделает [9].

Все экспонаты выставки были условно разбиты на 9 отделов: кустарный и ремесленный, земледельческих машин и орудий, полеводства, садоводства и огородничества, пчеловодства, технических производств, коневодства и скотоводства. К сожалению, всех экспонентов этой выставки установить не удалось. При прекрасно стоявшей все дни погоде, она ежедневно посещалась громадным числом публики и проходила очень оживленно [10].

14 сентября выставку посетили Черниговский Губернатор А.А. Хвостов, состоящий при нем старший чиновник особых поручений Е.П. Параделов, губернский тюремный инспектор Д.П. Пассек и представитель государственного коннозаводства К.П. Громницкий, который потом до последнего дня работы выставки принимал участие в работе экспертной комиссии. Губернатор прибыл в в половине пятого вечера. В.М. Аммосов представил ему всех членов распорядительного комитета, после чего начался осмотр всех отделов выставки. Далее состоялась выводка лошадей, поступивших в значительном количестве (более 100 штук) от крестьян и владельцев как Черниговской, так и соседних губерний, как местных пород, так и выводных из Англии. Были представлены верховые лошади, рысаки и тяжеловозы. За выводкой лошадей следовали выводки симментальского и швицкого рогатого скота, в которой особенно выделялись образцы Воздвиженского братства и племенного рассадника Глуховского уездного земства. Затем показывались бараны оксфордширдаунской породы и свиньи йоркширской, беркширской и тамвортской пород. Последняя часть выводки особенно отличалась количеством и качеством экспонатов (кстати, Глуховское земство воспользовалось этим случаем и приобрело чистокровных беркширских поросят на 70 рублей для улучшения местного свиноводства с условием отдачи их впоследствии по селам [4, с. 15]).

Вслед за этим состоялось публичное объявление присужденных наград крестьянам за выставленных лошадей. Награды выдавались различными медалями, похвальными листами и денежными премиями, которые тут же вручались их обладате-

лям из рук Черниговского Губернатора. Рассадник рогатого скота Глуховского земства был в этот день премирован двумя серебряными медалями как отвечающий задачам земства по улучшению местного скотоводства [4, с. 15]. Объявление всех прочих наград было отложено до окончания занятий экспертных комиссий. Осмотрев все остальные павильоны с выставленными экспонатами, А.А. Хвостов выразил устроителям выставки свое удовлетворение наполнением и порядком, с которым это мероприятие было проведено. В 7 часов вечера, в сопровождении представителей города и уезда, Губернатор покинул выставку.

Все остальные дни, наряду с обычным течением выставочной жизни, шли дальнейшие заседания экспертных комиссий. В день закрытия выставки, 17 сентября, состоялось публичное объявление присужденных наград всем остальным экспонентам. Затем, около 6 часов вечера, В.М. Аммосов выступил с приветственной речью, в которой поблагодарил всех участников и выразил надежду повторить в скором будущем подобную выставку, после чего первая в Глуховском уезде сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка была объявлена закрытой [10].

Состоявшаяся в Глухове с 10 по 17 сентября 1904 г. первая Сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка была интересна во всех отношениях и достигла своей цели в выставочном деле, показала необходимость проведения подобных мероприятий, интерес к ней со стороны населения. Это подтверждается тем, что за время работы выставки ее посетило 20–25 тысяч человек. Ее проведение вызвало дух благородного соревнования, способствовало улучшению крестьянского хозяйства в целом, повышению уровня массового скотоводства, увеличению осведомленности крестьян и кустарей о новых передовых методах ведения хозяйства и производства, повышению общей любознательности и просто внесло разнообразие в повседневную жизнь города. К сожалению, полноценно отследить торговые договоренности и операции, возникшие во время проведения выставки, в ходе работы над статьей не удалось, поэтому сделать окончательные выводы относительно торгового-экономического значения этого мероприятия не представляется возможным.

По итогам 1904 г. для устройства столь полезного дела в будущем Глуховская уездная земская управа на своем очередном собрании внесла в смету 1906 г. те же 300 руб. на устройство второй сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки в Глухове. Распорядительный комитет наметил будущую выставку на начало сентября 1906 г. [4, с. 45] и постановил ходатайствовать перед Городской Думой об отводе для помещения выставки прежнего места, расширив его

прилегаючим огородам [4, с. 30]. Однак наступою сельскохозяйственной и кустарно-промышлениой выставки в Глухове так и не случилося...

Ссылки

1. Спасский П.Х. Исторический очерк развития торговых учреждений в России. – СПб: Типография Императорского училища глухонемых, 1911. – 430 с.
2. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3584. – 1904.
3. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904 г. – 194 с.
4. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1904 года. – Глухов: Типография А.К. Нестерова, 1904 г. – 217 с.
5. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3471. – 1904.
6. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3591. – 1904.
7. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3600. – 1904.
8. Нарбут Г.И. Автобиография // Искусство. – 1977. – № 2.
9. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3608. – 1904.
10. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 3598. – 1904.

Назарова В.В. Сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка, що проходила у м. Глухові з 10 по 17 вересня 1904 р.

У статті зроблена реконструкція подій, що відбувалися на Сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці, яка проходила у м. Глухові з 10 по 17 вересня 1904 року, виконана на основі заміток газети «Чернігівські губернські відомості». Відтворена хронологія подій цього заходу, наведені основні учасники, експонати і гості виставки, а також проаналізовано підсумки і значення цього заходу у житті міста.

Ключові слова: Глухів, виставка, сільське господарство, кустарна промисловість, скотарство, землеробні машини, полеводство, садівництво, бджільництво, конярство.

Nazarova V.V. Agricultural and handicraft industrial exhibition was held in Glukhov from 10th till 17th September 1904

The article presents the reconstruction of the events that took place in the agricultural and handicraft industrial exhibition, held in the town of Glukhov from 10th to 17th of September 1904, made on the basis of the newspaper notes "Chernigov Provincial newspaper". This article describes reconstructed chronology of the events, main participants, exhibits and visitors, as well as analyses of the result was carried out and the value of this event in the life of the city was shown.

Key words: Glukhov, exhibition, agriculture, cottage industry, animal husbandry, agricultural machines, arable farming, gardening, beekeeping and horse breeding.

22.02.2016 г.

УДК 177.72:342.724:314.745.22 «1914/1918»(477.52)

Л.І. Рожкова

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ СУМЩИНИ)

У статті досліджуються основні напрями та форми діяльності етнічних організацій допомоги біженцям у роки Першої світової війни. Особливу увагу приділено діяльності польських та єврейських благодійних організацій, що діяли на теренах Сумщини у зазначений період.

Ключові слова: Перша світова війна, етнічні комітети, благодійна діяльність, біженці, Сумщина.

Перша світова війна, що фактично відкрила відлік нового століття, стала часом небаченого соціального напруження та виснаження. Однією з найбільш вразливих категорій цивільного населення у роки війни були біженці та примусово виселені з окупованих територій і районів воєнних дій особи. Разом з тим, війна викликала зростання національної самосвідомості та солідарності народів, що населяли територію держав-учасниць воєнного протистояння.

Масове біженство перетворилося на гостру соціальну проблему, розв'язання якої потребувало спільних зусиль органів державної влади, місцевого управління, громадськості, церкви. В умовах «великого відступу» це явище, за спогадами міністра сільського господарства О. Кривошеїна, набуло небачених масштабів: «З усіх суворих випробувань війни рух біженців є найбільш несподіваним, самим важким і важковиліковним... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб залакати противника... Хвороби, смуток і злидні рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Будучи членом ради міністрів, я стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію в морок революції» [1, с. 149].

На територію Сумщини, яка належала до 4-х губерній і поділялася на повіти, біженці почали прибувати влітку 1915 р., після поразки російських військ на Південно-Західному фронті. Залізничні станції Конотоп, Хутір Михайлівський, Ворожба були важливими транзитними пунктами на шляху переміщення біженців у тиллові губернії.

Джерельну базу даної статті склали документи Державного архіву Сумської області. Документи місцевих органів управління, а саме фонду 251 «Лебединська земська управа», фонду 1001 «Земські начальники» дають уявлення про динаміку біженського руху, етнічний та соціальний склад переселенців, а також напрями їх переміщення

наприкінці війни. Нами також були використані документи місцевих органів Міністерства внутрішніх справ Росії, оскільки на них було покладено функції нагляду за біженцями у місцях їх тимчасового перебування (фонд 1066 «Пристав 3-го стану Роменського повіту», фонд 1045 «Поліцейський наглядач Павлівського рафінадного заводу»). Цінним інформативним джерелом для вивчення діяльності етнічних комітетів допомоги біженцям є матеріали фонду 1165 «Роменський єврейський комітет допомоги жертвам війни», що містять статут комітету, розкривають основні форми допомоги біженцям, яку надавали єврейські громадські організації як на теренах Сумщини, так і у масштабах країни. Публікації друкованих видань, зокрема, газет «Южный край», «Известия Всероссийского Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий», «Сумской вестник» доповнюють широку панораму благодійної діяльності та суспільних настроїв. У 1994 р. У Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голось» (видання під такою назвою виходило у 1905–1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І. Скворцова), який складався зі статей «Сумского вестника» за 1914–1917 рр. В подальшому випуск газети був припинений і нині це раритетне видання є цінним джерелом для вивчення повсякденного життя Сумського повіту.

Однією з провідних тенденцій сучасної вітчизняної історіографії є посилення інтересу до соціальних аспектів, «адже війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму у режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні ментальні зрушення» [2, с. 20].

2013 року побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Серед багатьох аспектів соціально-економічного життя на українських територіях порушується й проблема біженства. У нарисі Т. Лазанської [3, с. 481–511] розкрито особливості масового біженства, викликаного не лише об'єктивними чинниками розгортання воєнних подій, а й політикою військової та цивільної влади стосовно своїх співвітчизників у прифронтових районах. Ґрунтовне дослідження процесу формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях здійснила Л. Жванко [4]. Особливу увагу дослідниця приділила діяльності польської та латиської громад Харкова.

Наближення столітньої річниці від початку Великої війни активізувало дослідницькі пошуки, зокрема, і в регіональному контексті. 2014 р. у Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя відбулася Міжнародна наукова

конференція «Перша світова війна в долях народів Європи та світу», за підсумками якої було видано збірник наукових статей [5]. Окремі публікації в ньому присвячені означеній проблемі. Так, вплив польських біженців на повсякденне життя українських губерній розглянуто у статті Т. Лихачової [5, с. 29–35], проблему біженців у Ніжинському повіті 1914–1918 рр. – у розвідці В. Копича [5, с. 35–39]. Певну увагу питанню благодійної діяльності на Сумщині приділили місцеві краєзнавці М. Манько [6; 7] та М. Сергієнко [8]. Наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею І. Скорцов та Н. Євтушенко розглянули повсякденне життя Сумського повіту в роки війни, спираючись на матеріали місцевої газети «Сумський вісник» та приватних колекцій сумчан [9].

Автор статті ставить за мету, спираючись на архівні документи та опубліковані праці, дослідити основні напрями та форми діяльності етнічних організацій допомоги біженцям на теренах Сумщини у роки Першої світової війни та узагальнити досвід самоорганізації соціуму в умовах війни.

Як зазначалося вище, масове прибуття біженців на територію Сумщини розпочалося влітку 1915 р. і тривало до 1917 р. Реєстрацію біженців на місцях здійснювали земські установи, а також відділення Всеросійського земського союзу (ВЗС). Губернські та повітові комітети ВЗС, окрім обліку біженців, влаштовували пункти харчування на маршрутах переміщення переселенців (один з таких пунктів був відкритий у Конотопі), опікувалися медичними закладами тощо [3, с. 487]. Реєстраційні документи, які складали місцеві представники ВЗС, дають можливість оцінити динаміку біженського руху, проаналізувати кількість, етнічний, соціальний, віковий склад біженців. Так, за даними Харківського губернського комітету ВЗС, у Лебедині у квітні – травні 1916 р. було зареєстровано 69 сімей переселенців з Холмської, Сувалківської, Варшавської, Мінської, Ковенської, Волинської, Гродненської, Віленської та Люблінської губерній (разом близько 300 осіб) [10, арк. 1–69]. За етнічною приналежністю вони були, переважно, поляками.

До справи надання допомоги біженцям долучилися етнічні благодійні організації. Найбільшою активністю на теренах Сумщини відзначалися місцеві громади поляків та євреїв.

У другій половині XIX – на початку XX ст. польські родини Лещінських, Сумовських, Миклашевських мали суттєвий вплив на економічний та культурний розвиток Сумщини. Авторитетними представниками польської громади Сум були лікар-педіатр, завідувач відкритої 1896 р. дитячої лікарні ім. Святої Зінаїди Андрій Осташевський та інженер-власник першої у місті електростанції Едуард Кайдаїнський.

На початку ХХ ст. у Сумах діяла громадська організація «Польський будинок» (розташовувалася на Покровській площі), працювала польська школа [11, с. 21]. З ініціативи місцевої релігійної громади на вулиці Троїцькій був зведений католицький храм в ім'я Благовіщення Пресвятої Діви Марії. В період війни ці установи активно долучилися до діяльності загальнодержавних організацій допомоги біженцям. Зокрема, створений у серпні 1914 р. у Варшаві (згодом переведений до Петрограда) Центральний громадський комітет губерній Царства Польського (ЦГК) з метою налагодження практичної роботи відрядив до Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст Харківської губернії), свого представника Я. Домбровського [4, с. 42].

Різноманітною та найбільш ефективною, на думку дослідників, була діяльність Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), створеного 29 серпня 1914 р. у Петрограді. Відділення товариства працювали в Конотопі та Сумах, де було улаштовано притулки для польських біженців. Зазначені організації фінансувалися як за рахунок державних дотацій, так і шляхом внесення добровільних пожертвувань, влаштування благодійних концертів, вистав, лекцій. Тематика цих заходів передбачала, як правило, ознайомлення з творчістю російських письменників. У вересні 1915 р. у приміщенні громадського зібрання відбулася лекція «Наслідки порушення законів моралі» за романом Л. Толстого «Анна Кареніна» [12]. У театрі Корепанова проходили вистави за участю акторів-аматорів з числа польської громади на користь Сумського відділення ПТДЖВ. Активну участь у добродійній діяльності брали жінки. Зокрема, осередок Союзу польських жінок у Сумах опікувався їдальнею для біженців, де пропонувалися обіди за цінами 1 крб. 50 коп., 1 крб. та 60 коп. [13].

Окрім забезпечення матеріальних потреб біженців, благодійні організації приділяли увагу навчанню та національному вихованню дітей, зокрема, вивченню рідної мови. За клопотанням з'їзду ПТДЖВ Міністерства внутрішніх справ та народної освіти у листопаді 1916 р. визнали за можливе організувати у притулках та приватних школах вивчення дітьми біженців польської мови, але за обов'язкової умови вивчення і російської мови дітьми, старшими за 9 років [14, арк. 6]. Поряд з відділеннями ЦГК та ПТДЖВ, на теренах Сумщини діяли інші благодійні організації. Зокрема, Польський, львівський допоміжний комітет, який опікувався біженцями з Австро-Угорщини, сприяв розміщенню частини прибулих у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та Сумах [4, с. 45].

Після Лютневої революції 1917 р. та приходу до влади Української Центральної Ради почалося реформування місцевих осередків допомоги біженцям шляхом широкого залучення до керівних органів самих біженців. У серпні 1917 р. у Польському будинку відбулося зібрання біженців з метою обрання керівників осередку [15]. У грудні 1917 р., звертаючись до містян, «Сумской вестник» закликав влаштувати прощальне різдвяне свято для дітей біженців: «У приміщенні Польського будинку щоденно, з 2-ої до 5-ї години, приймаються внески іграшками та грошима на проведення ялинки 26 грудня. В наступному році, коли ці діти будуть вдома, вони згадають сумську ялинку і подумки надішлють свою дитячу подяку благодійникам» [16, с. 8]. Святкові заходи для дітей біженців та незаможних польських учнів у роки війни проводились у приміщенні римокатолицького костелу.

Продовжуючи висвітлення питання роботи етнічних організацій допомоги біженцям, зупинимось на діяльності єврейської громади. Становище цієї національної меншини в умовах війни ускладнювалося через нагнітання антисемітських настроїв, створення «образу ворога» в особі євреїв, за яким фактично стояло намагання царизму перекласти вину за воєнні поразки на представників деяких народів. На початку війни щодо євреїв застосовувалися примусові виселення (депортації) з прифронтових районів, продовжувала діяти «межа осілості», а також обмеження щодо вибору роду занять. Зокрема, у циркулярному розпорядженні Харківського управління МВС до Сумського повітового справника зазначалося: «Останнім часом в м. Суми та Сумському повіті з різних місць з'являються євреї, які не мають права жити поза межею єврейської осілості і займаються скупкою худоби. Наказую вжити заходи з недопущення скупки худоби, перевіряти всі пункти перебування євреїв, при виявленні негайно виселяти, притягувати до відповідальності». За наказом Харківського губернатора, єврейським біженцям, які перебували на території Харківської губернії, було заборонено прямувати у Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії, що пояснювалося небезпекою поширення інфекційних хвороб серед робітників і мешканців рудників та заводів [17, арк. 3]. Зазначимо, що в подальшому заборона на проживання євреїв поза межею осілості була скасована. Депортовані не зараховувалися до категорії біженців, на яких поширювалося російське законодавство [18, с. 67]. За таких умов євреї-біженці могли розраховувати переважно на допомогу громадських організацій. 1914 р. у Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни,

що керував діяльністю кількох благодійних організацій. Комітет мав широке представництво на місцях. У Сумах ініціатором відкриття комітету допомоги євреям-біженцям виступили рабин Епштейн, купці Гейдер, Гуревич та Шнейдер, який очолив його діяльність.

Діяльність єврейських благодійних організацій можна проілюструвати її на прикладі Роменського осередку Полтавського губернського комітету допомоги жертвам війни. Метою утворення товариства, як зазначалося у проекті статуту, було «надання допомоги пораненим та хворим воїнам, родинам осіб, призваних на війну, біженцям з району воєнних дій та усім особам, постраждалим від війни» [19, арк. 186–190]. Статут детально регламентував діяльність організації:

- для досягнення мети товариство відкриває лазарети, лікарні, амбулаторії, богадільні, притулки для хворих та дітей, загальноосвітні та професійні школи, їдальні, ремісничі майстерні;
- надає допомогу грошима, речами, ліками, продуктами, книжками, речами;
- допомагає воїнам – інвалідам отримати протези;
- допомагає біженцям у пошуку роботи, надає їм юридичну допомогу, відкриває посередницькі бюро та біржі праці;
- влаштовує лекції, концерти;
- публікує та поширює брошури, газети, журнали;
- засновує курси, бібліотеки, читальні;
- порушує перед державними та суспільними установами клопотання щодо потреб біженців;
- влаштовує збір пожертв як грошима, так і речами;
- призначає місцевих вповноважених.

Діяльність товариства поширювалася на Полтавську губернію, у Ромнах, Лохвиці, Пирятині, Кременчуку створювалися місцеві осередки. Членами товариства могли бути особи незалежно від статі та віросповідання. Членські внески для дійсних членів товариства становили не менш 5 крб. на рік, для почесних членів одноразовий внесок мав бути не менше 50 крб. Кошти товариства склалися як із членських внесків, так із пожертв, надходжень від благодійних заходів. Справами товариства керував губернський комітет у складі 18 членів, які обиралися щорічно на загальних зборах. Окрім голови комітету, обиралися два заступники, скарбник та секретар. Відносини між правлінням комітету та його місцевими осередками здійснювалися за допомогою листів, циркулярів, інструкцій та особистих відвідин членами правління. Місцеві осередки регулярно мали реєструвати біженців та звітувати про витрачені кошти. За даними Роменського комітету, у листопаді 1916 р. у Ромнах було взято на облік 4008 біженців.

У серпні 1915 р. було ухвалено закон, за яким допомога біженцям оголошувалась обов'язком держави за участю громадських організацій. Законом було дозволено виділити 25 млн. крб. з державної скарбниці у розпорядження Міністерства внутрішніх справ [3, с. 484]. Для контролю і загального керівництва у справах біженців при МВС засновувалася Особлива нарада, до якої увійшли і представники національних благодійних організацій. Після ухвалення відповідного закону зареєстровані біженці почали отримувати спеціальне посвідчення – «книжку біженця», за якою їм видавався пайок.

Найбільшою проблемою у діяльності Роменського товариства, яким керував рабин Троцький, була нестача коштів. Вартість харчування біженців у розрізі окремих губерній суттєво відрізнялася. Так, у Херсонській губернії продовольчий пайок біженця становив 6 крб. на місяць [3, с. 495]. Проте, у Полтавській губернії вартість біженського пайка встановлювалася щомісяця. Якщо родина була багатодітною, то чотири члени родини отримували по 20 коп. на день на продовольство, інші члени родини отримували по 10 коп.; на оплату помешкання надавалися 1 крб. 40 коп.; на одяг та взуття для дорослих виділялося 15 крб., для дітей до 5 років – 7 крб. 50 коп. [19, арк. 196]. У своїх зверненнях до Центрального комітету місцеві осередки товариства допомоги біженцям неодноразово нарікали на нестачу коштів і просили збільшити фінансування. У відповідь керівництво вимагало збільшити надходження з місцевих джерел за рахунок збирання пожертв (так звані «кухольні збори») [20, с. 251].

Основними напрямками діяльності товариства було надання грошових позик біженцям, облаштування притулків для дітей з денним перебуванням та дворазовим харчуванням, перевезення речей біженців, поширення серед біженців санітарних знань та профілактика інфекційних захворювань, надання біженцям юридичної допомоги, залучення їх до сільськогосподарських робіт, відновлення документів, родинних зв'язків з особами, які залишилися на окупованих територіях, влаштування релігійних свят тощо. Незважаючи на обмеженість фінансування, товариство виділяло чималі суми на утримання шкіл для дітей біженців. Зокрема, на заняття з дівчатками виділялося щомісяця 245 крб., з хлопчиками – 130 крб. [19, арк. 142]. При синагозі працювала єврейська школа (хедер), де вивчалися Талмуд і Тора.

Комітет активно співпрацював з іншими єврейськими організаціями, такими як Комітет товариства ремісничої і землеробської праці євреїв Росії, Комітет охорони здоров'я єврейського населення, Товариство поширення освіти серед

євреїв та іншими. За допомогою єврейського колонізаційного товариства здійснювались грошові перекази від представників діаспори в США євреям-біженцям в українські губернії [19, арк. 19].

Активна діяльність товариства полегшувала становище біженців та їх адаптацію у місцях переселення, але, як і в усі часи, в діяльності організації знайшлося місце корисливим інтересам, марнотратству, аморальним проявам. У грудні 1915 р. група біженців з міста Ковно звернулася зі скаргою до Центрального єврейського комітету у Петрограді та його керівника барона Гінцбурга. Біженці нарікали на вкрай скрутні умови проживання своїх родин: на чотирьох дорослих надавали допомогу у розмірі 18 крб. на місяць; удова, що мала на утриманні сімох дітей, отримала 30 крб. на місяць і 6 крб. на опалення на помешкання протягом усієї зими. При тому, з боку керівництва комітету мало місце несправедливого розподілу коштів та хабарництва. Один з керівників, такий собі Абрамсон, отримував кошти у сумі 500 крб. на місяць, що витрачав на власні потреби. «90 відсотків біженців голодають і мерзнуть, деякі згодні працювати у комітеті лише за допомогу» [19, арк. 398–399], – наголошувалося у зверненні, яке завершувалося вимогою відсторонити нечистого на руку чиновника від розподілу біженських коштів.

Таким чином, в роки Першої світової війни біженці отримували допомогу не лише від державних органів, місцевого установ, але й від етнічних благодійних організацій. Найбільшою активністю у справі допомоги біженцям на теренах Сумщини відзначилися громади поляків та євреїв, створивши низку етнічних комітетів.

Проблема біженства потребує подальшого поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел, оскільки досвід самоорганізації суспільства в умовах війни заслуговує на увагу і в наш час.

Автор вважає за прийнятний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П. Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Посилання

1. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне / А.И. Уткин. – Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.
2. Реєнт О.Р., Янишин Б.М. Велика війна 1914–1918 рр. в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4–21.
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784 с.
4. Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни / Л.М. Жванко // Український історичний журнал – 2014. – № 3. – С. 37–52.
5. Перша світова війна в долях народів Європи та світу (відп. ред. і упоряд. В.М. Глядилін). Зб. наук статей. – Ніжин:

НДУ ім. М.Гоголя, 2014. – 241 с.

6. Манько М. Поляки в Сумах // ДС Експресс. – 2013. – 4 декабря (№ 49) – С. 5.

7. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. друга (1655–2008) / М. Манько. – Суми: ВПП «Мрія –1» ТОВ, 2008. – 436 с.

8. Сергиенко М. Наш город в годы Первой мировой войны. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bulatovichclub.org/2014/05/18/1998/>

9. Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914–1917) / И. Скворцов, Н. Евтушенко // Краєзнавчий збірник: статті та матеріали / за ред. В.С. Терентьева / Сумський обласний краєзнавчий музей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 250 с.

10. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф 251, оп. 1, спр. 10.

11. Сергиенко М.В. Путешествие с дилетантом, или Мой дом в интентуре Троицкой / М.В. Сергиенко. – Суми: ИД «Фолигрант», 2012. – 120 с.

12. Сумской вестник. – 1915. – 4 сентября

13. Сумской вестник. – 1917. – 8 декабря

14. ДАСО, ф. 1066, оп. 1, спр. 149.

15. Сумской вестник. – 1917. – 10 августа

16. Сумской голось. – 1994. – № 8–9.

17. ДАСО, ф. 1045, оп. 1, спр. 14.

18. Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л.В. Білоус // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65–79.

19. ДАСО, ф. 1165, оп. 1, спр. 1.

20. Рожкова Л.І. Благодійність у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини) / Л.І. Рожкова // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Київ – Глухів, 2015. Вип. 8. – С. 248–253.

Рожкова Л.І. Деятельность этнических организаций помощи беженцам в годы Первой мировой войны (на материалах Сумщины)

В статье исследуются основные направления и формы деятельности этнических комитетов помощи беженцам в годы Первой мировой войны. Особое внимание уделено деятельности польских и еврейских благотворительных организаций, которые функционировали на территории Сумщины в указанный период.

Ключевые слова: Первая мировая война, этнические организации, благотворительная деятельность, беженцы, Сумщина.

Rozhkova L.I. Activities of the ethnic organizations of the help to refugees during the First World War. (on materials of Sumy region)

In article the main directions and forms of activity of ethnic committees of the help to refugees in the years of World War I are investigated. Particular attention is paid to the activities of Polish and Jewish charitable organizations acting on the territory of Sumy region in this period.

Key words: First World War, ethnic organizations, charity, refugees, Sumy region.

10.04.2016 p.

УДК 94(477):342.51(-024)«1917/1918»

О.М. Грибенко

ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЗА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкриваються особливості формування структури виконавчого органу влади Генерального Секретаріату в період Української Центральної Ради (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Досліджено етапи формування та особливості взаємодії виконавчого органу влади з українським парламентом. Проаналізовано процес формування вищих органів влади, який ґрунтувався на ідеї побудови власної державності.

Ключові слова: Генеральний Секретаріат, статут, департамент, «Статут генерального Секретаріату», «Заклик Генерального Секретаріату до громадян, урядовим і громадським установам», Кодифікаційна комісія, спеціальна Рада Генерального секретарства судових справ, відділи, столи.

На сучасному етапі розвитку незалежної України відбувається процес об'єктивного дослідження історії державотворчих процесів, висвітлюються події, що описують раніше невідомі та маловідомі факти. Чільне місце при цьому займають дослідження формування виконавчих органів влади та їх структури в добу національно-визвольної революції 1917–1921 рр.

Даною проблематикою займалися історики В.Ф. Верстюк [1], П.П. Гай-Нижник [2], Ю.В. Павленко та Ю.О. Храмов [3], П. Кислий та Ч. Вайз [4], В.Ф. Сергійчук [5], юристи О.Л. Копиленко та М.Л. Копиленко [6].

Метою даного дослідження є характеристика етапів формування виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату (Ради Народних Міністрів) та аналіз його структури у період діяльності Української Центральної Ради.

Після прийняття Центральною Радою першого Універсалу 10 червня 1917 р., що декларував початок створення певних засад автономії України, виникла потреба в організації виконавчого органу влади, який був сформований 15 червня та отримав назву Генеральний Секретаріат, який у своїй діяльності пройшов три етапи:

I – початковий етап (15 червня – 7 листопада 1917 р.);

II – етап отримання статусу міністерства (7 листопада 1917 р. – 11 січня 1918 р.);

III – спроба пристосування міністерств до потреби суверенізації країни (11 січня – 29 квітня 1918 р.)

15 червня 1917 р. Комітет Української Центральної Ради на своєму засіданні ухвалив створення нового органу – Генерального Секретаріату і передав йому виконавчі функції. Організація його внутрішньої роботи була наступною: уряд проводив засідання, які

поділялися на чергові, що проводилися не менш як раз на місяць, і надзвичайні – їх скликав Комітет «при нагальній потребі». У документах цього періоду він отримує статус виконавчого комітету Української Центральної Ради («Декларація Генерального Секретаріату» від 28 червня (10 липня) 1917 р.); відповідального перед Українською Центральною Радою (II Універсал); уряду (III Універсал), а відповідно до IV Універсалу Генеральний Секретаріат був трансформований у Раду Народних Міністрів.

Український уряд складався із генеральних секретарств на чолі з генеральними секретарями. Кількість генеральних секретарів то зменшувалась до 7-ми, то збільшувалась до 14-ти. У перший склад Генерального Секретаріату входило дев'ять членів: В. Винниченко – голова та генеральний секретар внутрішніх справ, П. Христюк – генеральний писар, Х. Барановський – генеральний секретар фінансів, С. Єфремов – генеральний секретар міжнародних справ, С. Петлюра – генеральний секретар військових справ, Б. Мартос – генеральний секретар земельних справ, В. Садовський – генеральний секретар судових справ, І. Тешенко – генеральний секретар освіти та М. Стасюк – генеральний секретар харчових справ [7]. Після проголошення першої декларації Генерального Секретаріату його склад розширився за рахунок нових членів: В. Голубова – генерального секретаря з питань шляхів, А. Зарубіна – генерального секретаря пошти та телеграфів, М. Рафія – генерального контролера, П. Стадницького – статс-секретаря у справах України при Тимчасовому уряді. Крім того, залишились незайнятими дві нові вакансії – генерального секретаря праці та генерального секретаря торгівлі і промисловості [3, с. 51].

16 (29) липня 1917 р. Мала Рада ухвалила «Статут Генерального Секретаріату», який М. Грушевський назвав «Першою Конституцією України». «Статут» визначав відносини Генерального Секретаріату з Українською Центральною Радою та її Комітетом (Малою Радою), структуру та порядок діяльності уряду, законодавчу процедуру, взаємодію Генерального Секретаріату з російським Тимчасовим урядом з питань ратифікації законопроектів, прийнятих Українською Центральною Радою та кодифікації видатків на потреби України. Генеральний секретаріат був підзвітним Малій Раді [8, арк. 10–12].

Після компромісних рішень Української Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії у серпні 1917 р. дію «Статуту» було замінено на «Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові» від 4 серпня 1917 р. Згідно з цим документом Генеральному Секретаріату надавалося право призначати працівників на урядові невиборні посади і контролювати їх діяльність в п'яти

українських губерніях – Київській, Подільській, Полтавській, Волинській, Чернігівській, а кількість генеральних секретарів було зменшено з 14-ти до 9-ти [9, с. 9–10].

Створений на чолі з В. Винниченком уряд мав опікуватись справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними та іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкалися. За час свого існування Генеральний Секретаріат провів понад 30 засідань, на яких було розглянуто близько 100 питань зовнішньої та внутрішньої політики. Уряд підготував проекти постанов Пленуму Української Центральної Ради про введення прогресивного оподаткування суддів у розмірі 25 % одноденного заробітку. На його засіданнях розглядалися питання судочинства, військового будівництва та інші.

12 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат розробив та затвердив Декларацію, яка розширила його повноваження, обмеженні «Інструкцією» Тимчасового уряду. Уточнювалась компетенція секретарств та Генерального Секретаріату в цілому [10, с. 323–327]. Офіційним друкованим органом уряду був «Вісник Генерального Секретаріату».

Із початком другого етапу (7 листопада 1917 р. – 11 січня 1918 р.) секретарства отримали статус центральних органів виконавчої влади УНР і процес їх організації значно прискорився. Головною ланкою у їх структурі стали департаменти, які поділялися на відділи та столи. Проблему матеріально-технічного забезпечення секретарств уряд вирішував за допомогою централізації цього процесу, а також шляхом реквізицій.

22 листопада 1917 р. уряд ухвалив законопроект про державні інституції в УНР. Водночас згідно з рішенням Генерального секретаріату урядовим службовцям, за винятком генеральних секретарів, заборонялося «одночасно бути і членами Центральної Ради», а також було визнано «принципально небажаним, щоб генеральні секретарі і служачі Генерального секретаріату займали одночасно посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах» [2, с. 37–44].

З утворенням Генерального Секретаріату було розпочато процес розмежування законодавчої та виконавчої влад. Наприкінці грудня 1917 р. для вирішення питань внутрішнього характеру, розробки законопроектів, координації діяльності генеральних секретарів та поліпшення праці Генерального Секретаріату в цілому був утворений Малий Генеральний Секретаріат з товаришів генеральних секретарів. 24 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.) до секретарства судових справ був поданий «Статут Малу Секретаріату», розроблений товаришем секретаря продовольчих справ

Д. Коліухом. Згідно цього документу до Малу Секретаріату з правом вирішального голосу входили товариші генеральних секретарів. Останні вибирали голову та двох його заступників. Завданням Малу Секретаріату було: «...а) установлення планів і регулювання господарського та культурного життя Української Народної Республіки; б) розробка проектів штатів і обрахунків, що склалися окремими секретарствами; в) подання справ, що розглядалися на засіданнях генерального Секретаріату» [11, с. 470]. Висновки Малу Секретаріату доводилися до відома на засіданнях Генерального Секретаріату його головою, причому при розгляді справи він мав право вирішального голосу. Малий Секретаріат збирався два рази на тиждень.

Третій етап (11 січня – 29 квітня 1918 р.) характеризується спробами уряду пристосувати систему центральних органів виконавчої влади до потреб суверенної держави. У міністерствах були створені нові департаменти, деякі передані до інших відомств. Планувалося створити нове міністерство постачання і торгу, скасувати Генеральне писарство, уточнити структуру міністерств, уніфікувати штатні розклади, встановити єдині оклади співробітників.

Варто проаналізувати роботу Генерального Секретаріату на прикладі одного із його міністерств – секретарства судових справ (після IV універсалу – генеральне секретарство юстиції).

Після прийняття Центральною Радою відомої «Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» (VI сесія Української Центральної Ради, 17 серпня 1917 р.) склад Генерального Секретаріату був скорочений до 7-ми, у тому числі було вилучено секретарство судових справ.

Після жовтневого перевороту у Петрограді Українська Центральна Рада доповнила склад Секретаріату 7-ми секретарствами, проголосивши про це у «Відозві Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ» 3 листопада 1917 р. [12, с. 5–7]. В документі секретарство судових справ іменувалося генеральним секретарством юстиції.

В середині грудня 1917 р. секретарство судових справ виробило документ під назвою «Завдання Генерального Секретаріату в судових справах» [12, с. 23], яким визначалася його внутрішня структура та основні завдання роботи. Згідно документа секретарство складалося з Генерального секретаря судових справ, який очолював Малу Раду секретарства судових справ, до структури якої входили канцелярії Генерального секретарства судових справ, I–II департаментів, тюремної управи, межової управи. При секретарстві також мала працювати спеціальна Рада та Кодифікаційна комісія.

За цим документом Генеральний секретар судових справ одночасно виконував обов'язки Генерального Прокурора Української Народної Республіки. Товариші генерального секретаріату заміщали його під час хвороби, або інших причин, чи у визначеному самим секретарем колі справ.

Перший департамент секретарства мав займатися справами змін або скасування судових установ та судових посад, статистикою, складанням законопроектів та інструкцій. До обов'язків Другого департаменту належали справи персонального складу судових установ та нагляд за їх роботою і ревізії; господарські, бухгалтерські, статистичні та архівні справи секретарства. Канцелярія секретарства мала реєструвати всі справи, що надходили до установи, та розподіляти їх по департаментам. Тюремна та Межова управи ще тільки мали організовуватись.

Спеціальна Рада секретарства судових справ мала складатися з постійних членів (співробітників, представників адвокатури, суддів), юрисконсульта, експертів для складання висновків з різних питань юридичного характеру. Рада мала право дорадчого голосу в секретарстві.

Кодифікаційна комісія створювалася для загального перегляду російського законодавства, яке мало чинність на всій території УНР. Також вона займалася виробленням плану видання загального зводу законів УНР; підготовкою законопроектів з цивільного права, кримінального права і процесу; редагуванням законопроектів, підготовлених іншими генеральними секретарствами. Комісія складалася з 6-ти постійних членів і 6-ти запрошених співробітників. Для тимчасової роботи в комісії вона мала право залучати членів судових установ, прокуратури, адвокатури, нотаріату.

В першій половині листопада 1917 р. Українська Центральна Рада почала вирішення важливого питання про порядок внесення законопроектів. 12 листопада 1917 р. Малою Радою було ухвалено рішення про утворення спеціальної комісії з представників всіх фракцій Центральної Ради для розгляду законопроектів, що вносилися Генеральним Секретаріатом до Української Центральної Ради в негайному порядку. 16 листопада 1917 р. Малою Радою був затверджений склад комісії, що отримала назву «Комісія законодавчих внесень». До неї увійшло 6 осіб від фракції української соціалістичної демократичної партії, 3 від української партії соціалістів федералістів, а також 10 осіб від інших фракцій.

Отже, згідно проекту ухвали Української Центральної Ради про порядок видання законів УНР (22 листопада 1917 р.), право вносити законопроекти на розгляд Ради мали Президія Центральної Ради, фракції Ради, члени Ради (неменше 30), Генеральний секретаріат, органи самоврядування, громадяни УНР в кількості не менше 100 тис. чоловік [13].

Законопроект мав надійти на розгляд у комісію законодавчих внесень або одразу розглядатися Центральною Радою. Комісія мала вносити виправлення в законопроект та готувати проект ухвали для Центральної Ради. В разі прийняття законопроекту останній ставав чинним з дня ухвали Радою. Закони також мали друкуватися в офіційному органі Генерального Секретаріату.

Постановою Секретаріату від 18 грудня 1917 р. вводилося обов'язкове проходження всіх законопроектів, складених окремими секретарствами, чи таких, які намічались до внесення на обговорення Генерального Секретаріату, через канцелярію Генерального Секретаріату. Після ухвали проекту урядом, канцелярія мала посилати його до Президії Центральної Ради.

За Конституцією УНР (29 квітня 1918 р.) вищою виконавчою владою проголошувалася Рада Народних Міністрів, що мала поряdkувати всіма справами, які залишалися поза межами діяльності установ місцевого самоврядування або стосувалися всієї України, координувати і контролювати діяльність місцевих установ, але не втручатися при цьому у їх компетенцію, допомагати їм у випадках, коли вони про це просять. Уряд мав отримувати свої повноваження від Установчих Зборів і звітуватися перед ними [4, с. 140].

Формування Ради Народних Міністрів покладалось на Голову Установчих Зборів за порозумінням із «Радою Старшин Зборів», після чого її склад, кількість та посади затверджувались на Установчих Зборах. Депутатські запити до уряду в цілому й окремих міністрів могли подаватися через президію Зборів, фракціями і групами депутатів числом не менш як 15 чоловік. Але останні мали ставитися на голосування, і лише після підтримки їх сесією міністри самі або через своїх представників були зобов'язані дати відповідні пояснення протягом тижня на Зборах [5, с. 247]. На засіданнях українського уряду розглядалися питання судочинства, військового будівництва та інші.

Таким чином, логічним перетворенням у життя I Універсалу було заснування першого уряду відродженої української державності – Генерального Секретаріату. В основі його діяльності лежала добра воля та довіра. В його розпорядженні не було ні єдиного солдата, він не мав права призначати чи звільняти урядовців, не накладав податків і не мав ніяких грошей. Проте, Генеральний Секретаріат мав велику моральну силу в розбудові незалежності української держави.

Посилання

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада – Навчальний посібник / В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1998. – 341 с.
2. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.

3. Павленко Ю.В., Храмова Ю.О. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю.В. Павленко, Ю.О. Храмова. – К.: Манускрипт, 1995. – 261 с.

4. Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайс. – К.: Абрис, 2000. – 416 с.

5. Сергійчук В.Ф. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках – К.: ПЗОВ «Спілка», 2000. – 400 с.

6. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917–1920 рр.: Навч. посіб. / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 208 с.

7. Народна воля. – 1917. – 17 червня.

8. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 10–12.

9. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. Серпень. № 21. С. 9–10.

10. Українська Центральна Рада: Збірник документів матеріалів. У 2-х т. [За ред.] П.П. Толочко та ін.: НАН України. К.: Наукова думка, 1996 – (Пам'яті історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упор. В.Ф. Верстюк та ін.; від. Ред. В.А. Смолій, 1996 – 508 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1063, оп. 3, од. зб. 1, арк. 63.

12. Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920 рр.) / В.О. Кондратюк. – Л.: Лісотехнічний інститут ім. П.С. Погребенька, 1992. – 99 с.

13. Розклад роботи Малої Ради і її Комісій // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917. – Листопад. – № 19.

Грибенко А.Н. Формирование структуры исполнительной власти периода Украинской Центральной Рады. Исторический аспект

В статье раскрываются особенности формирования структуры исполнительного органа власти Генерального Секретариата в период Украинской Центральной Рады (июнь 1917 – апрель 1918 гг.) Исследованы этапы формирования и особенности взаимодействия исполнительного органа власти с украинским парламентом. Проанализирован процесс формирования высших органов власти, который основывался на идее построения собственной государственности.

Ключевые слова: Генеральный Секретариат, Устав, департамент, «Устав генерального Секретариата», «Воззвание Генерального Секретариата к гражданам, правительственным и общественным учреждениям», Кодификационная комиссия, специальный Совет Генерального секретариата судебных дел, отделы, столы.

Hrybenko O.M. Formation of the executive branch of the Ukrainian Central Rada period. The historical aspect

The article reveals the peculiarities of the structure of the executive authority of the General Secretariat in the period of the Ukrainian Central Rada (June 1917 – April 1918.) Studied the stages of formation and interaction of the executive authority of the Ukrainian parliament. It analyzes the process of formation of the higher authorities, which was based on the idea of building their own statehood.

Key words: General Secretariat, Charter Department, «the General Secretariat of the Charter», «Appeal to the General Secretariat of the citizens, the government and public institutions», codification commission, a special Council General secretaryship of cases, sections, tables.

09.03.2016 р.

УДК 94+908(477):317«1917/1919»

**Мірошніченко О.М.
Каравайко С. С.**

ГЛУХІВЩИНА У ПЕРІОД 1917–1919 РОКІВ ЗА СПОГАДАМИ ВАСИЛЯ РОМАНОВИЧА КОВАЛЬЧУКА

У статті вперше публікуються спогади секретаря та військового керівника першого Есманського волосного військово-революційного комітету В.Р. Ковальчука, який був активним учасником більшовицького руху на Глухівщині в 1917–1919 рр.

Ключові слова: Глухів 1917–1919 рр., Циганок, Студенок, більшовик, німці, 175 Батурицький полк.

Період 1917–1920-х років займає особливе місце в історії України. Внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. почалася війна між більшовиками і представниками антибільшовицького руху. Незважаючи на пряме військово-протистояння, ця війна отримала брехливий статус громадянської, поширившись на значній території тогочасної Російської імперії. Не обійшла стороною війна і Глухівщину.

Не беручи до уваги значну кількість документальних джерел, присвячених становленню більшовицької влади на Сумщині, дотепер немає повноцінного дослідження по даній темі. В радянський період навмисно замовчувалася реальна причина братовбивчої війни і її наслідки: насильницька колективізація і мобілізація, продовольчі заготівлі і голод, масові вбивства військових і цивільного населення.

Процес декомунізації в Україні не може відбуватися без історичної аргументації лише на основі президентських указів та розпорядчих документів Верховної Ради. Тільки об'єктивна подача документів про так звану «громадянську війну» може змінити свідомість і ставлення громадян України до причин виникнення Радянського Союзу.

Радянські історики дуже обережно підходили до означеної теми. Якщо рання «совкова» преса могла дозволити писати про невинуваті жорстокі дії більшовицької влади і Червоної Армії, то згодом ці публікації були вилучені. Вже в академічних виданнях «Історія робітничого класу Української РСР» [1], «Гражданская война на Украине 1918–1920» [2], над якими працювали десятки радянських науковців, складний процес боротьби українського народу за незалежність подавався як банальна класова війна. Серед документалістів, які досліджували антибільшовицький рух у 20-х роках ХХ ст., слід відзначити роботи Г.М. Іванушенка [3; 4; 5]. Події 1917–1920-х років на Глухівщині висвітлені у працях В.І. Белашова [6; 7; 8; 9; 10]; С.І. Білокопя [11], В.Г. Гурби [12], В.В. Заїки [13], Ю.О. Коваленка [14; 15] та ін.

При дослідженні даної теми важливої ролі на-

бувають писемні джерела та спогади, щоденники, листи безпосередніх учасників тих подій: історика М.П. Василенка [16], білогвардійського офіцера В. Бурятинського [17], доньки глухівського доктора Феофана Пашкевича [18; 19; 20; 21] тощо. Серед друкованих видань на увагу також заслуговують мемуари офіцерів-денікінців, яким прийшлося емігрувати за кордон: С.В. Волкова [22], В.Н. Звегенцова [23], Г.А. Гоштовта [24], С.І. Мамонтова [25].

Спогади Василя Романовича Ковальчука – це неопублікована робота під назвою «История села Студенка» (1965 р.). Машинопис починається з фотографії автора і складається з п'яти розділів: «Местность и название поселения», «Закрепощение казацкой вольницы в с. Студенке», «Отмена крепостной зависимости», «1905–1907 гг. в с. Студенке», «Город Глухов до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 года», «Великая Октябрьская социалистическая революция 1917 г. на Глуховщине». В кінці вміщено вісім дотатків та післямова. Ми вводимо до наукового обігу лише один з розділів, присвячений подіям 1917–1920 рр., у якому описується роль с. Студенка і його мешканців у військових заворушеннях на Глухівщині.

Текст поданий мовою оригіналу зі збереженням авторської орфографії і пунктуації.

«По зову Владимира Ильича ЛЕНИНА «Долой войну», с фронта возвращались в село, измученные империалистической войной, солдаты-большевики; среди них прибыл на родину матрос Балтийского фронта Цыганок Василий Емельянович, рождения 1892 года.

В значительно короткий срок тов. Цыганок В.Е. организовал студенецких большевиков на борьбу за власть Советов. Василий Емельянович Цыганок говорил: «Недостаточно того, что мы овладели землей и инвентарём помещиков Александровских, но чтобы все это удержать за собой, необходимо взять в свои руки всю власть сверху донизу, только это и гарантирует свободу трудовому народу».

Революционная деятельность тов. Цыганка В.Е. скоро стала известна Глуховскому уездному СРС депутатов. В составе Глуховского СРС депутатов, к этому времени, в большинстве состояли из контрреволюционных элементов, хотя они и называли себя «революционерами». Трофименко, владелец паровой мельницы, крупорушки, маслобойного завода и около тысячи десятин земли; Литвинов А.Д. и Пух – купцы первой гильдии и землевладельцы (хутор Пуха против РТС), адвокат Пех с группой офицеров-монархистов, во главе всех этих «социалистов» стоял крупный помещик, вице-губернатор Черниговской губернии Амосов В.М. – назвал себя либералом.

В таком составе Глуховскому уездному Совету РКС депутатов интересы трудового народа были

чужды, хотя они и называли себя блюстителями революционного порядка, какие решили: немедленно навести порядок в с. Студенок, выслал туда вооруженный отряд конной милиции во главе с начальником милиции Крохиним, поручив ему восстановить экономию помещика Александровича, т. е. вернуть ему землю и инвентарь, которые уже были распределены между крестьянами с. Студенка.

В последних числах ноября 1917 года начальник Глуховской уездной милиции Крохин с вооруженным отрядом конной милиции в количестве 20-ти всадников прибыл в село Студенок, сельский совет которого помещался в это время в помещении старой школы и потребовал тов. Цыганка В.Е. и других. Т. к. Цыганок В.Е. в это время находился в с. совете, Крохин предъявил ему решение Глуховского уездного Совета РКС депутатов о восстановлении экономии Александровича и аресте нарушителей революционного порядка, т. е. Цыганка и других.

Но тов. Цыганок В.Е. был не из робких, его мощная фигура наделена большой физической силой и отвагой. Он вплотную подошел к его отряду, приказал: немедленно возвратится откуда приехал и доложить, что он, Цыганок, лично явится к Амосову и Трофименко. Так ни с чем Крохин с отрядом милиции уехал.

Тов. Цыганок В.Е. приступил к немедленному вооруженному наступлению на г. Глухов для ликвидации контрреволюционного Совета и восстановления Советской власти, отражающей интересы трудового народа. Для этого во все ближайшие села были посланы посланцы с обращением Студенецкого с. совета поддержать его в борьбе с контрреволюцией за власть трудового народа.

26-го декабря 1917 года под руководством тов. Цыганка В.Е. было проведено собрание в с. Студенке с представителями от сел: Студенок – Цыганок Василий Емельянович, Власов Григорий Сергеевич, Волочук Иван Антонович, Кухтей Кузьма Михайлович и мн. др; Бачевск – Шумицкий Иван Иванович, Фильченко Афанасий Захарович; Суходол – Прохода Иван Петрович; Гирич – Борачев Евгений Михайлович; Белокопытово – Ткаченко Степан Семенович; Береза – Тищенко Иван Иосифович, Негрей Митрофан Гаврилович; Обложки – Гетманенко Константин Ефимович; Коренек – Новиков Тихон; Полошки – Прегара Ефим Иванович; Литвиновичи – Павловский Михаил Иванович; Ярославец – Филобок Петро Степанович и другие.

По докладу тов. Цыганка В.Е. было принято постановление о вооруженном наступлении 31 декабря 1917 года на Глухов. Командование всеми вооруженными силами было возложено на тов. Цыганка. После собрания он отправился в штаб командования войск южного заслона Российской Социалистической Федеративной Советской Республики Белополье-Ворожба с

просьбой об отпуске вооружения для борьбы с буржуазией. Просьбу большевиков командование удовлетворило, отпустив вооружение, которое Цыганок доставил в ночь 31 декабря 1917 г. с/ст. на ж.д. ст. Заруцкое, где и было роздано наступавшим на Глухов большевикам.

В это время на ж.д. ст. Глухов прибыло нескольких вагонов товарняка с броневином, в каждом вагоне находился вооруженный отряд «Курінь смерті», около 150 человек. Как только остановился состав с броневином, по команде тов. Цыганка В.Е. весь состав с броневином был атакован студенецкими большевиками и тут же разоружен.

В это время с города открылась беспорядочная стрельба; на эту стрельбу студенецкие большевики отвечали дружными залпами, чем деморализовали контрреволюционеров, которые узнав о разоружении «Куріня смерті» в панике бросились спасаться бегством, а их защитники также последовали примеру своих руководителей.

1-го января, к 10-ти часам утра 1918 года, уездный город Глухов был занят большевиками.

Часть депутатов контрреволюционного Совета разбежалась, а его руководители Амосов, Трофименко и др. были расстреляны.

2-го января 1918 года Глуховский Военно-революционный комитет был избран в составе под председательством тов. Цыганка В.Е.

Через несколько дней, 18-го января 1918 г., мы понесли тяжелую потерю; трагически погиб от взрыва бомбы наш организатор-большевик Цыганок Василий Емельянович.

После трагической смерти председателя Глуховского уездного Военно-Революционного Комитета Цыганка Василия Емельяновича Председателем Глуховского уездного Военно-Революционного Комитета был избран рабочий-коммунист Власов Григорий Сергеевич.

В конце января 1918 года в Глухов, в штаб-квартиру, возвращался с фронта 175-пехотной Батурицкий полк, в составе которого большинство офицеров настроены были против большевиков и враждебно относились к Глуховскому ВРК. Этим воспользовались уцелевшие после 1-го января 1918 г. местные контрреволюционные элементы, с которыми на сговор пошел 175-Батурицкий полк для объединения общих сил на ликвидацию большевистского Военно-Революционного Комитета.

Замыслы местной контрреволюции были известны ВРК, и студенецкие большевики были наготове, но силы были далеко неравными по оснащению вооружением. Глуховская контрреволюция имела ввиду использовать вооружение 175 пех. Батурицкого полка, который имел батарею с шести орудий 72 мм и более 40 станковых пулеметов с достаточным количеством боеприпасов, чего у студенецких большевиков,

кроме винтовок, не было.

Глуховский Совет обратился с просьбой к командованию войсками Южного фронта Российской Федеративной Социалистической Республики оказать нам помощь вооружением для разоружения 175-го пех. Батурицкого полка.

Тов. Северс на нашу просьбу откликнулся по-людски как большевик и отрядил в распоряжение Глуховского Совета Рославский отряд в числе семидесяти человек при двух полевых (*не розбірливо*) мм орудиях и боеприпасами, который и прибыл на близлежащую ж. д. станцию Заруцкое 20 февраля 1918 г. В ночь на 18 февраля 1918 г. Глуховская контрреволюция внезапно заняла здание ВРК, арестовала несколько человек депутатов Совета Кухтея Козьму Мих., Павловского и других, а также охрану. Оставшийся на свободе председатель Глуховского ВРК тов. Власов Григорий Сергеевич утром 21 февраля 1918 г. прибыл в с. Студенок, а в ночь на 22 февраля 1918 г. студенецкие и рославские большевики числом около 400 человек выступили на Глухов для освобождения арестованных депутатов Совета, охраны и восстановления революционного порядка в г. Глухове и уезде.

22 февраля. Ночь. Темно. Шел мокрый снег. К утру морозящий туман. Впереди на десяток метров ничего не было видно. Большевики подошли к городу Глухову на расстоянии до 4 км. Здесь была захвачена разведка Глуховской контрреволюции.

Узнав от разведки о силе и местах расположения огневых позиций, большевики продолжали двигаться вперед. На расстоянии 2 км не доходя до Глухова нас стали обстреливать артиллерийским огнем, но снаряды ложились в беспорядке, как видно командование артиллерии не имело точной цели.

Большевики приняли боевой порядок, рассыпались в цепь и продолжали двигаться вперед. Туман стал рассеиваться.

На горизонте показались шпили городских церквей. Наши артиллеристы установили свои орудия и первым залпом заставили замолчать артиллерию контрреволюции (со слов командира батареи поручика Зеленецкого «первые два снаряда большевиков легли на нашу батарею, я был ранен, прислуга батареи в панике разбежалась, батарея замолчала, я ушел на перевязку»).

Наши артиллеристы продолжали громить огневые точки контрреволюции, а когда замолчала их батарея, цепь большевиков поднялась в атаку и на ходу мощными залпами поражала опорные огневые точки контрреволюционеров, которые в панике бросили ружья и пулеметы, спасались бегством.

К вечеру 22 февраля 1918 г. Глухов с боем был взят большевиками, освобождены арестованные депутаты Совета и охраны.

К утру 23 февраля 1918 г. Глуховская контрреволюция была ликвидирована, большевикам доста-

лись большие трофеи: 72 мм батарея, 42 станковых пулемета с достаточным количеством боеприпасов и много другого военного имущества. 175 пехотный Батуринский полк прекратил свое существование.

Наши потери: убиты 2 человека: Федик Иван Александрович 18-ти лет, Абрамчук Ефим Ксенофонович 18-ти лет. Несколько человек легко ранены.

24 февраля 1918 г. Глуховский ВРК возобновил нормальную работу в городе и уезде.

Казалось наступило время затишья, но не долго пришлось мирно трудиться. Украинские националисты оторвались от народа. Продали Украину немецким капиталистам, призвав на Украину для поддержания порядка эксплуататоров.

В первой половине апреля 1918 г. оснащенная всеми новейшими видами вооружения немецкая армия заняла г. Глухов. Отдельные воинские соединения, защищавшие каждую пядь своей родной советской земли, вынуждены были отходить за линию нейтральной зоны для формирования. Отошли и студенецкие большевики.

16 апреля 1918 г. в четыре часа утра Студенок был внезапно окружен многочисленным отрядом конных и пеших немцев, вооруженных станковыми пулеметами и автоматами. Ограбили село и расстреляли в упор 14 человек: Воловик Ефим Степанович 35 лет; Лысенко Федор Карпович 25 лет; Бадулин Артем Петрович 25 лет; Данильченко Федос Трофимович 15 лет; Сенченко Василий Данилович 27 лет; Ляшко Макар Максимович 20 лет; Волончук Иван Антонович 25 лет; Гордейчук Иван Сергеевич 28 лет; Есликовский Иван Андреевич 20 лет; Боков Стефан Лазаревич 40 лет; Самойленко Стефан Иванович 30 лет; Троша Егор Мартынович 22 года; Абрамчук Аврам Иванович 37 лет; Марушенко Максим Петрович 16 лет.

Также утром 16 июня 1918 г. повторили подобную атаку. К 8 часам утра на месте цветущего села Студенка все сожгли, остались разрушенные печи и семь расстрелянных обгоревших трупов: Гордейчук Семен Васильевич 40 лет; Бадулин Петр Герасимович 50 лет; Чаус Иван Афанасьевич 40 лет; Лысенко Василий Михайлович 40 лет; Янчук Крисан Ефимович 35 лет; Волончук Константин Антонович 26 лет, Чаус Мария Назаровна 14 лет.

Также погибли от рук контрреволюционеров в 1918 г. – расстреляны в разное время: Еременко Андрей Николаевич 29 лет; Гордейчук Григорий Николаевич 26 лет; Шинкаренко Кирил Дмитриевич 35 лет; Милка Василий Константинович 18 лет; Муженко Алексей Алексеевич 24 года; Милка Иван Петрович 22 года; Троша Иван Григорьевич 30 лет; Косенко Никита Петрович 20 лет; Обливанец Павел Александрович 45 лет.

Оставшиеся в живых старики и дети остались без крова, одежды и куска хлеба.

Крик и слезы беззащитных сирот, стоны беспо-

мощных стариков отозвались в сердцах обгаренных кровью студенецких большевиков, находившихся за линией нейтральной зоны. Они снова ринулись в неравный бой с украинской контрреволюцией и 29 июля 1918 г. в четыре часа утра четыре отважных большевика: Ковальчук Василий Романович, Чуга Илья Антонович, Чуга Алексей Антонович и Волончук Прохор Григорьевич, выступили в неравный бой с отрядом нац. бандитов около сорока человек, грабивших скот. Бандиты были обращены в бегство, а угнанный скот был отбит у бандитов в четырех км за селом и возвращен хозяевам.

Отвага четырех большевиков вернула веру в силу и непобедимость студенецких большевиков.

К вечеру 29 июля 1918 г. был организован вооруженный отряд в числе восьмидесяти человек; командиром отряда был избран тов. Ковальчук Василий Романович.

На утро 30 июля отряд приступил к устройству укреплений огневой позиции на подступах к сожженному селу Студенку со стороны Глухова и Эсмани (в Эсмани была вооруженная кулацкая организация во главе с кулаками – Мажуга Н.С., Горовой И.Н., Ващенко М.И., и др., которые держали связь с немецкой комендатурой г. Глухова).

Ночь и день рылись окопы в рост человека и устраивались блиндажи на опорных пунктах, одновременно была отправлены посланцы к Военно-Революционному Комитету нейтральной зоны с просьбой оказать помощь студенецким большевикам оружием и боеприпасами.

Просьба наша была удовлетворена, мы получили достаточное количество винтовок и два станковых пулемета, чем обеспечен был наш отряд, выросший к этому времени более чем в сто восемьдесят человек – 187 человек.

16 ноября 1918 г. наш отряд получил приказание от штаба ВРК нейтральной зоны прикрывать левый фланг пятого повстанческого полка, наступавшего на Глухов.

18 ноября 1918 г. пятый повстанческий полк в соединении с другими частями и отрядами овладел городом Глуховом, разгромил немецкий гарнизон и местную контрреволюцию.

3 декабря 1918 г. был избран Глуховский уездный Военно-Революционный Комитет в составе: под председательством большевика-коммуниста Ничмони Ивана Федоровича, секретарь Шумицкий Иван Иванович, военный комиссар Петров Иван Митрофанович.

4 декабря 1918 г. Ковальчук В.Р. был вручен мандат на проведение выборов сельских Военно-Революционных Комитетов на территории бывшей Эсманской волости, чтобы избрать Эсманский волостной ВРК.

12 декабря 1918 г. в с. Эсмани, в помещении новой школы, состоялось собрание представителей сельских ВРК Эсманской волости, где и был

избран первый Эсманский волостной Военно-Революционный Комитет в составе: председатель – Демиденко Василий Фомич, секретарь – военный руководитель – Ковальчук Василий Романович, Степаненко Иван Семенович – зав. зомотделом, Иванцов Николай – его заместитель, Черненко Дмитрий Иванович – зав. продотделом, Свистельников М. – зав. соцобеспечения.

Первоочередная работа Военно-Революционного Комитета состояла в немедленном проведении учета имущества, т. е. строений, инвентаря, скота, продовольствия и фуража, оставшегося на территории волости от бывших владельцев, ушедших с врагами советской власти.

Оказавшееся в наличии продовольствие и фураж в необходимом количестве был передан для снабжения РККА, а также распределялись среди беднейшего населения волости. Кроме сего была проведена работа по учету земельной площади в пределе границ каждого населенного пункта с таким расчетом, чтобы к началу полевых работ весной 1919 г. пахотные земли и сенокосы были распределены по наличию живых душ. Одновременно проводились учет населения, военнообязанных, лошадей и транспортов, а также мероприятия по оказанию материальной помощи беднейшему населению волости. Наряду с этим проводилась культурно-массовая работа среди сельского населения по укреплению Советской власти. Со всеми работами Эсманский волостной ВРК справлялся неплохо.

14 сентября 1919 г. в г. Глухов ворвались банды генерала Деникина, а через несколько дней была оккупирована деникинскими бандами и Эсманская волость. Все дела и аппарат волостного ВРК был эвакуированы вглубь России в полном порядке.

По оккупированным Деникиным населенным пунктам Эсманской волости прокатился грабеж продовольствия, фуража и одежды с висельницами и расстрелами беднейшего населения, из которого были организованы отряды бедноты для борьбы с врагами Советской власти. Один из таких отрядов был захвачен врасплох конницей Деникина в числе 70-ти человек около деревни Липки, Севского уезда, б. Орловской губ.

Бандиты сняли со всех 70 человек одежду и обувь, в одном исподнем белье босых гнали день и ночь в холодную ноябрьскую пору. Падал мокрый снег. Пригнали их в Глухов и расстреляли в лощине около еврейского кладбища. Но недолго деникинские банды господствовали.

19 ноября 1919 г. штаб бандитов стал покидать Глухов, а к концу ноября ни одного деникинского бандита на территории Эсманской волости не было.

РККА совместно с беднейшим населением Украины окончательно разбили деникинских бандитов».

Машинопис «История села Студенка» потребує

видання у повному обсязі. На нашу думку, відверта розповідь Василя Ковальчука про насильницьке становлення більшовицької влади на Україні стала причиною заборони видання «Истории». Незважаючи на втрату актуальності основного задуму автора – «вікової класової боротьби», – ця робота містить великий фактичний матеріал, цікавий історикам, генеалогам, краєзнавцям.

Посилання

1. Гуржій І.О. Історія робітничого класу Української РСР. Том II / І.О. Гуржій / – К.: «Наукова думка», 1967. – 510 с.
2. Короливский С.М. Гражданская война на Украине. Том II / С.М. Короливский / – К.: «Наукова думка», 1967. – 920 с.
3. Іванущенко Г.М. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т. 1 / Г.М. Іванущенко / – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. – 340 с.
4. Іванущенко Г.М. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: Т. 1 / Г.М. Іванущенко / – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 280 с.
5. Іванущенко Г.М. Українська революція 1917–1920 рр. в листах та газетах / Г.М. Іванущенко / – Суми: Видавництво «Ярославна», 2005. – 88 с.
6. Белашов В.І. Глухів у роки першої світової війни, української революції і громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 1 (7). – С. 3.
7. Белашов В.І. Глухів у роки першої світової війни, української революції і громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 3 (9). – С. 3.
8. Белашов В.І. Глухів у роки першої світової війни, української революції і громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 4 (10). – С. 3.
9. Белашов В.І. Глухів у роки першої світової війни, української революції і громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 5 (11). – С. 3.
10. Вечерський В.В., Белашов В.І. Глухів / В.В. Вечерський, В.І. Беланов / – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
11. Білокінь С.І. Глухівська трагедія / С.І. Білокінь // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2009. – № 2. – С. 159–167.
12. Гурба В.Г. Дубовичі. Історико-краєзнавчий нарис / В.Г. Гурба / – К.: Бізнесполіграф, 2012. – 280 с.
13. Заїка В.В. Спогади про Глухів у листах О.О. Гільдуніної (Шапоріної) / В.В. Заїка / Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2007. – 214 с.
14. Коваленко Ю.О. 175-й стрілецький Батури́нський полк // Соборний майдан. – 2010. – № 1(37). – С. 6.
15. Коваленко Ю.О. Щоденник білогвардійського офіцера (із спогадів учасників «Білого руху», опублікованих у Парижі в 1944 р.) // Соборний майдан. – 2009. – № 1 (31). – С. 6–7.
16. Василенко М.П. Вибрані твори у 3 т: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко / – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2012. – 720 с.
17. Мірошніченко О.М. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В.Бурятинського) / О.М. Мірошніченко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Глухів–Київ, 2015. – 257 с.
18. Назарова В.В., Мірошніченко О.М. Феофан Пашкевич в споминах дочки Евы // Соборний майдан. – 2014. – № 3 (63). – С. 4–5.
19. Назарова В.В., Мірошніченко О.М. Феофан Пашкевич в споминах дочки Евы // Соборний майдан. – 2014. – № 4 (64). – С. 4–5.
20. Назарова В.В., Мірошніченко О.М. Феофан Пашкевич в споминах дочки Евы // Соборний майдан. – 2014. – № 5 (65). – С. 4–5.
21. Назарова В.В., Мірошніченко О.М. Феофан Пашкевич

в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – № 6 (66). – С. 3–5.

22. Волков С.В. Офицеры российской гвардии в Белой борьбе / С.В. Волков / . – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – 815 с.

23. Звезгинцов В.Н. Кавалергарды в Великую и гражданскую войну 1914–1920 гг. / В.Н. Звезгинцов / . – Париж: Военно-историческое издательство «Танаис», 1966. – 206 с.

24. Гоштовт Г.А. Кирасиры Его Величества 1916, 1917 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://grwar.ru/library/Goshtovt-Kirasiry_III/index.html?PHPSESSID=f0504adba42e0262ee75c0e8655da360

25. Мамантов С.И. Походы и кони (Записки поручика). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elan-kazak.ru/sites/default/files/IMAGES/ARHIV/Memuar/mamantov/mamantov.pdf>

Мирошниченко А.Н., Каравайко С.С. Глуховщина в период 1917–1919 годов из воспоминаний Василия Романовича Ковальчука

В статье впервые публикуются воспоминания секретаря и военного руководителя первого Эсманского волостного военно-революционного комитета В.Р. Ковальчука, который был активным участником большевистского движения на Глуховщине в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: Глухов 1917–1919 гг., Цыганок, Студенок, большевик, немцы, 175 Батурицкий полк.

Miroshnychenko O.M., Karavaiko S.S. Hlukhiv during 1917-1919 from Vasyl Romanovych Kovalchuk's memoirs

In article it is for the first time published memoirs of the secretary and the military head of the first Esmansky volost revolutionary-military committee V.R. Kovalchuk who was an active participant of the Bolshevik movement in Hlukhiv region in 1917–1919.

Key words: Hlukhiv 1917–1919, Tsyhanok, Studenok, Bolshevik, Germans, 175 Baturynskiy regiment.

15.04.2016 р.

УДК 94(477):303.422 П.Ващенко

В.Д. Кириєвський

ПЕТЛЮРІВЕЦЬ ПИЛИП ВАЩЕНКО

У статті на основі архівних матеріалів, фотодокументів та авторських публікацій аналізується революційна антибільшовицька діяльність на теренах Сіверщини петлюрівця Пилипа Ващенка.

Ключові слова: Глухівська округа, повстанці, петлюрівці, ващенківці, клишківці, більшовики, чекісти, комсомольці, комуна, сільрада.

20 листопада 2014 року на Хрещатику в Українському домі у Києві відкрилася виставка «Опір геноциду», присвячена повстанському руху українських селян 1920-х років, страх перед яким змусив Сталіна і його оточення вдатися до Голодомору-геноциду 1932–1933 років. На виставці були представлені розсекречені архівні документи Служби безпеки України, щоденники очевидців,

Рис. 1. Батьківська хата Ващенка в селі Клишках

фотографії та малюнки. Найвідомішим фотодокументом, як видно з кореспондентських репортажів та інтернетівських видань, стала фотографія сіверського повстанця Пилипа Григоровича Ващенка (1898–1928). Його повстанський загін, за висновком міліцейської публікації в окружній глухівській газеті «Червоне село» за 28 квітня 1928 р., знищував найзапекліших комуністів на території Глухівщини та Конотопщини протягом восьми років [12]. Виходить, що Ващенко є на сьогодні найтривалішим, за терміном діяльності, отаманом повстанського руху в Україні 1920-х років. Звідки й хто цей Ващенко та якими були його політичні погляди та збройні дії йде мова в цій статті.

Пилип Григорович Ващенко народився 1898 р. в селі Клишках Кролевецького повіту Чернігівської губернії [12]. Батьківська хата стоїть і досі на так званій в народі Ковбасівці (нині вулиця Кірова, 40) (фото 1). Старожили кажуть, що в цій маленькій хаті, під солом'яною тоді стріхою, проживало в тісноті щонайменше шість-сім душ. У 1970 р. її підремонтували, а сусід Михайло Рубаник (1945 р. н.) допоміг покрити її залізом. За переказами, Пилип ріс міцним хлопцем, мав неабияку фізичну силу. На початку 1917 р. його забрали до війська, в моряки Чорноморського флоту. Він повернувся додому наприкінці 1917 р., а у квітні місяці 1918 р. добровільно вступив до гетьманської варти м. Кролевця і проявив себе як щирий прибічник гетьмана Павла Петровича Скоропадського (1871–1945). Через якийсь час Ващенка призначили до карного загону варти в м. Коропі Конотопської округи, а той захопив до загону своїх односельців Микиту Ващенка та Степана Сачаву [12].

На початку 1919 р., з приходом до влади в Україні Семена Васильовича Петлюри (1879–1926), Ващенко вступає до його армії та бореться з червоними партизанами. У цей час петлюрівці зі своєю ідеєю самостійності України користувалися неабиякою підтримкою – «батько Петлюра»

Рис. 2. Комсомольський плакат 1920-х років

был у всех (українців) на уме и на языке» [1, с. 8]. Недарма Лейба Троцький у своїй настанові агітаторам Червоної Армії суворо наказував, що вибиваючи восени 1919 р. Денікіна з України, вони мали розповсюджувати серед народу плітки, що «Советская власть в союзе с Петлюрой», усі випадки пограбування населення треба «свалить на повстанцев и петлюровцев» [9, с. 15], а потім, коли Україна стане советською, то «Петлюра будет вышиблен из памяти народной навсегда» [9, с. 16]. Ващенко прослужив у Залізничному полку до самої поразки Петлюри та повернувся в червні місяці 1919 р. до рідного села Клишки [12]. Проте тут його намагаються заарештувати комуністичні більшовики, які запровадили червоний терор, узаконений ленінським Декретом від 5 вересня 1918 р. Віднині тільки червоні мали право убивати людей, не прихильних до ідеї всесвітнього «общаку» комунізму і не зватися за це бандитами. Усі інші, хто чинив збройний спротив комуні, звалися бандитами.

Восени 1919 р. Ващенко вбиває голову клишківської сільради Касюка та створює повстанський загін з п'ятох клишківців, які втекли з Червоної Армії (Івана Киричка (кличка «Костюкович»), Михайла Прудкогляда (кличка «Хомович»), Митрофана Курила, Іллі Шматка), та одного чаплівця Іллі Дубовика (кличка «Хекало»). Наприкінці 1919 р. до загону долучається ще один чаплівець Іван Бельковець, який також втік з Червоної Армії [12].

Загін Ващенко веде збройну боротьбу з активістами військового комунізму на селі, відбиває в чекістських продзагонах награване збіжжя та віддає його селянам. Повстанці беруть під свій захист бідних селян та палять більшовицькі сільради, розганяють комнезами, щоби ті не грабували середняків. З метою захоплення зброї, повстанці сміливо нападають на лісництва, залізничні потяги, виконкоми. У відповідь шосткинські більшовики утворюють восени 1920 р. батальйон частин особливого призначення (ЧОН), до якого увійшли усі наявні в місті комуністи та комсомольці. Вони

здійснювали регулярні походи з метою «поимки банды Ващенко, которая орудовала, особенно в районе Клишки-Пироговка», як згадує колишній комсомолец-чонівець і майбутній советський дипломат Кирило Васильович Новиков (1905–1983) [11, арк. 6]. Також у семитисячному за населенням Воронежі місцеві комуністи та комсомольці створили свій ЧОН. Воронізький комсомольський осередок нараховував з десятків хлопців, вихідців з бідняцьких родин: Шльоми Драгеля, Фраткіна, Банного, Букала, Холодовського. Комсомольці були озброєні карабінами та наганами, і вони щочночі «выслеживали» Ващенко [10].

У цілому більшовики залучили на вбивчі лови Ващенко комсомольців всієї Новгород-Сіверської округи. За спогадами колишніх комсомольців з далекого задеснянського села Бучки, їм усім п'ятьом видали гвинтівки, щоби вони кожного вечора ходили по селу ловити Ващенко. Якось восени зайшли вони зігрітися до хати, де відбувалися вечорниці, гвинтівки поставили в куток, гуляють з дівчатами. А тут заходить Ващенко та питає: «Ну що, хлопці, Ващенко ловите?». Позабірав з гвинтівок патрони, а зброю не взяв, щоби не перепало за неї комсомольцям.

Старожили згадували, що Ващенко «комсу» не вбивав, як і колишні комсомольці не вказували безпосередньо на нього як на свого потенційного вбивцю, хоча самі щочночі зі зброєю в руках полювали на отамана – «гонялись» [6; 10]. Він же безпощадно палив по селах «красные уголки», де замість ікони висів портрет Леніна. За спогадами колишнього воронізького комсомольця 1920-х р. Кесаря, вони разом із комуністами надійно захищали від Ващенко свої червоні «избы-читальни», де запроваджували в життя «новые обряды» [10]. З плакату 1920-х р. маємо розуміння нового обряду «комячейки», де комсомолка зобов'язана завжди бути поступливою комсомольцю в «половом вопросе», інакше вона є мешанкою (фото 2).

Повстанський загін Ващенко діяв не тільки на території Глухівської (Новгород-Сіверської) округи, а й в сусідній, Конопотській. Загін мав самостійницьку, тобто петлюрівську, орієнтацію й тому, як зазначено в доповідній записці від 3 травня 1923 р. начальника Новгород-Сіверської округи (Глухівської з 19.08.1925 р.), «банда Ващенко пользуется любовью населения и поддержкой» [1, с. 11]. У тих селах та хуторах, куди постійно навідувався його загін, селяни починали дуже вороже ставитися до советської влади, як це зазначено в донесенні від 12 грудня 1924 р. помічника начальника Чернігівського губвідділу ГПУ Абаша [5, с. 20]. Цікаво, що до списку сіл та хуторів, вороже налаштованих до червоних, потрапив навіть Чайкин хутір (батьківщина колишнього Президента України Л.Д. Кучми).

Безсумнівно, Ващенко сподівався на повернення Петлюри, на інтервенцію. Проте навколишнє жорстке більшовицьке режимне життя селян пом'якшила нова економічна політика. Селяни заспокоїлися, колективізація, голодомори та репресії були ще попереду, церкви ще стояли. Стало зрозумілим, що «пісню побудови комунізму чорт затягнув надовго, її не переждати», тому авторитетний для Ващенка своїми засланнями до Сибіру революціонер 1905 р. Григорій Васильович Чайка радить повстанцям запастися документами та тікати подалі за Урал, знайти там роботу й виждати час [13, с. 97]. Проте отаман, мабуть, зі свого невеликого політичного досвіду, вибрав для себе та й свого загону шлях самознищення.

У березні 1923 р. ващенківці вбили старого клишківського секретаря волосного парткому, більшовика Івана П'ятака (1879 р. н.) [4]. Уночі 1 жовтня 1925 р. повстанці ліквідували секретаря партосередку Чапліївки Степана Жданова (1856 р. н.), а його хату спалили [7].

Восени 1926 р. загін Ващенка нараховував близько 70-ти повстанців та мав на озброєні тачанку й два кулемети [2, с. 17]. Головне Політичне Управління (ГПУ) столиці України Харкова спрямувало звітти на боротьбу з повстанцями своїх найдосвідченіших оперативників. Наприкінці 1926 р. вони виявили резерв загону Ващенка з 18 осіб, 16 з яких було віддано під суд. Усе ж таки залякування населення суворими судовими вироками, мабуть, не дуже зменшило рівень народної підтримки ващенківців, й тому опери ГПУ вдаються до провокацій. Вони або ж за їхнім завданням місцеві нероби та п'яниці під виглядом повстанців грабують господарства селян, кооперативні крамниці. Їх ловлять та передають суворому народному суду, засуджують на 10 років каторжних робіт та висилають аж на далекосхідний острів Сахалін, а далі приймають кандидатами до членів компартії та направляють вчитися на курси червоних командирів [9, с. 86]. Також опери ГПУ під виглядом лісників нишпорять навколо Клишок. Вони вербують «стукачів», але бажаних не так вже було й багато.

Невдовзі чекістам все ж таки вдалося вистежити шляхи переміщення повстанців та влаштувати на них засідки. За спогадами Михайла Михайловича Федорова, працівника крохмального заводу, що діяв на Ново-Московському хуторі, їх комсомольська засідка на чолі з чекістом-лісником Бабковим очікувала під хутором Ліски проходження глухою стежкою кількох ващенківців, але побачила тільки одного з них на прізвисько Вишняк родом із села Вишеньки. Від людей вже знали, що Вишняк в недалекому минулому був кавалерійським офіцером, високим на зріст, ходив завжди вдягненим у шкіряну форму, з шаблею та карабіном. Тож Бабков крикнув з засади Вишняку: «Стой, руки вверх!». Той сягнув

Рис. 3. П.Г. Ващенко

у кущі і був вбитий чекістською кулею. Згодом ващенківці приїхали до хутірської хати Бабкова і підпалили її. Вона згоріла разом із жінкою та дитиною Бабкова, якого й справді вдома не було.

У лютому 1928 р. Ващенко перебував разом з Іллею Дубовиком, Максимом Васюхном, Степаном Дейкалом, Іваном Бельковцем, Дмитром Божком, Іваном Божком, Яковом і Іваном Овсюками біля с. Вишеньки Коропського району. Напередодні Стрітіння вранці 14 лютого вони розмістилися в хаті лісника на хуторі Плоське, що в урочищі Плоський сад за 3 км на північ від села Вишеньки [12]. Як завжди один з ващенківців сторожував біля вікна, а всі інші спали. Охоронець дозволив дочці лісника вийти з хати подоїти корову. Вона сповістила людям, які саме під'їхали на санях за дровами, що в хаті перебуває Ващенко. Ті повідомили про це міліцію, яка, у свою чергу, поінформувала загін Глухівського окружного відділу ГПУ, що перебував у хуторі Московське [2, с. 18]. Він вже о 15-й годині з кількома десятками міліціонерів підійшов до двору лісника, запропонував Ващенку здатися. Перестрілка тривала аж до шостої години вечора. Тоді заступник командира загону ГПУ Федір

Крицький поповз від погрібні до куша барбарису біля хати, але його запримітив Ващенко та жбурнув у куш горщик з квітами, що стояв на підвіконні. У останню мить Крицький встигнув кинути під ноги Ващенку гранату і впав, отримавши кулю в лоба. Граната вибухнула, і скривавлений Ващенко завис на гілках барбарису.

Дещо іншу розповідь маємо з нарису Антоненка про чекіста Вовченка, що нібито сам Ващенко раптово з'явився в воротах лісного двору з гранатою та спробував, стріляючи з нагану, вирватися з оточення, але пробіг лише кілька кроків та впав, підкошений чекістськими кулями, на сніг. Усі інші бійці загону Ващенко здалися в полон. У них було вилучено два кулемети, гвинтівки, гранати, чотири пари коней. Тяжко поранений гепоушник Федір Крицький помер на півдорозі до Чапліївки. Його урочисто поховали 17 лютого 1928 р. у Глухові [12]. Тіло 29-річного Ващенко привезли до Воронежського цукрового заводу. Його батько, матір та сестра відразу не впізнали месника, допоки Корнелишин не взяв відро води та омив кров із замерзлого обличчя. Ось тоді мати й сказала: «Це мій син». Мерця посадили на лаву під віконцем прохідної цукрозаводу і сфотографували, вклавши в ліву руку наган, в праву – гвинтівку. Фото було опубліковано в окружній глухівській газеті «Червоне село» за 28 квітня 1928 р. [12].

Для остраху воронежців труп Ващенко протримали до вечора біля прохідної, поки його було видно з боку дороги на Терещенську залізничну станцію. Петро Васильович Чайка (1908–2002) згадував, що голова та обличчя повстанця були поголені. Він був одягнений у шкіряну куртку та пошкрябані снігом чоботи [13, 98]. Воронежська сільрада наказала поховати Ващенко так, щоби його душа не мала спокою на тому світі. Голова сільради визвав до себе приватного візника Степана Івановича Тарасенка (1895 р. н.), який жив поряд з цукрозаводом, запропонував йому гроші, за які той мав вирити яму якраз на стоках з чотирьох сараїв воловні. Онук Степана Івановича, Володимир Федорович (1938 р. н.), пригадував з розповідей батька Федора, що дідові Степану справді заплатили якісь гроші і він за наказом голови сільради вирив яму, куди вкинув труп Ващенко та закидав його землею. Зрозуміло, що хреста над могилою ніхто не ставив. Вона була внизу за сараями, ближче до річки Осоти. У 1960-х роках річку розширили під озеро. На місці воловні збудували два двоповерхові будинки – контору цукрозаводу (вул. Київська, 4) та житлові квартири для робітників (вул. Київська, 6). Гіпотетично могила має бути на межі озера та лугу, десь нагородах біля будинку нинішньої Воронежської сільради, що розмістилася з 2013 р. в колишній конторі цукрозаводу.

По смерті Ваценка ще кілька років його поодинокі повстанці переховувалися в лісах навколо Клишок. На їх рахунок відносять забиття у 1935 р. організатора собицького колгоспу «Іскра» Василя Яцишина [3].

Упродовж 1937–1938 років тривала остаточна зачистка Клишків. За підтримку зв'язку з «політичною бандою» були розстріляні Андрій Іванович Лукашов та Василь Матвійович Короткевич [8]. Ковбасівку у 1950-х роках перейменували на вулицю Кірова, а в 1970-х один із сільських провулків назвали на честь вбитого Ващенко у 1923 р. більшовика П'ятака.

На сьогодні Ващенко для переважної більшості двох тисяч його односельчан залишається бандитом, адже слово «повстанець» їм незнайоме. Єдине, що змінилося, так це можливість вже не боячись вголос, а не пошепки, згадувати його ім'я.

Посилання

1. Ананко Ж. Симон Петлюра і повстанський рух на північно-східній Україні // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 8–19.
2. Антоненко Б. По заданию Дзержинского // Есть такой фронт. – 1971. – С. 9–20.
3. Бойко В. Как прежде в строю // Советское Полесье. – 1968. – 7 ноября.
4. Большевик Пятак И.С. // Советское Полесье. – 1983. – 6 декабря.
5. Воїнов С. Село Чайкине. – Чернігів, 1998. – 88 с.
6. Гужва А. Стреляли по нас из обрезов // Советское Полесье. – 1968. – 29 октября.
7. Гужва А. Увековечить память революционера // Советское Полесье, Шостка. – 1977. – 19 октября.
8. Забуття не підлягає // Книга Пам'яті Сумської області. – Суми, 2007. – Т. 1. – 384 с.
9. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. – Суми, 2001. – 192 с.
10. Кесарь В. Этих дней не смолкнет слава // Советское Полесье. – 1968. – 23 ноября.
11. Краткая автобиография Кирилла Васильевича Новикова от 15 марта 1983 г. // Рукопис. – Зібрання Шосткинського міського краєзнавчого музею.
12. Перед судом банди Ващенко // Червоне село. – 1928. – 28 квітня.
13. Чайка П.В. Вороніж над Осотою. – Шостка, 2008. – 120 с.

Кириевский В.Д. Петлюровец Филипп Ващенко

В статье на основе архивных материалов, фотодокументов и авторских публикаций анализируется революционная антибольшевистская деятельность на территории Северщины петлюровца Филиппа Ващенко.

Ключевые слова: Глуховский округ, повстанцы, петлюровцы, ващенкоовцы, клышковицы, большевики, чекисты, комсомольцы, коммуна, сельсовет.

Kyryevsky V.D. Petlurites Philip Vashenko

The article, based on archival material, photographic documents and copyright publications analyzed the revolutionary anti-Bolshevik activity in the territory of Siverschyna of Petlurites Philip Vashchenko.

Key words: Hlukhiv district, the rebels, Petliurists, vashchenkivtsy, klyshkovtsy Bolsheviks, security officers, members of the Komsomol, the commune, the village council.

І.І. Еткіна

СЕЛЯНСТВО ГЛУХІВЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Стаття присвячена сприйняттю селянством Глухівського повіту Чернігівської губернії подій Української революції 1917–1921 рр. Простежуються внутрішні мотиви ставлення селян до політичних режимів і сил, що брали участь в боротьбі за владу в даний період.

Ключові слова: селянство, Глухівський повіт, аграрна політика, Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського.

Політичні, подекуди навіть нетривкі, пріоритети селянства, що згідно з усталеною традицією ототожнювалося з усім українським народом, практично вирішували долю Української революції. Вивчення аграрної політики режимів, що немов у калейдоскопі змінювалися упродовж революційних подій, та теоретичних розробок партій необхідно доповнити дослідженням погляду «знизу», з точки зору абсолютної більшості «пересічних людей» краю. Лише такий розгляд революційної доби позбудеться рис догматизму і схематизації та набуде вигляду багатогранного дослідження.

Автор має за мету простежити сприйняття селянством аграрної політики Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, трансформацію політичних уявлень та переконань селянства Глухівщини за революційної доби, визначити внутрішні мотиви ставлення селянства до окремих політичних сил.

Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми, розуміння сучасних концептуальних підходів до вивчення Української революції 1917–1921 рр. має колективна праця провідних спеціалістів з даної тематики під егідою Інституту історії України НАН України [1]. Дану проблему досліджує В.С. Лозовий [2]. Ментальні, психологічні, політичні, правові та філософські уявлення селянина після революційної неспівської доби досліджені у колективній монографії Інституту історії України НАН України із серії «3 історії повсякденного життя в Україні» [3]. Регіональний аспект проблеми не знайшов висвітлення в історіографії.

Більш як півроку від свого створення у березні 1917 р. Центральна Рада присвятила переговорам з Тимчасовим урядом про організацію автономної влади в Україні, тим самим відкладаючи розв'язання болючих соціально-економічних проблем. А ситуація в селах Чернігівської губернії змінювалася небезпечно швидко. З початку осені 1917 р. тенденція деструктивної правової поведінки селян, прагнення до анархії, самочинного вирішення земельного питання взяли гору над ідеєю правового розв'язання болючих соціальних проблем.

Глухівський повіт у 1917 р. був одним з 15-ти

повітів Чернігівської губернії, складався з 9 волостей. Населення повіту за переписом 1917 р. становило 137 944 особи, що мешкали у 2734 дворах [4].

Упродовж весни – літа 1917 р. практичне вирішення поточних проблем у аграрній справі взяли на себе сільські земельні, виконавчі або продовольчі комітети. Розмежувати їх функції на той час ніхто б не взявся, але обрані вони були дійсно демократично і відображали соціальний склад села. На Глухівщині вже по початку травня нараховувався 61 сільський виконавчий комітет. Ці установи брали на себе розв'язання в тому числі і продовольчих справ. При деяких з них відразу утворювалися так звані погоджувальні земельні камери для вирішення непорозумінь між поміщиками і селянами [5, с. 52–53]. А ось волосні земельні комітети на Глухівщині існували лише на папері, у вересні 1917 р. повітовий земельний комітет їх безрезультатно розшукував для надання грошового утримання [6, с. 3].

Пробним каменем в легітимації нового порядку стало продовольче питання. Після введення Тимчасовим урядом закону про хлібну монополію та «твердих» цін на хліб, реалізація яких практично дорівнювала реквізиції, селянство намагалося вийти з-під державної юрисдикції. За подібних обставин селяни бачили ворога в кожному міському жителі, тому Глухівська повітова продовольча комісія спромоглася відібрати хліб виключно у поміщиків, селяни не поспішали його вивозити на ринок, вимагаючи забезпечення промисловими товарами [7, с. 3]. Антиміське і антидержавне спрямування селян – це відповідь на антиселянську спрямованість політики імперії, мимоволі успадковану новими органами влади: Тимчасовим Урядом, вкупі з яким перебувала і Центральна Рада.

В першій половині 1917 р. на селянство губернії намагалися впливати політичні сили широкого спектру: від крайніх правих (монархістів) до крайніх лівих (більшовиків). Найбільшої популярності набули есери, чію аграрну програму селяни зрозуміли як зрівняльний розподіл в індивідуальне користування поміщицьких, державних та церковних земель. У південних та центральних повітах губернії українські есери та їхні селянські спілки, що поєднували соціальні вимоги з національними, витіснили російських есерів. Такий процес відбувався і на Глухівщині. У квітні українські есери організували повітовий з'їзд у Глухові, що підтримав створення селянських спілок. 3 рудня 1917 р. у м. Воронежі «крестьянский союз» (місцева організація російських есерів) був реорганізований на селянську спілку [8, арк. 333]. Незважаючи на те, що селянство століттями жило в умовах бездержавності, за відсутності освіти рідною мовою, основна маса сільського населення губернії зберегла свою національну ідентичність і очікувала від національного уряду вирішення наболілого для

них аграрного питання.

З осені став зростати вплив партії більшовиків, яка спромоглася привабити до себе найбільш частину селянської маси. Як правило, більшовиками-агітаторами були солдати або матроси з Кронштадту. У травні матрос Балтійського флоту М. Чмир агітував селянство Хутора Михайлівського не підкорятися Тимчасовому уряду. Його гасла з земельного питання були прості та зрозумілі: самовільно розправитися з поміщиками та розподілити їх землі поміж селянами. Однак агітатора відразу було затримано [9, с. 3]. А в жовтні невідомий кронштадтський матрос вже відкрито закликав жителів с. Студенок «різати міністрів та буржуазію» [10, с. 4].

Тим часом в Глухівському повіті в цей час найбільш радикальні сільські та волосні новообрані комітети відчували себе господарями ситуації, швидко розв'язуючи такі питання, як «примусова оренда» поміщицьких земель, суперечки між поміщиками та селянами щодо заготівлі лісу та багато інших. Не відставав у радикалізмі і повітовий земельний комітет, який дозволив віддавати за оренду не половину, а третину врожаю, що зачіпало інтереси не лише поміщиків, а й дрібних власників, в тому числі солдаток, що мали від 1 до 20 дес. землі і змушені були їх здавати через мобілізацію чоловіків на фронт [11, с. 3]. А повітовий продовольчий комітет самовільно реквізував для своїх потреб садибу в м. Глухові, що належала В.П. Кочубею. Про поновлення своїх прав Кочубей прохав губернського комісара Д. Дорошенка [12, с. 3].

Починаючи з серпня – вересня 1917 р. селянство вдалося до відкритих захоплень. Так, громадяни с. Студенок Глухівського повіту захопили та скопили 73 дес. луку, 22 дес. конюшини маєтку Водяникова, під загрозою вбивств розігнали його робітників, всього завдали збитків на 14 тис. руб. В с. Сварків селяни виселили родину і відібрали землі священника А.М. Бондаревського, який знаходився в діючій армії [7, с. 3]. Розпочалось захоплення селянством церковних земель. Жителі с. Будище захопили сіно з 13 десятин луків Петропавлівського монастиря [13, с. 4].

У вересні 1917 р. по Чернігівщині прокотилася хвиля захоплень гуралень та винокурних заводів. Не став виключенням і Глухівський повіт, де 15 вересня селяни напали на Хижневську винокурню [5, с. 65]. Справа швидко дійшла і до майна заможних селян: тривали підпали їх господарств. Жителі с. Студенок примусили звільнити з в'язниці у м. Глухові двох селян, що були заарештовані за пограбування врожаю у Немировича-Данченка, який мав всього 13 дес. Землі [14, с. 4].

На тлі такої ситуації у повіті відбулася зміна керівництва. Конфлікт виник між повітовим комісаром А.П. Трофіменком та радою солдатських, робітничих і селянських депутатів. Незважаючи

на протест міської думи, земської та продовольчої управ, гарнізонної ради, повітовий виконавчий комітет і рада солдатських, робітничих і селянських депутатів висловили недовіру повітовому комісару і обрали на цю посаду М.Л. Бойка (учителя і голову повітового земельного комітету), а його замісником – А.І. Коломійця (члена земської управи, інструктора Центральної Ради) [10, с. 4]. Можна не сумніватися, що новопризначене керівництво повіту стало значно радикальнішим, оскільки ініціатором зміни влади виступила місцева рада та представники повітових комітетів, що вже проявили себе у попередніх епізодах.

Але наприкінці 1917 р. вже ніхто не зважав ні на розпорядження повітового керівництва, ні на туманні законодавчі акти з земельного питання Центральної Ради. Селянство було неспроможне збагнути політичні і соціальні програми різних партій і владних структур. Воно жило гаслами, розрахованими на негайний ефект. Так, більшовицькі гасла «Вся земля – народу», «Грабуї награвоване» були зрозумілими і прийнятними для сільського населення губернії. Така позиція спричинила «більшовизацію» селянських мас, що зuboжили під час війни і революції. Як приклад, селянство Глухівщини захопило Таранівську економію та лісопильний завод Самойловича, самочинно продавало продукти, що там зберігалися, проводило суцільну вирубку лісу, грабувало вже заготовлені лісні матеріали [14, с. 4]. Однак огульно звинувачувати в анархічних, деструктивних діях все селянство не варто, адже упродовж всієї революції селяни забезпечували продовольством як себе, так і, вимушено, все населення губернії. Маргіналізації піддалися, найперше, солдати, що поверталися з фронтів Першої світової війни та частково місцевий люмпенізований прошарок села, що ніколи не складав більшості. Однак проблема в тому, що саме на цей кримінальний елемент спиралася більшовицька влада під час кожного з своїх трьох приходів до Чернігівщини.

На початку січня 1918 р. Глухівський повіт був захоплений більшовицькими військами. У квітні 1918 р. до краю наблизилися німецькі війська разом з військами Центральної Ради. При цьому київська газета «Нова Рада» застерігала про створення у Глухівському та Кролевецькому повітах Чернігівщини особливих більшовицьких партизанських загонів, що мали вести боротьбу й агітацію в краї вже після того, як його візьмуть українські та німецькі війська [15, с. 3]. Великий дводенний бій між більшовицькими та німецько-українськими військами стався наприкінці квітня 1918 р. біля Хутора Михайлівського. Більшовицькі війська були розбиті. Серед полонених виявили місцевих селян, що були примусово мобілізовані більшовиками і обіцяли не боротися проти

української влади [16, с. 3].

На Чернігівщині у 1918 р. збіглись в часі і просторі дві протилежні контрверсійні моделі влади. 144 волості Чернігівської губернії (з 187 дореволюційних) перебували у складі Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Туди пощастило потрапити і мешканцям Глухівщини. А 43 волості (об'єднані у 5 повітів) перебували у складі Чернігівської губернії з центром у м. Почепі, де перебував Чернігівський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та солдатських депутатів Радянської Росії. Таким чином у свідомості селянства Глухівщини була альтернатива, вибір між двома наявними системами взаємин влади і суспільства, тим більше, що демаркаційна лінія між Радянською Росією та Українською Державою гетьмана П. Скоропадського пролягала через Глухів.

Найгірша інформація від усіх сількорів надходила з більшовицької частини губернії. З-за кордону все населення просилося до Української держави, бо там утворились комітети бідноти з різних покидьків і під гаслом «соціалізації» грабували сільське населення. Ті, хто був багатший, вже кидали свої землі, хати і худобу, і тікали на південь. «Більшовізію» і розгул анархії постійно відчували на собі селяни Глухівщини, оскільки напади більшовицьких банд з території, підконтрольній Радянській Росії, не припинялися. З серпня 1918 р. в м. Глухові було оголошене військове становище, в найближчих селах щодня відбувалися вбивства та пограбування [17, с. 4]. У листопаді 1918 р. більшовицькими бандами було розорене с. Есмань: у селян відібрано гроші, речі, хліб, худобу. Із с. Уланове було вивезено 100 підвод награвованого [18, с. 4].

На основній території Чернігівської губернії, що входила до складу Гетьманату П. Скоропадського, відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами. Створювались гетьманські тимчасові земельні комісії, яким доручалося повернути колишнім землевласникам їх експропрійовані господарства. І поміщики в Чернігівській губернії у 1918 р. відверто мстилися селянам за пережитий переляк 1917 р.: повернення майна перетворилося на спекуляцію. Не став винятком і сам гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайця Глухівського повіту звернулись до нього з проханням зменшити контрибуцію. Було з'ясовано, що Дунаєцька економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишилися неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті, але розібрані всі зернові та кормові запаси, зіпсовані і розібрані інструменти, підлога, екіпажі тощо. Фактично збитків було завдано на 40 тис. руб. З цієї суми жителі с. Дунайця повинні були сплатити 22 200 руб., а громада Дунаєцької Слобідки – 11 100 руб. Залишок суми селянам було дозволено відпрацювати [19, арк. 1–4]. Отже,

і поміщики, і гетьман, і його уряд, надавши право поміщикам вказувати розмір збитків, виявилися вкрай далекими від класової співпраці заради Української Держави, і керувалися власними майновими та становими інтересами.

Відчуваючи невдоволення селянства і безлад у питаннях відшкодування збитків землевласників, гетьманський уряд створив земельно-ліквідаційні комісії. У Глухові така комісія одним з перших розглянула позов поміщика Н.П. Марковича до калюжанського сільського товариства за розграбований масток, якому було завдано шкоди, за підрахунками власника, на суму 101 063 руб. 98 коп. Комісія визначила стягти із сільського товариства 38 111 руб. 48 коп. за круговою порукою, а також натурою: 313 пуд 12 фунт. жита, 842 пуд. 34 фунт. вівса, 77 пуд. 10 фунт. пшениці, 200 пуд. проса. Крім того з калюжанців стягли 2 210 руб. 49 коп. судового збору та 32 руб. гербового збору. Сварківському сільському товариству пощастило значно менше: суму позову цього ж поміщика з урахуванням натуральних платежів майже не зменшили [20, с. 3]. Отже, земельно-ліквідаційна комісія не збиралася з'ясувати, хто саме грабував маєтки (прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення), всю відповідальність поклавши на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них. А селяни використовували найменшу можливість конструктивного діалогу з владою, намагаючись пом'якшити для себе наслідки революційної стихії 1917 р., бо мали можливість порівняти цей режим з більшовицьким.

За таких умов не дивно, що агітація проти гетьманської влади та окупантів активно велася в багатьох селах Чернігівщини, зокрема в Глухівському повіті. Так, селянин Мирошніченко з с. Яновка Есманської волості агітував односельців за більшовицьку владу [21, арк. 10–12]. Антигетьманське повстання на Чернігівщині, організоване більшовиками, не стало масовим, в основній своїй масі селяни його не підтримали. Але жителі с. Хохловки Глухівського повіту вступили до більшовицького загону і спалили залізничний міст. Виступ було придушено німецько-українськими карателями, які спалили село: понад 100 дворич повністю загинули у вогні [22, с. 6].

Восени гетьманська влада та окупаційні війська вже не могли протидіяти пограбуванням і вбивствам на ґрунті поземельних відносин. В листопаді був вбитий у своєму маєтку глухівський поміщик С.І. Бирвар, у графа Алсуф'єва забрано коней, пограбовані заможні селяни [23, с. 3]. Для наведення порядку гетьманський уряд спішно організував добровольчі загони із заможної частини селянства. Губернський староста Висоцький на початку жовтня повідомляв про їх успішні дії, зокрема у Глухівському повіті. Але змінити ситуацію такі

заходи вже не могли.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося як між молотом та ковадлом між двома режимами: авторитарною моделлю влади гетьмана Скоропадського, яка в очах селянства відверто дискредитувала ідею української державності несправедливістю завищених контрибуцій та відверто здирницькою продовольчою політикою, та неприхованим терором більшовиків на півночі губернії. Якщо основна частина губернії керувалась несправедливими з точки зору селянина законами, що повертали село в дореволюційний час, то революційна доцільність на півночі виявилась для селянина страшнішою, змушувала масово покидати насиджені місця. Обираючи між двома лихами, селянство переважно схилилося до української сторони, але в тій ситуації абсолютно закономірно мала перемогти влада, що готова була здійснювати послідовний та беззастережний терор.

Ставлення селянства Глухівщини до більшовицької влади та інших політичних сил у 1919–1921 рр. потребує подальшого дослідження.

Посилання

1. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.
2. Лозовий В.С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) / В.С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XII. / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 166–174.
3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 1], ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
4. Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерніи по уѣздам и волостямъ. – Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – 67 с.
5. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В.К. Щербаков // Летописи революции. – 1927. – № 2. – С.31–68.
6. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 22 сентября.
7. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 3 августа.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-4180, оп. 1., спр. 1, 354 арк.
9. Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – 3 июня.
10. Черниговский край. – 1917. – 17 октября.
11. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 5 сентября.
12. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 25 июля.
13. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 26 августа.
14. Черниговский край. – 1917. – 23 декабря.
15. Нова Рада. – 1918. – 9 квітня.
16. Народное дело. – 1918. – 26 апреля.

17. Черниговская земская газета. – 1918. – 10 августа.
18. Черниговская мысль. – 1918. – 28 ноября.
19. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 80, 4 арк.
20. Черниговская мысль – 1918. – 17 ноября.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 317, оп. 2, спр. 55, 19 арк.
22. Черниговская земская газета. – 1918. – 19 сентября.
23. Черниговская мысль. – 1918. – 8 декабря.

Эткина И.И. Крестьянство Глуховщины в Украинской революции 1917–1921 гг.

Статья посвящена восприятию крестьянством Глуховского уезда Черниговской губернии событий Украинской революции 1917–1921 гг. Прослеживаются внутренние мотивы отношения крестьян к политическим режимам и силам, которые принимали участие в борьбе за власть в данный период.

Ключевые слова: крестьянство, Глуховский уезд, аграрная политика, Центральная Рада, Гетьманат П. Скоропадского.

Etkina I.I. Peasantry of Hlukhiv County in Ukrainian revolution in 1917–1921

The article is devoted to perception of the peasantry events of Ukrainian revolution in Hlukhiv county of Chernihiv provins in 1917–1921. Internal reasons of peasants' relations are traced to the political modes and forces which took part in a straggle for power in this period.

Key words: peasantry, Hlukhiv county, the agricultural policy, the Central Council, Hetmanate of P. Skoropadsky.

03.03.2016 р.

УДК 94(477.51/52):[33.025.26+332.3-058.244]

В.М. Гаєрилов

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КОЛЕКТИВІЗОВАНИХ СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню стосунків радянської влади та колективізованого селянства у питаннях землекористування. Розглянуто аспекти усупільнення земельного масиву, індивідуального користування землею, контрзаходи влади щодо спроб його розширення.

Ключові слова: земля, земельна ділянка, землекористування, присадибне господарство.

Стосунки радянської влади з колективізованим селянством у питаннях землекористування посідають одне з чільних місць в аграрній історії України радянського періоду. Сучасне реформування аграрного сектору в нашій державі неможливе без врахування та аналізу історичного спадку у цій царині, тому обрана тема наукової розвідки видається перспективною та актуальною.

Її метою є аналіз радянського законодавства, яке регламентувало забезпечення селянських колгоспних дворів присадибними ділянками, дослідження спроб колгоспників розширити ці

ділянки у незаконний спосіб, вивчення обставин протистояння влади та колективізованого селянства з окресленої проблеми.

Варто відзначити, що спеціальних історичних досліджень теми не проводилось. Радянська історіографія апіорі не могла вивчати її, виходячи з ідеологічних настанов. Аналіз здійснювався виключно з позицій Статуту сільгоспартілі та законодавства, яке передбачало конфіскаційні заходи [1, с. 54]. Сучасна українська історіографія звертає увагу на те, що матеріальне становище селянства після війни було вкрай тяжким, а обмеження присадибного господарства додатково негативно впливало на добробут колгоспників [2]. Разом з тим, захист права на ведення присадибного господарства, що проявлявся у формах незаконних земельних захватів, посідав одне з чільних місць у стосунках селян з владою, і, за висновком дослідників аграрної історії, був головною формою соціального протесту селянства [3, с. 85].

Проведена суцільна колективізація привела до повного усупільнення земельного масиву, що «знаходився в колективному користуванні артлілі» [4, с. 519]. Земля, яка передавалась артлілі у безстрокове користування, не могла бути товаром, а також заборонялось здавати її в оренду.

Із частини усупільнених земель формувалася присадибний фонд, з якого селянам виділявся наділ для користування колгоспного двору у вигляді присадибної ділянки. Її розмір регламентувався і становив, переважно, від чверті до половини гектара. Норми наділів визначались Народними комісаріатами землеробства (НКЗ) союзних республік на підставі вказівок союзного наркомату.

Уже з середини 30-х рр. спостерігаються постійні спроби селян самостійно розширити присадибні земельні наділи. За кілька років «самозахвати» набули такого розмаху, що на рівні загальносоюзного уряду і ЦК партії була видана постанова «Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання». Причина такого занепокоєння була зазначена на самому її початку – «присадибне господарство втрачає характер підсобного господарства і перетворюється інколи на головне джерело доходів колгоспника» [5, с. 318].

Результатами практичних кроків по виконанню даної постанови стало проведення суцільної перевірки фактичних розмірів ділянок присадибного користування. Усі виявлені у колгоспників лишки було вилучені і додані до земель колгоспів. До 1940 р. у селян України було забрано 417 5 тис. га [6, арк. 1]. Також було обмежено розмір польової землі, що перебував у користуванні одноосібних селянських господарств до 1 га, та розмір їхньої присадибної ділянки до 0,2 га [7, с. 457]. Всі надлишки земель, які перевищували зазначені розміри, як у польовій, так і

у присадибній землі одноосібників були долучені до колгоспних фондів.

Крім того, у частини колгоспників присадибні ділянки були значно менших розмірів, ніж це було передбачено мінімальними нормами Статуту сільськогосподарської артлілі. Наділення землею таких селян мало відбуватись з вільного присадибного фонду колгоспів, але у більшості господарств він був відсутній, а виділення частини колгоспних земель біля села для цих потреб заборонялось все тим же Статутом. Отже, бачимо, що статутні норми у питанні землезабезпечення колективізованих селян не виконувались. Цьому додатково заважали і протиріччя самого Статуту.

Загальна кількість колгоспних дворів, розмір присадибних ділянок яких був меншим від мінімальних норм, у 1940 р. становила 786,2 тис. або 29,5 % до їх загального числа по УРСР [8, арк. 3].

Під час тимчасової окупації було проведено ряд заходів, які радикально порушили закони радянської влади про землекористування, насамперед через збільшення присадибних ділянок за рахунок польових земель колгоспів. У численних доповідних, які йшли до ЦК компартії України вже після звільнення окупованих територій, можна побачити, що керівництво як на місцях, так і в центрі було занепокоєне цією ситуацією.

Присадибні ділянки селян окупаційною владою було дозволено збільшувати до 1 га, також розширювати до 1 га присадибні ділянки робітників і службовців, котрі проживали у сільській місцевості [9, арк. 1]. Крім того, селянам було повернуто всі «лишки» земель присадибних ділянок, які були відрізані у них до війни при доведенні їх до норм, визначених Статутом сільгоспартілі, а радянські документи – державні акти про закріплення на вічно землі за колгоспами, колгоспні земельно-шнурові книги – знищені.

Так, у Сумській області з 1 340 000 га землі, які перебували у користуванні колгоспів до війни, було роздано індивідуальним господарствам 77 000 га або 5,7 % від загальної оброблюваної земельної площі до війни [10, арк. 81].

За даними земельних відділів 12 східних та центральних областей України на збільшення присадибного користування окупантами було витрачено 888,1 тис. га або 4,9 % до загальної площі польових земель колгоспів до війни, а площа присадибних ділянок при цьому збільшилась на 61,7 % [11, арк. 4]. У ряді районів Чернігівської області частині господарств, які були забезпечені тягловою силою, були виділені земельні ділянки розміром до 15 га для індивідуального користування. Ці господарства отримували окремі завдання по здачі сільськогосподарської продукції.

Як бачимо, дії окупаційної влади у питанні землекористування та організації економічного

життя на селі йшли врозріз з довоєнними заходами радянської влади і напружили стосунки селян з нею після визволення.

Не випадково доповідні записки з обласних комітетів компартії на ім'я М. Хрущова наголошували на тому, що «у всіх визволених районах у період окупації були збільшені присадибні ділянки і доведені до розмірів від 1,15 до 1,5 га» [12, арк. 145]. Така ситуація зменшувала економічну залежність селянина від колгоспів та сваволі чиновників. Тому, ще до початку нової, повоєнної, п'ятирічки перед органами радянської влади постало питання відновлення довоєнного статус-кво у питанні землекористування.

10 жовтня 1944 р. було видано наказ НКЗ, який зобов'язував райземвідділи відновити присадибне користування колгоспних дворів, робітників і службовців у сільській місцевості у розмірах, які існували до війни. За результатами обміру, котрий завершився у 1945 р., вилучення землі мало бути здійснено по 24 173 колгоспах (91 %) [13, арк. 8]. Ще не була повністю проведена робота по виконанню цього наказу, як постанова РНК СРСР від 8 квітня 1945 р. за № 698 у частині приведення ділянок присадибного користування колгоспників до статутних норм вимагала прискорити ці заходи і завершити їх до 1 червня 1945 р. У встановлений строк ця постанова не була виконана, а по Чернігівській, Сумській, Житомирській, та Вінницькій областях роботу не завершили і до початку осені 1946 р.

Крім того, наприкінці 1945 р. НКЗ зобов'язав усі облземвідділи провести суцільну перевірку роботи районних комісій по приведенню ділянок присадибного користування у відповідність зі статутними нормами, оскільки і у повоєнний час постійно спостерігалися спроби селян-колгоспників різними способами розширити ділянки особистого користування, а комісії, на думку чиновників, не виявляли належної активності у своїй роботі.

Поряд з цим, у колгоспах, які не мали присадибних фондів, число колгоспних дворів без присадибних ділянок зросло з 45 тис. до 90,1 тис. Якщо до цього додати колгоспні двори у кількості 920,4 тис., які мали присадибні ділянки у менших розмірах, ніж це передбачали мінімальні статутні норми, то загалом двори, що мали право на збільшення присадибних ділянок, становили на початок 1946 р. 24,4 % від загальної кількості колгоспних дворів по УРСР [14, арк. 12].

Проте доведення присадибних ділянок до мінімальних норм було неможливе через відсутність відповідних фондів. Лише 51,3 % колгоспів мали незначні ресурси для наділення колгоспних дворів.

Таке становище привело до численних заяв та скарг, а в ряді районів і до нових самочинних

захватів. За 5 місяців 1946 р. до міністерства земельних справ (МЗС) надійшло 1 025 заяв та скарг з питань присадибного землекористування. За цей же період на розгляд уряду надійшли клопотання від 225 колгоспів про виділення до присадибного фонду земель колгоспів для наділення 17 367 дворів, які взагалі не мали земельних ділянок або їхні розміри були значно нижчими від передбачених у Статуті. За попередніми підрахунками МЗС для наділення 1 010,5 тис. дворів до мінімальних норм необхідно було виділити 145,1 тис. га, а також для 12 795 колгоспів, що не мали вільного присадибного фонду було заплановано виділити 95 тис. га. В областях це взагалі були незначні площі. Так, скажімо, по регіону Північного Лівобережжя проектна площа збільшення присадибного фонду становила для Чернігівської області 7 тис. га, для Сумської – 10 тис. га [15, арк. 16]. Звичайно, це не могло задовольнити реальний попит селян на землю. Тому, як і раніше, селяни самостійно намагалися вирішити цю проблему неофіційними або напівофіційними шляхами. Це, у свою чергу, викликало з боку держави нову хвилю заходів по боротьбі з селянськими самозахопленнями землі. Найбільш потужними і тривалими у цьому відношенні були заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі, постанова про які була видана 19 вересня 1946 р. [16, с. 291]. «Ці порушення виявляються у неправильному витраченні трудоднів, розбазарюванні громадських земель колгоспів, у розтяганні колгоспної власності...», – вказувалося у документі [17, с. 200].

Вирішити названі проблеми якраз і мала згадана постанова. Її реалізацією займалась спеціально створена 8 жовтня 1946 р. на рівні загальносоюзного уряду Рада у справах колгоспів, яку очолив заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Андрєєв. У компетенцію Ради входило вирішення питань колгоспного «будівництва», здійснення суворого контролю за додержанням Статуту сільськогосподарської артлі, захист колгоспів від усякого роду «посягань на розбазарювання громадської власності».

Виконуючи постанову, на місцях було проведено обстеження земельних наділів колгоспників, і всі рештки, понад встановлені норми, повернено до колгоспних фондів. Інколи вилучали ділянки менші 0,01 га.

Лише за один місяць після виходу постанови у колгоспників України було вилучено 14 763 га землі і 329 495 га у різних підприємств, установ та організацій [18, арк. 40]. За цей період по 343 колгоспах Чернігівщини було виявлено і повернуто колгоспам 770 га земельних площ [19, арк. 42]. Різкої критики та погроз зазнало керівництво Сумщини, коли на 15 листопада 1946 р. перевірку щодо відповідності присадибних наділів колгоспників

статутним нормам було проведено лише у 35 % господарств області [20, арк. 56].

Реальну мету згаданих акцій можна дізнатися з інструктивних листів та відповідних звітів про їхнє виконання на місцевому рівні. Так, скажімо, розглядувана постанова «Про заходи по ліквідації порушень Статуту...» у частині «розкрадання громадських колгоспних земель» передбачала не допустити «роздування особистого господарства» [21, арк. 40].

Загалом, внаслідок проведених заходів уже на початку 1947 р. до колгоспних земель було долучено 4,7 млн. га землі [22, с. 60].

На 10 січня 1947 р. після ревізій у 1 595 колгоспах Сумської області до колгоспних фондів було повернуто 32 958 га орної землі: 24 767 га від 1 975 організацій, 6 117 га від 36 395 дворів колгоспників та 2 074 га від 10 811 дворів не членів колгоспів [23, арк. 30]. Незважаючи на жорстку політику держави, самозахвати не припинялись. У 1947 р. у Сумській, Чернігівській та ряді інших областей були виявлені нові випадки розширення присадибних ділянок у 5 695 колгоспних дворах замість відрізаних наприкінці 1946 р. Нові прирізки склали 1 248 га [24, арк. 129].

Постійна увага до земельної проблеми присутня і у подальших нормативних документах стосовно сільського господарства. Так, у лютому 1947 р. на пленумі ЦК партій була прийнята постанова «Про заходи підйому сільського господарства у післявоєнний період», в якій також наголошується на необхідності запобігати «розтяганню колгоспних земель» [25, с. 421]. Крім того, доповідні до ЦК КП(б)У із земельних відділів облвиконкомів та сільського господарства обласних комітетів партії свідчать про проведення постійних заходів з повернення до колгоспних фондів самозахоплених земель, які тривали і у 50–60-х рр., що зайвий раз демонструє нескінченні спроби селян розширити свої ділянки, незважаючи на конфіскаційні заходи влади.

Отже, можна стверджувати, що історія колективізованого селянського двору – це історія постійної боротьби селян за розширення присадибного землекористування. Прагнення селян до збереження і розширення присадибних ділянок часто викликане обставинами фізичного виживання, про що свідчать мінімальні розміри вилучень землі, яка перебувала у «незаконному» користуванні.

Таким чином, бачимо, що у перші післявоєнні роки, коли колгоспи були особливо неспроможні забезпечити підвищення необхідного життєвого рівня селян-колгоспників, виключно важливе значення мало підсобне господарство колективізованих селян, на яке повністю лягало завдання по утриманню селянської родини та забезпеченню державних натуральних та фінансових мобілізацій. Але, незважа-

ючи на це, аграрна політика держави перешкоджала якісному становленню присадибного господарства. Проаналізований матеріал дає змогу стверджувати, що постійна і наполеглива протидія селян зменшити економічну роль присадибного господарства, яка полягала в нерегламентованих розширеннях присадибних ділянок, дозволила зберегтися цій формі господарювання у колективізованих селах.

Посилання

1. Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти кн. / гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор ; [АН УРСР, Інститут історії, Інститут археології]. – Т. 8 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки), кн. 1 : Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки). – 1979. – 390 с.
2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-рр.) [Текст] / В.К. Баран; В.М. Даниленко [За заг.ред. В.А. Смолія]; (серія Україна крізь віки). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 37. ; Історія українського селянства: у 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій; [НАН України, Інститут історії України]. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 373.
3. Безнин М.А. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х 60-е гг.) / М.А. Безнин, Т.М. Димони // Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 85.
4. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников ударников и утвержденный Советом Народных Комиссаров и Центральным Комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 519.
5. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 708.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 1.
7. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 711.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 3.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1317, арк. 1.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 81.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 4.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 145.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 8.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 12.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 16.
16. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг.: в 2 т. – М., 1958. – Т. 2. – С. 291.
17. Постанова Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 року «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» // Хрестоматія з історії КПРС: у 2 т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 200.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3505, арк. 40.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3505, арк. 42.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3506, арк. 56.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3506, арк. 40.
22. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 60.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4804, арк. 30.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4804, арк. 129.
25. Постановление пленума ЦК ВКП(б) «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1967. – Т. 3. – С. 421.

Гаврилов В.Н. Крестьянское землепользование в коллективизированных селах Северного Левобережья Украины

Статья посвящена изучению отношений советской власти и коллективизированного крестьянства по вопросам землепользования. Рассмотрены вопросы обобществления земельного массива, индивидуального пользования землей, контрмероприятий власти относительно попыток его расширения.

Ключевые слова: земля, земельный участок, землепользование, приусадебное хозяйство.

Havrylov V.M. Country land tenure in the collectivized villages of Northern Left-bank Ukraine

The article is devoted to studying of the relations between the Soviet power and the collectivized peasantry concerning land tenure. The problems of nationalization of the land areas, individual use of the land lots, counteractions of the regime concerning attempts of its expansion are considered.

Key words: land, land lot, land tenure, farmland.

09.03.2016 р.

УДК 338.45(477.51–25)«192»

I.B. Непотенко

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГОВА У 1920-Х РР.: СТРУКТУРИ СПОЖИВАННЯ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

Стаття присвячена характеристиці кустарної промисловості Чернігова у перше десятиріччя діяльності радянської влади. Розкрито особливості її функціонування та вплив на розвиток міського середовища і побутування його мешканців, а також співіснування в соціокультурному просторі Чернігова.

Ключові слова: промисловість, кустарне виробництво, артіль, майстерня.

Одним з важливих аспектів міського побутування є забезпеченість городян основними потребами, необхідними для їхнього існування. Після встановлення у листопаді 1919 р. радянської влади та переходу до мирного способу життя, більшість сфер, які їх забезпечували, виявилися малоприсадибними чи вийшли з ладу та потребували відновлення. Дрібна, в основному кустарна, промисловість також зазнала серйозних руйнацій.

У радянській історіографії дослідники торкалися даного питання винятково крізь призму економічних процесів чи відображення здобутків радянського керівництва у вигляді кількісних показників [1]. На сучасному етапі науковці побіжно звертаються до розгляду досліджуваної проблематики переважно у контексті висвітлення загальної історії міста [2]. Відтак на даний час питання залишається поза увагою дослідників та потребує вивчення задля формування загальної картини життя Чернігова у

1920-х рр. та визначення ролі дрібної промисловості у складанні радянського способу життя.

У 1920-х рр. Чернігів продовжував залишатися непромисловим містом. З проголошенням радянської влади була проведена націоналізація підприємств. Заводи, фабрики, а також усе їхнє обладнання та майно перейшли в державну власність та були передані у відомство Раднаргоспу [3, с. 79].

Боротьба за владу та, як наслідок, постійна зміна керівництва упродовж 1917–1919 рр., громадянська війна призвели до спустошення місцевої казни. Місцева влада, у власності якої відтепер знаходилися підприємства міста, повинна була займатися відновленням їхньої діяльності. Однак, потрібних фінансових ресурсів вона не мала. Для розвантаження Губраднаргоспу підприємства почали переводити на господарчий розрахунок [4, арк. 6–7]. Була дозволена оренда підприємств, яка стала вимушеним засобом відбудови промисловості. Орендар зобов'язувався його відремонтувати, а орендна плата стала одним із джерел поповнення місцевої казни. Перехід до НЕПу поклав початок орендної кампанії, яка у Чернігові розпочалася з середини 1921 р. [5, арк. 43].

Чернігівська губернія у промислово-му відношенні займала одне з останніх місць в Україні [6, арк. 97]. Слабо розвинутою промисловістю була і в дореволюційний час [7, арк. 19]. Підприємства Чернігова у 1920-х рр. залишалися невеликими та немеханізованими. Робота здійснювалася в основному ручним способом і радше нагадувала кустарне виробництво [8]. У 1919 р. на більшості діючих підприємств Чернігова працювало від кількох до десятка робітників. До 1921 р. їхня чисельність дещо збільшилася на окремих з них, втім, не перевищувала півсотні. Загальна кількість робітників складала близько півтисячі [9, арк. 1]. По відношенню до кількості робочої сили, зайнятої в державній промисловості місцевого масштабу, Чернігів знаходився на передостанньому місці [10, арк. 98]. До кінця 1920-х рр. деякі підприємства укрупнювалися, відповідно зроста і кількість робітників на кожному з них у півтора-два рази. Втім, їхня загальна чисельність по місту практично не змінилася [11, арк. 24].

На момент встановлення радянської влади у Чернігові було 16 дрібнокустарних підприємств: чотири миловарних (Ейдліна, Соколовського, Гурського та Марголіна), три цегляних (Туровського, Гінзбурга та Міської управи) [12], чавунно-ливарний (завод Вайнштейна і Кацнельсона), клінкерний [13], два лісопильних (Урина та Уринсона і Гуркова) [14], чотири пивоварних (Орловського, Фінкельберга, Вондарка та Хавіна) та свічковий заводи. Серед інших клінкерний завод був найбільший у Чернігівській окрузі. Крім того, це був єдиний достатньо технічно забезпечений завод. Він був побудований ще у 1916 р. на ділянці Коти з огляду

на необхідність у цеглі для замощення шосе Чернігів – Гомель. До 1922 р. завод працював з перервами з огляду на нестачу потрібних матеріалів, технічного забезпечення та робочої сили. З 1923 р. він був переведений на консервацію [15].

Щодо інших підприємств Чернігова, то їхня подальша доля була різною. Більшість, з початком орендної кампанії, були здані в оренду. Чернігівщина займала перше місце по кількості переданих в оренду підприємств серед інших регіонів [16, арк. 97]. Загалом дев'ять підприємств Чернігова перейшли в тимчасове користування, три заводи – колишнім власникам (цегельний завод № 2 до 1926 р. та два пивоварних заводи – Орловського по вул. Старокиївська (нині вул. Київська) (після позбавлення права оренди у 1925 р. кілька разів передавався в оренду різним власникам) та Фінкельберга по вул. Мстиславській (до 1927 р.) [17]. Шість підприємств було надано в орендне користування радянським установам (обидва лісозаводи – Товариству Взаємного Кредиту (№ 1 – до 1928 р., № 2 – до травня 1924 р.), три миловарних (завод Марголіна по вул. Богунська спочатку Губспілці, а з 1924 р. – ЦРК; завод Ейдліна по вул. Богунська у 1925 р. – Чернігівському Єдиному Робітничо-Селянському Споживчому товариству; у 1921 р. завод Гурського по вул. Гл. Успенського – миловарній артілі «Праця», строком на рік), та свічковий завод – спочатку православної общині, потім – Губземвідділу [18].

Упродовж 1919–1920 рр. у Чернігові працювала невеличка кондитерська фабрика М. Зискіної. При ній було відкрито крамницю, де продавали ласощі – ірис, монпас'є та білі коржики. Вона знаходилася поблизу П'ятницької церкви та Старого базару [19, арк. 1].

Частину підприємств у 1920-х рр. було закрито через нерентабельність, фінансову скруту, відсутність сировинної бази, бажаючих орендувати підприємства. Зокрема, працювати припинили два цегляних (№ 1 та № 3), один миловарний (Соколовського) та два пивоварних заводи (Вондарка і Хавіна) [20 арк. 48]. Закриття підприємств призводило до зростання рівня безробіття. З огляду на це, Губернський комітет боротьби з безробіттям (далі – Губкомборбез) неодноразово порушував питання про необхідність забезпечення городян роботою. За його сприяння у 1920-х рр. було відкрито деякі з підприємств, зокрема, клінкерний завод, швейну майстерню, гільзово-папіросну фабрику.

У 1920 р. у Чернігові були відкриті і нові підприємства – оцтовий завод (на розі вул. Шевченка та вул. Мурина (ріг сучасних пр-ту Миру та вул. Чернишевського) [21, арк. 4] та тютюново-гільзову, а з 1925 р. – гільзово-папіросну фабрику ім. 8 Березня (по вул. Радянській (нині частина вул. Шевченка) [22, арк. 8] Через рік відбулося

об'єднання трьох діючих друкарень [23]. Як правило, підприємства будували на окраїнах міста або на території, що у 1920-х рр. перебувала поза межами Чернігова, зокрема на ділянці Коти, що охоплювала 11 десятин землі.

Упродовж 1920-х рр. за рахунок відкриття-закриття підприємств їхня кількість змінювалася. У 1925 р. запрацювали гуральня та взуттєва фабрика, наступного року – тартак (листопад 1926 р.) та друкарня (грудень 1926 р.). За рік, з 1927 р., почали діяти броварня та друга гуральня. В той же час деякі з діючих підприємств припинили свою роботу, зокрема, свічковий, два миловарних та два лісозаводи.

У першій третині 1920-х рр. тютюново-гільзова фабрика по вул. Шевченка (нині пр-т Миру) працювала з перебоями. Фабрика спеціалізувалася на виготовленні цигарок. Їх фасували у пачки по 25, 50, 100 та 500 штук. При фабриці було відкрито два магазини [24, арк. 2]. 20 грудня 1924 р. фабрика була передана в оренду колективу чернігівського комборбезу строком на один рік. У 1925 р. вона була трансформована у гільзово-папіросну фабрику ім. 8 Березня та спеціалізувалася на гільзовому, коробочному виробництві, папері для паління «Верже» та «Філігран» [25, арк. 10]. На відміну від інших крамниць міста, ціни на товари у магазинах при фабриці були найнижчими, хоча й вони для більшості городян були зависокими.

15 листопада 1922 р. при Губернському відділі праці за сприяння Губкомборбезу була організована швейна майстерня спершу по вул. Радянській (частина сучасної вул. Шевченка), а через віддаленість від центру та укрупнення – за півроку була переміщена в будівлю по вул. К. Лібкнехта (нині вул. Святомиколаївська). У середньому в ній працювало близько півсотні осіб. Чимало городян, охочих придбати одяг, були не спроможні відразу сплатити всю суму за нього. Відтак була введена нова послуга – пошиття одягу в кредит. Нею могли скористатися лише робітники та службовці, які були членами профспілок. Втім, зробити замовлення вони могли тільки за умови попередньо наданого особистого зобов'язання про виплату грошей та гарантійного підтвердження організації, в якій працювали [26, арк. 8]. Майстерня обслуговувала мешканців Чернігова близько двох років і через нерентабельність була закрита в середині 1920-х рр. [27, арк. 32].

У червні 1925 р. на базі ліквідованої взуттєво-механічної майстерні була відкрита взуттєва фабрика по вул. Леніна (нині вул. Горького). Основний капітал колишньої майстерні перейшов до фабрики (2440 руб.), що дало їй змогу на початковому етапі розгорнути свою діяльність. Попри це, її фінансове становище залишалось скрутним. На момент організації фабрики більшість оснащення було зношеним і не придатним для подальшої експлуатації.

Тому робітники фабрики працювали власними інструментами. Взуттєва фабрика радше нагадувала кустарну майстерню. Після відкриття цеху дитячого взуття було дещо збільшене її виробництво. На фабриці, в залежності від обсягу замовлень, працювало від півсотні до ста осіб. Виготовляли хромове та юхтове взуття. На середину 1920-х рр. ціни на взуття складали від 9 до 23 руб. за пару [28].

Відкриті у 1920-х рр. підприємства також в основному були дрібними кустарними, умови, в яких вони функціонували – скрутними, а устаткування та організація роботи – примітивними. І все ж їхня робота давала можливість з одного боку дещо розширити спектр задоволення потреб городян та спростити отримання пропонованих з іншого. Зокрема, це стосувалося одягу та тютюнових виробів. З огляду на товарну кризу, низькі статки, перевищення попиту над пропозицією, що породжувало черги та не гарантувало придбання необхідного у кінцевому результаті, оплата в кредит, запроваджена для трудящих на деяких з підприємств міста, стала рятівною.

Оскільки підприємства Чернігова були не достатньо технічно забезпеченими та часто-густо нерентабельними, з метою продовження їхньої діяльності почали створювати трести. У 1922 р. було відкрито завод «Жовтневий молот» на ділянці Коти, до складу якого увійшли чавунно-ливарний завод та механічна майстерня. Однак, вже за рік (березень 1923 р.), за розпорядженням Губраднаргоспу, він був поставлений на консервацію. На основі декрету РНК СРСР від 17 липня 1923 р. про «Про місцеві трести» завод «Жовтневий молот» перейшов до тресту, який отримав назву «Чернігівський державний механічний завод «Жовтневий молот» [29, арк. 4].

У другій половині 1920-х рр. було створено ще два об'єднання – «Цегла» та Бровспиртоб'єднання. Об'єднання «Цегла» запрацювало в 1926 р. на основі відновлення діяльності двох цегляних та клінкерного заводів, що були закриті протягом близько 10 років. Лише після закінчення будівництва залізничної дороги у напрямку Чернігів -Ніжин (листопад 1925 р.), а також широкої колії Чернігів-Новобилиця розпочався систематичний збут продукції заводу до низки міст України [30]. У свою чергу Бровспиртоб'єднання по вул. Мстиславській почало роботу з 1927 р. шляхом об'єднання діючих у Чернігові гуралень та броварні. Придбати продукцію можна було в кооперативних магазинах міста та приватних лавках. Якщо у приватних магазинах пиво було як з Бровспиртоб'єднання, так і з інших підприємств, зокрема, Київського Харчотресту, то у кооперативних магазинах – винятково місцевого виробництва. Одне відро бочкового пива можна було придбати за 3,6 руб. [31, арк. 218].

Наприкінці 1920-х рр. у Чернігові функціонувало п'ять підприємств («Жовтневий молот», «Цегла».

Тартак, Бровспиртоб'єднання та держдрукарня [32]. Крім того, було заплановано відбудову тютюнової фабрики та побудову шпоре-пастельного заводу [33].

Окрім дрібнопромислових підприємств у 1920-х рр. діяли і майстерні. Упродовж 1919–1920 рр. їх було 8 [38]. У майстернях Чернігова працювало в середньому від 10 до 25 осіб. З огляду на реорганізацію Губодежі припинила працювати майстерня білизни, а враховуючи відсутність фінансування, після переходу на самоокупність у 1921 р., було закрито ще одну (шорна майстерня) [39, арк. 2]. Упродовж 1922–1923 рр. у Чернігові було організовано кілька нових – швейну, панчішну, прання білизни (вул. Радянська – нині частина вул. Шевченка) [40, арк. 8]. У 1927 р. було відкрито також лимарну, шорну (Базарна площа) та шапок. Усі майстерні, що спеціалізувалися на виготовленні чи ремонті одягу, знаходилися в одному приміщенні по вул. К. Лібкнехта (нині по пр-ту Миру) [41, арк. 11].

У 1920-х рр. майстерні відкривали також на території колишніх монастирських садиб чи поблизу храмів. Вибір їхнього розташування був не випадковий. По-перше, декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави» проголосив храми та їхнє майно «народним достоянням» та поклав початок націоналізації релігійних установ [42, арк. 26]. Пусті монастирські садиби включали чимало приміщень, зданних, в умовах кризи, розмістити у них низку організацій. По-друге, запровадження антицерковної політики, як одного зі способів викорінення релігії з життя людей, яка до революції становила важливу складову в їхньому житті, а відтак і зміна функціонального призначення релігійних установ. У Чернігові майстерні розташовувалися поблизу близько третини храмів міста.

У 1920-х рр. на території двох колишніх монастирських садиб (Троїцького та Єлецького) знаходилися різні за напрямком діяльності установи, включаючи і дрібнокустарні. Після виникнення нової категорії населення – безпритульних, у масі своїй до яких належали діти, що втратили всіх батьків під час Першої світової, громадянської війн та голоду, почали відкривати дитбудинки. У 1921 р. у Чернігові вже діяло 9 дитбудинків та дитмістечко. Поступово чисельність дитбудинків зростає до 14. З початком голоду було відкрито і «дитбудинки Поволжя». З шести «дитбудинків Поволжя» два було облаштовано на території колишнього Троїцького монастиря (четвертий та дев'ятий). При таких закладах діяли і майстерні, де працювали вихованці дитбудинків [43]. У колишній монастирській садибі поряд із Введенською церквою в невеликому дере'яному приміщенні наприкінці 1922 р. було відкрито столярну майстерню. У період реєвакації (1923–1924 рр.) частина дітей, що

мешкала у «дитбудинках Поволжя» колишнього Троїцького монастиря, працювала у цій майстерні. Діяльність її була нетривалою і в середині 1924 р., з огляду на відсутність фінансування та достатньої кількості сировинної бази, вона була закрита. Що стосується колишньої садиби Єлецького монастиря, то дрібнокустарна діяльність розпочалася тут в останній третині 1920-х рр. У грудні 1927 р. була відкрита бондарна майстерня, що займла половину приміщення колишньої консисторії (до нашого часу будівля не збереглась) [44, арк. 29]. Тому створення майстерень на території колишніх монастирів стало одним зі способів процесу трансформації їхнього соціокультурного простору, що розпочався у 1920-х рр. і поступово поглибився.

Таким чином, у 1920-х рр. Чернігів продовжував залишатися непромисловим регіоном. Після становлення радянської влади кустарна промисловість й надалі залишалася одним з видів діяльності чернігівців, хоч і у дещо видозміненому, «радянському» баченні її розвитку. Крім того, вона впливала на рівень забезпечення споживчих потреб городян та відігравала свою роль у формуванні радянського способу життя її мешканців.

Посилання

1. Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів: Чернігів. обл. від-ня, 1957. – 31 с.; Косухін Д.Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д.Ф. Косухін. – Чернігів: Облвидав, 1957. – 93 с.; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983. – 815 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.
2. Руденок В. Чернигов: из века в век (исторические памятники Черниговщины) / В. Руденок. – [3-е изд.]. – Чернигов: Десна, 2007. – 47 с.; Сергеева С. Чернігів у роки непу / С. Сергеева // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2012. – Вип. 14. – С. 174–196; Леп'явко С. Чернігів. Історія міста [Науково-популярне видання] / С. Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
3. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 6. – 456 с.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 68, арк. 6–7.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 10, арк. 43.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 97–107.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 5090, арк. 19.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 68, арк. 6–7; ф. Р-319, оп. 1, спр. 161, арк. 1–9; ф. Р-812, оп. 1, спр. 6, арк. 32.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4344, арк. 1.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 97–107.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 699, арк. 24–71.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-804, оп. 1, спр. 1059, арк. 51–61; ф. Р-812, оп. 1, спр. 13, арк. 200.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 144, арк. 33; ф. Р-305, оп. 1, спр. 574, арк. 15, спр. 2005, арк. 16.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 556, арк. 84–99; ф. Р-942, оп. 1, спр. 5593, арк. 1–3; спр. 5594, 8 арк.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 107, арк. 20–22; спр. 2502, арк. 9; ф. Р-793, оп. 1, спр. 186, арк. 44, 48, 51.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 97–107.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 186, арк. 44, 48, 51; ф. Р-804, оп. 1, спр. 1283, 116 арк.; спр. 1059, арк. 51–61; спр. 1400, арк. 1, 2.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 192, арк. 20–28, 47; спр. 206, арк. 2–10; спр. 207, арк. 4–35; спр. 383, арк. 19; спр. 387, арк. 4, 23, 77; спр. 556, арк. 84–99; ф. Р-776, оп. 1, спр. 10, арк. 43; ф. Р-804, оп. 1, спр. 679, арк. 95; спр. 1059, арк. 51–61; ф. Р-942, оп. 1, спр. 5593, арк. 1–3; спр. 5594, 8 арк.
19. Держархів Чернігівської області, ф. Р-305, оп. 1, спр. 169, арк. 1.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 186, арк. 44, 48, 51.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 387, арк. 4, 23, 77.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-782, оп. 2, спр. 2, арк. 6–21.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 97–107; ф. Р-944, оп. 1, спр. 150, арк. 2–3.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-804, оп. 1, спр. 744, арк. 1–46.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-782, оп. 2, спр. 2, арк. 6–21.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2512, арк. 7–10.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 380, арк. 4, 9, 32–35.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-782, оп. 1, спр. 106; спр. 168, арк. 18; ф. Р-793, оп. 1, спр. 380, арк. 4, 9, 32–35; спр. 551, арк. 24.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 185, арк. 4, 75, 89, 210.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 186, арк. 44, 48, 51; спр. 187, арк. 6.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 544, арк. 218–220.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 68, арк. 6–7; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2259, 35 арк.; ф. Р-319, оп. 1, спр. 250, арк. 3–9; ф. Р-793, оп. 1, спр. 671, арк. 1–81; спр. 699, арк. 24–71; ф. Р-944, оп. 1, спр. 150, арк. 2–3.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 68, арк. 6–7; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2259, 35 арк.; ф. Р-319, оп. 1, спр. 250, арк. 3–9; ф. Р-793, оп. 1, спр. 699, арк. 24–71; спр. 722, арк. 1–5; спр. 728, арк. 1.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-805, оп. 1, спр. 170, 31 арк.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-804, оп. 1, спр. 744, арк. 23.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-805, оп. 1, спр. 112, арк. 20.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-805, оп. 1, спр. 170, 31 арк.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 107, арк. 20–22; спр. 2502, арк. 9; ф. Р-793, оп. 1, спр. 186, арк. 44, 48, 51.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4344, арк. 1; ф. Р-944, оп. 1, спр. 150, арк. 2–3.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2512, арк. 7–10.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-782, оп. 1,

спр. 125, арк. 10–61.

42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.

43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 448; ф. Р-593, оп. 1, спр. 825, арк. 9; спр. 1466, арк. 171; ф. Р-792, оп. 1, спр. 363, арк. 12.

44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 804, арк. 27–29.

Непотенко И.В. Промышленность Чернигова в 1920-е гг.: структуры потребления и социокультурное пространство

Статья посвящена характеристике мелкой промышленности в первое десятилетие деятельности советской власти. Раскрыты особенности ее функционирования и влияние на развитие местной среды и повседневности его жителей, а также сосуществование в социокультурном пространстве Чернигова.

Ключевые слова: промышленность, кустарное производство, артель, мастерская.

Nepotenko I.V. The Industry of Chernihiv: consumption of patterns and sociocultural space

The article is devoted to the characteristics of the small industry in the first decade of the Soviet power. The features of its functioning and the impact on the urban environment, the everyday life of its inhabitants and the sociocultural coexistence in space of Chernihiv are shown.

Key words: industry, handicraft production and workshop.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):311.21 Глухів «1926»

С.М. Єсюнін

МІСТО ГЛУХІВ ЗА СТАТИСТИЧНИМИ ТА АДРЕСНО-ДОВІДКОВИМИ ВИДАННЯМИ 1926 РОКУ

У статті зроблено огляд статистичних та довідкових матеріалів, які розкривають соціально-економічний стан міста Глухова на 1926 р. у його основних галузях: промисловості, торгівлі, кооперації, транспорті, комунальному господарстві, освіті, культурі, охороні здоров'я тощо. Подані статистичні відомості по населенню, кількості будівель, цінах на товари тощо.

Ключові слова: Глухів, Глухівська округа, населення, промисловість, торгівля, кооперація, транспорт, комунальне господарство, освіта, культура, охорона здоров'я.

Одним із найбільш інформативних джерел регіональної історії є статистичні та адресно-довідкові видання. Традиція подібних видань була закладена ще у середині 1830-х рр., коли у різних регіонах Російської імперії здебільше місцевими статистичними комітетами, іноді офіційними установами та органами внутрішніх справ почали видаватися різноманітні «Памятные книжки», «Адрес-календари», «Обзоры», статистичні

збірники. Зміст статистичних та адресно-довідкових видань у різних регіонах мав свої особливості. Як правило вони включали в себе адресні відомості (перелік центральних і місцевих урядових і громадських установ з їх особовим складом), адміністративний довідник (відомості про адміністративний поділ, державні установи, промислові та торговельні підприємства, лікарні та аптеки, навчальні заклади, бібліотеки та друкарні, списки населених місць тощо), статистичні відомості (статистичні дані з різних галузей господарювання), іноді календарі, аналітичні та краєзнавчі статті.

У роки революційних потрясінь 1917–1921 рр. подібні видання фактично припинили видавати, але були відновлені після становлення нових радянських органів влади.

В радянській Україні перші спроби видавати статистичну та адресно-довідкову літературу зустрічаємо у 1922–1923 рр. Спочатку це були видання всеукраїнського та губернських рівнів, після того з'явилися видання по окремих містах та округах. Зокрема, у листопаді 1925 р. Рада народних комісарів України у зв'язку з останньою адміністративною реформою доручила Центральному статистичному управлінню України (ЦСУ) скласти статистичні описи округ. Після обробки статистичних даних 1925 р. ЦСУ підготувало до друку «Матеріали для опису округ УСРР» по 18 округах. Отже, у першій половині 1926 р. світ побачили 18 статистичних збірників, серед яких «Глухівська округа» [3].

Збірник «Глухівська округа. Матеріали до опису округ УСРР» має 44 сторінки, містить 11 розділів, де у формі таблиць подається різноманітна статистика та охоплюються всі основні галузі народного господарства округи. Особливо подане пояснення до таблиць. Видання підготовлене Центральним статистичним управлінням України (м. Харків), віддруковано після травня 1926 р. у полтавській друкарні імені Петровського накладом 650 екземплярів.

Зробимо огляд збірника, виокремивши статистику по місту Глухову. Доповнимо її відомостями із адресно-довідкової книги «Вся Украина на 1926/27 год» [1], яку видало видавництво «Український економіст» (м. Харків), та адресно-довідкової книги «Вся Украина и АМССР на 1926 год» [2] видавництва Українського Червоного Хреста (м. Одеса). Зазначимо, що це були перші видання такого типу, де по кожному округу України подана широка адресна інформація про установи, заклади, підприємства, адже попередні та інші видання адресно-довідкових книг у радянській Україні (у 1923 р. харківського видавництва «Укрвоздухпуть», у 1925 р. вже згаданого одеського видавництва Українського Червоного Хреста) давали неповну адресну інформацію по округах та

Табл. 1. Заклади освіти м. Глухова на 01.12.1925 р.

Назва закладу	Адреса	Учні	Педперсонал	Завідувач
Дитячий городок	...	273	21	...
Трудшкола чотирьохрічна №1	Білополівка	452, з них 222 дівчини	15	Кузьменко В.В.
Трудшкола чотирьохрічна №2	Веригин пров.			Нетреба В.
Трудшкола чотирьохрічна №3	Усовка			Муха І.
Трудшкола двохрічна єврейська	вул. Різницька			Ройблат
Трудшкола семирічна	вул. Радянська	1651, з них 801 дівчина	55	Зайковський С.Я.
Індустріально-технічна профшкола	вул. Р.Люксембург	12	150	Білик М.М.
Педагогічний технікум	вул. Радянська	15	114	Несторенко Ю.Г.

лише про державні заклади і установи.

Отже, у всіх трьох виданнях вказано, що місто Глухів на початок 1926 р. є адміністративним центром Глухівської округи, яка складається з 11 районів. Тут зазначимо, що округа утворена 12.04.1923 р. як Новгород-Сіверська, окружним центром був Новгород-Сіверський, а Глухів – одним із районних центрів. 19.08.1925 р. окружний центр перенесли до Глухова, у зв'язку з чим округа була перейменована на Глухівську [4]. На 01.01.1926 р. площа округи становила 7228,5 кв. верст, населення – 440262 жителі. Сільрад налічувалося 179, всіх населених пунктів сільського типу – 795, у т. ч. таких, що мають 1 двір – 116, від 2 до 25 дворів – 349, від 26 до 50 – 79, від 51 до 100 – 63, від 101 до 300 – 102, понад 300 – 82. Округа мала 4 населені пункти міського типу (три міста – Глухів, Новгород-Сіверський, Шостка, одне селище – Середино-Буда) [3, с. 1].

Головою Глухівського окрвиконкому був А.Л. Стрілець, секретарем – Б.В. Коваленко. Окрпартком КП(б)У очолював Я.З. Сидерський. Більшість державних і партійних установ розміщувалась у адміністративній будівлі по вул. Радянській, 1 (Окрвиконком, Окрпартком, Окрнаросвіта, Окрплан, Окрархів та ін.), а також у трьох т. зв. Будинках Рад. Був ще т. зв. Палац Труда, де знаходилось окружне бюро профспілок (голова – Н.Ю. Ляшко) та галузеві відділи. У окремих приміщеннях розташовувались силові структури, органи правопорядку і юстиції: окружний військкомат (воєнком – М.М. Крутін) – вул. Радянська (колишній будинок Толмачева), окружний відділ ДПУ (начальник – М.М. Тимофеев) – вул. Радянська, окружне управління міліції та розшуку (начальник – А.Я. Лозовський) – вул. Радянська, окружний суд (голова – П.Т. Конопелько) – вул. Терещенська, окружна прокуратура (окрпрокурор – І.П. Трубочинський) – вул. Сінна (колишній будинок Крюкова). Серед інших важливих для міста установ біржа праці та окружна інспектура праці займала колишній будинок Неплюєва (вул. Радянська), окружний

відділ місцевого господарства «Окрмісцьгосп» – колишній будинок Амосова (вул. Радянська) [1, ч. III, с. 141–145].

Статистика стосовно населення міста вказує, що станом на 01.01.1926 р. у Глухові мешкало 18386 осіб (8823 чоловіків та 9563 жінки), з них українців було 64,02 %, євреїв – 17,25 %, росіян – 15,56 %, білорусів – 0,32 %, поляків – 0,24 %, німців – 0,07 %, греків та вірмен – по 0,01 %, інших – 2,52 %. Самодіяльного населення у Глухові було 31,17 %, яке за соціальним складом поділялось наступним чином: робітники – 15,16 %, службовці – 20,47 %, господарі – 35,17 %, інші – 29,2 %. За галузями праці самодіяльне населення міста розподілялось наступним чином: сільське господарство – 19,42 %, фабрично-заводська промисловість – 4,8 %, ремісничка і кустарна промисловість – 24,63 %, залізничний транспорт – 1,84 %, торгівля і трактирний промисел – 10,63 %, державна служба – 20,75 %, інші – 17,5 %. Для порівняння динаміки зміни населення вказано, що у 1923 р. у Глухові було 13692 мешканців [3, с. 2].

Статистика галузі освіти свідчить, що на кінець 1925 р. у Глухові діяло 8 закладів освіти – див. *Таб. 1.* [складена за 1, ч. III, с. 146; 3, с. 3].

Окрему групу складала т. зв. установи політичної освіти, до яких віднесли 2 бібліотеки (мали 14516 книжок), хату-читальню, 2 клуби, 2 сільбудинки, кінотеатр І.М. Янопольського, драмгурток, музей, 7 пунктів ліквідації неписьменності (6 вчителів, 176 учнів) [1, ч. III, с. 148; 3, с. 4].

Статистика галузі охорони здоров'я зафіксувала у Глухові станом на 30.09.1925 р. наступні заклади: окружну радянську лікарню на 30 ліжок (вул. Радянська, завідувач – Ф.С. Щербаков), поліклініку (вул. Радянська, завідувач – Г.Л. Аксельруд), амбулаторію, медпункт, 3 аптеки. Працювало лікарів – 12, стоматологів – 6, повитух – 3, іншого персоналу – 27. Крім того у місті діяла мережа санітарно-профілактичних установ: Охматдиту, Оздоровдиту та санітарного лікаря, а також тубдиспансер і вендиспансер. Серед

Табл. 2: Великі (цензові) підприємства м. Глухова на 01.10.1925 р.

Назва	Власність	Оренда/ власник	Колишня власність	Робітників	Двигунів	Продукції на рік /тис. крб.
Млин, олійня і круподерня	Приват.	Крикунов, Пружанський та Дубровський	Пружанський	34	2	401,8
Млин і круподерня	Приват.	Каплунов	Каплунов	3	1	115,5
Млин	Приват.	Каспін	Каспін	10	1	120,5
Олійня і млин №39	Держ.	Окрмісьцгосп	Запрягаєв		2	30,2
Олійня і круподерня	Приват.	Крикунів і Гафт	Трофименко	15	2	21,3
Броварня	Приват.	Красовицького	Красовицького	4		10,1
Шкірзавод	Приват.	Гафт	Конде	8	1	57,1
Електростанція	Держ.	Окрмісьцгосп	Глухівське електричне товариство	9	2	13,9

показників діяльності установ охорони здоров'я за 1924–1925 бюджетний рік вказано, що на лікуванні в лікарнях перебувало 1349 хворих, з яких 42 померло [1, ч. III, с. 147; 3, с. 5–7].

Статистика комунального господарства вказує, що фонд міської землі у гектарах складав 1843,2, з якої під будівлями знаходилось 519,5, вулицями і майданами – 40,5, парками, скверами і бульварами – 46,8, городами, садками, вигонами та іншими господарськими угіддями – 1125,6, водними просторами – 26,7, пустками і ярами – 3,3, кладовищами – 14,6, іншими – 66,2 га [3, с. 8].

Цікавими є відомості про міські володіння і будівлі. За переписом 1923 р. у місті налічувалось 2031 забудоване землеволодіння (з них 190 – націоналізованих), кількість всіх житлових будівель складала 2205 (з них мурованих – 76, під вогнетривкою покрівлею – 1574), нежитлових будівель – 2075. Кімнат у всіх житлових будівлях було 4896, кухонь – 1784. Загальна площа всіх житлових кімнат складала 111 231 м² (житлова площа на мешканця – 8 м²). Окремо наведені дані по націоналізованому житловому фонду міста на 01.10.1925 р., з яких видно що кількість націоналізованих володінь за два роки збільшилась до 293. Націоналізованих житлових будівель нараховувалось 400, з яких 29 були закріплені за державними, партійними і профспілковими установами, 238 – за комунальним відділом, 133 здавались у оренду [3, с. 8].

Із іншої статистики комунального господарства дізнаємося, що у місті знаходилось 63 вулиці та провулка, 4 майдани, 1 парк, на вулицях світило 10 електричних ліхтарів, діяли 2 пожежні команди – комунальна та добровільна (60 особового складу, 11 коней, 4 помпи), міська електростанція (на 70 кВт), комунальний асенізаційний обоз (місткість на 100 відер), комунальна лазня (6219 відвідувачів за півроку), комунальна бійня (за рік забито 2908 голів

худоби) [3, с. 8–9].

Статистичні дані по промисловості подані станом на жовтень 1925 р. і виокремлюють групу підприємств великої (цензової) промисловості. У Глухові до неї відносились 8 підприємств, з яких 6 було віддано в оренду приватним особам, а 2 перебували у державній власності. Див. *Табл. 2* [складено за 3, с. 22–23].

Також у місті по вул. Терещенків розміщувалось дирекція Гірничого тресту – державного об'єднання з експлуатації корисних копалин мінерального походження. Його директором був Ф.Я. Богданов, головним інженером – С.П. Самофалов. До Гірничого тресту входили крейдянні кар'єри і вапнярки при ст. Заруцьке в районі Глухова, крейдянні кар'єри і завод меленої крейди на хуторі Путівськ в районі Новгорода-Сіверського, завод вогнетривкої цегли у с. Шатрищі при ст. Ямпіль, завод будівельної цегли на хуторі Воздвиженський при ст. Ямпіль, каолінові розробки в с. Полошки Глухівського району, каменоломні (кварцові піщані) у с. Комань в районі Глухова, а також крейдянні кар'єри у с. Дробишівка, вапняні заводи в селах Смяч, Бучки та Чулатове. Останні чотири підприємства у 1925 р. названі недіючими. Число робітників Гірничого тресту змінювалось в залежності від сезону робіт і у середньому сягало 300 осіб. Продукції (каолін, вапно, цегла (вогнетривка, шамотна, фасонна, будівельна), глина вогнетривка (шамот), крейда, камінь будовий, кварцовий пісок) у 1925 р. було вироблено на 206,2 тис. крб. [3, с. 22]. Трест мав представництва у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Чернігові [1, ч. III, с. 35, 149; 1, ч. IV, с. 26–32].

До великих (цензових) не були внесені лісопилний завод (окрмісьцгосп, кол. власність Вернигора, 14 робітників), миловарний завод (окрмісьцгосп, кол. власність Цитовського, недіючий), шкірзавод (окрмісьцгосп, кол.

власність Короткого, 3 робітника), шкірзавод (окрмісьцгосп, кол. власність Красовицького, 4 робітника), шкірзавод (окрмісьцгосп, кол. власність Гончарова, 3 робітника), шкірзавод (окрмісьцгосп, кол. власність Ящика, 3 робітника), друкарня (окрмісьцгосп, кол. власність Квасникова, 3 робітника) [1, ч. IV, с. 74, 88, 207, 218].

Дрібна та кустарно-ремісничя промисловість мала наступні виробництва: гончарне – 5 (зайнято 5 осіб), слюсарсько-токаряське і лудильно-мідяне – 18 (18), ковальське – 2 (3), бондарське – 7 (7), столярське – 30 (30), кондитерське – 8 (15), ковбасне – 2 (2), кравецьке – 93 (107), шкіряно-лимарське – 4 (4), кашкетово-шапкове – 27 (29), шевське – 297 (360), білизняне – 1 (1). У місті було 9 перукарів, 8 прачок, 3 годинникарі та ювеліри, 4 мірошника. Разом налічувалося 516 кустарних виробництв, на яких було зайнято 605 осіб [3, с. 26].

Довжина залізничних шляхів у Глухівській окрузі складала 247 верст. З 18 залізничних станцій одна діяла у Глухові (начальник станції – Н.П. Матюков). У 1924 р. вона прийняла 202,36 тис. пудів вантажів, відвантажила 1812,0 тис. пудів. Переважали хлібні вантажі (завезено 22 тис. пудів, вивезено 494 тис. пудів), сіль (завезено 49 тис. пудів, вивезено 3,4 тис. пудів), кам'яне вугілля (завезено 30 тис. пудів) [3, с. 27–28]. За вантажообігом станція «Глухів» поступалась лише магістральним станціям Хутір-Михайловський та Терещенська, йшла на рівні зі станцією Зернове, всі ж інші перевершувала.

Зі статистичних джерел дізнаємось про глухівські ціни (у копійках) станом на 01.10.1924/01.10.1925: жито (пуд) – 110/120, житяне борошно (пуд) – 135/139, пшениця (пуд) – 200/180, пшеничне борошно (пуд) – 550/450, житній хліб (фунт) – 5/4,8, овес (пуд) – 100/75, гречка (пуд) – 75/90, пшоно (фунт) – 4/3,5, картопля (пуд) – 20/30, сало (фунт) – 45/62, олія (фунт) – 35/30, молоко (літр) – 8/10,4, масло (фунт) – 40/60, яйця (дес.) – 25/45, яловичина (фунт) – 12/14, свинина (фунт) – 13/20, оселедці (фунт) – 25/14, цукор-пісок (фунт) – 35/25, сіль (фунт) – 2,5/2, сірники (дес.) – 20/15, мило (фунт) – 35/21, цигарки (20 шт.) – 9/9, ситець (метр) – 56/51, сукно грубе (метр) – 600/584, чоботи (пара) – 1400/1433, гас (фунт) – 6/5 [3, с. 33–34]. Для того, аби зорієнтуватись у купівельній спроможності городян, наведемо середньомісячної зарплати службовців та працівників державного сектору (на травень 1925 р.): працівники торгівлі – 52 крб., фінансових установ – 50,4 крб., службовці адміністративних установ – 36,4 крб., працівники освіти – 25,6 крб., охорони здоров'я – 20,6 крб., культури – 16 крб. [3, с. 30].

Статистика галузі торгівлі 1924–1925 рр. зафіксувала у Глухові 259 торговельних закладів II–V розрядів (обіг 1072,587 тис. крб.),

з них – 10 державних (обіг 355,5 тис. крб.), 16 кооперативних (обіг 217,637 тис. крб.) та 233 приватні (обіг 499,450 тис. крб.) [3, с. 35]. До того ж, у місті було зареєстровано 106 торговців I розряду. Торговельних закладів найбільшого V розряду було усього шість. Серед них, наприклад такі, як база «Нафтосиндикату» та контора «Цукротресту». IV розряд мали універсальний магазин Крелевецького райсоюзу, пайове товариство транспортних послуг «Погрузка» на Соборній площі, магазин «Центроспирту» по вул. Радянській, «Ларек» по вул. Радянській та «Ларек» на Базарній площі, гастроном «Окрпомдиту» по вул. Радянській, а також ряд приватних магазинів: бакалія на вул. Пушкінській З.Ш. Воловика, бакалія на базарі А.Д. Мнушкина та Л.Є. Красовицького, бакалія по пров. Соборному Н.В. Шкловського, рибний магазин по вул. Радянській М.А. Юдкевича, рибна торгівля на базарі А.З. Стража, З.Н. і Є.Н. Ковалерчиків та М.Я. Зеліксона, шкіряна торгівля на базарі І.А. Бурсука та Є.М. Гафта тощо. Декілька закладів громадського харчування також отримали IV розряд (пивна Л.Ш. Воловика на Базарній площі, їдальні та буфети Сільбудинку (вул. Радянська), Бродської І.В. (площа Володарського) та П.С. Кошеля (Сінна площа) [1, ч. III, с. 151–156]. III розряд мали 68 торговельних закладів.

Низова кооперативна мережа м. Глухова на 01.10.1925 р. включала 7 кооперативних установ: споживче товариство, шкіряну артіль «Трудкож», шевську артіль, сільськогосподарську артіль, 3 сільськогосподарських товариства. Кооперативи міста та округи, що працювали у сільському господарстві, були об'єднані у доволі потужну спілку – Глухівський сільськогосподарський союз кооперативів. Створений 20.03.1917 року, він займався постачанням сільгосптехніки, заготівлею та збутом сільгосппродукції, мав основний (26511 крб.) і обіговий (167792 крб.) капітал. Усього до союзу у 1925 р. входив 61 кооператив (10056 членів) [1, ч. III, с. 150].

Станом на 01.10.1925 р. у місті діяли наступні фінансово-кредитні установи: відділення Держбанку (вул. Радянська, 1, управл. – Е.К. Нарвайт), товариство взаємного кредиту «Взаїмбанк» (вул. Радянська, голова – М.Я. Гафт), окружна ощадкаса, позичальне-ощадне товариство ремісників і кустарів (вул. Терещенська). На площі Володарського розміщувалась окружна контора «Укрдержстраху» (завідувач – С.Г. Шаповалов) [1, ч. III, с. 148; 2, с. 422].

Серед установ зв'язку у місті діяла окружна поштово-телеграфна контора (пров. Поштовий, завідувач – А.А. Бондар), телефонна мережа (вул. Радянська, завідувач – С.І. Марковський), радіостанція (старший радист – Ф.В. Власков) [2, с. 422–423].

Редакція газети «Червоне Село» (редактор В.А. Каменщиков, секретар – С.Є. Вельбін) містилась у 2-му Будинку Рад по вул. Радянській). Газета виходила один раз на тиждень. Також у Глухові знаходились відділення Держвидав РСФСР (вул. Радянська, 38) та Держвидав України (вул. Радянська, 36), які займались книжковою торгівлею, представництво центральних газет «Известия ВЦИК», «Правда» та «Беднота» (вул. Радянська, 8, завідувач – С.А. Динькевич) [1, ч. III, с. 147–148; 2, с. 423–424].

Таким чином, для дослідників історії Глухова оглянуті статистичні та адресно-довідкові джерела містять вичерпну інформацію про його соціально-економічний стан за 1926 р. Цей рік цікавий тим, що місто увійшло в нього в статусі окружного центру. У Глухові відбулось повне відновлення економіки та міського господарства після війн та революцій 1917–1921 рр., а серед городян, які успішно пристосувались до умов нової економічної політики, народилася нова верства підприємців.

Посилання

1. Вся Украина на 1926/27 год. Адресно-справочная книга [Год издания 1-й]. – Харьков: Украинский экономист, 1927. – В 5-ти частях.
2. Вся Украина и АМССР на 1926 год. Адресная и справочная книга. – Одесса: Издание Украинского Красного Креста, 1926. – 768 с.
3. Глухівська округа. Матеріали до опису округ УСРР. – Харків: Центральне статистичне управління України, 1926. – 44 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1925 рік. Відділ перший. – Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – С. 774.

Есюнин С.Н. Город Глухов в статистических и адресно-справочных изданиях 1926 года

В статье сделан обзор статистических и справочных материалов, которые раскрывают социально-экономическое состояние города Глухова в 1926 г. в его основных отраслях: промышленности, торговле, кооперации, транспорте, коммунальном хозяйстве, образовании, культуре, охране здоровья и др. Поданы статистические данные по населению, количеству строений, ценам на товары и др.

Ключевые слова: Глухов, Глуховский округ, население, промышленность, торговля, кооперация, транспорт, коммунальное хозяйство, образование, культура, охрана здоровья.

Yesiunin S.M. Hlukhiv in a statistical and address-reference edition 1926

This article reviews the statistical and reference materials that reveal the social and economic situation of the city Hlukhiv in 1926 in its main sectors: industry, commerce, cooperatives, transport, utilities, education, culture, health and so on. The presented statistical information on population, the number of buildings, prices of goods and so on.

Key words: Hlukhiv, Hlukhiv country, population, industry, trade, cooperation, transportation, utilities, education, culture and health.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):069.4/5+792 «1921»

В.І. Абакумова

МУЗЕЙНА І ТЕАТРАЛЬНА СПРАВА У ГЛУХОВІ 1921 РОКУ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Проаналізовано стан театральної і музейної справи в м. Глухові Чернігівської губернії у 1920–1921 рр., повсякденне буття в названий період як мотиваційний чинник людини до музейного та театрального дозвілля. Зроблена спроба дослідити історію музейної і театральної справи в Глухові через призму перших заходів радянського уряду, спрямованих на одержавлення культури. Дано повнотекстовий зміст чотирьох документів з фондів Державного архіву Чернігівської області за сучасним археографічним оформленням.

Ключові слова: Глухів, музейна справа, театральна справа, повсякденність, одержавлення культури.

Актуальність нашої наукової розвідки не зумовлена сучасними потребами українського суспільства. До того ж підмітимо, що дослідження тільки актуальних тем буде залишати «білі плями» в історії. Ця публікація покликана бажанням заповнити документальну «прогалину» в історії Глухова майже сторічної давнини. Це старовинне місто втратило свій історичний архів у лихоліття Другої світової війни. Відтоді багато історичних фактів і подій з його історії залишаються без документальних підтверджень.

Працюючи в Державному архіві Чернігівської області над питанням історії Глухівського педагогічного інституту в перші роки панування радянської влади, ми натрапили на унікальні, у своєму роді, документи з історії музейної та театральної справи міста в цей період. Спочатку може здатися помилковим, що документи цієї тематики зберігаються в фонді Р-593, фондоутворювачем якого є відділ народної освіти Чернігівського губернського виконавчого комітету. Але маємо пригадати, що радянська влада розглядала культурні установи як ідеологічні та науково-просвітницькі осередки. Саме в досліджуваній період було започатковано використання культурного репертуару як важеля ідеології. Отже, не випадково, перші звіти про одержавлення культурної сфери в Глухові знаходимо серед документів повітового комітету (відділу) політичної освіти, який був структурним підрозділом повітового відділу народної освіти.

Наприкінці цієї публікації маємо намір дати повний текст знайдених документів. Сподіваємося, що це спрацює й на теоретико-пізнавальні потреби історичної науки в цілому. Отже, метою статті є введення до наукового обігу нових документів з історії музейної та театральної справи в Глухові в 1921 р. А втім, наша публікація не є суто археографічним доробком. Враховуючи, що попит на музейне та театральне дозвілля завжди знаходиться в залежності від повсякденного буття

людини, вважаємо доцільним прослідкувати якість останнього в названий період. А маючи на увазі таку особливість досліджуваного періоду як початку одержавлення культурної сфери, спробуємо дослідити історію музейної і театральної справи в Глухові через призму заходів радянського уряду. Назване сформуло завдання нашого дослідження.

В реалізації завдань дослідження корисними виявились деякі праці попередників. Відмітимо нечисленність таких публікацій, обмежене коло історичних відомостей у них, відсутність узагальнюючої праці з означеної теми. Так, дані про створення та функціонування краєзнавчого музею, зокрема в 1920–1921 рр., є в публікації завідувача відділу Національного заповідника «Глухів» Юрія Коваленка «Меценати і колекціонери історії Глухівського музейництва (До 100-річчя Глухівського краєзнавчого музею)» (2002) [1]. Інформацію про музейні будні містить стаття старожила Глухова, краєзнавця Ігоря Сбитного «Глуховский краеведческий музей отмечает юбилей» (2012) [2]. Історіографічну корисність має публікація кандидата історичних наук, краєзнавця, вченого секретаря Національного заповідника «Глухів» Ірини Мошик «Історичні віхи Глухівського краєзнавчого музею» (2015) [3]. Але в названих публікаціях не міститься вказівка на архівні документи при висвітленні подій 1920–1921 рр. Обнадійливим є той факт, що окремі з наведених науковцями дані знайшли таке документальне підтвердження. Це сталося в публікації Юрія Мицика та Інни Тарасенко «Глухівський округовий музей у 1927 році» (2015), які ввели до наукового обігу рукопис історика Дмитра Овсійовича Кравцова (1898–1982). Зошити зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. На 7 аркушах міститься опис музею від початку його історії (останніх років існування повітового земства (1916–1917) до 1927 року – рік прибуття Кравцова до Глухова [4]. Нам відома ще одна праця, що має назву «Из истории Глуховского краеведческого музея (1902–1941)» (1991) науковця Н. Гольдербигер. На жаль, нам не вдалося ознайомитися з оригіналом [5]. Цікаво, чи є в цій публікації посилання на архівні документи?

Маємо зазначити, що на відміну від питання музейного життя, яке висвітлено в кількох публікаціях, театральна справа в Глухові майже не досліджувалася. Але у Глухові є цікаве джерело, яке, за місцем зберігання, не відноситься до фондів державних архівів. Це рукопис «Краткой хроники событий в городе Глухове в период гражданской войны 1918–1922» – мемуари Олександра Пилиповича Гончарова [6]. Він мешкав у Глухові з 1916 р. до листопада 1922 р., а потім, протягом

1966–1967 рр. зробив письмовий запис своїх спогадів у двох зошитах. Нині рукопис зберігається у міському краєзнавчому музеї. Спогади очевидця використали глухівські краєзнавці: доцент місцевого університету В.І. Белашов навів деякі історичні відомості про театр у Глухові в монографії «Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.))» (Глухів, 2005) [7]; директор глухівського музею євреїв М.М. Часницький у книзі «Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины» (Київ, 2011) приділив спогадам Гончарова окремий підрозділ [8]. Є ще одна краєзнавча праця, в якій наводяться відомості про театральні будні Глухова, але її автор не користувався спогадами Гончарова. Це праця «Глухів. Історико-краєзнавчий нарис» (Харків, 1968) кандидата історичних наук Василя Ткаченка [9]. За свідченнями наших сучасників-краєзнавців, автор використав інформацію родичів композитора О. Шапоріна – уродженця Глухова. Нашу увагу привернув той факт, що унікальні дані про постановки оперет та оперних вистав для дітей зусиллями чеського музиканта, композитора Яна Ступки (австрійського військовополоненого часів Першої світової війни, який залишився в Глухові, не згадуються Гончаровим.

Нижче будуть оприлюднені тексти чотирьох архівних документів щодо стану музейної та театральної справи в Глухові в 1920–1921 рр., які, сподіваємось, вивчатимуться наступними дослідниками.

Перед тим, як подати документи, вважаємо за доцільне відновити картину міського життя, простежити настрої мешканців, які вирували Глуховом у 1920–1921 рр. Відомо, що попит на культурне дозвілля чимало залежить від матеріального та морального стану громадян. Знання останнього зарадить сприйняттю відомостей про особливості музейних та театральних буднів Глухова без відриву від історичної канви.

Протягом періоду, який буде нас цікавити, в Глухові відбувалася болісна зміна однієї політичної і військової сили іншою. У місті десять разів змінювалися влади різних урядів, що супроводжувалось численними людськими жертвами [7, с. 121]. Повсюдно під час громадянської війни мирним жителям, особливо в містах, доводилося стикатися з неабияким ризиком для свого майна і життя. У нашому випадку мається на увазі дія безлічі злочинних банд, що збагачувалися за рахунок грабежів. В умовах ведення бойових дій кримінальна ситуація в містах, що породжувала насильство і беззаконня, була нездоланною. Навряд чи такий стан речей сприяв тяжінню людей до культури. Народ боявся. Найчастіше, коли на вулиці когось грабували,

люди просто намагалися не помічати цього. Та й не тільки на вулиці. Навіть в будинках, коли грабували сусідню квартиру, мешканці сиділи тихо і навіть не намагалися допомогти.

Під час громадянської війни в життя суспільства увійшли підозрілість, недовіра і навіть байдужість до долі оточуючих. Але людей можна було зрозуміти, якщо врахувати, що крім ризику бути пограбованим чи навіть убитим на них чатували й інші неприємності, наприклад, тривіальний холод. Основною турботою громадян ставала постійна спроба знайти дрова, щоб обігріти своє житло. У хід йшло все, що тільки могло використовуватися в якості дров. Спочатку вирубувалися міські парки, а згодом розбиралися паркани і огорожі, розпилювалися телеграфні стовпи, часом навіть домашнє начиння.

Якщо у Глухові в листопаді 1919 р. і була встановлена радянська влада, то неподалік від міста, в окремих населених пунктах Глухівського повіту, перманентно виникали осередки спротиву. Зокрема, у 1920 р. багато селян саботували службу у Червоній Армії, яка того часу вела військовій дії проти Польщі і Директорії УНР. Вершиною спротиву новій владі стало створення у лютому 1920 р. повстанської республіки під назвою «Глухівська Січ». Проте проіснувала вона недовго – півроку, адже у липні – серпні того ж року спеціальний підрозділ червоноармійців і загін по боротьбі з бандитизмом жорстоко розправилися з повстанцями. Моральний тиск підсилювався і тим, що частина заарештованих повстанців, разом із сім'ями, утримувалася у концентраційному таборі в Глухові [7, с. 120]. Вцілілі члени «Глухівської Січі» продовжили партизанську боротьбу, яка, до речі, тривала не довго. Чи були городяни впевнені, що лихо кровопролиття не повернеться знов? Напевне ні. Тривога не покидала їх душі.

Тим часом у Глухові почав діяти актив організації комуністичної спілки молоді України. 7 листопада 1920 р. вперше у місті відсвяткували річницю Жовтневої революції. Це було новим ідеологічним заходом для глухівчан, стало початком формування нової системи їх поглядів та ідей, світогляду. Посилювався вплив комсомолу на трудову молодь. Відомо, що у 1920–1921 рр. молоді люди щочетверга охоче відвідували зібрання комуністичної спілки молоді України [8, с. 79]. Чи відвідували вони з таким же запалом музей і театр – питання відкрите, оскільки прямих свідчень ми не маємо. Але знаємо про складні умови буття учнівської молоді взимку 1920 р.: заняття в гімназії припинилися; будівлі, де розміщувалися школи, не опалювалися [8, с. 79].

Повільне покращення життя глухівчан відбувалося із прийняттям НЕПу і частковим поверненням приватної власності. Між тим, навіть

цей період відзначався насиллям. За спогадами Олександра Гончарова, перед введенням НЕПу, на початку квітня 1921 р., була проведена одноденна загальноміська операція по виявленню і вилученню у буржуазії коштовностей, яка тривала цілий день. Це збурило Глухів. Спеціально обрана комісія у супроводі курсантів школи червоних командирів провела обшуки і вилучила коштовні речі у будинках багатіїв [10, с. 4–5].

Завершуючи опис морального та матеріального становища глухівчан у досліджуваній період як фактора, який безпосередньо впливав на формування культурних потреб людей взагалі, додамо, що протягом 1920–1922 рр., як це часто буває у воєнний і повоєнний час, однією з головних проблем городян був низький стан медичного обслуговування населення. Навіть застуда тайла в собі неабияку небезпеку, не говорячи про те, що вирував тиф і скарлатина – глухівчани вмирили цілими сім'ями.

Намагання вписати в історичну канву музейні та театральні будні Глухова буремного 1921 р. вимагає від нас звернення до історії музейної і театральної справи через призму заходів радянського уряду.

Будівництво соціалізму супроводжувалось скасуванням приватної власності та націоналізацією підприємств і галузей господарства. Одним із закладів, що не зазнав в перші два роки процедури реорганізації, виявився театр. Причин тому було декілька: неприйняття більшовицької влади столичними професійними акторами, настрої яких, на думку наркома освіти РРФСР А.В. Луначарського, представляли загрозу справі революції [11, с. 6]; скрутне соціально-політичне та економічне становище країни, яке відкинуло проблеми, пов'язані зі сценою, в розряд малозначущих (питання театру навіть не згадується в програмі партії) [12]; брак кадрів, компетентних у сфері художньої культури, яким можна було б довірити управління театрами; громадянська війна, в ході якої влада почергово переходила до ворогуючих між собою сторін.

Підготовка театральної реформи почалася тільки з лютого 1919 р., а 26 серпня 1919 р. голова Раднаркому РРФСР В.І. Ленін, нарком освіти РРФСР А.В. Луначарський і керуючий справами Раднаркому РРФСР В.Д. Бонч-Бруевич підписали декрет «Про об'єднання театральної справи». По суті, прийняття декрету означало поширення диктатури на театральне життя. Вперше держава сформулювала економічний принцип управління театальною справою і взяла на себе обов'язок фінансування вітчизняної сцени (точніше, того цінного, що вона отримала у своє розпорядження), закріпивши, таким чином, за собою право вимагати підпорядкування театральних установ Радам.

Чи відчула глухівська театральна справа

вплив цього декрету? Слід відмітити, що у дореволюційний період у Глухові, як і в більшості інших міст, свого стаціонарного професійного театру не було. Однак наявність широкого кола глядачів (православ'я не забороняло лицедійство) приваблювало до міста артистів-гастролерів. Але радянська влада не «успадкувала» ні театрального приміщення, ні театральної трупи.

Із початком роботи Чернігівського губернського революційного комітету розпочав роботу і губернський відділ народної освіти, а разом – і відповідні владні установи на місцях – в повітах. Відділу відводились функції організатора культурного будівництва, що передбачало, зокрема, створення професійних театрів. Однак нестабільність революційного владного апарату, відсутність законодавчої бази, розруха, фінансовий і кадровий дефіцит створили серйозні перешкоди розпочатим ініціативам. Натомість пріоритетним напрямком діяльності партійно-державного апарату губернської влади стала «політична робота». У такій обстановці регулювання міського сценічного життя здійснювалося не так, як декларував декрет «Про організацію театральної справи». Віднайдені документи свідчать про це.

На відміну від театральної, музейна справа радянської доби в Глухові розпочалася не на порожньому місці. Глухівський краєзнавчий музей, заснований на початку ХХ ст., значно розширився до 1917 р. завдяки предметам, що надійшли від місцевих жителів. Після громадянської війни держава ініціювала роботу музеїв з виявлення, обліку та збереження пам'яток і артефактів старовини. До цієї роботи активно залучалося населення. Це було важливо з огляду на те, що протягом 1917–1920 рр. частина експонатів глухівського музею була розкрадена. У 1920 р. заклад, відновивши свою роботу в колишньому приміщенні Дворянського зібрання, почав систематичне збирання культурних цінностей. Зокрема, з маєтку Кочубеїв у с. Ярославці Глухівського повіту надійшли предмети домашнього вжитку: меблі, мармур, художня бронза, порцелянові вироби відомих зарубіжних та вітчизняних заводів. У 1922 р. із с. Волокитине Глухівського повіту вчитель В.І. Риженко перевіз порцелянові вироби заводу А. Миклашевського [1, с. 43; 2, с. 2; 3, с. 57; 7, с. 127]. Очевидець тогочасної колекції, історик Дмитро Кравцов вказував на наявність у музеї виробів з порцеляни і фаянсу, найдавніші з яких датувалися другою половиною ХVIII ст. Основу цієї колекції склали вироби Волокитинської порцеляново-фаянсової фабрики. На його думку, вона була невеликою, але якісною [4, с. 5]. За його ж згадкою, до музею (з 1920 р.) надійшло багато конфіскованих речей з різних маєтків та монастирів. Більшу частину колекції та бібліотеку

музею вдалось врятувати від розкрадання завдяки зусиллям ректора Глухівського інституту народної освіти К.П. Ягодівського, який прибув із Петрограду і з ентузіазмом займався музейними справами [2, с. 2; 4, с. 5].

Як бачимо, діяльність музеїв, спрямована на охорону пам'яток історії, що проходила в рамках державної справи, започаткованої вперше після встановлення радянської влади, здійснювалася силами окремих небайдужих людей та від імені нової влади.

Підсумовуючи викладене вище, звернемо увагу на той факт, що зі встановленням радянської влади почався відлік наступного періоду в історії музейної і театральної справи Глухова. В годину воєнного лихоліття протягом одного 1920 р. відновив роботу міський краєзнавчий музей та ожило театральне життя. Одночасно розпочався багатодесятирічний експеримент з одержавлення культурної сфери, зокрема її ідеологізація. Напевне не можна казати про позитивний бік нововведень: по-перше, через існуючу в українській історичній науці тенденцію до однозначного сприймання радянських часів як кризових; по-друге, як це уже вказувалося, громадянська війна, розруха, фінансовий і кадровий дефіцит нерідко залишали культурні установи напризволяще. Не кращим чином почували себе й потенційні реципієнти культури. Ми впевнені, що музейне та театральне дозвілля завжди знаходиться в залежності від повсякденного буття людини. Зробивши навіть поверховий аналіз життя в 1920–1921 рр., вписавши його в історичну канву сторонніх подій, можемо виокремити низку факторів, які неодмінно мали гальмувати інтерес до культурного дозвілля глухівчан того часу. Попросту кажучи, перед ними стояло непросте завдання щоденного фізичного та морального виживання.

Спробувавши узагальнити наявні документальні відомості з нашої теми, маємо констатувати обмеженість джерельної бази. Підтверджується стара істина – хоча рівень розвитку наукового історичного знання і залежить від різних чинників, але повнота джерельної бази дослідження наукової проблеми та можливість вільного доступу до різних джерельних комплексів – це головне, що зумовлює стан історіографії.

Документи в поданій нижче добірці зберігаються в фонді Р-593 «Відділ народної освіти Чернігівського виконкому, м. Чернігів, Чернігівська губернія (1919–1925)». Їх згруповано за хронологією написання і видруковано з дотриманням стилю та мови оригіналів [13]. Документи з музейної справи відносяться до 1921 р., документ про театральний Глухів без дати. Його зміст вказує на 1921 р., але тут наводяться дані за 1920 р.

№ 1

**Доклад о положении театрального дела
в городе Глухове**

Без даты

Город Глухов, насчитывающий до 15 тысяч населения в самом городе и до 150 тысяч в уезде, не имеет нормального оборудованного и правильно функционирующего театра.

Ввиду отдалённости от центра и от железнодорожной магистрали местное население всегда отличалось отсталостью в культурном и политическом отношении, что видно из необыкновенно сильного развития бандитизма в период 1919–1920 гг. Несмотря на насущнейшую необходимость интенсивной культурно-просветительской деятельности, таковую нормально наладить не удаётся по многим и разнообразным причинам. В частности, дело художественной пропаганды как-то: театральная, музейная, изобразительных искусств – находится в жалком состоянии и не умерло совсем только благодаря сознательной и бескорыстной деятельности самих артистов. Живой материал в Глухове имеется в достаточном количестве: в настоящее время при отделе художественной пропаганды от наробраз¹ имеются:

1. Русская драматическая труппа – 25 человек;
2. Еврейская труппа – 15 человек;
3. Русско-украинский хор – 45 человек;
4. Концертный ансамбль – 10 человек;
5. Духовой оркестр – 25 человек;
6. Украинская труппа – 30 человек.

Главный контингент участников составляют местные любители, имеющие стаж до 10 лет. Старых профессионалов артистов и певцов имеется до 10 человек. Большинство артистов являются членами местного отделения Всерабиса², который насчитывает до 140 человек.

В виде характеристики деятельности театральной секции Глуховского ОНО³ можно указать, что за истёкший сезон 1920 года на Глуховской секции было поставлено до 75 спектаклей и 25 концертов для широкой публики, не считая спектаклей и концертов для различных съездов, организаций и клубов. Наиболее серьёзными постановками были: «Гибель Надежды», «Пролетарий», «Дети Ванюшина», «В огненную бурю», «Старые годы», «На бойком месте», «Грех да беда на кого не живёт», «Сатана», «Еврейский король Лир», «Клятва», «Сиротка Хася», «Мирра Эфрос».

По внешности работа как будто бы и идёт, но трудно себе представить в каких тяжёлых условиях приходится работать артистам. Если

1. Наробраз – аббревиатура від «Отдел народного образования»

2. Всерабис – аббревиатура від «Всероссийский союз работников искусства»

3. ОНО – аббревиатура від «Отдел народного образования»

отбросить все продовольственные и материальные тяготы, то увидим следующее: в городе имеется здание бывшего кинотеатра, построенное на болотистом месте, низкое, тёмное, сырое и без постоянных печей. Здание построено в 1910 году с чисто эксплуатационными целями частным лицом без продуманного рационального плана и, естественно, не может быть и речи об каких бы то ни было зрительских и акустических достоинствах зала. Это здание в настоящее время является единственным театром города.

Технического оборудования в театре нет никакого, декорация – самое незначительное количество (одна комната и один лес) и то старых, раздранных. Бутафорий, реквизита нет никакого абсолютно, костюмов нет как при театре, так и у самих актёров, так как нормальное снабжение их профодеждой до сих пор не налажено; грима, париков и прочего нет. Так что большую часть приходится оплачивать таковые по спекулятивным ценам.

Условия работы артистов на сцене самые ужасные: нет даже уборных – приходится одеваться и гримироваться здесь же на сцене за перегородками, а зимой приходится играть при температуре ниже нуля, от чего за 1920-й год потеряли двух ценных актёров, умерших от простуды.

Поддержки из центра (даже финансовой) Глухов до сих пор не получал и только лишь благодаря инициативе и энергии самих актёров, удаётся как-то налаживать дело. Так, в текущее лето, на средства, вырученные от специально поставленных спектаклей, намечен ремонт театра и декораций, но из-за отсутствия материалов неизвестно, насколько удастся произвести указанную работу.

<...>

*Державний архів Чернігівської області,
ф. Р-593, оп. 1, спр. 339, арк. 33–33 зв. Оригінал.*

№ 2

**Из отчёта о деятельности губернского
комитета (отдела) политического просвещения
Глуховского уездного отдела народного
образования за период 15.03. – 1.04.1921 г.**

Без даты

Музейной секцией закончен ремонт помещения для Центрального музея и экспонаты установлены в соответствующем порядке.

Приступлено к составлению подробного каталога, так как до настоящего времени не было даже описи экспонатов. Музей пополняется новыми экспонатами путём пожертвований и закупки. Особое внимание уделено на собрании посуды Миклашевского. Для этой цели спрашивались цели у Губнаробраз⁴, который согласно полученному

4. Губнаробраз – аббревиатура від «Губернский отдел народного образования»

ізвещению пока перевёл для этой цели 150 тысяч рублей. Но деньги и до настоящего времени не получены, а закупка посуды производилась из аванса, выданного наробразом. Собраны сведения о местонахождении ценных экспонатов и приняты меры для их сохранения. Музей посетило с 5-го февраля по 1-е апреля сего года до 8 тысяч человек⁵. Было несколько экскурсий.

Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 339, арк. 15. Оригінал.

№ 3

Из отчёта о деятельности губернского комитета (отдела) политического просвещения Глуховского уездного отдела народного образования за период 15.05. – 1.06.1921 г.

Без даты

В местном музее все экспонаты установлены в порядке и составлены каталоги. Копия каталогов с объяснительной запискою отосланы в Губнаробраз. Имеется следующие отделы:

1. Посуда – 194 экземпляра;
2. Бронза – от номера 156 по 496;
3. Мебель – с номера 191 по 227;
4. Гравюра – от номера 228 до 361;
5. Фотографические снимки с картин – от номера 367 по 369;
6. Картины – от номера 370 по 637;
7. Нумизматика – от номера 430 по 590 и от 591 по 607;
8. Предметы роскоши – от номера 608 по 616.

Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 339, арк. 16. Оригінал.

№ 4

Из доклада заведующего Глуховского уездного комитета (отдела) политического просвещения на II губернском съезде политпросвета на Черниговщине

Без даты

<...>

... числится музейно-выставочная секция, но её как таковой не существует. Имеется только музей, организованный в этом году и функционирующий до этих пор. Заведующий этим музеем числится в то же время и заведующим музейной секцией, но деятельности эта секция никакой не проявляет⁶.

Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 339, арк. 21. Оригінал.

5. На нашу думку ця цифра завищена.

6. Припускаємо, що після червня 1921 р. музейна секція припинила існування, оскільки в подальших звітах про діяльність губернского комітету (відділу) політичної освіти Глухівського повітового відділу народної освіти вона не названа.

Послання

1. Коваленко Ю.О. Меценаты і колекціонери історії Глухівського музейництва (До 100-річчя Глухівського краєзнавчого музею) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 42–43.
2. Сбитный И.И. Глуховский краеведческий музей отмечает юбилей // Соборный майдан. – 2012. – № 4 (52). – С. 2–3.
3. Мошук І.В. Історичні віхи Глухівського краєзнавчого музею // Питання історії науки і техніки. – 2015. – № 2. – С. 56–60.
4. Мицик Ю., Тарасенко І. Глухівський округовий музей у 1927 році очима історика // Соборний майдан. – 2015. – № 4 (70). – С. 4–5.
5. Гольдербигер Н.П. Из истории Глуховского краеведческого музея. (1902–1941) // Північне Лівобережжя та його культура XVIII–XX ст.: матеріали наукової конференції. – Суми, 1991.
6. Фонд Глухівського міського краєзнавчого музею, н/в № 263 (1–4) Спогади Гончарова О.П. «Краткая хроника событий в городе Глухове в период гражданской войны 1918–1922». – Кучино, 1966–1967 (рукопис).
7. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.)). – Глухів: [Б. в.], 2005. – 220 с.
8. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. – К., 2011. – 378 с.
9. Ткаченко В.К. Глухів. Історико-краєзнавчий нарис. – Харків: Прапор, 1968. – 144 с.
10. Глухов на порозі НЭПа (Из воспоминаний А.Ф. Гончарова) // Соборний майдан. – 2010. – № 3 (39). – С. 4–5.
11. Луначарский А.В. Искусство и революция: сб. статей. – М.: Новая Москва, 1924. – 229 с.
12. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. Материалы по пересмотру партийной программы. – М.: Политиздат, 1962. – Т. 32. – С. 142–155.
13. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 339, арк. 15, 16, 21, 33–33 зв. Звіти про діяльність Глухівського повітового комітету (відділу) політичного просвітництва. 1920–1921 рр.

Абакумова В.І. Музейное и театральное дело в Глухове 1921 года языком документов

Проанализировано состояние театрального и музейного дела в г. Глухове Черниговской губернии в 1920–1921 гг., повседневное бытие человека в указанный период как мотивационный фактор человека к музейному и театральному досугу. Предпринята попытка исследовать историю музейного и театрального дела в Глухове через призму первых действий советского правительства, направленных на огосударствление культуры. Дано полнотекстовое содержание четырех документов из фондов Государственного архива Черниговской области.

Ключевые слова: Глухов, музейное дело, театральное дело, повседневность, огосударствление культуры.

Abakumova V.I. Museum and theatrical activity in Hlukhiv in 1921 on the language of documents

The state of theater and museums activity in Hlukhiv, Chernihiv province in 1920–1921 is analyzed. People's everyday life in the mentioned period as man's motivation factor to museum and theatre entertainment is analyzed. The attempt to do the research on the history of Hlukhiv museum and theater business in the light of the first Soviet government events that were aimed at nationalizing the culture. The full content text of four documents from DACHO funds according to modern archaeological clearance is given.

Key words: Hlukhiv, museology, theatre business, daily routine, culture nationalization.

**ПІДГОТОВКА МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ
В АСПРАНТУРІ ЛАВРСЬКОГО
МУЗЕЮ КУЛЬТІВ ТА ПОБУТУ ТА
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО
ГОРОДКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х –
НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.**

У статті розглядаються основні засади діяльності та персональний склад аспірантури Лаврського музею культур та побуту, а також його правонаступника Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» в контексті трансформації підготовки музейних кадрів протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: Лаврський музей культур та побуту, Всеукраїнський музейний городок, музейна аспірантура, Київ, УСРР.

У системі організації науки успадкування й продовження дослідницьких традицій уможливилось завдяки формальним і неформальним елементам передачі наукового знання у горизонтальній (учитель–учень) та вертикальних (учень–учень; учитель–учитель) площинах. Підготовка кадрів, детермінована внутрішніми закономірностями розвитку науки, водночас зазнає й зовнішнього впливу внаслідок змін у політичному та культурному житті суспільства. Протягом 1920-х рр. – часу кристалізації національної науки – з метою забезпечити тривалість і життєздатність української гуманітаристики учені різних установ удалися до організації широкого спектру інститутів підготовки кадрів. Аспірантури (при музеях, науково-дослідних кафедрах, Інституті історії матеріальної культури у Харкові тощо), семінари (при музеях, інститутах народної освіти), гуртки (при музеях, науково-дослідних кафедрах тощо) акумулювали дореволюційні схолярні традиції та ідеологічно орієнтовані нововведення радянського часу. Реформування вищої освіти як постійно присутній фактор розвитку суспільства та поступ українського музейництва актуалізують сьогодні дослідження інституціональних експериментів й принципів засад діяльності музейної аспірантури в УСРР.

У вітчизняній історіографії існує низка студій, присвячених фактологічному висвітленню підготовки гуманітарних кадрів при музеях та академічних установах протягом 1920–30-х рр. [1; 2; 3; 4; 5]. Увагу дослідників привертала і аспірантська підготовка та захист промоційних праць – Н.В. Студенець залучила до наукового обігу тези виступу на захисті та уривки промоційної роботи М.О. Новицької «Гантарські майстерні на Україні середини XVIII ст. Ігуменя Елена» [6; 7; 8]; матеріали захисту промоційної роботи С.С. Магури – аспіранта Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві (ВІМ) – «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за часів раннього

феодалізму (княжих часів)» введені до наукового обігу Н.А. Німенко [9]; у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. розглянуті матеріали захисту промоційної праці «До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні» К.Ю. Коршака – з 1929 р. аспіранта ВІМ, а з 1931 р. Археологічного музею ВУАН [10]. Чимало студій з історії українського музейництва 1920–30-х рр. містять уривчасті свідчення про інститут аспірантури при Лаврському музеї культур та побуту та Всеукраїнському музейному городку (ВМГ), а також факти біографій особистостей, пов'язаних з цією аспірантурою [11–21]. Відсутність вичерпного дослідження з обраної тематики передовсім обумовлена обмеженою кількістю джерел, що документують роботу з підготовки кадрів. Матеріали, які дозволяють рельєфно окреслити діяльність аспірантури Лаврського музею/заповідника, відклалися переважно у фонді Народного комісаріату освіти (ф. 166) ЦДАВО України.

Метою роботи є огляд основних засад і принципів діяльності та персонального складу аспірантури при Лаврському музеї культур та побуту та ВМГ в контексті трансформації підготовки музейних кадрів протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. на підставі архівних джерел, низка з яких вперше вводиться до наукового обігу.

Термін навчання в аспірантурі музеїв та науково-дослідних установ УСРР становив три роки. Для зарахування кандидати мали скласти колоквиум, підготувати і виголосити доповідь за спеціалізацією. Науково-підготовча робота аспірантів при музеях передбачала різноманітні форми науково-дослідної та освітньої діяльності – вивчення фахової загальної і спеціальної літератури, ознайомлення з експозицією установи, проведення екскурсій по музею, опанування засад і методів інвентаризації, реставрації музейних колекцій, фотографування, креслення й малювання експонатів, засвоєння методики експедиційних досліджень та участь у них, написання та публікація фахових наукових розвідок, виступи з науковими і науково-інформаційними доповідями у відповідних організаціях і установах за погодженням із керівником, громадська робота в музеї та поза його межами. Аспіранти складали звіти (піврічні/щорічні), які затверджувалися на засіданнях колективу установи. Наприкінці навчання аспіранти мали прилюдно виголосити/захистити промоційну роботу – дослідження, виконане протягом останнього року аспірантського стажу. Після успішного захисту промоційної роботи здобувач отримував звання самостійного наукового робітника [3].

Часом юридичного заснування Лаврського музею культур та побуту, який з 29 вересня 1926 р. став складовою частиною Всеукраїнського державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок», вважається початок 1920-х рр.

Личная карточка аспиранта,

ЗАРЕГИСТРИРОВАННОГО ВСЕУКРАИНСКИМ НАУЧНЫМ КОМИТЕТОМ.

1. Фамилия, имя и отчество *Якубський Олександр Володимирович*
2. Национальность и родной язык *українець, українська мова*
3. Год, месяц и место рождения *1891 р. 16-го лютого, м. Іллінці на Київщині*
4. Семейное положение *жонатий*
5. Кто состоит на Вашем иждивении *жінка і син*
6. Социальное происхождение
7. Член какого союза *"Робітос", зя. картма з*
8. Где и в качестве кого работал или учился:
 - а) до февральской революции *вчитель в Київській Ун-ті і відбував військ. службу*

Рис. 1. Фрагмент особистої картки аспіранта Олександра Якубського [НА ІА НАНУ, ф. 1, стр. 434а]

Формальну появу інституту аспірантури при цій інституції правомірно віднести до кінця 1926 р. Зокрема, у звіті науково-дослідних установ УСРР за 1926/1927 академічний рік зазначається, що «Київський музей культу та побуту, організований [...] з колишніх музеїв Києво-Печерської Лаври, Київської Духовної Академії, нумізматичного кабінету Київського університету та ін. колекцій» проводить на своїй базі підготовку кадрів [22, арк. 11].

«План і методи підготовки аспірантів при Лаврському музеї Культів та Побуту Укрнауки в Києві» цілком корелювався з відповідними документами при інших музейних інституціях УСРР. Протягом трьох років аспіранти мали пройти «всі ступені музейної роботи». У перший рік навчання опрацьовували загальну літературу з напрямків, «охоплених музеєм», вивчали музейну колекцію, досліджували музейну аудиторію, її запити й потреби, набували навичок музейної технічної роботи (наглядача), техніку монтування експонатів, елементарної реставрації, консервації, первинної інвентаризації тощо. Як залікову роботу готували провідник по одному з відділів музею й виконували монтування музейних предметів. Протягом другого року аспіранти мали вивчити фахову літературу відповідно до спеціалізації відділу, у якому працювали; поглибити практичні знання з детальної інвентаризації, реставрації, консервації, експонування музейних предметів;

проводити екскурсії для відвідувачів відділу, виконувати обов'язки лаборантів, вести картотеки за дорученням музею, а також брати активну участь у політосвітній (зокрема антирелігійній) роботі установи. Наприкінці другого року навчання аспіранти мали підготувати монографічний опис пам'ятки, одну лабораторну роботу, монографічний нарис стосовно музейної техніки, а також підтвердити свою діяльність щодо популяризації музею на шпальтах періодичних видань. Третій рік аспірантської підготовки передбачав засвоєння вузькофахової літератури, а також розробку планів комплектування й розвитку відповідного відділу музею, пропозицій щодо опрацювання музейних предметів, поточну інвентаризацію та консервацію експонатів, ведення карткового каталогу. Як залікову роботу аспіранти представляли монографію «по групі пам'яток, порівняльного характера», одну лабораторну роботу, експозицію одного залу, проводили «спеціальну подорож по збору матер'ялів по фахові» [23].

Відповідно до виписки з протоколу засідання президії Укрнауки Наркомату освіти (НКО) УСРР від 20 листопада 1926 р. першими аспірантами при «музеї Культів та Побуту» затвердили Н.С. Венгрженовську, О.В. Якубського і М.О. Новицьку [24, арк. 1].

Олександр Володимирович Якубський народився 16 лютого 1891 р. у Іллінцях на Липовеччині (нині місто Вінницької обл.) в родини урядовця міністерства

Наукова Колегія Лаврського Музею Культів та Побуту, обговоривши в засіданні своєму від 17-го Жовтня 1926 р. кандидатуру гр. Вязьмітіної Марії Іванівни на аспірантуру в Лаврському Музеї, визнала кандидатуру вповні гідною і корисною для праці в Музею і ухвалила: піднести перед УКРНАУКОЮ клопотання про призначення Вязьмітіної аспіранткою до Лаврського Музею з видачею її утримання з коштів УКРНАУКИ, оскільки для праці в Музею вона повинна залишити посаду в редакції "Пролетарська Правда".

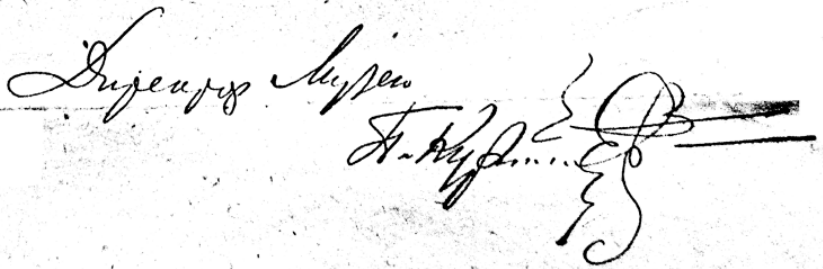

Рис. 2. Фрагмент особистої картки аспіранта Марії Вязьмітіної за підписом Петра Курінного

фінансів. У 1900 р. поступив до Уманської гімназії. Протягом 1905–1910 рр. вів марксистські гуртки серед робітників та солдат Умані. 1909 р. виключений з гімназії у зв'язку з арештом «з розпорядження жандармейської влади», проте у червні цього ж року звільнений із в'язниці за недостатністю доказів. У 1910 р. після складання екстерном курсу гімназії, вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет по відділу російської історії, де, зокрема, працював у історично-етнографічному гуртку протягом 1912–15 рр. [25, арк. 47–47 зв.] (рис. 1). Ще під час навчання у гімназії з 1908 р. О.В. Якубський почав дослідження у галузі української етнографії під керівництвом Д.М. Щербаківського¹. В університетські роки студіював питання великокнязівської доби під керівництвом В.Ю. Данилевича². З 1910 р. В.О. Якубський був практикантом при Київському художньо-промислому та науковому музеї, вивчав під керівництвом М.Ф. Біляшівського³ та Д.М. Щербаківського українську старовину. За дорученням музею у 1912–13 рр. проводив експедиційні дослідження у Житомирському і Ковельському повітах. 1913 р. був запрошений С.К. Тарновським завідувати Тульчинським архівом, який впорядкував до літа 1914 р. Тоді ж був запрошений бароном Ф.Р. Штейнгелем для систематизації Чуднівського архіву Любомирських при Городецькому музеї. У

1. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927) – мистецтвознавець, музейний діяч, педагог [26].

2. Василь Юхимович Данилевич (1872–1936) – історик, археолог, педагог [27].

3. Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) – українознавець, музейний діяч, археолог [28].

1914 р. В.О. Якубський провів розкопки у с. Городку на Волині під керівництвом М.Ф. Біляшівського. 1915 р. він закінчив університет, підготувавши дипломну роботу «Економічний побут селян південного Поділля в другій половині XVIII ст. на підставі архівних матеріалів». Протягом 1915–18 рр. перебував на військовій службі, у 1918–22 рр. вчителював (викладав українську мову) на Поділлі, 1922–24 рр. – у Боярці (нині місто у Києво-Святошинському р-ні Київської обл.), з 1924 р. – у Києві. Протягом 1922–24 рр. вчився у Вищому інституті народної освіти, де працював у семінарі підвищеного типу з первісної культури (керівник В.Ю. Данилевич), розпочав досліджувати тему «Орнамент кераміки неолітичної доби». З осені 1924 р. відвідував семінар при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН [25, арк. 49–49 зв.]. У 1925 р. за дорученням ВУАН О.В. Якубський провів розвідки в околицях с. Койлова проти с. Трипілля (нині Обухівський р-н Київської обл.), де виявив понад 850 фрагментів кераміки доби енеоліту [29]. З 10 серпня по 20 вересня того ж року працював під керівництвом К.М. Мельник-Антонович⁴, О.П. Новицького⁵, В.Г. Ляскоронського⁶, В.Є. Козловської⁷ на розкопках на подвір'ї Софійського собору [25, арк. 45]. Від

4. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859–1942) – археолог, музейний діяч [30].

5. Олекса Петрович Новицький (1862–1934) – мистецтвознавець, музейний діяч, академік ВУАН (1922) [31].

6. Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928) – історик, етнограф, археолог, знавець топографії давнього Києва, нумізмат [32, с. 9].

7. Валерія Євгенівна Козловська (1889–1956) – археолог, музейний діяч [33].

1 квітня 1924 р. по 1 серпня 1929 р. працював у ВМГ у царині організації відділу культів і завідував цим відділом. Будучи співробітником Лаврського музею культів і побуту, протягом 1925 р. О.В. Якубський впорядковував і класифікував колекцію «кіпрської» кераміки музею, а також здійснив відрядження до Радомиського повіту (нині Житомирська обл.), де зібрав колекцію «вкраїнського чарівного зілля» та виявив на узбережжі р. Свинолужки навпроти с. Кичкирі (нині Радомишльський р-н) поселення неолітичного часу [34]. Того ж року О.В. Якубський систематизував колекцію неолітичної кераміки з досліджень М.Я. Рудинського в околицях с. Мізин. У січні 1928 р. – травні 1929 р. О.В. Якубський навчався у гуртку антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка [25, арк. 45, 47]. Від 1 серпня 1929 р. до 12 січня 1930 р. завідував Сталінським округовим музеєм (нині Донецьк) [35, арк. 18; 36, арк. 103]. У березні 1930 р. О.В. Якубський вже очолював етнографічний відділ Волинського науково-дослідницького музею в Житомирі [17, с. 7–9]. Аспірантський стаж Олександра Володимировича при ВМГ закінчився у 1928 р., захист промоційної роботи «*Форми культурного єврейського начиння XVIII–XIX ст. на Україні та його призначення [за матеріалами Київських і Ленінградських музеїв]*» відбувся 4 квітня 1930 р. [37]. На прилюдному засіданні Наукової колегії ВМГ були присутні П.П. Курінний⁸, П.П. Потоцький⁹, В.А. Шугаєвський¹⁰, М.О. Новицька¹¹, П.М. Попов¹², С.П. Львович¹³, О.В. Якубський, М.З. Вінер¹⁴ та «15 чол. гостей» [36, арк. 101]. П.П. Курінний зачитав характеристику роботи О.В. Якубського в музеї та його біографію.

Після виступу П.П. Курінного О.В. Якубський виголосив тези промоційної роботи:

«1. Неможливість для євреїв, через біблійні забобони та несприятливі економічні й соціальні умови, працювати в галузі статичного мистецтва остільки обмежує єврейську продукцію їхнього

8. Петро Петрович Курінний (1894–1972) – археолог, музейний діяч, директор ВМГ (1926–1933) [38].

9. Павло Платонович Потоцький (1857–1938) – музейний діяч, фахівець з історії української культури. З 1927 р. очолював структурний підрозділ ВМГ «Музей України. Збірка Потоцького» [39].

10. Валентин Андрійович Шугаєвський (1884–1966) – археолог, нумізмат, музейний діяч, дійсний член ВУАК [40].

11. Марія Олексіївна Новицька (1896–1965) – мистецтвознавець, музейний діяч, археолог. Дочка Президента ВУАК акад. О.П. Новицького. Учениця Д.М. Щербаківського [7; 41].

12. Павло Миколайович Попов (1890–1971) – літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, критик та бібліограф, музейний діяч. Завідував Відділом письма і друку Лаврського музею/ВМГ [42].

13. Сергій Павлович Львович (Тутковський) (1898–1937) – за фахом викладач діалектичного матеріалізму. Лівий есер (1917–19), боротьбист (1919–20), член КП(б)У (1920–34). Заступник директора ВМГ з наукової роботи у 1930–32 рр. [43].

14. Меїр Зелінович Вінер (1893–1941) – письменник, літературознавець, співробітник кафедри єврейської культури ВУАН [44].

культурного начиння, що більшість дослідників, як М. Балабан та інші, ставлять під сумнів самостійність, а перші два навіть саме існування єврейського статичного мистецтва.

2. Проте матеріали, що ми їх дослідили, дозволяють нам з певністю ствердити, що значну частину єврейського культурного начиння зроблено єврейськими руками.

3. Культурні єврейські речі, як зроблені самими євреями, так і замовлені на сторону, майже завжди посідають певні характерні ознаки чи то з боку форми, чи з боку орнаменталізації, що дозволяють говорити за національний характер цих речей.

4. Єврейське культурне начиння в своїй орнаменталізації здебільшого підпадає впливам загальноєвропейським, але надає їм певних національних ознак.

5. Більша частина єврейського культурного начиння має досить сталі форми, що залежать од призначення даної речі.

6. Щодо госедів, то вони займають окреме місце серед єврейського культурного начиння, принаймні ті матеріали, що їх ми мали в своїй розпорядженні, свідчать за багатство форм цього начиння та відсутність певної сталості в них.

7. Орнаменталізація цих речей в значній мірі має характер символічний, при чому символіка їх базується на Талмуді, зокрема на образах Єгуди Бен Тейво, видінні пророка Єзекиїля та народних символах» [36, арк. 104].

Після оприлюднення основних положень промоційної роботи офіційні опоненти М.З. Вінер, С.П. Львович, П.П. Курінний виголосили свої рецензії. М.З. Вінер зауважив, що «*постає питання про принциповий підхід та про мету роботи, бо вона не має зв'язку з потребами сучасності, а головну увагу зосереджує на описах, які можна продовжувати без кінця. Взагалі робота помилок не має, є вповні задовільна, але не дає чогось нового, бо література з цього питання була вже досить велика, а виявити які-будь специфічні риси в начинні євреїв на Україні та підійти до них з точки зору мистецтвознавця авторові не пощастило.* С.П. Львович зазначив, що у роботі «*занадто переважає описовий метод й немає синтезу та марксістського освітлення. Не враховано класової боротьби та розширення, недостатнє критичне ставлення автора до джерел, так, наприклад, є посилки на біблію, на Моїсея історичність якого не доведено, і на Христа – не історичність якого вже доведено.*» П.П. Курінний зупинився передовсім на позитивних рисах дослідження О.В. Якубського – «*детальний опис речей, що вводить в науку нові факти для опрацювання та підсумок розкритих в літературі відомостей. Роботу збудовано на пам'ятках матеріальної культури та літератури.*» Втім він зауважив, що «*літературу використано не повно, бо поза автором лишилася чужоземна,*

Рис. 3. Корпорація Лаврського музею Культів і Побуту в Києві. 7 листопада 1927 р. [ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 2965]

особливо єврейська література. Писемні джерела зовсім не використано. На превеликий жаль робота в цілому не дає цілеспрямованя. Не розділено речей за класовою ознакою та не показано їх походження. Ігноровано скрізь принцип хронологічний та територіальний. Не розроблено питання техніки». Присутній серед гостей на прилюдному засіданні Бендмініянський підкреслив величезну роботу О.В. Якубського щодо утворення «єврейського відділу в Музгородкові», акцентувавши увагу на корисності й своєчасності промоційної розвідки, зважаючи на необхідність «негайно фіксувати рештки культу, що стихійно зникає». Під час дискусії П.П. Потоцький звернув увагу на кілька статей у різних періодичних виданнях з тематики єврейського культу, які не були враховані автором, водночас М.З. Вінер підкреслив «велику ерудицію автора і правильну передачу й знання матеріалу». У заключному слові О.В. Якубський зазначив: «... сучасний момент вимагає від дослідників фіксації культів, які з великою швидкістю зникають. Він вважає за потрібне збирання матеріалів та постановку питань, але робити якісь широкі висновки вважає це за передчасне. Марківського освітлення він широко не вживав, щоб скротити доповідь, яка

має дуже сухий, спеціальний та вузький характер. Посилки на Моїсея та Христа є лише умовною вказівкою на певну добу, що він визнає за невдалу формулювання. Джерелами він користувався дуже обмежено і спирався на них лише після відповідної перевірки. Виділити речі різних класів не було змоги, бо в більшості збереглися речі коштовні, себто дарунки заможних» [36, арк. 101–102].

Присутні на засіданні Наукової колегії ВМГ ухвалили вважати оприлюднену промоційну роботу за задовільну та підписати постанову про надання звання наукового співробітника аспіранту О.В. Якубському, піднявши перед Укрнаукою УСРР відповідне клопотання про затвердження цього рішення [36, арк. 102].

Зауважимо, що до нашого часу збереглися також заповнені «особисті карточки аспіранта» Лаврського музею Н.С. Венгрженовської, М.О. Новицької і М.І. Вязьмітіної¹⁵ за підписом директора інституції П.П. Курінного (рис. 2). У цих картках зазначається:

15. Марія Іванівна Вязьмітіна (1896–1994) – археолог, мистецтвознавець, музейний діяч [41]. Незважаючи на заповнення «особистої карточки аспіранта» Лаврського музею відповідно до протоколу засідання президії Укрнауки УСРР від 20 листопада 1926 р., М.І. Вязьмітіна затверджувалась аспіранткою при Музеї мистецтв ВУАН [46, арк. 1].

«Наукова колегія Лаврського музею Культів та Побуту обговоривши в засідання своєму від 17-го жовтня 1926 р. кандидатуру Венгржановської Надії Семенівни на аспірантуру в Лаврському музеї, визнала кандидатуру вповні гідною і корисною для праці в музею і ухвалила: піднести перед Укрнаукою клопотання про призначення Венгржановської аспіранткою до Лаврського музею з видачею її утримання з коштів Укрнауки поскільки для праці в музею вона повинна залишити вповні посаду в Держбанку» [45, арк. 3]; «Наукова колегія Лаврського музею Культів та Побуту обговоривши в засідання своєму від 17-го жовтня 1926 р. кандидатуру гр. Новицької Марії Олексіївни на аспірантуру в Лаврському музеї, визнала кандидатуру вповні гідною і корисною для праці в музею і ухвалила: піднести перед Укрнаукою клопотання про призначення Новицької аспіранткою до Лаврського музею. Оскільки Новицька на протязі 2-х років працювала в Лаврському музеї і виявила себе добрим, ініціативним і кваліфікованим робітником і скорочена з посади в Музеї лише завдяки механічному скасуванню ФЕУ¹⁶ всіх лаборантських посад по музею на 1926–27 р., прохати УКРНАУКУ забезпечити Новицьку відповідним утриманням, аби вона могла закінчити розпочату нею працю в Музеї» [24, арк. 4]; «Наукова колегія Лаврського музею Культів та Побуту обговоривши в засідання своєму від 17-го жовтня 1926 р. кандидатуру гр. Вязьмітіної Марії Іванівни на аспірантуру в Лаврському музеї, визнала кандидатуру вповні гідною і корисною для праці в музею і ухвалила: піднести перед Укрнаукою клопотання про призначення Вязьмітіної аспіранткою до Лаврського музею з видачею її утримання з коштів Укрнауки поскільки для праці в музею вона повинна залишити вповні посаду в редакції «Пролетарська правда» [46, арк. 3].

Заслугове на увагу і надана П.П. Курінним характеристика: «Марію Олексіївну Новицьку знаю від 1923 року. При вступі мойому на посаду Директора Лаврського Музею в р. 1924 запросив її на працю до Музею по впорядкуванню збірок його, які були в жахливому стані по сплутаності експонатів і стану переховання. Означені збірки спільною роботою Зав. відділу і М.О. Новицької доведені до ладу і нині переховуються в доброму порядку. Акуратність, чесність, точність, ініціативність і відданість справі характеризують Новицьку в музейній роботі. Грошове забезпечення, оскільки [М. О.] Новицька не має ніде заробітків, і помилково скорочена з штату Музею, необхідне» [24, арк. 4 зв.]; «Венгржановська Надія Семенівна має по всіх ознаках всі дані, які потрібні для вироблення з неї серйозного, корисного для Музею и музейної справи робітника. Володіння закордонними мовами особливо важливе в Лаврському музейному городку, який відвідується закордонними делегаціями» [45, арк. 3 зв.].

16. Фінансово-економічне управління.

Втім, виявлені на сьогодні архівні джерела не дають можливості стверджувати, що підготовка Н.С. Венгржановської і М.О. Новицької відбувалася саме на базі Лаврського музею/ВМГ. Правомірно припустити, що молоді дослідниці набували в стінах музейної інституції практичний досвід і студіювали фондові колекції, на підставі яких пізніше підготували свої промоційні роботи. Водночас теоретичне й методологічне навчання М.О. Новицької і Н.С. Венгржановської проходило в аспірантурі науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН під керівництвом Д.М. Щербаківського, О.П. Новицького, Ф.Л. Ернста¹⁷. М.І. Вязьмітіна у листі до П.М. Попова також зазначала, що М.О. Новицька з жовтня 1925 р. була аспіранткою Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури по секції українського мистецтва, потім – аспіранткою Київської кафедри мистецтвознавства і Лаврського музею [47]. Прилюдний захист промоційної роботи М.О. Новицької «Матеріали до історії гантарських майстерень на Україні середини XVIII ст.» відбувся 25 жовтня 1928 р. в приміщенні Лаврського музею [48], а 1 квітня 1929 р. Укрнаука задовольнила клопотання Наукової колегії ВМГ про визнання Марії Олексіївни науковим співробітником [47] (рис. 3).

Майже не з'ясованими залишаються факти з аспірантського життя Надії Семенівни Венгржановської. Вона народилася 25 травня 1894 р. у м. Луків Седлецької губ. (нині Польща). Освіту здобувала на Бестужевських курсах в Санкт-Петербурзі, з 1914 р. почала працювати у Московському земстві. У 1918–22 рр. працювала бібліотекарем, від 1922 р. – рахівником у Держбанку в Києві. Протягом 1922–25 рр. навчалась у Київському археологічному інституті, проходила підготовку в семінарі вищого типу при Інституті народної освіти (ІНО) по секції стародавньої історії України (1924–1925). Н.С. Венгржановська працювала й у Археологічному музеї при ІНО – здійснювала інвентаризацію музейних предметів, студіювала принципи експозиції, збереження артефактів тощо. 1924 р. брала участь у археологічних дослідженнях різночасових археологічних пам'яток в околицях Ромен, Києва, Халеп'я. Роботу у Держбанку поєднувала із заняттями при Кабінеті українського мистецтва ВУАН. Вільно володіла французькою, англійською і польською мовами. Характеризуючи Н.С. Венгржановську, О.П. Новицький зазначав, що вона «працює при гурткові Studio, що існує при мойому академічному кабінеті. Тому я можу атестувати її як людину талановиту, добре освічену й дуже працездатну. Працездатність своєю вона виявила й на музейній роботі, яку я доручав їй

17. Федір Людвігович Ернст (1891–1942) – мистецтвознавець, музеєзнавець, історик, видатний спеціаліст з української архітектури та образотворчого мистецтва XVII–XX ст., організатор пам'яткоохоронної справи в Україні [11; 12].

по згаданому Кабінетові» [45, арк. 1–2]. Відомо, що у повоєнний час Н.С. Венгржановська завідувала кабінетом образотворчого мистецтва Бібліотеки Академії науки УРСР [49, с. 221].

На початку 1930-х рр. робота ВМГ у царині підготовки кадрів після нетривалої перерви знов активізувалася. На засіданні Наукової колегії ВМГ від 9 квітня 1930 р. співробітники ознайомилися із обіжником НКО УСРР про аспірантуру та ухвалили «просити ті відділи, що будуть мати аспірантів до 15 квітня виділити відповідні кандидатури» [50, арк. 13]. Втім у цей час «справа підготовки наукових робітників засобами ВМГ» все ще визнавалася незадовільною, а питання аспірантури як слід не розв'язаним [50, арк. 44]. На засіданнях Наукової колегії дискутувався новий план роботи аспірантів, у обговореннях брали участь П.П. Курінний, С.П. Львович, П.Г. Цельтнер, П.А. Карпенко¹⁸, В.А. Шугаєвський, К.І. Білоцерківська¹⁹ та інші. Відповідно до нових стандартів аспірантура ВМГ мала на меті «кваліфікацію музейних робітників-безвірників протягом трьох років з тим, що два роки аспіранти одержують загальну кваліфікацію, а на 3-й рік – фахову за комплексами, що входять до складу Музейного комбінату». До колоквальної комісії для прийому аспірантів увійшли представники Наукової колегії С.П. Львович, П.А. Карпенко, І.В. Моргілевський²⁰, П.П. Курінний (голова), а також представник партосередку, Міськради Співки воявничих безвірників, Секції наукових робітників та уповноваженого секції наукових робітників по ВМГ [50, арк. 50–51]. На засіданні директорату ВМГ 7 травня 1931 р. присутні П.П. Курінний, Ф.К. Лобков, Н.А. Гордон, В.А. Шугаєвський, Г.І. Денисов²¹, П.Г. Цельтнер ухвалили включити до курсу підготовки аспірантів історію атеїзму, історію техніки та історію музеології [53, арк. 106] (рис. 4).

У 1930 р. до аспірантури ВМГ був зарахований Павло Олександрович Король. Він народився 4 березня 1903 р. у с. Селищах, Винницької окр. на Поділлі «в сім'ї напів робітничій напів селянській [...] До 15 років скінчив сільську 2-х класову і вищу початкову школи. З 1918 року почав працювати в громадських організаціях на селі. Був в денікінським та польським підпіллях; 8 місяців політробітником в Червоній армії, на різних громадських та

18. Павло Андрійович Карпенко (1904–?) – лектор Центрального лекційного бюро НКО УСРР, потім завідувач відділу феодалізму та Володимирської філії ВМГ [43, с. 173].

19. Катерина Іллівна Білоцерківська (1893–1973) – мистецтвознавець, музейний працівник. Учениця Д.М. Щербаківського [51].

20. Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942) – історик архітектури, мистецтвознавець, археолог, музейний діяч [52].

21. Григорій Іванович Денисов – співробітник ВМГ, призначений у 1930 р. завідувачем відділом пам'яток (до відділу входили Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, Спас на Берестові, Ближні та Дальні печери) [43, с. 154].

партійних роботах» У 1920–21 р. П.О. Король закінчив 8-ми місячний курс у Комуністичному університеті ім. т. Свердлова, після закінчення залишився співробітником навчально-допоміжного відділу університету «по худсектору». У серпні 1922 р. розпочав навчання в Інституті пластичних мистецтв (пізніше Київському художньому інституті) на «малярському» факультеті. З 1925 р. – член міжвузівського Марксо-Ленінського семінару (секція мистецтва і літератури) [54, арк. 2]. У листі до сектору наукової роботи НКО УСРР від 14 вересня 1931 р. П.О. Король повідомляв, що у травні 1930 р. аспірантська комісія призначила йому «півстипендію» розміром 75 крб. Через неспроможність «проіснувати з сім'єю на півстипендіях» П.О. Король був вимушений взяти в одному з інститутів деканство та частково викладання, але перейшовши на другий рік аспірантського стажу з липня 1931 р. звільнився від роботи у будь-якій установі, бо «це дуже відбивалося на аспірантурі». Залишившись без утримання П.О. Король просив науковий сектор призначити йому повну стипендію з вересня 1931 р. [55, арк. 93]. Згідно з протоколом розпорядчого засідання сектору науки НКО УСРР від 8 жовтня 1931 р. аспіранту надали повну стипендію «у зв'язку, з тим, що він залишив роботу» [56, арк. 14].

Чимало питань, які безпосередньо стосуються підготовки кадрів у аспірантурі ВМГ, залишаються дискусійними, їх верифікація потребує виявлення нових джерел. Зокрема, у повідомленні Лаврського державного культурно-історичного заповідника від 5 січня 1930 р. до групи наукових кадрів НКО УСРР йшлося про закінчення 1 жовтня 1931 р. аспірантського стажу Катерини Іллівни Білоцерківської [57, арк. 8]. Утім особиста справа дослідниці засвідчує, що вона навчалася в аспірантурі науково-дослідної кафедри мистецтвознавства [58]. Так само й Л.Ф. Левитська²², яка навчалася при тій самій кафедрі мистецтвознавства [59], у протоколі засідання директорату ВМГ від 22 жовтня 1931 р. фігурує як аспірантка Лаврського заповідника [53, арк. 129]. З 1927 р. роботу з колекціями ВМГ для підготовки промоційної праці розпочала М.О. Щепотьєва²³ – учениця С.А. Таранушенка, аспірантка науково-дослідної кафедри історії української культури у Харкові та науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у Києві (з січня 1927 р.) [61, арк. 11; 62]. Співробітники Лаврського музею брали активну участь у прилюдних засіданнях під час захисту промоційних праць з мистецтвознавства, зокрема на захисті М.О. Щепотьєвої були присутні П.П. Курінний,

22. Лизавета Левитська (1899–1933) – історик, мистецтва, музейний працівник. Учениця Д.М. Щербаківського [59].

23. Щепотьєва Марія Олександрівна (1893–1974) – мистецтвознавець, музейний працівник [60]. Ф. 285, спр. 1975, арк. 11.

Рис. 4. Експедиція до Лаврського музею в Києві робітників Сталіна і Дніпропетровська. 7 листопада 1929 р. «Всередині групи Зам. Директора С. П. Львович, Зав. Відділу Письма й Друку П. М. Попов, Зав. Відділу Нумізматики В. А. Шугаєвський, В. о. Зав. Відділу Шиття й Тканини М. О. Новицька, Зав. збірки Потоцького – П. П. Потоцький» [ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 2958]

П.П. Потоцький, М.О. Новицька [62, арк. 11].

Навіть незначний фактологічний матеріал щодо функціонування інституту аспірантури при Лаврському музеї культур та побуту та ВМГ дає можливість простежити деякі закономірності у зміні напрямків і принципів підготовки молодих вчених при музейних інституціях, що в свою чергу відображають ті політичні процеси, які відбувалися в суспільстві протягом другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр., візуалізують поступову трансформацію системи освіти, яка виявилася звичайною радянізацією освітньої галузі шляхом адаптування дореволюційних традицій відповідно до ідеології більшовизму та організаційних засад політичної системи влади, «рекрутизації» робітничоселянського прошарку до науково-освітніх установ, насаджування принципів «партизації» та класових цінностей у системі підготовки кваліфікованих спеціалістів [63].

Протягом другої половини 1920-х рр. у системі підготовки кадрів української гуманітаристики домінувала т. зв. схолярна традиція, яка передбачала вагому роль вчителя/вчителів у процесі становлення молодих науковців. Функціонування вертикалі учитель/учні реалізувалось шляхом створення семінарів,

гуртків, реалізації масштабних експедиційних досліджень («польових шкіл»), індивідуальної роботи із здобувачем наукового звання. Утім, у випадку з аспірантами першої хвилі ВМГ – Н.С. Венгржановською, М.О. Новицькою і О.В. Якубським – простежити спадкоємність традицій набуття наукового знання в межах музейної інституції не вдається. Аспірантура Лаврського музею/заповідника носила передовсім формальний характер, а також забезпечувала здобувачам звання наукового співробітника доступ до колекцій. Спеціалізація у галузі мистецтвознавства у реаліях ВМГ не забезпечувалась важливим елементом системи підготовки наукових кадрів – наявністю учителів. Відтак, практика «залишення» (при вчителях/викладачах), притаманна дореволюційній системі підготовки кадрів, фактично не знайшла реалізації у Лаврському музеї/заповіднику, і була замінена відповідною у структурі інститутів підготовки кадрів при ВУАН (насамперед, науково-дослідна кафедра мистецтвознавства). Ученики Д.М. Щербаківського – М.О. Новицька, Н.С. Венгржановська, О.В. Якубський – інтелектуально тяжіли до мистецтвознавчого осередку О.П. Новицького, натомість ВМГ, очолюваний П.П. Курінним, виконував роль науково-дослідної

інфраструктури, а також забезпечував елементарні матеріальні потреби (гарантував заробітну плату/стипендію, помешкання).

Активізація формальних перетворень у системі підготовки кадрів ВМГ на початку 1930-х рр. відбувалася в умовах політизації вітчизняного музейного й наукового життя. Музей – науковий осередок поступався місцем музею – установі ідеологічного спрямування. Лаврський заповідник, проголошений антирелігійним комбінатом, мав готувати відповідні кадри для широкої агітаційно-пропагандистської роботи. У цьому контексті, цілком зрозуміли стають закиди офіційних опонентів до промоційної роботи О.В. Якубського – перевага описового методу, відсутність «марксівського освітлення» і висвітлення «класової боротьби та розшарування», недостатнє критичне ставлення автора до джерел.

Детальне вивчення музейної колекції в умовах переходу музейництва на «нові марксистсько-ленінські рейки науково-дослідної роботи» втрачало свою легітимність і право на існування як вияв формалізму, буржуазної науки, «нацидеміцини», «вузько-технічного академізму», «попівської етнографії». Остаточне руйнування інституту аспірантури в ВМГ (навіть інфраструктурного його вияву) здійснювалося через «безкровні» репресії щодо представників українського інтелектуального співтовариства – цькування у пресі, звільнення з роботи, постійні реорганізації, зміни тематики наукових досліджень та їхню ідеологізацію, примушування до публічного звинувачення себе та своїх колег у контрреволюційній чи шкідницькій діяльності, позбавлення можливості займатися науковою роботою, знищення вже опублікованих чи підготовлених до видання робіт, відмови у публікації наукових досліджень, компрометацію науковців тощо [64, с. 123]. Серед «нацидеміців» і «буржуазних націоналістів» опинилося чимало науковців ВМГ, формальних і фактичних учителів, аспірантів – П.П. Курінний, В.Ю. Данилевич, Ф.Л. Ернст, О.П. Новицький, М.О. Новицька, К.І. Білоцерківська, Н.С. Венгрженівська, Л.Ф. Левитська, В.А. Шугаєвський, К.І. Кржемінський²⁴, О.В. Якубський та ін.

Аспірантура ВМГ протягом другої половини 1920-х проектувалася як дієвий інститут підготовки наукових кадрів, обізнаних як зі специфікою експозиційної та науково-фондової музейної роботи, так і з актуальними засадами здійснення фахових академічних досліджень. Незважаючи на переважно формальний характер, аспірантуру Лаврського музею/заповіднику, яка дублювалася та/або доповнювалася аспірантурою науково-

дослідної кафедри мистецтвознавства, можна вважати успішним експериментом, дієвим методом забезпечення доступу до вивчення музейних колекцій. На початку 1930-х рр. аспірантура ВМГ зазнала суттєвих змін, що відбувалися у загальному контексті уніфікації наукової праці й мислення, політизації та ідеологізації гуманітарних наук. Важливість вписування себе до певної інтелектуальної традиції та наявності інтелектуальної генеалогії (ідентифікація із поколінням учнівства) поступово змінилася на авторитет партійності, вірності «марксо-ленінській» ідеології, ідеалам «соціалістичного будівництва» у системі підготовки наукових кадрів. Майже цілковита відсутність джерел щодо діяльності аспірантів ВМГ після 1932 р. дає підстави припустити, що протягом 1932–34 рр. інститут аспірантури при музеях поступово занепадав і був остаточно ліквідований шляхом формалізації та загальносоюзної уніфікації системи підготовки та атестації наукових кадрів постановою Раднаркому СРСР від 13 січня 1934 р. «Про вчені ступені і звання», яка не передбачала підготовку і захист кваліфікаційних робіт при музейних інституціях.

Посилання

1. Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.) / Оксана Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 137–153.
2. Маньковська Р. Підготовка кадрів музейних працівників (20-ті рр. ХХ ст.) / Руслана Маньковська // Вісник. Загальнодержавний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 2(6). – С. 11–17.
3. Яненко А.С. Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті – початок 1930-х років) / А.С. Яненко, С.В. Тарнавська // Сіверщина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 363–367.
4. Яненко А.С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. / А.С. Яненко // Сіверщина в історії України. – К.-Глухів, 2015 – Вип. 8 – С. 286–299.
5. Січка М.Л. Підготовка молодих мистецтвознавців у гуртку «Studio» у 1920–1930 рр. / М.Л. Січка // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матеріали V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф., 27 травня 2015 р., м. Київ. – К., 2015. – С. 48–58.
6. Новицька М. Тези виступу на захисті промоційної роботи «Гаптарські майстерні на Україні середини ХVІІІ ст. Ігуменя Елена» / М. Новицька // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 107–113.
7. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження) / Н. Студенець // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 103–106.
8. Уривок з промоційної праці М. Новицької «Гаптарські майстерні на Україні середини ХVІІІ ст.» // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 114–122.
9. Німенко Н. А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура – вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н.А. Німенко // Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет. – 2005. – Вип. 19. – С. 403–409.
10. Яненко А. Захист промоційної праці Кирила Коршака «До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на

24. Костянтин (Кость) Іполитович Кржемінський (1893–1937) – мистецтвознавець, реставратор, педагог, музейний діяч [60, с. 119–138].

Україні» у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. / Анна Яненко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2014. – Вип. 18. – С. 369–386.

11. Бонь О. Федір Ернст та його діяльність у мистецтвознавчих наукових осередках у 1920–1930 роках / Олександр Бонь // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 161–169.

12. Білокінь С.І. В обороні української спадщини : Історик мистецтва Федір Ернст / Сергій Іванович Білокінь. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.

13. Поллошко Г.В. Лаврський музей культів та побуту і перетворення його у 1920-х роках на історико-культурний заповідник / Григорій Васильович Поллошко // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. – К., 2012. – С. 40–56.

14. Принь О.В. Первинна державна реєстрація пам'яток археології, архітектури та природи в східних округах Української СРР 20-х – на початку 30-х років ХХ століття / О. В. Принь, М.О. Принь // Донецький археологічний збірник. – 2012. – Вип. 16. – С. 251–265.

15. Принь О. Листування у науковому співтоваристві: три листи Олександра Якубського до Петра Курінного // Олександр Принь, Марина Принь // Матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2015. – Вип. 19. – С. 261–266.

16. Маньковська Р.В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р.В. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – К., 2013. – С. 300–321.

17. Усачук А.Н. Виктор Михайлович Евсеев: начало / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Літопис Донбасу. – 2012. – Вип. 20. – С. 4–25.

18. Чередниченко А.М. Музейницька діяльність на території Києво-Печерської лаври у 1920-ті рр. / Анастасія Чередниченко // Могилянські читання 2013. – К., 2014. – С. 361–364.

19. Чередниченко А.М. Ф.І. Шміт та Ф.М. Морозов: біля витоків Музею культів та побуту на території Києво-Печерської лаври (1920-ті рр.) / Анастасія Чередниченко // Лаврський альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 77–85.

20. Чередниченко А.М. Дослідження культурно-мистецької спадщини, що зберігалася на території Всеукраїнського Музейного Городка у працях вчених 1920–1930-х рр. / Анастасія Чередниченко // Лаврський альманах. – 2010. – Вип. 25. – С. 87–105.

21. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А.Д. Гришин, П.В. Голобуцкий, Е.П. Кабанец и др. – К.: Радянська Україна, 1992. – С. 116–117.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 405, 301 арк.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 704, арк. 9–9 зв.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5387, 4 арк.

25. НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 434о, 59 арк.

26. Ходак І.О. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Ходак Ірина Олександрівна ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2010. – 19 с.

27. Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича / А.О. Гомоляко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 164 с.

28. Дідух Л.В. Академік М.Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дідух Людмила Валентинівна; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – 17 с.

29. Якубський О. Дюнна стація біля с. Койлова Переяславського повіту / Олександр Якубський // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 95.

30. Руденко Г.Г. Життєвий та творчий шлях К.М. Мельник-Антонович / Г.Г. Руденко // Історія та культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.

31. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О.І. Бонь. – К.: Рідний край, 2004. – 219 с.

32. Білокінь С.І. Українські музейники 1920-х років / С.І. Білокінь // Український музей: 36. 1. – Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007. – С. 1–15.

33. Павлова В. Сторінки життя Валерії Козловської / В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–83.

34. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 49/11, 1 арк.

35. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2544, 48 арк.

36. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 582, 343 арк.

37. ІР НБУВ, ф. ХХІХ, од. зб. 603, 1 арк.

38. Кот С. Курінний Петро Петрович / С. Кот // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. – Ч. І. – К., 2005. – С. 309–312.

39. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького) : Дослідження, матеріали / С.І. Білокінь. – К.: б. в., 2006. – 476 с.

40. Курас Г. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат / Г. Курас, Р. Яушева-Омельяничук // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 88–89.

41. Корпусова В. М. Родина О. П. Новицького, М. Вязьмітіна – київські друзі М. Волошина / Валентина Миколаївна Корпусова // Українська біографістика. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 176–185.

42. Швидкий В.П. Попов Павло Миколайович [Електронний ресурс] / В.П. Швидкий. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Popov_PM (останній перегляд: 09-03-2016).

43. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (науковий коментар) // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – С. 172.

44. Флят Л. Еврейская фольклористика в АН Украины [Електронний ресурс] / Леонид Флят. – Режим доступу : <http://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer1/Fljat1.htm> (останній перегляд: 09-03-2016).

45. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1086, 7 арк.

46. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1351, 9 арк.

47. ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 3843, 1 арк.

48. ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 918, 1 арк.

49. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 2. Додатки / Редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 576 с.

50. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1455, 66 арк.

51. Кіт Н. Білоцерківська Катерина Іллівна // Encyclopedia. Львівський національний університет ім. Івана Франка : в 2 т. – Т. 1. – Львів, 2011. – С. 209.

52. Кот С.І. Моргилевський Іполит Владиславович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України : біографічний довідник. – Ч. ІІ. – К., 2005. – С. 61–65.

53. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461, 136 арк.

54. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3636, 2 арк.

55. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 561, 172 арк.

56. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 536, 90 арк.

57. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 581, 224 арк.

58. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 601, 8 арк.

59. Ходак І. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років) / Ірина Ходак // Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 5. – С. 867–883.

60. Найден О. Квітка на комині. Настінні розписи Уманщини першої половини ХХ століття: історія, семантика, образи / О. Найден, І. Ходак. – К. : Стило, 2013. – 300, 80 с.

61. ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 1975, 25 арк.

62. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8858, 24 арк.

63. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.

64. Бонь О.І. «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О.І. Бонь // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 123–131.

Яненко А.С. Подготовка музейных работников в аспирантуре Лаврского музея культов и быта и Всеукраинского музейного городка во второй половине 1920-х – начале 1930-х гг.

В статье рассматриваются основные принципы деятельности и персональный состав аспирантуры Лаврского музея культов и быта, а также его преемника Государственного историко-культурного заповедника «Всеукраинский музейный городок» в контексте трансформации подготовки музейных кадров в течение второй половины 1920-х – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: Лаврский музей культов и быта, Всеукраинский музейный городок, музейная аспирантура, Киев, УССР.

Yanenko A.S. Training of museum staff in postgraduate course of Lavra Museum of Cults and Life and All-Ukrainian Museum Town in the second half of the 1920s – early 1930s years

In the article basic activity principles and personal membership of postgraduate course of Lavra Museum of Cults and Life and a State Historical and Cultural Preserve «All-Ukrainian Museum Town» are discussed in the movement of transformation of museum staff training system in the second half of the 1920s – early 1930s years on the bases of archive materials.

Key words: Lavra Museum of Cults and Life, All-Ukrainian Museum Town, museum postgraduate course, Kyiv, the Soviet Ukraine.

09.03.2016 р.

УДК 94(477):929:7.031.2

Т.В. Луговик

Є.Ю. СПАСЬКА ТА ЇЇ МЕТОДИКА ОБРОБКИ МАТЕРІАЛІВ З МАСОВОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

У статті досліджено процес формування методологічних засад видатної дослідниці та музейника Є.Ю. Спаської. Визначено сутність концептуальних ідей, методологічних підходів та методологічних принципів зі зразками народного мистецтва. На цій основі зроблено висновок щодо визначальної ролі її напрацювань в організації сучасних пам'яток охоронних та етнографічних досліджень.

Ключові слова: народне мистецтво, графічний метод, статистично-описовий метод, порівняльний метод, атрибуція.

Упродовж останніх років з'явилося чимало досліджень, присвячених науковій спадщині і трагічній долі видатної дослідниці народного мистецтва, музейника Євгенії Юрївни Спаської. Поза увагою дослідників залишився

методологічний доробок, а саме статистично-описовий метод роботи зі зразками народного мистецтва. Запропонована нею методика класифікації та структуралізації масового матеріалу не втрачає наукового значення й на сьогодні. Незважаючи на це, здобутки дослідниці в галузі методології залишаються маловідомою сторінкою її діяльності. Це пов'язано, перш за все, з тривалою забороною друку та розповсюдження праць Є. Спаської, що створило своєрідний вакуум в дослідженні її наукових пошуків і починань.

З 1924 р. дослідниця стає студенткою Київського археологічного інституту з відділення етнографії. Ця подія стала для Євгенії Спаської ключовою в плані професійного становлення. Занотувати кожну деталь, якнайретельніше описати все почуте і побачене – до цього спонукав її вчитель, відомий музейник, знавець народного мистецтва Данило Михайлович Щербаківський. Пізніше в своїх спогадах дослідниця писала: «...кінчивши, як більшість з нас, історичні факультети, мавши справу виключно з книжковими поглядами одних вчених на погляди других, мені нелегко було переламати себе і перейти на зовсім новий для мене метод роботи – в галузі матеріальної культури, мистецтва, вивчення речей та їх розуміння. Хотілося розуміти якусь істотну різницю. Здавалося, що б могло бути цікавого для Д. М. (Данила Михайловича – авт.) в цих наших розмовах та спостереженнях на семінарах, адже він сам наводив і мене, і всіх нас та примушував тут самих додумувати і договорювати чисто все до кінця! Казав він, що кожне наше спостереження в цій галузі, перевірене на матеріалі, потрібне, бо підручників таких для нас немає і не скоро вони будуть. А ми мусили якось самі себе виховувати, переучувати! Він казав, що в історії матеріальної культури, в мистецтвознавстві треба уникати «літературних методів» і конче треба навчитися самим «виходити з матеріалу», «з самих речей». На це слід настроювати себе, переучувати! У зв'язку з цим він і мене, і товаришів примушував написати свої спостереження над методом праці з масовим матеріалом із народного мистецтва. Не знаю як інші, а я з такими труднощами доходила до цього, саме працюючи з масовим матеріалом, – сотнями малюнків татарських вишивок, або замальовок вже великої кількості кахоль, або у себе на роботі, в сільгоспмузеї, над сотнями мисок, які хаотично зібрала для музею інша людина. Така робота, може, й цікава для тих, хто мав відповідну підготовку, вмів працювати, була на думку Д. М., корисна для усіх учнів його» [1, с. 280]. «Майте на увазі, що в нашій роботі нема дрібниць. За дрібницею часто стоїть ціле явище! Тому і дивитися слід якнайуважніше!», – любив повторювати він [1, с. 273]. Пильно придивляйтесь до речі, дослідити і знати її не гірше автора – такі

завдання Щербаківський ставив перед аудиторією: «В нашій дослідницькій роботі перше – навчитися дивитися, дивитися і дивитися! Прочитати про це найкорисніше тоді, коли ви знаєте річ не гірше за автора» [1, с. 273]. «Таке ми чули від нього не раз, зокрема, коли доводилося братися за щось нове, незнайоме, й студент спочатку розгублено не знав, з якого боку приступити до матеріалу» [1, с. 273].

У своїх спогадах про вчителя Євгенія Юрїївна наводить цікаві моменти лекцій Данила Михайловича: «Покаже нам, скажімо, пару глиняних баранців і голосує, кому який більше подобався. А підрахувавши, й каже: «От тепер я знаю, з ким мені легше говорити, а кому ще довго доведеться «виховувати око» [1, с. 273]. Данило Михайлович дуже обережно поведився з творами народного мистецтва, а його висновки після зовнішнього огляду речі – вражали. Студенти називали це «інтимною бесідою з річчю» [1, с. 273]. «Вже потім, навмисно показуючи йому щось нове, чого він ще не бачив, щось привезене з експедиції, я з захопленням придивлялася, прямо скажу – підглядала, – як обережно бере він в руки навіть незначну річ, як тримає, як довго придивляється до неї, повертаючи на всі боки... І те, що він було, скаже, завжди було таке істотне, наче він встиг «заглянути в глибину душі речі», – згадувала Є. Спаська [1, с. 273]. Особливо цінними для неї були поради, що давав Данило Михайлович у процесі підготовки доповідей та рефератів. Вони зводилися до наступного: «Речі мусять говорити самі за себе, перш за все треба уважно і уперто придивлятися до матеріалу, над яким ви працюєте. Треба вимагати, щоб він сам до вас нарешті озвався!» [1, с. 273]. Його поради та настанови стали для дослідниці незамінним дороговказом у справі збору та обробки матеріалів з народного мистецтва. Особливу цінність вони здобули в процесі роботи Є.Ю. Спаської над кримськотатарським спадком О.М. Петрової.

У роки Першої світової війни Є. Спаська працювала сестрою милосердя в Криму, де і познайомилась з дослідницею-аматоркою, місцевим культурним діячем та надзвичайно освіченою жінкою Олександрою Михайлівною Петровою. «Працюючи в Феодосії роз'їзною сестрою Червоного Хреста, відвідувала її з різними уколами», – згадувала вона [1, с. 277]. Олександра Михайлівна п'ятнадцять років життя присвятила збиранню орнаментів кримсько-татарського художнього шитва. Незважаючи на те, що їх спілкування було нетривалим, вона відразу розгледіла в Спаській живий інтерес до народного мистецтва і запропонувала дослідниці свою колекцію малюнків вишивок. Євгенія Юрїївна, розуміючи відповідальність, відмовилась від такого щедрого подарунку. У 1921 р. О.М. Петрова

померла, а її величезна та унікальна за своїм складом колекція малюнків вишитих орнаментів (1100 одиниць) перейшла за заповітом до Євгенії Юрїївни. Значна кількість замальовок була втрачена, адже довгий час родичі померлої зберігали колекцію у підсобному приміщенні.

Є.Ю. Спаська вирішила порадитися з Д.М. Щербаківським щодо отриманого спадку. Його реакція була неочікуваною: «Як же вам не соромно! Людина все життя вклала в цю працю і чомусь доручила її саме вам, а ви вже не знаєте, як здихатись її?» [1, с. 273]. Дослідниця сперечалась, адже вважала себе некомпетентною щодо східного мистецтва, проте Данило Михайлович був неблаганним: «Довго й уважно переглядав він їх (малюнки), а потім сказав, що це справжній скарб! Клад цей ви маєте неодмінно опрацювати!... Ви свого щастя не розумієте... Думайте про долю людини, що так уперто, хоч і досить невміло, збирала цей великий матеріал...» [1, с. 278]. «Це була така справжня, щира, велика доброта, співчуття і повага до нещасливого збирача, який не встиг довести діло до кінця! Я зрозуміла його правду, і свій егоїзм...», – написала в своєму щоденнику дослідниця [1, с. 278]. Врешті Спаська погодилася спробувати доопрацювати зібраний О.М. Петровою матеріал, але лише за умови допомоги вчителя.

Розпочавши дослідження, Євгенія Юрїївна зіткнулась з такими проблемами: 1) питання кримсько-татарської вишивки та орнаментів в тогочасній науці було зовсім нерозробленим; 2) матеріал був представлений лише графічним зображенням орнаментів. У процесі роботи вона згадала рекомендації Щербаківського: «Я вже говорив не раз усім вам, що єдиний метод вивчати матеріал – це уважно дивитися на нього. Уперто. Думати про нього. Свою збірку кахоль ще встигнете опрацювати, нікуди вона не дінеться! А перш за все, треба зробити це, негайно, тепер! Поки ви ще пам'ятаєте, що вам про це говорила сама Олександра Петрова. А те, що ви східним мистецтвом досі не інтересувалися – просто сором! Коли ви придивитесь краще до цього матеріалу – побачите, як це буде вам корисно. Тут же сила елементів, спільних з українським орнаментом». «Да я вже без кінця дивлюся, листаю, перелистую, боюся, що розтріпаю малюнки. Сортую їх за різними принципами. Да це ж ще не речі, а малюнки. А літератури зовсім ніде ніякої немає. Знавців немає», – відповідала Є.Ю. Спаська [1, с. 278]. Данило Михайлович наполягав: «... Ви як-небудь обереженько, – навчитесь. А як почали, – подивитесь ще трохи, і скоро вже все зрозумієте, що і як можна і слід робити. А залишати і не думайте. Це для вас прекрасна школа. А як щось надумаєте, – завжди, коли вам

треба, приходьте порадитись» [1, с. 278]. Згодом Спаська згадувала, що «коли б не було у небіжчиці Олександри Михайлівни такого «адвоката», як він (Д. Щербаківський), не вистачило б у мене ні терпіння, ні упертості висидіти усю зиму вечорами на підлозі в моїй холодній кімнаті, розбираючи ці малюнки» [1, с. 278].

Задля закінчення роботи Спаська відвідала Крим (літо 1925 р.: «...походила я там і по музеях, де були подібні вишивки, порадила з фахівцями татарського мистецтва, бо книжок не знайшла жодної ані в кримських, ані в московських бібліотеках, які б мені допомогли в цій справі» [1, с. 278].

Дієву допомогу Євгенія Юріївна отримала від неформального керівника кримського краєзнавства Арсенія Івановича Маркевича, дружба та наукові консультації з яким продовжилися й в подальші роки. Саме він був головним провідником Є.Ю. Спаської у «хащах» кримознавчої літератури.

1926 р. Спаська публікує дві статті, присвячені кримсько-татарському орнаменту, які до сьогодні становлять справжню бібліографічну цінність. Своєрідним підсумком наукових напрацювань дослідниці стала доповідь «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» на музейному семінарі Д.М. Щербаківського (1927). Приємно вразило відношення до її доповіді: «Він (Данило Щербаківський – авт.) говорив, що тема ця корисна для всіх, хто лише починав працювати в цій галузі. Навіть не сердився на мене, коли я, прочитавши цю роботу в нашому тісному музейному семінарі, прочитала її ще раз у поширеній аудиторії, в гуртку «Studio» при кабінеті українського мистецтва, навіть у присутності сторонніх осіб (і головне – «присяжних статистиків»). Він навіть говорив, що це конче треба було зробити. Оскільки раніше, в семінарії Київського археологічного інституту Данило Михайлович був хоч і дуже уважний, але все ж далекий вчитель, офіційний керівник, що «одмикався» [лише] в міру потреби, остільки ще тут він був щедрий безмірно. Відчувалося, що він хоче і поспішає дати усім нам все що може, скільки ми можемо взяти» [1, с. 280].

Спаська назвала свій метод «статистично-описовим», поєднавши позитивні сторони двох ніби протилежних підходів. Статистичний метод дає змогу робити висновки щодо великої кількості аналогічних явищ, відкидаючи при масових дослідженнях елементи їх суб'єктивної оцінки. Етнограф вважала, що «дослідникові народного мистецтва, який мусить додержуватися цього правила в одній частині праці, не тільки слід пом'якшити суворе це правило в другій, але навпаки, йому необхідно там виявити свої суб'єктивні знання та здібності, цебто

– використати плюси статистичного методу, додати йому яскравості методу порівняння, аналогій і т. ін.» [5, с. 66]. Вона стверджувала, що при дослідженні колекцій народного мистецтва науковця може злякати велика кількість подібних та однорідних зразків: «...масовий матеріал, це багато – сотні, тисячі однорідних речей, що одразу лякають своєю кількістю... Праця з масовим матеріалом, коли її вести без певного суворо обдуманого плану – занадто тяжка, прямо скажу, тривожна, нервова праця» [5, с. 66].

Для подолання суб'єктивності і поспішності висновків, Євгенія Юріївна запропонувала застосувати статистичний метод. Під час вивчення певного виду народного мистецтва дослідник має скласти анкету з питаннями: «1) історія речі, 2) її зовнішній вигляд (об'єктивні дані) і 3) суб'єктивні дані – аналогії тощо». Вона міркувала так: «Може не бути відомостей для першої групи, може нічого сказати в «примітках», але третю групу необхідно розробити докладно» [5, с. 66]. Відповіді на ці питання слід записувати у спеціальних картках для кожного виробу. Лише цей шлях може привести науковця до достовірних фактів. Очевидно, що на проміжному етапі дослідження Спаська також застосувала графічний метод, склавши таблиці на основі карток, адже саме таблиці вона вважала перехідним етапом від сухої статистики до аналізу та інтерпретації матеріалів. Проте, зразків таких таблиць з кримськотатарської вишивки не зберіглося.

Євгенія Юріївна виконала важку, але вкрай важливу роботу першопрохідця, розробивши систему класифікації та типологізації орнаментики кримсько-татарської вишивки, якою користуються дослідники й сьогодні. Вражає професіоналізм та виваженість, з якою вона підійшла до поставленого завдання. У статті «Татарские вышивки Старо-Крымского района» (1926) Єспаська подає загальну інформацію про колекцію малюнків, яку вона вивчала, та її збирача – О.М. Петрову. Далі йдуть відомості, очевидно взяті з нотатків О. Петрової, про район, де вона збирала зразки, назви вишитих речей та їх призначення. Всі малюнки вона розділила за назвами вишитих речей: марама, шербенте і кебрізи, а також за видами: покривала, рушники (серветки, скатертини), пояси, хустки. Євгенія Юріївна також звернула увагу на основні ознаки старовинних речей і більш нових виробів, запропонувала критерії, за якими можна визначити приблизне датування речі (якісний матеріал та філігранна техніка виконання, на її думку, притаманні більш старим виробам).

Значна увага в дослідженні приділена методиці відокремлення малюнків тканин XVIII–XIX ст. від виробів XX ст. й опису особливостей матеріалу та техніки вишивки. Авторка детально охарактеризувала забарвлення тканин і орнаменти, вказав-

ши, що серед них особливе місце займають квіти. Вказані Спаською прийоми кримсько-татарської вишивки перегукуються з подібними зразками мистецтва, які на той час вивчала в Євпаторії етнограф Поліна Яківна Чепуріна: коса, gobеленівський шов, решіточка (мережка), гладінь, петля-тамбур, строчка. Схожі підходи в класифікації та художньому аналізі виробів зумовлені частими науковими контактами та консультаціями з Поліною Яківною під час поїздок Євгенії Юрїївни в Крим. В останній частині статті Спаська аналізує основні мотиви орнаментів, класифікує їх за змістом та значенням.

Використавши порівняльний метод, провівши деякі паралелі у використанні швів та технологій українського, турецького та кримсько-татарського шитва, Спаська зробила висновок про те, що золотий кримсько-татарський гапт та турецьке візерункове шитво в прикріп є найбільш наближеними до українських орнаментів. Вона підкреслила схожість не лише в композиційно-стилістичному плані, а й в техніці виконання узорів. Цікавим моментом статті Євгенії Юрїївни є наведені анотації до малюнків самої О.М. Петрової. На її думку, для найбільш давніх зразків вишивки було нехарактерним використання металевих ниток.

За матеріалами зібрання О.М. Петрової Є. Спаською здійснено дослідження «Старокримские узоры» (1926). Студія була представлена професору Азербайджанського університету В.М. Зуммеру на тюркологічній підкомісії Товариства обстеження й вивчення Азербайджану, а згодом опублікована в Баку на сторінках наукового журналу «Известия». З майже тисячі зображень вишивки Євгенія Юрїївна відібрала і схарактеризувала двадцять малюнків як найбільш типових або більш специфічних для даного району. Це дозволило з наукової точки зору підійти до питання класифікації та структуралізації зібраних етнографічних матеріалів. Окрім цього, етнограф підкреслила композиційно-стилістичну особливість орнаменту і вказала на найбільш типові предмети ужитку жінки-татарки, які прикрашалися вишивкою: рушники, серветки, скатертини, весільні пояси, хустки, покривала на голову. Авторка проаналізувала й різні способи вишивки і запропонувала варіанти атрибуції зразків. Вік було встановлено приблизно, з огляду на загальні ознаки. За її висновками, для більш ранніх вишивок були характерними краща якість матеріалу, ретельність виконання, стрункість композиції і масивність основних ліній узору. Пізнішим вишивкам притаманна більш недбала техніка виконання, порівняно дешевший матеріал, використання не справжніх золотих ниток, набивні зім'яті наповнення під вишивку, а також плутана композиція та рідкі орнаменти на виробках. Відмінністю нової сучасної вишивки від колишніх

масивних були тонкі зигзагоподібні лінії.

Оцінюючи внесок Євгенії Юрїївни у справу вивчення народних тканин і вишивки на тлі загального розвитку етнографічних студій, її колега по цеху мистецтвознавців, археолог і музейний діяч М.О. Новицька критично зауважила, що «вишивання кримських татар старо-кримського району опрацьовано за матеріалами Петрової в двох роботах Євгенії Спаської 1926 р. На жаль, одна стаття, що подає аналіз матеріалу, техніки та орнаменту, не має зовсім ілюстрацій, а друга, коротша, має таблиці, виконані дуже кепсько» [11, с. 235]. Ознайомившись з роботами учениці, Данило Михайлович зауважив, що матеріал про композицію малюнків викладається надто сухо і потрібно було б додати більше яскравих прикладів, щоб фактаж ожив, придбав виразність. Не дивлячись на всі недоліки, праці Спаської були опубліковані та з цікавістю сприйняті спеціалістами-кримознавцями і отримали доброзичливу оцінку.

Через багато років Євгенія Юрїївна зізналася, що дослідження кримськотатарської вишивки стало для неї дуже корисною школою в опануванні методик роботи з народним мистецтвом: «Не раз дякувала Д.М. (Щербаківському), що він примусив мене саму розібратися у цій справі...» [?, с. 235].

Методологічні напрацювання дослідниці є важливою складовою наукової спадщини визнаного українського етнографа, фольклориста та музеєзнавця Є.Ю. Спаської. В науковому розрізі вони засвідчені невеликою за об'ємом, але змістовно насиченою доповіддю на семінарі. І хоча доповідь не увінчалася друком та логічним продовженням у комплексних, узагальнюючих працях з методології, значна науково-дослідницька та збиральницька робота Євгенії Юрїївни створила можливість ввести до наукового обігу значний фактичний матеріал, опублікувати ґрунтовні розвідки і створити чітку схему для його збору та обробки. Вагомий внесок Євгенії Юрїївни у становлення методологічної бази етнографічної та музеєзнавчої науки не втратив своєї цінності й актуальності у сьогоденні. Це вкотре підтверджує думку, що інколи кілька сторінок рукописного тексту варті томів нікому не потрібної друкованої нісенітничі.

Посилання

1. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура: Україна. – 1990. – С. 272–286.
2. Білокінь С. Євгенія Юрїївна Спаська / С. Білокінь // Україна: Наука і культура: Щорічник. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 272–286.
3. Діденко Т., Морозов О. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / Т. Діденко, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 151–169.
4. Спасская Е. Старо-крымские узоры / Е. Спасская // Известия Общества исследования и изучения Азербайджана. – 1926. – № 3. – С. 181–184.

5. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64–67.

6. Спасская Е. Татарские вышивки Старо-Крымского района: по материалам А.М. Петровой / Е. Спасская // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Серия 5. Востоковедение. – 1926. – С. 21–47.

7. Маньковська Р. Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва / Р. Маньковська // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1997. – Вип. 2. – С. 578.

8. Мусаєва У. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Исторические очерки. Библиография крымоведения / У. Мусаєва. – Симферополь, 2004. – С. 120–125.

9. Непомнящий А. Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської / А. Непомнящий // Ніжинська старовина. – 2011. – № 11 (14). – С. 125–136.

10. Непомнящий А. Крымовед из Нежина / А. Непомнящий // Крымский архив. – 2007. – № 10. – С. 267–274.

11. Новицька М. Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу / М. Новицька // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – 1930. – Т. 1. – С. 233–245.

12. Новицька М. Орнаментальна вишивка Крима / М. Новицька // Записки Одесского Археологического общества. – 1967. – Т. II (35). – С. 284–288.

13. Чепуріна П. Орнаментальное шитье Крима / П. Чепуріна. – М., 1938. – С. 16–19.

14. Чепуріна П. Татарская вышивка / П. Чепуріна // Искусство. – 1935. – № 2. – С. 103–107.

15. Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини народного мистецтва Євгенії Спаської / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73–75.

Луговик Т.В. Е.Ю. Спасская и ее методика обработки материалов массового народного искусства

В статье исследован процесс формирования методологических принципов выдающейся исследовательницы и музейщика Е.Ю. Спасской. Определена сущность концептуальных идей, методологических подходов и методологических принципов с образцами народного искусства. На этой основе сделан вывод об определяющей роли ее наработок в организации современных памятноохранных и этнографических исследований.

Ключевые слова: народное искусство, графический метод, статистическо-описательный метод, сравнительный метод, атрибуция.

Luhovik T.V. Ye.Yu. Spasskaya and her method of treatment of materials on folk art

The article investigates the process of formation of the methodological principles of outstanding researcher and Museum professional Ye.Yu. Spasskaya. It defines the essence of conceptual ideas, methodological approaches and methodological principles with examples of folk art. On this basis the conclusion about the determining role of it developments in the organization of monument protection and modern ethnographic studies.

Key words: folk art, graphical method, statistical-descriptive method, comparative method, attribution.

21.02.2016 р.

ІСТОРИЧНІ ЕТНОМИСТЕЦЬКІ ТРАДИЦІЇ В ТВОРАХ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА СІВЕРЩИНИ

У статті аналізуються твори декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини, зокрема художньої вишивки, техніки її виконання та стилю.

Ключові слова: художня вишивка Сіверщини, традиції, орнаментальна композиція, символіка, художня композиція.

Вивчення творів народних та професійних майстрів декоративного мистецтва України допомагають яскравіше відтворити процес відродження художньої вишивки, її техніки, композиції, стилю та кольорового рішення. Знайомство з національними і духовними цінностями сприяє формуванню й вихованню підростаючого покоління, баченню шляхів до самосвідомості і розуміння традицій, звичаїв, обрядів.

Мистецтво вишивки Сіверщини, виступаючи оберегом національної народної культури, відтворюючи яскраво виражений національний колорит, сьогодні стає засобом національного відродження й художнього виховання молоді. В ньому закладено великий художньо-творчий і педагогічний потенціал. Сприяти культурному й мистецькому розвитку має відповідна система виховання дітей і молоді. Цією ідеєю сьогодні повинні бути об'єднані педагоги, майстри образотворчого мистецтва, діячі культури. Вони мають створити оптимальне середовище для існування і розвитку традиційної культури, домагатися не тільки зберегти народні культурні скарби, але й передати їх наступним поколінням [1, с. 7].

Соціально-політичні перетворення сучасного періоду розвитку України, докорінні зміни засад розбудови освіти дали поштовх до відродження та оновлення народного декоративно-прикладного мистецтва, яке становить унікальне явище національної культури. Вивчення теорії розвитку мистецтва вишивки, техніки виконання, функціонального призначення рушників, змісту орнаментальних мотивів, композиції та кольору дає можливість всебічно пізнати традиції побуту, етносу українського народу.

Рушник є символом щедрості, гостинності, поваги, щирої любові, вірності. З ним пов'язано багато народних звичаїв, обрядів, пісень та переказів. В побуті українського народу він був присутній протягом усього життя – і в радісний, і в сумний час. Всі важливі події – заручини, весілля, на родини, спорудження нової оселі, зустрічі гостей, проводи – не обходилися без вишитих рушників [2, с. 47].

Рушник – полотняний прямокутник видовженої форми з нанесеним на нього орнаментом, що має обрядове, декоративне та утилітарне призначення.

Рушники, вишиті автором статті, із застосуванням традиційної символіки Сіверщини

В етимології слова «рушник» простежується його зв'язок з рукою людини: призначений для рук і рукотворний, тобто створений людською рукою – найстарішим і найважливішим знаряддям утвору культурних цінностей. Як вид творчості рушник є здобутком народного декоративно-прикладного (ужиткового) мистецтва. Він наділений всіма тими властивостями і якостями, що притаманні традиційному мистецтву, і в цьому плані рушниковий орнамент розглядається і як особлива інформаційно-знакова система, і як вид естетичної діяльності, що має важливе соціокультурне значення. Оздоблювався рушник вишивкою так, щоб було видно кінці з орнаментом. Ними прикрашали ікони (мали назву «божник»), родинні фотографії або ж просто їх вшали на кілок, від чого вони дістали назву «кілкові». У кожному регіоні України шили рушники по-своєму, використовуючи характерні для даної місцевості орнаменти, колірні сполучення. Символіка вишивки рушника мала в собі глибокий образно-символічний зміст.

Орнаментация рушника в Україні надзвичайно різноманітна. У кожній області склалися свої традиційні мотиви, особливості композиційної побудови, гама кольорів і технік виконання, вироблених протягом сторіч. Століттями краса візерунків була дбайливо збережена й передана майстринями з далекого минулого, дійшовши до нашого часу [3, с. 34].

Рушник є найдавнішим побутовим предметом. Він відомий ще з дохристиянських часів. Довгі полотнища тканини, оздоблені символічними знаками, наші пращури вшали перед входом до житла (пізніше над вікнами), захищаючи себе від різних злих духів, нав'їв, розсіяних, на їхню думку, повсюдно у природі. Отже, перші рушники мали культово-магічне, а не утилітарно-практичне призначення, якого вони набули пізніше, отримавши і назву від слова «руки», які витирали ними.

Первісне значення рушника збереглося і понині, хоча сучасними людьми ця його функція уже не усвідомлюється. Як культові предмети рушники є обов'язковими на весіллі (молоді стають на рушник під час вінчання, при реєстрації шлюбу в РАГСі; ікони беруть рушником, а не голими руками; рушниками пов'язують весільний поїзд), ними перев'язують хрести під час похорону і на кладовищах; на рушниках опускають домовину в могилу. Існує багато інших ритуалів, де без рушника неможливо обійтись. Звичайно, ритуальні рушники мають свою специфіку як у оздобленні, так і в розмірах.

Друга група сучасних рушників походить від першої, магічної, хоча уже сьогодні відіграє зовсім іншу роль – естетичну. Це – декоративні рушники, якими прикрашають ікони, картини, портрети, дзеркала або й просто чіпляють над вікнами чи на

спеціальних кілочках, вбитих у стіну. Ці рушники називають кілковими.

Виходячи з багатофункціонального призначення рушників, не кажучи про способи оздоблення, можна виділити кілька їх типів. За способом оздоблення вони поділяються на художньо-ткані, вишивані мережані. Ткані рушники давніші, вишивані – пізніші.

Найхарактернішими для Чернігівщини є так звані рушники «на смугах» – ткані. Смуги на них – червоно-білі, різної ширини, по-різному скомбіновані в окремі групи, які ритмічно чергуються між собою. Їх ареал поширюється переважно на Центральну Чернігівщину та її південно-східні райони (Чернігівський, Куликівський, Борзнянський, Ніжинський, Носівський, Бобровицький, Козелецький, Остерський, Ічнянський). У цих районах також побутували рушники трохи іншої композиції, у яких були не рівні смуги, а дещо складніші, доповнені пунктирними лініями у вигляді цеглинок чи різноманітних зубців. Це перебірне ткання відоме під назвою «на мороках».

На Чернігівщині існував ще один різновид рушників зі складно-орнаментальними смугами червоного та білого кольорів. Виразність орнаменту досягалася не тільки складним відповідним переплетенням ниток, а й їхніми сіро-білими тонами. Ці рушники мали великі розміри (довжиною від 3,5 до 5–6 м і шириною 45–55 см та більше).

У північних районах, починаючи з Менського, побутували рушники значно менші за розмірами (приблизно 30 см шириною і до 2 м завдовжки). В основі тканини лежали геометричні орнаменти, схожі на скатертину. Кінці у таких рушниках оздоблювалися вишивкою або якимось іншим тканим орнаментом.

Своєю особливою красою широко відомий в Україні кролевецький тканий рушник. В основі його характерних монументальних геометричних орнаментів (переважно у червоних кольорах) часто зустрічаємо зображення одно-, триярусних бань церков із хрестами. Іноді на них прочитуються геометричні жіночі фігури (великі богині, берегині або чаші (потирь) різних модифікацій, і, звичайно, геометризовані фігури (ромби, зірки, зигзагоподібні і прямі лінії тощо). Окремим рядом зображувалися геометризовані птахи, качечки. Кролевецькі рушники, завдяки своєму декору, користувалися неабиякою популярністю [4, с. 19]. У деяких місцевостях, віддаючи данину урочистості та ошатності, їх називали навіть королівськими, перекутивши назву міста Кролевець, звідки вони походили.

На початку XIX ст. була створена і набула слави артілі селянина Ринді, прізвище-тавро якого на російський манер «Риндін» ткалося на кінцях рушників, як це робили на своїх виробках інші славетні фірми, скажімо, братів Кузнецових (порцеляна), Шамаріних (самовари), Фаберже (срібні ви-

роби) та ін. Мануфактурні рушники були не конопляними і не льняними, а вироблялися з привозної бавовняної нитки і мали високу ціну. Не було в Кролевецької хати, де б не працював з досвіта до півночі ткацький верстат [5, с. 137].

Логічно, що найбільшого поширення кролевецькі рушники набули на Чернігівщині, хоча в них була пишно убрана вся Лівобережна Україна, включаючи Полтавщину і Слобожанщину. Вони були відомі і на Півдні, зустрічалися на Правобережжі, іноді у постові дні ткалися спеціально на замовлення церкви, і не червоним, а чорним, коричневим або темно-синім кольорами.

Кролевецькі рушники були відомі не тільки на вітчизняному ринку, а й славилися на паризькому, бельгійському ярмарках та виставлялися на показ за океаном – у Монреалі, Осаці, Лос-Анджелесі.

Зі складно-орнаментальних тканих найбільш давніми були рушники, що побутували в Городнянському районі. Вони відзначалися особливою своєрідністю, архаїкою, і хоча на них присутня переважна більшість традиційних мотивів, композиційно (і особливо технічним способом ткання) вони помітно відрізняються. Зі споду в городнянських рушниках проглядаються кінці коротких ниток, які не є суцільними, а затикаються кожна окремо за ходом узору, як це робиться при вишиванні. Ці рушники середні за розміром, хоча основними їхніми ознаками є сировина (суто льон), білий колір, тонка тканина. Саме звідси, мабуть, були запозичені орнаментальні мотиви для відомих кролевецьких рушників, оскільки останні були мануфактурними, отже, пізнішими порівняно з домотканими.

Показовою модифікацією тканих орнаментальних рушників є зірчасті, які були поширені не тільки на Чернігівщині, а й на Київщині та Полтавщині. Це – довгі пишні рушники шириною від 50-ти до 65-ти см і довжиною від 3 до 5–6 м.

У другій половині XIX ст. набуває розповсюдження тканий рушник з рослинно-геометричним орнаментом, закомпонованим широкими горизонтальними смугами. Такі смуги могли бути різними: ширшими і вузкими, обрамленими зовсім вузенькими пасмужками або й без них. У геометричних орнаментах легко впізнаються вишивані хрестикові узори, що стали дуже популярними саме в цей період, тобто наявне творче «перелицювання» – техніку вишивання переведено у ткання. Ткалися такі рушники в червоно-чорних або в чисто червоних тонах, як і класична хрестикова техніка шиття, або ж як постові – в стриманих темних тонах. З середини XX ст. ці рушники масово перетворюються на поліхромні, як і їхні вишивані «двійники». Такі рушники були теж переважно широкими й довгими – від 55 см до 65 см шириною і 3,5–6 м довжиною.

У всьому українському Поліссі (Волинь,

Київщина, Чернігівщина, Житомирщина) побутував рушник вузький і довгий, перетканий вузенькими густими поперечними смужками з архаїчними орнаментами на кінцях, відомими поліщукам як журавлі та козаки. Дослідники народної творчості називають ці антропоморфні фігурки богинею Макошею – охоронницею роду і дому. Ці узори зустрічаємо і на місцевих килимах та килимових заплатах на Житомирщині. На Чернігівщині такі характерні поліські рушники є в багатьох селах Новгород-Сіверського та Семенівського районів. Ткалися вони у біло-червоно-чорних кольорах і ними прикрашався довгий ряд образів на покуті.

Бурхливий розвиток промисловості, поживлення політично-економічного життя у другій половині XIX ст. позначилися не тільки на економічному стані країни, а й на побуті селян. Це явище виразно помічалось і на хатніх речах, одязі, предметах вжитку. Замість тканих з'явилося безліч різних типів вишиваних рушників. Серед них чи не найбільше хрестикових узорів (так званих брокарівських (від французької фірми Брокер, що пакувала свою парфумерну продукцію у коробочки і клітинковий папір із друкованими рослинними візерунками). Ці рушники вишивалися хрестиком, червоно-чорними паперовими нитками, заплочкою. Часто вони перемежувалися такими ж густими рослинними узорами, але виконаними вже іншими техніками, переважно мережаними або плетеними гачком прошвами. Іноді композиції доповнювалися рядами вирізованих мотивів, перезнятих із сорочок. Така комбінація робила рушник уже зовсім іншим, не схожим на той, з якого знімався узор.

Дуже гарно виглядають рушники, повністю виготовлені прозорою технікою мережки. Вони були особливо поширені на колишніх полтавських землях (південно-східні райони нинішньої Чернігівської області (Прилуцький, Варвинський, Ічнянський, Срібнянський, Талалаївський, Бахмацький). Візуально легкі, прозорі, вони виглядають попанськи вишукано на митих дерев'яних стінах хат, типових для цих місцевостей.

Вишукано й шляхетно виглядають рушники, виготовлені технікою, що імітує мережку. Це цікаве хрестикове шиття через кілька чисниць, так званий розкидний хрестик, що створює враження мережаного прозорого узору. Але насправді нитки при цьому не витягалися, як при виконанні справжньої мережки, і тканина не вирізувалася, а була цілою. Тому цей спосіб дістав назву «мережка-обманка». Вона була дуже популярною на Чернігівщині. Нею шили і рушники, і сорочки. І, мабуть, можна справедливо її назвати чернігівською, подібно до того, як називають техніку виконання «київською гладдю», «полтавським рушниковим швом», «городецьким стібком», «гуцульською кіскою», «яворівським узором», «петриківським розписом» [6, с. 66].

Вирізняється за орнаментациєю ще одна група рушників, вишитих хрестиковими стібками, часто так звані на Чернігівщині лозовим хрестом. Це чіткі геометризовані композиції переважно з фігурами птахів, тварин, людей з незначним доповненням рослинних мотивів. Такі композиції густо насичені, багатсюжетні, виконуються в одному червоному кольорі, рідко коли додається чорний. Ці рушники звіддала необізнаними людьми сприймаються як ткани, а ще більш як друковані або мальовані. За стилістикою вони близькі до російських узорів, за розмірами – середні (ширина полотнища складає 45–50 см, довжина – 3–3,5 м).

Близько 100 років існує на Україні, не виключаючи і Чернігівщини, ще одна група рушників – сюжетних. І хоч дослідники мало вивчали її, не вважаючи явищем мистецтва, вартим серйозної уваги, та задля об'єктивності і повноти різновидів слід на цьому зупинитися. На сюжетних рушниках вишиті картинки із народного життя, в основному на тему кохання, розлуки і зустрічі, ревності і суперництва. Людські фігури зображені в українському народному вбранні на лоні гарної природи. Картинки часто супроводжував коментар – вишиті слова із якоїсь відомої народної пісні, наприклад: «Оце ж тая криниченька, що голуб купався. Оце ж тая дівчинонька, що я женихався», «Їхав козак за Дунай, сказав дівчині: «Прощай!».

Дивлячись на ці рушники, можна правомірно зробити припущення, що такі сюжети є похідними, запозиченими з європейських (французьких, голландських, німецьких) гобеленів, які значно старші за віком. На гобеленах зображувалися картини життя вищого світу (королівське полювання, урочисті прийоми, пікніки та ін.), на наших же рушниках – картини народного побуту. Виконані вони в більшості хрестиковою технікою в поліхромній або чорно-червоній гамі кольорів, як правило, на коленкорі, що вже само по собі підтверджує думку про пізнє і міське їх походження [6, с. 69].

Із декоративних особливою красою вирізняються кілкові рушники, багато вишиті спеціальними узорами. Судячи по їхній орнаментациї і стилю, вони з'явилися в епоху бароко, тобто у XVII – першій половині XVIII ст. Дослідники народного мистецтва так і називають їх бароковими за пишні рослинні мотиви у вигляді дерев з пташками, вазонів, витких гірлянд з виноградними гронами і т. ін. Часто кінці кілкових рушників вишивали неоднаковими узорами, щоб, прикрашаючи хату, можна було по черзі застосовувати то один, то інший кінець, бо робота над ними була дуже трудомісткою [4, с. 62]. Шилися вони переважно так званою полтавською гладдю або тамбурним (ланцюговим) швом паперовою червоною заполочню. І хоч цей тип рушника не був особливо поширеним по всій Чернігівщині,

та й чужорідним також не почувався, особливо в південно-східній частині, яка раніше перебувала в адміністративних межах Полтавської губернії.

З часом рушники стали вишивати значно менше. Розкішні барокові «дерева життя» трансформувалися у невеликі букетики на кінцях рушника, вишиті різнокольоровими «муліне» переважно в техніці художньої гладі по мальованому. Після Другої світової війни в українських хатах масово з'являється коленкоровий рушник, але бідненько вишитий стебловим або ланцюговим стібком тільки по контуру мальованого рослинного узору. Таким чином, багаті і різноманітні чернігівські рушники наприкінці 50–60-х років пішли в небуття.

Побутовав і по цей день існує на Чернігівському Поліссі особливий архаїчний тип – довге і вузьке полотнище у півширини звичайного рушника. Мабуть, саме такими їх застосовувало як обереги автохтонне населення язичницької доби. Це так звані «божник», «набожник» або, як його тут ще називають, «завіска». Божник вішали тільки на ікони, і був він завжди гарно оздоблений давньою народною вишивкою або архаїчним тканим орнаментом на обох кінцях і уздовж одного краю полотнища, що звисало з ікон на стіну хати [6, с. 53].

Звичай прикрашати хату рушниками на Чернігівщині не перевівся. Поряд з материнськими, а то й бабківськими рушниками можна зустріти і сучасну роботу з давніми і знайомими орнаментами або окремими мотивами. Існує і спілка народних майстрів, де працює чимало вишивальниць. Цікаво, що вишивальне мистецтво захоплює не тільки жінок, а й чоловіків. Серед них – відомий дослідникам і вишивальницям майстер народної творчості з м. Ніжина М.М. Свирид.

Змінюються покоління майстрів декоративного мистецтва, та незмінними залишаються народні традиції. І які б зміни не відбувалися в суспільстві, нерозривна нитка народної творчості не перерветься ніколи. Етнокультурний феномен майстрів декоративного мистецтва Сіверщини розквітає на всеосяжному дереві українського народного образотворення. Він є впізнаним не тільки компетентними мистецтвознавцями, а й простими людьми, не байдужими до краси. Твори майстрів Сіверщини гармонійно прикрашають інтер'єри сучасних громадських споруд та закладів культури, наповнюють їх художньо-естетичним та духовним змістом.

Отже, вивчення та збереження етномистецьких традицій в творах декоративно-прикладного мистецтва сприяє збагаченню та розвитку національної культури України.

Посилання

1. Ковальов О. Декоративно-прикладне мистецтво у школі 1–7 клас: Навчальний посібник / О. Ковальов. – Суми: Університетська книга, 2006. – 144 с.
2. Гасюк О.О., Степан М.Г. Художнє вишивання. – Київ:

Вища школа, 1989. – 247 с.

3. Захарчук-Чугай Р.В., Антонович Є.А. Українське народне декоративне мистецтво. Навчальний посібник. – Київ «Знання», 2012. – 342 с.

4. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників // Народне мистецтво. – 2004. – № 3–4. – С. 60–65.

5. Ковальов О. Методика викладання декоративного мистецтва у початковій школі: Навч. посібник для вузів / О. Ковальов. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1997. – 204 с.

6. Шафранська Г. Народні рушники Чернігівщини // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 66–69.

Ковалев А.Е. Исторические традиции этноискусства в произведениях декоративно-прикладного искусства Северщины

В статті аналізуються произведения декоративно-прикладного искусства Северщины, в частности художественной вышивки, техники ее выполнения и стиля.

Ключевые слова: художественная вышивка Северщины, традиции, орнаментальная композиция, символика, художественная композиция.

Kovalyov O.Ye. Historical traditions of ethnoart in works of arts and crafts of Sivershchina

In the article works of arts and crafts of Sivershchina, in particular art embroidery, technology of its performance and style are analyzed

Key words: art embroidery of Sivershchina, tradition, ornamental composition, symbolics, art composition.

04.04.2016 р.

УДК 792.2(477:44)(092)

Є.М. Луняк

**ОЛЬГА ХОХЛОВА: ВСЕСВІТНЬО
ВІДОМА НІЖИНКА МАЛОВІДОМА НА
БАТЬКІВЩИНІ**

Стаття присвячена вивченню життя та діяльності відомої балерини, дружини Пабло Пікассо, Ольги Степанівни Хохлової, насамперед ніжинському періоду її біографії. Уточнено дату її народження та встановлено місце у Ніжині, пов'язані з нею.

Ключові слова: Ольга Хохлова, Ніжин, балет, гастролі, Пабло Пікассо, портрет, творчість.

Нещодавно у зв'язку з проведенням декомунізації 59 вулиць Ніжина отримали нові назви. Одна з них, що носила раніше назву вулиці Сивкова, була перейменована на честь Ольги Хохлової. Хто ж така Ольга Хохлова? Яке відношення вона має до Ніжина? І чому на її честь було названо вулицю саме на Магерках, як традиційно називають цей район міста?

17 (29) червня 1891 р. в родині поручика і начальника лазарету Батуринського резервного піхотного полку, розквартированого саме в Ніжині,

Рис. 1. Ольга Хохлова

Рис. 2. Хохлова на репетиції

Степана Васильовича Хохлова та його законної дружини Лідії Миколаївни (у дівочтві – Вінченко) народилася донька, названа Ольгою. За 12 днів потому дівчинка була охрещена в ніжинській Христо-Воздвиженській церкві священником Олександром Огієвським, про що зроблено відповідний запис у церковній метричній книзі. Таке

Рис. 3. Хохлова і Пікассо. 1918

Рис. 4. Портрет Хохлової пензля Пікассо. 1917

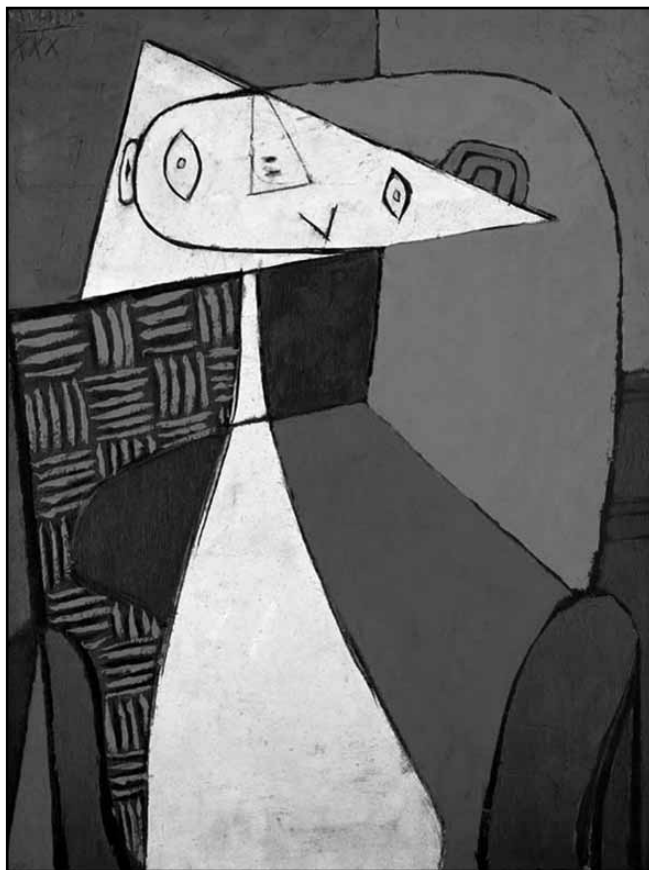

Рис. 5. Портрет Марії-Терези Вальтер пензля Пікассо

пізнє охрещення дитини було характерне тоді тільки для родин з вищих верств, адже за умов тодішньої високої дитячої смертності були побоювання, щоб новонароджена дитинка не померла неохрещеною й тому їх несли до церкви для здійснення цього обряду через день-два після народження, а подекуди навіть і в день народження. Цей метричний запис було виявлено автором статті разом із молодим дослідником Валентином Володимировичем Ребенком у Чернігівському обласному архіві [1].

Кидається в очі, що дата народження 17 червня, вказана у всіх біографічних довідках про Ольгу Хохлову, а також і на її могилі, позначена за старим стилем, про що ніде не відмічається. За новим стилем – це вже 29 червня. Зрозуміло, що сама Ольга добре усвідомлювала справжню дату свого народження. Проте, вочевидь, навіть почавши жити за григоріанським календарем, вона не захотіла міняти звичну для себе дату народження – 17 червня, продовжуючи позначати її в усіх документах, що було досить поширеним явищем серед уродженців Російської імперії при переході зі старого календарного стилю на новий. Однак заради історичної справедливості дата народження Ольги Хохлової потребує уточнення.

Принагідно треба внести корективи і в інформацію про батька Ольги. Часто згадується, що вона народилася в сім'ї полковника російської армії, однак це не відповідає дійсності. На момент

Рис. 6. Портрет Дори Маар пензля Пікассо

народження Степан Васильович Хохлов був у чині поручика, а успішну військову кар'єру зробив та отримав звання полковника набагато пізніше, в 1911 р. [3; 4], коли слава його талановитої доньки вже гриміла театральними підмостками великої імперії.

Оскільки Хохлови були прихожанами Христо-Воздвиженської церкви, можна чітко стверджувати, що до неї неодноразово приходила й маленька Оля. Отже, район сучасного Графського парку та вулиці Воздвиженської були місцем, де часто тупотіли ніжки маленької дівчинки, яка згодом перетворилася на знамениту балерину. Цим пояснюється ініціатива перейменування на честь Ольги Хохлової вулиці Сивкова, розташованої саме в тому районі.

Родина Хохлових була досить великою. У Ольги було троє братів і сестра. Своє раннє дитинство вона провела в Ніжині. Але оскільки батько був військовий, його через кілька років з Ніжина перевели до Петербурга, де він продовжував служити. У цьому місті, що було столицею Російської імперії, Ольга поступила до пансіону, де навчання відбувалося французькою мовою, яка швидко стала для неї звичною.

Але було в її житті велике захоплення – балет.

Вона настільки закохалася в нього, що спочатку почала брати участь у аматорських виставах, а потім і займатися професійно. З 1912 р. вона – балерина зіркової трупи Сергія Дягілева, яка весь час гастролювала у Європі. В цей час на батьківщині Ольги відбулися карколомні події: спочатку світова

Рис. 7. Портрет Жаклін Рок пензля Пікассо

війна, а потім революція, тому шлях додому їй був закритий. Вона назавжди залишається у Франції.

Саме в цей час в її житті відбувається знайомство з людиною, яке визначило всю її подальшу долю. Художником-оформлювачем у Дягілева працював молодий і геніальний митець Пабло Пікассо. Саме тоді, в травні 1917 р., він побачив красуню-балерину, і між ними зародилися романтичні стосунки. Треба зазначити, що гарячий іспанець звик до швидких перемог над жінками. Ольга ж була першою жінкою, яка дала йому «відкоша». До нього дівчина ставилася з повагою, але в той же час їхні абсолютно платонічні стосунки продовжувалися цілий рік. Пікассо просто шаленів, він не знав, що робити. І тоді Дягілев йому сказав: «Знаєш, Ольга дівчина з офіцерської родини, дворянка, або на ній одружуйся, або шукай собі іншу». І Пабло зрозумів, що треба змінювати свій підхід до цієї жінки. Він робить Ользі шлюбну пропозицію. У липні 1918 р. Хохлова та Пікассо одружилися, при чому обвінчалися вони в російській православній церкві Олександра Невського у Парижі. За умовами шлюбного контракту все майно, нажите у шлюбі, вважалось спільною власністю подружжя [2]. Варто зауважити, що до одруження Пабло Пікассо не був всебічно відомим художником і не мав значних статків.

Жінка вплинула на зовнішність та поведінку Пікассо. До шлюбу художник не приділяв уваги своєму вигляду, а після одруження він почав солідно

Рис. 8. Надгробок Ольги Хохлової

одягатися та пристойно вів себе в товаристві. Згадуючи потім той період, Пабло стверджував: «То був не я!» Проте на той момент почуття до Ольги Хохлової брали гору. Пікассо, будучи захопленим своєю дружиною, пише здебільшого тільки її портрети.

В 1921 р. в подружжя народжується син Пауло.

Кількароків художник насолоджувався сімейним життям. Він відкрив для себе радість батьківства. То був єдиний час в його житті, коли він жив як порядний сім'янин. Саме цей період, коли вони з Ольгою жили разом, приносить в родину статок. Ольга завжди наполягала на тому, щоб у них було регулярне харчування, гарне облаштування житла, автомобіль, якісні меблі.

Але настав момент, коли Пікассо внутрішньо почав протестувати проти цього, оскільки був бунтарем за натурою і не хотів жити так, як диктувала йому дружина. Ольга постійно повчала чоловіка, як потрібно жити, виглядати, поводити себе, харчуватись тощо. Жінка також просила його писати реалістичні портрети. Писати так, щоб можна було побачити саму людину, її індивідуальність, а не лише бачення самого художника. Деякий час Пабло погоджувався з дружиною, малюючи такі картини. Портретів Ольги Хохлової налічується кілька десятків, вони зовсім не характерні для стилю Пікассо. Саме тому вони високо цінуються [5].

За кілька років подружнього життя між ними почало виникати все більше конфліктів. Чоловік повернувся до звичного для себе стилю життя: почав знову одягатися як хотів, експериментувати з портретами, знову виникли коханки. Деякий час Ольга це терпіла, поки не з'явилась на порозі її будинку молода дівчина з немовлям, багаторічна пасія Пікассо Марія-Тереза Вальтер, зухвало сказавши, щоб Ольга подивилась на ще одне творіння її чоловіка.

Це була остання крапля, після якої стосунки Пабло Пікассо і Ольги Хохлової остаточно розірвалися після 17 років спільного життя. Жінка відразу подала на розлучення, але проти цього виступив сам Пікассо, не бажаючи втрачати половину майна, тому юридично їх шлюб продовжувався ще 20 років.

Розрив з Пікассо призвів до серйозного нервового розладу жінки та фізичних недуг. Останні роки життя Ольга Хохлова прожила в місті Канни, де і померла 11 лютого 1955 року. Вона була похована на місцевому кладовищі Гран-Жас за православним звичаєм, а на її надгробку, поряд з написом «Ольга Руїз Пікассо, уроджена Хохлова (17 червня 1891 – 11 лютого 1955)» було викарбувано зображення православного хреста. Згодом на цьому ж кладовищі буде поховано її сина Пауло та онука Пабліто.

Після смерті Ольги Пабло Пікассо вдруге одружився, але в шлюбі прожив недовго [2]. Він здобув всесвітню славу, але чи мав він сімейне щастя за межами стосунків з Ольгою?

Що б не говорили про Ольгу, вона, безумовно, була неординарною, яскравою й талановитою особистістю, ім'я якої назавжди залишиться в анналах світової культури.

Цьогоріч припадає 125-річний ювілей Ольги Хохлової. Поза всяким сумнівом нїжинській громаді варто подумати про гідне вшанування своєї видатної землячки.

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 765. Метрическая книга данная из Черниговской Духовной консистории в Кресто-Воздвиженскую церковь, г. Нежина. – Арк. 211зв.–212.
2. Шатохина Елена. Пикассо и Хохлова. – М.: Вагриус, 2008. – 256 с.; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.picasso-pablo.ru/library/picasso-i-hohlova.html> (дата звернення 14.02.2016 р.)
3. Историческая справка по 175-му пехотному Батуриному полку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.antologifo.narod.ru/pages/list2/histore/ist175P.htm> (дата звернення 14.02.2016 р.)
4. Хохлов Степан Васильевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=7659> (дата звернення 14.02.2016 р.)
5. Ольга Хохлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pablo-ruiz-picasso.ru/theme-olga.php> (дата звернення 14.02.2016 р.)

Луняк Е.Н. Ольга Хохлова: всемирно известная нежинка малоизвестная на родине

Статья посвящена изучению жизни и деятельности известной балерины, жены Пабло Пикассо, Ольги Степановны Хохловой, прежде всего нежинскому периоду её биографии. Уточнена дата её рождения и установлены места в Нежине, связанные с нею.

Ключевые слова: Ольга Хохлова, Нежин, балет, гастроли, Пабло Пикассо, портрет, творчество.

Luniak Ye.M. Olha Khokhlova: world-known nizhynian little-known at home

Article is devoted to the study of Olha Stepanivna Khokhlova's life and creative work, known ballerina, wife of Pablo Picasso, first of all nizhynian period of her biography. Her date of birth is corrected and the places connected with Khokhlova in Nizhyn are fixed.

Key words: Olha Khokhlova, Nizhyn, ballet, tour, Pablo Picasso, portrait, creativity.

10.03.2016 р.

Л.О. Дудка

СПІЛКА БЕЗВІРНИКІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ НА НІЖИНЩИНІ В 1920-Х РОКАХ

На основі архівних джерел та періодичних видань досліджуються характерні риси становлення та поширення безвірницького руху на Ніжинщині в 1920-х роках; аналізуються особливості реалізації антирелігійної пропаганди в регіоні та ставлення населення до владних заходів у здійсненні масової атеїзації.

Ключові слова: релігія, державно-церковні відносини, Спілка безвірників, Ніжинщина, антирелігійна пропаганда.

Серед багатьох чинників національно-духовного життя особливе місце займають релігійні, адже вірування народу – це складова його культури, самобутнє духовне самовизначення як соціальної спільноти, що допомагає єднатись і таким чином переборювати всі труднощі історичного поступу. Незважаючи на принципові зміни у ставленні до релігії, що намітилися в Україні періоду незалежності, у цій сфері й досі існує багато невирішених проблем, спричинених багаторічною антирелігійною практикою радянської влади. Саме тому, аби не допустити в майбутньому повторення трагічного досвіду реалізації політики державного атеїзму та гармонізувати сучасні суспільні відносини, дослідження становлення державно-церковних відносин в перше десятиліття формування радянської системи є особливо актуальним не лише для сучасних науковців, а й для держави, церкви та суспільства в цілому.

Задля успіху практичної реалізації політики партії щодо витіснення релігії та церкви з життя суспільства і, завершуючи організаційне та структурне оформлення механізму регулювання державно-церковних відносин в Україні, з ініціативи партійних органів була створена громадська організація – *Спілка безвірників України (СБ України)*, яка стала відділком великої пропагандистської машини та головним реалізатором більшовицької антирелігійної політики на місцях [1].

Політика компартійних органів та державних структур щодо релігії, церкви та віруючих в Україні міжвоєнного періоду в сучасній вітчизняній історіографії є детально вивченою. Можемо виділити ряд праць [2], присвячених проблемі становлення та діяльності Спілки безвірників, що визначають її роль та місце у контексті реалізації антирелігійної пропаганди, в насадженні у суспільстві потрібних владі переконань та стереотипів поведінки. Проте, локальну територіальну специфіку даного явища

лише побіжно зачіпає у своїх роботах В. Циба [3], досліджуючи антирелігійну кампанію 1929–1930-х років на Ніжинщині, та О.С. Топчій [4], аналізуючи участь у ній сільської інтелігенції Чернігівщини. Проте, наразі жоден із дослідників не ставив предметом свого вивчення безвірницький рух у Ніжинському окрузі означеного періоду. У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність у конкретизації досліджуваної проблеми та наповнення загальнореспубліканських процесів, що мали місце у реалізації радянської моделі державно-церковних відносин, регіональною специфікою та особливостями.

Початком організаційного оформлення Спілки безвірників (далі – СБ) в УСРР слід вважати 21 квітня 1926 р., коли оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про організацію в республіці антирелігійного товариства [5, арк. 28]. Для проведення роботи щодо організаційного оформлення СБ у Харкові була створена Тимчасова Всеукраїнська Рада Спілки безвірників на чолі з Д. Ігнатюком, яка мала провести роботу щодо утворення безвірницьких осередків на місцях, вироблення інструкцій та програм роботи, підготовки матеріалів до Всеукраїнської конференції Спілки [6, арк. 123]. Методичне керівництво роботою та зв'язок із місцевими осередками здійснювалися через журнал «Безвірник» – головний друкований орган СБ України.

Питання залучення громадськості до антирелігійної роботи через мережу безвірницьких осередків детально обговорювалося на багатьох республіканських агітпропнарадах при ЦК КП(б)У, на яких зверталась увага партійних комітетів на важливість цієї роботи та наголошувалося, що організації СБ є основною організаційною формою та методом антирелігійної пропаганди [7, арк. 14]. Таким чином, окружні та низові партійні організації не стояли осторонь створення на місцях осередків Спілки, а за директивною вказівкою ЦК мали сприяти їх розгортанню.

Не стала виключенням у процесі становлення та організаційного оформлення безвірницького руху і Ніжинщина. За новим адміністративно-територіальним поділом 1923 р. Ніжин став центром округу, у складі якого існувало 12 районів. Населення міста на той час налічувало близько 3 тис. осіб, які в більшості своїй працювали на промислових підприємствах, що займалися в основному переробкою сільськогосподарської сировини [8, с. 455], і на яких, згідно архівних даних, вже з середини 1920-х років спонтанно утворювалися антирелігійні осередки.

Поступово при партійних комітетах усіх рівнів створюються спеціальні антирелігійні комісії, які були покликані організувати й контролювати антирелігійну пропаганду на місцях. Аналогічна комісія була створена і в Ніжині, про що засвідчив витяг з протоколу засідання бюро

Ніжинського ОПК від 25 серпня 1925 р., і яка мала у своєму складі посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ і, звичайно ж, працівника ДПУ [9, арк. 71].

Почин у становленні безвірницького руху в регіоні взяло на себе окружне ініціативне бюро по організації Спілки безвірників, яке надавало основні інструктивні матеріали, знайомило населення з умовами оформлення та основними завданнями безвірників [10, арк. 65]. Для масового залучення населення до антирелігійної боротьби був організований антирелігійний тижневик, що згодом дав свої результати. Як повідомляв журнал «Безвірник», на червень 1927 р. в окрузі вже працювало 27 осередків, членський склад яких перевищував близько 500 осіб. У пресі також наголошувалося на великій зацікавленості селян роботою цих осередків [11, с. 57–58.].

Згідно архівних даних ця цифра до I всеукраїнського з'їзду Спілки безвірників істотно не зросла: на 1 квітня 1928 року газета «Нове село» «зарєструвала» 29 осередків, з них 20 сільських, 6 міських та 3 військових [12, арк. 120]. Проте, у порівнянні з Чернігівським округом, вона виглядала досить пристойно, адже на початок 1928 року дані по Чернігівському округу були такі: 11 осередків (336 осіб) у самому місті та 13 осередків (400 осіб) на селі [13, с. 47–48].

У квітні 1928 р. на виконання рішень вищих партійних структур на Ніжинщині відбулася окружна конференція місцевих безвірницьких сил, які представляли лише 20 осередків. На конференції було намічено ряд заходів організаційного та методичного характеру: закріпити мережу наявних осередків, оформити членство, провести облік членів СБ. На зібранні було обрано окружну раду та організовано, власне, саме товариство «Безвірник» [14, с. 32].

Після зміцнення антирелігійних осередків на місцях та утворення окружних рад СБ постало питання загальнореспубліканського організаційного оформлення Спілки. Це відбулося 11 травня 1928 р. на I-му Всеукраїнському з'їзді безвірників, який затвердив тези та ряд резолюцій, що визначили основні завдання й методи діяльності Спілки безвірників, та обрав вищий керівний орган – Центральну Раду СБ України [15, арк. 35–36].

Із грудня 1928 р. по квітень 1929 р. згідно з постановою ЦК КП(б)У в УСРСР через Спілку безвірників проводилася широка кампанія огляду безвірницької роботи, яка мала завданням: а) перевірити виконання директив партії та I Всеукраїнського з'їзду Спілки безвірників щодо посилення боротьби з релігією; б) з'ясувати рівень участі в антирелігійній роботі всіх культурно-громадських організацій, таких як

профспілки, політосвітні установи та учбові заклади Наркомосвіти, організації ЛКСМУ, червоноармійські частини, кооперативні установи, видавництва та інші; в) залучити до антирелігійної роботи нові сили міста й села, «притягти» до активної антирелігійної роботи нові кадри культурних та наукових працівників; г) популяризувати, збільшити й зміцнити безвірницькі осередки на місцях. Крім того, у постанові зазначалося, що «огляд повинен сприяти виявленню та висвітленню на конкретних фактах перед широкими масами реакційної діяльності релігійників, їхнього союзу з глитаєм і непманом проти соціалістичного будівництва» [16, арк. 64–65].

У виконанні поставленого завдання основна роль відводилася низовим осередкам Спілки безвірників, діяльність яких повинна була пристосовуватися до тих політико-господарських кампаній, які проводилися державно-партійними органами (перевибори Рад, хлібозаготівлі, посівна кампанія тощо). Під час виконання поставлених завдань безвірники не повинні були забувати і про основне своє призначення, а саме «виявленню перед масами на конкретних фактах ролі релігії та попівства як агентури куркуля, непмана та закордонного капіталіста». На місцях це відгукнулось істеричною гонитвою за кількістю безвірницьких товариств та втягуванням до них якомога більше місцевого населення. У ході огляду один із тижнів був спеціально відведений для «вербування» в СБ нових членів [17, арк. 159–160].

За розрахунками керівників безвірницького руху, цьому повинні були також сприяти соціалістичні змагання, які проводилися між районними, окружними безвірницькими організаціями, а СБ України, до речі, змагалася з Північно-Кавказькою. Зокрема, Ніжинська окррада СБ, викликаючи на соцзмагання безвірників Чернігівщини, ставила завдання «подвоїти кількість осередків, охопити антирелігійним впливом наймитів, жінок і взагалі все селянство, подвоїти передплату на антирелігійну літературу, домогтися закриття певної кількості церков тощо» [18, с. 52].

Для повного контролю й уникнення формального підходу до висунутих ініціатив кожен осередок мусив суворо облікувати власну діяльність. Обов'язково складався письмовий договір у трьох або чотирьох примірниках, два з яких залишались у сторін-укладачів, третій надсилався до безпосередньо вищої безвірницької організації, а четвертий – до редакції місцевої газети або газети «Безвірник».

Кожен місцевий осередок Спілки безвірників обов'язково мав вести картки або щоденники. Вони могли бути груповими (якщо певне завдання покладалося на невелику групу осіб, бригаду тощо)

та індивідуальними (коли завдання доручали одному безвірнику). Крім зазначених, треба було вести ще картки-зведення досягнень та недоліків у роботі співзмагання всього осередку в цілому, а всі записи роботи систематично й чітко.

Не дивно, що за таких умов захоочення на місцях панувала справжня штурмівщина, котра сприяла справді шаленим темпам росту антирелігійної організації.

Питання антирелігійної пропаганди піднімалося практично на всіх окружних партконференціях, а Ніжинські періодичні видання закликали населення «кинути свої краші сили на боротьбу проти релігії, пам'ятаючи, що антирелігійна робота – це повинність кожного члена партії». Зокрема, «виконуючи постанови VII окружної партконференції Ніжинщини, – зазначав в місцевій періодиці О. Терешков, – партійні організації мусять посилити керівництво роботою організацій товариства «Безвірник» на місцях» [19, арк. 120]. Голова Окргорбюро П. Кривень, зосереджуючи увагу на важливості розвитку антирелігійної пропаганди в окрузі, зазначав, що організоване товариство «Безвірник» необхідно закріпити, а комсомольські, професійні й громадські організації мають брати найактивнішу участь у роботі товариства [20, арк. 60].

Резолюції II Всесоюзного з'їзду СВБ, який відбувся в червні 1929 р., окреслювали коло завдань із питань покращання антирелігійної пропаганди серед профспілок, комсомольців, представників Наркомосу, червоноармійців, до безвірницької роботи залучалися кіно, театри, музеї, преса. Зрозуміло, що все це вимагало відповідного фінансування. Тому вирішено було, «щоб профспілки, Наркомос, комсомол і кооперація вважали антирелігійну роботу за неподільну частину своєї роботи й забезпечили її бюджетними асигнуваннями, включивши її в плани й кошториси своєї культосвітньої роботи» [21, с. 62–69].

Загалом, до безвірницьких лав намагалися залучити всі можливі громадські установи та організації. Інтенсивно впроваджувалася робота в осередку СБ державної олійниці м. Ніжина. До участі в роботі були залучені широкі кола робітників. Членами осередку стали 73 % всіх працівників держолійниці, кожен з яких згодом одержав особливу відзнаку – членський значок. З ініціативи ЛКСМУ, приступили до організації осередку СБ при вазовій майстерні, де проводилася підготовча робота, а також був створений куток безвірника [22, арк. 290].

З ініціативи партосередку утворився осередок безвірників на військовому складі № 63. На липень 1928 р. у ньому налічувалося 25 членів, з яких переважну більшість становили представники комскладу, решта – червоноармійці

та робітники складу. Зі слів одного з дописувачів місцевої преси, члена безвірницького осередку, «на той час вони працювали, щоб виробити гарний антирелігійний актив та цим ще більше поживати роботу. Червоноармійці, що незабаром звільняться, будуть гарними антирелігійниками на селі» [23, арк. 186].

Важливе значення у розширенні структури і впливу СБ на маси мало залучення вчителів до лав безвірників та відкриття постійно діючого антирелігійного семінару при будинках комосвіти, що мав підготувати міський антирелігійний актив [24, арк. 290].

У м. Ніжин, зокрема, великі надії на підготовку антирелігійного активу для школи покладалися на Інститут народної освіти. Задля виконання цього завдання формувалися відповідні наукові секції, організовувалися конференції та лекторії. Одна з таких конференцій відбулася 3 червня 1928 року, учасники якої ставили за мету пов'язати антирелігійну роботу з краєзнавчо-пошуковою дослідницькою діяльністю та «практичними вимогами сучасного життя» [25, арк. 166].

Для Ніжинського округу характерним було й те, що іноді осередки затверджувались і вважались офіційно існуючими, якщо скликалися загальні збори учасників (в тому числі й безпартійних) антирелігійної роботи даного регіону, населеного пункту, установи тощо, якщо більшість на них схвалювала утвердження такого осередку. Так, наприклад, в Ічні у квітні 1928 року, за керівництва райнаркомом було організовано ініціативну групу безвірників. Для організаційного оформлення осередку 13 квітня ця група скликала збори громадян, які цікавилися антирелігійною роботою. На збори прибули не тільки партійці та комсомольці, а й позапартійні громадяни. Було зачитано доповідь про релігійний рух на Ніжинщині та антирелігійну роботу, ухвалено статут спілки, визначено розмір членських внесків. Роботою мало керувати бюро осередку з п'яти членів та двох кандидатів. На 27 квітня організація налічувала 31 особу, з яких 7 були жінки (що було дуже показовим критерієм діяльності безвірників, враховуючи традиційну релігійність жіноцтва як характерну рису ментальності українського народу) [26, арк. 65].

Ураховуючи вкрай негативне ставлення народу до ініційованих владою антицерковних та антирелігійних заходів і адміністративно-командних методів здійснення антирелігійної пропаганди на місцях, мусимо сказати, що результатом «зростання» безвірницького руху мали місце різноманітні приписки й «паперові» осередки СВБ. Наприклад, при окружному фінансовому відділі бюро осередку не знало навіть, скільки осіб налічувала сама організація,

«бо окрім одного товариша, ніхто з членів, навіть секретар бюро, членських внесків не платив більше, ніж півроку...» [27, арк. 355].

У той же час існували й неофіційні СБ, які проводили деяку антирелігійну роботу на місцях, але не перебували на загальному обліку. Все це відбувалося через не досить організовану і чітку систему реєстрації. Ще в квітні 1927 р. у повідомленнях газети «Нове село» зазначалося, що внаслідок проведення на місцях антирелігійного тижневика виникло багато ініціативних груп та осередків «Безвірник». Офіційних же повідомлень та матеріалів до Окроргбюро не надсилалося. У той же час місцева періодика наголошувала, що осередки «Безвірник» вважаються організованими тільки після затвердження їх Окроргбюром, «а це є можливим тільки по надсиланню в дану установу відповідної про них інформації» [28, арк. 65]. Згідно інформації періодичних видань такі випадки мали місце на місцях через недостатній кількісний склад учасників, проте більш вірогіднішою видається інша причина – за таких умов не потрібно було сплачувати членські внески, які додатковим тягарем лягали на плечі і без того злиденного народу.

Взагалі, проблема членських внесків та матеріальне забезпечення антирелігійної роботи були дуже болючими для місцевих безвірників. Саме це стало причиною того, що представники ніжинської СБ навіть не потрапили на II Всесоюзний з'їзд. Як повідомляє «Нове село», поширений пленум Всеукраїнської ради СБ, що відбувся 16–19 червня в Харкові, установив термін виплати членської заборгованості на 25 травня. І так як Ніжинська Оккрада свого обов'язку не виконала, то й округові безвірницькі організації були позбавлені представництва на з'їзді [29, арк. 132].

Але постанови останнього Ніжинська СВБ мала виконувати. Тому 10 серпня 1929 року відбувся окружний з'їзд Спілки безвірників. Відомості АПВ ОПК свідчать про те, що підготовка до з'їзду, переобрання керівних органів, конференції безвірницького активу проходили, як і раніше, за відсутності керівництва, участі та допомоги як з боку районних та міських партійних комітетів, так і профспілкових фракцій та інших громадських організацій [30, арк. 141]. Тому було запропоновано АПВ ОПК вжити ряд заходів щодо покращення керівництва роботою Спілки безвірників в регіоні.

Як наслідок, вже скоро ряд періодичних видань відмітили організаційне та кількісне зростання безвірницьких сил. Зокрема, якщо на 1 червня 1928 р. Ніжинська організація мала у своїх лавах лише 800 осіб, що об'єднувалися у 26 осередків, то рік енергійної роботи Оккради забезпечив непогані результати: на 1 червня 1929 року осередків стало 102, а кількість їх

членів збільшилась до п'яти тисяч [31, арк. 143].

Щодо членства Спілки безвірників в УСРР та темпів атеїзації населення, мусимо сказати, що нині неможливо установити справжню кількість учасників безвірницького руху та членів Спілки безвірників. Різні джерела повідомляли про різні цифри, які також слід сприймати крізь призму схильності деяких антирелігійників перебільшувати й прикрашати свої «безбожницькі» успіхи. Можливо, деяка частина населення й відійшла від релігії під впливом ейфорії перших соціалістичних перетворень, але навряд чи більшість стала на послідовні атеїстичні позиції, тобто перетворилася на свідомих атеїстів, яких у ті роки називали «безвірниками».

Архівні матеріали та періодичні видання Ніжинщини засвідчують цілком свідоме та активне включення частини місцевого населення до антирелігійної роботи. Велику роль у цьому відіграв Ніжинський інститут народної освіти, який забезпечував безвірницькі осередки та навчальні заклади антирелігійними кадрами. Проте, релігійна строкатість, значна кількість церковно-релігійних громад, а також слабкий контроль антирелігійної роботи з боку державно-партійних структур та Центральної Ради СВБ, кампанійський характер реалізації на практиці більшості антирелігійних заходів часто зводили нанівець всі зусилля щодо повного викорінення релігії.

Ініціювавши створення Спілки безвірників, державно-партійні органи місцевого рівня керували, контролювали і спрямовували її роботу, надаючи пріоритетної ваги кількісному зростанню безвірницьких осередків. Це робило дуже відносним на практиці принцип добровільності, а також переконує у тому, що безвірницький рух в регіоні насаджувався здебільшого насильницьки. Як наслідок, мусимо визнати формально-бюрократичне ставлення більшості населення до реалізації завдань антирелігійної пропаганди, коли її визнавали на словах, фіксували на папері, але цілком ігнорували на ділі.

Посилання

1. Див. детальніше: Дудка Л.О. До питання становлення безвірницького руху в УСРР у середині 1920-х років / Л.О. Дудка // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Книга 1. – Львів, 2006. – С. 255–262.

2. Євсєєва Т.М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність Спілки воєвничих безвірників / Т.М. Євсєєва // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 656–675; Ігнатуша О.М. Характер і динаміка розвитку Спілки воєвничих безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн. 1. – Львів: Логос, 2003. – с. 263–269; Молчанов А. Спілка воєвничих безвірників України (1928–1941 рр.) / А. Молчанов // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 30–36; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.

3. Циба В. Антирелігійна кампанія на Ніжинщині в 1929–1930 роках / В. Циба // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 124–126.

4. Топчій О.С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. / О.С. Топчій // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 21. – С. 172–185.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 60.

6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 67.

7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2494.

8. История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. / [Глав. ред. коллегия: П.Т. Тронько, И.И. Артеменко и др.]. – К.: Институт истории АН УССР, 1983. Т. 25 Черниговская область / ред. кол. тома: В.М. Половец, А.Н. Близнюк и др. – К., 1983. – 814 с.

9. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧО в м. Ніжині), ф. Р. 61, оп. 1, спр. 876.

10. Нове село. – 1927. – № 150. – 27 квітня.

11. Безвірник. – 1927. – № 6.

12. Нове село. – 1928. – № 220. – 22 квітня.

13. Безвірник. – 1928. – № 4.

14. Оландер Ю.В. Як організовуємо антирелігійні сили (Ніжинщина) / Ю.В. Оландер // Безвірник. – 1928. – № 12. – С. 32.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2684.

16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 104.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2605, оп. 2, спр. 920.

18. Безвірник. – 1929. – № 15.

19. Нове село. – 1928. – № 220. – 22 квітня.

20. Нове село. – 1927. – № 148. – 16 квітня.

21. Про чергові завдання антирелігійної пропаганди // Безвірник. – 1929. – № 20. – С. 63–69.

22. Нове село. – 1928. – № 339. – 21 жовтня.

23. Нове село. – 1928. – № 291. – 1 липня.

24. Нове село. – 1928. – № 339. – 21 жовтня.

25. ВДАЧО в м. Ніжині, ф. Р. 6121, оп. 1, спр. 96.

26. Нове село. – 1927. – № 150. – 27 квітня.

27. Нове село. – 1928. – № 365. – 23 грудня.

28. Нове село. – 1927. – № 150. – 27 квітня.

29. Нове село. – 1929. – № 431. – 5 червня.

30. ВДАЧО в м. Ніжині, ф. Р. 61, оп. 1, спр. 876.

31. Нове село. – 1929. – № 437. – 19 червня.

Дудка Л.А. Союз безбожников как инструмент реализации антирелигиозной пропаганды на Нежинщине в 1920-х годах

На основе архивных источников и периодических изданий исследуются характерные черты становления и распространения безбожного движения на Нежинщине в 1920-х годах; анализируются особенности реализации антирелигиозной пропаганды в регионе и отношение населения к мероприятиям власти при массовой атеизации.

Ключевые слова: религия, государственно-церковные отношения, Союз безбожников, антирелигиозная пропаганда.

Dudka L.O. The Union of the Godless as a tool of anti-religious propaganda in Nizhyn region in 1920th

Based on archival sources and periodicals the characteristic features of the formation and spreading of movement of the Union of the Godless in Nizhyn region in 1920 are investigated; specific features of the implementation of anti-religious propaganda in the region and population attitude to government actions in implementing the massive atheistic process are analyzed.

Key words: religion, church-state relations, the Union of the Godless, anti-religious propaganda.

10.03.2016 р.

Протоиерей Александр Чурочкин

ЧУДОТВОРНАЯ ИКОНА «ЗНАМЕНИЕ-НОВГОРОДСКАЯ» ИЗ ПУТИВЛЬСКОГО ПРЕОБРАЖЕНСКОГО СОБОРА

Статья рассказывает об одной из утраченных святынь путивльского Преображенского собора – чудотворной иконе Знамения. Впервые публикуются интересные данные, касающиеся реставрации иконы в 1911 году, сделана попытка проследить судьбу иконы после закрытия собора в начале 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: путивльский Преображенский собор, икона Знамение, Чуриков, Рябинин.

Путивльский Спасо-Преображенский собор хорошо известен всем путивлянам и гостям города. На протяжении нескольких десятилетий он оставался едва ли не единственным действующим храмом для нескольких районов Сумской области. Под его сводами крестились и венчались не только путивляне, но и приезжие из соседних городов и сёл.

Расхожим, и наряду с этим, ошибочным, является утверждение, что путивльский собор никогда не закрывался. На самом деле, на Сумщине ни один храм не может похвалиться тем, что на его дверях никогда не висел замок, повешенный безбожной большевистской властью. Не миновала эта горькая чаша и путивльский собор. Ввиду малой изученности данного вопроса, в настоящее время доподлинно неизвестно, когда именно этот храм был закрыт. По целому ряду косвенных свидетельств надо полагать, что это произошло в период с 1930 по 1935 г. Несмотря на то, что собору в сравнении с другими церквями города повезло (в нём был организован филиал краеведческого музея), многие из его святынь безвозвратно погибли. К числу утраченного относится и икона Знамения-Новгородская, которая стояла первой в череде чтимых икон храма.

Икона Знамения находилась в Спасо-Преображенском соборе с 1850 г. Иван Матвеевич Рябинин сообщает следующее: «Предание об этой иконе говорит, что она занесена в Путивль монахами из Новгорода, выдаваема была за настоящую чудотворную Новгородскую икону; что икону эту, во время сна монахов, скрыли у себя богадельки г. Путивля и затем по уходе монахов из Путивля через несколько времени поставили ее в нарочито устроенную часовню в середине дома богадельни, обращенную лицом на Крелевецкую улицу, где она стояла до взятия ее в соборную церковь» [1, с. 34].

В 1850 году, по ходатайству соборного протоиерея Василия Романова и по указу курской Духовной Консистории, икона была взята из богадельни и помещена в городском соборе [1, с. 34]. После переноса в собор, почитание иконы в народной

Рис. 1. Общий вид Спасо-Преображенского собора

среде возросло, перед ней тщанием прихожан теплилась неугасимая лампада, каждое воскресенье служился молебен с акафистом. Особое празднество в честь иконы ежегодно совершалось в девяную пятницу по Пасхе, когда икона из собора переносилась на путивльскую Базарную площадь, где напротив Воскресенской церкви устанавливалась специальная палатка (в просторечии «балаган») для помещения иконы. После совершения уставных богослужений, икону носили по рядам лавок с окроплением святой водой. Как отмечали современники, на торжество стекалось от полутора до двух тысяч человек [1, с. 34].

В соборе икона помещалась в арке, соединяющей центральный и южный приделы. До ремонта 2005 г. в этой арке сохранялась кованая решётка, ограждавшая основание киота, а также находился список середины XX в. с утраченной чудотворной иконы Знамение (размеры иконной доски указанной копии и пропавшего оригинала идентичны – высота $14\frac{1}{2}$, ширина $10\frac{1}{2}$ вершков, т.е. $\approx 68 \times 49$ см).

Как уже отмечалось выше, перед иконой неугасимо горела лампада. В «Книге для записи пожертвованных предметов...» [2] есть запись, свидетельствующая, что 12 марта 1908 г. «от Путивльского мещанина Василия Васильевича Некрасова принесена в дар Собору серебряная 84 пробы выжлощен-

ная лампада для иконы Знамени Божией Матери, весом 107 золотников, ценою без пересылки пятьдесят рублей серебром. Причем Некрасов объяснил, что лампаду эту он жертвует в память чуда, явленного от иконы Новгородской Божией Матери, когда она еще находилась в городской богадельне, родителям его, Некрасова. У родителей его было много детей, но все они умирали; «когда же прибегли они с верой к Царице Милосердной, то родился я у них и остался в живых. Видя в этом чудо и милосердие Божией Матери к их просьбе и утешение в скорби они дали обет ежегодно совершать молебствие пред иконою Нов[городской] Зна[мения] Бож[ией] Матери, находящейся ныне в Соборе, что исполняли по самую смерть свою и завещали мне ежегодно молебствовать. Ныне мне семьдесят лет, я один у родителей моих остался в живых, пред концом жизни своей, жертвую в память такого особого по милости Царицы Небесной рождения моего и в память родителей моих, приносимую лампадку» [2, л. 5 об.–6].

С момента избрания на должность церковного старосты Ивана Матвеевича Рябинина (8 февраля 1898 г.), в соборе начались серьёзные ремонтные и реставрационные работы, в результате которых храм, находившийся ранее в довольно запущенном состоянии, получил «...особое величие, красоту и торжественность, приличествующие дому Божьему» [1, с. 22]. Все работы велись под постоянным

контролем Императорской Археологической Комиссии, часть обширной переписки по этому предмету уцелела и ныне находится в фондах ГИКЗ в Путивле. Самой ответственной частью работ стала полная научная реставрация иконостаса центрального придела, которая началась в 1907 г. Излишне говорить о том, какую роль во всех этих благих делах сыграл И.М. Рябинин.

В 1911 г. дошла очередь и до реставрации чудотворной иконы Знамение. Без лишнего пафоса можно сказать, что реставрация святыни стала «лебединой песнью» Ивана Матвеевича. Переписка по данному предмету началась 31 августа 1911 г., реставрация и изготовление ризы происходили в ноябре-декабре, а уже 3 февраля 1912 г. Рябинина не стало.

Помимо духовной составляющей, каждая реликвия или святыня имеет и материальную сторону, которая подвержена многим естественным факторам (воздействие атмосферных явлений, копоть от свечей и лампад, перепады температуры, человеческая неосторожность и т.д.).

В фондах ГИКЗ в г. Путивле хранится уцелевшая часть архива Спасо-Преображенского собора (дореволюционного периода). В числе многих бумаг имеется подшивка документов [3], касающихся реставрации иконы Знамения.

8 августа 1911 г. церковно-приходское попечительство при Спасо-Преображенском соборе обратилось в Императорскую Археологическую Комиссию (ИАК) с просьбой о содействии в реставрации святыни. 31 августа 1911 г. был получен ответ ИАК, в котором указывалось, «... желаемое исправление иконы Знамения Пресвятой Богородицы может быть исполнено московским иконописцем Г.И. Чириковым [4] ..., который должен предварительно составить акт осмотра иконы и проект ее исправления в необходимых частях, каковой затем должен быть рассмотрен и разрешен Комиссией» [3, л. 2].

7 сентября И.М.Рябинин обратился с письмом к Г.О. Чирикову с предложением приехать в Путивль для осмотра иконы. Чириков согласился, указав, что сможет прибыть в конце сентября. Прибыв в Путивль 30 сентября, Чириков, в присутствии духовенства и почётных прихожан, приступил к осмотру святыни.

«Акт.

1911 года сентября 30 дня. Прибыли настоятель Соборной Преображенской церкви г. Путивля Курской епархии протоиерей Андрей Петров, церковный староста статский советник Иван Матвеевич Рябинин, член церковного совета Григорий Федорович Грунский и приглашенный из г. Москвы иконописец реставратор Григорий Иосифович Чириков в соборный храм для осмотра древней чтимой среди горожан и окрестного населения иконы Знамения Пресвятой Богородицы,

Рис. 2. Список иконы XX века «в меру» утраченного образа в виду необходимости исправления в ней многих повреждений, согласно отношения Императорской Археологической Комиссии, от 31 августа с/г за № 1496 м, и оказалось: писанная на липовом дереве с двумя позади шпонками, размером 15¼ x 11 вер., лицевая сторона гладкая, левкас тонкий без поволоки. Иконопись прописана в XVIII в., вместо ныне существующего золотого фона откроется голубой, вместо багряного одеяния Богоматери откроется красноватый; лики по очистке от наслоений должны принять жёлтый цвет, вместо существующего белого.

Состояние иконы в настоящее время: доска лопнула и имеет щель на самом лице Богоматери и Богомладенца, левкас вздулся и частью осыпался, краски XVIII в. отлетают. В доказательство вышеизложенного прилагается фотографический снимок с иконы, по снятии с ней ризы.

Для сохранения от дальнейшего разрушения, по мнению г. Чирикова: 1) икону склеить по трещине; 2) левкас иконы укрепить посредством припарки; 3) позднейшие наслоения очистить до первобытного слоя; 4) утраченные и выпавшие части левкаса заполнить иконным левкасом и таковые подправить яичными красками; 5) в заключение икону покрыть олифой.

По мнению Г.И. Чирикова после очистки от всех позднейших наслоений икона Знамения Божьей Матери, находящаяся в Путивльском

Рис. 3. Иван Матвеевич Рябинин

Преображенском соборе, должна быть отнесена к концу XVII века» [3, л. 5–5 об.].

Копия акта осмотра с приложением фотоснимка иконы была отправлена в ИАК, откуда последовало разрешение провести реставрацию святыни на вышеизложенных условиях. Реставрация предстояла серьезная, не могло быть и речи о том, чтобы провести её в местных условиях, ввиду чего нужно было везти икону в Москву. Несмотря на свой почтенный возраст (77 лет), Иван Матвеевич Рябинин решил взять эту миссию на себя. 3 ноября он прибыл в Москву. В письме своим родным от 7 ноября он подробно описал обстоятельства подготовки к реставрации и самой реставрации иконы.

«Дорогие мои Маня и Женя! Уведомляю Вас для сообщения нашим Соборным батюшкам, что Св. икону, как я уже писал к Вам, мы довели Слава Богу сохранно 3 ноября и через два часа я уже доставил ее к художнику Чирикову в его мастерскую. На другой день ее закрепляли и заклеивали трещину, что удалось им сделать очень искусно, так что бывши у них на третий день т. е. сегодня 7 ноября я не заметил на лицевой стороне даже следов

трещины. Сегодня я находился несколько часов при снятии наслоений с самой иконы. Сам Чириков и его подручный освобождали от наслоений верхнюю часть иконы, не касаясь лик Св. иконы. При снятии наслоений я был поражен следующими явлениями. По снятии первого наслоения, там оказался фон красно-желтый; по снятии этого наслоения открылся второй фон золотой; по снятии и этого слоя оказался первоначальный фон голубой и тут же к удивлению самого даже реставратора открылись старинного изображения медальоны с надписью на них обыкновенных слов «Θ.М.Θ.Б.» (*по-видимому, должно быть «MP ΘΥ» – прот. А. Ч.*). Наступил вечер и я окончил свое наблюдение. Завтра 8й день именины брата реставратора, 9, как сообщили мне, будут продолжать расчистку и закрепление, а 10 приступят к расчистке ликов Богоматери, Младенца и проч. 10го я опять отправлюсь в мастерскую. Очень интересно видеть самую расчистку. Сначала намазывается какая-то мазь, затем зажигается, после сего тот час смачивается какою-то жидкостью вроде масла, наконец стирается ватой и затем легонько соскребывается ножами. Так продолжается или повторяется при снятии каждого слоя. Реставратор сказал, что при наложении золотого фона работа была довольно искусная, а при остальных фонах самая грубая» [3, л. 9–9 об.].

Как видим, Рябинин живо интересовался ходом реставрации иконы. Перечисленные им снятые при расчистке живописи красочные слои дают возможность примерно определить возраст иконы. Иконная олифа имеет свойство темнеть до полной непроницаемости за срок 80–100 лет, следовательно, время написания иконы – по крайней мере, XVII век.

Через три дня, 10 ноября, Рябинин снова писал домой:

«Сейчас т. е. 6 ч. вечера, я ... возвратился из мастерской Чирикова, где представлена была нам икона Зн[амения] Б[ожией] М[атери] наша соборная и что же мы увидели. На иконе два лика Богоматери, два лика Младенца, старые прежние ж (первоначальные) лики коричневого вида, даже темно коричневые, а новые лики (позднейшие) белые; старые в более увеличенном виде нежели позднейшие новые, находятся в расстоянии один от другого почти на целый вершок в высоту. Кроме того у Богоматери открылись две правые руки, а у Младенца 4 ножки. Фон в старой иконе (я говорю в старой, т. е. первоначальной, а не в той, которая была в последнее время *неразб.* и которую я представил Чирикову) оказался, как я писал к Вам в первом письме, голубого, одежда на Богоматери красная, медальоны по бокам вверху иконы, с буквами MP и ΘΥ вышли еще отчетливее и рельефнее.

Если бы реставратором были отчищены позднейшие лики Богоматери и Младенца, то положительно изображение оказалось бы

неузнаваемым. Завтра будет снят фотографический снимок с настоящего вида иконы, затем приступлено будет к расчистке первоначальных ликов, т. е. освобождение их от новых ликов, кои наполовину затмевают старые, и когда старое изображение окончательно будет открыто, то я вновь буду видеть нашу икону, но только не в том виде, в каком сдал ее Чирикову, а в совершенно новом, но первоначальном ее виде. После этого начнется настоящая реставрация иконы, т. е. отлупленные места на всей иконе будут заправляться новыми, но под цвет тех красок, как имеется на уцелевших местах, что обещают сделать на следующей неделе» [3, л. 10, 11].

Каждая храмовая икона на протяжении десятилетий или даже веков постоянно находится перед глазами прихожан, которые привыкают к тому или иному виду своей святыни. Проведенная Чириковым расчистка чтимой иконы открыла первоначальную, исконную живопись святыни, что в корне изменила её вид. В связи с этим, в том же письме Рябинин высказывал свои опасения. «... Меня страшит мысль: как встретят наши прихожане Ее изображение? Не получу лия нареkanie за возобновление ее? Отнесутся ли они с доверием ко мне?» [3, л. 10, 11].

До реставрации икону украшала серебряная вызолоченная риза, прорези для ликов и рук на которой были сделаны исходя из особенностей иконографии. Открытие и сохранение нового (первоначального) вида иконы привело к несоответствию между прорезями старой ризы и живописью. Поскольку никто не ожидал, что икона предстанет в совершенно новом виде, в ювелирной мастерской Парфентьева была заказана новая риза по старому образцу. 11 ноября Иван Матвеевич телеграфировал из Москвы: «Работу риз Парфентьевым остановить. Рябинин».

Из имеющихся в нашем распоряжении документов нельзя установить, когда именно была завершена реставрация иконы и когда она вернулась в Путивль. В письме от 3 декабря брат Григория, Михаил Чириков, прислал на имя Рябинина письмо, в котором рекомендовал мастера для изготовления нового оклада – Фёдора Яковлевича Мишукова – известного реставратора, мастера декоративно-прикладного искусства.

На обороте письма Чирикова Рябинин набросал черновик письма Мишукову. Рассказывая вкратце о самой иконе, Рябинин сообщил ему, что «... прихожане наши желают иметь новую серебряную вызолоченную ризу по рисунку XVII века, т. е. соответствующую времени, к коему знатоками древности отнесена наша икона. Вес ризы должен быть не менее семи фунтов, в число которых войдет в лом старая риза этой иконы и другие части лома, собранного здесь у нас. Нарукавники у Богоматери и края головного покрывала Ее, а также шар под ручкой Младенца Спасителя должны

Рис. 4. Григорий Осипович (Иосифович) Чириков

быть украшены мелким жемчугом, который также может быть доставлен нами частью в ниточках, а частью на старинных серьгах и других предметах, от коих жемчуг тот должен быть отделен в Вашей мастерской» [3, л. 13 об]. Ответа от Мишукова в делах собора не сохранилось, поэтому нам пока неизвестно, риза чьей работы украшала икону.

После закрытия собора в начале 30-х гг. XX в. икона Знамение осталась в соборе, но уже не в статусе святыни, а как экспонат антирелигиозной выставки. По воспоминаниям старых прихожан собора, икону использовали как наглядный пример «обмана церковников», которые якобы выдавали икону XVII в. за подлинную икону XII в. Как можно удостовериться из книг Рябинина, из процитированных выше документов, ни Рябинин, ни реставраторы, ни члены попечительства ни разу не обмолвились о том, что их святыня якобы относится к домонгольской эпохе.

Дальнейшая судьба иконы неизвестна. Хочется верить, что плод трудов древнего живописца, скрытый на несколько веков позднейшими записями и вернувшийся миру в своей первоизданной чистоте и красоте руками знаменитого Григория Чирикова, не погиб в круговороте бурных событий XX века, а находится где-нибудь в укромном месте и ждёт своего возвращения *urbi et orbi*.

Ссылки и примечания

1. Рябинин И.М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором. Харьков. – 1902. – 48 с.

2. Книга для записи пожертвованных предметов на Путивльський Преображенський собор, с объяснением причин приношения и другие сведения относящиеся до Собора с 8 февраля 1898 года) (вела соборным старостой И.М. Рябининим с момента поступления его на указанную должность и до самой его смерти). – Фонды ГИКЗ в г. Путивле, л. 5–об.–6.

3. Папка, содержащая переписку по поводу реставрации иконы, отдельного инвентарного номера пока не имеет, описана вместе с делом ПКМ, 121216, вещ. 1734, состоит из 13 листов. Нижеследующие ссылки на документы из указанной папки будут указываться как «Переписка» и номер листа.

4. Григорий Осипович (Иосифович) Чириков (1882, с. Мстёра Вязниковского уезда Владимирской губернии – 5 мая 1936, Москва) – реставратор, иконописец, коллекционер. Репрессирован по обвинению в участии в контрреволюционной организации, реабилитирован в 1959 году. Происходил из семьи потомственных крестьян-иконописцев. Обучался живописи у своего отца иконописца Осипа Чирикова и с 1897 г. начал самостоятельную работу. После смерти отца вместе с братом Григорием унаследовал иконописную мастерскую в Москве. Мастерская поставляла иконы для великого князя Сергея Александровича и Русского музея. С 1918 г. Григорий Чириков стал сотрудником Комиссии по сохранению и раскрытию памятников древнерусской живописи. В 1918 г. в Успенском соборе на Городке в Звенигороде обнаружил «Звенигородский чин» Андрея Рублёва. В 1918–1919 гг. по заданию Комиссии по раскрытию древней живописи в России вместе с И.И. Сусловым и В.А. Тюлиным раскрыл икону «Троица» преподобного Андрея Рублёва. В 1928 г. Григорий Чириков арестовали, но вскоре он был отпущен. Был условно лишен на 3 года права проживать в шести крупнейших городах страны. 17 марта 1931 г. был повторно арестован по обвинению в участии в контрреволюционной организации с участием сотрудников ЦГРМ и вредительстве. Постановлением ОГПУ от 2 августа 1931 г. осужден на три года исправительно-трудовых лагерей. Был этапирован в Котлас. Сведения об освобождении и месте жительства Г.О. Чирикова в 1934–1936 гг. неизвестны. Из записок И.Э. Грабаря известна дата смерти Григория Чирикова – 5 мая 1936 г. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1959 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Чириков_Г.О.

Протоієрей Олександр Чурочкін. Чудотворна ікона «Знамення-Новгородська» з путивльського Преображенського собору

Стаття розповідає про одну з втрачених святинь путивльського Преображенського собору – чудотворну ікону Знамення. Вперше публікуються цікаві дані, що стосуються реставрації ікони в 1911 році, зроблена спроба простежити долю ікони після закриття собору на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: путивльський Преображенський собор, ікона Знамення, Чириков, Рябинін.

Protopriest Alexander Churochkin. The miraculous icon of the Sign (Znamenie) from Putivl Transfiguration Cathedral

The article tells about one of the losted relics of Putivl Transfiguration Cathedral – the miraculous icon of the Sign (Znamenie). For the first time published interesting data concerning the restoration of the icon in 1911, an attempt to trace the fate of the icon after the closure of the cathedral in the early 30-ies of the twentieth century.

Key words: Putivl Transfiguration Cathedral, the icon of the Sign, Chirikov, Ryabinin.

05.04.2016 р.

КРОЛЕВЕЦЬКА КРАМНИЦЯ «ТОРГСИН» У ПЕРСОНАЛІЯХ

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування крамниці «Торгсин» у Кролевеці. Особлива увага приділена поновленню імен працівників крамниці «Торгсин».

Ключові слова: система «Торгсин», Кролевець, крамниця, біографія.

Події першої половини 1930-х рр. обіймають в історії України особливе місце. Насамперед це пов'язано з Голодомором 1932–1933 рр., який забрав життя мільйонів наших співвітчизників. Саме в цей період на історичній арені з'явилася і досить швидко зникла організація під дивною назвою «Торгсин». Походила вона від російського словосполучення «торговля с иностранцами», хоча у пам'яті десятків тисяч громадян СРСР залишилася місцем, де в обмін на золоті та срібні монети, побутові вироби з цих металів, коштовне каміння, іноземну валюту можна було придбати буханець хліба чи мішок борошна.

Десятиліттями радянська влада приховувала інформацію про систему. Поодинокі згадки Торгсину в працях радянських економістів давали винятково поверхові знання про сутність системи. Систематичне вивчення ж історії об'єднання розпочалося на початку 1990-х рр. Першими даною проблематикою зацікавилися О.О. Осокіна та В.І. Марочко. На сьогодні у їхньому доробку з два десятки статей, присвячених Торгсину, і одна монографія [1]. Останнім часом дедалі більшої популярності набуває регіональний напрямок досліджень, який започаткував В.І. Марочко [2]. Окремим об'єктом і крамницям свої статті присвячували І.В. Павлова [3], О.Ю. Орешкін [4], О.Ю. Мельничук [5], І.В. Шуйський [6], О.Д. Попов [7]. Попри збільшення кількості публікацій, які прямо чи опосередковано стосуються Торгсину, поза увагою дослідників залишаються люди, які там працювали.

Отже, актуальність пропонованої розвідки зумовлена необхідністю пошуку та поновлення імен співробітників об'єднання в Україні. Стосується це як великих універмагів у великих містах, так і осередків у районних центрах, як, наприклад, у Кролевеці. Місцевій крамниці автор вже присвячував статтю [8], проте в ній не акцентувалася увага на персоналіях. Натомість саме директор та його підлеглі були своєрідним обличчям Торгсину. Від їхньої компетентності та вмінь залежав успіх як одного торговельного пункту, так і усієї системи загалом. Вони контактували з клієнтами, від них залежали прибутки об'єднання, санітарний стан магазину, якість продуктів, що продавалися відвідувачам. Інформація

про персонал Кролевецької крамниці «Торгсин» розпорошена по архівним справам архівних установ Чернігова, Сум та Києва, до того ж вона досить фрагментарна. Не менш важливим джерелом є спогади очевидців тих подій, передусім людей, які особисто відвідували місцевий осередок системи.

На початку січня 1933 р. керівником філії у Кролевіці призначали члена КП(б)У Михайла Єфимовича Абрамченка [9, арк. 20]. Про його походження відомостей обмаль. Народився він 1901 р. у родині робітників, освіту здобув нижчу, за фахом – продавець [10, арк. 6]. На залагодження усіх організаційних моментів та відкриття восьмої за рахунком крамниці об'єднання в області (вже працювали магазини у Чернігові, Ромнах, Конотопі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Глухові, Прилуках) Чернігівська обласна контора «Торгсин» дала йому дві декади. Сама ідея про представництво системи в райцентрі визріла наприкінці осені 1932 р. 18 листопада в Кролевець завітав керівник Конотопського відділення «Торгсин» Я.К. Долгозвяг, який спробував підшукати зручне місце для облаштування пункту скуповування золота [8, с. 311].

Михайло Єфимович не вклався у відведені йому строки, хоча затримка виявилася не надто великою. 2 лютого 1933 р. керівника адмінвідділу обласної міліції проінформували, що у Кролевіці на Площі Свободи (раніше – Базарна площа) відкривається магазин «Торгсин». Наступного дня крамниця почала обслуговувати зголоднілих місцевих жителів та селян з навколишніх сіл, які понесли до неї свої родинні скарби. Обласне керівництво схоже не мало суттєвих претензій до М.Є. Абрамченка, тому без зайвих зволікань затвердило його кандидатуру на посаді директора торговельного пункту у Кролевіці. Той розміщувався у «великому, одноповерховому, цегляному будинку, майже в самому південно-східному кінці майдану... Від вулиці двоє або троє вікон від майдану були затулені зсередини віконницями або тільки забиті дошками. Вітрина крамниці, яка на ніч зачинялась згортаючою залізною занавіскою і потім замикалась зсередини замком, була майже вся заставлена буханцями хліба, консервами та пакунками різних виробів і харчів. У верхній частині вікна, на нитках та мотузках, звисали ковбаси та пакунки сиру» [11, с. 137].

До середини 1934 р. постать М.Є. Абрамченка особливо не фігурує на сторінках торгсинівських документів, хіба що згадаймо попередження про неприпустимість відпуску товарів за радянські знаки (липень 1933 р.), схвальні відгуки («задовільно», «ініціативний») на його адресу, датовані травнем 1934 р., та отриману ним премію «за перевиконання травневого плану та чітку роботу» [12, арк. 100; 13, арк. 48; 14, арк. 28]. Надалі ж переважають негативні відгуки на роботу Михайла Єфимовича. Так, 10 вересня 1934 р. «Конкурсний листок

Конкурсної комісії Чернігівської обласної контори «Торгсин»» повідомляв, що М.Є. Абрамченка зарахували до переліку працівників, які «ганебно відстають в боротьбі за виконання плану» [15, арк. 2]. Це означало, що крамниця не виконувала плану мобілізації валютних цінностей, а це могло коштувати директору посади. Крім того, осередок міг потрапити до категорії нерентабельних, тобто його могли ліквідувати.

Наприкінці грудня 1934 р. над М.Є. Абрамченком нависла загроза звільнення. Йому оголосили догану з попередженням і зобов'язали виправити численні «неподобства» у роботі торговельного пункту. Так, під час інвентаризації комісією був зафіксований факт привласнення директором дитячих валянок, сукні та годинника (ходики). Їхню відсутність Михайло Єфимович спробував пояснити тим, що валянки він узяв у рахунок пайка, хоча це було прямим порушенням розпоряджень об'єднання, сукню відвіз у Конотоп на продаж, де передав приватній особі, а годинник відніс додому. Членів комісії це не переконало. Для них дії директора були ні що інше, як крадіжка державного майна. Крім того, М.Є. Абрамченко проігнорував більшість зауважень, які йому висловили під час попередньої перевірки. Мова йде про неприпустимість використання неклеюваних ваг, необхідність оформлення вітрин, дотримання товарного сусідства під час зберігання продуктів. У доповідній записці на ім'я обласного уповноваженого Наркомзовнішторгу М.Н. Полонського зауважувалося, що гас в осередку продовжують зберігати разом з борошном, а оселедці з рисом [16, арк. 159–160].

«Злочинне, безвідповідальне, халатне» відношення Михайла Єфимовича до своїх обов'язків призвело до псування 75 кг пшона, яке з незрозумілих причин зберігалось у вологому місці. На думку керуючого Чернігівською обласною конторою «Торгсин» Е.М. Рудаєва, таке ставлення директора Кролевецької крамниці до роботи заслуговувало на покарання – зняття з посади з направленням справи до суду. Мабуть, М.Є. Абрамченко відчув небезпеку, адже на найближчій нараді керівників торгсинівських осередків області (проходила 13 січня 1935 р.) визнав свою провину та пообіцяв стати «зразковим директором». Привселюдне каяття Михайла Єфимовича справило належне враження на керуючого облконторою. Присутні вирішили пом'якшити покарання, замінивши його на сувору догану з попередженням [17, арк. 178; 18, арк. 15].

Належних висновків з цього зроблено не було. У липні 1935 р. особлива інспекція знову перевірила стан справ у Кролевецькій крамниці «Торгсин» і констатувала – М.Є. Абрамченко не виконав своїх обіцянок. Були зафіксовані випадки отримання на залізницю вантажів з явною нестачею (6 кг), про що не було складено жодного акту. Подібна халатність

директора завдала збитків об'єднанню на 23 крб. Вибачити її обласне керівництво вже не побажало. Михайла Єфимовича звільнили з роботи, а справу вирішили передати до суду [19, арк. 219]. Подальша доля М.Є. Абрамченка залишається невідомою.

Штат торгсінівської крамниці у Кролевеці був невеликий – 5–6 осіб. Український письменник Григорій Сірик у своїх споминах розповідав, що за прилавком працювало чотири продавці «з мокрими, від поту, спинами і спітнілими обличчями», вони «вертілися справно і швидко»; ще один «молодий, високий і плечистий» співробітник перебував у залі з клієнтами, він же зустрічав тих біля дверей магазину; «поважний і вгодований чоловік» обіймав посаду рахівника (оформлював товарні ордери Торгсину, які виконували роль внутрішніх грошей); «чоловік в окулярах» займався оцінкою коштовностей у пункті скуповування цінностей [11, с. 137–139].

Посаду старшого продавця та одночасно помічника директора крамниці з 28 січня 1933 р. обіймав Іван Андрійович Бережний [14, арк. 14 зв.]. Народився він 1893 р., освіту здобув початкову, в лавах комуністичної партії не перебував. У 1929 р. під час роботи у Кролевецькому міському споживчому товаристві І.А. Бережний не пройшов перевірку та був «вичищеним». Йому інкримінували «безвідповідальність у роботі». З таким рішенням Іван Андрійович категорично не погодився і спробував його оскаржити. Справу переглянули, після чого покарання замінили на сувору догану. В лютому 1934 р. комісія з перевірки апарату вже Кролевецької філії «Торгсин» підтвердила, що недоліків у роботі І.А. Бережного вона не помітила [20, арк. 19]. Проблеми у Івана Андрійовича почалися одночасно з його керівником, тобто на початку 1935 р. За недбалість та халатне відношення до проведення інвентаризації йому оголосили сувору догану з попередженням [18, арк. 15]. Як далі склалася його доля, прослідкувати не вдалося.

Відтворити ім'я ще одного продавця крамниці у Кролевеці вдається завдяки розлогим спогадам згаданого вище Григорія Сірика. Звали його Пилип Іванович Бабак і він був колишнім сусідом оповідача. Продавець порадив Г. Сірику віднести коштовності до приймального пункту, а потім повернутися до крамниці. Додамо, що Пилип Іванович з розумінням поставився до свого колишнього сусіда, порадивши тому придбати борошно замість печеного хліба [11, с. 138–140]. Ім'я П. І. Бабака не зустрічалося нам на сторінках архівних документів. Невідомими залишаються й прізвища інших продавців Кролевецької крамниці «Торгсин».

Скуповуванням цінностей у Кролевеці займався Й.Г. Виноградов. Народився він у 1894 р., був позапартійним, за фахом – годинникар. На посаді оцінювача Й.Г. Виноградов значився з моменту

відкриття осередку системи. Ймовірно, що саме про нього згадував Григорій Сірик у своїх споминах: «... біля заграбованого віконця сидів чоловік в окулярах. Коли я наблизився до віконця, чоловік в окулярах поспішно підхопився з-над столу, над яким він щось розглядав крізь лінзу, і станув з боку віконця» [11, с. 138]. У лютому 1934 р. комісія з перевірки апарату Кролевецької крамниці «Торгсин» поінформувала, що Й.Г. Виноградов неухважно ставився до своїх обов'язків, а працівники ДПУ повідомляли про факти зловживань. У підсумковому протоколі засідання комісії зазначалося, що оцінювача цінностей у Кролевеці необхідно звільнити з роботи [20, арк. 19]. Ймовірно так і сталося.

Отже, поєднання архівних документів зі спогадами очевидців дозволило поновити імена чотирьох працівників Кролевецької крамниці «Торгсин». На своїх посадах вони пропрацювали достатньо довго, що не є типовим в порівнянні з іншими осередками системи в області. Незважаючи на це, персонал не зміг підтримувати роботу торговельного пункту на належному рівні або утриматися від можливості збагатитися за рахунок об'єднання та покупців. Дана проблематика потребує подальшого вивчення, адже саме працівники на місцях були обличчям Торгсину, визначали як його успішність, так і невдачі.

Посилання

- Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокіна // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; Її ж: Золото для індустріалізації: «Торгсин» / Е.А. Осокіна. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.; Її ж: Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е.А. Осокіна // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.
- Марочко В. Торгсини Києва в роки голодомору / В. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип. 15: У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 63–77; Його ж: Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К., 2015. – 96 с.
- Павлова І. В. Торгсини в Західно-Сибірському краї / І.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
- Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсина в 1933–1935 гг. / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165; Його ж: Некоторые особенности правового регулирования реализации карточной системы по линии внутренней торговли СССР в первой половине 1930-х гг. (на примере работы торговой сети Владимирской межрайонной базы Торгсина) / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2013. – № 3. – С. 164–168.
- Мельничук О. Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура / О. Мельничук // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2009. – Т. 12. – С. 264–267; Її ж: Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.):

становлення та функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Мельничук. – Київ, 2015. – 18 с.

6. Шуйський І.В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці Радянської України в 1932–1933 роках / І.В. Шуйський // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнар. наук. конф. – К., 2013. – С. 163–169; Його ж: Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках / І.В. Шуйський // *Studia Slobozhanica: Матер. міжнар. наук.-метод. конф.* – Харків: ФОП Тарасенко В.П., 2016. – С. 86–90.

7. Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История».* – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

8. Горох М.В. Торгсин у Кролевіці / М.В. Горох // *Сіверщина в історії України: зб. наук. праць.* – К. – Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 310–315.

9. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 49, 70 арк.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 33, 392 арк.

11. Сірик Г. Під сонцем обездолених / Г. Сірик. – Торонто, 1983. – Ч. 3. Сирітськими стежками. – 1983. – 231 с.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. П-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, 291 арк.

14. Державний архів Сумської області, ф. Р-1615, оп. 1, спр. 1, 40 арк.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, 6 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, 224 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 88, 59 арк.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 350 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 87, 34 арк.

Горох Н. В. Кролевецкий магазин «Торгсин» в лицах

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Кролевец. Особое внимание уделено восстановлению имен работников магазина «Торгсин».

Ключевые слова: система «Торгсин», Кролевец, магазин, биография.

Horokh M. V. Krolevets «Torgsin» store in personalities

In this article the author using the wide circle of archive documents examines previously unknown pages of «Torgsin» history in Krolevets. The special attention is spared to renewal of workers' names of Torgsin's shop.

Key words: system of «Torgsin», Krolevets, store, biography.

03.02.2016 р.

УДК 94(477):355.442/424«1941»

А.В. Федин

БОЙ ЗА ЭСМАНЬ 30 СЕНТЯБРЯ 1941 ГОДА

В статье на основе работы с документами российского, американского и немецкого военных архивов, а также иностранной литературы предпринята попытка реконструировать один из первых боёв, который произошёл на левом фланге Брянского фронта в районе посёлка Эсмань между частями немецкой 4-й танковой дивизии и частью сил Оперативной группы Ермакова (121-я танковая бригада и 283-я стрелковая дивизия) в ходе начавшегося 30 сентября 1941 года наступления немецких войск на Москву.

Ключевые слова: операция «Тайфун», село Эсмань, 4-я танковая дивизия, 121-я танковая бригада, танки.

Осень 1941 года – это одновременно трагические и героические страницы в боевой летописи Второй мировой войны. Несмотря на то, что от тех событий нас уже отделяет более 70 лет, а по военной теме написаны тысячи книг и публикаций, сняты сотни различных фильмов и передач, тем не менее, остаётся ещё немало «белых пятен» и малоизвестных страниц. Как правило, основное внимание историков и исследователей по-прежнему сосредоточено на наиболее масштабных и поворотных сражениях, а менее масштабные боевые действия остаются незаслуженно забытыми. При этом всё фокусируется на описании деятельности командного состава, а также действий крупных войсковых объединений и соединений (армий, корпусов и дивизий), практически не опускаясь до уровня батальонов, рот, отдельных подразделений и экипажей боевых машин. Однако любое масштабное сражение всегда распадается на тысячи составляющих его малоизвестных боёв за безымянную высоту, небольшой посёлок, не обозначенный на штабных картах рубеж.

Никаких отдельных специальных исследований и публикаций, посвящённых именно боевым действиям на левом фланге Брянского фронта осенью 1941 года, а уж тем более конкретным боевым эпизодам, к сожалению, пока нет. Лишь в последних работах современных иностранных авторов, в частности Zetterling N., Frankson A. «The Drive on Moscow 1941» (Havertown, 2013) и Forczyk R. «Tank Warfare on the Eastern Front 1941 – 1942» (Barnsley, 2013), основанных на широком спектре различных исторических источников, этим вопросам уделено немного внимания. Но в силу того, что эти работы носят прежде всего общий обзорный характер, конкретики и детализации боевых действий на левом фланге Брянского фронта в них немного.

Целью данной статьи является попытка на основе работы со ставшими доступными документами из отечественных и зарубежных архивов, иностранной литературой и фотоматериалами составить по возможности наиболее полное, детальное и достоверное

описание боевых действий, произошедших 30 сентября 1941 года к северо-востоку от Глухова в районе Эсмани между перешедшими в наступление соединениями 2-й танковой группы Гудериана и занимавшими оборону на левом фланге Брянского фронта частями Оперативной группы генерала Ермакова.

За первые три месяца военных действий против Советского Союза гитлеровской Германии удалось достичь значительных результатов. Немецкие войска, продвинувшись на сотни километров вглубь СССР, овладели важными в военном и экономическом отношении районами страны. Однако, несмотря на все эти успехи, основные цели гитлеровского плана «Барбаросса» – полностью разгромить советский войска, захватить Москву и закончить войну ещё до начала зимы – оставались невыполненными. Частично решив проблемы на флангах обширного Восточного фронта, гитлеровское командование осенью 1941 года вновь перенесло свои основные усилия на московское направление, планируя быстрой сокрушительной операцией разгромить наиболее сильную группировку советских войск и овладеть столицей СССР. С захватом Москвы немцы рассчитывали окончательно сломить сопротивление Советского Союза и достичь в целом до наступления зимы благоприятного для себя завершения войны.

Операция, получившая кодовое наименование «Тайфун», началась рано утром 30 сентября 1941 года ударом немецких войск по левому крылу Брянского фронта силами 2-й танковой группы генерал-полковника Г. Гудериана. В тоже время, на Западном и Резервном фронтах в этот день никаких существенных изменений не произошло. Более ранний срок перехода в наступление 2-й танковой группы, по сравнению с главными силами группы армий «Центр», был назначен с учётом того, что её войска находились довольно далеко от правого фланга наносившей главный удар основной группировки и поэтому им предстояло пройти более 200 километров, чтобы как можно скорее достигнуть района Орла. Командующий группой армий «Центр» генерал-фельдмаршал Ф. фон Бок рассчитывал, что эффект от действий танков Гудериана начнёт сказываться лишь только через несколько дней после начала наступления. При этом, несомненно, противник имел в виду и другую цель – дезориентировать советское командование относительно общего замысла и масштабов операции, отвлечь его внимание и силы с направления главного удара группы армий «Центр».

Кроме того, в полосе предстоящего наступления 2-й танковой группы не было ни одной дороги с твёрдым покрытием, поэтому, не дожидаясь завершения перегруппировки всех своих соединений и перейдя в наступление на два дня раньше других ударных группировок, Гудериан намеревался в полной мере воспользоваться оставшимся коротким периодом хорошей погоды, который давал возможность его

танковым и моторизованным частям, ещё до наступления распутицы, быстро проскочить ведущую от Глухова через Севск на Дмитровск грунтовую дорогу и достичь в районе к юго-западу от Орла у Кром мощного булыжником шоссе Харьков – Москва.

Содействовать наступлению и непосредственно поддерживать части Гудериана с воздуха в ходе предстоящей операции, расчищая путь его танкам, должно было созданное в конце сентября 1941 года и входившее во 2-й авиационный корпус так называемое «специальное соединение взаимодействия с наземными войсками» под руководством подполковника графа К. фон Шёнборна (командира 77-й эскадры пикирующих бомбардировщиков), штаб которого разместился в Глухове. В его состав вошли переместившиеся на аэродром Конотопа штаб и 1-я группа 77-й эскадры пикирующих бомбардировщиков (пикирующие бомбардировщики Junkers Ju 87B), а также 3-я группа 3-й истребительной эскадры (истребители Messerschmitt Bf 109F). Кроме того, в интересах группы Гудериана в первые дни наступления должна была действовать также находившаяся на аэродроме Конотопа 1-я группа 210-й эскадры скоростных бомбардировщиков (истребители-бомбардировщики Messerschmitt Bf 110C).

Однако расчёт Гудериана касательно массовой авиационной поддержки в первый день наступления не оправдался, поскольку плохие погодные условия (низкая облачность и туман) серьёзно затруднили действия немецкой авиации. В частности пикирующие бомбардировщики Юнкерс Ju 87 соединения Шёнборна не смогли подняться в воздух, некоторую поддержку наступающим передовым частям оказали лишь истребители-бомбардировщики Messerschmitt Bf 110C из состава 1-й группы 210-й эскадры скоростных бомбардировщиков, которые действовали под прикрытием истребителей 3-й группы 3-й истребительной эскадры. При этом, поскольку позиции противника непосредственно на фронте были скрыты туманом, основные усилия авиации в этой ситуации были сосредоточены на ударах по дорожному движению в тылу советских войск [1].

Ровно в 6.00 утра немецкая артиллерия открывает интенсивный огонь. После 30 минутной артиллерийской подготовки, подвижные соединения 2-й танковой группы перешли в наступление, нанося мощный удар по войскам левого крыла Брянского фронта – частям 13-й армии и Оперативной группы генерала А.Н. Ермакова. На участке Хильчичи, Дубровка, Ямполь, Глухов Гудериан ввёл в сражение главные силы своей танковой группы – соединения 24-го и 47-го моторизованных корпусов (4 танковые и 2 моторизованные дивизии), которые должны были прорвать оборону противника на фронте шириной в 54 километра. Так, 24-й моторизованный корпус генерала танковых войск Г. фон Швеппенбурга, с 3-й

и 4-й танковыми дивизиями во главе и обеспечивавшей фланговое прикрытие следовавшей за ними во втором эшелоне 10-й моторизованной, наступал из района Глухова (с рубежа Иващенко, Заруцкое) в направлении Эсмань, Севск. А 47-й моторизованный корпус генерала танковых войск И. Лемельзена, имея впереди части 17-й и 18-й танковых дивизий, атаковал левее, из района Шостки (с рубежа Хильчичи, Ямполь) на северо-восток – в направлении Середина-Буда. При этом его 29-я моторизованная дивизия, обеспечивая фланговое прикрытие, наступала уступом слева и сзади.

По роковому стечению обстоятельств направление главного удара танковой группы Гудериана пришлось как раз по обескровленным в предыдущих боях войскам 13-й армии и Оперативной группы Ермакова, которые в сентябре 1941 года вели безуспешные наступательные действия. Поэтому их части просто не успели создать хорошо подготовленной обороны, которая в сочетании с низкой плотностью сил и средств, а также незначительной глубиной и очаговым характером, являлась малоэффективной. Оборона на этом участке оказалась настолько неподготовленной, что в ходе её прорыва немецкое командование так и не пришло к единому мнению – намеревались ли русские вести упорную оборону или нет.

Как отмечали сами немцы, начавшееся «наступление оказалось для противника полной неожиданностью и застало его врасплох». Более того, командующий 24-м моторизованным корпусом генерал танковых войск Гейр фон Швеппенбург вообще считал, что ему противостоит лишь «арьергард противника» [2, с. 250]. Соединения 24-го моторизованного корпуса наступали с рубежа Иващенко, Заруцкое. При этом, главный удар здесь из района города Глухов в направлении Эсмани, Севска наносила 4-я танковая дивизия (командир генерал-майор Виллибальд фон Лангерманн-Эрленкамп), на усиление которой была придана значительная часть корпусной артиллерии (вооруженный 210-мм мортирами 604-й мортирный дивизион, вооруженный 105-мм тяжёлыми пушками 2-й дивизион 69-го артиллерийского полка, 1-й дивизион 53-го полка реактивных миномётов), а также некоторые подразделения из состава 3-й танковой дивизии (2-й батальон 6-го танкового полка, 3-й мотоциклетный батальон, 3-я рота 39-го сапёрного батальона). Левый фланг участка прорыва обеспечивали действовавшие севернее Глухова части 10-й моторизованной дивизии, а правый – 3-я танковая дивизия. Кроме того, необходимо отметить, что к началу наступления 4-я танковая дивизия, имея в своём составе порядка 100 готовых к использованию танков (19 Pz.II, 64 Pz.III и 16 Pz.IV), была одной из наиболее укомплектованных и боеспособных из 5 танковых дивизий, входивших на тот момент в группу Гудериана [3].

Традиционно для немецкой тактики ведения боевых действий 4-я танковая дивизия была разделена на две боевые группы, одна из которых строилась вокруг сохранившегося в её составе штаба танковой бригады, а другая – на базе стрелковой бригады. Так, в качестве ударного кулака в авангарде должна была наступать боевая группа, руководство которой было возложено на командира 5-й танковой бригады этой дивизии полковник Генриха Эбербаха. В её состав были включены: 35-й танковый полк, 34-й мотоциклетный батальон, 79-й сапёрный батальон (без одной роты), 2-й дивизион 103-го артиллерийского полка, 3-я батарея 49-го противотанкового дивизиона, приданные дивизии подразделения 3-й танковой дивизии (2-й батальон 6-го танкового полка, 3-й мотоциклетный батальон (без одной роты), 3-я рота 39-го сапёрного батальона, а также 1-й дивизион 53-го полка реактивных миномётов, батарея 2-го дивизиона 69-го артиллерийского полка, 2-я и 5-я батареи 11-го зенитного полка.

Вслед за ней должна была выдвигаться боевая группа, руководство которой осуществлял командир стрелковой бригады дивизии полковник Дитрих фон Заукен. В её состав вошли: 12-й и 33-й стрелковые полки, 7-й разведывательный батальон, 1-й и 3-й дивизионы 103-го артиллерийского полка, 49-й противотанковый дивизион (без 3-й батареи), 1-я рота 79-го сапёрного батальона, различные тыловые части и подразделения, а также приданная дивизии артиллерия – 604-й мортирный дивизион, 2-й дивизион 69-го артиллерийского полка (без одной батареи), 3-я и 4-я батареи 11-го зенитного полка [4, с. 302].

Необходимо отметить, что формирование так называемых «боевых групп» (Kampfgruppe) было характерным приёмом для тактики ведения боевых действий немецкой армии. Боевая группа представляла собой временное тактическое объединение частей различных родов войск, входивших в состав дивизии. Как правило, ядром такой группы становился танковый или мотопехотный полк, которому придавались дивизионы артиллерийского полка, батареи противотанкового дивизиона, роты сапёрного батальона, разведывательные подразделения. Кроме того, часто боевая группа получала в своё распоряжение средства усиления, приданные дивизии из корпуса подразделения тяжёлой и зенитной артиллерии. Руководство группой осуществлял командир полка, а в случае танковых частей эту роль могли выполнять и сохранявшиеся ещё в структуре управления дивизий штабы танковых и мотопехотных бригад. В результате получалась достаточно компактная и подвижная с универсальным составом группа, сочетавшая в себе все огневые средства дивизии и корпусные средства усиления. Таким образом, автоматически решался вопрос более чёткого взаимодействия войск и оперативности принятия управленческих решений в быстро меняющейся на поле боя обстановке.

Первоочередной целью 4-й танковой дивизии являлась находившаяся к северо-востоку от Глухова большая деревня Эсмань. Атаковать её планировалось двумя группами с разных сторон. Для этого боевая группа Эбербаха в свою очередь была разделена на две подгруппы: южную и северную. Главная роль при этом отводилась действиям южной группы под руководством непосредственно самого Эбербаха, в состав которой вошли основные силы его боевой группы. Она должна была, выдвигаясь по дороге из района Глухова, атаковать Эсмань с юго-запада. Северная же группа, которую составили приданные дивизии подразделения из состава 3-й танковой дивизии (2-й батальон 6-го танкового полка, рота 3-го мотоциклетного батальона, 3-я рота 39-го сапёрного батальона, а также часть сил 2-го батальона 11-го зенитного полка) под руководством командира 2-го батальона 6-го танкового полка подполковника Оскара Мюнцеля, должна была действовать самостоятельно: выйдя сначала в район высоты с отметкой 204,9 (в 2 километрах к северу от Глухова) и затем, продвигаясь дальше на северо-восток, очистить от противника район высоты с отметкой 209,3, Клочковка, после чего атаковать Эсмань с северо-запада [5]. При этом необходимо отметить, что 2-й батальон 6-го танкового полка в своём составе имел всего лишь 13 готовых к использованию танков. Поэтому в качестве усиления ему была временно подчинена одна рота из состава 2-го батальона 35-го танкового полка.

В 6.00 утра приданная дивизии многочисленная артиллерия открывает интенсивный огонь по советским позициям на высотах к северо-востоку от Глухова, где оборону занимали части 283-й стрелковой дивизии (командир полковник А.Н. Нечаев). Артиллерийская подготовка в полосе наступления дивизии осуществлялась силами 2-го дивизиона 103-го артиллерийского полка, 1-го дивизиона 53-го полка реактивных миномётов, 604-го мортирного дивизиона, батареи 2-го дивизиона 69-го артиллерийского полка. При этом стрельба велась, главным образом, по разведанным целям, а координация работы приданных артиллерийских частей осуществлялась также временно подчинённым дивизии 143-м артиллерийским командованием.

С 6.30 до 6.45 была запланирована атака пикирующих бомбардировщиков по району Эсмань, однако из-за плохих погодных условий она была отменена. Поэтому после достаточно короткой, но мощной 30 минутной артиллерийской подготовки, в 6.35 главные силы боевой группы Эбербаха из района сосредоточения непосредственно у восточной окраины Глухова начинают движение вперёд. Перейдя к северо-востоку от Глухова линию охранения 5-го пулемётного батальона, они стали быстро продвигаться по дороге на Эсмань. Тем временем, после начала атаки для прикрытия правого фланга группы Эбербаха, немецкая артиллерия переносит свой огонь на

лес, находившейся к востоку от дороги, по которой шло продвижение.

В 3 километрах перед Эсманью у Хотьминовки боевая группа Эбербаха выходит к позициям занимавшего оборону на левом фланге 283-й стрелковой дивизии 858-го стрелкового полка и быстро, подавив незначительное сопротивление, немецкие танки с ходу, легко преодолев слабую советскую оборону, продолжают своё движение по дороге на Эсмань. Однако при подходе к деревне в 7.15 двигавшиеся в авангарде группы Эбербаха танки 1-го батальона 35-го танкового полка (командир майор Мейнрад фон Лаухерт) были контратакованы находившейся в качестве резерва в Эсмани танковой ротой 121-й танковой бригады (командир полковник Н.Н. Радкевич), которая получила приказ остановить прорвавшегося противника. Скрытно располагавшиеся в садах на западной окраине села два танковых взвода – один Т-34, остальные Т-26 (3-й взвод остался в центре деревни) – устремляются навстречу появившемуся немецким танкам. На лугу перед Эсманью завязывается огневой бой. Но силы были явно не равны, двигавшийся впереди Т-34 был подбит и остановился. Немецким танкистам из 3-й роты под командованием старшего лейтенанта Хельмута Краусе удаётся быстро подбить ещё 3 лёгких танка Т-26, после чего остальные участвовавшие в этой атаке танки 121-й бригады, пользуясь туманной погодой, поворачивают назад и отходят вглубь Эсмани [6].

Между тем, даже несмотря на то, что запланированной поддержки с воздуха практически не было, в 7.45 действовавший впереди 1-й батальон 35-го танкового полка достигает Эсмани и продолжает движение дальше к восточной окраине этой сильно вытянутой деревни. Однако находившийся в восточной части Эсмани один из двух танков Т-34 из состава всё той же 121-й танковой бригады, который из-за сильного тумана сначала обнаружен не был, подбивает двигавшийся в голове колонны 1-го батальона 35-го танкового полка немецкий танк Pz. III и на некоторое время задерживает его дальнейшее продвижение.

Тем временем в ходе этой возникшей задержки находившиеся в Эсмани танки 121-й танковой бригады снова попытались атаковать прорвавшегося противника, выдвигаясь теперь со стороны высоты с отметкой 227.0, чтобы действовать во фланг подходящим к селу колоннам противника. Под их огонь попадает перемещавшаяся во втором эшелоне артиллерия, при этом один тягач и грузовая машина были поражены и загорелись. Однако двигавшиеся следом за 1-м батальоном и оказавшиеся к этому времени у западной окраины Эсмани 2-й батальон 35-го танкового полка и часть приданной зенитной артиллерии открывают по ним огонь. Несмотря на сильный туман, который затруднял ведение ответного огня, за короткое время прицельным огнём с большого расстояния один Т-34 и шесть лёгких танков Т-26 были

Подбитые на лугу у юго-западной окраины Эсмани средний танк Т-34 и лёгкий танк Т-26 из состава 121-й танковой бригады, которые пытались контратаковать прорвавшегося противника. На них отчётливо видны характерные для 121-й танковой бригады тактические опознавательные знаки: нанесённые на заднюю часть башни и корпуса белые ромб и широкая поперечная полоса.

подбиты. В общей сложности во время выдвижения к Эсмани и её захвата группой Эбербаха было уничтожено 11 советских танков, при этом был потерян только один собственный [7].

Между тем, находившимся в восточной части Эсмани двум советским танкам Т-34 удалось в течение довольно продолжительного времени оказывать сопротивление. На их уничтожение

были направлены две поисковые группы, но при каждом приближении групп танки меняли свою позицию. В конечном счёте около полудня боевые машины вынуждены были отойти за железнодорожную насыпь, где, заняв удобную позицию за имевшимися в ней к северу от Эсмани проходом, они делают дальнейшее продвижение группы Эбербаха невозможным. На высотах к востоку от железной дороги спешно окапываются отошедшие туда оставшиеся подразделения 858-го стрелкового полка, поэтому немецкая артиллерия переносит свой огонь на них. Тем временем стрелки 34-го мотоциклетного батальона приступают к зачистке Эсмани, которая к полудню была полностью очищена ими от противника и взята под контроль. Таким образом, легко преодолев неглубокую оборону 283-й стрелковой дивизии советских войск к востоку от Глухова, после ожесточённого, но непродолжительного боя Эсмань была захвачена группой Эбербаха.

В 11.40 танки 1-го батальона 35-го танкового полка выходят к находившемуся в 1,5 километрах к северу от Эсмани проходу в железнодорожной насыпи. Однако здесь дальнейшее продвижение группы Эбербаха было остановлено одним из двух отошедших туда и занявшим очень удобную позицию за проходом, который к тому же был заминирован, советским танком Т-34. Уничтожить его с помощью артиллерии оказалось весьма затруднительно – этому мешала высокая 5-метровая насыпь, которая затрудняла обзор и корректировку огня [8, с. 78]. В этой ситуации было решено направить 2-й батальон 35-го танкового полка через ещё один имевшейся у восточной окраины Эсмани проход в железнодорожной насыпи, с задачей продвигаясь на восток в районе Вольная Слобода выйти к основному маршруту и занять там круговую оборону. А блокировавший дальнейшее продвижение 1-го батальона советский танк необходимо было огнём приданного зенитного орудия по возможности уничтожить. Кроме того, полковник Эбербах запросил авиационной поддержки.

В 12.30 2-й батальон 35-го танкового полка (командир майор Эрнст фон Юнгенфельд) с частью сил 34-го мотоциклетного батальона и одной 88-мм зенитной пушкой приступают к движению. При пересечении к востоку от Эсмани железнодорожной линии, находившимся за проходом в ней ещё одним Т-34 двигавшийся головным танк Pz.III командира 6-й роты старшего лейтенанта Артура Вольшлэгера был подбит и загорелся, но он пересаживается в другую машину и продолжает бой. Быстро подавив сопротивление противника, 2-й батальон 35-го танкового полка продвигается от Эсмани по дороге на восток через Лужки в направлении Вольной Слободы. Тем временем появление истребителей-бомбардировщиков Messerschmitt Bf 110С, которые из бортового воору-

жения обстреляли позиции противника за железнодорожной насыпью, принудило укрывавшиеся за ней советские танки начать отход. Оставив свою выгодную позицию за проходом, Т-34 с ещё тремя танками направляются на восток. Однако на дороге в районе высоты 211,7 севернее Вольной Слободы они натываются на вышедшие туда танки 2-го батальона 35-го танкового полка. Немецкие танкисты открывают огонь по отходящему противнику и подбивают два советских танка [9]. Уцелевшие танки из состава 121-й танковой бригады отходят дальше на восток в район Сопыча и путь для дальнейшего продвижения 1-го батальона был свободен [10].

Между тем приданные дивизии подразделения из состава 3-й танковой дивизии – 2-й батальон 6-го танкового полка, рота 3-го мотоциклетного батальона, а также 3-я рота 39-го сапёрного батальона (группа Мюнцеля), которые должны были действовать самостоятельно и, выдвинувшись из района севернее Глухова через Ключовку, атаковать Эсмань с северо-запада, столкнулись с серьёзной проблемой. Дело в том, что мост оказался непригоден для движения и группа Мюнцеля с 8.00 до 11.00 утра находясь в Глухове, фактически бездействовала и в атаке не участвовала. А когда к полудню Эсмань была уже захвачена группой Эбербаха и в запланированной ранее атаке группы Мюнцеля необходимость отпала, она получила приказ следовать теперь за группой Эбербаха тем же маршрутом.

К 15.00 сопротивление советских войск в районе Эсмани было окончательно сломлено, на левом фланге подразделения 283-й стрелковой дивизии оставили Студенок. А занимавший оборону на правом фланге дивизии её 856-й стрелковый полк после упорного боя с подразделениями 10-й моторизованной дивизии противника в районе хутора Горельий, понеся значительные потери, вынужден был отойти на восток за реку Яновка к Червоному. В этой ситуации командир 283-й стрелковой дивизии полковник А.Н. Нечаев отдал приказ своим уцелевшим частям отходить на север в направлении Княжичей за реку Свесса (небольшой приток реки Ивотка).

Тем временем после того, как немецкими сапёрами был разминирован проход под железнодорожной насыпью, боевая группа Эбербаха получила возможность двигаться дальше. 1-й батальон 35-го танкового полка вместе с мотоциклетной ротой очищает от противника местность в районе высоты с отметкой 214,8, при этом было захвачено большое количество пленных. Ещё одним препятствием на пути дальнейшего движения стали заложенные на дороге новые советские противотанковые мины ТМД-40 с деревянными корпусами, на которые электрические миноискатели не реагировали, что стоило 3-й роте 79-го сапёрного батальона одной автомашины. После того, как они были обезврежены, 1-й батальон 35-го танкового полка, продолжив движение, направляет-

ся дальше на восток, где в районе Вольной Слободы около 15.00 устанавливает связь с находившимся там 2-м батальоном полка. После чего 2-й батальон 35-го танкового полка, действуя теперь впереди боевой группы Эбербаха, устремляется дальше на северо-восток. Немецкие танки при эффективной поддержке штурмовиков, которые расстреливали двигавшиеся навстречу колонны советских повозок и грузовиков, не встречая больше сколько-нибудь серьёзного сопротивления, быстро продвигаются вперёд.

К 19.00 2-й батальон 35-го танкового полка вместе с 34-м мотоциклетным батальоном выходит в район Круглой Поляны. Однако, дальше впереди в лесу к северо-востоку от Круглой Поляны, по обеим сторонам дороги, по которой шло продвижение, разведкой были обнаружены силы противника, в том числе танки. Приданная артиллерия немедленно подвергает лес интенсивному обстрелу. Однако начинает темнеть и полковник Эбербах с согласия командования дивизии принимает решение прекратить продвижение и закрепиться на достигнутом рубеже. На ночь штаб 35-го танкового полка и его 2-й батальон располагаются в районе Круглой Поляны, а 1-й батальон в 6 километрах южнее – в Толстодубово. 3-й мотоциклетный батальон, обеспечивая прикрытие левого фланга продолжавшей наступление группы Эбербаха, повернув от Эсмани на север, выходит к Пустогороду.

Тем временем, остальная часть дивизии – боевая группа Заукена (стрелковая бригада, артиллерия и различные тыловые подразделения обеспечения), которая выдвигалась из района города Кролевец, надолго задержалась в западной части Глухова. Причиной этому стало обрушение моста, который в конечном итоге пришлось обойти по дамбе у южной окраины города. Необходимо отметить, что в течение всего дня движение по Глухову было сильно затруднено. Дело в том, что помимо частей 4-й танковой дивизии через него продвигались завершавшие перегруппировку подразделения 10-й моторизованной дивизии, а также 3-й танковой дивизии. Пройдя с большими трудностями забитый войсками Глухов, около 20.00 группа Заукена (33-й стрелковый полк, батальон 12-го стрелкового полка и масса артиллерии) всё-таки достигает района Эсмани. Туда же перемещается и дивизионный командный пункт. При этом другой батальон 12-го стрелкового полка, вместе с выполнявшим роль дивизионного резерва 7-м разведывательным батальоном, остались в Глухове [11].

Таким образом, в первый же день наступления части наносившей главный удар 4-й танковой дивизии полностью выполнили поставленную перед ними задачу и добились заметного успеха. При этом тот факт, что плохая лётная погода помешала поддержке с воздуха в течение большей части дня, не оказал большого значения. Действовавшая на острие дивизии боевая группа Эбербаха, продвинувшись от

Глухова до 45 километров на северо-восток в направлении Севска, разрешила боевые порядки оперативной группы Ермакова, создав все необходимые предпосылки для дальнейшего успешного продолжения наступления. Кроме того, в течение дня по данным разведывательного отдела 4-й танковой дивизии её подразделениями было уничтожено 13 советских танков и 5 орудий, несколько десятков автомашин и повозок, а также захвачено около 600 пленных [12].

Войска группы Ермакова, оказавшись на не подготовленной в инженерном отношении к обороне местности и попав под сосредоточенный огонь немецкой артиллерии, понесли значительные потери, а затем были атакованы превосходящими силами противника. Её части, не имевшие подготовленных резервных рубежей в ближнем тылу, фактически вынуждены были перестраиваться для обороны на ходу. Предпринятые же контратаки силами понёсших серьёзные потери в предыдущих боях 121-й и 150-й танковых бригад, ввиду малочисленности этих соединений и полного отсутствия поддержки, желаемых результатов не дали. К исходу дня правофланговые части группы Ермакова были отброшены на северо-восток, а путь на Севск и дальше в глубину боевых порядков и тыл Брянского фронта был открыт.

Необходимо отметить, что противник легко прорвал оборону войск на левом крыле Брянского фронта не только потому, что на направлении главного удара имел значительный численный перевес. Дело в том, что постоянные наступательные действия в течение всей последней декады сентября и безуспешные попытки овладеть Глуховом привели соединения Оперативной группы Ермакова к большим и неоправданным потерям, истощив их боевые возможности. Поэтому с началом наступления войска танковой группы Гудериана атаковали уже значительно потрепанные части. Эти обстоятельства, в совокупности с отсутствием стабильной линии фронта в этом районе, не способствовали созданию прочной и глубокой обороны, что значительно облегчало противнику её прорыв.

В данном исследовании предпринята попытка осветить развернувшиеся 30 сентября 1941 года боевые действия к северо-востоку от Глухова в районе Эсмани – в первый день начавшегося масштабного наступления немецких войск на центральном участке советско-германского фронта, которое позднее вошло в историю Второй мировой войны как Битва за Москву. Долгое время об этих событиях не было известно практически ничего. Лишь благодаря кропотливой работе с документами из отечественных и зарубежных архивов, иностранной литературой и фотоматериалами удалось воссоздать их целостную картину. Безусловно, данная публикация не претендует на всю полноту изложения темы, – это лишь

первая попытка исторической реконструкции. В будущем, возможно, будет получен доступ к другим документам, станут известны новые свидетельства, пополнятся данные поисковых отрядов, которые позволят детализировать отдельные эпизоды борьбы, установить имена неизвестных Героев...

Ссылки

1. Bundes Archiv Militar Archiv, RL 2 II/262.
2. Гудериан Г. Воспоминания немецкого генерала / Г. Гудериан. – М. Воениздат, 1954. – 910 с.
3. National Archives and Records Administration, T. 313, R. 86, Fr. 826.
4. Joachim Neumann Die 4. Panzer-Division 1938–1943. Bericht und Betrachtungen zu zwei Blitzfeldzügen und zwei Jahren Krieg in Rußland – Selbstverlag, Bonn-Duisdorf / Neumann Joachim. – Aschheim. Eigenverlag des Verfassers, 1985. – 1400 s.
5. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 205, Fr. 1187.
6. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 206, Fr. 586.
7. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 205, Fr. 1188.
8. Hans Schäufler. So lebten und so starben sie. Das Buch vom Panzer-Regiment 35. Kameradschaft Ehem. Panzer-Regiment 35. Bamberg / Schäufler Hans. – Toppenstedt. Uwe und Dr. Dietrolf Berg GbR, 1968. – 259 s.
9. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 206, Fr. 587.
10. Центральний архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 16, оп. 1071 сс, д. 3545, л. 1–10.
11. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 195, Fr. 633.
12. National Archives and Records Administration, T. 315, R. 206, Fr. 607.

Федін О.В. Бій за Єсмань 30 вересня 1941 року

У статті на основі роботи з документами російського, американського і німецького військових архівів, а також іноземної літератури зроблено спробу реконструювати один з перших боїв, який стався на лівому фланзі Брянського фронту в районі селища Єсмань між частинами німецької 4-ї танкової дивізії і частиною сил Оперативної групи Єрмакова (121-а танкова бригада і 283-тя стрілецька дивізія) в ході розпочатого 30 вересня 1941 року наступу німецьких військ на Москву.

Ключові слова: операція «Тайфун», село Єсмань, 4-а танкова дивізія, 121-а танкова бригада, танки.

Fedin A.V. Fight for Esman on September 30, 1941

In article on the basis of work with documents from the Russian, American and German military archives, and also foreign literature, an attempt to reconstruct one of the first fights which has happened on the left flank of the Bryansk front near the settlement of Esman between parts of the German 4th tank division and part of forces of Task force of Ermakov (the 121st armored brigade and the 283rd shooting division), during the approach of the German troops to Moscow which has begun on September 30, 1941 is made.

Key words: operation «Typhoon», village Esman, 4th tank division, 121st armored brigade, tanks.

31.03.2016 р.

УДК 37(09)(477.51)«1943/1944»

A.M. Боровик

П.В. ВЛАДИМИРСЬКИЙ – ТИМЧАСОВИЙ КЕРІВНИК ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1943–1944 РР)

Стаття присвячується маловідомим сторінкам історії Чернігівського учительського інституту періоду визволення міста від німецької окупації. Мова йде про тимчасове управління навчальним закладом П.В. Владимирським.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, П.В. Владимирський, проблеми з відбудови приміщення, формування контингенту студентів, проведення обліку викладачів.

На долю Павла Володимировича Владимирського випав не дуже тривалий за часом період виконання обов'язків директора Чернігівського учительського інституту. Його управління навчальним закладом та педагогічна діяльність не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Чернігів було звільнено від нацистських окупантів 21 вересня 1943 р. Місто було майже повністю зруйновано. Усі державні, громадські й освітні установи лежали в руїнах.

За таких складних умов доводилося відроджувати Чернігівський державний учительський інститут. 15 жовтня 1943 р. Народний Комісаріат освіти УРСР видав розпорядження Чернігівському обласному відділу народної освіти провести організаційну роботу з відновлення діяльності інституту. Згідно з ним, обласний відділ освіти доручив колишньому викладачеві інституту П.В. Владимирському з 24 жовтня 1943 р. тимчасово виконувати обов'язки директора учительського інституту та проводити необхідні заходи з відновлення його роботи [1, арк. 23].

Павло Володимирович Владимирський народився 1906 р. у м. Варшаві. Батько працював у Варшавському державному банку бухгалтером. З початком Першої світової війни сім'я була евакуйована до Чернігова, а з 1915 р. стала тут проживати постійно.

У 1924 р. майбутній педагог закінчив середню школу, а 1926 р. – професійно-технічну школу. Цього ж року він вступив до Чернігівського інституту народної освіти на соціально-економічне відділення, яке закінчив 1930 р. На цей час припадає закінчення вищих заочних курсів з літературознавства в Москві.

З 1930 р. по 1932 р. П.В. Владимирський викладав російську мову і літературу в Чернігівському педагогічному технікумі, після чого перейшов працювати до м. Городні завідувачем відділу кадрів шостої експлуатаційної дільниці Південно-Західної залізниці й за сумісництвом учителем російської мови та літератури СШ № 1 м. Городні. Після ліквідації

шостої експлуатаційної ділянки він перейшов на постійну роботу до Городнянської СШ № 1 і працював там до 1939 р.

З 1939 р. Павло Володимирович працював за сумісництвом у Чернігівському педагогічному інституті, викладав російську мову і літературу на заочному відділенні, з 1937 р. був постійним лектором у лекційному бюро Чернігівської області, а 1939 р. перейшов на постійну роботу до Чернігівського педінституту на посаду старшого викладача російської літератури XIX–XX ст. і працював тут до початку війни.

У зв'язку з хворобою П.В. Владимирський не зміг евакуюватися і залишився на окупованій території. З початком окупації він не працював, а потім з прийняттям закону про особисту трудову участь поступив на роботу до міської біржі праці на посаду регістратора картотеки, де вів облік безробітних та реєстрацію вступу і звільнення працівників.

З перших днів звільнення м. Чернігова педагог працював на відновленні Чернігівського інституту. До 20 травня 1944 р. він виконував обов'язки директора інституту, а потім продовжував працювати в ньому до 10 грудня 1948 р. старшим викладачем російської літератури [1, арк. 3–4]. Був безпартійним.

За короткий термін перебування на посаді новопризначений виконувач обов'язків директора П.В. Владимирський вирішував організаційні та господарські питання. Так наказом № 1 від 20 листопада 1943 р. була зарахована на посаду секретаря педінституту В.В. Гаськевич, 15 січня 1944 р. призначена на тимчасову роботу бібліотекаря інституту М.О. Пашина, яка за два з половиною місяці провела значну роботу по збиранню й систематизації вцілілих книжок бібліотеки інституту. У квітні були призначені на посади завгосп і вартовий [2, арк. 1–1зв.].

Спочатку інститут розмістився в маленькому будиночку колишнього складського інститутського приміщення, що зберігся серед руїн. Співробітники власними силами реставрували столи, парти, вставляли вікна й двері, ремонтували будівлі. У листопаді 1944 р. заклад отримав приміщення колишньої школи глухонімих [3, с. 39]. Виконувач обов'язків директора за короткий час з невеликим контингентом працівників зміг зібрати залишки майна, і його було взято на облік.

Деяке світло на післявоєнний етап відродження інституту проливає доповідна записка П.В. Владимирського від 22 січня 1944 р. до шкільного відділу Чернігівського обкому КП(б)У. У ній йдеться про прийняття спільної постанови облвиконкому та обкому КП(б)У від 23 листопада 1943 р., де вказувалось, що з 1 грудня 1943 р. Чернігівський педагогічний інститут мав поновити свою роботу. Проте у визначений термін це зробити не вдалося. Лише наприкінці грудня облвиконком дав розпо-

рядження обласному будівельному тресту негайно розпочати ремонтні роботи у виділеному для закладу приміщенні колишньої школи глухонімих по вул. 1 Травня, 32. Але, обмежившись складанням кошторису, справа не зрушила з місця аж до кінця січня 1944 р. Будівельний трест пояснював відмову в початку ремонтних робіт відсутністю 150 м² скла для вікон, яке не могли знайти ані міськвиконком, ані будівельні організації [4, арк. 86].

Не вирішивши проблему з підготовкою навчального інвентаря, П.В. Владимирський домігся прийняття спеціальної постанови міськвиконкому, якою поновувалося меблевій фабриці виготовити столи, стільці, табуретки для потреб інституту. Фабрика відмовилася виконувати замовлення, пояснюючи це відсутністю кваліфікованої робочої сили. Ось тому двохмісячна робота керівника інституту по підготовці виділеного приміщення до початку занять не дала бажаних результатів.

Проте деякі позитивні зрушення в роботі закладу все ж таки відбулися. Була проведена перереєстрація студентів, які навчалися у довоєнний час, 77 осіб записалися на продовження навчання. Після оголошення у кінці листопада 1943 р. прийому студентів на перший курс історичного, мовно-літературного та математичного факультетів надійшло 285 заяв, з яких на історичний факультет припадало 100, на мовно-літературний – 110, на математичний факультет – решта. 70 % заяв надійшло з районів Чернігівщини, інші – від міського населення. Також було взято на облік 18 викладачів, 2 лаборанти, 1-го бібліотекаря й 1-го лікаря. Переважна більшість викладачів могли б забезпечувати навчальний процес на мовно-літературному факультеті [4, арк. 86 зв.].

Виконувач обов'язків директора розумів, що відродження інституту йде дуже повільними темпами внаслідок відсутності умов для початку навчального процесу. Він давав свої поради представникам міської влади щодо першочергових заходів у пошук ремонтних робіт і при цьому вказував, що за весь час роботи в інституті з листопада 1943 р. він не отримував заробітної платні.

Офіційно діяльність Чернігівського державного учительського інституту як навчального закладу була поновлена з 23 квітня 1944 р. Постановою Ради Міністрів УРСР № 407 від 22 квітня 1944 р. він розпочав свою роботу як дворічний учительський інститут у складі двох факультетів – історичного й мовно-літературного з двома відділами: української мови і літератури та російської мови і літератури, із стаціонарним і заочним відділеннями. Термін навчання на заочному відділенні становив три роки. Інститут мав готувати вчителів історії, мови й літератури (української та російської) для 5–7 класів неповної середньої школи [3, с. 39].

Павло Володимирович виконував обов'язки директора інституту до 20 травня 1944 р., а потім

до грудня 1948 р. працював на посаді викладача. 1947 р. він склав іспити кандидатського мінімуму й став працювати над дисертаційною темою «Роман Терпигорева «Оскудение» и вопрос о школе Салтыкова-Щедрина в русской литературе» під керівництвом академіка Білецького.

Про подальшу долю П.В. Владимирського ми дізнаємося із характеристики від 3 червня 1949 р., підписаної директором Чернігівського учительського інституту М. Підпригоршук. У ній вказано, що П. Владимирського у грудні 1948 р. звільнено з роботи через те, що він скомпроментував себе під час німецької окупації [1, арк. 7], адже тоді йому довелося працювати на біржі праці, а саме це радянські органи влади вважали фактом співробітництва з ворогом. Власне через це після звільнення з роботи Павлу Володимировичу довелося навіть виїхати з м. Чернігова.

Отже, майже сім місяців П.В. Владимирський виконував обов'язки керівника навчального закладу. Проте в умовах розрухи, яка була в країні, йому не вдалося домовитися із керівництвом міста і області про створення мінімальних умов для початку навчально-виховної діяльності інституту. Основну роботу щодо відродження життєдіяльності навчального закладу провів Л.Є. Леоновський, призначений директором Чернігівського учительського інституту наказом Наркомосу УРСР від 20 травня 1944 р. за № 654.

Посилання

1. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (далі – Архів ЧНПУ), ф. Р-608, оп. 1–О, спр. 15, 37 арк.
2. Архів ЧНПУ, ф. Р. – 608, оп. 2, спр. 1, 9 арк.
3. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1966. – 100 с.
4. Архів ЧНПУ, ф. П. – 470, оп. 5, спр. 647, 92 арк.

Боровик А.Н. П.В. Владимирский – временный руководитель Черниговского учительского института (1943–1944 гг.)

Статья посвящена малоизвестным страницам истории Черниговского учительского института периода освобождения города от немецкой оккупации. Речь идет о временном управлении учебным заведением П.В. Владимирским.

Ключевые слова: Черниговский учительский институт, П.В. Владимирский, проблемы ремонта здания, формирование контингента студентов, проведение учета преподавателей.

Borovyk. A.M. P.V. Vladymyrs'kyi – temporary manager of Chernihiv teachers' institute (1943–1944 years)

The article deals with little-known pages of history of Chernihiv teachers' institute in a period of deliverance the city from German occupation. It was a time of P.V. Vladymyrs'kyi' temporary managing of institute.

Key words: Chernihiv teachers' institute, P.V. Vladymyrs'kyi, problems with reconstruction of classroom, forming of student's contingent, carrying out accounting of teachers.

26.02.2016 р.

УДК 37(09)(477.51)«1954/1998»

М.А. Боровик

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ (1954–1998 РР.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті мова йде про джерелознавчу базу дослідження проблем життєдіяльності Чернігівського державного педагогічного інституту за час його існування.

Ключові слова: Чернігівський державний педагогічний інститут, основні групи джерел, джерела актового характеру, діловодна документація, матеріали періодичної преси, наукові видання викладачів.

Вивчення історії навчальних закладів України нині набуває все більшої актуальності, адже це дає можливість ознайомитись із маловідомими сторінками їх діяльності. У вітчизняній історіографії вивченням різних етапів в історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка займається професор А. Боровик, який підготував серію публікацій з сторічної історії вишу [1]. О. Пригорницька зосередила увагу на історії Чернігівського інституту народної освіти [2]. Автором цієї статті було опубліковано ряд статей, присвячених життєдіяльності Чернігівського педагогічного інституту [3]. Проте джерелознавчі аспекти вказаної проблеми потребують вивчення і узагальнення. Тому метою даної статті є систематизація джерел і документів із зазначеної проблеми, що дасть змогу як науковцям, так і широкому колу читачів орієнтуватись у них.

Упродовж трьох років нами було проведено значну роботу по збору і систематизації документів з історії Чернігівського педагогічного інституту, який діяв з 1954 до 1998 рр. Обрана тема дослідження знаходиться на межі кількох дисциплін: історії України, педагогіки, менеджменту освіти. Саме ця причина виявляє певну складність для її вивчення та визначає специфічність джерельної бази. Тому багатоплановий характер питань потребував залучення й критичного використання широкого кола різноманітних джерел, як опублікованих, так і неопублікованих.

За своїм походженням, змістом та науковою цінністю документи і матеріали, використані у ході підготовки наукового дослідження, можна умовно поділити на кілька груп: документи актового характеру, діловодна документація, матеріали періодичних видань, наукові публікації викладачів інституту.

До першої групи слід віднести джерела актового характеру. До них належать Закони, партійні та урядові постанови і рішення, які друкувались в періодичній пресі та окремих збірниках [4]. Саме вони дали змогу вивчати шляхи формування право-

вого поля й законодавчої основи діяльності навчальних закладів вищої педагогічної освіти. Враховуючи першочергову роль цих нормативних актів в галузі освіти, варто зазначити, що ці видання склали одну із важливих частин джерельної бази дослідження.

До другої групи входить діловодна документація, яка здебільшого зберігається у державних архівах України. Особливу цінність мають матеріали 5 фондів, 4 архівів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Чернігівської області, Галузевого архіву Міністерства освіти України та архіву Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка). Їх основу склали документи офіційно-ділового й особистого характеру, що містять значну кількість статистичних матеріалів.

Частина архівних матеріалів, що використана у роботі, взята з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. Вагомий фактологічний матеріал було використано з документів, що зберігаються у фонді 166 «Народний комісаріат освіти УРСР», опису 15 з тому 2 (1953–1959 рр.) і до тому 8 (1981–1988 рр.) та описів 7 (1988–1992 рр.). Вони містять різнопланову інформацію статистичної звітності Міністерства освіти, річних звітів про роботу навчальних закладів, їх науково-дослідницьку роботу і багато іншого.

Усі документи, незалежно від свого походження, дають уявлення про різні сторони діяльності Чернігівського педагогічного інституту, але за змістом їх можна поділити на документально-організаційні матеріали та документи, які характеризують навчальний процес та наукову діяльність. До першої підгрупи відносяться постанови, розпорядження, накази, протоколи комісій, звіти й повідомлення керівництва інституту, навчальні плани, програми та пояснювальні записки до них. Ці документи дають можливість довідатись про основні напрямки та результати роботи як інституту в цілому, так і окремих факультетів, про склад викладачів кафедр та навчальних дисциплін, які викладались студентам.

До другої підгрупи документів належать матеріали, що характеризують навчальний процес та наукову діяльність викладачів інституту. Це протоколи засідання ради інституту, факультетів, кафедр та звіти про їх роботу, у яких знаходимо багато даних про плани та результати діяльності різних структурних підрозділів навчального закладу.

У цілому значення джерел, віднайдених у фондах ЦДАВО України, зводяться до того, що вони дозволяють проаналізувати загальноукраїнські та регіональні процеси та із загальної маси проблем розпізнати й виділити на перший план ключові, що впливали на розвиток вищої педагогічної освіти в Україні.

Значний пласт архівного матеріалу виявлено у

фондах Державного архіву Чернігівської області, де головним об'єктом уваги стали документи фондів Р–608 (Чернігівський державний педагогічний інститут). У його справах знаходяться дані про організаційну діяльність керівництва вищою педагогічною освітою, кадрові питання, статистичні матеріали. Окремі документи цього фонду дублюють інформацію, отриману в ЦДАВО України. Дослідження великої кількості справ також допомогли з'ясувати структури факультетів та штати кафедр, отримати матеріали про чисельність студентів, дізнатись про особливості організації навчально-виховного процесу та здійснення внутрішнього й зовнішнього контролю за роботою адміністрації і викладачів навчального закладу. Цінність цих справ посилюється тим, що значна частина архівного матеріалу вперше вводиться до наукового обігу.

Важливу роль для вивчення взаємин влади з педагогічним інститутом та оцінкою його роботи мали документи фонду П–470 (Чернігівський обласний комітет КП України). Джерелом цінної інформації є документи про роботу партійного комітету інституту, звіти про навчально-виховну роботу, довідки про перевірку роботи інституту, а також протоколи засідання бюро обкому КПУ з розгляду персональних справ керівників навчального закладу та окремих комуністів-викладачів.

Серед знайдених документів цього фонду особливе значення для дослідження мають довідки, доповідні записки, звіти про стан викладання навчальних предметів, про рівень знань студентів, а також дані, які стосуються проблем педагогічної освіти. Більшість матеріалів цих справ вперше вводиться до наукового обігу і значно розширює уявлення про радянську систему підготовки учительських кадрів.

Найважливіша група вивчених джерел, що містять об'єктивні дані з історії навчального закладу, зберігаються у архіві Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Зібраний матеріал дав можливість проаналізувати регіональну практику розвитку вищої педагогічної освіти. Головним і особливо цінним для розкриття обраної теми є фонд Р–608. За своїм походженням і змістом матеріали фонду умовно поділяються на документи офіційно-ділового та персонального характеру. До першої підгрупи віднесені протоколи засідань ради інституту, навчальні плани факультетів і програми вивчення окремих дисциплін, плани і звіти про виконану роботу факультетів і кафедр, листування з державними і науковими установами тощо. До другої підгрупи входять штатні розписи, списки студентів, особові справи керівників і викладачів інституту. Матеріали цього фонду дали можливість показати особливості організації навчально-виховного процесу та науково-дослідницької роботи.

Цінним джерелом є особові справи професорсько-викладацького складу інституту. У них подані життєписи викладачів, їх заяви, наукові відрядження, зміни посад. Вивчення особових справ дало можливість реконструювати біографічні сторінки педагогів, громадську активність, простежити службові переміщення, виявити їх наукові здобутки.

Серед великої кількості особових справ вартісними для розкриття даної теми є документи тих викладачів, які одночасно займали керівні посади: В.М. Костарчука та О.Ф. Явоненка. Більшість матеріалів цих справ вперше вводиться до наукового обігу. Вони дають змогу хронологічно відтворити періоди керівництва кожного з посадовців, визначити їх внесок в організацію та діяльність навчального закладу. Ретельне вивчення особистих анкет професорсько-викладацького складу, статистичних даних студентів, матеріалів навчально-методичної роботи стало джерельною базою дисертаційного дослідження, сприяло вивченню всіх основних аспектів становлення та розвитку вищої педагогічної школи в м. Чернігові.

Третю групу джерел становлять матеріали періодичної преси, які поряд з іншими джерелами надали фактичний матеріал для вивчення історії ЧПІ. Здебільшого такі матеріали публікувались у обласних виданнях «Деснянська правда», «Комсомольський гарт», а з 1991 р. ця газета носить назву «Гарт». Публікації на сторінках газет в основному були написані викладачами навчального закладу, мали інформаційно-популярний і звітний характер та містили у собі конкретний фактичний матеріал про навчально-виховний процес, наукову роботу, життя студентів. Вони віддзеркалюють атмосферу суспільного життя, дають уявлення про умови, в яких відбувалось становлення та розвиток вищої педагогічної школи в м. Чернігові. Очевидним є те, що автори цих статей намагалися донести свою інформацію, роздуми до більш широкого кола читачів. Разом із тим специфікою радянської преси було те, що в ній дозвано подавалась критична інформація, а різних точок зору на розвиток педагогічної освіти не було.

Особливу четверту групу джерел складають наукові видання, в яких опубліковані праці представників професорсько-викладацького складу педагогічного інституту. Ці публікації дають змогу з'ясувати та оцінити розвиток напрямків їх наукових інтересів. Велика кількість робіт чернігівських науковців вийшла у світ на сторінках всесоюзних і республіканських наукових видань.

Внаслідок тривалої пошукової роботи виявлено достатній за обсягом і достовірний за змістом масив архівних документів, який використовувався в комплексі з опублікованими матеріалами. В цілому залучений масив документів і матеріалів дає можливість

реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

Весь комплекс вивчених матеріалів дав змогу хронологічно відтворити процес організації та діяльності Чернігівського педагогічного інституту, його навчальних підрозділів, створення навчально-матеріальної бази інституту, формування викладацького складу та контингенту студентів, організацію навчально-методичної і наукової роботи.

Отже, історичні джерела, на які спирається автор, включає в себе усі можливі напрямки отримання інформації і дає змогу робити системний аналіз та узагальнення з досліджуваної проблеми. Аналіз вивчених джерел свідчить, що вони є цілком достовірними і достатніми для розкриття проблеми.

Посилання

1. Боровик А.М. Вирішення організаційних проблем становлення Чернігівського учительського інституту (1916–1919 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання». – Чернігів: Ред.-вид. відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. – С. 5–13; Реабілітований історією: Василенко Григорій Андрійович – директор Чернігівського учительського інституту (1935–1937 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Треті Фльорівські читання». – Чернігів: Ред.-вид. відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013. – С. 5–8; Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва С.І. Воробйова // Сіверянський літопис, 2014. – № 6. – С. 356–363 та ін.
2. Пригорницька О.Ю. Соціальний і національний склад студентів Чернігівського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Треті Фльорівські читання». – Чернігів: Ред.-вид. відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013. – С. 61–63.
3. Боровик М.А. Формування навчально-матеріальної бази Чернігівського педагогічного інституту (1954–1998 рр.) // Гілея: науковий вісник. – Вип. 84(№ 5). – 2014. – С. 113–117; Формування викладацького складу та контингенту студентів Чернігівського педагогічного інституту (1954–1982 рр.) // Сіверянський літопис, 2014. – № 5. – С. 383–389 та ін.
4. Народное образование в СССР: Сборник документов 1917–1973 гг. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.; Основные документы про школу. Збірник документів (Упор. С.С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1982. – 399 с.; Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / За ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – 767 с.

Боровик Н.А. Черниговский государственный педагогический институт (1954–1998 гг.): источниковедческий аспект

В статье речь идёт об источниковедческом аспекте исследования проблем жизнедеятельности Черниговского государственного педагогического института за время его существования.

Ключевые слова: Черниговский государственный педагогический институт, основные группы источников, источники актов характера, деловодческая документация, материалы периодической прессы, научные издания преподавателей.

Borovyk M.A. Chernihiv State Teachers-Training institute (1954–1998 years): source studies' aspect

The article deals with source base of researching problems of Chernihiv State Teachers-Training institute's life-sustaining activity during its existence time.

Key words: Chernihiv State Teachers-Training institute, main groups of sources, act sources, clerical work documentation, contents of the periodic press, scientific publications of lecturers.

26.02.2016 p.

УДК 94(477.51):329.361(299.2)«1953/1964».

Є.М. Страшко
А.О. Донець**РЕАЛІЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
ТА «ВИХОВАННЯ АТЕЇСТІВ»
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ
НІЖИНЦІВ 1953–1964 РР.**

Стаття присвячена аналізу особливостей проведення антирелігійної пропаганди у м. Ніжині в роки десталінізації. Розкрито форми, методи та засоби її реалізації. Зроблено спробу висвітлити емоційні реакції містян на організовану партійною номенклатурою акцію.

Ключові слова: історія повсякденності, історичний контекст, побудова комунізму, антирелігійна пропаганда, настрої та реакції містян.

Початком постмодерністського періоду у розвитку історичної науки стала середина ХХ ст. Глибокі внутрішні трансформації в історичній науці у цей час зумовили пошук нових теоретико-методологічних засад її вивчення, результатом якого стало розуміння необхідності поставити звичайну людину у центр історичного пізнання. Ці обставини й зумовили появу нової галузі в історичній науці як історія повсякденності, котра й до нашого часу є одним із провідних і перспективних напрямів досліджень. Її основне завдання полягає у вивченні життя людей в його буденних проявах, дослідженні минулого через історію соціальних практик. Оскільки пересічна людина не може існувати відокремлено від соціуму, постільки історія повсякденності передбачає висвітлення історичного процесу на основі аналізу її взаємин з такими інституціями, як влада та суспільство. Безперечно, виокремлення сфери повсякденності дає змогу вченим-історикам долучити до наукового аналізу різні сторони життєдіяльності людини, а саме побут, працю, відпочинок, дозвілля та ін. Знаменно, що у предметному фокусі вказаного напрямку історичних досліджень перебувають настрої, емоції людини, її особисті переживання з приводу тих чи інших сторін життя у певному періоді історичного розвитку.

Історія повсякденності як окремий напрям наукових розвідок сформувалася в західноєвропейській історіографії у 50-х рр. ХХ ст. Значною мірою, своєю появою вона завдячує французькій школі «Анналів», представники якої М. Блок і Л. Февр акцентували увагу на вивченні не лише політичної, економічної чи військової історії, а й на з'ясуванні мотивів дій та вчинків пересічних людей. Власне, введення до наукового вжитку терміну «повсякденність» пов'язане з ім'ям одного з фундаторів вказаної школи Ф. Броделя.

У самостійний напрям історичних досліджень історія повсякденності виокремилася лише в 70–80-х рр. ХХ ст. у Німеччині. Його провідним теоретиком став німецький професор А. Людтке, який акцен-

тував увагу на тому, що при вивченні повсякденного життя важливим є «...детальний історичний опис забезпечених та бідних, нагодованих і голодних, а також їх душевних переживань, згадок про минуле, любові і ненависті, надій на щасливе майбутнє» [9, с. 12]. У 80-х рр. ХХ ст. трактування вказаного напрямку досліджень, як синоніму мікроісторії, було втілено у наукових доробках італійських дослідників К. Гінзбурга та Дж. Леві.

Сучасний етап розвитку історичної науки у західній історіографії представлений ґрунтовними дослідженнями проблеми нової історії та її методологічних течій, зокрема історії знизу (Джим Шарп), жіночої історії (Джоан В. Скотт), заморської історії (Генк Весселінг), усної історії (Гвін Принс), візуальної історії (Айвен Гаскелл) [11] тощо.

Деякі аспекти історії повсякденності, уніфіковані у формальний термін «радянський спосіб життя», були представлені у радянській історіографії вивченням лише господарського життя й побуту. Натепер актуальними є дослідження російських науковців А. Ільєсової, В. Лелеко, І. Орлова, Н. Пушкарьової та інших.

Із здобуттям незалежності України у 90-ті рр. ХХ ст. розпочалися активні розвідки вітчизняних вчених-істориків із вказаної проблематики. Дослідженню методологічного підґрунтя повсякденності присвятили свої праці такі вчені, як І. Карівець [7], О. Коляструк [8], О. Удод [15] та інші. Доцільно виокремити групу українських вчених, які досліджують практики подієвої історії повсякдення – В. Баран [5], В. Войналович [6], В. Даниленко [5], О. Тевікова [14] та ін.

Смерть Й.В. Сталіна 5 березня 1953 р. поклала початок новому періоду історії радянської держави, який у науковій літературі отримав назву «десталінізації» чи «лібералізації». Зайняття посади Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущовим зумовило певні зміни у житті населення й країни, що полягали в частковому послабленні тиску держави на всі сфери життя суспільства. Як зазначають сучасні науковці, 1953–1964 рр. у житті радянського суспільства ознаменувалися звільненням від найбільш реакційних рис тоталітарного режиму, відмовою від культу вождя, призупиненням масового терору й потужного репресивного апарату [6; 14]. У контексті загальних проблем історичного розвитку радянської країни 1953–1964 рр., ми переконані, що дослідження повсякденного життя містян Ніжина дасть змогу з'ясувати як спільні ознаки, так й відмінні особливості суспільно-політичного буття міста і регіону.

Мета дослідження полягає в історичному моделюванні повсякденного життя населення Ніжина в 1953–1964 рр. з точки зору психологічного стану містян під впливом антирелігійної пропаганди. Для реалізації поставлених цілей необхідно з'ясувати періодизацію, сутність і форми антицерковної

кампанії 1953–1964 рр. та розкрити ставлення ніжинців до організованої антирелігійної пропаганди крізь призму їхнього особистісного сприйняття.

Середина 50-х рр. ХХ ст. ознаменувалася продовженням реалізації курсу партії на побудову соціалістичного суспільства. Головною перепоною на шляху до поставленої мети вважалася релігія, що визначалася як пережиток капіталізму, тобто «засіб приборкання трудящих, що освячував рабство, кріпацтво та капіталістичну каторгу» [16]. Тому, зайнявши посаду Першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов розгорнув масштабну антирелігійну кампанію, використовуючи різні форми та методи її реалізації, зокрема, проведення масових лекцій на науково-атеїстичну проблематику, тематичних вечорів запитань і відповідей, пересувних клубів атеїста та індивідуальних бесід, що є показовим у контексті нашого дослідження.

Доробки сучасних науковців, зокрема, В. Байди-ча, В. Войналовича, О. Тевікової дозволяють скласти наступну періодизацію здійснення антирелігійної кампанії. Перший етап, який припадає на 1953–1958 рр., характеризується, з одного боку, послабленням тиску держави на церкву, а з іншого, насадженням атеїстичних догм серед населення за допомогою ідеологічно заангажованої преси, видання творів літератури, що «викривали буржуазну ідеологію» [16], проведення лекцій на науково-атеїстичну тематику тощо. 1958–1961 рр., що корелюють другий етап кампанії, в історіографії визначаються як роки більш радикальних заходів з боку правлячої партії, котра поряд із вже традиційними методами роботи з населенням запровадила масове закриття церков і молитовних будинків. Третій етап, а саме 1962–1964 рр., ознаменувався зняттям із реєстрації релігійних громад церкви й, відповідно, знищенням пам'яток культового призначення.

Органами контролю за сферою духовного життя населення, основне завдання яких полягало у нагляді за «неухильним дотриманням свободи совісті» [16], де-юре були Рада у справах Руської православної церкви (далі – РСРПЦ), яка була утворена 14 вересня 1943 р. і відала православними інституціями, та Рада у справах релігійних культів (далі – РСРК), що була утворена 19 травня 1944 р. і займалася проблемами інших релігійних конфесій. Проте, де-факто, духовне життя населення перебувало під контролем партійних органів, своєрідними підрозділами яких виступали апарати РСРПЦ та РСР [6, с. 15]. На місцях ці функції на початковому етапі антицерковної кампанії покладалися на місцеві комітети КПУ та товариства для поширення політичних і наукових знань. Пізніше контроль за духовним життям населення здійснювали новостворені науково-атеїстичні секції при виконавчих комітетах та комісії з питань реалізації законодавства про культу. Натомість, очікувані результати та реальні підсумки антирелігійної кампанії 1953–

1964 рр. можемо з'ясувати за допомогою аналізу підзаконних нормативно-правових актів ЦК КПРС, що регламентували принципи діяльності релігійних організацій, майновий і правовий статус духовенства, регулювали трудові відносини у релігійних організаціях тощо.

Оскільки церковна інституція заважала «побудові комунізму», постільки компартійно-радянська верхівка на чолі з М.С. Хрущовим вирішила організувати тотальний наступ на релігійні почуття віруючих усіх конфесій. Першочерговим завданням для успішної реалізації кампанії передбачалося викорінення релігійних уподобань у віруючого населення. Так, 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», у якій визначалися завдання, шляхи та методи її посилення. Зокрема, у постанові містилися вимоги щодо збільшення обсягів випуску творів класиків на атеїстичні теми і пропаганда основоположних комуністичних догматів у пресі. Наприклад, у газеті «Радянський Ніжин» вийшла стаття під назвою «Релігійні забобони та їх шкода», що містила рецензію на «потрібний, корисний посібник» П. Павьолкіна під однойменною назвою [13]. Автор, спираючись на вчення К. Маркса та В. Леніна, стверджував, що релігія – це фантастичне, перекручене віддзеркалення реальної дійсності у свідомості населення. Навівши приклади діяльності релігійних організацій, які іменувалися «християнами-соціалістами» у таких країнах, як Франція, Італія, Австрія, він зробив висновок, що релігія – це експлуататорський засіб приборкання трудящих, а населення вказаних країн є релігійно одурманеним [13]. Як бачимо, автори подібних заміток брали на себе функції своєрідних оракулів при тлумаченні духовних догматів містянам.

Ще одним способом реалізації антирелігійної кампанії у перший її період стало проведення лекцій науково-атеїстичної тематики серед трудящих, що мали бути підпорядковані завданням побудови комунізму та бути «ідейно направленими, мати бойовий наступаючий характер» [10]. Для здійснення вказаних вимог у Ніжині була організована лекторська група міськкому партії, яка складалася з 45 осіб (керівник – А.С. Гольдфельд) та міського відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань. За 1954 р. було проведено 427 лекцій, особливо популярні з яких мали наступні теми: «Сектанство і його реакційна суть» (В.С. Шоходько), «Марксизм-ленінізм про релігію і шляхи її подолання» (Л.М. Бакуліна), «Наука і релігія про будову Всесвіту» (А.С. Гольдфельд), «Релігія – пережиток буржуазного світогляду» (Пермяков) тощо [10]. Як бачимо, тиск на свідомість містян здійснювався і з боку місцевої партійної влади.

Також важливим засобом пропаганди була поява радянської обрядовості. У той час партійна верхівка

намагалася розвінчати уявлення про такі релігійні свята, як Різдво й Пасха, вбачаючи їх виникнення результатом «уявного безсилля людини в боротьбі зі стихійними силами оточуючого світу» [12]. На сторінках преси почали з'являтися свідчення, що Ісус Христос є вигаданою особою, а його образ перейнято із давньоперсидського культу бога Сонця – Мітри. Натомість були здійснені спроби запровадження у побут населення таких свят, як свято Врожаю, Пісні, Серпа і Молота, Праці, в основі яких, за тлумаченням офіційної радянської доктрини, «лежить не міф, а дійсні історичні події» [12]. Альтернативою традиційним церковним звичаям і ритуалам, що здійснювалися лише за участю священників, стало запровадження урочистих реєстрацій новонароджених, радянських весіль, громадських поховань тощо.

Про неспроможність швидкого насадження «наукового атеїзму» серед містян свідчить прийнята у 1956 р. постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її покращення серед населення», положення якої визначали збільшення обсягів видавництва літератури антирелігійного спрямування. Тому, з 1957 р. починають виходити журнали «Наука и религия», «Людина і світ», збільшуються тиражі атеїстичних праць О. Ярославського «О религии», В. Антоненка «Походження і реакційна суть релігії», М. Персица «Отделение церкви от государства и школы от церкви» тощо [6, с. 13].

Однак, слід зауважити, що в другій половині 1950-х рр. спостерігалася тенденція до збільшення кількості студентів духовних навчальних закладів в УРСР. Так, у 1955 р. студентами академій та семінарій стали 342 особи, а у 1956 р. – 384. Відбувалося також зростання чисельності духовенства: 1956 р. нараховувалося 6030 зареєстрованих священників і дияконів, а 1957 р. – 6072. За період 1955–1957 рр. кількість священнослужителів у СРСР збільшилася з 11 912 до 11 993 осіб [14].

Постанова ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» 1958 р. засвідчила зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Компартією-радянське керівництво вимагало покращити якість та збільшити обсяги лекційної пропаганди, тематичних вечорів з науково-атеїстичної тематики тощо. Однак, поряд із вже використовуваними методами, зазначалося про обмеження самостійності церковних інституцій та закриття церков, що мали бути незадовільний стан відповідно до рішень організованої технічної комісії [6, с. 4]. Наслідками такої кампанії стало масове закриття храмів на території УРСР: від 64 у 1958 р. до 526 у 1963 р. Останній період антицерковної кампанії ознаменувався знищенням пам'яток культового призначення, адже М.С. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставрацію пам'яток архітектури марнотратством. Тому, протягом 1962–1964 рр. з обліку було знято 740

церковно-культурних пам'яток, переважна більшість з яких мала культове походження [6, с. 19].

За даний період зросли й обсяги розгортання антирелігійної пропаганди. Відповідно до загальносоюзних постанов для реалізації завдань партії у громадському відділі культури Ніжинського міськвиконкому була створена науково-атеїстична секція, яку очолив А.С. Гольдфельд. Її основне завдання полягало у веденні «напористої, цілеспрямованої та науково-обґрунтованої боротьби з релігійністю» [2, арк. 12 зв.]. Так, у 1962 р. робітникам підприємств Ніжина були прочитані лекції на такі теми: «Релігія і боротьба за мир», «Мораль комуністична і мораль релігійна», «Про забобони і упередження» тощо. Відповідно до статистичних даних за 10 місяців 1963 р. та 1964 р. кількість проведених лекцій зросла з 36 до 74 відповідно з охопленою кількістю населення з 16320 до 31219 осіб [4, арк. 11]. Існуючі лекції доповнилися наступною тематикою: «Листопадовий пленум ЦК КПРС – найважливіший етап виконання рішень XXII з'їзду партії», «Наука і релігія про будову Всесвіту», «Про мораль релігійного сектанства» та ін. У 1963 р. було організовано тематичні вечори для робітників швейної фабрики та фабрики художніх виробів («Комунізм і релігія про щастя людини» (А.С. Гольдфельд, М.П. Солдатов), консервного заводу («Мораль комуністична і мораль релігійна – непримиренні» (К.Н. Кудінова, М.П. Солдатов), машинобудівного заводу («Про забобони і упередження» (М.В. Жуковська, В.І. Каленок).

Організацією лекцій для сіл району та околиць міста займався пересувний клуб атеїста. У 1964 р. лекціями його членів «Релігійне сектанство та його ідеологія», «О происхождении жизни на Земле» тощо було охоплено 12000 осіб [4, арк. 11]. Ще одним органом, що займався проблемами реалізації антирелігійної кампанії, стала утворена міська комісія з контролю за дотриманням радянського законодавства про культу. Її головне призначення полягало у роз'ясненні нормативних актів, викликанні на засідання комісії порушників їх приписів, виявленні на території міста шептук, пророків, бродячих проповідників та заборона їхньої діяльності, вживання заходів щодо зміни церковного вигляду закритих церков і прибирання на дорогах хрестів [3, арк. 21].

Відповідно до наказу Міністерства культури УРСР від 31 березня 1959 р. «Про недоліки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди і заходи щодо її поліпшення» поширюється практика демонстрації науково-популярних фільмів антирелігійного змісту. Так, у планах з виховної роботи навчальних закладів, кінотеатрів, клубів з'явилися повідомлення про перегляд фільмів «Як людина створила бога», «Чому я не вірю» тощо.

Для проведення індивідуальної роботи серед віруючого населення був залучений пересувний клуб атеїста, члени якого почали брати активну участь у

справах вуличних комітетів. За їхньою ініціативою були організовані конкурси на кращого читача, співака, танцівника, краще виконання творів радянських композиторів і поетів. Результатом такої діяльності у 1964 р. стало нагородження 18 осіб подарунками та розміщення їхніх портретів у міському Будинку культури [4, арк. 11].

Проте зазначені радикальні заходи не змогли повністю викоринити релігійні уподобання містян. У газеті «Радянський Ніжин» у замітці вчителя школи № 7 А. Андрієвського повідомлялося, що у сім'ях, що жили по вул. Чапаєва, 31, Орджонікідзе, 26-б, Франка, 14 виявлено випадки примусу дітей виконувати релігійні обряди та відвідувати церкву [1]. Можемо лише припустити, що такі випадки не були поодинокими й містяни змушені були таємно дотримуватися релігійної обрядовості, здійснювати релігійні ритуали. Показовою можемо назвати також діяльність добровільних спілок пенсіонерів, які надавали допомогу в організації таємних хрещень, вінчань, поховання померлих [14].

Зважаючи на загальнореспубліканські тенденції, можемо стверджувати, що всі завдання, які були поставлені на етапі підготовки до виконання антирелігійної кампанії, у ході її проведення повністю реалізованими не були. Безперечно, взірцевими є кількісні результати, що характеризуються скороченням монастирів в УРСР упродовж 1959–1962 рр. у 4,5 рази – закриттям 701 культової споруди [6, с. 19]. Проте неспроможність остаточно покінчити з релігійністю населення можна підтвердити декількома фактами. По-перше, видання постанов ЦК КРПС, Ради Міністрів СРСР, наказів Міністерства культури УРСР, Компартії України про заходи щодо посилення та поліпшення науково-атеїстичної пропаганди серед населення, створення відповідних органів у місті для виконання завдань кампанії – науково-атеїстичної секції громадського відділу культури, пересувного клубу атеїста, комісії по контролю за дотриманням радянського законодавства про культуру у Ніжині свідчать про наявність недоліків і прорахунків у боротьбі з релігійними переконаннями містян. Збільшення обсягів лекцій, тематичних вечорів запитань і відповідей, переглядів фільмів на атеїстичну тематику виступали засобами ідеологічного тиску на свідомість містян. По-друге, яскравим прикладом вияву суспільного протесту проти організованої кампанії стала поява добровільних спілок пенсіонерів і поширення практики дотримання громадянами «подвійного» здійснення ритуалів [14]. Внаслідок цього кампанія з насадження «войовничого атеїзму» сприяла наростанню соціальних конфліктів серед містян, що породжувалися утворенням своєрідних сегментів у суспільстві – радикально налаштованої частини населення, котра виступала активними провідниками атеїстичних догм, пасивних елементів, які корилися радянській ідеології, та част-

ки людей, котрі зберігали вірність церкві й таємно продовжували здійснювати релігійні ритуали.

Посилання

1. Андрієвський А. Про атеїстичне виховання дітей в сім'ї // Радянський Ніжин. – 1961. – 2 березня.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-5293, оп. 1, спр. 970 «Протоколи засідань-зборів ради міського громадського відділу культури за 1963 р.», арк. 18.
3. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 975 «План роботи науково-атеїстичної секції за 1963 р.», арк. 25.
4. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 1034 «Протоколи засідань Ради громадського відділу культури за 1964 р.», арк. 14.
5. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 30 с. – (Україна крізь віки. – Т. 13).
6. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс: автореф. дис. док. пол. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – 40 с.
7. Карівець І. В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю: монографія / І.В. Карівець. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 256 с.
8. Коляструк О.А. Інтелекція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя / Відповідальний редактор В. М. Даниленко. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
9. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник. – 1998/99.
10. Марценюк С. Зв'язок лекційної пропаганди з життям // Радянський Ніжин. – 1957. – 20 лютого.
11. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка: пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 367 с.
12. Петренко М. Як виникли релігійні свята? // Радянський Ніжин. – 1954. – 22 грудня.
13. Сірик А. Релігійні забобони та їх шкода // Радянський Ніжин. – 1954. – 7 липня.
14. Тевікова О.В. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.) – [Електронний ресурс]. – // Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>.
15. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3. – С. 6–15
16. Федірко В. Посилити науково-атеїстичну пропаганду // Радянський Ніжин. – 1954. – 22 вересня.

Страшко Е.М., Донец А.А. Реалии антирелигиозной политики и «воспитание атеистов» в повседневной жизни нежинцев 1953–1964 гг.

Статья посвящена анализу особенностей проведения антирелигиозной пропаганды в г. Нежине в годы десталинизации. Раскрыты формы, методы и средства ее реализации. Сделана попытка показать эмоциональные реакции горожан на организованную партийной номенклатурой акцию.

Ключевые слова: история повседневности, исторический контекст, построение коммунизма, антирелигиозная пропаганда, настроения и реакции горожан.

Strashko Ye.M., Donets A.O. The reality of antireligious company and training atheists in everyday life nizhyntsyv 1953–1964

The article is devoted to realization of the antireligious company in Nizhyn. The forms, methods and means are reviewed. The emotions of townspeople are investigated.

Key words: everyday life history, the historical context, building of communism, antireligious company, frames of mind and emotions of townspeople.

10.03.2016 р.

**ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА
ОСВІТА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ
МАСОВИХ ПРОФЕСІЙ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ. 1960–1980 РОКИ**

У статті висвітлюється досвід і проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні в 1960–1980 роки. Пропонується підхід до цієї проблеми в умовах реформування системи професійно-технічної освіти як однієї зі складових загальної культури, соціальної активності фахівців.

Ключові слова: професійно-технічне училище, робочі кадри, кваліфікація, матеріально-технічна база, науково-педагогічний працівник, виробництво.

В умовах реформування економіки України є необхідність звернутись до досвіду (позитивного і негативного) підготовки кваліфікованих робітничих кадрів сфери виробництва і послуг радянського періоду 1960–1980-х років, визначити, наскільки, за яких умов і з якими наслідками досвід минулих десятиліть етапу науково-технічної революції (НТР) може стати базою і рушієм соціально-економічних перетворень в країні.

Промислові підприємства України, що екстенсивно розвивались у післявоєнний період, щорічно на 80 % поповнювались робітничими кадрами масових професій, яких готувала професійно-технічна школа. У грудні 1958 р. в Радянському Союзі, куди на правах республіки входила і Україна, було прийнято Закон про зміцнення зв'язку загальноосвітньої школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти. Законом передбачалось, що для молоді, яка йшла працювати на виробництво після закінчення восьмирічної школи, створювались професійно-технічні училища (ПТУ). У 1969 р. в Радянському Союзі було створено систему середньої професійно-технічної освіти [1, с. 237–238; 2].

На початок 1970-х років у республіці діяло 963 ПТУ, де навчалось майже 507 тис. учнів. Вони оволодівали 500 професіями. Учбовий процес тут вели 37 тис. працівників, 12 тис. з яких мали вищу, 14 тис. – середню спеціальну освіту. Лише 163 училища, поряд з наданням спеціальності, могли дати випускнику і середню освіту [3, арк. 67].

Дослідження показали, що виконання змінних завдань у робітників з середньою освітою на 25 % було вище, ніж у тих, хто мав 8 класів і виконував аналогічні операції. Робітники з середньою освітою витрачали на підвищення кваліфікації на один тарифний розряд у 5 разів менше часу, ніж останні [4, с. 38]. Обстеження соціологів, що проводилися на підприємствах промисловості України, показали, що у сфері науково-технічної творчості брали участь 42,2 % робітників високої кваліфікації, 19,2 % – середньої і лише 16% робітників низької

кваліфікації [5]. Робітник, який мав середню освіту, у десять разів більше вносив раціоналізаторських пропозицій, ніж робітник з таким же стажем, але без середньої освіти [6, с. 117].

На початку 1980-х років на підприємствах радіоелектроніки, чорної металургії, хімічної, авіаційної та атомної промисловості понад 50 % робітників провідних професій мусили мати повну середню освіту. У машинобудівній промисловості успішне виконання робочих операцій 80 % спеціальностей мало здійснюватись робітниками з середньою технічною освітою [7, с. 4]. На середину 1980-х років в республіці нараховувалось вже 1043 ПТУ, в яких учні не тільки здобували професію, але і середню освіту [8].

Практика промислово розвинутих країн показала, що число робочих місць, що вимагали некваліфікованої праці, буде зведене до нуля тоді, коли суспільство стане не лише освіченим, але і інформаційним. Тобто, освіта представляє інвестиційну галузь духовного виробництва. Одним із показників освіченості робочої сили держави стала середня кількість років навчання зайнятого населення. Країни з розвинутою ринковою економікою мали високий рівень освіченості зайнятого населення. У 1989 р. у США він складав 13 років, у Японії – 14,5, у Південній Кореї з 1960 р. до 1992 р. цей показник зріс з 6 до 15 років. За даними перепису 1989 р. середня кількість років навчання зайнятого населення України складала 10,5 року: для міського – 11 років, для сільського – 9,4 року [9, с. ; 10, с. 57].

Серед галузей України пріоритетний напрямок в досліджуваній період мали машинобудівний комплекс, верстатобудування, електротехнічна промисловість, мікроелектроніка, обчислювальна техніка і приладобудування, вся інформатика, її індустрія. Досвід розвинутих країн показав, що протягом активної трудової діяльності робітника на виробництві оновлення техніки проходить 8–12 разів. Соціологічні дослідження, які проведені на підприємствах промисловості Львова, засвідчили, що тільки 5 % робітників із загальної кількості здатні включатись в оволодіння новою технікою, 25 % – зі значними труднощами готові були переключитись на неї [11].

Центральною проблемою системи професійно-технічної освіти стала інтенсифікація навчання. Це означало виконання наступних заходів: оновлення матеріально-технічної бази учбових закладів з урахуванням змін, яких вимагала НТР; формування і підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів; підвищення ефективності профорієнтації молоді для навчання виробничим професіям. Найбільш близько вимогам НТР відповідала робота ПТУ міст Києва, Дніпропетровська, Донецька, Харкова. У цих містах підприємства і виробничі об'єднання (ВО) багато в чому сприяли зміцненню

матеріально-технічної бази ПТУ.

ПТУ столиці України мали сприятливі умови для підготовки робітників масових професій відповідно до вимог НТР. Основна увага тут була приділена підготовці фахівців складних професій для галузі приладобудування. Велась поглиблена підготовка складальників мікросхем, монтажників радіоелектронної апаратури, спеціалістів для роботи на верстатах з числовим програмним управлінням (ЧПУ). В усіх училищах міста застосовувалась комп'ютерна техніка. Значну допомогу в оволодінні учнями роботою на ній надавали вчені Інститутів АН України. Учні залучались до науково-технічної творчості. Багато з них мали досвід роботи в товаристві винахідників і раціоналізаторів, власні творчі розробки, були учасниками і демонстрували свої здобутки на виставці досягнень народного господарства СРСР. Щорічно ПТУ Києва направляли на підприємства випускників більш ніж зі 170 спеціальностей [12, арк. 14; 13].

Дещо по іншому вирішувалось питання підготовки робітничого поповнення для Харківського тракторного заводу. Тут, крім базового ПТУ, навчання майбутніх робітників велось в цеху, який був одним з виробничих підрозділів підприємства. В ньому протягом двох років учні навчались професіям слюсаря, столяра, контролера та інших – всього з 14 спеціальностей. Цех підтримував контакти з загальноосвітніми школами району. Зустрічі працівників підприємства з педагогічними кадрами і учнями шкіл давали можливість спільними зусиллями долати психологічні бар'єри на шляху підбору наставників з числа інженерно-технічних працівників. Таким же чином вироблялись і здійснювались заходи економічної і моральної зацікавленості учнів. Молодь під час навчання щорічно виробляла продукції на суму понад 100 тис. карбованців. В цеху було встановлено верстати з ЧПУ, роботизований комплекс, електронно-обчислювальна машина (ЕОМ). Багато випускників шкіл, які пройшли навчання в цеху, щорічно йшли працювати на завод і швидко адаптувались в трудовому колективі. Більш ніж за двадцятип'ятирічний період свого існування цех, створений з метою експерименту, став прикладом і для інших підприємств Харкова [14, арк. 37; 15].

Існували і такі приклади з підготовкою робітників у ПТУ республіки. База навчання в закладах, що готували кадри для підприємств легкої і харчової промисловості, була 20–40-літньої давнини. Кожний четвертий верстат, на якому проходили виробниче навчання учні ПТУ цієї галузі, мав вік понад 25 років, а окремі – більше 50 років [3, арк. 68].

Обмеженість коштів, що виділялись урядом з бюджету, якщо і давала можливість вести будівництво учбових корпусів ПТУ і насичувати обладнанням, то перетворювала їх на довгобуду. У

1970-і роки завдання розвитку учбово-виробничої бази ПТУ у Дніпропетровській області визначались як пріоритетні. Ціною великих зусиль після подолання міжвідомчих бар'єрів вдалось завершити будівництво корпусу для підготовки робітників сучасних професій, потребу в яких майже 10 років вже відчували промислові підприємства області. Поряд з учбовим корпусом в дію увели суспільно-побутовий корпус, гуртожиток, їдальні, будинки для проживання викладачів. Виробничники передали до майстерень училища близько 150 одиниць металорізального обладнання, зварювальних агрегатів, різального інструменту. З підприємств було направлено 125 молодих спеціалістів для викладання учбових дисциплін і ведення практики. Однак цього для нормального учбового процесу було вкрай мало. В цілому в системі ПТУ області не вистачало 40 % обладнання для майстерень, 300 майстрів виробничого навчання. Галузеві міністерства, для підприємств яких зводився комплекс навчального закладу, кошти не виділяли [16, арк. 3].

Відсталість матеріально-технічної бази навчання, відсутність належного рівня навчально-педагогічної роботи об'єктивно вели до неякісної підготовки робітничої зміни. Базове ПТУ Маріупольського машинобудівного ВО щорічно випускало 60 чоловік з кваліфікацією електрика. Потреба в них на виробництві була великою, однак випускники виявились нездатними обслуговувати обладнання, яким оснащено виробництво [17].

Підготовка кваліфікованих робітників складних професій у Білоцерківському ПТУ не могла якісно здійснюватись з причин незадовільного стану учбово-виробничих майстерень, обладнання яких давно застаріло і морально, і фізично, не відповідало санітарним і технічним вимогам. Галузеве міністерство не виділяло необхідних коштів для будівництва нового учбового корпусу і придбання обладнання [18].

Життя вимагало від системи ПТУ якнайшвидше стати на шлях, який би забезпечив підготовку робітників для задоволення потреб інтенсивного виробництва, здатних працювати на автоматизованому і роботизованому обладнанні, але в училищах не оновлювались учбові плани, матеріально-технічна база не мала сучасного обладнання, тобто, не було перспективного погляду на розвиток промисловості. Вже на середину 1980-х років кількість учбових закладів системи професійно-технічної освіти в Україні зросла до 1043. Із загальної кількості лише 37 училищ готували юнаків і дівчат за новітніми професіями та спеціальностями наладчиків і операторів робототехнічних комплексів, верстатів з ЧПУ [19]. Водночас з 430 тис. випускників ПТУ, тільки 2 % володіли новими, найбільш перспективними спеціальностями [8].

У значній частині системи ПТУ, як вже згаду-

валось, не було достатньої кількості підготовлених педагогічних працівників. У 1987 р. Український заочний політехнічний інститут став першим учбовим закладом, який почав готувати інженерів-майстрів виробничого навчання для системи професійно-технічної освіти. Вони були здатні навчати наладчиків та операторів по обслуговуванню робототехніки, гнучких автоматизованих систем і комплексів [20].

Дослідження, що проведені на машинобудівних підприємствах Києва, Миколаєва, Херсона, Севастополя, показали, що випускники ПТУ тільки через півтора року адаптувалися у виробничому колективі і починали виконувати норми як ідосвідчені робітники з тим же розрядом. Для вказаних міст і розташованих в них підприємств і училищ незнайомий був досвід ПТУ республіки, де успішно долався бар'єр важкої адаптації ще під час навчання майбутнього робітника. Зокрема, в Одеському ПТУ № 8, Чорноморському суднобудівному заводі з цією метою були обладнані кінозали (кінокласи), що мали у своєму арсеналі спеціальну апаратну та іншу техніку. Їх застосування в учбовому процесі сприяло виконанню встановлених норм молодими робітниками на підприємстві у 1,5–2 рази швидше, ніж за традиційними методами навчання [21].

Соціальна активність молодих робітників, що прийшли на виробництво після набуття спеціальності у ПТУ, знижувалась і з інших причин. Серйозним гальмом в досягненні високої продуктивності праці стала явна і скрита незадоволеність обраною професією. Соціологічні дослідження, які проведені на промислових підприємствах України, показали, що від 20 до 40 % випускників професійно-технічної школи були розчаровані у вибраній спеціальності. Випускники загальноосвітніх шкіл, які продовжили навчання у ПТУ, не володіли інформацією про зміни, які відбувалися під впливом розвитку НТП. Тільки 1/3 школярів залучалась до технічної творчості. Це було набагато менше, ніж в ряді зарубіжних країн [22].

Інші соціологічні дослідження, проведені в Одесі, Херсоні, Харкові, доповнюють попередні відомості. Вони показали, що школярі, які навчалися в ПТУ, не були знайомі навіть з вимогами до професії, не уявляли справжніх можливостей для її успішного опанування. Згідно результатів соціологічних обстежень 75 закладів професійно-технічної освіти в Запорізькій, Полтавській та деяких інших областях 40 % випускників 8-х класів навчалися професіям, які їм не до вподоби. Невипадково 1/5 випускників ПТУ після одержання спеціальності виявились нездатними йти на виробництво працювати за професіями, пов'язаними з роботою на конвеєрі, десята частина – зі складанням дрібних деталей [23].

З причин розчарованості у вибраній спеціальності у Дніпропетровській області з п'яти тисяч випускників профтехучилищ у 1980-і роки 30 % щорічно не ставали до роботи і вимушені були міняти професію [16,

ф. 19, оп. 84, спр. 15, арк. 28].

Отже, педагогічний брак, що пов'язаний з якістю знань і рівнем матеріально-технічної бази навчання, зростав від того, що значна кількість випускників системи професійно-технічної школи ставала до роботи без ентузіазму або вимушена була міняти спеціальність. Важко оцінити і моральні втрати молодих людей. Вчені Інституту соціології НАН України вважають, що школа є основною ланкою для удосконалення профорієнтаційної роботи серед молоді, яка навчається. Вони зробили висновок: чим раніше учень сформує своє ставлення до професійної діяльності, тим більше він буде задоволений власним вибором [24, с. 37,45–46,48].

Висновком щодо професійно-технічного навчання в Україні на етапі НТР є те, що вказана галузь своєю спрямованістю і можливостями могла забезпечувати кількісне поповнення робітничої зміни, забезпечувати потреби виробництва, яке несло на собі відбиток екстенсивного розвитку. Такий стан визначався рівнем матеріально-технічної бази ПТУ та інженерно-педагогічних працівників системи освіти. При комплектуванні професійних училищ повною мірою не враховувались бажання молоді до оволодіння робочими професіями. В гонитві за планом комплектування училищ свідомо допускались прорахунки.

На сучасному етапі реформування системи професійної освіти, яка стала повністю залежною від фінансування з боку держави, є доцільним врахувати досвід роботи системи професійно-технічного навчання робітничих кадрів. З урахуванням структури виробництва необхідно зберегти і розвивати державну систему професійної освіти як важливу для України соціально-економічну галузь. Вона має залишатись освітянською і зорієнтованою на виробництво, яке задовольняло б потреби людей, а не власне виробництво, як це було в недалекому минулому. Професійно-технічне навчання має бути спрямованим на повне задоволення молоді в отриманні робочої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей. Це означає і те, що необхідно цінити працю фахівців. Останнє пов'язане з рівнем освіти як однією із складових культури молоді. Це має значення для попередження соціальної напруги в суспільстві, підвищення соціальної активності майбутніх спеціалістів через їх високу кваліфікацію, якість виконання роботи і послуг.

Посилання

1. Пути интенсификации экономики / В.С. Найденов, Е.И. Галинский, Н.А. Трощенко и др. Под общей ред. В.С. Найденова. – К.: Техніка, 1985. – 287 с.
2. Иванченко В. Не время ожидать / В. Иванченко // Рабочая газета. – 1987. – 1 сентября.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 871.
4. Бузуев В.М. Подготовка кадров промышленных рабочих / В.М. Бузуев, В.М. Кузнецов. – М.: Знание, 1976. – 64 с.

5. Готовить рабочую смену / А. Булгаков // Труд. – 1979. – 12 мая.
6. Молодой рабочий: становление социально активной личности. – М.: Советская Россия, 1986. – 176 с.
7. Ковригин М.А. Подготовка рабочих кадров в условиях научно-технической революции / М.А. Ковригин. – М.: Профиздат, 1981. – 128 с.
8. Приглашают ПТУ: Передовая // Правда Украины. – 1985. – 21 июня.
9. Кислий П. Освітньо-наукова політика Верховної Ради і розвиток українознавства / П. Кислий // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 1993. – С. 13–14.
10. Семенов А. Посттейлоризм и теория человеческого капитала / А. Семенов // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 9. – С. 56–59.
11. Лисовский В. Постигама мастерство / В. Лисовский, В. Василец // Правда. – 1984. – 20 мая.
12. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 32, од. збер. 20.
13. Облінська Л. У світі професій / Л. Облінська // Прапор комунізму. – 1987. – 18 серпня.
14. Державний архів Харківської області, ф. 87, оп. 9, спр. 1.
15. Производство и школа: Передовая // Правда Украины. – 1985. – 22 августа.
16. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 84, од. збер. 172.
17. Ждановский машиностроитель: орган парткома, профкома, комитета комсомола и дирекции Ждановского производственного объединения «Ждановтяжмаш». – 1987. – 15 декабря.
18. Что мешаает Ньютонам? // Рабочая газета. – 1987. – 15 декабря.
19. Углублять реформу школы, воспитывать активную творческую личность: V съездучителей УССР 16 мая 1987 года // Правда Украины. – 1987. – 17 мая.
20. Кадры для ПТУ // Правда Украины. – 1987. – 11 октября.
21. Стариков И. Платить за качество / И. Стариков // Правда Украины. – 1986. – 4 апреля.
22. Назимов И. Истоки кадрового дефицита / И. Назимов // Труд. – 1986. – 13 февраля.
23. Тютюнников А. Коэффициент трудовой пассивности А. Тютюнников // Экономическая газета. – 1989. – № 14. – С. 19.
24. Стукало С.Н. Молодежь и рабочие профессии / С.Н. Стукало, В.С. Небоженко. – К.: Наук. думка, 1989. – 124 с.

Бесов Л.М. Профессионально-техническое образование рабочих кадров массовых профессий в Украине: историко-методологические аспекты. 1960–1980 годы

В статье освещается опыт и проблемы подготовки рабочих кадров в Украине в 1960–1980 годы. Предлагается подход к этой проблеме в условиях реформирования системы профессионально-технического образования как одной из составляющих повышения общей культуры, социальной активности специалистов.

Ключевые слова: профессионально-техническое училище, рабочие кадры, квалификация, материально-техническая база, научно-педагогический работник, производство.

Biesov L.M. Vocational training of personnel of mass trades in Ukraine: historical and methodological aspects 1960–1990 years

The article highlights the experience and problems of personnel training in Ukraine in 1960–1980 years. An approach to this problem in terms of reforming the vocational education system as one of the components to improve the overall culture, social activity specialists.

Key words: vocational school, working staff, qualification, material and technical resources, scientific and pedagogical worker, production.

24.03.2016 р.

**УКРАЇНСЬКІ КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ
ДАВНЬОГО ГОНЧАРСТВА ДНІПРОВСЬКОГО
ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
(1954–1990 РОКИ)**

У статті подано історіографію праць, присвячених вивченню давнього гончарства, кераміки на пам'ятках Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, які було опубліковано упродовж 1954–1990 років. Особливу увагу звернено на видання, в яких порушено проблемні питання дослідження давньої кераміки з використанням наукових методів.

Ключові слова: давня кераміка, дослідження, технологія виготовлення, наукові методи, Дніпровське Лісостепове Лівобережжя.

Друга половина ХХ ст. характерна вагомими досягненнями у розвитку археологічної керамології, яка вивчає гончарство від найдавніших часів до ХVІІІ ст. У цей період однією з провідних ідей стало вдосконалення методів вивчення давньої кераміки.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що на сьогодні немає жодного наукового видання, присвяченого історії вивчення української археологічної керамології 1954–1990-х років. Цей період цікавий тим, що в Україні, починаючи з другої половини ХХ ст., відбувається науково-технічна революція. З другої половини 1950-х років активізувались дослідження давнього гончарства за допомогою різних наукових методів. З'являються праці з різноманітними підходами до їх вивчення.

Упродовж 1954–1990 років на пам'ятках різних археологічних культур Дніпровського Лісостепового Лівобережжя було здобуто величезний масив знахідок, у тому числі пов'язаних з гончарством. Зокрема, у 1954 р. розпочалися археологічні розкопки Більського городища та його округи на Полтавщині, які очолював професор Харківського університету Борис Шрамко. У дослідженні цієї унікальної пам'ятки з 1958 по 1960 рр. брали участь учені Московського університету під керівництвом Бориса Гракова [45; 47, с. 73–82]. В 1954 р. Середньодніпровська експедиція, очолювана Варварою Ільїнською, провела польові дослідження в басейні річки Псел та на Книшівському городищі [14, с. 241–249; 10, с. 22]. У 1957 та 1959 рр. вона продовжила роботи на Басівському городищі [9, с. 15].

З кінця 1960-х років у зонах затоплення Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ київськими археологами розгорнулись охоронні дослідження, в яких були задіяні Василь Довженко, Роман Юра, Дмитро Телегін, Михайло Кучера та ін. [8; 37; 38; 39]. На початку 1970-х років в зоні прокладання каналу «Дніпро – Донбас» в Пооріллі проводили дослідження археологи Дмитро Телегін, Світлана Юренко [40, с. 44–53], розвідки та розкопки

роменсько-давньоруських городищ – Олег Сухобоків, Василь Довженко, Володимир Гончаров, Роман Юра та інші вчені [8; с. 33; 50, с. 167–169]. Окрім того давньоруські старожитності Посулля вивчала Посульська комплексна експедиція Інститутів археології АН СРСР, АН УРСР та Полтавського краєзнавчого музею, яку очолював Юрій Моргунов [24, с. 246–250; 25, с. 73–82; 26, с. 9–11]. Археологічні дослідження пам'яток Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя у зонах меліоративних робіт та на місцях їх руйнування здійснювала експедиція Полтавського краєзнавчого музею у складі Любові Лугової, Ірини Кулатової, Олександра Супруненка та ін. [19; 20, с. 39–41; 21, с. 275; 32]. Співробітниками музею було обстежено десятки поселень та могильників.

Результати досліджень 1954–1990 рр. були опубліковані у низці видань, в яких головна увага була зосереджена на узагальненні матеріалів, здобутих під час розвідок та розкопок. В них здійснений і опис знахідок, пов'язаних з гончарством [2, с. 43–44; 18; 19; 20, с. 39–41; 21, с. 275]. Хоча археологи досить активно зосереджували увагу на класифікації та визначенні хронології глиняного посуду, відчувався брак праць, присвячених вивченню технології їх виготовлення з використанням наукових методів.

Цей період відзначається активним вивченням давнього гончарства російськими археологами. Результати досліджень вони публікують в статтях та монографіях, в яких студіюють глиняні вироби з території України з використанням методів природничих наук [23, с. 249–250; 51, с. 29–36]. За матеріалами досліджень розробляється типологія глиняного посуду, основана на морфологічних відмінностях різних його частин [22, с. 47–60]. На світ з'являються методичні рекомендації, в яких розроблено схему дослідження давньої кераміки за морфологічними особливостями, технологічними властивостями, обробкою поверхні та функціональним призначенням [1, с. 149–156]. За цією методикою більшість українських вчених й досліджували глиняний посуд.

Мета даної статті – охарактеризувати публікації, присвячені українським керамологічним студіям давнього гончарства, кераміки з території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, опубліковані упродовж 1954–1990 років.

У зазначений період академічними інституціями досліджено десятки тисяч пам'яток, виявлено величезну кількість знахідок від часів неоліту до пізнього середньовіччя, пов'язаних з гончарством, які склали основу колекцій музеїв України. Особлива увага приділялась асортименту, декору та технології виготовлення глиняних виробів. Підсумки археологічних досліджень, проблемні питання обговорювалися на всесоюзних та республіканських наукових конференціях. В Інституті археології УРСР такі наукові форуми скликалися кожні два роки (на-

приклад, 1954 р. відбулася вже сьома археологічна конференція [43, с. 160]). У науково-практичних конференціях, що проходили і в інших містах Лівобережжя [18, с. 7–9; 28; 20, с. 39–41], брали участь учені Інституту археології, працівники музеїв, археологічних товариств, шкіл, вузів України, представники громадськості тощо.

У 1985 р. в Полтаві було відновлено друк спеціалізованої літератури. Збірник наукових праць «Археологические исследования на Полтавщине» було визнано кращим місцевим археологічним виданням України 1990 р. [31, с. 68].

З другої половини ХХ ст., а саме з середини 1950 років, українські вчені при дослідженні глиняного посуду широко розпочали застосовувати методи математичної статистики, яка використовувалася при обробці масової категорії глиняних виробів. Бурхливе зростання джерелознавчої бази в 1960-х – 1980-х роках викликало необхідність застосування формалізованих методів, передусім опису і збереження керамологічного матеріалу, створення пошукових систем за допомогою електронно-обчислювальної техніки.

Своєрідним підсумком вивчення кераміки неоліту і бронзового віку на цьому етапі можна розглядати видання Дмитра Телегіна, в яких учений надав «перші узагальнюючі дані про неолітичну ямково-гребінцеву кераміку на території України, зокрема на Лівобережній її частині, головним чином як протиставлення дніпро-донецькій неолітичній культурі «як у культурному» [34, с. 145–146; 37, с. 51–52], «так і в етнічному відношенні» [35, с. 39]. Він зробив першу спробу хронологічного «розчленування» пам'яток України цього типу, датуючи глиняні вироби на них кінцем IV – другою половиною III тис. до н. е. [36, с. 28–36]. При дослідженні цієї категорії знахідок описували їх орнаментальні композиції. Лише для окремих виробів археологічних культур упродовж другої половини ХХ ст. було створено класифікації орнаментальних елементів. Для глиняного посуду скіфського часу одним з перших формальний метод дослідження орнаментів застосовував Борис Шрамко у своїй докторській дисертації (1965) та низці наступних публікацій [49; 44; 45]. На початку 1970-х років найдетальніше оздоблення неолітичної й енеолітичної кераміки описав Дмитро Телегін. Дослідник застосовував для визначення ступеню подібності неолітичних пам'яток України метод «складання загальних ознак» [41, с. 44–53]. Вивчаючи глиняні вироби доби неоліту, методи статистичного аналізу широко застосовувала у своїх дослідженнях Олена Титова [42, с. 37–39]. Це дозволило вченим детально описати декор глиняних виробів неолітичної доби з території Подніпров'я, показати ступінь їх подібності та відмінності, виокремити окремі археологічні культури.

В цей період археологи для вивчення технології виготовлення глиняного посуду майже не проводили лабораторних хімічно-фізичних досліджень, а домішки в формувальній масі (не виділяючи, штучні вони чи природні), температуру випалювання вивчали за візуальними спостереженнями. Лише Борис Шрамко одним із перших при дослідженні глиняного посуду з території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя використав методи природничих наук. Зокрема, в докторській дисертації «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху», захищеній у 1965 р., він порушив питання формування, обробки поверхні, кольору зламу, відбитків глиняних виробів, використання місцевої глини, яка залягала на Більському городищі. Її зразки та петрографічні шліфи давньої кераміки з цього городища були піддані хімічному і петрографічному аналізу, на основі чого учений визначив температуру випалювання посуду [49], застосування місцевих покладів каоліну для його декорування. Борис Шрамку також вдалося установити технологію нанесення декору на глиняні вироби [49, с. 81–82]. У монографії «Древности Северского Донца» (1962) учений приділив увагу систематизації глиняного посуду, розробив типологію кераміки скифського часу, визначив тенденції хронологічних змін у гончарному виробництві, за візуальними спостереженнями вивчив окремі технологічні прийоми [46, с. 216–222]. У статті «Нові дані про господарство скифської епохи» Б. Шрамко за допомогою петрографічного і хімічного аналізу визначив домішки (штучні вони чи природні) у глині, стверджував про формування глиняного посуду з використанням поворотного столика, дослідив нанесення орнаменту різними способами: пальцями (защипами, пальцево-нігтьовими вдавненнями, капелляри), паличкою (наскрізні проколи, наколи, насічки по вінцю, валиках, прокреслювали геометричні узори), указав на узори, нанесені штампом та з різними наліплюваннями, окрім валиків. Спеціальними дослідженнями Борис Шрамку вдалося встановити техніку нанесення на вироби червоної охри та прикрашання геометричним орнаментом, який заповнювали білою пастою: по сирій глині прокреслювали геометричний узор, після чого посуд ставили для випалювання в піч, а після охолодження заглиблення малюнка заповнювали чистою білою глиною і піддавали повторному випалюванню [49, с. 110–113]. У праці «Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей» (1983) дослідник систематизував знахідки і використав статистичні методи для їх вивчення, зокрема метод кодування декору. Він розробив класифікацію глиняного посуду за формою, розміром та призначенням [44, с. 79–99].

У праці Б. Шрамка «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)» (1987) описано типи

глиняних виробів, декорування (подано таблицю орнаментів), технологію виготовлення. Її автор зазначав, що у скифський час місцеві гончарі вміли підібрати потрібну глину і вносити домішки, указував на знахідки шматків підготовленої до роботи пластичної гончарної глини, яку видобували на поселенні. Зразки глини і петрографічні шліфи давньої кераміки були піддані хімічному і петрографічному аналізу, який підтвердив використання місцевих глин при виготовленні давньої кераміки [45, с. 103–107]. На Східному укріпленні Більського городища учений дослідив будову гончарної печі зі зводом, який було виліплено на каркасі з товстих прутів. Піч мала форму неправильного овалу розмірами 1,55 x 1,7 м. Загальна висота реконструйованої споруди становила понад 1 м. За твердженням науковця в такій печі могли випалювати близько 10–12 горщиків одночасно, проте не вказано, яких саме розмірів [45, с. 113]. Також Шрамко згадує про дві гончарні печі, розкопані на селищі скифського часу біля станції Липовий Гай (басейн Сіверського Дінця). Печі, вирізані в материковому ґрунті, мали стінки й склепіння, обмазані глиною, дно овальної форми. Діаметр першої печі складав 1,70 x 185 м, другої – 1,32 м. Висота реконструйованої центральної частини першої печі становила 0,85–0,90 м, другої – 0,80 м. Їх датовано V – початком II ст. до н. е. [45, с. 116]. Петрографічний аналіз фрагментів посуду, знайдених у печі, установив, що їх випалювання відбувалося при температурі 800–850 градусів. Вище сказане підтвержене дослідником експериментально [45, с. 113]. Вчений також вивчив конструкцію гончарної печі на Донецькому городищі з глиняним посудом роменської культури. Піч мала форму неправильного овалу діаметром 1,20 x 1,10 м. Побудована на поверхні, від звичайних побутових печей вона відрізнялася лише великим розміром. На думку дослідника, над піччю міг знаходитися навіс, що оберігав її від атмосферних опадів. Уціліла нижня частина печі, врізана в материк на висоті 15–20 см. За його твердженням, посуд в таку піч завантажували в два ряди, причому нижній ряд був поставлений верх дном. Вогонь розкладався навколо посуду [48, с. 108].

У розробку класифікації та хронології глиняного посуду Лісостепової зони значний доробок внесла Галина Ковпаненко. В монографії «Племена скифського часу басейну р. Ворскла» (1967) дослідницею виділено основні види і варіанти глиняного посуду [16, с. 79–92]. Під час його вивчення було використано результати бінокулярної мікроскопії [17, с. 56–57]. До питання походження, формування та культурної належності в Дніпровському Лівобережжі зверталася Варвара Ільїнська. Вона ввела до наукового обігу нові матеріали, пов'язані з гончарством.

Дослідницею вперше була розроблена узагальнююча систематизація для «ліпленого» посуду з пам'яток Посулля [13, с. 168–185; 9, с. 48–75; 10; 12, с. 66–70; 14, с. 232–249; 15, с. 59–63]. У своїй докторській дисертації «Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье» (1971) вона доводить, що кераміка посульсько-донецької групи відрізняється рідкісною одноманітною формою: кухонні горщики з опуклим корпусом, з орнаментом у вигляді защипів та проколюванням по краю, миски й глекоподібний посуд – найпростіших форм. Кераміка стала і зберігає свої основні особливості протягом усього скифського періоду без особливих змін [11].

Слід згадати і авторські розробки системи кодування форм посуду та їх окремих елементів, опис технологічних ознак, що заносяться в бланк обліку. Так Аллою Моруженко зроблено спробу систематизації матеріалу, виявленого на пам'ятках Лівобережжя, класифікації глиняного посуду [27, с. 45–48].

Одним із досягнень археологічної науки в 1950–1960 рр. стало відкриття і вивчення слов'янських пам'яток V–VII ст., які заповнили широку хронологічну прогалину в системі культур I тис. н. е. на території Східної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян. В цей час з'являються публікації українських археологів Дмитра Березовця, Алли Сміленко та ін. [3, с. 15–17; 4, с. 47–67; 5, с. 84–99; 30, с. 76–81]. Зокрема, фахівець зі старожитностей черняхівської культури і східних слов'ян другої половини I тис. н. е. Дмитро Березовець, який відкрив волинцевську і пенківську культури, описав глиняний посуд цих культур, поклав початок історичному поясненню «в той час найбільш темних для радянських археологів відрізків розвитку Лівобережного регіону, в тому числі і Курського Посейм'я в VII–VIII століттях». Дослідник розділив глиняний посуд на «ліплений» та «гончарний». До «ліпленого» він відніс посуд з грубо заглаженою поверхнею, на якій при візуальному огляді виділив крупний шамот, розглянув орнаментацию у вигляді пальцево-нігтьових вдавлень та насічок, до «гончарного» відніс посуд з добре заглаженою поверхнею та орнаментом у вигляді хвиль та паралельних ліній [5].

Значну увагу вивченню пам'яток скифського часу, зарубинецької, черняхівської культур та доби Русі приділяв археолог Віктор Петров. Він класифікував посуд за типологічною групою, досліджував будову випалювальних споруд, гончарних кругів, технологію виготовлення глиняного посуду [29, с. 148–156]. На жаль, більшість його праць з давнього гончарства залишаються неопублікованими.

Упродовж досліджуваного періоду слов'яно-давньоруські пам'ятки на території Дніпровського

Лівобережжя вивчав Олег Сухобоков. Значну увагу він приділив технології виготовлення глиняних виробів. Зокрема, у монографії «Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)» (1975) учений класифікує посуд, виділяє «ліплений» та формований на гончарному крузі, описує технологію його виготовлення, декор, візуально визначає домішки у формувальній масі у вигляді піску, шамоту, жорстви, вказує на способи обробки посуду за допомогою загладжування та лощення поверхні [33].

У другій половині XX ст. розпочинається вивчення середньовічних пам'яток, пов'язаних з українським гончарством. На території Дніпровського Лесостепоного Лівобережжя були виявлені двокамерні гончарні горни та глиняні вироби XV–XVIII ст. Так на Полтавщині (Свирідівка, розкопки Світлани Юренко 1977 р.) та в м. Полтаві (розкопки Олександра Супруненка 1979 р.) в заповненнях гончарних горнів XVII–XVIII ст. знайдено теракотовий, розмальований та покритий поливою посуд – миски, тарелі, макітри, сковорідки. Лариса Виногородська, описуючи знахідки глиняного посуду з горнів, подала їх будову, вказала на аналогічні конструкції, виявлені М. Сікорським, М. Буйлуком та іншими дослідниками [7, с. 182–186].

1971 року виходить збірник «Середні віки в Україні», присвячений історії українського середньовіччя, в якому вперше в вітчизняній історіографії робиться спроба визначити зміст і хронологічні рамки зазначеного періоду, окреслюються перспективи і завдання археологічного дослідження пізньосередньовічних пам'яток України [6, с. 20–31].

Отже, у 1954–1990-х роках теоретично опрацьовується виявлений масив керамологічного матеріалу зі спробами виділення характерних особливостей у морфології та технології їх виготовлення. Проблема систематизації величезної кількості кераміки обумовила більш докладно виділити окремі культурно-хронологічні сукупності артефактів. При цьому дослідники починають акцентувати увагу на кольорі поверхні виробів, домішках у формувальній масі, конфігурації орнаменту на глиняних виробах, хоча і в цей час більшість археологів свої висновки робила на підставі візуального спостереження.

Посилання

1. Августинник А.И. К вопросу о методике исследования древней керамики // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН ССР / Аркадий Иванович Августинник. – 1956. – Вып. 64. – С. 149–156.
2. Андриенко В.П. Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / В.П. Андриенко – Харьков, 1995. – С. 43–44.
3. Березовець Д.Т. Черняховская культура и культура славянских племен VI–VIII вв / Дмитрий Тарасович Березовець

// КСИА. – М., 1970. – Вып. 121. – С. 15–17.

4. Березовець Д.Т. Слов'яни й племена салтівської культури / Дмитро Тарасович Березовець // Археологія. – Київ, 1965. – Т. XIX. – С. 47–67.

5. Березовець Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник / Дмитрий Тарасович Березовець // МИА. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1960. – № 82. – С. 84–99.

6. Брайчевський М.Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVII ст. / Михайло Юліанович Брайчевський // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Випуск 1. – С. 20–31.

7. Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине / Лариса Ивановна Виноградская // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. Тези доповідей. Редкол.: Білоус Г.П., Журавель Г.Г., Кулатова І.М. та ін. – Полтава, 1990. – С. 182–186.

8. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньюоруське місто Воїнь / Василь Йосипович Довженко, Володимир Костянтинович Гончаров, Роман Олександрович Юра – Київ: Наукова думка, 1966. – 148 с.

9. Іллінська В.А. Басівське городище / Варвара Андріївна Іллінська // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 48–75.

10. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья / Варвара Андреевна Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.

11. Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье / Варвара Андреевна Ильинская: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Издание Академии наук СССР, 1971. – 56 с.

12. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье / Варвара Андреевна Ильинская // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 66–70.

13. Ильинская В.А. Керамика скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии: материалы конференции Института истории материальной культуры Академии наук СССР 1952 г. / Варвара Андреевна Ильинская. – М.: Издательство Академии наук СССР, Института истории материальной культуры, 1954. – С. 168–194.

14. Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел / Варвара Андреевна Ильинская // Советская археология. – 1957. – Т. 27. – С. 232–249.

15. Ильинская В.А. Позднескифский слой Басевского городища / Варвара Андреевна Ильинская // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. – 1961. – Вып. 11. – С. 59–63.

16. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Галина Тихонівна Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.

17. Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье / Г.Т. Ковпаненко, Н.Д. Гупало // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 30–58.

18. Кулатова И.Н. Памятники археологии территории г. Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.). Тезисы докладов / И.Н. Кулатова. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. – С. 7–9.

19. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла / Ирина Николаевна Ковпаненко, Александр Борисович Супруненко. – Москва – Полтава: изд. Всерос. фонда развит. науки и ПКМ, 1993. – 108 с.

20. Луговая Л.Н. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977–1986 гг.) / Любовь Николаевна Луговая // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского (26–28 марта 1987 г.). Тезисы докладов. – Полтава: изд. ПКМ, 1987. – С. 39–41.

21. Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея

/ Любовь Николаевна Луговая // АО 1979 г. – Москва: Наука, 1981. – С. 275.

22. Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца / П.Д. Либеров // Материалы и исследования по археологии. – 1962. – № 113. – С. 7–112.

23. Макарова Т.И. О происхождении поливной посуды на Руси / Татьяна Ивановна Макарова // Советская археология, 1963. – Вып. 2. – С. 246–250.

24. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские городища течения р. Ромен / Юрий Юрьевич Моргунов // КСИА. – Москва: Наука, 1983. – Вып. 175. – С. 73–82.

25. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы / Юрий Юрьевич Моргунов // СА. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 194–206.

26. Моргунов Ю.Ю. Лубенский участок Посульской границы в XI–XIII вв. / Юрий Юрьевич Моргунов // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.). Тезисы докладов. – Лубны: изд. Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. – С. 9–11.

27. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы / Алла Алексеевна Моруженко // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 33–52.

28. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій Обласний науково-практичний семінар. Тези доповідей. Редколегія: Білоус Г.П., Журавель Г.Г. Кулатова І.М. та ін. – Полтава: Видавництво «Полтава», 1990. – 200 с.

29. Петров В.П. Гончарный круг в керамическом производстве Черняховского времени / Виктор Платонович Петров // Черняхівська культура: матеріали досліджень. – Київ – Луцьк: ІА НАН України; ІО НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – № 1. – С. 148–156.

30. Смиленко А.Т. К хронологии гончарной керамики черняховского типа / Алла Трофимовна Смиленко // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 76–81.

31. Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / Олександр Борисович Супруненко. – Київ – Полтава: Видавництво ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 124 с.: іл.

32. Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине / Александр Борисович Супруненко // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 361–362.

33. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (романская культура и ее предшественники) / Олег Васильевич Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.

34. Телегин Д.Я. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме / Дмитрий Яковлевич Телегин // КСИА. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 145–146.

35. Телегин Д.Я. К вопросу о днепродонецкой неолитической культуре / Дмитрий Яковлевич Телегин // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 39.

36. Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины / Дмитрий Яковлевич Телегин // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 28–36.

37. Телегин Д.Я. Деякі підсумки дослідження неоліту України / Дмитро Якович Телегин // Вісник Академії Наук УРСР. – К., 1958. – № 8. – С. 51–52.

38. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафундинова И.Н. Отчет о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960–1961 гг. / Д.Я. Телегин, Е.В. Махно, И.Н. Шарафундинова. – К., 1961. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. а. – 1960–61/4. – 86 арк.

39. Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.. Отчет о разведках археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская области) / Д.Я. Телегин, Р.А. Юра, М.П. Кучера. – К., 1958. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. а. – 1958/1е. – 45 арк.

40. Телегин Д.Я. Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр – Донбасс» (1970–1971 гг.) / Д.Я. Телегин // АЛЛУ. –

Полтава: Археологія, 2001. – № 1. – С. 19–26.

41. Телегін Д.Я. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України / Дмитро Якович Телегін // Археологія. – 1971. – Вип. 2 – С. 44–53.

42. Титова Е.Н. Место неолита Среднего Поднепровья в системе памятников с гребенчато-накольчатой орнаментацией керамики / Е.Н. Титова // Проблемы эпохи неолита степной и лесостепной зоны Восточной европы: (Тез. докл.). – Оренбург, 1986. – С. 37–39.

43. Шовкопляс І.Г. VIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія / І.Г. Шовкопляс. – 1957. – Т. XI. – Академія наук УРСР. – С. 160–180.

44. Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей / Борис Андреевич Шрамко // Археологический сборник. – Л.: Искусство, 1983. – С. 73–92.

45. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Борис Андреевич Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.

46. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Борис Андреевич Шрамко. – Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1962. – 402 с.

47. Шрамко Б.А. Нові дані про господарство скіфської епохи / Борис Андрійович Шрамко // Вісник ХДУ. – 1966. – № 17. – Історія. – Вип. 1. – С. 73–82

48. Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище / Борис Андреевич Шрамко // Древние славяне и их соседи. – М.: Наука, 1970. – С. 105–108.

49. Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук / Борис Андреевич Шрамко. – К., 1965. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, оп. 2, т. 2, 401 арк.

50. Юренко С.П. К истории населения степного Днепрового Левобережья в первом тысячелетии н. э. / С.П. Юренко // 150 лет Одесскому археологическому музею / Тезисы юбилейной третьей конференции. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 167–169.

51. Филиппова С.В. Архитектурная майолика / С.В. Филиппова. – М.: Государственное издательство литературы по строительным материалам, 1956. – 156 с.

Троцкая В.И. Украинские керамологические студии древнего гончарства Днепрового Лесостепного Левобережья (1954–1990 гг.)

В статье подана историография работ, посвященных изучению древнего гончарства, керамики на памятниках Днепрового Лесостепного Левобережья, опубликованных на протяжении 1954–1990 годов. Особое внимание обращено на издания, в которых затронуты проблемные вопросы исследования древней керамики с использованием научных методов.

Ключевые слова: древняя керамика, исследования, технология изготовления, научные методы, Днепровое Лесостепное Левобережье.

Trotska V.I. Ukrainian ceramological ancient pottery studio of Dnieper steppe of Left Bank (1954–1990 years)

The article is sanctified to historiography of labours to the study of ancient pottery of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region, which was published during 1954-1990 years. Attention strained on publication, research of ceramics by scientific methods.

Key words: ancient pottery, research, manufacturing techniques, scientific methods steppe, Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region.

09.03.2016 р.

УДК 930:2–9(477)«18/210»

В.М. Орлов

СУЧАСНІ ВІТЧИЗНЯНІ НАУКОВІ ІНСТИТУЦІЇ ТА ШКОЛИ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ХІХ – ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ СТ.

Стаття присвячена дослідженню основних академічних інститутів та вищих навчальних закладів незалежної України, в яких здійснюється вивчення історіографії та історії релігії та церкви в українських землях упродовж ХІХ – на початку ХХІ ст. Запропоновано класифікацію наукових центрів за рівнем активності у студіюванні історії релігії та церкви в Україні ХІХ – першого десятиліття ХХІ ст.

Ключові слова: історіографія, історія релігії та церкви, наукова школа, наукова інституція, Україна.

Актуальність та обґрунтованість дослідження академічних центрів з історії релігії та церкви в Україні ХІХ – початку ХХІ ст. зумовлена появою у період незалежності України значного корпусу наукових публікацій, присвячених релігійному факторові та накопиченню науково-історичних знань в українському гуманітарному просторі.

У радянській історичній науці вивчення історії релігії та церкви в Україні означене негативним ставленням, вважалось «неперспективним» для академічного пошуку. Після проголошення незалежності України ситуація значно змінилася, що зумовлено як намаганням професійних істориків розширити межі досліджуваного наукового поля, так і пошуками нових методологічних засад. Починаючи з першої половини 1990-х рр. з'являються перші праці узагальнюючого спрямування, дотичні до історіографії та історії релігії та церкви в Україні. Як слушно зауважив В. Ластовський щодо вивчення історії православної церкви в Україні, «лише з 1990-х рр. ... історики змушені були розробляти історіографічну тематику більш повно, але вона носила ... характер огляду стану тієї чи іншої проблеми і в них не досліджувався історіографічний процес в цілому» [1, с. 9].

Початок ХХІ ст. відкрив ряд нових публікацій з історіографії та історії релігії й церковних інституцій в Україні, наприклад, розвідки А. Зінченка [2], О. Ігнатуші [3], А. Киридон [4], В. Ластовського [1; 5] та інших. Однак, лише поодинокі дослідження описували діяльність окремих навчальних закладів або наукових центрів щодо історичної ретроспективи релігійних громад в Україні ХІХ – початку ХХІ ст. До цієї когорти варто віднести монографію Н. Шип [6], у котрій є детальний аналіз навчально-наукової інституції, в межах якої досліджувалися окремі проблеми історії релігії та церкви в Україні. О. Ластовською в авторефераті дисертації відмічено, що «... вагомими інституціями, де інтенсивно апробувалися дослідження з історії Церкви, стали Київський університет імені Тараса

Шевченка, Києво-Печерський заповідник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та ін.» [7, с. 11]. Окремі наукові інституції та персоналії засновників співтовариств істориків релігії новітнього періоду відображені у власних розвідках [8; 9; 10].

Метою дослідження є спроба аналізу основних академічних центрів і наукових шкіл, у межах котрих здійснюється вивчення історії та історіографії історії релігійного компоненту на українських землях XIX – початку XXI ст.

Упродовж 1990-х рр. – на початку XXI ст. в Україні відбувається становлення окремих академічних центрів та наукових шкіл з вивчення історії релігії та церкви в Україні XIX – початку XXI ст., деякі із них залучені до студіювання історіографічного процесу з історії релігії в Україні.

Поняття «наукова школа» є полісемантичним і містить декілька рівнів значення. Існують різні наукові означення цього поняття. Так, відомим українським історіографом І. Колесник констатовано, що «наукова школа – традиційне поняття класичної науки. Більшість дослідників схильні сприймати її як «об'єктивну даність», «дослідницьку спільноту», чинниками формування котрої слугують організаційні заклади (інституції, часописи, кафедри), єдина наукова програма, спільні методи дослідження, єдине проблемне поле...» [11, с. 463]. С. Шевчуком, у свою чергу, було зауважено, що «... під науковою школою ... можна розуміти колектив учених на чолі з лідером, які розробляють перспективний напрямок і мають визнання у науковому співтоваристві» [12, с. 25].

Поряд із запропонованими означеннями поняття наукових шкіл варто окреслити основні найбільш значущі критерії-ідентифікатори академічної школи. І. Колесник було наголошено на доцільності використання семи основних критеріїв, визначальних для наукової школи, які були запропоновані Ю. Храмовим: «...1. наявність наукового лідера...2. стиль роботи; 3. стиль мислення; 4. наукова ідеологія, концепція (фундаментальна ідея), науково-дослідна програма; 5. особлива наукова атмосфера; 6. висока кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера; 7. значущість отриманих результатів у певній галузі науки та високий науковий авторитет...» [11, с. 152].

Проблема дослідження історіографії та історії релігії і церкви в Україні студіювалася у академічних центрах. Умовно їх можна поділити на столичні і провінційні, у трактуванні І. Колесник «периферійні» [11, с. 458]. Використовуючи подібну просторову градацію, варто визначити академічні школи з вивчення історії релігії в Україні та новітнього українського історіографічного процесу щодо релігійних об'єднань.

Не завадить наголосити, що у розвитку

історико-релігійної тематики були активно залучені працівники музейної та пам'яткоохоронної справи. Так, починаючи з 1991 р., за активного сприяння Львівського музею історії релігії, проводяться щорічні наукові, науково-практичні конференції, мета яких полягає в консолідації істориків, релігієзнавців, культурологів, музеєзнавців з метою популяризації історії релігійних об'єднань в Україні XIX – початку XXI ст. Результатом їх роботи стало системне опублікування наукових щорічників, які містять значний масив праць з історії релігії.

В Україні періоду незалежності вивчення історії релігії здійснюється в межах університетів та наукових інституцій. Наприклад, такими установами наукового пошуку в царині історії релігії та церкви в Україні є структурні підрозділи, відділи Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України. Щодо вишів, то провідна роль належить історичному факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Поряд із суто історичними дослідженнями в історико-релігієзнавчому вимірі залучене Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ). Слушність цієї позиції підтверджується ґрунтовною тезою В. Ластовського, яким зауважено, що «... узагальнені праці... з'являються лише наприкінці XX ст. як результат роботи вчених історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка та відділу релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди» [5, с. 20–21]. О. Надтокою особливо відзначено роль Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який починаючи з 1990-х рр. став флагманом у дослідженні історії церкви в Україні на прикладі православ'я [13, с. 158].

Слід назвати навчально-наукові заклади на рівні вивчення окремих наукових проблем, пов'язаних з історіографією та історією релігійних об'єднань в Україні, та діяльність окремих вчених, штатних працівників вишів: Національний університет «Києво-Могилянська академія» (студії Н. Шліхти), Київський національний університет культури і мистецтв (науковий пошук В. Ластовського), Київський університет імені Бориса Грінченка (активна робота А. Зінченка) тощо. Отож, Київ зберігає статус провідного академічного осередку з історії релігії та церкви в Україні XIX – початку XXI ст.

Поряд із Києвом центром дослідження історії релігії в Україні залишається Львів. Провідними академічними та навчально-науковими центрами

міста є історичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка. Науковцями Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України у контексті вітчизняного історичного дискурсу вивчається й історія релігій та церковних інституцій України. На гуманітарному факультеті Українського католицького університету активно діють наукові центри зі студіювання історії релігії та церкви в Україні, наприклад, Інститут релігії та суспільства та Інститут історії Церкви (директор – С. Гуркіна) [14]. Провідними спеціалістами закладу в галузі історії релігії та церкви в Україні на даний момент є О. Зайцев, І. Скочиляс, О. Беген, О. Турій, В. Стефанів тощо. Однак, враховуючи релігійну специфіку як регіону, так і наукової установи, особливо активно здійснюються розвідки з історії католицизму в Україні.

Ключовим осередком вивчення релігійної проблематики є Запоріжжя. Так, у Запорізькому національному університеті здійснюється активне вивчення історії релігійних громад на українських землях ХІХ – першого десятиліття ХХІ ст. Варто відзначити значний теоретико-методологічний пошук в царині дослідження історії релігії та церкви. Протягом зазначеного періоду історичний факультет Запорізького національного університету перетворився на потужний осередок у студіюванні історії релігійних спільнот України, який відомий визначними науковцями: А. Бойком, О. Ігнатушею, Ф. Турченком, В. Мільчевим, Г. Васильчуком, а також Т. Грушевою, І. Огороковою, Т. Савчук, І. Шугальновою та цілою плеядою вчених.

На півдні України класично базою зі студіювання історії релігії залишається Одеса (дослідження окремих питань релігії відбувається в межах Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Н. Діанова, О. Прігарін, А. Федорова тощо), Одеського національного морського університету (М. Михайлуца).

У Полтаві, починаючи з 1990-х рр. (на історичному факультеті Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка), відбувається системні дослідження історії конфесій на українських землях. Активний період вивчення історії релігії на українському ґрунті та процес формування наукової школи на історичному факультеті вишу відбуваються за сприянням В. Пащенка (1947–2010). Діяльність школи та науковця відображено у попередніх, зокрема, авторських публікаціях [8, с. 134–137; 10; 15, с. 38–40].

Поряд із Полтавою, у Кам'янець-Подільському національному університеті імені І. Огієнка продовжується дослідження історичної ретроспективи традиційних для України релігій (православ'я, протестантських деномінацій, поширених на

українських землях, починаючи з ХVІІІ ст. на основі краєзнавчого матеріалу тощо).

Значним кадровим потенціалом у розвитку історії релігії в Україні означені факультет міжнародних відносин і гуманітарний факультет Національного університету «Острозька академія» (С. Жилюк, Н. Стоколос, О. Альошина, О. Ішук, А. Смирнов, С. Филипчук, М. Якубович, К. Якуніна тощо) та факультети (філософсько-теологічний; історії, політології та міжнародних відносин) Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (В. Балух, М. Чучко, Б. Бондарюк). Вивчення історії релігії в західноукраїнському регіоні утілюється в Прикарпатському національному університеті імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ) та Івано-Франківському навчально-науковому інституті менеджменту Тернопільського національного економічного університету (В. Марчук, О. Жерноклеєв, І. Пилипів, О. Єгрешій, Р. Делятинський). Окремі проблеми у студіюванні історико-релігієзнавчого спрямування здійснюють дослідники кафедр історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Е. Бистрицька, І. Зуляк, А. Кліш).

Ведучи мову про окремі центри та наукові школи з історії релігії та церкви в Україні, варто відзначити певну провідну тематику, якою займаються науковці. Наприклад, наукова спільнота кафедр історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара активно задіяна в дослідженні історії протестантизму та менонітських громад на українських теренах (С. Бобилева, Н. Венгер, О. Безносів, О. Безносів тощо).

Містами, де проводяться дослідження окремих питань з історії релігії або на рівні захисту дисертацій з історії та історіописання релігії є Харків (провідний центр – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), Миколаїв (провідний центр: Чорноморський державний університет імені Петра Могили), Черкаси (провідний центр: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького), Ужгород (центр – ДВНЗ «Ужгородський національний університет»), Луцьк (центр – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), Переяслав-Хмельницький (центр – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

На жаль, у зв'язку з анексією Кримського півострова та створенням Російською Федерацією колаборантських квазіреспублік на теренах окремих районів українського Донбасу було втрачено інтелектуальний потенціал ряду установ, які займалися дослідженням історії релігії в Україні, зокрема академічні співтовариства Таврійського

національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь), Донецького національного університету, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Таким чином, упродовж періоду незалежності України сформувалися школи дослідників історіографії та історії релігії і церковних інституцій в Україні XIX – першого десятиліття XXI ст. Будь-яке структурування, зокрема й наукових установ і шкіл, має релятивний характер. Однак, визначаючи пріоритетними просторовий та кількісний фактори, варто, на нашу думку, усі академічні інституції розподілити на чотири категорії: перша «поліінституційна» категорія, яка означена наявністю декількох рівнозначних академічних або навчально-наукових осередків, в яких відбувається вивчення історії та історіографії історії релігії в Україні XIX – початку XXI ст. (Київ, Львів); друга – моноінституційні – в межах однієї домінуючої академічної установи або вишу (наприклад, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Одеса, Острог, Полтава, Чернівці тощо); третя – на рівні захисту дисертаційних робіт або діяльності окремих істориків релігії; четверта (дещо вирізняється з вищезазначених критеріїв структурування) – втрачені наукові об'єднання у Донецьку, Луганську, Сімферополі.

Утім, в новітній українській історіографії зберігається необхідність у продовженні та поглибленні досліджень наукових інституцій та шкіл вітчизняних істориків релігії.

Примітки

1. Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти: монографія / В.В. Ластовський. – К.: Логос, 2006. – 278 с.
2. Зінченко А.Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посібн. [для студ. спец. напрямку «Історія»] / А.Л. Зінченко. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 407 с.
3. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О.М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–190.
4. Киридон А.М. Держава – церква – суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження / А.М. Киридон. – К.: КМУ, 2007. – 96 с.
5. Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В.В. Ластовський. – К.: Фенікс, 2008. – 496 с.
6. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919) / Н.А. Шип. – К.: Фенікс, 2010. – 435 с.
7. Ластовська О.Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.Л. Ластовська. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
8. Орлов В.М. Від релігійного андеграунду до наукової

реабілітації: нові релігійні течії в історіографії 1960-х років – початку XXI століття : монографія / В.М. Орлов. – Полтава: Астрія, 2015. – 330 с.

9. Орлов В.М. Розвиток вітчизняних історичних досліджень та наукових інституцій в Україні 1990-х рр. щодо альтернативних релігійних меншитарних об'єднань / В.М. Орлов // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 39–41.

10. Орлов В.М. Формування полтавської школи істориків релігії В. Пашенка / В.М. Орлов // Історія України – очима молоді: зб. праць за матеріалами Круглого Столу [дискусія: «Проблеми та перспективи розвитку науки і техніки в Україні: історичний аспект»], 5 лист. 2015 р., м. Київ; укладач: С.М. Ховрич; редколегія: С.П. Гожій, О.І. Гуржій, С.М. Ховрич (відп. ред.) [та ін.]. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 94–96.

11. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія / І.І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

12. Шевчук С.М. Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С.М. Шевчук. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 270 с.

13. Надтока О.М. Православна церква в Україні другої половини XVIII – початку XX століття: історіографія: навч. посібн. / О.М. Надтока. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 255 с.: іл.

14. Український католицький університет. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua>. – Назва з екрану.

15. Володимир Олександрович Пашенко: бібліографічний покажчик / за ред. М.І. Степаненка. – Полтава: ПНПУ, 2010. – 148 с.: іл.

Орлов В.Н. Современные отечественные научные организации и школы исследователей истории религии и церкви в Украине XIX – первого десятилетия XXI вв.

Статья посвящена исследованию основных академических институтов и высших учебных заведений независимой Украины, в которых осуществляется изучение историографии и истории религии и церкви на украинских землях в течение XIX – начале XXI вв. Предложена классификация научных центров по уровню активности в штудировании истории религии и церкви в Украине XIX – первого десятилетия XXI вв.

Ключевые слова: историография, история религии и церкви, научная школа, научная институция, Украина.

Orlov V.M. Modern native scientific organizations and schools of researchers of the history of religion and church in Ukraine of the 19th – the first decade of the 21st century

The article investigates the main academic institutions and higher educational institutions of the independent Ukraine, which carried out the study of historiography and the history of religion and the church in the Ukrainian lands during of the 19th – early 21st centuries. The classification of research centers for the study of the history of religion and church in Ukraine of the 19th – the first decade of the 21st century.

Key words: historiography, the history of religion and church, scientific school, scientific institution, Ukraine.

30.01.2016 p.

УДК 94(477):8.929 П.Воронько

Л.Г. Рева

ПЛАТОН ВОРОНЬКО: «МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ...» – ДО ПРОБЛЕМИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Стаття присвячена постаті відомого українського поета П.М. Воронька, який народився незадовго до подій визвольних змагань 1917–1921 рр. Його біографія формувалася під впливом конкретних історичних віх долі країни (тодішнього СРСР), зокрема подій Другої світової війни, які суттєво вплинули на формування його творчих національних орієнтирів. Особлива увага зосереджується на життєствердуючому началі творчості поета, а у долі його ліричних героїв простежується доля самого автора. Стаття є спробою осмислити місце майстра, творчість в сучасному літературному процесі України.

Ключові слова: П. Воронько, письменник, біографія, доля, творчість, вірші.

«Писати свою долю, спершу створивши її...»
(П. Воронько)

Серед видатних діячів, які активно працювали на ниві української культури, почесне місце належить уродженцеві Сумщини Платонові Микитовичу Вороньку. Проте, після його смерті (минуло понад 25 років) не з'явилося жодної вагомої про нього згадки. Метою нашого дослідження є висвітлення гідного життєвого, творчого шляху та внеску поета в розвиток української літератури. Для цього були плідно використані бібліотечні та архівні ресурси, присвячені поетові. На жаль, всі вони ще прижиттєві щодо письменника. Митців, які чесно служили своєму народові і з честю пішли в кращий світ, сьогодні гуртом «забули», применшивши їхню роль та місце в культурному доробку. Наша розвідка покликана заповнити цю прогалину.

Платон Микитович Воронько – лауреат Сталінської премії (1951), Державної премії України ім. Т. Шевченка (1972), Республіканської комсомольської літературної премії ім. М. Островського (1962), літературної премії ім. Лесі Українки (1976). За час творчої діяльності Платона Воронька вийшло понад 80 окремих видань, серед них 36 – для дітей.

Поет народився 18.11(01.12).1913 р. в с. Чернеччина (нині Охтирського району Сумської обл.). Він – член Спілки письменників України (1944), депутат Верховної Ради УРСР 10–11-го скликань. Працював на будівництві у Таджикистані, навчався в Літературному інституті в Москві (1938–1941), звідки пішов добровольцем на війну з Фінляндією. Платон Микитович – учасник Другої світової війни, командир підрозділу у партизанському з'єднанні С. Ковпака. Саме тут він виявив себе талановитим піснярем та поетом. Його твори у вигляді листівок розповсюджувалися поміж партизанами.

Тему боротьби з фашизмом художньо осмислено у збірках поета «Карпатський рейд» (К.; Х., 1944), відображено у нарисі «Партизанський генерал Руднев» (1946), книзі віршів та поем «Весняний грім» (1947), «Великий світ» (К., 1948), «В ім'я твоєї волі...» (Л., 1949). Не лише тема війни була притаманна творам П. Воронька. В післявоєнний період він писав про розбудову мирного світу, дружбу народів. Саме ці тематичні настрої лежать в основі поетичних збірок «Славен мир» (К., 1950), «Моя Гуцульщина» (Л., 1956), «Драгі другарі» (1959), «Нелинь» (1963), «Здвиг-земля» (1976), «Узьмінь» (1979), «Осениця» (1983). Автор поем «Народження легенди», «Онися» (обидві 1954), «За всі літа розлуки» (1962), збірки лірики «Повінь» (1970) також писав для дітей та юнацтва поезії, віршовані оповідання, казки, балади, поеми, що увійшли до збірок «Читаночка» (К., 1951), «Казка про Чугайстра» (К., 1957), «Сніжна зіронька горить» (1973), «Облітав журавель» (1974), «Всім по сім» (1975).

Окремі твори поета перекладено російською, білоруською, узбецькою, туркменською, чуваською, болгарською, польською, чеською та іншими мовами. Поезії П. Воронька покладені на музику.

Платон Воронько був сином і поетом свого часу. Він благополучно почувався і за сталінської доби, і за «хрущовської відлиги», і в застійні часи, не був обділений численними нагородами та преміями, завжди був на гребені успіху: то співав про сталінський дороговказ «в комуністичний час», то славив партію – «розум, честь і совість нашої епохи», Критики та літературознавці незмінно писали про нього у схвально-піднесеному тоні. Сьогодні ми можемо без емоцій об'єктивно подивитися на життєпис поета, якого немає з нами чверть століття (помер 10 серпня 1988 р.).

Творча спадщина одного з найбільш відомих українських поетів – П.М. Воронька (1913–1988) – явище оригінальне і багатогранне. За художньою формою воно відобразило складність та різноманітність подій воєнних і повоєнних років нашої країни. Безсмертне слово великого Кобзаря, Лесі Українки, М. Рильського та інших видатних художників слова стало для нього своєрідною школою, а українська народна пісня, дума – невичерпним джерелом, яке збагатило творчу манеру майстра засобами поетичної образності. Творчість П. Воронька посідає важливе місце не лише в українській літературі, вона – «помітний набуток усієї нашої ... поезії».

Розпочавши свою творчість в тяжку годину Другої світової війни, знаходячись у загоні легендарних партизанів-ковпаківців, він душею і серцем відчував, яка пісня потрібна його бойовим друзям, і він наповнював її героїчним змістом, романтичною піднесеністю, співучістю, що робило його вірші зрозумілими і популярними серед найширших на-

родних мас. П. Воронько, залишаючись усе своє життя вірним темі війни, створив про ратний подвиг народу багато яскравих творів, що належать до різних жанрів поетичної творчості (пісня, балада, притча, легенда, казка, драма тощо). Спостереження над естетичним ідеалом у першій книзі поета «Карпатський рейд» переконують у тому, що розвиток художньої свідомості П. Воронька знаходився в тісному зв'язку з формуванням його громадянської позиції.

Ряд критиків і того часу, і наших днів відзначали вплив на творчість поета творів Лесі Українки. І це не лише зовнішнє запозичення окремих образів, елементів стилю, але й глибоке проникнення у філософську, гуманістичну суть спадщини геніальної поетеси, що допомагало відточувати окремі грані віршів П. Воронька. В той же час великою школою стала і глибоко народна, суспільно-активна поезія Тараса Шевченка, Івана Франка, Максима Рильського, Павла Тичини.

Одним із важливих джерел творів П. Воронька є усна народна творчість – той реальний фундамент, який допоміг поетові заявити про себе як про оригінального самобутнього майстра. Використовуючи традиційні прийоми народнописенної творчості, досвід представників класичної і сучасної літератури, він в зображенні війни вносить своє, оригінальне: світлий оптимізм, ліризм, правдивість, романтичну піднесеність. Найчастіше поет звертається до лірико-драматичного монологу філософських роздумів і віршованого звертання. Це давало можливість яскравіше висловлювати почуття про місце людини у час всенародної битви, вписати значну сторінку в колективний поетичний літопис життя і боротьби. Він завжди пам'ятав і керувався думкою М. Горького: «Початок мистецтва слова – у фольклорі... Чим краще ми будемо знати минуле, тим легше, глибше і радісніше зрозуміємо велике значення сучасного, що ми його творимо» [1, с. 46–47].

І на це – відповідь. Будучи енергійною, нестримною, чесною, щирою, доброю і ніжною людиною, палко закоханою в Україну, в життя, шанобливою до своїх предтеч, переживши страшні лихоліття війни, втрати побратимів, біль і туга за якими не полишала його все життя, він не зациклоється на кон'юктурі обставин післявоєнної доби. Він пише про час і людський вік, про сенс існування, смерть, безсмертя, творчість і любов. Глибоке осмислення війни, сповнене мудрих роздумів і неспокою, стали критерієм його активної поетичної думки.

Новаторство поета було відзначено і тогочасною критикою. «Це новаторство мало особливу рису, – писав літературознавець С.А. Крижанівський, – воно не кидалося в очі, а полягало у всебічному використанні кращих досягнень класичної і сучасної поезії, народної творчості. Новий ідейно-естетичний зміст, емоційне напруження, сила пристрасті в певній мірі оновлювали і традиційну форму» [2, с. 3].

В багатьох творах поета зафіксовано тему зв'язку воєнного і мирного часу, єдності прагнень живих і тих, хто загинув. У віршах «На своїй землі», «На дощ заболіли рани» та ін. виражено основний ідейно-тематичний напрямок творчості поета:

«В крові ми промокли колись,
Щоб з миром цей хліб уродивсь».

Деяка схематичність і поверховість образних засобів спостерігається у творчості П. Воронька в кінці 1940-х – на початку 1950-х років, у час, відомий в історії нашої країни як період свавілля культу особи. Проте і тоді поет створює правдиві твори про народний подвиг у роки війни і мирний повоєнний час.

В органічному зв'язку з певними позитивними змінами у житті народу, у зв'язку з т. зв. «хрущовською відлигою» в суспільстві, знаходиться новий період творчості поета, провідним мотивом якого був мотив пам'яті. Донести до нащадків усі страхоття війни, пережиті в ім'я щастя прийдешніх поколінь, – у цьому покликання поета-громадянина, поета-філософа. Заслуга майстра в тому, що він показав героїзм людей як закономірність усього нашого народу, що боровся з фашистами, і з повною силою виявився в період, коли подвиг став звичним, повсякденним явищем. До властивої поетові лірико-романтичної тональності додається чітка позиція реаліста-громадянина.

І на початку творчого шляху, і в останні роки значне місце у творчості П. Воронька займає поема – жанр, який дозволяє поетові, що тяжів до героїко-романтичної тематики, відобразити з великим пафосом і ліризмом партизанську героїку, створити яскраві характери, розкрити авторські турботи і роздуми. Прагнучи знайти оптимальний спосіб вираження художнього задуму, поет увесь у пошуках такого жанру, який би відповідав його змісту. Звідси і багатство різновидностей поеми: з початку творчості – героїчна балада, потім – ліро-епічна чи сюжетна поема, лірико-драматична, поема-легенда та ін.

Помітне місце в післявоєнній творчості П. Воронька займає інтимна і філософська лірика. Поет шукає форми адекватного художнього відображення своїх почуттів, використовуючи різні жанри: лірико-філософську мініатюру, вірш-афоризм, філософський роздум, ліричне признание та ін. У віршах «Так, як Данте...», «Халіма співала про моря», «Я сказала йому, то прийду» та ін. знайшли відображення напружені драматичні ситуації.

Філософська лірика П. Воронька вражає як своєю мудрою глибиною, безпосередністю почуттів і переживань, так і своєрідним, щиро вистражданим життєствердженням. Ліричні медитації поета були новим і самобутнім явищем в сучасній українській поезії.

П. Воронько – майстер пейзажу. Природу поет сприймав не як романтичну умовність – він знав її, любив і відчував, володів гострою неповторністю поетичного бачення. Необхідно відзначити в цьому

зв'язку і активну роль пейзажу в його творах, який, зберігаючи свою головну функцію, відтворює поетичну атмосферу зображуваних подій, посилює емоційну напруженість ситуації, уточнює загальну ідею твору.

Естетична своєрідність таланту П.Воронька, народні джерела, що живлять його творчість, емоційна конкретність вірша свідчать, що спрямування почуттів та переживань його героїв проходять через найголовніші, вузлові моменти людського життя. Яскравим філософським узагальненням власного ставлення і ставлення ліричного героя до життя звучить програмний вірш «Я знаю, що таке життя» (1945).

В останні роки життя П. Воронько, створюючи образи своїх героїв, все більше замислюється над призначенням людини на Землі. Він приділяє багато уваги осмисленню питань морально-етичного плану: вибору життєвої позиції, збагаченню духовності особистості і нації. Високі взірці для наслідування сучасниками та нащадками П. Воронько бачить в образах великих наших попередників – І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, І.Я. Франка, яким присвячує свої поетичні портрети.

Останні два десятиріччя свідчать про удосконалення творчої індивідуальності поета. Він видає збірки «Повінь», «В ім'я твоєї волі», «Совість пам'яті», «Олениця» та ін., де все частіше звертається до духовних джерел, народної творчості, національної історії. На зміну романтичному зав'язанню попередніх років приходять «духовна зосередженість, прагнення проникати в таїни Всесвіту, осмислення складних історичних доль людства» [3, с. 15]. Характеризуючи творчість П. Воронька цього часу, П. Загребельний на VIII з'їзді письменників України сказав: «Бунтівливий Воронько, який рвав греблі на суворих воєнних водах, стає м'яким, ліричним, віддається філософії і спогадам, викazuje невичерпні душевні запаси почуттів, збагачуючи й нас» [4, с. 38].

Все частіше на сторінках збірок П. Воронька з'являються твори з самоаналізом. Про це свідчать наступні вірші: «Не втікай, бо від себе ніяк не втечеш...», «Іди, поки живий», «Поетів труд часом Сізіфів труд», «Йду щоденно по гострому лезі я...». Він прагне визначити своє місце в житті суспільства: «Я намагався все віддати, що взяв, і навіть більш». Проте у поета міцніе відчуття спочатку невиразного, а потім все більш загостреного неспокою перед невлаштованістю життя, трагізмом епохи, передчуттям катастрофічного зламу, тяжких випробувань. Туга самотності, сумнівів, мотиви занепокоєння, тривога совісті і пам'яті все помітніше відчувається у книгах «Совість пам'яті», «Олениця». Поет говорить: «О доле, дай мені шипшини хист дочасно не зів'януть, не жовтіти». Водночас, залишаючись оптимістом, він радить своїм сучасникам: «Любіть життя, шануйте кожен день»; «Шукай себе, перемагай зневір'я – нехай 17 літ чи 70». Поет більш уважно ставиться до слова, одночасно збільшуючи його змістовне навантаження,

наповнюючи філософською концептуальністю.

Абстрагуючись від усіх негативних явищ життя (а для цього теж потрібно було володіти надзвичайною моральною силою), П. Воронько із усією щирістю і особистою схвильованістю, стикаючись із повсякденними проблемами, все більше заглиблюється у воєнні спогади, частіше задумується над філософією буття, швидкоплинністю часу, місцем людини і поета в суспільстві. Роздумуючи над сенсом людського буття, порівнюючи особисто пережите із своїм соціально-естетичним ідеалом, із народними устремліннями, він, як відзначав Б. Олійник, «спрямовував енергію свого таланту в майбутнє» [4, с. 21].

Таким чином, можемо стверджувати, що творчість П. Воронька посідає одне з найвагоміших місць в українській культурі та літературі минулого століття. Все життя залишаючись співцем історії Другої світової війни та відданим темі пам'яті, поет не лише став літописцем своєї доби, а й збагатив українську поезію прекрасними взірцями нетлінної лірики.

Посилання

1. VIII з'їзд письменників Радянської України: Матеріали з'їзду. – К., 1981. – С. 38.
2. Олійник Б. Поки живий – іди! // Воронько П.М. Твори: В 4 т. – Т. 1. – К., 1982. – С. 21.
3. Горький М. Заключна промова на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників // Єдина радянська. – К., 1984. – С. 46–47.
4. Крижанівський С.А. Фронтowa муза. – К., 1984. – 16 с.
5. Скирда Л. Сучасна українська поезія: До тенденції розвитку. – К., 1983. – 167 с.

Рева Л.Г. Платон Воронько: «Моя автобіографія...» – к проблеме жизни и творчества

Стаття посвячена личности известного украинского поэта П.Н. Воронько, который родился незадолго до событий 1917–1921 гг. Его биография формировалась под влиянием конкретных исторических вех судьбы страны (тогдашнего СССР), в частности событий Второй мировой войны, которые существенно повлияли на формирование его творческих национальных ориентиров. Особенное внимание сосредотачивается на жизнеутверждающем начале творчества поэта, а в судьбе его лирических героев прослеживается судьба самого автора. Статья является попыткой осмыслить место мастера, творчества в современном литературном процессе Украины.

Ключевые слова: П. Воронько, писатель, биография, судьба, творчество, стихотворения.

Reva L.H. Platon Voron'ko: «My autobiography...» – for problem to his life and work

The article is devoted to the figure of the known Ukrainian poet Platon Voron'ko that was born shortly before events 1917-1921. His biography was formed by the concrete historical landmarks of fate of country, of that time USSR, in particular, by the events of Second World war, that substantially influenced on forming of his creative national reference-points. Special attention of concentrates on the life-asserting beginning of work of poet, and the fate of author is traced in the fate of his lyric heroes. The article is an attempt to comprehend the place of master, work in the modern literary process of Ukraine on the eve of his 100-years-old anniversary.

Key words: Platon Voron'ko, writer, biography, fate, work, poems.

03.03.2016 p.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 069.015(477.73)

Н.О. Рижєва

МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА
БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ ТА
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті, відповідно до наукових розробок музеєзнавства, проаналізовано музейну колекцію, створену спеціалістами-археологами на підставі значної кількості артефактів, у вищому навчальному закладі. Визначено, що провідним алгоритмом експозиції стало відображення матеріальної культури населення південної України від доби каменю до пізнього середньовіччя.

Ключові слова: музейна колекція, археологія, артефакти, історико-культурна пам'ять.

На початку XXI ст. гуманітарні науки визнають музейний предмет як «оригінал, першоджерело знання» [1, с. 13.]. В даному контексті дослідження фондів, експозицій, експонатів музеїв, що створювалися у вищих навчальних закладах висококваліфікованими спеціалістами своєї справи, набуває *особливої актуальності*. Аналіз музейних предметів дозволяє виявити як специфіку розвитку певного регіону України, так й дослідити загальні тенденції формування людської цивілізації.

Методика аналізу музейного джерела має у своєму розпорядженні наукові розробки з музеєзнавства [2]. Спираючись на наукові здобутки про музеї історичного профілю, спробуємо проаналізувати колекцію музею археології та етнографії Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. У представленій розвідці, враховуючи наукову важливість наявної колекції, здійснено спробу проаналізувати тільки один напрям роботи музею – *археологічну колекцію*, що відображає матеріальну культуру населення Миколаївщини від доби каменю до пізнього середньовіччя. Розбудова сучасної держави неможлива без відновлення історико-культурної пам'яті про ті народи, які проживали на її теренах та творили спільну історію та культуру. В Миколаєві значний внесок у цьому напрямку зробили науковці Інституту історії політології та права національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

У сучасний період, коли посилюється тенденція дослідження історії людства в цілому, краєзнавчі теми, регіональна історія набувають посиленої розробки вчених, кожна краєзнавча, регіональна, проблема містить й проблеми глобального масштабу.

Історіографія створення та формування колекції музею фактично відсутня. Вона обмежена професійно грамотними розробками текстів, що супроводжують матеріали музейної колекції,

автори яких – творці музею та відомі археологи – Ю.С. Гребенников, І.О. Смирнов К.В. Горбенко, О.І. Смирнов [3]. Експозицію оформлено за проектом й ескізом спеціалістів Лабораторії археології та етнології, що входить як структурний підрозділ до інституту (К.В. Горбенко, О.І. Смирнов, Д.В. Філатов, Е.В. Олейніченко, Л.І. Смирнов, Ю.С. Гребенников, Р.О. Козленко, Е.Ю. Рубченко).

Джерелом написання даної статті стали фонди та експозиція музею. Опосередковано, із певною кореляцією, історіографічні концепти археологічної колекції музею відтворено за науковими роботами К.В. Горбенка [4] В.Б. Гребенникова [4], Ю.С. Гребенникова [5], О.І. Смирнова [6], Д.В. Філатова [7], Р.О. Козленко [8; 9],

Урочисте відкриття музею відбулося 2 жовтня 2009 р. в День університету. Створення музею стало наслідком великої експедиційної роботи зацікавлених викладачів та фахівців Лабораторії археології та етнології, а також студентів інституту історії, політології та права. Звернемо увагу, – в процесі формування експозиції науковці виходили із визначального алгоритму, – протягом багатьох тисячоліть у степовій зоні південної України розвивалися найдавніші степові культури Євразії. Саме тому Степове Побужжя стало магістральним шляхом для степових культур в світ цивілізацій стародавньої Ойкумени. У даному регіоні найчіткіше і яскраво відбилися зв'язки із землеробськими культурами Південно-Східної Європи.

Автори музейної експозиції чітко визначили її завдання та мету, а саме: урізноманітнення форм та методів навчально-виховної роботи шляхом використання музейних предметів – свідків певної епохи; розширення науково-методичної бази проведення навчальних археологічної, етнографічної та музейної практик; популяризація серед викладачів, студентів та населення регіону історичних знань під час проведення екскурсій, інших форм масової науково-просвітницької роботи.

Експозиція складається зі стендів, які розташовуються в хронологічному порядку. Кожний стенд демонструє археологічний матеріал, який відображає матеріальну та духовну культуру окремої історичної епохи та археологічної культури.

Відповідно до визначеної послідовності першим подаються артефакти *кам'яного віку* (період в стародавній історії та археології, що тривав від появи людини до IV тис. до н. е.). Даний період представляють крем'яні знаряддя праці – різноманітні нуклеуси, відщепи, скребки, які давня людина використовувала в повсякденному житті.

Досить змістовно в музеї представлена епоха

бронзи (бронзовий вік) – останній великий період первісної доби. На Півдні України він змінюється киммерійсько-скіфським періодом раннього залізного віку. В цей час виник перший штучний метал – бронза. Поряд із бронзовими серпами, вістрями до списів, досить широко використовувались й крем'яні знаряддя цього типу. З каменю виготовлялися також бойові сокири-молоти, зернотерки, прикраси тощо. Крім цього, епоха бронзи відома широким різноманіттям керамічних виробів, особливо посуду.

У музеї присутні речі багатьох археологічних культур періоду бронзи, що існували на території Миколаївщини (ямна, катакомбна, багатоваликівська кераміка, сабатинівська, білозерська). В основному, це керамічні вироби (горщики, миски) з характерним для кожної культури орнаментом або специфічною формою.

Унікальність колекції обумовлюється безпосереднім її формуванням артефактами із археологічних експедицій викладачів та фахівців Лабораторії археології та етнології. Наведемо за приклад розкопки тільки одного кургану періоду бронзи поблизу с. Мироліубівка Новобузького району Миколаївської області в 2011–2012 рр. Копітка робота спеціалістів дозволила виявити дев'ять поховань, серед яких п'ять – ямного типу та чотири – епохи пізньої бронзи. У наукових роботах дослідників зазначено, що поховання № 3, головне, відноситься до ямної культури. Важливим артефактом, як визначили науковці, стала орнаментована курільниця – «блюдеце на масивній хрестоподібній підставці» [10].

Повна характеристика наукових відкриттів археологів не входить до змістовного кола нашої статті, проте зупинимося на висновку науковців. Вони вважають, що «археологічні дослідження даного кургану дали можливість зафіксувати і накопичити певний археологічний матеріал. Дослідження кургану у с. Мироліубівка Новобузького району дає уявлення про поховальні обряди населення території Поінгуля в період бронзового століття. Подальше вивчення території Новобузького району, – зауважують науковці, – дасть можливість більш детально розібратися в питаннях історичного розвитку регіону в епоху бронзи» [11].

Серед артефактів колекції музею особливо вирізняються речі з поселення Розанівка (сабатинівська культура) XVI–XIII ст. до н. е.: керамічний посуд, вироби з бронзи і каменю. Безумовний науковий інтерес становлять кам'яні культові предмети (антропоморфні стели тощо). Додаткова інформація з наукової літератури дозволяє з'ясувати масштаби поселення сабатинівської культури, що відкрито в 2008 р. неподалік від села Розанівка Новобузького району Миколаївської області. «Площа поселення – 3 га, культурний

шар – 0,4 м; здійснено шурфування, в процесі якої знайдено розвалини кам'яного житла, 2 господарські ями, виявлено понад – 1500 одиниць різних предметів (кераміка, кістяні вироби, кам'яні й бронзові знаряддя)...» [12, с. 81].

Сучасні українські дослідники вважають, що епоха бронзи стала за багатьма ознаками переломною для народів Північно-Чорноморської ойкумени. Це положення підтверджується музейною колекцією артефактів із городища фінальної бронзи – Дикий Сад (XIII–XI ст. до н. е.). Городище розташовано в історичному центрі сучасного міста Миколаїв у місці злиття річок Інгул та Південний Буг. Площа городища сягає близько 3 га. Під час існування воно займало високу терасу лівого берега р. Інгул [13]. Знайдені в культурному шарі городища артефакти становлять вагомий частину музейної колекції інституту історії, політології та права. Науково та композиційно продумано візуалізують життя населення городища Дикий Сад різноманітні вироби з кераміки, бронзи (ножі, кинджали, браслети тощо), кістки та рогу (знаряддя праці, елементи кінської зброї, прикраси тощо), кам'яні вироби – знаряддя праці (наприклад, кам'яні зернотерки), такелажний інструмент, предмети культу. Дуже цікавою є також унікальна поховальна урна (оссуарій), що свідчить про зв'язки місцевого населення з регіоном Балкан.

Крім того, в експозиції представлені черепи давніх мешканців городища, а також макет житлового приміщення.

Судження авторів музейної експозиції К.В. Горбенка, Ю.С. Гребенникова, О.І. Смирнова, Л.І. Смирнова, Р.О. Козленко Д.В. Філатова, які вони висловили під час бесіди із автором статті про етапи формування фондів, несуть важливу інформацію з проблеми, що вивчається. Повномасштабні дослідження археологічної пам'ятки городища Дикий Сад проводяться з початку 1990-х років під керівництвом спочатку Ю.С. Гребенникова, а на сучасному етапі – К.В. Горбенка. За цей час змінилося ставлення дослідників про хронологічні межі існування пам'ятки, архітектуру, матеріальну й духовну культуру, господарство та побут мешканців городища, соціально-економічні й політичні аспекти розвитку регіону всієї циркумпонтійської ойкумени на рубежі II–I тис. до н. е. [14, с. 77–78].

Загалом К.В. Горбенко, говорячи про епоху пізнього бронзового віку, констатує: «Це, насамперед, розвиток комплексного господарства з коливанням в різні періоди питомої ваги землеробства та скотарства, розвиток металургійної справи, гончарства, ткацького та косторізного ремесел, демографічний вибух, розвиток соціально-економічних відносин, поступова стратифікація та диференціація суспільства, зміцнення інституту вождів, трансформація релігійних та ідеологічних уявлень» [15, с. 10–30].

Автори музейної експозиції, спираючись на науково-методологічні засади музеєзнавства, за допомогою артефактів та фотоматеріалів (банерів) висвітлюють перехід на початку I тис. до н. е. населення, що проживало на території сучасної України, до використання в побуті нового металу – заліза. Це мало вирішальне значення для подальшого розвитку стародавнього суспільства.

В структурованих матеріалах експозиції загальна зміна цивілізаційної парадигми відбувається за артефактами скіфо-античної доби Північного Причорномор'я. Особливо підкреслюються наступне: в VII ст. до н. е. відбувається формування Скіфії – держави скіфів, що виступала, насамперед, як військова організація; паралельно в Північному Причорномор'ї йшов розвиток античних держав, заснованих давньогрецькими колоністами в VII–V ст. до н. е.

Скіфо-антична доба представлена комплексом бронзових виробів (бронзове дзеркало, різноманітні фібули тощо), керамічних виробів (амфори, чорнолакова, червонолакова кераміка). Науковий інтерес становить залізний меч Ахеменідського типу.

У центрі уваги відвідувачів музею стають археологічні пам'ятки епохи заліза – городище на о. Березань, Ольвія, кургані поховання скіфської аристократії та звичайних общинників. В експозицію включено в якості артефактів певні елементи поховальних обрядів. Науковці Лабораторії археології та етнології інституту історії, політології та права (О.І. Смирнов, Л.І. Смирнов, Р.О. Козленко) доводять, що ритуальна традиція поховальної обрядовості є індикатором, який відображає релігійно-світоглядні сприйняття загробного світу представників тих чи інших спільнот, етносу, археологічної культури [16; 17; 18]. Пам'ять про предків, ставлення до останків і місця їхнього спочинку – один із суттєвих показників ступеня духовного розвитку і цивілізованості як давньої, так й сучасної людини [19, с. 90].

Чітко продумана класифікація матеріалів з історії епохи заліза дозволяє всім зацікавленим дослідникам поглибити свої знання з проблеми на підставі опублікованих наукових розвідок безпосередніх учасників археологічних експедицій. Проаналізована нами література дозволяє зробити висновок про широку палітру проведених робіт. «У ході багаторічних археологічних розкопок, – констатують науковці, – виявлено більшість скіфських пам'яток у середній та нижній течіях Південного Бугу та Інгулу й на берегах лиманів... Серед речей, знайдених під час розкопок, – уламки глиняного посуду, кам'яні зернотерки, грузила для риболовних сіток, кістки тварин (бика, свині, вівці), бронзові прикраси, грецькі амфори і чорнолакові посудини, мідні цвяхи» [20, с. 68].

Науковим надбанням музею, що має світове

археологічне значення, вважається антична кераміка, привезена переважно з Ольвії. Саме Ольвія – це найбільший давньогрецький поліс на території Південно-Західного Причорномор'я, який проіснував майже тисячоліття (засновано іонійськими колоністами в VI ст. до н. е.), став взірцем політичного та культурного життя в період панування кочових народів (скіфів, сарматів) у степовій зоні.

Багаторічні дослідження Ольвії дозволили скласти загальну картину життя міста. «Хоч основу економіки міста становило сільське господарство, але, – як підкреслюють науковці, – досить розвиненими були й різноманітні ремесла та промисли. Ольвія мала міцні торгівельні, культурні зв'язки з населенням Подніпров'я й Побужжя, а також із середземноморськими античними міськими центрами...» [20, с. 80].

Цілком логічно вмонтовано в структуру музейної експозиції матеріал наступного історичного періоду розвитку Півдня України. В об'ємній інформаційно-насиченій експозиції представлено артефакти доби раннього Середньовіччя. В названий період на південних землях України мешкало переважно неслов'янське населення, яке залишило цілий ряд археологічних пам'яток. Південні сусіди Київської Русі – різні кочові племена (печеніги, половці та ін.) – залишили у степах велику кількість курганних могильників [20, с. 88–94].

Середньовіччя представлене в експозиції керамічними трубками, виробами з заліза (ножиці, ніж, вудила, стремена тощо), різноманітним посудом.

Безперечно, цінною з погляду вивчення професійного ставлення науковців до формування фонду музею стала надана в експозиції інформація про археологів, які досліджували пам'ятки Побужжя, а саме В.Н. Станко, С.Д. Крижицького, В.І. Нікітіна, Ю.С. Гребенникова, К.В. Горбенка, В.В. Крапівіної, І.О. Снитка, І.О. Смирнова та ін.

Чітко продумана класифікація матеріалів фонду дозволяє на невеликих експозиційних площах музею засобами візуалізації, за допомогою яскравих стендів, результативно відображати інформацію про археологічні пам'ятки краю, частина яких є всесвітньовідомими (Анетівка, Дикий Сад, острів Березань, Ольвія та ін.).

Звернемо увагу, що наявний комплекс музею є об'єктом спеціальної уваги викладачів та співробітників Інституту історії, політології та права. Фонди музею стали як базою учбових занять зі студентами-істориками, так й стартовим полігоном науково-дослідної роботи. На базі фондів музею проводяться семінарські та практичні заняття з курсу археології, стародавньої історії, готуються курсові та дипломні роботи. Експонати музею постійно залучаються в процесі написання наукових статей та публікацій в засобах масової інформації, що кори-

стуються великою увагою. Крім того, співробітники Інституту історії, політології та права постійно проводять екскурсійну й профорієнтаційну роботу серед школярів міста та області.

Отже, на сучасному етапі у процесі розбудови української держави особливу роль відіграє історична реконструкція минулого. Робота істориків у цьому напрямку спрямовується на збереження та популяризацію краєзнавчої інформації для відродження, підтримки й активізації інтересу сучасної молоді до самотньої історії рідного краю, розвитку народної культури і традиції. Велику роль у цьому відіграє вища школа, яка готує висококваліфіковані кадри. Вона орієнтована на досягнення сучасного світового рівня, відродження самотнього національного характеру, корінне оновлення змісту, форм і методів навчання, примноження інтелектуального потенціалу країни. Необхідними елементами формування світогляду сучасного історика є археологія як комплексна система знань, що вивчає історію, теорію та практику археологічної справи, а також її правові та економічні засади. Значний внесок у цьому напрямку зробили науковці Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Посилання

- Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пособие для вузов по спец. «История» / Под ред. Левыкина К., Хербста В. – М.: Высш. школа, 1988. – 431 с.
- Там же.
- Музей археології та етнографії. Путівник. – Миколаїв – 2013. – 6 с.
- Горбенко К.В., Гребенников В.Б. Поселения, грунтовые могильники и клады эпохи бронзы на территории Николаевской области (археологическая карта) / К.В. Горбенко, В.Б. Гребенников – Миколаїв, Видавництво МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2010. – 168 с.
- Горбенко К.В., Смирнов А.И., Гребенников Ю.С. Степная Троя Николаевщины. Издание 2-е, доп. / К.В. Горбенко, А.И. Смирнов, Ю.С. Гребенников. – Николаев, Изд-во Ирины Гудым, 2011. – 48 с.
- Смирнов А.И., Ивченко А.В., Козленко Р.А. Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев / А.И. Смирнов, А.В. Ивченко, Р.А. Козленко // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ, 2012. – С. 346–347.
- Гребенников Ю., Смирнов Л., Филатов Д. Исследования кургана вблизи с. Мирюлюбовка на территории Поингуля в 2011–2012 годах / Ю. Гребенников, Л. Смирнов, Д. Филатов // Аркасівські читання: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 квітня 2013 р.) – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. – С. 47–53.
- Смирнов А.И., Козленко Р.А. Ивченко А.В. Новый некрополь римского времени в г. Николаев / А.И. Смирнов., Р.А. Козленко А.В. Ивченко // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ, 2012. – С. 348–349.
- Козленко Р.А. Римский форт на границе Ольвийского государства / Р.А. Козленко // Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В.И. Кадеева. – Харьков, 2015. – С. 28–33.
- Гребенников Ю., Смирнов Л., Филатов Д. Исследования кургана вблизи с. Мирюлюбовка на территории Поингуля в 2011–2012 годах / Ю. Гребенников, Л. Смирнов, Д. Филатов

// Аркасівські читання: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 квітня 2013 р.) – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2013. – С. 47–53.

- Там же.
- Гребенников В.Б., Горбенко К.В. Поселения, могильники и клады эпохи бронзы на территории Николаевской области (археологическая карта) / В.Б. Гребенников, К.В. Горбенко. – Николаев: МНУ им. В.О. Сухомлинского, 2010. – 168 с.
- Горбенко К.В. Археологічні дослідження городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад». Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 380–381. – С. 202–209.
- Горбенко К.В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад» / К.В. Горбенко // Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 76–85.
- Горбенко К.В. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища дикий Сад / К.В. Горбенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). Миколаїв, МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – 384 с.
- Смирнов А.И., Козленко Р.А. Ивченко А.В. Новый некрополь римского времени в г. Николаев / А.И. Смирнов., Р.А. Козленко, А.В. Ивченко // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ, 2012. – С. 348–349.
- Смирнов А.И., Ивченко А.В., Козленко Р.А. Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев / А.И. Смирнов, А.В. Ивченко, Р.А. Козленко // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ, 2012. – С. 346–347.
- Козленко Р.А. Римский форт на границе Ольвийского государства / Р.А. Козленко // Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В.И. Кадеева. – Харьков, 2015. – С. 28–33.
- Козленко Р.А. Обряд обезвреживания погребенных в Степном Побужье в античный период // X Всероссийская (с международным участием) археологическая конференция студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы». – Ростов-на-Дону, 2015. – С. 90–97.
- Історія рідного краю: Миколаївщина: навчальний посібник / М.М. Шитюк (кер. авт. кол.), О.О. Баковецька, Н.М. Буглай та ін. – Миколаїв: Іліон, 2015. – 628 с.

Рыжева Н.А. Музейная экспозиция как источник исследования древней и средневековой истории Украины

В статье, в соответствии с научными разработками музееведения, проанализирована музейная коллекция, которая создавалась специалистами-археологами на основании большого количества артефактов, в высшем учебном заведении. Определено, что основным алгоритмом экспозиции стало отражение материальной культуры населения юга Украины от эпохи камня до позднего средневековья.

Ключевые слова: музейная коллекция, археология, артефакты, историко-культурная память.

Ryzheva N.O. Museum exhibition as a source base for research of Ukraine ancient and medieval history

In the article, museum collection created by specialist archaeologists based on a large number of artifacts in high school is analyzed according to the museology scientific research methods. Reflection of material culture of the southern Ukraine population from Stone Ages to the late Middle Ages is determined to be exposure leading algorithm.

Key words: museum collection, archeology, artifacts, historical and cultural memory.

10.03.2016 p.

**МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ В.Л. КОЧУБЕЯ
– ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА ГЕТЬМАНЩИНИ
XVIII СТ. В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із ім'ям В.Л. Кочубея (1640–1708) – впливового політика уряду гетьмана І.С. Мазепи. Вивчення, опис та наукова атрибуція цих експонатів стали предметом дослідження.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьман, опозиція, донос, кубок, потир, атрибуція.

З ім'ям відомого державного діяча XVIII ст. В.Л. Кочубея пов'язують події, що розгорталися навколо гетьмана І.С. Мазепи. Тобто в історію, а отже і в пам'ять українців, Василь Кочубей¹ (1640–1708) увійшов як один із керівників опозиції; як той, хто писав на Мазепу доноси російському цареві. Відтак, для тих, у чий уяві Мазепа – патріот, Кочубей постає «зрадником», а для тих, хто має Мазепу за зрадника – він є патріотом, борцем проти «зрадника Мазепи».

Історія свідчить про те, що практика доносів часто виявляється фатальною. Такою вона стала для обох видатних українців XVIII ст. Отримавши 1707 р. чергового листа від В. Кочубея та його родича – полтавського полковника І. Іскри – про таємні плани Мазепи, цар наказав скарати учасників доносу. 14 липня 1708 р. біля с. Борщагівка², де була польова ставка гетьмана, В. Кочубея та І. Іскру стратили привселюдно – перед очима гетьмана і кількох тисяч козаків. Родини донощиків були позбавлені всіх привілеїв та майна. В.Л. Кочубея було поховано на території Києво-Печерської лаври. За волею долі, через рік довелося тікати від загонів князя О. Меншикова і гетьманові І. Мазепі.

У колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігаються пам'ятки, пов'язані з ім'ям В.Л. Кочубея. Це кубок і потир – яскраві зразки світського і культового срібла з дарчими написами різного походження, призначення і виготовлення. Вивчення, опис та наукова атрибуція цих експонатів стали предметом даного дослідження.

Упродовж XVII–XVIII ст. в Росії існувала традиція нагороджувати за заслуги видатних осіб від царського імені різними видами срібного посуду. Окрім прямого призначення – бути окрасою поставців – срібні ковші, келихи, братини, кубки і стопи широко використовувались як подарунки або нагороди за різні заслуги і подвиги. До такого різновиду нагородного посуду належить кубок, по-

1. Кочубей Василь Леонтійович (1640–1708) – генеральний писар (1687–1699), генеральний суддя (1699–1708) в уряді гетьмана І.С. Мазепи.

2. Нині село Погребищенського району Вінницької області.

**Мал. 1. Кубок. Майстер Євстафійус Гоман
(Eustachiusa Hohman) (1582–1612).**

Кінець XVI – початок XVII ст. Німеччина, м. Нюрнберг

дарований В.Л. Кочубею [8]. Стрункий силует кубка підкреслюється правильно дібраними пропорціями, декор посудини вибудований по вертикалі (мал. 1). За формою чаші кубок належить до німецького типу «AKELEIBESBER», тобто виготовлених у формі дзвоника [6, с. 160–188]. Зовнішня поверхня чаші та седесу посудини прикрашені рядами гладких карбованих сферичних опуклостей – т. зв. буклів. Щоб усунути блиск металу й зробити чіткішим контур прикрас, простір між буклями – канфаренний,³

3. Візерунок утворюється за допомогою «канфарника» – чекана із кінцем у вигляді шила, вдаряючи по ньому, отримують малюнок у вигляді крапок.

Мал. 2. Клейма кубка

у вигляді пальметок. На звуженій частині корпусу (перехваті) спостерігаємо тиснені мотиви «кнорпельверку» – хрящоподібного орнаменту, характерного для стилю раннього європейського бароко [3, с. 6–7]. Чашу і седес поєднує ніжка-стержень, виготовлена у вигляді балясини, орнаментованої сферичними буклями з фігурними литими дужками та оздоблена накладними металевими «травками». Для виконання рельєфних узорів майстер застосував техніку карбування та тиснення, яке за допомогою м'якого рельєфу передає пластичні форми. Світлотіньові ефекти карбованого срібла майстер уміло доповнив позолотою.

Отже, конструкція і характер декору досліджуваного експонату збігаються із німецькими типами кубків початку XVII ст. Під вінчиком чаші є два клейма, які допомагають датувати річ і встановити місце виготовлення. Перше – позначене літерами «ЕН», а під ними, у фігурному щитку, ймовірно, міське клеймо, яке збите, не читається. Тому експонат датується за іменником і часом діяльності майстра – Євстафіуса Гомана (Eustachius Hohman) (1582–1612 рр.), котрий жив і працював у німецькому місті Нюрнберг (мал. 2). Це клеймо вдалося ідентифікувати за виданням «Клейма ювелірів» відомого дослідника європейського золотарства Марка Розенберга (один із розділів видання присвячений нюрнберзькому ювелірному мистецтву) [12, с. 139]. Праворуч німецького стоїть інше клеймо у вигляді літери «К» без щитка – невідомого походження (мал. 2). Ймовірно,

Мал. 3. Дарчий напис на седесі кубка

що ця літера вказує на те, що кубок походив із колекції заможного і впливового Кочубея. У своїй розвідці «Іван Мазепа» відомі історики Ілько Борщак і Рене Мартель повідомляють: «Старий Кочубей був багатир, яких мало: в усій Україні знали про його багатства, безмежні поля, табуни шпарких коней, палати із золотом та кожухами, дорогоцінностями» [1, с. 226].

Зі споду основи седеса по колу вигравіруваний напис: «[†]4 ВЕЛИКИХЪ Г(ОСУ)ДРЕЙ Ц(А) РЕЙ ІВАННА И ПЕТРА АЛУЪЕВИЧОВ ПОЖАЛОВАНЪ ВОЙ. (СКА) ЗАП.(ОРОЗКОГО) (Г)ЕНЕРАЛЬНОМУ ПИСАРУ ВАСИЛИЮ КОЧУБЕЮ РОКУ АХИФ СЕНТ ФІ ДНЯ» (мал. 3). Написи часто містять відомості про предмет та його власника не менш важливі і цікаві, ніж архівні документи. Напис починається хрестиком, який означає, що ця держава перебуває під Божим покровительством, адже це – символ Ісуса Христа. Мала площа основи і великий текст примусили гравера використовувати словоскорочення, злиття, комбінації малих і великих літер. Манера письма та подачі літер набула характеру скоропису кінця XVII ст., для передачі напису використані літери кирилиці, латини та грецькі. Дата вручення кубка – число «СЕНТ ФІ ДНЯ» – читається як «19 сентября», рік «АХИФ» – «1689», позначений літерами слов'янського алфавіту. Зміст напису розкриває суть дипломатичних відносин між Росією та Україною – Гетьманщиною кінця XVII ст. Відомо, що в ті часи в Росії відбувалась гостра боротьба двірцевих угруповань. Після чергового двірцевого перевороту 1689 р. до влади прийшов Петро Олексійович – представник родини Нарішкіних.

4. Цей символ читається як «ОТ»// Покровский Н.В. Евангелие в памятниках иконографии. – СПб., 1892. – С. 357.

З огляду на слабкість брата Іаонна (Івана), він, фактично, почав царювати й правити всім Російським царством.⁵ Підтримав і надав допомогу царю в цей відповідальний момент український гетьман І. Мазепа та генеральна старшина. Серед них був і писар В. Кочубей, а також чернігівський, полтавський, ніжинський, миргородський, лубенський полки на чолі з полковниками. Всього від гетьмана прибуло до Москви за монаршим указом 304 чоловіки [2, с. 374]. Прибувши до столиці, Мазепа отримав від царя новий наказ: «...їхати з усією старшиною до нього государя в Радонежський Святотроїцький монастир, що відстоїть від Москви на 21 милю, і прикликав до себе на захист кілька полків війська» [2, с. 375].

Український гетьман зі старшиною, після шеститижневого перебування, залишив Москву 19 вересня 1689 р., отримавши щедрі винагороди «... виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам» [2, с. 376]. Дата від'їзду, згідно з літописом С. Величка, збігається з датою, яка вигравірована по колу основи седеса. Отже, за збігом історичних фактів, можна висловити наступні припущення.

По-перше, в Росії до XVII ст. посудини-кубки були виключно привізними, зустрічаються лише поодинокі зразки роботи місцевих майстрів. Імовірно, що кубок нюрнберзького майстра Євстафіуса Гомана початку XVII ст. був виготовлений та привезений на замовлення російського царського двору і став дорогоцінним надбанням придворного зібрання нагородного посуду.

По-друге, кубок став предметом «поношений» від російських государів Івана та Петра Олексійовичів генеральному писарю В. Кочубею за вірну службу, а саме за підтримку і допомогу царю Петру Олексійовичу у боротьбі за владу у 1689 р. Викликані різними причинами «пожалування» срібним посудом переслідували одну ціль – заохочення до вірної служби осіб, потрібних і вірних царю. Нагородний срібний посуд спочатку розглядався як матеріальна цінність, як заміна грошової винагороди, але упродовж XVII–XVIII ст. він набуває особливого статусу: на ньому гравірують державний герб, царський титул, викарбовують ім'я нагородженого і перелік його заслуг [10, с. 21].

Упродовж XVII–XVIII ст. російські майстри виготовляли різні форми нагородних кубків: «на ста-

5. Цар Іоанн (Іван) не був позбавлений царського титулу аж до смерті в 1696 р. Саме тоді офіційно закінчилося двовладдя і встановилось єдинодержавство Петра I.

Мал. 4. Потир. Майстер невідомий.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна

канное дело», «на братинное дело», кубок «виноградный», кубок «ананасовый», дзвоникоподібний та ін. В подальші часи XIX–XX–XXI ст. кубками нагороджували переможців на спортивних змаганнях і традиційно вони ставали окрасою поставців [10, с. 28].

Цікавою пам'яткою із зібрання музею, пов'язаною із діяльністю В.Л. Кочубея як благодійника української церкви, є потир – посудина у вигляді чаші, призначена для проведення церковного обряду Таїнства євхаристії (причастя) [7]. (мал. 4). У ньому рельєфно вирізняються граціозними формами й щедрим оздобленням у стилі українського бароко головні частини – чаша, стрижень, яблуко і седес. У верхній частині чаші, на чільній стороні гладкої кованої поверхні, розміщене традиційне для православних зображення, обрамлене вінком із чотирьохпелюсткових квіток та трилисника. У центрі поля на підвищенні, що символізує гору Голгофу, вигравіруваний

Мал. 5. Вкладний напис на седесі потиру

традиційної форми семикінцевий хрест з тростиною та списом, супроводжуваний літерами-ідеомами: «ІЕ ХЕ» – слов'янський варіант короткого напису імені Христа «ІС ХС». Напис «НИКА» – «ПЕРЕМОЖЕЦЬ», розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. На зовнішній поверхні чаші та седеса майстер-золотар викарбував 12 медальйонів із канонічними євангельськими сюжетами на теми: «Ісус Христос несе хреста на Голгофу», «Розп'яття з двома Предстоячими», «Зняття Ісуса Христа з хреста», «Покладання Ісуса Христа до гробу» «Тайна вечеря», «Моління про чашу», «Поцілунок Іуди», «Суд Синедріона», «Катування Господні», «Суд Пілата», «Вінчання терновим вінцем», «Явлення Ісуса Христа апостолам і учням» [5, с. 186–190; 206–210]. Вони мають виразний характер і глибокий зміст та гармонійно поєднуються з формою виробу.

Потир – це цілісний, логічно завершений високохудожній твір, де майстер подбав про витриманість пропорцій, а в декорі захопився рослинним рельєфним орнаментом і старанно виконав пластичні та графічні зображення, які й надалі використовувалися в оздобленні українських золотарських виробів. Автора келиха не встановлено, оскільки він не залишив нам ні свого підпису, ні тавра, але у потирі збережені форми, типові для стилю українського бароко кінця XVII – початку XVIII ст.

Виняткове значення для вивчення історичної пам'ятки має вкладний напис, вигравіруваний по колу основи седеса: «⁺СЕЙ КЕЛИХЪ НАДАННЫ ОТ ЕГО Ц.П.В.В. З(ЦАРСКОГО ПРЕСВЕЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО) (Г) ЕНЕРАЛЬНОГО СУДЬИ ВАСИЛИЯ КОЧУБЕЯ

ДО ЦЕРКВИ АРХИСТРАТИГА ХВА МИХАИЛА У СЕЛО ДУБОВИЧИ» (мал. 5). Манера написання літер відноситься до скоропису. Зміст напису свідчить про добродійний вклад можновладця В.Л. Кочубея до родинної церкви.

Із досліджень місцевих краєзнавців дізнаємось, що понад 320 років село Дубовичі⁶ було пов'язане з родиною Кочубеїв [4].

Відомий дослідник української старовини П.Е. Павлович у своїй праці «Село Дубовичи. Имя Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии» зазначив, що, згідно з універсалом 1687 року, І.С. Мазепа підтвердив генеральному писарю Кочубею придбане ним «плотинное займище на р. Ретик под Дубовичами» [9, с. 2–5], а також «...село Дубовичи, в уезде Кролевецком лежащее, со всеми для него принадлежащими пожитками, позволяючи от тамошних посполитых людей всякие повинности и послушенство отбирати...» [9, с. 8]. Потім Кочубей отримав села Ярославець та Диканьку за універсалом від 20 листопада 1687 року. Цими маєностями Мазепа і обмежив свої милості Кочубею.

Здавна в Дубовичах була дерев'яна церква архістратиґа Михаїла, побудована на місці явлення чудотворної ікони Божої Матері. З часу появи ікони у Михайлівській церкві здійснюється багато зцілень з молитвою віри тих, хто звертається до «Заступниці Старанної». Саме до цієї церкви наприкінці XVII ст. і подарував політик-меценат В.Л. Кочубей потир, який згодом потрапив до колекції Богдана і Варвари Ханенків, а звідти – до Національного музею історії України [11, с. 276]. Цей храм існував до побудови у 1777 р. кам'яної приходської церкви Різдва Пресвятої Богородиці з прибудованим вівтарем архістратиґа Михаїла. Церкву зведено за кошти, зібрані від подаянь тих, хто приходив помолитися образу Божої Матері, а також на кошти і працею Василя Васильовича Кочубея⁷, онука Василя Леонтійовича Кочубея, якому у спадок від діда лишилося с. Дубовичі. У 1783 році новий храм було освячено. Михайлівський прибудований вівтар знаходився з правого боку головного престолу.

У приходському храмі Різдва Пресвятої Богородиці зберігались дуже цінні речі, які генеральний суддя В.Л. Кочубей подарував як вклади: чаша срібна з дарчим написом «Сей келих надан от его превосходительства генерального судьи Василия Кочубея до церкви Архистратиґа

6. Дубовичі – село, засноване у XVI ст., нині Кролевецького району Сумської області. З XVII ст. входило до Кролевецької сотні Ніжинського полку і було приписане до Кролевецької ратуші. Село відоме своєю криницею, розташованою поблизу сучасної автомагістралі Київ – Москва. За народними переказами, історія цього унікального місця сягає глибини XVI ст. і пов'язана з явленням чудотворної ікони Богородиці.

7. Василь Васильович Кочубей (1728–1791) – глухівський предводитель дворянства, статський радник.

Михаїла у село Дубовичи» (можливо, це і є потир з колекції музею?); дискос срібний із написом «Надал до церкви Архистратига Михаїла в село Дубовичи Василій Леонтиевич Кочубей, року 1704»; риза білої парчі, на плечах якої вишиті сріблом і золотом зображення Спасителя, Богоматері, дванадцяти апостолів, святих Михаїла і Катерини та стародавні книги з вкладними написами від родини Кочубеїв.

Не всі вкладні речі дійшли до нашого часу. Багато з них загинуло протягом століть, частину і нині важко ідентифікувати через відсутність необхідних документів. Але й ті вклади, які збереглися, свідчать про масштабність козацького меценатства.

Посилання

1. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа // Історичні постаті України. Історичні нариси. – Одеса, 1993. – 384 с.
2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Волковинська О.А. Художнє срібло Європи XV–XX століть з фондів Музею історичних коштовностей України. Буклет. – Київ: «Древний Мир», 2002. – 16 с.; 36 іл.
4. Гурба В., Карабут Ф., Сердюк М. Дубовичі: Історико-краєзнавчий нарис. – К.: ТОВ «Бізнес-поліграфія», 2012. – 280 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.Dubovichi.in.ua/село Дубовичі.../ Церква Різдва Богородиці](http://www.Dubovichi.in.ua/село%20Дубовичі.../Церква%20Різдва%20Богородиці). – Назва з екрану.
5. Закон Божий. – М., 1989. – 540 с.
6. Лопато М.Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. – СПб., 2002. – 235 с.
7. НІМУ, інв. № РДМ–927; КВ–18484.
8. НІМУ, інв. № РДМ–970; КВ–18494.
9. Павлович П.А. Село Дубовичи. Имя Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии. – К., Тип. С.В. Шульженко, 1903. – 141 с.
10. Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М., 1983. – 376 с.
11. Терлецький В.В. Кочубей у призабутих зв'язках з Глухівщиною // Сівєрщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 274–278.
12. Rosenberg M. Der goldschmiede merkzeichen. – Frankfurt am Main, 1925. – 429 с.

Терещук О.М. Меморіальні цінності В.Л. Кочубея – державного діяча Гетьманщини XVIII в. в колекції Національного музею історії України

В статті досліджується срібна посуда з колекції музею, котра пов'язана з іменем В.Л. Кочубея – впливального політика правителів гетьмана І.С. Мазепи. Дослідження, атрибуція, походження експонатів стали предметом дослідження.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьман, опозиція, донос, кубок, потир.

Tereschuk O.M. The memorable materials by V.L. Kochubey – a statesman of Hetmanate in XVIII century (collection by NMHU)

In article the silver ware from a collection of the museum which is connected with a name of V. L. Kochubey – the influential politician of the government hetman I.S. Mazepa is investigated. Studying, attribution, an origin of exhibits became an object of research.

Key words: Ukrainian Cossack state, hetman – main political figure of Ukrainian state, opposition, denunciation, silver crockery.

11.03.2016 р.

УДК 75.03«18»:069.538(477.52)

В.М. Ткаченко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО МИСТЕЦЬКЕ ОТОЧЕННЯ (ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ТА ЛЕБЕДИНСЬКОГО ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ)

У статті проаналізовано колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв, висвітлено мистецьке оточення Тараса Шевченка та його зв'язки з Сумщиною.

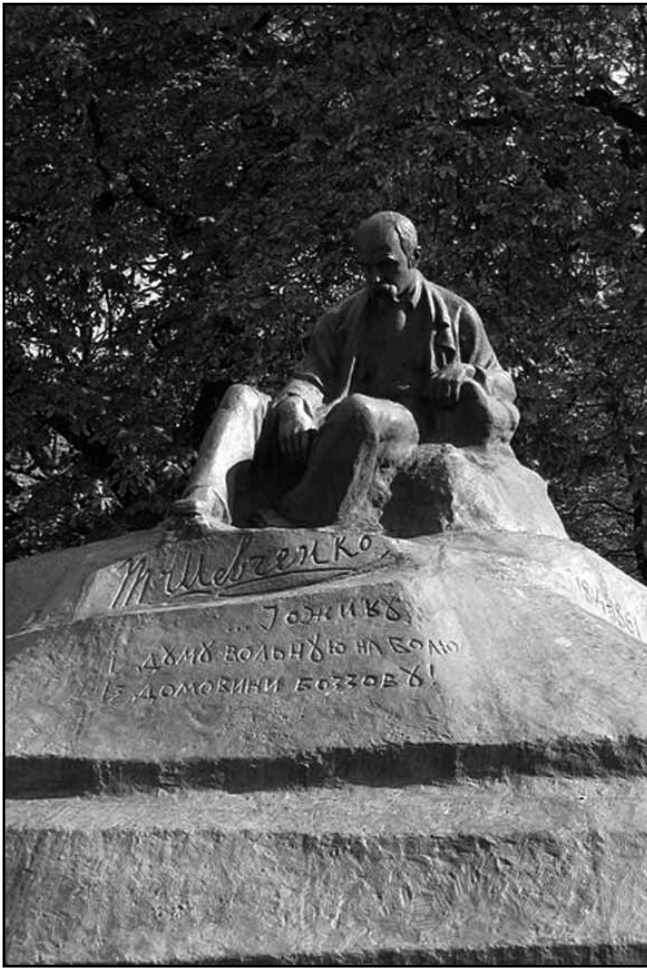
Ключові слова: Т.Г. Шевченко, колекції, художні музеї, художники, твори, мистецьке оточення, Сумщина.

До дослідження мистецтва як морально-виховного фактора в колі художників оточення Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861), атрибуції творів, узагальнення фактичного матеріалу та уведення його до європейського контексту епохи зверталось не одне покоління шевченкознавців. Серед найвідоміших з них (П. Білецький, М. Новицький, С. Єфремов, М. Мацапура, Д. Степовик, М. Чалий) зустрічаємо й ім'я нашого земляка Павла Зайцева [2].

Одним з актуальних досліджень означеної тематики на початку XXI ст. є монографія відомого доктора мистецтвознавства, лауреата Національної премії ім. Т. Шевченка, професора В. Овсійчука «Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури». Член-кореспондент НАН України, професор Степан Павлюк зазначав: «.../ Виключно цікава стильова особливість цього дослідження полягає в тому, що автор синтетично розглядає постать Шевченка у всіх його проявах – громадянській, поетичній, малярській, чим досягається повнота образу, який виявився для українського народу незборимою силою у вікових прагненнях національної Свободи...» [4, с. 7]. Постать В. Овсійчука виділяється тим, що крім наукових праць про мистецьку спадщину Шевченка-художника його ім'я пов'язане з музейною справою: «.../ те, що він зробив для формування Львівської галереї мистецтв у її сучасному вигляді, тобто як музейного комплексу, важко переоцінити» [3, с. 596].

Метою статті є спроба систематизувати всі відомі та маловідомі факти життя і творчості Кобзаря, пов'язані з Сумщиною, а на основі мистецьких колекцій Сумського та Лебединського художніх музеїв дати уявлення про творчість митців з його оточення.

На Сумщині традиція вшановувати пам'ять Великого Кобзаря існує здавна. Вже у 1918 р. в Ромнах був відкритий пам'ятник Т. Шевченку роботи скульптора І. Кавалерідзе в пам'ять його перебування на Іллінському ярмарку в Ромнах влітку 1845 р. Шевченко зображений на кам'яній брилі, на якій викарбувані рядки з поезії поета «Марку Вовчку. На пам'ять» (1859): «... І оживу,

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Ромнах на Сумщині

і думу вольную на волю із домовини воззову. Слід зазначити, що пам'ятник установлений на тому місці, де стояв намет поета.

У 1920 р. в Сумах був створений художньо-історичний музей, в зібранні якого з'являються твори Т. Шевченка завдяки зусиллям засновника і першого директора Никанора Харитоновича Онацького (1875–1937). Він подорожував та вивчав місця, пов'язані з перебуванням Кобзаря в нашому краї. До шевченківських днів пам'яті (1927) Онацький відкриває у музеї першу виставку, а пізніше створює «Кімнату Шевченка», де експонувалися як роботи митця, так і матеріали, які висвітлювали його перебування на Сумщині. У 1908–1911 рр. Н. Онацький відвідував Шевченкову могилу у Каневі. Ці подорожі надихнули художника на створення офорту «Хата біля Тарасової гори» (1911), що пізніше тиражувався на поштових листівках. Він звертався й до ілюстрування поетичної спадщини Кобзаря. Заслуговує на увагу незакінчений начерк титульного аркуша до вірша «Заповіт» (1919) [8, с. 3].

Зібрання творів авторів, пов'язаних з ім'ям Т. Шевченка, у Сумському художньому музеї має багатогранну спрямованість. Це роботи вчителів, учнів, а також сучасників та послідовників Кобзаря. Зберігаються унікальні колекції творів лауреатів

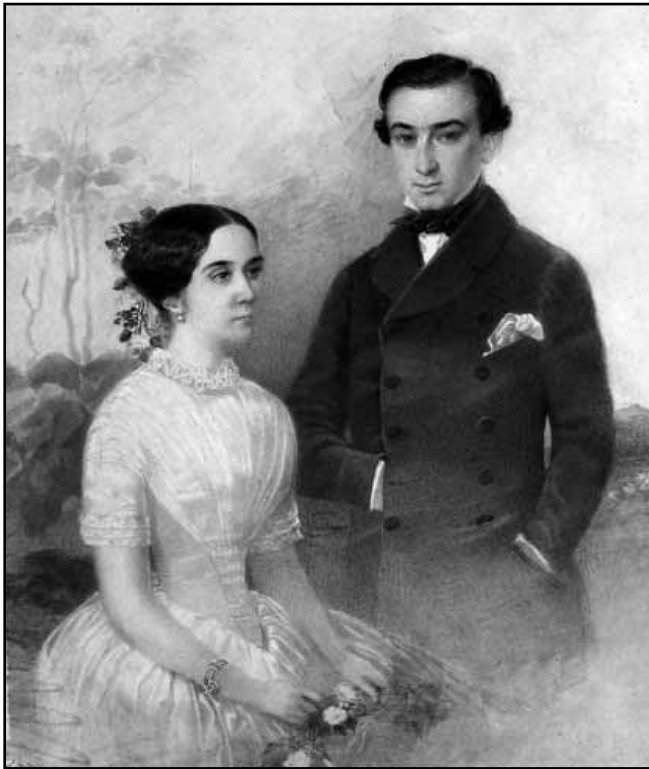
Шевченківської премії та земляків-скульпторів І. Кавалерідзе і М. Лисенка.

Гордістю музейного зібрання є роботи самого Кобзаря. Дві з них – «Старости» та «Судня рада» – із серії «Живописна Україна (1844). Офорт «У шинку» (з картини І. Соколова «Приятелі») Тарас Григорович виконав в останні роки свого життя, коли надавав особливої уваги вивченню офортної техніки Рембрандта. Цей твір безпосередньо пов'язаний із Сумщиною. Під зображенням – автограф художника з дарчим написом Наталії Олександрівні, дружині поміщика Д.О. Хрущова, на запрошення якого Шевченко жив у їхньому маєтку Лихвин (тепер Лифине Лебединського району) в червні 1859 р. За цей твір та «Притчу про робітників на винограднику» йому було присвоєно звання академіка гравюри у 1860 р. Офорт надійшов до музею з маєтку Хрущових у 1925 р, а привіз його Н. Онацький під час пошукових експедицій по місцях, де перебував Кобзар.

У зібранні музею представлені твори вчителів Тараса Шевченка – Карла Павловича Брюллова (1799–1852), Олексія Гавриловича Венеціанова (1780–1847), зусиллями яких було викуплено талановитого юнака з кріпацтва. Яскравий представник академізму, який також віддавав данину і романтизму, К. Брюллов репрезентований картиною «Смерть Інесси де Кастро» (копія його талановитого учня Петра Петровича Соколова (1826–1905). Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870) – учень К. Брюллова і товариш Т. Шевченка по Академії – також активно допомагав його звільненню [5, с. 151].

З Петром Карловичем Клодтом (1805–1867) Шевченко зустрічався ще в роки навчання в Академії. Вже тоді він знав скульптора, оскільки творами із зображенням коней майстра була прикрашена його кімната. Шевченко згадує про це у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Після повернення із заслання між митцями установилися дружні стосунки. Музей зберігає дві скульптурні композиції педагога і ливарника Клодта: «Здіблений кінь» (1840-ві), «Кінь з приборкувачем» (1840).

Імена художників з оточення Т. Шевченка, які представлені в музейному зібранні, увійшли в історію українського та світового мистецтва. Його співучнями по Академії були І.К. Айвазовський, Д.І. Безперчий, С.К. Заряно, В.І. Штернберг та ін. Хочеться відзначити, що вихованець К. Брюллова Дмитро Іванович Безперчий (1825–1913) представлений картиною «Бандурист» (1860, перший варіант) та акварелями «Милостиня» (кінець XIX ст.), «Сільський краєвид» (1856). Зворушлива дружба поєднувала Т. Шевченка з Василем Івановичем Штернбергом (1818–1845), який, як і Кобзар, вчився в Петербурзькій академії. Цікавий той факт, що його роботи «Аскольдова могила» (1837) та «Біля

Подружжя Хрущових

шинку» (1838) надійшли до музею із збірки відомого колекціонера Оскара Гансена.

Шевченко мав помітний вплив на пробудження та спрямування уваги російських художників до української тематики. Це знайшло свій яскравий вияв у творчості академіка Петербурзької академії Івана Івановича Соколова (1823–1918). Після подорожі по Україні він постійно працював над українською тематикою. Вперше з Шевченком Соколов зустрівся в 1858 р. у Петербурзі, куди Тарас Григорович щойно повернувся із заслання. Дружба скріплювалася ще й співпрацею (вищезгаданий офорт Т. Шевченка «У шинку» – з картини І. Соколова «Приятелі»).

Досить цікавою є творчість російського художника Олексія Яковича Волоскова (1823–1882), яка пов'язана з Качанівкою, куди неодноразово приїздив Шевченко. Він створив цілий ряд пейзажів, які відтворюють мальовничі куточки поміщицького маєтку. У музеї зберігаються його наступні роботи: «Садиба. Качанівка» (1849), «Качанівка. Вид на будинок з парку» (1843), «Сільський пейзаж над річкою (Качанівська церква у Сокиринцях)» (1854). Подібні пейзажі приваблювали і художника-аматора, офіцера, який служив в одному з розквартированих у Лебедині полків, – Отто Максимовича Цеге фон Мантейфеля (1822–1889). Варто зазначити, що в його етюді «Поміщицький дворик» (1859) – з колекції Лебединського музею – зображено садибу братів Залеських у тому вигляді, як її бачив Кобзар у 1859 р. під час перебування у Лебедині.

Графічний доробок Т. Шевченка мав значний вплив на подальший розвиток цього виду мистецтва

*О.М. Цеге Фон Мантейфель (1822-1889)
Поміщицький дворик.1859*

у творчості Івана Миколайовича Крамського (1837–1887), Костянтина Олександровича Трутовського (1826–1893), Лева Михайловича Жемчужникова (1828–1912). Останній належав до російських інтелігентів, які виявляли живий інтерес до культури України. Мандрівки протягом майже п'яти років, пісні кобзарів та бандуристів, які любив він слухати й багато записував, допомогли йому краще зрозуміти характер народу, його думки. Він захоплювався поезією Шевченка, що й привело до міцної дружби з Тарасом Григоровичем після повернення його із заслання. Альбом офортів «Живописна Україна» був задуманий митцем як продовження однойменної серії Т. Шевченка. Він виданий у 1861–1862 рр. додатком до першого українського журналу «Основа». Половину офортів майстер зробив за своїми малюнками. Як зазначила Л. Попова, «/.../ До участі в альбомі він залучив також І.І. Соколова, О.Є. Бейдемана, К.О. Трутовського та інших художників, за малюнками яких награвірував ряд офортів. /.../ Переважну більшість офортів свого видання (44 дошки) награвірував Жемчужников, чотири – Верещагін, одну – Бейдеман» [6, с. 34]. У музейному зібранні є 8 творів з цієї серії. Серед них один із офортів (*напір, 17 x 11, інв. № 15*) значиться як твір Василя Васильовича Верещагіна (1842–1904) «Жебраки». Якщо гравер В. Верещагін, то треба було установити ім'я автора малюнка та точну назву експоната. Відповідь на це запитання було знайдено в книзі Л. Жемчужникова «Мои воспоминания из прошлого»: «/.../Занимаясь под

руководством Бейдемана, он познакомился с гравированием на меди острой водкой и сделал три гравюры для издаваемой мною тогда «Живописной Украины». Это был известный позже всем и недавно погибший художник Вас[илий] Вас[ильевич] Верещагин. Бейдеман также принял участие в моём издании и дал несколько работ: «Заседание в суде черноморских казаков», «Нищие», «Евреи» и «Вид казацкой станицы». Все эти гравюры были свежи, талантливо и типичны» [1, с. 257–258]. В цій книзі є ілюстрація, ідентична музейному офорту, під якою читається наступний напис: «В.В. Верещагин. Офорт с рисунка А.Е. Бейдемана «Старцы-нищие» 1862», що і є справжньою назвою офорту.

Особливе місце відведено портретам представників аристократії того часу: М. Репніну-Волконському, О. Капністу, подружжю Хрущових – з колекції Лебединського музею. Так, наприклад, Олексій Васильович Капніст (1796?–1869) познайомився з Шевченком у 1843 р. Тарас Григорович був у його маєтку в Ковалівці. Він розповсюджував серію «Живописна Україна», зберігав автографи поем Т. Шевченка «Сон» та «Кавказ». А під час другої подорожі Сумщиною поет ще більше подружився з колишнім декабристом.

За свого життя поет бував на Сумщині під час усіх трьох подорожей по Україні, мав дружні стосунки з її жителями. Він відвідав Глухів, Кролевець, Конотоп, Ромни, Лебедин, а також села та хутори Сумщини. Серед його знайомих – брати Лазаревські з Конотопщини, подружжя Хрущових, декабрист О. Капніст та брати Залеські з Лебединщини.

Перша подорож Т. Шевченка по Україні відбулася у 1843–1844 рр. Митець побував у різних місцях Сумщини, зокрема, у селі Андріївка (Роменський район) у маєтку В.М. Репніна – рідного брата Варвари Репніної. В лютому 1844 р. Тарас Григорович вперше відвідав Глухів, де цікавився історичним минулим міста.

Довше довелося Т. Шевченку побувати на нашій землі під час другої подорожі по Україні у 1845–1847 рр. Маршрут весняної, важкої, розмитієї дороги можна уявити з повісті «Капітанша», сюжет якої пов'язаний з Есманню та Глуховом. До речі, у повісті «Капітанша» Шевченко згадав Малоросійську колегію у зв'язку з її «кровожадним чудовищем – канцеляриєю». Згадки про Глухів є і в інших його творах – в поемі «Сон», поезії «Іржавець». Першу зупинку він зробив у Есмані, де була поштова станція (тепер с. Червоне Глухівського району). У Глухові поет оглянув містя, де знаходилися палац гетьмана Скоропадського та будинок Малоросійської колегії. Звідти Т. Шевченко виїхав до Кролевця. Тут він затримався на кілька днів у сім'ї лікаря Ф. Рудзинського, де написав портрет його сина Йосипа. Це перший олійний твір, пов'язаний із Сумщиною. Існує ще одна версія, що ротмістра-

В.Верещагин(1842-1904). Старці-жебраки 1862 р.

гусара поет знав раніше, «/.../ з ним був знайомий ще в Петербурзі і, можливо, тоді намалював його портрет» [4, с. 164].

Влітку цього ж року Шевченко побував на Іллінському ярмарку в Ромнах, про що запише 20 липня 1857 р. у «Щоденнику»: «Ільин день. Ильинская ярмарка в Ромны /.../. В 1945 году я случайно видел это знаменитое торжище». Відвідини Ромен лишили помітний слід у його спогадах і творчості. Про них Тарас Григорович згадує не лише у «Щоденнику», а й у ряді художніх творів – поемах «Великий льох» і «Княжна», повістях «Наймичка» та «Капітанша».

Цікавим є і той факт, що після заслання у 1859 р. Сумщина першою, як і в минулі роки, привітала повернення Кобзаря в Україну. 5 червня поет приїхав до Сум. Того ж самого дня прибув до Лебедина, де його з щирою гостинністю зустріли брати Олексій та Максим Залеські, художник О.М. Цеге фон Мантейфель. Друзі влаштували традиційне українське кашоваріння на лоні природи, на березі Псла, недалеко від хутора Нові (тепер Старонове). Йому сподобалися великий панський сад, мальовничі пагорби, розарій, ставки, ліс. Але

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО МИСТЕЦЬКЕ ОТОЧЕННЯ

Альбом-каталог

Альбом-каталог

на відпочинок поет влаштувався не в панському будинку, а в невеликій селянській хаті, що білила серед дерев на краю садиби. У Лихвині Тарас Григорович гостював у маєтку Хрущових короткий час, але багато встиг зробити як митець і поет. Тут він створив два пейзажі під назвою «У Лихвині», які зараз експонуються у Національному музеї Тараса Шевченка у Києві.

З Лихвина поет їздив не лише до Лебедин, а, очевидно, бував і в інших місцевостях: Межиріччі, Ворожбі, Маськах, де зустрічався з друзями і знайомими, з Михайлом Петренком – автором пісні «Дивлюсь я на небо». По дорозі з Лебедин він склав вірша «Ой маю, маю я оченята...», музику до якого пізніше написав композитор Петро Сокальський.

У середині серпня Шевченку запропонували негайно виїхати до Петербурга. 21 серпня ввечері він прибув до с. Гирівки (нині с. Шевченкове Конотопського району), де знаходився маєток його друзів братів Лазаревських, і перебував тут до 25 серпня. Вже на другий день він намалював портрет їх матері – Афанасії Олексіївни. «Божественною бабусею», «козацькою матір'ю» називав її Шевченко, а на прощання подарував їй офорт «Свята родина» та автограф поезії «Садок вишневий коло хати».

Зворушлива та міцна дружба пов'язувала Тараса Григоровича з шістьма братами Лазаревськими: Василем, Михайлом, Федором, Яковом, Олександром та Іваном. Вони допомагали йому морально, матеріально, особливо у період заслання, а Шевченко дарував їм свої живописні, поетичні твори, рукописи та надсилав листи. Саме

Федір та Іван супроводжували Тараса Григоровича до Кролевеця, на околицях якого жила їхня сестра Глафіра Матвіївна Огієвська. 26 серпня поет знову був у Глухові, а через день, за свідченням кролевецького городничого І. Стражевського, «уехал по тракту на Москву» [7, с. 41]. Це була остання його подорож в Україну.

Серед знайомих Кобзаря багато й тих, хто зустрічався з ним поза межами рідного краю: Г. Вашкевич, брати Ткаченки, В. Єзучевський, М. Маркевич, І. Лисенков, П. Овсянников, П. Соколов (Соколенко) та ін.

На відзначення 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря Сумський художній музей підготував і видав альбом-каталог «Тарас Шевченко та його мистецьке оточення в зібранні Сумського та Лебединського художніх музеїв» [7]. При його написанні було ретельно проаналізовано мистецький, літературний та краєзнавчий матеріали, досліджено колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв, прослідковано зв'язки Тараса Григоровича з митцями його оточення та надано аналіз їх творів, використано фотодокументи та періодичні видання. У каталозі вміщено понад 120 ілюстрацій, із них – 78 кольорових.

Отже, образотворча Шевченкіана, започаткована на початку діяльності Сумського художнього музею, на сьогодні поповнилась творами визначних художників. Представлені твори з колекцій Сумського та Лебединського художніх музеїв є важливими для вивчення малярської спадщини Т. Шевченка, систематизовані факти з життя і діяльності Тараса Григоровича подають певну картину перебування Кобзаря на Сумщині, та найбільш цінним надбанням і гордістю музею є твори самого Кобзаря.

Посилання

1. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого /Л. Жемчужников. – Л.: Искусство, 1971. – 446 с.
2. Зайцев П.І. Життя Тараса Шевченка / П.І. Зайцев. – К.: Мистецтво, 1994. – 362 с.
3. Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнародної наук. конф., Львів, 25–27 вер. 2013 р. / Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. – Львів, 2013. – 768 с.
4. Овсійчук В.А. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури / В.А. Овсійчук. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 416 с.
5. Мокрицький А. Дневник художника Мокрицького / А.Мокрицький. – М., 1975. – 272 с.
6. Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников / Л.І. Попова. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. – 1961. – 68 с.
7. Тарас Шевченко та його мистецьке оточення (Твори із зібрання Сумського та Лебединського художніх музеїв): автор концепції та укладач В.М. Ткаченко. – Суми: Університетська книга, 2014. – 102 с.
8. Юрченко Н.С. Н.Х. Онацький: каталог / Н.С. Юрченко. – Суми, 1995. – 28 с.

Ткаченко В.Н. Тарас Шевченко и его художественная среда

В статье проанализированы художественные коллекции Сумского и Лебединского художественных музеев, определена художественная среда Тараса Шевченко и его связи с Сумщиной.

Ключевые слова: Т.Г. Шевченко, коллекции, художественные музеи, художники, произведения, художественная среда, Сумщина.

Tkachenko V.M. Taras Shevchenko and his artistic environment

The article analyzes the sections of the album-catalogue and catalogue features descriptions of works from the collections of Sumy and Lebedin art museums, defined artistic environment of Taras Shevchenko and his ligaments with Sumshina.

Key words: T. Shevchenko, collections, art museums, artists, artworks, art environment, Sumy.

03.03.2016 р.

УДК 069.02(477):629.73

І.О. Пістоленко

РЕТРОСПЕКТИВА ПОСТАТІ В.О. МОРОКО У КОНТЕКСТІ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ СПАДЩИНИ О.М. КОВАНЬКА: МУЗЕОЛОГІЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена популяризаторській діяльності В.О. Мороко, що стосувалася історії повітроплавання та становлення авіації на початку ХХ ст., її співпраці з істориками, журналістами, військовими, краєзнавцями. Особливу увагу приділено внеску В.О. Мороко у створення концепцій профільних музеїв і формування їх фондів колекцій. Розглядаються також деякі факти біографії доньки одного з фундаторів військового повітроплавання й активного учасника початку розбудови авіаційної справи О.М. Кованька.

Ключові слова: історія повітроплавання, авіація, музей, науковий заклад, збереження пам'яток, популяризація відомостей.

У березні цього року виповнилося 160 років від дня народження одного з фундаторів військового повітроплавання й активного учасника становлення авіаційної справи О.М. Кованька (1856–1919). Його рід походить з дворян Полтавської губернії, що шанували і про що пам'ятали і пам'ятають в родині Кованьків. Майже забуте в радянський час ім'я О.М. Кованька за останні два з половиною десятиліття, завдяки зусиллям істориків, авіаторів, краєзнавців, музейників було повернуто в історію науки і техніки. Результати досліджень дозволили дати об'єктивну оцінку діяльності О.М. Кованька, належним чином оцінити відомості як про самого Олександра Матвійовича, так і про його погляди на перспективи повітроплавання й авіації,

котрі через недостатнє дослідження збереженої документальної бази іноді трактувалися дещо суб'єктивно або помилково.

Багато для популяризації діяльності Повітроплавального парку (ПП), Повітроплавальної й авіаційної школи, що їх очолював О.М. Кованько, зробила його донька Варвара Олександрівна Мороко (1907–1997). Вона прожила довге життя і протягом багатьох літ була ініціатором і активним пропагандистом відомостей про історію повітроплавання й авіації та роль у ній О.М. Кованька. Її робота є вагомим внеском у проведення досліджень різними науковими інституціями та іншими закладами, у формування музейних експозицій, у тому числі Полтавського музею авіації і космонавтики (ПМАіК).

У наступному 2017 р. виповниться 110 років від дня народження В.О. Мороко. Вважаємо доцільним і своєчасним звернутися до деяких фактів її біографії і проаналізувати діяльність В.О. Мороко не лише як популяризатора науково-технічної спадщини О.М. Кованька, а й її співпрацю з ученими, краєзнавцями, співробітниками музеїв з дослідження, збереження і популяризації інформації щодо становлення і розвитку повітроплавання й авіаційної справи.

В.О. Мороко мала листування з науковцями музеїв, з нащадками знаних льотчиків, з В.С. Гризодубовою. Двері її квартири на Морській набережній Василівського острова завжди були відкриті тим, хто займався історією повітроплавання й авіації. Дослідників вражала пам'ять Варвари Олександрівни: будучи в дуже солідному віці, вона прекрасно пам'ятала десятки прізвищ офіцерів, які навчалися в Офіцерській повітроплавальній школі (ОПШ), і тих, хто служив у Повітроплавальному парку. В.О. Мороко бачила і знала І.І. Сікорського, П.М. Нестерова, Г.Г. Горшкова, Є.В. Руднева, Є.М. Крутеня, Р.Л. та В.Л. Ніжевських, М.Ф. Івкова, В.О. Семковського, М.М. Данилевського, Є.Д. Карамішева, М.О. Рикачова, М.І. Утешева, К.М. Борескова, С.О. Ульянина, О.Є. Гарута, Д.О. Борейко, Я.І. Гаккеля та багатьох інших видатних діячів галузі. Варвара Олександрівна була в дружніх стосунках із дружиною С.П. Корольова Ксенією Вінцентіні, з донькою П.М. Нестерова Маргаритою.

Автору даної статті пощастило зустрічатися і співпрацювати з В.О. Мороко. Можу засвідчити, що Варвара Олександрівна була людиною дуже скромною і неохоче говорила про себе, не розглядала свою діяльність як якусь видатну, хоча й вважала її здійснення своїм обов'язком. Напевно, тому про саму Варвару Олександрівну існує небагато публікацій. Серед авторів, які писали про В.О. Мороко, слід назвати В.В. Короля, В.І. Ніколаєва, М. Кротову.

У численних дослідженнях з історії

Рис. 1. В.О. Мороко на дачі у М. Чистовської. 1966 р.
З архіву В.О. Мороко (СПб.)

повітроплавання й авіації (до 1917 року) петербурзького історика авіації В.В. Короля найбільш інформативними є три його книги, в яких автор згадує В.О. Мороко як доньку генерала О.М. Кованька та сучасницю і свідка деяких важливих подій періоду становлення повітроплавання й авіації. Він дає високу оцінку її популяризаторській діяльності [1; 2; 3]. В.І. Ніколаєв, досліджуючи початковий період вітчизняного повітроплавання, опрацьовував документи і фотографії з домашнього архіву Кованьків – В.О. Мороко. Результати досліджень були викладені ним у низці статей. Про саму Варвару Олександрівну цей автор розмістив відомості на Інтернет-ресурсах [4; 5]. Більш детально про життєвий шлях В.О. Мороко, про її близьких розповідає у своїх матеріалах і публікаціях М. Кротова. Авторка згадує про «музей зразків», що існував на Волковому полі, цитує спогади В.О. Мороко про церкву на території Повітроплавальної школи та пам'ятні дошки у ній на честь загиблих підкорювачів неба [6].

При підготовці даної статті ми спиралися на деякі відомості зі згаданих публікацій, з колекцій документів з історії повітроплавання й авіації ПМАіК [7], а також на особисті спогади В.О. Мороко, записані нами і підтвержені її підписом [8], на опрацьовані документи і матеріали

архіву родини Кованьків, котрі були збережені нею та її донькою Є.Є. Сергеевою. Остання також опублікувала спогади про свою матір [9].

Як свідок, носій і популяризатор унікальних відомостей, В.О. Мороко, допомагаючи у дослідженнях історії військового повітроплавання й авіації, співпрацювала з представниками Національного об'єднання історії і філософії, природознавства і техніки, його лєнінградського відділення, з гатчинським відділенням Все-союзного товариства охорони пам'яток історії і культури, з науковцями Академії цивільної авіації у Ленінграді (тепер – Санкт-Петербург), Гатчинського краєзнавчого музею та багатьма іншими. Вона завжди охоче відкликала на запрошення виступити зі спогадами, з доповідями перед різноманітними аудиторіями Києва, Москви, Полтави, Севастополя і, звісно, Петербурга і Гатчини, на молодіжних заходах, зібраннях, зустрічах, конференціях, присвячених ювілейним датам в історії авіації, ювілеям видатних діячів галузі, рідних для неї людей (напр., у листопаді 1971 р. – у Будинку вчених, на засіданні до 150-річчя адмірала А.О. Попова – діда Варвари Олександрівни по материнській лінії [7, спр. 41, арк. 1–6]; у березні 1981 р. – з доповіддю про О.М. Кованька, до 125-річчя від дня його народження – на науково-практичній конференції «Гатчина – колыска військової авіації» [7, спр. 41, 17 арк. із додатками]) та ін. Щодо останньої названої конференції, то В.О. Мороко не лише була її учасницею (разом із сестрою Олександрією Олександрівною Яроцькою), але й брала найактивнішу участь в організації її роботи [10].

В.О. Мороко, на запрошення командира, у 1981 та 1983 рр. бувала гостею військової частини 36992, що до початку 1990-х рр. дислокувалася на Волковому полі, на колишній території Повітроплавального парку і школи, проводила велику просвітницьку та виховну роботу серед військовослужбовців, виступаючи перед ними зі спогадами та свідченнями про період становлення і початкового розвитку військового повітроплавання й авіації. Вона передала до частини матеріали своїх спогадів у друкованому вигляді [7, спр.41, арк. 7–16]. В.О. Мороко брала активну участь у підготовці та відкритті на будівлях колишньої ОПШ меморіальних дощок: до 100-річчя парку і 100-ліття від дня народження П.М. Нестерова (у 1985 та 1987 рр. відповідно). Дощки надавали будинкам особливого статусу. Вони і тепер внесені до списку петербурзького комітету з охорони як «знову виявлені об'єкти культурної спадщини» [5].

За спогадами Варвари Олександрівни, за часів функціонування парку і школи в його структурі,

Рис. 2. У меморіальній дошці, відкритій до 100-річчя Повітроплавального парку (зліва направо): Є.Є. Сергєєва, В.О. Мороко, Ю.М. Лозиченко, Марія Сергєєва, невідомий. З архіву В.О. Мороко (СПб.)

крім майстерень, складу, лабораторій діяв також «музей зразків», які використовувалися в процесі навчання. Тобто, там діяв перший «повітроплавальний та авіаційний» музей. Вважається, що одним із експонатів того музею був двигун літака О.Ф. Можайського. Унікальний експонат зник у 1930-ті рр. Історія експонату є тим більш важливою, адже, як відомо, незадовго до уходу з життя авіаконструктор в Англії замовив для свого літака двигун власної конструкції. Доля цього замовлення також поки що є нез'ясованою. Існування музею за часів ОПШ дає підставу вважати цілком логічним та історично справедливим своєрідне «відновлення» «повітроплавального» музею: наприкінці 1990-х рр. у колишньому головному будинку ОПШ було відкрито експозицію, присвячену історії повітроплавання. Ю.М. Лозиченко, який працював радіомеханіком у той час у дислокованій там військовій частині, став хранителем експозиції, що діяла з 1998 по 2007 рр. Колекцію було зібрано, за свідченням Ю.М. Лозиченка, за активної участі В.О. Мороко, з якою він був знайомий ще з початку 1980-х рр. До музейної колекції, завдяки їй, увійшли архівні фотознімки, документи, книги, спогади, предмети, пов'язані з історією повітроплавання й авіації, і навіть прапор повітроплавців, пошитий по архівному ескізу. На жаль, 2006 року колекція

залишилася без приміщення, оскільки дев'ять будівель ОПШ були продані новоствореній комерційній структурі, і новий господар наказав звернути експозицію. Наразі експонати зберігаються в гаражі Ю.М. Лозиченка, який, разом із групою однодумців – краєзнавців, істориків, військових, журналістів, музейників – робить все можливе, щоб врятувати музей.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. В.О. Мороко надала неоціненну консультаційну допомогу науковцям ПМАіК, а також передала до полтавського музею документи, світлини, копії публікацій, речі (напр., бронзовий стаканчик, виготовлений у XIX ст., із зображенням будинку і написом: «В пам'ять Полтави. Петровський кадетський корпус»; знак повітроплавця, розроблений, до речі, самим О.М. Кованьком, з його шинелі та ін.). З них був сформований унікальний фонд.

Навесні 2012 року надані Є.Є. Сергєєвою реліквії, фотографії, документи з сімейного архіву, особисті речі О.М. Кованька стали основою постійної експозиції під назвою «Олександр Матвійович Кованько. 1856–1919», яка відкрилася в залі історії авіації в музеї-садибі П.Є. Щербова в Гатчині. Раритетні «кованьківські» експонати умовно були розділені на три частини: перша – світлини, бюст і особисті речі Олександра Кованька; друга, найбільша, – предмети і

документи, пов'язані з історією гатчинського аеродрому, з історією авіації; третя – відображення продовження традицій і справи О.М. Кованька у наш час. На виставці представлені фотографії самого О.М. Кованька та його родини, а також книги з історії повітроплавання з його колекції. Зі спогадів В.О. Мороко відомо, що її батько збирав книги для своєї унікальної бібліотеки в усіх країнах, де йому довелося бути. Відомо також, що крім технічних здібностей О.М. Кованько мав і художні – для прикрашання свого житла він малював на тарелях історію повітряних куль – аеростатів. На виставці можна побачити власноруч написані ним зображення двох польотів братів Робер на аеростаті з рулем і веслами, які вони здійснили у 1784 р. Цікавими виставковими експонатами стали також вензелеві екслібриси – з орнаментально розробленими ініціалами О.М. Кованька [11]. У Державному Ермітажі в Петербурзі знаходиться колекція з декількох сотень дзвіночків, що їх зібрав О.М. Кованько, а передала їх до музею В.О. Мороко. Збереглися його розрахунки будови скрипки.

Життєвий шлях самої Варвари Олександрівни був не зовсім звичайним. У багатьох випадках на нього впливало її «неробоче-селянське» походження. Варвара – донька генерала, онука видатного суднобудівника, адмірала А.О. Попова, внучата племінниця адмірала С.С. Лесовського (також відоме ім'я у воєнно-морській історії). Заставши в дитинстві героїчну епоху перших досягнень у підкоренні небесної стихії, переживши буремні події після жовтня 1917 року, смерть батька, еміграцію та репресії рідних, вона стала дружиною випускника Ленінградського художньо-промислового технікуму Євгена Гнатовича Мороко. Молода родина Мороко поїхала до Севастополя, куди чоловіка Варвари Олександрівни направили працювати на військовий суднобудівний завод художником-конструктором інтер'єрів кораблів. Коли розпочалася війна, В.О. Мороко вже мала двох дітей і чекала третю дитину. Вона вагітною копала окопи, народила у грудні 1941 р. на нарах у бомбосховищі. Влітку 1942 р. з останнім пароплавом із пораненими, під бомбами, Варвара була евакуйована з дітьми із Севастополя до тилу: в Туапсе, Махачкалу.

По закінченні війни В.О. Мороко, повернулася з дітьми до рідного міста (вона народилася в Петербурзі). Варвара Олександрівна, як згадувала її донька, завжди була прикладом виконання службового обов'язку, вміла долати труднощі, часто працювала понаднормово – друкувала, правила дисертації у науково-дослідному (а потім – у секретному) відділі Військово-транспортної академії. Її сумлінне ставлення до роботи підтверджували документи. Вона

запам'яталася всім, хто її знав, людиною багатою душі, великої духовної сили, моральної чистоти, готовою допомогти, підтримати, спокійною, небагатослівною, принциповою у головному: у ставленні до життя, до людей. Родина В.О. Мороко довго мешкала у комунальній квартирі. Там діти виросли. Всі отримали освіту [9].

У Варвари Олександрівни народилося десятеро онуків і правнуків, які стали, головним чином, учителями і хіміками. Старший син Андрій Євгенович Мороко (1929–1963) пішов шляхом свого діда А.О. Попова. У 1951 р. він закінчив ленінградське Нахімовське училище, потім – Вище військово-морське Балтійське підводне училище. Він успішно служив на Чорноморському флоті, був капітаном III рангу, заступником командира підводного човна. У 34-річному віці Андрій загинув від променевої хвороби, похований у Севастополі. Донька Єлизавета Євгенівна Сергєєва стала педіатром. Вона – ветеран праці, була на циліні. Молодший син Варвари Олександрівни Євген працював механізатором у морському порту, займався спортом. Він мав звання Заслуженого донора і прожив майже 60 років [8; 9]. Праправнук генерала О.М. Кованька Володимир (нар. у 1996 р.) закінчив фізико-математичний лицей, у 2006 р. здійснив перший у своєму житті політ на повітряній кулі на Міжнародних змаганнях у Великих Луках [9]. Рідні сподіваються, що він, можливо, продовжить справу своїх рідних – повітроплавців, авіаторів, конструкторів, льотчиків.

Таким чином, роботу В.О. Мороко з популяризації досягнень перших повітроплавців і авіаторів під керівництвом О.М. Кованька, її співпрацю з дослідниками історії галузі можна оцінювати як вагомий внесок у формування і побудову тематичних музейних експозицій. Збережений нею архів і колекція предметів ще не вивчені повністю, потребують подальшого дослідження і є важливим джерелом відомостей про період становлення військового повітроплавання й авіації.

Посилання

1. Король В.В. В небе России. – СПб.: Политехника, 1995. – 168 с.
2. Король В.В. Крылья Петербурга. – СПб.: Политехника, 1997. – 208 с.
3. Король В.В. Земля и небо генерала А.М. Кованько. – СПб.: Политехника, 2005. – 344 с.
4. Николаев В.И. Дочь адмирала русского воздухоплавания. К 100-летию В.А. Мороко / Владимир Иванович Николаев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history-gatchina.ru/article/moroko.htm>. – Загл. с экрана.
5. Николаев В.И. Кованько Александр Матвеевич / Владимир Иванович Николаев. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://baza.vgdru.com/1/17054/>. – Загл. с экрана.
6. Кротова М. «Всех люблю». Как дочь царского генерала и в советское время себе не изменила / Марина Кротова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sozidatel.org/articles/territoriya-istorii/6613-kak-doch-tsarskogo-general-a-i-v>

sovetskoe-vremya-sebe-ne-izmenila.html; <http://subscribe.ru/group/pole-chudes/8339010>. – Загл. с екрана.

7. Архів Полтавського музею авіації і космонавтики (ПМАіК), ф. 2, оп. 2, спр. 35, 36, 41, 191.

8. Кованько. Семейная хроника с несколькими отступлениями. 15.XI.1992 г. // Архив автора.

9. Сергеева Е.Е. Мама моя / Елизавета Евгеньевна Сергеева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vozduhpark.pnrod.ru/mgm.html>. – Загл. с экрана.

10. Семенов В. Дело начиналось в Гатчине / В. Семенов // Гатчина. – 1981. – 4 апреля. – С. 2.

11. Бадамшина Е.А. Из истории Гатчинского аэродрома: в музее усадьбе П.Е. Щербова открылась выставка фотографий и личных вещей А.М. Кованько / Е.А. Бадамшина. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gatchina.org/news/600/> – Загл. с экрана.

Пистоленко И.А. Ретроспектива личности В.А. Мороко в контексте популяризации научно-технического наследия А.М. Кованько: музеологический и институционный аспекты

Статья посвящена популяризаторской деятельности В.А. Мороко, касающейся истории воздухоплавания и становления авиации в начале XX в., её сотрудничеству с историками, журналистами, военными, краеведами. Основное внимание уделено вкладу В.О. Мороко в создание концепций профильных музеев и формирование их фондовых коллекций. Рассматриваются также некоторые факты биографии дочери одного из основоположников военного воздухоплавания и активного участника становления авиационного дела А.М. Кованько.

Ключевые слова: история воздухоплавания, авиация, музей, научное учреждение, сохранение памятников, популяризация информации.

Pistolenko I.O. Retrospective view of personality of V.O. Moroko in the context of popularization of scientific and technical heritage of O.M. Kovanko: scientific about museums and institutional aspect's

The article is devoted to popularize activity of V.O. Moroko touching history of aeronautics and becoming of aviation at the beginning of the 20th century, to her collaboration with historians, journalists, soldiery and researchers of a particular region. Basic attention is spared to the deposit of V.O. Moroko in creation of conceptions of profile museums and forming of their fund collections. Some facts of biography of daughter of one of founders of military aeronautics and active participant of becoming of aviation matter of O.M. Kovanko are also examined.

Key words: history of aeronautics, aircraft, museum, scientific establishment, maintenance of monuments, popularization of information

09.03.2016 р.

УДК 069.4/5(477):001.123(303.62)

О.Г. Ликова

РОЛЬ МУЗЕЮ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

У статті мова йде про структурування української керамології й виділення її в окрему науку. Зазначено, що вирішальну роль у цьому процесі відіграв Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, створений 1986 року. Ця подія стала ключовою в активізації керамологічних студій. Описано окремі структурні підрозділи музею. Акцентовано, що саме їх діяльність стала вирішальною у створенні нової академічної керамологічної установи – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Ключові слова: музей, українська керамологія, колекція, формування, керамологічна експедиція, видавництво, архів, книгозбірня, Опішне, Україна.

Важливою подією в українській науці початку ХХІ століття стало створення нової академічної установи – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, який зумів об'єднати дослідників вітчизняного й світового гончарства. Науковці у своїх працях почали аналізувати розвиток гончарного промислу й продукт його діяльності комплексно, враховуючи попередні здобутки різних наукових дисциплін – етнографії, археології, історії, мистецтвознавства, лінгвістики, технічних наук тощо. Основне завдання керамології, за визначенням засновника опішнянської керамологічної школи, доктора історичних наук, професора Олесь Пошивайла, полягає у «напрацюванні й теоретичній систематизації об'єктивних знань про гончарство, зв'язків між людиною і глиняними виробами; отриманні нових знань про глини та гончарну культуру, їх нагромадженні, застосуванні та поширенні; удосконаленні наукових керамологічних знань» [9, с. 50].

Донині питання ролі музеїв і їх колекцій у формуванні української керамології не порушувалося вітчизняними дослідниками. Проте, основою розвитку будь-якої наукової дисципліни є комплектування власної дослідницької бази джерел. Одним з основних джерел керамологічних студій є керамологічні колекції, які нині зберігаються в державних і приватних збірках – музеях, науково-дослідних установах, закладах освіти, галереях, салонах, у приватній власності тощо. Якщо приватні колекції кераміки, у силу певних обставин, не завжди доступні для широкого кола зацікавлених, то державні зібрання, за умови наявності відповідних документів, є відкритими для всіх дослідників. Тому саме музейні колекції кераміки часто ставали основою керамологічних студій.

«Історія будь-якої науки – це передовсім історія її творців. Науку про гончарство

твори́ли відомі й маловідомі дослідники... Максимально повне відтворення біографії учених-керамологів допоможе повноцінно дослідити й історичний розвиток керамологічних студій в Україні» [8, с. 47], – стверджував Олесь Пошивайло. А наукові погляди, переконання будь-якого дослідника формуються в певному середовищі. І музеї досить часто відіграють провідну роль у цьому процесі. Так сталося, що структурування української керамології в окрему наукову дисципліну розпочалося з середини 1980-х років. Рушійним фактором цього процесу стало заснування за ініціативою Олесь Пошивайла у 1986 р. в Опішному першого профільного керамологічного музейного закладу – Музею гончарства в Опішному. У новому музеї були створені умови як для збереження гончарної спадщини України, так і для формування українських керамологів, які й донині займаються дослідженням керамологічної проблематики. Загалом, упродовж 1980-х–1990-х років у різних українських музеях розпочали свою діяльність нині відомі всій Україні керамологи, які досліджують керамологічні теми, зокрема, Надія Боренько (Львів), Галина Галян (Полтава), Галина Івашків (Львів), Олена Клименко (Київ), Людмила Метка (Опішне), Віктор Міщанин (Опішне), Ігор Пошивайло (Київ), Олесь Пошивайло (Опішне), Світлана Пошивайло (Опішне), Жанна Чечель (Опішне), Ірина Штанкіна (Чернігів) тощо.

Метою пропонованої розвідки є визначення ролі музею, як місця збереження керамологічної спадщини України, у формуванні сучасної української керамології. Основну увагу приділено передумовам формування науки на базі музею-заповідника в Опішні, оскільки саме тут відбулися ключові події у процесі організаційного структурування української культурної керамології.

У концепції діяльності Музею гончарства в Опішному, надрукованій 1989 року, наголошено, що «серед головних завдань музею – проведення наукових досліджень з історії українського гончарства, вивчення його сучасного стану, незалежно від організаційних та професійних форм існування» [5, с. 12]. Отже, на перше місце в діяльності новоствореного музею висувалася саме наукова робота, зокрема, зважаючи на специфіку закладу, керамологічні дослідження. Цілком природно, що займаючись вивченням історії українського гончарства, окремі співробітники музею поступово переросли рівень «музейника-збирача», сформувавшись у «музейника-науковця» – керамолога.

Ще 1988 року провідний дослідник гончарства України, доктор мистецтвознавства Юрій Лащук акцентував увагу на потребі активізації науково-пошукової та організаційно-практичної роботи перед

новоствореним Музеєм гончарства в Опішному. Пропонуючи основні напрямки музейної роботи, керамолог на перше місце поставив вивчення гончарства в різні історичні періоди та всебічне дослідження основних осередків української народної кераміки згідно певної програми [3, с. 378]. Фактично, Юрій Лащук окреслив коло основних завдань і проблем, яким приділяли увагу науковці, чий світогляд формувалася у стінах музейних закладів протягом останнього десятиліття ХХ сторіччя. І хоча сказане стосувалося лише музею в Опішному, ці заходи актуальні для всіх музеїв і нині.

Як уже зазначалося, у цей період своєрідним епіцентром музеєфікації, наукового вивчення й популяризації керамологічних колекцій України став Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Результатом його діяльності стало формування найбільшої в Україні керамологічної колекції, яка репрезентує розвиток гончарства від найдавніших відомих виробів до сьогодення в усіх етнографічних регіонах України в межах сучасних державних кордонів.

Незважаючи на те, що про потребу формування музейних керамологічних колекцій і наукове їх опрацювання до кінця ХХ ст. зустрічаються лише поодинокі друковані згадки, усі автори монографічних і дисертаційних досліджень керамологічної тематики наголошують на використанні колекцій кераміки для написання своїх праць. Дослідники намагалися систематизувати кераміку відповідних регіонів, характеризуючи форми виробів і орнамент. У працях вміщено фотографії окремих музейних експонатів, причому із зазначенням їх місця зберігання. Таким чином, частину керамологічних колекцій через монографії дослідників уведено до наукового обігу. Хоча у них проблему формування колекцій і не порушено безпосередньо, зрозуміло, що без опрацювання подібних зібрань роботи були б неповними, що ще раз підтверджує актуальність розбудови державної керамологічної музейної мережі.

Одним з основних способів формування музейних фондів є збір матеріалу в польових експедиціях. На необхідності активізації пошукової діяльності музейних працівників з метою збереження якомога більше скарбів Олесь Пошивайло наголосив ще 1986 року, зазначивши, що «настав період, коли відходять у небуття як останні носії гончарної майстерності, так і останні люди, котрі що-небудь пам'ятають про заняття гончарством своїх сусідів, односельців. Мине декілька років, і всі ті ремісничі заняття, які ще живуть у пам'яті народній, будуть втрачені назавжди. Уже сьогодні навіть літні мешканці колишніх гончарських поселень часто категорично стверджують, що буцімто гончарів у їхньому селі ніколи й не було» [6, с. 125–126].

З кожним роком залишається все менше людей, які можуть щось розповісти про гончарство свого регіону, оскільки традиційне гончарство нині «не в моді» і ним мало хто хоче займатися.

Одночасно підготовка й проведення експедицій вимагають від її учасників певних знань і вмій, які забезпечать її успіх. З метою проведення ґрунтовних, широкомасштабних і продуктивних експедицій у Музеї гончарства в Опішному було розроблено й опубліковано 1988 року спеціальну програму-запитальник «Українське народне гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів» [10]. За твердженням автора, «під час її підготовки було враховано досвід укладання керамологічних розділів народознавчих програм ХІХ – першої половини ХХ століття, насамперед досвід укладання Київською губернською земською управою найбільш ґрунтовної програми для опису гончарного промислу» [9, с. 200]. Власне, це видання стало першою суто керамологічною програмою-запитальником як на теренах колишнього Радянського Союзу, так і в Незалежній Україні. У ній не лише охоплено усі галузі гончарного виробництва, а й передбачено збирання фото- й відеозйомки, аудіо записи, пошук фольклорних матеріалів, фіксацію термінології, висвітлення історичного розвитку ремесла та побуту гончарів і їх родин тощо. Програма не втратила своєї актуальності й нині й може слугувати універсальним помічником сучасним музейним працівникам у проведенні керамологічних експедицій. З часу її видання програма-запитальник була постійним супутником у всіх експедиціях співробітників Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Одночасно музей-заповідник не прагне бути монополістом у використанні цих знань. З 1995 року започатковано спільні керамологічні експедиції з працівниками інших наукових установ та музейних закладів. Подібні акції сприяють як обміну досвідом, так і налагодженню подальших професійних стосунків.

Однак співробітники музею-заповідника не зупинилися на простому процесі накопичення виробів у музейних фондах. Вони зайнялися видавничою діяльністю, розбудовою Гончарської книгозбірні й Національного архіву українського гончарства.

У справі актуалізації й популяризації керамологічних досліджень в Україні та акумуляції керамологічних матеріалів в одному місці помітну роль відіграло засноване в структурі музею-заповідника наприкінці 1992 року нове видавництво – «Українське Народознавство», яке виконало визначальну роль у висвітленні найрізноманітніших аспектів гончар-

ства від найдавніших часів до сьогодення. Його унікальність, перш за все, в тому, що це практично єдине видавництво, яке розташоване не в місті, а в сільській місцевості. Окрім того, за словами голови Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України Івана Драча, «його самобутність і в тому, що воно стало на обороні одного з найдревніших ремесел нашого народу – гончарства, самовіддано сповідує вірність традиціям народної культури» [1, с. 95]. Перша ґрунтовна праця, підготовлена новим видавництвом, побачила світ у 1993 році уже після розпаду Радянського Союзу. Ним стала перша книга всеукраїнського періодичного видання «Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа» [11]. Це перше подібне видання, що було зорієнтоване на всебічне висвітлення гончарної культури, про що зазначили й самі видавці: «В люди вирушає перший на терені України збірник оригінальних матеріалів, цілком присвячених одному з наших найдревніших і найвтаємниченіших ремесел. Його мета – через розмаїтість просторових і часових особливостей гончарських центрів створити цілісний образ самобутнього явища народної культури і в такий спосіб явити світові наші духовні надбання. Адже довгий час радянська ідеологія культивувала «українську національну меншину». Фальшиві пророки, прагнучи підрубати глибинні корені Українства, переконували нас у власній неповноцінності...» [11, с. 8–9]. Навіть Президент України Леонід Кучма у передмові до однієї з книг «Українського Гончарства» наголосив на визначній ролі щорічника: «Високій меті збирання воедино розпорошених джерел про вітчизняне гончарство, науковому студіюванню численних народознавчих проблем через керамологічні знання покликаний слугувати і перший в Україні спеціалізований національний культурологічний щорічник «Українське Гончарство». Цією книгою Україна прагне засвідчити, що вона авангардна держава в сфері науки і духу» [2, с. 12]. Унікальність видання засвідчили й російські науковці. Зокрема, російський керамолог, доктор історичних наук Олександр Бобринський захоплює констатував: «Издание потрясающе великолепное. Если вы даже ничего другого не успеете сделать за отведенное Богом время, эти книги прочно обеспечивают вам и вашим сподвижникам самую добрую память не только в Украине и в России, но и далеко за их пределами» [7, с. 35].

Ґрунтовних керамологічних знань і зусиль потребує збір письмових матеріалів, у яких зафіксовано відомості про гончарство у всіх його проявах, а також дослідження розвитку гончарного ремесла фахівцями різних напрямків.

Ці джерела діляться на дві великі групи: друквані матеріали та рукописні. З метою формування обох груп у музеї-заповіднику було створено два структурних підрозділи – бібліотеку й архів. 1987 року засновано спеціалізовану бібліотеку з проблем гончарства України й інших країн – Гончарську книгозбірню України – науково-дослідний інформаційний центр, фонд якого нині становить близько 100 000 примірників. Бібліотека володіє найбільшим зібранням літератури з проблем українського й світового гончарства в Україні. У ній зберігається рідкісна література, що стосується проблем керамології, етнології, історії, археології, мистецтва, музезнавства, традиційних ремесел і промислів. Представлені в бібліотеці також видання з питань філософії, релігії, літературознавства, публіцистики, твори класиків української і світової літератури, мемуарні, періодичні видання (газети й журнали), передусім «гончарні», з багатьох країн Європи та Північної Америки. У фондах бібліотеки зібрано понад 1 000 томів довідкової літератури.

У 1993 році в музеї-заповіднику був створений Національний архів українського гончарства, хоча матеріали для його фонду збиралися з перших років діяльності закладу. У фондах архіву зберігаються кіно-, фоно- і відеозаписи, фотографії, слайди, зроблені під час знаменних подій у житті Музею гончарства (виставки, конкурси, симпозиуми, конференції), а також паперові матеріали, привезені з керамологічних експедицій; дисертації відомих дослідників гончарства, особисті фонди українських учених, художників, красназців, пов'язаних з вивченням і популяризацією гончарства, виготовленням гончарних виробів. Усі архівні матеріали систематизовані за окремими напрямками, формується електронний банк даних. У фондах Національного архіву українського гончарства знаходиться понад 25 000 одиниць зберігання.

В архіві сформована найбільша в державі колекція фільмів на теми гончарства України, США, Японії, Англії. Зйомкою й монтажем матеріалів займаються співробітники створеної одночасно з архівом Аудіовізуальної студії українського гончарства «Відродження». Вони спеціалізуються на пошуку, збиранні й збереженні аудіовізуальних матеріалів про історію українського гончарства, особливості гончарного виробництва, форму й орнаментику гончарних виробів, специфіку інструментів гончарів, традиційний і сучасний побут майстрів, займаються фотографуванням і фільмуванням виробничих процесів, пов'язаних з гончарством, звичаїв та обрядів гончарів, особливостей традиційного побуту. Нині жоден етнографічний або художній музей України не займається

зйомкою профільних для нього фільмів (сюжетів) і не має у своїй структурі підрозділів по збереженню аудіовізуальних джерел. Діяльність в невеликому провінційному селищі Аудіовізуальної студії, яка самостійно займається створенням відеосюжетів і художніх фільмів – явище унікальне не лише для Полтавщини зокрема, але і в цілому для України. За роки існування студії знято й архівовано близько 4 тисяч відеосюжетів з проблематики українського гончарства.

Отже, як бачимо, у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному були створені усі передумови для формування українських керамологів. Саме в його стінах відбувався процес структурування української керамології, виокремлення її в окрему наукову дисципліну й визнання її в сучасному науковому світі. Завдяки наполегливій праці співробітників музею було створено унікальну джерельну базу для подальших керамологічних студій (керамологічна колекція, гончарський архів і книгозбірня). Відносно невеликий період діяльності музею (14 років) зробив можливим діяльність нової академічної керамологічної установи – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, яка спеціалізовано займається вивченням гончарства й утвердженням української керамології як повноправної науки.

Посилання

1. Драч І. Видавництво «Українське Народознавство» – феномен екології гончарської культури України / Іван Драч // Український керамологічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 94–95.
2. Кучма Л. Дорогі співвітчизники! / Леонід Кучма // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / упоряд. Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 11–12.
3. Лашук Ю. Українське гончарство – феномен народного мистецтва слов'янського світу / Юрій Лашук // Українське Гончарство. Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / упоряд. Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 371–379.
4. Лашук Ю. Юрій Лашук: пройдене і пережите / Юрій Лашук // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 402–409.
5. Наукова концепція Музею гончарства в Опішні: довідковий матеріал для учасників Першого республіканського симпозиуму гончарства в Опішні, 10.05–11.06.1989р. – Опішня, 1989. – 24 с.
6. Пошивайло О. Гончарство Зіньківського та Котелевського районів Полтавської області / Олесь Пошивайло // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 119–126.
7. Пошивайло О. Гончарська столиця України: Видавництво «Українське Народознавство» / Олесь Пошивайло. – Опішне:

Українське Народознавство, 2000. – 48 с.

8. Пошивайло О. Короткий академічний словник сучасних українських керамологів (культурна керамологія) / Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – 312 с. : іл.

9. Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ / Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Кн. 1: (2001–2005). – 776 с. : іл.

10. Пошивайло О. Українське гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів / Олесь Пошивайло. – Опішне: Музей гончарства в Опішні, 1988. – 28 с.

11. Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / упоряд. Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – 520 с.

Лькова О.Г. Роль музею в формуванні української культурної керамології

В статті йде про структурування української керамології та виділення її в окрему науку. Зазначено, що вирішальну роль в цьому процесі зіграв Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, створений у 1986 г. Це подія стала ключовою в активізації керамологічних студій. Описано окремі структурні підрозділи музею. Акцентовано, що саме їх діяльність стала вирішальною в створенні нового академічного керамологічного закладу – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Ключові слова: музей, українська керамологія, колекція, формування, керамологічна експедиція, видавництво, архів, бібліотека, Опішня, Україна.

Lykova O.H. The role of the museum in the formation of Ukrainian cultural Ceramology

The article deals with the structuring and allocation of Ukrainian ceramology and its allocations in separate science. It is indicated that the National Museum of Ukrainian Ceramics in Opishne (1986) played a crucial role in this process. This event was crucial in enhancing ceramological studies. The basic structural units of the museum are described. Attention is drawn to their work as the impetus for the creation of a new academic ceramological institution - Institute of Ceramology - Branch of Ethnology Institute (National Academy of Sciences of Ukraine).

Key words: museum, Ukrainian ceramology, collection, formation, ceramological expedition, a publishing house, an archive, a library, Opishne, Ukraine.

14.03.2016 р.

УДК 069:908(477.53)

*Н.Г. Кондратенко
О.С. Суліма*

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА В СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА: ВИСТАВКОВА АКЦІЯ «ЕкспоМ» У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті розкриті концептуальні засади втілення проекту виставкової акції «ЕкспоМ» у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Для унаочнення втілюваної виставкової акції надана інформація про експонат січня.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, проект, виставкова акція, фундатори, К.М. Скаржинська, інтер'єрний годинник, «Vincenti & Cie».

Для Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 2016 рік має особливе значення – виповнюється 125 років від дня його заснування. Традиційним стало святкування музейних ювілеїв втіленням різноманітних творчих проектів. Цього разу колектив музею розробив масштабний проект «Музей+», органічною складовою якого стала виставкова акція «ЕкспоМ» («Експонат місяця»), який стартував 1 січня 2016 року. Таким чином, потенційна аудиторія матиме змогу зануритись у «біографію» дванадцяти музейних перлин основної експозиції.

У відповідь на нові запити сучасного відвідувача, музеї, в тому числі й Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, вибудовують свою діяльність з урахуванням особливостей соціокультурної ситуації в регіоні, звертаючись до проектної діяльності. Особливої ваги набуває фундаментальна функція музеїв: не лише зберігати, але й актуалізувати культурний спадок.

До аналізу широкого кола питань музейного менеджменту, зокрема проектного, та маркетингу у своїх працях звертаються сучасні українські та зарубіжні дослідники-музеологи. Наприклад, авторський колектив посібника «Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв» – П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник, Н. Рега, С. Оришко, О. Соколова – розкриває використання основних принципів і методів маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв, надає практичні рекомендації запровадження нових видів музейних послуг [1]. Т.Ю. Юрєнева у підручнику «Музеєведение» поряд з питаннями соціальних функцій музеїв, їх науково-дослідної роботи, фондової, експозиційної і культурно-освітньої діяльності, також розглядає проблеми музейного менеджменту і маркетингу [2]. Окремий

Рис. 1. Афіша виставкової акції «ЕкспоМ»
(автор В.І. Побоків)

розділ навчального посібника «Музеєзнавство» М.Й. Рутинський та О.В. Стецюк присвятили ринковим засадам музейного менеджменту та маркетингу, зокрема розкрили суть, завдання, організацію музейного менеджменту [3]. Подібний розділ «Менеджмент музейного дела» виокремлений і в підручнику М.П. Переверзева та Т.В. Косцова [4]. У практичному посібнику «Музеи. Маркетинг. Менеджмент» у ряді статей детально викладена процедура здійснення маркетингових досліджень, подані рекомендації з втілення у музейній практиці нових управлінських та комунікативних технологій, реалізації проектного менеджменту [5].

Окремі аспекти використання методів музейного менеджменту та маркетингу розкриті в ряді статей, автори яких опираються на конкретні приклади з діяльності музеїв України та світу – М.В. Белікова та С.В. Гресь-Євреїнов [6], О. Іванець [7], О. Кононюк [8], І.О. Яковець [9] та інші. Не менш важливі дослідження в галузі музейної комунікації, що розкривають нові підходи до використання та презентації музейної експозиції. Вони представлені у розвідках Р. Маньковської [10], П. ван Менш [11], Ф.Д. Рябчикової [12], І.О. Яковець [13] та інших.

Проектна діяльність як нова технологія у музейній справі набуває останнім часом все більшої популярності, демонструючи значну комунікативну

ефективність. Вивчення структури і змісту музейних проектів як комплексних форм музейної діяльності привернуло увагу дослідників ще в 1990-ті роки. Однак подібна проблематика стала особливо актуальною на початку XXI століття, що знайшло своє відображення у численних публікаціях. Більшість розвідок присвячені конкретним музейним проектам, реалізованим у різних музейних закладах України та світу, наприклад, О.Н. Ган [14], Н.В. Дзюбенко [15], А.В. Ляшко [16] тощо. З накопиченням практичної і частково теоретичної інформації з'явилися дослідження Т.В. Галкіної [17], А.В. Ляшко [18], Н. Пусепліної [19] та інших. Автори акцентували свою увагу на систематизації та узагальненні досвіду в музейному проектуванні, здійснили спроби класифікації музейних проектів тощо.

Сучасне інформаційне суспільство спонукає музеї все більше презентувати свій продукт у мережі Internet. Матеріали про різноманітні проекти, що реалізуються в тому чи іншому музейному закладі, можна знайти на музейних WEB-сайтах та відкритому порталі «Музейний простір», який є найбільшою фаховою інтернет-спільнотою музейників України [20].

Проекти під назвою «Музейний експонат місяця» або «Експонат місяця» проходили у різних музеях України упродовж 2013–2016 років. Вони були орієнтовані на предмети, які знаходилися в фондосховищах, презентували перлини колекцій, твори відомих вітчизняних та зарубіжних майстрів [21]. Наявність напрацювань у межах подібних проектів не заперечують потреби у розкритті нових аспектів їх втілення.

Мета статті – розкрити концептуальні засади втілення проекту виставкової акції «ЕкспоМ» у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання:

- окреслити загальні положення концепції виставкової акції «ЕкспоМ»;
- розглянути особливості реалізації проекту «ЕкспоМ» у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського;
- надати інформацію про експонат січня для унаочнення втілюваної виставкової акції.

Орієнтуючись на модернізаційні тенденції у музейній сфері та синтезуючи більш ніж вікові традиції з інноваційними технологіями, колектив Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у своїй практиці звертається до сучасних методик музейної роботи, в тому числі й до проектної діяльності.

За останні роки наукові співробітники отримали теоретичну підготовку та набули практичного досвіду з реалізації музейних проектів. У 2013 році започаткований міжмузейний виставковий

проект «Минуле очима сучасників» (куратор Н.Г. Кондратенко – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів), у рамках якого була розгорнута виставка «Історія однієї фотографії» до 110-ї річниці відкриття пам'ятника І.П. Котляревському у Полтаві, що об'єднала рідкісні музейні предмети з фондів колекцій трьох провідних музеїв Полтави – Полтавського краєзнавчого музею, Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені М. Ярошенка та Полтавського літературно-меморіального музею І.П. Котляревського. У межах проекту проходили наступні заходи: однойменна ретроспективна виставка, тематичні екскурсії та уроки, урочисте зібрання з нагоди 110-ї річниці відкриття пам'ятника, презентація каталогу виставки та робота ретровідеосалону [22]. Цей проект став прикладним втіленням знань, здобутих на 10-денному семінарі «Створення і промоція якісного музейного продукту: практичний досвід і навички тренера», який став одним з етапів освітньої програми в межах проекту розвитку музейної галузі «ProMuseum» (2013–2014) [23]. Наступні виставкові проекти були втілені у 2014 р.: «Т.Г. Шевченко і Полтавщина» (куратор В.О. Мокляк – заступник директора з наукової роботи), у ході якого відкрито однойменну виставку, організовано проведення тематичних уроків, організовано марафон Шевченківських читань «На крилах слова Кобзаря»; «Велика війна» (куратор Г.М. Барська – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії), присвячений 100-річчю початку Першої світової війни, в рамках якого створено виставку, проводились тематичні екскурсії та уроки, круглий стіл «Перша світова війна: Полтавський аспект» тощо [24].

У роботі над створенням концепції виставкової акції «ЕкспоМ» (куратор О.С. Сулима – науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів) та подальшою її реалізацією робоча група послуговувалася методиками, отриманими під час участі у згаданому вище 10-денному семінарі «Створення і промоція якісного музейного продукту: практичний досвід і навички тренера». Для розробки та реалізації концепції до робочої групи були залучені співробітники науково-дослідних експозиційних відділів та науково-дослідного відділу фондів. Таке поєднання набутого досвіду з новим баченням музейної діяльності покликане створити та втілити черговий проект.

Популяризація виставкової акції відбувається кількома шляхами – виготовлена афіша, повідомлення розміщені на тематичних порталах у мережі Internet [25], щомісяця з'являється інформація у місцевих ЗМІ.

Першим посередником між потенційним глядачем та виставковою акцією є афіша, створена

Рис. 2. Експонат січня – французький камінний годинник XIX ст. із колекції К.М. Скаржинської

художником В.І. Побоким – заслуженим працівником культури України, завідувачем науково-дослідного відділу реставрації Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Див. іл. 1). Афіша, створена досвідченим плакатистом, виступає засобом масової комунікації. У її основі – шрифтова композиція, яка використовує риторичний зміст, доступний для розшифрування цільовою аудиторією в специфічному музейному контексті. При цьому афіша покликана не лише донести інформацію щодо культурного заходу, але й представляє аудиторії у образній формі саму музейну акцію.

В основі виставкового проекту, що стартував у січні у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, – результати дослідження раритетів з основної експозиції.

Девіз виставкової акції «ЕкспоМ» – «невідоме про відоме» – уточнює її спрямованість. Для проекту відібрані цікаві експонати з основної експозиції музею, які вже добре «відомі» відвідувачам, але при цьому містять «білі плями» у своїх «біографіях». Акція має на меті розкриття внутрішніх потенцій музейного простору, посилення репрезентативної функції експозиції шляхом акцентування уваги відвідувачів на окремих експонатах.

Не всі представлені у музейних залах предмети з різних, не завжди об'єктивних, причин приваблюють увагу гостей. Однак, вони мають висо-

кий науковий та освітній резерви, що потребують актуалізації. У центрі уваги робочої групи саме такі музейні предмети.

Щомісяця в експозиційних залах музею біля обраних раритетів заплановано розмішувати детальну інформацію про шлях надходження експонату до музею, час та місце його побутування, особливості виготовлення та використання. Окремо подаються відомості про фундаторів музею, які пов'язані з пам'яткою.

Під час підбору музейних предметів учасники робочої групи керувалися наступними параметрами:

- розмаїття епох та країн, що можуть презентувати пам'ятки;
- потенційний рівень атрактивності музейного предмету;
- представлення різних груп зберігання для створення ефекту «відкритих фондів»;
- всебічність висвітлення матеріалів, що знаходяться в експозиційних залах;
- висвітлення історії формування музейних колекцій (зокрема й через постаті меценатів).

Такий підхід покликаний створити своєрідні «дороговкази» для орієнтування відвідувачів у предметно-просторовому середовищі музею, а також зацікавити гостей об'єктами рухомої культурної спадщини й знаннями, які вони несуть.

Показ відібраних предметів, після мандрів трьома поверхами споруди музею, логічно завершується у експозиційному розділі «Історія музею» експонатом, подарованим відомим меценатом Павлом Павловичем Бобровським (1861 – після 1944). Цим автори проекту ніби завершують «історичне коло» 125-річного розвитку Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

У січні 2016 року акцію відкрив раритет з експозиційного розділу «Історія музею» – годинник з колекції Катерини Миколаївни Скаржинської (1852–1932), однієї з фундаторів закладу (Див. іл. 2). Цей музейний предмет несе неповторне семіотичне значення: розвиток музею у часовому вимірі, історичний поступ між минулим і майбутнім.

Історія годинникарства своїм корінням сягає сивої давнини – потреба вимірювати час виникла у людей давно: вже в найдавніших цивілізаціях використовували сонячні, водяні та пісочні годинники. Сучасний поділ діб на 24 години походить із Давнього Єгипту, а «секунди» і «хвилини» як категорія з'явилися у Вавилоні. Перші механічні годинники сконструйовані в Західній Європі у XII–XIII столітті. Це були баштові гіганти, які кілька століть міцно утримували монополію у вимірюванні часу. Однак люди прагнули зробити їх складний механізм мініатюрним, кімнатним, вписати цей витвір технічного генія у пишній інтер'єр оселі,

зробити його окрасою власної домівки. Звідси походить і назва цілого годинникового класу, що виникає у відповідь на це бажання – «інтер'єрні годинники», до яких традиційно відносять напільні, настінні, консольні, настільні та камінні [26, с. 3].

Перші інтер'єрні годинники з'явилися у будинках заможних городян у XV ст. Передові позиції у промисловому та економічному розвитку у той час займали Франція, Англія і Німеччина. Вони й стали головними законодавцями моди у виробництві годинників. Варто зазначити, що саме національне походження – у ту пору й до цього дня – справляло першочерговий вплив на зовнішній вигляд годинників [26, с. 3].

Французькі майстри на весь світ славились витонченістю свого литва, детальністю прочеканок, живописністю золочіння й патинування. Їхні декоративні вироби з бронзи, у тому числі й годинники, були одними з найпопулярніших предметів інтер'єру на світовому ринку XVIII–XIX ст. 3-поміж європейських країн саме Франції належить першість у запровадженні промислового виробництва годинників.

У середині XIX ст. пошуки нових стильових рішень у європейському декоративно-вжитковому мистецтві торкнулись і годинникових корпусів. Це призвело до відтворення, часто еkleктичного, елементів різних стилів – готики, бароко, рококо – в одній корпусній формі.

Прикладом такого еkleктичного поєднання у музейному зібранні є годинник за номером ПКМВК–4999 М–1083, що належить до групи зберігання «Метал». Це предмет із довоєнного зібрання музею, а до колекції він був переданий Катериною Миколаївною Скаржинською, власницею приватного музею у с. Круглик Лубенського повіту. В роки Другої світової війни його було евакуйовано до м. Уфа в Росії, а у 1948 р. повернено до Полтави [27, с. 43].

Звернемося до опису музейного предмету: «Годинник камінний механічний. Франція, м. Монбельярд, фірма «Vincenti & Cie». 1855–1870 рр. Корпус виконано у вигляді стилізованої годинникової вежі з дерева, декорованої філігранними бронзовими елементами, що поєднують готичні та барокові мотиви. Торці прикрашають барельєфи у вигляді античних людських облич. Циферблат круглий, центральна його частина змодельована у формі шестипелюсткової квітки, наявні отвори для заводу ключем. Маятник з регульованим підвісом. Римські цифри розміщені на окремих порцелянових платівках. Стрілки відсутні. Механізм у неробочому стані, вбудований у корпус. На задній стінці механізму штамп медалі з написом: «VINCENTI & CIE / MEDAILLE D'ARGENT 1855» та серійний номер «9833». Висота футляра складає 33 см,

діаметр циферблата – 11 см».

Фірма «Vincenti & Cie» була правонаступницею справи талановитого годинникового майстра Жана Вінсенті, корсиканця за походженням, який у 1791 р. осів у Франції в м. Монбельярд. У 1822 р. тут він заснував артіль з виробництва годинникових механізмів, де всі операції здійснювались на станках його власного винаходу. Однак, через фінансові труднощі у 1828 р. фірма збанкрутувала. Контрольний пакет акцій викупив один з працівників артілі Жан Ру, і вже у 1829 р. зміг відновити роботи підприємства під назвою «Vincenti & Cie». У 1834 і 1855 роках продукція фірми була відзначена срібними медалями на Паризькій всесвітній виставці, що знайшло своє відображення у клеймах, якими відтепер позначались усі годинникової механізми. Сам Жан Вінсенті помер у 1833 р., так і не побачивши триумфу свого дітища, однак свою назву «Vincenti & Cie» зберігали аж до 1870-х років [28].

Антикварні французькі годинники – це, без сумніву, витвір мистецтва, що поєднує красу, стиль та функціональність. Вони захоплюють увагу і приємно вражають уяву тих, хто їх бачить сьогодні, так само як це було і в попередні часи. Тобто, крім високого атрактивного рівня подібні механічні елементи в інтер'єрі музейних залів виконують глибоку експресивну функцію, спонукаючи глядачів до роздумів та естетичних переживань.

Наступні експонати висвітлюють різні історичні періоди, знайомлять зі світовими традиціями, та, найперше, українськими, розкривають діяльність філантропів. Серед них: Кабаківський скарб бронзових знарядь зрубної культури XVI–XV ст. до н. е., кишеньковий годинник В.В. Докучаєва, чумацька запряжка, прянична форма, копія сорочки П.Л. Полуботка, дверний замок XVIII ст., керамічна люлька із Західної Європи, шабля пожалувана в 1748 р. російською імператрицею Єлизаветою Петрівною старшині Гадацького полку П.Ф. Ніжинцю, полтавська мальована скриня XIX ст., вибійчана дошка, скульптура східного божка.

Подібні приклади проектної діяльності Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського демонструють один з можливих способів актуалізації постійно діючої експозиції, розкриття рівня атрактивності експонатів, включення мистецької спадщини в сучасний культурний простір міського середовища.

Посилання

1. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв // Під ред. В. Великоногого, Н. Гасюк. Авторський колектив: П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник, Н. Рега, С. Оришко, О. Соколова. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 64 с.

2. Юрєнева Т.Ю. Музееведение. – М.: Академический

Проект, 2004. – 560 с.

3. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеезнавство. – К.: Знання, 2008. – 428 с.

4. Переверзев М.П., Косцов Т.В. Менеджмент в сфере культуры и искусства. – М.: Инфра-М, 2007. – 192 с.

5. Музеи. Маркетинг. Менеджмент. – М., 2001. – 210 с.

6. Белікова М.В., Гресь-Євреїнов С.В. Музейний менеджмент в Україні та світі: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] // Економіка. Управління. Інновації. – 2013. № 2 (10). – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_2_8.

7. Іванець О. Нові підходи в музейній практиці. Матра / Музеї України (з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина) // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник. – 2009. – Вип. 2. – С. 48–51.

8. Кононюк О. Музейний менеджмент у сучасному соціокультурному середовищі // Острозький краєзнавчий збірник. – 2008. – № 3. – С. 220–223.

9. Яковець І.О. До питання про сучасний музейний менеджмент: загальні поняття та методи управління // Вісник ХДАДМ. – 2011. – № 4 – С. 174–177.

10. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 75–84.

11. Менш П. ван. Коммуникация: язык экспозиции // Вопросы музеологии. – № 1(9) – 2014 – С. 254–272.

12. Рябчикова Ф.Д. Коммуникативний вектор у музейній діяльності // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. – 2009. – Вип. 1. – С. 158–163.

13. Яковець І.О. Комунікаційний простір сучасного музею як одна з категорій теорії музейної комунікації // Вісник ХДАДМ. – 2014. – № 4–5. – С. 129–133.

14. Ган О.Н. Проектная деятельность музея как способ актуализации историко-культурного наследия // Вестник СПбГУКИ. – 2014. – № 3. – С. 151–154.

15. Дзюбенко Н.В. Музейні проекти. Природничий музей: від теорії еволюції життя до практики живого музею // Наукові записки Державного природознавчого музею. – 2014. – Вип. 30. – С. 209–214.

16. Ляшко А.В. Музейний проект как опыт идентичности: образ России в мировом культурном пространстве // Культура России: Информационно-аналитический сборник. – М.: ФГУП «ГИВЦ Минкультуры России», 2011. – С. 170–185.

17. Галкина Т.В. Музейная педагогика XXI века: социокультурный и образовательный проекты как новая форма работы с детской и молодежной аудиторией // Вестник ТПУ. – 2009. – № 8(86). – С. 5–10.

18. Ляшко А.В. Проект: энтузиазм и сомнение современного музея. К исследованию явления // Общество. Среда. Развитие. (Terra Humana). – 2011. – № 2. – С. 165–169.

19. Пусепліна Н. Реалізація проектної діяльності в освітньо-виховній роботі музеїв вищих навчальних закладів // Педагогічні науки. – 2014. – № 61–62. – С. 79–86.

20. Музейний простір. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua>.

21. «Експонат місяця» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artmuseum.kh.ua/news/ekspонат-misyatsya!.html>; «Експонат місяця» 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lvivskansen.org/osvita/269-ekspонат-misyatsya>; Проект 2013 року «Музейний експонат місяця» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1301.SHTML>; Проект 2014 року «Музейний експонат місяця» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en.yeed.me/kyev/other-events/2014/09/01/muzeynyy-ekspонат-mesyatsa-6425>; Проект 2016 року «Експонат місяця» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mundm.kiev.ua/index.html#EOM>.

22. Фесик К., Кондратенко Т., Барська Г., Кондратенко Н.

Створення та промоція музейного продукту: досвід організації міжмузейного виставкового проекту «Історія однієї фотографії» до 110-ї річниці відкриття пам'ятника І.П. Котляревського в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. ІХ. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 562–571.

23. «Створення та промоція музейного продукту: практичний досвід та навички тренера» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/30434>.

24. «Тарас Шевченко і Полтавщина» – під такою назвою відкриється виставка у Полтавському краєзнавчому музеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.poltava.info/culture/12059-taras-shevchenko-i-poltavschina--pid-takoyu-nazvoyu-vidkrietsya-vistavka-u-poltavskomu-kraieznavchomu-muzei>; Виставка «Велика війна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pkm.poltava.ua/podii/91648438/>

25. Виставкова акція «ЕкспоМ» (експонат місяця) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourist.pl.ua/2015/12/виставкова-акція-експом-експонат-м/>; 31 січня у Полтавському краєзнавчому музеї стартує виставкова акція «ЕкспоМ» – експонат місяця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myinform.com/ru/a/13617258-z-1-schnja-u-poltavskomu-kraieznavchomu-muze-startu-vistavkova-akcija-171ekspom187-821-2-ekspomat-msjacija/>

26. Старинные бронзовые каминные часы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1939.ru/catalog-2523.html>.

27. Стадник С.М. Музей в роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції. – Полтава, 1991. – С. 43–45.

28. Vincenti & Cie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uhren-muser.de/en/pdfs/US/41441.pdf>.

Кондратенко Н.Г., Сулима О.С. Художественное наследие в современном культурном пространстве городской среды: выставочная акция «ЭкспоМ» в Полтавском краеведческом музее имени Василия Кричевского

В статье раскрыты концептуальные принципы реализации проекта выставочной акции «ЭкспоМ» в Полтавском краеведческом музее имени Василия Кричевского. Для наглядности воплощаемой выставочной акции предоставлена информация о экспонате января.

Ключевые слова: Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского, музейный проект, выставочная акция, фонды, К.М. Скаржинская, интерьерные часы, «Vincenti & Cie».

Kondratenko N.H., Sulyma O.S. Art legacy in modern cultural space of urban realm: exhibition action «ExpoM» in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

The article deals with conceptual principles of exhibition action realization in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore museum. The information about the January exhibit is given to visualize the action itself.

Key words: the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore museum, project, exhibition action, founders, K. Skarjinska, interior clock, «Vincenti & Cie».

04.03.2016 р.

УДК 069.01(477) Балаклава

I.V. Nikitina

БАЛАКЛАВА У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто питання створення різноманітних експозицій з історії Балаклави (район м. Севастополя). Встановлено, що повномасштабного музейного проекту з даної теми на сьогодні ще не здійснено, з'ясовано, які обставини завадили цьому і чи є перспективи у його реалізації.

Ключеві слова: Балаклава, музейний простір, експозиційний проект.

Балаклавський район м. Севастополя розташований у південно-східній частині міста. Район складається з 4 адміністративних округів: Балаклавського (Балаклава нині статусу міста не має – в міській смузі Севастополя, навколишні селища с. Оборонне, с. Хмельницьке, Черноріччя, Морозовка, Штурмове, с. Сахарна Головка), Інкерманського (м. Інкерман), Орліновського (села Орліновської і Варнутської долин, частина узбережжя від м. Айя до м. Сарич), Терновського (села Терновка і Рідне).

В останнє десятиріччя Балаклава набуває популярності як курортна зона. Унікальний природний краєвид та багата історія краю привертає увагу все більшої кількості людей. Безумовно, вивчення можливостей щодо створення сучасного музейного простору з історії Балаклави й досі залишається актуальним питанням. Але й на сьогодні тут так і не створено повномасштабної музейної експозиції, яка б розповідала про історію цієї місцевості.

У статті ми маємо з'ясувати, які проблеми заважають реалізувати такий проект і які перспективи він має. Основною джерельною базою дослідження є документи Державного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (далі – ДМГОВС).

Ідея створення музею в Балаклаві вперше виникла у 1921 р., однак до 1941 р. вона так і не була втілена в життя. Після 1944 р. музейний простір у Балаклавському районі формувався за рахунок шкільних музеїв та музейних кімнат, пов'язаних з подіями 1941–1944 рр.

Фактично першим з історії Балаклави став Музей на громадських засадах «Героїка Балаклави», створений у 1967 р. за ініціативи місцевої влади. Згодом він трансформувалася в Народний музей історії Балаклави. В його експозиції відтворилися основні етапи історії Балаклавського району. За часи існування музею завдяки активній роботі В.А. Кітрової, Л.В. Кожевнікової, Ф.І. Каневої його колекція зростає майже до 2 тис. одиниць зберігання, було створено три експозиції (в 1967, 1971 і 1992 рр.) [1]. Проіснувала ця установа до 2005 р.

У 1968 р. до формування тематичної колекції з історії Балаклави долучився Музей героїчної оборони і визволення Севастополя. Згодом виникла ідея створення музею життя та творчості О.І. Купріна – російського письменника, що жив тут у 1904–1905 рр. і залишив своєрідну літературну пам'ятку про Балаклаву початку ХХ ст. (нариси «Лістрігони»). Але цей проект реалізувати не вдалося.

В цілому ж до 1990-х рр. питання про реалізацію професійного музейного проекту з історії Балаклави практично не піднімалося. Справа в тому, що вона була закритою зоною внаслідок розташування тут військової бази та підземного стратегічного об'єкту по збереженню ядерної зброї. Одночасно громадські музеї (як шкільні, так й районний), незважаючи на багаті колекції, з різних обставин не змогли зіграти роль центрів всебічного вивчення історії регіону. Крім того у 1990-ті роки спостерігалось закриття окремих музейних установ (наприклад, музей 109-ї стрілецької дивізії у середній школі № 33).

У 2003 р. виникла ідея демілітаризації Балаклавської бухти з метою розвитку її як міжнародного курорту, підтримана Кабінетом Міністрів України. Він своєю постановою затвердив відповідну програму, одним з заходів якої стало створення краєзнавчого музею в Балаклаві. З 2004 р. до цієї справи залучили Музей героїчної оборони і визволення Севастополя. Основні роботи щодо концепції майбутньої експозиції доручили автору статті. У лютому 2005 р. до складу музею увійшов Народний музей історії Балаклави, експозицію якого змушено було згорнути восени того ж року внаслідок аварійного стану будівлі, у якій він розташовувався. Музейні предмети і допоміжні матеріали надійшли до фондів ДМГОВС (обробка отриманої колекції й досі триває). До 2010 р. нами був розроблений тематико-експозиційний план Музею історії Балаклави, який мав реалізуватися як повномасштабний музейний проект, який, на жаль, поки що залишився на папері [2].

По-перше, не було отримано обіцяного фінансування. Всі звернення як до місцевої влади, так й до Верховної Ради та Кабінету Міністрів України залишилися практично без відповіді. Спроба знайти інвестора (таким мав виступити меценат О.Є. Шереметьєв) не мала успіху. Крім того Фонд комунального майна постійно намагався відібрати у ДМГОС виділену споруду по вул. Калича 35, мотивуючи це використанням її площ не за функціональним призначенням. Також при передачі цієї будівлі з її території були вилучені господарські споруди, які орендувала приватна особа, а повернути їх під юрисдикцію музею так й не вдалося. До того ж у 2009 р. у музею було відібрано й основну будівлю по вул. Калича 35 [2]. Таким чином розпочатий проект не був реалізований із-за відсутності підтримки з боку державних інституцій.

Але головне те, що у місцевих чиновників на той час не було розуміння важливості такого проекту. Існує думка, яка не подолана й досі, що для презентації Балаклави у музейному просторі достатньо Музею фортифікаційних споруд (Військово-Морський музейний комплекс «Балаклава»), але у нього окрема концепція експозиції, яка лише частково присвячена історії Балаклави.

Розуміючи це, Державний музей героїчної оборони і визволення Севастополя продовжує пошук можливостей щодо презентації історії Балаклави у музейному вимірі. Не залишаймо ми й надії на створення у майбутньому Музею історії Балаклави, оскільки, з одного боку, така музейна установа мала б велике туристичне, історичне, культурне і виховне значення, тим більше наукові дослідження і колекції ДМГОВС дозволяють створити повноцінну експозицію такого музею. Для підтвердження останньої тези наведемо найбільш важливі тематичні блоки музейних предметів з історії Балаклави, що зберігаються у фондах музею: 1) матеріалі про події на території сучасного Балаклавського району під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр.; 2) матеріалі з історії Балаклави другої половини ХІХ – початку ХХ ст., де переважають поштові листівки з краєвидами берегів Балаклавської бухти; 3) музейні предмети часів Першої світової війни, революції 1917 р., громадянської війни 1918–1920 рр.; 4) матеріалі періоду 1941–1944 рр. тощо. До найбільш сформованих тематичних колекцій з історії Балаклави і сучасного Балаклавського району відносяться: 1) предмети, знайдені на місцях військових таборів часів Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. і оборони Севастополя 1854–1855 рр.; 2) колекція листівок з видами Балаклави і її округи до 1917 р.; 3) тематична колекція (фото, документи, особисті речі, нумізматики) з історії становлення Експедиції підводних робіт особливого призначення; 4) матеріалі про учасників оборони Севастополя 1941–1942 рр. і визволення Севастополя у 1944 р., які брали участь в боях на землях Балаклавського району; 5) тематичні колекції про діяльність підприємств району: Балаклавського рудоуправління ім. О.М. Горького, Балаклавського заводу будівельних матеріалів, Севастопольської теплоелектростанції, агрофірми «Золота балка», радгоспу «Севастопольський» тощо. З персональних комплексів відмітимо матеріалі про перебування в Балаклаві російського письменника О.І. Купріна, Ф.А. Шаповіча, головного водолазного фахівця ЕПРОПу, начальника Балаклавського Військово-Морського водолазного технікуму в 1930–1938 рр., О.С. Грошева, керуючого Балаклавським рудоуправлінням ім. О.М. Горького в 1951–

1960 рр. і в 1963–1968 рр. та ін. [4].

Головна проблема, що може виникнути при створенні повномасштабної експозиції з історії Балаклави, на нашу думку, є неповна комплектація фондовим матеріалом окремих тематичних блоків. Крім того є сумніви у можливості залучення до такого експонування матеріалів, які музей отримав з ліквідованого Народного музею історії Балаклави внаслідок їх недостатнього вивчення. Стан сучасної музейної справи вимагає від нас суттєвої переробки документів, які ми склали для створення експозиції з історії Балаклави, тому що вони вже не у всьому відповідають поставленим завданням.

Одночасно необхідно зазначити, що ДМГОВС неодноразово використовував фондові матеріали з історії Балаклави при організації виставок. Так, у 1983 р. на виставці «Знатні люди Севастополя» були представлені експонати, пов'язані з діяльністю М.І. Семенця – Героя Соціалістичної Праці, бригадира екскаваторників Балаклавського рудоуправління ім. О.М. Горького. У 1990 р. до 120-річчя від дня народження російського письменника О.І. Купріна була організована виставка, присвячена цій події. В середині 1990-х рр. музей створив пересувну фотовиставку з історії Балаклави в 1941–1944 рр., у 2005 р. знімки з краєвидами Балаклави були включені до виставки «Місто-герой Севастополь», яка експонувалась у Києві в палаці «Україна».

У 2006–2012 рр. історія Балаклави знайшла своє вираження в тимчасових виставках, які автор експонував в рамках свята «День Історичного бульвару», що щорічно організує ДМГОВС, починаючи з 1990 р. Виставки показали велику зацікавленість відвідувачів, що посилює нашу впевненість у необхідності створення Музею історії Балаклави. Серед цих заходів, на нашу думку, найкращою була виставка «Легендарний ЕПРОП», що проходила у 2008 р. Вона розповідала про діяльність Експедиції підводних робіт особливого призначення – однієї з найкращих водолазних служб світу. Експедиція виникла у Балаклаві у грудні 1923 р. для пошуку легендарного золота «Принцу» і згодом перетворилася на потужну водолазну службу. Експонати допомогли відвідувачам поринути у хід пошуків «Принцу» і підйому есмінця «Каликакрія». Тут були представлені особисті речі першого керівника ЕПРОПу Л.М. Захарова-Мейєру, лікаря експедиції Павловського, керівника Балаклавського

водолазного технікуму Ф.А. Шпаковича та ін. [3]. У наших найближчих планах – поновлення робіт по створенню пересувної виставки з загальної історії Балаклави і вивчення можливостей щодо презентації цієї теми у віртуальному музейному просторі. Також ведуться роботи з виготовлення мультимедійних презентацій при читанні лекцій.

В цілому ж основні проблеми, які існують на шляху створення повномасштабного музейного проекту з історії Балаклави, наступні: відсутність зацікавленості з боку місцевої влади; відсутність приміщення, яке можна було б пристосувати під музейну експозицію; недостатнє фінансування проекту. Але він необхідний, адже всі спроби презентувати історію Балаклави за рахунок тимчасово діючих виставок та приватних колекцій не можуть дати той результат, який отримує людина при відвідуванні професійного музею. Ми маємо надію, що Музей історії Балаклави все ж таки буде створений, а сприяти цьому будуть нові пересувні виставки ДМГОВС з використанням новітніх музейних технологій.

Посилання

1. Матеріали ліквідованого Народного музею історії Балаклави.
2. Службовий архів автора / Пояснювальна записка к ТЕПу постійної експозиції з історії Балаклави, 2010 р.
4. Дані відділу обліку фондів ДМГОВС.
5. Нікітіна І.В. Тематична структура виставки «Легендарний ЕПРОП», 2008 / Службовий архів автора.

Никитина И.В. Балаклава в музейном пространстве: проблемы и перспективы

В статье рассмотрен вопрос создания различных экспозиционных проектов по истории Балаклавы (район г. Севастополя). Установлено, что полномасштабный музейный проект по данной теме на сегодняшний день не был реализован, выяснено, какие обстоятельства помешали этому и есть ли перспективы в его осуществлении.

Ключевые слова: Балаклава, музейное пространство, экспозиционный проект.

Nikitina I.V. Balaklava in the Museum space: problems and prospects.

The article describes the history of the various exhibition projects on the history of Balaklava (near Sevastopol). It is established that a full-scale Museum project on this topic to date, it wasn't so. Detected, what circumstances prevented this project tries to establish whether there were prospects for the establishment of such a project.

Key words: Balaklava, museum space, exposition project.

09.03.2016 р.

АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Агафонова Надія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

Арасланова Сніжана Миколаївна – аспірантка Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

Бакуменко Ярослав Сергійович – аспірант кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Бєсов Леонід Михайлович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Бичковська Ганна Миколаївна – молодший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, аспірантка.

Бібіков Дмитро Валентинович – молодший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України.

Бірюк Павло Михайлович – начальник відділу обстеження територій № 1 Комунального підприємства «Київблагоустрій», аспірант заочної форми навчання кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Бойченко Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету.

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Булик Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерська Ольга Вікторівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, дійсний член Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник директора з навчальної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Гарига-Грихно Маргарита Михайлівна – провідний фахівець з наукової роботи Чернігівського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

Герасимчук Олександр Михайлович – старший викладач кафедри педагогіки і методики

викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Гирич Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Гордієнко Роман Олександрович – аспірант Інституту археології Національної академії наук України.

Городков Олександр Васильович – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри інженерної екології та природооблаштування Брянської державної інженерно-технологічної академії.

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – кандидат історичних наук, учений секретар Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Градун Едуард Юрійович – завідувач відділу містобудівних досліджень Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Грибенко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, директор Слоутського навчально-виховного комплексу Березівської сільської ради.

Гріффен Леонід Олександрович – доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дмитренко Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського.

Донець Анна Олександрівна – студентка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Дорошок Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Дудка Лариса Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та права Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Єрзіна Ірина Володимирівна – мистецтвознавець Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України.

Жарикова Світлана Юхимівна – завідувачка музею Київського національного університету технологій та дизайну.

Желєзко Костянтин Анатолійович – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Жукова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Заїка Віктор Володимирович – старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Заїка Олена Яківна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної педагогіки і психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Звіряка Анна Іванівна – заступник генерального директора Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Зіборова Ірина Володимирівна – зберігач фондів Згурівського історико-краєзнавчого музею сектору культури, національностей і релігій Згурівської районної державної адміністрації Київської області.

Івакін Всеволод Глібович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Іванченко Леся Антонівна – науковий співробітник Національної наукової сільсько-господарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Казимір Віра Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств установ та організацій.

Калашник Євгеній Станіславович – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Каравайко Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології Національної академії наук України.

Каравайко Сергій Сергійович – студент Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Католик Андрій Віталійович – начальник навчально-методичного відділу, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Кириченко Максим Іванович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Ковальов Олександр Єгорович – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Константинов Володимир Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Корнієнко В'ячеслав Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська».

Коротя Олексій Володимирович – провідний спеціаліст групи Охорони історико-культурної спадщини Обласного управління культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації.

Крупенко Оксана Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кужельна Олена Валеріївна – начальник організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради Сумської області.

Лейберов Олексій Олегович – старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних

відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лепявко Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лесик Людмила Василівна – учитель історії та правознавства Ніжинської загальноосвітньої школи I–II ступенів № 12.

Лебедева Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Луговик Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Луняк Євген Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Любич Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби України.

Мамалага Віталій Вікторович – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Мезенцев Володимир Ігорович – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мельник Маргарита Олександрівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Міден Ервін Лотарович – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мокроусова Олена Георгіївна – кандидат історичних наук, головний фахівець відділу обліку пам'яток Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеолог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нікітенко Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська».

Нікітін Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, в. о. ректора Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Нікітіна Ірина Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Державного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Орлов Владлен Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики, відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Осадчий Євген Миколайович – кандидат історичних наук, провідний спеціаліст групи Охорони історико-культурної спадщини Обласного управління культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації.

Панченко Валентин Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Петровська Юлія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Пістоленко Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка науково-дослідного сектору Полтавського музею авіації і космонавтики.

Плаксіна Олена Володимирівна – старший науковий співробітник відділу пам'яткоохоронної роботи та археології Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Подлевський Святослав Володимирович – аспірант Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Попружна Алла Василівна – старший викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби України.

Потапенко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Ребенок Валентин Володимирович – аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Національної академії наук України.

Рижева Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Савицький Олексій Дмитрович – генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувачка відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Сидоренко Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Солдатова Каріна Олександрівна – науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Солодка Катерина Юріївна – студентка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Страшко Євгенія Матвіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сулима Оксана Сергіївна – науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства

імені М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Терех Микола Іванович – завідувач відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Терещук Оксана Михайлівна – провідний екскурсовод Національного музею історії України.

Титова Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, директор Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

Ткаченко Валентина Миколаївна – старший науковий співробітник Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького.

Томілович Людмила Вадимівна – кандидат історичних наук, доцент, заступник генерального директора Інституту культурної спадщини.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Троцька Валентина Іванівна – старший науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства.

Федін Олександр Валерійович – історик, м. Брянськ.

Філіпова Ганна Володимирівна – аспірантка Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Фінадоріна Дар'я Вадимівна – художник реставратор I-ї категорії Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Хармак Марина Миколаївна – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Протоієрей Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, голова єпархіального відділу з історії Конотопської єпархії та канонізації святих, настоятель парафії Різдва Пресвятої Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району Сумської області, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Шевель Анжеліка Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського національного аграрного університету.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідувач відділу Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шиян Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Юрченко Надія Семенівна – завідувачка відділу науково-фондової роботи Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького.

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування, м. Київ.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 9

Технічний редактор – *С.П. Жукова*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, В.І. Мошик*

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються. Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації. Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Підписано до друку 29.04.2016 р.
Формат 60 x 84/8.
Ум. друк. арк. 67,89. Обл.-вид. арк. 71,57.
Наклад 150 прим.
Зам. № 1217

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел.: +380(44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел.: +380-4631-90995, +380-067-4412124, e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)